

УДК 37.016+821
ББК 74.26+84
У74

Серія «Усі уроки»
Заснована 2010 року

У74 **Усі** художні твори зарубіжної літератури (хрестоматія). 9 клас : CD-ROM : [Текст] / укл. В. В. Паращич. — Х. : Вид. група «Основа», 2017. — 1354 с. — (Серія «Усі уроки»).
ISBN 978-617-00-2998-0.

Цей CD-ROM є невід'ємною складовою посібника *Паращич В. В. Усі уроки зарубіжної літератури. 9 клас.* — Х. : Вид. група «Основа», 2017 (I та II семестр в окремих книжках). Посібник містить твори з курсу зарубіжної літератури для 9-го класу шкіл з українською мовою навчання (українською та російською мовами) згідно з новою Програмою Міністерства. Уміщені тут тексти зручні у використанні: їх можна відкрити у форматі .pdf на комп'ютері; роздрукувати повністю або частково; вивести на екран мультимедійної дошки будь-яку цитату; копіювати уривки, зважаючи на нагальну необхідність, тощо.

Для вчителів зарубіжної літератури загальноосвітніх навчальних закладів і студентів відповідного фаху педагогічних навчальних закладів.

УДК 37.016+821
ББК 74.26+84

Этот CD-ROM — неотъемлемая часть пособия *Паращич В. В. Усі уроки зарубіжної літератури. 9 клас.* — Х. : Вид. група «Основа», 2017 (I и II семестр в отдельных книгах). Пособие содержит произведения из курса зарубежной литературы для 9-го класса школ с украинским языком обучения (на украинском и русском языках) согласно новой Программе Минобразования. Помещённые здесь тексты удобны в использовании: их можно открыть в формате .pdf на компьютере; распечатать полностью или частично; вывести на экран мультимедийной доски любую цитату; при необходимости копировать фрагменты и т. д.

Для учителей зарубежной литературы общеобразовательных учебных заведений и студентов соответствующих специальностей педагогических вузов.

Усі художні твори зарубіжної літератури (хрестоматія). 9 клас [Електронний ресурс] / укл. В. В. Паращич. — Електрон. текстові дані. (10 Мб). — Х. : Вид. група «Основа», 2017. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM). — (Серія «Усі уроки»). — Систем. вимоги: ПК Pentium або вище; 128 Мб ОЗУ; Windows XP або вище; SVGA 1024×768 та більше ; 4×CD-ROM дисковод; миша. — Загол. з екрану. — Диск уміщено в конверт 12×12 см.

ISBN 978-617-00-2998-0

© Паращич В. В., укладання, 2017
© Корягін В. О., макет обкладинки, 2017
© ТОВ «Видавничка група «Основа», 2017

ЗМІСТ

ПРОСВІТНИЦТВО	6
Джонатан Свіфт. Мандрі до різних далеких країн світу Лемюеля Гуллівера, спершу лікаря, а потім капітана кількох кораблів (переклад Ю. Лисняка).....	6
Ґете. Вільшаний король (переклад М. Рильського).....	555
Ґете. Травнева пісня (переклад М. Зерова).....	56
Йоганн Крістоф Фрідріх Шиллер. До радості (переклад М. Лукаша)	57
РОМАНТИЗМ	60
Генріх Гейне. На півночі кедр одинокий (переклад Л. Первомайського)	60
Генріх Гейне. Не знаю, що стало зо мною (переклад Л. Первомайського).....	60
Генріх Гейне. Коли розлучаються двоє (переклад М. Стависького)	61
Джордж Гордон Байрон. Хотів би жити знов у горах (переклад Д. Паламарчука).....	62
Джордж Гордон Байрон. Мій дух як ніч (переклад В. Самійленка).....	63
Джордж Гордон Байрон. Мазепа (переклад Д. Загула)	64
Джордж Гордон Байрон. Паломництво Чайльд Гарольда (уривок з поеми) (переклад Д. Паламарчука).....	88
Джордж Гордон Байрон. Паломництво Чайльд Гарольда (пісня перша) (переклад П. Куліша)...	91
ВЗАЄМОДІЯ РОМАНТИЗМУ І РЕАЛІЗМУ	117
Олександр Пушкін. Я мить чудову пам'ятаю... (До А. П. Керн) (переклад В. Сосюри)	117
Олександр Пушкін. Я вас кохав (переклад М. Чернявського).....	117
Олександр Пушкін. Я пам'ятник собі поставив незотлінний (переклад М. Зерова).....	118
Олександр Пушкін. Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний (переклад М. Рильського)	118
Олександр Пушкін. Євгеній Онегін (переклад М. Рильського)	120
Глава перша	120
Глава друга	140
Глава третя	154
Глава четверта	171
Глава п'ята	187
Глава шоста	202
Глава сьома	218
Глава восьма	237
Уривки з подорожі Онегіна	257

Уривки з десятої глави	264
Олександр Пушкін. Скупий рицар (переклад Л. Первомайського)	277
Сцена I	277
Сцена II	284
Сцена III	287
Михайло Лермонтов. Сосна (переклад Ю. Отрошенка)	293
Михайло Лермонтов. Кедр (переклад Л. Первомайського)	293
Михайло Лермонтов. І нудно, і сумно (переклад М. Терещенка)	293
Михайло Лермонтов. На дорогу йду я в самотині (переклад М. Рильського)	294
Михайло Лермонтов. Герой нашого часу (переклад О. Кундзіча)	295
Бела	296
Максим Максимович	323
Тамань	332
Княжна Мері	340
Фаталіст	400
РЕАЛІЗМ	408
Оноре де Бальзак. Гобсек (переклад В. Шовкуна)	408
Микола Гоголь. Ревізор (переклад Остапа Вишні)	455
Дія перша	457
Дія друга	467
Дія третя	478
Дія четверта	490
Дія п'ята	510
Микола Гоголь. Шинель (переклад А. Хуторяна)	523
НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ДРАМАТУРГІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	546
Бернард Шоу. Пігмаліон (переклад О. Мокровольського)	546
Дія перша	546
Дія друга	556
Дія третя	582
Дія четверта	599
Дія п'ята	608
Генрік Ібсен. Ляльковий дім (переклад О. Новицького)	628
Дія перша	628
Дія друга	654

Дія третя	674
ЛІТЕРАТУРА XX–XXI ст.	694
Шолом-Алейхем. Тев'є-молочар (переклад Є. Райцина)	694
Аз недостойний	694
Велика удача	695
Химера	709
Теперішні діти	721
Годл	736
Хава	750
Шпринця	762
Тев'є їде до Палестини	775
Іди геть!	791
Рей Дуглас Бредбері. 451° за Фаренгейтом (переклад Є. Крижевича)	809
Частина перша	809
Частина друга	855
Частина третя	885
Гарпер Лі. Убити пересмішника (переклад М. Харенка)	923
Частина перша	923
Частина друга	1023
Ерік Сігел. Історія одного кохання (переклад О. Тереха)	1180
ТВОРИ ДЛЯ ДОДАТКОВОГО ЧИТАННЯ	1257
Барбара Космовська. Позолочена рибка (переклад Б. Антоняка)	1257
Бути там і тут	1258
Коробка з фотографіями	1260
Портрет	1263
Сара	1265
Міс літа	1268
Кохання й огірки	1271
Серце в короні	1274
Класна дівчина й хамелеон	1279
Золота рибка	1282
Розставання й зустрічі	1284
Крихти пирога	1287
Гіркий смак цитрини	1291

Сара, світло й тінь	1294
Місце для ящірки	1296
Проблема з розміром XS	1300
Пальма	1303
Анорексія й фальшивий цуговський	1306
Радість розміром із горошинку	1309
Рубрика «особисте»	1312
Незручні запитання	1316
Луки іншої трави	1319
Наполеонівська кампанія	1323
Липова гілка для маленького лижника	1326
Тінь вельможної пані	1329
Щастя на порозі	1331
Золота рибка – 2	1334
Світло в темряві	1337
Подарунки	1341
Позолочена рибка	1344
Кохання в пластиковому стаканчику	1348
Час повітряних зміїв	1351
Райська яблуня	1353

ПРОСВІТНИЦТВО

Джонатан Свіфт

Мандри до різних далеких країн світу Лемюеля Гуллівера, спершу лікаря, а потім капітана кількох кораблів

Частина перша. Подорож до Ліліпутії

Розділ I

Автор оповідав децю про себе та про свою родину. Перші спонуки до мандрів. Його корабель розбивається, але він рятується, кинувшись у хвилі, і щасливо дістається берега країни ліліпутів. Його беруть у полон і відвозять у глиб країни.

Мій батько мав невеликий маєток у Ноттінгемшірі; я був третій з п'ятьох його синів. На чотирнадцятому році мене віддали до коледжу Еманюеля в Кембріджі, де я пробув три роки і вчився дуже старанно, однак витрати на моє утримання були для батька, чоловіка небагатого (хоч одержував я не бозна-скільки), завеликим тягарем; тому через три роки мені довелося піти в науку до видатного лондонського хірурга містера Джеймса Бетса, у якого я вчився чотири роки. Час від часу батько надсилав мені трохи грошей, і я витрачав їх на вивчення навігації та інших галузей математики, корисних для тих, хто збирається подорожувати, бо завжди думав, що рано чи пізно мені випаде така доля. Покинувши містера Бетса, я повернувся додому і дістав від батька, дядька Джона та декого з родичів сорок фунтів стерлінгів, та ще й обіцянку надсилати мені тридцять фунтів щороку, щоб я міг прожити в Лейдені. Там протягом двох років і семи місяців я вивчав медицину, знаючи, що вона стане мені в пригоді під час довгих подорожей.

Невдовзі після повернення з Лейдена я, за рекомендацією мого доброго вчителя містера Бетса, найнявся лікарем на корабель «Ластівка», де був капітаном Абрагам Пеннел. У нього я прослужив три з половиною роки, побувавши в Леванті та в інших краях. Повернувшись до Англії, я вирішив оселитися в Лондоні. До цього заохочував мене мій учитель містер Бетс, що порекомендував мене деяким своїм пацієнтам. Я найняв частину

невеликого будинку в Олд-Джурі і, за порадою друзів, одружився з Мері Бертон — другою дочкою містера Едмонда Бертон, власника панчішної крамниці на Ньюгет-стріт, діставши за нею чотириста фунтів посагу.

Та через два роки мій добрий учитель Ветс помер, а друзів у мене було небагато; отож практика моя почала підупадати, бо сумління не дозволяло мені наслідувати нечесні вчинки інших лікарів і дурити пацієнтів. І тоді, порадившись із дружиною та де з ким із знайомих, я вирішив знову податись у море. Протягом шести років я був лікарем на двох кораблях, не раз відвідавши Індію та Вест-Індію, і трохи збільшив свої статки. На дозвіллі я читав твори найкращих сучасних і давніх авторів, бо завжди брав з собою у плавання багато книжок; а буваючи на березі, я приглядався до побуту та звичаїв людей і вивчав чужі мови, до яких мав великий хист завдяки добрій пам'яті.

Остання подорож моя була не дуже щаслива, і, стомлений морем, я вирішив осісти вдома, при дружині та дітях. З Олд-Джурі я перебрався на Феттер-Лейн, а звідти в Уоппінг, де сподівався мати практику серед моряків; та сподіванки мої не справдилися. Три роки чекав я, що мої справи покращають, але врешті прийняв вигідну пропозицію капітана Вільяма Прічарда — власника судна «Антилопа», що саме збирався вирушити до Південного моря. Ми відпливли з Брістоля 4 травня 1699 року, і спочатку наша подорож минала цілком успішно.

З деяких причин не варто надокучати читачеві подробицями наших пригод у тих морях. Досить буде сказати, що, коли ми прямували до Ост-Індії, нас захопив страшний шторм і відніс на північний захід од Вандіменової Землі; як показали виміри, ми опинились на 30 градусах і 2 мінутах південної широти. Дванадцяттеро наших матросів померли від надміру тяжкої роботи та поганого харчу, а решта зовсім знесиліла. П'ятого листопада — коли в тих широтах починається літо — стояв густий туман, тож матроси тільки на віддалі півкабельтова від корабля помітили скелю; сильний вітер гнав нас просто на неї, і корабель умить розбився. Шістьом з екіпажу, і мені в тому числі, пощастило спустити на воду човен і відпливти на безпечну відстань від корабля та скелі. Ми гребли, гадаю, зо три ліги, поки зовсім знемоглися, бо були виснажені роботою ще на кораблі. Далі ми пустилися на волю хвиль, і через півгодини шквал з півночі перекинув наш човен. Що сталося з моїми товаришами в човні й тими, хто дістався до скелі або залишився на судні, — сказати не можу, але гадаю, що всі вони загинули. Я плив навмання, підштовхуваний вітром та припливом, раз у раз шукаючи ногами дна й не знаходячи його. Та нарешті, уже вкрай знеможений, не маючи більше сили боротися, я раптом відчув під ногами землю. На той час шторм уже помітно вщух. Дно було таке положисте, що я брів

з милю, перше ніж добувсь до берега; це сталося, як здається мені, годині о восьмій вечора. Я пройшов ще з півмилі, але не натрапив ніде ні на які ознаки житла чи людей, а може, був такий змучений, що просто не помітив їх. Я страшенно зморився; втома, спека та півпінти бренді, випитого ще на кораблі, хилили мене на сон. Я ліг на низеньку м'яку траву й заснув так міцно, як не спав ще ніколи зроду. Проспав я щонайменше дев'ять годин, бо, коли прокинувся, був уже білий день. Я хотів був підвестися, але не зміг і поворухнутись: я лежав горілиць, і мої руки та ноги так само, як і довге густе волосся, були міцно прив'язані до чогось на землі. Все моє тіло, від пахв до стегон, було обплутане тонкими мотузочками. Я міг дивитися лише вгору; сонце починало вже припікати, і світло його сліпило мене. Навкруги чувся якийсь гомін, але хто то гомонить, я не міг розгледіти, бо, лежачи в такій позі, бачив тільки небо. Незабаром на моїй лівій нозі заворушилося щось живе і, поволі посуваючись уперед, опинилося в мене на грудях, а потім підійшло під саме підборіддя. Опустивши погляд, наскільки зміг, я побачив чоловічка дюймів шести на зріст, з луком та стрілою в руках і з сагайдаком за плечима. Слідом за ним сунуло, як мені здалося, принаймні з півсотні таких самих чоловічків. Украй вражений, я так голосно скрикнув, що всі вони з переляку кинулися врозтіч; як я довідався потім, дехто з них навіть сильно забився, сплигнувши з мене на землю. Але незабаром вони повернулися, і один з них, наважившись стати перед самим моїм обличчям, на знак подиву підніс руки, звів угору очі і верескливо, але цілком виразно гукнув: «Гекіна дегул!» Решта кілька разів повторили ті самі слова, яких я тоді не міг зрозуміти.

Весь цей час, як легко може уявити собі читач, я лежав у дуже незручній позі. Нарешті, після довгих зусиль, мені пощастило розірвати мотузочки й витягти з землі кілочки, якими була припнута моя ліва рука. Піднісши її до обличчя, я зрозумів, яким способом мене зв'язали. Воднораз, шарпнувши головою, що завдало мені невимовного болю, я трохи послабив мотузочки, що прикріплювали моє волосся до землі з лівого боку, і спромігся повернути голову дюймів на два. Та чоловічки повтікали швидше, ніж я встиг спіймати когось із них. Після цього навколо мене знявся несамопитий галас, а коли він ущух, хтось із них голосно вигукнув: «Толго фонак!» У ту ж мить я відчув, як у мою ліву руку вп'ялося з сотню стріл, колючих, наче голки. Далі чоловічки вдруде разом вистрелили в повітря, як у нас в Європі стріляють з мортир, і багато стріл упало мені на тіло (хоч я й не відчув їх), а деякі влучили в обличчя, яке я відразу ж затулив лівою рукою. Коли ця злива стріл ущухла, я аж застогнав зі злості та з болю і знову спробував звільнитись, але тоді чоловічки випустили ще більше стріл, а декотрі намагалися колоти мене списами

в боки. На щастя, на мені була куртка з буйволячої шкіри, якої вони не могли проколоти. Я подумав, що найобачніше буде лежати поки що тихо, а вночі з допомогою вже вільної лівої руки визволитися зовсім. Я мав підстави вважати, що міг би стати до бою з найбільшими арміями, які вони могли зібрати проти мене, коли всі жителі цієї країни не більші за тих, котрих я бачив. Але доля судила інакше. Помітивши, що я не рухаюсь, вони перестали стріляти, але з гамору, який доли-пав до моїх вух, я здогадався — їх стало більше. Ярдів за чотири від мене, якраз проти мого правого вуха, чути було стукіт, що тривав уже цілу годину, так, наче щось там будували. Повернувши голову, наскільки дозволяли кілочки та мотузочки, я побачив поміст футів на півтора заввишки з двома чи трьома драбинами; на ньому могло поміститися четверо тубільців. З того помосту один з них — певно, якась поважна особа — звернувся до мене з довгою промовою, з якої я не зрозумів жодного слова. Слід, правда, згадати, що, розпочинаючи її, він тричі вигукнув: «*Лангро дегул сан!*» (Ці слова, так само як і наведені вище, згодом мені повторили й пояснили). Зразу після того до мене підійшло з півсотні тубільців; вони розрізали мотузочки, якими з лівого боку була прив'язана моя голова, що дало мені змогу повернути її праворуч і бачити промовця та всі його рухи. Він здавався людиною середнього віку і був ніби вищий на зріст, ніж ті троє, що супроводили його. Один із них, трохи довший за мій середній палець, напевне паж, тримав шлейф, а ще двоє стояли з обох боків. Він промовляв, як справжній оратор, і в його словах було чути і погрози, і обіцянки, і співчуття, і ласку. Я відповів йому небагатьма словами, але якнайпокірнішим тоном, знявши вгору ліву руку і звівши очі до сонця, немов закликаючи те сонце в свідки. Я майже помирав з голоду — востаннє я їв за кілька годин, перед тим, як покинув корабель; мій шлунок так настійно вимагав їжі, що я не міг побороти нетерпіння і, знехтувавши правила чемності, кілька разів підніс палець до губів на знак того, що хочу їсти. *Гурго* (такий був титул поважного вельможі, як я довідався згодом) зрозумів мене дуже добре. Зійшовши з помосту, він звелів приставити до мене кілька драбин, і ними полізли й попрямували до мого рта сотні тубільців, несучи в кошиках їжу, яку наказав зібрати й приготувати для мене владар, тільки-но довідавшись про мою появу. На смак то було м'ясо різних тварин, але я не міг розібрати, яких саме. Там були окости, лопатки й вирізки, схожі виглядом на баранину й дуже смачно приготовані, але всі вони були менші за жайворонкове крильце; я ковтав по два, а то й по три шматки разом і з'їдав щоразу по три хлібини, кожна з мушкетну кулю завбільшки. Чоловічки прислужували мені дуже жваво і на всякі лади виявляли свій подив та захоплення з мого великого зросту й апетиту.

Потім я дав знак, що хочу пити. Побачивши, як я їм, вони зрозуміли, що дешицею мене не задовольняють, і, оскільки були дуже винахідливі, надзвичайно спритно підкотили до моєї руки одну з найбільших своїх бочок і вибили в ній днище. Я вихилив її одним духом, бо там було менше як півпінти легкого вина, що скидалося на бургундське, але було куди смачніше. Потім вони підкотили мені другу бочку, яку я випив у такий самий спосіб, і знаками показав, що хочу ще, але вина в них більше не було. Коли я докінчив усі ці дива, чоловічки заходилися кричати з захвату і танцювати в мене на грудях, без кінця повторюючи свій перший вигук: «Гекіна дегул!» Потім вони знаками попросили, щоб я скинув додолу обидві бочки, спершу попередивши про небезпеку тих, які стояли внизу, голосним криком: «Борач мівола!» — а коли бочки злетіли в повітря, знову пролунав одноголосий вигук: «Гекіна дегул!» Признаюся, що коли ці чоловічки бігали по моєму тілу сюди й туди, мені не раз кортіло схопити в жменю сорок чи п'ятдесят з тих, які навернуться під руку, і скинути їх на землю. Однак, зваживши на все те лихо, якого я вже натерпівся (а вони, як видно, могли заподіяти мені ще й гіршого), а також на власну урочисту обіцянку (бо так тлумачив я свою покірливу поведінку), я зразу й відмовився від свого наміру. До того ж я вважав, що це була б невдячність до людей, які так гостинно поводитися зі мною і так щедро частували мене. А в думці я не міг надивуватися з хоробрості цих маленьких людей, які наважувалися злазити на мене й походжати по моєму тілу, хоч одна моя рука була вільна, і не тремтіли від одного погляду на таке гігантське створіння, яким я мав їм здаватися. Трохи згодом, коли вони побачили, що я не прошу більше їсти, переді мною з'явився поважний урядовець, посланець його імператорської величності. Його ясновельможність, вибравшись по моїй правій нозі в супроводі почту з десяти чоловік, наблизився до мого обличчя. Він підніс мені до самісіньких очей вірчого листа з королівською печаткою і хвилин десять промовляв до мене без будь-яких ознак невдоволення, але дуже рішучим тоном, причому часто показував рукою, як виявилось потім, у напрямку столиці, що була за півмилі від нас: державна рада ухвалила перевезти мене туди. Я відповів небагатьма словами, та вони, звичайно, не зрозуміли їх; тоді я вільною рукою, проносячи її високо над головою його ясновельможності, щоб не зачепити його або кого-небудь з його почту, доторкнувся спочатку до другої своєї руки, а тоді до своєї голови й тіла, показуючи, що хочу визволитись. Посланець його величності, видно, досить добре зрозумів мене, бо заперечливо похитав головою і жестом пояснив, що мене відвезуть до столиці як полоненого. Водночас іншими знаками він дав мені зрозуміти, що я матиму вдосталь їсти та пити і що зі мною поводитимуться дуже добре. Тоді мені знов спало на думку

спробувати розірвати пута. Але, відчувши пекучий біль на обличчі та руках, які вкрилися пухирями (а подекуди ще стирчали стріли), і помітивши, що ворогів моїх стало ще більше, я на мигах показав їм: хай вони роблять зі мною що хочуть. Після того *гурго* чемно вклонився і пішов разом із своїм почтом; всі вони були в дуже доброму гуморі. Незабаром я почув у натовпі крики; раз у раз голосно повторювалися слова: «*Пеплом селан*». Біля мого лівого боку закомашилося багато людей; вони попустили мої пута, так що я зміг повернутись на правий бік і справити малу потребу, від чого мені полегшало. Сечі вийшло дуже багато — на превеликий подив тубільців, які, зрозумівши мій намір, в ту ж мить розступилися на обидва боки, щоб не потрапити під струмінь, який бив з мене з великим шумом і силою. Ще перед тим вони намастили мені обличчя й руки якоюсь маззю, що дуже приємно пахла, і біль, заподіяний стрілами, за кілька хвилин утамувався. Все це, на додачу до їхніх дуже поживних страв і напоїв, схилило мене на сон. Я спав щось із вісім годин, як довідався згодом; та й не дивно, бо лікарі, з наказу імператора, підсипали в бочки з вином сонного зілля.

Очевидно, тубільці, знайшовши мене на березі, де я спав, коли дістався до суходолу, зразу відрядили гінця до імператора, і державна рада ухвалила зв'язати мене описаним вище способом (це зробили вночі, поки я спав), а також надіслати мені вдосталь їжі та питва і приготувати екіпаж, щоб перевезти мене до столиці.

Така постанова може здатися занадто сміливою й небезпечною, і я певен, що за схожих обставин жоден європейський монарх так не вчинив би. Проте, на мою думку, рішення це надзвичайно розумне й великодушне. Адже й справді: якби ці люди спробували вбити мене сонного своїми списами та стрілами, то я, відчувши біль, умить прокинувся б, розлютився б, порвав би всі мотузочки, якими був зв'язаний, а тоді вони, не маючи сили боронитися, не могли б сподіватися собі пощади.

Ці люди — неабиякі математики й досягли особливих успіхів у механіці завдяки підтримці й заохоченню свого імператора, відомого покровителя наук. У цього монарха є багато машин на колесах, щоб перевозити колоди та інші важкі вантажі. Він часто будує величезні військові кораблі, декотрі до дев'яти футів завдовжки, в місцевості, де росте будівельний ліс, і звідти їх цими машинами перевозять ярдів за триста-чотириста до моря. П'ятсот теслярів та інженерів зараз же заходились майструвати щонайбільший повіз, який їм будь-коли доводилось, робити. То була дерев'яна платформа дюймів на три від землі, футів сім завдовжки і чотири завширшки, поставлена на двадцять двоє коліс. Усю цю роботу виконали протягом чотирьох годин після мого прибуття на острів. Поява цього повозу і викликала гамір, який я почув, прокинувшись. Його поставили поряд зі мною.

Але найбільші труднощі полягали в тому, щоб підняти мене й покласти на платформу. Для цього тубільці вкопали вісімдесят стовпів в один фут заввишки, до них прив'язали якнайміцніші канати (не товщі від нашого шпагату) з гачками на кінцях, а ті гачки зачепили за шворки, якими робітники обвили мені шию, руки, ноги й тулуб. Дев'ятсот найдужчих чоловіків тягли канати за допомогою безлічі блоків, почеплених на стовпи, і через три години я вже лежав на платформі, міцно прив'язаний до неї. Про все це і мені розповідали потім, бо під час цієї операції я спав глибоким сном; той сон навіяло мені сонне зілля, підсипане у вино. Півтори тисячі найсильніших коней імператорських стаєнь, кожен зростом у чотири з половиною дюйми, повезли мене до столиці, розташованої, як уже сказано, за півмилі від того місця, де я лежав.

Години через чотири після того, як почався наш переїзд, мене розбудив один дуже кумедний випадок. Коли платформа спинилася на хвилину через якусь несправність, двоє чи троє молодих тубільців захотіли подивитися, який я маю вигляд, коли сплю. Вони видерлись на платформу і обережно наблизились до мого обличчя. Один з них, гвардійський офіцер, засунув мені в ліву ніздрю вістря свого списа, що залоскотало мене, неначе соломинка; я чхнув і прокинувся, а тубільці непомітно втекли. Та про цю причину мого раптового пробудження я довідався тільки через три тижні. До вечора ми їхали, а на ніч спинилися; з обох боків платформи стало по п'ятсот вартових — половина із запаленими смолоскипами, а решта з луками та стрілами наготові, щоб стріляти, тільки-но я спробую поворухнутися. На світанку ми рушили далі й до полудня були вже за двісті ярдів від столиці. Там нас зустрів імператор з царедворцями, але міністри, боячись за життя його величності, відрадили його сходити на мене, щоб не наражатись на небезпеку.

На площі, де зупинився повіз, стояв старовинний храм, що вважався найбільшим у всій державі. За кілька років перед тим, осквернений брутальним убивством, він утратив для цього релігійного народу своє священне значення. Повиносивши звідти всі оздобы та культове начиння, його почали використовувати для різних громадських потреб. Цю будівлю й призначено було мені за житло. Головні двері, звернені на північ, були чотири фути заввишки і два завширшки, і я вільно міг пролізти крізь них. Обабіч дверей, дюймів за шість від землі, було по невеличкому віконцю. Крізь ліве вікно імператорські ковалі просунули дев'яносто один ланцюг розміром з ланцюжок на годиннику європейської дами і примкнули їх тридцятьма шістьма замками до моєї лівої ноги. Через дорогу, футів за двадцять від храму, стояла башта не менш як п'ять футів заввишки. Сам я того не бачив, але потім мені розповіли, що імператор з багатьма вельможами зійшов на башту і звідти дивився на мене. Було підраховано, що з міста з цією ж метою вийшло понад сто тисяч

городян, і я думаю, що принаймні десять тисяч їх того ж таки дня здерлося драбинами на мене, незважаючи на сторожу. Щоправда, незабаром видали указ, який забороняв таке під страхом смерті. Пересвідчившись, що порвати ланцюги я не здужаю, робітники перерізали всі мотузки на моєму тілі, після чого я звівся на ноги в дуже сумному настрої. Не можна описати, як усі здивувались і загаласували, побачивши, що я встав і ходжу. Ланцюги, якими мене прикували за ліву ногу, були зо два ярди завдовжки і не тільки давали мені змогу ходити туди та сюди, описуючи півколо, а й, закріплені на віддалі чотирьох дюймів від дверей, дозволяли залазити в храм і лежати там, простягтись на весь зріст.

Розділ II

Імператор Ліліпутії в супроводі багатьох вельмож приходить подивитись на автора в його ув'язненні. Опис особи та одягу імператора. До автора приставлено вчених, щоб учити його ліліпутської мови. Своєю сумірною поведінкою він здобуває прихильність імператора. Обищують кишені автора і відбирають у нього шаблю та пістолі.

Підвівшись, я поглянув навкруги, і мушу визнати, що ніколи не бачив приємнішого краєвиду. Вся місцевість здавалася суцільним садом, а обгороджені лани, приблизно сорок квадратних футів кожний, скидалися на квітники. Лани чергувалися з лісами, де найвищі дерева, на мою думку, були не більше семи футів заввишки. Ліворуч від себе я бачив місто, що нагадувало театральну декорацію.

Вже кілька годин мене надзвичайно мучила природна потреба, і це не дивно, бо минуло майже два дні відтоді, як я справив її востаннє. Я вагався між необхідністю та соромом. Найкраще, що я міг придумати, було залізти в мій будинок. Так я й зробив і, зачинивши двері та відійшовши якомога далі в куток, звільнив свій шлунок від тягаря, що так мені дошкуляв. Але то був єдиний випадок, коли я вчинив так неохайно, і читач, сподіваюся, пробачить мені, розважливо й безсторонньо оцінивши тодішнє моє скрутне становище. Потім я завжди задовольняв згадану потребу надворі, рано-вранці, відійшовши якомога далі, на всю довжину ланцюга, а перед тим, як приходило товариство, двоє спеціально приставлених для цього слуг вивозили послід на тачках. Я не спинався б так довго на цих обставинах, на перший погляд начебто не дуже важливих, якби не вважав за потрібне довести читачеві свою охайність, що її, як я чув, дехто з моїх ворогів при кожній нагоді охоче бере під сумнів.

Покінчивши з цією справою, я вийшов надвір подихати свіжим повітрям. Імператор уже зійшов з башти і верхи наближався до мене. Цим він наражав себе на смертельну

небезпеку, бо хоч як добре був вимуштрований його кінь, та, побачивши таку величезну постать, що здалася йому живою горою, він злякався і став дибки. На щастя, імператор був чудовим вершником і всидів у сідлі, аж поки підбігли придворні. Вхопивши коня за вуздечку, вони допомогли його величності злізти. Зійшовши на землю, імператор з великим подивом оглядав мене з усіх боків, не підходячи, проте, ближче, як на довжину мого ланцюга. З його наказу двірські кухарі та комірники, що були наготові, підвезли до мене на спеціальних візках їжу та напої і поставили їх так, щоб я міг дістати. Я взяв ті візки і швидко спорожнив їх. На двадцяти була їжа, на десяти — напої. Кожний візок з м'ясом став мені на два-три добрих ковтки, а вино з десяти череп'яних посудин я вилив просто у візок, випив його одним духом і так само зробив з рештою. Імператриця, молоді принци та принцеси разом з двірськими дамами спочатку сиділи в кріслах віддалік, а після пригоди з конем повставали й підійшли ближче до імператора, якого я хочу зараз описати. На зріст він майже на цілий мій ніготь вищий за всіх своїх придворних, і вже цього досить, щоб викликати шанобливий трепет. Риси його обличчя тверді й мужні, губи австрійські, ніс орлиний, шкіра оливково-смаглява, постать струнка, тулуб, руки та ноги пропорційні, рухи зграбні, постава велична. Він не такий уже молодий — йому двадцять вісім років і дев'ять місяців, — править щось із сім років — щасливо й здебільшого переможно. Щоб краще бачити імператора, я ліг на бік, і моє обличчя опинилось на одному рівні з ним. Тоді він стояв ярдів за три від мене, але потім я не раз брав його на руки і тому не можу помилитися в моєму описові. Його вбрання було дуже просте й невигадливе — щось середнє між азійським та європейським одягом, але па голові він мав легкий золотий шолом, прикрашений самоцвітами, з пером на гребені. На випадок, якби я розірвав ланцюги, він тримав наготові у руці оголений меч дюймів на три завдовжки; піхви й руків'я меча були оздоблені діамантами. Голос у імператора пронизливий, але такий ясний і виразний, що я добре чув його, навіть стоячи на весь зріст. Дами й придворні були розкішно вбрані, і місце, де вони стояли, скидалося на розстелену на землі спідницю, гаптовану сріблом та золотом. Його величність раз у раз звертався до мене; я відповідав йому, але ні він, ні я не розуміли один одного. Тут-таки було багато священиків та юристів (так я здогадався з їхнього одягу), яким велено було заговорити зі мною. Я озивався до них усіма мовами, які знав хоч трохи: німецькою, голландською, латинською, французькою, іспанською, італійською і на лінгва франка, але марно. Через дві години імператор та придворні повернулися в місто, і я лишився сам, під сильною вартою, що мала охороняти мене від настирливості, а може, й лихих намірів юрби, яка нетерпляче тиснулася до мене. Коли я сидів біля дверей свого житла, дехто

наважився навіть стріляти в мене з луків, і одна стріла мало не влучила мені в ліве око. Полковник, що командував вартою, наказав зловити шістьох заводіяк і вирішив, що найкращою карою буде зв'язати їх і віддати мені. Підштовхувані тупими кінцями солдатських списів, злочинці наблизились до мене. Я взяв усіх їх у жменю, поклав п'ятьох у кишеню камзола і вдавав, ніби хочу з'їсти живцем шостого. Бідолаха відчайдушно репетував, а полковник та офіцери дуже хвилювались, надто коли побачили, що я дістав з кишені складеного ножика. Та я незабаром заспокоїв їх: приязно дивлячись на полоненого, я перерізав ножом мотузочки, якими він був зв'язаний, і обережно спустив на землю. Він зразу втік. Так само зробив я й з іншими, видобуваючи їх по одному з кишені. Я побачив, що моя великодушність справила добре враження на солдатів та народ; згодом це прислужилося мені й при дворі.

Проти ночі я не без труднощів заліз у своє приміщення, де ліг просто на землю. Так довелося мені спати два тижні, поки з наказу імператора виготовили для мене постіль. На возах привезли шістсот матраців звичайного розміру. Сто п'ятдесят штук їх зшили до купи, зробивши один, що підходив мені й довжиною, і шириною. Таких матраців було покладено один на один чотири, а втім, я б міг обійтися й без них, бо ця постіль була не набагато м'якша за рівну кам'яну підлогу. За таким самим розрахунком пошили мені простирадла та ковдри, досить пристойні, як для людини, що так довго мусила терпіти великі невигоди.

Коли про моє прибуття стало відомо по всій державі, подивитись на мене посунула сила заможного, бездільного й цікавого люду. Села спустіли майже зовсім, і, якби імператор не видав спеціальних наказів та розпоряджень, сільське господарство країни дуже занепало б. Накази приписували, щоб кожен, хто бачив мене один раз, негайно повертався додому, і забороняли підходити до моєї оселі ближче як на п'ятдесят ярдів без особливого на те дозволу від двору; це дало великий прибуток урядовцям.

Тим часом імператор раз у раз скликав державну раду, де обговорювали питання про мою дальшу долю. Як я довідався згодом від одного мого приятеля, особи вельми поважної й добре обізнаної з усіма державними таємницями, двір ніяк не міг надуматися, що робити зі мною. Вони боялися, щоб я не визволився, та й утримувати мене коштувало б дуже дорого; це могло б навіть призвести до голоду в державі. Не раз при дворі схилялися до думки заморити мене голодом або засипати мені лице та руки отруєними стрілами, від чого я швидко загинув би. Але тоді виникало побоювання, що такий величезний труп, гниючи, спричиниться до пошестей у столиці, які можуть поширитись і на всю державу. У розпалі цих суперечок до дверей великої зали, де засідала рада,

підійшло кілька офіцерів; двом із них дозволили ввійти, і вони доповіли про щойно згаданий випадок з шістьма бешкетниками. Це справило таке гарне враження на його величність та на всю раду, що відразу було видано указ, який зобов'язував усі села на дев'ятсот ярдів од столиці приставляти для мене щоранку по шість корів, сорок овець та іншу живність разом з відповідною кількістю хліба, вина та інших напоїв. Платити за все мала скарбниця його величності, бо цей монарх живе переважно з прибутків від власних маєтків і лише рідко, хіба що у виняткових випадках удається по субсидію до своїх підданців. Зате на війну, коли він накаже, вони зобов'язані виступати з власною зброєю та спорядженням. Прислужувати мені поставили шістсот чоловік, яким визначили платню, достатню для їхнього прожитку, і нап'яли їм біля моїх дверей вигідні намети. Триста кравців дістали наказ пошити мені вбрання тамтешнього фасону; шістьом найвишаранішим ученим країни було доручено навчити мене їхньої мови; і, нарешті, всіх коней з імператорських стаєнь — так само, як і коней вельмож та вартівних, — часто виїжджували в моїй присутності, щоб при звичаїти їх до мене. Всі ці накази негайно було виконано, і за три тижні я досяг чималих успіхів у вивченні ліліпутської мови. Імператор не раз ушановував мене своїми візитами і сам залюбки допомагав моїм учителям. Невдовзі я вже міг сяк-так порозумітися з імператором. Перше речення, яке я вивчив, було прохання ласкаво повернути мені волю — його я повторював щодня, стоячи на колінах. Скільки я міг зрозуміти, імператор відповідав, що на все свій час, що розв'язати цю справу він може тільки в згоді з державною радою і що я повинен *люмо́ст келмін песо десмар лон емпосо* — заприсягтися жити в мирі з ним та його державою. Проте він обіцяв, що зі мною поводитимуться добре, і порадив заслужити скромною поведінкою його прихильність, а також симпатію його підданців. Він висловив сподівання, що я не ображуся, коли він накаже спеціальним урядовцям обшукати мене: в мене, мовляв, напевно є зброя, що мусить бути дуже небезпечна, коли вона відповідає розмірам такої величезної істоти. Я відповів, що його величність може заспокоїтись і що я ладен роздягтись тут-таки перед ним і повивертати всі мої кишені. Все це я переказав почасти словами, а почасти на митах. Імператор відповів, що, згідно з законами держави, обшук провадитимуть двоє його урядовців, і додав, що зробити це вони, безперечно, зможуть лише з моєї згоди та з моєю допомогою; отже, певний мого благородства та справедливості, він з довірою передає їх мені до рук; що речі, відібрані в мене, мені повернуть, коли я вирушатиму додому, або ж заплатять за них стільки, скільки я сам призначу. Взявши в руки обох урядовців, я поклав їх спершу в кишені камзола, а потім в усі інші кишені, крім двох кишеньок для годинника та однієї, потайної, якої я не хотів

давати обшукати, бо в ній лежало кілька дрібних речей, потрібних тільки мені. В одній з тих кишеньок був срібний годинник, а в другій — гаманець з кількома золотими монетами. Урядовці мали при собі пера, чорнило й папір і склали докладний список усього, що знайшли, а закінчивши роботу, попросили спустити їх на землю для доповіді імператорові. Той список я згодом переклав на англійську мову. Ось він слово в слово:

«По-перше: у правій кишені великого Чоловіка Гори (так я перекладаю слова *«Квінбус Флестрін»*) після ретельного обшуку знайдено тільки великий шмат цупкого полотна, який міг би правити за килим для парадної зали палацу Вашої Величності. У лівій кишені ми побачили величезну срібну скриню зі срібним-таки віком, якого ми, оглядачі, не могли самі підняти. Ми попросили Чоловіка Гору підняти віко, і один з нас, залізши в скриню, опинився по коліна в якомусь поросі, що, злетівши вгору, аж до наших облич, примусив нас обох довго чхати.

У правій кишені камізельки виявлено величезний стос тонких білих пластин, складених до купи; стос цей, у три людини завтовшки, перев'язаний міцним канатом. Кожна пластина вкрита чорними знаками, кожен з півдолоні завбільшки, які ми смиренно дозволяємо собі вважати за літери. У лівій кишені камізельки лежала якась машина з двадцятьма довгими палями, на зразок огорожі перед палацом Вашої Величності. Гадаємо, що нею Чоловік Гора розчісує собі волосся, але це тільки наше припущення: ми не завжди вдавалися до розпитів, бо порозумітися з Чоловіком Горою дуже важко. У великій кишені з правого боку середнього чохла (так я перекладаю слово *«ран-фу-ло»*, яким вони називали мої штани) ми побачили порожнистий залізний стовп з людиною завдовжки, з'єднаний з міцним шматком дерева ще більшого розміру; з одного боку стовпа випинаються великі залізні виступи у вигляді химерних фігур, призначення яких ми не знаємо. Таку ж машину знайдено й у лівій кишені. У меншій правій кишені лежало кілька пласких кружал різного розміру з білого та червонуватого металу. Деякі білі кружала, зроблені ніби зі срібла, такі великі та важкі, що ми вдвох насилу підняли одне з них. У лівій кишені були два чорні стовпи неправильної форми; стоячи на споді кишені, ми ледве дотяглися до їхнього верху. Один із них має футляр і скидається на суцільну брилу; на верхньому кінці другого є якийсь білий круглий предмет, як дві наші голови завбільшки. Всередині кожного стовпа сховано по величезній сталевій пластині; ми зажадали їх побачити, бо вони здались нам небезпечним знаряддям. Чоловік Гора витяг їх із футлярів і пояснив, що в його країні один із цих предметів вживають для гоління бороди, а другим ріжуть м'ясо. Крім того, на Чоловікові Горі знайдено ще дві кишені, куди ми не змогли ввійти; Чоловік Гора називає їх годинниковими. Це великі прорізи

в середньому чохлі, щільно закриті тиском його черева. З правої кишені звисає довгий срібний ланцюг, прикріплений до якоїсь чудної машини, що лежить на дні кишені. Ми звелили витягти все, що було прикріплене до ланцюга; вийнята річ виявилася схожою на кулю — зісподу срібну, а зверху зроблену з якогось прозорого металу. На прозорому боці ми побачили якісь чудні знаки, розміщені по колу, але доторкнутись до них пальцем заважала та прозора речовина. Чоловік Гора підніс машину нам до вух, і ми почули безнастанний шум, як од водяного млина. Ми вважаємо, що то або якась невідома тварина, або ж бог, якому поклоняється Чоловік Гора. Останнє припущення здається нам імовірнішим, бо з його слів випливає (якщо ми правильно їх зрозуміли, бо він висловлюється по-нашому дуже недосконало), що він рідко робить щось, не порадившись із тією річчю. Чоловік Гора називає її своїм оракулом і каже, що ця річ показує йому час кожного його вчинку. З лівої годинникової кишені Чоловік Гора, на нашу вимогу, видобув сітку завбільшки з рибальський невід, але зроблену так, що вона відкривається та закривається, як гаманець; саме таке її призначення. Всередині ми знайшли кілька монет з жовтого металу; якщо вони справді золоті, то повинні мати величезну цінність.

Ретельно обшукавши з наказу Вашої Величності всі кишені Чоловіка Гори, ми перейшли до дальшого огляду й виявили на ньому пояс із шкіри якоїсь велетенської тварини. З правого боку на поясі висіла довга, з п'ять чоловік завдовжки, шабля, а з лівого — торба з двома відділами. В кожному з них умістилось би троє підданців Вашої Величності. В одному відділі було багато куль з важкого металу, з людську голову завбільшки; щоб підняти їх, потрібна велика сила. В другому лежала купка чорних зернят, невеликих і не дуже важких, ми брали їх з півсотню в жменю.

Тут точно перелічено все знайдене на тілі Чоловіка Гори, який поводився з нами дуже шанобливо, як і належить поводитися з представниками Вашої Величності. Підписано й скріплено печаткою четвертого дня вісімдесят дев'ятого місяця щасливого правління Вашої Величності.

Клефрен Фрелок, Марсі Фрелок»

Коли імператорові прочитали цей реєстр, він, щоправда, в дуже чемних виразах, звелів мені здати деякі з зазначених речей. Насамперед він назвав мою шаблю, і я зняв її разом з піхвами та всім, що було при ній. Тим часом імператор наказав трьом тисячам чоловік добірного війська (які того дня охороняли його величність) оточити мене на певній відстані й націлити на мене луки; але я цього не помітив, бо весь час не зводив очей з його величності. Далі він зажадав, щоб я витяг з піхов шаблю, яка хоч і взялася трохи іржею від морської води, проте ще яскраво виблискувала. Я скорився наказові, і, коли став

вимахувати шаблею, вона засяяла проти сонця так, що все військо аж скрикнуло, — чи то з ляку, чи то з несподіванки. Його величність, найхоробріший із монархів, злякався менше, ніж я міг сподіватися. Він наказав мені вкласти шаблю в піхви і кинути її якомога обережніше ярдів на шість від кінця мого ланцюга. Далі він зажадав один із порожнистих залізних стовпів, як він називав мої кишенькові пістолі. Я вийняв пістоль і, на бажання імператора, як зумів, пояснив його призначення; тоді зарядив його самим порохом, який, на щастя, не змок у щільно заткнутій порохівниці (адже кожен завбачливий моряк насамперед дбає про те, щоб зберегти порох сухим), і, попередивши імператора, щоб він не злякався, вистрілив у повітря. Це справило враження куди більше, ніж шабля. Сотні тубільців попадали на землю, наче мертві, і навіть сам імператор, хоч і втримався на ногах, довгенько не міг прийти до пам'яті. Я кинув від себе обидва пістолі разом з порохівницею та кулями, так само як і шаблю, і попросив тримати порох якнайдалі від вогню, бо він міг спалахнути від найменшої іскри і висадити в повітря палац його величності. Так само віддав я і годинник. Імператор дуже зацікавився ним, оглянув і звелів двом найвищим на зріст гвардійцям віднести його, просунувши крізь вушко палицю і поклавши її кінці на плечі, як ото в Англії носять барильця з елем. Йому дуже сподобався безнастанний шум механізму і рух хвилинної стрілки, який він виразно бачив, зір у ліліпутів гостріший, ніж у нас, — і він зажадав пояснень від своїх учених. Читачеві неважко буде уявити собі, які суперечливі й далекі від істини думки були висловлені з цього приводу, хоч, відверто кажучи, я не всі їх добре зрозумів. Потім я віддав срібні й мідні монети, гаманець з дев'ятьма великими та кількома меншими золотими монетами, складений ніж, ритву, гребінець, срібну табакерку, носову хусточку та записну книжку. Шаблю, пістолі й порохівницю відвезли до арсеналу його величності, а решту речей повернули мені.

Я казав уже про мою потайну кишеню, якої не помітили обшукувачі; в ній лежали окуляри (зір у мене досить слабкий, і тому я іноді ними користуюся), кишенькова підзорна труба та кілька дрібничок. Вони не становили для імператора ніякого інтересу, і тому я вважав, що маю право не показувати їх, боячись до того ж, щоб мені їх не попсували або не загубили, коли я зважуся їх віддати.

Розділ III

Автор дуже своєрідним способом розважає імператора і його придворних дам та кавалерів. Опис придворних розваг у ліліпутів. Авторкові на певних умовах дають волю.

Моя лагідність і добра поведінка так вплинули на імператора та його двір, а також на армію і весь народ, що я почав сподіватися незабаром дістати волю. Я докладав усіх зусиль, щоб підтримувати це прихильне ставлення до себе. Тубільці поступово перестали боятися мене. Іноді я лягав долі й дозволяв п'ятьом-шістьом з них танцювати на моїй долоні; зрештою дійшло до того, що хлопчики та дівчатка не раз безбоязно гралися в піжмурки в моєму волоссі. Я добре підучився їхньої мови й міг уже розуміти їх та розмовляти з ними. Одного разу імператорові спало на думку потішити мене видовищем тамтешніх ігор, в яких ліліпути переважають усі відомі мені народи спритністю та пишнотою. Найбільше розважили мене канатні танцюристи, що виконували свої танці на тоненькій білій нитці в два фути завдовжки, натягненій на висоті дванадцяти дюймів од землі. На цих танцях я, з дозволу терплячого читача, спинюся трохи докладніше.

У грі цій беруть участь тільки кандидати на якусь високу посаду або ті, хто хоче запобігти великої ласки при дворі. Їх навчають цього мистецтва змалку, і вони не завжди бувають вельможного роду або гарного виховання. Коли хтось, чи то померши, чи то попавши в неласку (що трапляється частенько), звільняє високу посаду, то п'ять чи шість кандидатів просять у імператора дозволу розважити його та двір танцями на канаті, і той, хто найвище підстрибне і не впаде, одержує посаду. Дуже часто навіть найголовніші міністри дістають розпорядження показати свою спритність і довести імператорові, що вони не втратили своїх здібностей. Державний скарбник Флімнеп стрибав на туго натягнутому канаті принаймні на дюйм вище від усіх інших вельмож імперії. Я сам бачив, як він кілька разів підряд виконав сальто-мортале на дошці, прикріпленій до каната, не грубшого за нашу звичайну англійську шворку. Мій приятель Релдресел, перший секретар таємної ради, посідає, на мою думку, — якщо я можу бути безстороннім, — друге після скарбника місце. Інші визначні урядовці теж досягли в цьому мистецтві майже того самого рівня.

Під час цих розваг нерідко трапляються нещасливі випадки, про які потім довго згадують. Я на власні очі бачив, як два чи три претенденти зламали собі ноги. Та особливо небезпечними стають ці змагання тоді, коли, з наказу імператора, в них беруть участь міністри: намагаючись перевершити самих себе і своїх суперників, вони стрибають з таким запалом, що мало хто з них не падає по два, а то й три рази. Мені розповідали, що за рік чи два перед моїм прибуттям державний скарбник Флімнеп не скрутив собі в'язів лише завдяки тому, що впав на королівську подушку, яка випадково лежала на землі і послабила удар.

Є в них ще одна розвага, яка влаштовується дуже рідко і тільки в присутності імператора, імператриці та першого міністра. Імператор кладе на стіл три тонкі шовкові нитки по шість дюймів завдовжки: одну — синю, другу — червону і третю — зелену. Ними нагороджують тих, кого імператор захоче відзначити особливою ласкою. Церемонія відбувається у великій тронній залі, де претенденти складають іспит у спритності, дуже відмінний від усього, що мені доводилося спостерігати в будь-якій країні Старого чи Нового Світу. Імператор бере в руки палицю й тримає її горизонтально, а претенденти, ідучи один за одним, то стрибають через неї, то пролазять попід нею, туди й назад, залежно від того, підіймає чи опускає палицю імператор. Буває, що другий кінець палиці доручають тримати першому міністрові, а іноді міністр тримає її сам. Хто виконує всі ці штуки найдовше і з найбільшою спритністю, той дістає в нагороду синю нитку; другим приз — червона нитка; третій — зелена. Їх носять замість пояса, двічі оперезавшись круг стану, і рідко трапляється вельможа, не прикрашений хоча б одним таким поясом. Кожного дня повз мене проводили коней з військових та імператорських стаєнь, тож вони вже не лякались і спокійно підходили до самих моїх ніг. Вершники змушували їх стрибати через мою руку, простягнуту на землі, а один імператорський ловчий на високому коні перескакував навіть через мою ногу, взуту в черевик, і то був справді дивовижний стрибок. Пощастило якось і мені потішити імператора дуже незвичним способом. Я попросив його, щоб він звелів принести мені кілька палиць у два фути завдовжки і завгрубшки із звичайний ціпок. Його величність дав відповідний наказ своєму головному лісничому, і другого ж таки ранку шість лісників приставили їх на шести возах, запряжених кожний вісьмома кіньми. Взявши дев'ять палиць, я міцно застромив їх у землю, утворивши з них квадрат зі стороною в два з половиною фути. До чотирьох наріжних палиць, футів на два від землі, я прив'язав горизонтально ще чотири палиці. Потім на дев'ятьох сторчових кілках натягнув мою хусточку туго, як шкіру на барабані, а чотири горизонтальні палиці, прикріплені дюймів на п'ять вище хустки, мали правити за бар'єр з кожного боку. Закінчивши ці приготування, я попросив імператора наказати загонові з двадцяти чотирьох найкращих кіннотників провести на цьому плацу свої вправи. Його величність дав свою згоду; отож, коли кіннотники прибули, я підняв їх одного по одному, в повному озброєнні й на конях, разом з офіцерами, які ними, командували. Вишикувавшись, вони поділилися на два загони і розпочали маневри: пускали одні в одних тупі стріли, вимахували шаблями, то тікаючи, то переслідуючи, то нападаючи, а то відступаючи, — одне слово, показали найкращу бойову виучку, яку я будь-коли бачив. Горизонтальні палиці не давали вершникам та коням падати на землю.

Імператор був у такому захваті, що наказав мені повторювати цю розвагу кілька днів підряд, а одного разу й сам дозволив підняти себе і взяв на себе команду. Йому навіть удалось переконати імператрицю, щоб вона дозволила мені підняти її в кріслі на відстань двох футів від плацу, тож вона добре побачила всю виставу. На моє щастя, під час цих розваг не сталося жодного прикрого випадку; тільки одного разу гарячий кінь якогось офіцера, копитом прорвавши хусточку, спіткнувся, скинув з себе вершника і впав сам. Але я зразу підняв їх обох, а тоді, затуливши однією рукою дірку, другою зсадив на землю все військо таким самим способом, як і підняв його. Кінь, що впав, звихнув ліву передню ногу, а вершник навіть не забився. Я, як міг, полагодив хусточку, але не звірявся більше на її міцність у таких небезпечних розвагах.

За два-три дні перед моїм звільненням, коли я саме тішив двір такими витівками, до його величності прибув гонець з повідомленням, що кілька його підданців, проїжджаючи верхи поблизу місця, де мене знайдено, побачили на землі великий чорний предмет дуже дивної форми завбільшки з опочивальню його величності, з круглими краями й підвищенням посередині заввишки в зріст людини. То була не жива істота, як вони подумали спочатку, бо предмет лежав на траві нерухомо, і декотрі з них кілька разів обійшли навколо нього. Ставши на плечі один одному, вони вибралися на плескатий і рівний верх, а постукавши в нього ногою, пересвідчились, що та річ усередині порожниста. Вони насмілюються висловити припущення, що ця річ мав належати Чоловікові Горі, і, якщо буде на те воля його величності, беруться привезти її до столиці п'ятьма кіньми. Я відразу здогадався, про що йдеться, і дуже зрадів цій новині. Як видно, діставшись до берега після загибелі корабля, я був у такому стані, що навіть не помітив, як дорогою до того місця, де ліг і заснув, загубив капелюха, якого я підв'язав під підборіддям, коли веслував у човні, і насунув аж на вуха, коли плив морем. Я не помітив, коли розв'язався шнурок, а потім вирішив, що капелюх пропав у морі. Пояснивши призначення та природу капелюха, я попросив його величність віддати розпорядження, щоб його якнайшвидше привезли мені. Другого ж таки дня возії приставили капелюх, але не дуже в гарному стані: в крисах вони пробili дві дірки, на півтора дюйма від краю, й зачепили за них два гачки. До тих гачків довгою мотузкою припрягли коней і тягли мій капелюх по землі не менш як півмилі. Але пошкодило його менше, ніж я сподівався, бо ґрунт у тій країні надзвичайно м'який та рівний.

Через два дні після цієї пригоди імператор звелів привести у готовність усе військо, розташоване в столиці та її околицях, і вигадав собі дуже оригінальну розвагу. Він попросив мене стати на зразок колоса Родоського і якнайширше розставити ноги, що я й

зробив. Потім він наказав своєму головнокомандувачеві (старому досвідченому полководцеві і великому моєму прихильникові) вишикувати військо зімкнутими лавами і провести його церемоніальним маршем піді мною: піхоту по двадцять чотири чоловіки в ряд, а кінноту — по шістнадцять, — виставивши списи, з барабаним боєм і розгорнутими прапорами. В параді взяли участь три тисячі піхотинців та тисяча вершників. Його величність наказав, під страхом смертної кари, щоб кожен солдат під час параду повадився якнайменніше щодо моєї особи. Це не перешкодило, проте, кільком молодим офіцерам, проходячи піді мною, глянути вгору. І, по правді признаюся, штани мої були тоді в такому жалюгідному стані, що ті офіцери мали підстави досхочу посміятись і подивуватися де з чого.

Я подав імператорові стільки прохань про дарування мені волі, що його величність поставив, нарешті, це питання на обговорення в кабінеті міністрів, а потім і в державній раді, де ніхто не заперечував, крім Скайреша Болголама, який чомусь став моїм смертельним ворогом, хоч я не дав йому найменшого приводу для цього. Та, незважаючи на його опір, справу вирішили на мою користь, і імператор затвердив ухвалу. Цей Болголам обіймав посаду *галбета*, тобто адмірала імператорського флоту; досвідчений і тямущий, він користувався цілковитою довірою свого монарха, але мав дуже похмуру та сувору вдачу. Змушений врешті погодитись на моє звільнення, він, проте, наполіг, щоб йому доручили скласти текст умов, на яких я мав бути звільнений. Умови ці адмірал привіз мені особисто, прибувши в супроводі двох секретарів та багатьох поважних осіб. Коли умови зачитали мені, Болголам зажадав, щоб я присягся їх виконувати, — спочатку так, як присягаються на моїй батьківщині, а потім так, як вимагають їхні закони, тобто взявшись лівою рукою за праву ногу і приклавши середній палець правої руки до лоба, а великий палець — до кінчика правого вуха. Можливо, читачеві цікаво буде довідатись, як заведено висловлюватись у країні ліліпутів, а також узнати про умови, на яких мене було звільнено, тому я наводжу тут зроблений мною по змозі дослівно переклад усього документа.

«Голбасто момарен евлем гердайло шефін маллі г'ю, могутній імператор Ліліпутії, окраса й пострах всесвіту, чий володіння простягаються на п'ять тисяч блестрагів (близько двадцяти миль в обводі) і сягають краю землі; владар над усіма владарями; найвищий з усіх синів людських; той, що ногами спирається на центр землі, а головою торкається сонця; досить йому лише поворухнути пальцем, і у всіх монархів підгинаються коліна; лагідний, як весна, втішний, як літо, щедрий, як осінь, лютий, як зима, — його найвеличніша величність ласкаво пропонує Чоловікові Горі, що недавно прибув до наших

небесних володінь, такі умови, що їх Чоловік Гора під урочистою присягою обіцяє додержуватися:

1. Чоловік Гора не має права залишити наші володіння без нашого офіційного дозволу, скріпленого нашою великою печаткою.

2. Він не вступатиме до нашої столиці без нашого особливого дозволу; причому жителі мають бути попереджені за дві години, щоб вони мали час сховатися по домівках.

3. Названий Чоловік Гора має обмежувати свої прогулянки великими шляхами, не ходити й не лягати на луках і ланах.

4. Гуляючи названими шляхами, він повинен якнайпильніше дбати про те, щоб не наступити на когось з наших любих підданців, або на їхніх коней, чи то на екіпажі, і не має права брати наших підданців на руки без їхньої на те згоди.

5. Якщо виникне потреба спішно доставити розпорядження в якесь віддалене місце, Чоловік Гора зобов'язується раз на місяць відносити в своїй кишені кур'єра разом з конем на відстань шести днів дороги і (в разі потреби) приставляти названого кур'єра назад цілого й неушкодженого до нашої імператорської величності.

6. Він має бути нашим спільником проти ворожого нам острова Блефуску і докласти всіх зусиль, щоб знищити ворожий флот, який саме тепер готується до нападу на нас.

7. Названий Чоловік Гора у вільний час має допомагати нашим робітникам підіймати великі камені, з яких будують мури круг головного парку, а також при спорудженні інших наших імператорських будівель.

8. Чоловік Гора має протягом двох місяців точно встановити розміри наших володінь, обійшовши для цього все узбережжя та підрахувавши кількість своїх кроків.

Нарешті, зазначений Чоловік Гора, урочисто заприсягшись виконувати всі вищенаведені умови, діставатиме щодня їжу та напої в кількості, достатній, щоб утримувати 1728 наших підданців, матиме вільний доступ до нашої королівської особи і користуватиметься іншими знаками вашої до нього прихильності. Дано в нашому Бельфаборакському палаці у дванадцятий день дев'яносто першого місяця нашого владарювання».

Хоч деякі з умов, через лукавство верховного адмірала Скайреша Болголама, були й не такі почесні, як мені хотілося, та я заприсягся й підписав їх з великою радістю і щирим задоволенням. Відразу ж після цього з мене було знято ланцюги, і я дістав цілковиту волю. Сам імператор ушанував мене своєю присутністю на цій церемонії. На знак подяки я впав ниць до ніг його величності, але він звелів мені підвестися і, обдарувавши мене багатьма ласкавими словами, які я, прагнучи уникнути докорів у чваньковитості, не хочу

переказувати, висловив надію знайти в моїй особі корисного для себе слугу, гідного ласки, яку він виявив до мене і може виявити надалі.

Хай прихильний читач зверне увагу на останній пункт умов, який передбачав видачу мені їжі та напоїв у кількості, достатній для прогодування 1728 ліліпутів. Коли я трохи згодом запитав одного з моїх придворних приятелів, як саме визначили таке число, той пояснив, що імператорські математики виміряли квадрантом довжину мого тіла й встановили, що вона вдванадцяттеро більша за їхній зріст. Тоді вони вираховували, що при однаковій з ними будові тіла мій об'єм дорівнює принаймні 1728 об'ємам їхніх тіл, а отже, і їжі я потребую відповідно більше. З цього читач може судити, які здібні тамтешні люди і який розумний і водночас ощадливий їхній великий монарх.

Розділ IV

Опис Мілдендо, столиці Ліліпутії, та імператорського палацу. Розмова автора з першим секретарем про державні справи. Автор пропонує імператорові послуги у воєнних діях.

Здобувши волю, я насамперед попросив дозволу оглянути Мілдендо — столицю Ліліпутії. Імператор охоче задовольнив моє прохання, але суворо застеріг мене, щоб я не чинив шкоди ні людям, ні будівлям. Населення повідомили спеціальними оголошеннями про мій намір одвідати місто. Його оточує мур два з половиною фути заввишки і не менше як одинадцять дюймів завтовшки; отже, по ньому може вільно проїхати карета, запряжена парою коней; через кожні десять футів над муром височать міцні башти. Я переступив Велику Західну Брану і обережно, боком, пройшов двома головними вулицями у самій камізелі, щоб не попсувати полами свого камзола дахів та карнизів. Я посувався вперед дуже обережно, боячись наступити на котрого-небудь гульвісу, який міг залишитися на вулиці, незважаючи на суворий наказ усім городянам сидіти по домівках, щоб не наражатися на небезпеку. У слухових вікнах та на дахах будинків тислися цікаві, і мені здалося, що за весь час своїх мандрів я ще ніколи не бачив такого велелюдного міста. Воно має форму правильного квадрата з сторонами у п'ятсот футів кожна. Дві великі вулиці, завширшки в п'ять футів, перетинаючись під прямим кутом, ділять його на чотири квартали. Бічні вулички і провулки, куди я не міг увійти, а лише заглядав у них, мають ширину від дванадцяти до вісімнадцяти дюймів. Місто може вмістити до п'ятисот тисяч душ. Будинки мають від трьох до п'яти поверхів. На базарах і в крамницях повно всіляких товарів.

Імператорський палац стоїть у самісінькому центрі столиці, на перехресті двох головних вулиць. Навколо палацу, на відстані двадцяти футів од будівель, тягнеться мур у два фути заввишки. Я дістав дозвіл імператора переступити через мур і, завдяки тому, що простір між ним та палацом досить широкий, мав змогу оглянути палац з усіх боків. Зовнішнє подвір'я являє собою сорокафутувий квадрат і містить у собі ще два; у другому внутрішньому подвір'ї — імператорські покої. Я дуже хотів подивитись на них, але зробити це було надзвичайно важко, бо головні ворота між подвір'ями лише вісімнадцять дюймів заввишки і сім завширшки. Будинки ж на зовнішньому подвір'ї щонайменше п'ять футів заввишки; і я не міг переступити через них, не завдавши їм великої шкоди, хоч стіни їхні — з міцного тесаного каменю й мають чотири дюйми товщини. Імператорові теж неодмінно хотілось показати мені свої покої в усій їхній пишноті, однак задовольнити наше спільне бажання я зміг тільки через три дні; за цей час я вирізав ножиком у імператорському парку, ярдів за сто від міста, кілька найбільших дерев і змайстрував собі з них два стільці футів три заввишки досить міцні, щоб витримати вагу мого тіла. Коли нас було знову попереджено, я вдруге пройшов містом до палацу, тримаючи в руках свої стільці. Підійшовши до зовнішнього подвір'я, я став на один стілець, тримаючи другий у руці. Потім я переніс його над дахом і обережно поставив на місцині у вісім футів завширшки між першим і другим подвір'ям. Далі дуже легко переступив через будівлі з стільця на стілець, а тоді перетяг до себе перший стілець ковінкою. Таким способом я потрапив і найдалше внутрішнє подвір'я, де ліг на бік, зазирну у вікна середнього поверху, навмисне для цього розчинені, і побачив найрозкішніші покої, які тільки можна! уявити. В них були імператриця та молоді принци, оточені почтом. Її імператорська величність привітно усміхнулася до мене й ласкаво простягла крізь вікно руку для поцілунку.

Та я не обтяжуватиму читача подробицями, зберігаючи їх для більшого твору, майже готового до друку, де буде дано загальний опис цієї імперії від часу її заснування, історію її королівських династій; зокрема там будуть розповіді про їхні війни, політику, закони, науку та релігію; про рослинний та тваринний світ; про звичаї і мораль та багато чого іншого цікавого й корисного. А тепер головна моя мета — висвітлити лише ті пригоди та події, які сталися в цій імперії, і зокрема зі мною особисто, протягом майже дев'яти місяців мого перебування там.

Якось уранці, тижнів через два після мого звільнення, до мене приїхав Релдресел, головний секретар у таємних справах (так його титулюють там), у супроводі лише одного слуги. Звелівши кучерові спинитися віддалік, він попросив приділити йому одну годину і вислухати його, на що я охоче погодився, зважаючи на його високу посаду та особисті якості, а також на ті добрі послуги, які він мені зробив, коли я клопотався за себе перед

двором. Щоб краще чути, я хотів був лягти на землю, але він волів перебувати під час розмови в мене на долоні. Поздоровивши, мене з визволенням і згадавши, що в цьому було трохи і його заслуги, він, проте, додав: якби не теперішня ситуація при дворі, то вас не звільнили б так швидко. Хоч чужоземцеві може здатися, — сказав секретар, — нібито в нас усе гаразд, насправді над нами тяжать два лиха — гострі партійні чвари всередині країни і можливий напад надзвичайно могутнього зовнішнього ворога. Щодо першого лиха, то треба вам сказати, що сімдесят місяців толу в нашій імперії утворилися дві ворожі партії — відомі під назвою *Тремексенів* і *Слемексенів*, від високих і низьких підборів на черевиках, чим вони відрізняються одні від одних. І хоч є думка, що високі підбори більше відповідають нашим стародавнім звичаям, його величність звелів надавати урядові та всі інші посади, на які призначає корона, лише тим, хто носить низькі підбори, чого ви не могли не помітити. Помітили ви, мабуть, що підбори його величності нижчі принаймні на один *дрер*, ніж у всіх придворних (*дрер* — приблизно одна чотирнадцята дюйма). Ненависть між обома партіями дійшла до того, що члени однієї не стануть ні їсти, ні пити за одним столом, ані розмовляти з членами другої. Ми вважаємо, що *Тремексени*, або Високі Підбори, переважають нас числом, хоча вся влада у наших руках. Одначе ми побоюємось, що його високість, наступник трону, трохи симпатизує Високим Підборам. У всякому разі, кожен може помітити, що один з його підборів вищий за другий, і він через це навіть накульгує. І ось серед оцих міжусобиць нам загрожує напад війська з острова Блефуску, другої великої держави світу, майже такої ж великої й могутньої, як імперія його величності. І хоч ви стверджуєте, що в світі є інші королівства й держави, де живуть люди вашого зросту, та наші філософи не ймуть цьому віри: вони ладні скоріше припустити, що ви впали з Місяця чи якоїсь зірки. Адже безсумнівно, що сто чоловік таких, як ви, знищили б за найкоротший час усі плоди й усю худобу, що є у володіннях його величності. До того ж у нашій, історії, яка нараховує вже шість тисяч місяців, згадується тільки про дві великі держави — Ліліпутію та Блефуску. І от, як я вже почав був говорити, ці дві могутні держави вже тридцять шість місяців перебувають у стані запеклої війни, і ось із якої причини. Всім відомо, що яйця, перед тим, як їх їсти, розбивають з тупого кінця, і так ведеться споконвіку. Одначе, коли дід його величності ще хлопчиком, розбивши яйце за старовинним звичаєм, урізав собі пальця, його батько, тодішній імператор, видав указ, щоб усі підданці під страхом найсуворішої кари розбивали яйця тільки з гострого кінця. Цей закон так обував населення, що від того часу в наших літописах згадується шість спричинених цим повстань, внаслідок яких один імператор позбувся голови, а другий — корони. Монархи

Блефуску завжди підбурювали наш народ на заколоти, а коли ті заколоти придушували, вони давали у своїй імперії притулок вигнанцям. Нараховують одинадцять тисяч чоловік, які воліли піти на страту, ніж погодитись розбивати яйця з гострого кінця. З приводу цієї полеміки видано сотні томів, але твори Тупоконечників давно заборонено і членів їхньої партії не дозволено приймати на службу. Протягом усіх цих чвар імператори Блефуску не раз подавали нам через своїх послів протести, звинувачуючи нас у релігійному розколі та в порушенні основного догмата нашого великого пророка Ластрога, викладеного в п'ятдесят четвертому розділі *Брандрекалю* (їхнього Алькорану). Та все це чистісіньке перекручення, бо насправді там сказано: «Всі істинно віруючі хай розбивають яйця з того кінця, з якого зручніше». А який кінець вважати за зручніший — це, на мою скромну думку, має підказати кожному його сумління, або, в крайньому разі, вирішує верховний суддя імперії. А що вислані від нас Тупоконечники здобули великий вплив при блефускуанському дворі і мають сильну підтримку і заохочення з боку своїх однодумців у нас у країні, то між нашими двома імперіями почалася кривава війна, яка зі змінним успіхом точиться ось уже тридцять шість місяців. За цей час ми втратили сорок великих кораблів і багато більше малих, а також тридцять тисяч наших найкращих солдатів і моряків. Втрати ворога, як нам відомо, ще тяжчі, ніж наші. Але тепер ворог збудував новий численний флот і готується висісти на нашому березі, тому його величність, покладаючи великі надії на вашу силу та відвагу, звелів мені викласти вам стан наших державних справ.

Я доручив секретареві передати його величності мою найглибшу пошану й довести до його відома, що я, як чужоземець, не вважаю за потрібне втручатися в їхні партійні чвари, проте ладен віддати життя, боронячи його та його державу від будь-якої ворожої навали.

Розділ V

Автор надзвичайно дотепним способом запобігав ворожому нападові. Йому дають високий почесний титул. Приїздять послы імператора Блефуску і просять миру. Пожежа в покоях імператриці через необережність. Придуманий автором спосіб урятував решту палацу.

Імперія Блефуску — це острів, розташований на північний схід од Ліліпутії і відокремлений від неї лише протокою у вісімсот ярдів завширшки. Я ще не бачив цього острова, а довідавшись про запланований напад, уникав показуватись на березі, щоб мене не помітили з якогось ворожого корабля; в Блефуску про мене нічого не знали, бо під час війни будь-які зносини між двома імперіями було суворо заборонено під страхом смерті і наш імператор наклав ембарго на всі судна, куди б вони не йшли. Я доповів його

величності про свій план захоплення всього ворожого флоту, що стояв тоді, як доповідали наші розвідники, у гавані, готовий вийти в море при першому попутному вітрі. Я розпитав найдосвідченіших моряків про глибину протоки, яку вони не раз виміряли, і вони сказали мені, що глибина на самій середині під час припливу не перевищує сімдесяти *гламглефів* (близько шести європейських футів), а в інших місцях становить щонайбільше п'ятдесят *гламглефів*. Я пішов на північно-східний берег, звідки видно було Блефуску, ліг за горбком і, глянувши в свою кишенькову підзорну трубу, побачив з півсотні військових кораблів і велику силу транспортів, що стояли на якорях. Повернувшись додому, я звелів (на що мав повноваження) приставити мені звій найміцнішого каната та багато залізних брусів. Канат був з нашої шворку завгрубшки, а бруси — із прутик для плетіння завбільшки. Я сплів канат утрое, щоб зробити його міцнішим, і з тією ж метою поскручував до купи по три залізні прутики, загнувши їхні кінці гачками. Причепивши п'ятдесят таких гачків до п'ятдесяти канатів, я знову подався на північно-східний берег. Там я скинув камзол, черевики та панчохи і в самій шкіряній куртці ввійшов у воду за півгодини перед припливом. Спочатку я йшов убрід так швидко, як тільки міг, а посередині проплив ярдів з тридцять, доки опинився на мілині; менш як за півгодини я дійшов до флоту. Побачивши мене, вороги так перелякалися, що пострібали в море і вплав дісталися до берега, де їх зібралося не менше як тридцять тисяч. Тоді я взяв своє знаряддя, позачіпав гачки за отвори, Що були в носі кожного корабля, а шворки від них зв'язав до купи. Поки я порався з цим, вороги пускали тисячі стріл, і багато з них впиналися мені в руки та обличчя, завдаючи пекучого болю й заважаючи працювати. Та найдужче боявся я за очі, і я напевне втратив би їх, якби раптом не згадав про надійний захист. Між інших дрібничок у мене зберігалися в потаємній кишені окуляри — їх, як уже я казав, не помітили імператорські доглядачі. Я видобув їх, якнайміцніше приладнав на носі і в такому спорядженні знову сміливо взявся до роботи, не зважаючи на ворожі стріли; багато їх влучили в скельця окулярів, але не завдали їм особливої шкоди. Позачіпавши всі кораблі гачками і взявшись за зв'язані вузлом шворки, я почав тягти кораблі за собою, але жоден з них не зрушив з місця — їх не пускали якорі; отже, мені лишалася найнебезпечніша частина справи. Не виймаючи гачків, я кинув шворки і рішуче перерізав ножом якірні канати, діставши при цьому ще сотні дві стріл у руки та обличчя; потім, узявши зв'язані до купи шворки з гачками, легко потяг за собою п'ятдесят найбільших ворожих військових кораблів.

Блефускуанці, що не мали найменшого уявлення про мої наміри, спершу остовпіли. Вони бачили, як я перерізав канати, і вирішили, що я хочу або пустити судна у відкрите

море, або ж порозбивати їх одне об одне. Але, помітивши, що весь флот пливе у цілковитому порядку слідом за мною, вони, охоплені розпачем, зняли такий лемент, що й описати не можна. Відійшовши на безпечну відстань, я на хвилинку спинився і повиймав стріли з рук та обличчя, а рани намазав згаденою вже маззю, якого мене лікували ліліпути, коли я тільки-но прибув до їхньої країни. Тоді зняв окуляри і, переждавши з годину, поки вода трохи спала, перебрів середину протоки і цілий та неушкоджений прибув із своєю здобиччю до королівського порту Ліліпутії.

Імператор і весь його двір стояли на березі, очікуючи кінця цієї великої події. Вони бачили, як широким півколом наближаються до них ворожі кораблі, але мене не помічали, бо я був по груди у воді. Коли ж кораблі досягли середини затоки, а я занурився у воду по шию, вони зовсім занепали духом. Імператор вирішив, що я потонув, а ворожий флот наближається з лихими намірами. Та невдовзі його страхи розвіялися, бо з кожним моїм кроком протока мілішала, і, коли мене вже можна було почути з берега, я, піднісши догори кінець жмута шворок, до яких був прив'язаний флот, голосно гукнув: «Хай живе наймогутніший імператор Ліліпутії!» Коли я ступив на берег, великий монарх привітав мене безліччю похвал і тут-таки, на місці, нагородив мене титулом *нардака*, найвищою почесною відзнакою в імперії.

Його величність висловив бажання, щоб я знайшов нагоду і привів у його порти решту ворожих кораблів. Честолюбність монархів на має меж, і йому, напевно, заманулося не більше й не менше, як обернути всю імперію Блефуску на свою провінцію з призначеним від нього віце-королем, стративши вигнанців Тупоконечників, що знайшли собі там притулок, і примусивши всіх блефускуанців розбивати яйця з гострого кінця, після чого він став би єдиним володарем усього світу. Проте я намагався відрадити його від такого наміру, наводячи як численні політичні аргументи, так і міркування справедливості, і, нарешті, рішуче відмовився бути знаряддям поневолення незалежного й відважного народу. Коли згодом це питання обговорювали в державній раді, то наймудріші міністри стали на мій бік.

Моя відверта й сміливо висловлена думка настільки суперечила намірам і поглядам його величності, що він так і не зміг пробачити мені. Він дуже тонко дав це зрозуміти на державній раді, де, як переказували мені, наймудріші підтримували мене принаймні своєю мовчанкою; зате інші, мої таємні вороги, не могли втриматися від деяких висловлювань, що відбилися-таки на мені, хоч і посередньо. Відтоді його величність і ворожа мені кліка міністрів розпочали інтригу проти мене, яка через два місяці ледве не спричинилася до

моєї загибелі. Ось як мало важать найбільші послуги, зроблені монархам, коли на другу шальку терезів покласти відмову догоджати їхнім примхам.

Тиждень через три після цих подій з Блефуску врочисто прибула депутація, що покірливо просила миру, і незабаром було підписано договір на умовах, дуже вигідних для нашого імператора; а втім, я не хочу надокучати читачеві переліком тих умов. До складу депутації входило шість послів, яких супроводив почет із п'яти сотень чоловік, і прибули вони з великою пишнотою, яка відповідала величчю їхнього імператора та важливості дорученої їм справи. Кола договір був підписаний, у чому я, завдяки моєму тодішньому дійсному чи принаймні гаданому впливові при дворі, подав послам чималу допомогу, їх ясно вельможності, яких приватно повідомили про мою дружню підтримку, склали мені офіційний візит. Почавши з вихвалянь моєї відваги та великодушності, вони від імені свого імператора запросили мене відвідати їхню державу і, нарешті, попросили показати їм мою надзвичайну силу, про яку вони наслухались усяких див. Я охоче вволив їхнє прохання, але не буду докучати читачеві подробицями.

Розваживши в такий спосіб послів — на превелике їхнє задоволення і подив, — я й собі попросив їх ясновельможності засвідчити мою найглибшу пошану їхньому володареві, імператору Блефуску, слава про чесноти якого сповнювала весь світ цілком слушним захватом, і пообіцяв відвідати його імператорську особу перед від'їздом на батьківщину. Отож на першому ж прийомі в нашого імператора я звернувся до нього з проханням дозволити мені побувати в блефускуанського монарха. Він хоч і дав свою ласкаву згоду, але, як я помітив, зробив це дуже неохоче. Я не міг зрозуміти причин цього, поки мені не пояснили нишком, що Флімнеп і Болголам виставили мою зустріч з послами як ознаку зневаги до імператора Ліліпутії, хоч сумління моє було цілком чисте. Ось тоді в мене вперше почало складатися деяке, хоча ще невиразне уявлення про те, що таке міністри й придворні.

Треба зазначити, що я провадив розмову з послами через перекладача, бо мови обох держав відрізняються одна від одної так само, як і мови будь-яких двох європейських націй, і кожен народ тут пишається давністю, красою та виразністю своєї мови, не приховуючи зневаги до мови сусіда. Отож наш імператор, користуючись із переваги, створеної захопленням ворожого флоту, зажадав від послів, щоб вони подали вірчі грамоти й виголошували свої промови ліліпутською мовою. Щоправда, завдяки жвавим торговельним зносинам, постійному напливові вигнанців, яким обидві країни надавали притулок, та звичаєві посилати дворянську молодь у сусідню країну, щоб вона набралася розуму, побачивши світ і ознайомившись із життям та звичаями людей, — майже всі

знатні люди, як і торговці та моряки, володіли обома мовами; я переконався в цьому через кілька тижнів, коли вирушив засвідчити свою пошану імператорові Блефуску. Серед усього того лиха, яке спіткало мене через підступи моїх ворогів, ці відвідини стали для мене дуже щасливою подією, про що я розповім у належному місці.

Читач, можливо, пам'ятає, що в числі умов, на яких мені повернули волю, були дуже для мене образливі й неприємні, і прийняв я їх, тільки змушений крайньою необхідністю. Тепер, коли я мав найвищий, в імперії титул *нардана*, такі зобов'язання принижували б мою гідність, і імператор — треба віддати йому належне — жодного разу не нагадав мені про них. Та незадовго перед тим мені трапилась нагода зробити його величності надзвичайно цінну послугу — так принаймні мені тоді здавалось. Якимось опівночі біля дверей моєї оселі пролунали крики тисячного натовпу; зненацька розбуджений ними, я навіть трохи злякався. Раз у раз чулося слово *берглам*, а кілька придворних, протиснувшись крізь натовп, благали мене негайно йти до палацу, бо в покоях її імператорської величності спалахнула пожежа через необережність однієї фрейліни, яка заснула, читаючи роман, і не погасила світла. Я миттю схопився на ноги. За наказом, дорогу для мене звільнили, а що ніч була місячна, то я дійшов до палацу, ні на кого не наступивши. До стін покоїв уже приставили драбини й нанесли силу-силенну відер, але вода була не близько. Відра ті були завбільшки з великий наперсток, і бідні ліліпути подавали їх мені так швидко, як лишень могли, проте вогонь лютував так, що користі з їхнього поспіху було мало. Я міг би легко погасити пожежу, накривши палац своїм камзолем, але, на лихо, залишив його вдома, вискочивши в самій шкіряній куртці, бо дуже квапився. Здавалося, що нема ніякої надії, і цей розкішний палац неодмінно згорів би дотла, якби мені раптом не сяйнула одна щаслива думка. Звечора я випив багато чудового вина *глімігрім* (у блефускуанців його називають *флюнек*, але наш гатунок вважається кращим), що діє як сильний сечогінний засіб. На превелике щастя, я за всю ніч ні разу не сходяв до вітру. Жар від пожежі та напружена праця швидко обернули вино на сечу, я випустив її так багато і так влучно, що хвилини за три весь вогонь погас і решта цієї величної будівлі, спорудженої працею кількох поколінь, була врятована від руйнування.

Тим часом зовсім розвиднілось, і я повернувся додому, не дожидаючись подяки від імператора, бо хоч я й зробив йому величезну послугу, але не знав, чи його величність не ображатиме спосіб, у який ту послугу зроблено. Річ у тім, що основні закони держави забороняють під страхом найсуворішої кари всім, хоч би яке високе становище вони займали, ходити до вітру в межах мурів імператорського палацу. Щоправда, мене трохи заспокоїло повідомлення його величності, що він накаже верховному судові ухвалити

офіційну постанову про моє помилування. Одначе я так і не діждав тієї постанови, а приватно мене повідомили, що імператриця, страшенно обурена моїм вчинком, оселилась у найвіддаленішій частині палацу, твердо вирішивши ніколи не відбудовувати своїх колишніх покоїв; до того ж у присутності своїх найдовіреніших осіб вона урочисто пообіцяла помститися на мені.

Розділ VI

Про жителів Ліліпутії; їхня наука, закони та звичаї; система виховання дітей. Як жив автор у цій країні. Реабілітація в наших очах однієї вельможної дами.

Маючи намір докладно описати цю імперію в окремому трактаті, я хочу, проте, вже зараз задовольнити цікавість читача деякими відомостями загального характеру. Середній зріст тубільців трохи менший, ніж шість дюймів, і йому точно відповідає величина як тварин, так і рослин та дерев. Наприклад, найбільші коні та воли не бувають там вищі чотирьох чи п'яти дюймів, а вівці — півтора дюйма; гуси — завбільшки з наших горобців, і так аж до найменших тварин, яких я насилу міг розгледіти. Але природа пристосувала очі ліліпутів саме до таких розмірів, і вони бачать чудово, але тільки зблизька. Ось приклад, який у них гострий зір на близькі предмети: я з великою цікавістю спостерігав, як кухар скуб жайворонка, не більшого за нашу муху, а дівчина шила невидимою голкою з невидимою ж таки шовковою ниткою. Найвищі дерева там досягають семи футів — я маю на увазі ті, що ростуть у великому імператорському парку, — і я ледве міг дотягтися рукою до їхніх верховіть. Решта рослин — відповідно нижчі, і нехай уже читач сам уявить собі їхні справжні розміри.

Я поки що не говоритиму багато про науку ліліпутів, яка вже цілі сторіччя процвітає у цього народу в усіх її галузях, а спинюся лише на своєрідній манері їхнього письма: ліліпути пишуть не так, як європейці — зліва направо, не так, як араби — справа наліво, не так, як китайці — згори донизу, а так, як англійські дами — навскоси, через сторінку, від одного її ріжка до другого.

Мертвих вони ховають, ставлячи головою вниз, бо дотримуються думки, що через одинадцять тисяч місяців мерці воскреснуть; а що на той час земля, яку ліліпути вважають плескатою, нібито має перекинутись низом догори, то мерці, воскреснувши, стануть просто на ноги. Вчені, правда, вважають цю доктрину нісенітницею, але такий звичай, зважаючи на забобони простого люду, зберігається ще й досі.

Деякі закони та звичаї в них вельми своєрідні, і, якби вони не були цілком протилежні законам моєї любої батьківщини, то я не встояв би перед спокусою сказати дещо на їхнє

виправдання. Бажано тільки, щоб їх додержували як слід. Насамперед згадаю закон про викажчиків. За всі злочини проти держави карають тут надзвичайно суворо, але якщо на суді буде доведено невинність обвинуваченого, неправдивого викажчика зразу віддають на ганебну страту; а з його рухомого та нерухомого майна стягають пеню на користь невинного, відшкодовуючи йому в чотирикратному розмірі втрачений час, небезпеку, на яку він наражався, і знегоди, пережиті у в'язниці, та всі його витрати на свій захист. А якщо викажчикова майна на це не вистачає, то потерпілого щедро нагороджує корона. До того ж імператор прилюдно виявляє до нього прихильність, і про безневинність його оголошують у всьому місті.

Шахрайство вони вважають за тяжчий злочин, ніж крадіжку, і тому рідко не карають за нього смертю; а пояснюють це тим, що дбайливість та пильність, разом із звичайним здоровим глуздом, можуть уберегти майно від злодія, але проти спритного шахрайства чесність не має чим боронитися. А оскільки в комерції конче потрібен кредит і довіра, то, коли потурати обману і не карати його законом, чесний торговець завжди зазнає збитку, а шахрай матиме зиск. Пригадую, як одного разу я клопотався перед монархом за одного злочинця, що втік з великою сумою грошей, одержаних за дорученням його хазяїна. Як обставину, що зменшувала його провину, я навів його величності міркування про те, що тут інше тільки про зловживання довірою; але імператор визнав мій аргумент за ганебний, бо він, мовляв, лише збільшив провину обвинуваченого. Правду кажучи, мені залишала ся тільки відповісти трафаретною фразою, що у кожної нації — свої звичаї; мушу признатись, мені було дуже соромно.

Хоч ми й кажемо звичайно, що нагорода та кара — два шарніри, на яких обертається весь урядовий механізм, але ніде, крім Ліліпутії, я не бачив, щоб цей прилад було запроваджено в життя. А там кожен, хто подає достатні докази, що протягом сімдесяти трьох місяців вії точно виконував усі закони країни, дістає право на певні пільги відповідно до свого стану та життя і одержує пре порційну суму грошей із спеціальних коштів. Крім того, йому дають титул *снїттела*, тобто законника, який додається до його імені, але не переходить до спадкоємців. Коли я сказав ліліпутам, що в нас закон підтримують тільки за допомогою кар і ніде не згадується про нагороди за його додержання, вони визнали це за величезну ваду нашого устрою. Через це статуя Правосуддя в їхніх судових установах має шестеро очей — двоє спереду, двоє ззаду і по одному з боків (що символізує пильність), у правій руці в неї — розкритий мішок золота, а в лівій — меч у піхвах, і це означає, що правосуддя з більшою охотою нагороджує, ніж карає.

Призначаючи кого-небудь на державну посаду, ліліпути більше уваги звертають на моральні якості, ніж на здібності. На їхню думку, коли вже влада конче потрібна людству, то кожна людина, наділена звичайним здоровим глуздом, може обіймати ту чи ту урядову посаду, бо провидіння ніколи не мало наміру робити з управління громадськими справами якусь таємницю, приступну тільки для небагатьох великих геніїв, яких навряд чи народжується троє на сторіччя. Вони вважають, що правдивість, справедливість, поміркованість та інші подібні якості — під силу кожному і що ці чесноти, при досвіді та добрих намірах, роблять кожного здатним служити своїй країні, крім тих випадків, коли потрібні спеціальні знання. На їхню думку, найбільша розумова обдарованість не може надолужити браку моральних чеснот і найбільша небезпека — віддавати посади до рук несумлінних людей, хай навіть найздібніших; адже помилка, зроблена через незнання, але з добрим наміром, ніколи не матиме таких фатальних наслідків для загального добра, як вчинки людини, схильної до нечестя та обдарованої здібностями приховувати, множити і захищати його.

Невіра в божественне провидіння так само робить людину непридатною для громадської посади; ліліпути вважають, що коли монархи називають себе посланниками провидіння, то було б цілковитим безглуздом призначати на державні посади людей, що заперечують авторитет, керуючись яким діє володар.

Розповідаючи про ці та інші закони, про які мова буде далі, я попереджую, що маю на увазі тільки споконвічні інституції країни, а не обурливу сьогочасну зіпсутість — наслідок звиродніння людської природи. Наприклад, ганебний звичай призначати на високі посади тих, хто добре танцює на канаті, або давати відзнаки за стрибки через палицю і плазування під нею, — звичай, що його, коли читач ще пам'ятає, вперше запровадив дід теперішнього імператора, а нинішнього свого розвитку він досяг тільки через невпинне розмноження всіляких партій та угруповань.

Невдячність вважається в Ліліпутії карним злочином (як відомо, так само міркували й деякі інші народи); на думку ліліпутів, той, хто відплачує злом своєму благодійникові, є ворог і всім іншим людям, яким він нічого не завдячує, а тому він заслуговує смерті.

Їхні погляди на обов'язки батьків та дітей дуже різняться від наших. Оскільки зв'язок самця і самиці ґрунтується на великому природному законі, що має на меті розмноження та продовження виду, то ліліпути міркують, що чоловіки й жінки поєднуються, як і інші тварини, спонукані хтивістю, і їхня любов до своїх дітей впливає з такого ж природного закону. Виходячи з цього, вони не визнають ніяких обов'язків дитини ні щодо батька за те, що той зачав її, ні щодо матері за те, що та породила її на світ; мовляв, коли зважити на

земні злигодні, батьки, давши дитині життя, не зробили їй ніякого добра, та й, зрештою, не мали наміру дати їй життя, бо, кохаючись, думали зовсім про інші речі. Спираючись на ці і схожі міркування, ліліпути вважають, що батькам менше, ніж будь-кому іншому, можна довіряти виховання їхніх дітей, і через те в кожному місті є громадські виховні заклади, куди всі батьки, крім селян і робітників, повинні віддавати своїх дітей обох статей і де ті діти вирощуються та виховуються, відколи їм мине двадцять місяців, тобто у віці, коли, на думку ліліпутів, зароджуються певні здібності. Ці школи бувають кількох видів — залежно від статі дітей та стану їхніх батьків. Учителі там дуже досвідчені й готують дітей до життя відповідно до суспільного становища батьків та їхніх власних здібностей і нахилів. Спершу я скажу трохи про виховні заклади для хлопчиків, а тоді про виховні заклади для дівчаток.

У будинках, де виховуються сини вельмож і знатних дворян, працюють поважні, високоосвічені педагоги та їхні численні помічники. Дітей там одягають і годують дуже просто. Прищеплюють їм правила честі, справедливості, відваги; в них розвивають скромність, милосердя, релігійні почуття та любов до батьківщини. За винятком короткого часу на їжу та сон і двох годин на розваги та фізичні вправи, діти завжди чимось зайняті. До чотирьох років їх одягає прислуга, а старші вихованці, хоч би якого знатного роду вони були, мусять одягатися самі; приставлені до них жінки-доглядачки, що їм, як на наш вік, має бути не менше п'ятдесяти років, виконують тільки чорну роботу. Розмовляти з прислугою вихованцям заборонено, а в години дозвілля вони граються гуртом і завжди в присутності вихователя або його помічника; через це вони захищені від ранніх шкідливих вражень, дурощів і розпусти, яким віддані на поталу наші діти. Батьки можуть бачитися зі своїми дітьми тільки двічі на рік, кожного разу не більше години. Цілувати дітей дозволяють тільки при побаченні та прощанні, а вихователь, який завжди буває поруч, пильно стежить за тим, щоб дітям нічого не нашіптували, не говорили пестливих слів і не приносили іграшок, ласощів тощо. Коли батьки не платять вчасно за утримання та виховання своїх дітей, то гроші стягають з них імператорські урядовці.

Так само влаштовано й виховні заклади для дітей звичайних дворян, купців та ремісників; проте діти, призначені бути ремісниками, від семи років починають вивчати своє ремесло, тоді як діти знатних осіб продовжують загальну освіту до п'ятнадцяти років, що відповідає у нас двадцять одному; однак суворості шкільного життя поступово послаблюються в останні три роки.

В жіночих виховних закладах дівчатка знатного роду виховуються майже так само, як і хлопчики, тільки їх одягають статечні доглядачки, але завжди в присутності

виховательки або її помічниці. Досягши п'ятирічного віку, дівчатка одягаються самі. Коли помітять, що нянька розповідає дітям страшні чи безглузді казки або розважає їх дурними витівками (що нерідко роблять наші покоївки), її прилюдно тричі б'ють батогами, кидають на рік до в'язниці, а потім засилають доживати віку в найглухішу частину країни. Через це молоді дами в Ліліпутії не менше за хлопців соромляться боягузства та дурості і зневажають усі прикраси, за винятком цнотливості та охайності. Я не помітив ніякої різниці в їхньому вихованні, зумовленої відмінністю статі; хіба що фізичні вправи для дівчаток не такі важкі та обсяг знань трохи вужчий, зате їх навчають правил ведення хатнього господарства. Ліліпути додержуються погляду, що дружина високого роду повинна завжди бути розумною і приємною подругою чоловіка, бо молодість її швидко минає. На дванадцятому році, коли для дівчини, як вони вважають, настає час шлюбу, батьки або опікуни, склавши глибоку подяку вихователям, забирають її додому, і нерідко, розлучаючись із подругами, молода панна гірко плаче разом з ними. У виховних закладах для дівчаток простого походження їх навчають усілякої роботи, відповідно до їхньої статі та становища в суспільстві; дівчаток, призначених для ремесла, випускають із закладу на дев'ятому році, а решту держать до одинадцяти років.

Родини з нижчих класів, крім дуже незначної річної плати за пансіон, щомісяця вносять скарбникові школи якусь частку свого заробітку на посаг дочці. Отже, витрати батьків обмежено законом, бо, на думку ліліпутів, було б великою несправедливістю дозволити людині на догоду своїм інстинктам наплодити дітей, а потім покласти на суспільство тягар утримання їх. Що ж до знатних осіб, то вони зобов'язуються внести на кожную дитину певну суму, відповідно до свого суспільного становища; капітали ці завжди сумлінно зберігають і використовують точно за призначенням.

Селяни та робітники тримають дітей удома, бо їм доведеться тільки орати та обробляти землю і їхнє виховання не має великої ваги для суспільства. Проте для старих та недужих улаштовано притулки, і через це жебрання — ремесло, незнане в імперії.

Можливо, допитливому читачеві буде цікаво довідатись про деякі подробиці мого життя й побуту в цій країні, де я пробув дев'ять місяців і тринадцять днів. Маючи природний хист до всякого ремесла й спонукуваний потребою, я з найбільших дерев королівського парку змайстрував собі досить пристойний стіл та стілець. Двом сотні швачок доручили шити для мене сорочки, постільну столову білизну з найцупкішого та найтовщого полотна яке тільки можна було дістати; проте і його вони мус: складати в кілька разів, бо й найтовще було тонше наш батист. Сувої цього полотна мають звичайно три дюйми завширшки і три фути завдовжки. Я ліг на підлогу, і швачки зняли

з мене мірку мотузкою, яку тримали за кінці, стоячи одна в мене на шиї, а друга на коліні, тим часом як третя лінійкою в один дюйм завдовжки в міряла довжину мотузки. Далі вони зміряли великий палець моєї правої руки і на тому задовольнилися, бо в математично точно вираховано, що обвід великого пальця вдвічі менший від обводу зап'ястка, обвід зап'ястка вдвічі менший від обводу шиї, а обвід шиї вдвічі менший від обводу стану. Отож, користуючись цими розрахунками ті взявши за взірць мою стару сорочку, яку я розстелив перед ними на землі, швачки пошили сорочки якраз ні мій зріст.

Одяг шили мені триста кравців, які брали з мене мір; вже іншим способом: я став навколішки, а вони приставили до моєї шиї драбину і, вилізши на верхній її щабель спустили від мого коміра до підлоги важок на мотузочку довжина якого мала відповідати довжині мого камзола Пояс і руки я виміряв сам. Працювали кравці в моє будинку, бо жоден інший будинок у всій країні в містив би мого костюма. Коли він був готовий, то скидався на ковдри, які шиють англійські дами з клаптиків матерії, з тією тільки різницею, що був весь одного кольору.

Триста кухарів варили мені їжу в невеличких зручних хатках, побудованих коло мого дому, де вони жили разом із своїми родинами, готуючи по дві страви на сніданок обід та вечерю. Я брав у жменю двадцять лакеїв і ставні їх на стіл, ще сотня лакеїв прислужувала внизу, на підлозі: одні вносили тарелі зі стравами, інші підкочували бочки з вином та всякими напоями. Ті, що були на столі на мою вимогу піднімали їх дуже дотепним способом — за допомогою корби та мотузки, як ми в Європі витягаємо відро з колодязя. Однієї тарілки вистачало мені на одні ковток, як і однієї бочки з вином. їхня баранина поступається перед нашою, зате яловичина — просто чудова. Якось мене почастили таким величезним окостом, що його стало вкусити аж на три рази, але це рідкісний випадок. Слуги страшенно здивувалися, побачивши, що я їм його разом з кістками, як їдять у нас ніжку жайворонка. Гуску чи індику я звичайно ковтав за одним разом, і, мушу признатись, вони були куди смачніші за наших. Дрібнішу птицю я брав штук по двадцять, а то й по тридцять на кінчик ножа.

Одного дня його величність, наслухавшись про моє життя, заявив, що вважатиме за щастя (саме так він зволив висловитись) пообідати зі мною в супроводі найяснішої імператриці, молодих принців та принцес. Коли вони з'явилися, я розмістив їх якраз навпроти себе на столі у парадних кріслах, з особистою охороною по обидва боки. Був з ними і Флімнеп, лорд-канцлер скарбниці, з білим жезлом у руці. Я спостеріг, що він раз у раз скося поглядає на мене, але вдавав, ніби нічого не помічаю, і їв більше, ніж звичайно, бажаючи підтримати честь моєї любої батьківщини, а також для того, щоб

вразити двір. Я маю деякі підстави гадати, що цей обід дав Флімнепові привід обмовити мене перед його величністю. Хоч цей міністр зовні поводився зі мною куди люб'язніше, ніж можна було сподіватися від його похмурої вдачі, він завжди був моїм таємним ворогом. Флімнеп змалював перед імператором скрутне становище скарбниці, згадав про те, що він змушений був удатися до позики під великі проценти, та про падіння курсу кредитних білетів на дев'ять процентів нижче номіналу; потім відзначив, що моє утримання вже коштувало його величності понад півтора мільйона *спрагів* (найбільша в Ліліпутії золота монета, розміром із блискітку), і, нарешті, порадив імператорові позбутися мене при першій нагоді.

На мені лежить обов'язок захистити честь однієї високоповажної леді, яка безневинно постраждала через мене. Канцлерові скарбниці спало на думку приревнувати до мене свою дружину, бо якісь злі язики наплели йому, ніби її ясновельможність до нестями закохалась у мою особу; при дворі навіть поширилася скандальна погослока, ніби одного разу вона таємно приїздила до мене. Я урочисто заявляю, що все це — найпідліша брехня, єдиним приводом до якої стали невинні знаки щирої приязні, якими її ясновельможність обдаровувала мене. Вона справді часто під'їздила до мого будинку, але ніколи не ховалась, і в кареті з нею завжди було ще три особи: як правило, сестра, донька та подруга; але ж так само відвідували мене й інші придворні дами. Нехай мої численні слуги скажуть, чи бачили вони коли-небудь біля моїх дверей карету, не знаючи, хто в ній сидить. У таких випадках, тільки-но слуга повідомляв мене, я звичайно зараз же підходив до дверей і, засвідчивши своє шанування гостям, обережно брав у руки карету з двома кіньми (коли вона була запряжена шестернею, форејтор завжди випрягав чотирьох) і ставив її на стіл, який обгородив переносним бар'єром у п'ять дюймів заввишки, щоб запобігти нещасливим випадкам. Часто на моєму столі стояли разом чотири запряжені карети, повні пишно вбраних дам, Я сидів у кріслі, нахиливши до них голову, і, поки розмовляв отак з однією каретою, карети інших повільно кружляли по моєму столу. У таких розмовах провів я чимало дуже приємних пообідніх годин. Але ні канцлерові скарбниці, ні двом його нишпоркам Кластрілеві та Дренло (хай собі роблять що хочуть, а я таки назву їхні імена) ніколи не пощастить довести, що хто-небудь прибував до мене інкогніто, крім державного секретаря Релдресела, посланого до мене за спеціальним наказом його величності, як розказано про це вище. Я не затримувався б так довго на цих подробицях, якби тут не йшлося про репутацію високоповажної дами, не кажучи вже про мою власну, дарма що я мав честь носити титул *нардака*, якого не мав сам канцлер скарбниці. Всі ж бо знають, що він тільки *гламглам*, а цей титул на один ступінь нижчий

від мого — як в Англії титул маркіза нижчий від титулу герцога; проте я згоден визнати, що його посада ставить його наді мною. Ці обмови, про які я довідався згодом при одній не вартій згадки нагоді, на певний час озлобили канцлера скарбниці Флімнепа проти його дружини, а ще більше проти мене. Хоч він нарешті переконався, що його обдурено, і помирився з дружиною, але я назавжди втратив його повагу, а незабаром помітив, що втрачаю прихильність і його величності, бо імператор був під великим впливом свого фаворита.

Розділ VII

Автор, діставши звістку про намір обвинуватити його в державній зраді, тікає до Блефуску. Як прийнято його там.

Перше ніж розповісти про мій від'їзд із Ліліпутії, слід, мабуть, сказати читачеві кілька слів про таємні підступи, що аж два місяці велися проти мене.

Через своє просте походження я жив досі осторонь від монарших дворів, і хоч чував немало про звичаї великих владарів та міністрів, але ніколи не сподівався таких жахливих наслідків їхніх у цій далекій державі, керованій, як здавалося мені, принципами, зовсім не подібними до європейських.

Саме коли я збирався відвідати імператора Блефуску, одного вечора дуже таємно, в закритих ношах, прибув до мене один поважний придворний (якому я зробив дуже значну послугу в той час, коли був він у великій неласці в його імператорської величності) і, не називаючи свого імені, зажадав побачення зі мною. Носіїв було відіслано, і, поклавши в кишеню камзола ноші разом з його ясновельможністю, я звелів вірному слугі казати всім, що я нездужаю і ліг спати, а сам увійшов до помешкання, зачинив двері, поставив своїм звичаєм ноші на стіл і сів біля нього. Коли ми обмінялись привітаннями, я помітив велику заклопотаність на обличчі його ясновельможності і спитав про її причини. Тоді він попросив терпляче вислухати його, бо справа йшла про мою честь та життя. Сказав він мені дослівно таке, бо я записав його мову відразу, як він пішов.

«Треба вам сказати, — почав він, — що останнім часом кілька разів страшенно таємно скликали кілька засідань державної ради з приводу вас, і два дні тому його величність ухвалив остаточне рішення.

Ви дуже добре знаєте, що Скайреш Болголам (*галбет*, або верховний адмірал) мало не з першого дня, як ви прибули сюди, став вашим запеклим ворогом. Я не знаю, як і чому виникла ця ворожнеча, але ненависть його особливо зросла після вашої великої перемоги над блефускуанцями, яка зовсім затьмарила його адміральську славу. Цей вельможа

у спілці з канцлером скарбниці Флімнепом, про чию неприязнь до вас через ревності знають усі, генералом Лімтоком, обер-гофмейстером Лелконом і верховним суддею Белмафом склали акт, де вас обвинувач чують у державній зраді та інших злочинах, за які карають смертю».

Цей вступ так схвилював мене, що я, свідомий своїх заслуг і невинності, хотів уже перебити вельможу, але він попросив мене мовчати і вів далі:

«На подяку за вчинені мені послуги, я, ризикуючи головою, здобув докладні відомості про ці засідання та копію обвинувального акта. Ось він:

Обвинувальний акт проти Квінбуса Флестріна (Чоловіка Гори)

Пункт I

З огляду на те, що, хоча за законом, виданим за правління його імператорської величності Келіна Дефара Плюна, всякий, хто ходитиме до вітру в мурах імператорського палацу, підлягає найтяжчій карі як за державну зраду; однак, незважаючи на це, названий Квінбус Флестрін зухвало порушив згаданий закон під приводом гасіння пожежі, яка спалахнула в покоях найяснішої імператриці, найлюбішої дружини його імператорської величності, і, як злісний зрадник і диявол, випустивши сечу, погасив названу пожежу в названих покоях, розташованих у мурах названого імператорського палацу, всупереч наявному щодо цього закону, всупереч обов'язкові і т. ін. і т. ін.

Пункт II

Що названий Квінбус Флестрін, привівши до імператорського порту флот імператора Блефуску і діставши від його імператорської величності наказ захопити також усі інші кораблі названої імперії Блефуску з тим, щоб обернути імперію Блефуску на нашу провінцію з призначенням від нас віце-королем і знищити та скарати смертю не тільки всіх Тупоконечників, що знайшли там собі притулок, а й усіх підданців цієї імперії, що не зречуться зараз же своєї тупоконечницької ересі, — названий Флестрін, як підступний зрадник його найласкавішої та найяснішої імператорської величності, просив увільнити його, Флестріна, від виконання названого доручення, пославшись на своє небажання застосовувати силу у справах совісті та позбавляти названий народ свобод і життя.

Пункт III

Що, коли до його величності прибуло відоме посольство від двору Блефуску благодіє замирення, названий підступний зрадник Флестрін допомагав названим послам порадами, підмовляв і розважав їх, хоч і добре знав, що вони служать монархові, який ще недавно

був одвертим ворогом його імператорської величності і провадив відкриту війну з названою величністю.

Пункт IV

Що названий Квінбус Флестрін, всупереч обов'язкам вірнопідданого, готується відвідати двір та імперію Блефуску, діставши на це тільки усний дозвіл його імператорської величності, і під приводом названого дозволу насправді має намір позрадницькому і віроломно допомогти імператорові Блефуску, підбадьорити і підбурити того, хто ще недавно був ворогом його імператорської величності і провадив з ним відкриту війну.

Є там ще й інші пункти, та я навів витяги з найважливіших.

Треба визнати, що під час довгих дебатів з приводу цього обвинувачення його величність виявив надзвичайну поблажливість, згадуючи раз у раз ваші заслуги перед ним і намагаючись зменшити тим вашу провину. Канцлер скарбниці і адмірал наполягали, щоб стратити вас найжахливішим та найганебнішим способом, підпаливши вночі будинок, де ви живете, тим часом як генерал поведе на вас двадцятитисячне військо з отруєними стрілами, призначеними для ваших рук та обличчя. Інші пропонували дати таємний наказ деяким вашим слугам, щоб вони просочили ваші сорочки та простирадла отруйним соком, від якого все тіло свербітиме так, що ви самі подерете його й помрете в невимовних муках. Генерал приєднався до цієї думки, і довго більшість була проти вас. Але імператор, вирішивши по змозі врятувати вам життя, привернув нарешті на свій бік обергофмейстера. Тоді ж таки Релдресел, головний секретар у таємних справах, який завжди виявляв до вас щиру приязнь, дістав від імператора наказ викласти свою точку зору, що він і зробив, цілком виправдавши вашу гарну думку про нього. Він погодився, що злочини ваші тяжкі, але й вони, мовляв, не виключають милосердя, цієї найбільшої чесноти монархів, якою так справедливо уславився його величність. Він сказав, що дружба між ним і вами відома кожному і що високоповажні збори, мабуть, вважатимуть його через це за небезсторонню особу, але, скоряючись наказові його величності, він відверто висловить свою думку; що коли його величність, зважаючи на ваші заслуги й слухаючись своєї милосердної вдачі, захоче зберегти вам життя, наказавши тільки виколоти вам обоє очей, то, на його нікчемну думку, така кара якоюсь мірою і задовольнила б правосуддя, і змусила б увесь світ захоплено вітати лагідність імператора та розум і великодушність тих, що мають за честь бути його радниками. Що втрата зору аж ніяк не зашкодить вашій фізичній силі, якою ви можете ще бути корисним його величності. Що сліпота ще й додасть вам відваги, бо ви не бачитимете небезпеки,— адже

ж саме побоювання за очі найдужче заважало вам привести сюди ворожий флот. Для вас, мовляв, досить буде дивитися на все очима міністрів, бо так само роблять і найбільші монархи.

Високі збори зустріли цю пропозицію дуже несхвально. Адмірал Болголам не міг стриматися і, підвівшись, розлючено сказав, що дивується, як це секретар наважується захищати зрадника; мовляв, заслуги ваші, з міркувань державної безпеки, тільки обтяжують вашу провину; коли ви здатні були простим сечовипусканням погасити пожежу в покоях її величності (про це він говорив з огидою), то іншим разом ви тим-таки способом зможете викликати повінь і затопити весь палац; а та сила, яка дозволила вам захопити кораблі блефускуанців, дасть вам змогу по першій же незгоді відвести їх назад; крім того, він має певні підстави вважати, що ви на дні серця — Тупоконечник; а що зрада в серці з'являється раніше, ніж її виявляють у вчинках, то він обвинувачував вас у зраді й категорично вимагав вашої смерті.

До цієї думки приєднався і скарбничий. Він доводив, що величезні витрати на ваше утримання вже призвели до великих фінансових труднощів у скарбниці, а далі будуть і зовсім над силу державі і що пропозиція секретаря виколоти вам очі не тільки не зарадить цьому лихові, а ще й збільшить його, бо, як показали спроби над деякими тваринами, вони після осліплення їдять ще більше і швидко гладшають; і що коли його священна величність та рада, ваші судді, перед лицем свого сумління певні вашої провини, то це одне дає право ухвалити вам смертний вирок, не шукаючи формальних доказів, яких вимагає буква закону.

Але його величність, рішуче заперечуючи проти вашої страти, ласкаво пояснив, що коли рада вважає ваше осліплення за надто м'який присуд, то згодом можна буде покарати вас іще тяжче. Тоді ваш приятель секретар попросив іще раз слова і, відповідаючи скарбничому з приводу великих витрат на ваше утримання, сказав, що його ясновельможність, розпоряджаючись усіма прибутками імператора, може легко запобігти цьому лихові, день у день зменшуючи видатки на харчі, і тоді, не одержуючи достатнього харчування, ви почнете слабшати, худнути, втратите апетит і загинете через кілька місяців; до того ж і розкладання вашого трупа вже не являтиме такої небезпеки, бо тіло ваше поменшає в обсязі більше ніж удвічі, і зразу по вашій смерті п'ять чи шість тисяч підданців його величності зможуть за два-три дні відокремити м'ясо від кісток, поскладати його на вози, відвезти якнайдалі за місто і там закопати, щоб не було зарази, а кістяк залишити як пам'ятку, на подив нащадкам.

Отже, через велику приязнь секретаря до вас прийшли до компромісного розв'язання вашої справи. План поступово заморити вас було суворо наказано тримати в таємниці, а вирок про осліплення занесено до протоколу. Заперечував проти цього тільки адмірал Болголам, креатура імператриці; її величність безнастанно підмовляла його наполягати на вашій смерті, бо затаїла на вас злість через отой ганебний та беззаконний спосіб, яким ви погасили пожежу в її покоях.

Через три дні до вас відрядять вашого приятеля секретаря, і він прочитає вам обвинувальний акт, а тоді відзначить велику поблажливість та ласкавість його величності та державної ради, завдяки яким вас засуджено тільки на осліплення. Його величність не має сумніву, що ви покійно та з подякою скоритесь присудові; двадцять хірургів його величності будуть присутні при виконанні вироку, щоб стежити за виконанням операції, яка полягатиме в тому, що вам пустять в очні яблука дуже гострі стріли, коли ви лежатимете на землі.

Гадаю, ваша розсудливість підкаже вам, яких саме заходів слід ужити, а я, щоб не викликати ні в кого підозри, повинен зараз же повернутися додому так само таємно, як і прибув».

І його ясновельможність поїхав, а я залишився вкрай стурбований та збентежений.

У ліліпутів є звичай, запроваджений нинішнім імператором та його міністрами, дуже відмінний, як запевняли мене, від практики колишніх часів. Якщо, задовольняючи мстивість монарха або злість фаворита, суд ухвалює особливо суворий вирок, то імператор на засіданні державної ради завжди виголошує промову, підкреслюючи свою велику ласкавість і доброту, відомі й визнані в усьому світі. Промову зараз же оголошують по всій державі, і ніщо не жахає народ так, як це вихваляння милосердя його величності, бо що довші й пишніші такі панегірики, то, як помічено, жорстокіша буває кара та безневинніша жертва. Мушу признатися, що, оскільки ні за своїм походженням, ні за вихованням мені не судилося стати придворним, я був поганий суддя в таких питаннях і не вбачав у тому вирокові ні лагідності, ні ласкавості, а вважав його (мабуть, помилково) скоріше за суворий, ніж за милосердний. Іноді мені спадало на думку виступити самому на свій захист, бо хоч я й не міг заперечувати наведених у кількох пунктах фактів, але все-таки сподівався, що вони допускають деяке полегшення вироку. Правда, я не раз читав про подібні процеси і помітив, що вони завжди закінчуються так, як бажали судді, а через те й не наважився за цих несприятливих обставин наражати себе на небезпеку, віддавшись на ласку таких могутніх ворогів. Мене дуже спокусила було думка про опір: адже поки я був вільний, усі сили імперії навряд чи здолали б мене, і я легко міг би закидати

камінням і зруйнувати столицю; але, згадавши свою присягу імператорові, всю ту ласку, якою він обдаровував мене, та про наданий мені високий титул *нардака*, я з огидою відкинув цей план. Я ще не встиг засвоїти придворних поглядів на вдячність і ніяк не міг переконати себе, що теперішня суворість імператора знімає з мене всі колишні зобов'язання.

Нарешті я спинився на вирішенні, за яке читач мене, мабуть, ганитиме, і не без причини. Треба признатися, що очі мої, а отже, і волю, я зберіг тільки завдяки своєму поспіху та цілковитій недосвідченості. Якби я знав тоді натуру монархів і міністрів та їхнє поводження із злочинцями, винними ще менше за мене, так, як вивчив їх згодом, спостерігаючи придворне життя в інших державах, то з великою радістю і з охотою скорився б такій легкій покарі. Та я був молодий і нетерплячий, до того ж мав офіційний дозвіл його величності відвідати імператора Блефуску, і тому ще не минуло й три дні встановленого терміну, як я написав своєму приятелеві секретареві листа, повідомляючи, що від'їжджаю, згідно з одержаним мною дозволом. Не чекаючи відповіді, я того ж таки ранку подався до морського берега, де стояв наш флот. Там я конфіскував великий військовий корабель, прив'язав до його носа канат, підняв якорі, роздягся, поклав у корабель свій одяг (разом з ковдрою, яку приніс під пахвою) і, тягнучи судно за собою, де вплав, а де вбрід дістався до королівського порту Блефуску, де народ уже давно чекав на мене. Мені дали двох людей, щоб провести мене до столиці, яка так само зветься Блефуску. Я ніс їх у руках, поки не підійшов на двісті ярдів до міської брами; там я попросив їх сповістити одного з державних секретарів про моє прибуття і передати йому, що я чекаю розпоряджень його величності. Через годину мені відповіли, що імператор у супроводі найяснішої родини та найзначніших вельмож вирушив мені назустріч. Я пройшов ще сто ярдів. Імператор з почтом спішилися, а імператриця та придворні дами вийшли з карет, причому я не помітив у них ніяких ознак занепокоєння або страху. Я ліг на землю, щоб поцілувати руку його величності та імператриці. Я сказав його величності, що прибув до них згідно з моєю обіцянкою і з дозволу імператора, мого володаря, заради високої честі побачити такого могутнього монарха і запропонувати йому будь-які можливі послуги, сумісні з обов'язками вірнопідданого мого імператора. Про те, що я впав у неласку, я не згадав і словом, бо мене офіційно про неї не повідомили і я міг нічого не знати про лихі наміри проти мене. Разом з тим у мене були підстави гадати, що імператор не захоче розголошувати таємницю, коли я не буду вже під його владою; але, як виявилось згодом, я помилився в своїх розрахунках.

Не хочу стомлювати читача, докладно описуючи, як мене приймали при блефускуанському дворі — з усією гостинністю, гідною такого могутнього монарха; обмину й незручності, які я терпів через те, що там не знайшлося придатного для мене будинку та ліжка, а тому мені довелося спати на землі, загорнувшись у свою ковдру.

Розділ VIII

Авторові трапляється щаслива нагода покинути Блефуску, і після деяких труднощів він повертається цілий і неушкоджений на батьківщину.

Через три дні по прибутті до Блефуску, вирушивши з цікавості на північно-східне узбережжя острова, я помітив на відстані півліги у відкритому морі щось схоже на перевернутий човен. Роззувшись та скинувши панчохи, я пройшов убрид ярдів із двісті й виразно побачив, що то справді човен — мабуть, відірваний бурею від якогось корабля. Підштовхуваний припливом, він помалу наближався до берега. Я зараз же повернувся до міста й попросив його величність довірити мені двадцять найбільших кораблів з числа тих, що лишилися після втрати флоту, та три тисячі моряків під командою віце-адмірала. Флот пішов круг острова, а я найкоротшим шляхом вернувся до того місця на березі, де запримітив човен, і побачив, що приплив підігнав його ще ближче. Усім матросам я дав мотузки, які заздалегідь зсукав у кілька разів для більшої міцності. Коли прибули кораблі, я роздягся й рушив до човна убрид, а ярдів за сто від нього змушений був поплисти. Матроси кинули мені мотузку; я закріпив один її кінець у дірці в передній частині човна, а другий прив'язав до військового корабля; та користі з цього було мало, бо я не діставав дна ногами і через те не міг працювати як слід. Довелося гнати човна, пливучи ззаду і якомога частіше штовхаючи його одною рукою. Приплив допомагав мені, і незабаром я став на дно по шию у воді. Перепочивши кілька хвилин, я знову почав штовхати човен. Невдовзі вода сягала мені вже тільки під пахви. Тепер, закінчивши найважчу частину роботи, я взяв решту канатів, складених на одному з кораблів, і прикріпив їх спочатку до човна, а потім до дев'яти суден, що супроводили мене. Вітер був ходовий, матроси тягли човен на буксирі, а я підштовхував його ззаду, і таким способом ми наблизились на сорок ярдів до берега. Я зачекав, поки настане відплив і човен опиниться на суходу, тоді з допомогою двох тисяч матросів з канатами та машинами перекинув човен і побачив, що він не дуже пошкоджений.

Не докучатиму читачеві, розповідаючи про труднощі, які мені довелося подолати, щоб з допомогою весел (робив я їх десять днів) приставити свій човен до імператорського порту Блефуску, де мене чекала юрба народу, страшенно вражена велетенськими

розмірами судна. Я сказав імператорові, що цей човен послала мені моя щаслива доля, щоб дати мені змогу добутись до якогось місця, звідки я зможу повернутися на батьківщину, і попросив його величність дати мені потрібні для обладнання судна матеріали, а разом з тим і дозвіл виїхати. Його величність спочатку по-дружньому відраджував мене від цього, але зрештою зволив дати свою згоду.

Увесь цей час я дуже дивувався, що до двору Блефуску не надходить ніяких запитів про мене від нашого імператора. Як виявилося згодом (про це мене повідомили приватно), він не здогадувався, що мені відомі його наміри, і думав, ніби я вибрався до Блефуску віддати обіцяний візит згідно з його дозволом, добре відомим при дворі, а через кілька днів, по закінченні всіх церемоній, повернувся назад. Та кінець кінцем моя тривала відсутність почала непокоїти його, і, порадившись із скарбничим та його прибічниками, він вирішив до Блефуску поважного урядовця з копією обвинувального акта. Посланцеві було доручено з'ясувати монархові Блефуску велике милосердя свого володаря, що задовольнився, присудивши мені таку незначну кару, як осліплення, і передати, що я втік від правосуддя і коли протягом двох годин не повернуся, то буду позбавлений титулу *нардака* і оголошений зрадником. Його володар не має сумніву, додав посланець, що брат його, імператор Блефуску, задля збереження миру й приязні між обома державами зараз же вишле мене до Ліліпутії із зв'язаними руками і ногами, щоб мене покарали за зраду.

Імператор Блефуску по триденній нараді послав дуже чемну відповідь з безліччю перепрошень. Він писав, що вислати мене зв'язаного, як то добре розуміє його брат, не має змоги; що хоч я й позбавив його флоту, він вважає себе моїм боржником, бо я зробив йому силу добрих послуг під час підписання мирної угоди; і що, до речі, обидва монархи незабаром зможуть полегшено зітхнути, бо я знайшов на березі величезне судно, на якому можу вирушити в море, і що він звелів опорядити це судно з моєю допомогою й за моїми вказівками; отже, через кілька тижнів, як він сподівається, обидві імперії позбудуться нарешті такого нестерпного тягаря.

З цією відповіддю посланець вернувся до Ліліпутії, а імператор Блефуску розповів мені про все, що сталося, водночас пропонуючи мені (але під найсуворішим секретом) свою ласкаву підтримку, якщо я погоджусь лишитися в нього на службі. Хоч я вірив його щирості, але вирішив не покладатися більше ні на монархів, ні на міністрів, якщо є змога обійтися без їхньої допомоги; отож, висловивши імператорові глибоку подяку за його ласкаву увагу, я уклінно попросив його величність пробачити мені. Я сказав, що коли вже лиха чи щаслива доля послала мені цей човен, то я волію загинути в океані, ніж бути

причиною розбрату між двома такими могутніми монархами. Імператор нічим не виявив свого незадоволення, а згодом я випадково дізнався, що і він, і більшість його міністрів були дуже раді моєму рішенню.

Такі міркування змусили мене поквапитись і виїхати раніше, ніж я збирався, а двір, нетерпляче очікуючи мого від'їзду, охоче допомагав мені. П'ятсот майстрів під моїм керівництвом шили двоє вітрил, склавши втринадцятеро найцупкіше тамтешнє полотно. Тим часом я робив снасті, скручуючи по десять, двадцять і тридцять щонайтовстіших канатів. Великий камінь, який мені пощастило після довгих розшуків знайти на березі, я припасував замість якоря. Щоб промастити човен, замість смолити, і на інші потреби пішов лій з трьохсот корів. З неймовірними труднощами зрізав я кілька найвищих дерев на весла та щогли, в чім, щоправда, чимало допомагали мені корабельні теслярі його величності: вони вигладили дерева після того, як я начорно обстругав їх.

Десь через місяць, коли все було готове, я вирушив до столиці, щоб одержати останні накази його величності і попрощатися з ним. Імператор з найяснішою родиною вийшли з палацу; я ліг ниць, щоб поцілувати йому руку, яку він дуже ласкаво подав мені; так само зробили імператриці і молоді принци крові. Його величність подарував мені п'ятдесят гаманців з двомастами *спрагів* у кожному та свій портрет на весь зріст, який я зараз же сховав у рукавичку, щоб не пошкодити його. Церемоніал мого від'їзду був занадто складний, тож зараз я не хочу втомлювати читача його описом.

В човен я поклав сто волячих і триста овечих туш, відповідний запас хліба та напоїв і стільки готових страв, скільки спромоглися приготувати чотириста кухарів. Крім того, я взяв з собою шість живих корів, двох бугаїв і стільки ж овець та баранів, щоб привезти їх до себе на батьківщину і взятися за їхнє розведення. Щоб годувати цю худобу в дорозі, я захопив чималу в'язку сіна та мішок зерна. Я охоче забрав би з собою і десяток тубільців, але імператор ніяк не дозволяв цього; не задовольнившись ретельним обшуком моїх кишень, він зажадав від мене урочистої обіцянки не вивозити нікого з його підданців, навіть з їхньої згоди чи бажання.

Приготувавшись отак якнайкраще до подорожі, 24 вересня 1701 року о шостій годині ранку я нап'яв вітрила; пройшовши при південно-східному вітрі щось із чотири, ліги у північному напрямі, годині о шостій вечора я помітив на північному заході, на відстані півліги, якийсь острівець. Я підплив ближче і кинув якір з підвітряного боку острова, який був, здавалося, безлюдний. Трохи піджившись, я ліг відпочити. Спав я добре і, гадаю, проспав щонайменше шість годин, бо через дві години після того, як я прокинувся, стало розвиднятись. Ніч була ясна. Я поснідав до сходу сонця і, піднявши якорі, при ходовім

вітрі рушив тим самим курсом, як напередодні, керуючись своїм кишеньковим компасом. Я мав намір дістатися, якщо буде змога, до одного з островів, що лежали, на мою думку, на північний схід од Вандіменової Землі. Того дня я нічого не вгледів, але на другий день, близько третьої години, відпливши від Блефуску за моїми розрахунками на двадцять чотири ліги, побачив вітрило, що рухалось на південний схід; а сам я прямував просто на схід. Я почав гукати, але не дістав відповіді; та ось вітер трохи вщух, і я спробував наздогнати судно. Я поставив усі вітрила, і через півгодини на кораблі помітили мене, викинули прапор і вистрелили з гармати. Нелегко висловити радість, що охопила мене від несподіваної надії побачити знов улюблену батьківщину та залишених там любих мені людей. Корабель згорнув частину вітрил, і я підплив до нього 26 вересня між п'ятою та шостою годинами вечора. Серце моє забилося дужче, коли я побачив англійський прапор. Я поклав корів та овець у кишені камзола і зійшов на палубу з усім своїм невеличким вантажем. То було англійське торговельне судно, що поверталось північними та південними морями з Японії під командою капітана Джона Бідла з Дептфорда — дуже гречного добродія і вправного моряка. Ми були тоді під! тридцятим градусом південної широти. Екіпаж *сур* складався з п'ятдесяти чоловік, і серед них я зустрів одного свого давнього товариша, Пітера Вільямса; він якнайкраще відрекомендував мене каштанові. Той повівся зі мною дуже люб'язно і спитав, звідки я повертаюся та куди прямую. Я розповів йому про себе в кількох словах, але він подумав, що я марю і що пережиті злигодні потьмарили мені розум. Тоді я дістав із кишені своїх корів та овець; це надзвичайно вразило його і переконало в моїй правдивості. Потім я показав йому золото, одержане від імператора Блефуску, портрет його величності на весь зріст та інші дивовижі з тих країв. Я дав капітанові два гаманці з двомастами *спрагів* у кожному і пообіцяв подарувати йому, прибувши до Англії, тільну корову та кітну овечку.

Не буду втомлювати читача подробицями нашої загалом щасливої подорожі. Ми прибули в Даунс 13 квітня 1702 року. В дорозі я мав тільки одну неприємність: корабельні пацюки вкрали одну з моїх овечок, і я знайшов у шпарці її обгризені кісточки. Решту худоби я доставив щасливо на берег і в Грінвічі пустив їх на моріжок для гри в кулі; вона чудово паслася на ніжній травиці, хоч я й побоювався спершу, що наша паша їй не смакуватиме. Я не зберіг би цю худобу протягом такої тривалої подорожі, якби капітан не постачав мене своїми найкращими сухарями, що їх я перетирав на порох і, змішуючи з водою, давав їй. За недовгий час мого перебування в Англії я заробив чималі гроші, показуючи свою худобу різним поважним особам і просто цікавим, а перед тим як вирушити в другу подорож, продав її за шістсот фунтів. Повернувшись з останньої

подорожі, я побачив, що худоба дуже розплодилася, особливо вівці. Сподіваюся, що їхня напрочуд тонка вовна поліпшить якість наших шерстяних тканин.

Я пробув з дружиною та дітьми тільки два місяці, бо невгамовне жадання бачити чужі країни штовхало мене на нові пригоди, і я не міг усидіти вдома довше. Я залишив дружині півтори тисячі фунтів готівкою і найняв для неї гарний будинок у Редріфі. Решту свого майна, частково в грошах, частково в товарах, я взяв із собою, сподіваючись збільшити свої статки. Мій старший дядько Джон заповів мені маєток біля Еппінга, який давав щось із тридцять фунтів прибутку на рік; стільки ж я мав із заоренованої на довгий термін корчми «Чорний бик» на Фет-Іер-Лейн. Отже, я не боявся, що залишаю родину на утриманні парафії. Син мій Джонні, названий так на честь свого дядька, вже ходив до школи і був слухняним хлопчиком. Моя донька Бетті (вона тепер одружена і має дітей) училась тоді шити. Я попрощався з дружиною, сином та донькою, причому не обійшлося без сліз, і сів на купецький корабель «Пригода» місткістю в триста тонн; ішов він до Сурата під командою каштана Джона Ніколаса з Ліверпуля. Та опис цієї подорожі читайте далі, в другій частині моїх мандрів.

Примітки

Задум «Мандрів Гуллівера» виник у письменника в 1713–1714 рр. як сатира на псевдовченість у популярній тоді формі подорожніх нотаток. Та коли Свіфт 1720 р. розпочав роботу над книгою, вона переросла в гостру соціально-політичну сатиру. Твір було завершено на початку серпня 1725 р. і після остаточного редагування 8 серпня 1726 р. надіслано лондонському видавцю Бенджаменові Мотту. Наприкінці того ж року книгу було опубліковано анонімно зі скороченням найгостріших сатиричних епізодів. Під тиском Свіфта вони частково були поновлені у другому виданні (1727), а потім і в третьому.

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ I

На чотирнадцятому році мене віддали до коледжу Еманюеля в Кембріджі... — Тоді це був звичайний вік для вступу до університету.

Лейден — місто в Голландії, у XVII–XVIII ст. славилось своїм університетом, особливо його медичним факультетом, де навчалося також багато іноземних студентів.

Левант — острови й узбережжя східного Середземномор'я в Малій Азії, центр торгівлі між Сходом і Заходом.

Олд-Джурі — район Лондона, де жила малозаможна інтелігенція.

Ньюгет-стріт — вулиця в Лондоні.

Феттер-Лейн, Уоппінг — східні райони Лондона.

Південне море — старовинна назва Тихого океану.

Вандіменова Земля — острів на південний схід від Австралії, названий на честь губернатора тодішньої голландської колонії Антоні ван Дімена (1593–1645). Тепер зветься Тасманія — за ім'ям голландського мореплавця Абеля Тасмана (1602–1659), який відкрив острів 1642 р.

Пінта — англійська міра ємкості (0,56 л).

...я побачив поміст... — Натяк на тогочасний звичай виступати з промовами на площах під час передвиборчих кампаній.

...дев'яносто один ланцюг... тридцятьма шістьма замками... — Можливо, натяк на кількість памфлетів, написаних Свіфтом, та політичних фракцій, які він підтримував.

Розділ II

...на цілий мій ніготь вищий за всіх своїх придворних... — Англійський король Георг I, який мається тут на увазі, насправді був низького зросту. Можливо, цю зовнішню відмінність введено з цензурних міркувань.

...губи австрійські... — У членів австрійської династії Габсбургів, з якої походили англійські королі, була випнута нижня губа.

Лінгва франка — говірка середземноморських портів, багатомовний суржик.

...шістсот матраців... — Відповідно до співвідношення зросту Гуллівера і ліліпутів (12 : 1), йому, щоб м'яко спати, потрібно було покласти один на один не чотири, а дванадцять матраців.

...хіба що у виняткових випадках удається по субсидію... — Натяк на субсидії, які англійські королі вимагали від парламенту на державні та особисті витрати.

...обишукати мене... — Змальовуючи обшук і конфіскацію цілком безневинних речей у Гуллівера, Свіфт глузує з надмірної запопадливості англійських державних агентів, яким скрізь ввижалася зброя.

...склали докладний список усього... — Тут висміяно діяльність шпигунів Таємного комітету, створеного за наказом англійського уряду близько 1720 р.

Розділ III

...канатні танцюристи... — Сатира на придворних, які робили кар'єру за допомогою спритних політичних інтриг.

Флімнел — Мається на увазі Роберт Уолпол (1676–1745), прем'єр-міністр Англії за Георга I, політичний і особистий ворог Свіфта.

Релдресел — Очевидно, натяк на Джона Картерета, графа Гленвілла (1690–1763), віце-короля Ірландії, який дружньо ставився до Свіфта.

...впав на королівську подушку... — Йдеться про фаворитку Георга I герцогиню Кендальську (1667–1743), завдяки інтригам якої Уолпол повернувся на пост прем'єр-міністра після чотирирічної перерви.

Синя, червона, зелена — кольори трьох англійських орденів: Підв'язки, Лазні та Св. Андрія. В першому виданні ці кольори було з огляду на цензуру замінено іншими.

Імператор був у такому захваті... — Георг I захоплювався військовими парадом.

Колос Родоський — величезна статуя бога сонця Геліоса, споруджена 280 р. до н. е. на острові Родос і зруйнована землетрусом через 56 років. За переказами, ноги статуї випирали в береги по обидва боки гавані і правили за ворота для проходження кораблів.

Скайреш Болголам. — У цьому образі виведено Джона Кемпбела, герцога Аргайла (1678–1743), який переслідував Свіфта за один з його памфлетів.

...ворожого нам острова Блефуску... — Мається на увазі Франція, з якою Англія ворогувала на політичному та релігійному ґрунті.

Розділ IV

...сімдесят місяців тому... утворилися дві ворожі партії... Тремексенів і Слемексенів... — Сатира на дві політичні партії торі і вігів, які виникли на початку 1660-х рр. (отже, сімдесят місяців — навмисна неточність з огляду на цензуру).

...підбори його величності нижчі... — Натяк на симпатії Георга I до вігів, які привели його на трон.

...його високість... симпатизує Високим Підборам. — Наступник англійського престолу принц Уельський вагався в своїх політичних поглядах.

...яйця... розбивають з тупого кінця... — Глузливий натяк на боротьбу між католиками та протестантами.

один імператор позбувся голови, а другий — корони. — Тобто Карл I (1600–1649), страчений під час буржуазної революції в Англії, та Яків II (1633–1701), скинутий з престолу й вигнаний з країни внаслідок перевороту 1688 року.

...вирішує верховний суддя імперії... — Мається на увазі закон про віротерпимість, прийнятий 1689 р., за яким перестали переслідувати протестантів.

...ми втратили сорок великих кораблів... — Війна між Англією та Францією тривала з перервами від 1689 по 1713 р. і завдала Англії великих збитків. На початку війни французький флот був справді сильніший від англійського.

Розділ V

...легко потяг за собою п'ятдесят найбільших ворожих кораблів. — Тут ідеться про умови Утрехтського миру (1713) між Англією та Францією, які забезпечували морське панування Англії.

...обернути всю імперію Блефуску на свою провінцію... — Віги вважали цілком можливим повне завоювання Франції.

...виставили мою зустріч з послами за ознаку зневаги... — Тут і далі натяк на друга Свіфта колишнього міністра Генрі Болінброка (1678–1751), та його таємні переговори з Францією про укладення миру. Звинувачений Уолполом у зраді інтересів Англії, Болінброк, не чекаючи суду, втік 1715 р. до Франції, чим завдав значних труднощів французькому урядові. Повернувшись на батьківщину 1723 р., безвиїзно жив у селі.

...імператриця... пообіцяла помститися на мені. — Королева Анна, обурена «аморальністю» антицерковної сатири Свіфта «Казка бочки» (1705), категорично відмовила йому в посаді єпископа, незважаючи на політичні послуги Свіфта її уряду.

Розділ VI

Оскільки тут змальовано розумні аспекти ліліпутського способу життя, які не відповідають загальному сатиричному змістові I частини книги, існувала навіть думка, що цей розділ дописано пізніше. Але Свіфт сам далі підкреслює, що мова йде про минуле Ліліпутії.

...закон про викажчиків. — За Георга I шпигунство було дуже поширеним в Англії.

...меч у піхвах... — Богиню правосуддя звичайно зображували з оголеним мечем, що загрожує карою злочинцям.

Невіра в божественне провидіння... — Особи, які обіймали державні та громадські посади в Англії, були зобов'язані відвідувати церкву, а також виконувати всі релігійні обряди.

...дід теперішнього імператора... — Натяк на короля Якова I (1566–1625), який нагороджував орденами й титулами, керуючись лише особистими симпатіями.

...не визнають ніяких обов'язків дитини... — Цю думку Свіфт запозичив, можливо, з філософсько-утопічного роману французького письменника Сірано де Бержерака (1619–1655) «Інший світ, або Держави та імперії Місяця» (опубл. 1657).

...виховні заклади... — Тут Свіфт розвиває педагогічні ідеї давньогрецького філософа Платона (428–347 до н. е.), який вважав, що молоде покоління потрібно виховувати в дусі високих громадських та моральних обов'язків.

Селяни та робітники тримають дітей удома... — За часів Свіфта лише одиниці з низів могли здобути освіту.

Розділ VII

Обвинувальний акт... — Пародія на офіційне обвинувачення колишніх міністрів Болінброка, Оксфорда та Ормонда в державній зраді. Промова Релдресела під час дебатів — можливо, натяк на пропозицію прем'єр-міністра вігського уряду Джеймса Стенхопа (1673–1721), більш терпимого до торі, про заміну їм смертного вироку конфіскацією майна та повною поразкою в правах.

...вихваляння милосердя його величності... — Після придушення антиурядового повстання 1715 р. та пов'язаних з цим жорстоких страт в Англії було опубліковано офіційну прокламацію, яка вихваляла милосердя Георга I.

...я не раз читав про подібні процеси... — Натяк на численні судові процеси в тогочасній Англії, які відзначалися цілковитою протизаконністю та залякуванням обвинувачених, присяжних і свідків.

Розділ VIII

...він вирядив до Блефуску поважного урядовця... — Натяк на часті ноти Англії французькому уряду з приводу протекції, яка надавалася Францією англійським політичним мігрантам.

Дептфорд — містечко на південь від Лондона.

Даунс — гавань на узбережжі південно-східної Англії.

...поліпшить якість наших шерстяних тканин.—Маються на увазі численні парламентські акти на захист англійської шерстопрядної промисловості від конкуренції, в тому числі й ірландської, що підривали економіку Ірландії.

Еппінг — місто на північ від Лондона.

...на утриманні парафії. — Нікчемна допомога біднякам була обов'язком тієї церковної парафії, де вони проживали, і здійснювалася шляхом приватних пожертвувань.

Сурат — важливий морський порт і торговельний центр в Індії.

У деяких англо-американських виданнях (наприклад, філадельфійському, 1873) І частина «Мандрів Гуллівера» закінчується «Одою Куїнбусові Флестріну, Чоловікові Горі», написаною «ліліпутським придворним поетом Тітті-Тітом», яка за ритмом нагадує скоріше танцювальну пісню.

(Переклад Ю. Лісняка)

Вільшаний король

Хто пізно так мчить у час нічний?
То їде батько, з ним син малий.
Чогось боїться і мерзне син —
Малого тулить і гріє він.
— Чому тремтиш ти, мій сину, щомить?
— Король вільшаний он там стоїть!
Він у короні, хвостатий пан!
— То, сину, вранішній туман!
«Любе дитя, до мене мерщій!
Будемо гратись в оселі моїй,
Квіти прекрасні знайду тобі я,
У злото матуся одягне моя».
— Мій тату, мій тату, яке страшне!
Як надить вільшаний король мене!
— Годі, маля, заспокойся, маля!
То вітер колише в гаю гілля!
«Хлопчику любий, іди ж до нас!
Дочки мої у танку в цей час,
Дочки мої тебе прийдуть стрічать,
Вітати, співати, тебе колихать!»
— Мій тату, мій тату, туди подивись!
Он королівни вільшані зійшлись!
— Не бійся, мій синку! Повір мені:
То верби сивіють в далині!
«Мені, хлопче, люба краса твоя!
З неволі чи з волі візьму тебе я!»
— Мій тату, мій тату, він нас догнав!
Ой, як болюче мене він обняв!
Батькові страшно, батько спішить,
В руках його хлопчик бідний кричить;
Насилу додому доїхав він,
В руках уже мертвий лежав його син.

(Переклад М. Рильського)

Травнева пісня

Сміється природа радо мені,
Як сяє сонце по зимнім сні!
Барвисті квіти по всіх лугах,
Пташині хори по всіх гаях,
І в кожному серці радість, весна:
О земле, сонце, любов ясна!
Любов моя, ти світлий чар!
Ти злото ранніх нагірних хмар!
Твій подив свіжим лугам, полям,
Благословення траві й квіткам...
Дівчатко любе, дівча ясне!
Як зір твій сяє: ти любиш мене!
Як жайворонок — повітря й спів,
Як чиста квітка — росу полів,
Тебе люблю я гарячим чуттям,
Ти радістю, сміхом, новим життям
Підносиш спів мій, хвилюєш кров.
О, будь щаслива, моя любов!

(Переклад М. Зерова)

Йоганн Крістоф Фрідріх Шиллер

До радості

Радість, гарна іскро Божа!
Несказанно любо нам
Увійти, царице гожа,
В твій пресвітлий дивний храм.
Все, що строго ділить мода,
В'яжеш ти одним вузлом,
Розцвітає братня згода
Під твоїм благим крилом.

Хор

Обнімітесь, міліони,
Поцілуйтесь, мов брати!
Вічний Отче доброти,
Дай нам ласки й охорони!
Кого доля ошастила
Тим, що другові він друг,
Кого любить лада мила, —
Йдіть до нас в веселий круг.
Йдіть усі, хто зве своєю
В світі душу хоч одну!
Хто ж весь вік черствів душею —
Йди у іншу сторону.

Хор

Хто живе в земній юдолі,
Всяк симпатії скорись!
Нас веде вона у вись,
Де Всесильний на престолі.
Радість п'ють усі істоти
З груді матері-землі,
Ті солодкії щедроти
Мають всі — і добрі, й злі.
Радість нас вином сп'яняє
І цілунком огневим;
І черв'як утіху знає,
І небесний херувим.

Хор

Поклонітесь, міліони,
Перед мудрістю Творця!
Сповніть милістю серця
І чиніть його закони.

Радість — всесвіту пружина,
Радість — творчості душа,
Дивна космосу машина
Нею живиться й руша.
Радість квіти розвиває
І розгін дає сонцям,
Їх в простори пориває,
Не відомі мудрецам.

Хор

Як у безмірі світила
Хором райдужним пливуть,
Браття, йдіть у славу путь,
Що нам радість освятила.
Вчених з істини свічада
Радість успіхом віта,
До чеснот провадить радо,
Хоч тропа до них крута;
На ясній вершині віри
Піднімає хоругов,
В день воскресний на псалтирі
Славить тих, хто смерть зборов.

Хор

Будьте мужні, міліони!
Вірте, страдні, в кращий світ!
Тих, що справдять заповіт,
Прийме Бог у вічне лоно.
Божество не наградиме, —
От би нам зрівняться з ним!
Хай радіють із радими
Горе й злидні в крузі цім!
Не відомста, не погрози —
Всепрощення ворогам!
Хай не ллють у скрусі сльози,
Не гризуться каяттям.

Хор

Знищим книги борговії!
Помиримося усі!
Браття! Бог на небесі
Не забуде благодії.
Радість в келихах шумує,
Плин іскристий виграє,
Канібалів лють гамує,
Кволим духу додає.
В день веселля а чи тризни,

Хор

Коли ходить круговий,
Хай до неба піна бризне,
Дух прославимо благий!

Все хвалу йому співає —
Хай гримить псалом гучний!
Дух прославимо благий,
Що над зорями витає!
Будь твердим в лиху годину,
Поміч скривдженим давай,
Всюди правду знай єдину,
Зроду клятви не ламай,
Не знижайсь перед потужним,
Коли треба — важ життям!
Шана й слава чесним, мужнім,
Згуба підлим брехунам!

Хор

Станьмо дружною сім'єю,
Жити правдою й добром
Присягнімо цим вином
Перед вишнім Судією!

(Переклад М. Лукаша)

На півночі кедр одинокий

Самотній кедр на стромині
В північній стоїть стороні,
І кригою й снігом укритий,
Дрімає і мріє вві сні.
І бачить він сон про пальму,
Що десь у південній землі
Сумує в німій самотині
На спаленій сонцем скалі.

(Переклад Л. Первомайського)

Не знаю, що стало зо мною

Не знаю, що стало зо мною,
Сумує серце моє,—
Мені ні сну, ні спокою
Казка стара не дає.
Повітря свіже — смеркає,
Привільний Рейн затих;
Вечірній промінь грає
Ген на шпильях гірських.
Незнана красуня на кручі
Сидить у самоті,
Упали на шати блискучі
Коси її золоті.
Із золота гребінь має,
І косу розчісує ним,
І дикої пісні співає,
Не співаної ніким.
В човні рибалку в цю пору
Поймає нестерпний біль,
Він дивиться тільки вгору —
Не бачить ні скель, ні хвиль.
Зникають в потоці бурхливім
І човен, і хлопець з очей,
І все це своїм співом
Зробила Лорелей.

(Переклад Л. Первомайського)

Коли розлучаються двоє

Коли розлучаються двоє,
За руки беруться вони,
І плачуть, і тяжко зітхають,
Без ліку зітхають, смутні.
З тобою ми вдвох не зітхали.
Ніколи не плакали ми;
Той сум, оті тяжкі зітхання
Прийшли до нас згодом самі.

(Переклад М. Стависького)

Хотів би жити знов у горах

Хотів би жити знов у горах
Дитям безжурним, як колись,
Блукать між скель, в морях суворих
Між хвиль розбурханих нестись.
Моя ж душа, мов птах прип'ятий,
Що прагне скель і висоти,
Страждає в Англії пихатій,
В краю лукавства й німоти.
Дай утекти мені, талане,
На лано урвищ і горбів,
Забудь всі титули й кайдани,
Лакуз вельможних і рабів.
Веди мене на хмурі скелі,
Де стогне грізний океан,—
Верни в дитинства дні веселі,
Дай серцю відпочить од ран.
Я мало жив, та відчуваю:
Чужий я в цьому світі лжі.
Навіщо ж темрява ховає
Той знак останньої межі?
Я спав, я снів про щастя, доки
Не заступив тих марень гніт,—
То, Правдо, промінь твій жорстокий
Вернув мене у нищий світ.
Кого любив — давно нема вже,
Та й друзі розійшлись, як дим.
Надію втративши назавше,
Вже й серце стало крижаним.
Хай інколи тамує келих
Скорботу й біль, нехай уста
Сміються між питців веселих,—
Я серцем завжди сирота.
Як слухать ляси разуразні
Не друзів і не ворогів,
Кого у тлум строкатий блазнів
Маєтність або сан привів!
Де ж друзів коло? Чом не склалась
Та приязнь вірна і свята?
Набрид мені вертепний галас

І втіх нещирих марнота.
А ти, о Жінко, світоч вроди,
Й тобі розрада і любов,
Та в серці в мене стільки льоду,
Що я й до тебе охолов.
Цей світ лукавства і облуди
Я б промінять на край хотів,
В якому вільно дишуть груди
Між темних урвищ і хребтів.
Туди б, з незлобним серцем, в бурю,
На те безлюддя, до стихій!
Волію пустку дику й хмуру,
Таку ж, як дух похмурий мій.
О, як мені з душного світу,
Мов голуб до свого кубла,
У небо грозове злетіти,
В кочівлю сонця та орла!

(Переклад Д. Паламарчука)

Мій дух як ніч

Мій дух як ніч.
О, грай скоріш!
Я ще вчуваю арфи глас,
Нехай воркує жалібніш
І тішить слух в останній час.
Як ще надія в серці спить,
Її розбудить віщий спів.
Як є сльоза, вона збіжить,
Поки мій мозок не згорів.
Але суворо й смутно грай,
Додай жалю в свій перший звук.
Молю тебе, заплакать дай,
Бо розпадеться серце з мук.
Воно в собі терпить давно,
Давно вже в ньому вщерть
образ,
Як не pomoже спів, воно
Од мук тяжких порветься враз!

(Переклад В. Самійленка)

Мазепа

I

В жахливий день біля Полтави
Од шведів щастя утекло.
Навкруг порубане, криваве
Все військо Карлове лягло,
Військова міць, воєнна слава.
Така ж, як ми, її раби, —
Майнула до царя, лукава,
І врятувався мур Москви. —
До того пам'ятного року,
До ще жахливішого дня,
Що на ганьбу й різню жорстоку
Ще більше виставив ім'я,
Ще більше військо дав на злім.
— Одному грім, а блиск усім.

II

Такий од долі жереб впав:
І Карло день і ніч тікав
Через поля, річки, діброви
В чужих і власних краплях крові.
За нього ж тисячі лягло,
А й слова скарги не було
На честолюбця в день заглади.
Як правда не боїться влади.
А як загинув кінь його,
Убитий кулею на полі,
Гієта дав йому свого
І вмер у російській неволі.
Та й цей скакун звалився з ніг,
Як чвалом кілька миль пробіг.
І в пущі, в темній глушині,
Де навкруги ворожі чати
Вже розвели свої вогні,
Прийшлося Карлу ночувати.
Чи ж це ті лаври, той вінок
Воєнної потуги й слави,
Що забирав останній сок
З народів шведської держави?
Мов неживого під сосну
Поклали короля до сну.
Тягуча ніч, холодний іній,

Гарячка ран, непевна путь
Йому заснути не дають —
Затерпло тіло, рани сині...
Та мужньо зносить володар
Від долі посланий удар,
Бо підкорив нестерпні болі
Своїй твердій і впертій волі,
Що перед нею всі пригоди
Німіють, як колись народи.

III

Юрба вождів — яка мала! —
За день ще більше поріділа;
Ця ж решта лицарів була
Хоробра й вірна вже — сиділа,
Німа, понура і сумна,
Круг короля й його коня,
Бо ж у нещасті, наче тінь,
Людину не покине кінь.
А поруч, в лицарській юрбі,
Де звисив дуб гілля дебеле,
Мазепа стомлений собі
З трави тверду постелю стеле.
Гетьман — похмурий і старий
І сам, як дуб той віковий.
Та спершу, хоч стомивсь за дня,
Козацький князь обтер коня,
Розпутав, розгнуздав, обчистив,
Розгладив гриву, ноги й хвіст,
Послав йому трави та листу
І тішився, що карий їсть,
А то журився довгий час,
Що змучений скакун не пас
В нічній росі траву-отаву...
Цей кінь терплячий був на славу,
На їжу й ложе не зважав,
А все робив, як пан бажав.
Кудлатий і кремезний зріст,
Палкий, прудкий, неначе біс,
Він пана по-татарськи ніс.
На клич його бігцем приходив,
Хоча б там тисячі, чи тьма,
Чи ніч беззоряна, німа,
Усюди пана він знаходив —

Цей кінь од смерку аж до дня
За паном біг, мов козеня.

IV

Із цим упоравшись, гетьман
На землю розіслав жупан,
Списа до дерева припер.
І взявсь оглянути тепер
Рушницю, чи вона як слід
Перенесла важкий похід.
Чи часом порох не промок.
Чи в кремінь потрапля курок.
Оглянув піхву, ще й ефес.
Чи вже не перетерся десь
Його міцний ремінний пас.
Аж потім славний ватажок
Добув торбину й боклажок,
Увесь убогий свій припас,—
І з Карлом і всіма з почоту
Гостинно поділився він
З такою ж гідністю достоту,
Як на бенкеті дворянин.
Король з усмішкою гіркою
Свою мізерну пайку взяв
І, приховавши приступ болю,
Бадьоро, голосно сказав:
«У всіх із нашого гуртка
Відважний дух, тверда рука,
Та хто в цей час маршів, боїв
Балакав менше й більш зробив,
Ніж ти, Мазепо? На землі
Від Олександрових часів
Такої пари не знайти,
Як твій Буцефалос і ти.
Бо й скитську славу топчеш ти
На ріках і просторах степу».
«О, я прокляв,— сказав Мазепа,—
Ту школу, де я вчивсь їзди».
«Чому ж це так, старий гетьмане?
Чай добра школа то була?»
«На жаль, це повість немала,
А скільки миль ще перед нами
Та сутичок із ворогами,
Що дужчі в десять раз од нас...
Залишим це на кращий час,

Аж доки за руслом Дніпра
Ми зможем коней попасти.
Вам, пане, спати вже пора, А варту буду я нести».
«А я б усе-таки бажав, —
Одрік король, — щоб ти сказав
Свою історію, ачей
Під цю гутірку голосну
Я відпочину і засну,
Бо зараз сон не йме очей».
«Для цього я вернутись рад
Так років з п'ятдесят назад.
Мені двадцятий рік минав...
Ще Казімір королював, Ян-Казімір...
Шість років я
Був паж у того короля.
Це був король! Учений сам —
Він зовсім був не пара вам,
Бо й не збирався воювати,
Щоб набувать чужих країн,
А потім знов їх утрачати,
Тож супокійне правив він,
І крім гризні на зборах сейму,
Так мирно жив, аж непристойно.
Були йому турботи й там!
Він муз любив і гарних дам.
Дошкулять іноді й вони
Не менш од лютої війни.
Як тільки гнів його минав,
Він книжку й жінку знов міняв
І впоряджав бенкет на славу,
Що дивував усю Варшаву.
Зглядались діти і старі
На блиск і велич при дворі.
Він звався «польський Соломон»
У всіх поетів, крім одного,
Що втратив віру в пансіон
І склав сатиру був на нього.
Там був безжурний двір забав,
Де майже кожний був піт...
Колись і я там віршу склав
І підписав — «сумний Терсіт».
Я знав там графа-воєводу
Славетного, старого роду;
Мов рудня, він багатий був,

А гордий, що й казати не треба,
І на своє шляхетство дув,
Немов зійшов на землю з неба.
Багатством, родом та ім'ям
Рівнявся тільки королям,
Пишався, чванився, гордів,
А врешті, наче в п'янім сні,
Він славу та діла дідів
Попросту видав за свої.
Інакше думала жона...
Молодша щось за тридцять літ,
Все важче зносила вона
Свою нудьгу і графів гніт.
Після безплідного бажання,
Дурману снів, вагань і мрій —
Вона послала на прощання
Сльозу невинності своїй —
І міряти очима стала
Варшавську молодь, танці, спів —
Та часу слушного чекала,
Щоб холод серця хтось зогрів,
Щоб графа увінчать новим
Титулом, що веде до неба...
Навряд чи хтось пишався б ним,
Хто заслужив його, як треба.

V

Красунь-юнак я був тоді...
Тепер, коли вже сімдесятий
Мені минув, не гріх сказати,
Що в дні юнацтва золоті,
Бувало, кожного вельможу
З мужів чи хлопців переможу
У всій привабній марноті.
Я ж був веселий і стрункий —
І вигляд мій не був такий
Поморщений, як ось тепер, —
То час війни й турботи стер
З обличчя душу, що не годні б
Мене вже й родичі пізнати,
Коли б могли моє сьогодні
З моїм учора порівняти.
Але ж колишніх рис моїх
Іще раніше я позбувся,
Аніж суворий вік торкнувся

Рукою старості до їх.
Літа, як бачте, не вгасили
В мені ні мужності, ні сили.
А то вночі з-під цих гілок,
Під чорним небом без зірок
Я б не розказував казок...
Та далі вже... Терези стан —
Він наче й тут передо мною,
Біжить до мене під каштан...
Я бачу скрізь її живою,
А все-таки я не знайду
Ні барв, ні образів, ні слів,
Щоб змалювати ним оту,
Яку так палко я любив.
В її очах був східний жар —
Сусідство турків та татар
Змішало польську кров... Ті очі
Були чорніш цієї ночі,
Ще й з променем таким прекрасним.
Мов ніжний блиск молодика, —
Глибокі й вогкі, як ріка, —
Вони втопали в сяйві власнім.
В них море туги і вогню —
Мов очі мучениці-жертви,
Що дивиться на блиск в раю
І бачить радощі і в смерті.
Погідне і ясне чоло
Мов літнє озеро було,
Що в ньому навіть сонце з неба
Милується само на себе.
А щічки й рот... та шкода й мови!..
Кохав колись — і зараз теж —
Вогонь подібної любови
В добрі і злі не знає меж.
Бо що для неї злість і гнів?
А мрія серця, нам на зло,
Не гасне й до старечих днів,
Як це з Мазепою було...

VI

Ми бачились... Ми зустрічались...
А я дивився — і зітхав —
Вона й слівцем не обізвалась,
Та відповідь її я мав.
Є тисячі таких знаків —

Ми й описати їх не можем
Рядками зрозумілих слів,
Хоч їх і чув, і бачив кожен —
Вони таємно з серця йдуть,
Хвилюють радощами грудь,
І з обопільного стремління
Росте німе порозуміння,
Що з іскор — проблісків думок
Вогнистий зв'язує шнурок;
Це несвідоме поєднання —
І ми ніколи не збагнем,
Як раптом іскорка кохання
Шаленим вибухне вогнем.
За нею стежив я здаля,
Зітхав, дививсь і плакав я,
Аж доки нас удвох звели, —
І відтоді здибались ми
Без підозріння... Я мовчав,
Я тільки млів, не признавався,
Язик тремтливо завмирав
І голос на вустах зривався,
Аж доки не прийшла пора!..
Є беззмістовна, глупа гра,
Що то за нею завше в нас
Лінивий коротали час.
В цю гру — забув, як звуть її, —
Якось-то довелось мені
Гуляти з нею... Та не знав я,
Чи вигравав, чи програвав я,
Бо вже і тим щасливий був,
Що близько бачив, близько чув
Істоту, що її кохав я..
Так ревно я її беріг
(Коли б так нас цієї ночі!),
Аж доки враз не спостеріг
Задумою сповиті очі —
Ні щастя, ні невдача в грі
Вже не цікавили її..
Вона ж гуляла без кінця,
Немов прибіта до стільця,
Хоч довго не щастило їй.
І щось було такого в ній,
Од чого зрозумів я враз,
Що тут не слід губить надій.

І в мене мова полилась
Якась нескладна й без прикрас.
А слухала вона мене...
Хіба ж те серце крижане?
Доволі й цього вже мені!
Хто слухав раз подібну мову.
Послуха знову... Перше «ні»
Ще не говорить про відмову.

VII

Кохав я і коханим був...
Та ви ще слабість цю солодку
Не відчували — так я чув...
Ну що ж! То я й скінчу коротку
Свою поему мук і втіх.
Безглуздя ви назвали б їх!
На трон родитись — не для всіх.
Щоб стати вище від природи,
Перемогти себе й народи!
Я князь... чи то я був такий...
Міг кидать тисячами в бій
На певну смерть... А над собою
Я завше тратив силу й волю.
Та доведу вже до кінця...
Кохав я і зазнав кохання.
Хоч і щаслива доля ця,
А все ж кінець її — страждання.
Ми потай бачились... Той час,
Як ми зустрілись перший раз,
Був повен туги і чекання.
Не пам'ятаю днів, ночей,
Нічого — тільки час оцей
Повік не зможу я забуть.
Я всю віддав би Україну,
Щоб пережить таку хвилину
І знову тільки пажем бути —
Отим щасливим паничем
Із ніжним серцем та з мечем,
Без скарбу — крім дарів природи:
Здоров'я, юності та вроди...
Ми нишком бачились. Це здасться
Для декого потрійним щастям —
Не знаю — я б життя віддав,
Щоб перед небом і землею
Я міг назвать її моєю...

Я так тужив і сумував,
Що тільки потай змогу мав
Десь нишком бачитися з нею.

VIII

На світі стільки є очей,
Що люблять стежити ночами
Услід закоханих людей...
Так само це було і з нами.
В таких випадках чорт — і цей,
Хоч трохи, а повівся б чемно.
Боюсь, що я його даремно
Огудив... Може, то святець,
Що, втративши нудний терпець,
Дав вихід святобливій жовчі...
І нас двоїх одної ночі
Схопила згряя шпигунів...
Від гніву граф оскаженів —
А я голіруч, як на сміх!
Та тут — один супроти всіх —
Нічого б я, мабуть, не зміг
І в зброї з голови до ніг.
Було це саме на світанку,
Поблизу графового замку...
Підмоги з міста я не ждав.
Бо й не гадав дожить до ранку.
Марію-Діву я благав,
І двох чи трьох святих... а там
Скорився долі... і юрба
Мене у двір поволочила.
Яка Терезина судьба,
Не скажу вам — не знаю й сам.
Отак нас доля розлучила!
Але ж і лютий був, аж страх,
Прегордий воєвода-граф!
На це він досить мав причин.
Не менше вражений ще й тим,
Що герб його дістав цю шкоду
В той час, як він був паном роду.
Він сам для себе був святий
І думав, що в очах народу,
Як і в моїх, він теж такий...
Ах, чорт візьми. Коли б отут
Застав він пана короля,
То примирився б ще, мабуть, —

Але ж це паж!.. Сьогодні я
Злість графа добре розумію,
Та описати не зумію.

IX

«Коня сюди!» —
Коня вели...
Це справді був шляхетний кінь —
На Україні виріс він.
Прудкі, мов ті думки, були
У нього ноги...
Дикий звір. Не мав уздечки, ні стремен,
В неволі був один лиш день;
Він їжив гриву, і хропів,
І рвавсь, і сіпавсь мов скажений
Дарма! Годованця степів
Ведуть спітнілого до мене.
Мене десяток гайдуків
Йому до спини прикрутив
Тугим ремінням — і пустив...
Свисток, батіг... і кінь побіг.
Що так би й водопад не зміг.

X

Вперед, вперед! Скажений рух, —
Куди — не бачив я нічого...
Від бігу дикого, прудкого
У мене в грудях сперло дух...
Помалу никли ночі тіні.
А кінь летів, увесь у піні.
Останній звук із уст людських.
Як я помчав від ворогів,
Був дикий, невгамовний сміх
З юрби зухвалих гайдуків,
Що з вітром долетів крізь темінь.
Я рвучко голову підвів —
На кінській шиї тріснув ремінь.
Що горло зв'язував мені —
Я обернувся на коні
І їм прокляття прохрипів...
Але ж за тупотом копит
Мій крик до них не долетів.
Досадно, прикро!.. Я ж хотів
За глум той глумом відплатить.

Та згодом краще відплатив!
Від брами замку я й цеглинки,
Ні камінця не залишив,
З містка також ні деревинки,
А в квітнику ні стебелинки,
Окрім трави на рештці стін,
В покою, де стояв камін.
І ви, йдучи повз тих руїн,
Фортеці б навіть не вгадали...
Ті башти весело палали!
І з тріскотом зубчастих стін,
Що проти помсти не вцілили,
З дахів, що вуглям обгоріли,
Спливав свинця гарячий плин.
Мабуть, не снилось там нікому,
Коли від них лихого дня
Помчав я швидше блиску, грому,
На згубу пущений в поля, —
Що прийде день і я вернусь
З десятком тисяч верхових
І за ганьбу свою помщусь
На тих зухвалих дворових —
І дяку графові складу
За негостинну ту їзду.
Вони пекельний жарт зі мною
Собі зіграли того дня,
Як віддали мене на волю
Палкого, дикого коня,
Прип'явши тугу ремінцями
До вкритих піною боків...
Та потім я і їм тим самим
Пекельним жартом відповів.
За все приходить час відплати, —
Зумій лиш час підстерегти!
Ніхто не зможе утікати,
Як серце месника завзяте
Шукає засобів до мсти.

XI

Вперед, вперед! — мій кінь і я
Промчали, мов на крилах вітру,
Міста, і села, і поля...
Неначе в ніч морозну світлу
На небі метеор між зір,
Так ми чекаємо простір...

А на шляху ні міст, ні сіл —
Крім степу, дикої країни
У чорнім обводі лісів.
Лише де-не-де зубчасті стіни
Фортець, збудованих колись
Проти татарської орди.
Безлюдно, скільки не дивись!
За рік проходило сюди
Турецьке військо... Всюди, де
Ступали спагів тих копита,
Там кров'ю вся земля полита,
І зелень довго не росте.
Похмуре небо, сірувате,
Покрите млою... Вітру лет
На мене набігав з риданням, —
Я б відповів йому зітханням,
Та швидко мчали ми вперед,
Що ні зітхати, ні благати...
По кінській гриві пелехатій
Поллявся мій холодний піт,
Немов дощу краплиста злива.
А він сказано, полохливо
Сопе і мчить далеко в світ.
Я ніби згодом спостеріг,
Що він зменшив свій лютий біг,
Та ні! Моє безсиле тіло,
Що зв'язане на нім висіло,
Для диких сил було мов пух.
І кожний мій болючий рух
Звільнити ноги, спину, руки.
Напухлі від страшної муки.
Будили жах його і гнів.
Мов гострий дотик острогів.
Я зваживсь крикнуть — кволо й глухо
Звучав оцей безсилий крик —
Мій кінь здригнувся від того звуку.
Як від удару, — мчить щодоху,
Неначе вчув фанфари зик.
Так дико кинувся мій кінь...
Просякнув кров'ю вже ремінь,
Бо кров з натертих ран текла;
І спрагу вже почув язик,
Що, як вогонь, його пекла.

XII

Вже ось до ліса ми добрались...
Це був безкрай, дикий праліс
Кремезних вікових дерев,
Що вже не гнув їх вітру рев.
Лиш хмиз обламавав з дубів.
З сибірських вибігши степів.
Старі дуби росли там рідко.
Та буйно слався поміж них
Густий зелений чагарник.
І листом він пишався влітку.
Аж доки ув осінній млі
Те листя ляже на землі
В криваво-жовтих багрянцях.
Мов кров присохла на мерцях,
Що полягли на полі бою, —
І жовті голови зимою
Так і лежать без похорон.
Такі обмерзлі, задубілі,
Що зграя круків і ворон
Уже й клювати їх не в силі.
Була це дика площа,
Покрита хащею рівнина,
Там де-не-де росла ліщина,
Могутній дуб, міцна сосна.
Але ж росли вони не вкупі,
На щастя! бо коли би ні —
Не те судилось би мені!
Тонкі сучки й гілляки грубі
Не завдавали тілу ран,
Бо перед нами розхилялись...
І жити я ще силу мав.
В вечірній холод і туман
Помалу рани затягались.
А впасти ремінь не давав.
Крізь листя вітром кінь летів,
Лишав далеко за собою
Кущі, дерева і вовків,
Що ззаду гналися юрбою...
Вночі на тропях лісових
Я чув їх довге плиг та плиг,
Що злість собак перемагає,
І влучні постріли стрільців.
Куди б мій кінь не пролетів,

За ним по п'ятах вовчі зграї,
Що їх і сонце не злякає!
Я вранці зблизька бачив їх,
Не далше ніж отой сучок,
Вночі ж я чув їх шурхіт-біг,
Злодійський обережний крок
Невтомних, невідступних ніг.
Як прагнув я списа, меча!
Коли судилось помирати
В цій вовчій зграї, то хоча
Чимало й їх порозтинати!
Як дуже я раніш бажав.
Щоби ослаб скажений біг.
А зараз я тремтів, дрижав,
Що дикий кінь звалиться з ніг.
Даремний страх! Чимало сил
Дістав від предків він своїх!
Не швидше лине сніжний пил,
Що сліпить очі, валить з ніг,
Заносить снігом селянина.
І хоч він бачить свій поріг,
Але від хуги там загине, —
Там нісся кінь мій по лісах,
Невтомно, дико, без упину,
Такий роз'юшений, що жах,
Немов розпещена дитинка,
Як чимсь не догодити їй —
Ще гірше! — наче люта жінка,
Що вже згубила й розум свій.

XIII

Опівдні ми той ліс минули!..
Я змерз, хоч червень саме йшов
Чи, може, в жилах стигла кров?
Страждання гульця зігнули.
Я ж був тоді не той, що нині,
А буйний, мов гірський потік,
Не гамував бажань і втіх,
Не розбирався в їх причині.
Який же ж був мій гнів і страх,
Які ж я мусів мати болі —
Одчай і холод, голод, жах,
Коли-то зв'язаний і голий
Кудись у безвісті летів!
Я мав гарячу кров дідів,

Що від образи хвилювалася
І враз на ворога пускалася,
Мов люта гадина-змія, —
Не диво, що на хвильку тіло
Під гнітом тих страждань зомліло.
Здавалось, що паду вже я.
Бо захиталася земля,
Шалено закрутився обрій —
Та ба! Прив'язаний був добре!
Завмерло серце, тьма в мізку.
Щось хвильку стукало в виску
І стало... Небо і простір
Великим колесом кружляли.
Дерева п'яно танцювали,
Щось блиском осліпило зір...
Я вже не бачив, погибав...
Це смерть була, це смерть достоту!
Безсилий від страшного льоту,
Я чув, як морок наступав.
Я силкувавсь очунять знов.
— Дарма! До себе не прийшов!
Таке відчуєш, як пливеш
На дощі в згойданому морю,
То тонеш, то летиш угору,
І мчиш до диких побереж.
Життя хиталося в мені,
Блищало блудними вогнями,
Що ніччю в неспокійнім сні.
Пересуваються, мов плями
У міцно зімкнутих очах,
Коли в мізку гарячка, жар.
Та хутко відійшов цей жах,
А гірший залишивсь тягар:
Свідомість, що коли при смерті
Це саме треба пережить.
То вже не так-то легко вмерти...
Та доки прийде смерті мить
І тіло в порох розпадеться,
То нам. гадаю, доведеться
Далеко більше пережить.
Нехай! Таж я не раз, не двічі
Дивився просто смерті в вічі.

XIV

Вернулася пам'ять... Де ж це я?
Мені так холодно зробилось
І млосно — в голові крутилось, —
Та з кожним живчиком до мене
Назад верталось життя.
Враз гострий біль мене вколов —
То в серце стомлене, студене
Помалу поверталась кров;
В ушах безладно загуло,
Запульсувало серце мляво —
Вернувся зір — я бачив тьмаво,
Неначе крізь неясне скло.
Почув я плюскіт біля себе,
Вгорі ж мигтіло зірне небо...
Це був не сон: мій дикий кінь
Перепливав ріку глибоку,
Що розливалася широко
І мчала буйно в далечінь.
Ми пливемо серед потоку,
Де найдикіше рве бистрінь,
І скільки сил — гребе мій кінь,
Щоб досягти другого боку,
Що мовчки майорів здаля...
Тут від води й очуняв я, —
Її холодний свіжий дотик
Мене підсилив. Грудь коня
Могутньо рвала дикий потік,
Що заливав йому хребет...
І ми завзято йшли вперед.
Хоч посувалися помалу.
Нарешті стали на землі...
Але в густій, дрімотній млі
Не міг я бачити причалу.
Бо поза мною — морок, жах,
А перед нами — ніч і страх.
Не скажу, скільки я провів
Серед повільного страждання.
Не розумів, чи я ще жив,
Чи ще живе моє дихання.

XV

В блискучій шерсті й мокрій гриві
Боками носить дикий кінь, —

По кручі берега стрімкій
Вилазять ноги тремотливі.
Ми вилізли...
В тумані ночі
Степи послалися без меж,
Що й краю їм не бачать очі,
Куди не глянь — одне і те ж:
Мов ті провалля в темнім сні —
Степи та балки лиш одні,
А де-не-де — білясті плями
Та зелені густі мазки
У сяйві місяця за нами,
Що встав від лівої руки.
Ні сліду людської оселі,
Куди б не подивився я —
В цій темній та сумній пустелі
Не блимне вогничок веселий
Ясною зіркою здаля.
Коли б хоч блудний вогник міг
Поглузувати з мук моїх,
То вже й тоді зрадив би я,
Бо серцю б радісно було
Згадати за людське житло.

XVI

Ми далі йшли — та вже помалу...
Бо вже стомився дикий кінь,
Ступав невпевнено й охляло —
На ньому ж піни пластовінь.
Він волі й кволої дитини
Покірний був би в ці години.
Але на мене — все дарма!
Хоч як приборканий мій кінь,
Та в мене сили вже нема,
А на руках тугий ремінь.
Та ще раз м'язи я напружив
І слабо силкувався тут
Порвати ремінь добрих пут,
Що був зашморгнутий так дуже.
Даремне! Я не вирвав рук.
Та й спроби кинув надаремні,
Бо дужче стягнуті ремені
Ще більше завдавали мук.
Скажений біг кінчався швидко,
Хоча мети було й не видко.

Десь горстка променів лягла —
О, як те сонце йде поволі!
Мені здавалось — сіра мла,
Що важко налягла на поле,
Не зміниться на день ніколи.
Аж доки враз на ввесь простір
Червоне полум'я розквітло,
Що розігнало решту зір,
Забрало з їх колясок світло
І з трону ясного свого
Довкола землю залило
Таким, лише йому властивим,
Єдиним сяйвом особливим.

XVII

Вставало сонце... Біла мла
Здіймалася клубками вгору
І звільна відкривалась зору
Пустеля степова, німа...
Вона без краю розляглась
За нами, перед нами, скрізь, —
Яка ж користь була для нас
Минати поле, річку, ліс?
На ґрунті дикої рівнини
Хоч би де-небудь знак чи слід
Людини чи бодай тварини,
Хоча б відбиток ніг, копит!..
Повітря мовчазне й сумне,
Комаха тут не продзижчить
І жоден птах не прокричить,
З кущів і з тирси не спурхне.
Отак чимало ще верстов
Мій кінь натовлений пройшов,
Хоч важко дихав, що здається:
Ще хвилька — й серце розірветься.
Ми йшли самі, та це здалось, —
Бо враз на закруті стежини
Десь кінське ржання розляглося
Із хащі темної соснини, —
Чи то лиш вітер з-між листків
До мене шелестом донісся? Ні, ні!
То з тупотом з узлісся
Табун коней до нас летів
Чотирикутником великим.
Хотів я скрикнути — та ні!

Мовчать уста мої німі —
Бо де ж пани цим коням диким?
Їх ціла тисяча, чи тьма —
А вершників на них нема!
Кошлаті гриви розвивались
І розліталися хвости,
Широкі храпи роздувались —
Вони не знали ще вузди,
Що намуляла б рот до крові, —
А на могутніх копитах
Вони не чули ще підкови
Ані острогів на боках...
Табун ще вільних, диких коней,
Що наче хвилі моря враз,
Летіли в дикому розгоні
З гудінням-тупотом до нас.
Коли мій кінь побачив їх,
То наче збувся він безсилля,
Напружив жили кволих ніг
І почвалав... Ще тільки хвиля —
Він хрипло, глухо заіржав,
Здригнувся... і на землю впав...
Він важко дихав і лежав,
Очима мов крізь скло дивився,
Увесь у милі — й не дрижав...
Отак і шлях його скінчився,
Що перший та й останній був!
Табун підбіг — він бачив, чув,
Як кінь заржав, спинивсь і впав.
Вони й мене спостерегли,
Як я лежав на кінській спині
В тугім скривавленім ремінні;
Дрижали, вітрили вони
І в різні боки розбігались,
То знов назад до мене йшли
І знову з жахом відвертались,
Аж доки враз одним плижком,
Від мене кинулись гуртом
Після крутого повороту,
За патріярхом свого роду —
Це вороний кошлатий кінь,
Мабуть, зі всіх найдужчий він —
Ні краплі сивого волосся
В блискучій шерсті б не знайшлося...

Ті коні форкають, хроплять,
Іржуть і крутяться круг мене,
Нарешті кинулись шалено
І в ліс назад вони летять,
Бо з жахом дике їх чуття
Людини очі зустрічає.
Тут сам zostався я в одчаї,
Прив'язаний тугим ременем
До цього трупа без життя;
Його німі, холодні члени
Лежали щільно біля мене,
Вже без незвичної ваги,
Що то від неї я не зміг
Звільнити ні себе, ні їх, —
І встати не було снаги!
Отак лежали ми прикуті —
Вмираючий на мертвім трупі.
Як мало сподівався я,
Що бідна голова моя
Побачить блиск нового дня.
Від ранку до смерку лежав я,
Отак прикутий до коня,
Й очима сонце проводжав я
Та рахував години дня,
Що йшли повільною ходою...
В мені ще стільки сил було,
Щоб глянути, як надо мною
Востаннє сонце вже зайшло.
В душі відчай — такий глибокий,
Що мирить нас в останній час
Із тим, що в попередні роки
Найгіршим злом було для нас.
Це неминуче — це не зло.
А дехто й благо в нім знаходить
Не менш від того, що воно
Так рано інколи приходить.
Але ж ми всі цю певну ласку
Дбайливо хочем обминуть,
Бо в ній ми бачимо, мабуть,
Якусь незрозумілу пастку,
Куди обачний не впаде.
А дехто сам на його жде,
До нього молиться з благанням,
Шука його з мечем своїм...

Цей осоружний, темний скін,
Кінець хоч би й яким стражданням,
А завжди непривабний він!
Й сказати чудно: діти втіх,
Що то проводять кожен день
Серед бенкетів та пісень,
Нестримні в забагах своїх,
В багатстві, в розкоші та славі, —
Вмирають легко, легше навіть,
Ніж ті, що мучаться весь вік.
Бо тим, що вже дізнали всього,
Що є прекрасного й нового,
Вже кидати нічого тут, —
Нових утіх вони не ждуть!
За чим на світі пожалкує,
Хто все вже звідав на землі?
Хіба крім смерті, що її,
Чи були добрі ми, чи злі,
Уява різно нам малює.
Кінця всіх мук чекає страдник,
А друг його — спокійна смерть,
В очах, що повні болю вщерть,
З'являється, як злодій, зрадник
І нагороду відбирає —
Як деревце в небеснім раї...
За пережиті злидні й зло —
Те «завтра» все б йому дало,
Те «завтра», може, й мало бути
Початком безконечних літ.
Без горя, без плачів і скрути,
І враз йому б відкрився світ! —
Життя привабне і багате,
Що й очі сліпли б від краси,
Було б йому замісто плати,
За сльози, за тяжкі часи.
Він мав би владу, був би в силі.
Блищать і тратить, рятувать —
Невже те «завтра» на могилі,
Аж на могилі має встать?

XVIII

Вже сонце сіло... Все ще я
Лежу, прив'язаний до трупа
Вже задубілого коня, —
Я вже гадав, що в спільну купу

Змішається наш порох тут...
Туманні очі смерті ждуть —
Рятунку я не ждав для себе.
Востаннє глянув я по небі
Пригаслим зором вздовж і вшир,
І бачу, як німим простором,
Уже побачивши свій жир,
Кружляє нетерплячий ворон;
Навряд чи схоче ждати він,
Поки настане жертві скін!
Спускався він все нижче й нижче,
Ще трохи покружляв, і сів,
І знову далі полетів,
І знов сідав — щоразу ближче.
Я бачив тріпотіння крил, —
Так близько був він наді мною,
Що я б дістав його рукою,
Коли б на це мав більше сил.
Та досить і слабого руху,
Одного шурхоту піском
І кволого, хрипкого звуку,
Щоби прогнать його цілком.
А більш нічого вже не знаю,
Хіба одне — в останнім сні
Якась чарівна зірка з раю
У вічі сяяла мені
Із мерехтливого проміння...
А там — холодне отупіння,
Важке, незглибне почуття,
Як я вертався до життя,
То знову наближавсь до смерті...
А потім знов дихання сперте,
Легенька дрож... і забуття...
Що серце й жили похололи —
Вже іскор у мізку нема —
Важке зітхання... гострі болі...
Ще стогін — і... нарешті тьма.

XIX

Прокинувсь... Де я?... Чи ж оце
Людське схилялося лице
Ласкаво, ніжно наді мною?
Невже ж це я лежу в покою?
На ліжку я лежу чи ні?
Чиї ж це очі неземні

На мене дивляться так мило?
Тут я свої примкнув на хвилю,
Бо сумнівався ще, чи я
Очуняв дійсно з забуття.
Дівчатко з довгою косою,
Струнке, вродливе і ставне —
Сиділо в хаті під стіною
І пасло поглядом мене.
Як тільки я прийшов до тями,
То стрітився з її очами,
Бо час від часу ці дівочі
Великі й ясні дикі очі,
Повніські співчуття і жалю,
На постіль падали мою.
Дививсь я довго... Аж тепер
Я зрозумів, що ще не вмер,
Що це й не сон, бо хтось не дав
Мене на жир шулік і гав.
Побачила дочка козацька,
Що очі я відкрив на мить,
І посміхнулась... я зненацька
Схопився, хтів заговорить,
Але не зміг... Вона ж на рота
Поклала пальчики мені,
Щоб я не намагався доти,
Аж сили вернуться мої.
За руку узяла з любов'ю,
Щось там поправила в зголов'ю
І до порога навшпиньках —
Когось гукнула... В тих устах
Солодкий голос! а в ході
Звучала музика тоді...
Та ті, кого вона гукнула,
Не прокидались, і вона
З кімнати вибігла сама...
Та перед тим вона кивнула
Веселим поглядом мені,
Що я не сам, що я в сім'ї,
Що нічого мені боятись,
Бо всі близенько, і в потребі
Я їх побачу біля себе,
Готових у пригоді стати,
Що хутко вернеться й сама.
Я бачу, що її нема,

Що вийшла з хати, — і чогось
Мені, нещасному, здалось,
Що я zostавсь такий самотній,
Такий покинутий, безрідний...

XX

Вона вернулася з батьками, —
Що ще сказати? Я б не хотів
Надокучати вам згадками,
Як гостював я в козаків.
Вони знайшли мене в долині,
Внесли, мов трупа, в ближчий дім
І врятували... А потім
Я став гетьманом в їх країні.
Безумний, що в гніві палкому
Помстивсь так люто на мені
І в'язня голого із дому
В пустиню вигнав на коні,
Він путь поклав мені до трону.
Хіба ж ту долю нам збагнуть?
Забудь печаль, одчай забудь!
Ще завтра вгледим Бористен,
Як на його турецьким боці
Спокійно коні попасем...
Як радо стрінуть очі,
Якщо до завтра доживем.
Добраніч, друзі!» І гетьман
Під дубом, що розвісив стелю,
Простерся на тверду постелю,
Та вже привичну, — спав він там,
Де тільки ніч його заскочить, —
І сон стулив йому вже очі.
Та ви дивуєтесь, чому
Король не дякував йому
За повість? Він причину знав:
Король уже з годину спав.

(Переклад Д. Загула)

Паломництво Чайльд Гарольда (уришок з поеми)

Прощай, прощай! Вже берег зник,
Лиш мріє далина.
І свист вітрів, і мєви крик
Над відхланню луна.
Сідає сонце. Ми в той край
Мчимо серед стихій.
До завтра, сонця лик! Прощай!
Добраніч, краю мій!

По ночі знову ти зійдеш,
Народжуючи день.
Побачу небо, даль без меж,
Не Англію лишень.
І стане пустою мій дім,
Жилий схолоне дух.
І лиш на пустирі глухім
Завіє пес — мій друг.

— О юний паже, що тобі?
Не бійся, не тремти.
Це шквал тебе ляка в плавбі
Чи змерз під штормом ти?
Не треба сліз. Наш корабель
Міцний і знає шлях, —
Він мчить між рифів і між скель,
Мов сокіл в небесах.

— Хай шторм реве, гуркоче грім,
Бездня хай кипить, —
Та ж, пане Чайльд, біда не в тім,
Не тим душа болить:
Я неньку, батька серед слуг
Покинув при дворі;
Тепер зі всіх — лиш ви мій друг
Та ще один — вгорі.

Благословив мене татусь,
Сумуючи лиш мить,
Матуся ж, доки не вернусь,
Все буде сльози лить.

— Мій любий хлопче, геть печаль,
А сльози — й поготів!
Я й сам би плакав, та, на жаль,
Вже серцем скам'янів.

Мій латнику, іди сюди,
Чого тремтиш отак?
Чи ти від моря ждеш біди,
Чи на вітрах заляк?
— Негода, пане, не ляка,
Стрічав я і біду,
Та вдома кинув я синка,
Дружину молоду.

Де замок ваш, озера й лан,
Вони живуть сумні,
Й на мене ждуть, кленуть талан
І плачуть день при дні.
— То правда, хлопче, та дарма, —
Печаль свою забудь!
Ось я один, то й жартома
Пускаюся у путь.

Жіночі сльози — лиш мана,
Облуди джерело:
Нагляне іншого вона, —
І сліз — як не було.
Не жаль минулого мені,
І море не страшить.
Нема у рідній стороні
За ким мені тужить.

Один! Один! Кругом вода,
Вода без краю й меж...
Ніхто мене там не згада,
І я — нікого теж.
Лиш пес зависє. А мене
В розлуці кілька літ, —
Він, вірний іншому, мене
Порве біля воріт.

Вперед, корабле мій, лети,
Морську глибіню долай!
Примчи у будь-які світи,
Але не в рідний край.
Вітання шлю морським валам,
А вдасться доплисти, —
Чужим вітання берегам!
О краю мій, прости!

(Переклад Д. Паламарчука)

Паломництво Чайльд Гарольда

Пісня перша

I

О Музо! про тебе в Елладі воспівали,
Що ти не на землі, на небесах родилась.
Пристиджену між нас новини кобзарями,
Не смію звать тебе з ховма твого святого.
Однак понад твоїм прославленим потоком
Блукав я і зітхав у давніх пустках, Дельфах.
Там круг твого давно занедбаного храму
Пріч сонного ключа усе мовчить-німує.
Не важусь девятьох і я будити Сестер
Моїми струнами, моїм немудрим співом.

II

Колись на острові, на славнім Альбіоні,
Жив молодик, що був байдужен на все добре,
А пробував собі у розпуску найгіршим,
Гуляв, гукав і драв дремливе вухо Ночі.
Ой леле! сором не мав сей лобуряка,
Кохавсь у бенкетах, веселощах безбожних.
Про нього на землі було такого мало,
На щоб він позирав прихильним, добрим оком,
Опріч конкубінок та розпусних гультьяїв,
Підлиз високого коліна і низького.

III

Ім'я йому було Чайльд Гарольд, та звідкіль він
Був родом, не моє про се казати діло.
Доволі з нас, що рід його був, може, й славен
І процвітав-сіяв колись у інші часи.
Но пляма і одна на віки вас плямує,
Хоч як би величавсь хто предками своїми.
Ні те, що з гробовищ геральдик вигрібає
І з темного кутка на світ ясний виносить,
Ні вірші медові, ані барвиста проза
Не вхвалять діл лихих і не освятять кривди.

IV

Чайльд Гарольд вигрівавсь на сонечку в полудні,
І забавлявся, гравсь, як інша всяка муха.
Не думав, не гадав, що день ще не скінчиться,
Як подих вітровий його мізерним зробить.

Аж ось — далеко ще було і до третини,
А вже дознав біди, гіркої над всі біди:
Переситу дознав у тім, чим веселився;
Всі забавки йому остили і обридли.
Тоді вже рідний край чужим йому здавався:
Сумнішим став йому, ніж келія чернеча.

V

Бо лабіринт гріха пробіг він дуже довгий.
Не поправляв того, в чім тяжко провинився.
До многих воздыхав, любив одну сердечно,
А та одна, гай-гай! була чужа дружина,
Щаслива, що втекла від його цілування:
На чистоті її була б гидка се пляма.
Бо він би занедбав її принаду скоро
Задля других утіх, нечистих солодошів.
Проциндрив би її поля, луги й діброви,
А щастя у дому тихого не дознав би.

VI

На серце занепав у розпуску Чайльд Гарольд.
Жадав тікати кудись од вакханальних друзів.
Бувало, що й сльоза понура наверталась,
Но в очі з гордошів великих застигала.
Блукав окреме він у задумі сумному,
І з краю рідного зовсім зійти наваживсь,
Щоб клімати жаркі за морем оглядати:
З переситу жадав собі якогось лиха,
І щоб перемініть нудьги своєї сцену,
Готов був низойти між тіні в преісподню.

VII

Чайльд Гарольд виїхав із батьківського дому.
Просторний був се дім, старі, поважні мури, —
Такі старі, що ось поваляться, здавалось.
Та міцно склеплені були товстезні стіни,
Вічисто роблене чернече будівництво!
Судилося ж йому на ледарство згодитись.
Де логово було зробило суєвірство,
Тепер співали там дівчата реготухи.
Ченці подумали б, що часи їх вернулись,
Коли святих людей перекази не кривдять.

VIII

Однак у безумі веселощів частенько
На Чайльдовім чолі з'являлись дивні думи,—

Немовби згадував смертельну ворожнечу,
Або таємну страсть, чи зведену надію.
Ніхто ж того не знав, ніхто не дбав і знати,
Що там в сумній душі на самім дні тайлось.
Не був-бо він такий з природи простодушний,
Щоб признаватися, шукати серцю пільги.
Ні ради дружньої, ні то убоління
Не здобував, яке б його не жерло горе.

IX

Ніхто ж і не любив його, дарма що в залі
І в будуарі він збирав людей гулящих.
Та й добре знав, що се бенкетники лестиві,
За лакомим столом без серця паразити.
Так! не любив його ніхто — й самі коханки:
Про помпу-бо та власть жіноцтво тільки дбає.
Де помпа й горда власть зіходяться до купи,
Там і Ерот живе між ними легкокрилий.
Дівки до сяєва метеликами линуць;
Мамон радіє там, де Серафим би плакав.

X

Була у Гарольда і мати; не забув він
Про неї, та втікав із нею не прощавшись.
Була в його й сестра кохана, та не бачив
Її, поки в тяжку мандрівку не пустився.
Коли ж і друзів мав, ні з ким не попрощався.
Та не подумайте, що серце мав залізне.
О ви, хто знаєте, що єсть воно любити
Достойних двох чи трьох! ви знаєте, як тяжко
Прощання серце рве, котре б вони бажали
Любовно від його занепаду зцілити.

XI

І дім свій, і курінь, свої наслідні землі,
Смішливих дам своїх і чари їх принадні,
Ті очі голубі, ті кудрі й сніжні руки,
Що, може б, ізвели з ума й анахорета,
Той насит молодий, йому так довго любий,
І повні пугарі вина предорогого,
І все, що надить нас розкошами до себе,
Байдужно кинув він, та й не зітхнув ні разу —
Щоб морем простувать до берегів поганських
І за екваторну заїхати лінію.

XII

Сповнились паруси, подув тихенький вітер,
Немов радів, що ніс його далеко з краю,
Із рідного; і се вже білі скелі никли
З перед очей його, і хутко зникли в піні.
І може, вже тоді він каявсь про блукання,
Та думку заховав свою в мовчущих грудях,
І не промовили уста його ні слова,
Тим часом як кругом всі стали сівши плакати,
Пускаючи свої стогнання за вітрами,
Байдужними до їх печалей легкодухих.

XIII

Як стало ж сонечко сідати в синє море,
Узявсь до арфи він: любив дзвонити в струни,
І як ніхто не чув його з людей сторонніх,
Він з арфи визивав мелодію навчену.
І се озвалися, зарокотали струни,
І стиха заспівав прощальне «Надобраніч».
Тим часом корабель летів на білих крилах,
І рідні береги з очей його зникали...
Він грав і промовляв до бурних елементів,
До вітру та до хвиль свою останню пісню.

1

Прощай, мій краю, берегу рідний!
Вже ти зникаєш над синім морем.
Вітри нічні, ревучі хвилі
Співають разом із моїм горем.
Он сонце в морі тоне-сідає...
Марно за сонцем поженемося...
Прощай, ясненьке! Прощай, мій краю!
Чим же ми в пільмі звеселимося?

2

Не довго темну путь нам верстати:
Встане червоне знов, ніби з раю.
І небо, й землю будем витати,
Та не тебе вже, рідний мій краю!
Древній будинок мій занедбають;
Зали мовчання смертне окрис;
Стежки й доріжки позаростають,
Тільки в воротах пес лиш завіє.

3

«Чого ти плачеш, любий мій хлоню,
Серед такої пісні гучної?
Чи ти не знаєш вітру на морі,
Чи ти злякався хвилі морської?
Ходи до мене, малий мій пажу!
Годі журитись! годі зітхати!
Не бійся моря, бо корабель наш —
Сокіл ясенький, орел крилатий».

4

«Я не лякаюсь вітру ні моря,
Нехай ревуче реве-бушує,
Ти ж не дивуйся, пане Гарольде,
Що серце в мене сумом сумує.
Бо я покинув неньку рідненьку,
Дома покинув батька старого.
В світі не маю вже більш нікого,
Пріч тебе тільки, пане, та Бога».

5

«Батько молився за мене ревне,
Та й не заплаче, не засумує;
Мати ж старенька — знаю се певне —
З туги-печалі занедугує»...
«Годі ж бо, годі, любий мій хлоню!
Сльози вкрашають чисте обличчє.
О, коли б я мав совість спокійну,
Я так би плакав, може ще й більше!»

6

«Вірний мій слуго, ти ж чого сумен,
Ти чого збліднув і зажурився?
Чи про корсара тяжко став думен,
Що так поникнув, так похилився?»
«Ні, любий пане! я, слава Богу,
Бачив пригоди, то й не боюся.
Тільки покинув жінку-небогу,
Того блідний став, того журюся».

7

«Хлопчик дитина при панським дворі
В затишку-холі, та як їй скаже:
«Мамо! чи тато не втоне в морі?»
Що бідолашна мати відкаже?»
«Годі вже, годі, вірний мій слуго!

Шкода, що кинув жінку-небогу...
Я ж, що не маю дружини й друга,
Жартом хіба я рушив в дорогу».

8

«Віри не йму я тузі в коханки.
Туга, зітхання — хитра омана,
Жарти вечірні, потайні ранки
Висушать сльози, що проливала.
Про втіхи давні я не сумую;
Про смерть на морі мені байдуже:
Тільки про те я в світі горюю,
Що сумувати ні по кім, друже».

9

«Сам я, один я в божому світі;
В мене домівка — безкрає море:
По кім би став я сльози ронити,
Як моє всім їм байдуже горе?
Пес хіба тільки скочить ізрана,
Та й той покине, хто нагодує,
Ласку забуде давнього пана,
А як вернись би, ще й пошматує».

10

Ти, корабелю, орле крилатий!
Світ я з тобою ввесь облітаю.
Мчи мене всюди, друже і брате,
Та не до мого рідного краю.
Віват вам, віват, хвилі ревучі!
А як з очей вас колись втеряю:
Віват, пустині, гори та кручі!
Прощай навіки, рідний мій краю!

XIV

Все далі корабель летить, все далі. Зникла
Земля, і вітер був буйний у тім Біскайським
Затоні, де живуть без сну. Чотири дні вже
Промучились, аж ось на п'ятий — «беріг, беріг!»
І звеселились всі, і їх витає Цінтра
Своїми горами і Таго золотую
Несе дань казкову на лоно Океана.
Прискочили до них матроси Люзіяни,
І направляли путь між берегів розкішних,
Де поратись, однак, поспільства мало вийшло.

XV

Як весело, Христе, як любо озирати,
Що небеса дали про сю чудовну землю!
Які на деревах плоди пахущі всюди!
Які скрізь по горбах прегарні перспективи!
Та чоловік те все псує своїм нечестем.
Коли ж Господь бича свого страшного здійме
На тих, що праведний закон переступають?
Коли напасника скарає тричі разом,
Направить огняні свої на нього стріли,
І Гальську сарану з землі сієї зчистить?

XVI

Які той Ліссабон краси найперший ставить!
Він визирається в ту благородну річку,
Що марно золотим піском поети вслали.
Тепер же тисяча її скородить суден
Потужно боєвих: бо Альбіон союзник
Дав Лузітанії підмогу против Галла,—
Народу темному і гордому в темноті,
Що лиже і гризе ту мечоносну руку,
Котора піднялась його обороняти.

XVII

Хто ж вйде в город сей, що сяючи здалека
Здається неземним, небеснопишним градом,—
Блукатиме сумний проміж сміття і гною,
Байдужного своїм, противного чужому.
Від хат і до палат, усюди гидь, калюжі;
Хто в городі живе, всі в багнищах загрузли.
Ні дукачі-пани, ні вбога челядь міська
Не знають чистоти в одежі, ні в сорочці.
Хоч би прийшла на них єгипетська зараза,
Не будуть банитись, одежі чепурити.

XVIII

Мізерні ви раби! як вам було й родитись
Серед розкішних сцен величної природи?
Як се вона таких ущедрила дивами?
Глянь! Цінтра — се ж едем блискучий! І долини
І гори, все кругом предивно велеліпне.
Ах! де ж рука й перо, де пензель той чудовний,
Щоб змалював про нас хоч половину чарів,
Котрі тут веселять і сліплять людське око?

Нерівня їм і ті, котрі поет малює,
Що первий відчинив нам елізейські двері.

XIX

Скелясту висоту, глянь! монастир вінчає;
Між сивих коркордрів стежки крутії вються.
Нагірнії мохи під зноєм неба смагнуть;
В байрачищах кущі по сонечку сумують;
Гладесенька лазурь глибоке море криє;
Оранжі золотять зелено-свіже листе;
Потоки-бурчаки летять з гори в долину;
В горі виногради, в низу вітласті іви:
Все вкупі, змішане у велеліпну сцену,
Цвіте, горить, кипить барвистою красою.

XX

І тихо йдеш собі по звивистій стежці,
І, зупинившись, частенько озирнешся,
Щоб з вищих скель нові дива загледіть оком;
І дійдеш до свитка Скорбящої Марії.
Там посники ченці реліквії покажуть,
І нісенітницю розкажуть чужоземцю:
От тут покарано злочинців нечестивих,
А ось, дивітеся! у цій глибокій ямі
Святий Гоноріус заслужував предовго
Собі на небі рай, зробивши землю пеклом.

XXI

І там і сям, як ви на скелі деретесь,
Вбачаєте хрести-нетеси при дорозі.
Не думайте, що се який побожний принос:
Се брєнні пам'ятки лихого душогубства.
Бо де проллється кров кричущого бідахи,
Поставить хтось хреста із валежі-соснини.
Багацько ж бо її росте кругом по горах;
Про сей кривавий край, про землю беззаконну,
Де кари не знайти на харцизяк безбожних,
Де право писане про людську жизнь не дбає.

XXII

По згір'ях сходистих, або в низьких долинах
Вбачаєм замочки, де королі 'ддыхали.
Тепер пустковії квітки там тільки дишуть;
Однак руїни ще пишаються красою.
Он башти світяться «Княжецького Чертога».
Там, Ватку, ти свій рай зробив,— ти, найбагатший

З багатих Англічан, та ба! не зміркувавши,
Що де багатирня найбільші гроші садить,
Звідтіль спокій біжить, звідтіль втікає радість:
Сласних-бо приманок цурається коханне.

XXIII

Тут жив ти, тут мечтав про плани солодошів
Під тим чолом гори, навіки уродливим.
Тепер же, як і все, що люди проклинають,
Чудовий замок твій пустує, як і сам ти.
Тут бур'яни густі насилу дозволяють
Пройти до зал німих, роззявлених порталів.
Новий урок про тих, хто думає, як марні
Всі блага на землі, всі забавки земнії!
Від них зістанеться сама руїна тільки,
Як Время їх своїм потопом переверне.

XXIV

Се та палата, де народні засідали Вожді.
О, як вона гидка нам, Англічанам!
Сидить в ній чортеня, в короні блазня-дурня,
І насміхається із нас щодня, щоночі.
Пергаментна на нім одежа, а при боці
Печать висить і лист зчорнілого паперу.
На чорнім тім листі гербовані сіяють
Преславні імена у підписах лицарських.
І вказує на них те бісеня рукою,
І що є духу в нім, регочеться, радіє.

XXV

Се злюще чортеня Конвенцією зветься;
Воно й глузило сяз Британ у Маріавлі,
Воно в них одняло весь розум (коли й був він)
І обернуло в плач дурну народну втіху.
Тут Безум розтоптав побіднії трофеї,
Політика взяла те, що Війна втерляла.
Бо про таких вождів, як наші, марно лаври
Ростуть! У нас біда тому, хто побіждає,
А не тому, хто впав побитий в прах, на полі:
Бо нас осміяно у нашому тріумфі.

XXVI

І як воєнний той синод зібравсь у Цінтрі,
Ім'я її страшним у нас Британ зробилось.
Як нагадає хто, міністри наші никнуть
Від стиду й сорому та зчервоніть не вміють.

Що скажете про нас, потомки наші любі?
Чи то ж бо вам не сміх, народи чужоземні,
Що ворог в нас одняв велику нашу славу,
Той ворог, що його побили ми на полі?
Тепер він гору взяв, і нам Зневага тиче
І буде тикати у вічі вічно пальцем.

XXVII

Так думав Чайльд, один простуючи за гори.
Принадні скрізь види, та швидко захотілось
Втікати геть від них. Непосидючий вдався,
Мов ластівка хибка у просторах небесних.
Тим часом він учивсь і моралізувати;
Бо часто міркував про власну вередливість.
Тоді шептав йому тасмний серця голос,
Що молоді літа проциндрив на безумство,
І, як таке йому приходило на думку,
Туманила сльоза йому сумливі очі.
<...>

XXXI

Ховми убожчі вже, що даліше, нижче сходять,
І вже там не такі розкішні долини...
За ними рівнява пійшла до горизонता:
Далеко в ширину, як оком сягнути,
Гішпанська земля без краю розляглася.
Там чабани пасуть отари, що руно їх
Багате та м'яке, купецтво добре знає.
Обороняй тепер свої, вівчарю, вівці
Від харцизяк лихих, що навкруги обстали,
Або під ворога жорстокого хилися.

XXXII

Де Люзітанія стрічається з Сестрою,
Як думаєте, що суперниць розділяє?
Чи Таго, що несе свої потужні води
Між двох земель, поки одна одну спіткає?
Чи гори чорнії із гордими верхами?
Чи величезний мур, такий як у Китаї?
Ні мур, ані ріка глибока і широка,
Ні скелі хмуристі, ні гори височенні
Не встали тут, як ті величні Піренеї,
Що Шпана, мов стіна, від Галла відділяють.

XXXIII

Ні, проміж них тече річиця срібноструйна,
І ледви назвою вприкмечено потік сей,
Хоч два суспільники, два королівства пруться
До берегів його, до лук його зелених.
Тут опирається ліниво на гирлигу
Вівчар, і дивиться байдужно на ті хвилі,
Що стиха дзюркотять між ворогів запеклих,
Бо гордий тут мужик, як і найбільший дука,
І добре знає, що рабові Люзітанцю
Далеко до його, низенькому з низеньких.

XXXIV

За гранню двох земель понура Гвадіяна
Ворочає свою сумну, потужну воду,
Прославлену давно в романсах трубадурських.
По берегах її буяли легіони
Хоробрих Мавритан і рицарів блискучих.
Тут зупинилася необорима сила;
Тут падали бойці, заковані в залізо.
Заливало поган і шолом християнський
Тонули плавлючи в кривавому потоці,
І хвиля їх несла, і несучи топила.

XXXV

О славна Шпанщино! ти земле романтична!
Де ж стяг Пелігія, що против батька Кави
Зрадливого піднявсь,— против того, що скликав
Нетяг і бурчаки почервонив у горах
Кривцею Гоцькою? Де ті стяги криваві,
Що з вітром у боях, побідні, розмовляли
Над Шпанами і геть прогнали супостата?
Блищав червоний хрест і побілів півмісяць
Тим часом, як жінки Маврянки поза морем
Всю Африку плачем і лементом сповняли.

XXXVI

Чи не киплять же всі пісні твої народні
Хвалою славних діл?... Ах! от і вся нагорода
Героеві. Як в прах розсиплеться нагоронок
І змовкне похвала в історії,— селяни
Сумують про його своїм невірним сумом.
О гордосте! покинь країну піднебесну,
Вернися до свого надбання: подивися,
Як сильний у піснях утєчище знаходить.

Ні книга, ні граніт не забезпечать слави:
Лестителі поснуть, історики покривдять.

XXXVII

Прокиньтесь, сини гішпанські, о, прокиньтесь!
Ударте!... Чуєте? вас рицарство скликає,
Те Божество, що ви у давні часи читили.
Тепер уже воно не потрясає списом,
І не блищить пером червоним попід небом:
Тепер воно летить в диму картеч і ядер,
І громом кличе вас: «Прокиньтесь! устаньте!»
Скажіть ж, чи сей глас не потужнійший буде,
Ніж той, що вас колись військовими піснями
На славні береги Вандалські звав до бою!

XXXVIII

Хіба не чуєте, земля під кіньми стогне?
Хіба ж се не гуде-реве гаряча битва?
Хіба не бачите, кого стинає шабля?
Чи вам же та братів не ратувати рідних,
Поки вони стоять в бою, поки не впали
Перед тиранами й тиранськими рабами?
Під хмарами блищать огні страшної Смерті:
Гора гримить горі, що тисячей не стало.
Смерть мчить на коні, на сірчанім сіроко.
Ногою тупнув Марс, і нації почули.

XXXIX

Де Велетень стоїть на горах, червоніють
На сонці оддалік його червоні патли.
В руках в його горить огонь смертельний грому,
Очима палить все, на що з-під хмар не гляне,
То дивиться, то знов метає блискавиці,
А в нього у ногах Руїна помічає,
Які він подвиги звершив. Бо три народи
Потужні вдаряться сьогодні раннім ранком.
І на її олтар нову криваву жертву
Возложать, щоб його тим душу звеселити.

XL

О Боже! що за вид прегарний, у кого там
В тому бою нема приятеля ні брата!
Дивітесь, як блищать шарфи ривалізантів
Та всяке золоте і срібне гаптування!
Як боеві хорти вискакують із псарні,
І лапами скребуть, і скиглять про добичу!

Усі полюють тут, не всі тріумф паюють.
Найбільший пай Земля тріумфу пожирає;
Найменший пай — Різні безбожній достається!
Бо з радощів »вона своїх рядів не лічить.

XLI

Три воїнства зійшлись тут на криваву жертву;
Три мови — молитви чудні возсилають:
Три осяйні стяги під небом розвилися.
Гасла ж у них такі: Гішпани, Англи, Франки.
Побіда! Троє їх: напасник, його жертва,
І той союзник, що за всіх про всіх воює
І людську кров ілле, воюючи даремно,—
Прийшли нагодувать ворон своїм м'ясивом
І гноєм угноїть долину Телаварську,
Так, ніби дома їм було умерти ніде.

XLII

Тут і згниють вони, амбітні дурні Слави.
Так, Слава криє дернь, що заросте над ними.
Який пустий софізм! Вони були знарядя,
Знарядя латані, що кидають тирани
Без ліку і числа, дерзаючи мостити
Серцями людськими дорогу — а до чого?
До сну, до мрій одних. Чи деспоти ж бо знають
Країну, що під них охотою б схилилась?
Чи є в них хоч ступінь землиці нечужої,
Опріч тієї, де розсиплються їх кості?

XLIII

О Альбуеро, ти преславне поле горя!
Як по тобі коня гнав путник острогами,
Хто знав тоді, що ти обернешся в арену,
Де будуть вороги кров лити з похвальбами?
Мир тим, що полягли! Нехай же їх тріумфи
Продовжить хоч сльоза, що лаври їх скропила!
Поки поляжуть ще такі палкі вояки,
Ім'я твоє роззяв знай буде дивувати.
І марно заблищить в п'яних піснях корчемних,
Котрими мужики на час тебе прославлять.

XLIV

Та буде вже й з нього про пестунів Белльони.
Нехай іграються в ігру людської життя,
Дихання продають за славу, що воскресить
Їх прах, хоч тисяча впаде їх, щоб окрити

Одно якесь ім'я великою хвалою.
Шкода в них однімать їх діло благородне!
Вони, сі наймити, воюють за Отчизну,
А жизнь їх може їй була б тяжким безчестем.
Погинули б вони в якій домовій чварі,
Або собі якусь обрали сферу вищу,
Та й обкрадали б край, або його лупили.

XLV

Верстає Чайльд свою самітницьку дорогу
Туди, де гордая Севілля тріумфує.
На волі ще вона, жаданная добича
Грабителя того. Та хутко вже й на неї
Побідная нога безошадна наступить,
І чорні на його домах сліди зоставить.
Година незбутна! Шкода, шкода боротись
Із долею: а то б ще й Троя, й Тир стояли,
Ще Добродітель би над світом панувала,
А злодій би й харциз погинули, почезли.

XLVI

Та байдуже вона про те, що з нею буде,
Їй бенкети, пісні, веселощі на думці.
Ті рани, що задав Отечеству напасник,
Криваві не болять севільських патріотів,
Не бойова труба, любовна кобза дзвонить:
А за царя людьми безпутний Безум править.
Опівночі гучить молодіокий Розпуск;
Переступи страшні столицю оступили;
По вулицях Порок буяв і по майданах —
Тим часом баштові хитаються вже мури.

XLVII

Інако селянин. Ховається сердешний,
Тремтить його сім'я, боїться визирати,
Щоб не побачити побитий виноградник
Диханням огняним війни безошадної.
Так само ввечері при тій зорі лагідній
Фанданго не бряжчить веселим кастанетом.
Ах, монархи! Коли б ви вміли смакувати
В тому, що псуєте, ви, певно б занедбали
Війну з її трудом, послули б тулумбаси
З їх торохтом різким — і знали б люди щастя!

XLVIII

Які тепер пісні співає той погонець,
Що мули з краю в край в'юковані ганяє?
Чи про кохання, чи про божественні речі,
Котрими звик з давець дорогу солодити?
Ні, на своїм шляху «Viva el Rey!» співає,
А пісню закінчить Годоя проклинанням,
Та кепа Короля, та шлюхи Королиці,
Що очі чорнії, принада молодецька,
Звели її з ума, перелюбства навчили,
А з любощів її кривава Зрада вийшла.

XLIX

На довгелезній тій та рівнявій долині,
Що скелі здалека вінчають попід небом,
Де й досі ще стоять Маврянські башти горді —
Потоптана земля широко збита кіньми,
І чорная трава там-сям під куреннями
Говорить, що в гостях ув Андрулузян ворог.
Ось табір був, а ось — сторожовії чати.
Тут селянин гніздо драконове брав штурмом,
І вказує його з тріумфом заволоці,
І хвалиться, що брав, теряв його та й знов брав.

L

І хто б вам не зустрівсь, у кожного на шаті
Червоний бачиш знак, і ся прикмета скаже,
Від кого утекти, кого вітати треба.
Біда тому, хто б смів громаді показатись
Без признаку сього занопочитання.
Бо острий в Шпана ніж, хистка рука у нього,
І гірко б каявсь Галл, запеклий ворог шпанський,
Коли б ті кинджали, закутані в одежу,
Чи шабельне жало вороже притупили,
Чи прояснили дим густий гармат ревучих.

LI

Як не повернешся в Морені тій високій
Та чорній,— по скалах усюди батареї;
І скільки оком тут заглядиш скрізь по горах,
Гавбиці бомбові, закопані дороги,
Стерчущі тини, рови водою повні,
Розставлені чати, що ніч і день чатують,
Про порох погребі покопані у скелях.
Кінь під соломою захований, в наряді,

Куль, ядер і картач готових піраміди,
Запалений фітиль по всякий час димує...

LII

Все каже ясно вам, що мусить совершитись.
Та той, хто деспоти складав з престола кивом,
Один момент іще пільгує, поки здійме
Потужного жезла, малу дає ще пільгу.
Оце ж і ринуться до бою легіони,
Проламлють і проб'ють вони собі дорогу.
Тоді свого Бича признати мусить Захід.
Ах, Шпани! Гірко вам квітатись буде з Галлом,
Як шуляком на вас він кине́ться, і в землю
Незлічені синів гішпанських пійдуть купи.

LIII

Чи вже ж їм гинути? хоробрим, юним, гордим,
Щоб одною Вождя пиху задовольнити?
Чи вже й ступня нема між рабством і між смертю?
Між властю дерія і між упадком Шпанів?
Невже ж найвищий суд над усіма царствами
Так присудив, і більш немає трибунала?
Невже даремна вся одчайвна хоробрість?
І Рада мудрості, і Ревність патріота,
І Ветера нова уміло́сть, і завзя́ття
Молодості палке й залізне серце Мужа?

LIV

Невже ж бо для сього Гішпанка молодая
На іві вішає свою німу гітару
І, обезполившись, одвагою вся дише,
Співає голосні пісні й жадає бою?
Вона, що перш бліда була від кровини,
Від поклику сови трусилася, тремтіла,
Тепер поглядує на острій спис без страху,
На шаблю огняну, і через труп ще теплий
Мінервою іде, переступає трупа
Безтрепетно, де й Марс за нею не посмів би.

LV

Ви, хто здивуєте, почувши її повість,
О! що ж, коли б її ви знали в тихе время,
І слухали її розмову жартовливу,
І вважали, які у неї кудрі гарні,
Що перед ними вся живопис поникає!
Який у неї стан і грація надженська,—

Навряд чи поняли б ви віри, що побачить
Горгонин сміх її потужна Сарагосса,—
Побачить, як вона мете ряди ворожі
І воїнство веде на смерть, перемогу, славу.

LVI

Коханок ліг її,— не лле вона сліз марних,
Поліг і вождь її,— страшне займає місце.
Біжать її бойці,— вона їх зупиняє,
Побігли вороги,— наздоганяє втеки.
Хто б зміг кохану тільк так як вона спокоїть?
Хто б за вождя свого помстився так преславно?
Хто б із жінок підняв хоробрість безнадійну,
Коли вже й воїни утратили надію?
Хто б яростно так гнав і бив у втеках Галла,
Як женська рука перед побитим муром?

LVII

Однак в Гішпанії жінки не з Амазонок;
Ні, родяться вони про чарування серця.
Хоч у страшні бої з її синами ходять,
Та се в них тільки злість ніжної голубиці,
Що руку ту клює, котра самця займає.
І в тихості вони і в твердості далеко
У гору піднялись над іншими жінками,
Що славляться у нас нудною торохтою;
Душею вище їх стоять у благородстві,
А чарами такі ж принадні чарівниці.
<...>

LXV

Прекрасна, гордая Севілля, і не дарма
Пишається той край і силою, й достатком,
І древнім селищем! Та Кадикс, що піднявся
На дальнім березі, солодшу має славу,
Хоч не таку святу. О Роспуску! принадні
Мягкі пути твої. Хто здужає вхилитись
Від погляду твого, що молоду чарує
І палить в серці кров! Ти нас кругом обходиш,
Як гідра-Херувим: свій образ ти лестивий
До всякого смаку приладжуєш-способиш.

LXVI

Як Время Пафос той знесло і зруйнувало!
Будь прокляте воно! — Цариця всьогосвітня,
Що всіх під себе гне, сама під нього гнулась.

Із Пафоса її Утіхи повтікали,
Шукаючи собі такого ж пробування.
Невірная ні в чім Венера — вірна морю,
У Кадикс осяйний втекла за ними морем.
Та вже її там храм один не вдовольняє,
Їй тисячу храмів воздвигли Кадищани,
Щоб віковічно в них її жертви палили.

LXVII

Від ранку до ночі, від ночі та й до ранку,
Що аж стривожена Аврора зчервоніє,
Зирнувши на гучну та реготливу купу,—
Пісні та вигадки, та голови в троянді,
Веселощі нові ідуть без перестанку.
Хто тут живе, нехай тверезу радість кине.
Ніщо не перерве танців та ликування,
Дарма що у ченців щодня димує ладан.
Кохання й молитви єднаються з собою,
Або чергою йдуть одно після другого.

LXVIII

Настав суботній день святого відпочинку,—
Як чествують його сі добрі християни?
Дивіться! ось воно, благословенне свято!
Чи чуєте! рикнув рогач, монарха пуші!
Він ламле ратища і нюхав гарячу,
Що ллє, мов з двох жерел, з коня і з чоловіка;
Рогам його страшним арена шле вітання:
Гукають, грукотять і виють, мов скажені,
Над тельбухами, що тремтять іще живії,
Не одвертається з жалю і женське око.

LXIX

Се «день седмий» такий, Великдень чоловіка!
Ти, Лондоне, не так його в себе святкуєш.
Ти прибираєшся, лице умиєш, руки
І вся твоя дітва ковтає воздух свіжий,
Неділешній, мовляв, ремесникам трудящим:
Карети, коляски і сто візків смиренних
За місто грукотять у Гамстид, Бедфорд, Гарров,
На покрєплення сил, на любий відпочинок,
Поки патики вже забуде як і бігти,
На зависть лобурам, що плентаються пішки.

LXX

А інші плавають в густих стрічках на Темзі,
А дехто на турник біжить найбезпечніший:
Хто на Річмонд іде, хто в Вар собі простує,
А декому Гайгат найбільше до вподоби,
Такі в Гайгат боржій як мога поспішають!
Гайгат Беотії! про що се? поспішайте,
Бо кланяються там торжественному Рогу.
Містерія се в нас, освячена за предків.
Страшне ім'я її присяга покрепляє,
А присягнувши п'ють, танцюють аж до ранку.

LXXI

У всякого свої і дурощі, й дурниці.
Ти, гарний Кадиксе над чорно-синім морем!
У тебе всі вони інакші, ніж деінде.
Як вранці вдарить дзвін дев'яту годину,
Твої спасенники чітки перебирають,
І Діву пресвяту (я думаю, що діва
Одна в них тільки й є) стувають молитвами
За грішників, а їх не менш, як і молящих.
Тоді до цирку всі, старі й малі простують,
І дуки, й злидарі так само веселяться.

LXXII

Відкрито гони вже, простірно на арені,
І тисячі кругом над тисячами пруться.
Ще голосна труба не витрубила гасла,
А вже ні одного не знайде лобас місця.
Тут дами та гранди, а більш усього дами,
Що вміють між людьми очима гарно прясти,
Та згідні й гоїти ті рани, що накоять.
Ніхто не вмере від їх зневаги, від їх міни,
Як се торочать нам сповідники поети,
Що на Амурові стрілки знай нарікають.

LXXIII

Замовкли язики, що дзвонами дзвонили.
На конях на орлах, в шапках під білим пір'ям,
У шпорах золотих, з легенькими списками,
Чотири верховці, зготовившись до герцю,
У гони в'їхали, вклонилися низенько.
Їх шарфи дорогі, їх коні басуваті
В страшному ігрищі блищатимуть сьогодні.
За подвиги їх жде далекочуткий окрик,

А дами поглядом їх любим привітають —
Царів і витязів найкраща нагорода.

LXXIV

У центрі матадор стоїть, жде не дождеться —
Ударить на царя рикучої громади.
Усе на нім блищить, а опанча — кармазин.
Та пішки буде він страшений грець іграти.
Оце ж обачно вже всі гони озирає,
Щоб не спіткнутися на що в бігу летучім.
В руці держить списка, і се його вся зброя,
Не зможе чоловік над нього більш зробити
Без вірного коня... Уви! той часто мусить
За їздеця свого криваво погибати.

LXXV

Три рази протрубив трубач... Га! дано гасло.
Розверзнуться вертеп, і всі ждучи, німують,
І дивляться кругом з набитих людьми мурів.
Вискакує стрибком потужний бик-звірюка,
І дико зиркає, і б'є пісок ногою.
Земля дзвенить-гуде, та він не рветься сліпо,
А тільки ще грозить своїм рогатим лобом,
І міряється, як на ворога ударить.
Роз'яреним хвостом сюди й туди махає,
І в вирлах широко зрачки червоні крутить.

LXXVI

Аж ось він зупинивсь, і очі витріщає...
Геть, хлопче, утікай! готуй списка, бідахо!
Настав непевний час: чи згинеш, чи покажеш
Той молодецький хист, що чудище зупинить?
На конях на вітрах усі розбіглись різно.
Запінився бугай, та не впізнав од рани.
Джюрчить з його боків гаряча кров червона...
Біжить він, крутиться, біснується від болю.
За списом спис летить, за раною знов рана.
Бик простягом реве, про смуток свій говорить.

LXXVII

Знов кидається він, і ні списи, ні дарди,
Ні наскоки коня в наїзницьких тортурах,
Ні зброя ані вся потуга чоловіча
Не зможуть зупинити звірячого буяння.
Уже один скакун лежить роздертим трупом,
А в другого живіт рогами розпанахав.

Видовище гідке! з коня ключ життя випав,
А він, хитаючись, так слабу снасть движе,
І їздеця свого невшкодженим виносить.

LXXVIII

Побитий, у крові, задиханий, презлющий,
Стоїть у центрі бик в останнім безталанні,
У ранах і в дардах, серед списів-уламків
І серед ворогів, розпуджених в гонитві.
Тоді матадори круг його грасувати,
Кармазином ярким маячити-дрочити!
І тут же кинджала показують бідасі.
Метнеться він, та ба! хистка рука одержу
Накинула йому на яровиті очі,
Скінчилось! на пісок він падає, страшений.

LXXIX

Де гамалик його широкий вдавсь у спину,
По держално сховавсь кинджал у шию смертний.
Встає — здригається — зневажує втікання —
І стиха падає, серед тріумфу-гуку.
Без рику виправивсь, не мучився, не бився.
Тут воза підвезли в препишному наряді,
І трупа високо на нього стеребили:
Про купу гракачів дивовище солодке!
Чотири рисаки, що віжками гордують,
Помчали рогача, мов блискавка майнула.

LXXX

Так забавляються у Шпанщині жорстоко.
Сі забавки дівчат і парубків чарують,
Тим часом, до крові привикши серце рано,
Росте в завзятості, кохається у помсті,
І веселять його обидчикові муки.
О, скільки лютих чвар сумне село плямують!
Тепер ми стоїмо в одній з ними фаланзі
Проти ворожого обом народам війська;
Та дома в них, уви! багацько застається,
Що за дурницю кров гарячу ллють, як воду.

LXXXI

Но жаль безумний втік: його замки й засови —
Дуенья сторожка, суха, сердита баба.
Чигання навісне ревнивого бідахи,
Всі вигадки, що нам терзають чесну душу,
Почезнули з людьми, що нас попередили.

Хто волі дознавав більш над дівчат Гішпанок
(Поки не почала Війна ще димувати)?
Вони в нічних танцях волоссе розпускали,
Скакали по лугах та по зелених луках,
І над ними світив закоханих коханок.

LXXXII

О! часто Гарольд наш любив, чи то здавалось
Йому, що він любив: бо наш восторг — мечтаннє.
Тепер його чудне та вередливе серце
Було мов неживе: бо ще води із Лети
Сцілющої не пив; недавнечко ж довідавсь,
Що кращі всіх принад в Амура — його крила.
Яким він ніжним би і молодим, гарячим
В коханні не здававсь, а в нього із криниці
Всіх радощів і втіх, і всяких солодошів
По запашних квітках тече якась отрута.

LXXXIII

Тим часом Чайльд не був сліпий на гарну форму,
Хоч надила його, як мудрого, до себе.
Не філософія на нього позирнула
Своїм возвишеним, своїм пречистим оком:
Ні, на такі уми вона не робить впливу,
А Страсть сама себе руйнує, або чезне,
І Розпуск сам собі копає яму рано.
Оце ж навіки він погріб надії Чайльда.
О чадо всіх утіх, переситу ти жертво!
У тебе на чолі суд Каїнський начертан.

LXXXIV

І все ж таки дививсь, не вмішуючись в гущу;
Бо до людей не був понурим мізантропом.
Щоб і в танець піти, бував він не від того,
Та як сміятися, кого притисне доля?
Що коїлось кругом, його не веселило.
Раз тільки він устав на демонську потугу,
І, сидячи сумний в принаднім будуарі,
Імпровізованим озвався віршуванням
На похвалу красі, не нижчій від тих чарів.
Що на його тропу світили в дні щасливіші.

До Інези

1

Не смійся, що я тут сумний
Сиджу, моя ти люба уродлива!
Сміятися шкода мені —
Аби вже ти була собі щаслива.

2

Не знай, що в серці тайкома
Ношу, мов ту у пазусі гадюку!
Не дознавай того сама,
Яку гірку терплю я мовчки муку.

3

Се не любов, се не вражда,
Не марної амбітності утрати,
Що серце рве не знать куда —
Якихсь нових утіх йому шукати.

4

Се та отрута, що я п'ю
Зо всього, що стрічаю, бачу, чую.
Отрута ся мені й твою
Затемнює красу, як рай, ясную.

5

Се та нудьга, та вічна тьма,
Що гнала геть казкового Жидюгу,
І жизнь йому була — тюрма,
А жизнь найти не сподівався другу.

6

Куди ж мені втікати геть,
В які краї і клімати далекі?
Однакова усюди смерть,
Від демона Ума однакі втеки.

7

Шукай же там своїх утіх,
Де гад мені у серце повпивався!
Візьми собі веселий сміх,
Аби твій ум від сну не прокидався.

8

В чужі краї і клімати
Я попливу, не~буду й озиратись,
І вся моя відрада в тім,
Що гіршого мені вже не лякатись.

9

Що ж є воно? о, не питай,
Чи холодно мені, чи любо-тепло?
Із жалощів не зазирає
У серце, що там вре за люте Пекло!

10

Прощай, мій Кадиксе, мій гарний, незабвенний!
І хто ж би то забув, як ти стояв потужно?
Перевернулось все, а ти zostався вірен.
Ти первий слобонивсь, останній ти упав би.
Коли ж посеред сцен жорстоких і кривавих
Кров рідна і твої оселі покропила,
То в тих уособицях поліг предатель тільки.
Всі благородні тут були пріч Благородних,
Ніхто не поспішавсь до ворога в кайдани,
Опріч Вельможних Дук, що впали з високості.

LXXXVI

Такі Гішпанськії сини, така й їх доля.
Хто вольним не бував, воює за свободу.
Народ без короля стоїть за кволе царство.
Втікають гетьмани, самі затязці б'ються,
І служать правдою рабам невірним Зради.
Все віддають землі, що тільки їх родила.
Гординя вказує тропу їм до свободи;
Побиті у бою, вертаються до бою. їх крик:
«Війна! війна!» в одно збирає військо,
«Війна хоч до ножа!» — се їх останнє гасло.

LXXXVII

Хто добре хоче знать і Шпанщину, і Шпанів,
Нехай читає всю літопись їх криваву.
Що вкаже помста їм на ворога народу,
Все буде зроблене против людської житні.
Від острого меча до тайного ножаки,
Гішпан хапається за всяку згідну зброю,
Аби оборонить сестру свою, чи жінку,
Аби проклятого нашійника скривавить,

Аби той супостат прийняв найбільшу муку,
Не буде каятись в своїй жорстокій помсті.

LXXXVIII

Чи вроните сльозу ви жалості по мертвих?
Спогляньте на розор кривавої долини,
Спогляньте на паскуд, що женщин побивали,
Та й кидайте тоді нехованих собакам.
Нехай усякий труп розкльовують ворони,
Що може й знехтують м'ясивом тим поганим!
Нехай їх біла кість і незмивуща пляма
Показує вікам побоїще страшенне.
Так тільки сцени сі, що ми тепер вбачаєм,
Вбачатимуть колись гидливі наші діти.

LXXXIX

Ще не кінець, уви! сему страшному ділу.
Ще Франція нові ригає легіони
З-за Піренейських гір, чорнішає знай хмара;
Ще тільки почалось; кінця ніхто не бачить.
Народи падші вже на Шпанів позирають:
Одбившись, відоб'ють ще більш, ніж їх Пізарри
Впрягли колись в ярмо. Предивне воздаянне!
Тепер Колумбія сплатила за ті муки,
Що Квіто прийняло, а рідний Шпанський клімат
Розбійнику підліг під власть, безоборонний.

XC

Не кров, що пролилась річками в Талавері,
Не всі дива страшні, що бачила Баросса,
Не нагромаджений людський труп в Альбуері —
Гішпанам не 'ддали законного їх права.
Коли ж оливная в них розіветься вітка,
Коли спочити їм після стидкої праці?
Чи ще багацько днів непевних зникне вночі,
Поки розбійник Франк покине грабувати,
І любе дерево свободи чужоземця
Не будуть нищити на рідній його почві?

XCI

І ти, о друже мій! — так горе з серця рине,
Так виливається із піснею моєю...
Нехай би меч тебе зложив серед потужних.
Тоді вже б гордощі і дружбу зупинили
У сумі по тобі. Ні, ти собі без лавру
Із світу ізійшов, зійшов од всіх забутий,

Пріч серденька мого, і полишивсь із тими,
Що в полі полягли. Тим часом слава славить
І менших витязів. За що ж тобі судилась
Така смиренная, така безславна доля?

ХСІІ

О знаний раньше всіх, шанований найбільше!
Ти, серцю дорогий, де вже нема такого!
Хоч я тебе втерав для життя без надії,
Не відмовляй мені у снах моїх являться.
І ранок оживить сльозу мою таємну,
І коло себе я тебе щодня почую.
І знай літатиму на ту могилу тиху,
Що кров не полила і лавром не покрила,
Аж поки вернеться мій брентний прах у землю,
З котрої він узявсь, і ми спочинем вкупі.

ХСІІІ

Се перва ще тетрадь мандрівки Чайльд Гарольда.
Ви, хто бажаєте про нього знати більше,
Що-небудь знайдете в листках, котрі постануть,
Аби той, хто тепер віршує перед вами,
Спробігся ще писати. Чи може й так аж надто?
Не говори сього, ти критику понурий!
Нехай те знають всі, що бачив він у землях,
Де божевільному судилося блукати,—
В тих землях, що хранять давнішні монументи
Тих часів, як ще Грек під варвара не гнувся.

(Переклад П. Куліша)

Олександр Пушкін

Я мить чудову пам'ятаю...
(До А. П. Керн)

Я мить чудову пам'ятаю,
Коли мені з'явилась ти,
Як осяйне видіння раю,
Як чистий геній краси.
В сумній холодній безнадії,
В людській тривожній метушні
Звучав твій голос, наче мрії,
У снах з'являлась ти мені.
Йшли роки. Мрії чарівничі
Розвіяв вітер часу злий,
І я забув твоє обличчя,
Твій стан і голос ніжний твій.
У глушині важкій вигнання
Минали дні мого життя
Без божества і без кохання,
Без сліз, натхнення, без чуття.
Та знов душею воскресаю,
Моїм очам з'явилась ти,
Як осяйне видіння раю,
Як чистий геній краси.
І серце б'ється знов огнисто,
В моїй душі воскресли знов
І божество, й натхнення чисте,
Й життя, і сльози, і любов.

(Переклад В. Сосюри)

Я вас кохав

Я вас кохав; в душі моїй ще, може,
Кохання пал і досі не погас,
Та хай воно вас більше не тривоже, —
Не хочу я нічим журити вас.
Я вас кохав мовчазно й безнадійно,
Боявся вас і потай ревнував;

Я вас кохав так ніжно і так мрійно,
Як дай вам Бог, щоб інший вас кохав!

(Переклад М. Чернявського)

Я пам'ятник собі поставив незотлінний

Exegi monumentum...

Я пам'ятник собі поставив незотлінний,
До нього вік людська не заросте тропа,
Що перед ним чоло і камінь непоклінний
Александрійського стовпа?
Ні, я не ввесь умру.
У лірнім заповіті
Душа переживе видимий мій кінець,
І славен буду я, допоки в білім світі
Лишиться хоч один співець.
Полине гомін мій скрізь по Русі великій,
І знатиме мене усяк її язык,
І гордий внук слов'ян, і фінн, і нині дикий
Тунгуз, і степовий калмик.
І довго житиму я в пам'яті народу,
Що добрі почуття я лірою плекав,
Що в мій суворий вік я звеличав свободу
І за подоланих благав.
О музо! наслухай господнього веління:
Не прагнучи вінця, оподаль від борні
Стривай байдужістю і осуд, і хваління,
І блазня присуди дурні.

(Переклад М. Зерова)

Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний

Exegi monumentum...

Я пам'ятник собі воздвиг нерукотворний,
Тропа народна там навіки пролягла,
Олександрійський стовп, в гордливості незборний,
Йому не досягне чола.
Ні, весь я не умру, я в лірі жити буду,
Від праху утече нетлінний заповіт, —
І славу матиму, допоки серед люду
Лишиться хоч один піїт.
Про мене відголос пройде в Русі великій,

І нарече мене всяк сущий в ній язик,
І гордий внук слов'ян, і фінн, і нині дикий
Тунгус, і друг степів калмик.
І довго буду тим я дорогий народу,
Що добрість у серцях піснями викликав,
Що в мій жорстокий вік прославив я Свободу
І за упалих обставав.
Виконуй божеське, о музо, повеління,
Огуди не страшись, вінця не вимагай,
Спокійна завжди будь на кривди й на хваління
І в спір із дурнем не вступай.

(Переклад М. Рильського)

Євгеній Онєгін

Роман у віршах

Pétri de vanité il avait encore plus de cette espèce d'orgueil qui fait avouer avec la même indifférence les bonnes comme les mauvaises actions, suite d'un sentiment de supériorité peut-être imaginaire.

Tiré d'une lettre particulière¹

Не світ хотівши звеселити
У гордості його пустій,
Поруку б я хотів явити,
Тебе гіднішу, друже мій,
Гіднішу мислей величавих,
Душі, де мрія розцвіта,
Де в шатах простих, нелукавих
Живе поезія свята;
Та що ж — лиш кілька глав пістрявих
Тобі в дарунок я зібрав,
Напівсмішних, напівпечальних,
Простонародних, ідеальних,
Недбалий плід моїх забав,
Хвилин натхнення бистрольотних,
Зів'ялих рано літ моїх,
Досвідчень розуму холодних
І серця записів гірких.

Глава перша

I

І жити квапиться, і почувать спішить.

П. Вяземський

Мій дядько чесний без догани,
Коли не жартом занеміг,
Небожа змусив до пошани
І краще вигадать не міг,
Воно й для інших приклад гожий;
Але яка нудота, боже,
При хворім день і ніч сидить,
Не покидаючи й на мить!
Яке лукавство двоязике —
Напівживого розважать,
Йому подушку поправлять,

¹ Проїнятий марнолюбством, він, опріч того, мав особливу гордість, що примушує визнавати з однаковою байдужістю як добрі, так і лихі вчинки, внаслідок почуття вищості, може, гаданої. З приватного листа (франц.). — Ред.

Журливо подавати ліки,
Зітхать і думку берегти:
«Коли ж візьмуть тебе чорти!»

II

Так у пилюці, на поштових
Гадав гульвіса молодий,
Що з волі Зевса прав спадкових
Набрав по всій рідні своїй.
Людмили друзі та Руслана!
З героєм нашого роману
Без передмов, у цей же час
Дозвольте познайомить вас.
Онєгін, — друг мій, я зазначу, —
Родивсь на берегах Неви,
Де народились, може, й ви,
Чи вславилися, мій читачу.
Гуляв і я там в давні дні:
Та північ вадила мені¹.

III

Служивши чесно, без пороку,
З боргів покійник батько жив,
Три бали він давав щороку
І все за вітром розпустив.
Життя Онєгіну сприяло:
Madame його гляділа дбало,
А там Monsieur узяв до рук, —
І всім на втіху ріс малюк.
Monsieur l'Abbe, француз убогий,
Щоб хлопчик сил не витрачав,
Всього, жартуючи, навчав,
В моралі був не дуже строгий,
Так-сяк за пустощі корив
І в Літній сад гулять водив.

IV

Коли ж юнацьких літ бурхливих
Прийшла Євгенію пора,
Пора надій і мук щасливих,
Француза прогнано з двора.
Дістав Онєгін мій свободу,
Остригся під останню моду,
Як dandy² той причепурився
І в колі вищому з'явивсь.

Він по-французьки, як годиться,
Міг розмовляти і писать,
Мазурку легко танцювать,
Умів незмушено вклониться;
Тож присуд був йому один:
Люб'язний і розумний він.

V

Ми всі навчались небагато,
Абияк і абичого,
Тож вихованням здивувати
В нас можна легко хоч кого.
Про юнака судці суворі
В загальнім присудили хорі:
Учений хлопець, та педант.
Він зроду любий мав талант
Про будь-що довго не шукати
В розмові гострого слівця,
З ученим виглядом знавця
В поважних справах німувати
І викликати усміх дам
Огнем нежданих епіграм.

VI

Латинь із моди вийшла нині;
Отож, як правду говорить,
Він знав доволі по-латині,
Щоб епіграфи розуміть,
Поміркувать об Ювеналі,
В кінці листа черкнути *vale*²,
З Вергілія процитувать
Умів сяк-так рядків із п'ять,
Копатись він не мав охоти
У хронології тяжкій,
Та завжди в пам'яті своїй
Часів колишніх анекдоти
Від Ромула до наших днів
Держав для всіх напоятів.

VII

Високої не мавши сили
Життя натхненню присвятить,
Не міг він, хоч і як ми вчили,
Хорей од ямба відрізнити.

² Бувай здоровий (*лат.*). — Ред.

Гомера лаяв, Феокріта;
Зате читав Адама Сміта
І сильний був економіст,
Тобто доводити мав хист,
На чім держава багатіє,
І чим живе, і як вона
Бува без золота міцна,
Коли продуктом володіє.
На все те батько не зважав
І, знай, маєтки заставляв.

VIII

Всього, що знав іще Євгеній,
У повісті не ознаймиш;
Та в чому він був справжній геній,
Що знав з усіх наук твердіш,
Що вибрав трохи чи не зроду,
Як труд, як муку й насолоду,
Чим виповняв він по краї
Нудьгу і лінощі свої, —
Була наука милування,
Яку прославив ще Назон,
За що скінчив, як марний сон,
В Молдавії, в краю вигнання,
У чужодальній стороні
Блискучі та бентежні дні.

IX

.....

X

Як рано міг він хитрувати,
Ховать надію, ревнують,
Зневіру й віру викликати,
Здаваться хмурим, умлівать,
Являться гордим і слухняним,
Холодним бути, полум'яним!
Як він томливо німував,
Як пломенисто промовляв,
Які листи писав недбалі!
В одній меті, з одним чуттям,
Як забував себе він сам!
Як очі й ніжні, і зухвалі
Умів звести і опустить
Чи послухняні сльози лить!

XI

Як він умів новим здаватись,
Вражать невинність жартома,
В готовий розпач удаватись,
Годити силами всіма,
Як він належної хвилини
Передсуд юності невинний
Умом і пристрастю боров,
Як чатував він на любов,
Молив і вимагав признання,
Як, серця вчувши перший звук,
Добитися без довгих мук
Умів таємного стрівання,—
І, досягнувши милих прав,
Уроки в тиші їй давав!

XII

Як рано міг він хвилювати
Серця кокеток записних!
Коли ж хотілось покарати
Йому суперників своїх,—
Як він отруйно лихословив!
Які пастки на них готовив!
Та ви, володарі дружин,—
Був з вами другом завжди він:
Його любив і муж лукавий,
Фобласа давній ученик,
І недовірливий старик,
І рогоносець величавий,
Що шанував, як то і слід,
Себе, жону і свій обід.

XII. XIV

.....

XV

Іще в постелі він, бувало:
Йому записочки несуть.
Запросини? Та ще й чимало:
На трьох вечірках просять бути,
Там буде бал, там іменини.
Куди ж гульвіса наш полине?
Почне він як? Дарма питать!
Усіх він встигне облітать.
Тим часом в ранішнім уборі,

Надівши модний болівар³,
Онегін їде на бульвар
І там гуляє на просторі,
Аж поки про обідній час
Брегет³ не нагадає враз.

XVI

Вже темно: в сани він сідає.
«Агей!» — зачувся крик гучний.
Морозним сріблом одливає
Широкий комір бобряний.
Блискучий любленець химерин,
Жде у Talon⁴ його Каверін.
Ввійшов: і корок геть летить,
Вина комети струм кипить⁴,
Roast-beef чекає їх сочистий
І трюфлі, розкіш юних днів,
Французьких гордість кухарів,
І страсбурзький пиріг пашистий
Між сиром лімбурзьким живим
І ананасом золотим.

XVII

Ще спрага келихів жадає
Залить гарячий жир котлет,
А дзвін брегета сповіщає,
Що вже почавсь новий балет.
Театру злий законодавець
І перемінливий ласкавець
Найчарівливіших актрис,
Почесний завсідник куліс,
Онегін наш уже в театрі,
Де всяк, щоб вільність показати,
За entrechat⁵ ладен плескати,
Свистіти Федрі, Клеопатрі,
Моїну викликати — аби
Його почули між юрби.

XVIII

Чудовий край! Колись там, щирий
І незрадливий волі син,

³ Брегет — кишеньковий годинник з майстерні французького майстра Брегета. Ці годинники видзвонювали хвилини.

⁴ «Вино комети» — вино збору 1811 року, вельми врожайного, що люди забобонні пояснювали впливом комети, дуже яскравої та близької до землі.

⁵ Стрибок, антраша (*франц.*). — Ред.

Гримів Фонвізін, бог сатири,
І запозичливий Княжнін;
Там Озеров хвалу народну
І сліз данину благородну
З Семеновою поділяв;
Там наш Катенін воскрешав
Корнеля геній величавий;
Там вивів Шаховський їдкий
Своїх комедій жвавий рій,
Там і Дідло домігся слави,
Там, там, у присмерках куліс,
Минали дні мої колись.

XIX

О де ви, де, мої богині?
Скажіть — ті самі ви в цей час,
Чи іншим довелося нині
Змінить, не замінивши, вас?
Чи знов почую вас у хорі?
Чи славу руській Терпсіхорі
Складу за пломенистий літ?
А чи побачу інший світ,
Чужі та нецікаві лиця,
І, глянувши, сумний поет,
Крізь розчарований лорнет,
Як та дрібнота веселиться,
Безмовно буду позіхатъ
Та про минуле споминатъ?

XX

В театрі повно; ложі сяють;
Партер і крісла, все кипить:
В райку і плещуть, і гукають, —
І от завіса вже шумить.
Осяяна, напівефірна,
Смичкові владному покірна,
Між німф, струнка і вогняна,
Стоїть Істоміна. Вона
На 'дній нозі посеред кола
Кружляє звільна — і за мить
Легкий стрибок, і вже летить,
Летить, як пух від уст Еола,
То вигне стан свій, то зів'є,
І ніжкою об ніжку б'є.

XXI

Всі плещуть. Наш Онегін входить,
Іде поміж рядами сам,
Лорнет подвійний свій наводить
На ложі незнайомих дам;
Всі яруси окинув зором,
Все бачив: лицями, убором
Загал його роздратував;
Уклін мужчинам він оддав,
А далі погляд гордовитий
На сцену знехотя звернув,
Одвівши очі, позіхнув,
І каже: «Всіх пора змінити!
Балети я терпів як зло,
Та вже набрид мені й Дідло⁵!»

XXII

Іще амури, біси, гноми
На сцені скачуть і шумлять;
Ще слуги з марної утоми
На шубах у прихожій сплять;
Іще не кинули плескати,
Шипіти, кашляти, гукати,
Іще і в залі, й на дворі
Блищать мигтючі ліхтарі;
Померзлі ще басують коні,
І кучери навкруг огнів
Зібрались, лаючи панів,
Та, щоб зігріться, б'ють в долоні,
А вже Онегін знов у путь, —
Вбрання до балу надягнуть.

XXIII

Як змалювати вам, панове,
Той самотинний кабінет,
Де вихованець мод зразковий
Вершить свій мудрий туалет?
Все, що на вигадки безкраї
Купецький Лондон виробляє,
Щоб через Балтику свій крам
За сало й ліс возити нам,
Все, що в Парижі смак голодний,
Про зиски дбаючи всякчас,
На втіху створює для нас,
На примхи, на блищання модне,—

Все мав, добірності взірець,
Літ вісімнадцяти мудрець.

XXIV

Люльки янтарні з Цареграда,
Фарфор і бронза на столі
І — ніжним почуттям відрада —
Парфуми в чистім кришталі,
Гребінки, пилочки предивні,
І рівні ножиці, й нерівні,
І щіточки на сто ладів
Для нігтів, також для зубів.
Руссо (на пам'ять він прийшов нам)
Гнівився, що поважний Грім
Смів чистить нігті перед ним,
Химерником прекрасномовним⁶.
Захисник вольності і прав
Тут права сердитись не мав.

XXV

Людина славна бути може
І дбать про нігті разом з тим:
Хто вік сучасний перемаже?
Царює звичай над усім.
Євгеній мій, Чадаєв другий,
Боявшись осуду й наруги,
В своїй одежі був педант
І те, що ми назвали франт.
Щоденно він по три годині
Перед свічадом пробував,—
Зате ж і вигляд потім мав,
Як у пафоської богині,
Коли під чоловічий лад
Вона вдяглась на маскарад.

XXVI

Явивши перед ваші зори
Ряд туалетних таємниць,
Я міг би тут його убори
Намалювати до дрібниць;
Воно було б, щоправда, сміло,
Хоч малювати — наше діло,
Та панталони, фрак, жилет
Не чув по-руському поет;
Проте покаюсь перед вами,

Що склад моїх пісень і книг
Рябїть не так би густо мїг
Іноплеменними словами,
Хоч я й копався на віку
В Академічнїм словнику.

XXVII

Та це, сказати б, не до діла:
На бал ми краще поспішїм,
Куди карета полетїла
З моїм героєм молодим.
Перед померклими домами
По сонній улиці рядами
Карет подвійні ліхтарі
Горять, як промені зорі,
І райдуги на сніг наводять;
У гроні плошок золотїм
Сїяє блискотливий дїм,
В яскравих вікнах тїні ходять,
Мелькають профілі голів
І дам, і модних диваків.

XXVIII

Онегїн в сїнях покойових;
Швейцара мимо, як стрїла,
Злетїв по сходах мармурових,
Волосся він змахнув з чола,
Ввійшов. Навкруг юрба велика;
Гримїть стомилася музика;
Усе в мазурці проліта;
Навколо й шум, і тїснота;
Дзвеньять кавалергарда шпори;
Лїтають ніжки милих дам;
Вабливим навздогін слїдам —
То строгі, то ласкаві зори,
І глушить рев скрипок гучних
Шептання модниць чарївних.

XXIX

За днів юнацького буяннє
Від слова бал я шаленїв:
Найкраще місце для признаннє,
Для потай даваних листїв.
О ви, чоловіки статечні!
Приймїть поради ці доречні:

Я залюбки вам поможу
І де в чому остережу.
Та й вам, матусі, допоможе
Суворий погляд крізь лорнет
На ваших Мері та Аннет,
А то... а то рятуй нас, боже!
Тому про все це я пишу,
Що сам давно вже не грішу.

XXX

Шкода, у втіхах та в марноті
Найкращі дні мої спливли!
Проте коли б не дань чесноті,
Любив би й досі я бали.
Люблю я молодість безумну,
І тиск, і радість багатошумну,
І дам обдуманий наряд;
Люблю їх ніжки; та навряд
Чи пар хоч три на всю Росію
Найти струнких жіночих ніг.
Ах, довго я забудь не міг
Дві ніжки!.. Серцем я старію,
Холону,— а й тепер вони
Мені тривожать тихі сни.

XXXI

Коли ж і де, в якій пустині,
Безумче, ти забудеш їх?
Ах, ніжки, ніжки! Де ви нині?
Де мнете квіти лук ясних?
Під східним пещені промінням,
Ви на снігу, для вас чужиннім,
Не відпечатали слідів:
Любили ніжних килимів
Ви голубливе дотикання.
Чи не для вас я забував
Жадобу слави, шум забав,
І отчий край, і край вигнання?
Та зникло щастя те в очах,
Як слід легкий ваш у лугах.

XXXII

Діани перса, щічки Флори
Скрашають, друзі, нам життя!

Одначе ніжка Терпсіхори
Сильніш хвилює почуття.
Вона, віщуючи зарання
Непорівнянне раювання,
Умовною красою вмить
Нам серце може запалить.
Люблю її, моя Ельвіно,
Під довгим накриттям столів,
Весною на шовку лугів,
Зимою на краю каміна,
На тлі паркету світлянім,
На узбережжі кам'янім.

XXXIII

Згадав я час перед грозою:
Як задрив морю я тоді,
Що мчалось лавою живою
Лягти під ноги молоді!
Як прагнув разом з бурунами
Діткнутись милих ніг устами!
Ніколи у кипучі дні
На золотій моїй весні
Не прагнув я з таким тремтінням
Ні уст рум'яних, ніби цвіт,
Ні вкритих розами ланіт,
Ні перс, хвильованих томлінням;
Ніколи рій бажань палких
Так не терзав грудей моїх!

XXXIV

І другий спогад миготливий
Перебігає у думках:
Держу я стремено щасливе...
І ніжку чую я в руках;
І знов кипить моя уява,
Знов сила дотику ласкава
В холоднім серці палить кров,
Росте печаль, росте любов!..
Та, ліро! Струнами гучними
Про гордовитих не дзвони!
Не варті пристрастей вони,
Ані пісень, натхненних ними!
Слова і зір привабниць тих
Оманливі... як ніжки їх.

XXXV

Що ж мій герой? Утоми повний,
Додому швидко полетів,—
А Петербург непогамовний
Під барабанний стук ожив.
Встає купець, візник чвалає,
Прудкий різнощик поспішає,
Із глеком охтенка спішить,
І під ногами сніг рипить.
Збудився ранок благодатний.
Із коминів прозорий дим
Стовпом зростає голубим;
І пекар, німець акуратний,
У ковпаку, як і всякчас,
Вже відкривав свій васісдас.

XXXVI

Але, стомившись від балу,
Зробивши ніч з годин ясних,
Ще спить, розкинувшись недбало,
Дитя розкошів та утіх.
Опівдні встане, і готову
Дорогу починає знову,
І днів пістрява маячня
Та сама й завтра, і щодня.
А чи щасливий був Євгеній,
Розцвівши вільно, без тривоги,
Серед блискучих перемог,
У насолоді кожноденній?!
Чи марно він серед забав
Хвороб і острахів не знав?

XXXVII

Ні: почуття пригасли юні;
Докучив рано світський шум;
Недовго вабили красуні
Нудьгу його всякчасних дум;
Лукаві зради натомили,
І друзі, й дружба обманили;
Та й справді, вічно він не міг
Beef-steaks та страсбурзький пиріг
Шампанським пінним обливати
І сипать дотепів слова,
Коли боліла голова;
А хоч і був гультьй завзятий,

Та розлюбив він під кінець
І чвари, й шаблю, і свинець.

XXXVIII

Недуга, що її причину
Давно пора б нам відшукать,
Подоба англійського спіліну,
Нудьга, по-нашому сказать,
Його взяла в свою облогу:
Застрелитись він, слава богу,
Не міг наважитись ніяк,
Та до життя утратив смак.
Як Child-Harold, похмурий, томний,
Він увіходив у салон;
Ні шум пліток, ані бостон,
Ані зітхання — знак нескромний, —
Ні млюсть у зорі молодім
Його не вабили нічим.

XXXIX. XL. XLI

.....

XLII

Химерниці великородні!
Йому ви навівали сон.
Воно ж і правда, що сьогодні
Докучить може вищий тон.
Хоча, буває, певна дама
Тлумачить Сея чи Бентама,
Та їх розмова, як на глум,
Нестерпний, хоч невинний шум.
А ще й такі ж то непорочні,
Такі вони величні всі
У тому розумі й красі,
Такі завбачливі і точні,
Такі суворі до мужчин,
Що й вигляд їхній родить сплін⁷.

XLIII

І ви, красунечки грайливі,
Що бистро об нічній порі
Несуть вас коні густогриві
Повз петербурзькі ліхтарі,—
І вас покинув мій Євгеній.
Утіхи зрадивши шалені,
Він, позіхаючи, засів

У себе вдома, нагострив
Перо тонке, хотів писати,—
Та здався труд йому нудним,
І все кінчилося нічим,
І не ввійшов він в цех затятий
Людей, що змовчу я про них,
Бо сам належу до таких.

XLIV

Тоді, в душевній порожнечі,
Неробством мучений тяжким,
Узявсь до хвальної він речі —
Живитись розумом людським;
Загін книжок розставив гарно,
Читав, читав, а все намарно:
Там дурість, там облудна тьма;
Там змісту, честі там нема;
На все накладено вериги;
І застара старовина,
І пристаріла новина.
Лишив він, як жіноцтво, книги,
І їх запилені ряди
Закрив тафтою назавжди.

XLV

Зненавидівши марнослів'я
І світські приписи дрібні,
Його зустрів і полюбив я.
Припали до душі мені
І мрій жадоба мимовільна,
І своєрідність непохильна,
І ум, холодний та їдкий;
Він був похмурий, я — лихий;
Обидва пристрасті ми знали,
Обох життя гнітило нас;
В серцях огонь юнацький згас;
Обох підступно чатували
Злоба Фортуни і людей,
Як тільки в світ прийшли ми цей.

XLVI

Хто жив і мислив, зневажає
Людське поріддя мимохіть,
Хто почував, той муку знає —
За днями вмерлими тужить:

Йому чуже зачарування,
Йому гадюка споминання
Влива трутизну каяття.
Це часто додає життя
І чару дивного розмові.
Мене бентежив попервах
Онегін різкістю в словах,
Та все прощав я дивакові:
І жарти з жовчю пополам,
І злість похмурих епіграм.

XLVII

Як часто літньою порою,
Коли прозоре та ясне
Нічне склепіння над Невою⁸
І лоно вод лежить скляне,
Не відбиваючи Діани,
Згадавши давніх літ романи,
Згадавши молоду любов,
Чутливі, безтурботні знов,
Диханням ночі голубливим
Німотно упивались ми.
Як в ліс зелений із тюрми
Колодник лине в сні щасливім,
Так ми у мріях золотих
До днів летіли молодих.

XLVIII

У тузі споминів щоденній,
Обпершись легко на граніт,
Стояв задумливо Євгеній,
Як описав себе піт⁹.
Навколо тиша, ніч погожа,
Лиш озивалася сторожа,
Та на Мільйонній стук коліс
Раптово виникав і ріс;
Лиш човен з веслами легкими
По задрімалій плив ріці,
І душу надили гребці
Піснями вольними своїми...
Та спів Торкватових октав
Іще б солодше чарував!

XLIX

Адріатична срібна хвиле,

О Бренто! Ні, побачу вас,
І голос ваш чудовно-милий
Почую я в натхнення час!
Святий він внукам Аполлона;
По гордій лірі Альбіона
Мені знайомий, рідний він.
Блаженством любосних годин
Я упиватимусь на волі
З венеціанкою вночі,
По тихих водах пливучи
В таємно-мовчазній гондолі,
І серце щасне заспіва
Петрарки й любовщів слова.

L

Чи дочекаюсь я свободи?
Пора, пора! Той час наспів!
Броджу над морем, жду погоди¹⁰,
Маню вітрила кораблів.
Коли, змагаючися з морем,
Його розпуттям неозорим
Помчуся, сповнений жаги?
Пора покинуть береги
Мені ворожої стихії,
І там, де ясно мерехтить
Моєї Африки блакить¹¹,
Зітхати по смутній Росії,
Де я страждав, де я любив,
Де серце я похоронив.

LI

Ми вдвох з Онегіним хотіли
В далеких побувать краях;
Та примхи долі повеліли
Йому на інший стати шлях.
Без батька він тоді зостався.
Перед Онегіним зібрався
Неситих кредиторів рій.
З нас має кожен розум свій:
Євгеній, позвів не любивши,
Усе, що в спадщину дістав,
Їм добровільно передав,
По тій утраті не жалівши,—
А може, чув він оддаля,
Що дядька кличе вже земля.

LII

Що ж? Управитель сповіщає
Його писанням жалібним,
Що дядько смерті виглядає
І попрощатись хоче з ним.
Листа проглянувши сумного,
Євгеній рушив у дорогу,
Валдайську слухаючи мідь,
І позіхав заздалегідь,
Приготувавшись лукаво
Заради грошей до оман
(Цим і почав я свій роман),—
Та смерть уже скінчила справу;
Застав він дядька на столі,
Як дань, приречену землі.

LIII

В покоях челядь метушилась;
Щоб честь покійному віддять,
І друзі, й недруги з'їздились,
Людей охочі поминать.
Небіжчика похоронили.
Попи та гості попоїли,
Статечно випили, а там
Зостався наш Онегін сам.
До господарства мусить братись
Хазяїн поля та лісів,
Ставів та лук, що досі жив,
Як непоправний марнотратець,
І радий, що на іншу путь
Йому судилося звернуть.

LIV

День, два — нові були для нього
Самотні ниви та сади,
І сутінь бору вікового,
І плескіт тихої води;
На третій поле, гай і трави —
Усе було вже нецікаве,
А там хилило і до сну;
Збагнув він істину сумну,
Що й на селі віради мало,
Хоч там ні вулиць, ні двірців,
Ні карт, ні віршів, ні балів.
Нудьга на нього чатувала,

І бігала за ним вона,
Як тінь чи вірняя жона.

LV

Я був народжений для миру
Та для сільської глушини:
Там краще чути горду ліру,
Буйніше квітнуть творчі сни.
Дозвіллям тішачись невинним,
Ходжу над озером пустинним
I far niente^{6*} мій закон.
Розвіявши ранковий сон,
Я віддаюсь життю легкому:
Читаю мало, довго сплю,
Хисткої слави не ловлю.
Хіба ж у віці молодому
Не так прожив я в тишині
Свої найщасливіші дні?

LVI

Село, любов, дозвілля, квіти,
Поля! Я вірний вам давно.
Тут радий дати я зрозуміти,
Що я й Онегін — не одно,
Щоб недовірливий читальник
Або лукавий постачальник
Спліток злостивих та дрібних,
До рис приглянувшись моїх,
Не запевняв людей брехливо,
Що я подав тут свій портрет,
Як Байрон, гордості поет, —
Неначе б зовсім неможливо
Поему написати нам,
Як не герой у ній ти сам.

LVII

Поети всі, я б тут зазначив,
Кохають мріючи, як я.
Колись у снах красунь я бачив,
І образ їх душа моя
Навік таємно заховала;
Їх муза потім оживляла:
Так оспівав мій давній пал
І діву гір, мій ідеал,

⁶ Безділля (*итал.*). — Ред.

І полонянок на Салгірі.
Тепер питання повсякчас,
Братове, чую я від вас:
«Хто будить плач у ніжній лірі?
Кому, в юрбі ревливих дів,
Її ти голос присвятив?

LVIII

Чий погляд, чулий та пестливий,
Натхнення окриливши мить,
Нагородив тебе за співи?
Кого твій вірш боготворить?»
Нікого, друзі, їй же богу!
Любові огню тривогу
Я безвідрадно почував.
Блажен, хто з нею сполучав
Гарячку рим: він тим подвоїв
Поезії священний шал,
Петрарки взявши ідеал,
А муки серця заспокоїв
І слави дешицю дістав;
Та я, любивши, німував.

LIX

Провів любов, стрічаю музу,
І прояснився темний ум.
Шукаю, вільний, знов союзу
Мелодій, почувань і дум;
Пишу, і серце не нудьгує;
Перо в задумі не рисує
Край недописаних рядків
Жіночих ніжок та голів.
Погаслий попіл не займеться;
Я ще сумний, та сліз нема;
Небавом буря задріма,
Душа на спочив покладеться:
Тоді ж то я почну писать
Поєму глав на двадцять п'ять.

LX

Вже думав я про форму плану
І як героя назову;
Тим часом цього от роману
Вступну довершую главу.
Раз, двічі переглянув дбало,

Побачив протиріч чимало,
Та їх не хочу виправлять;
Цензурі хочу борг віддати
І журналістам на поживу
Метнути плід своїх трудів.
Іди ж до невських берегів,
Нове створіння, в мить щасливу
І заслужи, як слави дань,
Тягар неправих дорікань!

Глава друга

О rus!.. Ног.⁷
О Русь!

I

Село, де нудьгував Євгеній,
Було мов створене для втіх;
Там ворог пристрасті шаленій
Благословити б небо міг.
Будинок панський самотою,
Від бур захищений горою,
Стояв над річкою; здаля
Лились, як золото, поля
І луки квітами рябіли,
Хати мелькали по горбах,
Блукали череди в лугах,
І розпускав гілля похиле
Занедбаний великий сад,
Житло задумливих дріад.

II

Поважний замок фамілійний
Чимало добрих мав ознак:
Тривалий, вигідний, спокійний,
Під старовинний мудрий смак.
Високі скрізь опочивальні,
Шпалери штофні у вітальні,
Царів портрети на стіні,
Пістряві грубки кахляні.
Усе це нині застаріло,
Не знаю вже, з яких причин;
А врешті, мій Євгеній, — він
На все дивився збайдужіло

⁷ О село! Гор[ацій] (лат.). — Ред.

І в залах позіхав старих
Так, як і в модних та нових.

III

Він у кімнаті оселився,
Де старожилець тих країв
Весь вік з ключаркою сварився,
Дививсь у вікна й мух чавив.
Там, на дубовому помості,
Був стіл, диван, дві шафи прості,
Ніде чорнила й ні сліда.
В шафи Онєгін загляда —
Видатків зошит там подертий,
Пляшок з наливками ряди,
Глеки фруктової води
І календар за рік четвертий.
Старий, багато мавши справ,
До інших книг не заглядав.

IV

Євгеній, сівши панувати
В селі, на лоні самоти,
Щоб якимось час промарнувати,
Новини здумав завести.
Мудрець пустинний, без турботи
Ярмо кріпацької роботи
Легким оброком замінив;
І раб життя благословив.
Сусід ощадний аж здригнувся —
В такий страшенний гнів запав
На те зламання панських прав;
Лукаво інший усміхнувся,
І разом вирішили так,
Що небезпечний то диавол.

V

До нього спершу заїжджали;
Та з двору іншого кінця
Звичайно слуги подавали
Йому донського жеребця,
Почувши здалеку, з-за річки,
Сімейної гурчання брички.
Усі, образившись тим,
Порвали приятельство з ним.
«Сусід наш неук, химерує,

Він фармазон; він п'є одно
Червоне склянкою вино;
Він дамам ручки не цілує;
Все прошу, прошу,— а нема
Уклінно», — визнано всіма.

VI

Тоді ж таки в село дідизне
Новий поміщик прибува,
Про нього теж говорять різне,
Рішучих присудів слова.
На ймення Володимир Ленський,
Душею мрійник геттінгенський,
Красунь, стрункий, як очерет,
Поклонник Канта і поет.
Він у Німеччині туманній
Засвоїв, ученик палкий,
І дух, тривожний та чудний,
І волелюбні поривання,
Натхненну щохвилини річ
І чорні кучері до пліч.

VII

Іще під подихом пороку
Зів'януть серцем він не встиг,
То й дружбу, і любов високу
Ще цінувати щиро міг;
Він серцем був невіглас милий,
Ще марева його манили,
І полонили юний ум
Нові для нього блиск і шум.
В часи печалі й неспокою
Плекав він мрію золоту,
Життя розгадував мету;
Його загадливою млою
Він голову собі сушив
І сподівався різних див.

VIII

Він вірив: є душа єдина,
Яка з'єднатись має з ним;
Тривожна, чиста і невинна,
Вона живе лише одним;
Він вірив: друзі без омани
За нього приймуть і кайдани,

І в них рука не задрижить
Сосуд наклепника розбить;
Був певен він: обранці долі,
Що возлюбили люд земний,
Становлять той союз святий,
Який промінням щастя й волі
Колись, у пожаданий час.
Осяє землю цю і нас.

IX

І гордий гнів, і жаль ласкавий,
І до добра свята любов,
І найсолодша мука слави
У нього хвилювали кров.
Мандрівець, як усі поети,
Під небом Шіллера і Гете
Він їхнім полум'ям зайнявсь
І дзвону лірному віддавсь.
І муз прекрасної науки
Він осоромою не вкрив;
Проміння світлих почуттів
Слухняні зберігали звуки,
І мрії, повні чистоти,
І чар високий простоти.

X

Співав він про любов, і співи
Були невинні та ясні,
Як сон маляти, пісня діви,
Як у небесній вишині,
В пустелі безтурботно-синій,
Діана, таємниць богиня.
Співав про муки і печаль,
Про щось і про туманну даль,
Про дивні романтичні рози,
Про дальні пущі та лани,
Де довго в лоно тишини
Лились його гарячі сльози,
Співав, що в'яне серця цвіт,
Не мавши й вісімнадцять літ.

XI

В пустині, де лише Євгеній
Збагнув би вдачу цю тонку,
Сусідів гульбища буденні

Були йому не до смаку;
Він утікав од їх розмови.
Знай, міркували ті панове
Про сіножаті, про вино,
Про псарню, про своє майно, —
Тож не було в речах статечних
Ні поетичних поривань,
Ні в бистрих дотепах змагань,
Ні висловів розумно-гречних;
Але в розмові їх дружин
Ще менше глузду бачив він.

XII

На вроду красень, ще й багатий,
Був Ленський хоч куди жених;
Тому не треба й дивувати, —
Всі дочок ладили своїх
Оддать півруському сусіді;
Тож у гостях він при обіді,
А хтось уже і натяка,
Що жить без пари — річ тяжка:
Або сидять круг самовара,
А Дуня наливає чай,—
Їй шепчуть: «Дуню, примічай!»
А там з'являється гітара,
І скигнуть панна (боже мій!):
«Прийди в чертог мій золотий!..»¹²

XIII

Та не хотівши, мов на зло їм,
Кайдани шлюбні волокити,
Намислив із моїм героєм
Знайомство Ленський завести.
Вони зійшлися. Тьма і промінь,
Пісні і проза, лід і племін
Ховають більше схожих рис;
Тож день знайомства їм приніс
Лиш обопільне нудьгування;
Та з часом приязнь розцвіла
І незабаром перейшла
У нерозлучне другування.
Так люди з нічого робить —
Сам каюсь — друзі мимохіть.

XIV

Та й дружби вже нема між нами.
Без пересудливої тьми
Усіх ми числимо нулями,
А одиниці — тільки ми.
Ми всі — от-от Наполеони;
Тварин двоногих міліони
Знаряддя лиш для нас одне,
А щире почуття — смішне.
Євгеній, серцем не злостивий,
Людей, щоправда, добре знав,
А через те і зневажав,
Та всюди ж виняток можливий:
Він інших сильно відзначав
І почуття їх шанував.

XV

Ласкава усмішка стрівала
Поета речі запальні;
І думка, трохи ще нестала,
І очі, завжди вогняні,
Були Онегіну за диво;
Він стримувався терпеливо,
Щоб зимним словом їх не збить,
І думав: гріх мені труїть
Оце хвилиenne раювання;
Настане і без мене час;
Нехай же, поки не погас,
Горить він, повен милування;
Пробачмо юності палкій
Шаленства юний буревій.

XVI

Ні в чім вони не мали згоди,
Усе до роздумів вело:
Племен розвіяних угоди,
Плоди наук, добро і зло,
Освячений віками звичай,
І смерті вирок таємничий,
Життя і доля, щастя й труд
Під їхній підпадали суд.
Поет у творчому натхненні
Читав з осяяним лицем
Північних розділи поем;
Слухач поблажливий, Євгеній,

Хоч і не все в них розбирав,
Проте уважно вислухав.

XVII

Найбільше ж пристрасті манили
Уми пустельників моїх;
Зламавши їх бентежні сили,
Онегін згадував про них
Крізь ледве сховане зітхання.
Блажен, хто знав ті хвилювання
І вчасно знати перестав;
Тому ще краще, хто не знав,
Хто вмів розлукою — кохання,
Гнів — лихослів'ям холодить,
Хто, позіхаючи, прожить
Міг без ревнивого страждання,
І те добро, що дід надбав,
Лукавій двійці не звіряв!

XVIII

Коли ми станем під знамена
Розсудливої тишини,
І пристрасть вигорить шалена,
І нам уже смішні вони,
Оті її свавольні хвилі
Та серця відгуки спізнілі,
Приборкані, хоч не без мук, —
Ми радо слухаємо звук
Чужих зізнань; душа вбачає
У них свого щастя слід.
Так часом сивий інвалід
Охоче вухо прихиляє
До мови юних усанів,
Дарма що вік його відцвів.

XIX

Зате і юність племениста
Не може почувань таїть;
Любов, печаль, надія чиста —
Усе на язиці горить.
Дочасний інвалід любові,
Онегін речі юнакові,
Ту сповідь щирих почуттів,
Поважно слухати умів.
Свою простосердечну совість

Поет одверто викривав;
Євгеній незабаром знав
Його кохання юну повість,
Щоденні радощі й жалі,
Давно відомі на землі.

XX

Ах, він любив, як ми любити
Уже не здатні; лиш один
Поет, безумством оповитий,
Таких подобиться годин:
Усюди, скрізь одно бажання,
Одно незмінне поривання,
Одна незмінлива печаль.
Ніщо: ні охолодна даль,
Ні літа довгої розлуки,
Ні музам віддані часи,
Ні блиск чужинної краси,
Ні шум бенкетів, ні науки
Не загасили день по дню
Його цнотливого вогню.

XXI

Коли він, отрок нелукавий,
Сердечних мук іще не знав,
Дитячі Ольжині забави
Він з милуванням споглядав;
В ласкавім затишку діброви
Він з нею перші мав розмови,
І провіщали їм вінки
Сусіди-друзі, їх батьки.
У глушині, невинна й чиста,
Вона в смиренності села
Під рідним доглядом росла,
Як та конвалія пашиста,
Незнана в тінявій імлі
Метеликові та бджолі.

XXII

Вона співцю подарувала
Блаженство молодечих мук,
Про неї думка окриляла
Його цівниці перший звук.
Прощайте, втіхи безтурботні!
Він полюбив гаї дрімотні,

І тишу самотинних мрій,
І зорі, й місяць золотий,
Той світоч у безодні темній,
Що божествили ми колись,
Коли відродно так лились
Солодкі сльози потаємні...
Тепер ми бачимо в ньому
Заміну ліхтарів саму.

XXIII

Слухняна завжди, непримхлива,
Весела завжди, як весна,
Як сни поетові, правдива,
Як поцілунок, чарівна;
Блакитні очі, чистий голос,
Неначе льон, білявий волос,
І рухи, й усмішка, і стан, —
Все в Ользі... Та візьміть роман
Хоч би який, і дуже вірно
Там подано її портрет:
В нім любих без кінця прикмет,
Та він набрид мені безмірно.
Про старшу Ольжину сестру,
Читачу, слово я беру.

XXIV

Сестру ту названо Татяна...¹³
У перший раз таке ім'я
На ніжні сторінки роману
Свавільно запроваджу я.
І що ж? Воно приємне, миле,—
Та з ним, я знаю, сполучили
Ми спомини про давнину
Чи про дівочу. Не мину
Сказати, що смаку замало
У нас і в наших іменах
(Ще менше — в віршових рядках);
Освіти в нас мов не бувало,
Лише манірність ми по ній
Сховали, як здобуток свій.

XXV

Тож названо її Татяна.
Ні врода, що в сестри цвіла,
Ні свіжість на виду рум'яна

У ній привабить не могла.
Печальна, дика, мовчазлива,
Неначе сарна полохлива,
Вона росла в сім'ї своїй,
Немовби зовсім у чужій.
Вона горнутися не вміла,
Як інші діти, до батьків;
Маленька ще, між малюків
Стрибать і гратись не хотіла,
І часто край вікна сама
Сиділа журна та німа.

XXVI

Задума, друг її незримий,
Злюбивши вірно це дитя,
Скрашала мріями легкими
Сільське забарливе життя.
Не знали голки ніжні пальці;
Схилившись над покірні п'яльці,
Шовками світлими вона
Не оживляла полотна.
Прикмета потягу до влади:
Слухняну ляльку ще дівча
Звичаїв гречності навча —
Закону людської громади,
І материнський заповіт
Їй шепче, лиш уздрівши світ.

XXVII

Та ляльки, ще в літах дитини,
Вона ні разу не взяла;
Речей про моди, про новини
Ніколи з нею не вела.
Були чужі їй пустотливі
Розваги; повісті жахливі
В зимовій темряві нічній
Збавляли більше серце їй.
Як няня іноді скликала
У теплий день на муріжок
Всіх Ольжиних товаришок, —
Вона в горю-дуба не грала,
Нудний для неї був і сміх,
І шум їх вигуків дзвінких.

XXVIII

Вона любила на балконі
Стрічати сонце в тишині,
Як на блідім небеснім лоні
Згасають зорі вогняні,
І тихо край землі ясніє,
І, вісник ранку, вітер віє,
І день поволі впливає.
Коли ж, бувало, зимова
На простір тиха ніч лягає,
І довго в місячній імлі
На затуманеній землі
Лінивий схід одпочиває,—
У звичний час, по любих снах
Вона вставала при свічках.

XXIX

Їй заміняли все романи
Ще з юних літ, як милий сон;
Вона злюбила всі омани,
Що дав Руссо чи Річардсон.
Отець її, добряга милий,
В минулім віці запізнилий,
Її від того не беріг;
Він не читав ніколи книг,
Бо бачив там лиш марнослів'я.
Його, бувало, й не кортить,
Який у доні том лежить,
Покладений під узголів'я.
А неня — та була сама
Від Річардсона без ума.

XXX

Вона любила Річардсона,
Хоч і не встигла прочитати,
Хоч із Ловласом Грандісона¹⁴
Не мала змоги порівняти;
Та ще колись княжна Аліна,
Московська модниця-кузина,
Все говорила їй про них;
А муж її ще був жених,
Ішлося мимохіть до шлюбу;
Вона ж зітхала не за ним,
Бо інший серцем запальним
Панянку божеволив люблю;

Той Грандісон був славний франт,
Картяр і гвардії сержант.

XXXI

Як він, усе вона вдягалась
По моді, гарно й до лиця,
Та в неї ради не спитались,
Як виряджали до вінця.
Щоб швидше їй розвіять горе,
Муж, анітрохи не суворий,
Її в село своє одвіз.
Чимало там пролито сліз;
Вона пручалася, ридала,
Розлуку вже хотіла брать,
Але взялась хазяйнувать,
Навикла — і спокійна стала.
Навичка — неба дар ясний:
Заміна щастю нам у ній...¹⁵

XXXII

Навичка пригасила муку,
Що не розвіяти нічим.
А тут іще одну науку
Найшла вона в житті своїм:
Спізнала досвідом великим,
Як волю взять над чоловіком
Та самовладно управлять,
І стала жити-поживать,
Людей ганяла на роботу,
Солила про запас гриби,
Голила кріпакам лоби,
Бувала в бані щосуботи
І наймичок навчилася бить —
Це все без мужа, самохіть.

XXXIII

Колись вона писала кров'ю
Тендітній подрузі в альбом,
«Поліна» — звала Парасков'ю
Співучим завжди голоском,
Корсет найвужчий надівала
І Н російське вимовляла
Як N французьке, тобто в ніс;
Та шлюб усе це геть заніс:
Корсет, альбом, княжну Поліну,

Чутливих віршиків слова
Вона поволі забува,
Зове Акулькою Селіну
І поновляє під кінець
На ваті шлафор і чепець.

XXXIV

Та муж любив дружину щиро,
Ні в чім перечить не хотів,
До неї повну мав довіру,
А сам в халаті пив та їв;
Спокійно дні його спливали;
Надвечір часом наїжджали
Сусіди з приятних родин,
Нецеремонні, як і він,
Полихословить, потужити,
Пожартувать собі гуртом.
Минає час; гостей чайком
Накажуть Ользі пригостити,
А там вечеря, спать пора —
І гості їдуть із двора.

XXXV

Вони ретельно зберігали,
Що давній звичай освятив,
І масниці не проминали
Без руських наїдних млинців;
По двічі кожен рік говіли,
Кружисту гойдалку любили,
Купальські грища, веснянки;
Коли на троїцькі святки
Куняли ратаї нехитрі,
Молебень слухавши,— вінок
Вони святили з нагідок;
Їм квас був милий, як повітря,
І за столом, по старшині,
Там страви ношено смачні.

XXXVI

Отак життя їх тихо плине,—
Та настає всьому кінець.
Розкрились двері домовини,
І муж прийняв новий вінець.
Умер він саме під обіди,
Його оплакали сусіди,

Слізьми дружина провела
Щиріш, як інша б те могла.
Він був на мудрість незугарен,
Та добросердий чоловік,
Над ним написано повік:
«Смиренний грішник Дмитрій Ларін,
Господній раб і бригадир
Вкушає в сій могилі мир».

XXXVII

Вернувшись до своїх пенатів,
На цвинтар Ленський поспішив
І над сусідом, що утратив,
Біля надгробка потужив;
І серце так журливо билось!
«Poor Jorick!¹⁶ — слово прохопилось, —
Він на руках мене держав,
Мені погратися давав
Медаль вояцьку за Очаків!
Він Ольгу готував мені,
Казав: «Діждуся я чи ні?!» —
Тут Ленський мало не заплакав
І мадригалом жалібним
Навіки попрощався з ним.

XXXVIII

Тоді ж в елегії печальній
Він батька й матері, в сльозах,
Увічнив прах патріархальний...
Ох! На житейських борознах
Скороминущі покоління,
З небес таємного веління,
Як жниво, стигнуть і падуть;
Наступні їм услід ідуть...
Так наше плем'я безтурботне
Росте, хвилюється, кипить
І до могил дідів тіснить.
Та прийде він, наш день скорботний,
І наші внуки в добрий час
Із світу витіснять і нас!

XXXIX

Тим часом упивайтесь, друзі,
Життям, як маєво, легким!
Я знаю: в радості і тузі

Не варто дорожити ним;
Закрив я очі на омани;
Та ще надія, дар жаданий,
Здалека часом вигляда:
Без непримітного сліда
Я не хотів би світ лишити.
Живу, пишу не для хвали;
Та марю, щоб пісні могли
Мій день печальний пережити,
Щоб друг мій вірний серед мук
Про мене нагадав хоч звук.

XL

І хтось, у роздуму хвилини,
Здригнеться над рядком моїм,
І тиха Лета не поглине
Моїх співучих строф і рим.
І може (о солодка мріє!) —
Гучною славою окриє
Якийсь невіглас мій портрет
І скаже: то ж то був поет!
Прийми ж мою подяку щирю,
Прихильче мирних аонід,
Що віднайнеш мій тихий слід
І давню пошануєш ліру,
Чия незаздрісна рука
Потріпа лаври старика!

Глава третя

Elle etait fille, elle etait amoureuse.
*Malfilatre*⁸

I

«Куди? Ох, ці мені поети!»
«Пора, Онєгіне, мені!»
«Я не держу тебе, та де ти
Марнуєш вечір день при дні?»
«У Ларіних». — «Їй-богу, диво!
Та чи воно ж таки можливо
Туди так пильно учашать?»
«Звичайно». — «Чудно, що й казать!
Я бачу й без твого визнання:
По-перше (ну, вгадаю я?),

⁸ Вона була дівчина, вона була закохана. Мальфілатр (*франц.*). — *Ред.*

Російська проста це сім'я,
Гостей невинне частування,
Розмови про вчорашній сон,
Про дощ, про скотний двір, про льон...»

II

«Я тут біди ще не вбачаю».
«Нудота, друже, от біда!»
«Я світ ваш модний зневажаю;
Серед родинного гнізда
Я можу...» — «Ох, ізнов еклога!
Та годі, любий мій, на бога!
Ну що ж? Ти їдеш: хай щастить!
Ах, слухай! Як би хоч уздріть
Оту Філлиду, слави варту,
Оту натхненницю пера,
І сліз, і рим, et cetera?..
Представ мене!» — «Тебе?» — «Без
жарту!»
«Гаразд». — «Коли ж?» — «Хоч зараз.
Там,
Звичайно, раді будуть нам.

III

В дорогу ж».
Рушили другове,
З'явилися; розіслав для них
Закон гостинності готовий
Ряд послуг, іноді й тяжких.
Відомий звичай стародення:
Несуть на блюдечках варення,
На стіл воскований мерщій
Брусничний подають напій.
.....

IV

Додому, вже пори нічної, Вони не їдуть, а летять¹⁷.
Підслухаймо ж, про що герої
Між себе тихо гомонять:
«Ну, що, Онсгін? Позіхаєш?»
«Це звичка, Ленський». — «Та скучаєш
Ти більше». — «Ні, як і раніш.
Однак пізно вже. Скоріш,
Скоріше поганяй, Андрюшко!
Дурні місця! Дурна пора!

До речі: Ларіна стара
Пресимпатична, хоч простушка;
Ох! Від брусничної води
Мені б не сталося біди!

V

Скажи: котра із них Татьяна?»
«А та, задумлива, смутна
І мовчазлива, як Світлана,
Що все сиділа край вікна».
«Невже ти в меншу залюбився?»
«А що?» — «На другій я б спинився,
Коли б поетом був, як ти.
Життя в тій Ользі не найти.
Як у Вандіковій Мадонні;
Червоний вид її — немов
Дурний цей місяць, що зійшов
На цім дурнім небеснім лоні!»
Поет щось холодно сказав
І потім цілу путь мовчав.

VI

Візит Онєгіна чимало
Збудив у Ларіних розмов,
Сусідство теж до діла встряло,
І прослух між людьми пішов.
Найшлася язикам робота!
Усяко міркували потай
І ладили не без гріха
Татьяні, звісно, жениха;
Поважно деякі казали,
Що вже й весілля вийшов строк,
А тільки модних обручок,
Мовляв, і досі не дістали.
Про Ольгу й Ленського у них
І поговор уже затих.

VII

Татьяну молоду гнівили
Людські пересуди й чутки,
Та чар якийсь незрозумілий
Закрався у її думки;
У серці мрія зародилась;
Прийшла пора — любов явилась.
Так зерно під огнем весни

Росте з земної глибини.
Давно палало поривання,
Уяві снівся молодій
Чуття палкого дар страшний;
Давно сердечне умлівання
У груди стиснені лилось,
І ждала дівчина... когось.

VIII

Діждалася... Відкрились очі;
«Це він!» — подумала вона.
Тепер, ой леле! дні і ночі,
І сну жарота самотна.
Все повне ним; чудесна сила
Мрійливу діву охопила
Тісним кільцем. Докучні їй
І гомін лагідний людський,
І погляд челяді дбайливий,
З журбою в глибині очей
Вона не слухає гостей,
Клене в душі їх рій шумливий,
І їх одвідини гучні,
І всі розмови їх нудні.

IX

Тепер з яким вона тремтінням
Солодкий розгорта роман!
З яким кипучим оп'янінням
П'є чашу пристрасних оман!
Диханням творчості живої
Одухотворені герої,
Коханець Юлії Вольмар,
Малек-Адель і де Лінар,
І Вертер, мучень бунтівливий,
І незрівнянний Грандісон¹⁸,
Що нам лиш навіває сон, —
Усі в уяві нетерпливій
В єдиний образ одяглись,
Усі в Онегіні злились.

X

Взірець узявши з героїні
Своїх улюблених творців,
Подібна Юлії, Дельфіні,
Татьяна в тишині лісів

Із томом небезпечним бродить,
В ньому шукає і знаходить
Свій пал таємний, вицвіт мрій,
В душі народжених живій,
Зітхає тугою чужою,
Чужим захопленням горить
І все напам'ять шепотить
Листа коханому герою.
Та наш герой, як знає всяк,
Не Грандісон був аніяк.

XI

Поважний тон узявши строго,
Колись, було, палкий творець
Героя нам являв свого
Як досконалості взірць.
Він малював його прекрасним,
Неправо гоненим, нещасним,
З чуттям і розумом тонким,
З обличчям, звісно, чарівним.
Священним вірний пориванням,
Герой ладен був полягти
В ім'я високої мети,
І завжди в розділі останнім
Покараний бував порок,
Добру достойний був вінок.

XII

А нині голови в тумані,
Мораль лиш навіває сон,
Порок нас вабить і в романі,
І там посів найвищий трон.
І муз британських небилиці
Тривожать сон отроковиці,
І вже тепер її кумир
Або задумливий Вампір,
Або Мельмот, бродяга хмурний,
Чи Вічний жид, а чи Корсар,
Чи вкритий тайною Сбогар¹⁹.
Лорд Байрон, цей примхливець бурний,
Одяг у тьмяний романтизм
І безнадійний егоїзм.

XIII

Та, друзі милі, що по тому?

А може, вийде рішенець —
В обладу бісові новому
Поет потрапить під кінець,
Зневажить Фебові загрози
І смирно знизиться до прози;
Тоді роман на давній стрій
Розважить ясний вечір мій.
Не лиходійові страждання
Я в ньому грізно покажу,
А просто вам перекажу
Родини руської подання,
Любові чарівливі сни
Та звичаї старовини.

XIV

Перекажу немудру мову
Отця чи дядька-старика,
З дівчатком зустріч юнакову
Між лип столітніх, край струмка;
Нещасних ревнощів томління,
Розлуку, радісне миріння,
Знов посварю, — а під кінець
Весільний присуджу вінець...
Згадаю ті признання юні,
Ті речі ніжно-запальні,
Що на життя мого весні
В ногах у милої красуні
Мені спадали на язик, —
Тепер від того я одвик.

XV

Татьяно, друже мій Татьяна!
З тобою разом сльози ллю:
У руки модному тирану
Ти долю віддала свою.
Загинеш, друже мій, та нині
Ти у сліпучім оп'янінні
Солодке кличеш забуття,
Ти спізнаєш жагу життя,
Ти п'єш отруйний чар бажання,
Тобі спокою не знайти;
В уяві скрізь малюєш ти
Місця щасливого стрівання;
Усюди, всюди в сяйві мрій
Фатальний спокуситель твій.

XVI

Любові сум Татьяну гонить,
Вона журливо йде в саду
І нерухомі очі клонить,
І втома сковує ходу.
Піднеслись груди, блідні лиця
Заграли, ніби зоряниця,
Завмерли віддихи в устах,
В очах огонь і дзвін в ушах...
Настане вечір; місяць ходить,
Ясну вартуючи блакить,
Серед імливих верховіть
Свій виспів соловей заводить,—
І з нянею в безсонну ніч
Веде Татьяна тиху річ.

XVII

«Не спиться, няню: дихать важко!
Відкрий вікно, хоч одітхну».
«Що, Таню, що тобі?» — «Так тяжко!
Поговорім про давнину».
«Про що ж бо, Таню? Я, бувало,
Ховаю в пам'яті чимало
Бувальщин давніх, небилиць,
Про духів злих і про дівиць;
А нині все забулось, Таню,
Потьмарилось. Лиха пора!
І недолуга я, й стара!
Минулось...» — «Розкажи-но, няню,
Хоч дещо про минулі дні;
Кохала ти кого чи ні?»

XVIII

«І, годі, Таню! Я ж бо й знати
Про те кохання не могла;
А то б свекруха, злая мати,
Зо світу білого звела».
«Та як же ти вінчалась, няню?»
«Так, певно, бог велів. Мій Ваня
Пізніш, як я, побачив світ,—
Мені ж було тринадцять літ.
Приймали тижнів зо два сваху,
А далі батько навпростець
Велів зряджати під вінець.
Я гірко плакала зо страху;

З плачем і косу розплели,
З піснями в церкву повели.

XIX

І от серед сім'ї чужої...
Та ти не слухаєш, либонь!»
«Ах, няню, серце в неспокої,
У грудях мов пече вогонь.
Я плакать, я ридать готова!»
«Дитя моє, ти нездорова;
Помилуй, господи, спаси!
Чого ти хочеш, попроси...
Скроплю свяченою водою,—
Гориш ти...» — «Нянечко моя,
Не хвора, ні — кохаю я!»
«Дитя моє, господь з тобою!» —
І хрестить Таню молоду
Вона, щоб одвернуть біду.

XX

«Кохаю», — Таня шепотіла
Сама, здавалось, не своя.
«Недужа ти, голубко мила!»
«Облиш мене: кохаю я!»
А місяць під німим склепінням
Томливим облива промінням
Красу її поблідлих рис,
І сльози, й хвилі довгих кіс,
І насупроти героїні
Стареньку на низькім стільці
З тривоги тінню на лиці,
У тілогрійці та в хустині;
І світ, що навкруги дрімав,
Натхненник-місяць осявав.

XXI

І серцем Таня залітала
У невідому далечінь...
Враз думка в голові постала...
«Іди, саму мене покинь.
Подай перо мені й чорнило
Та стіл присунь; добраніч, мила,
Прощай!» — І от сама вона.
Їй ніч присвічує ясна.
Обпершись ліктем, Таня пише,

Євгеній, як живий, в очах.
В необміркованих рядках
Любов її невинна дише.
І от закінчено листа...
А хто ж, Татъяно, прочита?

XXII

Красунь я бачив неприступних,
Холодних, чистих, як зима,
Неутомлених, непідкупних,
Незрозумілих для ума;
Я дивувався з їх пишноти,
Із їх природної чесноти,
І, признаюсь, од них тікав
І над бровами їх читав
Слова, що в пеклі біля входу:
Навік зречись надій усіх²⁰.
Будить любов біда для них,
Жахатъ людей їм любо зроду.
Мабуть, на берегах Неви
Подібних дам стрічали й ви.

XXIII

Вигадниць я ще й інших знаю
Із самолюбством крижаним;
Ні шум хвали, ні зойк одчаю
Не потривожать серця їм,
І що ж помітив я, на диво?
Вони, жахаючи примхливо
Несмілу молоду любов,
Її приваблюють ізнов
Жалем, хоча б і лицемірним,
Хоча б ласкавістю речей
Та ніжним поглядом очей,—
І в засліпінні легковірнім
Коханець знов марнує дні
У любій серцю метушні.

XXIV

А чим же більший гріх Татъяни?
Чи тим, що в щирості своїй
Вона не відає омани
І вірить витворів мрій?
Чи тим, що хитрощів не знає,
Тим, що без роздуму кохає,

Тим, що довірлива вона
І що уява вогняна
Заполонила розум жвавий,
Що своєвільна голова
Її всякчасно порива,
А серце і палке, й ласкаве?
Невже не здатні ви простить
Душі, що юністю кипить?

XXV

Кокетка холодно міркує,
Татьяна любить, як дитя,
І щире серце офірує
Для молодого почуття.
Вона не каже: слід заждати,
Щоб пристрасті ціну підняти,
В тенета вірно упіймать;
Спочатку слід покепкувать,
Надією, розчаруванням
Помучить серце, далі знов
Огонь ревний влити в кров;
А то, упившись раюванням,
Невольник пута розірве,
Про щастя мріючи нове.

XXVI

Іще утруднення я бачу:
Щоб честь отчизни врятувать,
Татьянин лист я, мій читачу,
В перекладі повинен дати.
Вона-бо зле по-руськи знала,
Журналів наших не читала,
І для думок та почуттів
Їй бракувало рідних слів.
Отож писала по-французьки...
Ну що ж! Признатись я готов:
Жіноцтва нашого любов
Не розмовляє ще по-руськи,
Вживати гордий наш язик
Поштову прозу ще не звик.

XXVII

Я знаю: дам хотять навчити
Читать по-руськи. Просто жах!
Хіба ж їх можна уявити

З «Благонамеренним»²¹ в руках!
Пошлюсь на вас, мої поети:
Чи то ж не всі, кому несете
Ви полум'я чуттів своїх
І вірші, писані за гріх,
Кому ви серце присвятили,—
Чи то ж не всі вони підряд
Своєї мови звук і склад
Калічать в спосіб дуже милий,
Чи здавна звуки слів чужих
Не стали рідними для них?

XXVIII

Не дай нам боже стріть на балі
Чи між гостей на рундуці
Семінариста в жовтій шалі
Чи академіка в чепці!
Як без усмішки уст рум'яних
Я граматично бездоганих
Російських речень не люблю.
Можливо, на біду мою,
Красунь теперішніх порода,
Щоб журналістам догодить,
Нас до граматики привчить;
На віршування вийде мода;
Та я... до того що мені?
Я вірний буду давнині.

XXIX

Легке, недбале лепетання,
Вимови огріхи дрібні
І досі будять хвилювання
І серце радують мені;
Розкайтесь я не при силі,
Що галліцизми серцю милі,
Як літ юнацьких помилки,
Як Богдановича рядки.
Та годі. Лист пора дівочий
У віршовий укласти лад.
Я слово дав,— і що ж? Назад
Тепер би взяв його охоче.
Я знаю: ніжного Парні
Перо не в моді в наші дні.

XXX

Мій друже, що журбу й бенкети²²
На лірі вславив золотій,
Я б попросив тебе, поете,
Допомогти в біді моїй:
Щоб ти на милозвучні співи
Моеї пристрасної діви
Чужинні переклав слова.
Де ти? Прийди: свої права
Передаю тобі з уклоном...
Шкода! Між скель, в самотині,
Забувши похвали гучні,
Над фінським тінявим затоном
Він бродить, і душа його
Не чує поклику мого.

XXXI

Татьянин лист передо мною;
Мов скарб, його я бережу,
Читаю потайно з журбою
І кожним словом дорожу.
Хто ніжність їй таку навів,
Палких чуттів недбалий вияв?
Хто їй навів ту бредню,
Безумну серця маячню,
Чар небезпечний і принадний?
Не розумію я. Подам
Лише блідий переклад вам,
Картини список недоладний,
Фрейшіца гармонійний звук
З-під боязких учнівських рук.

Лист Татьяни до Онегіна

Я вам пишу — чи не доволі?
Що можу вам іще сказати?
Тепер, я знаю, в вашій волі
Мене презирством покарати.
Та як мене в нещасній долі
Хоч пожаліти ви ладні,
То відгукнетеся мені.
Спочатку я мовчать хотіла;
Повірте: сором свій од вас
Я б заховала навсякчас,

Коли б надія хоч бриніла
Лиш раз на тиждень, в певний час,
У нашім домі стріти вас,
Щоб тільки слухать вашу мову,
Слівце сказати,— а за тим
Все думать, думать об однім
І зустрічі чекати знову.
Та ви гордуєте людьми,
Вам на селі і тяжко, й душно,
А ми... нічим не славні ми,
Хоч вам і раді простодушно.
Нащо ви прибули до нас?
У самоті села глухого
Ніколи б я не знала вас,
Не знала б я страждання цього.
Душі дівочої тривогу
З часом приборкавши (хто зна?),
Могла б я з іншим шлюб узяти
І стала б дітям добра мати
І вірна мужеві жона.
Не ти!.. Ні, серцем полюбила
Лише тебе навіки я!
Так вища рада присудила...
То воля неба: я твоя;
Життя могого всі години —
Порука зустрічі одній;
Сам бог послав тебе, єдиний,
Повік ти охоронець мій.
У снах мені ти привиджався,
Незримий, душу ти палив,
Твій дивний зір мене томив,
Твій голос в серці відбивався
Давно... ні, то було не в сні!
Ти увійшов, і я впізнала,
Вся обімліла, запалала,
Шепнула: він явивсь мені!
Чи правда ж: я тебе вчувала,
Зо мною вів розмову ти,
Коли я бідним помагала
Або молитвою втішала
Тривожні муки самоти?
Хіба крізь морок занімілий
Не ти, неначе привид милий,
У цю хвилину промайнув

І став тихенько в узголов'ю?
Не ти з відрадою й любов'ю
Слова надії тут шепнув?
Хто ти: чи ангел мій ласкавий,
Чи спокуситель мій лукавий:
Розвій ці сумніви до дна.
Таж, може, все це марні болі,
Душі дівочої мана!
І зовсім інший вирок долі...
Але дарма! Тобі свою
Віднині душу доручаю,
Перед тобою сльози ллю,
Твого заступництва благаю...
Ти уяви: я тут сама,
Ніхто мене не розуміє,
В знемозі думка туманіє,
І порятунку вже нема.
Я жду тебе: єдиним зором
Надії в серці оживи,
Чи сон гнітючий мій урви,
На жаль, заслуженим докором!
Кінець! перечитать боюсь...
На серці сором, страх і мука...
Але ні з чим я не таюсь,
І ваша честь мені порука...

XXXII

Татьяна то зітхне, то охне;
Дрижить листок в її руці;
Облаточка рожева сохне
На гарячковім язиці.
К плечу голівкою склепилась.
Легка сорочка опустилась
Із прехорошого плеча...
Вона того й не поміча,
Що місяць гасне. Там долина
Крізь пару сяє. Там струмок
Заграв, як срібло; там ріжок
Пастуший будить селянина.
Світає: люд устав уже,
Моїй Татьяні байдуже.

XXXIII

Вона зорі не помічає,
Сидить з похиленням чолом

І до листа не прикладає
Печатки з вирізним гербом.
Уже Пилипівна похила
Тихенько двері відчинила,
Несе їй на підносі чай.
«Пора, дитя моє, вставай!
Та ти, красунечко, готова!
О пташко ранняя моя!
А вчора як злякалась я!
Та, слава богу, ти здорова!
Журба нічна майнула в світ,
Лице твоє як маків цвіт».

XXXIV

«Ах! няня, прошу, будь ласкава...»
«Та добре, серце, все зроблю!»
«Не думай... бачиш-бо, ця справа.
Підозри... Не відмов, молю!»
«Мій друже, бог тобі порука!»
«Отож пошли тихенько внука...
Листа до О... ну, знаєш ти...
Сусіда... потай віднести,
Не говорити там ні слова,
Мовчати про моє ім'я...»
«Кому ж, голубонько моя?
Стара вже я, пустоголова!
Багато є сусідів тих,
Мені й не полічити їх».

XXXV

«Та й недогадлива ти, няню!»
«Тепер я, друже, нешвидка,
Стара; тупіє розум, Таню;
А то, бувало, я метка:
Словечка панського одного...»
«Ах, няню, що мені до того?
Що в розумі мені твоїм?
Ідеться ж об листі оцім
Онегіну...» — «Ну, зрозуміла.
Не гнівайсь, ластівко моя,
Кажу ж — тепер безтямна я...
Чого ж ти знову поблідніла?»
«Ні, няню, то здається лиш...
Пошли ж онука, та скоріш!»

XXXVI

Та день минув без відповіту,
Минає другий — знов нема.
Бліда, одягшись ще до світу,
Татьяна жде його, німа.
Надвечір Ленський приїжджає.
«А де ж ваш приятель? — питає
Хазяйка. — Він давно вже був,
Неначе зовсім нас забув»«.
Татьяна вся аж затремтіла.
«Сьогодні він приїхав мав,—
Старенькій Ленський одказав,—
Та, певно, пошта забарила».
Татьяна опустила зір,
Немов почувши злий докір.

XXXVII

Смеркало; самовар вечірній
Шипів дрімотним голоском;
Вилися випари прозорі
Попід китайським чайником.
Під Ольги білою рукою
Вже лився цівкою густою
Напій пахучий у чашки,
І хлопчик подавав вершки.
Татьяна край вікна стояла,
На шиби дмухала, сумна,—
І на туманнім склі вона
Коханий вензель рисувала
Прегарним пальчиком своїм;
Все О та Є спліталось в нім.

XXXVIII

Але душа у неї нила
І сліз був повен млосний зір.
Враз тупіт!.. Кров їй заніміла.
Ось ближче... В'їхали у двір...
Євгеній! «Ах!» — Як тінь пташини,
Татьяна скок у другі сіни,
Там на подвір'я, далі в сад
Летить; поглянути назад
Не сміє; миттю перемчала
Куртини, мостики, лужок,
Алею липову, лісок,
Кущі бузкові поламала

І врешті з віддихом тяжким
На лаву, над струмком дзвінким

XXXIX

Упала...
«Тут він! тут Євгеній!
О боже! що подумав він!»
Таїть вона в душі стражденній
Надію, як живлющий плин;
Вона тремтить і наслухає,
Чи не надходить? Ні, немає!
В саду служниці, на грядках.
Збирали ягоди в кущах
І по наказу всі співали.
(В наказі тім була мета,
Щоб то лукаві їх уста
У співанках розвагу мали,
Не ївши панських ягідок:
Сільської мудрості зразок!)

Пісня дівчат

Дівоньки, красунечки,
Душеньки, подруженьки,
Розгуляйтесь, дівоньки,
Розгуляйтесь, краснії!
Заведіть ви пісеньки,
Пісні заповітної,
Заманіть ви парубка
Та й до кола нашого.
Як заманим парубка,
Як набачим здалеку,
Розбіжімось, дівоньки,
Та обсипмо вишнею,
Вишнею, калиною,
Спілою малиною.
Не ходи ти підслухом,
Де співають дівоньки,
Не ходи ти назирцем,
Де гуляють краснії!

XL

До всього на землі недбала,
Байдуже слухаючи спів,
Татьяна нетерпляче ждала,
Щоб трепет серця занімів,

Щоб ніжні щоки не горіли.
Та перса бурно тріпотіли,
І жар на лицях не згасав,
А все ясніш, ясніш палав.
Отак метелик нещасливий,
До рук узятий пустуном,
Тріпоче райдужним крилом;
Так часом зайчик полохливий
Дрижить в густій озимині,
Стільця уздрівши вдалині.

XLI

Нарешті дівчина зітхнула
І з лави підвелась, сумна;
Пішла, та тільки-но звернула
Між липи,— враз, як тінь грізна,
З блискучим зором проти неї
Євгеній став серед алеї,—
І, ніби в полум'ї страшнім,
Вона спинилась перед ним.
Та їх наступної розмови
Переказать не годе я,
Бо затяглася річ моя;
Тож відпочити слід, панове,
Зітхнути повними грудьми:
Іще зустрінемося ми.

Глава четверта

La morale est dans la nature des choses.
Necher^{9*}

I. II. III. IV. V. VI. VII

Що менше жінку ми кохаєм,
То більше ми до серця їй
І то вірніш її вловляєм
У згубне плетиво надій.
Колись розпуста схолодніла
В науці любощів гриміла,
Про славу власну скрізь гула
І, не любивши, мед пила.
Але поважна ця забава
Годилась лиш мавпа???м старим

⁹ Моральність — у природі речей. Неккер (*франц.*).— Ред.

В минулім віці голоснім:
Ловласів підупала слава
Як і червоний закаблук
Та пишні кучері перук.

VII

Кому не нудно лицемірить,
Казать по-різному одно,
В тім намагатися завірить,
Що вже відоме всім давно,
Стрічать ті самі перепони,
Перемагати забобони,
Яких нема, відколи світ,
У дівчинки в тринадцять літ!
Кого не вимучать погрози,
Благання, клятви, вданий страх,
Записки на шести листах,
Сплітки, омани, персні, сльози,
Дозор тіток і матерів
І дружба докучна мужів!

IX

Євгеній думав так от саме.
Він на світанку літ своїх
Був жертва пристрастей без тям
І серця заблудів палких.
З колиски відданий дозвіллю,
Тим зачарований на хвилю
І розчарований у цім,
Бажанням томлений палким
І втомним відданий утіхам,
Ловивши в шумі й тишині
Душі зітхання неясні
І позіхи глушивши сміхом,—
Так змарнував він вісім літ.
Так стратив свій найкращий цвіт.

X

В красунь він більш не залюблявся,
Лиш залицяючись на мить;
Відмовлять — хутко розважався,
А зрадять — привід одпочить.
Він їх шукав без оп'яніння,
А залишав їх без тужіння,
Забувши і любов, і злість.

Достоту так байдужий гість
За карти ввечері сідав
До столу, а кінчиться гра,—
Він їде повагом з двора,
Спокійно дома засинає,
Нездатний вранці сам сказать,
Де буде вечір гостювать.

XI

Та лист од скромної Татъяни
Мого героя зворушив:
Дівочий порив полум'яний
Рої думок у нім збудив;
Згадав він Тані личко миле,
Таке бліде та посмутніле,
І заглибивсь, як у затон,
В солодкий і безгрішний сон.
Можливо, знов полуменисту
Спізнав він бурю почуттів,
Та ошукати не хотів
Її душі довіру чисту.
Тепер ми в сад перелетім,
Де стрілася Татъяна з ним.

XII

Хвилину-дві вони мовчали,
Тоді Онєгін ближче став
І каже: «Ви мені писали,
Не відмовляйтесь. Я читав
Душі невинне сповідання,
Любові чистої признання;
Одвертість ваша — чарівна;
У серці підняла вона
Чуттів колишніх вир яскравий;
Та вас не хочу я хвалить
І вам повинен тут зложить
Признання також нелукаве;
Прийміть же сповідь і мою:
Себе на суд вам оддаю.

XIII

«Коли б життя в домашнім колі
Навік замкнути я хотів;
Коли б щасливий вирок долі
Отцем і мужем бути велів;

Коли б родинності картину
Злюбив я на одну хвилину,—
То, вірте, тільки б вас одну
Узяти марив за жону.
Скажу без лесток мадригальних:
Свій ідеал найшовши знов,
Лише б із вами я пішов,
Як з другом днів моїх печальних,
І, склавши вам любов до ніг,
Щасливий був би... скільки міг!

XIV

«Та я не створений для раю,
Йому чужа душа моя;
Сама довершеність ви, знаю;
Що ж! — вас не вартий зовсім я.
Повірте (совість в тім порука),
З одруженням нам буде мука.
Я, хоч і як любив би вас,
Як звикну — розлюблю в той час;
Зачнете плакати: ваші сльози
До серця не дійдуть мого,
А роздратують лиш його.
Подумайте ж, які нам рози
В дарунок Гіменей прирік,
Ще й не на день і не на рік!

XV

«На світі гіршого немає,
Аніж родина, де жона
Тужливо мужа виглядає,
Щодня самотня і сумна;
Де чоловік, ціну їй знавши,
Хоч проклинає долю завше,
Щораз похмурий, мовчазний,
Ревливий, зимний і лихий!
Такий от я. Невже шукали
Того ви серцем молодим,
Коли мені з чуттям таким,
Розумно й просто так писали?
Чи вам такий судив кінець
Суворий долі рішенець?

XVI

«Літа і мрії — вічна втрата;
Душі тепер не воскресиш...
Я вас люблю любов'ю брата
І, може бути, ще ніжніш.
Послухайте ж мене без гніву:
Не раз іще зчарують діву
Принади легкокрилих мрій,
Так лист переміняє свій
Берізка з кожною весною.
Судило, певно, небо так.
Полюбите ви знов; однак...
Учіться володіть собою,—
Як я, вас розуміть не всім?
Біда в недосвіді таким».

XVII

Так говорив Євгеній строго.
Спинивши віддих, мовчазна,
Крізь плач не бачивши нічого,
Ту мову слухала вона.
Він руку їй подав. Печально
(Як то говорять, машинально)
Татьяна сперлась і пішла,
Не звівши томного чола.
Пішли під, садом, обіч поля;
З'явилися разом, і нічим
За те не докоряли їм:
Сільська віддавна має воля
Свої вигоди та права,
Як і погордлива Москва.

XVIII

Читаць мій згодиться зо мною,
Що дуже мило учинив
Наш друг із Танею сумною;
Не вперше тут він появив
Дух благородний і правдивий,
Хоча ніколи люд злостивий
Не визнавав у нім того:
І друзі, й вороги його
(А це одно й те саме, може)
Його ганьбили й так і сяк;
З нас має ворогів усяк,—
Від друзів порятуй нас, боже!

Ох, друзі, друзі! Недарма
Про них і забуття нема.

XIX

А що? Та так. Я присипляю
Думки порожні і смутні;
В дужках лише додати маю:
Нема найгідшої брехні,
Що склав наклепник, раб чорнила,
А світська чернь благословила,
Нема беззубих епіграм,
Дурниць із брудом пополам,
Які ваш друг, узявши слово
Серед шанованих людей,
З незлобним полиском очей
Не повторив би випадково;
А втім, за вас він завжди сам,
Він любить вас, він... рідний вам!

XX

Гм! Гм! Шановний мій читачу,
Здорова ваша вся рідня?
Дозвольте: хочеться вам, бачу,
Почуть від мене цього дня,
Що, власне, означає рідні.
Тут справи зовсім очевидні:
Нам треба рідних огрівать,
Любити ніжно, шанувать
І, як ведеться у народі,
Під час Різдва у них бувають,
Або листом поздоровлять,
Щоб на весь рік сказати: годі!
Що я їм, що вони мені!..
Тож дай їм, боже, довгі дні!

XXI

Зате любов красунь вабливих
Певніша, знаємо, бува:
Над нею й серед бур шумливих
Ви зберігаєте права.
Звичайно, так. Та вихор моди,
Та примхи людської природи,
Та світських осудів ріка...
А мила статъ, як пух, легка.
Та й те: дружина чеснотлива

Кориться мужеві всякчас,
І відлітає вмить од нас
Коханка ваша незрадлива,
Як перемінлива весна:
Любов'ю грає сатана.

XXII

Кого ж любить? Кому нам вірить?
Хто нас не зрадить хоч один?
Хто все ладен на світі мірять
Послужливо на наш аршин?
Хто наклепів про нас не сіє?
Хто нас голубить і жаліє?
Хто не вбачає наших вад?
Кому з нас кожен завжди рад?
Примар шукачу невгамовний,
Свої ви сили бережіть,
Себе самого лиш любіть,
Читачу мій вельмишановний.
Для серця кращої мети,
Їй-богу, в світі не знайти!

XXIII

Що сталося по тій розмові?
Ах, це не тяжко відгадать!
Безумні пориви любові
Не перестали хвилювать
Душі, що прагнула страждання.
Від безнадійного кохання
Татьяна ще палкіш горить;
Вночі від неї сон летить;
Здоров'я, цвіт життя і сила,
Дівочий спокій, ясний сміх
Пропали, не вернути їх.
І меркне Тані юність мила:
Так буря отіняє день,
Що повен сонця і пісень.

XXIV

Нещасна від печалі в'яне,
Блідніє, гасне і мовчить.
Ніщо не знаджує Татьяни,
Нічим душі не зворушить.
Похитуючи головою,
Сусіди шепчуть між собою:

Пора, пора вже заміж їй!..
Та годі. Слід мені мерщій
Любов щасливу змалювати,
Щоб звеселити вам серця,
Хоч мимохідь нещасна ця
Мене пече, як біль утрати;
Простіть мені: я так люблю
Татьяну дорогу мою!

XXV

Любивши Ольжині принади
Все в більшій пристрасті палкій,
Був Ленський підкоритись радий
Такій неволі чарівній
Він з нею вічно. У покої
Вони сидять надвечір двоє;
Вони уранці, в холодку,
Під руку ходять по садку.
І що ж? В закоханні сп'янівши
Від соромливих почуттів,
Вряди-годи він тільки смів,
Зичливу посмішку зловивши,
Їй кучері перебирають
Чи край одежі цілувать.

XXVI

Читав він Ользі вечорами
Добропоучливий роман,
Де автор знає більше тям
В природі, як Шатобріан,
Сторінок дві чи три, одначе
(Там і невинна річ, неначе
Та серцю дівчини страшна),
Почервонівши, він мина.
Сховавшись од людського шуму,
Вони за шахматним столом
Сидять з нахмуреним чолом,
Запавши у глибоку думу,
І Ленський пішкою ладью
Бере з недогляду своєю.

XXVII

До себе вернеться,— і вдома
Слугує Ользі він своїй.
Летючі аркуші альбома

Ретельно прикрашає їй:
Сільські малює краєвиди,
Надгробний камінь, храм Кіпріди —
І ліру з ніжним голубком
Виводить фарбами й пером;
Чи на листах, де хтось признання
У вічній дружбі залишив,
Він пише декілька рядків,
Безмовну пам'ятку кохання,
Крилатих мрій тривалий слід,
Той самий через кілька літ.

XXVIII

Не раз ви, певно, розглядали
Сільської панночки альбом,
Що подруги його списали
З кінця, з початку і кругом.
Сюди, на зло шкільній науці,
З поправним віршем у розлуці,
Рядки, римовані так-сяк,
Наляпані на дружби знак.
На першому листку стрічаєш:
Qu'`ecrirez-vous sur ces tablettes?¹⁰;
І підпис: t. a. v. Annette¹¹;
А на останнім прочитаєш:
«За мене любить хто міцніш,
Нехай напише тут пізніш».

XXIX

Там двоє серць є неодмінно,
Квітки і факел біля них;
Там запрягся хтось невинно
Любить до гроба днів своїх;
Армійський там піїта хвацький
Черкнув експромта по-вояцьки.
В такий альбом, признаюсь вам,
Писати радий я і сам,
Щасливий думкою одною,
Що, хоч дурницю там скажу,
Ласкавий погляд заслужу
І що з усмішкою лихою
Ніхто не буде міркувать,
Чи я мастак дотепувать.

¹⁰ Що ви напишете на цих листках?.. (франц.). — Ред.

¹¹ Вся ваша Аннета (франц.). — Ред.

XXX

Та ви, що прикрашали доти
Бібліотеку сатані,
Альбоми дивної пишноти,
Тортури віршників страшні,
Ви, що оздобив вас моторний
Толстого пензель чудотворний
Чи Баратинський освятив,—
Нехай би вас господь спалив!
Коли високосяйна дама
Мені in-quarto^{12*} свій дає —
І дрож, і злість із серця б'є,
Жорстока, вбивча епіграма
В душі клекоче через край,—
А мадригали їм давай!

XXXI

Не мадригали Ленський пише
На спомин Ользі молодій;
Його перо любов'ю дише,
Чуже дотепності черствій;
Що лиш побачить, що почує
Про Ольгу,— він про те й віршує:
І, тільки правдою жива,
Ріка елегій вплива.
Так ти, Язиков невгамовний,
В натхненні пориву свого
Оспівуєш хтозна-кого,
І знай: елегій том коштовний
Колись тобі твій власний шлях
Покаже в запальних рядках.

XXXII

Та тихше! Чуєш? Критик строгий
Наказує зірвати нам
Елегії вінок убогий
І нашій братії співцям
Кричить: «Та перестаньте плакати
І про одне й те саме квакати,
Жаліти, що було колись!
Покинь! До інших тем берись!»
«Гаразд. Ти, певне, нам покажеш
Сурму, личину та кинджал

¹² In-quarto — в четверту частину аркуша (великий книжний формат). — *Ред.*

І мислей мертвий капітал
Побожно воскресить накажеш:
Чи правда, друже?» — «Зовсім ні!»
«Пишіть-но оди лиш мені,

XXXIII

Як їх писали в літа давні,
Як те заведено колись...»
«Писати оди лиш прославні!
Та годі, друже, схаменись!
Згадай-но, що сказав сатирик!
Хіба «Чужої тями» лірик
Миліший для смаків твоїх
За наших віршників сумних?»
«Та все в елегії нікчемне;
Мета у ній така дрібна;
А в оді все — височина
І благородство...» — Надаремне
Я б заперечував тобі:
Нащо сварити дві доби!

XXXIV

Прихильник слави і свободи,
У вируванні дум своїх,
Писав би Володимир оди,
Та Ольга не читала їх.
Поети слізні таємничі,
Коханим ви читали в вічі
Свої писання? Гомонять,
Що втіхи кращої не знають.
Блажен, хто в сміливості скромний
Читає ніжний увір свій
Пісень обранці неземній,
Красуні чарівливо-томній!
Блажен... хоч, може,— хто те зна —
Про інше думає вона.

XXXV

Та я свої рядки примхливі,
Що в гармонійний злиті рій,
Читаю тільки няні сивій,
З дитинства подрузі моїй,
Чи після довгого обіду
Свого поважного сусіду
За полу у кутку зловлю

Й трагедією там давлю
Або (тут жарти залишаю)
У нападі нудьги та рим
Ходжу над озером моїм,
Качок полохаючи зграю:
Почувши гармонійний спів,
Вони злітають з берегів.

XXXVI. XXXVII

А що ж Онегін? Не гнівисься!
Терпіння вашого прошу:
Я вам докладно, як годиться,
Весь день його тут опишу.
Анахоретом живши в домі,
Вставав улітку він о сьомій
І, в одіж вдягшись легку,
Рушав під гору, на ріку;
Там, як співець Гюльнари знаний^{13*},
Сей Геллеспонт перепливав,
А потім каву випивав,
Журнал гортаючи поганий,
І одягався...

XXXVIII. XXXIX

Дозвілля, книги, сон глибокий,
Діброва, струмись лісовий,
А часом — личко чорнооке
І поцілунок молодий,
Слухняний кінь дзвінкокопитий,
Обід доволі розмаїтий,
Та пляшка світлого вина,
Та самота і тишина,—
Святе життя мого героя;
До нього він нечутно звик,
Забувши дням чергу і лік
Ясною літньою порою,
А місто й друзів занедбав,
Як і марноту їх забав.

XL

Але північне наше літо,
Карикатура теплих зим,
Майне — й нема, хоч гордовито
Ми і ховаємося з цим.

¹³ Байрон, що року 1810 переплив Дарданелльську протоку. — *Ред.*

Вже в небі осінь повівала,
Вже рідше сонечко блищало
І до уцербу день ішов,
Таємна глибочінь дібров
З печальним шумом оголялась,
На ниви налягав туман,
Гусей крикливих караван
На південь тягся; наближалась
Нудна, безрадісна пора:
Стояв листопад край двора.

XLI

Горить зоря в імлі холодній;
На нивах праці шум замовк;
Удвох з вовчихою голодний
Виходить на дорогу вовк;
Його почувши, кінь тривожний
Хропе — і мчиться подорожній,
Аж вітер забиває дух;
На ранішній зорі пастух
Корів не гонить по долині,
І в час південний на лужок
Не кличе їх його ріжок;
З піснями діва²³ у хатині
Пряде, і, праці друг нічний,
Миглива скалка світить їй.

XLII

І от уже тріщать морози,
У тиші срібляться лункій...
(Читає мій жеде тут рими рози;
На от, візьми її мерщій!)
Чистіші за паркету модні
Ріки просторища холодні,
І креслить ковзанками лід
Хлопчаток гомінливий рід²⁴;
Червонолап, гусак дебелий,
По лону вод пливти схотів,
На кригу повагом ступив,
Слизнувся і падає; веселий
Мелькає, в'ється перший сніг,
Ляга зірками вздовж доріг.

XLIII

Як взимку тут прожить безжурно?
Гулять? Та вколо пустота,
Мов тім'я лисого Сатурна
Або кріпацька біднота.
Чи верхи мчатися стрілою?
Та кінь, підковою тупою
За лід чіпляючись хрусткий,
Спіткнеться і впаде як стій.
Сиди в обіймах самотини,
Ось Прадт, ось W. Scott — читай,
А то рахунки перевіряй,
Гнівись чи пий; минуть години,
Заснеш — і дня уже нема...—
Так славно промине зима.

XLIV

Як Чайльд-Гарольд, запав Євгеній
В задуму, схожу до півсна:
У ванні з кригою студеній
Щораз він день свій почина,
А потім, з пильністю науки,
Тупого кия взявши в руки,
На біліарді грає сам,
І так до вечора. А там,
Дивись, надворі вже смеркає:
Стола накрито, і в камін
Дубових кинуто полін.
Він жде: от Ленський над'їжджає
На чалій троєчці своїй;
Давай обідати мерщій!

XLV

Вдови Кліко або Моета
Благословеннеє вино
У пляшці мерзлій для поета
Вже приготоване давно.
В ньому кипучість Іпокрені²⁵;
Його прозорий струм шалений
(Подобу і того, й сього)
Я божествив; було, свого
Останнього не пожалію
Я лепта за його бокал!
Яких сперечок юний шал,
І жарти, й дурощі, і мрію

Цей чарівничий плин будив,
А скільки віршів, скільки снів!

XLVI

Та шлунок мій в іскристій піні
Став небезпеку примічать,
І я бордо статечний нині
Волю, друзі, споживать.
Я більше до аї не здібний;
Він до коханої подібний,
Що в'ється, міниться, кипить,
Полюбить і покине вмить...
А ти, бордо, на друга схожий,
Що завжди, в горі і в біді,
На суходолі й на воді
Пораду дасть і допоможе,
Утишить біль тяжких недуг...
Нехай живе бордо, наш друг!

XLVII

Огонь погас; лиш під золою
Ще тліє золото жарин;
Лиш пара хвилею тонкою
Струмує. Розлива камін
Тепло останнє. Дим пахучий
Іде з люльок. Вино кипуче
Іще шумить серед стола;
Вечірня налягає мла...
(Люблю, як зійдуться друзяки
Потереvenить при вині
У присмерковій тишині,
У час «між вовка та собаки».
Як звикли ми чомусь казати).
Тож наші друзі гомонять:

XLVII

«Ну, як там Ларіни-панянки?
Як Ольга пожива твоя?»
«Налий-но ще мені півсклянки...
Доволі, друже... Вся сім'я
Здорова; кланялись, до речі.
Ах, що за груди, що за плечі
У Ольги! А душа яка!
Стара щоразу заклика
Тебе у гості, милий друже.

А й справді, слід поїхати нам,
А то зміркуй лише ти сам:
Ти так поставився байдуже...
Стривай-но... дурень я з дурних!
Тебе ж запрошено до них!»

XLIX

«Мене?» — «Татьянині йменини
В суботу. Велено сказати,
Щоб ти приїхав — і причини
Нема тобі не завітати».
«Але ж там буде, безумовно,
Невігласів усяких повно...»
«Нікого, запевняю я!
Хто буде там? Своя сім'я!
Поїдьмо, друже мій коханий!
Ну що ж?» — «Я згоден». — «Це-то так!»
І склянку вихилив юнак
За Ольги личенько рум'яне,
І далі річ почав ізнов
Про неї: отака любов!

L

Думки його були веселі:
Два тижні — визначено строк,
І тайна шлюбної постелі,
І ніжних пестощів вінок
Поета ждали молодого.
Гімена прикrostі й тривоги,
Холодні позіхи нудні
Йому не снились і вві сні.
Ми, давні вороги Гімена,
У шлюбнім бачимо житті
Картини, втомні і пусті,
Роман в манері Лафонтена...²⁶
Та Ленський, читачі мої,
Немов родився для сім'ї.

LI

Його кохали... Так він щиро
Принаймні думав завжди сам.
Блажен, хто в серці має віру,
Хто з неостудженим чуттям
Запав у раювання миле,
Як на ночівлі гість підпилий,

Або ж метелик той, скажім,
Що сів на квіті веснянім;
Але нещасний, хто вбачає
Холодним розумом усе,
Хто в серці сумніви несе,
Хто кожен рух перевіряє,
Чий досвід серце остудив
І забуття заборонив!

Глава п'ята

О, не знай страшних цих снів
Ти, моя Світлано!

Жуковський

I

Довгенько осінь гостювала,
І забарився перший сніг;
Його природа ждала, ждала,
А він лишень у січні ліг
Під третій день. Уставши зрана,
В вікно побачила Татьяна
Недавно побілілий двір,
Дахи, куртини, косогір,
Химерні на шибках узорі,
У сріблі дерева??? старі,
Сорок веселих на дворі
І м'яко вистелені гори
Зими покровом осяйним
Під небом ясно-голубим.

II

Зима!.. Радіючи, в гринджоли
Конячку селянин запряг;
По первопуттю через поле
Вона чвалає, вчувши сніг;
Пухнаті краючи рівнини,
Кибитка відчайдушна лине:
Візник сидить на передку
В червоному пасі, в козушку.
От хлопчик бігає дворовий:
Жучка в санчата посадив,
Себе в коня перетворив;
Сміяться й плакати він готовий:

У пальцях зашпори давно,
А мати лає крізь вікно...

III

Та, може, всі такі дрібниці
Вам погляду не звеселять:
Даремна річ в природі нищій
Нам елегантного шукать.
Натхненням божеським зігрітий,
Поет найшовся знаменитий,
Що пишно і принадно зміг
Намалювати перший сніг²⁷.
Зчарує вас він, я пророчу,
В рядках малюючи дзвінких
Гуляння на санках легких;
Та я змагаться з ним не хочу,
Як і з тобою, друже мій,
Співець Фінляндки запальний!²⁸

IV

Татьяна (руську душу мавши,
Сама не знаючи чому)
Любила зиму руську завше,
Таку величну та німу,
В морозний день на сонці іній,
І на зорі змагання тіней
З рожевим полиском снігів,
І млу хрещенських вечорів.
По-старовинному любили
Цей вечір святкувати в них:
Служниці з закутків усіх
Гуртом панянкам ворожили
І провіщали з перших слів
Війну й військових женихів.

V

Татьяна вірила не жартом
Усім простолюду казкам,
І снам, і ворожійним картам,
І місяцеві, і зіркам.
Її тривожили ознаки;
Звичайне явище усяке
Вістило їй добро чи зло,
Передчуття її пекло.
Маніжний кіт було вмиває

Свій писок лапками,— вона
Напевно вже по тому зна,
Що їдуть гості. Впливає
Ліворуч місяць-молодик, —
Вона, легкий стримавши крик,

VI

Тремтить і з жаху полотніє.
А як падучої зорі
Стріла огниста залеліє
У небі темному вгорі,—
Тоді Татьяна поспішала,
Ще поки зірка та не впала,
Шепнуть бажання серця їй.
Коли, було, чернечий стрій
Вона побачить на дорозі
Чи заєць, бистрий та легкий,
Перебіжить дорогу їй,—
Недобрій вірячи загрозі,
Вона не знала вже й сама,
Чи є рятунок, чи нема.

VII

Що ж? Потаємний чар ловила
Вона і в острахах самих;
Так нас природа сотворила
У суперечностях своїх.
Святки! Пора, для серця мила!
Ворожить молодь легкокрила,
Якій нічого ще не жаль,
Перед якою ясна даль
У світ прослалася великий;
Старі при вході гробовім
Ворожать оком півсліпим,
Усе вже стративши навіки:
Надія бреше тим і тим
Дитячим лепетом своїм.

VIII

Татьяна стежить пильним зором
За воском жовтим у воді;
Він їй чудним своїм узором
Чуття бентежить молоді.
Із блюда повного з водою
Обручки тягнуть за чергою,

І вийнялась обручка їй
Під старовинний спів такий:
«Усяк там мужичок багатий,
Гребе лопатою срібло;
Кому співаєм, того зло
Минає!» — Та віщує втрати
Протяжний, жалісний цей спів;
Миліша киця серцю дів²⁹.

IX

Морозна ніч, у небі ясно;
Тече величний хор світил
Так гармонійно, так прекрасно...
В широкий двір, повз частокіл
Татьяна в сукні лиш виходить,
На місяць дзеркало наводить;
Але з небесних височин
Одбився місяць лиш один.
О!.. Сніг тріщить!.. То перехожий;
Вона на пальчиках біжить,
І голосок її бринить,
На флейту милозвучну схожий:
Як ваше ймення?³⁰ їй не в тон
Одповіда він: Агафон.

X

Щоб ворожити до світання,
Як няня радила зробить,
Стола на двох веліла Таня
У бані звечора накрить;
Та жах узяв нараз Татьяну.
І я — на згадку про Світлану —
Собі від ляку задрижав...
Та що нам до дівочих справ?
Вона тремтячою рукою
Зняла одержу і лягла;
Торкнувся Лель її чола;
А під подушкою м'якою
Дівоче дзеркало лежить.
Затихло все. Татьяна спить.

XI

І сниться дивний сон Татьяні.
Їй сниться, нібито вона
Іде по сніговій поляні;

Навколо ночі мла сумна;
В заметах сніжних перед нею
Водою сивою своєю
Реве, немов луна погроз,
Потік, що не скував мороз.
Татьяна бачить дві жердини:
Подоба згубного містка
Лежить над хвилями, хистка;
Край виру, що шумить і рине,
Спинилась дівчина, і страх,
І подив у її грудях.

XII

Як на негідану розлуку,
Гнівиться Таня на потік;
Нікого, хто подав би руку,
Її легкий почувши крик;
Аж тут замет заворушився,
І хто ж з-під нього появився?
Ведмідь, кудлатий і тяжкий.
Татьяна: ах! — а він, страшний,
Реве — і лапу з пазура???ми
Простяг. За липу мимохить
Вона взялася, хоч тремтить,
І боязкими ступенями
Зійшла через місток на лід,
Біжить,— а він за нею вслід.

XIII

Татьяна кинулась тікати,
Легку прискорює бігу,
Та все біжить лакей кошлатий,
Провалюючись у снігу;
Він крекче в тупоті важкому;
Ліс перед ними; нерухомо
Похмурих сосон ряд стоїть...
Звисає низько з верховіть
Лапаний сніг; крізь віття голе
Осик, беріз та лип старих
Сіяє промінь зір нічних;
Шляху немає; гори й доли
Метелицею занесло,
Усе снігами повило.

XIV

Татьяна в ліс; ведмідь за нею,
Не відриваючи очей;
То сосна гілкою своєю
Її зачепить, то з ушей
Сережки вирве. Ніжка мила
В снігу хрусткому загубила
Маленький вогкий черевик;
Хустина впала в чагарник;
Вона її не сміє взяти,
Бо звір ступає їй услід;
Боронить їй дівочий стид
Край сукні навіть підійняти;
Біжить, налякана, німа, —
І сили бігти вже нема.

XV

Упала в сніг; ведмідь квапливо
Вхопив нещасну і поніс,
Нечулу, тиху, мовчазливу,
Через пустинний, дикий ліс,
Уздовж безлюдної дороги
Враз між дерев курінь убогий;
Його з усіх боків обліг,
Усе покрив глибокий сніг,
І світло б'є з вікна малого,
І в курені і крик, і шум.
Ведмідь промовив: «Тут мій кум:
Погрійся, відпочинь у нього!»
І в сіни просто він іде
І на поріг її кладе.

XVI

Нараз отямилась Татьяна:
Ведмідь подівсь не знати де;
Розмова за дверима п'яна,
Немов на поминках, іде;
Її цікавість огорнула,
У шпарку Таня зазирнула,
І що ж побачила?.. Кругом
Сидять потвори за столом:
З рогами там собача морда,
Голівка півняча мала,
Он суміш відьми та козла,
Он кістякова постать горда,

Он карлик, он дивує світ
На журавлиних лапках кіт.

XVII

Від дива й жаху серце мліє:
Он верхи рак на павуці,
Он череп на гусиній шії
Стирчить в червонім ковпаці,
Вітряк навприсядки гасає,
Тріщить і крилами махає;
Сміх, гавкіт, крики, свист і стук,
І людська річ, і кінський грюк!³¹
Та що подумала Татьяна,
В юрбі побачивши чудній
Того, хто наймиліший їй,—
Героя нашого романа!
Онегін за столом сидить
І в двері крадькома зорить.

XVIII

Він знак подасть — і всі тупочуть;
Він п'є — всі п'ють і всі кричать;
Він засміється — всі регочуть;
Насупить брови — всі мовчать;
Він там хазяїн, річ видима:
І з пожвавленими очима
Татьяна, хоч іще тремтить,
Насміла двері прочинить...
Враз вітер поривом нежданим
Згасив тремтячий ряд огнів,
Жахаючи домовиків;
Онегін зором полум'яним
На них поглянув, далі встав
І до дверей попрямував.

XIX

І страшно стало; і квапливо
Метнулась Таня утікати:
Несила! Рветься нетерпливо
І з жаху хоче закричати, —
Дарма! Євгеній на порозі.
Перед потворами, в тривозі,
З'явилась діва; дикий сміх
Перекотився; очі всіх,
Копита, хоботи пістряві,

Всі роги та хвости чудні,
Всі ікла й пальці костяні,
Всі вуса й язики криваві —
До неї! Вся страшна сім'я
Кричить одно: моя! моя!

XX

— Моя! — сказав нараз Євгеній,
І все розвіялось як дим.
Сама у темряві студеній
Татьяна залилася з ним.
Нема й сліда страшної зграї!
Онегін Таню пригортає³²,
До лави у кутку веде
І голову свою кладе
Їй на плече. Аж Ольга входить
І Ленський; огник враз майнув;
Онегін руку замахнув,
І дико він очима водить,
Грізні вигукує слова,—
Ні мертва Таня ні жива.

XXI

І раптом гнівною рукою
Ножа Онегін ухопив —
І Ленський пада; все імлюю
Заслалось; жахно продзвенів
У пільмі крик... земля здригнулась...
І Таня злякана проснулась...
А ясне сонце вже зійшло
І крізь шибок замерзле скло
Промінням пурпуровим грає;
Немов Аврора, осяйна,
Легка, як ластівка дрібна,
В кімнату Ольга прибігає,
«Ну, — каже, — признавайсь мені,
Кого ти бачила вві сні?»

XXII

А та сестри й не помічає,
В постелі з книгою лежить,
Листки у ній перегортає
І, заклопотана, мовчить.
Хоч сторінки ті й не містили
Поетів чарівної сили,

Ні мудрих істин, ні картин,
Але й Вергілій, і Расін,
І Скотт, і Байрон, і Сенека,
І навіть Дамських Мод Журнал
Будив у серці менший пал:
То, друзі, був Мартин Задека³³,
Глава халдейських мудреців,
Тлумач, одгадник людських спів.

XXIII

Сей мудрий твір, достойний шани,
Купець мандрований завіз
І для мрійливої Татяни,
По торзі мало не до сліз,
Оддав за три ще й половину,
Докинувши стару Мальвіну
І, від щедротної руки,
Ладу базарного байки,
Граматику, дві Петріади
Та Мармонтеля третій том.
Задека порваний кругом,
Для Тані — джерело розради,
Всякчас він серце веселить
І нерозлучно з нею спить.

XXIV

Щоб зрозуміти сон таємний,
Татяна книгу ту взяла
І зміст розгадувати темний
З тривожним серцем почала.
Вона порядком абетковим
Знаходить слово там за словом:
Бір, буря, вал, ведмідь, гора,
Місток, метелиця, мара
І далі. Та Мартин Задека
Сказав лиш дівчині сумній,
Що у житті судилась їй
Путь, невесела і далека.
По тому кілька днів вона
Була тривожна і сумна.

XXV

Та от багряною рукою³⁴
Світанок з ранішніх долин
Виводить з сонцем за собою

Веселе свято іменин.
Ще зранку Ларіни стрічали
Гостей-сусідів; під'їжджали
Вони в кибитках, у бричках,
В тяжких дормезах і в санях.
Весь дім у гаморі, в тривозі;
Десятки одягів і лиць,
Собачий гавкіт, писк дівиць,
Шум, гомін, натовп на порозі,
Уклони, поцілунки, сміх,
Крик годувальниць, плач малих.

XXVI

Пан Пустяков, масний та ситий,
З товстою жінкою приспів;
Гвоздін, хазяїн знаменитий,
Володар голих мужиків;
Скотиніни при діток зграї —
Найменше лиш два роки має,
Найстарший — в тридцять увійшов;
Франт повітовий Петушков;
Мій брат двоюрідний Буянов,
В пуху, в кашкеті з козирком³⁵
(Усім відомий він кругом),
І радник вислужений Флянов,
Шахрай, хабарник, лепетун,
Обжера, блазень і брехун.

XXVII

З сім'єю пана Харликова
З'явивсь в рудому парику
Мосєє Тріке, що із Тамбова
Прибув у глушину сільську.
Француз правдивий, він зарані
Куплет приготував Татьяні
На спів, що знали й ви самі:
Reveille vous, belle endormie¹⁴,
В кінці старого альманаху
Містився давній цей куплет;
Тріке, догадливий поет,
Його на світ явив із праху,
І сміло — замість belle Nina¹⁵
Поставив belle Tatiana¹⁶.

¹⁴ Прокинься зо сну, красуне (франц.). — Ред.

¹⁵ Прекрасна Ніна (франц.). — Ред.

XXVIII

Аж от, серед вітань веселих,
Панянок вистиглих кумир,
Утіха матінок дебелих,
Приїхав ротний командир.
Ввійшов... Ах, новина велика!
Приїде полкова музика!
Наказ полковника такий.
О, радість: буде бал гучний!
Дівчиська загодя стрибають³⁶;
Та мить обіду надійшла.
Простують пари до стола.
Панни з Таттяною сідають;
Мужчини проти. Хрест кладуть
І круг стола, як рій, гудуть.

XXIX

Притихли голоси веселі,
Уста жують. З усіх боків
Бринять чарки, гримлять тарелі,
Лунає передзвін ножів.
Та незабаром гості знову
Здіймають запальну розмову.
Ніхто не слухає, кричать,
Сміються, сваряться, пищать.
Враз двері навстіж. Ленський входить,
І з ним Онєгін. «Пізно як!» —
Кричить хазяйка. Чемно всяк
Гостям новим стільці відводить,
Велика метушня зайшла;
Двох друзів садять до стола.

XXX

Вони сидять навпроти Тані.
Бліда, як місяць-молодик,
І тріпотливіша від лані,
Вона, не зводячи повік,
Немов застигла: дише важко,
Горить огнем; їй душно, тяжко;
Вітань запізнених гостей
Вона не чує; із очей
Сльоза политися готова;
От-от зомліть вона могла,

¹⁶ Прекрасна Таттяна (франц.). — Ред.

Але до рук себе взяла
І, тихе прошептавши слово,
Мовчуца, при столі гучнім,
Лишилась в розпачі німім.

XXXI

Всіх явищ трагіко-нервічних,
Зомлінь дівочих та плачів,
Як ворогів своїх одвічних,
Євгеній здавна не любив.
Гостей веселих рій шумливий
Уже гнівив його, та діви
Тривога млосна і палка
Розлютувала дивака.
Ні, Ленському не подарує
Він цеї послуги повік!
Йому відплату він прирік
І загодя вже тріумфує.
Тим часом він гостей усіх
У мислях підійма на сміх.

XXXII

Звичайно, Танину тривогу
Він не один помітить міг,
Та всіх цікавив, слава богу,
В хвилину ту масний пиріг
(На горе, трохи солонавий).
Та от після м'ясної страви
Перед солодким бланманже
Цимлянське подають уже;
За ним чарки тонкі, довгасті,
Як ніжна талія твоя,
Зізі, укоханко моя,
Кристал душі моєї, щастя,
Любові звабної фіал,
Що викликала п'яний шал!

XXXIII

Пляшки засмолені відкрито
З веселим ляскотом; вино
Шипить; поважно й гордовито,
Куплетом мучений давно,
Мосьє Тріке встає; розмова
Нараз ущухла бенкетова.
Татьяна ніби нежива;

Француз, фальшуючи, співа
Куплет свій. Оплески і крики
Його вітають. Віддала
Уклін Татьяна, як могла;
Поет і скромний, і великий
За неї перший чарку п'є
І їй куплет передає.

XXXIV

Зайшли привіти, побажання;
Складає Таня дяку всім;
Євгеній мусив привітання
Сказати теж, але чудним
Жалем забилося серце в нього:
Побачивши її тривогу,
Він мовчки уклонився їй, —
Та дивно глянув із-під вій.
Хто зна — чи на сердечні болі
Він спочуття в ту хвилю мав,
Чи, може, лиш кокетував;
Хто знає, мимохіть чи з волі,
Та ніжність погляд той явив:
Він серце Тані оживив.

XXXV

Всі до вітальні йдуть шумливо,
Встають, стільцями грюкотять;
Так бджоли з улика на ниву
З гудінням радісним летять.
Задовольнившись обідом,
Сусід сопе перед сусідом;
Розмова дам — при коминку;
Панянки шепчуться в кутку;
Столи зелені вже розкрили:
Завзятих кличуть картярів
Бостон і ломбер стариків
І віст, що й досі серцю милий, —
Одноманітні з давнини
Нудьги жадібної сини.

XXXVI

Вже восьмий робер догравали
Герої віста, сім разів
Вони місця переміняли, —
І чай приносять. Я злюбив

Час визначать обідом, чаєм,
Вечерею. Години знаєм
Ми з певних на селі прикмет:
Тут шлунок — вірний наш брегет;
До речі, висловлю признання,
Що мову я свою веду
Так само часто про їду,
Напої, бенкети, гуляння,
Як сам божественний Омір¹⁷,
Він, тридцяти століть кумир!

XXXVII. XXXVIII. XXXIX

Круг столу гречно посідали
Панянки — мирно чаювать;
Аж несподівано із зали
Фагот із флейтою бринять.
Утішений музики громом,
Забувши чашку чаю з ромом,
Паріс тутешній, Петушков,
До Ольги прудко підійшов,
До Тані — Ленський, Харликову,
Панянку переспілих літ,
Бере тамбовський наш піїт,
Помчав Буянов Пустякову,
І в залу висипали всі,
І бал пишається в красі.

XL

Колись у цьому я романі
(Прошу початок пригадать)
Хотів на жвавий лад Альбані
Бал петербурзький описать;
Шкода! Удавшись в марнослів'я,
Про дамські ніжки лиш зумів я
Припом'янути в тих рядках.
По ваших люблених слідах,
О ніжки, годі вже блукати!
Пора, забувши юні дні,
Набратись розуму мені,
Діла і мову виправляти,
І в зошиті під знаком п'ять
Ліричні відбіги спинять.

¹⁷Омір — Гомер. — *Ред.*

XLI

Одноманітний і безумний,
Як вихор юних днів і мрій,
Кружляє вальса вихор шумний,
Мелькають пари по одній.
Провчити Ленського поклавши,
Онегін, усміх заховавши,
Іде до Ольги, стан обвив,
У бистрім танці закрутив
І на стілець її саджає,
Тихенько, ніби віч-на-віч,
Про те про се заводить річ,
І знов танець розпочинає.
Всі здивувались. Ленський сам
Не хоче вірити очам.

XLII

Мазурка розляглась. Бувало,
Як загримить мазурки звук,
У пишній залі все дрижало,
Ламав підлогу закаблук,
Тряслися, деренчали рами;
Тепер не те: і ми, і дами
Паркетом плинемо сковзьким;
Лишень у закутку глухим
Мазурка й досі зберігає
Ознаки давні: і стрибки,
І довгі вуса, й каблуки
Ті самі; тут їх не змінє
Химерна мода, наш тиран,
Біда сучасних росіян.

XLIII. XLIV

Буянов, братик мій завзятий,
Враз до Онегіна підвів
Татьяну й Ольгу — вибирати
Одну до танцю повелів.
Онегін Ольгу вибирає,
Схилившись, ніжно промовляє
Якийсь банальний мадригал
І руку тисне. Юний пал
Дівочих гордощів розлився
Рум'янцем на її щоках.
Все бачив Ленський. У грудях
Огонь ревнивий розгорівся;

Проте, стримавши гнівний тон,
Він кличе Ольгу в котильйон.

XLV

Не може Ольга. Що? Не може?
Так, так, бо слово вже дала
Онєгїну. О боже, боже!
Що чує він? Вона могла...
Іще дитя, — а вже зрадлива,
Уже кокетка пустотлива!
Уже навчилась хитрувать,
Уміє слово вже ламать!
Яка образа і покара!
Мов грїм серед ясного дня! —
Він вибіг, скочив на коня
І мчиться. Пістолетів пара,
Дві кулі — рада лиш одна,
Щоб змити кривду цю до дна!

Глава шоста

La, sotto i giorni nubilosi e brevi, Nasce una gente a cui l'morir non dole.
*Petr.*¹⁸

I

Онєгін, з Ольгою сидівши,
Відсутність друга постеріг;
Бажання помсти вдовольнивши,
Нудьгу прогнати він не міг.
За ним і Ольга позіхала,
Очима Ленського шукала,
І нескінченний котильйон
Її томив, як прикрий сон.
Нарешті кличуть до вечері.
Постелі стелять; для гостей
Широке місце від сіней
Аж до дівочої, по двері.
Онєгін тільки з-між усіх
Додому рушив на нічліг

II

Все спить: у залі для гостини
Хропе дебелий Пустяков
Біля дебілої дружини.

¹⁸Там, де дні хмарні й короткі, родиться плем'я, якому вмирати не боляче. Петр[арка] (*італ.*). — Ред.

Гвоздін, Буянов, Петушков
І Флянов, трохи занепалий,
В їдальні на стільцях лежали,
А на долівці, у кутку,—
Тріке в фуфайці й ковпаку.
Панянки в горницях Татъяни
Та Ольги сплять невинним сном.
Сама журливо під вікном,
Повита променем Діани,
Татъяна лиш не спить бліда,
На темне поле погляда.

III

Його негадана поява,
І ніжність погляду чудна,
І мова з Ольгою ласкава, —
Таке це дивне все! Вона
Його не може зрозуміти;
Та як у серці погасити
Пекучі ревності! Стиска
Їй серце, як страшна рука,
Печаль. Безодня роз'яріла
Немов під нею клекотить...
«Загину, — Таня шепотить, —
Від нього і загибель мила.
Навіщо марно нарікать?
Від нього щастя не чекать!»

IV

Вперед, вперед, моя істор'є!
Особа кличе нас нова.
В п'яти верстах од Красногор'я,
Де виріс Ленський, прожива
Та благоденствує й донині
По-філософському в пустині
Зарецький, за минулих днів
Отаман зграї картярів,
Гультяй і зух, трибун трактирний.
Тепер — з початком сивини —
Сімейства батько без жони,
Надійний друг, поміщик мирний
І навіть чесний чоловік:
Так виправляється наш вік!

V

Облесний люд колись в околі
Його за смілість вихваляв:
На п'ять він сажнів із пістоля
У туза справді поціляв.
Та й те сказать, у справжнім бої,
Одваги повний огняної,
Він одзначився, серед дня
В багно звалившись з коня,
Мов хлюща п'яний, і дістався
В полон французам без тривоги
Новітній Регул, честі бог,
Він знов би у неволю дався,
Щоб кожен ранок, по зорі,
Хилити наборг у Вері³⁷.

VI

Умів він друзів веселити,
Дурного підіймать на сміх,
Розумного у дурні шити
Чи спотайна, чи при усіх,
Хоч деякі дотепні штуки
І не минались без науки,
І він, на радість ворогам,
Вклепатись часом міг і сам.
Він майстер був посперечатись,
І гостро, й тупо відказать,
І передбачливо мовчать,
І передбачливо змагатись,
Підбити друзів молодих
І на бар'єр поставити їх,

VII

Або до миру нахилити,
Щоб пообідати в гурті,
А потім наклеп розпустити,
Як то поводитьсь в житті.
Sed alia tempora!¹⁹
Буяння (Як і солодкий сон кохання)
Минає по весні людській.
Як я сказав, Зарецький мій
Під тінь черемшин та акацій

¹⁹Але часи інші! (лат.). — Ред.

Від бур сховався під кінець
І там, як істинний мудрець,
Капусту садить, мов Горацій,
Качок розводить та гусей
І учить азбуки дітей.

VIII

Був не дурний він; мій Євгеній,
Не шанувавши серця в нім,
Любив думки його — не вчені,
Та глуздом натхнуті живим.
Він залюбки з ним зустрічався,
Отож ніяк не здивувався,
Коли об ранішній порі
Його побачив на дворі.
Той увійшов, почав розмову,
Почавши, скоро сам урвав
І, усміхаючись, подав
Йому записку юнакову.
Онегін, ставши при вікні,
Проглянув літери дрібні.

IX

То був приємний, благородний,
Короткий виклик, чи картель:
Поет, узявши тон холодний,
Ним кликав друга на дуель.
Онегін у недовгій мові
Того доручення послові
Сказав, що завжди радий він.
Оддавши ввічливий уклін,
Зарецький вийшов із покою;
Багато дома мавши справ,
Він бути довше не бажав.
А що Євгеній? Самотою
Себе він гостро засудив,
Що нерозважно так чинив.

X

І справді: зміркувавши строго,
Він визнав у думках своїх,
Що досить наробив лихого:
По-перше, підійняв на сміх,
Досаді давшись понад міру,
Любов несміливу і щиру;

По-друге: хай собі юнак
Шаліє; це ж природно так
У раннім віці. Занехаяв
Євгеній дружбу, що велить
Себе в цій справі появить
Не м'ячиком дурних звичаїв,
Не самолюбним хлопчаком,
А мужем з честю та умом.

XI

Він мав би злагоду явити,
А не їжачитись, як звір.
Повинен був він пом'якшити
Юнацьке серце. «Та про мир
Тепер шкода вже і гадати...
До того ж,— мислить він,— завзятий
Устряв до цього дуеліст,
На брехні й наклепи артист.
Звичайно, я б зневажить радий
Всі вигадки лепетуна,—
Та людський сміх, юрба дурна...»
І от уже вам суд громади!³⁸
Пружина честі, наш кумир!
От владар світу з давніх пір!

XII

Тяжкого нетерпіння повний,
Поет на відповідь чекав,—
І от сусід багатомовний
Її з поважністю подав.
Тож любо ревності шаленій!
Боявся Ленський, щоб Євгеній
На жарт усього не звернув
І хитрощами не минув
Його погрозного пістоля.
Тепер умовлено, щоб їм
Зустрітись при млині старім,
Де навзаєм судила доля,
Як тільки-но займеться світ,
Ціляти в скроню чи в живіт.

XIII

Кокетку кленучи душею,
Кипучий Ленський намір мав
Не зустрічатись більше з нею;

То він на сонце поглядав,
То на годинник свій дивився —
І у сусідок опинився.
Таївши задуми свої,
Хотів збентежить він її,
Та де там! Оленька зустріла
Його на отчім рундуці
З веселим сміхом на лиці,
Немов надія легкокрила,
Рум'яна, жвава, чарівна,
Як і раніш, була вона.

XIV

«Чому втекли ви так зарання?» —
Від неї перший запит був.
І всі недавні почування
Бідаха, змішаний, забув.
Що діять ревнощам жорстоким
Перед таким невинним оком,
Перед дитячим цим чолом,
Перед душі її теплом!..
І Ленський, чарами повитий,
Її кохання бачить знов,
І гнів у нього перейшов,
І він ладен її простити,
Тремтить і не знаходить слів,
Він знов щасливий, знов ожив...

XV. XVI. XVII

І знову хмурий, посмутнілий
Від дум, що мучать і гнітять,
Не має Володимир сили
Вчорашнє Ользі нагадать;
Він мислить: «Буду їй спаситель;
Не стерплю я, щоб спокуситель
Огнем зітхання і похвал
Збудив у ній гріховний пал;
Щоб ніжну лілії стеблину
Гробак отруйний підточив,
Щоб доранковий квіт одцвів,
Розцвівшись наполовину».
Це значило, читачу мій:
Піду я з другом на двобій.

XVIII

Коли б то знав він, що за рана
Татьяну мучила й пекла!
Коли б то відала Татьяна,
Коли б дізнатися могла,
Що за холодний склеп могили
Змагається з Ленським вийде милий;
Ах, може б, ще її любов
Їх дружбу воскресила знов!
Але чуття її палкого
Іще ніхто не відгадав.
Онесін, знаючи, мовчав;
Вона таїла муку строго;
Одна б лиш няня знать могла,
Та недогадлива була.

XIX

То говіркий, то сумовитий,
Весь вечір Ленський примхував;
Та звісно — муз натхненні діти
Усі такі: то він сідав,
Нахмурившись, за клавікорди
І брав на них самі акорди,
То, в Ользі утопивши зір,
Шептав: «Щасливий я, повір!»
Та їхати пора. Стискалось
У нього серце, як вона
Із ним прощалась, чарівна;
Воно неначе розривалось.
Вона в обличчя зазира:
«Що з вами?» — «Так!» —
І геть з двора.

XX

Удома він свої пістолі
Оглянув, потім їх відклав
І, щоб утишить серця болі,
З полиці Шіллера узяв;
Та мисль одна його тривожить,
Чуття примовкнути не можуть,
І Ольги образ молодий
Стоїть в очах, немов живий.
Тож книгу Ленський закриває,
Бере перо; його рядки,
Бредні любовної зразки,
Дзвенять і ллються. Їх читає

Поет в ліричному огні,
Як Дельвіг п'яний в час гульні.

XXI

Ті вірші й досі уцілили,
На спогад перейшли мені:
«Куди, куди ви відлетіли,
Весни моєї красні дні?
Що день новий мені готує?
За ним даремно зір слідкує,
В глибокій тьмі таїться він.
Байдуже: є закон один.
Впаду я, вражений стрілою,
Чи мимо пролетить вона,
Все благо: діяння і сна
Свій час надходить за чергою;
Благословен і день ясний,
Благословен і час нічний!

XXII

Заграє промінь зоряниці,
І день яскравий заблищить,
А я — в таємну тінь гробниці
Зійду, як доля повелить,
І пам'ять юного поета
Поглине тиховода Лета,
Забуде світ мене; а ти
Чи прийдеш, діво краси,
Слізьми скропити вінця урни
І думать: він мене любив,
Мені єдиній присвятив
Сумного дня світання бурне!
О друже мій, о раю мій,
Прийди, прийди, навек я твій!..»

XXIII

Так в'яло й темно він, читачу,
Писав (це романтизмом звать,
Хоч романтизму тут не бачу
Нітрохи я; та далі в путь!)
Аж перед ранньою порою,
Схилившись тихо головою,
На моднім слові ідеал
Заснув він, вичерпавши пал;
Та тільки сонна одволога

Йому торкнулася чола,
Сусіда постать увійшла
І каже Ленському з порога:
«Вже сьома: уставати час.
Онегін, певно, жде на вас».

XXIV

Та помилявся він. Євгеній
В той час немов убитий спав;
Уже в напівімлі студеній
Аврору півень привітав,—
Онегін спить собі глибоко.
Вже сонце котиться високо,
І сніг летючий мерехтить
І в'ється,— він іще лежить.
М'якою ковдрою покрившись,
Іще над ним літає сон.
Нарешті шовк легких запон
Він одкриває, пробудившись,
І бачить, що давно пора
Йому рушати із двора.

XXV

Він швидко дзвонить. Прибігає
Француз Гільйо, його слуга,
Халат на пана накидає,
Надіть пантофлі помага.
Спішить Онегін одягатись,
Слузі наказує зібратись
Із ним в дорогу снігову,
Шкатулу взявши бойову.
Готові коні нетерпливі.
Він сів і до млина летить.
Примчались. Він слугі велить
Лепаж³⁹ вироби жахливі
Нести за ним,— а коням статъ,
Де в полі два дубки стоять.

XXVI

Тим часом, як у неспокої
Фатальних Ленський ждав хвилин, —
Знавець механіки сільської,
Зарецький правив щось про млин.
Аж от Онегін. Він пробачить
Їх просить. «Але що ж це значить,

Мій пане? Де ваш секундонт?» —
В дуелях класик і педант,
Методі вірний був Зарецький
І дозволяв людину в рай
Послать не на галай-балай,
А як велить закон мистецький,
Як наші предки завели
(За це він вартий похвали).

XXVII

«Мій секундонт? Прошу, панове:
Ось він, monsieur Guillot, мій друг.
Я певен: згодитесь його ви
Прийняти в наш високий круг;
Хоч невідома він людина,
Та чесний, далебі, хлопчина».
Зарецький губу прикусив,
Онегін Ленському повів:
«Що ж, почнемо?» — «Я рад почати».
Пішли за млин. Зарецький взяв
Хлопчину чесного, почав
З ним договора укладати.
Тим часом вороги самі
Стояли, хмурі та німі.

XXVIII

Так... вороги! Чи то ж давно їм
Серця ненависть повила?
Чи то ж давно із супокоем
Трапезу, мислі і діла
Ділили друзі? Нині крові,
Неначе вороги спадкові,
Жадають, як в страшному сні,
Один одному в тишині
Вони готують кулю згубну...
А що, як сміхом це кінчить,
Як рук своїх не багрянить,
Як розійтися миролюбно?..
Та серце слухати своє
Фальшивий сором не дає.

XXIX

От пістолети заблищали,
Гримить об шомпол молоток.
Дві кулі у стволи загнали,

І цокнув зведений курок.
От на полицю сіруватий
Посипавсь порох — і зубчатий,
Надійний креміль звівся знов.
За пень високий одійшов
Monsieur Guillot зніяковілий.
Останні сказано слова.
Ретельно кроків тридцять два
Зарецький виміряв умілий;
Плащі двобійники зняли
І пістолети узяли.

XXX

«Зіходьтесь!»
І вони поволі
Пройшли, спокійні, мовчазні,
Ще не підводячи пістоля,
Чотири кроки ті страшні,
Чотири сходини смертельні.
Як приписи велять дуельні.
Євгеній зброю підійняв
І націлятися почав.
Ще кроків п'ять — одна хвилина —
І Ленський теж підводить бронь, —
Та раптом вибухнув огонь —
Онегін вистрілив... Година
Прийшла рокована: поет
Безмовно ронить пістолет.

XXXI

Кладе собі на груди руку
І падає. Туманний зір
Відображає смерть, не муку.
Так іноді по схилу гір,
У сяйві раннього світила,
Поволі падає сніжна брила.
Облитий холодом страшним,
Онегін нахилився над ним,
Говорить, кличе... та намарне:
Його немає вже. Співець
Найшов дочасний свій кінець!
Дихнула буря, квіт прегарний
Зів'яв на ранішній зорі,
Погас огонь на вівтарі!..

XXXII

Недвижно він лежав. Таємна
Була печать його чола.
В грудях димилась рана темна,
І струмнем відти кров текла.
Ще тільки-но хвилину тому
В натхненні жив він молодому,
Ненависть відав і любов,
Цвіло життя, кипіла кров;
Тепер, як в домі спорожнілім,
Запала вічна тишина;
Сім'я роз'їхалась гучна,
Забито двері, вікна білим
Замазано. Усюди тьма.
Хазяйки і сліда нема.

XXXIII

Приємно лезом епіграми
Невдаху-ворога дражнить,
Коли, сердитіш до нестями,
Схиливши роги, він стоїть
І в дзеркалі свого виду
Пізнати не хоче, повен стиду,
Чи простодушно визнає:
Обличчя, друзі, це моє!
Ще приємніше сталь холодну
На нього тихо підіймать
І в білий лоб йому цілять,
Узявши відстань благородну;
Та розлучить його з життям,—
Навряд чи це приємно вам.

XXXIV

Коли ж од вашого пістоля
Ваш юний приятель поліг,
Що слова, може, мимоволі,
Стримати на устах не міг
І вас образив при чарчині,
Чи й сам, піддавшись хвилині,
Вас гордо викликав на бій, —
Скажіть: які в душі своїй
Ви затаїли б почування,
Його уздрівши на землі

З печаттю смерті на чолі,
Як непорушний, без дихання,
Поволі він закостенів
І вже не чує марних слів?

XXXV

Страждання сповнений тяжкого,
Євгеній схилений поблід,
На друга дивлячись німого.
«Ну що ж? Умер», — сказав сусід.
Умер!.. Страшне почувши слово,
Здригнувсь Онєгін і раптово
Покликав слуг своїх і йде.
Зарецький бережно кладе
На сани труп похолоділий,
Додому скарб везе страшний.
Почувши мертвого, як стій
Од жаху коні захропіли,
Удила пінять і гризуть
І, як стріла, помчали в путь.

XXXVI

Вам жаль поета, друзі милі,
Що в самім розквіті надій,
У свіжій молодості й силі,
Дитя в дорозі життьовій,
Зав'яв! Де молоде буяння,
Де благородне поривання
Чуттів і мислей молодих,
Високих, ніжних, огняних?
Де хвилі буйної любові,
Жадоба чесного труда
І страх пороку і стида,
І ви, примари юнакові,
Ви, мрії першої весни,
Поезії святої сні!

XXXVII

Можливо, для добра людського
Чи хоч для слави він родивсь,
І оддзвін співу голосного
Не умовкаючи б котивсь
У даль віків. По сходах світу
Він на вершину гордовиту
Ступив би, гордість поколінь.

Його многотрадальна тінь
Забрала, може, із собою
Святу, велику таїну,
Животворящу і ясну,
І за могильною стіною
Не долетить прославний дзвін,
Благословення всіх племін.

XXXVIII. XXXIX

А може, й так: поета ждало
Звичайне на землі життя.
Натхнення б юне відбувало,
Огонь би згас без вороття.
Багато в чім би він змінився,
Розстався б з музами, женився,
Ріжки на лоб собі придбав,
В халаті б жив та поживав,
Спізнав би світ цей без омани,
Пив, їв, товстішав, спав, потів,
В подагрі ногу волочив
І врешті, як отець коханий,
На ліжку б вік свій закінчив
Між баб, дітей та лікарів.

XL

Та хай у далечі темніла
Чи інша доля, чи така,—
Поета мрійного убила,
Читачу, другова рука!
Є місце: в тиші староденній,
Де жив улюбленець натхнення,
Корінням дві сосни зійшлись;
Струмки під ними розлились
І в луг розбіглись недалекий.
Там ратай любить спочивать
І жниці воду набирать
Опівдні у дзвонисті глеки;
Там під покровом верховіть
Немудрий пам'ятник стоїть.

XLI

Під ним (як дощик починає
Весняний прибивати пил)
Про Волгу-матінку співає
Пастух, ладнаючи постіл,

І городянка чепуриста,
Прибувши спочивати з міста,
Як верхи проїздить вона,
Між нивами сама одна,
Коня свого там зупиняє,
І, від лиця одвівши флер,
Наймення того, хто помер,
Очима бистрими читає,—
І сльози, блиснувши з-під вій,
Туманять ясні очі їй.

XLII

І тихо їде в чистім полі,
Пойнята мріями, вона;
Тоді про Ленського, про долю
Думки снувати почина,
Гадає: «Як-то Ольга нині?
Тужила довго в самотині,
Чи скоро сліз пройшла пора?
І де тепер її сестра?
Де той відлюдник і злостивець,
Той ворог модний модних дам,
Дивак, розсварений з життям,
Поета юного убивець?»
Колись, за кілька, може, літ,
Складу про все докладний звіт,

XLIII

Та не тепер. Хоч я, читачу,
Мого героя і люблю,
Та інший час йому призначу,
А зараз кину без жалю.
Літа до прози нахиляють,
Грайливу риму проганяють,
І я за нею — жаль сказати —
Став лінивіше упадати.
Нема колишньої охоти
На давній віршувати лад;
Нових думок суворий ряд,
Нові, не знані ще турботи
В житейським шумі, в тишині
Тривожать мирний сон мені.

XLIV

Спізнав я інші поривання,

Спізнав невідану печаль;
Нема для перших уповання,
А давньої печалі жаль.
О де ви, де, солодкі мрії?
Де ваша рима — молодії?
Невже і справді під кінець
Зав'яв юнацький мій вінець?
Невже признати довелося
Без мудрих елегійних слів,
Що не вернуть весняних днів
(Як жартома казав я досі)?
Невже зав'яв мій юний цвіт?
Невже надходить тридцять літ?

XLV

Так, південь мій настав, панове.
Це мушу вам сказати я.
Що ж, попрощатись я готовий,
О люба молодість моя!
Спасибі за хвилини щасні,
За сум, за пориви прекрасні,
За бурі, за бенкетний грім,
За все, за все в житті моім
Спасибі щире. В самотині
У шумі людським я прожив
З тобою досить милих днів.
Доволі! З чистим серцем нині
Я рад на шлях новий ступить,
Пора настала відпочити.

XLVI

Дай оглянусь. Прощайте, ниви,
Де в тиші пропливали дні,
Де знав я пристрасті, щасливий,
Чи марив у лінивім сні.
А ти, натхнення, ти, крилате,
Тебе прошу я прилітати!
Дрімоту серця оживляй,
У закуток мій прилітай,
Не дай заснуть душі співцевій,
Похолодіти й зачерствіть,
А далі й зовсім скам'яніть
У людській метушні дешевій,
У цім багнищі, де загруз
Між друзів і служитель муз!⁴⁰

Глава сьома

Москва, Росії дочко люба. Де рівну ми тобі найдем?

Дмитрієв

Як рідну не любить Москву?

Баратинський

Зневага до Москви! З мандрівки не дарма! Де ж ліпш? — Де нас нема.

Грибоєдов

I

Весняним гонені промінням,
Із гір потоками сніги
Вже позбігали з буркотінням
На позаливані луги.
Крізь ясний сон природа мила
Свій ранок усміхом зустріла;
Палають сині небеса;
Лісів прозора ще краса
Немовби пухом зеленіє.
На поле бджілка золота
Збирати подать виліта,
Долина сохне і рябіє,
Стада шумлять, і соловей
Співає в німоті ночей.

II

О весно, весно! Час любові!
Який несеш мені ти сум,
І млосне хвилювання крові,
І хвилювання млосних дум!
З яким тяжким замилюванням
Я упиваюся диханням
Солодковійної весни
Серед сільської тишини!
Чи не для мене раювання,—
І все, що серце веселить,
Все, що сіяє, що блищить,
Утому лиш і нудьгування
Вливає в душу що німу,
Що всюди бачить тільки тьму?

III

Чи ми не раді повороту
Листків, опалих восени,
Гірку лиш чуємо скорботу

В новому шелесті весни?
Чи наше око, що вбачає,
Як цвіт природи воскресає,
Пригадує зів'ялий цвіт
Навіки вмерлих наших літ?
І, може, серце наше знову
У поетичнім бачить сні
Своєї молодості дні,
І далеч мрії загадкову,
І образ милої живий,
І ніч, і місяць чарівний...

IV

Не гайтесь, лінюхи дрімливі,
Епікурейці-мудреці,
Ви, учні Левшина⁴¹ щасливі,
Ви, тиші красної співці,
Ви, сіл околиць Пріами,
І ви, чутливо-ніжні дами,
Весна до себе кличе вас,
Тепла, квіток, роботи час,
Пора проходок в чистім лузі,
Пора спокусливих ночей!
В поля, утіху для очей,
Спішіть, спішіть, кохані друзі,
В бричках, каретах, на візках,
Міський отрушуючи прах!

V

І ви, читачу мій ласкавий,
В своїй колясці виписній
Покиньте місто і забави,
Порі пристойні зимовій;
З моєю музою легкою
Над безіменною рікою
Послухаємо шум гаїв
Там, де недавно, взимку, жив
Євгеній мій на самотині,
В неробстві тихім і гіркім,
Де Таня стрілася із ним
І де його немає нині...
Нема! Печальний тільки слід
Лишив він для майбутніх літ.

VI

Між гір, що піднесли півколом,
Туди ходімо, де струмок,
В'ючись, біжить зеленим полем
Крізь юний липовий гайок.
Там ніжна пісня солов'їна
Дзвенить всю ніч; цвіте шипшина
І чути плескіт джерела,—
Плита могильна там лягла
В тіні двох сосен пристарілих,
І напис так нам промовля:
«Взяла тут Ленського земля,
Що згинув рано смертю смілих,
Тоді-то, у таких літах.
Хай мирно спить поетів прах!»

VII

Там віти сосна нахилиє,
І ранній порив вітерця,
Бувало, там вінок гойдає
Над гробом бідного співця.
Бувало, пізньою порою
Сестра приходить із сестрою,
І плачуть в сяєві нічнім
Удвох над каменем тяжким.
Та нині... пам'ятник журливий
Забуто. Весь він в бур'яні.
Вінка нема вже на сосні.
Пастух лиш немоцний і сивий
Сидить там, лико плетучи
Та пісню довгу ведучи.

VIII. IX. X

Мій бідний Ленський! Сумування
Було не довге по тобі.
Не молодій, квітучій панні
Без краю плакати в журбі.
Шкода! Найшовся скоро другий,
Що юне серце, повне туги,
Любовним шепотом приспав,
Улан її зачарував,
Улан скорив її красою...
І наша Оля під вінцем
З ним поруч перед віттарем,
З похиленою головою,

З огнем в опущених очах,
Таїть усмішку на устах.

XI

Мій бідний Ленський! За межею,
Де вічність криє таїну,
Чи засмутився ти душею,
Фатальну вчувши новину,
Чи, може, тихі води Лети
Приспали муки всі, поете,
І в сні блаженному твоїм
Здається світ увесь німим?..
Так! Забуття чекає в гробі
Усіх нас. Мовкне відгук слів
Коханок, друзів, ворогів, —
І тільки в непристойній злобі
Хор спадкоємців не вгава,
Свої доводячи права.

XII

Тож скоро любий голос Олі
В родині Ларіних змовка.
Улан, своїй покірний долі,
Із нею їде до полка.
Слізьми гіркими умивавшись,
Старенька, з донею прощавшись,
Здавалось, ледь жива була,—
А Таня плакати не могла;
Лише смертельно поблідніло
Її лице з таємних мук,
Коли всі вийшли на рундук
І все, прощаючись, шуміло
Округ карети молодих,
Проводячи в дорогу їх.

XIII

І оком, сповненим туману,
Вона дивилась їм услід.
Шкода! Покинула Татяну
Подружка найлюбіших літ,
Її голубка яснокрила,
Її сестра, порада мила,
У даль полинула навік,
Як присуд долі їй прирік.
Мов тінь, без цілі Таня бродить,

Зорить на опустілий сад...
Ніде, ні в чім нема відрад,
І думам пільги не знаходить
Вона в приглушених сльозах,
І рветься серце у грудях.

XIV

І в цій жорстокій самотині
Сильніш любов її горить,
І про Онегіна віднині
Говорить серце їй щомить.
Уже його їй не стрічати,
Вона повинна проклинати
Того, хто Ленського убив;
Та вмер поет... туман покрив
Про нього спомин. Наречена
Уже за іншого пішла.
Поета пам'ять проплила,
Як диму смужка золочена,
Два серця тільки ще за ним
Сумують, може... Що ж по тім?

XV

Був вечір. Небо меркло. Води
Струмились тихо. Хрущ гудів.
Уже замовкли хороводи;
Уже за річкою горів
Огонь рибальський. В полі чистім,
У сяйві місяця срібlistім,
Повита мріями, смутна
Татьяна довго йшла одна.
Ішла, ішла. Перед собою
Вона зненацька бачить дім,
Село й діброву попід ним
І сад над світлою рікою.
Побачила — і серце в ній
Тривозі віддалось чудній.

XVI

Вагання душу їй сповняють.
«Піти вперед, піти назад?
Його нема. Мене не знають...
Поглянути на дім, на сад...»
І з пагорба Татьяна сходить,
Дух затаївши; далі зводить

Зачудування повний зір...
І входить на безлюдний двір,
Собаки кинулись до неї;
Двірських десятків хлопчаків
Приборкав розлютілих псів
І, гордий з послуги своєї,
Побившись за поділ прав,
Панянку під опіку взяв.

XVII

«Кімнати бачить я б хотіла...»
І до Анісії дітвора
Ключі просити полетіла;
Сама їх винесла стара,
І перед Танею блідою
Відкрила двері від покою,
І Таня входить в дім пустий,
Де жив герой наш молодий.
Спинилася: забутий в залі,
Кий на більярді спочивав,
На зм'ятім канапе лежав
Манежний прутик. Таня далі;
Старенька їй: «А ось камін;
Тут пан сидів, було, один.

XVIII

Із ним обідав тут зимою
Небіжчик Ленський, наш сусід.
Сюди, паняночко, за мною.
Ось кабінет: після обід
Він тут, бувало, спочиває,
Свого прикажчика приймає;
Тут кофій пив він і читав...
Тут і покійний проживав
Наш пан. Бувало, споминаю,
Він, щоб годину змарнувать,
Зо мною в дурня зволив грать.
Хай прийме бог його до раю,
І кісточкам в землі сирій
Хай дасть він мир і супокій!»

XIX

Татьяна в захваті невиннім
Навколо погляд водить свій,
Здається все їй неоцінним,

Усе томливу душу їй
Тяжкої сповнює відради:
І стіл, і мирний блиск лампади.
І книги в неладі кругом,
І ліжко, вкрите килимком,
І в шибі хмарка срібнорунна,
Що заглядає в кабінет,
І лорда Байрона портрет,
І лялька на стовпці чавунна
В трикутці, з грозовим чолом,
З руками, що лежать хрестом.

XX

Татьяна в келії тій модній
Як зачарована стоїть.
Та пізно. Віє в тьмі холодній
Нічний вітрець. Діброва спить
Над стуманілою рікою;
Сховався місяць за горою,
І піліgrimці молодій
Пора вертатися мерщій.
І, потаївши хвилювання,
Не втримавшись, щоб не зітхнуть,
Татьяна вирушає в путь,
Зложивши ключниці прохання,
Щоб їй у замку цім бувають
І книги тут самій читать.

XXI

Анісья провела Татьяну
Аж за ворота. День пройшов,
І героїня наша рано
З'явилась у садибі знов;
І в кабінеті мовчазному,
Віддавшись захвату чудному,
Нарешті зосталась одна,
І довго плакала вона.
До книг по тому узялася.
Було їй спершу не до них,
Та трохи дивним вибір їх
Їй здався. Ревно віддалася
Вона друкованим рядкам;
Їй світ новий одкрився там.

XXII

Хоч нам відомо, що читання
Давно Євгеній розлюбив,
Однаке деякі писання
Із-під неласки він одвів:
Співець Гяура та Жуана,
Та зо два, зо три ще романи,
Де віддзеркалився наш час
І де змальовано для нас
Його героїв досить вірно,
Без віри й честі у ділах,
З холодним серцем у грудях,
Химерам відданих безмірно,
Чия озліла голова
На марні дії порива.

XXIII

Відзначок нігтем там чимало
Було на книжних берегах,—
І око пильне оживало
Ще більше на таких рядках.
Татьяна з трепетом зважає,
Що мій Онегін відзначає,
На чім увагу він спинив
І з чим погодився без слів.
То там, то там на білім полі
Лишились олівця сліди,—
Душа Онегіна завжди
В них одбивалась мимоволі —
В короткім слові чи в гачку,
Чи в запитальному значку.

XXIV

Належну знайдено дорогу;
Дається Тані зрозуміть
Усе ясніше — слава богу,—
Кого судилось полюбить,
Кому віддати пал сердечний:
Дивак сумний і небезпечний,
Що в небі чи в безодні зріс,
Цей ангел чи гордливий біс,—
Що ж він? Наслідування вдале,
Нікчемна тінь? Невже-бо він
В плащі Гарольдовім москвин,
Химер чужих тлумачник дбалий,

Слів модних збиранка нова?
Чи не пародія, бува?

XXV

Невже-бо загадку збагнула?
Невже те слово — ось воно?
Час лине; дівчина забула,
Що дома ждуть її давно,
Де із сусідами розмова
Іде статечна вечорова.
«Що діять? Таня не мала,—
Стара з кректінням почала,—
Молодша Оленька за неї.
Віддати заміж, далєбі,
Пора,— але куди тобі!
Усім співає однієї:
Не вийду! І, завжди сумна,
Все бродить по лісах вона».

XXVI

«Чи не закохана?» — «В кого-бо?
Буянов — одкоша дістав.
За Петушкова — теж нелюбо.
Гусар Пихтін тут гостював;
То ж як до неї він лицявся,
Як, наче бісик, увивався!
Я думала собі: ось-ось;
Куди там! Знову розійшлось!»
«Що ж, матінко, за чим же стало?
В Москву, на ринок відданок!
Там що ступи, то й женишок».
«Ох, батечку! Прибутків мало».
«На зиму вистачить, а там
І я позичу радо вам».

XXVII

Старенькій Лариній припала
Розумна рада до смаку,
І до Москви вона поклала
На зиму повезти дочку.
І Таня мліє від турботи.
На осуд світської пишноти
Провінціальний лад і стрій
Явити дівчині сільській,
І запізнїлі вже убори,

І запізнiлий склад речей;
Московських франтів і цiрцей
Зустріть насмішкуваті зори!..
О страх! Ні, краще в глушині,
В лісах промарнувати дні.

XXVIII

Тепер, прокинувшись зарання,
Біжить сама-вона в поля,
І не таїть замилювання,
І потихеньку промовля:
«Прощайте, тіняві долини,
І ви, знайомі верховини,
І ви, знайомі дерева!
Прощай, красо небес жива,
Прощай, жива моя природо!
Міняю тишу милих дум
На блискотливий, марний шум!
Прощай і ти, моя свободо!
Куди, до чого лину я?
Що доля вирекла моя?»

XXIX

Проходки довшають дедалі.
Тепер то пагорб, то струмок,
Раніш без погляду zostали,
В ній будять тихий рій думок.
Вона, як з друзями, з братами,
З гаями рідними, з лугами
Приходить ніжно розмовлять.
Та літа красні дні летять,
І осінь золото розсипає.
Природа трепетна, сумна,
Неначе жертва осяйна..
Аж північ хмари наганяє,
Завила враз, — і от сама
Йде чародійниця-зима.

XXX

Прийшла, розсипалась; жмутками
Повисла на гіллі дубів,
Лягла хвилястими ковдрами
У полі, навкруги горбів;
Зрівняла береги з рікою
Розпушеною пеленою;

Блищить мороз. І раді ми
З цих жартів матінки зими.
Не раде їй лиш серце Тані.
Вона не йде її стрічать,
Морозну куряву вдихать
І першим снігом на світанні
Обличчя, груди, плечі вмить;
Зимова путь її страшить.

XXXI

Давно пора вже від'їздити,
Минувся і останній строк;
Вже верх новий давно прибитий
До рідко вживаних санок.
Обоз домашній, три кибитки,
Везуть домашні всі пожитки,
Каструлі, дзиглики, скриньки,
Гриби, варення, сінники,
Перини та клітки з півнями,
Горшки, миски et cetera.
Ну, безліч різного добра.
Зібралась челядь і сльозами
Майбутню окропляє путь;
От вісімнадцять шкап ведуть,

XXXII

В боярські сани запрягають,
Сніданок варять кухарі,
З верхом кибитки накладають;
Сварки і гомін на дворі.
На шкапі, миршавій, кудлатій,
Сидить фореитор бородатий.
Всі слуги збіглись до воріт
Панів проводити у світ.
От сіли, і під крик стокротний
Дідівські поповзли санки.
«Прощайте, затишні кутки!
Прощай, притулку мій самотній!
Чи ще побачимось колись?» —
І сльози в Тані полились.

XXXIII

Коли освіті добродійній
Ми більше відведем границь,
То з часом (висновки надійні

Із мудро складених таблиць —
Літ за п'ятсот) дороги, певно,
Налагодить Росія ревно:
Шосейний переріже шлях
Її в найдальших напрямках,
Мости чавунною дугою
Окриють вод блакитний шир,
Розриємо підніжжя гір;
Пройдем зухвало під водою,
І заведе хрещений мир
На кожній станції трактир.

XXXIV

Тепер нема цього нітрохи⁴²,
Мости занедбані гниють,
Блощиці в станціях та блохи
Заснути людям не дають;
У хаті, завсігди холодній,
Високомовний, та голодний
На показ преїскурант висить,
Щоб апетит лише дражнить,
І повагом сільські циклопи
З напівзотлілим фартухом
Лікують руським молотком
Легенькі вироби Європи
І славлять бога, що завів
Дороги з безліччю ровів.

XXXV

Зате в зимові дні холодні
Їзда нам серце веселить;
Як вірш без думки в пісні модній,
Гладкий усюди шлях лежить.
Моторні в нас автомедони,
Стомити важко наших коней,
І верстви через гори й діл
Мелькають, ніби частокіл⁴³.
Та Ларіна, щоб не платити
Прогонів, надто дорогих,
На шкапах їхала своїх,
І дівчина могла зажити
Нудьги дорожньої до дна:
Сім день промучилась вона.

XXXVI

Та вже близенько. Перед ними
Білокамінної Москви,
Як жар, хрестами золотими
Старі поблискують церкви.
Ах, друзі! З радістю якою
Побачив я перед собою
Півколо кам'яних домів,
Церков, чертогів і садів!
Як часто у гіркій розлуці,
Печаль стрічаючи нову,
Я думав потай про Москву!..
Москва... О, скільки в цьому звуці
Для серця руського злилось!
О, скільки спогадів зійшлося!

XXXVII

Ось гай розрісся кучерявий,
Петровський замок свій фронтон
Над ним підносить, гідний слави.
Даремно ждав Наполеон,
Сп'янілий від бряжчання криці,
Коліноклонної столиці
З ключами древнього Кремля;
Ні, не пішла Москва моя
З похиленою головою.
Не свято, не гостинний дар —
Вона готовила пожар
Нетерпеливому герою.
Відсіль, забувши лік годин,
Дивився на пожежу він.

XXXVIII

Прощай, старої свідку слави,
Петровський замок. Ну! Не стій.
Вперед! Уже стовпи застави
Білють; от і по Тверській
Провінціальний повіз мчиться.
Мелькають скрізь баби, крамниці,
Будки, хлоп'ята, ліхтарі,
Двірці, сади, монастирі,
Бухарці, візники, городи,
Купці, халупи, мужики,
Бульвари, башти, козаки,
Аптеки, магазини моди,

Леви камінні при домах
І зграї галок на хрестах.

XXXIX. XL

Отож добрались до притулку,
Проїхавши чималий світ;
Близ Харитонія в завулку
Звернули сани до воріт
Старого дому. Без пишноти
Живе тут хора на сухоти
Московська тітка. До дверей
Біжить, стрічаючи гостей,
Старий слуга старої пані,
В подертім каптані калмик.
Лунає привітальний крик
Княжни на ветхому дивані.
З плачем старенькі обнялись,
І речі бистрі полились.

XLI

«Княжно, mon ange!»²⁰ — «Pachette!»²¹ — «Аліно!»
«Ну, хто б подумав?» — «Як давно!»
«Надовго? Серденько! Кузино!
Сідай — та дивно ж як воно!
Їй-богу, сцена із романа...»
«А це дочка моя, Татьяна». —
«Ах, і не віриться мені —
Немов я все це бачу в сні...
А пам'ятаєш Грандісона?»
«Як, Грандісон?... а, Грандісон!
Та де ж він? Все неначе сон!»
«В Москві, неподаль Симеона;
Кутю таки у мене їв;
Недавно сина він женив.

XLII

А той... та все пізніш розкажем...
Гаразд? Усій її рідні
Ми Таню завтра ж і покажем,
Шкода, несила вже мені, —
Ох, волочу насилу ноги!
Та ви замучені з дороги,
Ходімо разом одпочить,

²⁰Мій ангеле! (франц.). — Ред.

²¹Пашето! (франц.). — Ред.

Зморилась... в грудях так болить...
Нелегко нині вже й радіти,
Отак, голубонько моя...
Вже ні на що не здатна я...
Старому гидко в світі жити...»
І тут, з утомою в очах,
Закашлялась вона в сльозах.

XLIII

Татьяні серце зворушила
Ласкавість хорої; та їй
Нова домівка все ж немила,
Самотній мрійниці сільській.
Під шовком ніжної запони
Вона в солодкім сні не тоне,
І рано-вранці передзвін,
Предтеча трудових годин,
Її з постелі підіймає.
Сідає Таня край вікна.
Поволі дніє; та вона
Ланів дідизних не вбачає;
Сіріють тільки крізь туман
Конюшня, кухня та паркан.

XLIV

І от від ранку аж до ночі
Татьяну возять там і там,
Щоб лінощі її дівочі
Явить бабусям та дідам.
Куди лиш повіз їх прибуде —
Ласкаві зустрічі усюди,
Хліб-сіль, розмова гомінка.
— Велика Таня вже яка!
— Чи я ж давно тебе хрестила?
— А я за уші наскубла!
— А я медяника дала!
— А я так на руках носила!
— І хором сиві гомонять:
«Ох, як же то роки летять!»

XLV

Та в них не видно переміни;
Усе в них на старий взірець:
У тітоньки княжни Поліни
Той самий тюлевий чепець;

Все білється Лукер'я Львівна,
І бреше все Любов Петрівна,
Іван Петрович все дурний,
Семен Петрович все скупий,
В Авдотї Карпівни від шлюбу
Той самий друг, мосьс Фінмуш,
Той самий шпіц, той самий муж;
А він все член ретельний клубу,
Глухий і смирний жінчин гість,
За двох так само п'є та їсть.

XLVI

Їх дочки Таню обнімають.
Розквітлі грації Москви
Спочатку мовчки оглядають
Татьяну з ніг до голови;
Вона здається їм чудною,
Худою надто та блідою,
Провінціального взірця,
А втім, гарненькою з лиця;
Тоді, скорившись природі,
До себе приязно ведуть,
Цілують, серденьком зовуть,
І роблять зачіску по моді,
І ніжно повіряють їй
Дівочих таємниці мрій,

XLVII

Секрети юного кохання,
Надії, пустощі дрібні.
Скрашає їхнє лепетання
Легенька домішка брехні.
Тоді, в одплату за довіру,
І Таню просять душу щиру
Одкрити без вагання їм.
А Таня, наче в сні чуднім,
Думками десь далеко лине,
Не розуміє їхніх слів,
І тайну власних почуттів,
Страждань і щастя скарб єдиний
У серці криючи своїм,
Його не ділить ані з ким.

XLVIII

Татьяна слухає в вітальні
Гостей розмови голосні,
Та все слова такі загальні,
Такі утерті та нудні;
Нема ні серця, ні уяви,
Усе байдуже, нецікаве,
І навіть наклепи у них
Чуттів позбавлені живих.
Шкода вже й розуму шукати,
Не те що там великих дум;
Не посміхнеться томний ум,
Не вгріє серця й жарт крилатий.
Бо й дуροщів смішних нема
В цім панстві, де нудьга сама!

XLIX

Архівні юнаки юрбою
На Таню споважна зорять
І неприхильно між собою
Про неї стиха гомонять;
Один якийсь блазнюк печальний
В ній бачить образ ідеальний
І потай в метушні людській
Елегію складає їй.
Якось у тітоньки нудної
До неї Вяземський підсів
І зацікавити зумів.
Про ймення панночки нової,
Свій поправляючи парик,
Тоді питається старик.

L

А там, де Мельпомена висте
Протяжним голосом своїм,
Де плащ мішурний багрянів
Перед збіговищем людським,
Де тихо Талія дрімає
І на плескання не зважає,
Де Терпсіхорі лиш одній
Глядач дивує молодий
(Про це ви спомин бережете,
Як я, панове, бережу),—
На дівчину, усім чужу,
Не поверталися лорнети

Ревливих паній і знавців
Із лож блискучих та з рядів.

LI

Її привозять і в зібрання.
Задуха, гомін, шум і сміх,
Музики грім, свічок блищання,
Мелькання, вихор пар легких,
Красунь прозорчасті убори,
Людьми ущерть залиті хори,
Півколо панночок і дам,—
Усе вражає очі там.
Тут франти появляють чари —
Своє нахабство, свій жилет
І неуважний свій лорнет.
Сюди відпущені гусари
Спішать прибути, прогрімить,
Заполонить і полетить.

LII

Зірок багато єсть у ночі,
Багата на красунь Москва,
Але найбільше вабить очі
Сріблиста зірка ранкова.
Але вона, перед котрою
Я мовкну з лірою дзвінкою,
Зорею ранньою, ясна,
Блищить серед красунь одна.
Як по-небесному гордливо
Землі торкається вона!
Як від грудей пашить весна!
Як очі дивляться томливо!..
Та годі, годі; перестань:
Ти заплатив безумству дань.

LIII

Шум, метушіння, сміх, уклони,
Галоп, мазурка, вальс... А там,
Між двох тіток, біля колони,
Чужа усім людським очам,
Татьяна дивиться й не бачить,
Що серцю суєта ця значить!
Їй душно тут... Вона в думках
Перелітає по полях
Туди, де бідні поселяни,

Де самотинності куток,
Де світлий котиться струмок,
Де квіти, де її романи,
Де в тінях липових алей
Ввижався він у тьмі ночей.

LIV

Так мисль її далеко бродить:
Забуто й світ, і пишний бал;
Очей тим часом не відводить
Якийсь од неї генерал.
Лукаво тітоньки моргнули
І ліктем Таню підштовхнули,
І кожна прошептала їй:
«Ліворуч подивись мерщій!»
«Ліворуч? Де? А що там саме?»
«Та що вже є, туди поглянь...
Он, недалечко тих-от пань...
Там поруч двоє з орденами...
Недавно увійшов він в зал...»
«Хто — він? товстий той генерал?»

LV

Тут переможниці Татьяні
Ми поздоровлення складім
І знов ходу свою в романі
На путь колишню повернім...
До речі, тут сказати маю:
Про друга юного співаю
І дивину його химер.
Благослови ж мене тепер,
О музо епосу висока!
І, з вірним посохом в руці,
Не дай зійти на манівці.
Доволі! Скінчена морока!
Віддав я класицизму честь,—
Хоч пізно трохи, заспів єсть.

Глава восьма

Fare thee well, and if for ever, Still for ever, fare thee well.

Byron²²

I

В ті дні, коли в садах Ліцея
Я безтурботно розцвітав,
Читав охоче Апулея,
А Ціцерона не читав,
В ті дні, при співах лебединих,
В повитих тайною долинах,
Край вод прозорчастих мені
З'явилась муза навесні.
В студентській келії проміння
Враз засіяло: муза в ній
Відкрила юний бенкет свій,
Забави вславила дитинні,
Діла славетні давнини
І серця трепетного сни.

II

І світ зустрів її зичливий;
Нас перший успіх окрилив;
Помітив нас Державін сивий
І край труни благословив.

.....

III

І я, закон єдиний мавши,
Примхливу волю почуттів,
З юрбою мислі поділявши,
Я музу пустотливу ввів
На бенкет, в шум сперечок вічних,
Грозу дозорів опівнічних;
І їм веселої пори
Вона несла свої дари
І, як вакханочка, сміялась,
Гучний вела при чаші спів,
І молодь одлетілих днів
До неї палко залицялась,
А я пишався, що знайшов
Такої подруги любов.

²²Прощай, і вже як назавжди, то назавжди прощай. Байрон (англ.). — Ред.

IV

Та присудила доля мстива
Мені вигнання — муза вслід.
Не раз, було, ласкава діва,
Німотний ділячи похід,
Мене таємно чарувала!
Не раз вона зо мною мчала
Вночі, в кавказькій стороні,
Немов Ленора, на коні!
Не раз на берегах Тавриди
Вона мене у тьмі нічній
Водила слухать шум морський,
Немовчний шепіт Нереїди,
Глибокий, вічний шум валів,
Прославний гімн отцю світів.

V

І, занедбавши гомін дальній
Столичних бенкетів і втіх,
В глухій Молдавії печальній
По вбогих шатрах кочових
Вона зо мною гостювала,
І серед диких дика стала,
Забула мову там богів,
На степовий змінивши спів,
На дивний звук чужого слова...
Та все змінилося по тім,
І от вона в саду моїм —
Журлива панна повітова,
З сумною думою в очах,
З французьким томиком в руках.

VI

Тепер веду я музу вперше
На світський раут гомінкий⁴⁴;
В ревнивім остраху завмерши,
Дивлюсь на чар її сільський.
Крізь ряд тісний аристократів,
Військових франтів, дипломатів
І гордих дам пливе вона;
От сіла й стежить, мовчазна,
За блискотливою юрбою,
Мельканням суконь і речей,
Ходою вільною гостей
Перед хазяйкою стрункою,

Живими рамами мужчин
Круг дам, немов округ картин.

VII

Їй до вподоби лад бадьорий
Олігархічних вільних слів,
І холод гордошів суворий,
І суміш років та чинів.
Та хто ж ото в юрбі шумливій
Стоїть, туманний, мовчазливий?
Для всіх здається він чужим.
Мигтять обличчя перед ним,
Як надокучні сні щоденні.
Чи сплін, чи самолюбства біль
На цім обличчі? Як, відкіль?
Хто він такий? Невже Євгеній?
Невже це він?.. Так, справді він.
— Давно прибув з чужих країн?

VIII

Той самий він, чи вгамувався?
Чи грає й досі дивака?
Яких іще там рис набрався?
Чи переміна з ним яка?
Чим нині з'явиться? Мельмотом,
Космополітом, патріотом,
Гарольдом, квакером, чи знов
Ще іншу маску він знайшов,
Чи буде так собі людина,
Як от, приміром, ви та я?
Принаймні думка ось моя:
Набридла мода старовинна
І всі ті вибрики смішні...
— Знайомі ви? — І так, і ні.

IX

— Чому ж бо так ви неласкаво
Про нього мислите, скажіть?
Чи не тому, що без угаву
Ми звикли все і всіх судить,
Що сміливість душі палкої
Для себелюбності дрібної
Образлива або смішна,
Що вільна думка нам страшна,
Що надто часто ми розмови

Ладні вважати за діла,
Що дурість легковажна й зла,
Що розум наш — пустоголовий
І що нікчемність лиш одна
По зросту нам і не чудна?

X

Блажен, хто в юності був юний,
Блажен, хто в слухний час дозрів,
Хто несподіванки фортуни
З літами стерпіти зумів;
Хто в сни химерні не вдавався,
Хто з черню світською братався,
Хто в двадцять літ бенкетував,
А в тридцять — посаг добрий взяв;
Хто в п'ятдесят боргів позбувся,
Приватні й інші заплатив;
Хто слави, грошей і чинів
Спокійно, повагом добувся,
Про кого казано весь вік:
N. N. прекрасний чоловік.

XI

Та сумно, що, як привид милий,
Минулась молодість ясна,
Що ми всякчас її дурили,
Що зрадила і нас вона;
Що наші смілі сподівання,
Що наші світлі поривання
Зотліли рано, за весни,
Мов листя мокре восени.
Нестерпно, як перед тобою
Самих обідів довгий ряд,
А все життя — немов обряд,
І ти статечно за юрбою
Ідеш, чужий її думкам
І дріб'язковим почуттям.

XII

У гаморі людського суду
Нестерпно (річ ясна така)
Серед розсудливого люду
Придбати славу дивака,
Безумця, гідного покари,
Чи сатанічної почвари,

Чи навіть демона мого.
Онєгін (знов черга його),
Убивши друга на дуелі,
Доживши марно, без трудів
До двадцяти шести років,
Літа пройшовши невеселі
Без служби, без жони, без діл,
Не знав, де діти решту сил.

XIII

Заволоділа ним рухливість,
Жага небачених країв
(Болюча, визнаймо, властивість,
Свідомий хрест одинаків).
Покинув він спадкові ниви,
Дібровний морок мовчазливий,
Де тінь скривавлена за ним
Ходила з присудом німим,
І подорож почав без цілі
В якімсь тривожнім почутті;
Та, як і все у цім житті,
І мандри стали вже немілі;
Отож прибув оригінал,
Як Чацький, з корабля на бал.

XIV

Нараз усі захвилювались,
Шептання виповнило зал...
До господині наближались
У парі дама й генерал.
Була вона не гомінлива,
І не холодна, й не кваплива,
Без гри зухвалої в очах,
Без нарочитості в речах,
Без тих-от витівок манірних,
Без мавпування рис чужих...
Вона була з-поміж усіх
Зразком усіх чеснот добірних,
Du somme il faut...^{23*} (Даруй, Шишков:
Російських слів я не знайшов).

XV

До неї тислись дами ближче,
Бабусі посміхались їй;

²³Доброго тону, доброго смаку... (франц.). — Ред.

Мужчини кланялися нижче,
Ловили зір її ясний,
Панни проходили тихіше,
І задирав за всіх пишніше
І носа, й плечі генерал,
Що з нею увійшов на бал.
Ніхто б не міг її назвати
Прекрасною; а водночас
Ніхто б не зважився із нас
Отих прикмет у ній шукати,
Що світський Лондон недарма
Взиває vulgar²⁴. (Сил нема...

XVI

Люблю я дуже це от слово,
Та сил нема його віддати;
У нас воно лунає ново,
І хто зна, чи йому лунать.
Воно б годилось в епіграму...) —
Та далі річ про нашу даму.
В красі байдужній край стола
Вона розмову почала
Із Ніночкою Веронською,
Із Клеопатрою Неви.
Напевне, згодилися б ви,
Що Ніна зимною красою
Її затьмарить не могла,
Хоч і затьмарлива була.

XVII

«Невже ж то, — думає Євгеній:
— Невже вона? Та справді... Ні...
Як! Зро?сла в тиші староденній...»
І свій лорнет у метушні
Він обертає знову й знову
На ту, чию ходу і мову,
Чиє лице немовби знав»
«Ти б, князю, часом не сказав,
Хто то в береті малиновім
З послом іспанським там сидить?»
Князь усміхнувся мимохіть:
«Ага! Зустрітися б давно вам!

²⁴Вульгарніш (англ.). — Ред.

Стривай, вас познайомлю я».
«Та хто ж вона?» — «Жона моя».

XVIII

«То ти жонатий? Річ неждана!
Давно?» — «Та близько двох років».
«Хто жінка?» — «Ларіна».
«Татьяна?» — «Знайома?» —
«Я в сусідстві жив».
«О, то ходімо ж!» — Князь підходить
І до дружини він підводить
Під руку родича свого.
Княгиня, вбачивши його,
Відчула дивне хвилювання,
Повита трепетом палким,
Та жодним поглядом своїм
Не виявила почування:
Зберігся в неї рівний тон,
Смаку хорошого закон.

XIX

Їй-богу, так! І не здригнулась,
Не стала рада, ні сумна...
Брова — і то не ворухнулась,
Не стисла навіть уст вона.
Було її обличчя знане,
Але від давньої Татьяни
Не залишилось і слідів.
Зайти в розмову він хотів
І — і не міг. Вона спитала,
Чи він давно прибув, чи ні,
Чи був у рідній стороні;
Тоді поглянула, недбала,
На мужа — і майнула вмить...
Немов прикутий він стоїть.

XX

Невже та сама це Татьяна,
Кому в недавні дні оті,
В початку нашого романа,
В глухій, далекій самоті,
Обравши путь добролюбиву,
Читав він проповідь зичливу,
Та, від якої він листа
І досі інколи чита,

Де все одверте, все на волі,
Та дівчинка... Чи це вві сні?..
Та дівчинка, кого в ті дні
Зневажив він в смиренній долі, —
Невже вона була це з ним,
Спокоєм дивна чарівним?

XXI

Він їде з рауту тісного,
У думи вдавшись чудні.
То сум, то мрії серце в нього
Тривожать у спізнілім сні.
Прокинувся; слуга приносить
Листа: князь N. уклінно просить
Його на вечір. «Боже мій!
До неї! — Буду!» — і мерщій
Він пише відповідь квапливу.
Що з ним? Немов мана якась!
Що за тривога полилась
У душу зимну та ліниву?
Досада? Гордощі? Чи знов
Турбота юності — любов?

XXII

Онегін лічить знов години
І вечора тривожно жде.
Та от десяту б'є; він лине,
Летить по сходах, а не йде,
І тихо до княгині входить;
Татьяну він саму знаходить,
І мовчки декілька хвилин
Вони сидять. Німує він,
Собі дивуючись. Похмурий,
Ніяковий, найти слова
Він не уміє. Голова
Думок ховає натиск бурний.
Уперто він зорить: вона
Сидить спокійна і ясна.

XXIII

Приходить муж. Він уриває
Цей неприємний *tete-a-tete*²⁵.
З Онегіним він починає
Якийсь пригадувать бенкет.

²⁵Розмова сам на сам (франц.). — *Ред.*

Вони сміються. Входять гості.
От сіль їдка тонкої злості
Розмову приправляє їм.
У тому гомоні легкім
Не почувалось ошуканства,
З манірним і пустим лицем,
Торкалися поважних тем,
Без вічних істин, без педантства,
І вільність не здавалась там
Страшною нічиїм ушам.

XXIV

Тут був, одначе, цвіт столиці,
І знать, і модності зразки,
І кілька дурнів, як годиться,
І всюдисущі диваки;
Були там досить літні дами
В чіпцях, із пишними квітками;
Панянок декілька було,
Що гордо хмурили чоло;
Тут був посол, що з розумінням
Про речі говорив значні;
Був у пахучій сивині
Старик, що в дусі старовиннім
Дотепно й тонко жартував.
Наш вік од цього вже відстав.

XXV

Був епіграм збирач завзятий,
Сердитий на усе й на всіх:
На те, що чай холоднуватий,
На дамські зачіски, на сміх,
На згадку про роман туманний,
На вензель, двом сестрицям даний,
На зміст журналів, на війну,
На сніг і на свою жону.

XXVI

Тут був Проласов, між знайомих
Низької підлості вірець,
Що притупив по всіх альбомах,
St.-Priest, тонкий твій олівець;
В дверях стояв диктатор бальний,
Немов малюночок журнальний,
Рум'яний вербний херувим,

З лицем недвижним і німим,
І, геть засушений крохмалем,
Чужих країв нахабний птах
Будив усмішку на устах
Величним рухом, надто дбалим,—
І всі, зирнувши, йому
Оцінку склали тим німу.

XXVII

Але Онегіна манила
Татьяна вечір весь одна,
Не давня дівчинка несміла,
На вдачу проста і сумна,
А можновладна ця княгиня,
А неприступна ця богиня
Пишновеличної Неви.
О люди! Всі на вдачу ви,
Як ваша прабабуся Єва:
Що дане вам — не вабить вас;
Лукавий змій зове всякчас
До забороненого древа:
Вам яблук звідти подавай,
Без цього вам і рай — не рай.

XXVIII

Як відмінилася Татьяна!
Як твердо в роль свою ввійшла!
Як надокучливого сана
Манери скоро прийняла!
Хто б упізнав дівчатко миле
У гордій цій, свідомій сили.
Законодавиці балів?
І він-бо серце їй палив!
Вона про нього в пільмі ночі,
Коли не прилітав Морфей,
Гадала потай від людей,
На місяць томні звівши очі,
І марила, що вдвох підуть
Вони верстати скромну путь!

XXIX

Коханню кожен вік, підвладний;
Але незайманим серцям
Воно живлюще і відрadne,
Як буря весняним полям:

Дощами пристрасті їх миють,
Вони оживлюються, спіють —
І подих зрошує живий
І цвіт, і овоч золотий.
Та в віці пізньому, безпліднім,
На повороті наших літ
Любов кладе мертвотний слід:
Так осінь повівом холодним
В болото обертає луг
І оголяє ліс навкруг.

XXX

Шкода й казати: наш Євгеній
Татьяну любить, як дитя;
В тривозі й ревності шаленій
Він їй присвячує життя.
Забувши розум, він щоранку
Вбігає до скляного ганку,
Іде під накриттям склепінь;
За нею всюди він, як тінь;
Щасливий він, коли пухнатий
Боа накине на плече,
Руки діткнеться гаряче,
Хустинку встигне їй подати
Чи владним порухом очей
Розсуне пишний полк ліврей.

XXXI

Вона його не помічає,
Хоч би розпався він у прах.
Спокійно вдома зустрічає,
Слів зо три скаже у гостях,
Уклоном часом тільки стріне,
Не поговорить і хвилини:
Кокетства в ній нема й сліда —
Так вищий світ заповіда.
Онєгін бліднуть починає, —
Їй чи не видно, чи не жаль;
Уже йому тяжка печаль,
Либонь, сухоти навіває.
Всі шлють його до лікарів,
А ті — на води з цих країв.

XXXII

А він не їде; він зарані

Ладен до прадідів писать,
Що буде скоро; а Татьяні
Хоч би там що (така їх стать);
А він упертий, не здається,
Іще надія в серці б'ється;
Хоча недужий він, рука
Перо за дужих двох стиска,
Любовне пишучи визнання.
Хоч у листах не без причин
Користі мало бачив він,
Та, видно, стерпіти страждання
Євгеній більше сил не мав.
От що княгині він писав.

Лист Онегіна до Татьяни

Я знаю все: образить вас
Моя печальна таємниця.
Яким презирством загориться
Ваш погляд, гордий повсякчас!
Чого я хочу? І для чого
Відкрию душу вам свою?
Для сміху, може, ще й лихого,
Я тільки привід подаю!
Випадком вас колись зустрівши,
В вас іскру ніжності вловивши,
Я їй повірити не смів:
Не дав зростати звичці любій;
Свою набридлу волю в шлюбі
Я втратити не захотів.
Іще одно нас розлучило...
Нещасна жертва, Ленський впав...
І все, що серце полюбило,
Від серця геть я відірвав;
Чужий усім, на самотині
Я думав: воля й супокій
Замінять щастя. Боже мій!
Як помиливсь, як мучусь нині!
Ні, бачити щохвилі вас,
Ходити вслід, як тінь незрима,
Ваш усміх, погляд повсякчас
Ловить жадібними очима,
Ваш голос чути, розуміть
Усю довершеність безкраю,
У муках перед вами мліть,

Блідніти й гаснуть... о мій раю!
Та не для мене це: щомить
Слідкую марно я за вами;
Життя іде, життя летить,
А я розтрачую без тями
Від долі визначені дні.
Вони вже й так тяжкі мені.
Я знаю: довго не страждати,
Земна кінчиться путь моя,
Та мушу вранці певність мати,
Що вас удень зустріну я...
Боюсь: в мольбі моїй смиренній
Побачить ваш суворий зір
Підступні хитрощі мерзенні —
І чую гнівний ваш докір.
Коли б ви знали, як жахливо
Таїти пристрасну любов,
Палать — і розумом гнівливо
Бентежну гамувати кров;
Хотіть коліна вам обняти
І, припадаючи до ніг,
Мольби, признання виливати,
Все, все, що висловити б міг,—
А навіч холодом жорстоким
І мову, й погляд повивать,
Спокійно з вами розмовлять,
Дивитися веселим оком!..
Та годі вже: з собою сам
Не встою більше в боротьбі я;
Нехай мана — моя надія,
Та віддаюсь на волю вам.

XXXIII

Вона мовчить. Послання друге,
Послання третє — все дарма,
Вона мовчить. Він, повен туги,
В зібрання їде. Там сама
Вона назустріч. Загадкова,
Не промовляє ані слова.
У! холодом яким страшним
Ця постать віє перед ним!
Мов заніміли, мов камінні,
Її погордливі уста!
Євгеній поглядом чита:
Де жалощі, зніяковіння?

Де сльози? Їх нема й слідів!
На цім обличчі тільки гнів...

XXXIV

Та, може, острах потаємний,
Щоб світ і муж не догадав
Про той дівочий пал даремний,
Про все, що лиш Онегін знав...
Надій нема! Він од'їжджає,
Своє безумство проклинає,—
І хоче знову, як колись,
Життя шумливого зректись,
І в кабінеті мовчазному
Згадав він, як нудьга за ним
Гонилась приви́дом грізним
У світі шумному й пустому,
За ко́мір, бі́дного, взяла
І в темний заку́т зати́гла.

XXXV

Він оддає без перебору
Увагу Гіббону, Руссо,
Манзоні, Гердеру, Шамфору,
Madame de Stael, Біша, Тіссо,
Скептичного читає Бе́ля,
Читає твори Фонтенеля,
Читає й наших мудреців,
Усе приймаючи без слів:
І альманахи, і журнали,
Що мудро вміють нас повчать,
Де так тепер мене корять
І де високі мадригали
Стрічав недавно я собі:
E sempre bene²⁶, далебі.

XXXVI

І що ж? Очима він читає,
А думи лину́ть геть відті́ль;
Самотню ду́шу огорта́в
Солодких марев ніжний бі́ль.
Помі́ж рядка́ми ненаро́ком
Духовним він читає о́ком
Рядки незримі. Тільки їм
Дається він є́ством усі́м.

²⁶І що ж, чудово (італ.). — *Ред.*

То нерозгадані подання
Затьмареної давнини,
Чудні, незрозумілі сни,
Погрози темні, віщування,
Чи казки таємничий зміст,
Чи діви молодії лист.

XXXVII

І от поволі западає
Він у бездумний тихий сон,
Уява перед ним метає
Свій різнобарвний фараон²⁷.
То бачить він: юнак знайомий
Лежить в заметі нерухомий,
Немов заснув оце тепер,
І чути голос: що ж? умер!
То бачить ворогів отруйних,
Наклепників, тхорів лихих,
І коло зрадниць молодих,
І лиця давніх друзів буйних,
То дім сільський — і край вікна
Сидить вона... і все вона!..

XXXVIII

Він так оддався цим тенетам,
Що мало в безум не запав
Чи навіть не зробивсь поетом...
Ото б то нас обдарував!
А справді: жертва магнетизму,
Російських віршів механізму
Він ледве не осяг в ті дні
На диво дивнеє мені.
Скидався він сильно на поета,
Як при каміні сам один Курникав idol mio²⁸ він
Або солодке Benedetta²⁹,
І в полум'я, мов крізь туман,
Ронив пантофлю чи роман.

XXXIX

Дні мчались; голубливим летом
Тепло лилося крізь етер;
І не зробився він поетом,

²⁷Фараон — гра в карти. — *Ред.*

²⁸Мій кумир (італ.). — *Ред.*

²⁹Благословенна (італ.). — *Ред.*

Не збожеволів, не помер.
Весна живить його; уперше,
Покої замкнені відперши,
Де зимував він, як бабак,
Зрадівши з весняних ознак,
Він ранком ясным виїжджає
Прудкими кіньми на Неву.
Кору стемнілу льодову
Золотить сонце; струмінь грав
Із-під забруднених снігів.
Куди ж бо їхати велів

XL

Онегін мій? Це діло знане,
Ви угадали; справді так:
До неї знову, до Татъяни,
Наш непоправний мчить дивак.
Ввіходить, на мерця похожий.
Немає ні душі в прихожій.
Він далі, двері відчинив
Одні і другі. Що ж уздрів,
Що сильно так його вражає?
Княгиня перед ним одна,
Сидить неприбрана, сумна,
Листа задумано читає,
І по лицю її стіка
Гарячих, тихих сліз ріка.

XLI

Хто б сліз її на самотині
В цю бистру мить не розгадав!
Хто б Тані бідної в княгині,
Смутної Тані не пізнав!
Німий од каяття й тривоги,
Упав Онегін їй у ноги;
Вона здригнулась і мовчить.
І на Онегіна зорить
Без дивування і без гніву.
Його пригаслий, тьмяний зір,
Благання і німий докір
Вона збагнула. Просту діву,
Із серцем, повним давніх мрій,
Скорбота воскресила в ній.

XLII

Вона йому не каже встати,
Очей не відведе своїх,
Холодну руку відірвати
Від уст не важиться палких...
Куди вона душею лине?
В мовчанні йдуть тяжкі хвилини
І Таня стиха почала:
«Доволі, встаньте. Мить зайшла
Сказати все нелицемірно.
Чи впам'ятку, Онегін, вам,
Як ми в алеї сам на сам
Зустрілися, і так покірно
Ваш осуд вислухала я?
Настала ж черга і моя.

XLIII

Була молодша я в ту пору,
Здається, краща я була,
Любила вас — та, крім докору,
Що в серці вашому знайшла?
Як говорили ви зо мною?
Вам не була вже новиною
Наївна дівчинки любов?
І нині — боже! — стигне кров,
Згадавши проповідь холодну
І погляд зимний... Але вас
Я не виную: ви в той час
Поводилися благородно,
Як справжній чесний чоловік:
За це я вдячна вам повік...

XLIV

Тоді — чи правда ж? — у пустині,
Вам, вихованцеві Москви,
Була не люба я... Та нині
Чому так одмінились ви?
Чому впадаєте за мною?
Чи не тому, що між юрбою
Ношу уславлене ім'я,
Що княжий титул маю я?
Що муж скалічений у бої,
Що нас за те цінує двір?
Тому, що людський поговір,
Моєю втішений ганьбою,

Вам славу міг би голосну
Створити легко в мить одну?

XLV

Я плачу... Як своєї Тані
По цей ви не забули час,
То вірте: краще б дорікання
Тепер я прийняла від вас,
Ніж порив пристрасті шалений,
Такий образливий для мене,
Ці сльози, ці палкі листи...
Колись у грудях берегти
Хоч теплий жаль могли ви потай
До мрій невинних, молодих...
А нині — що до ніг моїх
Вас привело? Яка дрібнота!
Як з вашим серцем і умом
Буть почувань дрібних рабом?

XLVI

Весь пишний цвіт моєї долі,
Життя гучного марний грім,
Мій успіх у високім колі,
Багаті учти, модний дім, —
Що в них? Віддять могла б я радо
Нікчемну розкіш маскараду,
Увесь цей блиск, і шум, і чад
За кілька книг, за дикий сад,
За тишу закутка сільського,
За ті місця, де стріла вас
Я в юності своєї час,
За цвинтар, де піднісся вбого
Дубовий хрест між верховіть:
Моя там няня бідна спить...

XLVII

А щастя видилось безмежне
Так близько!.. Та любов моя
Розбилася. Необережний
Зробила, може, вчинок я:
Мене в тужливому риданні
Благала мати; бідній Тані
Були однакі всі шляхи.
Я вийшла заміж. Без пихи
Я вас прошу мене лишити.

Я знаю: в вашім серці єсть
І гордість, і справдешня честь.
Я вас люблю (пощо таїти?),
Та з ким я стала до вінця —
Зостанусь вірна до кінця».

XLVIII

Вона пішла. Євгеній хмурний
Стоїть, немов ударив грім;
Якої муки порив бурний
Він в серці відчува своїм!
Та враз остроги задзвеніли,
І в час, Онєгіну немилий,
Татьяни чоловік ввійшов.
Тепер, читачу любий, знов
З моїм героєм розлучімось
Надовго... ба й навік... із ним
Доволі ми шляхом одним
Бродили в світі. Обіймімось,
На берег вийшовши. Ура!
Давно (чи правда ж бо?) пора!

XLIX

Хоч друг, хоч ворог ти, читачу,
Та приязно розстатись нам
Я зовсім перепон не бачу.
Прощай. Хоч би з яким чуттям
Шукав у строфах цих недбалих
Ти шуму років одбуялих,
А чи спочинку від трудів,
Малюнків жвавих, гострих слів,
Чи лиш помилок граматичних —
Дай боже, щоб у книзі цій
Для втіхи любої, для мрій,
Для серця, для боїв критичних
Ти хоч би крихту міг найти.
Прощай. Прийшли ми до мети.

L

Прощай, мій вірний ідеале,
І ти, супутнику чудний,
І ти прощай, натхнення сталє
Труда малого. Чар живий,
Поету щастя принесли ви:
Забув я з вами світ бурхливий,

До милих серцем говорив.
Багато проминуло днів,
Відколи молода Татяна
І мій герой у тьмянім сні
Враз появились мені, —
І вільноплинного романа
Іще не ясно бачив даль
Я крізь магічний свій кришталь.

LI

А ті, кому я вечорами
Початок повісті читав,—
Одних нема, а ті не з нами,
Як Саді те давно сказав.
Без них портрет дорисував я
З Онегіна. А та, що взяв я
Татяні молодій за взір...
О, скільки втрат було з тих пір!
Блажен, хто міг лишити рано
Бенкети юності, до дна
Її не випивши вина,
Хто не скінчив її романа
І враз умів розстатися з ним,
Як я з Онегіним моїм.

Уривки з подорожі Онегіна

Остання глава Євгенія Онегіна видана була окремо, з такою передмовою:

«Випущені строфи давали не раз привід до нарікань і насмішок (зрештою дуже справедливих і дотепних). Автор чистосердечно признається, що він вилучив із свого романа цілу главу, де описана була подорож Онегіна по Росії. Від нього залежало позначити цю вилучену главу точками чи цифрами; але, щоб уникнути спокуси, намислив він краще виставити, замість дев'ятого нумера, восьмий над останньою главою Євгенія Онегіна і пожертвувати одною з кінцевих строф:

Пора: спокою серце просить;
Дев'яту пісню я кінчив;
Дев'ятий вал мене виносить
До пожаданих берегів —
Хвала вам, дев'ятьом Каменам і т. д.»

П. О. Катенін (котрому прекрасний поетичний таланти не перешкоджає бути і тонким критиком) зауважив нам, що це вилучення, може, й вигідне для читачів, шкодить, однак, планові цілого твору; бо через нього перехід од Тат'яни, повітової панночки, до Тат'яни, значної дами, стає надто раптовим і нез'ясованим. Увага, що виявляє досвідченого художника. Автор сам відчував справедливість його, але наважився вилучити цю главу з причин, важливих для нього, а не для публіки. Деякі уривки були надруковані; ми тут їх уміщуємо, додавши до них іще декілька строф.

Євгеній Онегін із Москви їде в Нижній Новгород.

...перед ним
Клопочеться Макар'їв шумний,
Кипить багатством голосним.
Тут перли з Індії мінливі,
З Європи — вина тут фальшиві,
Бракових коней табуни —
Із степової сторони.
Ігрець привіз свої колоди,
Що будять у серцях огонь,
Поміщик — переспілих донь,
А доні — застарілі моди.
Всяк бреше, метушіння, рух,
І всюди меркантильний дух.
Нудьга!..
Онегін їде до Астрахані, а звідти на Кавказ.

Він бачить: риє Терек славний
Граніт високих берегів;
Орел ширяє там державний,
Там олень роги нахилив;
Верблюди одпочиває в тіні,
Черкеський кінь летить в долині,
І круг мандрованих шатрів
Пасуться вівці калмиків.
А далі — пасмо гір далеке:
Там путь відкрито. Збройна рать
Пройшла за ту природну гать,
За скелі, повні небезпеки;
Уздовж Арагви і Кури
Російські нап'ято шатри.

Пустелі вартовий незмінний,
Між пагорбів і світлих лук,
Стоїть Бешту гостровершинний
І весь у зелені Машук,
Машук, подавець вод цілючих;
Округ струмків його кипучих
Шумить недужих блідний рій:
Хто жертва войовничих дій.
Хто Почечуя, хто Кіпріди;
Той прагне в чарівній воді
Роки зміцнити молоді,
Кокетка — образ миловидий
Вернуть собі; помолодіть
Старий жадає — хоч на мить.

В гіркому роздумі, в печалі,
Серед недобитків сумних,
Онегін оком, повним жалю,
Зорить на дим струмків живих,
І мислить тяжко, як і всюди:
Чом рани не дістав я в груди?
Чом не безсилий я такий,
Як он відкупник той старий?
Чому, як засідатель кволий,
Я не лежу в паралічі?
Чому не чую я в плечі
Хоч ревматизму? Доле, доле!

Я сильний, у грудях жага;
А ждять чого? Нудьга, нудьга!
Онегін одвідує потім Тавріду.
То для уяви край священний:
З Атрідом там змагавсь Пілад,
Там заколовся Мітрідат,
Співав Міцкевич там натхненний
І посеред приморських брил
Литовський бачив небосхил.

Ви пишні, береги Тавріди,
Коли вас бачиш з корабля
У сяйві ранішнім Кіпріди,
Як вас уперше бачив я;
Ви гордо зносились над морем,
На небі синім і прозорім
Палали обриси вершин,
Узор осель, дерев, долин
Стелився в даль передо мною.
А там, серед хаток татар...
Який відчув я в серці чар!
Якою тугою палкою
Стискались груди кам'яні!
Та, Музо, відлетіли дні.

Хоч би які чуття тайлись
І оді в мені — їх шез і слід:
Минулися або змінились...
Засніть, тривоги давніх літ!
Були потрібні юнакові
Пустині, хвиль краї перлові,
І скелі, і шумливий вал,
І діви гордий ідеал,
І неподілені страждання...
Не ті вже дні, не ті вже сни;
Ви стихли, бурної весни
Високолетні поривання,
І в кубок поетичних снів
Води чимало я долив.

Не ті вже радують картини:
Люблю піщаний косогір,
Під хаткою дві горобини,
Похилий тин, зарослий двір,
Від хмар сіреньких тінь широку,
Соломи купи біля току,
Ставок у колі верб густих,
Качок роздолля молодих;
Для серця мила балалайка
Та п'яний тупіт тропака
Біля низенького шинка;
Мій ідеал тепер — хазяйка,
Мої бажання — тихий лан,
Та хліба кус, та сам я пан.

Якось, у дощ зайшовши зрання
До загороди для корів...
Тьху, прозаїчне лепетання,
Сміття фламандських малярів!
Змінився, правда ж, я до краю,
Бахчисарайський водограю?
Чи навівав таке на ум
Мені твій нескінченний шум,
Як я вбачав перед собою
Зарему, всю вогонь і пал...
Серед пустих розкішних зал,
Через три роки, вслід за мною,
Онегін був у тих місцях
І пригадав мене в думках.

В курній Одесі жив тоді я...
Там довго небеса ясні,
Вітрил купецьких там біліє
Весела згряя в далині;
Там дух Європи повіває,
І південь там розкішно сяє,
Племен і лиць різноманіть.
Там італійська річ бринить
Крізь довгих улиць гомін жвавий,
Там ходить гордий слов'янин,
Француз, іспанець, вірменин,

І грек, і молдаван смуглявий,
І з єгиптянської землі
Корсар в одставці, Моралі.

Одесу віршами дзвінками
Наш друг Туманський описав;
Небезсторонніми очима
Її, на жаль, він споглядав.
Справдешнім будучи поетом,
Пішов блукати він з лорнетом
Один над морем голубим —
І чарівним пером своїм
Сади одеські вславив щиро.
Усе гаразд, та що робить?
Там голий степ навкруг лежить;
Там людський труд лише допіру
Примусив деревця малі
Давати затінок землі.

Де, пак, читачу, ми з тобою?
В курній Одесі,— я сказав;
Але назвіть її брудною
Я міг би теж не без підстав.
Щороку тижнів шість Одеса,
По волі бурного Зевеса,
Уся в болоті, у багні
Перебуває ночі й дні.
Грязюки на аршин усюди,
І до сусіда йде сусід
На хідлях улицею вбід;
Карети тонуть, грузнуть люди,
І віл рогатий заміня,
У дрожку впряжений, коня.

Та вже каміння дробить молот,
І незабаром брук лункий,
Мов панциром, укріє город,
Урятувавши від стихій.
Однак в Одесі многоводній
Ще вада є одна й сьогодні.
Яка, вгадайте! — брак води.

Потрібні тут важкі труди...
Та що ж? Це невелике горе,
Коли без мита нам вино
В Одесу ввозиться давно.
А сонце золоте, а море...
Чого ж вам, друзі ви мої?
Благословенні тут краї!

Було, лиш гримне на світанні
Гучна гармата з корабля,—
По урвищах, у тиші ранній
До моря вже збігаю я.
Потому, люльку закуривши,
З води солоної зміцнівши,
Як мусульманин у раю,
Я каву по-турецьки п'ю.
Іду. Casino невгомонний
Відчинено; посуду стук
Відтіль лунає; на рундук
Маркер виходить напівсонний
З мітлою довгою в руці,—
І вже зійшлись там два купці.

От і майдан ожив пістрявий,—
І скрізь, куди лиш зір упав,
Біжать у справах і без справи,
Однаке більше задля справ.
Син розрахунків та одваги,
Іде купець оглянуть флаги,
Довідатись, чи небосхил
Знайомих не несе вітрил,
Спитатися: які товари
Узято нині в карантин?
Чи привезли запаси вин?
І як чума? і де пожари?
І чи не чути де війни,
Чи ще якоїсь новини?

Та ми собі, народ недбалий
Між заклопотаних купців,
Ми тільки устриць дожидали

Від царгородських берегів.
Що устриці? прийшли! Чудово!
Біжить, таке почувши слово,
Обжер ватага молодих
Ковтати самітниць живих,
Що сік оббризкав цитриновий.
Шум, суперечки; із льохів
Вина приніс для юнаків
Отон, на послуги готовий;
Незримо, в суєті гучній,
Рахунок вироста грізний.

Та вже темніє вечір синій,
Пора до оперних дверей:
За ними чарівний Россіні,
Європи любленець — Орфей.
До зимних критиків байдужий,
Він вічно юний, вічно дужий,
Він звуки ллє — вони киплять,
Вони течуть, вони горять,
Як поцілунки запашисті,
Коханко пристрасна, твої,
Як розшумілого аї
Струмки та бризки золотисті...
Та чи не гріх, скажіть усі,
З вином рівняти do-re-mi-si?

А скільки там зачарування?
А невпокійливий лорнет?
А за кулісами стрівання?
А prima donna? а балет?
А ложа, де сидить гордлива,
Негоціантка чарівлива,
У грі таємних почуттів,
Серед закоханих рабів?
Вона вчуває й не вчуває
І каватині, і мольбам,
І в жартах пристрасним словам.
А муж — в кутку собі дрімає,
Спросоння фора закричить,
І позіхне, і знову спить.

Фінал гримить; пустіє зала;
Шумлять карети багачів;
Юрба увесь майдан залляла
У сьйві зір та ліхтарів,
Дитя Авзонії щасливе
Мотив наспівує грайливий,
Що сам у пам'яті засів,
А ми ревом речитатив.
Та завмира Одеса сонна,
В повітрі млистому теплінь.
Срібlistий місяць в височінь
Пливе. Прозорчаста запона
Вкриває небо. Все мовчить;
Лиш море Чорне стугонить...

Отож я жив тоді в Одесі...

Уривки з десятої глави

I

Велитель кволий і лукавий,
Плішивий красень, друг забав,
Пригрітий помилкою слави,
Тоді над нами царював.
.....

II

Його ми дуже смирним знали,
Коли не наші кухарі
Орла двоглавого щипали
При Бонапартовім шатрі.
.....

III

Гроза дванадцятого року...
Хто врятував нас од тривоги?
Народ, що в лють запав жорстоку,
Барклай, зима чи руський бог?
.....

IV

Та бог поміг нам — і смирились
Ті, що були запали в гнів,

І ми в Парижі опинились,
А руський цар — вождем царів.

.....

V

І що жирніше, то і тяжче;
Народе руський наш дурний,
Скажи мені, чому і нащо

.....

VI

Ачей, о Шіболет народний,
Тобі б я оду присвятив,
Та віршомаз великородний
Мене уже попередив.

.....

Моря дістались Альбіону

.....

VII

Ачей, забувши зиск для раю,
Ханжа запреться в монастир,
Ачей, покірний Миколаю,
Родинам верне він Сибір.

.....

Ачей, дороги нам поправлять

.....

VIII

Сей ратний муж, приречень вісник,
Кому склонилися царі,
Кого вінчав Петрів намісник,
Хто зник, неначе тінь зорі,

.....

В тяжкому примусі спокою

.....

IX

Тряслися грізно Піренеї,
Вулкан Неаполя палав,
Безрукий князь братам Мореї
Із Кишинева вже кивав.
Кинджал.....тінь...

.....

X

«Вгамую всіх з моїм народом!»
Наш цар в спокої говорив

.....
Про тебе й гадки він не має,
Ти, Олександрів раб гидкий!

XI

Потішний полк Петра Титана,
Дружина сивих вусанів,
Що віддали колись тирана
До рук розлючених катів.

XII

Росія знову присмирніла,
Утіхам цар оддавсь новим,
Та іскра вже давно горіла,
І, може, полум'ям ясным...

XIII

Вони єдналися до спілки,
Отож при келиху вина,
При чарці руської горілки...

XIV

Щоб словом почуття палити,
Вони збирались при столі
У неспокійного Микити,
У обережного Іллі.

XV

Друг Марса, Вакха й Афродіти,
Одважний Лунін закликав
Ні хвилі більше не терпіти,
І красномовно бурмотав.
Читав свої ноелі Пушкін,
Меланхолійний там Якушкін,
Запавши в благородний пал,
Підносив на царя кинджал.
Весь відданий Росії славній,

Вінцеві подумів своїх,
Кривий Тургенєв слухав їх
І, слова рабство ворог давній,
Вбачав у цій юрбі дворян
Палких визвольників селян.

XVI

Було це при Неві льодистій.
Та в краї, де раніш весна
Сміється Кам'янці тінистій,
Горбам похилим Тульчина,
Де Вітгенштейнові дружини
Дніпром підмивані рівнини
І степ надбузький облягли,
Діла по-іншому пішли...
Там Пестель... для тиранів,
І в рать вливав незнаний пал
Спокою повний генерал,
Муравйов огнем одваги,
В ім'я нових, жаданих прав
Союзу сполох приспішав.

XVII

Спочатку ці таємні змови,
При чарці доброго вина,
Були то дружні лиш розмови,
І не доходила до дна
В серця збунтовані наука.
Усе була то тільки скука,
Неробство молодих умів,
Дорослих жарти пустунів.
Здавалось: та.....
..... вузли з вузлами
І сіть таємна поступово
Росію.....
Наш цар дрімав

Примітки

Робота Пушкіна над романом тривала більше 7 років. Почато роман 9 травня 1823 р. в Кишиневі і закінчено 25 вересня 1830 р. в Болдіні. Восени 1831 р. Пушкін переробив останню главу і написав лист Онєгіна до Тетяни (5 жовтня).

Глава перша

Пушкін почав главу 9 травня 1823 р., 28 травня приступив до переписування і переробки написаного. З цього дня він безперервно працював над своїм твором. Главу було закінчено 22 жовтня в Одесі. Первісний текст згодом був перероблений. Ряд строф Пушкін виключив, деякі нові вніс до вже закінченого тексту глави. Главу було надруковано окремою книжкою в 1825 р. (вийшла в світ 18 лютого); друге видання вийшло в кінці березня 1829 р.

Строфа II. Останній рядок — натяк на заслання Пушкіна на південь.

Строфа XII. Фоблас — герой серії романів Луве де-Кувре, тип розбещеного французького дворянина XVIII ст.

Строфа XVI. Каверін (1794—1855), приятель Пушкіна в 1816—1820 рр., член Союзу благоденствія.

Строфи XVIII–XIX написані після закінчення глави, у жовтні 1824 р.

Строфи XXXIX, XL та XLI Пушкін позначив як пропущені; проте в рукописах Пушкіна нема ніяких слідів того, що в даному місці був якийсь пропуск. Очевидно цих строф Пушкін і не писав.

Строфа XLIX. «Горда ліра Альбіона» — Байрон. Пушкін має на увазі IV пісню «Мандрювань Чайльд-Гарольда», де описано Венецію.

Строфа LVII. Пушкін має на увазі свої поеми «Кавказький бранець» та «Бахчисарайський фонтан».

Глава друга

Писалася безпосередньо після закінчення першої. До 3 листопада 1823 р. були написані перші 17 строф. Закінчена глава була 8 грудня 1823 р. і складалася з 39 строф, а 1824 р. Пушкін доробив і доповнив її новими строфами. Окремою книжкою глава була надрукована в 1826 р. (вийшла в світ у жовтні) з зазначенням: «Писано в 1823 році» — і перевидана в травні 1830 р.

Епіграф побудований на подібності слів *rus* (село) і *Русь*.

Строфа II. У рукопису — примітка до рядка 7: «Для цензури: Дідів портрети на стінах». У такому вигляді вірш з'явився в друку.

Глава третя

Розпочата 8 лютого 1824 р. в Одесі і написана до листа Татяни вже на початку червня. Дальша частина глави писалася в Михайловському. Під XXXII строфою дата 5 вересня 1824 р. Вся глава закінчена 2 жовтня 1824 р. У друку з'явилася в 1827 р. На початку глави надруковано:

«Перша глава Євгенія Онегіна, написана в 1823 році, з'явилася в 1825 р. Через два роки видана друга. Ця повільність виникла внаслідок незалежних обставин. Віднині видання буде йти в безперервному порядку: одна глава зразу ж за другою».

Строфа X. Перелічуються героїні романів: «Кларіса Гарлоу» Річардсона, «Нова Елоїза» Руссо, «Дельфіна» м-м де-Сталь.

Строфа XXXI «Фрейшіц» — «Чарівний стрілець», опера Вебера (1821).

Глава четверта

Пушкін почав писати цю главу в кінці жовтня 1824 р. у Михайловському і писав її з перервами, бо в цей же час працював над «Борисом Годуновим», «Графом Нуліним» та ін. До 1 січня 1825 р. була написана строфа XXIII. Закінчувалася глава вже в кінці року. Останню строфу Пушкін написав 6 січня 1826 р. Пізніше, вже в кінці року, він переробив главу.

Четверта глава була видана разом з п'ятою і побачила світ 31 січня 1828 р. Главі передувала присвята П. Плетньову («Не світ хотівши звеселити»), пізніше перенесена на початок роману.

Строфа XXXII. «Критик строгий» — В. Кюхельбекер, який нападав на елегійний напрям в російській поезії і пропонував звернутися до оди («Про напрям нашої поезії, особливо ліричної, в останнє десятиріччя», «Мнемозина», 11, 1824 р.)

Строфа XXXIII. «Чужої тямі» лірик — бездарний одописець, зображений І. Дмитрієвим в сатиричному вірші «Чужой толк» (1794). Строфа XXXVII. «Співець Гюльнари» — Байрон. (Гюльнара — героїня поеми «Корсар»). У примітці до строфи 105 другої глави «Дон Жуана» Байрон описував, як він переплив Геллеспонт (Дарданелли) 3 травня 1810 р.

Строфа XLIII. Початок строфи друкують за варіантом білового рукопису.

Глава п'ята

Цю главу розпочато за два дні до закінчення попередньої — 4 січня 1826 р. Писалася вона з перервами: спершу до XXI строфи, потім решта. Глава закінчена і переписана 22 листопада 1826 р. Видано її разом з главою четвертою в одній книжці.

Епіграф взято з балади Жуковського «Світлана».

Строфа XXIII. «Мальвіна» — роман Коттен (французької письменниці).

Строфа XXXII — Зізі — Євпраксія Вульф, з родини Осипових, що жила в Тригорському в сусідстві з Михайловським.

Глава шоста

Писалася в Михайловському впродовж 1826 р. Точні дати невідомі, бо рукопис глави не зберігся. Строфа XLV, якою Пушкін мав намір закінчити главу, датована 10 серпня 1827 р. і, очевидно, написана через великий проміжок часу після закінчення всієї глави.

Главу було видано 1828 р. Після тексту стоїть: «Кінець першої частини». У кінці глави є примітка: «Протягом видання I частини Євгенія Онєгіна вкралось у неї кілька значних помилок. Найважливіші з них вміщуємо тут». Насправді у прикладеному списку були не тільки виправлення помилок, але і ряд істотних редакційних змін тексту.

Епіграф узятो з канцони Петрарки «Джакомо Колонна» («Вірші на різні теми», канцона I).

Строфа XLVI. У першому виданні за цією строфою ішла ще одна, але потім Пушкін переніс її в примітки до роману.

У першому виданні шоста глава кінчалась так:

А ти, натхнення, ти, крилате.
Тебе прошу я прилітати,
Дрімоту серця оживляй,
У закуток мій прибувай,
Не дай заснуть душі співцевій,
Похолодіти й зачерствіть,
А далі й зовсім скам'яніть
У людській метушні дешевій,
Серед гордівників пустих,
Серед спокусників дурних,

XLVII

Серед бездушних і лукавих.
Лихих, розбещених дітей,
Злочинців смішно-нецікавих,
Судців без розуму й очей,
Серед кокеток богомільних.
Серед холопів добровільних,
Серед щоденних, модних звад,
Серед ласкавих, чемних зрад,
Серед пересудів холодних
Жорстоких, злісних язиків,
Серед порожніх, марних днів.
Думок і діл неблагогородних,
У цім болоті, де загруз
Між друзів і слугитель муз.

Глава сьома

Цю главу Пушкін почав писати, очевидно, зараз же після закінчення шостої, тобто в серпні 1827 р. Писав він її з перервами. До 19 лютого 1828 р. було написано 12 строф. Закінчив главу в Малинниках 4 листопада 1828 р. Окремою книжкою главу було видано 1830 р.

Епіграфи взято з вірша І. І. Дмитрієва «Звільнення Москви» (1795), з поеми Є. А. Баратинського «Бенкети» (1820) та з «Лиха з розуму» Грибоєдова.

Строфа XXII. «Співець Гяура та Жуана» — Байрон

Строфа XXXIII. «Із мудро складених таблиць». Судячи по рукопису, Пушкін мав на увазі книгу французького статистика Шарля Дюпена «Виробничі і торговельні сили Франції» (1827), де дано порівняльні статистичні таблиці, що показують економіку європейських держав, у тому числі і Росії.

Строфа XLIX. «Архівні юнаки» — молоді люди, що служили в архіві Міністерства закордонних справ. Серед них були «любомудри» (Д. В. Веневітінов. В. Ф. Одоєвський, Іван і Петро Киреевські та ін.)

Глава восьма

Спочатку їй передувала глава про подорож Онєгіна, а тому глава була означена дев'ятою. Пушкін почав працювати над нею 24 грудня 1829 р. і закінчив її 25 вересня 1830 р. в Болдіні. Проте, пізніше Пушкін ще працював над нею. Вирішивши виключити первісну восьму главу, він переніс з неї в дану главу строфи IX–XIII. Пізніше (5 жовтня 1831 р. в Царському селі) був написаний лист Онєгіна до Тат'яни.

Глава була видана в 1832 р. На обкладинці стоїть: «Остання глава Євгенія Онегіна».

Епіграф до глави взято з вірша Байрона «Fare the well» зі збірки «Домашні твори» 1816 р.

Строфа IV. Початок строфи друкують за варіантом білового рукопису. Ленора — героїня одноіменної балади Бюргера.

Строфа LI. «Одних нема, а ті не з нами, Як Саді те давно сказав». Тут Пушкін говорить про свій епіграф до «Бахчисарайського фонтана», згадуючи в цих рядках засланих і страчених декабристів.

Примітки Пушкіна

Прим. 5. «Один із наших романтичних «письменників», як це видно з чернеток, — сам Пушкін.

Риса охололого почуття, гідна Чайльд-Гарольда. Балети п. Дідло повні жвавості, натхнення і принадності незвичайної. Один із наших романтичних письменників бачив у них значно більше поезії, ніж у всій французькій літературі.

Прим. 11. Біографія Ганнібала, надрукована в першому виданні «Євгенія Онегіна», наведена в примітках до строфи L першої глави. Автор, з боку матері, походження африканського.

Прим. 14. Грандісон — герой романа англійського письменника С. Річардсона «Історія Чарльза Грандісона» (1753); автор наділив Грандісона всіма чеснотами. Ловлас — герой романа того самого автора «Історія Клариси Гарлоу» (1748) — тип розбещеного спокусника.

Прим. 15. Цитата з повісті Шатобріана «Рене» (1802):

Si j'avais la folie de croire encore au bonheur, je le chercherais dans l'habitude (Коли б я мав нерозум іще вірити в щастя, я шукав би його в звичці (франц.)).

Прим. 20. Вірш з «Пекла» Данте (напис над входом у пекло): *Lasciate ogni speranza voi ch'entrate*. Скромний автор наш переклав тільки першу половину славетного вірша: *Облиште всяку надію, сюди входячи* (із «Божественної комедії» Данте) (італ.).

Прим. 23. Пушкін мав на увазі рецензію Б. Федорова в журналі «Санкт-Петербургский зритель», 1828 р. В журналах дивувались, як можна було назвати дівою просту селянку, тоді як благородні панни, трохи нижче, названі дівчиськами?

Прим. 24. Пушкін відповідає тут на розбір IV і V глав «Онегіна», надрукований в журналі «Атеней», 1828 р., за підписом В. (М. Дмитрієв).

Прим. 31. Також є відповіддю на рецензію в «Атеней».

(В оригіналі 7-й і 8-й рядок звучать так:

Лай, хохот, пенье, свист и хлоп
Людская молвь и конский топ!

До цього місця Пушкін дає примітку, яку й перекладаємо.— М. Р.)

У журналах засуджували слова: *хлоп*, *молвь* і *топ*, як невдалі новотвори. Слова ці — корінні руські. «Вышел Бова из шатра прохладиться и услышал в чистом поле людскую молвь и конский топ» (*Казка про Бову Королевича*). *Хлоп* уживає простолюдна мова замість *хлопанье*, як *шип* замість *шипение*:

Он шип пустил по-змеиному.
(*Древние русские стихотворения*)

Не треба заважати свободі нашої багатії і прекрасної мови.

Прим. 32, 33 і 36. Пушкін відповідає тут на рецензію Б. Федорова.

Уривки з подорожі Онегіна

Частково строфи «Подорожі» були написані ще в 1825 р. у Михайловському (опис Одеси). Автор мав намір включити їх до VII глави. Строфи ці були надруковані в «Московском вестнике», як уривок з сьомої глави «Євгенія Онегіна», в березні 1827 р. Інші уривки (опис Криму) з'явилися в «Литературной газете» 1 січня 1830 р. як самостійна восьма глава, вони були оброблені Пушкіним у Болдіні восени 1830 р.

Стосовно цієї глави П. Катенін писав П. Анненкову в 1853 р.: «Про восьму главу «Онегіна» чув я від небіжчика в 1832 році, що окрім Нижегородського ярмарку та Одеської пристані Євгеній бачив військові поселення, закладені гр. Аракчеєвим, і тут були зауваження, міркування, вирази, надто різкі для обнародування, і тому він вирішив за краще забути їх, і разом викинути з повісті всю главу, без них дуже коротку і якось ніби оскуділу».

Цим пояснюється вираз Пушкіна, вжитий ним у передмові до уривків з «Подорожі»: «Автор... вирішив вилучити цю главу з причин, важливіших для нього, а не для публіки». В паперах Пушкіна ця первісна редакція восьмої глави не збереглась. Лишилися напівчорнові начерки, по яких можна відновити цю главу в її скороченому вигляді. Частину строф з неї Пушкін переніс в останню (VIII) главу.

Макар'їв — нижегородський ярмарок, переведений з міста Макар'єва, де він збирався до 1817 р.

«З Атрідом там змагавсь Пілад» — натяк на міф про Ореста і Пілада і про храм Діани, що, як гадали, був у Криму, недалеко від Балаклави (де згодом був Георгієвський монастир).

Моралі (Maure Ali, тобто мавр Алі) — одеський знайомий Пушкіна, родом з Єгипта. Про нього розповідали, що колись він був піратом і цим нажив багатство.

Уривки з десятої глави

Ця глава дійшла до нас у формі уривків і недороблених чернеток.

Про намір Пушкіна продовжувати «Євгенія Онєгіна» ми знаємо із спогадів М. В. Юзефовича про перебування Пушкіна на Кавказі в 1829 р. У цих спогадах розповідається:

«Він пояснював нам досить докладно все, що входило до первісного його задуму, за яким, між іншим, Онєгін мав або загинути на Кавказі, або стати декабристом». Це писалося через 50 років (у липні 1880 р.) і слово «або» слід розуміти, як вказівку на неясність спогадів Юзефовича. Пушкін, мабуть, розповідав, що Онєгін внаслідок подій 1825 р. потрапляє на Кавказ, де й гине.

У паперах Пушкіна зберігся запис, що стосується до 1830 р.: «19 жовтня спалена Х пісня».

Слід гадати, що Пушкін спалив лише частину глави, написаної на той час. Насправді ж, перед тим як спалити цей текст, він його зашифрував. Зробив він це тому, що не лишив наміру колись повернутися до цієї глави

У щоденнику П. А. Вяземського під датою 19 грудня 1830 р. читаємо: «Позавчора був у нас Пушкін. Він багато написав у селі: упорядкував і дев'яту главу «Онєгіна». Нею і кінчає; з майбутньої десятої читав мені строфи про 1812 рік і далші. Славна хроніка». Далі Вяземський цитує два рядки з цієї глави:

«У неспокійного Микити,
У обережного Іллі».

Останнє згадування про десятую главу ми зустрічаємо в листі О. І. Тургенєва до брата Миколи Івановича від 11 серпня 1832 р.: «Олександр Пушкін не міг видати однієї частини свого «Онєгіна», де він описує подорож його по Росії, повстання 1825 р. і згадує між іншим і про тебе». Після цього О. І. Тургенєв цитує шість останніх рядків строфи XV.

Свідчення О. І. Тургенєва про те, що у складі цієї глави була також і подорож Онєгіна, частково підтверджується паперами Пушкіна. Одна з перших строф «Подорожі» у рукопису «Подорожі» (восьмої глави) закреслена і збоку приписано: «у Х пісню».

Можливо, що в 1832 р. у Пушкіна вже був намір об'єднати в одній главі політичні строфи, що не ввійшли до «Подорожі», і хроніку X глави.

Пушкін зашифрував перші 16 строф глави, переписав з деякими умовними скороченнями спочатку підряд усі перші рядки строф, потім другі, треті і т. ін. Ця зашифровка дійшла до нас не повністю: по ній можна відновити лише перші чотири вірші цих строф (і то не всі); крім того, вона містить кілька рядків (мабуть, дев'ятих у строфі), що відносяться, судячи по смислу, до строф VI–IX. Крім цієї зашифровки до нас дійшли перші чернетки строф XV та XVI, але зовсім недороблені (особливо чернетка XVI строфи). Початкові рядки цих чернеток збігаються з відповідними рядками шифру. Нарешті, за чернеткою XVI строфи йде зовсім недороблений начерк однієї строфи, яку умовно приймаємо за строфу XVII. Не скрізь текст шифру і чернеток читається з певністю. Деякі скорочення не зовсім зрозумілі. Чернетка відновлюється з великими труднощами. Тому пропонуване читання уривків X глави слід вважати приблизним.

Строфи *I* і *II*. Йдеться про події, що передували 1812 р.: про Аустерліцьку битву (1805) та Тильзітський мир (1807).

Строфа III. «Руський бог» — формула офіційного патріотизму, яка зустрічається у віршах і статтях, написаних під час війни 1812 р.

Строфа VI. Пушкін має на увазі вірш князя І. М. Долгорукого «Авось», написаний у формі оди.

Пушкін називає «авось» шиболетом, спираючись на біблійну легенду, яка говорить, що воюючі єврейські племена пізнавали одне одного по вимові слова «шиболет» («кокос»). Пушкін хоче сказати, що слово «авось» є національною ознакою. Далі Пушкін, користуючись словом «авось», висловлює непевні догадки про найближче майбутнє Росії.

Строфа VII. Гадають, що «ханжа» — це Голіцин, міністр народної освіти при Олександрі I, відомий своїм містицизмом. У наступних рядках висловлюється припущення про амністію декабристів.

Строфа IX. Йдеться про революційні рухи початку 20-х років (революція Іспанська, Неаполітанська, Грецьке повстання). «Безрукий князь» — Олександр Іпсіланті, який втратив руку в битві під Дрезденом у 1813 р.

Строфа XI. Мова йде про Семеновський полк; убивство Павла сталося тоді, коли вартував біля палацу Семеновський полк.

Строфи *XII* і *XIV* говорять про петербурзькі настрої періоду Союзу спасіння і Союзу благоденствія Микита — Муравйов. Ілля — Долгоруков, декабристи.

Строфа XVI говорить про настрої на півдні в районі другої армії (яка була під командуванням Вітгенштейна). В Тульчині і в Кам'янці були управи Південного товариства декабристів. «Спокою повний генерал» — Юшневський. Муравйов — Сергій Муравйов-Апостол, який очолив 1825 р. військове повстання на півдні.

Строфа XVII є, мабуть, переходом до викладу подій 1825 р. Пушкін ніби підбиває підсумок того, що він сказав про підготовчий період таємних товариств, щоб дати безпосереднє зображення настроїв напередодні повстання 14 грудня.

(Переклад М. Рильського)

Скупий рицар

Сцена I

У вежі.

Альбер та Іван.

Альбер

Що б не було — з'явлюсь я на турнірі.
А покажи мені шолом, Іван.

Іван подає йому шолом.

Пробитий геть, зіпсований. Не можна
Його вдягти. Новий дістати треба.
Який удар! Проклятий граф Делорж!

Іван

І ви йому добряче відплатили;
Коли з стременив вибили його,
Добу він замертво лежав — навряд чи
Очунявся.

Альбер

А все ж він не при збитку;
Його нагрудник венеційський цілий,
А груди своя: шага йому не варта;
Не буде іншу купувать собі.
Чому ту ж мить шолом не зняв я з нього!
А зняв би, зняв, коли б не посоромивсь
Тих дам і герцога. Проклятий графі
Він краще б голову мені пробив.
Одежі б треба теж... В останній раз
Всі рицарі сиділи тут в єдвабі
Та оксамиті; в латах я лиш був
За герцогським столом. Одговорився
Тим, що на герць потрапив випадково.
А нині що скажу? О, бідність, бідність!
Як серце нам принижує вона!
Коли Делорж своїм важучим списом
Пробив мені шолом і геть промчав,
А я з чолом одкритим дав остроги
Емірові моєму, знявсь, як вихор,
І кинув графа, вибивши з сідла,
Мов підлітка-пажа; коли всі дами

Схопились з місць, коли сама Клотільда,
Лице закривши, скрикнула безтямно,
І славили герольди мій удар:
Тоді ніхто не думав про причину
І сили і хоробрості моєї!
Помщавсь я за попсований шолом;
Що стало приводом геройства? — скупість —
Так! тут захворіти неважко нею.
Під одним дахом із отцем моїм.
Що бідний мій Емір?

І в а н

Він все кульгає.
На ньому ще не можна виїжджать.

А ль б е р

Ну, нічого робить: куплю Гнідого.
Недорого і просять за коня.

І в а н

Недорого, та грошей в нас нема.

А ль б е р

Що ж каже той негідник Соломон?

І в а н

Говорить він, що більше вже не може
Вам позичати гроші без застави.

А ль б е р

Застава! де ж її узять, диявол!

І в а н

Я говорив.

А ль б е р

Що ж він?

І в а н

І треться й мнеться.

А ль б е р

Та ти б йому сказав, що батько мій,
Мов Крез і сам багатий, що чи рано,
Чи пізно — все моє.

І в а н

Я говорив.

А ль б е р

Що ж?

І в а н

Мнеться й треться.

А ль б е р

Отакеє горе!

І в а н

Він сам збиравсь зайти.

А ль б е р

Ну, слава богу. Без викупу не випущу його.
(*Стукають у двері.*)

Входить лихвар.

Л и х в а р

Слуга покірний.

А ль б е р

А, друзяко!
Проклятий пес, шановний Соломон.
Підходь, підходь сюди: ти, я чую,
Не віриш в борг.

Л и х в а р

Ах, милостивий рицар,
Клянусь вам: радий... та коли б я міг!
Де грошей взять? Я зубожів украй,
Все рицарям всякчас допомагавши.
Ніхто не платить. Вас хотів просить,
Частину хоч сплатили б...

А ль б е р

Ох, розбійник!
Зважай, якби були у мене гроші,
Чи став би я возитися з тобою?

Не будь упертим, любий Соломон,
Давай червінці. Висип мені сотню,
Покіль тебе не обшукали.

Лихвар

Сотню!
Коли б я мав тих сто червінців!

Альбер

Слухай: Тобі й не сором друзів із біди
Не визволять?

Лихвар

Клянусь вам...

Альбер

Годі, годі.
Тобі застави треба? Далєбі!
Що дам тобі? Хіба свинячу шкіру?
Коли б я мав що закладать, давно
Уже б продав. Чи рицарського слова
Тобі, собако, мало?

Лихвар

Ваше слово,
Покіль живий ви, пребагато значить.
Всі схованки фламандських багатів
Воно одімкне вам, як талісман.
Але коли його передасте ви
Мені, єврею вбогому, й між тим
Самі вмрете (ох, боже збав), тоді
Воно в моїх руках подібне буде
На ключ від скриньки, кинутої в море.

Альбер

Чи ж батько мій переживе мене?

Лихвар

Як знати? Наші дні не ми рахуєм.
Учора цвів юнак — сьогодні вмер,
Аж ось його чотири старики
На плечах згорблених несуть в могилу.
Барон здоровий. Бог дасть — десять, двадцять,
А може й тридцять років проживе він.

Альбер

Брехня, єврей: та через тридцять літ
Мені всі п'ятдесят ударить, нащо ж
Тоді мені і гроші?

Лихвар

Гроші? — гроші
Завжди, у кожному віці нам придатні;
Але юнак в них слуг метких шукає
І без жалю їх шле туди, сюди.
Старик же бачить в них надійних друзів
І береже їх, мов зіницю ока.

Альбер

О! батько мій не друзів і не слуг
В них бачить, а панів; і сам їм служить,
І як же служить? мов алжірський раб,
Як пес цепний. В нетопленій конурі
Живе, п'є воду, їсть сухі скоринки,
Всю ніч не спить, все бігає та бреше —
А золото спокійно в скринях тих
Лежить собі. Мовчи! надійде час,
Воно мені послужить, вже не влечить.

Лихвар

Так, на труні барона, бачу я,
Пролетиться більше грошей, аніж сліз.
Дай бог вам спадщини скоріше.

Альбер

Amen!

Лихвар

А можна б...

Альбер

Що?

Лихвар

Так — думав я, що засіб
Звичайний єсть...

Альбер

Який ще засіб?

Лихвар

Так —

У мене є знайомий старичок,
Єврей, аптекар бідний...

Альбер

Теж лихвар

Такий, як ти, чи трохи совісніший?

Лихвар

Ні, рицар, Товій інший торг веде —
Він komponує краплі... Справді, дивно,
Як добре діють...

Альбер

Що мені до них?

Лихвар

Підлити в воду їх... Трьох крапель досить,
Ані смаку, ні кольору не мають;
А чоловік без різі в животі,
Без хворості, без болю помирає.

Альбер

Отож він продає трутизну?

Лихвар

Так —

Трутизну теж.

Альбер

Трутизну замість грошей
Мені ти пропонуєш з двісті склянок,
За склянку по червінцю? Чи не так-бо?

Лихвар

Сміятись вам завгодно наді мною —
Ні, я хотів... можливо, ви... я думав,
Що час уже баронові вмирать.

Альбер

Як! батька отруїть! і смів ти сину...
Іван! Держи його. Ти смів мені!..
Чи знаєш ти, душа твоя пекельна,
Собако, змій! що я тебе цю ж мить
Повішу на воротах.

Лихвар

Боже мій! Простіть, я жартував.

Альбер

Іван, мотузку!

Лихвар

Я... жартував. Я гроші вам приніс.

Альбер

Геть, пес! (*Лихвар йде.*)

Так от куди мене призводить
Зажерність батька рідного! Мені
Пропонують... Іван, подай вина,
Я весь тремчу... Одначе гроші, гроші
Мені потрібні. Збігай за проклятим,
Візьми його червінці. Та сюди
Дай каламар мені. Я шахраєві
Розписку дам. Та не заводь сюди
Того Іуду... Або ні, постій,
Його червінці в смороді трутизни,
Як сребреники пращура його...
Я був просив вина.

Іван

У нас вина —
Ні крапельки.

Альбер

А те, що в дружній дар
Мені прислав з Іспанії Ремон?

Іван

Учора я відніс останню пляшку —
Коваль захворів...

Пам'ятаю, знаю...
То дай води. Проклятеє життя!
Ні, скінчено — піду шукати правди
У герцога: нехай примусять батька
Мене тримать, як сина, не як миш,
Народжену в підпіллі.

Сцена II

Льох.

Барон

Як молодий гульвіса жде спіткання
З розпусницею хтивою якоюсь,
Чи звабленою дівкою, так я
Весь день хвилини ждав, коли зйду
У льох таємний мій, до скринь таємних.
Щасливий день! Сьогодні можу я
У шосту скриню (в скриню ще неповну)
Ще пригорщ злота згарбаного всипать.
Здається, не багато — та помалу
Скарби мої ростуть. Читав я в книгах,
Що цар якийся воїнам своїм
Звелів знести землі по жмені в купу,
І гордий пагорб звисився — і цар
З вершини міг веселий оглядать
І діл, укритий білими шатрами,
І море, де летіли кораблі.
Так я, по жменьці зносячи сюди
Призвичну данину в таємний льох,
Возніс мій пагорб — з нього я тепер
Дивлюсь на все, що лиш мені підвладне.
Чим не владаю я? немов той демон,
Я можу світом правити відсіль;
Захочу лиш — воздвигнуться чертоги;
В великопишні у мої сади
Збіжаться німфи жвавою юрбою;
І музи данину мені складуть,
І вільний геній у раби віддається,
І добродійність і безсонний труд
Чекатимуть моєї нагороди.
Я свисну лиш, і боязко й покірно
Вповзе в мій дім скривавлене злочинство,
І руку цілуватиме, і в очі

Глядітиме, ждучи мого наказу.
Мені кориться все — я не корюся;
Я вищий над бажання; я спокійний;
Я знаю міць свою: тож з мене досить
Свідомості цієї... *(Дивиться на своє золото.)*
Небагато,
Але скількох, скількох людських турбот,
Обманів, сліз, благань і тих прокльонів
Воно тут представник вельми важучий!
Тут є дублон старий... Аж ось він. Нині
Вдова його вернула, та до того
З трьома дітьми півдня перед вікном
Навколішки вона стояла й вила.
Йшов дощ, і перестав, і знов пішов,
Облудниця — ні з місця руш; я міг би
Прогнать її, та щось мені казало,
Що борг вона за мужа принесла
І не захоче завтра бути в тюрмі.
А цей ось? Цей мені приніс Тібо —
Де взяти міг його шахрай і ледар?
Украв, звичайно; або ж, певна річ,
Там на шляху, вночі, у темнім гаю...
Так! коли б сльози всі, весь піт і кров,
Що пролились за все, що тут зібрав я,
Всі раптом виступили з надр земних,
То був би знов потоп — я захлинувся б
В моїх льохах таємних. Та пора.
(Хоче одімкнути скриню.)
Щораз, коли я хочу котру з скринь
Цих одімкнути — жар мене проймає.
Не жах (о, ні! нікого не боюсь!
Меч при мені: це злото сторожує
Чесний булат), та груди мені стиска
Таємне почуття невідоме...
Нас запевняють медики: є люди,
Що в вбивстві відчувають насолоду.
Ключа в замок вкладаючи, я також
Вчуваю, що повинні відчувать
Вони, встромивши в жертву ніж: приємно
І страшно разом. *(Одмикає скриню.)*
Ось моє блаженство!
(Всипає гроші.)
Ховайтесь, годі вам в світах блукати,
Слугуючи тяжким людським потребам.

Засніть отут сном сили і спокою,
Як сплять боги в глибоких небесах...
Собі сьогодні учту я влаштую:
При кожній скрині свічку засвічу,
І всі їх одімкну, і сам один
Дивитимусь на ці блискучі купи.
(Засвічує свічки і одмикає скрині одну по одній.)
Я царствую! Який чарівний блиск!
Покірлива, міцна моя держава,
В ній щастя все, в ній честь моя і слава!
Я царствую... Та хто наступник мій,
Перейме владу в мене, спадкоємець?
Безумець, марнотратник молодий,
Розпусників розгульних співбесідник!
Лише помру, він, він примчить сюди
Під ці сумирні, ці німотні зводи,
З юрбою прихвоснів, двірських жадібних,
І, ключі укравши в трупа у мого,
Одімкне сміючись ці скрині він.
І потечуть ураз скарби мої
У продрані, єдвабові кишені.
Розтрощить він священні ці сосуди,
Він бруд елеєм царським напоїть,
Він знищить все... А по якому праву?
Чи дурно все оце мені далось,
Чи жартома, мов ігроку отому,
Що в кості купи злота загібає?
Хто знає, скільки прегірких повстримань,
Приборканих страстей, нелегких дум,
Денних турбот, ночей без сну мені
Усе це коштує? Чи скаже син,
Що серце в мене обгорнулось мохом,
Що я не знав бажання, що мене
І совість за життя не гризла, совість,
Звір пазуристий, рана в серці — совість,
Незваний гість, набридлий співрозмовець,
Той боргодавець хижий, тая відьма,
Від котрої світ мерхне і могили
Бентежаться і мертвих висилають?..
Ні, вистраждай раніш своє багатство,
А там заждім, чи розпочне нещасний
Те нищити, що кров'ю був придбав,
О, коли б міг від поглядів неситих
Я льох сховати! О, коли б з могили

Прийти я міг, як тінь сторожова,
Сидіть на скрині цій і від живих
Скарби мої, як нині, боронити!..

Сцена III

У палаці Альбер, Герцог.

Альбер

Повірте, государ, терпів я довго
Гірку убогість. Та коли б не крайність,
Вам скарг моїх почуть не довелося б.

Герцог

Я вірю, вірю: рицар благородний,
Такий як ви, на батька не зведе
Вини; таких розбещених замало...
Спокійні будьте: наодинці я
Поговорю, як слід, із вашим батьком.
Я жду його. Не бачились давно ми.
Дружив з моїм він дідом. Пам'ятаю,
Як я ще був дитиною, то він
Мене виносив на свого коня
І покривав своїм важким шоломом,
Неначе дзвоном. —
(Дивиться у вікно.)
Це ж бо хто?
Не він?

Альбер

Так, він, мій государ.

Герцог

Сховайтесь
В тій залі.
Я покличу вас.

Альбер йде, входить барон.

Барон,
Радий вас бачить дужим і бадьорим.

Барон

Я теж щасливий, що на силі чувсь
З наказу вашого до вас з'явитись.

Герцог

Давно, барон, не зустрічались ми.
Забули ви мене?

Барон

Я, государ? Я мов тепер вас бачу. О, були ви
Дитя жвавеньке... Батько ваш небіжчик
Казав мені: Філіпп (він звав мене
Завжди Філіппом), що ти скажеш? Га?
Літ через двадцять, справді, ти та я
Бевзями будем перед цим хлопчиськом...
Це перед вами...

Герцог

Ми тепер знайомство
Поновимо. Ви двір забули мій.

Барон

Старий вже, государ, я: при дворі
Навіщо я? Ви молодий, вам милі
Турніри та забави. Я до них
Вже не гожусь. Бог дасть війни, то я
Готовий знову злізти на коня;
Ще стане сили в мене меч старий
Рукою кволою піднять за вас.

Герцог

Барон, усердя ваше нам відоме;
Ви діда друг мого; а батько мій
Вас шанував. І я завжди вважав
Вас вірним, добрим рицарем, — сідаймо.
У вас, барон, є діти?

Барон

Син один.

Герцог

То чом його я при собі не бачу?
Вам двір не милий, та йому пристало
В його роках і званні бути при нас.

Барон

Мій син не полюбля життя двірського;
Похмурої і дикої він вдачі —
Круг замку по лісах він завжди бродить,
Як молодий олень.

Герцог

Нас не гаразд
Йому цуратись. Ми його приучим
До радощів, до балів і турнірів.
Пришліть мені його. Призначте сину
Утримання, його званню пристойне...
Ви спохмурніли. Певне, що з дороги
Стомились...

Барон

Государ, я не стомивсь.
Збентежили мене ви. Перед вами
Я б не хотів признатись, та мене
Ви спонукаєте сказати про сина
Те, що від вас хотів би я втаїти.
Він, государ, на прикрий жаль, не вартий
Ні милостей, ні вашої уваги.
Він молодість свою проводить в буйстві,
В пороках нищих...

Герцог

Все ж бо це тому,
Барон, що він живе один... Відлюдність
Та бездіяльність гублять юнаків.
Пришліть до нас його. Він враз забуде
Всі звички, що придбав у глушині.

Барон

Простіть мене, та справді, государ,
Погодитись на все це я не можу...

Герцог

Але чому ж?

Барон

Не змушуйте мене...

Герцог

Я вимагаю — доведіть причину
Відмови вашої.

Барон

На сина я
Лихий.

Герцог

За що?

Барон

За злочин лиходійний.

Герцог

А в чім той злочин, розкажіть мені.

Барон

Не варто, герцог...

Герцог

Все це дуже дивно.
Чи соромно за нього вам?

Барон

Авжеж.

Герцог

Та що ж накоїв він?

Барон

Він... він мене
Хотів убить...

Герцог

Убить! То я на суд
Віддам його, як чорного злочинця.

Барон

Доводити не буду я, хоч знаю,
Що дійсно смерті прагне він мені,
Хоч знаю те, що намагався він
Мене...

Герцог

Що?

Барон

Обікрасти.

Альбер кидається в кімнату.

Альбер

Це брехня все.

Герцог *(сину)*

Як сміли ви?..

Барон

Ти тут! Ти, ти посмів!..
Ти батькові міг отаке сказати!..
Брешу я! Перед нашим государем!
Чи я уже не рицар?!

Альбер

Ви брехун.

Барон

І грім іще не гримнув, боже правий!
Так підніми ж, і меч нас розсуди!
(Кидає рукавичку, син поспішно її піднімає.)

Альбер

Що ж, дякую. Це перший батьків дар.

Герцог

Що бачив я? Що сталося в цю хвилину?
Син виклик батька кволого прийняв!
У дні які на себе я вдягнув
Знак герцогів! Замовкніть: ти, безумець,
Ти також, тигрєня. *(Сину)* Вмить це покиньте;
Мені віддайте рукавичку. *(Віднімає її.)*

Альбер *(а parte³⁰)*

Жаль.

³⁰ Набік

Герцог

Так і вхопився пазурами! — нелюд!
Ідіть: і не насмілюйтесь на очі
Мені з'являтися, покіль я сам
Вас не покличу.

Альбер йде.

Ви, старик нещасний,
Не сором вам...

Барон

Пробачте, государ...
Стоять не можу я... Мої коліна
Слабіють... Душно! душно! Де ключі?
Ключі, ключі мої!..

Герцог

Він мертвий. Боже!
Жахливий вік, безжалісні серця.

(Переклад Л. Первомайського)

Сосна

На півночі дикій стоїть в самотині
На голій вершині сосна,
Гойдається сонна і снігом сипучим,
Як в ризу, убрана вона.

І мариться їй, що в пустелі південній,
Де вітер пісками мете,
Прекрасна й печальна, розложиста пальма
На скелі самотньо росте/

(Переклад Ю. Отрошенка)

Кедр

Самотній кедр на стромині
В північній стоїть стороні,
І кригою, й снігом укритий,
Дрімає і мріє вві сні.
І бачить він сон про пальму,
Що десь у південній землі
Сумує в німій самотині
На спаленій сонцем скалі.

(Переклад Л. Первомайського)

І нудно, і сумно

І нудно, і сумно! — і нікому руку подать,
Як горе у душу прилине... бажання!..
Чи варто даремно і вічно бажать?..
А роки минають — найкращі хвилини!
Кохати... кого ж бо? на час, годину — дарма,
Кохання ж навек — неможливе...
Чи в себе заглянеш? — минулого й сліду нема:
І радість, і мука, і все це мінливе!
Що пристрасті? — скоро вогонь їх солодких недуг
При слові розсудку згасає,
Й життя — як поглянеш на нього уважно навкруг —
Лиш жарт, де ні змісту, ні глузду немає!

(Переклад М. Терещенка)

На дорогу йду я в самотині

На дорогу йду я в самотині;
Крем'яна в тумані путь блищить:
Тихо. Бога слухає пустиня,
І зоря з зорею гомонить.
Небеса прекрасні та безкраї!
Спить земля в промінні голубім...
Чом же серце з болем завмирає?
Жду чого? Жалію я за чим?
Мрією не тішусь я пустою,
Днів не жаль, що більш не розцвітуть.
Я жадаю волі та спокою!
Я б хотів забутись і заснуть!
Та не тим холодним сном могили...
Я б навік заснути так хотів,
Щоб живі дрімали в серці сили,
Щоб у грудях віддих тріпотів;
Щоб крізь ніч, крізь день ясний для мене
Про кохання ніжний спів лунав,
Наді мною темний дуб зелений
Щоб схилявся й листям розмовляв.

(Переклад М. Рильського)

Герой нашого часу

У кожній книжці передмова є перша і водночас остання річ; вона править або за пояснення мети твору, або за виправдання й відповідь на критику. Але звичайно читачам нема діла до моральних настанов і до журнальних нападок, і тому вони не читають передмов. А шкода, що це так, особливо в нас. Наша публіка така ще молода і простодушна, що не розуміє байки, коли в кінці її не знаходить моралі. Вона не вгадує жарту, не відчуває іронії; вона просто погано вихована. Вона ще не знає, що в порядному товаристві і в порядній книжці явної лайки не може бути; що сучасна освіченість винайшла зброю гострішу, майже невидиму і, проте, смертельну, яка, під убранням лестоців, завдає невідхильного і несхибного удару. Наша публіка схожа на провінціала, який, підслухавши розмову двох дипломатів, приналежних до ворожих дворів, зостався б певним, що кожен з них обманює свій уряд на користь взаємної щонайніжнішої дружби.

Ця книжка ще недавно зазнала на собі нещасної довірливості деяких читачів і навіть журналів до буквального значення слів. Деякі страшенно образились, і не жартوما, що їм у приклад ставлять таку аморальну людину, як Герой Нашого Часу; інші дуже тонко зауважували, що автор намалював свій портрет і портрети своїх знайомих... Старий і жалюгідний жарт! Та, видно, Русь так уже створена, що все в ній оновлюється, крім отакого безглуздя. Найчарівніша з чарівних казок у нас навряд чи не уникне докору в замірі образити особу!

Герой Нашого Часу, шановні панове мої, справді-таки портрет, але не однієї людини: це портрет, складений з пороків усього нашого покоління, в повному їх розвитку. Ви мені знову скажете, що людина не може бути така погана, а я вам скажу, що коли ви вірили в можливість існування всіх трагічних та романтичних лиходіїв, чому ж ви не вірите в дійсність Печоріна? Коли ви милувалися з вигадок значно жахливіших і потворніших, чому ж цей характер, навіть як вигадка, не знаходить у вас пощади? Чи не тому, бува, що в ньому більше правди, ніж ви б того бажали?..

Ви скажете, що моральність від цього не виграє? Даруйте. Досить людей годували солодощами; в них від цього зіпсувався шлунок: треба гірких ліків, дошкульних істин. Та не думайте, проте, після цього, щоб автор цієї книжки мав будь-коли горду мрію зробитися виправлячем людських пороків. Не дай боже йому бути таким невігласом. Йому просто було весело малювати сучасну людину, якою він її розуміє і, на його й ваше нещастя, надто часто зустрічав. Доволі й того, що недугу вказано, а як від неї вилікувати — це вже бог знає!

БЕЛА

Я їхав перепряжними з Тифліса. Весь вантаж мого візка складався з одного невеликого чемодана, що був до половини напханий дорожніми нотатками про Грузію. Більша частина з них, на ваше щастя, загубилася, а чемодан, з рештою речей, на моє щастя, залишився цілий.

Вже сонце починало ховатися за снігове пасмо гір, коли я в'їхав у Койшаурську долину. Осетин-візник невтомно поганяв коней, щоб встигнути до ночі вибратись на Койшаурську гору, і на все горло виспівував пісень. Хороше місце ця долина! З усіх боків гори неприступні, червонясті скелі, обвішані зеленим плющем і увінчані купами чинар, жовті урвища, покреслені водоріями, а там високо-високо золота бахрома снігів, а внизу Арагва, обнявшись з другою безіменною річкою, що шумливо виривається з чорного, сповненого млою міжгір'я, тягнеться срібною ниткою і виблискує як змія своєю лускою.

Під'їхавши до підосви Койшаурської гори, ми зупинилися біля духана. Тут галасливо юрмилися десятків зо два грузинів та горців; поблизу караван верблюдів зупинився на ночівлю. Я мав найняти биків, щоб витягти мого візка на цю кляту гору, бо була вже осінь і ожеледь,— а ця гора має близько двох верст довжини.

Нічого не вдієш, я найняв шість биків і кілька осетинів. Один з них узяв собі на плечі мого чемодана, інші стали допомагати бикам майже самим криком.

За моїм візком четвірка биків тягла другого, зовсім легко, хоч він був накладений з верхом. Це мене здивувало. За ним ішов його господар, покурюючи з маленької кабардинської люлечки, оздобленої сріблом. На ньому був офіцерський сюртук без еполетів і черкеська кошлата шапка. На вигляд йому було років п'ятдесят; смуглий колір обличчя його показував, що воно давно знайоме з закавказьким сонцем, і передчасно посивілі вуса не відповідали його твердій ході й бадьорому вигляду. Я підійшов до нього і вклонився; він мовчки відповів мені на поклін і пустив величезний клуб диму.

— Ми з вами попутники, здається?

Він. мовчки знову вклонився.

— Ви, мабуть, їдете до Ставрополя?

— Так точно... з казенними речами.

— Скажіть, будь ласка, чому це вашого візка чотири бики легко тягнуть, а мого порожнього шість тварин ледве просувають за допомогою цих осетинів?

Він лукаво посміхнувся і значуще глянув на мене.

— Ви, мабуть, недавно на Кавказі?

— З рік,— відповів я. Він посміхнувся вдруге.

— А що таке?

— Та так! Страшенні бестії ці азіати! Ви думаєте, вони допомагають, що кричать? А лихий їх розбере, що вони кричать? Бики ж їх розуміють; запряжіть хоч двадцять, та коли вони крикнуть по-своєму, бики всі ані руш... Страшенні шахраї! А що ти йому зробиш?.. Люблять гроші дерти з проїжджих... Розбестили шахраїв! Побачите, вони ще з вас візьмуть на горілку. Вже я знаю їх, мене не обдурять!

— А ви давно тут служите?

— Та я вже тут служив за Олексія Петровича³¹,— відповів він, набравши поважного вигляду. — Коли він приїхав на Лінію³², я був підпоручиком,— додав він,— і при ньому одержав два чини за бої проти горців.

— А тепер ви?..

— Тепер — у третьому лінійному батальйоні. А ви, насмілюся спитати?.. Я сказав йому.

Розмова на цьому кінчилася, і ми так і йшли мовчки один біля одного. На вершині гори побачили сніг. Сонце зайшло, і ніч настала по дню без проміжку, як це звичайно буває на півдні; але, завдяки відблискові снігів, ми легко могли розпізнавати дорогу, що

все ще йшла нагору, хоч уже не так стрімко. Я сказав покласти чемодана свого на візок, замінити биків кіньми і востаннє оглянувся вниз на долину,— та густий туман, наринувши хвилями з ущелин, вкривав її зовсім, і жоден звук не долітав уже звідти до нашого слуху. Осетини галасливо обступили мене й вимагали на горілку; але штабс-капітан так грізно на них нагримав, що вони миттю розбіглися.

— От же люди! — сказав він. — І хліба по-нашому назвати не вміє, а завчив: «Офіцер, дай на горілку!» Вже татари, як на мене, кращі: вони хоч не п'ють...

До станції ще залишалося з версту. Навколо було тихо, так тихо, що по дзижчанню комара можна було стежити за його льотом. Ліворуч чорніла глибока ущелина; за нею і перед нами темно-сині вершини гір, зриті зморшками, вкриті шарами снігу, вимальовувались, на блідому небосхилі, ще понятому останнім відблиском вечірньої заграви. На темному небі починали мерехтіти зорі, і чудно, мені здалося, що вони значно вище, ніж у нас на півночі. Обабіч дороги стирчали голі, чорні кам'яні брили; де-не-де з-під снігу виглядали кущі, але жоден сухий листок не ворухився, і весело було чути серед цього мертвого сну природи пирхання втомленої поштової тройки та нерівномірне побрякування російського дзвоника.

³¹ Єрмолова — прим. Лермонтова.

³² Лінія — ряд військових укріплень, з яких царські війська вели наступ на Кавказі.

— Завтра буде гарна погода! — сказав я. Штабс-капітан не відповів ні слова і показав мені пальцем на високу гору просто перед нами.

— Що це? — спитав я.

— Гуд-гора.

— Ну і що ж?

Гляньте, як курить.

І справді, Гуд-гора куріла; по боках її повзали легкі струминки хмарок, а на вершині лежала чорна туча, така чорна, що на темному небі вона здавалася плямою.

Вже ми розпізнавали поштову станцію, дахи сакель навколо неї, і перед нами мигали привітні вогники, коли війнув вологий, холодний вітер, міжгір'я загуло, і пішов дрібний дощ. Тільки-но я встиг накинути бурку, як повалив сніг. Я шанобливо подивився на штабс-капітана...

— Нам доведеться тут ночувати, — сказав він з досадою, — в таку завірюху через гори не переїдеш. Скажи, були обвали на Хрестовій? — спитав він візника.

— Не було, пане, — відповів осетин-візник, — а висить багато, багато.

На станції не було кімнати для проїжджих, і нам дали місце для нічлігу в димній саклі. Я запросив свого супутника випити разом склянку чаю, бо зо мною був чавунний чайник — єдина втіха моя в мандрах по Кавказу.

Сакля була приліплена одним боком до скелі; три слизьких мокрих східці вели до її дверей. Навпомацки ввійшов я і наткнувся на корову (хлів у цих людей замінює лакейську). Я не знав, куди дітися: тут мекають вівці, там гарчить собака. На щастя, збоку блиснуло тьмяне світло й допомогло мені знайти другий отвір, схожий на двері. Тут відкрилася картина досить цікава: широка сакля, якої дах спирався на два закопчені стовпи, була повна людей. Посередині тріскотів вогник, розкладений на землі, і дим, неспроможний пробитися проти вітру в отвір у дахові, розстелявся навкруг такою густою хмарою, що я довго не міг нічого розібрати; біля вогню сиділи дві баби, багато дітей і один худорлявий грузин, усі в лахмітті. Що робити, — ми примостилися біля вогню, закурили люльки, і незабаром чайник зашипів привітно.

— Жалюгідні люди! — сказав я штабс-капітанові, показуючи на наших брудних хазяїв, які мовчки, ніби остовпівши, дивилися на нас.

— Предурний народ! — відповів він. — Повірите, нічого не вміють, не здатні нічого навчитися! От уже наші кабардинці або чеченці, хоч розбишаки, голяки, затешибайголови, а в цих і до зброї ніякої охоти нема: порядного кинджала на жодному не побачиш. Оце вже справжні осетини!

— А ви довго були в Чечні?

— Довго. Років з десять стояв там у фортеці з ротою, біля Кам'яного Броду,— знаєте?

— Чув.

— От, добродію, набридли нам ці головорізи; тепер, хвалити бога, спокійніше, а бувало, на сто кроків відійдеш за вал, вже де-небудь кошлатий диявол сидить і чигає: тільки загавився, так і дивись — або аркан на шиї, або куля в потилиці. А молодці!..

— А, певне, з вами багато пригод траплялося? — сказав я, дуже зацікавившись.

— Ще б пак! Траплялося...

Тут він почав скубти лівого вуса, похилив голову й замислився. Мені страх хотілося витягти з нього яку-небудь історійку, — бажання, властиве всім людям, що мандрують і занотовують. Тим часом чай закипів; я дістав з чемодана дві похідних склянки, налив і поставив одну перед ним. Він сьорбнув і сказав, наче сам до себе: «Еге, траплялося!» Цей вигук подав мені велику надію. Я знаю, старі кавказці люблять поговорити, розповісти; їм так рідко щастить у цьому: інший років з п'ять стоїть де-небудь у глушині з ротою, і цілі п'ять років йому ніхто не скаже *добридень* (бо фельдфебель каже *здравія бажая*). А побалакати було б про що: навколо народ дикий, цікавий; щодня небезпека, пригоди бувають дивні, і тоді мимохіть пожалієш, що в нас так мало записують.

— Чи не хочете підбавити рому? — спитав я мого співрозмовника. — В мене є білий з Тифліса; тепер холодно.

— Ні, Дякую, не п'ю.

— Чому ж це?

— Та так. Я зарікся. Коли я був ще підпоручиком, раз, знаєте,— ми підгуляли між собою, а вночі зчинилася тривога; от ми й вийшли перед фрунт напідпитку, та вже ж і перепало нам, як Олексій Петрович дізнався: не дай господи, як він розсердився! Трохи-трохи не віддав під суд. Воно й справді, іншим разом цілий рік живеш, нікого не бачиш, та коли тут ще горілка — пропаща людина!

Почувши це, я майже втратив надію.

— Та ось хоча б черкеси,— говорив він далі,— як нап'ються бузи на весіллі чи на похороні, так і починають рубатися. Я раз ледве вибрався живий, а ще в мирного князя³³ був у гостях.

— Як же це трапилось?

— Бачте (він набив люльку, затягнувся й почав розповідати),— бачте, я тоді стояв у фортеці за Теремом з ротою — тому скоро п'ять років. Якось восени прийшов транспорт

³³ Мирний князь — князь, що визнав владу російського царя.

з провіантом: у транспорті був офіцер, молодик років двадцяти п'яти. Він прийшов до мене в повній формі й повідомив, що йому наказано залишитися в мене у фортеці. Він був такий тоненький, біленький, на ньому мундир був такий новенький, що я відразу догадався, що він на Кавказі в нас недавно. «Вас, мабуть,— спитав я його,— переведено сюди з Росії?» — «Точно так, пане штабс-капітан»,— відповів він. Я взяв його за руку і сказав: «Дуже радий дуже радий. Вам буде трошки нудно... ну, та ми з вами житимемо по-приятельському. І, прошу вас, звіть мене просто Максим Максимович, і, прошу вас,— до чого ця повна форма? — приходьте до мене завжди в кашкеті». Йому виділили , квартиру, і він поселився в фортеці.

— А як його звали?— спитав я Максима Максимовича.

— Його звали... Григорієм Олександровичем Печоріним. Славний був хлопець, смію вас запевнити; тільки трошки чудний. Так, наприклад, у дощик, у холод цілий день на полюванні; всі перемерзнуть, потомляться,— а йому дарма. А іноді сидить у себе в кімнаті, вітер дмухне, запевняє, що застудився; віконницею грюкне, він здригнеться і зблідне; а при мені ходив на вепра сам на сам; бувало, цілими годинами слова не витягнеш, зате вже іноді як почне розповідати, то качатимешся зо сміху... Еге ж, дуже, чудний був і, мабуть, багатий; скільки в нього було різних дорогих дрібничок!..

— А довго він з вами жив?

— Та з рік. Ну, зате ж пам'ятний мені цей рік; наробив він мені клопоту,— не згадуючи злим словом! Є ж, далєбі, такі люди, яким на роду написано, що з ними мають траплятися різні незвичайні речі!

— Незвичайні? — вигукнув я зацікавлено, доливаючи йому чаю.

— А ось я вам розкажу. Верст за шість від фортеці жив один мирний князь. Синочок його, хлопчик років п'ятнадцяти, занадівся до нас їздити: щодня, бувало, то за тим, то за іншим. І справді-таки розбестили ми його з Григорієм Олександровичем. А вже ж який був шибеник, спритний до чого хочеш: чи шапку підняти на всім скаку, чи в рушниці стріляти. Одно в ньому було нехороше: страшенно на гроші ласий був. Одного разу, для сміху, Григорій Олександрович обіцяв йому дати червінця, якщо він вкраде йому найкращого цапа з батьківської отари; і що ж ви думаєте? — другої ж ночі приволік цапа за роги. А бувало, ми його надумаємо дражнити, так очі кров'ю й наллються, і зараз за кинджал. «Гей, Азамате, накладеш ти головою,— сказав я йому.— Яман³⁴ буде твоя башка!»

³⁴ Яман — погано.

Раз приїжджає сам старий князь кликати нас на весілля: він видавав старшу дочку заміж, а ми були з ним кунаки³⁵: то не можна ж, знаєте, відмовитись, хоч він і татарин. Вирушили. В аулі безліч собак зустріло нас голосним гавканням. Жінки, побачивши нас, ховалися; ті, яких ми могли бачити в обличчя, були зовсім не красуні. «Я мав багато кращу думку про черкесок»,— сказав мені Григорій Олександрович. «Почекайте!»— відповів я, усміхаючись. У мене було своє на думці.

У князя в саклі зібралося вже сила народу. В азіатів, знаєте, звичай кожного стрічного запрошувати на весілля. Нас прийняли з усіма почестями й повели в кунацьку. Я, проте, не забув підмітити, де поставили наших коней, знаєте, на непередбачений випадок.

— Як же в них справляють весілля? — спитав я штабс-капітана

— Та звичайно. Спочатку мулла прочитає їм щось із Корана; потім обдаровують молодих і всіх їхніх родичів; їдять, п'ють бузу; потім починається джигітування, і завжди один який-небудь голодранець, заяложений, на поганій кривій конячині, ламається/блазнює, смішить чесну компанію; потім, коли смеркне, в кунацькій починається, по-нашому сказати, бал. Бідолашний дідуга бренькає на триструнній... забув, як по-їхньому... ну, та щось схоже на нашу балалайку. Дівки й молоді хлопці стають у дві шерехи, одна проти одної, плещуть в долоні і співають. От виходить одна дівка та один парубок на середину і починають говорити одне одному вірші співучим голосом, що попало, а всі інші підхоплюють хором. Ми з Печоріним сиділи на почесному місці, і ось до нього підійшла менша господарева дочка, дівчина років шістнадцяти, і проспівала йому... як би сказати?.., щось на зразок компліменту.

— А що ж таке вона проспівала, не пам'ятаєте часом?

— Та, здається, ось так: «Стрункі, мовляв, наші молоді джигіти, і каптани на них сріблом гаптовані, а молодий російський офіцер стрункіший за них, і галуни на нім золоті. Він як ясен між ними; тільки не рости, не цвісти йому в нашім саду». Печорін встав, уклонився їй, приклавши руку до лоба й до серця, і попросив мене відповісти їй; я добре знаю по-їхньому і переклав його відповідь.

Коли вона від нас відійшла, я шепнув Григорієві Олександровичу: «Ну що, як вона вам?» — «Чарівна! — відповів він. — А як її звуть?» — «Її звуть Белою»,— відповів я.

І справді, вона була вродлива: висока, тоненька, очі чорні, як у гірської сарни, так і заглядали вам у душу.

Печорін у задумі не зводив з неї очей, і вона частенько спідлоба на нього поглядала. Та не тільки Печорін милувався гарненькою княжною: з кутка кімнати на неї дивилися

³⁵ Кунак — означає приятель (прим. Лермонтова).

других двоє очей, нерухомих, вогнених. Я почав придивлятися і впізнав мого давнього знайомого Казбича. Він, знаєте, був не те, щоб мирний, не те, щоб не мирний. Підозр на нього було багато, хоч жодної вихватки його не було помічено. Бувало, він приводив до нас у фортецю овець і продавав дешево, але ніколи не торгувався: що заправить, давай,— хоч заріж, не спустить. Говорили про нього, що він любить гасати за Кубань з абреками, і, правду кажучи, пика в нього була зовсім розбійницька: маленький, сухий, широкоплечий... А що спритний же, спритний був, як чорт! Бешмет завжди порваний, в латках, а зброя у сріблї. А кінь його славився на цілу Кабарду,— і справді, кращого за цього коня нічого видумати неможливо. Недарма Казбичеві заздрили всі наїзники, і не раз намагалися вкрасти коня, тільки не щастило. Як зараз бачу цього коня: вороний як смола, ноги — струнки, і очі не гірші, ніж у Бели; а яка сила! мчи хоч на п'ятдесят верст; а що вже виїжджений — як собака бігає за господарем, голос навіть його знав! Бувало, він його ніколи й не прив'язує. Отакий розбійницький кінь!..

Цього вечора Казбич був понуріший, ніж будь-коли, і я помітив, що в нього під бешметом надїта кольчуга. «Недарма на ньому ця кольчуга,— подумав я,— це вже він певно щось замишляє».

Душно стало в саклі, і я вийшов на повітря освіжитися. Ніч уже лягала на гори, а туман починав стелитися по міжгір'ях.

Мені спало на думку зайти в піддашся, де стояли наші коні, подивитись, чи є в них корм, і, до того ж, обережність ніколи не вадить: а в мене був кінь добрий, і вже не один кабардинець на нього ніжно поглядав, приказуючи: якші тхе, чек якші!³⁶

Пробираюся вздовж плоту і раптом чую голоси; один голос я одразу впізнав: це був бешкетник Азамат, син нашого господаря; другий говорив рідше й тихіше. «Про що вони тут говорять? — подумав я. — Чи не про мого часом коника?» От присів я біля плоту і став прислухатися, намагаючись не пропустити жодного слова. Інколи галас пісень і гомін голосів, вилітаючи з саклі, заглушували цікаву для мене розмову.

— Добрий у тебе кінь! — казав Азамат. — Якби я був господарем у домі і мав табун на триста кобил, то половину віддав би за твого вороного, Казбич!

«А, Казбич!» — подумав я і згадав кольчугу.

— Еге ж,— відповів Казбич, помовчавши деякий час,— у цілій Кабарді не знайдеш такого. Раз,— це було за Теремом, я їздив з абреками відбивати російські табуни,— нам не пощастило, і ми розсипалися хто куди. За мною летіли чотири козаки; вже я чув за собою

³⁶ Якші тхе, чек якші — добрий, дуже добрий.

вигуки гяурів³⁷, і передо мною був густий ліс. Приліг я на сідло, здався на волю аллаха, і вперше в житті образив коня ударом нагайки. Як птах, пірнув він між віття; гострі колючки рвали мій одяг, сухі гілки карагача били мене по обличчю. Кінь мій стрибав через пні, розривав кущі грудьми. Краще було б мені кинути його на узліссі і сховатися в гушавині пішки, та жаль було з ним розстатися,— і пророк винагородив мене. Кілька куль провищало в мене над головою; я вже чув, як козаки, позіскакувавши з коней, бігли по слідах... Раптом передо мною вибалок глибокий; вороний мій на мить завагався — і стрибнув. Задні його копита обірвалися з протилежного берега, і він повис на передніх ногах. Я кинув поводи й полетів у яр; це врятувало мого коня: він вискочив. Козаки все це бачили, але жоден не спустився мене шукати: вони, мабуть, думали, що я забився на смерть, і я чув, як вони кинулись ловити мого коня. Серце моє обіллялося кров'ю; поповз я по густій траві вздовж яру,— дивлюся: ліс кінчився, кілька козаків виїжджають з нього на галявину, і ось вискакує просто до них мій Карагез; усі кинулися за ним з криком; довго, довго вони за ним гонилися, особливо один — разів зо два він трохи-трохи не накинув йому на шию аркана; я затремтів, опустив очі й почав молитися. Через якусь хвилику підводжу їх — і бачу: мій Карагез летить, розвіваючи хвоста, вільний, як вітер, а гяури далеко один за одним тягнуться степом на зморених конях. Валлах! це правда, щира правда! До пізньої ночі я сидів у своєму яру. Раптом, що ж ти думаєш, Азамате? У пільмі чую, бігає понад яром кінь, пирхає, ірже і копитами в землю б'є; я впізнав голос мого Карагеза: це був він, мій товариш!.. З того часу ми не розлучалися.

І чутно було, як він поплескував рукою по гладенькій шиї свого коня, називаючи його різними ніжними іменами.

— Якби в мене був табун на тисячу кобил,— сказав Азамат,— то віддав би я тобі його весь за твого Карагеза.

— Йок³⁸, не хочу,— відповів байдуже Казбич.

— Слухай, Казбичу,— говорив, ластячись до нього, Азамат.— Ти добра людина, ти хоробрий джигіт, а мій батько боїться росіян і не пускає мене в гори; віддай мені свого коня, і я зроблю все, що ти хочеш, вкраду для тебе в батька найкращу його гвинтівку або шаблю, що тільки забажаєш,— а шабля його справжня гурда³⁹: приклади лезом до руки, сама в тіло вп'ється; а кольчуга така, як твоя, ніщо.

Казбич мовчав.

³⁷ Гяур — у мусульман-фанатиків презирлива назва людей іншої віри.

³⁸ Йок — ні.

³⁹ Гурда — дорога східна зброя з високоякісної сталі.

— Вперше, як я побачив твого коня,— вів далі Азамат,— коли він під тобою крутився і стрибав, роздуваючи ніздрі, і кремінь бризками летів з-під копит його, в душі моїй сталося щось незрозуміле, і відтоді ніщо мені не миле: на найкращих батькових коней дивився я з презирством, соромно мені було на них показатися, і нудьга охопила мене; і, нудьгуючи, просиджував я на скелі цілі дні, і щохвилини в голові у мене поставав твій вороний зі своєю стрункою ходою, зі своїм гладеньким, рівним як стріла хребтом; він дивився мені в очі своїми бистрими очима, наче хотів слово вимовити. Я помру, Казбичу, якщо ти мені не продаси його! — сказав Азамат тремтячим голосом.

Мені почулося, що він заплакав: а треба вам сказати, що Азамат був превпертий хлопчисько, і нічим, бувало, в нього сліз не виб'єш, навіть коли він був ще менший.

У відповідь на його сльози почулося щось схоже на сміх.

— Слухай! — сказав твердим голосом Азамат.— Бачиш, я на все зважуюсь. Хочеш, я вкраду для тебе мою сестру? Як вона танцює! як співає! а вишиває золотом — чудо! Не бувало такої дружини і в турецького падишаха... Хочеш? дочекайся мене завтра вночі там, в ущелині, біля потоку: я йтиму з нею понад потік до сусіднього аулу,— і вона твоя. Невже не варта Бела твого вороного?

Довго, довго мовчав Казбич; нарешті, замість відповіді, він стиха заспівав старовинну пісню⁴⁰:

Багато в аулах прегарних дівчат.
Зорі сіяють в їх чорних очах.
Щиро любити їх — радісна доля,
Та молодецька миліша нам воля.
Золото купить чотири жони,
Кінь молодецький не має ціни:
Він і од вітру в степу не відстане,
Він і не зрадить, він не обмане.

Даремно благав його Азамат погодитись і плакав, і улещував його, і клявся; нарешті Казбич нетерпляче перебив його:

— Іди геть, божевільний хлопчиську! Де тобі їздити на моєму коні? На перших трьох кроках він тебе скине, і ти розіб'єш собі потилицю об каміння.

— Мене! — вигукнув Азамат у нестямі, і залізо дитячого кинджала брязнуло об кольчугу. Дужа рука відштовхнула його геть, і він ударився об пліт так, що пліт захитався. «Буде веремія!» — подумав я, кинувся до стайні, загнздав коней наших і вивів їх на задвірок. За дві хвилини в саклі вже знявся страшний гвалт. Ось що сталося: Азамат вбіг

⁴⁰ Прошу читачів пробачити мені, що я переклав віршем Казбичеву пісню, передану мені, звичайно, прозою, але звичка — друга натура (*прим. Лермонтова*).

туди в розірваному бешметі, кажучи, що Казбич хотів його зарізати. Всі вискочили, схопилися за рушниці — і почалась веремія! Крик, галас, постріли; тільки Казбич уже був верхи і вертівся серед юрби по вулиці, як чорт, відмахуючись шаблею.

— Погана справа, коли з чужого клопоту голова болить,— сказав я Григорієві Олександровичу, піймавши його за руку,— чи не краще нам якнайшвидше забратися?

— Та почекайте, чим закінчиться.

— Та вже ж, певне, закінчиться погано; в цих азіатів усе так: надуддилися бузи, і почалася різанина! — Ми сіли верхи й помчали додому.

— А що Казбич? — спитав я нетерпляче штабс-капітана.

— А що їм, цим людям, зробиться! — відказав він, допиваючи склянку чаю.— Втік-таки.

— І не поранений? — спитав я.

— А бог його знає! Живучі, розбишаки! Бачив я деяких у баталії, приміром: тож-то весь поколотий, як решето, багнетом, а все махає шаблею.— Штабс-капітан помовчав трохи і заговорив далі, тупнувши ногою об землю: — Ніколи собі не прощу одного: надала мені нечиста сила, приїхавши в фортецю, переповісти Григорієві Олександровичу все, що я чув, сидячи за плотом; він посміявся,— такий хитрий! — а сам замислив дещо.

— А що саме? Розкажіть, будь ласка.

— Ну, вже нічого не вдієш! Почав розповідь, то треба вести далі.

Днів через чотири приїжджає Азамат у фортецю. Як звичайно, він зайшов до Григорія Олександровича, який завжди частував його ласощами. Я був тут. Зайшла розмова про коней, і Печорін почав вихвалити Казбичевого коня: такий уже він баский, красивий, наче сарна,— ну, просто, як послухати, такого й на цілому світі нема.

Заблищали оченята в татарчука, а Печорін ніби й не помічає; я заговорю про інше, а він, дивись, одразу зве розмову на Казбичевого коня. Ця історія продовжувалася щоразу, як приїжджав Азамат. Тижнів за три після того став я помічати, що Азамат блідне й сохне, як буває від кохання в романах. Що за дивина?

Бачите, я вже потім дізнався про всю цю штуку: Григорій Олександрович так його задражнив, що хоч у воду. Раз він йому й каже: «Бачу, Азамате, що тобі дуже сподобався цей кінь; а не бачити тобі його, як своєї потилиці! Ну, скажи, що б ти дав тому, хто тобі його подарував би?...»

— Усе, що він захоче,— відповів Азамат.

— В такому разі я тобі його дістану, тільки з умовою... Поклянись, що ти її виконаєш...

— Клянусь... Клянись і ти!

— Гаразд! Клянусь, кінь буде твій; тільки за нього ти повинен віддати мені сестру Белу: Карагез буде її калимом. Сподіваюся, що торг для тебе вигідний.

Азамат мовчав.

— Не хочеш? Ну, як хочеш! Я думав, що ти мужчина, а ти ще дитина: рано тобі їздити верхи...

Азамат спалахнув.

— А мій батько? — сказав він.

— Хіба він ніколи не виїжджає?

— Правда...

— Згоден?..

— Згоден, — прошепотів Азамат, блідий як смерть. — Коли саме?

— Першого разу, як Казбич приїде сюди; він обіцяв пригнати десяток овець; решта — моє діло. Гляди ж, Азамате!

От вони і злагодили цю справу... правду кажучи, нехорошу справу! Я потім і казав Печоріну, та тільки він мені відповів, що дика черкеска повинна бути щасливою, маючи такого милого чоловіка, як він, бо, по-їхньому, він усе-таки її чоловік, а що Казбич — розбійник, якого треба було покарати. Самі поміркуйте, що ж я міг відповісти проти цього?.. Але тоді я нічого не знав про їхню змову. От раз приїхав Казбич і питає, чи не треба овець і меду: я велів йому привести на другий день.

— Азамате, — сказав Григорій Олександрович, — завтра Карагез у моїх руках; якщо сьогодні вночі Бела не буде тут, то не бачити тобі коня...

— Добре! — сказав Азамат і помчав у аул. Увечері Григорій Олександрович озброївся і виїхав з фортеці: як вони облагодили цю справу, не знаю, — тільки вночі вони обидва повернулися, і вартовий бачив, що поперек сідла в Азамата лежала жінка, в якої руки й ноги були зв'язані, а голова закутана чадрою.

— А кінь? — спитав я штабс-капітана.

— Зараз, зараз. На другий день рано-вранці приїхав Казбич і пригнав десяток овець на продаж. Прив'язавши коня біля паркана, він увійшов до мене; я почастував його чаєм, бо хоч розбійник він, а все-таки був моїм кунаком.

Почали ми розмовляти про те, про се... Раптом дивлюся, Казбич здригнувся, змінився на виду — і до вікна; та вікно, на лихо, виходило на задвірок.

— Що з тобою? — спитав я.

— Мій кінь!.. кінь!.. — сказав він, затремтівши всім тілом.

Справді, я почув тупіт копит: «Це, мабуть, який-небудь козак приїхав...»

— Ні! Урус яман, яман! — заревів він і прожогом кинувся з хати, як дикий барс. В два стрибки він був уже надворі; біля воріт фортеці вартовий загородив йому шлях рушницею; він перескочив через рушницю й кинувся бігти дорогою... Вдалині клубочилась курява — Азамат мчав на баскому Карагезі; на бігу Казбич вихопив з чохла рушницю й вистрілив. З хвилину він стояв нерухомо, поки не переконався, що промахнувся; потім заверещав, ударив рушницею об камінь, розбив її в друзки, упав на землю й заривався, як дитина... Ось навколо нього зібрався народ з фортеці — він нікого не помічав; постояли, поговорили і пішли назад: я сказав покласти біля нього гроші за овець — він до них не доторкнувся, лежав ниць, як мертвий. Повірите? Він так пролежав до пізньої ночі й цілу ніч... Тільки другого ранку прийшов у фортецю і став просити, щоб йому назвали злодія. Вартовий, який бачив, як Азамат одв'язав коня і помчав, не вважав за потрібне приховувати. Почувши це ім'я, Казбич блиснув очима і вирушив до аулу, де жив Азаматів батько.

— А батько що?

— Та в тім-то й річ, що його Казбич не знайшов: він кудись їздив днів на шість, а то хіба пощастило б Азаматові викрасти сестру?

А коли батько повернувся, то ні дочки, ні сина не було. Такий хитрун: зметикував же, що накласти йому головою, якби він попався. Так з того часу й пропав; мабуть, пристав до якої-небудь ватаги абреків, та й наклав буйною головою за Тереком чи за Кубанню: туди й дорога!..

Признаюсь, і мені доволі дісталось. Як тільки я дізнався, що черкеска в Григорія Олександровича, то надів еполети, шпагу й пішов до нього.

Він лежав у першій кімнаті на постелі, підклавши одну руку під потилицю, а в другій тримаючи погаслу люльку; двері до другої кімнати були замкнені на замок, і ключа в замку не було. Я все це відразу помітив... Я почав кашляти й постукувати підборами об поріг,— та він вдавав, ніби не чує.

— Пане прапорщик! — сказав я якомога суворіше. — Хіба ви не бачите, що я до вас прийшов?

— Ах, здрастуйте, Максиме Максимовичу! Може, хочете люльку? — відказав він, не підводячись.

— Пробачте! Я не Максим Максимович: я штабс-капітан.

— Однаково. Може, хочете чаю? Якби ви знали, який у мене клопіт!

— Я все знаю,— відповів я, підійшовши до ліжка.

— Тим краще: я не маю бажання розповідати.

— Пане прапорщику, ви вчинили провину, за яку і я можу відповідати...

— А, годі-бо! що за біда? В нас же давно все навпіл.

— Що за жарти? Будь ласка, вашу шпагу!

— Митько, шпагу!..

Митько приніс шпагу. Виконавши обов'язок свій, сів я біля нього на ліжку і сказав: «Слухай, Григорію Олександровичу, признайся, що негоже».

— Що негоже?

— Та те, що ти викрав Белу... Оця вже мені бестія Азамат!.. Ну, признайся,— сказав я.

— А коли вона мені подобається?..

Ну, що ви скажете на це?.. Я розгубився. А проте, якийсь час помовчавши, я йому сказав, що коли батько вимагатиме її, то треба буде віддати.

— Зовсім не треба!

— Та він дізнається, що вона тут!

— А як він дізнається?

Я розгубився ще більше.

— Слушайте, Максиме Максимовичу! — сказав Печорін, трошки підвівшись. — Адже ви добра людина,— а якщо віддамо дочку цьому дикунові, він її заріже або продасть. Справу зроблено, не треба тільки добровільно псувати; залиште її в мене, а в себе мою шпагу...

— Та покажіть її мені,— сказав я.

— Вона за цими дверима; тільки я сам сьогодні даремно хотів бачити її: сидить у кутку, закутавшись у покривало, не говорить і не дивиться: полохлива, як дика сарна. Я найняв нашу духанницю: вона знає по-татарському, буде доглядати її і привчить до думки, що вона моя, бо вона нікому не буде належати, крім мене,— додав він, ударивши кулаком по столу. Я й на цьому погодився... Що скажете робити? Є люди, з якими неодмінно треба погоджуватись.

— І що ж,— спитав я Максима Максимовича,— привчив він її до себе, чи вона зачала в неволі, з туги за батьківщиною?

— Годі-бо, чому з туги за батьківщиною? З фортеці видно було ті ж самі гори, що й з аулу,— а цим дикунам більше нічого й не треба. Та й, до того ж, Григорій Олександрович щодня дарував їй що-небудь: перші дні вона мовчки гордо відштовхувала подарунки, які тоді діставалися духанниці і збуджували її красномовність. Ох, подарунки! чого не зробить жінка за барвисту ганчірку!.. Ну, та годі про це... Довго морочився з нею Григорій Олександрович, тим часом учився по-татарському, і вона почала розуміти по-нашому.

Потроху вона привчилася на нього дивитися, спочатку спідлоба, скося, і все сумувала, стиха наспівувала своїх пісень, так що, бувало, й мені ставало смутно, коли слухав її з сусідньої кімнати. Ніколи не забуду однієї сцени: ішов я повз вікно і заглянув; Бела сиділа на лежанці, опутивши голову на груди, а Григорій Олександрович стояв перед нею.

— Слухай, моя пері,— казав він,— ти ж знаєш, що рано чи пізно ти будеш моєю — нащо ж ти тільки мучиш мене? Хіба ти любиш якого-небудь чеченця? Якщо так, я тебе зараз відпущу додому. — Вона здригнулася ледве помітно й похитала головою. — Чи, може,— говорив він далі,— я тобі зовсім ненависний? — Вона зітхнула. — Чи твоя віра забороняє кохати мене? — Вона зблідла й мовчала. — Повір мені, аллах для всіх племен один, і, коли він мені дозволяє кохати тебе, чому ж він заборонить тобі платити мені взаємністю? — Вона пильно подивилася йому в обличчя, ніби вражена цією новою думкою; в очах її відбилися недовіра й бажання впевнитися. Що за очі! Вони так і горіли, наче дві жарини.

— Слухай, люба, добра Бело! — говорив Печорін. — Ти бачиш, як я тебе кохаю, я все ладен віддати, щоб тебе розвеселити: я хочу, щоб ти була щаслива; а якщо ти знову будеш сумувати, то я помру. Скажи, ти будеш веселіша? — Вона замислилась, не спускаючи з нього чорних очей своїх, потім усміхнулася привітно і кивнула головою на знак згоди. Він узяв її за руку й почав умовляти, щоб вона його поцілувала; вона несміливо захищалася і тільки повторювала: «Будь ласка, будь ласка, не треба, не треба». Він почав наполягати; вона затремтіла, заплакала.

— Я твоя бранка,— казала вона,— твоя рабиня; звичайно, ти можеш мене присилувати,— і знову сльози.

Григорій Олександрович ударив себе в лоб кулаком і вискочив до другої кімнати. Я зайшов до нього; він, склавши руки, проходжувався понурий туди й сюди.

— Що, голубе? — спитав я.

— Диявол, а не жінка! — відповів він. — Проте я вам даю моє слово честі, що вона буде моєю...

Я похитав головою.

— Хочете парі? — сказав він.— Через тиждень!

— Будь ласка!

Ми вдарили по руках і розійшлися.

Другого дня він зараз же послав нарочного в Кизляр купити різних речей, було привезено безліч різних персидських тканин, усіх не перелічити.

— Як ви гадаєте, Максиме Максимовичу,— сказав він, показуючи мені подарунки,— чи встоїть азійська красуня проти такої батареї?

— Ви черкесок не знаєте,— відповів я,— це зовсім не те, що грузинки або закавказькі татарки, зовсім не те. В них свої правила, вони інакше виховані. — Григорій Олександрович усміхнувся і почав насвистувати марш.

А вийшло ж по-моєму: подарунки вплинули тільки наполовину; вона стала привітніша, довірливіша — та й годі; так що він зважився на останній засіб. Одного разу вранці він сказав осідлати коня, одягнувся по-черкеському, озброївся і ввійшов до неї.

— Бело! — сказав він,— ти знаєш, як я тебе люблю. Я наважився тебе викрасти з дому, думаючи, що ти, коли знатимеш мене, полюбиш; я помилився — прощай! Зоставайся повною господинею всього, що я маю; якщо хочеш, повертайся до батька,— ти вільна. Я винен перед тобою і мушу покарати себе; прощай, я їду — куди? звідки мені знати! Може, недовго буду ганятись за кулею чи за ударом шаблі: тоді згадай про мене і прости мене.

Він одвернувся і простягнув їй руку на прощання. Вона не взяла руки, мовчала. Тільки стоячи за дверима, я міг у щілину розглядіти її обличчя: і мені стало жаль — така смертельна блідість пойняла це миле личко! Не чуючи відповіді, Печорін ступив кілька кроків до дверей; він тремтів — і сказати вам? я думаю, він міг насправді виконати те, про що говорив жартома. Такий уже був він, бог його знає! Тільки він торкнувся дверей, як вона схопилася, заридала й кинулася йому на шию. Чи повірите ви? я, стоячи за дверима, теж заплакав, тобто, знаєте, не то щоб заплакав, а так — дурість!..

Штабс-капітан замовк.

— Еге ж, признаюсь,— сказав він потім, поскубуючи вуса,— мені стало досадно, що ніколи жодна жінка мене так не любила.

— І тривале було їхнє щастя? — спитав я.

— Атож, вона нам призналася, що з того дня, як побачила Печоріна, він часто ввижався їй уві сні і що жоден мужчина ніколи не справляв на неї такого враження. Еге ж, вони були щасливі!

— Як це нудно! — вигукнув я мимохіть. Справді, я чекав трагічної розв'язки, і раптом так несподівано обманути мої надії!.. — Та невже,— сказав я далі,— батько не догадався, що вона в вас у фортеці?

— Власне, він, здається, мав підозри. Через кілька днів почули ми, що старого вбито. Ось як це сталося...

Мені знову стало цікаво.

— Треба вам сказати, що Казбич узяв собі в голову, ніби Азамат за батьковою згодою вкрав у нього коня, принаймні я так гадаю. От він якось раз і дочекався край дороги, версти за три від аулу; старий повертався з марних розшуків дочки; уздені⁴¹ його відстали,— це було смерком,— він замислено їхав ступою, коли раптом Казбич, наче кішка, виринув з-за куща, стриб ззаду нього на коня, ударом кинджала звалив його на землю, схопив поводи — і тільки його й бачили; декому з узденів усе це було видно з підгірка; вони кинулись навздогін, та не догнали.

— Він винагородив себе за втрату коня й помстився,— сказав я, щоб почути думку мого співрозмовника.

— Звичайно, по-їхньому,— сказав штабс-капітан,— він зробив справедливо.

Мене мимоволі вразила здатність росіянина пристосовуватись до звичаїв тих народів, серед яких йому трапляється жити; не знаю, варта осуду чи похвали ця властивість розуму, але вона доводить неймовірну його гнучкість і наявність того ясного здорового глузду, що прощає зло скрізь, де бачить необхідність чи неможливість його знищення.

Тим часом чай було випито; давно запряжені коні перемерзли на снігу; місяць бліднув на заході і готовий був уже поринути в чорні свої хмари, звислі на далеких вершинах, як клапті розірваної завіси. Ми вийшли з саклі. Всупереч передбаченню мого супутника, погода прояснилася, показувало на тихий ранок; зграйки зірок химерними узорами спліталися на далекому небосхилі і одна по одній гасли в міру того, як блідий відблиск сходу розливався по темно-ліловому склепінню, осяваючи поступово стрімкі схили гір, вкриті незайманими снігами. Праворуч і ліворуч чорніли темні таємничі безодні, і тумани клубочились і звивалися, як змії, сповзаючи туди по зморшках сусідніх скель, наче почували й боялися наближення дня.

Тихо було на небі й на землі, як у серці людини в хвилину ранішньої молитви; тільки зрідка налітав холоднуватий вітер зі сходу, підіймаючи гриву коней, вкриту памороззю. Ми рушили далі; п'ять худих шкап насилу тягли наші повозки звивистою дорогою на Гуд-гору; ми йшли пішки ззаду, підкладаючи каміння під колеса, коли коні приставали; здавалося, дорога вела на небо, бо, скільки око могло побачити, вона все підіймалася і нарешті зникала в хмарині, яка ще звечора відпочивала на вершині Гуд-гори, як шуліка, що чигає на здобич; сніг хрустів під ногами нашими; повітря ставало таке рідке, що було боляче дихати; кров щохвилини приливала в голову, але водночас якесь радісне почуття розійшлося по всіх моїх жилах, і мені було якось весело, що я так високо над світом,— почуття дитяче, не заперечую, але, віддаляючись від умов суспільства і наближаючись до

⁴¹ Уздені — князів почет.

природи, ми стаємо мимоволі дітьми: все набуте одпадає від душі, і вона стає знову такою, якою була колись і, мабуть, буде коли-небудь знову. Той, кому траплялось, як мені, блукати по горах пустинних, і довго-довго вдивлятися в їх химерні образи, і пожадливо ковтати життєдайне повітря, розлите в їх ущелинах,— той, звичайно, зрозуміє моє бажання передати, розповісти, намалювати ці чарівні картини. Ось, нарешті, ми вибрались на Гуд-гору, зупинилися й оглянулись: на ній висіла сіра хмарка, і її холодний подих загрожував близькою бурею; але на сході все було таке ясне й золотаве, що ми, тобто я і штабс-капітан, зовсім про неї забули... Так, і штабс-капітан: в серцях простих почуття краси й величі природи сильніше, щиріше в стократ, ніж у нас, захоплених оповідачів на словах і на папері.

— Ви, я гадаю, звикли до цих розкішних картин? — сказав я йому.

— Еге, і до свисту кулі можна звикнути, тобто звикнути приховувати мимовільний трепет серця.

— Я чув, навпаки, що для деяких старих воїнів ця музика навіть приємна.

— Певна річ, коли хочете, воно й приємно; тільки все ж тому, що серце б'ється дужче. Гляньте,— додав він, показуючи на схід,— що за край!

І справді, таку панораму навряд чи де ще пощастить мені бачити: під нами лежала Койшаурська долина, перетята Арагвою і другою річкою, як двома срібними нитками; голубуватий туман плив по ній, втікаючи в сусідні міжгір'я від теплих променів ранку; праворуч і ліворуч гребені гір, один вищий від одного, перехрещувалися, тяглися, вкриті снігами, чагарником; вдалині ті самі гори, але хоча б дві скелі, схожі одна на одну,— і всі ці сніги горіли рум'яним блиском так весело, так яскраво, що, здається, тут би й зостатися жити навіки; сонце ледве виглянуло з-за темно-синьої гори, яку лише звичне око могло б відрізнити від грозової тучі; але над сонцем була кривава смуга, на яку мій товариш звернув особливу увагу. «Я казав вам,— вигукнув він,— що сьогодні буде негода; треба поспішати, а то, чого доброго, вона застане нас на Хрестовій. Рушайте!» — закричав він до фурманів.

Попідкладали ланцюги під колеса замість гальм, щоб вони не розкочувалися, взяли коней за вуздечки — почали спускатися; праворуч був стрімчак, ліворуч безодня така, що ціле сільце осетинів, які живуть на дні її, здавалося ластівчиним гніздом; я здригнувся, подумавши, що часто тут глибокої ночі, цією дорогою, де дві повозки не можуть розминутися, який-небудь кур'єр разів з десять на рік проїжджає, не вилазячи зі свого тряскового екіпажа. Один з наших візників був росіянин, селянин ярославський, другий — осетин: осетин вів корінного за вуздечку з усіма можливими осторогами, відпрігши

заздалегідь підпружених, а наш безтурботний русак навіть не зліз із передка! Коли я йому зауважив, що він міг би потурбуватись на користь хоча б мого чемодана, за яким я зовсім не бажав лазити в цю безодню, він відповів мені: «А-а, пане! Бог. дасть, не гірше за них доїдемо: адже нам не первина»,— і він мав рацію: ми справді могли б не доїхати, проте ж усе-таки доїхали, і якби всі люди більше міркували, то переконалися б, що життя не варте того, щоб за нього так багато турбуватися...

Але, можливо, ви хочете знати закінчення історії Бели? По-перше, я пишу не повість, а дорожні нотатки: виходить, не можу присилувати штабс-капітана розповідати раніше, ніж він почав розповідати насправді. Отже, почекайте або, коли хочете, перегорніть кілька сторінок, тільки я вам цього не раджу, бо переїзд через Хрестову гору (або, як називає її учений Гамба, le Mont St.-Christophe⁴²) вартий вашої цікавості. Отже, ми спускалися з Гуд-гори в Чортову долину... От романтична назва! Ви вже бачите гніздо злого духа між неприступними стрімчаками,— дарма: назва Чортової долини походить від слова «черта» — риса, а не «чорт», бо тут колись був кордон Грузії. Ця долина була закидана сніговими заметами, що дуже нагадували Саратов, Тамбов та інші милі місця нашої вітчизни.

— От і Хрестова! — сказав штабс-капітан, показуючи мені на горб, вкритий пеленою снігу, коли ми з'їхали в Чортову долину; на вершині горба чорнів камінний хрест, і повз нього вела ледве-ледве помітна дорога, якою проїжджають лише тоді, коли бічна — завалена снігом: наші візники повідомили, що обвалів ще не було, і, бережучи коней, повезли нас кругом. На повороті зустріли ми чоловік з п'ять осетинів; вони запропонували нам свої послуги і, вчепившись за колеса, з галасом заходилися тягти й підтримувати наші візки. І справді, дорога небезпечна: праворуч висіли над нашими головами брили снігу, готові, здається, од першого пориву вітру зірватися в ущелину; вузька дорога частково була вкрита снігом, що в деяких місцях провалювався під ногами, в інших перетворювався на лід під впливом сонячного проміння і нічних морозів, отож насилу ми самі пробиралися: коні падали; ліворуч зяяла глибока ущелина, де котився потік, то зникаючи під крижаною корою, то з піною стрибаючи по чорному камінні. За дві години насилу обігнули ми Хрестову гору,— дві версти за дві години! Тим часом хмари спустилися, повалив град, сніг; вітер, вриваючись в ущелини, ревів, свистав, як Соловей Розбійник, і незабаром камінний хрест зник у тумані, хвилі якого, все частіші й густіші одна за одну, налітали зі сходу... До речі, про цей хрест є чудний, проте загальновідомий переказ, ніби його поставив імператор Петро I, проїжджаючи через Кавказ; але, по-перше,

⁴² Гора Святого Кристофа (франц.).

Петро був тільки в Дагестані, і, по-друге, на хресті написано великими літерами, що його поставлено з наказу ген. Єрмолова, а саме в 1824 році. Та переказ, незважаючи на напис, так укорінився, що, далєбі, не знаєш чому вірити, тим більш, що ми не звикли вірити написам.

Нам треба було спускатися ще верст із п'ять по обмерзлих скелях і грузькому снігу, щоб досягти станції Кобі. Коні змучилися, ми перемерзли, заметіль гула дужче й дужче, наче наша рідна, північна; тільки її дикі мотиви були печальніші, тужливіші. «І ти, вигнанка,— думав я,— плачеш за своїми широкими, роздольними степами! Там є де розпластати холодні крила, а тут тобі душно й тісно, як орлові, що, кричучи, б'ється об ґрати залізної своєї клітки».

— Погано! — казав штабс-капітан. — Подивіться, навколо нічого не видно, тільки туман та сніг; так і дивись, що зірвемося в прірву або засядемо в нетрях, а там нижче, мабуть, Байдара так розігралася, що й не переїдеш. Оця вже мені Азія! що люди, що річки — зовсім не можна покластися!

Візники з криком і лайкою били коней, що пирхали, впиралися й нізачо не хотіли рушити з місця, незважаючи на промовистість батогів.

— Ваше благородіє,— сказав нарешті один,— ми ж сьогодні до Кобі не доїдемо; чи не накажете, поки можна, звернути ліворуч? Он там щось на косогорі чорніє,— мабуть, саклі: там завжди проїжджі зупиняються в негоду; вони кажуть, що проведуть, якщо дасте на горілку,— додав він, показуючи на осетина.

— Знаю, братику, знаю без тебе! — сказав штабс-капітан.— Оці вже мені bestії! Раді причепитися, щоб здерти на горілку.

— Признайтеся, одначе,— сказав я,— що без них нам було б гірше.

— Усе так, усе так,— промимрив він. — Оці вже мені провідники! нюхом чують, де можна пожитися, наче без них і не знайшли б дороги.

От ми звернули ліворуч і сяк-так, добре поморочившись, добралися до вбогого притулку, що складався з двох саклей, викладених з плит і дикого каменю та обведених такою ж стіною. Обідрані господарі прийняли нас привітно. Я згодом дізнався, що уряд їм платить і годує їх з умовою, щоб вони приймали подорожніх, яких застала в дорозі буря.

— Все на краще! — сказав я, сівши біля вогню.— Тепер ви мені докажете вашу історію про Белу; я певен, що цим не кінчилося.

— А чому ж ви так упевнені? — відповів штабс-капітан, приморгуючи і хитро усміхаючись.

— Тому, що це не звичайна річ: що почалося незвичайно, те має так само й закінчитись.

— А ви ж відгадали...

— Дуже радий.

— Добре вам радіти, а мені то, далекі, сумно, як згадаю. Хороша була дівчина ця Бела! Я до неї, нарешті, так звик, як до дочки, і вона мене любила. Треба вам сказати, що в мене нема сім'ї: про батька й матір я років дванадцять уже не маю звістки, а запастися дружиною не догадався раніш,— то тепер уже, знаєте, і не личить; от я й радий був, що знайшов кого балувати. Вона, бувало, співає нам пісень або танцює лезгинку. А вже ж як танцювала! Бачив я наших губернських панянок, а раз був і в Москві у благородному зібранні, років двадцять тому,— тільки куди їм! зовсім не те!.. Григорій Олександрович убирав її як лялечку, викохував і леліав, і вона в нас так покращала, просто диво; з обличчя і з рук зійшов загар, рум'янець розігрався на щоках... Вже ж яка, бувало, весела, і все з мене, пустуха, жартувала... Хай їй бог простить!..

— А коли ви їй сказали про смерть батька?

— Ми довго від неї це приховували, поки вона не звикла до свого становища; а коли сказали, то вона днів зо два поплакала, а потім забула.

Місяців чотири все йшло як не може бути. Григорій Олександрович, я вже, здається, казав, пристрасно любив полювання; бувало, так його в ліс тягне за вепрами чи козами, а це хоч би вийшов за фортечний вал. От, однак, дивлюся, він почав знову задумуватись, ходить по кімнаті, закривши руки за спину; потім якось, не сказавши нікому, пішов стріляти,— цілий ранок пропадав; раз і другий, усе частіш і частіш... «Не гаразд,— подумав я,— мабуть, між ними чорна кішка проскочила!»

Одного ранку заходжу до них — як зараз перед очима: Бела сиділа на ліжку в чорному шовковому бешметі, бліденька, така сумна, що я злякався.

— А де Печорін? — спитав я.

— На полюванні.

— Сьогодні пішов?

Вона мовчала, ніби їй важко було вимовити.

— Ні, ще вчора,— нарешті сказала вона, важко зітхнувши.

— Чи, бува, не трапилося з ним чого?

— Я вчора цілий день думала, думала,— відповіла вона крізь сльози,— придумувала різні нещастя: то здавалось мені, що його поранив вепр, то начебто чеченець поволік у гори... А сьогодні мені вже здається, що він мене не любить.

— Йй-бо, дорога моя, ти нічого гіршого не могла вигадати!

Вона заплакала, потім гордо підвела голову, втерла сльози й заговорила далі:

— Коли він мене не любить, то хто йому перешкоджає відіслати мене додому? Я його не силую. А якщо так буде й далі, то я сама піду від нього: я не рабиня його,— я князівська дочка!..

Я почав її вмовляти.

— Слухай, Бело, не можна ж йому все сидіти тут, як пришитому до твоєї спідниці: він людина молода, любить поганятися за дичиною,— походить та й прийде; а якщо ти будеш сумувати, то швидше йому надокучиш.

— Правда, правда! — відповіла вона,— я буду веселою. — І, сміючись, схопила свій бубон, почала співати, танцювати і стрибати коло мене; тільки й це недовго тривало, вона знову впала на ліжко й затулила обличчя руками.

Що мені було з нею робити? Я, знаєте, ніколи з жінками не обходився: думав, думав, чим її втішити, і нічого не придумав; деякий час ми обоє мовчали... Пренеприємне становище!

Нарешті я їй сказав: «Хочеш, підемо прогулятися на вал? Погода гарна!» Це було у вересні. І справді, день був чудовий, ясний і не гарячий; всі гори видно було як на блюдечку. Ми пішли, походили по фортечному валу туди й сюди, мовчки; нарешті вона сіла на дерн, і я сів біля неї. Ну, далєбі, згадати смішно: я бігав за нею, наче якась нянька.

Фортеця наша стояла на високому місці, і краєвид був з валу чудесний: з одного боку широка галявина, зрита кількома балками⁴³ закінчувалась лісом, що тягся до самого пасма гір; де-не-де на ній диміли аули, ходили табуни; з другого бігла мілка річка, і до неї прилягав густий чагарник, що вкривав кременисті під-гір'я, які з'єднувалися з головним хребтом Кавказу. Ми сиділи на розі бастіону, так що в обидва боки могли бачити все. От дивлюся: з лісу виїжджає хтось на сивому коні, все ближче й ближче, і нарешті зупинився по той бік річки, сажнів за сто від нас, і почав кружляти своїм конем, як навіжений. Що за притча!..

— Глянь-но, Бело,— кажу,— в тебе очі молоді, що це за джигіт: кого це він приїхав потішати?..

Вона глянула й вигукнула:

— Це Казбич!..

— Ах він розбійник! Сміятися, чи що, приїхав з нас? — Придивляюся, справді Казбич: його смагла пика, обідраний, брудний, як завжди.

⁴³ Яри (прим. Лермонтова).

— Це кінь батька мого,— сказала Бела, схопивши мене за руку; вона тремтіла як лист, і очі її блищали. «Ага! — подумав я.— І в тобі, серденько, не мовчить розбійницька кров!»

— Підійди-но сюди,— сказав я вартовому.— Оглянь рушницю та зсади мені цього молодця, одержиш карбованця сріблом.

— Слухаю, ваше високоблагородіє; тільки він не стоїть на місці...

— Накажи! — сказав я, сміючись.

— Гей, голубе! — гукнув вартовий, махаючи до нього рукою,— зажди трошки, чого ти крутишся, як дзига?

Казбич зупинився справді й став прислухатися: мабуть, думав, що з ним заводять переговори,— чом не так!.. Мій гренадер націлився... бац!.. не влучив; тільки порох на панівці спалахнув; Казбич штовхнув коня, і він зробив стрибок убік. Він підвівся на стременах, крикнув щось по-своєму, погрозив нагайкою — і тільки його й бачили.

— Як тобі не соромно! — сказав я вартовому.

— Ваше високоблагородіє! Помирати подався,— відповів він,— такий клятий народ, одразу не вб'єш.

За чверть години Печорін повернувся з полювання; Бела кинулась йому на шию, і жодної скарги, жодного докору за довгу відсутність... Навіть я вже на нього розсердився.

— Як можна,— казав я,— таж ось щойно тут був за річкою Казбич, і ми по ньому стріляли: ну, чи ж довго вам на нього натрапити? Ці горці народ мстивий: ви думаєте, він не догадується, що ви почасти допомогли Азаматові? А я закладаюся, що сьогодні він пізнав Белу. Я знаю, що рік тому вона йому дуже подобалась,— він мені сам казав,— і якби сподівався зібрати великий калим, то, певно, посватався б... Тут Печорін замислився.

— Це правда,— відповів він,— треба триматися обережніше... Бело, з нинішнього дня ти не повинна більш ходити на фортечний вал.

Увечері я мав з ним довгу розмову: мені було прикро, що він перемінився до цієї бідної дівчинки; крім того, що він половину дня проводив на полюванні, його обходження стало холодним, пестив він її рідко, і вона помітно почала сохнути, личко в неї витяглося, великі очі поблякли. Бувало, питаєш її: «Чого ти зітхнула, Бело? ти сумуєш?» — «Ні!» — «Тобі чого-небудь хочеться?» — «Ні!» — «Ти тужиш за рідними?» — «У мене нема рідних». Траплялося, цілими днями, крім «так» та «ні», від неї нічого більше не доб'єшся.

Ось про це я й почав йому говорити.

— Слухайте, Максиме Максимовичу,— відповів він. — У мене нещасливий характер: чи виховання зробило мене таким, чи бог мене так створив, не знаю, знаю лише те, що

коли інші нещасні через мене, то й сам я не менш нещасний. Звичайно, це для них погана втіха, але річ у тому, що це так. У першій моїй молодості, з тієї хвилини, коли я вийшов з опіки рідних, я шалено віддався всім втіхам, які можна дістати за гроші, і, певна річ, втіхи ці мені остогидли. Потім пустився я у великий світ, і незабаром вище товариство мені теж набридло; закохувався в світських красунь, і мене кохали, але їхнє кохання тільки подражнювало мою уяву та самолюбство, а серце залишалось порожнім... Я став читати, вчитися — науки теж набридли; я бачив, що ні слава, ні щастя від них не залежать нітрохи, бо найщасливіші люди — невігласи, а слава — удача, і щоб добитися її, треба тільки бути спритним. Тоді мені стало нудно... Незабаром перевели мене на Кавказ: це найщасливіший час мого життя. Я сподівався, що нудьга не живе під чеченськими кулями,— дарма: через місяць я так звик до їх дзигчання й до близькості смерті, що, далебі, більше зважав на комарів,— і мені стало нудніше, ніж колись, бо я втратив майже останню надію. Коли я побачив Белу в своєму домі, коли вперше, тримаючи її на колінах, цілував її чорні кучері, я, дурень, подумав, що вона ангел, якого мені послала жаліслива доля... Я знову помилився: любов дикунки ненабагато краща за любов знатної пані; неуцтво і простосердість однієї так само набридають, як і кокетування другої. Коли ви хочете, я її ще люблю, я їй вдячний за кілька хвилин досить солодких, я за неї віддам життя, тільки мені з нею нудно... Дурень я чи лиходій, не знаю; але те правда, що я так само заслуговую жалю, можливо, більше, ніж вона: мою душу зіпсував світ, уява в мене невгамовна, серце ненаситне; мені все мало: до суму я так само швидко звикаю, як і до насолоди, і життя моє пустішає день по дню; мені залишився один засіб: мандрувати. Як тільки буде можливо, виряджуся,— тільки не в Європу, борони боже! — поїду в Америку, в Аравію, в Індію,— може-таки, де-небудь помру на дорозі! Принаймні я певен, що ця остання втіха не скоро вичерпається за допомогою бур та поганих доріг.

Так він говорив довго, і його слова вкарбувалися мені в пам'ять, бо вперше я чув такі речі від двадцятип'ятилітньої людини, і, дасть бог, востаннє... Що за дивовижа! Скажіть-но, будь ласка,— говорив далі штабс-капітан, звертаючись до мене,— ви ось, здається, бували в столиці, і нещодавно: невже тамтешня молодь уся така?

Я відповів, що багато є людей, які говорять те ж саме; що є, мабуть, і такі, які говорять правду; що, зрештою, зневіра, як і всі моди, почавши з вищих шарів суспільства, спустилася до нижчих, які її доношують, і що нині ті, що найбільше за всіх і справді-таки нудьгують, намагаються приховати це нещастя, як порок. Штабс-капітан не зрозумів цих тонкощів, похитав головою і посміхнувся лукаво:

— А все, певно, французи завели моду нудьгувати?

— Ні, англійці.

— Ага, он що!..— відповів він,— таж вони завжди були страшенні п'яниці!

Я мимохіть згадав про одну московську пані, яка запевняла, що Байрон був ніщо більше, як п'яниця. А втім, штабс-капітанове зауваження було більш прощення: щоб утримуватися від вина, він звичайно намагався запевняти себе, що всі на світі нещастя трапляються від пияцтва.

Тим часом він розповідав:

— Казбич не з'являвся знову. Тільки не знаю чому, я не міг вибити з голови думки, що він не дарма приїжджав і затіває що-небудь погане.

От раз умовляє мене Печорін їхати з ним на вепра; я довго відмовлявся: ну, що мені був за дивовижа вепр! Проте ж затагнув-таки він мене з собою. Ми взяли чоловік з п'ять солдатів і поїхали рано-вранці! До десяти годин шастали по очеретах та по лісу — нема звіра. «Гей, чи не вернутися? — казав я.— Нащо вператися? Такий уже, видно, випав нещасливий день!» Тільки Григорій Олександрович, незважаючи на спеку і втому, не хотів повернутися без здобичі... Такий уже був він: що задумає — подавай! Видно, в дитинстві матуся розбестила... Нарешті опівдні знайшли проклятого вепра — бах! бах!., та де там: зник в очеретах... такий уже був нещасливий день! От ми, відпочивши трошки, рушили додому.

Ми їхали поруч, мовчки, розпустивши повіді, і були вже майже біля самої фортеці; тільки чагарник закривав її від нас. Раптом постріл... Ми глянули один на одного: нас вразила однакова підозра... Прожогом помчали ми на постріл,— дивимось: на валу солдати зібралися купкою і показують у поле, а там вихором мчить вершник і тримає щось біле на сидлі. Григорій Олександрович звереснув не гірше якого чеченця; рушницю з чохла — і туди; я за ним.

На щастя, полювання було невдале, і наші коні не були зморені, вони рвалися з-під сидла, і кожна мить наближала нас до вершника... Нарешті я впізнав Казбича, тільки не міг розібрати, що таке він тримає перед собою. Я тоді порівнявся з Печоріним і кричу йому: «Це Казбич!..» Він подивився на мене, кивнув головою і вдарив коня нагайкою.

От нарешті ми були вже від нього на рушничний постріл; чи знесилений був у Казбича кінь, чи гірший за наших, тільки, незважаючи на всі Казбичеві намагання, він не дуже подавався вперед. Я гадаю, в цю хвилину Казбич згадав свого Карагеца...

Дивлюсь: Печорін на скаку прицілився з рушниці... «Не стріляйте! — кричу до нього. — Бережіть заряд; ми й так його наздоженемо». Ох, ця молодь! завжди не до речі гарячиться... Але постріл пролунав, і куля перебила коневі задню ногу; він згарячу зробив

ще стрибків з десять, спіткнувся і впав на коліна. Казбич зіскочив, і тоді ми побачили, що він тримає на руках своїх жінку, закутану в чадру... Це була Бела... сердешна Бела! Він щось закричав до нас по-своєму і замахнувся на неї кинджалом... Баритись було нічого: я теж вистрілив, навмання; мабуть, куля влучила йому в плече, бо раптом він опустил руку... Коли дим розійшовся, на землі лежав поранений кінь, і коло нього Бела. А Казбич, кинувши рушницю, по кущах, наче кішка, видирався на скелю; хотілось мені зняти його звідти — та не було заряду готового! Ми зіскочили з коней і кинулись до Бели. Бідолашна, вона лежала нерухомо, і кров лилася з рани струмками... Такий негідник: хоч би в серце вдарив — ну, так уже й бути, відразу все б закінчив, а то в спину... істинно розбійницький удар! Вона була непритомна. Ми подерли чадру й перев'язали рану якнайтугіше; даремно Печорін цілував її в холодні губи — ніщо не могло привести її до пам'яті.

Печорін сів на коня; я підняв її з землі і якось посадив до нього на сідло; він обхопив її рукою, і ми поїхали назад. По кількох хвилинах мовчанки Григорій Олександрович сказав мені: «Слухайте, Максиме Максимовичу, ми отак не доведемо її живою». — «Справді», — сказав я, і ми пустили коней щодуху. Нас біля воріт чекав натовп людей; обережно перенесли ми поранену до Печоріна й послали за лікарем. Він хоч і п'яний був, але прийшов; оглянув рану і повідомив, що вона більше як день жити не може; тільки він помилився...

— Одужала? — спитав я штабс-капітана, схопивши його за руку і мимохіть зрадивши.

— Ні, — відповів він, — а помилився лікар тим, що; вона ще два дні прожила.

— Та поясніть мені, яким чином її викрав Казбич?

— А от як: не зважаючи на заборону Печоріна, вона вийшла з фортеці до річки. Було, знаєте, дуже гаряче; вона сіла на камінь і спустила ноги в воду. От Казбич підкрався, — схопив її, затулив рота й поніс у кущі, а там скочив на коня, та й драла! Вона тим часом встигла закричати; вартові сполошилися, вистрілили, та не влучили, а ми саме й наспіли.

— Та нащо Казбич хотів її викрасти?

— Годі-бо! та ці черкеси відомий злодійський народ: що погано лежить, не можуть не поцупити: інше й непотрібне, а все-таки вкраде... На цьому вже прошу пробачити їм! Та, до того ж, вона йому давно-таки подобалась.

— І що ж, Бела померла?

— Померла; тільки довго мучилася, і ми вже з нею намучились добре-таки. Близько десятої години вечора вона опритомніла; ми сиділи біля ліжка; тільки-но вона розплющила очі, почала кликати Печоріна. «Я тут, біля тебе, моя джанечко (тобто, по-

нашому, серденько)»,— відповів він, узявши її за руку. «Я помру!» — сказала вона. Ми почали її втішати, казали, що лікар обіцяв її вилікувати неодмінно! Вона похитала голівкою й одвернулася до стіни: їй не хотілося вмирати!..

Вночі вона почала марити; голова її горіла, часом усе тіло проймав дрозх лихоманки; вона безладно говорила про батька, про брата: їй хотілося в гори, додому... Потім вона також говорила про Печоріна, називала його різними пестливими іменами або докоряла йому в тому, що він розлюбив свою джанечку...

Він слухав її мовчки, опустивши голову на руки; але я за весь час не помітив жодної сльози на віях у нього: Чи справді він не міг плакати, чи владав собою — не знаю; щодо мене, то я нічого жаліснішого за це не бачив.

На ранок марення припинилося; з годину вона лежала нерухома, бліда і така квола, що ледве можна було помітити, що вона дихає; потім їй стало краще, і вона почала говорити, тільки, як ви думаєте, про що?.. Отаке ж спаде на думку лише на смертному одрі!.. Почала журитися тим, що вона не християнка, і що на тому світі душа її ніколи не зустрінеся з душею Григорія Олександровича, і що інша жінка буде в раю його подругою. В мене майнула думка охрестити її перед смертю: я їй це запропонував; вона подивилася на мене, вагаючись, і довго не могла слова вимовити; нарешті відповіла, що вона помре в тій вірі, у якій народилася. Так минув цілий день. Як вона змінилася за цей день! Бліді щоки запали, очі зробилися великі-великі, губи горіли. Вона почувала внутрішній жар, наче в грудях у неї лежало розпечене залізо.

Настала друга ніч. Ми не склеплювали очей, не відходили від її ліжка. Вона страшенно мучилася, стогнала, і тільки-но біль починав затихати, намагалася запевнити Григорія Олександровича, що їй краще, вмовляла його йти спати, цілувала його руку, не випускала її зі своїх. Перед ранком стала вона почувати тугу смерті, почала кидатися, збила перев'язку, і кров потекла знову. Коли перев'язали рану, вона на хвилину заспокоїлася і почала просити Печоріна, щоб він її поцілував. Він став навколішки біля ліжка, підняв її голову з подушки і притис свої губи до її холодіючих губ. Вона міцно обвила його шию тремтячими руками, наче в цьому поцілунку хотіла передати йому свою душу... Ні, вона добре зробила, що померла! Ну, що б з нею сталося, якби Григорій Олександрович її покинув? А це трапилося б, рано чи пізно...

Половину наступного дня вона була тиха, мовчазна і слухняна, хоч як мучив її наш лікар припарками та мікстурою. «Годі-бо! — звернувся я до нього. — Ви ж самі сказали, що вона помре неодмінно, то до чого ж тут усі ваші препарати?» — «Все ж таки краще, Максиме Максимовичу,— відповів він,— щоб совість була спокійна». Добра совість!

Після полудня її почала мучити спрага. Ми відчинили вікна, але надворі було гарячіше, ніж у кімнаті: поставили льоду біля ліжка — нічого не помагало. Я знав, що ця нестерпна спрага — ознака наближення кінця, і сказав це Печоріну. «Води, води!..» — казала вона хрипким голосом, трошки підвівшись з постелі.

Він зробився блідий як полотно, схопив склянку, налив і подав їй. Я затулив очі руками і став читати молитву, не пам'ятаю яку... Еге, добродію, бачив я багато, як люди помирають у госпіталях і на полях боїв, тільки це все не те, зовсім не те!.. Ще, признатись, мене ось що печалить: вона перед смертю ні разу не згадала про мене: а, здається, я любив її, як батько... Ну, хай бог їй простить!.. Та й справді: що я таке, щоб про мене згадувати перед смертю?..

Тільки-но вона випила води, як їй стало легше, а хвилини за три вона померла. Приклали дзеркало до уст — чисте!.. Я вивів Печоріна з кімнати, і ми пішли на фортечний вал; довго ми ходили туди й сюди поруч, не кажучи ні слова, закривши руки за спину; у виразі його обличчя не було нічого особливого, і мені стало досадно: я б на його місці помер від туги. Нарешті він сів на землю, у затінку, і почав щось креслити паличкою на піску. Я, знаєте, більше для пристойності, хотів утішити його, почав говорити; він підвів голову і засміявся... Мене мороз пройняв від цього сміху... Я пішов замовляти труну.

Признатися, я почасти для розради заходився коло цього. В мене був шматок термалами⁴⁴, я оббив нею труну й оздобив її черкеськими срібними галунами, що їх Григорій Олександрович накупив для неї ж таки.

Другого дня рано-вранці ми її поховали за фортецею, над річкою, біля того місця, де вона востаннє сиділа; круг її могилки тепер розрослися кущі білої акації та бузини. Я хотів був поставити хреста, та, знаєте, незручно: все-таки вона була не християнка...

— А що Печорін? — спитав я.

— Печорін довго був недужий, схуд, бідолаха; тільки ніколи відтоді ми не говорили про Белу: я бачив, що це йому буде неприємно, то нащо ж? Місяців за три після того його призначили в є...й полк, і він виїхав у Грузію. Ми з того часу не зустрічалися... Правда, пригадую, хтось нещодавно мені казав, що він повернувся в Росію, але в наказах по корпусу не було. А втім, до нашого брата вісті пізно доходять.

Тут він пустився в довгу дисертацію про те, як неприємно чути новини на рік пізніше,— мабуть, для того, щоб заглушити сумні спогади.

Я не перебивав його й не слухав.

⁴⁴ Термалама — міцна шовкова або напівшовкова тканина.

За годину можна було їхати: завірюха вщухла, небо прояснилося, і ми вирушили. Дорогою мимохить я знову завів розмову про Белу і про Печоріна.

— А не чули ви, що сталося з Казбичем? — спитав я..

— З Казбичем? А, їй-право, не знаю... Чув я, що на правому фланзі в шапсугів⁴⁵ є якийсь одчайдушний Казбич, що в червоному бешметі тюпки їздить собі під нашими пострілами і преввічливо розкланюється, коли куля продзижчить близько; та навряд чи це той самий!..

У Кобі ми розсталися з Максимом Максимовичем; я поїхав поштовими, а він, із своїм важким вантажем, не міг за мною встигати. Ми не сподівались ніколи більше зустрітися, проте зустрілись, і, якщо хочете, я розкажу: це ціла історія... Признайтесь, одначе, що Максим Максимович людина гідна пошани?.. Якщо погодитесь із цим, то я буду цілком винагороджений за свою, може, занадто довгу розповідь.

МАКСИМ МАКСИМОВИЧ

Розставшись із Максимом Максимовичем, я живо промчав Терецьку та Дар'яльську ущелини, снідав у Казбеку, чай пив у Ларсі, а на вечерю встиг у Владикавказ. Звільню вас від опису гір, від вигуків, що нічого не висловлюють, від картин, що нічого не зображують, особливо для тих, які там не були, і від статистичних уваг, що їх зовсім ніхто не читатиме.

Я зупинився в готелі, де зупиняються всі проїжджі і де тим часом нема кому звеліти засмажити фазана та зварити борщу, бо три інваліди, яким його доручено, такі дурні або такі п'яні, що від них ніякого толку не можна добитися.

Мені сказали, що я маю прожити тут ще три дні, бо «оказія» з Катеринограда ще не прийшла і, отже, вирушити назад не може. Що за оказія!.. Але поганий каламбур не втіха для росіянина, і я, для розваги, надумав записувати розповідь Максима Максимовича про Белу, не гадаючи, що вона буде першою у довгій низці повістей: бачите, як іноді малозначний випадок має тяжкі наслідки!.. А ви, можливо, не знаєте, що таке «оказія»? Це — прикриття, яке складається з півроти піхотинців та однієї гармати, що з ним ходять обози через Кабарду з Владикавказа в Катериноград.

Перший день я провів дуже нудно; другого дня рано-вранці в'їжджає на подвір'я повозка... А! Максим Максимович!.. Ми зустрілися, як давні приятелі. Я запропонував йому свою кімнату. Він не церемонився, навіть ударив мене по плечу і скривив рота на манір усмішки. Такий дивак!..

⁴⁵ Шапсуги — гірське войовниче плем'я.

Максим Максимович мав глибокі знання в куховарстві: він напрочуд добре засмажив фазана, вдало полив його огірковим розсолом, і я мушу признатися, що без нього довелося б залишитись на сухих харчах. Пляшка кахетинського допомгла нам забути про скромне число страв, яких було лише одна, і, закуривши люльки, ми вмостилися — я край вікна, а він біля розпаленої печі, бо день був сирий і холодний. Ми мовчали. Про що було нам розмовляти?.. Він уже розповів мені про себе все, що було цікавого, а я не мав чого розповідати. Я дивився у вікно. Безліч маленьких будиночків, розкиданих по березі Тереку, який розтікається ширше і ширше, мигали з-за дерев, а далі синіли зубчатою стіною гори, і з-за них виглядав Казбек у своїй білій кардинальській шапці. Я з ними прощався в думці: мені стало їх жаль...

Так сиділи ми довго. Сонце ховалось за холодні вершини, і білястий туман починав розходитися в долинах, коли на вулиці залунало дзеленькання дорожнього дзвінка і галас візників. Кілька повозок з брудними вірменами в'їхало на подвір'я готелю і за ними порожня дорожня коляска; її легкий хід, зручна будова і елегантний вигляд мали якийсь закордонний відпечаток. За нею йшов чоловік з великими вусами, у венгерці, досить добре одягнений як для лакея; в його званні не можна було помилитися, бачивши його хвацьку замашку, з якою він витрушував попіл з люльки й покрикував на фурмана. Він явно був розбещений слуга лінивого пана,— щось на зразок російського Фігаро.

— Скажи, голубе,— гукнув я до нього у вікно,— це часом не okazія прийшла?

Він подивився досить зухвало, поправив галстука й одвернувся; вірменин, що йшов поруч із ним, усміхнувшись, відповів за нього, що так і є, прийшла okazія і завтра вранці вирушить назад.

— Хвалити бога! — сказав Максим Максимович, саме підійшовши до вікна.— Ото, яка чудесна коляска! — додав він. — Мабуть, якийсь чиновник їде на слідство до Тифліса. Видно, не знає наших гірок! Ні, жартуєш, голубе: їм байдуже, розтрясуть, хай вона й англійська!

— А хто б це міг бути — ходім довідаємось...

Ми вийшли в коридор. В кінці коридору були відчинені двері в бічну кімнату. Лакей з візником переносили в неї чемодани.

— Слухай-но, голубе,— спитав його штабс-капітан,— чия ця чудесна коляска?.. га?.. Прекрасна коляска!..— Лакей, не обертаючись, мимрив щось сам до себе, розв'язуючи чемодана. Максим Максимович розсердився; він торкнув нечемного в плече і сказав: —Я до тебе говорю, голубе...

— Чия коляска?..

— Мого пана...

— А хто твій пан?

— Печорін...

— Що ти? що ти? Печорін?.. Ах, боже мій!.. Чи не служив він часом на Кавказі?..— вигукнув Максим Максимович, смикнувши мене за рукав. У нього в очах виблискувала радість.

— Служив, здається, та я в них нещодавно.

— Ну певне!.. авжеж!.. Григорій Олександрович?.. Так же його звуть?.. Ми з твоїм паном були приятелями,— додав він, ударивши дружньо по плечу лакея, так що той аж хитнувся...

— Дозвольте, добродію; ви мені заважаєте,— сказав той, нахмурившись.

— Ото який ти, голубе!.. Та ти знаєш? ми з твоїм паном були друзі нерозлучні, жили разом... Та де ж він сам залишився?..

Слуга повідомив, що Печорін залишився вечеряти й ночувати в полковника Н...

— А чи не зайде він увечері сюди? — сказав Максим Максимович. — Або ти, голубе, може, підеш до нього за чим-небудь?.. Коли підеш, то скажи, що тут Максим Максимович: так і скажи... вже ж він знає... Я тобі дам восьмигривеного на горілку...

Лакей зробив презирливу міну, чуючи таку скромну обіцянку, проте запевнив Максима Максимовича, що він виконає його доручення.

— Тож зараз прибіжить!..— звернувся Максим Максимович до мене, сяючи від радості.— Піду почекаю його за ворітьми... Ех, жаль, що я незнайомий з Н...

Максим Максимович сів за ворітьми на лавку, а я пішов до своєї кімнати. Признаюся, й мене трохи брала нетерплячка, коли вже з'явиться цей Печорін; хоч зі штабс-капітанової розповіді я склав собі про нього не дуже привабливу думку, проте деякі риси в його характері здалися мені цікавими. Через годину інвалід приніс гарячий самовар і чайник.

— Максиме Максимовичу, може, вип'єте чаю? — крикнув я до нього у вікно.

— Дякую, щось не хочеться.

— Та випийте! Дивіться, вже ж пізно, холодно.

— Нічого, дякую...

— Ну, як хочете! — Я почав пити чай сам-один; хвилин за десять входить мій старий.

— А ви ж правду кажете: все ж краще випити чайку,— та я все чекав... Уже слуга його давно до нього пішов, та, мабуть, щось затримало.

Він похапцем висьорбав чашку, відмовився від другої і пішов знову за ворота якийсь стурбований: явно було, що старому гірко від нехтування Печоріна, і тим більш, що він

мені недавно казав про свою дружбу з ним, і ще годину тому був певен, що він прибіжить, як тільки почує його ім'я.

Вже було пізно й темно, коли я знову відчинив вікно і став кликати Максима Максимовича, кажучи, що пора спати, він щось пробурмотів крізь зуби; я повторив запрошення,— він нічого не відповів...

Я ліг на диван, загорнувшись у шинелю і залишивши свічку на лежанці, незабаром задрімав і проспав би спокійно, якби, вже дуже пізно, Максим Максимович, увійшовши до кімнати, не розбудив мене. Він кинув люльку на стіл, почав ходити по кімнаті, ворухити в грубці, нарешті ліг, але довго кашляв, плював, крутився...

— Чи не блощиці вас кусають? — спитав я.

— Еге, блощиці...— відказав він, важко зітхнувши...

Другого дня я прокинувся рано-вранці, але Максим Максимович випередив мене. Я знайшов його біля воріт,— він сидів на лавці.

— Мені треба піти до коменданта,— сказав він,— то, будь ласка, якщо Печорін прийде, пришліть за мною...

Я обіцяв. Він побіг, наче тіло його набуло знову юнацької сили і гнучкості.

Ранок був холоднуватий, але прекрасний. Золоті хмарки копчилися на горах, як новий ряд повітряних гір; перед ворітьми розстилався широкий майдан; за ним базар кипів народом, бо була неділя: босі хлопчики-осетини, несучи за плечима торби зі стільниковим медом, вертілися круг мене; я їх прогнав: мені було не до них, я починав поділяти неспокій доброго штабс-капітана.

Не минуло десяти хвилин, як по той бік майдану з'явився той, кого ми чекали. Він ішов з полковником Н..., який, довівши його до готелю, попрощався з ним і повернув у фортецю. Я зараз же послав інваліда за Максимом Максимовичем.

Назустріч Печоріну вийшов його лакей і повідомив, що зараз будуть запрягати; подав йому скриньку з сигарами і, діставши кілька розпоряджень, пішов збиратися. Його господар, закуривши сигару, позіхнув разів зо два і сів на лавочку по той бік воріт. Тепер я повинен намалювати вам його портрет.

Він був середній на зріст, стрункий, тонкий у стану і широкий у плечах; вся статура його свідчила про здатність переносити труднощі кочового життя і зміни кліматів, не подолану ні розпустою столичного життя, ні бурями душевними; запилений оксамитовий сюртучок його, застебнутий лише на два нижніх гудзики, давав змогу помітити сліпучо-чисту білизну, що виявляла звички порядної людини; його забруднені рукавички здавалися пошитими саме на його маленьку аристократичну руку, і коли він зняв одну

рукавичку, то мене здивувало, які худі його бліді пальці, його хода була недбала й лінива, але я помітив, що він не розмахував руками,— певна ознака деякої скритності характеру. А втім, це мої власні уваги, засновані на моїх-таки спостереженнях, і я зовсім не хочу примусити вас вірити в них сліпо. Коли він сів на лавочку, то рівний стан його зігнувся, наче в нього у спині не було жодної кісточки; положення всього його тіла виявило якусь нервову кволість; він сидів, як сидить Бальзакова тридцятилітня кокетка на своєму пуховому кріслі після стомливого балу. З першого погляду на його обличчя я не дав би йому більше як двадцять три роки, хоч потім я ладен був дати йому тридцять. В його усмішці було щось дитяче. Його шкіра мала якусь жіночу ніжність; біляве волосся, кучеряве від природи, так мальовниче окреслювало його блідий, благородний лоб, на якому, лише по довгому спостереженні, можна було помітити сліди зморщок, що перетинали одна одну й, мабуть, позначалися багато виразніше в хвилини гніву чи душевного неспокою. Незважаючи на світлий колір його волосся, вуса його і брови були чорні,— ознака породи в людині, так, як чорна грива і чорний хвіст у білого коня. Щоб закінчити портрет, я скажу, що в нього був трохи кирпатий ніс, сліпучо-білі зуби й карі очі; про очі я повинен сказати ще кілька слів.

По-перше, вони не сміялися, коли він сміявся! Вам не траплялося помічати такої чудної риси в деяких людей?.. Це ознака або злої вдачі, або глибокого постійного смутку. З-за опущених вій вони сяяли якимсь фосфоричним блиском, коли можна так висловитися. То не був відбиток запалу душевного чи невгамовної уяви: то був блиск, подібний до блиску гладенької сталі, сліпучий, але холодний; погляд його — короткий, але проникливий і важкий, залишав по собі неприємне враження нескромного запитання і міг би здаватися зухвалим, коли б не був такий байдуже-спокійний. Все це спало мені на думку, можливо, лише тому, що я знав деякі подробиці його життя, і, можливо, на іншого вигляд його справив би зовсім інше враження; але що ви про нього не почуєте ні від кого, крім мене, то мимоволі мусите вдовольнятися цим зображенням. Скажу на закінчення, що він був загалом дуже непоганий з себе і мав одне з тих оригінальних облич, що особливо подобаються жінкам світським.

Коні були вже запряжені; бубонець коли-не-коли дзвенів під дугою, і лакей уже двічі підходив до Печоріна з повідомленням, що все готове, а Максим Максимович ще не з'являвся. На щастя, Печорін поринув у задуму, дивлячись на сині зубці Кавказу, і, здається, зовсім не квапився в дорогу. Я підійшов до нього:

— Якщо ви захочете ще трохи зачекати,— сказав я,— то будете мати приємність побачитися з давнім приятелем...

— Ах, справді! — швидко відповів він. — Мені вчора казали; але де ж він?

Я обернувся до майдану й побачив Максима Максимовича, який біг щодуху... За кілька хвилин він був уже біля нас; він ледве переводив віддих; піт градом котився з обличчя його; мокрі пасма сивого волосся, вибившись з-під шапки, прилипли до лоба його; коліна його тремтіли... він хотів кинутися на шию Печоріну, але той досить холодно, хоча з привітною усмішкою, простягнув йому руку. Штабс-капітан на хвилину остовпів, але потім жадібно схопив його руку обома руками; він ще не міг говорити.

— Який я радий, дорогий Максиме Максимовичу! Ну, як ся маєте? — сказав Печорін.

— А... ти?.. а ви?.. — пробурмотів зі сльозами на очах старий... — скільки літ... скільки днів... куди ж це?..

— Їду в Персію — і далі...

— Невже зараз?.. Та почекайте, дорогесенький мій!.. Невже зараз розстанемося?.. Стільки часу не бачились...

— Мені час, Максиме Максимовичу, — відповів Печорін.

— Боже мій, боже мій! та куди це так поспішаєте?.. Мені стільки б хотілося вам сказати... стільки розпитати... Ну що? у відставці?.. як?.. що поробляли?..

— Нудьгував! — відповів Печорін, усміхаючись.

— А пам'ятаєте наше життя-буття в фортеці?.. Славний край для полювання!.. Ви ж були завзятим стрільцем... А Бела?..

Печорін трошечки зблід і одвернувся...

— Так, пам'ятаю! — сказав він, майже зараз же вимушено позіхнувши...

Максим Максимович почав його просити побути з ним ще годин зо дві.

— Ми добре пообідаємо, — казав він, — у мене два фазани; а кахетинське тут прекрасне... певна річ, не те, що в Грузії, однаке кращого гатунку... Ми поговоримо... ви мені розкажете про своє життя в Петербурзі... Га?..

— Далебі, мені нема чого розповідати, дорогий Максиме Максимовичу... Однак прощайте, мені пора... Я поспішаю... Дякую, що не забули... — додав він, взявши його за руку.

Старий насупив брови... Він був сумний і сердитий, хоча намагався це приховати.

— Забути! — пробурчав він, — я-то не забув нічого... Ну, та бог з вами!.. Не так я думав з вами зустрітись...

— Ну годі, годі! — сказав Печорін, обійнявши його дружньо. — Хіба я не той самий?.. Що вдієш?... кожному свій шлях... Чи пощастить ще зустрітись — бог знає!.. — Кажучи це, він уже сидів у колясці, і фурман уже почав підбирати віжки.

— Стривай, стривай! — закричав раптом Максим Максимович, ухопившись за дверці коляски. — Зовсім забув... У мене залишилися ваші папери, Григорію Олександровичу... я їх тягаю з собою... думав знайти вас у Грузії, а ось де бог дав побачитися... Що мені з ними робити?..

— Що хочете! — відповів Печорін. — Прощайте...

— То ви в Персію?.. а коли повернетесь? — кричав услід Максим Максимович...

Коляска була вже далеко; але Печорін зробив знак рукою, який можна було перекласти ось так: навряд! та й навіщо?..

Давно вже не чути було ні дзеленькання бубонців, ні торохтіння коліс по кременистій дорозі, — а бідолаха старий стояв на тому самому місці у глибокій задумі.

— Отак, — сказав він нарешті, намагаючись прибрати байдужого вигляду, хоч сльоза досади поблискувала на його віях. — Звичайно, ми були приятелями, та що приятелі в нинішні часи!.. Що йому з мене?.. Я не багатий, не чиновний та й роками зовсім йому не пара... Бач, яким він франтом став, як побував знову в Петербурзі... Яка коляска!.. скільки вантажу!.. і лакей такий гордий! — Ці слова були сказані з іронічною усмішкою. — Скажіть, — говорив він далі, звернувшись до мене, — ну що ви про це думаєте?.. ну який дідько несе його тепер в Персію?.. Смішно, їй-богу, смішно!.. Та я завжди знав, що він легковажна людина, на яку не можна покладатися... А, далебі, жаль, що він погано кінчить... та й не може бути інакше!.. Отож я завжди казав, що не чекай добра від того, хто давніх друзів забуває!.. — Тут він одвернувся, щоб приховати своє хвилювання, і почав ходити по подвір'ю біля своєї повозки, вдаючи, ніби оглядає колеса, тим часом як очі його раз у раз наповнювалися сльозами.

— Максиме Максимовичу, — сказав я, підійшовши до нього, — а що це за папери вам залишив Печорін?

— А бог його знає! якісь нотатки...

— Що ви з них зробите?

— Що? А скажу наробити патронів.

— Віддайте їх краще мені.

Він подивився на мене здивовано, пробурмотів щось крізь зуби і почав порпатися в чемодані; ось він вийняв один зошит і з презирством кинув його на землю; потім другий, третій, десятий полетіли туди ж: в його досаді було щось дитяче; мені стало смішно і жаль...

— Ось вони всі, — сказав він, — поздоровляю вас із знахідкою...

— І я можу робити з ними все, що хочу?

— Хоч у газетах друкуйте. Яке мені діло!.. Що, хіба я друг його який чи родич?.. Правда, ми жили довго під одним дахом... Та мало з ким я жив?..

Я схопив папери і швиденько відніс їх, боячись, щоб штабс-капітан не розкався. Незабаром прийшли повідомити нас, що через годину рушить оказія: я наказав запрягати. Штабс-капітан увійшов до кімнати тоді; як я вже надівав кашкета; він, здавалося, не готувався до від'їзду: у нього був якийсь вимушений, холодний вигляд.

— А ви, Максиме Максимовичу, хіба не їдете?

— Ні.

— А чому це?

— Та я ще коменданта не бачив, а мені треба здати деякі казенні речі...

— Але ж ви були в нього?

— Був, звичайно, — сказав він ніяково... — та його вдома не було... а я не дочекався.

Я зрозумів його: бідолаха старий, вперше зроду, можливо, кинув справи служби задля власної потреби, кажучи мовою паперів, — і як же його винагороджено!

— Дуже жаль, — сказав я, — дуже жаль, Максиме Максимовичу, що нам передчасно треба розстатися.

— Де нам, старим, неосвіченим, за вами ганятися!.. Ви молодь світська, горда: ще поки під черкеськими кулями, то ви сьак-так... а потім зустрінешся, то соромитесь і руку простягти нашому братові.

— Я не заслужив цих докорів, Максиме Максимовичу.

— Та я, знаєте, так, до слова прийшлося; а втім, бажаю вам усякого щастя й веселої дороги.

Ми попрощалися досить сухо. Добрий Максим Максимович став упертим, сварливим штабс-капітаном! І чому це? Тому, що Печорін з неухильності чи з іншої причини простягнув йому руку, коли той хотів кинутися йому на шию! Сумно бачити, коли юнак втрачає кращі свої надії і мрії, коли перед ним раптом відслоняється рожевий серпанок, крізь який він дивився на вчинки й почуття людські, хоч є надія, що він замінить стару оману новою, такою ж минущою, а зате такою ж солодкою... Але чим її замінити в роки Максима Максимовича? Мимоволі серце зачерствіє і душа закриється... Я поїхав сам.

Журнал Печорина

Передмова

Нещодавно я почув, що Печорін, повертаючись з Персії, помер. Ця звістка мене дуже порадувала: вона давала мені право друкувати ці нотатки, і я скористався з нагоди поставити своє ім'я під чужим твором. Дай боже, щоб читачі мене не покарали за таку безневинну підробку!

Тепер я мушу трохи пояснити причини, що спонукали мене винести на люди душевні таємниці того, кого я ніколи не знав. Ще якби я був його другом: лукава нескромність справжнього друга зрозуміла кожному; але я бачив його лише раз у моєму житті на великій дорозі, отже не можу почувати до нього тієї незбагненої ненависті, яка, приховуючись під личиною дружби, чекає тільки смерті або нещастя дорогої людини, щоб упасти на її голову градом докорів, порад, глузів та жалів.

Перечитуючи ці записки, я переконався у щирості того, хто так нещадно виставляв назовні власні дошкульні місця й пороки. Історія душі людської, хоча б наймілкішої душі, ледве чи не цікавіша й не корисніша за історію цілого народу, особливо коли вона — наслідок спостережень над самим собою розуму дозрілого і коли її писано без честолюбного бажання викликати співчуття чи подив. Сповідь Руссо має вже ту ваду, що він читав її своїм друзям.

Отже, лише бажання користі примусило мене надрукувати уривки з журналу, що дістався мені випадково. Хоч я змінив усі власні імена, але ті, про яких у ньому йдеться, мабуть, себе впізнають, і, можливо, вони знайдуть виправдання вчинкам, у яких досі обвинувачували людину, що віднині вже не має нічого спільного з цим світом: ми майже завжди вибачаємо те, що розуміємо.

Я вмістив у цій книжці лише те, що стосувалося перебування Печоріна на Кавказі; в моїх руках залишився ще товстий зошит, де він розповідає все життя своє. Коли-небудь і він з'явиться на суд світу; але тепер я не смію взяти на себе цю відповідальність з багатьох важливих причин.

Можливо, деякі читачі захочуть знати мою думку про характер Печоріна? Моя відповідь — заголовок цієї книжки. «Та це зла іронія!» — скажуть вони. Не знаю.

ТАМАНЬ

Тамань — жалюгідненьке місто, найпоганше з усіх приморських міст Росії. Я там мало не помер з голоду, та ще й, до того, мене хотіли втопити. Я приїхав перекладним візком пізно вночі. Фурман зупинив охлялу тройку біля воріт єдиного кам'яного будинку, що при в'їзді. Вартовий, чорноморський козак, почувши звук дзвінка, закричав спросоння диким голосом: «Хто йде?» Вийшов урядник і десятник. Я їм пояснив, що я офіцер, їду в діючий загін у казенній потребі, і став вимагати казенну квартиру. Десятник нас повів по місту. До якої хати не під'їдемо — зайнята. Було холодно, я три ночі не спав, змучився й починав сердитися. «Веди мене куди-небудь, розбишако! хоч до біса, аби до місця!» — крикнув я. «Є ще одна фатера, — відповів десятник, чухаючи потилицю, — тільки вашому благородію не сподобається; там нечисто!» Не зрозумівши справжнього значення останнього слова, я сказав йому йти вперед, і після довгих мандрів по брудних провулках, де обабіч я бачив самі лише ветхі паркани, ми під'їхали до невеликої хати на самому березі моря.

Повний місяць світив на очеретяну стріху та білі стіни мого нового житла; на подвір'ї, обведеному огорожею з дикого каменю, стояла, скособочившись, друга хижка, менша і древніша за першу. Берег урвищем спускався до моря майже біля самих стін її, і внизу з безперервним гомоном хлюпали темно-сині хвилі. Місяць тихо дивився на неспокійну, але покірну йому стихію, і я міг розібрати при світлі його, далеко від берега, два кораблі, що їх чорні снасті, подібно до павутиння, нерухомо окреслювались на блідій лінії небосхилу. «Судна в пристані є, — подумав я, — завтра вирушу в Геленджик».

При мені виконував обов'язки денщика лінійський козак. Сказавши йому викласти чемодан і відпустити візника, я почав кликати господаря — мовчать; стукаю — мовчать... що це? Нарешті з сіней виповз хлопчик років чотирнадцяти.

«Де господар?» — «Нема». — «Як? зовсім нема?» — «Зовсім». — «А господиня?» — «Побігла на слобідку». — «Хто ж мені відімкне двері?» — сказав я, вдаривши в них ногою. Двері самі відчинилися; з хати повіяло вогкістю. Я засвітив сірника й підніс його хлопчикові до носа: вогник осяяв двоє білих очей. Він був сліпий, зовсім сліпий від природи. Він стояв передо мною нерухомо, і я почав розглядати риси його обличчя.

Признаюсь, я маю велике упередження проти всіх сліпих, кривих, глухих, німих, безногих, безруких, горбатих та ін. Я помічав, що завжди є якесь чудне співвідношення між зовнішнім виглядом людини і її душею: наче з фізичною втратою душа втрачає яке-небудь почуття.

Отже, я почав розглядати обличчя сліпого; але що скажете прочитати на обличчі, в якого нема очей?.. Довго я дивився на нього з мимовільним жалем, як раптом ледве помітна усмішка пробігла по тонких губах його, і, не знаю чому, вона справила на мене пренеприємне враження. В голові у мене виникла підозра, що цей сліпий не такий сліпий, як воно здається; марно я намагався запевнити себе, що більша підробити неможливо, та й з якою метою? Але що зробиш? я часто схильний до упереджень...

«Ти господинин син?» — спитав я його нарешті. «Ні». — «А хто ж ти?» — «Сирота, убогий». — «А в господині є діти?» — «Ні; була дочка, та втекла за море з татариним». — «З яким татариним?» — «А біс його знає! кримський татарин, човняр з Керчі».

Я увійшов до хати: дві лавки і стіл та величезна скриня біля печі — ото і всі її меблі. На стіні жодного образу — погана ознака! В розбиту шибку вривався морський вітер. Я дістав з чемодана восковий недогарок і, засвітивши його, почав розкладати речі, поставив у куток шаблю й рушницю, пістолети поклав на стіл, розстелив бурку на лавці, козак свою на другій; через десять хвилин він захропів, а я не міг заснути: передо мною в темряві все вертівся хлопчик з білими очима.

Так минуло близько години. Місяць світив у вікно, і промінь його грав на долівці в хаті. Раптом на яскравій смузі, що перетинала долівку, мигнула тінь. Я трохи підвівся і глянув у вікно: хтось вдруге пробіг повз нього і зник бог знає куди. Я не міг припускати, щоб ця істота збігла по кручі берега; однак їй не було куди дітися. Я встав, накинув бешмет, підв'язав кинджал і тихо-тихо вийшов з хати; назустріч мені сліпий хлопчик. Я причаївся біля огорожі, і він певною, але обережною ходою пройшов повз мене. Під пахвою він ніс якийсь клунок і, звернувши до пристані, почав спускатися вузькою і стрімкою стежкою. «В той день німі возопіють і сліпі прозрять», — подумав я, йдучи за ним на такій відстані, щоб не спустити його з очей.

Тим часом місяць почав огортатися хмарами, і на морі піднявся туман; ледве крізь нього світився ліхтар на кормі близького корабля; біля берега виблискувала піна валів, що кожної хвилини загрожували потопити його. Я, насилу спускаючись, пробирався по кручі, і ось бачу: сліпий зупинився, Потім повернув низом праворуч; він ішов так близько від води, що, здавалося, зараз хвиля схопить його й понесе; та, видно, це була не перша його прогулянка, судячи по тій впевненості, з якою він ступав з каменя на камінь і уникав вибоїн. Нарешті він зупинився, ніби прислухаючись до чогось, присів на землю й поклав біля себе клунок. Я стежив за його рухами, сховавшись за скелястий виступ берега. Через кілька хвилин з протилежного боку з'явилася біла постать; вона підійшла до сліпого й сіла біля нього. Вітер час від часу приносив мені їх розмову.

— Що, сліпий,— сказав жіночий голос,— буря велика, Янка не буде.
— Янко не боїться бурі,— відповів той.
— Туман густішає,— відказав знову жіночий голос, з виразом смутку.
— У тумані легше пробратися повз сторожові судна, — промовив сліпий.
— А якщо він потоне?

— Ну що ж? у неділю ти підеш до церкви без нової стрічки.

Запала мовчанка; мене, однак, вразило одно: сліпий розмовляв зо мною українською мовою, а тепер говорив чисто по-російськи.

— Бачиш, моя правда,— сказав знову сліпий, сплеснувши в долоні. — Янко не боїться ні моря, ні вітрів, ні туману, ні берегових сторожів; прислухайся-но, це не вода хлюпотить, мене не обдуриш,— це його довгі весла.

Жінка схопилась і стала вдивлятися вдалину з тривожним виглядом.

— Ти мариш, сліпий,— сказала вона,— я нічого не бачу.

Признаюсь, хоч як я намагався розібрати вдалині що-небудь схоже на човен, але марно. Так минуло хвилин з десять; і ось з'явилася між горами хвиль чорна цятка: вона то більшала, то меншала. Повільно підіймаючись на гребені хвиль, швидко спускаючись із них, наближався до берега човен. Відважний був пловець, що наважився такої ночі вирушити через протоку на відстані двадцяти верст, і важлива мала бути причина, що спонукала його на те! Думаючи так, я дивився на бідолашний човен, і в грудях у мене мимоволі затинало дух; але човен, як качка, пірнав, і потім, швидко махнувши веслами, ніби крильми, вискакував з прірви серед бризок піни; і ось, я думав, він удариться з розмаху об берег і розлетиться в друзки, але він спритно повернувся боком і вскочив у маленьку бухту неушкодженим. З нього вийшов чоловік середній на зріст, в татарській баранячій шапці; він махнув рукою, і всі троє заходилися витягати щось із човна; вантаж був такий великий, що я досі не розумію, як човен не потонув. Взявши на плечі кожне по клунку, вони рушили вздовж берега, і скоро я загубив їх з очей. Треба було вернутися додому; але, признаюсь, усі ці дива мене тривожили, і я ледве дочекався ранку.

Козак мій був дуже здивований, коли, прокинувшись, побачив мене зовсім одягненим; я йому, проте, не сказав причини. Помилувавшись деякий час з вікна блакитним небом, всіяним розірваними хмаринками, далеким берегом Криму, що тягнеться ліловою смужкою і кінчається скелею, на вершині якої біліє башта маяка, я подався у фортецю Фанагорію, щоб довідатися в коменданта про годину мого від'їзду в Геленджик.

Та, на жаль, комендант нічого не міг сказати мені певного. Судна, що стояли в пристані, були все або сторожові, або купецькі, які ще навіть не починали

навантажуватись. «Можливо, днів за три-чотири прийде поштове судно,— сказав комендант,— і тоді ми побачимо». Я повернувся додому похмурий і сердитий. Мене в дверях зустрів козак мій із зляканим обличчям.

— Погано, ваше благородіє! — сказав він мені.

— Еге, брат, бог знає, коли ми звідси поїдемо!

Тоді він ще більше стривожився й, нахилившись до мене, сказав пошепки:

— Тут нечисто! Я зустрів сьогодні чорноморського урядника; він мені знайомий — був торік у загоні; як я йому сказав, де ми зупинилися, а він мені: «Тут, брат, нечисто, люди лихі!..» Та й справді, що це за сліпий? ходить скрізь сам-один, і на базар, і по хліб, і по воду... вже, видно, тут до цього звикли.

— Та що ж? принаймні чи хоч показалась господиня?

— Сьогодні без вас прийшла баба і з нею дочка.

— Яка дочка? в неї нема дочки.

— А бог її знає, хто вона, коли не дочка; та он стара сидить тепер у своїй хаті.

Я ввійшов у хижку. Піч була гаряче напалена, і в ній варився обід, досить розкішний як на бідарів. Стара на всі мої запитання відповідала, що вона глуха, не чує. Що було з нею робити? Я звернувся до сліпого, який сидів перед піччю й підкладав у вогонь хмиз. «Ну-бо, сліпе чортеня,— сказав я, взявши його за вухо,— кажи, куди ти вночі волочився з клунком, га?» Раптом мій сліпий заплакав, закричав, заохав: «Куди я ходив?.. нікуди не ходив... із клунком? з яким клунком?» Стара цього разу почула й почала бурчати: «От вигадують, та ще й на убогого! за що ви його? що він вам зробив?» Мені це набридло, і я вийшов, твердо вирішивши знайти ключ цієї загадки.

Я загорнувся в бурку й сів під огорожею на камінь, поглядаючи вдалину; передо мною розстелялося нічною бурею схвильоване море, і одноманітний шум його, схожий на гомін сонного міста, нагадав мені давні роки, переніс мої думки на північ, в нашу холодну столицю. Схвильований спогадами, я поринув у забуття... Так минуло близько години, а може, й більше... Раптом щось схоже на пісню вразило мій слух. Справді, то була пісня, і жіночий свіжий голосок,— але звідки?.. Прислухаюся — мотив чудний, то протяглий і журний, то швидкий і жвавий. Оглядаюся — нікого нема навкруг; прислухаюся знову — звуки наче падають з неба. Я підвів очі: на даху моєї хати стояла дівчина в смугастому платті, з розпущеними косами, справжня русалка. Захистивши очі долонею від сонячного проміння, вона пильно вглядалася вдалину, то сміялася й говорила сама з собою, то заспівувала знову пісню.

Я запам'ятав цю пісню слово в слово:

Ой по вольній воленьці
По зеленім морю,
Ходять все кораблики
Під вітрилами.

А між тих корабликів
Мій човен пливе,
Мій човен неснащений,
Двовесельний мій.

Буря розгуляється —
Кораблі вітрильні
Знімуть вгору крилонька,
В морі порозходяться.

Буду морю кланятись
Я низесенько:
«Ой не кидай, люте море,
Мого човника:

Бо везе мій човничок
Речі та й коштовнії,
Править ним у темну ніч
Хлопець на одчай душі».

Мимохіть мені спало на думку, що вночі я чув той самий голос; я на хвилину замислився, і коли знову подивився на дах, дівчини там не було. Раптом вона пробігла повз мене, наспівуючи щось інше, і, лясаючи пальцями, вбігла до старої, і тут почалася між ними суперечка. Стара сердилася, вона голосно реготалася.

І ось бачу, біжить знову вистрибом моя ундіна⁴⁶; порівнявшись зо мною, вона зупинилась і пильно подивилася мені в очі, ніби здивована з моєї присутності; потім недбало обернулася й поволі пішла до пристані. Цим не закінчилося: цілий день вона вертілася біля моєї квартири,— співи і стрибання не припинялися ні на хвилину. Чудне створіння! На обличчі її не було ніяких ознак божевілля; навпаки, очі її з меткою проникливістю зупинялись на мені, і ці очі, здавалося, були обдаровані якоюсь магнетичною владою, і щоразу вони ніби чекали запитання. Але тільки-но я починав говорити, вона втікала, лукаво усміхаючись.

⁴⁶ Ундіна — у середньовічних переказах дух води, прекрасна жінка.

Безперечно, ніколи мені такої жінки не траплялося бачили. Вона була зовсім не красуня, але я маю свої упередження також і щодо краси. В ній було багато породи... порода в жінках, як і в конях, велика річ; це відкриття належить юній Франції. Вона, тобто порода, а не юна Франція, здебільшого виявляється в ході, в руках і ногах; особливо велике значення має ніс. Правильний ніс у Росії рідше трапляється, ніж малесенька ніжка. Моїй співусі можна було дати не більше вісімнадцяти років. Незвичайна гнучкість її стану, особливе, їй лише властиве нахилиння голови, довгі русі коси, якийсь золотавий полиск її трошки засмаглої шкіри на шиї та плечах, і особливо правильний ніс,— усе це було для мене чарівним. Хоч у її косих поглядах я читав щось дике й підозріле, хоч в її усмішці було щось невиразне, але така сила упереджень: правильний ніс звів мене з розуму: я уявив, що знайшов Гетеву Міньйону, цей химерний утвір його німецької фантазії; і справді, між ними було багато схожості; ті самі швидкі переходи від найбільшого неспокою до цілковитої нерухомості, та сама загадкова мова, ті самі стрибки, дивні пісні...

Надвечір, зупинивши її в дверях, я завів з нею таку розмову:

«Скажи-но мені, красуне,— спитав я,— що ти робила сьогодні на хаті?» — «А дивилася, звідки вітер віє». — «Нащо тобі?» — «Звідки вітер, звідти й щастя». — «Що ж це — ти піснею закликала щастя?» — «Де співається, там і щастить». — «А що, як наспіваєш собі горе?» — «Ну що ж? Де не буде краще, там буде гірше, а від лиха до добра знов-таки недалеко». — «Хто ж тебе навчив цієї пісні?» — «Ніхто не навчив; спаде на думку — заспіваю; кому почути, той почує; а кому не слід чути, той не зрозуміє». — «А як тебе звуть, моя співухо?» — «Хто хрестив, той знає». — «А хто хрестив?» — «Звідки мені знати». — «Ото яка скритна! А от я дещо про тебе дізнався (вона не змінилась на виду, не поворушила губами, наче не про неї йдеться). Я дізнався, що ти вчора вночі ходила на берег». І тут я дуже значуще розповів їй усе, що бачив, думаючи збентежити її; нітрохи! Вона зареготалася на все горло. «Багато бачили, та мало знаєте; а що знаєте, те тримайте під замочком». — «А якби я, наприклад, надумав донести комендантові?» — і тут я зробив дуже серйозну, навіть сувору міну. Вона раптом стрибнула, заспівала і зникла, як пташка, сполохана з куща. Останні слова мої були зовсім не до речі; я тоді й гадки не мав про їх важливість, але пізніше мав нагоду в них розкаятися.

Тільки-но смерклося, я сказав козакові нагріти чайник по-похідному, засвітив свічку й сів біля стола, покурюючи дорожню люльку. Вже я докінчував другу склянку чаю, як раптом рипнули двері, легкий шелест плаття і кроків почувся за мною; я здригнув і обернувся — то була вона, моя ундіна! Вона сіла навпроти мене тихо й мовчазно

і втупила в мене очі свої, і, не знаю чому, але цей погляд здався мені чудно-ніжним; він мені нагадав один з тих поглядів, що в давні роки так свавільно гралися моїм життям. Вона, здавалося, чекала запитання, але я мовчав, охоплений незрозумілим збентеженням. Обличчя її було вкрите тьмяною блідістю, що свідчила про хвилювання душевне; рука її без мети блукала по столу, і я помітив у ній легкий трепет; груди її то високо здіймалися, то, здавалося, вона тамувала віддих. Ця комедія починала мені набридати, і я ладен був урвати мовчанку дуже прозаїчним способом, тобто запропонувати їй склянку чаю, як раптом вона схопилася, обвила руками мою шию, і вогкий, огненний поцілунок прозвучав на губах моїх. В очах у мене потемніло, голова запаморочилась, я стиснув її в своїх обіймах з усім шалом юнацької пристрасності, але вона, як змія, сковзнула між моїми руками, шепнувши мені на вухо: «Сьогодні вночі, як усі заснуть, виходь на берег»,— і стрілою вискочила з кімнати. В сінях вона перекинула чайник і свічку, що стояли долі. «От чорт, а не дівка!» — вигукнув козак, який вмовстився на соломі і мріяв зігрітися залишками чаю. Лише в цю мить я отямився.

Години за дві, коли все на пристані змовкло, я збудив свого козака: «Якщо я вистрілю з пістолета,— сказав я йому,— то біжи на берег». Він витріщив очі й машинально відповів: «Слухаю, ваше благородіє». Я заткнув за пояс пістолета й вийшов. Вона чекала мене край спуску; її одяг був більш ніж легкий, невелика хустина оперізувала її гнучкий стан.

— Ідіть за мною! — сказала вона, взявши мене за руку, і ми почали спускатися. Не розумію, як я не скрутив собі в'язів; внизу ми звернули праворуч і пішли тією самою дорогою, де напередодні я йшов за сліпим. Місяць ще не зійшов, і тільки дві зірки, як два рятивних маяки, виблискували на темно-синьому небі. Важкі хвилі мирно і рівно котились одна за одною, ледве піднімаючи самотнього човна, причаленого до берега. «Ходімо в човен»,— сказала моя супутниця. Я вагався — я не охочий до сентиментальних прогулянок по морю; та відступати було не час. Вона стрибнула в човен, я за нею, і не встиг ще отямитися, як помітив, що ми пливемо. «Що це означає?» — сказав я сердито. «Це означає,— відповідала вона, обійнявши мене за стан і садовлячи на лавочку,— це означає, що я тебе люблю...» І щoka її притислася до моєї, і я відчув на своєму обличчі її гаряче дихання. Раптом щось бовтнуло у воду: я хап за пояс — пістолета нема. О, в цю мить страшна підозра закралася мені в душу, кров ударила мені в голову! Оглядаюся — ми від берега коло п'ятдесяти сажнів, а я не вмію плавати! Хочу відштовхнути її від себе — вона, як кішка, вчепилася в мій одяг, і раптом дужий поштовх мало не скинув мене в море. Човен загойдався, та я втримався, і між нами почалася одчайдушна боротьба; лють

надавала мені сили, але я скоро помітив, що поступаюся перед моїм ворогом у спритності... «Чого ти хочеш?» — закричав я, міцно стиснувши її маленькі руки; пальці її хрустіли, але вона не крикнула: її зміїна натура витримала цю муку. «Ти бачив,— відповіла вона,— ти донесеш!» — і надзвичайним зусиллям повалила мене на борт, ми обоє по пояс звисилися з човна: її волосся сягало води; хвилина була вирішальна. Я вперся коліном у дно, схопив її однією рукою за косу, другою за горло, вона випустила мій одяг, і я миттю скинув її у хвилі.

Було вже досить темно; голова її мигнула разів зо два серед морської піни, і більше я нічого не бачив...

На дні човна я знайшов половину старого весла і так-сяк, по довгих зусиллях, причалив до пристані. Пробираючись берегом до своєї хати, я мимохіть вдивлявся в той бік, де напередодні сліпий очікував нічного плавця; місяць уже котився по небу, і мені здалося, що хтось у білому сидить на березі; я підкрався, дуже зацікавившись, і приліг у траві над кручею; трохи виставивши голову, я міг добре бачити зі скелі все, що робилося внизу, і не дуже здивувався, навіть трохи зрадив, упізнавши мою русалку. Вона викручувала морську піну з довгих кіс своїх; мокра сорочка облипла її гнучкий стан і високі груди. Незабаром вдалині я побачив човен, який швидко наближався. З нього, як напередодні, вийшов чоловік у татарській шапці, але обстрижений він був по-козацькому, і за ремінним поясом у нього стирчав великий ніж. «Янку,— сказала вона,— все пропало!» Потім вони розмовляли, але так тихо, що я нічого не міг розібрати. «А де ж сліпий?» — спитав нарешті Янко голосніше. «Я його послала»,— відповіла дівчина. За кілька хвилин з'явився сліпий, несучи на спині мішок; цей вантаж вони поклали в човен.

«Слухай-но, сліпий,— сказав Янко,— ти бережи те місце... знаєш? там багаті товари... Скажи (імені я не розібрав), що я йому більше не слуга; діла погіршали, він мене більше не побачить; тепер небезпечно; поїду шукати роботи в іншому місці, а йому вже такого хлопця не знайти. Та скажи, якби він краще платив за роботу, то й Янко б його не покинув. А мені скрізь дорога, де тільки вітер шугає та море шумить! — Помовчавши якийсь час, Янко заговорив знову:— Вона поїде зо мною; їй не можна тут залишатися; а старій скажи, що, мовляв, пора вмирати, зажилася, треба й міру знати. А нас більше не побачить».

— А я? — спитав сліпий жалісним голосом.

— Нащо ти мені? — відповів Янко.

Тим часом моя ундіна вскочила в човен і махнула товаришеві рукою; він щось поклав сліпому в руку, промовивши: «На, купи собі пірників». — «Тільки?» — сказав сліпий.

«Ну, ось тобі ще»,— і впала монета, дзвінко вдарившись об камінь. Сліпий її не взяв. Янко сів у човен; вітер віяв від берега: вони підняли маленьке вітрило і швидко попливли. Довго в сяйві місяця мигало біле вітрило між темними хвилями; сліпий усе сидів на березі, і ось мені почулося щось схоже на ридання: сліпий хлопчик справді плакав, і довго, довго... Мені стало сумно. І нащо було долі кинути мене в мирний гурток чесних контрабандистів? Як камінь, кинутий на гладеньке плесо, я стривожив їхній спокій і, як камінь, мало сам не пішов на дно!

Я повернувся додому. В сінях, догорівши, тріщала свічка на дерев'яній тарілці, і козак мій, всупереч наказові, спав міцним сном, тримаючи рушницю обома руками. Я не зачіпав його, узяв свічку і пішов до хати. Овва! Моя шкатулка, шабля зі срібною оправою, дагестанський кинджал,— подарунок приятеля,— все зникло. Аж тепер я догадався, які речі ніс клятий сліпий. Збудивши козака досить невічливим штовханом, я полаяв його, посердився, та лихові тим не зарадиш! І хіба не смішно було б скаржитися начальству, що сліпий хлопчик мене обікрав, а вісімнадцятирічна дівчина мало не втопила? Хвалити бога, вранці можна було їхати, і я покинув Тамань. Що сталося зі старою і з бідолашним сліпим — не знаю. Та й що мені до радощів і нещастя людських, мені, мандрівному офіцерові, та ще й з подорожньою в казенній потребі!..

Кінець першої частини

КНЯЖНА МЕРІ

11-го травня

Вчора я приїхав до П'ятигорська, найняв квартиру край міста, на найвищому місці, біля самого Машука: під час грози хмари спускатимуться до мого даху. Сьогодні о п'ятій ранку, коли я відчинив вікно, моя кімната наповнилася пахощами квітів, що ростуть у скромному палісаднику. Віти черешень в квіту дивляться в мої вікна, і вітер іноді засипає мій письмовий стіл їх білими пелюстками. Краєвид з трьох боків у мене чудесний. На захід п'ятиглавий Бешту синіє, як «остання хмарина недавньої бурі»; на північ височить Машук, як кошлата персидська шапка, і закриває всю цю частину небосхилу; на схід дивитися веселіше: внизу передо мною рябіє чистеньке новеньке містечко, шумлять цілющі джерела, гомонить різномовний натовп,— а там, далі, амфітеатром громадаються гори все синіші й туманніші, а на краю обрію тягнеться срібний ланцюг снігових вершин, починаючись Казбеком і кінчаючись двоглавим Ельбрусом... Весело жити в такій землі! Якесь втішне почуття струмує в усіх моїх жилах. Повітря, чисте і свіже, як поцілунок

дитини; сонце яскраве, небо синє — чого б, здається, більше? Нащо тут пристрасті, бажання, жалі?.. Однак пора. Піду до Єлисаветинського джерела: там, кажуть, вранці збирається все водяне товариство.....

Спустившись у середину міста, я пішов бульваром, де зустрів кілька сумних груп, які поволі йшли під гору; то були здебільшого сім'ї степових поміщиків: про це можна було відразу догадатися по витертих, старомодних сюртуках чоловіків і по вишуканому вбранні дружин та дочок: видно, вони всю водяну молодь знали до одного, бо на мене подивились з ніжною цікавістю: петербурзький крій сюртука ввів їх в оману, та, скоро пізнавши армійські еполети, вони з обуренням одвернулися.

Дружини місцевих властей, так би мовити, господині вод, були прихильніші; в них є лорнети, вони менше зважають на мундир, вони звикли на Кавказі зустрічати під нумерованим гудзиком палке серце і під білим кашкетом освічений розум. Ці дами дуже люб'язні, і довго люб'язні! Щороку їх поклонників змінюють нові, і саме в цьому, можливо, секрет їх невтомної люб'язності. Підіймаючись вузькою стежечкою до Єлисаветинського джерела; я випередив юрбу чоловіків цивільних і військових, що, як дізнався я згодом, становлять особливий клас людей між тими, що жадають руху води. Вони п'ють — проте не воду, гуляють мало, залицяються лише мимохідь: вони грають і скаржаться на нудьгу. Вони франти: опускаючи свою оплетену склянку в криницю кислосірчаної води, вони прибирають академічних поз; цивільні носять ясно-блакитні галстуки, військові випускають з-за коміра брижі. Вони сповідують глибоке презирство до провінціальних домів і зітхають за столичними аристократичними вітальнями, куди їх не пускають.

Нарешті, ось і криниця... На майданчику поблизу неї збудовано будиночок з червоним дахом над ванною, а далі галерея, де гуляють під час дощу. Кілька поранених офіцерів сиділи на лавці, підібравши милиці,— бліді, сумні. Кілька дам швидкими кроками ходили туди й сюди по майданчику, чекаючи дії вод. Серед них було двоє-троє гарненьких личок. Під виноградними алеями, що вкривають схил Машука, коли-не-коли промайне строкатий капелюшок якоїсь любительки самотності вдвох, бо завжди біля такого капелюшка я помічав або військовий кашкет, або потворний круглий капелюх. На крутій скелі, де збудовано павільйон, названий Еоловою Арфою, стовбичили любителі краєвидів і наводили телескоп на Ельбрус; серед них були два гувернери зі своїми вихованцями, які приїхали лікуватися від золотухи.

Я зупинився, задихавшись, на краю гори, і спершись плечем на ріг будиночка, почав розглядати мальовничу околицю, як раптом чую за собою знайомий голос:

— Печорін! Давно ти тут?

Обертаюся: Грушницький! Ми обнялися. Я познайомився з ним у діючому загоні. Він був поранений кулею в ногу й поїхав на води на тиждень раніш за мене.

Грушницький — юнкер. Він лише рік на службі, носить, з особливого виду франтівства, товсту солдатську шинелю. У нього Георгіївський солдатський хрестик. Він добре збудований, смуглий і чорновоłosий; йому на вигляд можна дати двадцять п'ять років, хоч йому ледве чи є двадцять один. Він закидає голову, коли говорить, і щохвилини крутить вуса лівою рукою, бо правою спирається на милицю. Говорить він швидко й вишукано: він з тих людей, які на всі випадки життя мають готові пишні фрази, яких просто прекрасне не зворушує і які пихато драпіруються в незвичайні почуття, високі пристрасті й виняткові страждання. Справляти ефект — для них насолода, вони подобаються романтичним провінціалкам до нестями. Під старість вони робляться або мирними поміщиками, або п'яницями,— іноді тим і тим. В їхній душі часто багато добрих властивостей, але ні на гріш поезії. Грушницького пристрасть була — декламувати: він закидав вас словами, скоро розмова виходила з кола звичайних понять; сперечатися з ним я ніколи не міг. Він не відповідає на ваші заперечення, він вас не слухає. Тільки-но ви зупинитесь, він починає довгу тираду, яка, очевидно, має якийсь зв'язок з тим, що ви сказали, але яка насправді є лише продовженням його власної промови.

Він досить дотепний: епіграми його часто розважливі, але ніколи не бувають влучні й злі: він нікого не вб'є одним словом; він не знає людей і їх дошкульних місць, бо займався ціле життя самим собою. Його мета — зробитися героєм роману. Він так часто намагався запевнити інших у тому, що він істота, не створена для світу, приречена на якісь таємні страждання, що сам майже впевнився в цьому. Тим-то він так гордо носить свою товсту солдатську шинелю. Я його зрозумів, і він за це мене не любить, хоч на вигляд ми щирі друзі. Грушницький має репутацію винятково хороброї людини; я його бачив у бою; він махає шаблею, вигукує і навімання кидається вперед. Це якась не російська хоробрість!

Я його теж не люблю: я почуваю, що ми колись зіткнемося з ним на вузькій стежці, і одному з нас не минути лиха.

Приїзд його на Кавказ — також наслідок його романтичного фанатизму: я певен, що напередодні від'їзду з батьківського села він казав з похмурим виглядом якій-небудь гарненькій сусідці, що він їде не так просто служити, а що шукає смерті, бо... тут він, певне, затулив очі рукою і далі говорив так: «Ні, ви (або ти) цього не повинні знати! Ваша чиста душа здригнеться! Та й нащо? Що я для вас? Чи зрозумієте ви мене?...» і таке інше.

Вій мені сам казав, що причина, яка спонукала його вступити в К. полк, залишиться вічною таємницею між ним і небесами.

А втім, Грушницький у ті хвилини, коли він скидає трагічну мантию, досить милий і кумедний. Мені цікаво бачити його з жінками: отут він, я гадаю, старається!

Ми зустрілися давніми приятелями. Я почав його розпитувати про життя на водах і про те, хто тут є вартий уваги.

— Ми провадимо життя досить прозаїчне,— сказав він, зітхнувши.— Ті, що п'ють вранці воду,— мляві, як усі хворі, а ті, що п'ють вино ввечері,— нестерпні, як усі здорові. Жіночі товариства є; тільки від них невелика втіха: вони грають у віст, одягаються погано і жахливо говорять по-французькому. Цього року з Москви одна тільки княгиня Ліговська з дочкою; та я з ними незнайомий. Моя солдатська шинеля — як печать знехтування. Співчуття, що його вона викликає, тяжке, як милостиня.

В цю хвилину пройшли до криниці повз нас дві дами: одна літня, друга молоденька, струнка. їхніх облич за капелюшками я не розібрав, але вони вдягнені були за строгими правилами доброго смаку: нічого зайвого. На другій була закрита сукня *gris de perles*⁴⁷; легка шовкова косинка вилася круг її гнучкої шиї. Черевики *couleur russe*⁴⁸ стягали біля кісточки її сухорляву ніжку так'мило, що навіть не посвячений у таїнства краси неодмінно б охнув, хоч від подиву. Її легка, але благородна хода мала в собі щось цнотливе, невлomite для визначення, але зрозуміле очам. Коли вона пройшла повз нас, від неї повіяло тим невимовним ароматом, яким віє іноді від записки милої жінки.

— Ось княгиня Ліговська,— сказав Грушницький,— і з нею дочка її Мері, як вона називає її на англійський манір. Вони тут лише три дні.

— Однак ти вже знаєш її ім'я?

— Так, я випадково чув,— відповів він, почервонівши. — Признаюсь, я не бажаю з ними познайомитися. Ця горда знать дивиться на нас, армійців, як на дикунів. І що їм до того, чи є розум під нумерованим кашкетом і серце під товстою шинелею?

— Бідна шинеля,— сказав я, посміхаючись.— А хто цей пан, що до них підходить і так послужливо подає їм склянку?

— О! Це московський франт Раєвич! Він картяр: це видно відразу по золотому ланцюгу, що звивається по його блакитному жилеті. А що за товста тростина — наче в Робінзона Крузо! Та й борода до речі, й зачіска *à la moujir*⁴⁹.

— Ти озлоблений проти всього роду людського.

⁴⁷ Колір перлини (*франц.*).

⁴⁸ Брунатний колір (*франц.*).

⁴⁹ По-мужицькому (*франц.*).

— І є за що...

— О! справді?

Тим часом дами відійшли від криниці й порівнялися з нами. Грушницький встиг прибрати драматичної пози з допомогою милиці і голосно відповів мені по-французькому:

— Mon cher, je haïs les homes pour ne pas les mèpriser, car autrement la vie serait une farce trop degoutante⁵⁰.

Гарненька княжна обернулася й обдарувала промовця довгим цікавим поглядом. Вираз цього погляду був дуже неясний, але не глузливий, і з цим я внутрішньо від душі поздоровив його.

— Ця княжна Мері прегарненька,— сказав я.— В неї такі оксамитні очі,— саме оксамитні: я тобі раджу присвоїти цей вислів, говорячи про її очі,— нижні й верхні вії такі довгі, що сонячне проміння не відбивається в її зіницях. Я люблю ці очі — без блиску: вони такі м'які, вони немовби тебе гладять... А втім, здається, в її обличчі тільки й є хорошого... А що, в неї зуби білі? Це дуже багато важить! Жаль, що вона не усміхнулася на твою пишну фразу.

— Ти говориш про гарненьку жінку, як про англійського коня,— сказав Грушницький з обуренням.

— Mon cher,— відповів я йому, намагаючись підробитися під його тон,— je mèprise les femmes pour ne pas les aimer, car autrement la vie serait un melodrama trop ridicule⁵¹.

Я повернувся й пішов від нього. З півгодини гуляв я по виноградних алеях, по вапнякових скелях і по звислих між ними чагарниках. Ставало гаряче, і я поспішив додому. Проходячи повз кисневосірчане джерело, я зупинився біля критої галереї, щоб відпочити в її тіні, і це дало мені нагоду бути свідком досить цікавої сцени. Дійові особи були ось в якому положенні. Княгиня з московським франтом сиділа на лавці в критій галереї, і обоє були захоплені, здається, серйозною розмовою. Княжна, мабуть уже допивши останню склянку, проходжувалась замислено біля криниці. Грушницький стояв біля самої криниці; більше на майданчику нікого не було.

Я підійшов ближче і сховався за ріг галереї. В цю хвилину Грушницький упустив свою склянку на пісок і силкувався нагнутися, щоб її підняти: хвора нога йому заважала. Бідолаха! як він умудрявся, спираючись на милицю, і все марно. Виразне обличчя його справді виявляло страждання.

⁵⁰ Дорогий мій, я ненавиджу людей, щоб не ставитися до них з презирством, бо інакше життя було б занадто огидним фарсом (*франц.*).

⁵¹ Дорогий мій, я з презирством ставлюся до жінок, щоб не любити їх, бо інакше життя було б занадто сміховинною мелодрамою (*франц.*).

Княжна Мері бачила все це краще за мене.

Легше від пташки вона до нього підскочила, нагнулась, підняла склянку й подала йому, і цей її порух був сповнений невимовної краси; потім страшенно почервоніла, оглянувшись на галерею і, переконавшись, що її матуся нічого не бачила, здається, зараз же заспокоїлась. Коли Грушницький розкрив рота, щоб подякувати їй, вона була вже далеко. За хвилину вона вийшла з галереї з матір'ю і франтом, але, проходячи повз Грушницького, прибрала вигляду такого статечного й погідливого,— навіть не обернулася, навіть не помітила його пристрасного погляду, що ним він довго її проводив, поки, спустившись з гори, вона не зникла за липками бульвару... Та ось її капелюшок мигнув через вулицю, вона вбігла у ворота одного з найкращих будинків П'ятигорська. За нею пройшла княгиня і коло воріт попрощалася з Раєвичем.

Лише тоді бідолаха пристрасний юнкер помітив мою присутність.

— Ти бачив?— сказав він, міцно потискаючи мені руку.— Це просто ангел!

— Чому? — спитав я з виглядом якнайчистішої простодушності.

— Хіба ти не бачив?

— Ні, бачив: вона підняла твою склянку. Якби тут був сторож, то він зробив би те ж саме, і ще поспішніше, сподіваючись одержати на горілку. А втім, дуже зрозуміло, що їй стало жаль тебе: ти зробив таку болісну міну, коли ступив на прострілену ногу...

— І ти не був нітрохи зворушений, дивлячись на неї в цю хвилину, коли душа сяяла на обличчі її?..

— Ні.

Я брехав, але мені хотілося його подратувати. В мене вроджена пристрасть перечити; ціле моє життя було лише низкою сумних і невдалих заперечень серцю або розумові. Присутність ентузіаста обдає мене водохресним холодом, і, я гадаю, часті взаємини з млявим флегматиком зробили б з мене пристрасного мрійника.

Признаюся ще, почуття неприємне, але знайоме пробігло злегенька в цю мить по моєму серцю: це почуття було — заздрість; я кажу сміливо «заздрість», бо звик собі у всьому признаватися; і навряд чи знайдеться молодик, який, зустрівши гарненьку жінку, що привернула його дозвільну увагу і раптом явно при ньому відзначила іншого, їй однаково незнайомого, навряд, кажу, чи знайдеться такий молодик (звичайно, що жив у великому світі і звик догоджати своєму самолюбству), який би не був цим вражений неприємно.

Мовчки з Грушницьким спустилися ми з гори і пройшли бульваром, повз вікна будинку, де зникла наша красуня. Вона сиділа біля вікна. Грушницький, смикнувши мене за руку, кинув на неї один з тих мутно-ніжних поглядів, що так мало впливають на жінок.

Я навів на неї лорнет і помітив, що вона від його погляду усміхнулася, а мій зухвалий лорнет розсердив її неабияк. І справді, як сміє кавказький армієць наводити скельце на московську княжну?..

13-го травня

Сьогодні вранці зайшов до мене лікар; його ім'я Вернер, але він росіянин. Що тут дивного? Я знав одного Іванова, який був німець.

Вернер людина варта уваги з багатьох поглядів. Він скептик і матеріаліст, як майже всі медики, а разом з тим і поет, і це серйозно — поет на ділі завжди, і часто на словах, хоч зроду не написав двох рядків вірша. Він вивчав усі живі струни серця людського, як вивчають жили трупа, але ніколи не вмів скористатися своїм знанням: так, іноді прекрасний анатом не вмів вилікувати від лихоманки! Звичайно, Вернер нишком глузував зі своїх хворих; але я раз бачив, як він плакав над солдатом, який помирає... Він був бідний, мріяв про мільйони, а для грошей не зробив би зайвого кроку; він мені раз казав, що скоріше зробить послугу ворогові, ніж друзеві, бо це означало б продавати свою добродійність, тим часом як ненависть тільки посилиться відповідно до великодушності противника. В нього був злий язик: під вивіскою його епіграми не один добряк набув слави пошлого дурня; його суперники, заздрі водяні медики, розпустили чутку, ніби він малює карикатури на своїх хворих,— хворі оскаженіли, майже всі йому відмовили. Його приятелі, тобто всі істинно порядні люди, що служили на Кавказі, марно намагалися відновити його занепалий кредит.

Його зовнішність була з тих, які з першого погляду вражають неприємно, але які подобаються згодом, коли око вивчиться читати в неправильних рисах відбиток душі випробуваної і високої. Бували приклади, що жінки закохувалися в таких людей до божевілля і не проміняли б їх потворності на красу найсвіжіших і найрожевіших евідіонів⁵², треба віддати належне жінкам: вони мають інстинкт краси душевної; через те от, можливо, люди, подібні до Вернера, так пристрасно люблять жінок.

Вернер був малий на зріст, і худий, і кволий, як дитина; одна нога в нього була коротша за другу, як у Байрона; в порівнянні з тулубом голова його здавалась величезною; він стриг волосся під гребінець, і нерівності його черепа, оголені таким чином, вразили б френолога чудним сплетінням протилежних нахилів. Йогомаленькі чорні очі, завжди неспокійні, намагались проникнути у ваші думки. В його одягу помітно було смак і охайність; його худорляві, маленькі й жилаві руки красувалися у ясно-жовтих

⁵² Евдімон — у старогрецькій міфології син Зевса, втілення краси і юності.

рукавичках. Його сюртук, галстук і жилет були завжди чорного кольору. Молодь прозвала його Мефістофелем; він вдавав, ніби сердиться за це прізвисько, але насправді воно тішило його самолюбство. Ми один одного скоро зрозуміли і стали приятелями, бо до дружби я нездатний: з двох друзів завжди один раб другого, хоч часто жоден з них у цьому собі не признається; рабом я бути не можу, а панувати в цьому випадку — справа стомлива, бо треба разом з цим і обманювати; і, до того ж, у мене є лакеї і гроші! Ось як ми стали приятелями: я зустрів Вернера в С... серед численного й галасливого кола молоді; розмова набрала наприкінці вечора філософсько-метафізичного напрямку; розмовляли про переконання: кожен був переконаний у всякій всячині.

— Щодо мене, то я переконаний лише в одному...— сказав лікар.

— У чому ж це? — спитав я, бажаючи почути думку людини, яка досі мовчала.

— У тому,— відповів він,— що рано чи пізно одного чудового ранку я помру.

— Я багатший за вас,— сказав я,— в мене, крім цього, є ще переконання,— саме те, що я одного прегидкого вечора мав нещастя народитися.

Усі вважали, що ми говоримо нісенітницю, а, далєбі, ніхто з них нічого розумнішого за це не сказав. З цієї хвилини ми відзначили в натовпі один одного. Ми часто сходилися разом і розмовляли вдвох про абстрактні речі дуже серйозно, поки не помічали обидва, що ми взаємно один одного морочимо. Тоді, подивившись значуще один одному в очі, як робили римські авгури⁵³, за словами Ціцерона, ми починали сміятися і, насміявшись, розходилися задоволені своїм вечором.

Я лежав на дивані, втупивши очі в стелю і заклавши руки під потилицю, коли Вернер увійшов до моєї кімнати. Він сів у крісло, поставив палицю в куток, позіхнув і повідомив, що надворі стає гаряче. Я відповів, що мене непокоять мухи,— і ми обидва замовкли.

— А знаєте, дорогий лікарю,— сказав я,— що без дурнів було б на світі дуже нудно... Подивіться, ось нас двоє розумних людей; ми знаємо наперед, що про все можна сперечатися без кінця, і тому не сперечаємось; ми знаємо майже всі потаємні думки один одного; одне слово — для нас ціла історія; бачимо зерно кожного нашого почуття крізь потрійну оболонку. Печальне для нас смішне, смішне — сумне, а взагалі, правду кажучи, ми до всього досить байдужі, крім самих себе. Отже, обміну почуттів і думок між нами не може бути: ми знаємо один про одного все, що хочемо знати, і знати більше не хочемо; залишається один спосіб: розповідати новини. Скажіть же мені яку-небудь новину!

Втомлений довгою промовою, я заплющив очі й позіхнув.

⁵³ авгури — у Давньому Римі жерці, які за перельотом птахів віщували майбутнє людям, підсміюючись нишком із легковір'я цих людей.

Він відповів подумавши:

— У вашій нісенітниці, однак, є ідея.

— Дві! — відповів я.

— Скажіть мені одну, я вам скажу другу.

— Добре, починайте! — сказав я, не перестаючи розглядати стелю і внутрішньо усміхаючись.

— Вам хочеться знати які-небудь подробиці про кого-небудь на водах з приїжджих, і я вже догадуюсь про кого це ви турбуєтесь, бо про вас там уже питали.

— Лікарю! Нам зовсім не можна розмовляти: ми читаємо в душі один у одного.

— Тепер друга...

— Друга ідея ось: мені хотілось повести розмову так, щоб ви розповіли що-небудь; по-перше, тому, що слухати легше; по-друге, не можна проговоритися; по-третє, можна вивідати чужу таємницю; по-четверте, тому, що такі розумні люди, як ви, більш люблять слухачів, ніж оповідачів. Тепер по суті, що вам сказала княгиня Ліговська про мене?

— Ви певні, що це княгиня... а не княжна?..

— Цілком певний. —

— Чому?

— Бо княжна питала про Грушницького.

— Ви надзвичайно здогадливі. Княжна сказала, що вона певна, що цей молодик у солдатській шинелі розжалуваний у солдати за дуель...

— Сподіваюся, ви її залишили в цій приємній омані...

— Певна річ.

— Зав'язка є! — вигукнув я в захопленні. — Про розв'язку цієї комедії ми потурбуємось. Явно доля дбає про те, щоб мені не було нудно.

— Я передчуваю, — сказав лікар, — що бідний Грушницький буде вашою жертвою...

— Далі, лікарю...

— Княгиня сказала, що ваше обличчя їй знайоме. Я висловив думку, що, мабуть, вона вас зустрічала в Петербурзі, де-небудь у світі... я сказав ваше ім'я... Воно було їй відоме. Здається, ваша історія там наробила багато галасу... Княгиня почала розповідати про ваші пригоди, додаючи, мабуть, до світських пліток свої міркування... Дочка слухала з цікавістю. В її уяві ви зробилися героєм роману в новому стилі... Я не перечив княгині, хоч знав, що вона говорить дурниці.

— Гідний друг! — сказав я, простягнувши йому руку. Лікар щиро потиснув її і заговорив далі:

— Якщо хочете, я вас відрекомендую...

— Годі-бо! — сказав я, сплеснувши руками. — Хіба героїв рекомендують? Вони не інакше знайомляться, як рятуючи від неминучої смерті свою кохану...

— І ви справді хочете залицятися до княжни?..

— Навпаки, зовсім навпаки!.. Лікарю, нарешті я тріумфую: ви мене не розумієте!.. Мені від цього, зрештою, прикро, лікарю,— говорив я по хвилиnnій мовчанці.— Я ніколи сам не відкриваю своїх таємниць, а страшенно люблю, щоб їх відгадували, бо таким чином я завжди можу при нагоді від них відректися. Однак, ви мені повинні описати матусю з донькою. Що вони за люди?

— По-перше, княгиня — жінка сорока п'яти років,— відповів Вернер.— У неї прекрасний шлунок, але кров зіпсована: на щоках червоні плями. Останню половину свого життя вона провела в Москві і тут на спочинку розтовстіла. Вона любить спокусливі анекдоти й сама говорить іноді непристойні речі, коли дочки нема в кімнаті. Вона мені сказала, що дочка її цнотлива, як голуб. Що мені до того?.. Я хотів їй відповісти, щоб вона була спокійна, що я нікому цього не скажу! Княгиня лікується від ревматизму, а дочка бозна від чого; я велів обом пити по дві склянки на день кисневосірчаної води й купатися двічі на тиждень у розчинній ванні. Княгиня, здається, не звикла наказувати: вона з пошаною ставиться до розуму і знань дочки, яка читала Байрона по-англійському і знає алгебру: в Москві, видно, панночки пустилися в ученість, і добре роблять, далебі! Наші чоловіки такі не люб'язні взагалі, що з ними кокетувати для розумної жінки, мабуть, нестерпно. Княгиня дуже любить молодиків; княжна дивиться на них з деяким презирством; московська звичка! Вони в Москві тільки й живляться, що сорокалітніми дотепниками.

— А ви були в Москві, лікарю?

— Був, я мав там деяку практику.

— Чого ж ви замовкли?

— Та я начебто все сказав... Ага! ось ще: княжна, здається, любить говорити про почуття, пристрасті тощо... вона була одну зиму в Петербурзі. І він їй не сподобався, надто світське товариство: її, мабуть, холодно прийняли.

— Ви нікого в них не бачили сьогодні?

— Навпаки, був один ад'ютант, один пихатий гвардієць і якась дама з новоприїжджих, княгинина родичка по чоловікові, дуже гарненька, але дуже, здається, хвора... Чи не зустріли ви її біля криниці? — вона середня на зріст, блондинка, з правильними рисами,

колір обличчя сухотний, а на правій щоці чорна родимка; її обличчя вразило мене своєю виразністю.

— Родимка! — пробурмотів я крізь зуби. — Невже?

Лікар подивився на мене і сказав урочисто, поклавши мені руку на серце:

— Вона вам знайома... — В мене серце, справді, билося дужче, ніж звичайно.

— Тепер ваша черга тріумфувати! — сказав я. — Тільки я на вас покладаюся: ви мене не зрадите. Я її не бачив ще, але певен, що пізнаю у вашому портреті одну жінку, яку любив за давніх часів... Не кажіть їй про мене ні слова; якщо вона спитає, відзивайтесь про мене погано.

— Гаразд! — сказав Вернер, знизавши плечима. Коли він пішов, страшенний смуток стис мені серце. Чи доля нас звела знову на Кавказі, чи вона навмисне сюди приїхала, знаючи, що мене зустріне?.. і як ми зустрінемося?.. і потім, чи вона це?.. Мої передчуття ніколи мене не вводили в оману. Нема на світі людини, над якою минуле набувало б такої влади, як наді мною. Кожне нагадування про минулу печаль чи радість болісно вдаряє в мою душу і викликає в ній усе ті самі звуки... Я по-дурному створений: нічого не забуваю, нічого!

По обіді годині о шостій я пішов на бульвар: там був натовп; княгиня з княжною сиділи на лавці, оточені молоддю, яка впадала коло них навперебій. Я сів трохи віддалік на другій лавці, зупинив двох знайомих драгунських офіцерів і почав їм щось розповідати; мабуть, було смішно, бо вони почали реготатися як божевільні. Цікавість притягла до мене декого з кола княжни; потроху і всі її покинули і приєдналися до мого гуртка. Я не замовкав: мої дотепи були розумні до глупоти, мої насмішки над оригіналами, що проходили мимо, були злі до несамовитості... Я все веселив публіку до заходу сонця. Кілька разів княжна під ручку з матір'ю проходили повз мене у супроводі якогось кривого дідка; кілька разів її погляд, потрапляючи на мене, виявляв досаду, намагаючись виявити байдужість...

— Що він вам розповідав? — спитала вона одного з молодиків, який повернувся до неї з чемності. — Мабуть, дуже цікаву історію — свої подвиги в боях?..

Вона сказала це досить голосно і, певне, з наміром шпигнути мене. «Ага! — подумав я, — ви неабияк сердитеся, дорога княжно; почекайте, ще й не те буде!»

Грушницький стежив за нею, як хижий звір, і не впускав її з ока: закладаюся, що завтра він буде просити, щоб його хто-небудь відкомендував княгині. Вона буде дуже рада, бо їй скучно.

16-го травня

Протягом двох днів мої справи дуже посунулися вперед. Княжна мене остаточно ненавидить; мені вже переповідали дві-три епіграми на мій карб, досить дошкульні, але разом дуже приємні. Їй страшенно чудно, що я, який звик до хорошого товариства, який у таких близьких відносинах з її петербурзькими кузинами й тітоньками, не намагаюсь познайомитися з нею. Ми зустрічаємося щодня біля криниці, на бульварі; я докладаю всіх зусиль до того, щоб відтягти її поклонників, шикарних ад'ютантів, блідих москвичів тощо,— і мені майже завжди щастить. Я завжди ненавидів гостей у себе: тепер у мене щодня повно їх, обідають, вечеряють, грають — і, леле! моє шампанське тріумфує над силою магнетичних її оченят! Вчора я зустрів її в магазині Челахова, вона торгувала чудовий персидський килим. Княжна просила свою матусю не скупитися; цей килим так прикрасив би її кабінет!.. Я дав більше на сорок карбованців і перекупив його; за це я був нагороджений поглядом, в якому виблискувала пречарівна лють. Перед обідом я велів навмисне провести повз її вікна мого черкеського коня, вкритого цим килимом. Вернер саме був у них і казав мені, що ефект цієї сцени був вельми драматичний. Княжна хоче проповідувати проти мене ополчення; я навіть помітив, що вже два ад'ютанти при ній зомною дуже сухо вітаються, проте щодня в мене обідають.

Грушницький прибрав таємничого вигляду: ходить, закинувши руки за спину, і нікого не пізнає; нога його враз видужала: він ледь-ледь кульгає. Він знайшов нагаду зайти у розмову з княгинею і сказати якийсь комплімент княжні; вона, видно, не дуже вибаглива, бо з того часу відповідає на його уклін з дуже привітною усмішкою.

— Ти категорично не хочеш познайомитися з Ліговськими? — спитав він мене вчора.

— Категорично.

— Та що ти! найприємніша сім'я на водах! Усе тутешнє найкраще товариство...

— Мій друже, мені й нетутешнє страшенно набридло. А ти в них буваєш?

— Ні ще; я розмовляв з княжною разів зо два чи й більше, але знаєш, якось напрошуватися в дім ніяково, хоч тут це й заведено... Інша річ, якби я носив еполети...

— Годі-бо, таж ти так багато цікавіший! Ти просто не вмієш користатися зі свого вигідного становища... Та солдатська шинеля в очах кожної чутливої панни робить тебе героєм, страдником.

Грушницький самовдоволено усміхнувся.

— Яка дурниця! — сказав він.

— Я певен,— говорив далі я,— що княжна в тебе вже закохана.

Він почервонів по самі вуха і надусався.

О самолюбство! Ти важіль, яким Архімед хотів підняти земну кулю!..

— В тебе все жарти! — сказав він, вдаючи, ніби сердиться. — По-перше, вона мене ще так мало знає...

— Жінки люблять лише тих, яких не знають.

— Та я зовсім не намагався подобатись їй: я просто хочу познайомитися з приємною сім'єю, і було о дуже смішно, якби я на щось сподівався... Ось ви, наприклад, інша річ! ви — переможці петербурзькі: тільки глянете — і жінки тануть... А знаєш, Печоріне, що княжна про тебе казала?

— Як? Вона тобі вже говорила про мене?..

— Не радій, проте. Я почав якимось з нею розмову біля криниці випадково, і третє слово її було: «Хто цей пан, у якого такий неприємний, важкий погляд? він був з вами, тоді...» Вона почервоніла й не хотіла назвати дня, згадавши свій милий вчинок. «Вам не треба казати дня,— відповів я їй. — Він вічно буде мені пам'ятний...» Друже мій, Печорін! я тебе не поздоровляю; ти в неї на поганій прикметі... А, далебі, жаль! бо Мері дуже мила!..

Треба сказати, що Грушницький з тих людей, які, говорячи про жінку, з якою вони ледве знайомі, називають її *моя Мері, моя Sophie*, якщо вона мала щастя їм сподобатися.

Я прибрав серйозного вигляду й відповів йому:

— Справді, вона непогана з себе... Тільки стережись, Грушницький! Російські панни здебільшого живляться лише платонічним коханням, не примішуючи до нього думки про заміжжя, а платонічне кохання найтурботніше. Княжна, здається, з тих жінок, які хочуть, щоб їх забавляли; якщо дві хвилини підряд їй буде біля тебе нудно, ти загинув безповоротно: твоє мовчання повинно збуджувати її цікавість, твоя розмова — ніколи не вдовольняти її цілком; ти повинен тривожити її повсякчас; вона десять разів прилюдно для тебе знехтує небезпеку поговору, і назве це жертвою, і, щоб винагородити себе за те, почне тебе мучити,— а потім просто скаже, що вона тебе терпіти не може. Якщо ти над нею не набудеш влади, то навіть її перший поцілунок не дасть тобі права на другий; вона з тобою накокетується досхочу, а років за два вийде заміж за потвору, з покірності до матері, і почне себе запевняти, що вона нещасна, що вона одного лише й любила, тобто тебе, але що небо не хотіло з'єднати її з милим, бо на ньому була солдатська шинеля, хоч під тією товстою сірою шинелею билось серце пристрасне й благородне...

Грушницький ударив кулаком по столу і став ходити туди й сюди по кімнаті.

Я внутрішньо реготав і навіть разів зо два посміхнувся, але він, на щастя, цього не помітив. Ясно, що він закоханий, бо став ще більш довірливим, ніж досі; в нього навіть

з'явився срібний перстень з черню, тутешньої роботи; цей перстень мені здався підозрілим... Я почав його розглядати, і що ж? Дрібними літерами ім'я *Мері* було викарбуване на внутрішньому боці, а поруч — число того дня, коли вона підняла знамениту склянку. Я втаїв своє відкриття; я не хочу примушувати його признатись; я хочу, щоб він сам обрав мене своїм повірником,— і отоді я натішуся.

Сьогодні я встав пізно; приходжу до криниці — нікого вже нема. Ставало гаряче: білі кошлаті хмарки швидко бігли від снігових гір, віщуючи грозу; голова Машука диміла, як погашений смолоскип; круг нього звивалися й повзяли, як змії, сірі клапті хмарин, затримані в своєму стремлінні, ніби вони зачепилися за колючий його чагарник. В повітрі почувалась електрика.

Я заглибився у виноградну алею, що вела до грота; мені було журно. Я думав про ту молоду жінку з родимкою на щоці, що про неї казав мені лікар... Чого вона тут? Та й чи вона? І чому я думаю, що це вона? і чому я навіть так певен цього? Хіба мало жінок з родимками на щоках? Міркуючи отак, я підійшов до грота. Дивлюся: в прохолодній тіні його склепіння, на кам'яній лаві, сидить жінка в солом'яному капелюшку, закутана в чорну шаль, опустивши голову на груди, капелюшок закривав її обличчя. Я хотів уже повернутися, щоб не порушувати її мрій, коли вона на мене глянула.

— Віра! — вигукнув я мимохіть.

Вона здригнулася і зблідла.

— Я знала, що ви тут,— сказала вона.

Я сів біля неї і взяв її за руку. Давно забутий трепет пробіг по моїх жилах при звукові цього любого голосу; вона подивилася мені в очі своїми глибокими і спокійними очима: у виразі їх була недовіра і щось схоже на докір.

— Ми давно не бачилися,— сказав я.

— Давно, і змінилися обоє багато в чому.

— Отже, ти мене вже не любиш?..

— Я заміжня!..— сказала вона.

— Знову? Однак кілька років тому ця причина також існувала, а тим часом...

Вона висмикнула свою руку з моєї, і щоки її запалали.

— Може, ти любиш свого другого чоловіка?..

Вона не відповіла й одвернулася.

— Чи він дуже ревнивий?

Мовчанка.

— Що ж? Він молодий, гарний, особливо, мабуть, багатий, і ти боїшся... — Я глянув на неї і злякався; глибокий розпач відбився на її обличчі, в очах блищали сльози.

— Скажи мені,— нарешті прошепотіла вона,— тобі дуже весело мене мучити?.. Я б тебе повинна ненавидіти. Відтоді, як ми знаємо одне одного, ти нічого не дав мені, крім страждання... — Голос її затремтів, вона схилилась до мене й опустила голову на груди мої.

«Може,— подумав я,— саме тому ти мене й любила: радощі забуваються, а печалі ніколи...»

Я і її міцно пригорнув, і так ми зоставалися довго. Нарешті губи наші зблизились і злилися в гарячий, п'яний поцілунок; її руки були холодні як лід, голова горіла. Тут між нами почалася одна з тих розмов, які на папері не мають значення, яких повторити не можна й не можна навіть запам'ятати: значення звуків замінює і доповнює значення слів, як в італійській опері.

Вона категорично не хоче, щоб я познайомився з її чоловіком,— тим кривим дідком, якого я бачив мигцем на бульварі: вона вийшла за нього заради сина. Він багатий і хворіє на ревматизм. Я не дозволив собі над ним жодної насмішки: вона його поважає, як батька,— і буде обдурювати, як чоловіка... Чудна річ серце людське взагалі, і жіноче особливо!

Вірин чоловік, Семен Васильович Г...в, далекий родич княгині Ліговської. Він живе з нею поряд; Віра часто буває в княгині; я їй дав слово познайомитися з Ліговськими й залицятися до княжни, щоб одвернути від неї увагу. Таким чином мої плани нітрохи не розладналися, і мені буде весело...

Весело!.. Так, я вже пройшов той період життя душевного, коли шукають лише щастя, коли серце відчуває необхідність любити сильно і пристрасно кого-небудь: тепер я тільки хочу, щоб мене любили, і то дуже небагато хто; навіть мені здається, однієї постійної симпатії мені було б досить: жалюгідна звичка серця!..

Одне мені завжди було чудним: я ніколи не робився рабом коханої жінки; навпаки, я завжди набував над їх волею і серцем непереможної влади, зовсім про це не дбаючи. Чому це? — чи тому, що я ніколи нічим дуже не дорожу, і що вони кожному мить боялися випустити мене з рук? чи це — магнетичний вплив сильного організму? чи мені просто не щастило зустріти жінки з твердим характером?

Треба признатися, що я, справді, не люблю жінок з характером: хіба це їхнє діло!..

Щоправда, тепер згадав: один раз, один лише раз я любив жінку з твердою волею, якої ніколи не міг перемогти... Ми розлучилися ворогами,— і то, можливо, якби я зустрів її на п'ять років пізніше, ми розлучилися б інакше...

Віра хвора, дуже хвора, хоч у цьому й не признається; я боюсь, щоб не було в неї сухот або тієї хвороби, що її називають *fièvre lente*⁵⁴ — хвороба не російська зовсім, і їй у нашій мові нема назви.

Гроза застала нас у гроті і затримала зайвих півгодини. Вона не примушувала мене клястись у вірності, не питала, чи любив я інших відтоді, як ми розсталися... Вона ввірила мені знову з колишньою безтурботністю,— і я її не обману: вона єдина жінка на світі, яку мені несила було б обманути. Я знаю, ми скоро розстанемося знову і, можливо, навіки: обоє підемо різними шляхами до могили, але спогад про неї залишиться недоторканим у душі моїй; я їй це казав завжди, і вона мені вірить, хоч каже протилежне.

Нарешті ми розсталися; я довго стежив за нею поглядом, поки її капелюшок не зник за кущами і скелями. Серце моє болісно стислося, як після першої розлуки. О, як я зрадив з цього почуття! Чи не молодість, бува, зі своїми благодійними бурями хоче повернутися до мене знову, чи це лише її прощальний погляд, останній дарунок,— на спогад?.. А смішно подумати, що на вигляд я ще хлопчина, обличчя хоч бліде, але ще свіже; тіло гнучке і струнке, густі кучері в'ються, очі горять, кров кипить...

Повернувшись додому, я сів верхи й помчав у степ; я люблю мчати на баскому коні по високій траві, навпроти пустельного вітру; жадібно ковтаю я духмяне повітря і вдивляюся в синю далечінь, намагаючись розібрати туманні обриси речей, які щохвилини стають виразнішими. Хоч би яке горе лежало на серці, хоч би яка турбота гнітила думку, все вмить розвіється; на душі стане легко, втома тіла переможе тривогу розуму. Нема жіночого погляду, якого б я не забув, споглядаючи кучеряві гори, осяяні південним сонцем, озираючи блакитне небо чи вслухаючись у гомін потоку, що падає зі скелі на скелю.

Я гадаю, козаки, позіхаючи на своїх вишках, бачачи, як я мчу на коні без мети й потреби, довго мучилися цією загадкою, бо, мабуть, по одягу вважали мене за черкеса. Мені справді казали, що в черкеському костюмі верхи я більше схожий на кабардинця, ніж багато хто з кабардинців. І справді, що стосується цього благородного одягу, я викінчений денді: жодного галуна зайвого; зброя цінна в простій оздобі, хутро на шапці не надто довге, не надто коротке; ноговиці й черевики припасовані якнайточніше; бешмет білий, черкеска темно-бура. Я довго вивчав горську посадку: нічим не можна так

⁵⁴ Затяжна, тяжка лихоманка (франц.).

потішити моє самолюбство, як визнаючи мою вмілість у верховій їзді на кавказький лад. Я тримаю чотирьох коней: одного для себе, трьох для приятелів, щоб не нудно було самому блукати по полях; вони залюбки беруть моїх коней і ніколи не їздять зо мною разом. Була вже шоста година пополудні, коли згадав я, що пора обідати; кінь мій був змучений; я виїхав на дорогу, що веде з П'ятигорська до німецької колонії, куди часто водяне товариство їздить *en rîquepique*⁵⁵. Дорога йде, звиваючись між чагарниками, спускаючись у невеликі яри, де протікають шумливі струмки в холодку високих трав; навколо амфітеатром здіймається синє громаддя Бешту, Зміїної, Залізної і Лисої гори. Спустившись в один з таких ярів, що по-тутешньому звуться балками, я зупинився, щоб напоїти коня: в цей час на дорозі з'явилася блискуча й галаслива кавалькада; дами в чорних та блакитних амазонках, кавалери в костюмах, що являють суміш черкеського з нижньогородським; попереду їхав Грушницький з княжною Мері.

Дами на водах ще вірять у напади черкесів серед білого дня; мабуть, тому Грушницький поверх солдатської шинелі повісив шаблю й пару пістолетів: він був досить смішний у цьому геройському облаченні. Високий куш закривав мене від них, але крізь листя його я міг бачити все й відгадати по виразах їх облич, що розмова була сентиментальна. Нарешті вони наблизилися до спуску; Грушницький узяв за повід коня княжни, і тоді я почув кінець їх розмови.

— І ви ціле життя хочете зостатися на Кавказі? — казала княжна.

— Що для мене Росія? — відповів їй кавалер. — Країна, де тисячі людей, тому що вони багатші за мене, дивитимуться на мене з презирством, тим часом як тут — тут ця товста шинеля не перешкодила моєму знайомству з вами...

— Навпаки... — сказала княжна, зашарівшись.

Обличчя Грушницького виявило задоволення. Він говорив далі:

— Тут моє життя мине шумливо, непомітно і швидко під кулями дикунів, і якби бог мені щороку посилав один ясний жіночий погляд, один подібний до того...

В цей час вони порівнялися зо мною; я вдарив нагайкою коня і виїхав з-за куща...

— *Mon dieu, un circassien!*..⁵⁶ — скрикнула княжна від жаху.

Щоб зовсім розвіяти її страх, я відповів по-французькому, трошки нахилившись:

— *Ne craignez rien, madame, — je ne suis pas plus dangereux que votre cavalier*⁵⁷.

⁵⁵ На пікнік (*франц.*).

⁵⁶ Боже мій, черкес! (*франц.*).

⁵⁷ Не бійтесь, пані,— я не більш небезпечний, ніж ваш кавалер (*франц.*).

Вона збентежилась,— але чому? тому що помилилася чи тому, що моя відповідь здалася їй зухвалою? — Я бажав би, щоб останнє моє припущення було правдиве. Грушницький кинув на мене незадоволений погляд.

Пізно ввечері, тобто годині об одинадцятій, я пішов гуляти по липовій алеї бульвару. Місто спало, лише в деяких вікнах блимали вогні. З трьох боків чорніли гребені гір, відроги Машука, на вершині якого лежала зловісна хмаринка; місяць підіймався на сході; вдалині срібними зубцями виблискували снігові гори. Перегук вартових перемежався з шумом гарячих джерел, спущених на ніч. Часом лункий тупіт коня в супроводі скрипіння ногайської гарби і сумовитого татарського приспіву розлягався по вулиці. Я сів на лавочку й замислився... Я почував потребу вилити свої думки в дружній розмові., але з ким?... «Що робить тепер Віра?» — думав я... Я б дорого дав, щоб у цю хвилину потиснути їй руку.

Раптом чую швидкі й нерівні кроки... Певне, Грушницький... Так і є!

— Звідки?

— Від княгині Ліговської,— сказав він дуже поважно.— Як Мері співає!..

— А знаєш що? — сказав я йому.— Можу закластися, що вона не знає, що ти юнкер; вона думає, що ти розжалуваний...

— Можливо! Що мені до того!..— сказав він неухважно.

— Ні, я тільки так це кажу...

— А чи знаєш, що ти сьогодні її страшенно розсердив? Вона вважає, що це нечуване зухвальство; я насилу запевнив її, що ти так добре вихований і так добре знаєш світ, що не міг мати наміру образити її; вона каже, що в тебе зухвалий погляд, що ти, мабуть, про себе дуже й дуже високої думки.

— Вона не помиляється... А ти часом не хочеш за неї вступитися?

— Мені жаль, що я не маю ще цього права... «Ого! — подумав я.— В нього, видно, є вже надії...»

— А втім, для тебе ж гірше,— казав далі Грушницький,— тепер тобі важко познайомитися з ними,— а жаль! це один з найприємніших домів, які я тільки знаю...

Я внутрішньо усміхнувся.

— Найприємніший дім для мене тепер мій,— сказав я, позіхаючи, і встав, щоб іти.

Однак признайся, ти жалкуєш?..

— Яка дурниця! Якщо я захочу, то завтра ж увечері буду в княгині...

— Побачимо...

Навіть, щоб тобі зробити приємність, почну впадати коло княжни...

Якщо вона захоче розмовляти з тобою...

— Я почекаю тільки тієї хвилини, коли твоя розмова їй надокучить... Прощай!..

— А я піду вештатися,— я нізащо тепер не засну... Слухай, ходімо краще до ресторації, там грають... мені сьогодні треба сильних відчуттів...

— Бажаю тобі програтися... Я пішов додому.

21-го травня

Минув майже тиждень, а я ще не познайомився з Ліговськими. Чекаю нагоди. Грушницький, як тінь, ходить слідом за княжною скрізь; їхні розмови нескінченні: коли ж він їй надокучить?.. Мати не зважає на це, бо він не *жених*. Ось логіка матерів! Я підмітив два-три ніжних погляди,— треба цьому покласти край.

Вчора біля криниці вперше з'явилася Віра... Вона відтоді, як ми зустрілись у гроті, не виходила з дому. Ми одночасно опустили склянки, і, нахилившись, вона мені сказала пошепки:

— Ти не хочеш познайомитися з Ліговськими!.. Ми лише там можемо бачитись...

Докір!.. нудно! Але я його заслужив...

До речі: завтра бал за підпискою в залі ресторації, і я танцюватиму з княжною мазурку.

22-го травня

Зала ресторації перетворилася на залу благородного зібрання. О дев'ятій годині всі з'їхалися. Княгиня з дочкою прибули одними з останніх; багато хто з дам подивились на неї заздро й недоброзичливо, бо княжна Мері одягається зі смаком. Ті, які вважають себе за тутешніх аристократок, затаївши заздрість, приєднались до неї. Що вдієш? Де є товариство жінок, там відразу з'явиться вище і нижче коло. Під вікном, у натовпі, стояв Грушницький, припавши обличчям до скла і не випускаючи з очей своєї богині; вона, проходячи мимо, ледве помітно кивнула йому головою. Він засяяв, як сонце... Танці почалися полонезом, потім заграли вальс. Остроги задзвеніли, фалди піднялися й повіялись.

Я стояв позад однієї товстої дами, прикрашеної рожевими пір'їнами; пишнота її сукні нагадувала часи фіжм, а рябизна її нерівної шкіри — щасливу епоху мушок з чорної тафти. Найбільша бородавка на її шиї прикрита була фермуаром. Вона казала до свого кавалера, драгунського капітана:

— Ця княжна Ліговська пренестерпне дівчисько! Уявіть, штовхнула мене й не попросила пробачення, та ще обернулася й подивилась на мене в лорнет... *C'est impayable!*⁵⁸ І чим вона гордиться? Ото б її треба провчити...

— За цим затримки не буде! — відповів послужливий капітан і подався до другої кімнати.

Я відразу підійшов до княжни і запросив її на вальс, користуючись вільністю тутешніх звичаїв, що дозволяють танцювати з незнайомими дамами.

Вона ледве примусила себе не усміхнутися і приховати свій тріумф; їй вдалося, проте, досить скоро прибрати зовсім байдужого і навіть строгого вигляду. Вона недбало опустила руку на моє плече, нахилила трошки набік голівку, і ми почали. Я не знаю стану принагідного і гнучкішого! Її свіже дихання я відчував на своєму обличчі; іноді локон, відділившись у вихорі вальсу від інших, торкався моєї гарячої щоки... Я зробив три тури. (Вона танцює чудово). Вона задихалась, очі в неї помутніли, напіврозкриті губки ледве могли прошепотіти конечне «*merci, monsieur*».

Після кількох хвилин мовчанки я промовив до неї, прибравши якнайпокірливішого вигляду:

— Я чув, княжно, що, будиши вам зовсім незнайомим, я мав уже нещастя заслужити вашу неласку... що ви мене вважаєте зухвалим... невже це правда?

— І вам хотілося б тепер ще раз переконати мене в цьому? — відповіла вона з іронічною міною, що, зрештою, дуже йде до її рухливого обличчя.

— Якщо я мав зухвальство чим-небудь вас образити, то дозвольте мені мати ще більше зухвальство — просити у вас пробачення... І, далєбі, я б дуже бажав довести вам, що ви помилилися щодо мене...

— Вам це буде досить важко...

— Чому?

— Тому, що ви в нас не буваєте, а ці бали, певне, будуть не часті.

«Це означає, — подумав я, — що їх двері для мене навіки зачинені».

— Знаєте, княжно, — сказав я з деякою досадою, — ніколи не слід відштовхувати злочинця в його каятті: з розпачу він може зробитися ще вдвічі злочиннішим... і тоді...

Регіт і шепіт навколо нас примусили мене обернутися й урвати мою фразу. За кілька кроків від мене стояла група чоловіків, і серед них драгунський капітан, який виявив ворожі наміри проти милої княжни; він був особливо з чогось задоволений, потирав руки, голосно сміявся й переморгувався з товаришами. Раптом з їх кола відділився пан у фракку

⁵⁸ Це нестерпно! (*франц.*)

з довгими вусами й червоною пикою і спрямував непевні кроки свої просто до княжни: він був п'яний. Зупинившись навпроти збентеженої княжни й заклавши руки за спину, він вступив у неї мутно-сірі очі і промовив хрипким дискантом:

— Пермете⁵⁹... ну, та що там!.. просто ангажую вас на мазурку...

— Чого вам треба? — вимовила вона тремтячим голосом, кидаючи навколо благальний погляд. Та ба! її мати була далеко, а близько нікого із знайомих їй кавалерів не було; тільки ад'ютант, здається, все це бачив, та сховався за юрбою, щоб не встряти в халепу.

— Що ж, — сказав п'яний пан, моргнувши драгунському капітанові, який підбадьорював його знаками, — хіба ви не бажаєте?.. Я таки знову маю честь ангажувати вас pour mazure... Ви, може, думаєте, що я п'яний? Це нічого!.. Багато вільніше, можу вас запевнити...

Я бачив, що вона може знепритомніти від обурення і страху.

Я підійшов до п'яного пана, взяв його досить міцно за руку і, глянувши йому пильно в вічі, попросив іти собі геть, бо княжна, додав я, давно вже обіцяла танцювати мазурку зі мною.

— Ну, нічого не вдієш!.. іншим разом! — сказав він, засміявшись, і пішов до своїх присоромлених товаришів, які одразу відвели його до другої кімнати.

Я був нагороджений глибоким, чудесним поглядом.

Княжна підійшла до своєї матері і розповіла їй усе; княгиня знайшла мене в натовпі й дякувала. Вона сказала мені, що знала мою матір і була в дружбі з півдюжиною моїх тіточок.

— Не знаю, як трапилося, що ми досі з вами незнайомі, — додала вона, — але признайтеся, ви самі в цьому винні: ви цураєтесь усіх так, що це нікуди не годиться. Сподіваюся, повітря моєї вітальні розвіє ваш сплін... Правда ж?

Я сказав їй одну з тих фраз, які в кожного повинні бути заготовлені на такий випадок.

Кадрилі тяглися страшенно довго.

Нарешті з хорів загриміла мазурка; ми з княжною посідали.

Я не натякав ні разу ні про п'яного добродія, ні про попередню мою поведінку, ні про Грушницького. Враження, що справила на неї неприємна сцена, потроху розвіялося; личко її розквітло; вона жартувала дуже мило; її мова була дотепна без претензії на дотепність, жвава й вільна; її уваги інколи глибокі... Я дав їй відчутти дуже заплутаною фразою, що вона мені давно подобається. Вона схилила голівку і трошки зашарілася.

⁵⁹ Пермете (франц. *Permettre*) — дозволяє

— Ви чудна людина! — сказала вона потім, підвівши на мене свої оксамитні очі й вимушено засміявшись.

— Я не хотів з вами знайомитися,— провадив я,— бо вас оточує занадто густа юрба поклонників, і я боявся в ній зникнути зовсім.

— Ви дарма боялися! Вони всі пренудні...

— Всі! Невже всі?

Вона подивилась на мене пильно, ніби намагаючись пригадати щось, потім знову трохи почервоніла і нарешті промовила рішуче: «Усі!»

— Навіть мій друг Грушницький?

— А він ваш друг? — сказала вона з деяким сумнівом.

— Так.

— Він, звичайно, не входить у розряд нудних...

— А в розряд нещасних,— сказав я сміючись.

— Звичайно! А вам смішно? Я б хотіла, щоб ви були на його місці...

— Що ж? я сам був колись юнкером, і, далекі, це найкращий час мого життя!

— А хіба він юнкер?..— сказала вона швидко і потім додала: — А я думала...

— Що ви думали?..

— Нічого!.. Хто ця дама?

Тут розмова змінила напрям і до цього більш не поверталася.

От закінчилася мазурка, і ми розпрощалися — до побачення. Дами роз'їхались...

Я пішов вечеряти й зустрів Вернера.

— Ага! — сказав він. — То оце так ви! А ще хотіли не інакше знайомитися з княжною, як врятувавши її від неминучої смерті.

— Я зробив краще,— відповів я йому,— врятував її від неприємності на балу!..

— Як це? Розкажіть!..

— Ні, відгадайте,— о ви, який відгадує все на світі!

23-го травня

Близько сьомої години вечора я гуляв на бульварі. Грушницький, побачивши мене здаля, підійшов до мене: якийсь смішний захват виблискував у його очах. Він міцно потис мені руку і сказав трагічним голосом:

— Дякую тобі, Печорін... Ти розумієш мене?..

— Ні, але в кожному разі нема за що дякувати,— відповів я, не маючи справді на совісті ніякого добродіяння.

— Як? А вчора? ти хіба забув?.. Мері мені все розповіла...

— А що? хіба у вас уже нині все спільне? і вдячність?

— Слухай,— сказав Грушницький дуже поважно,— прошу тебе, не жартуй над моїм коханням, якщо хочеш zostатися моїм приятелем... Бачиш: я її кохаю до нестями... і я гадаю, я сподіваюся, вона також мене любить... У мене є до тебе прохання: ти будеш сьогодні в них увечері; обіцяй мені помічати все; я знаю, ти досвідчений у цих речах, ти краще за мене знаєш жінок... Жінки! жінки! хто їх зрозуміє? їх усмішки суперечать їх поглядам, їх слова обіцяють і манять, а звук їх голосу відштовхує... То вони миттю осягають і вгадують найпотаємнішу нашу думку, то не розуміють вельми ясних натяків... От хоча б княжна: вчора її очі палали пристрастю, зупиняючись на мені, сьогодні вони тьмяні й холодні...

— Це, можливо, наслідок впливу вод,— відповів я.

— Ти все бачиш з поганого боку... матеріаліст! — додав він презирливо.— А втім, змінимо матерію, —і, задоволений з поганого каламбуру, він розвеселився.

О дев'ятій годині ми пішли разом до княгині.

Проходячи повз Вірині вікна, я бачив її біля вікна. Ми кинули одне одному швидкий погляд. Вона скоро після нас увійшла до вітальні Ліговських. Княгиня мене відрекомендувала їй як своїй родичці. Пили чай; гостей було багато; розмова була загальна. Я намагався сподобатися княгині, жартував, кілька разів викликав у неї щирий сміх; княжні також не раз хотілося вільно посміятись, але вона стримувалася, щоб не вийти з прибраної ролі: вона вважає, що томність їй до лиця,— і, можливо, не помиляється. Грушницький, здається, дуже радий, що моя веселість її не захоплює.

Після чаю всі пішли в залу.

— Ти задоволена моєю слухняністю, Віро? — спитав я, проходячи мимо неї.

Вона мені кинула погляд, сповнений любові і вдячності. Я звик до цих поглядів; але колись вони були для мене раюванням. Княгиня посадила дочку за фортепіано; всі просили її заспівати що-небудь,— я мовчав і, користуючись з метушні, відійшов до вікна з Вірою, яка хотіла сказати мені щось дуже важливе для нас обох... Виявилось — дурниця...

Тим часом княжні моя байдужість була прикрою, як я міг догадатися з одного сердитого, блискучого погляду... О, я чудово розумію цю розмову німу, але виразну, коротку, але сильну!..

Вона заспівала: голос у неї непоганий, але співає вона погано... а втім, я не слухав. Зате Грушницький, зіпершись ліктями на рояль, жадібно впивався в неї очима і щохвилини стиха кавав: «Charmant! délicieux!»⁶⁰

— Слухай,— казала мені Віра,— я не хочу, щоб ти знайомився з моїм чоловіком, але ти повинен неодмінно сподобатися княгині; це тобі легко: ти можеш усе, що захочеш. Ми тут лише будемо бачитись...

— Лише?

Вона почервоніла й заговорила далі:

— Ти знаєш, що я твоя рабиня, я ніколи не вміла тобі перечити... і я буду за це покарана: ти мене розлюбиш! Принаймні я хочу зберегти свою репутацію... не для себе: ти це знаєш дуже добре!.. О, я прошу тебе: не муч мене, як раніш, пустими сумнівами і вдаваною холодністю: я, можливо, скоро помру, я почуваю, що слабшаю день по дню... і, незважаючи на це, я не можу думати про майбутнє життя, я думаю лише про тебе... Ви, чоловіки, не розумієте насолоди погляду, потиску руки... а я, клянусь тобі, я, прислухаючись до твого голосу, почуваю таке глибоке, дивне блаженство, що най-палкіші поцілунки не можуть замінити його.

Тим часом княжна Мері перестала співати. Гомін похвал знявся круг неї; я підійшов до неї після всіх і сказав їй щось про її голос досить недбало.

Вона зробила гримаску, виставивши нижню губу, і присіла дуже глузливо.

— Мені це тим більш втішно,— сказала вона,— що ви мене зовсім не слухали; але ви, можливо, не любите музики?..

— Навпаки... по обіді особливо.

Грушницький має рацію, кажучи, що у вас дуже й дуже прозаїчні смаки... і я бачу, що ви любите музику з гастрономічного погляду...

— Ви помиляєтесь знову: я зовсім не гастроном, у мене препоганий шлунок. Але музика по обіді всипляє, а спати по обіді здорово: отже, я люблю музику з медичного погляду. А ввечері вона, навпаки, занадто подразнює мої нерви; мені робиться або занадто сумно, або занадто весело. Те й те втомлює, коли нема певної причини сумувати чи радіти, і, до того ж, смуток у товаристві смішний, а занадто велика веселість непристойна...

Вона не дослухала, відійшла геть, сіла біля Грушницького, і між ними почалася якась сентиментальна розмова: здається, княжна відповідала на його мудрі фрази досить неуважно й невдало, хоч старанно вдавала, що слухає його пильно, бо він іноді дивився на

⁶⁰ «Чарівно! Чудово!» (франц.)

неї з подивом, намагаючись вгадати причину внутрішнього хвилювання, що іноді проглядало в її неспокійному погляді...

Але я вас відгадав, мила княжно, стережіться! Ви хочете мені відплатити тією ж монетою, кольнути моє самолюбство,— вам не вдасться! і якщо ви мені оголосите війну, я буду нещадним.

Протягом вечора я кілька разів навмисне намагався втрутитися в їхню розмову, але вона досить сухо зустрічала мої зауваження, і я з удаваною досадою нарешті пішов від них. Княжна тріумфувала; Грушницький теж. Тріумфуйте, друзі мої, кваптеся... вам недовго тріумфувати!.. Що вдієш? у мене є передчуття... Знайомлячись із жінкою, я завжди безпомилково вгадував, любитиме вона мене чи ні...

Решту вечора я провів біля Віри і досхочу наговорився про старовину... За що вона мене так любить, далекі, не знаю! Тим більше, що це єдина жінка, яка зрозуміла мене цілком, з усіма моїми дрібними вадами, поганими пристрастями.. Невже зло таке привабливе?..

Ми вийшли разом з Грушницький; на вулиці він узяв мене під руку і після довгого мовчання сказав:

— Ну що?

«Ти дурний»,— хотів я йому відповісти, але стримався і тільки знизав плечима.

29-го травня

Всі ці дні я ні разу не відступив від своєї системи. Княжні починають подобатись розмови зі мною; я розповів їй дещо з чудних пригод мого життя, і вона починає бачити в мені людину незвичайну. Я сміюся з усього на світі, особливо з почуттів: це починає її лякати. Вона при мені не сміє вдаватися з Грушницьким у сентиментальні дискусії і вже кілька разів відповідала на його вихватки глузливою посмішкою, але я щоразу, як Грушницький підходить до неї, прибираю смиренного вигляду і залишаю їх удвох; першого разу була вона з цього рада чи прикидалася радою; другого — розсердилась на мене; третього — на Грушницького.

— У вас дуже мало самолюбства! — сказала вона мені вчора.— Чому ви думаєте, що мені веселіше з Грушницьким?

Я відповів, що жертвую заради його щастя своєю приємністю...

— І моєю,— додала вона.

Я пильно подивився на неї і прибрав серйозного вигляду. Потім цілий день не розмовляв з нею ні слова... Ввечері вона була замислена, сьогодні вранці біля криниці ще

більш замислена. Коли я підійшов до неї, вона неуважно слухала Грушницького, який, здається, захоплювався природою, але тільки-но побачила мене, стала голосно сміятися (дуже не до речі), вдаючи, ніби мене не помічає. Я відійшов далі і крадькома почав стежити за нею: вона відвернулася від свого співрозмовника і позіхнула двічі. Безперечно, Грушницький їй набрид. Ще два дні не розмовлятиму з нею.

Я часто питаю себе, навіщо я так наполегливо добиваюсь кохання молоденької дівчинки, яку звести я неї хочу і з якою ніколи не одружуся? До чого це жіноче кокетство? Віра мене любить більше, ніж княжна Мері любитиме будь-коли; якби вона мені здавалася непереможною красунею, то, може, я захопився б трудністю задуму...

Але ж зовсім ні! Отже, це не та неспокійна потреба кохання, що мучить нас в перші роки молодості, кидає нас від однієї жінки до другої, поки ми знайдемо таку, яка нас терпіти не може; тут починається наша сталість — справжня безмежна пристрась, яку математично можна виразити лінією, що падає з точки в простір; секрет цієї безмежності — лише в неможливості досягти мети, тобто кінця.

Чого ж я морочуся! З заздрощів до Грушницького? Бідолаха! він зовсім їх не заслуговує. Чи це наслідок того поганого, але непереможного почуття, що змушує нас знищувати солодку оману ближнього, щоб мати дрібну приємність сказати йому, коли він у розпачі питатиме, у що він має вірити:

— Друже мій, зі мною було те ж саме! і ти бачиш, проте, я обідаю, вечеряю і сплю преспокійно і, сподіваюся, зумію померти без галасу і сліз!

А є ж безмежна насолода у владанні молодю, щойно розквітлою душею! Вона як квітка, що її найкращі пахощі випаровуються назустріч першому променеві сонця; її треба зірвати в цю хвилину і, подихавши нею досхочу, кинути на дорозі: ану ж хто-небудь підніме! Я почуваю в собі цю ненаситну жадобу, яка поглинає все, що зустрічається на шляху: я дивлюся на страждання й радощі інших лише у відношенні до себе, як на поживу, що підтримує мої душевні сили. Сам я більше не здатний шаленіти під впливом пристрасі; честолюбність у мене приглушена обставинами, але вона виявилася в іншому вигляді, бо честолюбність є не що інше, як жадоба влади, а перше моє задоволення — підкоряти моїй волі все, що мене оточує; викликати до себе почуття любові, відданості і страху — хіба не є першою ознакою і найбільшим тріумфом влади? Бути для кого-небудь причиною страждань і радощів, не маючи на те ніякого певного права,— хіба не найсолодша це пожива нашої гордості? А що таке щастя? Насичена гордість. Якби я вважав себе кращим, могутнішим за всіх на світі, я був би щасливий; якби всі мене любили, я в собі знайшов би невичерпні джерела любові. Зло породжує зло; перше

страждання дає поняття про приємність мучити іншого; ідея зла не може ввійти в голову людини без того, щоб вона, людина, не захотіла застосувати її до дійсності: ідеї — створіння органічні, сказав хтось; їх народження дає вже їм форму, і ця форма є дія; той, у чийй голові народилося більше ідей,— той більше за інших діє; від цього геній, прикутий до чиновницького стола, повинен померти або збожеволіти, зовсім так само, як людина з могутньою будовою, при сидячому житті і скромній поведінці, вмирає від апоплексичного удару.

Пристрасті не що інше, як ідеї при першому своєму розвитку; вони — невід’ємна ознака юності серця, і дурень той, хто думає ціле життя ними хвилюватися: багато спокійних рік починається гучними водоспадами, а жодна не скаче й не піниться до самого моря. Але цей спокій часто ознака великої, хоч прихованої сили; повнота і глибина почуттів та думок не припускає шалених поривів; душа, страждаючи і втішаючись, все суворо усвідомлює і переконується в тому, що так має бути; вона знає, що без гроз постійна спека її висушить; вона проймається своїм власним життям,— пестить і карає себе, як коху дитину. Тільки в цьому вищому стані самопізнання людина може оцінити правосуддя боже.

Перечитуючи цю сторінку, я помічаю, що далеко відійшов од своєї теми... Та яка в тім біда?... Адже цей журнал пишу я для себе, і, отже, все, що я в нього кину, буде згодом для мене дорогим спогадом.

Прийшов Грушницький і кинувся мені на шию,— йому надано чин офіцера. Ми випили шампанського. Лікар Вернер увійшов слідом за ним.

— Я вас не поздоровляю,— сказав він до Грушницького.

— Чому?

— Тому, що солдатська шинеля вам дуже личить, і признайтеся, що армійський піхотний мундир, пошитий тут на водах, не додасть вам нічого інтересного... Бачите, ви досі були винятком, а тепер підійдете під загальне правило.

— Говоріть, говоріть, лікарю! ви мені не перешкодите радіти. Він не знає,— сказав Грушницький мені на вухо,— скільки надій додали мені еполети... О еполети, еполети! ваші зірочки — дорогіказні зірочки... Ні! я тепер цілком щасливий.

— Ти йдеш з нами гуляти до провалля? — спитав я його.

— Я? нізащо не покажуся княжні, поки не готовий буде мундир.

— Звелиш повідомити їй про твою радість?..

— Ні, будь ласка, не кажи... Я хочу її здивувати...

— Скажи мені, одначе, як твої справи з нею?

Він зніяковів і замислився: йому хотілось похвалитися, збрехати,— й було совісно, а разом з тим було соромно признатися в правді.

— Як ти думаєш, любить вона тебе?..

— Чи любить? Годі-бо, Печорін, які в тебе поняття!.. Як можна так скоро?.. Та навіть коли вона й любить, то порядна жінка цього не скаже...

— Гаразд! І, мабуть, по-твоєму, порядний чоловік повинен теж мовчати про свою пристрась?..

— Ех, голубе! на все є манера; багато дечого не говориться, а відгадується...

— Це правда... Тільки любов, яку ми читаємо в очах, ні до чого жінку не зобов'язує, тим часом як слова... Стережись, Грушницький, вона тебе обдурює...

— Вона?..— відповів він, підвівши очі до неба і самозадоволено усміхнувшись: :— Мені жаль тебе, Печорін!..

Він пішов.

Увечері численне товариство вирушило пішки до провалля.

На думку тутешніх учених, це провалля не що інше, як погаслий кратер; він на узгір'ї Машука, за версту від міста. До нього веде вузька стежка поміж кущами і скелями. Вибираючись на гору, я подав руку княжні, і вона її не випускала протягом усієї прогулянки.

Розмова наша почалася лихослів'ям: я став перебирати присутніх і відсутніх наших знайомих, спочатку виказував смішні, а потім погані їх сторони. Жовч моя схвилювалася, я почав жартома — і закінчив щирою злістю. Спочатку це її потішало, а потім злякало.

— Ви небезпечна людина! — сказала вона. — Я б краще бажала попастися в лісі під ніж убивці, ніж вам на язичок... Я вас прошу без жартів: коли ви надумаете про мене говорити погано, візьміть краще ножа й заріжте мене,— я гадаю, це вам не буде дуже важко.

— Хіба я схожий на вбивцю?..

— Ви гірший...

Я замислився на хвилину і потім сказав, прибравши глибоко зворушеного вигляду:

— Це правда, така була моя доля з самого дитинства! Всі читали на моєму обличчі ознаки поганих нахилів, яких не було, але їх передбачали — і вони народилися. Я був скромний — мене обвинувачували в лукавстві: я став скритним. Я глибоко почував добро і зло; ніхто мене не голубив, усі ображали: я став злопам'ятним; я був похмурий,— інші діти веселі й балакучі; я почував себе вищим за них,— мене ставили нижче. Я зробився

зздрим. Я був ладен любити цілий світ,— мене ніхто не зрозумів: і я вивчився ненавидіти. Моя безбарвна молодість минула в боротьбі з собою і зі світом; найкращі свої почуття, боячись глузу, я ховав у глибині серця: вони там і померли. Я казав правду — мені не вірили: я почав обманювати; пізнавши добре світ і пружини вищого товариства, я зробився вправним у науці життя й бачив, як інші без вправності щасливі, користуючись даром з тих вигід, яких я так невтомно добивався. І тоді в грудях моїх народився розпач,— не той розпач, що лікують дулом пістолета, а холодний, безсилий розпач, прикритий чемністю і добродушною усмішкою. Я зробився моральним калікою: одна половина душі моєї не існувала, вона висохла, випарувалась, померла, я її відрізав і кинув,— тим часом як друга ворушилась і жила до послуг кожного, і цього ніхто не помітив, бо ніхто не знав про існування її загиблої половини; але ви тепер збудили в мені спогад про неї, і я вам прочитав її епітафію. Багатьом усі взагалі епітафії здаються смішними, але мені — ні, особливо коли згадаю про те, що під ними поховано. А втім, я не прошу вас поділяти мою думку: якщо мій вчинок здається вам смішним — будь ласка, смійтеся: попереджаю вас, що від цього мені не буде прикро анітрохи.

В цю хвилину я зустрів її очі: в них бігали сльози, рука її, спираючись на мою, тремтіла; щоки палали, їй було жаль мене! Жалість — почуття, якому скоряються так легко всі жінки, пустило свої пазури в її недосвідчене серце. Протягом усієї прогулянки вона була неуважна, ні з ким не кокетувала,— а це велика ознака!

Ми прийшли до провалля; дами покинули своїх кавалерів, але вона не випускала руки моєї. Дотепи тутешніх денді її не смішили; стрімкість урвища, край якого вона стояла, її не лякала, тим часом як інші панни пищали й заплющували очі.

По дорозі назад я не поновлював нашої сумної розмови; але на пусті мої запитання й жарти вона відповідала коротко й неуважно.

— Скажіть, ви кохали? — спитав я її нарешті.

Вона подивилась на мене пильно, похитала головою — і знову поринула в задуму; ясно було, що їй хотілося щось сказати, але вона не знала, з чого почати; груди її хвилювалися... Що ви хочете! серпанковий рукав слабкий захист, і електрична іскра пробігла з моєї руки в її руку; усі майже пристрасті починаються так, і ми часто себе дуже обманюємо, думаючи, що нас жінка любить за наші фізичні чи моральні якості; звичайно, вони приготовляють, настроюють її серце до прийняття священного вогню, а все-таки перший дотик вирішує справу.

— Правда ж, я була дуже люб'язна сьогодні? — сказала мені княжна з вимушеною усмішкою, коли ми повернулися з прогулянки.

Ми розсталися.

Вона незадоволена з себе; вона себе обвинувачує в холодності... О, це перша, головна перемога! Завтра вона захоче винагородити мене. Я все це знаю напам'ять — ось чому мені скучно!

4-го червня

Сьогодні я бачив Віру. Вона замучила мене своїми ревностями. Княжна надумала, здається, їй повірити свої сердечні таємниці: сказати правду, вдалий вибір!

— Я відгадую, до чого все це йде,— казала мені Віра,— краще скажи мені просто тепер, що ти її любиш.

— А коли я її не люблю?

— То навіщо ж її переслідувати, тривожити, хвилювати її уяву?... О, я тебе добре знаю! Слухай, якщо ти хочеш, щоб я тобі вірила, то приїжджай через тиждень до Кисловодська: післязавтра ми переїжджаємо туди. Княгиня залишається тут довше. Найми квартиру поряд; ми будемо жити у великому будинку поблизу джерела, в мезоніні; внизу княгиня Ліговська, а поруч є будинок того ж господаря, ще не зайнятий... Приїдеш?..

Я обіцяв — і того самого дня послав зайняти цю квартиру.

Грушницький прийшов до мене о шостій годині вечора і сказав, що завтра буде готовий його мундир, якраз до балу.

— Нарешті я танцюватиму з нею цілий вечір... От наговорюся! — додав він.

— Коли ж бал?

— Та завтра! Хіба не знаєш? Велике свято, і тутешнє начальство взялося його влаштувати...

— Ходімо на бульвар...

— Нізачо, в цій огидній шинелі...

— Як, ти її розлюбив?..

Я пішов сам і, зустрівши княжну Мері, запросив її на мазурку. Вона, здавалося, була здивована і рада.

— Я думала, що ви танцюєте лише з необхідності, як минулого разу,— сказала вона, дуже привітно усміхаючись...

Вона, здається, зовсім не помічає відсутності Грушницького.

— Ви будете завтра приємно здивовані,— сказав я їй.

— Чим?

— Це секрет... на балу ви самі догадаєтесь.

Я закінчив вечір у княгині; гостей не було, крім Віри й одного прекумедного дідка. Я був у гуморі, імпровізував різні незвичайні історії; княжна сиділа навпроти мене і слухала мої нісенітниці з такою глибокою, напруженою, навіть ніжною увагою, що мені стало совісно. Куди поділась її жвавність, її кокетство, її примхи, її зухвала міна, презирлива усмішка, неуважний погляд?..

Віра все це помітила: її хворобливе обличчя поймав глибокий смуток; вона сиділа в тіні край вікна, занурившись у широке крісло... Мені стало жаль її...

Тоді я розповів усю драматичну історію нашого знайомства з нею, нашого кохання,— певна річ, прикривши все це вигаданими іменами.

Я так яскраво змалював мою ніжність, мій неспокій, захват; я в такому привабливому світлі виставив її вчинки й характер, що вона мимохіть повинна була простити мені моє кокетування з княжною.

Вона встала, підсіла до нас, пожвавішала... і ми лише о другій годині ночі згадали, що лікарі наказують лягати спати об одинадцятій.

5-го червня

За півгодини до балу зайшов до мене Грушницький у повному сяйві армійського піхотного мундира. До третього гудзика пристебнутий був бронзовий ланцюжок, на якому висів подвійний лорнет; еполети неймовірної величини були загнуті вгору, як крильця амура; чоботи його скрипіли, в лівій руці тримав він коричневі лайкові рукавички й кашкет, а правою розпушував щохвилино в дрібні кучері завитого чуба.

Самозадоволення і разом якась непевність були в його обличчі; його урочиста зовнішність, його горда хода викликали б у мене регіт, якби це відповідало моїм намірам.

Він кинув кашкета з рукавичками на стіл і почав обтягати фалди й чепуритися перед дзеркалом; чорна величезна хустина, намотана на височенний підгалстучник, щетина якого підтримувала його підборіддя, виставлялася на піввершка з-за коміра; йому здалося мало: він витягнув його вгору до вух; від цієї важкої роботи,— бо комір мундира був дуже вузький і заважав йому,— обличчя його налилося кров'ю.

— Ти, кажуть, ці дні страшенно впадав коло моєї княжни? — сказав він досить байдуже й не дивлячись на мене.

— Де нам, дурням, чай пити! — відповів я йому, повторюючи улюблену приказку одного з найспритніших гульвіс минулого, що його оспівав колись Пушкін.

— Скажи-но, добре на мені лежить мундир?.. Ох, проклятий єврей!.., як під пахвами ріже!.. Чи нема в тебе парфумів?

— Схаменися, чого тобі ще?., від тебе й так уже відгонить трояндовою помадою...

— Дарма. Дай-но сюди...

Він налив собі півпляшечки за галстук, у носову хусточку, на рукави.

— Ти будеш танцювати?— спитав він.

— Не думаю.

— Я боюсь, що мені з княжною доведеться починати мазурку,— я не знаю майже жодної фігури...

— А ти запрошував її на мазурку?

— Ні ще...

— Дивись, щоб тебе не випередили...

— Справді! — сказав він, ударивши себе по лобі.— Прощай... піду чекати її біля під'їзду.— Він схопив кашкета й побіг.

За півгодини і я пішов. На вулиці було темно й пусто; навколо зібрання або ресторану, як заведено, юрмився народ; вікна його світилися, звуки полкової музики доносили до мене вечірній вітер. Я йшов не поспішаючи, мені було сумно... Невже, думав я, моє єдине призначення на землі — руйнувати чужі надії? Відтоді, як я живу і дію, доля якось завжди приводила мене до розв'язки чужих драм, наче без мене ніхто не міг би ні вмерти, ні вдатись у розпач! Я був неодмінною особою п'ятого акту; мимоволі я грав жалюгідну роль ката або зрадника. Яку мету мала на це доля?.. Часом чи не призначила вона мене в складачі міщанських трагедій та сімейних романів чи в співробітники постачальникові повістей, наприклад, для «Библиотеки для чтения»?.. Хтозна?.. Мало хіба людей, починаючи життя, думають закінчити його як Олександр Великий чи лорд Байрон, а тим часом цілий вік залишаються титулярними радниками?..

Увійшовши до зали, я сховався в юрбі чоловіків і почав робити свої спостереження. Грушницький стояв біля княжни і щось говорив з великим запалом; вона його неуважно слухала, поглядала на всі боки, приклавши віяло до вуст; обличчя її виявляло нетерпіння, очі її шукали навколо когось; я тихенько підійшов ззаду, щоб підслухати їхню розмову.

— Ви мене мучите, княжно,— казав Грушницький,— ви страшенно змінилися з того часу, як я вас не бачив...

— Ви також змінилися,— відповіла вона, кинувши на нього бистрий погляд, в якому він не міг розібрати прихованого глузування.

— Я? я змінився?.. О, ніколи! Ви знаєте, що це неможливо! Хто бачив вас раз, той назавжди понесе з собою ваш божественний образ...

— Годі-бо...

— Чому ж ви тепер не хочете слухати того, у що недавно ще, і так часто, вслухалися прихильно?..

— Бо я не люблю повторень,— відповіла вона, сміючись.

— О, я гірко помилився!.. Я думав, безумний, що принаймні ці еполети дадуть мені право сподіватися... Ні, краще б мені вік залишитися у тій жалюгідній солдатській шинелі, якій, можливо, я завдячую вашою увагою...

— Справді, вам шинеля значно більше до лиця...

В цей час я підійшов і вклонився княжні; вона трошки почервоніла і швидко промовила:

— Правда ж, мсьє Печорін, сіра шинеля багато більш до лиця мсьє Грушницькому?..

— Я з вами не згодний,— відповів я.— В мундирі він ще моложавіший.

Грушницький не виніс цього удару: як кожний хлопчина, він намагався бути старшим; він думав, що на його обличчі глибокі сліди пристрастей замінюють відбиток років. Він на мене кинув лютий погляд, тупнув ногою і відійшов.

— А признайтеся,— сказав я до княжни,— що хоч він завжди був дуже смішний, але ще недавно він вам здавався цікавим... у сірій шинелі?

Вона опустила очі й не відповіла.

Грушницький цілий вечір надокучав княжні, танцював або з нею, або *vis-à-vis*⁶¹; він їв її очима, зітхав і набридав їй благанням і докорами. Після третьої кадрили вона його вже ненавиділа.

— Я цього не чекав від тебе,— сказав він, підійшовши до мене і взявши мене за руку.

— Чого?

— Ти з нею танцюєш мазурку? — спитав він урочистим голосом. — Вона мені призналася...

— Ну, то що ж? А хіба це секрет?

— Певна річ... Я повинен був цього чекати від дівчиська... від кокетки... Я ж їй відомщу!

— Нарікай на свою шинелю чи на свої еполети, а нащо ж обвинувачувати її? Чим вона винна, що ти їй більше не подобаєшся?..

— Навіщо ж подавати надії?

— Навіщо ж ти надіявся? Прагнути й добиватися чого-небудь — розумію, а хто ж надіється?

— Ти виграв парі — тільки не зовсім,— сказав він, злісно усміхаючись.

⁶¹ Навпроти, один навпроти одного (*франц.*).

Мазурка почалася. Грушницький вибирав саму тільки княжну, інші кавалери щохвилини її вибирали: це була явна змова проти мене; тим краще: їй хочеться розмовляти зі мною, їй перешкоджають,— їй захочеться вдвічі дужче.

Я разів зо два потис її руку; за другим разом вона її висмикнула, не кажучи ні слова.

— Я погано спатиму цієї ночі,— сказала вона мені, коли мазурка закінчилася.

— У цьому винен Грушницький.

— О ні! — І її обличчя стало таке замислене, таке смутне, що я дав собі слово неодмінно цього вечора поцілувати її в руку.

Почали роз'їжджатися. Садовлячи княжну в карету, я швидко притис її маленьку ручку до губ своїх. Було темно, і ніхто не міг цього бачити.

Я повернувся до зали дуже задоволений з себе.

За великим столом вечеряла молодь, і в її товаристві — Грушницький. Коли я ввійшов, усі замовкли: видно, розмовляли про мене. Багато хто з попереднього балу на мене дметься, особливо драгунський капітан, а тепер, здається, явно складається проти мене ворожа ватага під командою Грушницького. В нього такий гордий і хоробрий вигляд...

Дуже радий; люблю ворогів, хоча не по-християнському. Вони мене забавляють, хвилюють мені кров. Бути завжди настороженим, ловити кожен погляд, значення кожного слова, вгадувати наміри, руйнувати змови, прикидатися обдуреним, і раптом одним поштовхом перекинути всю величезну й многотрудну будову з хитрощів і задумів — ось що я називаю життям. Протягом вечері Грушницький шептався й переморгувався з драгунським капітаном.

6-го червня

Сьогодні вранці Віра поїхала з чоловіком до Кисловодська. Я зустрів їхню карету, коли йшов до княгині Ліговської. Вона мені кивнула головою: в погляді її був докір.

Хто ж винен? чому вона не хоче дати мені нагоду бачитися з нею на самоті? Кохання, як вогонь,— без поживи гасне. А може, ревності роблять те, чого не могли зробити мої просьби.

Я сидів у княгині цілісіньку годину. Мері не вийшла — хвора. Ввечері на бульварі її не було. Новозібрана ватага, озброєна лорнетами, набрала справді грізного вигляду.

Я радий, що княжна хвора: вони зробили б їй яку-небудь нечемність. У Грушницького розкошлана зачіска і відчайдушний вигляд; він, здається, справді засмучений, особливо самолюбство його ображене; але ж є люди, в яких навіть розпач кумедний!..

Повернувшись додому, я помітив, що мені чогось не вистачає. Я не бачив її! Вона хвора! Часом чи не закохався я справді?... Яка дурниця!

7-го червня

Об одинадцятій годині ранку,— о годині, в яку княгиня Ліговська звичайно пітніє в Єрмолівській ванні,— я йшов повз її будинок. Княжна в задумі сиділа біля вікна; побачивши мене, схопилася.

Я ввійшов до передпокою; слуг нікого не було, і я без повідомлення, користуючись із свободи тутешніх звичаїв, пробрався до вітальні.

Тьмяна блідість вкривала миле обличчя княжни.

Вона стояла біля фортепіано, спершись однією рукою на спинку крісла: ця рука ледве-ледве тремтіла; я тихо підійшов до неї і сказав:

— Ви на мене сердитесь?..

Вона підвела на мене томний, глибокий погляд і похитала головою; її губи хотіли промовити щось і не могли; очі наповнилися слізьми; вона сіла в крісло і затулила обличчя руками.

— Що з вами? — сказав я, взявши її за руку.

— Ви мене не поважаєте!.. О! ідіть від мене!..

Я ступив кілька кроків... Вона вирівнялась у кріслі, очі її заблищали...

Я зупинився, взявшись за ручку дверей, і сказав:

— Даруйте мені, княжно! Я вчинив як шалений... цього вдруге не трапиться: я вживу своїх заходів... Нащо вам знати те, що відбувалося досі в душі моїй? Ви про це ніколи не дізнаєтесь, і тим краще для вас. Прощайте!

Йдучи від неї, мені здається, я чув, що вона плакала.

Я до вечора блукав пішки по околицях Машука, втомився страшенно і, прийшовши додому, кинувся на ліжко, зовсім знесилений.

До мене зайшов Вернер.

— Чи правда,— спитав він,— що ви одружуєтесь з княжною Ліговською?

— А що таке?

— Все місто говорить; усі мої хворі приділяють цій важливій новині багато уваги, а вже хто-хто, а хворі все знають!

«Це жарти Грушницького!» — подумав я.

— Щоб вам довести, лікарю, неправдивість цих чуток, кажу вам по секрету, що завтра я переїжджаю до Кисловодська...

— І княгиня також?..

— Ні, вона залишається ще на тиждень тут...

— То ви не одружуєтесь?..

— Лікарю, лікарю! подивіться на мене: невже я схожий на жениха або на що-небудь подібне?

— Я цього не кажу... Але ви знаєте, є випадки... — додав він, хитро посміхаючись, — в яких благородна людина зобов'язана женитися, і є матусі, які принаймні не запобігають цим випадкам... Отже, я вам раджу, як приятель, бути обережнішим. Тут на водах пренебезпечне повітря: скільки я бачив прекрасних молодих людей, гідних кращої долі, які їхали звідси просто під вінець... Навіть, чи повірите, мене хотіли оженити! Саме одна повітова матуся, в якої дочка була дуже бліда. Я мав нещастя сказати їй, що колір обличчя повернеться по весіллі; тоді вона зі слізьми вдячності запропонувала мені руку своєї дочки і все своє багатство — п'ятдесят душ, здається. Але я відповів, що я до цього нездатний...

Вернер пішов цілком певний, що він мене застеріг.

Зі слів його я помітив, що про мене і княжну вже розпущено в місті різні погані чутки: це Грушницькому даром не минеться!

10-го червня

Ось уже три дні, як я в Кисловодську. Щодня бачу Віру біля криниці й на прогулянці. Вранці, прокидаючись, сідаю біля вікна і наводжу лорнет на її балкон; вона давно вже одягнена і чекає умовного знаку; ми зустрічаємось, ніби ненавмисне, в саду, що від наших будинків спускається до криниці. Цілюще гірське повітря повернуло їй колір обличчя і силу. Недарма Нарзан називається богатирським джерелом. Тутешні люди кажуть, що повітря Кисловодська настрює на кохання, що тут бувають розв'язки всіх романів, які будь-коли починалися в підгір'ї Машука. І справді, тут усе дихає самотиною; тут усе таємниче — і густий холодок липових алей, що схиляються над потоком, який з шумом і піною, падаючи з плити на плиту, прорізує собі шлях між зеленими горами, і ущелини, повні мли і мовчання, розгалуження яких розбігаються звідси в усі боки, і свіжість духмяного повітря, насиченого випарами високих південних трав та білої акації, — і невгамовний, солодко-дрімотний гомін студених ручаїв, що, зустрівшись у кінці долини, біжать дружно наввипередки і нарешті кидаються в Підкумок. З цього боку ущелина ширшає і переходить в зелений видолинок: по ньому в'ється курна дорога. Щоразу, як я на неї гляну, мені здається, що їде карета, а з вікна карети виглядає рожеве личко. Вже

багато карет проїхало цією дорогою,— а тієї все нема. Слобідка, що за фортецею, населилася; в ресторації, збудованій на пагорку, за кілька кроків від моєї квартири, починають мигати увечері вогні крізь подвійний ряд тополь; галас і дзенькіт склянок лунає до пізньої ночі.

Ніде так багато не п'ють кахетинського вина та мінеральної води, як тут.

*Та плутати ці два ремесла
Без ліку є митців, та я не з їх числа*⁶².

Грушницький зі своєю ватагою бушує щодня в ресторації і зо мною майже не вітається.

Він лише вчора приїхав, а встиг уже посваритися з трьома старими чоловіками, які хотіли раніш за нього сісти в ванну: безперечно — нещастя розвивають у ньому войовничий дух.

11-го червня

Нарешті вони приїхали. Я сидів біля вікна, коли почув торохтіння їхньої карети: в мене серце здригнулося... Що ж це таке? Невже я закоханий?.. Я так по-дурному створений, що цього можна від мене чекати.

Я в них обідав. Княгиня на мене дивиться дуже ніжно і не відходить від дочки... погано! Зате Віра ревнує мене до княжни: добився ж я цих радощів! Чого жінка не зробить, щоб вчинити прикрість суперниці? Я пам'ятаю, одна мене полюбила за те, що я любив іншу. Нема нічого парадоксальнішого за жіночий розум: жінок важко переконати в чому-небудь, треба їх довести до того, щоб вони переконали себе самі; порядок доказів, що ними вони знищують свої упередження, дуже оригінальний; щоб вивчитися їх діалектики, треба перекинути в голові своїй усі шкільні правила логіки. Наприклад, спосіб звичайний:

Цей чоловік любить мене, але я замужем: отже, не повинна його любити.

Спосіб жіночий:

Я не повинна його любити, бо я замужем; але він мене любить,— отже...

Тут кілька крапок, бо розум уже нічого не каже, а говорять здебільшого: язик, очі і, слідом за ними, серце, якщо воно є.

Що, як коли-небудь ці нотатки потраплять на очі жінці? «Наклеп!» — вигукне вона обурено.

⁶² Слова Чацького з комедії Грибоєдова «Лихо з розуму».

З того часу, як поети пишуть і жінки їх читають (за що їм превелика подяка), їх стільки разів називали янголами, що вони справді, у простоті душевній, повірили цьому компліментові, забуваючи, що ті самі поети за гроші величали Нерона півбогом...

Не годилося б мені говорити про них з тако злістю,— мені, який, крім них, на світі нічого не любив,— мені, який завжди ладен був жертвувати їм спокоєм, честолюбністю, життям... Але ж я не в припадку досади й ображеного самолюбства намагаюся зірвати з них той чарівний покров, що крізь нього лише звичний погляд прозирає. Ні, все, що я кажу про них, є лише наслідок

*Досвідчень розуму холодних
І серця записів гірких⁶³.*

Жінки повинні б бажати, щоб усі чоловіки їх так само добре знали, як я, бо я люблю їх у сто разів більше з того часу, як їх не боюся і збагнув їх дрібні вади.

До речі: Вернер нещодавно порівнював жінок із зачарованим лісом, що про нього розповідає Тасс у своєму «Визволеному Єрусалимі»: «Тільки приступи,— казав він,— на тебе полетять з усіх боків такі страхіття, що хай бог боронить: обов'язок, гордість, пристойність, громадська думка, глум, презирство... Треба тільки не дивитись, а йти прямо; мало-помалу страхіття зникають, а відкривається перед тобою тиха і світла галявина, серед якої цвіте зелений мирт. Зате біда, якщо на перших кроках серце здригнеться, і ти повернеш назад!»

12-го червня

Сьогоднішній вечір був багатий на події. Версти за три від Кисловодська, в ущелині, де протікає Підкумок, є скеля, що зветься Каблучкою; це — ворота, які утворила природа; вони здіймаються на високому пагорку, і Призахідне сонце крізь них кидає на світ свій останній, полум'яний погляд. Численна кавалькада вирушила туди подивитись на захід сонця крізь кам'яне віконце. Ніхто з нас, правду кажучи, не думав про сонце. Я їхав біля княжни; повертаючись додому, треба було переїжджати Підкумок вбхід. Гірські річки, навіть мілкі, небезпечні, особливо тим, що дно їх — справжній калейдоскоп: щодня воно від напору хвиль змінюється; де вчора був камінь, там сьогодні яма. Я взяв за вуздечку коня княжни і звів його в воду, що була не вище як по коліна; ми поволі стали просуватися навскіс проти течії. Відомо, що, переїжджаючи бистрі річки, не треба дивитись у воду, бо відразу паморочиться голова. Я забув застерегти про це княжну Мері.

⁶³ Заклучні рядки посвяти «Свгенія Онегіна» О. С. Пушкіна.

Ми були вже на середині, в самій бистрині, коли вона раптом на сидлі хитнулася. «Мені погано!» — промовила вона ледь чутним голосом... Я швидко нахилився до неї, обвив рукою її гнучку талію.

— Дивіться вгору! — шепнув я їй. — Це нічого, тільки не бійтеся; я з вами.

Їй стало краще; вона хотіла звільнитися від моєї руки, але я ще дужче обвив її ніжний, м'який стан: моя щока майже торкалася її щоки; від неї пашило полум'ям.

— Що ви зо мною робите?... боже мій!..

Я не зважав на її трепет і збентеження, і губи мої торкнулися її ніжної щічки; вона здригнулася, але нічого не сказала; ми їхали ззаду: ніхто не бачив. Коли ми вибралися на берег, то всі пустилися риссю. Княжна стримала свого коня; я залишився біля неї; видно було, що її турбувало моє мовчання, але я поклявся не казати ні слова — з цікавості. Мені хотілося бачити, як вона виплутається з цього скрутного становища.

— Або ви ставитеся до мене з презирством, або дуже любите! — сказала вона нарешті голосом, в якому були сльози. — Може, ви хочете посміятися з мене, збурити мою душу і потім покинути... Це було б так підло, так негідно, що саме припущення... О ні! правда ж,— додала вона голосом ніжної довіри,— правда ж, у мені нема нічого такого, що виключало б повагу? Ваш зухвалий вчинок... я повинна, я повинна його простити, бо дозволила... Відповідайте, говоріть же, я хочу чути ваш голос!..— В останніх словах була така жіноча нетерплячка, що я мимохіть усміхнувся; на щастя, починало смеркати... Я нічого не відповів.

— Ви мовчите? — заговорила вона по паузі. — Може, ви хочете, щоб я перша сказала вам, що я вас люблю?

Я мовчав...

— Хочете цього?— говорила вона далі, швидко обернувшись до мене... В рішучості її погляду і голосу було щось страшне...

— Навіщо? — відповів я, знизавши плечима.

Вона вдарила хлистом свого коня й помчала щодуху вузькою, небезпечною дорогою; це сталося так скоро, що я ледве догнав її, і то, коли вона вже приєдналася до решти товариства. До самого дому вона говорила і сміялася щохвилини. В її порухах було щось гарячкове; на мене не глянула ні разу. Всі помітили цю незвичайну веселість. І княгиня внутрішньо раділа, дивлячись на свою доньку; а в доньки просто нервовий припадок; вона пробуде ніч без сну і плакатиме. Ця думка дає мені безмежну насолоду: є хвилини, коли я розумію Вампіра... А ще маю репутацію доброго хлопця і добиваюсь цієї назви!

Позлазивши з коней, дами ввійшли до княгині; я був схвилюваний і помчав у гори розвіяти думки, що юрмилися в голові моїй. Росистий вечір дихав п'янкою прохолодою. Місяць підіймався з-за темних вершин. Кожен крок мого некованого коня глухо лунав у мовчанні ущелин; біля водоспаду я напоїв коня, жадібно вдихнув у себе разів зо два свіже повітря південної ночі й рушив назад. Я їхав через слобідку. Вогні починали гаснути у вікнах; вартові на валу фортеці й козаки на околишніх пікетах протягло перекликалися...

В одному з будинків слобідки, що стоїть край яру, помітив я незвичайне освітлення; часом лунав безладний гамір і вигуки, виявляючи військовий бенкет. Я зліз і підкрався до вікна; нещільно причинена віконниця дала мені можливість бачити бенкетуючих і розібрати їх слова. Говорили про мене.

Драгунський капітан у п'яному запалі ударив по столу кулаком, вимагаючи уваги.

— Панове,— сказав він,— це нікуди не годиться. Печоріна треба провчити! Ці петербурзькі вискочні завжди зазнаються, поки їх не вдариш по носі! Він думає, що він тільки один і жив у світі, тому що носить завжди чисті рукавички й вичищені чоботи.

— І що за гордовита усмішка! А я певен тим часом, що він боягуз, так, боягуз!

— Я думаю те ж саме,— сказав Грушницький.— Він любить відбуватися жартами. Я раз йому таких речей наговорив, що інший мене порубав би на місці, а Печорін усе обернув на жарт. Я, певна річ, його не викликав, бо це була його справа; та не хотів і зв'язуватись.

— Грушницький на нього сердитий за те, що він відбив у нього княжну,— сказав хтось.

— От іще, що вигадали! Я, правда, трошки залицявся до княжни, та й відразу відстав, бо не хочу одружуватись, а компрометувати дівчину не в моїх правилах.

— Так, я вас запевняю, що він першорядний боягуз, тобто Печорін, а не Грушницький,— о, Грушницький молодець, і, до того ж, він мій справжній друг! — сказав знову драгунський капітан.

— Панове! ніхто тут його не захищає? Ніхто? Тим краще! Хочете випробувати його хоробрість? Це нам буде розвага...

— Хочемо; тільки як?

— А ось слухайте: Грушницький на нього особливо сердитий — йому перша роль! Він причепиться до якої-небудь дурниці й викличе Печоріна на дуель... Стривайте; от у цьому якраз і штука!.. Викличе на дуель, гаразд! Усе це — виклик, готування, умови, буде якомога урочистіше й жахливіше,— я за це беруся: я буду твоїм секундантом, мій бідолашний друже! Гаразд! Тільки ось де заковика: в пістолети ми не покладемо куль. Це

вже я вам відповідаю, що Печорін злякається,— на шести кроках їх поставлю, хай йому дідько! Чи згодні, панове?

— Добре придумано, згодні! чому ж би й ні? — залунало з усіх боків.

— А ти, Грушницький?

Я з трепетом чекав відповіді Грушницького; холодна злість брала мене від думки, що якби не випадок, то я міг би зробитися посмішищем цих дурнів. Якби Грушницький не погодився, я кинувся б йому на шию. Але якийсь час помовчавши, він підвівся зі свого місця, простягнув руку капітанові й сказав дуже поважно: «Добре, я згоден».

Важко описати радість усієї теплої компанії.

Я повернувся додому, схвилюваний двома різними почуттями. Першим був смуток. «За що вони всі мене ненавидять? — думав я.— За що? Образив я кого-небудь? Ні. Невже я належу до числа тих людей, що самим виглядом уже викликають недоброзичливість?» І я почував, що отруйна злість потроху наповнює мою душу. «Стережіться, пане Грушницький! — говорив я, проходячись туди й сюди по кімнаті. — Зо мною отак не жартують. Ви дорого можете заплатити за потурання вашим дурним товаришам. Я вам не іграшка!...»

Я не спав цілу ніч. На ранок я був жовтий, як померанець. Вранці я зустрів княжну біля криниці.

— Ви хворі? — сказала вона, уважно подивившись на мене.

— Я не спав ніч.

— І я теж... я вас обвинувачувала... може, дарма? Але поясніть, я можу вам простити все...

— Все?..

— Все... тільки кажіть правду... тільки скоріше... Бачите, я багато думала, намагаючись пояснити, виправдати вашу поведінку; може, ви боїтеся перешкод з боку моїх рідних... це нічого; коли вони дізнаються... (її голос затремтів) я впрошу їх. Чи ваше власне становище... але знайте, що я всім можу пожертвувати для того, кого люблю... О, відповідайте скоріш,— згляньтесь... Ви не ставитеся до мене з презирством, правда ж?

Вона схопила мене за руку.

Княгиня йшла попереду нас із Віриним чоловіком і нічого не бачила; але тут прогулювались хворі, і вони могли нас бачити, а це найцікавіші плетуни з усіх цікавих, і я швидко звільнив свою руку від її пристрасного потиску.

— Я вам скажу щирю правду,— відповів я княжні.— Не буду ні виправдуватись, ні пояснювати своїх вчинків. Я у вас не закоханий.

Її губи трошки зблідли...

— Ідіть від мене,— сказала вона ледве чутно. Я знизав плечима, повернувся й пішов.

14-го червня

Я іноді ставлюсь до себе з презирством... чи не тому я ставлюся з презирством і до інших?.. Я став нездатний до благородних поривів; я боюся здатися смішним самому собі. Інший би на моєму місці запропонував княжні son cœur at sa fortune⁶⁴; а наді мною слово одружуватись має якусь чарівну владу: хоч як би пристрасно я любив жінку, коли вона мені дасть тільки відчувати, що я повинен з нею одружитися,— прощай любов! моє серце перетворюється на камінь, і ніщо його не розігріє знову. Я ладен на всі жертви, крім цієї; двадцять разів життя своє, навіть честь, поставлю на карту... А волі своєї не продам. Чому я так дорожу нею? що мені з неї?.. куди я себе готую? чого я чекаю від майбутнього?.. Далебі, нічогісінько. Це якийсь вроджений страх, незбагненне передчуття... Адже є люди, які несвідомо бояться павуків, тарганів, мишей... Чи признатися?.. Коли я був ще дитиною, одна стара ворожила про мене моїй матері; вона напроорочила мені смерть від злої дружини; це мене тоді глибоко вразило: в душі моїй постала непоборна відраза до одруження... Тим часом щось мені говорить, що її пророцтво справдиться; принаймні я буду дбати, щоб воно справдилося якнайпізніше.

15-го червня

Вчора приїхав сюди фокусник Апфельбаум. На дверях ресторації з'явилася довга афішка, яка сповіщала вельмишановну публіку про те, що вищеіменований надзвичайний фокусник, акробат, хімік і оптик матиме честь дати розкішну виставу сьогоднішнього числа о восьмій годині вечора в залі благородного зібрання (інакше—в ресторації); квитки по два з половиною карбованці,

Усі збираються йти дивитися надзвичайного фокусника; навіть княгиня Ліговська, незважаючи на те, що дочка її хвора, взяла для себе квиток.

Сьогодні по обіді я йшов повз Вірині вікна; вона сиділа на балконі сама-одна; до ніг моїх упала записка:

«Сьогодні о десятій годині вечора приходь до мене по великих сходах; чоловік мій поїхав до П'ятигорська і тільки завтра вранці повернеться. Моїх лакеїв і покоївок не буде

⁶⁴ Своє серце і долю (франц.).

в будинку: я їм усім роздала квитки, також і княгининим слугам. Я чекаю тебе; приходь неодмінно».

«Ага! — подумав я. — Нарешті-таки вийшло на моє».

О восьмій годині пішов я дивитись фокусника. Публіка зібралась наприкінці дев'ятої; вистава почалася. В задніх рядах стільців пізнав я Віриних і княгининих лакеїв та покоївок. Усі були тут до одного. Грушницький сидів у першому ряду з лорнетом. Фокусник звертався до нього щоразу, як йому треба було носової хусточки, годинника, персня тощо.

Грушницький зо мною не вітається вже якийсь час, а сьогодні разів зо два подивився на мене досить зухвало. Все це йому пригадається, коли нам доведеться розплачуватись.

Близько десятої я встав і вийшов.

Надворі було темно, хоч в око стрель. Важкі, холодні хмари лежали на вершинах недалеких гір: вітер, конуючи, лише зрідка шумів верховіттям тополь навколо ресторації; біля вікон її юрмились люди. Я спустився з гори і, повернувши в ворота, пішов швидше. Раптом мені здалося, що хтось іде за мною. Я зупинився й оглянувся. В темряві нічого не можна було розібрати; проте я з обережності обійшов, ніби гуляючи, навколо будинку... Проходячи повз вікна княжни, я почув знову кроки за собою, і хтось, загорнувшись у шинелю, пробіг повз мене. Це мене стривожило; проте я підкрався до ганку і поспішно збіг на темні сходи. Двері відчинилися; маленька ручка схопила мене за руку...

— Ніхто тебе не бачив? — спитала Віра пошепки, припавши до мене.

— Ніхто!

— Тепер ти віриш, що я тебе люблю? О, я довго вагалася, довго мучилась... але ти з мене робиш усе, що хочеш.

Серце в неї дуже билося, руки були холодні як лід. Почались докори, ревності, скарги,— вона вимагала від мене, щоб я їй у всьому признався, кажучи, що вона покійно перенесе мою зраду, бо хоче лише мого щастя. Я цьому не зовсім вірив, але заспокоїв її клятвами, обіцянками, чим міг.

— То ти не одружуєшся з Мері? не любиш її?.. А вона думає... знаєш, вона закохана в тебе до божевілля, бідненька!..

.....

Близько другої години по півночі я відчинив вікно, зв'язавши дві шалі, спустився з верхнього балкона на нижній, притримуючись за колону. У княжни ще світилося. Щось мене штовхнуло до цього вікна. Завіса була не зовсім затягнута, і я міг кинути цікавий

погляд всередину кімнати. Мері сиділа на своєму ліжку, схрестивши на колінах руки; її густе волосся було зібране під нічним чепчиком, обшитим мереживом; велика яскраво-червона хустка покривала її білі плечі, її маленькі ніжки ховалися в строкатих персидських туфлях. Вона сиділа нерухомо, опустивши голову на груди; перед нею на столику була розгорнута книга, але її очі, нерухомі й повні незбагненого смутку, здавалося, всоте пробігали ту саму сторінку, тим часом як думки її були далеко...

В цю хвилину хтось ворухнувся за кущем. Я зіскочив з балкона на мураву. Невидима рука схопила мене за плече.

— Ага! — сказав грубий голос. — Попався!.. будеш у мене ходити ночами до княжни!

— Тримай його міцніш! — закричав другий, вискочивши з-за рогу.

Це були Грушницький і драгунський капітан.

Я вдарив капітана по голові кулаком, збив його з ніг і кинувся в кущі. Всі стежечки саду, що вкриває узгір'я проти наших будинків, були мені відомі.

— Злодії! караул!..— кричали вони; пролунав рушничний постріл; димучий пиж упав майже мені під ноги.

За хвилину я був уже в своїй кімнаті, роздягнувся й ліг. Тільки-но лакей замкнув двері на замок, як до мене почали стукати Грушницький і капітан.

— Печорін! ви спите? тут ви?..— кричав капітан.

— Сплю,— відповів я сердито.

— Вставайте! злодії... черкеси...

— У мене нежить,— відповів я,— боюся застудитися.

Вони пішли. Даремно я їм відгукнувся; вони б ще з годину прошукали мене в саду. Тривога тим часом знялася страшенна. З фортеці примчав козак. Усе заворушилося; почали шукати черкесів у всіх кущах — і, звичайно, нічого не знайшли. Але багато хто, мабуть, зберіг тверде переконання, що якби гарнізон виявив більше хоробрості й трохи поквапився, то принаймні десятків зо два хижаків залишилося б на місці.

16-го червня

Сьогодні вранці біля криниці тільки й було балачок, що про нічний напад черкесів. Випивши призначену кількість склянок нарзану, пройшовшись разів десять по довгій липовій алеї, я зустрів Віриного чоловіка, який щойно приїхав з П'ятигорська. Він узяв мене під руку, і ми пішли до ресторації снідати; він страшенно турбувався за дружину. «Як вона перелякалася цієї ночі! — казав він.— І треба ж, щоб це трапилося саме тоді, як мене не було». Ми посідали снідати біля дверей наріжної кімнати, де було чоловік

з десять молоді, і серед них Грушницький. Мені вдруге судилося підслухати розмову, що мала вирішити його долю. Він мене не бачив, і отож я не міг підозрювати умислу, але це тільки збільшувало його провину в моїх очах.

— Та невже ж це справді були черкеси? — сказав хтось. — Хто їх бачив?

— Я вам розкажу всю історію, — відповів Грушницький, — тільки, будь ласка, не виказуйте мене; ось як це було: вчора одна людина, якої я вам не назву, приходить до мене і розповідає, що бачила о десятій годині вечора, як хтось прокрався до Ліговських. Візьміть до уваги, що княгиня була тут, а княжна вдома. От ми з ним пішли під вікна, щоб підстерегти щасливого.

Признаюсь, я злякався, хоч мій співрозмовник дуже був заклопотаний своїм сніданком: він міг почути речі для себе досить неприємні, якби, бува, Грушницький відгадав істину; але, засліплений ревностями, він і гадки не мав про неї.

— Бачте, — говорив далі Грушницький, — ми й пішли, взявши з собою рушницю, заряджену холостим патроном, тільки так, щоб наполохати. До двох годин чекали в саду. Нарешті — бог його знає, звідки він узявся, тільки не з вікна, бо воно не відчинялося, а мабуть, вийшов у скляні двері, що за колоною, нарешті, кажу я, бачимо, сходить хтось з балкона... Яка княжна? га? Ну, скажу вам, московські панни! Після цього чому ж можна вірити? Ми хотіли його схопити, тільки він видерся і, як заєць, кинувся в кущі; отоді я по ньому вистрелив.

Навколо Грушницького залунав гомін недовіри.

— Ви не вірите? — спитав він. — Даю вам благородне слово честі, що все це щира правда, і на доказ я вам, либонь, назву цього добродія.

— Скажи, скажи, хто ж він! — залунало з усіх боків.

— Печорін, — відповів Грушницький.

В цю хвилину він підвів очі — я стояв у дверях проти нього; він страшенно почервонів. Я підійшов до нього і сказав повільно й виразно:

— Мені дуже жаль, що я ввійшов після того, як ви вже дали слово честі на підтвердження преогидного наклепу. Моя присутність звільнила б вас від зайвої підлости.

Грушницький схопився зі свого місця й хотів розгарячитися.

— Прошу вас, — вів далі я тим самим тоном, — прошу вас зараз же відмовитися від ваших слів; ви дуже добре знаєте, що це вигадка. Я не думаю, щоб байдужість жінки до ваших блискучих гідностей заслуговувала на таку жакливу помсту. Подумайте добре: підтримуючи свою думку, ви втрачаєте право на ім'я благородної людини і ризикуєте життям.

Грушницький стояв передо мною, опутивши очі, дуже схвилюваний. Та боротьба совісті з самолюбством була нетривала. Драгунський капітан, що сидів біля нього, штовхнув його ліктем; він здригнувся і швидко відповів мені, не підводячи очей:

— Шановний пане, коли я що кажу, то я це думаю, і ладен повторити... Я не боюсь ваших погроз і готовий на все.

— Останнє ви вже довели,— відповів я йому холодно і, взявши під руку драгунського капітана, вийшов з кімнати.

— Чого вам треба?— спитав капітан.

— Ви приятель Грушницького і, певно, будете його секундантом?

Капітан вклонився дуже поважно.

— Ви вгадали,— відказав він,— я навіть зобов'язаний бути секундантом, бо образа, завдана йому, стосується й мене: я був з ним вчора вночі,— додав він, вирівнюючи свій сутулий стан.

— А! то це вас ударив я так незграбно по голові? Він пожовк, посинів; прихована злість проступала у виразі обличчя його.

— Я буду мати честь прислати сьогодні до вас свого секунданта,— додав я, вклоняючись дуже ввічливо і вдаючи, ніби не звертаю уваги на його лють.

На ганку ресторації я зустрів Віриного чоловіка. Здається, він мене очікував.

Він схопив мене за руку з почуттям, схожим на захоплення.

— Благородний юначе! — сказав він зі слізьми на очах. — Я все чув! Який мерзотник! невдячний!.. Приймай їх після цього в порядний дім! Хвалити бога, в мене нема дочок! Та вас нагородить та, для якої ви ризикуєте життям. Будьте певні моєї скромності до якогось часу,— казав він. — Я сам був молодий і служив на військовій службі; я знаю, що в ці справи не годиться втручатися. Прощайте.

Бідолаха! Радіє, що в нього нема дочок...

Я пішов просто до Вернера, застав його вдома і розповів йому все — мої взаємини з Вірою і княжною і розмову, що я її підслухав і що з неї довідався про наміри цих добродіїв посміятися з мене, примусивши стріляти-ся холостими зарядами. Але тепер справа виходила з меж жарту: вони, мабуть, не чекали такої розв'язки.

Лікар погодився бути моїм секундантом; я дав йому кілька настанов щодо умов поєдинку; він повинен настояти на тому, щоб справа обійшлася Якогого секретніше, бо хоч я коли завгодно ладен важити життям, але нітрохи не маю охоти зіпсувати назавжди своє майбутнє на цьому світі.

Після цього я пішов додому. За годину лікар повернувся з своєї експедиції.

— Проти вас, справді, є змова, — сказав він. — Я застав у Грушницького драгунського капітана і ще одного пана, якого прізвище не пам'ятаю. Я на хвилину зупинився в передпокої, щоб скинути калоші. У них був страшенний галас і спірка... «Нізащо не погоджусь! — казав Грушницький. — Він мене образив прилюдно; тоді було зовсім інше...» — «Що тобі до того? — відповів капітан. — Я все беру на себе. Я був секундантом на п'яти дуелях, і вже ж я знаю, як це влаштувати. Я все придумав. Будь ласка, тільки мені не заважай. Пострахати не погано. А нащо ставити себе під небезпеку, коли можна звільнитися?..» В цю хвилину я ввійшов. Вони раптом замовкли. Переговори наші тривали досить довго; нарешті ми вирішили справу ось як: верст за п'ять звідси є глухе міжгір'я; вони туди пойдуть завтра о четвертій годині ранку, а ми виїдемо через півгодини після них; стрілятися будете на шести кроках — цього вимагав сам Грушницький. Убитого — на рахунок черкесів. Тепер, ось яка в мене підозра: вони, тобто секунданти, мабуть, трохи змінили свій попередній план і хочуть зарядити кулею лише пістолет Грушницького. Це трохи скидається на вбивство, але воєнного часу, і особливо в азіатській війні, хитрощі дозволяються; тільки Грушницький, здається, трохи благородніший за своїх товаришів. Як ви гадаєте? чи повинні ми показати їм, що догадалися?

— Нізащо на світі, лікарю! будьте спокійні, я їм не піддамся.

— Що ж ви хочете робити?

— Це моя таємниця.

— Глядіть, не попадіться... Таж на шести кроках!

— Лікарю, я вас чекаю завтра о четвертій годині; коні будуть готові... Прощайте.

Я до вечора просидів дома, зачинившись у своїй кімнаті. Приходив лакей кликати мене до княгині, — я велів сказати, що хворий.

.....

Друга година ночі... не спиться... А треба б заснути, щоб завтра рука не тремтіла. А втім, на шести кроках не промахнешся. А! пане Грушницький! ваша містифікація вам не вдасться... ми поміняємось ролями: тепер мені доведеться відшукувати на вашому блідому обличчі ознаки таємного страху. Навіщо ви самі визначили ці згубні шість кроків? Ви гадаєте, що я вам покірно підставляю свій лоб... та ми кинемо жеребок!.., і тоді... тоді... що, як його щастя переважить? як моя зоря нарешті мене зрадить?.. І не дивина: вона так довго служила вірно моїм примхам; на небесах не більше сталості, ніж на землі.

Що ж? померти то померти! втрата для світу невелика; та й мені самому досить-таки вже нудно. Я — як людина на балу, яка позіхає і не їде додому лише тому, що нема ще її карети. Але карета готова... прощайте!..

Пробігаю в пам'яті все моє минуле і питаю себе мимохіть: навіщо я жив? для якої мети я народився?.. А, певне, вона існувала, і, певне, було моє призначення високе, бо я відчуваю в душі моїй сили неосяжні... Та я не вгадав цього призначення, я захопився принадами пристрастей пустих і невдячних; з горна їх я вийшов твердий і холодний, як залізо, але втратив навіки запал благородних прагнень — кращий цвіт життя. І з того часу скільки разів я грав роль сокири в руках долі! Як знаряддя страти, я падав на голову приречених жертв, часто без злоби, завжди без жалю... Моя любов нікому не принесла щастя, бо я нічим не жертвував для тих, кого любив: я любив для себе, для власного задоволення; я тільки вдовольняв чудну потребу серця, жадібно вбираючи їх почуття, їх ніжність, їх радощі і страждання — і ніколи не міг насититись. Так морений голодом знеможено засипає й бачить перед собою розкішні страви й шипучі вина; він захоплено пожирає химерні дари уяви, і йому здається легше; але тільки-но прокинувся — мрія зникає... залишається подвоєний голод і розпач!

І, можливо, я завтра помру, і не залишиться на землі жодної істоти, яка б до кінця зрозуміла мене. Одні вважають мене гіршим, другі кращим, ніж я насправді... Одні скажуть: він був добрий хлопець, другі — мерзотник. І те, й те буде неправдою. Після цього чи варто клопоту жити? а все живеш — з цікавості: чекаєш чогось нового... Смішно й досадно!

Ось уже півтора місяця, як я у фортеці; Максим Максимович пішов на полювання... я сам; сиджу біля вікна; сірі хмари закрили гори до самого низу; сонце крізь туман здається жовтою плямою. Холодно; вітер свище й хитає віконниці... Нудно!..

Провадитиму далі свій журнал, перерваний стількома чудними подіями.

Перечитую останню сторінку: смішно! Я думав померти; це було неможливо: я ще не осушив чаші страждань і тепер почуваю, що мені ще довго жити.

Як усе минуле ясно й різко вилилося в моїй пам'яті! Жодної риси, жодного відтінку не стер час!

Я пам'ятаю, що протягом ночі перед поєдинком я не спав ні хвилини. Писати я не міг довго: таємний неспокій охопив мене. З годину я ходив по кімнаті; потім сів і розгорнув роман Вальтера Скотта, що лежав у мене на столі: то були «Шотландські пуритани»; я читав спочатку із зусиллям, потім увесь поринув у чарівний вимисел... Невже шотландському барду на тому світі не платять за кожну втішну хвилину, що її дає його книга?..

Нарешті розвиднілось. Нерви мої заспокоїлись. Я подивився в дзеркало; тьмяна блідість вкривала моє обличчя, що зберігало сліди безсоння; але очі, хоч обведені коричневою тінню, блищали гордо і невблаганно. Я зостався задоволений з себе.

Наказавши сідлати коней, я одягнувся і збіг до купальні. Поринаючи в холодний кип'яток Нарзану, я відчував, як фізичні й душевні сили мої поверталися. Я вийшов з ванни свіжий і бадьорий, наче збирався на бал. Після цього кажіть, що душа не залежить від тіла!..

Повернувшись, я застав у себе лікаря. На ньому були сірі рейтузи, коротка жупанина і черкеська шапка. Я зайшовся від сміху, побачивши цю маленьку постать під величезною кошлатою шапкою: в нього обличчя зовсім не войовниче, а цього разу воно було ще довше, ніж звичайно.

— Чого ви такі сумні, лікарю? — спитав я його. — Хіба ви сто разів не проводили людей на той світ байдужісінько? Уявіть, що в мене жовта гарячка; я можу одужати, можу й померти; те й те звичайна річ; намагайтеся дивитись на мене, як на пацієнта, хворого на щось вам невідоме, — і тоді ваша цікавість збудиться до краю; ви можете надо мною зробити тепер кілька важливих фізіологічних спостережень... Чекання, що помреш не своєю смертю, — хіба це не є вже справжня хвороба?

Ця думка вразила лікаря, і він розвеселився.

Ми посідали верхи; Вернер вчепився за поводи обома руками, і ми вирушили, — миттю промчали повз фортецю через слобідку і в'їхали в міжгір'я; по ньому вилялася напівзаросла високою травою дорога, яку раз у раз перетинав шумливий струмок, що його треба було переїжджати вбрід, на великий розпач лікаря, бо його кінь щоразу в воді зупинявся.

Я не пам'ятаю ранку блакитнішого і свіжішого! Сонце тільки-тільки виглянуло з-за зелених вершин, теплота його променів зливалася з останніми подувами холоднуватої ночі, і це завдавало всім почуття якогось солодкого томління. В ущелину не проходив ще радісний промінь молодого дня; він золотив лише верхи стрімчаків, навислих з обох боків над ними; густолисті кущі, що росли в їх глибоких тріщинах, від ледь помітного подиху вітру обсіпали нас срібним дощем. Пам'ятаю, — цього разу я, більше ніж будь-коли раніш, любив природу. З яким інтересом вдивлявся я в кожну росинку, що тремтіла на широкому листку виноградному і відбивала мільйони райдужних променів! як жадібно погляд мій намагався прозирнути в млисту долину! Там шлях ставав усе вужчим, скелі синішими й страшнішими, і нарешті вони, здавалося, сходились непроникною стіною. Ми їхали мовчки.

— Ви написали свою духівницю? — раптом спитав Вернер.

— Ні.

— А якщо будете вбиті?..

— Спадкоємці знайдуться самі.

— Невже у вас нема друзів, яким би ви хотіли послати своє останнє прощай?..

Я похитав головою.

— Невже нема на світі жінки, якій ви хотіли б залишити що-небудь на спогад?..

— Чи хочете, лікарю,— відповів я йому,— щоб я розкрив вам свою душу?.. Бачте, я вижив з того віку, коли вмирають, промовляючи ім'я своєї коханої і заповідаючи другові пасмо напomadженого чи ненапomadженого волосся. Думаючи про близьку і можливу смерть, я думаю про самого себе: інші не роблять і цього. Друзі, які завтра мене забудуть або, гірше, сплетуть про мене бозна-які небилиці; жінки, які, обіймаючи іншого, сміятимуться з мене, щоб не збудити в ньому ревнощів до померлого, — бог з ними! З життєвої бурі я виніс лише кілька ідей — і жодного почуття. Я давно вже живу не серцем, а головою. Я зважую і розглядаю свої власні пристрасті і вчинки з суворим інтересом, але без почуття. В мені дві людини: одна живе в повному розумінні цього слова, друга мислить і судить її; перша, можливо, через годину попрощається з вами і світом назавжди, а друга... друга?.. Подивіться, лікарю: ви бачите — на скелі, праворуч, чорніють три постаті? Це, здається, наші супротивники?..

Ми пустилися риссю.

Біля підосви скелі в кущах було прив'язано троє коней; ми своїх прив'язали тут-таки, а самі вузькою стежечкою вибралися на площадку, де чекав нас Грушницький з драгунським капітаном і другим своїм секундантом, якого звали Іваном Гнатовичем; прізвища його я ніколи не чув.

— Ми давно вже вас чекаємо,— сказав драгунський капітан з іронічною усмішкою.

Я вийняв годинника й показав йому.

Він попросив пробачення, сказавши, що його годинник поспішає.

Кілька хвилин тривала мовчанка; нарешті лікар урвав її, звернувшись до Грушницького.

— Мені здається,— сказав він,— що обидва, показавши готовність стрілятися і віддавши цим належне умовам честі, ви могли б, панове, порозумітися й закінчити цю справу полюбовно.

— Я ладен,— сказав я.

Капітан моргнув Грушницькому, і той, думаючи, що я боюся, набрав гордого вигляду, хоч до цієї хвилини тьмяна блідість вкривала його щоки. З того часу, як ми приїхали, він

вперше підвів на мене очі; але в погляді його був якийсь неспокій, що викривав внутрішню боротьбу.

— Поясніть ваші умови,— сказав він,— і все, що я можу для вас зробити, то будьте певні...

— Ось мої умови: ви сьогодні ж прилюдно відмовитесь від свого наклепу й будете просити в мене пробачення...

— Шановний добродію, я дивуюся, як ви смієте пропонувати мені такі речі?..

— Що ж я вам міг запропонувати, крім цього?..

— Ми будемо стрілятись. Я знизав плечима.

— Очевидно; тільки подумайте, що один з нас неодмінно буде вбитий.

— Я бажаю, щоб це були ви...

— А я ось певен у протилежному...

Він збентежився, почервонів, потім вимушено зареготав. ,

Капітан узяв його під руку й одвів убік; вони довго шепотіли. Я приїхав у досить миролюбному настрої, але все це починало мене дратувати.

До мене підійшов лікар.

— Слухайте,— сказав він, явно стурбований,— ви, мабуть, забули про їхню змову?.. Я не вмію зарядити пістолета, але в цьому разі... Ви чудна людина! Скажіть їм, що ви знаєте їх намір, і вони не посміють... Що за охота! підстрелять вас, як пташку...

— Будь ласка, не турбуйтеся, лікарю, і почекайте... Я все так влаштую, що на їх боці не буде ніякої переваги. Дайте їм пошепотіти...

— Панове, це стає нудним! — сказав я до них голосно. — Стрілятись то стрілятись; ви мали час вчора наговоритися...

— Ми готові,— відповів капітан. — Ставайте, панове!.. Лікарю, відмірте, з вашої ласки, шість кроків...

— Ставайте! — повторив Іван Гнатович пискливим голосом.

— Дозвольте! — сказав я.— Ще одна умова: тому, що ми будемо битись на смерть, ми зобов'язані зробити все можливе, щоб це залишилось таємницею і щоб секунданти наші не були відповідальні. Чи згодні ви?..

— Цілком згодні.

Отже, я придумав ось що: ви бачите на вершині цієї стрімкої скелі, праворуч, вузьеньку площадку? звідти донизу буде сажнів зо тридцять, якщо не більше; внизу гостре каміння. Кожен з нас стане на самому краю площадки; таким чином навіть легка рана буде смертельною: це відповідає вашим бажанням, бо ви самі визначили шість кроків. Той, хто

буде поранений, полетить неодмінно донизу і розіб'ється на смерть; кулю лікар вийме, і тоді можна буде дуже легко пояснити цю наглу смерть невдалим стрибком. Ми кинемо жеребок, кому першому стріляти. Заявляю вам на закінчення, що інакше я не буду стрілятися.

— Гаразд! — сказав капітан, подивившись виразно на Грушницького, який кивнув головою на знак згоди. Обличчя його щохвилино змінювалось. Я поставив його в скрутне становище. Стріляючись за звичайних умов, він міг цілити мені в ногу, легко мене поранити й задовольнити в такий спосіб свою помсту, не обтяжуючи занадто своєї совісті; а тепер він повинен був вистрілити в повітря, або зробитися вбивцею, або нарешті облишити свій підлий задум і наразитися на однакову зо мною небезпеку. В цю хвилину я не бажав би бути на його місці. Він одвів капітана вбік і став говорити йому щось з великим запалом; я бачив, як посинілі губи його тремтіли; та капітан від нього одвернувся, презирливо усміхаючись. «Ти дурень! — сказав він до Грушницького досить голосно. — Нічого не розумієш! Вирушимо ж, панове!»

Вузька стежечка вела поміж кущами на кручу; уламки скель становили хиткі східці цих природних сходів: чіпляючись за кущі, ми стали дертися на гору. Грушницький ішов попереду, за ним його секунданти, а далі ми з лікарем.

— Я дивуюся з вас, — сказав лікар, міцно потиснувши мені руку. — Дайте помацати пульс!.. О-го! гарячковий!.., але на обличчі нічого не помітно... тільки очі у вас блищать яскравіше, ніж звичайно.

Раптом дрібне каміння з гуркотом покотилося нам під ноги. Що це? Грушницький спіткнувся; гілка, за яку він вчепився, зламалася, і він скотився б донизу на спині, якби його секунданти не підтримали.

—Стережіться! — крикнув я до нього. — Не падайте передчасно; це погана прикмета. Згадайте Юлія Цезаря!

От ми вибралися на вершину скелі, що виступала з пасма; площадка була вкрита дрібним піском, наче навмисне для поєдинку. Навколо, гублячись у-золотому тумані ранку, юрмилися вершини гір, як незчисленна череда, і Ельборус на півдні стояв білим громадям, замикаючи ланцюг льодистих вершин, між якими вже блукали, набігши зі сходу, волокнисті хмарки. Я підійшов до краю площадки й подивився вниз, голова в мене мало не запаморочилась: там, унизу, здавалося, було темно й холодно, як у домовині; моховисті зубці скель, скинутих грозою і часом, чекали своєї здобичі.

Площадка, на якій ми мали стрілятися, являла майже правильний трикутник. Від виставленого кута відміряли шість кроків і вирішили, що той, кому доведеться першим

зустріти ворожий вогонь, стане на самому розі спиною до прірви; якщо його не буде вбито, то супротивники поміняються місцями.

Я наважився надати всіх вигід Грушницькому; я хотів випробувати його; в душі його могла прокинутися іскра великодушності, і тоді все влаштувалося б на краще; та самолюбство і слабкість характеру мали взяти верх... Я хотів дати собі цілковите право не щадити його, якби доля мене помилювала. Хто не укладав таких угод зі своєю совістю?

— Киньте жеребок, лікарю! — сказав капітан. Лікар вийняв з кишені срібну монету і підняв її вгору.

— Решка! — вигукнув Грушницький поспішно, як людина, яку раптом збудив дружній поштовх.

— Орел! — сказав я.

Монета майнула і впала, дзенькнувши; всі кинулись до неї.

— Ви щасливі, — сказав я до Грушницького, — вам стріляти першому! Але пам'ятайте, що коли ви мене не вб'єте, то я не промахнусь — даю вам слово честі.

Він почервонів; йому було соромно вбити людину беззбройну; я дивився на нього пильно; з хвилину мені здавалося, що він кинеться мені в ноги, благаючи пробачити; але як признатися в такому підлому замірі?.. Йому залишався один спосіб — вистрілити в повітря; я був певен, що він вистрілить у повітря! Одне могло цьому перешкодити: думка, що я зажадаю повторного поєдинку.

— Пора! — шепнув мені лікар, смикаючи за рукав. — Коли ви тепер не скажете, що ми знаємо їхні наміри, то все пропало. Подивіться, він уже заряджає... якщо ви нічого не скажете, то я сам...

— Нізачо в світі, лікарю! — відповів я, стримуючи його за руку. — Ви все зіпсуєте; ви мені дали слово не заважати... Що вам до того? Може, я хочу бути вбитим...

Він подивився на мене здивовано.

— О! це інше!.. Тільки на мене на тому світі не скаржтеся...

Капітан тим часом зарядив свої пістолети, подав одного Грушницькому, з усмішкою шепнувши йому щось: другого мені.

Я став на куті площадки, міцно впершись лівою ногою в камінь і нахилившись трохи вперед, щоб, у разі легкої рани, не впасти назад.

Грушницький став навпроти мене і, на поданий знак, почав піднімати пістолета. Коліна його тремтіли. Він цілив мені просто в лоб...

Незбагненна лють закипіла в грудях моїх.

Раптом він опустил дуло пістолета і, збліднувши як полотно, обернувся до свого секунданта.

— Не можу,— сказав він глухим голосом.

— Боягуз! — відповів капітан.

Постріл пролунав. Куля дряпнула мені коліно. Я мимоволі зробив кілька кроків вперед, щоб скоріше віддалитися від краю.

— Ну, брат Грушницький, жаль, що промахнувся! — сказав капітан. — Тепер твоя черга, ставай! Обійми мене раніш; ми вже не побачимося! — Вони обійнялися; капітан насилу міг втриматися від сміху. — Не бійся,— додав він, хитро глянувши на Грушницького,— все дурниці на світі!.. життя гроша ламаного не варте... Двічі не вмирати!

Після цієї трагічної фрази, вимовленої з відповідною поважністю, він відійшов на своє місце; Іван Гнатович також зі слізьми обійняв Грушницького, і він залишився сам-один навпроти мене. Я досі намагаюся усвідомити, яке почуття кипіло тоді в моїх грудях: то було і презирство, то була й досада ображеного самолюбства, і злість від того, що цей добродій, який тепер так упевнено, так зухвало на мене дивиться, дві хвилини тому, не піддаючи себе ніякій небезпеці, хотів мене вбити як собаку, бо, поранений в ногу трохи дужче, я б неодмінно впав зі скелі.

Я кілька хвилин пильно дивився йому в обличчя, намагаючись помітити хоч будь-який слід каяття. Але мені здалося, що він стримував усмішку.

— Я вам раджу перед смертю помолитися богу,— сказав я йому тоді.

— Не турбуйтеся за мою душу більше, ніж за свою власну. Про одне вас прошу: стріляйте скоріш.

— І ви не відмовляєтесь від свого наклепу? не просите мене пробачити вам?.. Подумайте як слід: чи не каже вам чого-небудь совість?

— Пане Печорін! — вигукнув драгунський капітан.— Ви тут не для того, щоб сповідати, дозвольте вам зауважити... Давайте закінчимо швидше; а то хто-не-будь проїде ущелиною — і нас побачать.

— Добре. Лікарю, підійдіть до мене.

Лікар підійшов. Бідний лікар! він був блідіший, ніж Грушницький десять хвилин тому. Дальші слова я промовив навмисне повільно, голосно й виразно, як виголошують смертний вирок:

— Лікарю, ці панове, мабуть за поспіхом, забули покласти кулю в мій пістолет: прошу вас, зарядіть його знову,— і добре.

— Не може бути! — кричав капітан. — Не може бути! я зарядив обидва пістолети; хіба що з вашого куля викотилась... Це не моя провина! А ви не маєте права перезаряджати... ніякого права... це зовсім проти правил; я не дозволю...

— Гаразд! — сказав я до капітана. — Якщо так, то ми будемо з вами стрілятися на тих самих умовах...

Він зам'явся.

Грушницький стояв, опутивши голову на груди, збентежений і понурий.

— Облиш їх! — сказав він капітанові, який хотів видерти мого пістолета з лікаревих рук... — Ти ж сам знаєш, що їхня правда.

Марно капітан робив йому різні знаки,— Грушницький не хотів і дивитися.

Тим часом лікар зарядив пістолета й подав мені. Побачивши це, капітан сплюнув і тупнув ногою:

— Дурень же ти, братику,— сказав він,— справжній дурень!.. Коли вже поклався на мене, то слухайся в усьому... Так тобі й треба! здихай собі як муха... — Він одвернувся і, відходячи, промимрив:—А все-таки це зовсім проти правил.

— Грушницький! — сказав я.— Ще є час: відмовся від свого наклепу, і я тобі прощу все. Тобі не вдалося посміятися з мене, і моє самолюбство вдоволене: згадай — ми були колись друзями...

Обличчя в нього спалахнуло, очі заблищали.

— Стріляйте! — відповів він. — Я до себе відчуваю презирство, а вас ненавиджу. Якщо ви мене не вб'єте, я вас заріжу вночі потай. Нам двом на землі нема місця...

Я вистрілив...

Коли дим розійшовся, Грушницького на площадці не було. Тільки порох легким стовпом ще вився на краю урвища.

Усі в один голос скрикнули.

— *Finita la comedia!*⁶⁵ — сказав я до лікаря.

Він не відповів і з жахом одвернувся.

Я знизав плечима й розкланявся з секундантами Грушницького.

Спускаючись стежкою вниз, я помітив між розколинами скель закривавлений труп Грушницького. Я мимоволі заплющив очі...

Одв'язавши коня, я ступою рушив додому. На серці в мене був камінь. Сонце здавалось мені тьманим, проміння його мене не гріло.

⁶⁵ Комедію закінчено! (*итал.*)

Не доїжджаючи слобідки, я повернув праворуч ущелиною. Бачити людину було б мені тяжко: я хотів бути сам-один. Кинувши повіді й опустивши голову на груди, я їхав довго, нарешті опинився в місці, мені зовсім незнайомому; я повернув коня назад і почав відшукувати дорогу; вже сонце сідало, коли я під'їхав до Кисловодська, змучений, на змученому коні.

Лакей мій сказав мені, що заходив Вернер, і подав дві записки: одну від нього, другу... од Віри. Я розпечатав першу; ось її зміст:

«Все влаштовано якомога краще: тіло привезено спотворене, кулю з грудей вийнято. Всі певні, що причина його смерті — нещасний випадок; лише комендант, якому, мабуть, відома ваша сварка, похитав головою, але нічого не сказав. Доказів проти вас нема ніяких, і ви можете спати спокійно... якщо можете... Прощайте...»

Я довго не наважувався розгорнути другу записку... Що могла вона мені писати?.. Тяжке передчуття хвилювало мою душу.

Ось він, цей лист, кожне слово якого назавжди викарбувалося в моїй пам'яті:

«Я пишу тобі в цілковитій певності, що ми ніколи більш не побачимося. Кілька років тому, розлучаючись із тобою, я думала те ж саме; та небо воліло випробувати мене вдруге; я не витерпіла цього випробування, моє кволе серце скорилося знову знайомому голосові... ти не ставитимешся до мене з презирством за це, правда ж? Цей лист буде разом прощанням і сповіддю: я повинна сказати тобі все, що зібралося в мене на серці з того часу, як воно тебе любить. Я не буду обвинувачувати тебе — ти обійшовся зо мною, як обійшовся б кожен мужчина: ти любив мене як власність, як джерело радощів, тривог і печалей, що змінювалися взаємно, без яких життя нудне й одноманітне. Я це зрозуміла спочатку... Але ти був нещасливий, і я пожертвувала собою, сподіваючись, що коли-небудь ти оціниш мою жертву, що коли-небудь ти зрозумієш мою глибоку ніжність, незалежну ні від яких умов. Минуло відтоді багато часу: я проникла в усі таємниці душі твоєї... і переконалася, що то була надія марна. Гірко мені було! Та моє кохання зрослося з душею моєю: воно потемніло, але не погасло.

Ми розлучаємось навіки; проте ти можеш бути певний, що я ніколи не кохатиму іншого: моя душа вичерпала на тебе всі свої скарби, свої сльози і надії. Та, що раз любила тебе, не може дивитися без деякого презирства на інших мужчин, не тому, щоб ти був кращий за них, о ні! але в твоїй природі є щось особливе, властиве лише тобі, щось горде й таємниче; в твоєму голосі, хоч би що ти говорив, є влада непереможна; ніхто не вміє так постійно бажати, щоб його любили; ні в кому зло не буває таким принагідним; нічий погляд не обіцяє стільки блаженства; ніхто не вміє краще користуватися своїми перевагами,

і ніхто не може бути таким істинно нещасливим, як ти, бо ніхто стільки не старається запевнити себе в протилежному.

Тепер я повинна пояснити тобі причину мого поспішного від'їзду; вона тобі здається маловажною, бо стосується самої мене.

Сьогодні вранці мій чоловік увійшов до мене й розповів про твою сварку з Грушницьким. Видно, я дуже змінилася на виду, бо він довго й пильно дивився мені в очі; я мало не впала без пам'яті від думки, що ти сьогодні маєш стрілятися і що я цьому причиною; мені здавалося, що я збожеволію... Але тепер, коли я можу міркувати, я певна, що ти залишишся живий. Неможливо, щоб ти помер без мене, неможливо! Мій чоловік довго ходив по кімнаті; я не знаю, що він говорив до мене, не пам'ятаю, що я йому відповідала... мабуть, я йому сказала, що я тебе люблю... Пам'ятаю лише, що наприкінці нашої розмови він образив мене жакливим словом і вийшов. Я чула, як він казав запрягати коней в карету... Ось уже три години, як я сиджу біля вікна і чекаю на твоє повернення. Але ти живий, ти не можеш померти!.. Карета майже готова... Прощавай, прощавай... Я загинула,— та яке в тім лихо?.. Якби я могла бути певна, що ти завжди мене пам'ятатимеш,— не кажу вже любитимеш,— ні, тільки пам'ятатимеш... Прощавай; ідуть... я повинна сховати листа...

Правда ж, ти не любиш Мері? ти не одружишся з нею? Слухай, ти повинен мені принести цю жертву: я для тебе втратила все на світі...»

Я як божевільний вибіг на ганок, вискочив на свого Черкеса, якого водили по подвір'ю, і щодуху помчав дорогою в П'ятигорськ. Я нещадно поганяв змученого коня, який з хрипом і весь у милі мчав мене кам'янистим шляхом.

Сонце вже сховалося у чорній хмарі, що спочивала на гребені західних гір; в ущелині стало темно й сиро. Підкумок, пробираючись по камінню, ревів глухо й одноманітно. Я мчав, задихаючись від нетерплячки. Думка не застати вже її у П'ятигорську молотком ударяла мене в серце. Одну хвилину, ще одну хвилину бачити її, попрощатися, потиснути їй руку... Я молився, проклинав, плакав, сміявся... Ні, ніщо не передасть моєї тривоги, розпачу!.. Перед можливістю втратити її навіки, Віра стала для мене дорожчою над усе на світі,— дорожчою за життя, честь, щастя! Бог знає, які чудні, які скажені задуми роїлися в голові моїй... І тим часом я все мчав, поганяючи нещадно. І ось я став помічати, що кінь мій важче дихає; він разів зо два вже спіткнувся на рівному місці... Залишалося п'ять верст до Єсентуків — козацької станиці, де я міг пересісти на другого коня.

Усе було б врятовано, якби в мого коня вистачило сили ще на десять хвилин. Але раптом, піднімаючись із невеликого яру, при виїзді з гір, на крутому повороті, він тяжко

впав на землю. Я спритно зіскочив, хочу підвести його, смикаю за повід — марно: ледве чутний стогін вирвався крізь зціплені його зуби; через кілька хвилин він здох; я залишився в степу сам, втративши останню надію; спробував іти пішки — ноги мої підломилися; виснажений тривогами дня й безсонням, я впав на мокру траву і, як дитина, заплавав.

І довго я лежав нерухомо і плакав гірко, не намагаючись стримати сліз і ридань; я думав, груди мої розірвуться; вся моя твердість, вся моя незворушність зникли як дим; душа виснажилася, розум замовк, і якби в цю хвилину хто-небудь мене побачив, він би з презирством одвернувся.

Коли нічна роса і гірський вітер освіжили мою палаючу голову і думки набрали звичайного порядку, то я зрозумів, що гнатися за загиблим щастям марно й безрозсудно. Чого ж мені ще треба? бачити її? навіщо? хіба не все закінчено між нами? Один гіркий прощальний поцілунок не збагатить моїх спогадів, а після нього нам тільки важче буде розлучатися.

Мені, однак, приємно, що я можу плакати! А втім, можливо, цьому причиною розстроєні нерви, ніч, проведена без сну, дві хвилини проти дула пістолета й порожній шлунок.

Все на краще! Це нове страждання, кажучи по-військовому, зробило в мені щасливу диверсію. Плакати здорово, і потім, мабуть, якби я не проїхався верхи і не був змушений по дорозі назад пройти п'ятнадцять верст, то й цієї ночі сон не склепив би очей моїх.

Я повернувся до Кисловодська о п'ятій годині ранку, кинувся на ліжко й заснув сном Наполеона після Ватерлоо.

Коли я прокинувся, надворі вже було темно. Я сів біля відчиненого вікна, розстебнув каптан, і гірський вітер освіжив груди мої, ще не заспокоєні тяжким сном утоми. Вдалині за рікою, крізь верхи густих лип, що її отінюють, мигали вогні в будовах фортеці та слобідки. На подвір'ї в нас усе мовчало, в княгининому будинку було темно.

Увійшов лікар: лоб у нього був насуплений; він проти звичаю не простягнув мені руки.

— Звідки ви, лікарю?

— Від княгині Ліговської; дочка її хвора — розслаблення нервів... Та не в цьому річ, а ось що: начальство догадується, і хоч нічого не можна довести цілком, проте я вам раджу триматися обережніше. Княгиня мені казала сьогодні, що вона знає, що ви стрілялися за її дочку. Їй усе цей старенький розповів... як лишень його? Він був свідком вашої сутички з Грушницьким у ресторації. Я прийшов остерегти вас. Прощайте. Можливо, ми більше не побачимось: вас зашлють куди-небудь.

На порозі він зупинився: йому хотілося потиснути мені руку... і якби я виказав йому щонайменше це бажання, то він кинувся б мені на шию, але я був холодний, як камінь,— і він вийшов.

От люди! всі вони отакі: знають наперед усі погані сторони вчинку, допомагають, радять, навіть схвалюють його, бачачи неможливість іншого засобу,— а потім умивають руки й одвертаються з обуренням від того, хто мав сміливість узяти на себе весь тягар відповідальності. Всі вони такі, навіть найдобріші, найрозумніші!..

Другого дня вранці, одержавши наказ від вищого начальства відправитися в фортецю N. я зайшов до княгині попрощатися.

Вона була здивована, коли на її запитання — чи маю я сказати їй що-небудь особливо важливе? — я відповів, що бажаю їй бути щасливою тощо.

— А мені треба поговорити з вами дуже серйозно. Я сів мовчки.

Ясно було, що вона не знала, з чого почати; обличчя її побагровіло, пухлі її пальці стукали по столу; нарешті вона почала так, уривчастим голосом:

— Слухайте, мсьє Печорін; я думаю, що ви благородна людина.

Я вклонився.

— Я навіть певна цього,— говорила вона,— хоч ваша поведінка трохи сумнівна; але у вас можуть бути причини, яких я не знаю, і от їх ви тепер повинні мені довірити. Ви захистили дочку мою від наклепу, стрілялись за неї, отже, ризикували життям... Не відповідайте, я знаю, що ви в цьому не зізнаєтесь, бо Грушницького вбито (вона перехрестилася). Бог йому простить — і, надіюсь, вам також!.. Це мене не стосується... я не смію осуджувати вас, бо дочка моя, хоч невинно, але була цьому причиною. Вона мені все сказала... я гадаю, все: ви освідчилися їй у коханні... вона вам призналася в своєму (тут княгиня тяжко зітхнула). Та вона хвора, і я певна, що це не проста хвороба! Печаль таємна її вбиває; вона не признається, але я певна, що ви цьому причиною... Послухайте: ви, може, думаєте, що я шукаю чинів, величезного багатства,— запевняю вас, даремно: я хочу тільки щастя дочці. Ваше теперішнє становище скрутне, але воно може покращати: ви маєте достатки; вас любить дочка моя, вона вихована так, що буде щастям чоловіка. Я багата, вона в мене одна... Кажіть, що вас стримує?... Бачите, я не повинна б вам усього цього говорити, але я покладаюся на ваше серце, на вашу честь; згадайте, в мене одна дочка... одна...

Вона заплакала.

— Княгине,— звернувся я до неї,— я не можу відповісти вам; дозвольте мені поговорити з вашою дочкою на самоті...

— Ніколи! — вигукнула вона, вставши зі стільця, дуже схвильована.

— Як хочете,— сказав я, збираючись іти.

Вона замислилася, зробила мені знак рукою, щоб я почекав, і вийшла.

Минуло хвилин з п'ять; серце моє дуже билось, але думки були спокійні, голова холодна; хоч як я шукав у грудях моїх бодай іскри кохання до милої Мері, намагання мої були марні.

Ось двері відчинилися, і ввійшла вона. Боже! Як змінилася з того часу, відколи я не бачив її,— а чи давно ж?

Дійшовши до середини кімнати, вона похитнулася; я схопився, подав їй руку й довів її до крісла.

Я стояв навпроти неї. Ми довго мовчали; її великі очі, сповнені невимовного смутку, здавалося, шукали в моїх чого-небудь схожого на надію; її бліді губи даремно намагалися усміхнутись; її ніжні руки, складені на колінах, були такі худі й прозорі, що мені стало жаль її.

— Княжно,— сказав я,— ви знаєте, що я з вас сміявся?.. Ви повинні ставитися до мене з презирством

На її щоках виступив хворобливий рум'янець. Я говорив далі:

— Отже, ви мене любити не можете...

Вона одвернулася, сперлася ліктями на стіл, затулила очі рукою, і мені здалося, що в них блиснули сльози.

— Боже мій! — вимовила вона ледве чутно.

Це ставало нестерпним: ще хвилина, і я впав би їй у ноги.

— Отже, ви самі бачите,— сказав я по змозі твердим голосом і з вимушеною усмішкою,— ви самі бачите, що я не можу з вами одружитися. Якби навіть ви цього тепер хотіли, то незабаром покаялися б. Моя розмова з вашою матінкою змусила мене порозумітися з вами так одверто і так грубо; я сподіваюсь, що вона має хибну думку: вам легко її переконати в цьому. Ви бачите, я граю у ваших очах дуже гидку й жалюгідну роль і навіть у цьому признаюся; оце все, що я можу для вас зробити. Хоч яку б погану думку ви про мене мали, я їй скоряюся... Бачите, я перед вами негідний... Правда ж, коли навіть ви мене й любили, то з цієї хвилини відчуваєте презирство?..

Вона обернулася до мене бліда, як мармур, тільки очі її чудесно блищали.

— Я вас ненавиджу... — сказала вона.

Я подякував, вклонився шанобливо і вийшов. За годину кур'єрська тройка мчала мене з Кисловодська. За кілька верст від Єсентуків я пізнав край дороги труп мого баского

коня; сідло хтось зняв — мабуть, проїжджий козак,— і на місці сідла на спині в коня сиділи два круки. Я зітхнув і одвернувся...

І тепер, тут, у цій нудній фортеці, я часто, пробігаючи думкою минуле, питаю себе: чому я не хотів ступити на цей шлях, що його відкрила мені доля,— шлях, де мене чекали тихі радощі і спокій душевний?.. Ні, я б не ужився з цією долею! Я, як матрос, народжений і зрослий на палубі розбійницького брига: його душа зжилася з бурями й битвами, і, викинутий на берег, він нудьгує і томиться, хай хоч як манить його тінистий гай, хай хоч як світить йому мирне сонце; він ходить собі цілий день по прибережному піску, вслухається в одноманітний гомін прибою і вдивляється в млисту далину: чи не майне там на блідій лінії, що відділяє синю безодню від сірих хмарин, жадане вітрило, що спочатку скидається на крило морської чайки, але дедалі відділяється від піни валів і рівним бігом наближається до пустинної пристані.

ФАТАЛІСТ

Мені якось раз трапилося прожити два тижні в козацькій станиці на лівому фланзі; тут-таки стояв батальйон піхоти; офіцери збиралися один в одного по черзі, вечорами грали в карти.

Одного разу, знудившись від бостону й кинувши карти під стіл, ми засиділися в майора С*** дуже довго; розмова, не як звичайно, була цікава. Розмовляли про те, що мусульманське повір'я, ніби доля людини написана на небесах, знаходить і серед нас, християн, багатьох прихильників; кожен розповідав різні незвичайні випадки pro або contra⁶⁶.

— Усе це, панове, нічого не доводить,— сказав старий майор,— адже ніхто з вас не був свідком тих чудних випадків, що ними ви підтверджуєте свої думки?

— Звичайно, ніхто,— сказали кілька чоловік разом,— але ми чули від надійних людей...

— Все це дурниці! — сказав хтось. — Де ті надійні люди, що бачили список, на якому визначено годину нашої смерті?.. І якщо справді є приречення, то нащо ж нам дано волю, розум? чому ми повинні відповідати за свої вчинки?

В цей час один офіцер, що сидів у кутку кімнати, підвівся і, поволі підійшовши до столу, обвів усіх спокійним і урочистим поглядом. Він був родом серб, як видно було з його імені.

⁶⁶ За або проти (лат.).

Зовнішність поручика Вулича відповідала цілком його характеру. Високий зріст і смаглий колір обличчя, чорне волосся, чорні проникливі очі, великий, але правильний ніс, ознака його нації, сумна й холодна усмішка, що вічно блукала на губах його,— все це наче поєднувалося для того, щоб надати йому вигляду істоти особливої, нездатної ділитися думками та пристрастями з тими, яких йому дала доля в товариші.

Він був хоробрий, говорив мало, але різко; нікому не довіряв своїх душевних і сімейних таємниць; вина майже зовсім не пив, до молодих козачок,— чарівність яких важко збагнути, не бачивши їх,— він ніколи не залицявся. Говорили, проте, що полковникова дружина була небайдужа до його виразних очей; але він неабияк сердився, коли на це натякали.

Була ще одна пристрасть, якої він не таїв,— пристрасть до гри. За зеленим столом він забував усе і звичайно програвав; та постійні невдачі тільки подразнювали його впертість. Розповідали, що раз, під час експедиції, вночі, він на подушці банкував; йому страшенно щастило. Раптом залунали постріли, вдарили тривогу, всі схопилися й кинулись до зброї. «Постав ва-банк!» — кричав Вулич, не підводячись, до одного з найзапальніших понтерів. «Іде сімка»,— відповів той, біжучи геть. Незважаючи на загальну метушню, Вулич докинув талію; карту було дано.

Коли він з'явився в цеп, там уже була гаряча перестрілка. Вулича не турбували ні кулі, ні шаблі чеченські: він розшукував свого щасливого понтера.

— Сімку дано! — вигукнув він, побачивши його, нарешті, в цепу застрільників, які почали витісняти з лісу ворога, і, підійшовши ближче, вийняв свого гаманця та бумажника й віддав їх щасливому, незважаючи на заперечення про недоречність платежу. Виконавши цей неприємний обов'язок, він кинувся вперед, повів за собою солдатів і до самого кінця сутички преспокійно перестрілювався з чеченцями.

Коли поручик Вулич підійшов до столу, всі замовкли, чекаючи від нього якого-небудь оригінального вибрику.

— Панове! — сказав він (голос його був спокійний, хоч на тон нижчий, ніж звичайно).— Панове, до чого пусті суперечки? Ви хочете доказів: я вам пропоную спробувати на собі, чи може людина власною волею правити своїм життям, чи кожному з нас наперед призначено фатальну хвилину... Хто хоче?

— Не я, не я! — залунало з усіх боків.— От дивак! Спаде ж таке на думку!..

— Пропоную парі,— сказав я жартома.

— Яке?

— Я кажу, що нема приречення,— заявив я, висипаючи на стіл десятків зо два червінців — усе, що було у мене в кишені.

— Держу,— відповів Вулич глухим голосом. — Майор, ви будете суддею; ось п'ятнадцять червінців; решту п'ять ви мені винні, і по-дружньому зробіть ласку — додайте їх до цих.

— Добре,— сказав майор,— тільки не розумію, далєбі, в чім річ,— і як ви розв'яжете спірку?..

Вулич мовчки вийшов до спальні майора; ми пішли за ним. Він підійшов до стіни, що на ній висіла зброя, і навмання зняв з цвяха один з різнокаліберних пістолетів. Ми ще його не розуміли; але коли він звів курок і насипав на панівку пороху, то багато хто, мимохіть скрикнувши, схопив його за руки.

— Що ти хочеш робити? Слухай, це божевілля! — закричали ми.

— Панове,— сказав він повільно, звільняючи свої руки,— хто хоче заплатити за мене двадцять червінців?

Усі замовкли і відійшли.

Вулич вийшов до другої кімнати й сів біля столу; всі подалися за ним. Він знаком запросив нас сісти навколо. Мовчки підкорялися йому: в цю хвилину він набув якоїсь таємничої влади над нами. Я уважно подивився йому в очі; але він спокійними і нерухомими очима зустрів мій допитливий погляд, і бліді губи його усміхнулися; та, незважаючи на його незворушність, мені здавалося, я читав печать смерті на блідому його обличчі. Я помічав, і багато старих воїнів підтверджували моє спостереження, що часто на обличчі людини, яка має померти через кілька годин, є якийсь чудний відбиток неминучої долі, так що звичним очам трудно помилитися.

— Ви сьогодні вмерете,— сказав я. Він швидко до мене обернувся, але відповів поволі і спокійно:

— Може, так, може, й ні...

Потім, звернувшись до майора, спитав: чи заряджений пістолет? Стурбований майор не пам'ятав добре.

— Та годі-бо, Вуличе! — вигукнув хтось.— Певне, що заряджений, коли в головах висів; що за охота жартувати!..

— Дурні жарти! — підхопив хтось.

— Ставлю п'ятдесят карбованців проти п'яти, що пістолет не заряджений! — вигукнув третій.

Склалися нові парі.

Мені набридла ця довга церемонія.

— Слухайте,— сказав я,— або застреліться, або повісьте пістолет на місце, і ходімо спати.

— Звичайно,— вигукнули інші,— ходімо спати.

— Панове, я вас прошу не рухатися з місця! — сказав Вулич, приставивши дуло пістолета до лоба. Всі наче скам'яніли.

— Пане Печорін,— додав він,— візьміть карту й киньте вгору.

Я взяв зі стола, як тепер пам'ятаю, червового туза й кинув угору: віддих у всіх перехопило; всі очі, виявляючи страх і якусь химерну цікавість, бігали від пістолета до фатального туза, що з трепетом опускався поволі: в ту хвилину, як він торкнувся стола, Вулич спустив курок... осічка!

— Хвалити бога,— вигукнули кілька чоловік,— не заряджений...

— Подивимось усе ж,— сказав Вулич. Він знову звів курок, прицілився в кашкет, що висів над вікном, постріл пролунав — дим наповнив кімнату; коли він розійшовся, зняли кашкет, він був пробитий у самій середині, і куля глибоко засіла в стіні.

Хвилин зо три ніхто не міг слова вимовити; Вулич преспокійно пересипав у свій гаманець мої червінці.

Почалися балачки про те, чому пістолет першого разу не вистрілив; одні казали, що, мабуть, панівка була засмічена, інші говорили пошепки, що раніш порох був сирий і що Вулич присипав свіжого; але я зауважив, що це припущення несправедливе, бо я весь час не спускав очей з пістолета.

— Ви щасливі у грі! — сказав я до Вулича.

— Вперше в житті,— відповів він, самозадоволено усміхаючись. — Це краще за банк і штос.

— Зате трошки небезпечніше.

— А що? ви почали вірити в приречення?

— Вірю; тільки не розумію тепер, чому мені здавалося, ніби ви неодмінно маєте сьогодні померти...

Він, той самий, який так недавно цілив собі преспокійно в лоб, тепер раптом спалахнув і збентежився.

— Одначе ж досить! — сказав він, встаючи.— Парі наше закінчилось, і тепер ваші зауваження, мені здається, недоречні... — Він узяв кашкета й пішов. Це мені здалося чудним,— і дарма.

Незабаром усі розійшлися по домах, по-різному міркуючи про химери Вулича і, певне, в один голос називаючи мене егоїстом, бо я держав парі проти людини, яка хотіла застрілитися; наче Вулич без мене не міг знайти нагоди!..

Я повертався додому пустими провулками станиці; місяць, повний і червоний, як заграва пожежі, починав виходити з-за зубчастого обрію будинків; зорі спокійно сяяли на темно-блакитному небосхилі, і мені стало смішно, коли я згадав, що були колись люди премудрі, які думали, що світила небесні беруть участь у наших нікчемних суперечках за клапоть землі чи за які-небудь вигадані права. І що ж? ці лампади, засвічені, на їх думку, лише для того, щоб освітлювати їх битви та перемоги, сяють так само, як і колись, а їх пристрасті і надії давно погасли разом з ними, як вогник, запалений на узліссі безтурботним мандрівником! А зате яку силу волі давала їм певність, що ціле небо, з своїми незчисленими мешканцями, на них дивиться із співчуттям, хоч німим, та незмінним!.. А ми, їхні жалюгідні нащадки, блукаючи по землі без переконань і гордості, без насолоди і страху, крім того мимовільного побоювання, що стискає серце від думки про неминучий кінець, ми нездатні більш до великих жертв ні на благо людства, ні навіть для власного нашого щастя, бо знаємо його неможливість і переходимо байдуже від сумніву до сумніву, як наші предки кидалися від одної помилки до другої, не маючи, як вони, ні надії, ні навіть тієї невиразної, хоч істинної насолоди, що її зустрічає душа в усякій боротьбі з людьми чи з долею...

Й багато інших таких думок проходило в голові моїй; я їх не стримував, бо не люблю зупинятися на якій-небудь абстрактній думці; і до чого це веде?.. У першій молодості моїй я був мрійником; я любив плекати напереміну то похмурі, то райдужні образи, які малювала мені невгамовна й жадібна уява. Але що від цього мені залишилось? лише втома, як після нічної битви з привидами, і туманний спогад, сповнений жалів. У цій марній боротьбі вичерпав я і запал душі, і твердість волі, необхідну для справжнього життя; я вступив у це життя, переживши його вже у думках, і мені стало нудно й гидко, як тому, хто читає погане наслідування давно йому відомої книги.

Пригода цього вечора справила на мене досить глибоке враження й розбурхала мої нерви. Не знаю напевне, вірю я тепер у приречення чи ні, але того вечора я в нього твердо вірив: доказ був разючий, і я, незважаючи на те, що посміявся з наших предків та їх послужливої астрології, попав мимохіть у їхню колію; але я зупинив себе вчасно на цьому небезпечному шляху, і, маючи правило нічого не заперечувати остаточно і нічому не ввірятися сліпо, відкинув метафізику геть і почав дивитися під ноги. Така обережність була дуже до речі: я мало не впав, наткнувшись на щось товсте і м'яке, але, як видно,

неживе. Нахилиюся — місяць уже світив просто на дорогу — і що ж? передо мною лежала свиня, розрубана навпіл шаблею... Тільки-но я встиг її розглядіти, як почув гупання кроків: два козаки бігли з провулка; один підійшов до мене і спитав, чи не бачив я п'яного козака, який гнався за свинею. Я сказав їм, що не зустрічав козака, і показав на нещасну жертву його несамовитої хоробрості.

— Отакий розбишака! — сказав другий козак. — Як нап'ється чихирю⁶⁷, так і починає сікти все, що трапить під руку. Ходімо за ним, Єремійовичу, треба його зв'язати, а то...

Вони пішли, а я рушив далі дуже обережно і нарешті щасливо добрався до своєї квартири.

Я жив у одного старого вряdnика, якого любив за його добру вдачу, а особливо за гарненьку дочку Настю.

Вона, як звичайно, очікувала мене біля хвіртки, загорнувшись у шубку; місяць освітлював її милі губки, посинілі від нічного холоду. Пізнавши мене, вона усміхнулася, та мені було не до неї. «Бувай, Насте!» — сказав я, проходячи мимо. Вона хотіла щось відповісти, але тільки зітхнула.

Я зачинив за собою двері своєї кімнати, засвітив свічку й кинувся на ліжко; тільки сон цього разу не брав мене довше, ніж звичайно. Вже схід почав бліднути, коли я заснув, та, видно, було написано на небесах, що цієї ночі я не висплюся. О четвертій годині ранку два кулаки застукали до мене у вікно. Я схопився: що таке?.. «Вставай, одягайся!» — гукало до мене кілька голосів. Я похапцем одягнувся і вийшов.

— Знаєш, що сталося? — сказали мені в один голос три офіцери, які прийшли за мною; вони були бліді як смерть.

— Що?

— Вулича вбито. Я остовпів.

— Так, убито! — повторили вони. — Ходімо скоріш.

— Та куди йти?

— Дорогою дізнаєшся.

Ми пішли. Вони розповіли мені все, що трапилося, з домішкою різних зауважень щодо чудного приречення, яке врятувало його від неминучої смерті за півгодини до смерті. Вулич ішов сам-один темною вулицею; на нього наскочив п'яний козак, що порубав свиню, і, можливо, пройшов би мимо, не помітивши його, якби Вулич, раптом зупинившись, не сказав: «Кого ти, голубе, шукаєш?» — «Тебе!» — відповів козак, ударивши його шаблею, і розтяв його від плеча майже до серця... Два козаки, які зустріли

⁶⁷ Чихир — сорт кавказького виноградного вина.

мене і стежили за вбивцею, наспіли, підняли пораненого, але він уже вмирав і сказав лише три слова: «Він казав правду». Лише мені було зрозуміле темне значення цих слів: вони стосувалися мене; я мимоволі напрозорочив бідолашному його долю; мій інстинкт не обманув мене. Його обличчя змінилося, і я наче прочитав на ньому печать близької смерті.

Убивця зачинився в пустій хаті, край станиці: ми йшли туди. Багато жінок бігло з плачем у той самий бік; інколи спізнившись, на вулицю вискакував козак і, похапцем пристебуючи кинджала, бігом випереджав нас. Метушня була страшенна.

От, нарешті, ми прийшли; дивимося: навколо хати, двері й віконниці якої зачинено зсередини, стоїть натовп. Офіцери й козаки гаряче розмовляють між собою; жінки плачуть, примовляючи, й голосять. Серед них упало мені в око виразне обличчя старої, що виявляло страшний розпач. Вона сиділа на товстій колоді, спершись ліктями на свої коліна й підтримуючи голову руками: то була мати вбивці. Її губи час від часу ворушилися... молитву вони шепотіли чи прокляття?

Тим часом треба було на щось зважитися і схопити злочинця. Ніхто, однак, не насмільювався кинутись першим.

Я підійшов до вікна й подивився в щілину віконниці: блідий, він лежав долі, тримаючи в руці пістолет; закривавлена шабля лежала біля нього. Він страшно поводив круг себе виразними своїми очима; часом він здригався й хапав себе за голову, ніби неясно пригадуючи вчорашнє. Я не прочитав великої рішучості в цьому неспокійному погляді і сказав майорові, що даремно він не накаже виламати двері й кинутися туди козакам, бо краще це зробити тепер, ніж потім, коли він зовсім отямиться.

В цей час старий осавул підійшов до дверей і назвав його на ім'я; той відгукнувся.

— Нагрішив, друже Юхимовичу, — сказав осавул, — то вже нічого робити, скорися!

— Не скорюся! — відповів козак.

— Побійся бога! ти ж не чеченець окаянный, а чесний християнин. Ну, вже коли гріх твій призвів до такого, нічого не вдієш: своєї долі не минеш!

— Не скорюся! — закричав козак грізно, і чути було, як клацнув зведений курок.

— Гей, тітко! — сказав осавул до старої. — Поговори з сином; ану ж тебе послухає...

Це ж тільки бога гнівити. Та подивись, ось і пани вже дві години чекають.

Стара подивилася на нього уважно й похитала головою.

— Василю Петровичу, — сказав осавул, підійшовши до майора, — він не здається — я його знаю; а якщо двері виламати, то багато наших переб'є. Чи не накажете краще його пристрелити? у віконниці щілина широка.

В цю хвилину у мене в голові майнула чудна думка: подібно до Вулича, я надумав випробувати долю.

— Стривайте,— сказав я майорові,— я його візьму живого. — Звелівши осавулові завести з ним розмову й поставивши біля дверей трьох козаків, готових вибити їх і кинутися мені на допомогу за даним знаком, я обійшов хату й наблизився до фатального вікна; серце моє дуже билось.

— Ах ти, клятий! — кричав осавул. — Що ти глузуєш з нас, чи що? а може, думаєш, що ми з тобою не справимося? — Він став стукати в двері з усієї сили; я, припавши оком до щілини, стежив за рухами козака, який не чекав з цього боку нападу,— і раптом відірвав віконницю й кинувся у вікно головою вниз. Постріл гримнув у мене над самим вухом, куля зірвала еполет. Але дим, наповнивши кімнату, перешкодив моєму супротивникові знайти шаблю, що лежала біля нього. Я схопив його за руки; козаки вдерлися, і не минуло трьох хвилин, як злочинця вже було зв'язано й відведено під конвоем. Народ розійшовся, офіцери мене поздоровляли — і справді, було з чим.

По всьому цьому як би, здається, не стати фаталістом? Але хто знає напевне, переконаний він у чому чи ні?.. І як часто ми вважаємо за переконання оману почуттів або промах розуму!.. Я люблю все брати під сумнів: цей нахил розуму не заважає рішучості характеру; навпаки, щодо мене, то я завжди сміливіше йду вперед, коли не знаю, що на мене чекає. Адже гіршого за смерть нічого не станеться — а смерті не минеш!

Повернувшись до фортеці, я розповів Максимові Максимовичу все, що трапилось зі мною і чого я був свідком, і побажав почути його думку щодо приречення. Він спочатку не розумів цього слова, але я пояснив його, як міг, і тоді він сказав, значуще похитавши головою:

— Еге ж, звичайно! Це штука досить химерна!.. А втім, ці азіатські курки часто осікаються, коли погано змащені чи' не досить міцно притиснеш пальцем. Признаюсь, не люблю я також гвинтівок черкеських; вони якось нашому братові не личать: приклад маленький,— так і дивися, що носа опече... Зате вже шаблі в їх — просто куди твоє діло! Потім він промовив, трохи подумавши: — Еге, жаль бідолаху... І надав же йому лихий уночі з п'яним розмовляти!.. А втім, видно, так уже в нього на роду було написано!..

Більше я від нього нічого не міг добитися: він взагалі не любить метафізичних дискусій.

(Переклад О. Кундзіча)

Гобсек

Баронові Баршу де Пеноен

З-поміж усіх вихованців Вандомського коледжу, мабуть, тільки ми з тобою обрали літературний шлях. Ми, що захоплювалися філософією в тому віці, коли нам годилося захоплюватися тільки *De vigis*. Ми зустрілися з тобою знову, коли я писав цю повість, а ти працював над своїми прекрасними творами про німецьку філософію. Отже, ми обидва лишилися вірні своєму покликанню. Сподіваюсь, тобі так само приємно буде побачити тут своє ім'я, як мені приємно написати його.

Твій давній шкільний товариш де Бальзак.

Якось узимку 1829–1830 року в салоні віконтеси де Гранльє до першої години ночі засиділися двоє гостей, що не належали до її рідні. Один з них, вродливий юнак, пішов, як тільки пробив годинник. Коли стукіт його екіпажа розлігся по подвір'ю, віконтеса, побачивши, що лишилися тільки її брат і друг сім'ї, які закінчували партію в пікет, підійшла до доньки; дівчина стояла біля каміна і, здавалося, уважно розглядала прозорі візерунки на екрані, хоч насправді так явно прислухалась до шуму кабриолета, що це підтвердило побоюваннями матері.

— Каміло, якщо ти й далі так поводитимешся з молодим графом де Ресто, як сьогодні ввечері, я змушена буду не приймати його більше. Послухайся мене, моя дитино, якщо ти віриш моїй ніжній любові, дозволь мені керувати тобою в житті. У сімнадцять років дівчина ще не може судити ні про майбутнє, ні про минуле, ні про певні суспільні вимоги. Я зверну твою увагу тільки на одну обставину. У пана де Ресто є мати, що здатна розтринькати мільйони, жінка низького походження, дівоче прізвище її Горіо, і в молоді роки вона давала чимало приводів до пліток. Вона так погано ставилася до свого батька, що, либонь, не заслуговує мати такого гарного сина. Молодий граф обожнює її та підтримує з синівською відданістю, вартою найбільшої похвали;— так само піклується він про свого брата і сестру. Та яка б чудова не була його поведінка, — додала віконтеса, лукаво усміхаючись, — поки жива його мати, жодна порядна родина не наважиться довірити юному Ресто майбутнє і статок своєї доньки.

— Я почув кілька слів, що спонукають мене втрутитися до вашої розмови з мадемуазель де Гранльє, — вигукнув друг дому. — Я виграв, графе, — сказав він, звертаючись до партнера. — Залишаю вас, щоб поспішити на допомогу вашій племінниці.

— От що означає мати слух адвоката, — мовила віконтеса. — Любий мій Дервілю! Як ви могли почути те, що я так тихо казала Камілі?

— Я все зрозумів з виразу ваших очей, — відповів Дервіль, сідаючи у м'яке крісло, що стояло біля каміна.

Дядько сів поруч своєї племінниці, а пані де Гранльє встигла в низенькому зручному кріслі між донькою і Дервілем.

— Час, віконтесо, розповісти вам одну історію, що змусить вас змінити свою думку про багатство графа де Ресто.

— Історію? — вигукнула Каміла. — Починайте ж мерщій, пане Дервілю.

Дервіль кинув на пані де Гранльє погляд, який дав їй зрозуміти, що ця оповідь зацікавить її. Віконтеса де Гранльє багатством і знатністю роду була одною з найвпливовіших дам Сен-Жерменського передмістя, і, звісно, може здатися дивним, що якийсь паризький адвокат наважувався говорити з нею так невимушено і поводитись у її салоні так вільно; проте це досить легко пояснити. Пані де Гранльє, повернувшись до Франції разом з королівською родиною, оселилася в Парижі, де спочатку жила тільки на пенсію, призначену їй Людовіком XVIII із сум цивільного листа — становище для неї нестерпне. Дервіль випадково виявив деякі формальні неправильності, допущені ще республікою під час продажу особняка де Гранльє, і заявив, що будинок мають повернути віконтесі. Уклавши акордний договір, він розпочав процес і виграв його. Підбадьорений цим успіхом адвокат так щасливо повів процес проти якоїсь, не пам'ятаю вже, якої саме, богадільні, що добився повернення віконтесі лісових угідь Лісне. Потім утвердив її права на кілька акцій Орлеанського каналу і досить значне нерухоме майно, що його імператор передав громадським установам. Повернутий завдяки спритності молодого повіреного статок пані де Гранльє став давати близько шістдесяти тисяч франків річного прибутку, а тут наспів закон про відшкодування збитків емігрантам, і вона одержала величезні гроші. Людина неабиякої чесності, освічена, скромна і добре вихована, адвокат відтоді став другом сім'ї Гранльє. Своїм поведінням щодо пані де Гранльє він здобув пошану і клієнтуру в найкращих домах Сен-Жерменського передмістя, однак не скористався з цієї прихильності, як зробила б на його місці людина честолобна. Він не погоджувався на пропозиції віконтеси, що умовляла його продати свою контору і перейти до судового відомства, де він за її протекцією швидко зробив би кар'єру. За винятком дому пані де

Гранльє, де він іноді проводив вечори, він бував у вищому світі тільки заради того, щоб підтримувати свої зв'язки. Він був щасливий тим, що, ревно захищаючи інтереси віконтеси де Гранльє, показав їй свій хист, інакше-бо він ризикував втратити свою контору, бо в душі не був справжнім адвокатом. З того часу, як граф Ернест де Ресто почав бувати у віконтеси і Дервіль помітив симпатію Каміли до цього юнака, адвокат став постійним гостем у пані де Гранльє, немов якийсь джэнджик з Шосе д'Антен, недавно допущений в аристократичні кола Сен-Жерменського передмістя. За кілька днів перед цим вечором він, зустрівши на одному балу Камілу, сказав їй, кивнувши на молодого графа:

— Шкода, що в цього хлопчика немає двох або трьох мільйонів, правда?

— А хіба це таке вже щастя? Не думаю, — відповіла вона. — Пан де Ресто дуже обдарована, освічена людина і має добру репутацію у міністра, в якого він служить. Я не сумніваюся, що він стане видатним діячем. А коли «цей хлопчик» добереться до влади, багатство саме прийде до нього.

— Так, але якби він уже тепер був багатий!

— Якби він був багатий, — сказала Каміла, зашарівшись, — то всі дівчата, скільки їх тут є, почали б змагатися за нього, — додала вона, кивнувши на дівчат, що танцювали кадрили.

— І тоді, — додав адвокат, — мадемуазель де Гранльє була б не одна, з якої він не зводить погляду. Але чому ви червонієте? Він вам подобається, правда ж? Ну, скажіть Каміла спурхнула з крісла.

«Вона любить його», — подумав Дервіль.

З того дня Каміла почала ставитися до адвоката з особливою увагою, помітивши, що він схвалює її прихильність до молодого графа Ернеста де Ресто. Досі, хоч вона й знала про все, чим її родина завдячує Дервілеві, в її ставленні до нього було більше поваги, ніж справжньої дружби, більше ввічливості, ніж теплоти; її манери, як і тон її голосу, завжди давали йому відчуття відстані, встановлену між ними світським етикетом. Вдячність — це борг, який діти не завжди охоче приймають у спадщину від батьків.

— Ця пригода, — сказав Дервіль, трохи помовчавши, — нагадує мені єдиний у моєму житті Ну от, ви вже й смієтесь, — зауважив він, — гадаючи, що адвокат збирається розповісти вам роман зі свого життя. Але ж і мені було колись, як і всім людям, двадцять п'ять років, і в цьому віці я вже набачився дивних речей. Я мушу почати з розповіді про одну особу, якої ви не могли знати. Мова йде про лихваря. Уявіть собі жовтувато-бліді, тьмяне обличчя, з дозволу Академії, я назвав би його місячним ликом, бо воно скидалося

на позолочене срібло, з якого зійшла позолота. Волосся в мого лихваря було зовсім гладеньке, завжди старанно зачесане, з сивиною, попелясто-сіре. Риси його обличчя, непорушні, холодні, як у Талейрана, були мов вилиті з бронзи. Його маленькі очі, жовті, як у тхора, були майже зовсім без вій і боялися світла; тому він захищав їх козирком старого картуза. Кінчик гострого носа був так поритий віспою, що скидався на буравчик. Губи в нього були тонкі, як в алхіміків та старезних дідів на картинах Рембрандта або Метсу. Говорив цей чоловік тихо, лагідно і ніколи не гарячкував. Його вік був загадкою: не знати було, чи він передчасно постарівся, чи зберіг свою молодість, щоб вона йому служила вічно. Його кімната, де все було охайне і потерте, починаючи з зеленого сукна на письмовому столі до килима над ліжком, — скидалася на холодну оселю самотньої старої діви, що цілими днями стирає порошок зі своїх меблів. Узимку головешки в каміні, завжди присипані купкою попелу, диміли, ніколи не розгоряючись полум'ям. Його вчинки, з тієї миті, коли він прокидався і до нападів кашлю ввечері, були розмірені, як коливання маятника. Це була якась людина-автомат, котру нібито щоденно заводили. Якщо торкнутись мокриці, що повзе по паперу, вона зупиниться і прикинеться мертвою; так само і цей чоловік спинявся раптом посеред розмови і мовчав, коли проїжджав екіпаж, чекаючи, доки гуркіт стихне, щоб не напружувати голосу. Наслідуючи Фонтенеля, він заощаджував свою життєву енергію, приборкуючи в собі всі людські почуття. Тим-то життя його текло так само безшумно, як пісок у старовинному пісковому годиннику. Іноді його жертви обурювались, несамовито кричали, потім наставала глибока тиша, немов у кухні, де щойно зарізали качку. Надвечір людина-вексель ставала звичайною людиною, а злиток металу в її грудях — людським серцем. Якщо цей чоловік був задоволений з минулого дня, він потирав руки, а з глибоких зморшок його обличчя неначе випромінювався димок веселості, справді-бо неможливо інакше передати німу гру його мускулів обличчя, що нагадувала беззвучний сміх Шкіряної панчохи. Навіть під час найсильніших проявів радості його мова була односкладова, а манери стримані. От якого сусіду послав мені випадок, коли я жив на вулиці де Гре, будучи ще тільки молодшим клерком у конторі адвоката і закінчуючи третій курс юридичного факультету. Цей вогкий і похмурий будинок не мав двору, всі вікна його виходили на вулицю, а кімнати були розміщені, мов чернечі келії: всі однакові за розміром, єдині двері кожної виходили у довгий напівтемний коридор з маленькими віконцями. Цей дім і справді був колись монастирським готелем. Веселий настрій якого-небудь світського гульвіси згасав при першому погляді на похмуру оселю ще до того, як він заходив до мого сусіди: будинок і його господар були схожі один на одного — мов скеля і устриця, що приліпилася до неї.

Єдиною людиною, з якою старий підтримував стосунки, був я: він заходив до мене попросити вогню, позичити книжку, газету, дозволяв мені вечорами приходити в його келію, і ми часом розмовляли, коли він був у гарному настрої. Ці ознаки довір'я були наслідком чотирирічного сусідства і моєї розсудливої поведінки, що через брак грошей багато в чому була схожа на життя цього старого. Чи були в нього родичі, друзі? Був він багатий чи бідний? Ніхто б не міг відповісти на ці запитання. Я ніколи не бачив у нього грошей. Його багатство зберігалось, мабуть, у банківських склепах. Він сам стягав гроші по векселях, бігаючи по всьому Парижу на своїх сухих, як у оленя, ногах. А втім, він був мученик своєї обережності. Якось випадково при ньому було золото, і раптом з кишені жилета хтосьна-як випав наполеондор. Один пожилець, що йшов за ним по сходах, підняв монету і подав йому.

— Це не моя, — відповів той, замахавши рукою. — У мене — золото?! Хіба, я жив би так, як живу, коли б був багатий?

Уранці він сам готував собі каву на залізній жаровні, що завжди стояла в закіптюженому кутку каміна; кухмістер приносив йому обід. Наша стара воротарка в певний час приходила прибирати його кімнату. Нарешті, з примхи долі, що її Стерн назвав би приреченістю, цю людину звали Гобсек. Пізніше, коли я вів його справи, я дізнався, що тоді, як ми з ним познайомилися, йому було майже сімдесят шість років. Він народився 1740 року в передмісті Антверпена; мати його була єврейка, батько — голландець, звали його Жан-Естер Ван Гобсек. Ви, звичайно, пригадуєте, як увесь Париж був схвилюваний вбивством жінки, прозваної Чарівна Голландка. Коли я випадково заговорив про це з моїм колишнім сусідом, він, не виявляючи ні найменшої цікавості, ні найменшого здивування, мовив:

— Це моя двоюрідна онука.

То було все, що він сказав з приводу смерті його єдиної спадкоємниці, онуки своєї сестри. На судовому розгляді я дізнався, що Чарівну Голландку справді звали Сарою ван Гобсек. Коли я спитав, чим пояснити той дивний випадок, що його двоюрідна онука мала його прізвище, він, усміхнувшись, відповів:

— У нашій родині жінки ніколи не виходили заміж.

Цей дивний чоловік жодного разу не захотів побачити будь-кого з чотирьох жіночих поколінь свого роду. Він ненавидів своїх спадкоємців і не уявляв собі, щоб його багатством міг коли-небудь володіти хтось інший, крім нього, навіть після його смерті. Коли йому було десять років, мати влаштувала його юнгою на кораблі, що відпливав у голландські володіння в Ост-Індії. Там він промандрував двадцять років. І зморшки на

його жовтуватому чолі зберігали таємниці страшних випробувань, раптових жахів, несподіваних подій, романтичних невдач, безмежних утіх, перенесений голод, розтоптане кохання, набуте, втрачене і знов набуте багатство, безліч смертельних небезпек, коли життя, що висіло на волосинці, рятували рішучими і жорстокими заходами. Він знав пана де Лаллі, адмірала Симеза, пана де Кергаруета, пана д'Естена, суддю де Сюфрена, пана де Портандюера, лорда Корнуельса, лорда Гастінгса, батька Тіппо-Саїба і самого Тіппо-Саїба. Той савойяр, що служив у Делі у раджі Мадгаджі-Синдіага і стільки зробив для встановлення влади Магратів, мав справи з ним. У нього були зв'язки з Віктором Юзом та багатьма іншими славетними корсарами, бо він довго жив на острові Сен-Тома. Він усе перепробував, щоб розбагатіти, навіть намагався відшукати золото знаменитого в околицях Буенос-Айреса племені дикунів. Він мав стосунок до всіх подій американської війни за незалежність. Проте коли йому доводилося говорити про Індію або Америку, а про них він говорив тільки зі мною, і то дуже рідко, то здавалося, що після цього він немовби кається за свою балакучість. Якщо людяність і товариськість вважати за релігію, то його можна було назвати атеїстом. І хоч я й поставив собі за мету зрозуміти його, я все ж мушу, на сором собі, признатися, що до останньої миті його внутрішній світ лишився для мене таємницею. Іноді я питав себе, до якої статі він належить. Якщо всі лихварі схожі на нього, то, гадаю, вони без статі. Чи лишився він вірний релігії своєї матері, а чи дивився на християн, як на свою здобич? Чи став він католиком, магометанином, брахманом або лютеранином? Я ніколи нічого не міг дізнатися про його релігійні переконання. Здавалося, він скоріше байдужий до релігії, аніж невіруючий. Раз увечері я зайшов до цього чоловіка, у якого все життя зводилося до золота і якого, іронічно чи на сміх, його жертви, котрих він називав своїми клієнтами, прозивали «батечко Гобсек».

Він, як завжди, сидів у своєму кріслі, нерухомий, мов статуя, втупивши очі в карниз каміна, на якому він, здавалося, перечитував свої дисконтові векселі. Чадна лампа на зеленій підставці кидала світло, що не тільки не оживляло обличчя старого, але ще більше підкреслювало його блідість. Він мовчки глянув на мене і кивнув на приготований для мене стілець.

«Про що думає ця істота? — питав я себе. — Чи знає вона, що на світі є бог, почуття, жінки, щастя?»

Я пожалів його, як пожалів би хворого. Але водночас я добре розумів, що коли в нього в банку лежать мільйони, то в думці він може володіти всією землею, яку він об'їздив, обнищпорив, зважив, оцінив, пограбував.

— Добрий вечір, батечку Гобсеку, — сказав я.

Він повернув до мене голову, і його густі чорні брови дещо зійшлися, — цей характерний порух у нього рівноцінний найпривітнішій усмішці жителя півдня.

— Ви сьогодні такі похмурі, як того дня, коли вас повідомили про банкрутство видавця, спритністю якого ви так захоплювалися, хоч і самі стали його жертвою.

— Жертвою? — спитав він здивовано.

— Хіба, щоб дійти полюбовної згоди, він не віддав вам борг вексялями, підписаними після банкрутства фірми, а коли його справи поліпшали, хіба він не примусив вас зменшити йому борг на підставі цієї угоди?

— Так, він був хитрий, — відповів старий. — Але я його потім перехитрив. А що, у вас є які-небудь векселі для протесту? Здається, сьогодні тридцяте число.

Про гроші я говорив з ним уперше. Він глузливо глянув на мене, потім солодким голосом, інтонації якого були схожі на звуки, що їх добуває з флейти невправний учень, сказав:

— Я розважаюсь.

— Отже, ви іноді і розважаєтесь?

— А ви гадаєте, що поет це тільки той, хто друкує вірші? — спитав він, знизавши плечима і презирливо глянувши на мене.

«Поезія? У такій голові?» — подумав я, бо ще нічого не знав про його життя.

— А в кого життя може бути таке блискуче, як у мене? — сказав він, і очі його заблищали. — Ви молоді, у вас кров грає, а в голові туман. Ви дивитеся на палаючі головешки в каміні і бачите у вогниках жіночі личка, а я бачу там тільки вугілля. Ви вірите в усе, а я ні в що не вірю. Ну що ж, збережіть свої ілюзії, коли можете. Я зараз підіб'ю вам підсумок людського життя. Чи ви мандруватимете, чи сидітимете біля каміна та своєї дружини, неминуче прийде час, коли життя стане тільки звичкою до певного улюбленого вами оточення. Щастя полягатиме тоді у тренуванні своїх здібностей, звернутих на речі реальні. Крім цих двох правил, усе інше — облуда. Мої принципи змінювалися залежно від обставин, я мусив їх змінювати на кожній географічній широті. За те, чим у Європі захоплюються, в Азії карають. Те, що в Парижі вважають гріхом, за Азорськими островами стає конче потрібним. Нічого немає тривкого на цім світі, є тільки умовності, що змінюються залежно від клімату. Для того, хто змушений пристосуватися до всіх життєвих умовностей, переконання й мораль — пусті слова. Непохитне тільки одне-єдине почуття, яким наділила нас природа: інстинкт самозбереження. У наших європейських суспільствах цей інстинкт називається особистим інтересом. Якби ви прожили стільки, як я, то знали б, що з усіх земних благ є тільки одне, досить надійне,

щоб людина прагнула його. Це є золото. В золоті втілено всі людські сили.

Я подорожував, я бачив, що по всій землі є рівнини й гори; рівнини набридають, гори втомлюють; отже, в якій місцевості — то байдуже. Що ж до звичаїв, — то людина скрізь однакова: скрізь точиться боротьба між бідним і багатим, скрізь вона неминуча. То краще вже самому утискувати, ніж дозволяти, щоб тебе утискували інші. Скрізь мускулясті люди працюють, а хирляві мучаться. Та й утіхи скрізь однакові, і скрізь вони однаково вичерпують сили; гору бере над усіма тільки одне почуття — порожній гонор. Гонор — це завжди наше «я». А що може вдовольнити гонор? Золото! Щоб здійснити ваші примхи, потрібні час, матеріальні засоби або зусилля. І от золото містить у собі все це в зародку і все дає в дійсності.

Тільки божевільні або хворі можуть вбачати щастя в тому, щоб грати щовечора в карти, сподіваючись виграти кілька су. Тільки дурні можуть марнувати час, розмірковуючи про буденні справи — ляже така-то пані на канапі сама чи з ким-небудь, і чого в неї більше: крові чи лімфи, темпераменту чи доброчесності. Тільки простаки можуть уявляти собі, що дають користь своїм ближнім, встановлюючи політичні принципи, щоб керувати подіями, яких ніколи не можна передбачити. Тільки йолопи можуть залюбки говорити про акторів і повторювати їхні дотепи, робити щодня прогулянки, як звірі у своїй клітці, хіба що на більшому просторі; одягатися для інших, влаштовувати бенкети для інших, вихвалитися чистокровним конем або модним екіпажем, який пощастило придбати на три дні раніше, ніж сусідові. От вам життя наших парижан, усе воно вкладається в кілька фраз! Але погляньте на життя людей з висоти, на яку їм не піднятися. В чому щастя? Воно або у сильних почуттях, що збавляють життя, або в розмірених заняттях, які обертають його на добре відрегульований англійський механізм. Вище за це щастя стоїть допитливість, яку вважають благородною, прагнення пізнати таємниці природи або домогтися певних наслідків, відтворюючи її явища. Хіба не в цьому полягає, в загальних рисах, мистецтво і наука, пристрасть і спокій? Так от — усі людські пристрасті, розпалені зіткненням ваших суспільних інтересів, урочисто проходять переді мною, і я дивлюсь на них, а сам живу в спокої. Вашу наукову допитливість, цю своєрідну боротьбу, у якій людина завжди зазнає поразки, я заміню проникненням у всі спонукальні причини, що рухають людство. Одне слово, я володію світом, не втомлюючи себе, а світ не має наді мною ані найменшої влади. Ось послухайте, — промовив він, помовчавши, — я розповім вам про дві події сьогодення ранку, які відбулися на моїх очах, і ви зрозумієте, в чім полягають мої втіхи.

Він підвівся, замкнув двері на засуву, запнув стару килимову фіранку, кільця якої заскреготіли на пруті, і знову сів у крісло.

— Сьогодні вранці, — сказав він, — я мав одержати гроші тільки за двома векселями, решту я віддав напередодні замість готівки своїм клієнтам. Усе ж таки прибуток! Бо, дисконтуючи вексель, я відраховую суму на поїздку, щоб одержати гроші, і беру сорок су на візника, якого і не думав наймати. Хіба не дивно, що моє діло примушує мене бігати по Парижу заради шести франків дисконтних процентів? Це мене! Людину, нікому не підлеглу, мене, що платить тільки сім франків податку. Перший вексель на тисячу франків подав один молодик, красунь і джэнджик: у нього гаптований жилет, у нього і лорнет, і тильбюрі, і англійський ніж, і багато іншого. А видала вексель одна з найвродливіших паризьких жінок, дружина багатого землевласника, графа. Чому графиня підписала вексель, юридично недійсний, але фактично надійний? Адже ці нещасні жінки, світські дами, так бояться сімейного скандалу, коли б вексель було опротестовано, що ладні розплатитися самі собою, коли не можуть заплатити грішми. Мені закортіло довідатися про таємну ціну цього векселя. Що тут приховується: дурість, необачність, кохання чи жалість? Другий вексель на таку саму суму, підписаний Фанні Мальво, подав мені купець, який торгує тканинами і вже майже розорився. Жодна людина, маючи хоч який-небудь кредит у банку, не прийде в мою контору, бо перший крок від моїх дверей до мого письмового стола свідчить про розпач, про відмову кредиту в усіх банкірів і близьке банкрутство. Отже, мені доводиться бачити тільки зацькованих оленів, оточених зграєю кредиторів. Графиня живе на вулиці Ельдер, а Фанні — на вулиці Монмартр. Яких тільки здогадів я не робив, виходячи вранці з дому! Якщо ці дві жінки неплатоспроможні, вони приймуть мене з більшою пошаною, ніж рідного батька. Яких тільки комедій не гратиме переді мною графиня за тисячу франків! Вона прикинеться щиросердою, почне говорити зі мною ніжним голосом, яким воркує з тим молодиком, на ім'я якого видано вексель, почне розсипати пестливі слова, може, навіть благатиме мене! А я

Старий кинув на мене холодний погляд.

— А я непохитний, — сказав. — Я з'явлюсь там, як месник, як муки сумління. Та облишмо здогади. Приходжу.

— Графиня ще спить, — каже мені покоївка.

— Коли її можна бачити?

— Ополудні.

— Може, графиня нездужає?

— Ні, пане, але вона повернулася з балу о третій годині ранку.

— Мене звуть Гобсек, перекажіть їй, що приходив Гобсек. Я ще раз зайду ополудні.

І я йду собі, відзначаючи свої відвідини слідами на килимі, що вкриває східці. Я люблю бруднити килими в багачів — не через дріб'язкове самолюбство, але щоб дати відчуття пазури неминучості. Приходжу на вулицю Монмартр до непоказного на вигляд будиночка, відчиняю стару хвіртку і бачу один з тих темних дворів, у які ніколи не заглядає сонце. У комірчині воротаря чорно, шибки в ній схожі на рукави дуже поношеного ватного пальта — темні, заяложені, потріскані.

— Панна Фанні Мальво вдома?

— Вона вийшла, але якщо ви прийшли з векселем, то гроші ось тут.

— Я прийду пізніше, — сказав я.

Гроші залишено воротарці — чудово, але мені захотілося познайомитися з самою боржницею. Я уявляв її собі гарненькою вертихвісткою. Увесь ранок я провів на бульварі, роздивляючись гравюри, виставлені у вітринах магазинів, а коли пробило полудень, я вже був у вітальні, що межувала із графининою спальнею.

— Графиня щойно дзвонила мені, — сказала покоївка. — Не думаю, щоб вона зараз прийняла вас.

— Я почекаю, — відповів я, сідаючи в крісло. Гранчасті жалюзі відкрились, вбігла покоївка і сказала:

— Заходьте, пане.

З солоденького голосу покоївки я здогадався, що її господині платити нічим. Яку ж прекрасну жінку я тут побачив. Поспішаючи, вона накинула на свої голі плечі тільки кашемірову шаль і закуталась нею так, що легко можна було вгадувати її форми. Вона була в пеньюарі, обшитому білосніжними рюшами, — отже, графиня щороку витрачала близько двох тисяч франків на пралю. Її чорне волосся вибивалося густими кучерями з-під гарненької шовкової хустини, недбало зав'язаної вузлом на голові, як у креолок. Її постіль була безладно розкидана, певно, від неспокійного сну. Художник дорого заплатив би, щоб побути хоч кілька хвилин ранком у спальні моєї боржниці.

Під кокетливо підвішеними шторами зім'яте простирадло на пуховику із блакитного шовку, втиснена подушка, мереживна облямівка якої яскраво відрізнялася на блакитному тлі, зберігали неясний відбиток розкішних форм, що дражнив уяву. На широкій ведмежій шкурі, розстеленій коло лев'ячих ніжок ліжка, вирізьблених з червоного дерева, виблискувала пара білих атласних черевичків, кинутих з тим недбальством, що його викликає втома після балу. На спинці стільця висіла зім'ята сукня, рукавами торкаючись підлоги. Панчохи, такі тонкі, що їх заніс би найменший подув вітру, лежали зібгані коло

ніжки крісла. Білі підв'язки простягнулися вздовж маленького дивана. Дороге напіврозгорнуте віяло мінилося на каміні. Шухляди в комоді були висунуті. Квіти, діаманти, рукавички, пояс розкидано було по всій кімнаті. Я вдихав неясний аромат парфумів. У всьому була краса, позбавлена гармонії, розкіш і безладдя. А злидні, що під усім цим причаїлися, вже підводили голову і давали відчути свої гострі зуби їй або її коханцеві. Втомлене обличчя графині було схоже на цю кімнату, вкриту слідами минулого свята.

Ці порозкидані дрібнички збуджували в мені жаль: ще вчора вони були її вбранням і викликали в когось захоплення. Ці сліди кохання, розбитого муками сумління, цей образ марнотратного, розкішного, шумного життя виказували танталові зусилля задержати скороминущі втіхи. Червоні плями, що виступили на щоках молодої жінки, свідчили про ніжність її шкіри, але обличчя її мов припухло, а темні кола під очима, здавалося, вимальовувалися виразніше, ніж завжди. І все ж у неї було стільки природної сили, що ці ознаки нерозсудливого життя не спотворювали її вроди. Очі їй блищали. Схожа на одну з тих Іродіад, які завдячують своїм існуванням пензлеві Леонардо да Вінчі (я перепродавав колись картини старих майстрів), вона була сповнена життя і сили; нічого хирлявого, вбогого не було ні в лініях її фігури, ні в рисах лица; вона викликала почуття любові, але сама, здавалося мені, була дужча за любов. Вона мені сподобалась. Уже давно моє серце так не билось. Отже, я вже одержав плату. Я сам дав би тисячу франків за почуття, що нагадало б мені молодість.

— Пане, — сказала вона, запропонувавши мені сісти, — чи не зробите ви ласку, зачекавши борг?

— До завтрашнього полудня, графине, — відповів я, згортаючи поданий їй вексель. — До того часу я не маю права опротестувати його.

А нишком подумав: «Плати за свою розкіш, за свій титул, плати за своє щастя, за свої привілеї, якими ти користуєшся. Для охорони свого статку багаті вигадали суди, суддів і гільйотину, до яких, мов метелики на згубний для них вогонь свічки, тягнуться недосвідчені. Але для вас, людей, що сплять на шовках і під шовками, є щось інше: муки сумління, скрегіт зубовий, прихований усмішкою, химери з лев'ячою пащею, що встромлюють ікла вам у серце».

— Опротестувати? Невже ви думаєте про це? — вигукнула вона, дивлячись на мене. — Невже ви так мало поважаєте мене?

— Коли б, графине, сам король заборгував мені і вчасно не заплатив, я б подав у суд на нього ще скоріш, ніж на якого іншого боржника.

У цей час хтось тихенько постукав у двері.

— Мене немає вдома! — владним тоном сказала молода жінка.

— Анастасі, це я. Мені треба з вами поговорити.

— Трохи пізніше, мій любий, — відповіла вона вже не так гостро, але все ж суворо.

— Що за жарти! Ви ж з кимось розмовляєте, — відповів, заходячи, чоловік; це міг бути тільки сам граф.

Графиня глянула на мене і я зрозумів: вона стала моєю рабою. Свого часу, юначе, я був такий дурний, що не опротестовував векселів. 1763 року в Пондишері змилювався над одною жінкою; а вона мене любісінько, обдурила. Так мені й треба було — навіщо я повірив їй?

— Чого вам треба, добродію? — спитав мене граф. Я бачив, як графиня затремтіла всім тілом, як біла оксамитна шкіра на її шиї взялася пухирцями; по-простому кажучи, її шкіра стала гусячою. А я, я сміявся в душі, хоч ні один мускул не ворухнувся на моєму обличчі.

— Цей пан — один з моїх постачальників, — сказала графиня.

Граф повернувся до мене спиною, а я наполовину витягнув з кишені вексель. Побачивши цей невблаганний порух, молода жінка підійшла до мене і дала мені діамант.

— Візьміть, — сказала вона, — і йдіть звідси.

Я віддав їй вексель і, вклонившись, вийшов.

На мою думку, діамант коштував добрих тисячу двісті франків. У дворі я побачив цілу юрбу слуг, лакеї чистили свої лівреї, ваксували чоботи, конюхи мили розкішні екіпажі.

«От що, — подумав я, — жене до мене знатних панів. От що примушує їх благопристойно красти мільйони, зраджувати свою батьківщину. Щоб не закалятися, йдучи пішки, аристократ або той, ще під нього підробляється, ладні з головою поринути в болото».

Саме в цей час ворота розчинилися і впустили кабріолет молодого дженджика, що приніс мені вексель графині.

— Пане, — звернувся я до нього, коли він вийшов з кабріолета, — будьте ласкаві, передайте ці двісті франків графині і скажіть їй, що ту заставу, яку вона дала мені сьогодні вранці, я трохи притримаю і протягом тижня вона буде в її розпорядженні.

Дженджик узяв двісті франків і глузливо усміхнувся, немовби кажучи: «Ага, заплатила! Ну що ж, тим краще».

Я прочитав на його обличчі майбутнє графині. Цей вродливий білявий красунчик, холодний, бездушний картяр, розорить себе, розорить її, розорить її чоловіка, розорить

дітей, проциндрить їхню спадщину та й у інших салонах наробить більше спустошень, ніж ціла гаубична батарея у ворожому полку.

Потім я попрямував на вулицю Монмартр до мадемуазель Фанні. Зійшов по вузьких, дуже стрімких сходах. Коли я опинився на п'ятому поверсі, мене провели у квартиру з двох кімнат, де все блищало чистотою, як новенький дукат. Я не помітив ні порошинки на меблях у першій кімнаті, де мене прийняла господиня — мадемуазель Фанні, молода дівчина, вдягнена простенько, але зі смаком парижанки. В неї була граціозна голівка, свіже личко, привітний вигляд: каштанове, гарно зачесане волосся, спускаючись двома круглими начосами на скроні, відтіняло блакитні, чисті, як кришталь, очі. Денне світло, пробиваючись крізь маленькі фіранки на вікнах, м'яко освітлювало її миле личко. Безліч покроєних шматків полотна, розкиданих навколо неї, свідчили про її професію, — вона шила білизну. Ця дівчина видавалася духом самотності.

Подаючи їй вексель, я сказав, що вранці не застав її.

— Але ж гроші були у воротарки, — сказала вона.

Я вдавав, ніби не чую.

— Ви, здається, рано виходите з дому?

— Я дуже рідко виходжу, та коли працюєш уночі, то треба ж іноді хоч провітритись.

Я глянув на неї. З першого погляду зрозумів усе. Це була дівчина, яку злидні примушували працювати, не розгинаючи спини; вона, мабуть, походила з якоїсь чесної фермерської родини, на обличчі в неї були веснянки, які бувають здебільшого у сільських дівчат. Від неї віяло доброчесністю. Я ніби опинився в атмосфері щирості і душевної чистоти, і мені навіть стало легше дихати. Бідна наївна дівчина! Вона в щось вірила: над її простеньким ліжком з фарбованого дерева висіло розп'яття, прикрашене двома гілочками буксусу. Я був майже зворушений. Мені хотілося запропонувати їй гроші в позичку всього по дванадцять процентів, щоб допомогти їй придбати якесь прибуткове діло.

«Але, — подумав я, — у неї, либонь, є який-небудь молодий кузен, що примусить її підписувати векселі і оббере бідну дівчину».

І я пішов, приборкавши свої великодушні наміри, бо мені не раз доводилося спостерігати, що коли благодіяння не шкодить благодійникові, то воно вбиває облагодіяного. Коли ви ввійшли до моєї кімнати, я думав саме про Фанні Мальво, — з неї вийшла б гарна жіночка, мати сім'ї. Я порівняв її чисте самотнє життя з життям тієї графині, що почала вже підписувати векселі, а незабаром скотиться в безодню гріхів на самісіньке дно.

Замислившись, він помовчав з хвилину, а я в цей час розглядав його.

— Ну, так от, — заговорив він знову, — що ви скажете — хіба погані в мене розваги? Хіба не цікаво забратися в найпотаємніші закутки людського серця? Хіба не цікаво пізнати життя інших людей і побачити його без прикрас? Яких тільки картин не набачишся! Тут і гидкі болячки, і невтішне горе, любовні пристрасті, злидні, що на них чигають води Сени, юнацькі насолоди, що ведуть на ешафот, регіт розпачу і розкішні бенкети. Сьогодні бачиш трагедію: бідолашний батько наклав руки на себе, бо не може більше прогодувати своїх дітей. Завтра дивишся комедію: молодий гульвіса пробує розіграти перед тобою класичну сценку з Діманшем, пристосувавши її до нашого часу. Ви, звісно, чули, як вихваляють красномовність найновіших проповідників; іноді я гаяв час, ходив їх слухати. Їм щастило де в чому змінювати мої погляди, але поведінку — ніколи в світі! — як сказав хтось. Так от, ці добрі священики, ваші Мірабо, Верньо та інші — просто заїки порівняно з моїми повсякденними ораторами. Часто яка-небудь закохана дівчина, старий купець, що стоїть на порозі банкрутства, мати, коли хоче затаїти синову провину, маляр, що сидить без шматка хліба, вельможа, який втратив ласку і через брак грошей от-от позбудеться всього, що він здобув завдяки своїм тривалим зусиллям, усі ці люди іноді зворушують мене силою свого слова. Чудові актори! Але обдурити мене їм ніколи не щастило. Мій погляд як у господа бога, — я читаю в серцях. Від мене нічого не сховається. А хіба можуть у чомусь відмовити тому, в кого в руках мішок золота. Я досить багатий, щоб купити сумління тих, що керують міністрами, починаючи від канцелярських служителів і закінчуючи їхніми коханками. Хіба це не влада? Я можу мати найвродливіших жінок і купувати найніжніші ласки. Хіба це не втіха? Влада і втіха — хіба не в цьому полягає суть усього нашого суспільного ладу? Таких, як я, в Парижі людей з десять; ми вершители вашої долі — тихенькі, нікому невідомі. А життя? Хіба це не машина, яку приводять у рух гроші? Знайте, що причини завжди переходять у наслідки: ніколи не вдається відділити душу від тіла, дух від матерії. Золото — ось духовна суть усього теперішнього суспільства. Я і мої побратими, об'єднані однаковими інтересами, збираємося в певні дні тижня в кафе «Феміда» біля Нового мосту. Там ми відкриваємо один одному таємниці фінансового світу. Ніяке багатство не може нас обманути, — ми знаємо таємниці всіх знатних родин. У нас є щось подібне до «чорної книжки», куди ми занотовуємо найважливіші відомості про державний кредит, про банки, про торгівлю. Ми нібито біржові духівники, становимо ніби священний трибунал інквізиції, де аналізуємо дуже незначні на перший погляд вчинки багатих людей і завжди вгадуємо правильно. Один з нас стежить за судовим середовищем, другий — фінансовим, третій за вищим чиновництвом, четвертий — за торговим. Я наглядаю за матусиними

синками з багатих родин, за художниками і акторами, світськими людьми, а також за картярами, — найцікавішою частиною паризького суспільства. Кожен оповідає нам таємниці свого сусіди. Обдурене кохання, ображений гонор — балакучі. Гріхи, розчарування, помста — найкращі агенти поліції. Як і я, мої побратими натішилися всім, усім переситилися і люблять тепер тільки владу та гроші заради самого володіння владою та грошима.

— Ось тут, — сказав він, показуючи на свою холодну, з голими стінами кімнату, — найпалкіший коханець, що десь в іншому місці спалахнув би гнівом від натяку і витягнув би шпагу через дрібницю, благає мене, мов бога, молитовно склавши руки.

Найгордовитіший купець, найчванливіша красуня, найпихатіший військовий — тут усі благають зі слізьми люті або горя на очах. Сюди приходять благати і славетний художник, і письменник, чиї імена житимуть у пам'яті прийдешніх поколінь. А отут, — додав він, прикладаючи руку до свого чола, — містяться терези, на яких зважуються спадщина й інтереси всього Парижа. Ну як, ви й тепер думаєте, що під цією холодною, байдужою машкарою, непорушність якої так часто вас дивувала, немає радощів? — сказав він, обернувши до мене своє бліде, наче відлите з срібла обличчя.

Я повернувся в свою кімнату зовсім приголомшений. Цей маленький сухорлявий дідок раптом виріс у моїх очах, став фантастичною постаттю, втіленням влади золота. Життя і люди викликали в мене в цю мить жах.

«Невже все вирішують гроші?» — питав я себе.

Пригадую, я довго не міг заснути. Бачив купи грошей навколо себе. Мої думки посіла прекрасна графиня. Щиро признаюсь, хоч мені й соромно, вона зовсім затьмарила образ Фанні Мальво, простого, чистого створіння, приреченого на працю і невідомість. Але вранці, крізь серпанок мого пробудження, ніжна Фанні постала переді мною в усій своїй вроді, і я вже думав тільки про неї.

— Чи не хочете випити склянку води з цукром? — спитала віконтеса, перепиняючи Дервіля.

— Залюбки, — відповів він.

— Проте я не розумію, яке стосунок до нас має вся ця історія, — мовила пані де Гранльє і задзеленчала дзвіночком.

— Сто чортів! — вигукнув Дервіль свою улюблену лайку. — Та я одразу розжену сон мадемуазель Каміли, коли скажу, що її щастя ще недавно залежало від батечка Гобсека. Але старий уже помер (на вісімдесят дев'ятому році). І пан де Ресто незабаром одержить

чимале багатство. Як і чому — це потребує пояснень. Що ж до Фанні Мальво, то ви її знаєте: це моя дружина.

— Бідолаха, — зауважила віконтеса, — ви з властивою вам щирістю, либонь, призналися б у цьому й перед більшим товариством.

— Я ладен крикнути про це всьому світові, — відповів адвокат.

— Ось солодка вода. Пийте, пийте, мій славний Дервілю. Ви ніколи нічого не досягнете, зате будете найщасливішим і найкращим серед людей.

— Я вас покинув на вулиці Ельдера, у якоїсь графині, — промовив, підводячи голову, брат віконтеси, що трохи був задрімав. — Що ви там робили?

— Через кілька днів після моєї розмови зі старим голландцем я захистив дисертацію, — вів далі Дервіль. — Я дістав ступінь ліценціата юридичних наук, а потім і звання адвоката. Старий скнара почав ставитися до мене ще довірливіше. Він навіть радився зі мною щодо різних своїх ризикованих афер, у які він встрявав, зібравши точні відомості, хоча навіть не дуже досвідчений ділок вважав би їх за небезпечні. Цей чоловік, на якого ніхто не міг вплинути, вислухував мої поради з певною пошаною. Правда, він завжди вміло користувався ними. Та ось, попрацювавши три роки в конторі, я дістав посаду старшого клерка і переїхав з вулиці де Гре, бо мій патрон, крім ста п'ятдесяти франків на місяць, давав мені ще харчі й квартиру. Це був щасливий день! Коли я прощався з лихварем він не виявив ні почуття дружби, ні невдоволення, не запрошував мене заходити до нього; він тільки так на мене глянув, що можна було подумати, ніби лихвар володіє даром ясновидіння. Через тиждень старий сам прийшов до мене, приніс одну досить складну справу про відчуження майна; відтоді почав знову безплатно користатися моїми порадами, причому так невимушено, мовби платив мені за них. Наприкінці другого, 1818-1819 року мій патрон, страшенний гульвіса і марнотратник, опинився у великій скруті і змушений був продати свою контору. Хоч тоді патент адвоката й не коштував так неймовірно дорого, як тепер, мій патрон заправив за свою контору чималі гроші — сто п'ятдесят тисяч франків. Якби діяльний, освічений, розумний людині довірили таку суму на купівлю цієї контори, вона могла б жити пристойно, платити проценти за позику і за десять років розквитатися з боргом. Однак у мене, сьомої дитини дрібного нуайонського буржуа, не було ні гроша. Та й знав я тільки одного капіталіста — батечка Гобсека. Честолюбна думка і якийсь промінь надії надали мені відваги звернутися до нього. І от одного вечора я повільно попрямував на вулицю де Гре. Серце в мене сильно калатало, коли я постукав у двері похмурого будинку. Мені згадалося все, що я чув од старого скнари ще тоді, коли навіть уявлення не мав, які

жорстокі муки крають серце людей, що переступали цей поріг. Тепер, як і вони, я йшов до нього просити.

«Але ні, — сказав я собі, — чесна людина повинна скрізь триматися з гідністю. Припинюватися через гроші не варто. Покажу себе таким самим розсудливим, як і він».

Після того як я виїхав, батечко Гобсек найняв мою кімнату, щоб спекатися сусідів, і велів у своїх дверях зробити маленьке загразоване віконце; він одчинив двері тільки після того, як розгледів мене у віконце.

— Ну, то що, — своїм пискливим голосом звернувся старий до мене, — ваш патрон продав свою контору?

— Звідки ви знаєте про це? Він про це ще нікому не казав, окрім мене.

Губи в старого зібралися по куточках складками, мов завіски, і цю німу посмішку супроводив холодний погляд.

— Якби цього не трапилось, я не бачив би вас у себе, — додав він сухо і замовк.

Я стояв спантеличений

— Послухайте мене, батечку Гобсеку, — почав, намагаючись говорити якнайспокійніше, хоч безстрашний погляд старого, що не зводив з мене прозорих блискучих очей, бентежив мене.

Він зробив жест, що означав: «Кажіть»,

— Я знаю, що вас дуже важко зворушити. Отож не марнуватиму своєї красномовності, силкуючись змалювати становище бідного клерка, який покладає надію тільки на вас, бо в усьому світі немає, крім вашого, іншого серця, котре може його зрозуміти. Але облишмо серця; діло роблять по-діловому, а не як у романах з сентиментальними дурницями. Річ ось у чім. Контора дає моєму патронові щороку двадцять тисяч франків прибутку; але я певен, що мені вона даватиме сорок тисяч. Він хоче її продати за п'ятдесят тисяч екю. Я відчуваю: тут, — сказав я, ударивши себе по лобі, — дещо є, і коли б ви згоднілись позичити мені суму, потрібну на купівлю контори, я за десять років сплатив би вам борг.

— Оце називається говорити по-діловому, — відповів Гобсек, потискаючи мені руку. — Відколи я веду діла, — сказав він, — ніхто не пояснював мені так ясно причин своїх відвідин. А які гарантії? — спитав, змірявши мене поглядом з голови до ніг. — Ніяких, — відповів сам собі, трохи помовчавши. — Скільки вам років?

— Через десять день мине двадцять п'ять, — відповів я. — Інакше я не міг би укласти угоди.

— Правильно.

— Ну, то як же?

— Це можливо.

— Правда? Тоді треба це робити швидше, інакше можуть знайтись інші покупці.

— Принесіть мені завтра вранці ваше свідоцтво про народження, і ми поговоримо про ваше діло. Я подумаю.

Другого дня, о восьмій годині ранку, я був у старого. Він узяв документ, надів окуляри, покашляв, сплюнув, загорнувся в свій чорний халат і прочитав виписку з актів громадянського стану від першого до останнього слова. Потім подивився на нього з одного боку, з другого, глянув на мене, знову покашляв, засувався на стільці і сказав:

— Це діло можна облагодити.

Я весь затремтів.

— Я беру за кредит по-різному, — почав він знов. — Найменше п'ятдесят процентів, сто, двісті, а то й п'ятсот.

Почувши це, я зблід.

— Ну, а з вас заради нашого знайомства я візьму тільки дванадцять з половиною процентів на... — Він зам'явся. — Ну, добре, я задовольнюсь тринадцятьма процентами на рік. Це вам підходить?

— Так, — відповів я.

— Глядіть. Якщо це для вас забагато, захищайтесь, Гроцію (він інколи жартома називав мене Гроцієм). Вимагаючи від вас тринадцять процентів, я роблю своє діло. А ви прикиньте, чи зможете їх платити. Я не люблю людей, які одразу на все згоджуються. Може, це забагато?

— Ні, — відповів я, — я виплачу, мені тільки доведеться трохи більше працювати.

— Ще б пак, — промовив він, кидаючи на мене скося лукавий погляд. — Ваші клієнти заплатять.

— Ні, до біса! — вигукнув я. — Я сам заплачу. Я радше дам руку собі відрубати, ніж обдиратиму людей.

— Годі-бо вам, — сказав Гобсек.

— Але ж гонорар платять за таксою, — відказав я.

— На деякі справи, наприклад, на полюбовні угоди, відстрочення виплат, примирення — такси немає, — заперечив він. — Отже, в цих випадках ви можете, правити по дві, по три тисячі франків, навіть по шість тисяч, залежно від того, наскільки важлива справа, та ще за свої поради, поїздки, складання проектів угод, доповідних записок, за балаканину в суді. Треба тільки вміти знаходити такі справи. А я вас рекомендуватиму як дуже досвідченого і тямущого адвоката і посилятиму вам стільки клієнтів, що адвокатська

братія лусне від заздрості. Мої колеги, Вербруст, Пальма і Жігонне, доручатимуть вам вести свої справи про відчуження земельних ділянок — у них таких справ хоч греблю гати. Отже, ви матимете дві клієнтури: одна перейде у спадок від вашого патрона, а другу дам я. Либонь, з вас треба було б узяти по п'ятнадцять процентів за мої сто п'ятдесят тисяч франків.

— Добре, але не більше, — сказав я з рішучістю людини, що більше нічим не поступиться, Гобсек полагіднішав і, здавалось, був задоволений з мене.

— За контору я сам заплачу вашому патрону, — сказав він. — Я добиватимуся солідної скидки і з ціни, і з застави.

— О, щодо гарантій — усе що завгодно. А ви мені дасте після цього п'ятнадцять векселів, кожен на десять тисяч франків з умовою, що це подвійне зобов'язання буде засвідчене

— Е, ні! — вигукнув Гобсек, перепиняючи мене. — Чому ви хочете, щоб я вам більше довіряв, ніж ви мені?

Я промовчав.

— І, крім того, — говорив він далі добродушним тоном, — ви вестимете мої справи, поки я живу, не вимагаючи гонорару. Добре?

— Гаразд, якщо тільки вони не потребуватимуть моїх витрат.

— Правильно, — сказав він. — Ага, от що, — додав старий, і обличчя його стало незвично ласкаве. — Ви мені дозволите приходити до вас?

— Завжди буду радий вас бачити.

— Так, але вранці це буде досить важко. У вас свої справи, а в мене — свої.

— Приходьте ввечері.

— О ні, — жваво заперечив він. — Вам треба бувати в товаристві, зустрічатись зі своїми клієнтами. А в мене свої друзі, ми буваємо увечері в кафе.

«У нього друзі! Невже?» — подумав я і сказав:

— Ну, добре. То, може, зустрічатимемося за обідом?

— Чудово! — погодився Гобсек. — Після біржі, о п'ятій годині. Домовмося так: я приходитиму до вас щосереди і щосуботи. Ми говоритимемо про свої справи, як друзі. Хо-хо! Я іноді буваю веселий. Ви частуватимете мене крильцем куріпки, склянкою шампанського, і ми з вами балакатимемо. Я знаю багато історій, які вже тепер можна розказати і які навчать вас багато чого: ви пізнаєте людей, а надто — жінок.

— Гаразд! Куріпка і склянка шампанського.

— Тільки не тринькайте грошей, бо втратите моє довір'я. Не живіть на широку ногу. Найміть одну-єдину стару служницю — ото й усе. Я навідуватимусь до вас, щоб знати, як ваше здоров'я. Я жкладаю у вас цілий капітал! Хе-хе! Я повинен бути в курсі ваших справ. Отже, приходьте сьогодні ввечері зі своїм патроном.

— Може, це нескромне запитання, але скажіть мені, будь ласка, — звернувся я до старого, коли він провів мене до порога, — навіщо вам знадобилася моя метрика?

Жан-Естер ван Гобсек знизав плечима і, лукаво всміхаючись, відповів:

— Яка нерозумна ця молодь! Знайте ж, пане адвокате, — бо вам це треба знати, щоб не вскочити в халепу, — до тридцяти років чесність і талант ще можуть бути свого роду заставою для позички. Коли ж людині перескочило за цей вік, покладатися на неї вже не можна.

І він зачинив за мною двері.

Через три місяці я став повіреним. А незабаром, пані, мені пощастило виграти справу про повернення вам вашого майна. Цей успіх зробив мене відомим. Незважаючи на величезні проценти, що я мусив платити Гобсекові, я через п'ять років уже розквитався з боргом. Я одружився з Фанні Мальво, яку щиро покохав. Схожість нашої долі, праця та успіхи ще більше зміцнили наше почуття. Помер її дядько, розбагатілий фермер, лишивши їй у спадщину сімдесят тисяч франків, і це дало мені змогу розплатитися з Гобсеком. Відтоді моє життя стало суцільним щастям та благоденством. Але годі про себе. Немає нічого нуднішого за щасливу людину. Вернімось до героїв моєї історії. Через рік після того, як я купив контору, мене майже силоміць затягнули на холостяцький обід. Його давав, програвши заклад, один з моїх приятелів молодому джентльмену, який тоді був дуже відомий у вищому світі. Пан де Трай — цвіт тодішнього дендизму, мав величезний успіх

— Та й тепер ще має, — сказав граф де Борн, не зупиняючи повіреного. — Ніхто так не носить фрак, ніхто краще від нього не править цугом. А як Максим грає в карти, їсть і п'є! Таких витончених манер не побачиш у цілому світі. Він знається на конях, на капелюхах, на картинах. Усі жінки до нестями закохані в нього. Він за рік проциндрює тисяч сто, хоч ніхто не знає, щоб у нього був маєток чи якась рента. Це тип мандрівного лицаря нашого часу, а мандрує він по салонах, будуарах, бульварах, це свого роду амфібія, бо в його вдачі чоловічих рис стільки ж, скільки й жіночих. Граф Максим де Трай — істота чудна, здатна на все і ні на що, його бояться і зневажають, він знає все і не тямить нічого, однаково може вчинити благодіяння і злочин. Він то підлий, то благородний бретер, більше закаляний у болото, ніж заплямований кров'ю; людина, яку може мучити клопіт,

але не сумління, яку більше цікавлять відчуття, ніж думки, зовні — душа запальна, а насправді холодна, як лід; — блискуча ланка, що може об'єднати каторжників і людей вищого світу. Розум у Максима де Трай неабиякий. З таких людей іноді виходять Мірабо, Пітті, Ришельє, але частіше графи де Горни, Фук'є-Тенвілі і Коньяри.

— Так от, — знову почав Дервіль, уважно вислухавши брата віконтеси, — я багато чув про цю людину від бідного старого Горіо, одного з моїх клієнтів, і ухилявся від небезпечної честі познайомитися з ним, коли зустрічався в товаристві. Та мій приятель так настійливо просив бути в нього на обіді, що я не міг відмовитись, не накликавши на себе лихої слави святенника. Вам, пані, важко було б уявити, що таке холостяцький обід. Це пишнота і вишуканість, розкіш скнари, який через чванливість став на один день щедрим. Увійдеш і очей не відведеш, такий лад панує на столі. Білосніжна мережана скатерть, виблискує срібло, кришталь. Одне слово, життя там у повному цвітінні. Молоді люди чарівні, усміхаються, розмовляють тихенько і скидаються на наречених під вінцем — усе невинне навколо них. А через дві години на столі, мов на полі бою після битви; скрізь побиті келихи, зібгані, зім'яті серветки, недоїдки, на які гидко дивитися; потім починаються крики, від яких голова розвалюється, блазнівські тости, перехресний вогонь епіграм і непристойних жартів, почервонілі обличчя, порожні палаючі очі, груба відвертість душевних зізнань. Зчиняється пекельний гармидер: одні б'ють пляшки, інші співають пісень; сваряться, цілуються або б'ються. У повітрі такий огидний чад, змішаний із сотні запахів, і такий рев, наче сто голосів кричать разом. Ніхто вже не помічає, що він їсть, що п'є, що каже. Одні похмуро мовчать, інші без угаву галасують; той несамовито весь час повторює одне слово, розмірено гуде дзвін; а той пробує командувати всім цим шарварком, а найдосвідченіший пропонує поїхати в кубла. Якби сюди ввійшов хтось тверезий, то подумав би, що попав на вакханалію. І от у цьому гармидері де Трай спробував домогтися моєї прихильності до нього. Я ще дещо метикував і був насторожі. Щодо нього, то він, хоч і прикинувся зовсім п'яним, хоча був цілком тверезий і думав тільки про свої справи. Не знаю, як це сталося, але він таки причарував мене і, виходячи о дев'ятій годині вечора з вітальні Грінйона, я пообіцяв, що завтра вранці відвезу його до нашого батечка Гобсека. Слово «честь», «добročинність», «графиня», «порядна жінка», «нещастя», «розпач» мов чари перепліталися в його вишуканій мові. Коли я наступного ранку прокинувся і хотів пригадати, що я робив напередодні, мені дуже важко було дати лад своїм думкам. Нарешті я згадав, що доньці одного з моїх клієнтів загрожує небезпека втратити своє чесне ім'я, пошану і любов чоловіка, якщо їй не пощастить до полудня добути п'ятдесят тисяч франків. Тут були і картярські борги, і рахунки стельмаха, і гроші,

витрачені не знати на що. Мій чарівний співрозмовник запевняв мене, що ця дама досить багата і, заощаджуючи, протягом кількох років відновить своє багатство. І тільки тепер я почав розуміти причину настирливості мого приятеля. Признаюсь собі на сором — мені й на думку не спадало, що сам Гобсек був зацікавлений у тому, щоб примиритися з цим денді. Тільки-но я встав, до мене ввійшов пан Де Трай.

— Графе, — сказав я йому після того, як ми обмінялися звичайними привітаннями, — не розумію, навіщо вам треба, щоб я привів вас до Гобсека, — адже він найчемніший і найлагідніший з усіх лихварів. Він вам позичить грошей, якщо в нього є, або, певніше, якщо ви дасте йому надійні гарантії.

— Пане Дервілю, — відповів де Трай, — у мене й гадки немає примушувати вас зробити мені цю послугу, хоч учора ви мені й пообіцяли.

«Сто чортів! — вигукнув я в думці. — Невже я дозволю цьому чоловікові думати, що я не вмію дотримувати свого слова?»

— Я вчора вже мав честь вам сказати, що дуже невчасно посварився з батечком Гобсеком, — зауважив граф. — Адже в усьому Парижі, крім нього, не знайдеш фінансиста, який наприкінці місяця, коли ще не підведено баланс, може вмити відвалити сотню тисяч франків. Отож я і просив вас помирити мене з ним. Але не будемо більше говорити про це

І пан де Трай, глянувши на мене з чемно-образливою усмішкою, зібрався йти.

— Добре, я поїду з вами до нього, — сказав я. Коли ми приїхали на вулицю де Гре, денді почав озиратися навколо так пильно й занепокоєно, що я був вражений. Його обличчя то полотніло, то червоніло, то жовкло; коли він побачив двері дому, де жив Гобсек, піт зросив йому чоло. Ми саме сходили з кабріюлета, як на вулицю де Гре з-за рогу завернув фіакр. Соколинний зір де Трая одразу розглядів у глибині карети жінку. Вираз майже дикої радості осяяв його обличчя. Він гукнув якогось хлопчика, що проходив поруч, і дав йому потримати свого коня. Ми ввійшли до старого дисконтера.

— Пане Гобсеку, — звернувся я до нього, — я привів до вас одного з найкращих моїх друзів. («Довіряю йому стільки ж, як і чортові», — шепнув я старому на вухо). Сподіваюся, що, знаючи мене, ви йому повернете свою ласку (за звичайні проценти) і визволите його зі скрутного становища (якщо це для вас вигідне діло).

Пан де Трай вклонився лихвареві, сів і, приготувавшись слухати, прибрав улесливу позу, граціозна догідливість якої будь-кого підкупила б; але мій Гобсек сидів у кріслі перед каміном нерухомо, як завжди, байдужий. Він скидався на статую Вольтера у перистилі Французької комедії, освітлену вечірніми вогнями. Замість привітання він

ледь підняв потертий картуз, що прикривав йому голову, і смужка голого черепа, жовтого, як мармур, майнувши, ще більше підкреслила цю схожість.

— У мене є гроші тільки для моїх постійних клієнтів, — сказав він.

— Ви, отже, дуже розгнівались на мене за те, що я пішов розорятися до інших, а не до вас? — відповів, сміючись, граф.

— Розорятися? — іронічно повторив Гобсек.

— Ви хочете сказати, що не можна розорити людину, в якій нічого немає? Ану, спробуйте знайти в Парижі людину з таким капіталом, як у мене, — вигукнув джэнджик і, вставши, повернувся на каблуках. У цій блазенській вихватці було щось серйозне, але вона не розворушила Гобсека. — Хіба я не близький друг Ронкеролів, де Марсе, Франкессіні, обох Ванденесів, Ажуда-Пінто, одне слово, всіх наймодніших у Парижі молодих людей? Я незмінний партнер у картярській грі одного відомого вам принца і посла. У мене є прибутки в Лондоні, в Карлсбаді, в Бадені, в Баті. Хіба це не блискуче ремесло?

— Правда.

— Ви робите з мене губку, хай вам чорт! Примушуєте мене вбирати в себе гроші світського товариства, а в скрутку для мене мить, як губку, вичавлюєте. Але глядіть, з вами станеться те саме. Смерть і вас вичавить, як губку.

— Можливо.

— Якби не було марнотратників, що б ви робили? Ми один для одного конче потрібні, ми невіддільні, як душа і тіло.

— Правильно.

— Отже, вашу руку, батечку Гобсеку! Будьте великодушні, якщо все це правда, правильно і можливо.

— Ви прийшли до мене, — холодно відповів лихвар, — бо Жірар, Пальма, Вербруст і Жігонне ситі донесхочу вашими векселями і всім їх нав'язують, хоч вони завдають п'ятдесят процентів збитку. Однак мої колеги заплатили, мабуть, тільки половину їх вартості, виходить, ці векселі не варті й двадцяти п'яти процентів. Ні, уклінно дякую! Хіба я можу, дотримуючи правил пристойності, — казав Гобсек, — позичити хоч гріш людині, що заборгувала триста тисяч франків і не має й шага за душею? Позавчора на балу у барона Нусінгена ви програли десять тисяч франків.

— Пане, — відповів граф, з винятковим зухвальством змірявши старого поглядом, — мої справи вас не обходять. У кого є строк, той нічого не винен.

— Правда.

— Мої векселі буде оплачено.

— Можливо.

— І зараз справа зводиться до того, чи дам я вам надійні гарантії на суму, яку я хочу у вас позичити.

— Правильно.

З вулиці долетів шум фіакра, що під'їжджав до будинку.

— Зараз я вам принесу дещо, і, думаю, ви будете задоволені, — заявив молодик.

— О сину мій! — вигукнув Гобсек, підводячись і потискаючи мені руку, як тільки граф зник за дверима. — Якщо заклад у нього цінний, ти врятував мені життя. Адже я мало не вмер! Вербруст і Жігонне хотіли поглузувати з мене. А завдяки тобі я сам сьогодні ввечері посміюся з них.

У радості старого було щось страшне. Він уперше виявив свої почуття при мені. Хоч яка скороминуща була ця радість, але вона ніколи не зітреться з моєї пам'яті.

— Зробіть мені ласку, побудьте тут, — додав Гобсек. — Хоч я й озброєний і стріляю влучно, бо я колись полював на тигрів і доводилося мені на палубі битися не на життя, а на смерть в абордажній сутичці, але все-таки побоююсь цього елегантного дурисвіта.

Старий підійшов до письмового стола і сів у крісло. Обличчя йому стало блідим і спокійним.

— Так, так, — промовив він, повертаючись до мене. — Ви напевно побачите зараз ту красуню, про яку я вам колись розповідав. Я чую в коридорі кроки аристократичних ніжок.

І справді, молодий дженджик увійшов під руку з жінкою, в якій я одразу впізнав ту саму графиню, що колись ранком змалював Гобсек; то була одна з двох доньок старого Горіо.

Графиня зразу не помітила мене, бо я стояв у ніші вікна, повернувшись лицем до шибки. Входячи у вогку похмуру кімнату лихваря, вона кинула на Максима де Трай недовірливим оком. Жінка була така гарна, що, незважаючи на всі її гріхи, мені стало шкода її. Якась страшна туга гризла їй серце, і горде лице зі шляхетними рисами спотворював погано прихований біль. Цей дженджик став її злим генієм. Я здивувався прозорливості Гобсека, що чотири роки тому вгадав долю цих двох людей з першого ж векселя.

«Ця потвора з ангельським обличчям, — подумав я, — панує над нею, певно, використовуючи її слабості — гонор, ревності, жадобу насолод, світський чад».

— Та й самі чесноти цієї жінки були для нього зброєю, — вигукнула віконтеса. — Він користувався з її відданості, умів розжалобити до сліз, викликати в ній властиву нашій статі великодушність і, зловживаючи її ніжністю, надто дорого продавав їй злочинні втіхи.

— Зізнаюсь, — сказав Дервіль, не розуміючи знаків, які подавала йому пані де Гранльє, — я не оплакував долі цієї нещасної істоти, такої чарівної в очах світу і такої жахливої для того, хто читав у її серці; ні, я здригався від жаху, дивлячись на її молодого супутника, суцього вбивцю, хоча в нього було таке ясне чоло, такі свіжі уста, мила усмішка, сліпучо-білі зуби і ангельський вигляд. У цю мить вони обоє стояли перед своїм суддею, а той спостерігав їх таким поглядом, яким, певно, старий чернець-домініканець у шістнадцятому столітті спостерігав катування двох маврів у підземеллях святої інквізиції.

— Пане, чи можна одержати за ці діаманти стільки, скільки вони коштують, але з правом викупити їх? — спитала вона тремтячим голосом, простягаючи Гобсекові футляр.

— Можна, пані, — відповів я, встрявши в розмову, і вийшов із віконної ніші.

Графиня зиркнула на мене, впізнала і, мимоволі здригнувшись, скинула на мене тим поглядом, що всіма мовами означає: «Мовчіть».

— У нас, у юристів, цю операцію, — вів я, — звуть продажем з правом викупу, угода, що полягає в передачі рухомого або нерухомого майна на певний термін, після закінчення якого зазначена річ повертається власникові, коли він заплатить обумовлену суму.

Вона зітхнула з полегкістю. Граф Максим де Трай нахмурих брови, він зрозумів, що за такою угодою лихвар дасть за діаманти менше, бо вартість їх нестійка. Гобсек, що досі сидів нерухомо, мовчки схопив лупу і почав роздивлятися діаманти. Якби я прожив ще сто років, я б усе одно ніколи не забув його обличчя в цю мить. Бліді щоки старого порожевіли, очі, в яких немов відбивався блискіт діамантів, палали надприродним вогнем. Він підвівся, підійшов до вікна, підносячи коштовності до свого беззубого рота, немов хотів їх проковтнути. Він щось нерозбірливо бурмотів, дістаючи зі скриньки то браслети, то сережки з підвісками, то намисто, діадеми, повертаючи їх на світлі, щоб оцінити їхню чистоту, прозорість, шліфування. Він виймав коштовності зі скриньки, клав назад, знову виймав, крутив у руках, і вони мінилися вогнями. Цієї миті Гобсек був скоріше дитиною, ніж старим, або певніше — і дитиною, і старим водночас.

— Чудові діаманти! До революції вони коштували б триста тисяч франків. Якої чистої води! Оце справжні діаманти! Безперечно, з Індії — з Голконди або з Вісапура. Хіба ви

знаєте їм ціну! Ні, ні, на весь Париж тільки Гобсек уміє їх оцінити. За Імперії треба було дати більше як двісті тисяч франків за такі окраси. — Він зробив зневажливий жест і додав: — Тепер ціна на діаманти весь час падає. Після укладення миру Бразилія закидає ними ринок, хоча вони і жовтуваті, не такі прозорі, як індійські. Та й жінки їх тепер надівають тільки на придворні бали. — Ви, пані, там буваєте?

І, сиплячи ці страшні слова, він з невимовною радістю один по одному роздивлявся діаманти.

— Без плямочки, — казав він. — А ось цяточка. Ось тріщинка. А цей — просто чудо.

Бліде лице Гобсека було осяяне блиском цих коштовностей, і я мимоволі порівнював його з тими старими зеленкуватими дзеркалами в провінціальних готелях, що вбирають відблиски світла, не відбиваючи його, і надають мандрівникові, котрий наважується подивитися в них, вигляду людини, яка вмирає від апоплексичного удару.

— То як же? — спитав граф, поплескавши Гобсека по плечу.

Стара дитина здригнулася. Гобсек покинув свої цяцьки, поклав їх на письмовий стіл, сів у крісло і знову став лихварем, ввічливим, але холодним і жорстоким, як мармуровий стовп.

— Скільки вам треба?

— Сто тисяч франків на три роки, — відповів граф.

— Можна, — сказав Гобсек, виймаючи зі скриньки червоного дерева неоціненні щодо своєї точності терези. Він зважив діаманти, на око визначаючи (бог його знає як) вагу оправ. Під час цієї операції обличчя лихваря відбивало і радість, і прагнення побороти її. Графиня немов заціпеніла, поринувши в роздуми; мені здавалося, що вона раптом побачила всю глибину безодні, у яку падає. У цій жіночій душі ще були муки сумління, і, можливо, треба було зробити тільки одне зусилля — милосердно подати руку, щоб врятувати її. І я спробував це зробити.

— Це ваші діаманти, пані? — спитав я її голосно.

— Мої, — відповіла вона, гордовито скидаючи на мене оком.

— Пишіть угоду, базіко, — звернувся до мене Гобсек, підводячись і показуючи мені на своє місце у кріслі біля стола.

— Пані, певно, заміжня? — знову спитав я. Графиня нетерпляче кивнула головою.

— Я не складатиму акта, — заявив я.

— Але чому ж? — спитав Гобсек.

— Чому? — повторив я, відвівши старого до віконної ніші, і сказав йому пошепки: — Заміжня жінка в усьому залежить від свого чоловіка; угода буде недійсна, бо ви не

зможете послатися на те, що не знали факту, зазначеного в самому акті. Отже, вам доведеться віддати діаманти, тому що в угоді буде зафіксовано їхню вагу, вартість і шліфування.

Гобсек перебив мене кивком голови і, повернувшись до двох злочинців, сказав:

— Він має рацію. Умови змінюються. Вісімдесят тисяч франків готівкою, а діаманти лишаться в мене, — додав він глухим і солодким голосом. — Щодо рухомого майна фактичне володіння означає володіння по праву.

— Але... — заперечив де Трай.

— Діло ваше, або беріть, або лишайте, — знов сказав Гобсек, віддаючи скриньку графині. — Я не хочу ризикувати.

— Ви зробили б краще, якби кинулися своєму чоловікові в ноги, — сказав я графині на вухо, нахилившись до неї.

Лихвар, певно, зрозумів мої слова з поруху губ і холодно глянув на мене.

Обличчя молодого чоловіка пополотніло. Графиня явно вагалась. Граф наблизився до неї і, хоч говорив він дуже тихо, я все ж почув:

— Прощайте, люба Анастазі, будьте щасливі. А я завтра я вже позбудусь усіх турбот.

— Пане! — вигукнула молода жінка, звертаючись до Гобсека. — Я приймаю вашу пропозицію.

— Отож-то! — відповів старий. — Трудненько ж добитися вашої згоди, моя красуне. — Він підписав банківський чек на п'ятдесят тисяч франків і подав його графу. — А тепер, — сказав він з усмішкою, схожою на вольтерівську, — на решту платіжної суми я дам вам на тридцять тисяч франків дуже надійні векселі. Це все одно, що золото в зливках. Граф де Трай тільки що мені сказав: «Мої векселі завжди буде сплачено», — додав Гобсек, подаючи графині підписані графом векселі, що їх напередодні опротестував один з товаришів Гобсека і, мабуть, продав йому за безцінь.

Максим де Трай вибухнув ревом, серед якого ясно пролунали слова: «Старий шахрай!»

Гобсек, і бровою не повівши, вийняв із картонного футляра два пістолети і спокійно мовив:

— Я ображений, я стрілятиму перший.

— Максиме, попросіть у пана Гобсека пробачення, — благально скрикнула графиня, вся тремтячи.

— Пане, я не мав наміру вас образити, — пробелькотів граф.

— Я це чудово знаю, — спокійно відповів Гобсек. — Ваш намір був тільки в тому, щоб не сплатити за своїми векселями.

Графиня підвелася, вклонилась і вийшла, певне, охоплена жахом. Де Трай мусив іти за нею, але, перш ніж вийти, сказав:

— Якщо ви, панове, прохопитесь хоч одним нескромним словом про все це, то проллється або ваша, або моя кров.

— Амінь, — відповів йому Гобсек, ховаючи пістолети. — Щоб пролити свою кров, треба її мати, мій любий, а в тебе в жилах замість крові — багнюка.

Коли двері зачинилися і обидва екіпажі від'їхали, Гобсек схопився з місця і, пританцьовуючи, закричав:

— Діаманти мої! Діаманти мої! Чудові діаманти! Які діаманти! І дешево дісталися! Ага, Вербрусте і Жігонне, ви хотіли обдурити старого батечка Гобсека. Я — ваш володар. Мені заплатили сповна! Якими дурнями вони сидітимуть сьогодні ввечері, коли я між двома партіями в доміно розкажу їм про це дільце!

Ця похмура радість, цей зловбий тріумф дикуна, що заволодів кількома прозорими камінцями, — приголомшили мене. Я остовпів, онімів.

— Ага! Ти ще тут, мій хлопчику? — сказав він. — Ми сьогодні пообідаємо разом. Ми розважимося в тебе, адже в мене господарства немає, а всі ці ресторатори з їхніми підливами, соусами, винами можуть самого чорта отруїти.

Помітивши вираз мого обличчя, він ураз став знову холодно-байдужий.

— Ви цього не зрозумієте, — сказав він, сідаючи біля каміна, на який він поставив на жаровні бляшану каструльку з молоком. — Може, поснідаєте зі мною? — додав. — Тут, либонь, вистачить на двох.

— Дякую, — відповів я. — Я снідаю тільки ополудні.

Цієї миті в коридорі почулись поспішні кроки.

Хтось спинився перед Гобсековими дверима і щосили загнукав. Лихвар подивився у віконце і відчинив двері. Ввійшов чоловік років тридцяти п'яти, що, певно, видався старому сумирним, хоч тільки-но люто тарабанив у двері.

Відвідувач, просто вдягнений, скидався на покійного герцога Рішельє. Це був чоловік графині, якого ви, певно, зустрічали в світі; у нього була, вибачте за порівняння, аристократична постава державних мужів, мешканців вашого передмістя.

— Пане, — сказав він, звертаючись до Гобсека, який знов став спокійним, — у вас тільки-но була моя дружина?

— Можливо.

— Ви що ж, не розумієте мене?

— Я не маю честі знати вашу дружину, — відповів лихвар. — Сьогодні вранці в мене було багато людей: жінок, чоловіків, дівчат, схожих на юнаків, і юнаків, схожих на дівчат. І мені було б дуже важко

— Облиште жарти, пане! Я кажу про жінку, що тільки-но вийшла від вас.

— Звідки я можу знати, що вона ваша дружина? — спитав лихвар. — Адже я ніколи не мав щастя вас бачити.

— Ви помиляєтесь, пане Гобсеку, — сказав граф з глибокою іронією. — Ми одного разу зустрілися з вами у спальні моєї дружини. Ви приходили одержувати гроші за підписаний нею вексель, за яким вона ніяких грошей не брала.

— Не моє діло дошукуватись, яким способом їй було сплачено цю суму, — відказав Гобсек, лукаво глянувши на графа. — Я його дисконтував у одного з моїх товаришів. Крім того, пане, — казав далі лихвар спокійно, анітрохи не хвилюючись і підсипаючи кави у своє горнятко з молоком, — дозвольте вам зауважити, що я непевний у вашому праві читати мені нотації в моєму домі. Я досягнув повноліття ще в шістдесят першому році минулого століття.

— Пане, ви тільки-но купили за безцінь діаманти, що не належать моїй дружині, — це фамільні коштовності.

— Не вважаю за потрібне втаємничувати вас у мої справи, але скажу вам, графе: якщо графиня і взяла не спитавшись ваші діаманти, то вам треба було б попередити листовно всіх ювелірів, щоб вони не купували їх. Адже вона могла продати їх частинами.

— Пане, — вигукнув граф, — ви ж знаєте мою дружину!

— Правда.

— Як заміжня жінка, вона підвладна чоловікові.

— Можливо.

— Вона не мала права розпоряджатися цими діамантами.

— Правильно.

— Ну, то як же, пане?

— А так! Я знаю вашу дружину, вона підвладна своєму чоловікові, — цілком згоден; вона багатьом підвладна; але ваших діамантів я не знаю. Якщо графиня підписує векселі, то вона, певно, може провадити комерційні справи, купувати діаманти, брати їх для продажу. Таке буває.

— Прощайте, пане! — вигукнув блідий від гніву граф. — Є ще суд.

— Правильно.

— Оцей добродій, — додав граф, вказуючи на мене, — був свідком продажу.

— Можливо.

Граф рушив до дверей. Відчувши, що справа повернула на серйозне, я вирішив втрутитися і примирити супротивників.

— Графе, — сказав я, — ви маєте рацію, але й пан Гобсек не винен. Ви не можете віддати до суду покупця, не втягнувши в процес вашої дружини, а ганьба впаде не тільки на неї. Я адвокат і, як офіційна особа, та й просто порядна людина, мушу сказати вам, що діаманти, про які ви говорите, пан Гобсек купив у моїй присутності. Але, гадаю, ви зробили б неправильно, спробувавши скасувати угоду як незаконну, до того ж важко буде встановити, що продано саме ваші діаманти. Правда на вашому боці, але на суді ви зазнаєте невдачі. Пан Гобсек чесний чоловік і не заперечуватиме, що купив діаманти дуже вигідно для себе, тим більше, що моє сумління і мій обов'язок велять мені підтвердити це. Але якщо ви почнете судову справу, то наслідки її будуть сумнівні. Раджу вам помиритися з паном Гобсеком. Адже він може довести на суді свою сумлінність, а вам однаково доведеться повернути йому гроші, які він заплатив за діаманти. Погодьтеся вважати їх у заставі з правом викупу через сім-вісім місяців, навіть через рік, одне слово, через час, що дасть вам можливість повернути суму, позичену графині, якщо, звичайно, ви не вирішите викупити діаманти ще сьогодні, давши надійні гарантії сплати.

Лихвар спокійнісінько мочив хліб у каву і цілком байдуже їв: але, почувши слово «примиритися», глянув на мене, мовби кажучи: «Молодець! Як спритно скористався з моєї науки». Я теж відповів йому поглядом, який він чудово зрозумів: «Справа дуже сумнівна, брудна, і мирова конче потрібна». Гобсек не міг від усього відмагатися, знаючи, що на суді я скажу правду. Граф подякував мені ласкавою усмішкою. Після довгого обговорення, під час якого Гобсек виявив таку спритність і зажерливість, що перевершив би учасників будь-якого дипломатичного конгресу, я склав акт, згідно з яким граф визнавав, що одержав від лихваря вісімдесят п'ять тисяч франків, включаючи проценти, а Гобсек зобов'язувався після сплати графом цієї суми повернути йому діаманти.

— Яке марнотратство! — розпачливо вигукнув чоловік графині, підписуючи акт. — Як перекинути міст через цю безодню?

— Пане, у вас багато дітей? — серйозно спитав Гобсек.

Це запитання примусило графа здригнутися, ніби лихвар, мов досвідчений лікар, відразу намацав болюче місце. Він нічого не відповів.

— Так, так, — пробурмотів Гобсек, зрозумівши болісне мовчання графа. — Я чудово знаю вашу історію. Ця жінка — демон, а ви, мабуть, і досі кохаєте її. Розумію! Вона навіть мене схвилювала. Може, ви хотіли б урятувати свій статок, зберегти його для одного або

двох своїх дітей. Тоді кидайтесь у вир світських утіх, грайте в карти, розтринькуйте гроші і частіше приходьте до Гобсека. У світських колах називатимуть мене жидом, ефіопом, лихварем, розбійником, казатимуть, що я розорив вас. Дарма! За образу кривдник дорого заплатить. Ніхто так не стріляє з пістолета і не володіє шпагою, як ваш покірний слуга. Це всі знають. А ще раджу вам, якщо зможете, знайдіть друга, якому ви могли б фіктивно продати своє майно. Це у вас, юристів, якщо не помиляюсь, називається фідейкоміс? — спитав він, обернувшись до мене.

Граф, здавалось, цілком був захоплений своїми думками і, покидаючи нас, сказав:

— Гроші ви одержите завтра. Приготуйте діаманти.

— По-моєму, він дурень, як усі ваші чесні люди, — зневажливо мовив Гобсек, коли граф пішов.

— Скажіть краще — як люди, охоплені пристрастю.

— За складання акта хай вам заплатить граф, — сказав він, коли я прощався з ним.

Через кілька день після цієї сцени, що відкрила мені жахливі таємниці світської жінки, якось уранці до мене в кабінет увійшов граф.

— Пане, — звернувся він, — я прийшов до вас порадитися в дуже важливій справі. Вважаю за свій обов'язок заявити, що я вам цілком довіряю і маю надію довести це на ділі. Ваша поведінка на процесах пані де Гранльє понад усяку похвалу. (От бачите, пані, — сказав адвокат, звертаючись до віконтеси, — скільки разів мене винагороджено за незначну послугу, яку я зробив вам.)

Я шанобливо вклонився і відповів, що тільки виконав обов'язок чесною людини.

— Так ось, пане. Я зібрав чимало відомостей про того дивного чоловіка, якому ви маєте завдячувати своїм становищем. — сказав граф. — З усього того, що я знаю, ясно, що цей Гобсек — філософ із школи циніків. Якої ви думки про його чесність?

— Графе, — відповів я, — Гобсек — мій благодійник За п'ятнадцять процентів, — додав я, сміючись. — Але його скнарість усе ж не дає мені права розкрити його справжнє обличчя незнайомій людині.

— Кажіть, пане. Ваша відвертість не може пошкодити ні Гобсекові, ні вам. Я й не сподівався побачити ангела в особі лихваря.

— Батечко Гобсек, — сказав я, — наскрізь перейнятий одним принципом, що керує всіма його вчинками. За тим принципом, гроші — це товар, який можна зі спокійним сумлінням продавати дорого або дешево, залежно від обставин. Лихвар, що править великі проценти за свої гроші, на його думку, така ж людина, як і кожен, хто бере участь у прибуткових справах та спекуляціях. І якщо відкинути його фінансові принципи та

філософські погляди на людську природу, якими він виправдовує свою лихварську хватку, то, я певен, поза цими справами він найделікатніша й найчесніша людина в усьому Парижі. В ньому живуть двоє: скнара і філософ, істота підла і висока. Якби я вмер, лишаючи сиріт, Гобсек став би їм опікуном. Ось, пане, яким я уявляю собі Гобсека з власного мого досвіду. Я нічого не знаю про його минуле життя. Може, він був корсаром, може, об'їздив увесь світ, торгуючи діамантами чи людьми, жінками чи державними таємницями, але присягаюсь, що жодна людська душа у світі не знала таких жорстоких випробувань і так не загартувалась, як він. Того дня, коли я приніс йому свій борг і остаточно розплатився з ним, я спитав його не без певної ораторської остороги, що спонукало, його брати з мене такі величезні проценти і чому він, бажаючи допомогти мені, своєму другові, не дозволив собі зробити цю послугу безкорисливо. «Сину мій, я тебе звільнив від вдячності, давши тобі право вважати, що ти мені нічого не винен. Тому ми з тобою найкращі друзі у світі». Ця відповідь, пане, дасть вам краще уявлення про цю людину, ніж будь-які слова.

— Мій намір остаточний, — сказав граф. — Приготуйте потрібні акти, щоб передати Гобсекові право власності на моє майно. Тільки вам, пане, я можу довірити скласти контррозписку, де він засвідчить, що продаж цей фіктивний і все моє майно, яким він порядкуватиме за своїм розсудом, зобов'яжеться повернути моєму старшому синові, коли той дійде повноліття. Тепер, пане, я мушу вам сказати от що: я боюсь тримати цей цінний документ у себе. Мій син так прив'язаний до матері, що я і йому не довіряю розписки. Я прошу вас зберігати документ у себе. Якщо Гобсек помре, він призначить вас спадкоємцем мого майна. Отже, все передбачено. — Граф замовк — він був дуже схвилюваний. — Вибачте, будь ласка, за турботи, — знов заговорив він, — але я так страждаю, та й моє здоров'я викликає в мене побоювання. Недавні прикрощі завдали мені жорстокого удару, і рішучі заходи, яких я вживаю, просто конче потрібні.

— Пане, — відповів я, — насамперед дозвольте подякувати вам за довір'я. Але щоб виправдати його, я повинен зауважити, що цими заходами ви цілком позбавляєте спадщини своїх інших дітей, які теж носять ваше прізвище. Нехай це тільки діти колись любимої, а тепер недостойної жінки, проте вони мають право на певну забезпеченість. Я заявляю вам, що не зможу взяти на себе почесного обов'язку, який ви хочете покласти на мене, якщо не буде визначено і їхню частку.

Почувши ці слова, граф увесь затремтів. На очах йому виступили сльози, і він, міцно потиснувши мені руку, сказав:

— Я й досі не знав вас по-справжньому. Ви і втішили мене і засмутили. Так, треба визначити частку цих дітей у першому ж пункті контррозписки.

Я провів його до дверей своєї контори, і мені здалося, що обличчя його проясніло від почуття задоволення, яке викликав цей справедливий вчинок. От, Каміло, як молоді жінки падають у безодню. Іноді досить кадрили на балу, романсу, проспіваного біля рояля, прогулянки за місто, щоб накликати страшне лихо. Назустріч йому йдуть самі, послушавшись самовпевненого голосу марнославства, гордості, повіривши чийсь усмішці, необачно піддавшись легковажності, властивій молодості. Ганьба, муки сумління та злидні — ось ті три фурії, в чії руки неминуче попадають жінки, як тільки переступлять певні межі

— Бідна Каміла страшенно хоче спати, — сказала віконтеса, перепиняючи Дервіля. — Іди, моя доню, іди спати. Тобі не треба знати про всі ці страхіття, ти й так лишишся чистою й доброчесною.

Каміла де Гранльє зрозуміла матір і пішла.

— Ви трохи далеко зайшли, любий Дервілю, — сказала графиня. — Повірений — це все ж таки не мати і не проповідник.

— Але газети у тисячу разів більше

— Бідний Дервілю! — здивовано мовила віконтеса. — Я вас не пізнаю. Невже ви гадаєте, що моя донька читає газети? Розповідайте далі, — додала вона, трохи помовчавши.

Минуло три місяці після затвердження акта продажу, за яким майно графа перейшло до Гобсека

— Ви можете називати його графом де Ресто, раз моєї дочки тут уже немає, — сказала віконтеса.

— Добре, — погодився повірений. — Минуло чимало часу після цієї угоди, а я все ще не одержав контррозписки, що мала зберігатися в мене. У Парижі повірених так захоплює потік життя, що вони не можуть надавати справам своїх клієнтів більше уваги, ніж ті самі, — за окремими винятками, які ми вміємо робити. Проте одного разу, коли лихвар обідав у мене, я спитав його, підводячись з-за столу, чи не знає він, чому нічого більше не чути про пана де Ресто.

— На це є поважні причини, — відповів той. — Граф при смерті. Це одна з тих ніжних натур, що не вміють побороти горе, і воно вбиває їх. Життя — це складне, важке ремесло, і треба докласти зусиль, щоб навчитися жити. Коли людина пізнає життя, зазнавши його прикрощів, її нерви загартуються, зміцніють, і вона здатна керувати своїми почуттями.

Тоді нерви її стають немовби сталевими пружинами, що гнуться, а не ламаються. А коли ще й травлення добре, то така загартована людина може прожити стільки ж років, як і знамениті ліванські кедри.

— Невже граф умре? — спитав я.

— Можливо, — відповів Гобсек. — Його спадщина — ласий шматок для вас.

Я глянув на свого гостя і, щоб зрозуміти його до кінця, спитав:

— Скажіть мені, будь ласка, чому з усіх людей тільки граф і я викликали вашу прихильність?

— Бо ви єдині, що довірилися мені без хитрощів, — відповів лихвар.

Хоч ця відповідь і переконувала мене, що Гобсек не зловживе своїм становищем, якщо навіть контррозписка пропаде, все ж я вирішив побачитися з графом. Я послався на якісь справи, і ми разом вийшли. Я швидко приїхав на вулицю Ельдера. Мене провели у вітальню, де графиня бавилася з дітьми. Коли їй доповіли про мене, вона схопилася з місця, пішла назустріч і знову мовчки сіла, вказавши рукою на вільне крісло біля каміна. І відразу ніби прикрила своє обличчя тією непрозірною маскою, під якою світські жінки так добре вміють ховати свої почуття. Від горя врода її поблякла, але гарні риси обличчя не змінилися і свідчили про його колишню чарівність.

У мене дуже важлива справа до графа. Я хотів би поговорити з ним

— Якщо це вам вдасться, ви будете щасливішим за мене, — відповіла вона, перепиняючи мене. — Пан де Ресто не хоче нікого бачити, він насилу терпить візити лікаря і відмовляється од усіх послуг, навіть від моїх. У хворих такі чудні примхи! Вони, як діти, самі не знають, чого хочуть.

— А може, навпаки, — вони, як діти, чудово знають, чого хочуть.

Графиня почервоніла. Я майже каявся, що дозволив собі цю репліку в стилі Гобсека, і квапливо змінив тему розмови.

— Але хіба можна лишати хворого увесь час самого? — спитав я.

— Коло нього старший син, — відповіла вона. Хоч як пильно я дивився на графиню, на цей раз вона не почервоніла, і мені здалося, що вона поклала собі не дати мені проникнути у свої таємниці.

— Зрозумійте, пані, я прийшов сюди не з цікавості. Мене привели надзвичайно важливі інтереси

Я прикусив губу, відчуваючи, що пішов неправильним шляхом.

І справді, графиня зараз же скористалася з моєї необачності.

— Мої інтереси аж ніяк не розходяться з інтересами мого чоловіка, пане, — сказала вона. — Ніщо не заважає вам звернутися до мене.

— Справа, в якій я прийшов, стосується тільки графа, — твердо відповів я.

— Я звелю повідомити його про ваше бажання поговорити з ним.

Однак ввічливий тон і люб'язний вигляд, з яким вона вимовила цю фразу, не обдурили мене; я здогадався, що графиня нізащо не пустить мене до свого чоловіка.

Ми ще трохи побалакали з нею про всяку всячину, я весь час спостерігав її. Але, як і всі жінки, що виробили собі певний план дій, вона зуміла затаїти його дуже спритно, що свідчить про найвищу ступінь жіночої віроломності. Наважуюсь сказати, що я всього чекав від неї, навіть злочину, бо бачив, що вона знає своє майбутнє, — про це свідчили кожен її жест, погляд, манера триматися, навіть інтонації її голосу. Я попрощався і пішов.

Тепер я вам розповім про події, що завершують цю драму, а також про ті обставини, про які я довідався згодом, і про ті подробиці, що їх передбачав проникливий Гобсек та і я сам.

Відколи граф де Ресто для людського ока поринув у вихор утіх, немов бажаючи розтринькати свій статок, між подружжям відбувалися сцени, які лишались таємницею для всіх; вони дали можливість графові ще більше зневажати свою дружину. А коли він занедужав і зліг, його сповнила огида до графині і двох її останніх дітей; він заборонив їм входити у свою кімнату, а коли вони спробували порушити цю заборону, їхня неслухняність викликала такі небезпечні для його життя припадки, що лікар благав графиню не порушувати наказ чоловіка. Пані де Ресто бачила, як увесь статок — землі, родинне майно і навіть особняк, у якому вона жила, — поступово переходить до рук Гобсека, що, немов казкова химера, пожирав її багатство, і, певно, зрозуміла наміри свого чоловіка. Пан де Трай, рятуючись від кредиторів, що дуже вже напосідали на нього, подорожував тоді в Англії. Тільки він міг розкрити графині очі на ті таємні запобіжні заходи, які з намови Гобсека вжив граф проти неї. Кажуть, що вона довго відмовлялась дати свій підпис, потрібний за нашими законами, щоб ствердити продаж майна. Але граф усе ж домігся свого. Графиня гадала, що її чоловік переводить свій статок на гроші і що маленька пачка асигнацій, одержаних за нього, зберігається у сейфі десь у нотаріуса чи в банку. Вона була певна, що пан де Ресто неодмінно мав документ, який давав змогу його старшому синові захистити своє право на частку належної йому спадщини. Отож графиня встановила за кімнатою свого чоловіка якнайпильніший нагляд. У своєму домі вона була повновладна господиня і все підпорядковувала жіночому шпигунству. Цілими днями вона сиділа у вітальні, поруч графової кімнати, звідки чути було кожне його слово,

щонайменший порух. На ніч вона веліла стелити собі постіль там же таки у вітальні, але майже не спала. Лікар цілком був на її боці. Удавана самовідданість графині всіх полонила. Пані де Ресто вміла з хитрістю, властивою підступним натурам, у такому світлі виставити огиду, яку виявляв до неї гриф, і так чудово прикидалася пригніченою горем, що здобула щось подібне до слави. Деякі святенники вважали навіть, що вона цим спокутувала свої гріхи. А перед очима у цієї жінки стояли злидні, які чекали на неї після графової смерті, коли вона не дасть собі ради. Отож графиня, яку чоловік, уже помираючи, вигнав зі своєї кімнати, обвела навколо нього зачароване коло. Вона була і далеко від нього, і разом з тим близько, позбавлена всіх прав і разом з тим всемогутня; віддана про людське око дружина, вона чатувала на смерть і багатство, як та польова комаха, що, сидючи на дні виритої на зразок спіралі нірки в піску, чигає на свою неминучу здобич, прислухаючись до падіння кожної піщинки. Найсуворішому судді мимоволі довелося б визнати, що графиня перейнята материнською любов'ю. Смерть її батька, кажуть, була їй наукою. Палко люблячи своїх дітей, вона втаїла від них своє розпусне життя; через їхні малі літа це легко було зробити, і вона прищепила їм любов до себе. Вона дала їм чудове, блискуче виховання. Признаюсь, я не міг не захоплюватися цією жінкою і водночас співчував їй, за що Гобсек ще недавно глузував з мене. О тій порі графиня, пересвідчившись у підлоті Максима де Трай, кривавими слізьми спокутувала свої колишні гріхи. Я вірю в це. Заходи, яких вона вживала, щоб заволодіти багатством свого чоловіка, були мерзенні, але ж їх диктувала їй материнська любов і бажання загладити свою провину перед дітьми. До того ж, як і багато жінок, що пережили бурю пристрастей, вона тепер щиро прагнула стати на шлях доброчесності. Може, вона тільки тоді й пізнала її ціну, коли зібрала сумний ужинок своїх помилок. Щоразу як малий Ернест — її старший син — виходив із батькової кімнати, вона, мов інквізитор, допитувала його про все, що граф робив, що казав. Дитина йшла назустріч бажанням матері, пояснюючи їх собі її ніжною любов'ю до батька, і охоче відповідала на всі запитання. Мої відвідини наполохали графіню: вона побачила в мені знаряддя помсти графа і поклала не допускати мене до вмираючого. Охоплений зловісним передчуттям, я дуже хотів поговорити з паном де Ресто, бо непокоївся за долю контррозписки. Якби папери попали до рук графині, вона могла б з них скористатися, і між нею та Гобсеком почався б нескінченний процес. Я дуже добре знав лихваря і був певен, що він нізащо не поверне майно графині, а текст контррозписки, яку міг реалізувати тільки я, давав безліч підстав для сутяжництва. Щоб запобігти усім цим прикрощам, я вдруге пішов до графині.

— Я помітив, пані, — таємниче звернувся Дервіль до віконтеси де Гранльє тоном особливого довір'я, — що існують певні моральні явища, на які ми в світі не звертаємо належної уваги. З природи спостережливий, я мимохіть вносив дух аналізу в усі майнові справи, які мені доводилося вести, — а пристрасті розпалюються в них особливо яскраво. І от мене щоразу вражала здатність супротивників майже завжди вгадувати таємні наміри і думки одне одного. Іноді у двох ворогів буває така прозорливість, така сила духовного зору, як і в двох закоханих, що читають одне в одного у серці. Отож, коли ми вдруге лишилися віч-на-віч з графинею, я одразу зрозумів, що вона ненавидить мене, і збагнув, чому, хоч пані де Ресто приховувала свої почуття за дуже лагідною чемністю і приязню. Адже я випадково був втаємничений у її життя, а жінка завжди ненавидить того, перед ким їй доводиться червоніти. Вона здогадувалась, що, хоч я і був довірена особа її чоловіка, він ще не встиг передати мені своє майно. Не переказуватиму вам нашої розмови, що лишилась у моїй пам'яті, як один з найнебезпечніших поєдинків у моєму житті. Графиня, з природи наділена всіма чарами спокусниці, була то поступлива, то непохитна, то лагідна, то довірлива, вона навіть спробувала розпалити мою чоловічу цікавість, запалити любов у моєму серці, — але в цьому їй не пощастило. Зібравшись уже йти від неї, я помітив у її очах вираз такої ненависті й люті, що аж здригнувся. Ми розсталися як вороги. Їй хотілося знищити мене, я ж почував до неї жалість, а це для таких натур, як вона, рівнозначно найтяжчій образі. Ця жалість прохопилася і в останніх словах, з якими я звернувся до неї прощаючись. Я натякнув, що, як би вона не діяла, її неодмінно чекав розорення, і, мабуть, жах охопив її.

Якби мені вдалося побачитися з графом, то принаймні хоч майно ваших дітей

— Ні, тоді я у всьому залежатиму від вас, — сказала вона, перебиваючи мене зневажливим жестом.

Раз боротьба між нами стала одвертою, я вирішив сам урятувати цю родину від злиднів. Я ладен був удатися навіть до юридично незаконних дій. Я порушив позов проти графа де Ресто, вимагаючи, щоб він повернув Гобсекові всю суму фіктивного боргу і домігся відповідного вироку. Графиня, певна річ, приховала від світу судову ухвалу, яка дала мені право після смерті графа опечатати його майно. Потім я підкупив одного зі слуг у графовім домі, і він пообіцяв покликати мене навіть уночі, коли його господар конатиме. Я надумав приїхати несподівано, щоб налякати графиню загрозою негайно ж накласти печаті на майно і таким чином урятувати контррозписку, що зберігалась у графа. Пізніше я довідався, що ця жінка вивчала кодекс, прислухаючись до стогонів свого вмираючого чоловіка. Яку жахливу картину побачили б ви, якби могли зазирнути в душі спадкоємців,

що обступили смертне ложе. Скільки тут інтриг, злих замірів, підступів — і все через гроші! Та облишмо ці подробиці, досить огидні самі по собі, хоч про них треба було згадати, бо вони допоможуть вам уявити муки цієї жінки, муки її чоловіка і піднімуть завісу перед прихованими родинними драмами, схожими на цю. Два місяці граф де Ресто лежав у ліжку, замкнувшись у спальні, скорившись своїй долі. Смертельна недуга повільно руйнувала його тіло і розум. У нього з'явилися дивацтва, химерність яких здається незбагненною, — він забороняв прибирати у своїй кімнаті, відмовлявся від будь-яких послуг і навіть не дозволяв перестеляти собі постіль. Ця неймовірна апатія позначалася на всьому: меблі в кімнаті стояли безладно, порошок і павутиння вкривали найтендітніші речі. Колись багатий, з витонченим смаком, граф тепер мовби втішався сумною картиною своєї кімнати, де і камін, і письмовий стіл, і стільці були захаращені речами догляду за хворим; скрізь були брудні пляшечки, порожні чи з ліками, розкидана білизна, розбиті тарілки; біля каміна, валялася грілка без покриття; стояла ванна, повна мінеральної води. Від кожної дрібниці цього огидного безладдя віяло руїною. Готуючись задушити людину, смерть поклала своє тавро передусім на речі. Граф боявся денного світла: фіранки на вікнах було спущено і сутінки надавали ще більшої похмурості цій сумній кімнаті. Хворий дуже змарнів. Тільки в його блискучих очах ще світився останній вогник життя. Було щось страшне в мертвотній блідості його обличчя. Це враження ще більше посилювало дуже відросле волосся, яке він нізащо не дозволяв стригти і яке довгими гладенькими пасмами спадало йому на щоки. Він скидався на фанатика-пустельника. Горе згасило всі людські почуття в цього чоловіка, якому ледве минуло п'ятдесят років і якого весь Париж бачив таким блискучим і щасливим.

Якось уранці на початку грудня 1824 року Ернест, син графа, сидів у ногах на ліжку батька і сумовито дивився на нього. Граф поворухнувся і глянув на сина.

— Вам боляче? — спитав Ернест.

— Ні, — відповів граф, страдницьки всміхнувшись. — Усе тут, біля серця! — І він худими пальцями торкнувся голови, а потім з такою скорботою притис руку до запалих грудей, що Ернест заплакав.

— Чому ж не приходить Дервіль? — спитав граф свого камердинера, якого вважав за дуже вірного слугу, хоч насправді той був на боці графині. — Як же це, Морісе! — вигукнув умираючий, підводячись на постелі; здавалося, свідомість цілком повернулася до нього. — Уже всьоме чи увосьме за ці два тижні я посилаю вас до свого адвоката, а його все нема! Ви що, жартуєте зі мною? Ідіть до нього зараз же, цієї ж миті, і приведіть його. Якщо не виконаєте мого наказу, я встану і сам піду

— Графине, — мовив камердинер, вийшовши у вітальню, — ви чули, що велів граф? Що я маю робити?

— Вдайте, ніби пішли до адвоката, а коли повернетесь, скажете графові, що він поїхав за сорок лье від Парижа у важливій справі. Скажете, що його ждуть наприкінці тижня.

«Хворі ніколи не вірять, що їхній кінець близько, — подумала графиня. — Він чекатиме, поки адвокат повернеться».

Лікар напередодні сказав, що граф навряд чи переживе день. Коли через дві години камердинер прийшов до свого господаря з безнадійною звісткою, вмираючий дуже схвилювався.

— Боже мій, боже мій! — промовив він кілька разів. — Тільки й надії що на тебе.

Він довго дивився на свого сина і, нарешті, сказав йому ослабленим голосом:

— Ернесте, дитино моя, ти ще дуже молодий, але в тебе добре серце і ти зрозумієш святість обіцянки, даної вмираючому батькові. Чи відчуваєш ти себе здатним зберегти таємницю, схоронити її в своїй душі так, щоб про неї не довідалася навіть мати? Тепер, синку мій, в усьому цьому домі я можу звіритися тільки на тебе одного. Ти не зрадиш мого довір'я?

— Ні, тату.

— Так от, Ернесте, зараз я передам тобі запечатаний пакет, — його адресовано панові Дервілю. Сховай його так, щоб ніхто не знав, що він у тебе. Непомітно вислизнеш із дому і вкинеш його у поштову скриньку на розі вулиці.

— Добре, тату.

— Можу я покластися на тебе?

— Так, тату.

— Підійди ж, поцілуй мене. Тепер мені легше буде вмирати, любий мій хлопчику. Років через шість чи сім ти зрозумієш, яка це важлива таємниця; тоді ти дістанеш винагороду за свою тямучість і вірність. І ти побачиш, як я тебе любив. А тепер лиши мене на хвилинку самого і нікого до мене не пускай.

Ернест вийшов і побачив у вітальні свою матір.

— Ернесте, — сказала вона йому, — іди сюди. Вона сіла, притягнула свого сина до себе і, міцно пригорнувши його до грудей, поцілувала.

— Ернесте, батько тільки що розмовляв з тобою?

— Так, мамо.

— Що він тобі казав?

— Я не можу цього переказати, мамо.

— О моя дорога дитино, — вигукнула графиня, палко цілуючи його, — як мене тішить, що ти вмієш мовчати. Ніколи не забувай двох правил: не кажи неправди і будь вірний своєму слову.

— Мамочко, яка ти хороша! Ти ніколи не казала неправди, я певен.

— Ні, любий хлопчику, іноді я казала неправду. Так, я не додержувала слова, але за таких обставин, перед якими усі закони ніщо. Слухай, Ернесте, ти вже великий і розумний хлопчик і, певно, помічаєш, що батько відштовхує мене, відмовляється від моїх послуг. А це несправедливо — ти ж знаєш, як я його люблю.

— Знаю, мамо.

— Бідний мій хлопчику, — сказала, плачучи, графиня. — В усьому винні злі люди, які звели на мене наклепи, щоб розлучити з твоїм батьком, бо вони корисливі й зажерливі. Вони хочуть одібрати в нас майно і привласнити його собі. Якби твій батько був здоровий, незлагоді між нами минула б швидко, він би мене вислухав і, як чоловік добрий, люблячий, визнав би свою помилку. Та хвороба потьмарила його розум, і упередження, з яким він ставиться до мене, перетворилось у нього в нав'язливу думку, в якесь божевілья. І він раптом став віддавати перевагу тобі перед іншими дітьми, — це теж доказ розладу його розуму. Ти ж до його хвороби ніколи не помічав, що він любить Поліну і Жоржа менше, ніж тебе. Все тепер залежить у нього від хворобливих примх. Любов до тебе могла спонукати його дати тобі якісь розпорядження. Якщо ти не хочеш розорити свою родину, мій ангеле, не хочеш, щоб твоя мати ходила старцювати, як жебрачка, то ти повинен їй сказати все.

— А-а! — вигукнув граф, розчинивши двері і з'явившись на порозі майже голий, висохлий і худий, як тріска.

Цей глухий крик справив жахливе враження на пані де Ресто: вона остовпіла, дивлячись на чоловіка; виснажений і блідий, він немов вийшов з могили.

— Вам мало того, що ви отруїли моє життя горем, тепер ви не даєте мені спокійно вмерти, розбещуєте мого сина, хочете виховати з нього грішну людину! — кричав він хрипким голосом.

Графиня кинулася в ноги помираючому, якого останні життєві хвилювання зробили майже страшним, і залилася слізьми.

— Пожалійте! Пожалійте мене! — заголосила вона.

— А ви мене жаліли? — спитав він. — Я дозволив вам розтринькати весь ваш статок, а тепер ви хочете пустити за вітром і мій, розорити мого сина?

— Нехай так, добре, не щадіть мене, губіть! — благала вона. — Але пожалійте дітей! Накажіть своїй вдові жити в монастирі — я підкорюсь. Я зроблю все, що тільки ви скажете, аби спокутувати свою провину перед вами. Але діти!.. Нехай хоч вони будуть щасливі! О діти, діти!..

— У мене тільки одна дитина, — вигукнув граф, простягаючи у розпачі свої худі руки до сина.

— Простіть, я каюсь, каюсь!.. — кричала графиня, обіймаючи худі, вологі від поту чоловікові ноги.

Ридання не давали їй говорити, і якісь неясні, безладні слова вихоплювалися з її пересохлого горла.

— Після того, що ви сказали Ернестові, ви ще насмількуєтесь говорити про каяття, — мовив помираючий, відштовхнувши графиню ногою. — Мені холодно від вас, — додав він з якоюсь жахливою байдужістю. — Ви були поганою донькою, поганою дружиною, ви будете поганою матір'ю

Нещасна жінка впала непритомна. Помираючий дістався до свого ліжка, ліг і через кілька годин втратив свідомість. Прийшли священики, причастити його. Опівночі він помер. Вранішня сцена забрала рештки його сил.

Я приїхав опівночі з батечком Гобсеком. У домі панував хаос, і ми безперешкодно пройшли в маленьку вітальню поруч із кімнатою померлого і побачили там трьох дітей у сльозах, а коло них — двох священиків, що мали перебути ніч біля небіжчика. Ернест підійшов до мене і сказав, що його мати хоче побути сама у графській кімнаті.

— Не заходьте туди! — сказав він якимсь чудним голосом. — Вона там молиться

Гобсек засміявся властивим йому безгучним сміхом. Але мене так схвилювала скорбота і гнів на юному личку, що я не міг поділити іронії лихваря. Побачивши, що ми все-таки простуємо до дверей, хлопчик підбіг і, припавши до них, закричав:

— Мамо, до тебе прийшли оті гидкі люди!

Гобсек відкинув його, немов пір'їнку, і відчинив двері. Яке видовище постало перед нами. У кімнаті панувало страшне безладдя. Графиня стояла нерухомо, розкуйовджена, на обличчі в неї був вираз розпачу. Заскочена зненацька, вона розгублена, дивилася на нас палаючими очима, а навкруг неї було розкидано усякий мотлох, папери, одяг померлого, ганчір'я. Моторошно було бачити цей хаос навколо небіжчика. Тільки-но граф помер, його дружина зламала всі шухляди в письмовому столі, килим навколо неї встеляли шматки порваних листів; скриньки було зламано, портфелі розрізано — скрізь нишпорили її зухвалі руки. Можливо, спочатку її пошуки були марні, але тепер її вигляд і хвилювання

свідчили, що вона, зрештою, таки знайшла таємні папери. Я глянув на постіль і з тією проникливістю, яку розвивають в юристів судові справи, зрозумів усе, що сталося. Труп, графа де Ресто лежав долілиць майже впоперек ліжка, недбало кинутий, мов один з тих конвертів, що валялися на підлозі, — адже він теж був тільки непотрібною оболонкою. Його тіло з розкинутими руками й ногами задубіло в химерній, страшній позі.

Помираючий, напевно, ховав контррозписку під подушкою, сподіваючись, що збереже її там від жіничних зазіхань до останньої своєї хвилини. Графиня здогадалась, де він ховав папери, та, зрештою, це можна було зрозуміти і з жесту мертвої руки з судомно зведеними пальцями. Подушку було скинуто на підлогу, на ній ще зберігся відбиток жіночого черевика. А на килимі біля графининих ніг я побачив розірваний конверт з гербовими печатками графа. Я швидко підняв його і прочитав напис, який свідчив, що вміст його мав бути переданий мені. Я пильно й суворо глянув на графиню як слідчий, що допитує злочинця.

У каміні догоряли папери. Почувши, що ми прийшли, графиня кинула їх у полум'я, бо, прочитавши в перших пунктах духівниці імена своїх менших дітей, гадала, що знищує заповіт, який позбавляє їх спадщини, хоч насправді спадщину, за моїм наполяганням, їм було обумовлено. Нечисте сумління і мимовільний страх перед учиненим злочином потьмарили їй розум. Спіймана на гарячому, вона, може, бачила вже перед собою ешафот і відчувала, як кат випікає їй тавро розпеченим залізом. Вона мовчала і, тяжко дихаючи, дивилася на нас божевільними очима.

— Що ви наробили! — вигукнув я, вихоплюючи з каміна клаптик паперу, який ще не взявся вогнем. — Ви розорили своїх дітей. Ці папери доводили їхнє право на майно.

Губи графині сіпнулися так, що здавалося, ніби її от-от розіб'є параліч.

— Хе-хе! — проскрипів Гобсек, і цей звук був схожий на скрегіт мідного свічника, коли його совають по мармуровій плиті.

Помовчавши трохи, старий сказав мені спокійним тоном:

— Чи не збираєтесь ви подати графині думку, що я не є законним власником майна, яке мені продав граф? Цей будинок тепер належить мені.

Мене ніби обухом по голові ударили, я онімів від болісного подиву. Графиня помітила мій здивований погляд, який я кинув на лихваря.

— Пане! Пане! — тільки й вигукувала вона, не знаходячи інших слів.

— У вас фідеїкоміс? — спитав я його.

— Можливо.

— Ви хочете скористатися із злочину, що його вчинила графиня.

— Так.

Я попрямував до дверей, а графиня, упавши на стілець біля постелі небіжчика, залилася гіркими слізьми. Гобсек вийшов слідом за мною. Коли ми опинились на вулиці, я мовчки повернув у другий бік, але він підійшов до мене і, кинувши на мене один з тих глибоких поглядів, що проникав у серце, сказав писклявим голосом, що на цей раз пролунав ще більш різко:

— Ти надумав мене судити?

Відтоді ми рідко бачилися. Гобсек здав у найми особняк графа, а сам проводив літо в його маєтку, удавав із себе вельможу, будував ферми, лагодив млини, шляхи, насаджував дерева. Якось я зустрівся з ним в алеї Тюільрі.

— Життя графині де Ресто просто героїчне, — сказав я йому. — Вона присвятила себе дітям, дала їм чудове виховання і освіту. — Старший син — чарівний юнак.

— Можливо.

— Хіба ви не повинні допомогти Ернестові?

— Допомогти Ернестові? — вигукнув Гобсек. — Ні, ні! Нещастя — наш найкращий вчитель. Нещастя навчить його знати ціну грошам і людям, чоловікам і жінкам. Нехай поплаває по паризькому морю. А коли стане вправним лоцманом, ми дамо йому корабель.

Я попрощався з ним, не бажаючи розгадувати значення його слів. Хоч пан де Ресто, якому його мати прищепила огиду до мене, не хотів радитися зі мною, все ж минулого тижня я пішов до Гобсека, щоб сказати йому про любов Ернеста до Каміли і поквипити старого виконати свій обов'язок, бо молодий граф мав незабаром дійти повноліття. Я застав старого лихваря в ліжку; він уже давно занедужав і доживав останні дні. Мені він сказав, що дасть відповідь, коли підведеться і візьметься до справ; певна річ, він не хотів втратити й найдрібнішої часточки свого багатства, поки в ньому жевріла хоч іскра життя. Ухильна відповідь Гобсека не мала інших причин. Та я бачив, що його хвороба набагато серйозніша, ніж він гадає, і досить довго пробув біля нього, — мені хотілося подивитися, до якої міри розрослася його жадібність, яку старечий вік перетворив на щось подібне до божевілля. Щоб не мати по сусідству сторонніх людей, лихвар тепер наймав весь дім, жив у ньому сам, і всі кімнати стояли порожні. В його кімнаті все було як і колись. Її обстановка, добре знайома мені, анітрохи не змінилася протягом шістнадцяти років, немов кожну річ зберігали під скляним ковпаком.

Та сама воротарка, віддана лихвареві стара жінка, була йому і за довірену особу, і за економку, доповідала про відвідувачів, а тепер, коли він захворів, доглядала його, лишаючи свого чоловіка-інваліда стерегти двері, коли вона піднімалася до хазяїна.

Незважаючи на свою хворобу, Гобсек ще сам приймав своїх клієнтів, одержував проценти, але так спростив свої справи, що йому досить було давати доручення інвалідові, щоб підтримувати зв'язки із зовнішнім світом.

Коли укладали угоду, за якою Франція визнала республіку Гаїті, Гобсека призначили членом комісії з ліквідації володінь французьких підданих у цій колишній колонії та розподілу між ними сум відшкодувань збитків, бо він мав великі відомості про старі маєтки у Сан-Домінго, їхніх власників та плантаторів.

Винахідливість Гобсека подала йому думку створити агентство для обліку претензій колоністів або їхніх спадкоємців, під фірмою Вербруста і Жігонне, з якими він ділив прибутки, не маючи потреби вкладати в підприємство власні гроші, бо його вкладом був досвід. Це агентство діяло, мов перегінний куб, витягаючи прибутки з майнових претензій людей необізнаних, недовірливих або тих, хто знав, що їхні права — сумнівні. Як ліквідатор, Гобсек вів переговори з великими власниками, і кожен з них, бажаючи підвищити оцінку своїх земель або примусити скоріше визнати їхні права, надсилав йому подарунки відповідно до розмірів своїх маєтків. Ці хабарі були чимось подібним до дисконтного проценту з тих сум, власником яких він не міг стати; крім того, через агентство лихвар скуповував за безцінь боргові зобов'язання на маленькі або спірні суми, а також ті зобов'язання, власники яких поспішали реалізувати їх, бажаючи одержати вже тепер бодай невелике відшкодування, аніж чекати непевних виплат республіки. Гобсек був ненаситним удавом цього великого агентства. Щоранку він одержував свою данину і оглядав її, немов міністр якого-небудь набоба, що вирішує, чи варто підписати за таку ціну помилування. Гобсек приймав усе, починаючи від кошика з провізією, принесеного якимсь бідняком, і закінчуючи пачками свічок — подарунків від людей скупих, брав срібний посуд від багатів і золоті табакерки від спекулянтів. Ніхто не знав, куди він дівав ці дарунки. Все приносили йому додому, але звідти нічого не виносили.

— Слово честі, — запевняла мене воротарка, давня моя знайома, — мені здається, що він усе це ковтає, та тільки не на користь собі, — адже він весь висох, як зозуля на моєму настінному годиннику.

Та ось минулого понеділка Гобсек прислав по мене інваліда, і той, увійшовши до мене в кабінет, сказав:

— Їдьмо швидше, пане Дервілю. Хазяїн помирає, зжовк, як лимон, йому не терпиться поговорити з вами. Смерть схопила його за горлянку, і він уже хрипить.

Увійшовши в кімнату конаючого, я побачив його на колінах перед каміном, хоч там і не було вогню, а тільки височіла величезна купа попелу. Гобсек зліз із ліжка і доповз до

нього, але вернутися назад у нього не стало сил, так само як не стало голосу покликати на поміч.

— Мій давній друже, — сказав я, підвівши його і допомагаючи йому добратися до ліжка. — Вам холодно? Чому ви не запалили камін?

— Мені зовсім не холодно, — відповів він. — Не треба палити, не треба! Я йду, голубчику, — казав він далі, кинувши на мене останній, згаслий, тьмянний погляд. — Куди йду — не знаю, але йду звідси. У мене почалася карфологія, — додав він, вживаючи термін, що свідчив, наскільки ясно і чітко ще працював його розум. — Мені раптом здалося, що в мою кімнату ллється золото, і я встав, щоб зібрати його. Кому дістанеться все моє добро? Я не залишу його скарбниці. Я склав заповіт. Розшукай його, Гроцію. У Чарівної Голландки була донька. Я якось бачив її увечері на вулиці Вів'єн. Її, здається, прозивають Вогником. Вона прекрасна, як купідон. Знайди її, Гроцію. Я тебе виконавцем заповіту призначив. Бери собі все, що хочеш, їж — їжі в мене багато. Паштети з гусячої печінки, мішки кави, цукру. Золоті ложки є. Сервіз роботи Одіо віддай своїй дружині. Але кому діаманти? Ти тютюн нюхаєш? У мене тютюн усяких сортів. Продай його в Гамбург — він там коштує в півтора раза дорожче. Так, усе в мене є, і все доведеться покинути. Ну, ну, батечку Гобсеку, — сказав він, звертаючись до себе, — не треба легкодухості, будь самим собою.

Він підвівся на постелі; його лице так чітко вимальовувалося на подушці, немов було з бронзи. Витягнувши сухі руки, він учепився кістлявими пальцями в ковдру, немов хотів за неї втриматися, глянув на камін, такий самий холодний, як і його металевий погляд, і вмер при повній свідомості, подавши воротарці, інвалідові і мені образ тих давніх зосереджених римлян, яких Лет'єр малював позад консулів на своїй картині «Смерть Брутових дітей».

— По-молодецьки розквитався, старий скупердяга! — промовив інвалід своєю солдатською мовою.

А мені у вухах і досі звучав фантастичний перелік багатств. Я слухав тоді помираючого і мимохіть глянув на купу попелу, побачивши, що на неї спрямовано застигли очі. Розміри цієї купи вразили мене. Я взяв камінні щипці і, встромивши їх у золу, натрапив на щось тверде — там лежала купа золота і срібла — певно, подарунки, що їх лихвареві приносили під час його хвороби. В нього вже не було сил захвати їх далі, а в банк він не хотів одсилати все це, бо не довіряв йому.

— Біжіть до мирового судді, — сказав я старому інвалідові, — треба зараз же все опечатати.

Вражений останніми словами Гобсека і тим, що мені недавно казала воротарка, я взяв ключі від кімнат першого та другого поверхів і пішов їх оглядати. Одімкнувши першу кімнату, я зрозумів його слова, що спершу здалися мені безглуздими; я побачив, до чого може призвести скупість, коли вона перетворюється на несвідому, позбавлену всякої логіки пристрасть, приклади якої ми так часто знаходимо у провінції. У кімнаті, поруч з тією, де вмер Гобсек, справді зберігались зігнилі паштети, багато всяких наїдків, навіть устриці та риба, що взялися пухкою цвіллю. Я ледве не задихнувся від смороду. Скрізь кишіли черви і комахи. Недавно одержані подарунки лежали впереміш з коробками різних розмірів, з ящиками чаю, з мішками кави. На каміні, у срібній суповій мисці, лежали накладні на всякі вантажі, що прибули на його ім'я до портових складів Гавра: тюки бавовни, ящики цукру, бочки з ромом, кава, індиго, тютюн, — цілий базар колоніальних товарів. Кімната була захаращена дорогими меблями, срібним начинням, лампами, картинами, вазами, книжками, прекрасними згорнутими гравюрами без рамок та найрізноманітнішими рідкісними речами. Можливо, ця величезна кількість коштовностей складалася не тільки з подарунків, але й із невикуплених застав. Я побачив там скриньки з коштовностями, прикрашені гербами та/вензелями, столову білизну з прекрасного полотна, дорогу зброю, але без монограм. Розгорнувши книжку, яку, мені здавалося, нещодавно виймали з купи, я знайшов у ній кілька білетів по тисячі франків. Тоді я вирішив уважно оглянути кожну річ, аж до найдрібніших, перевернути все, дослідити підлогу, стелю, карнизи, стіни, щоб розшукати все золото, до якого почував таку пожадливу пристрасть цей голландець, гідний пензля Рембрандта. Ніколи ще за всю свою юридичну практику я не бачив такого дивного поєднання скупості і своєрідності характеру. Повернувшись у кімнату померлого, я знайшов на його письмовому столі пояснення всьому цьому безладному накопиченню багатств. Під пресом лежало листування Гобсека з купцями, яким він звичайно продавав подарунки своїх клієнтів. Та чи тому, що ці люди ставали жертвами Гобсекової спритності, чи тому, що він правив дуже велику ціну за свої товари, жоден торг так і не відбувся. Лихвар не схотів продавати наїдків у магазин Шеве, бо Шеве зажадав тридцятипроцентної знижки на них. Гобсек торгувався за кілька франків, а тим часом провізія псувалася. Срібло не було продано, бо він відмовлявся платити за його доставку. Мішки кави лежали, бо він не хотів скинути на утрясання. Одне слово, кожна річ була приводом до суперечок — певна ознака, що Гобсек уже виявляв ту нерозумну впертість, до якої доходять усі старі, одержимі сильною пристрастю, що пережила їхній розум. І я поставив собі те саме запитання, яке чув від нього: «Кому дістануться усі ці багатства?..» Згадавши, які чудні відомості він мені дав

щодо своєї єдиної спадкоємниці, я зрозумів: мені доведеться шукати її у всіх кублах місцях Парижа і віддати величезне багатство до рук якоїсь негідної жінки. Але насамперед знайте, що на підставі незаперечних документів граф Ернест де Ресто незабаром володітиме статком, що дасть можливість йому одружитися з мадемуазель Камілою та ще й виділити значний капітал своїй матері, графині де Ресто, братові і посаг сестрі.

— Добре, любий пане Дервілю, ми про це поміркуємо, — відказала пані де Гранльє. — Ернест має бути дуже багатий, щоб така родина, як наша, згодилася породичатися з його матір'ю. Не забувайте, що мій син незабаром стане герцогом де Гранльє і об'єднає все добро двох родів де Гранльє. Я хочу, щоб зять не поступався перед ним.

— А ви знаєте, — спитав граф де Борн, — який герб у Ресто? Червоне, поділене начетверо поле зі срібною смугою впоперек і чотирма золотими щитами, кожен із чорним хрестом. Дуже стародавній герб.

— Це правда, — сказала віконтеса. — До того ж Каміла може і не бачитися зі своєю свекрухою, що порушила девіз на цьому гербі.

— Пані де Босеан приймала у себе пані де Ресто, — сказав старий дядько.

— О, тільки на раутах! — відказала віконтеса.

Париж, січень 1830 р.

(Переклад В. Шовкуна)

Ревізор

Не кивай на дзеркало, коли пика крива.

Народне прислів'я

ДІЙОВІ ОСОБИ

Антон Антонович Сквознік-Дмухановський, городничий.

Ганна Андріївна, дружина його.

Марія Антонівна, донька його.

Лука Лукич Хлопов, смотритель училищ.

Дружина його.

Амос Федорович Ляпкін-Тяпкін, суддя.

Артем Пилипович Землянік, попечитель богоугодних закладів.

Іван Кузьмич Шпекін, поштмейстер.

Петро Іванович Добчинський, Петро Іванович Бобчинський, міські поміщики.

Іван Олександрович Хлестаков, чиновник із Петербурга.

Йосип, слуга його.

Христіан Іванович Гібнер, повітовий лікар.

Федір Андрійович Люлюков, Іван Лазаревич Растаковський, Степан Іванович Коробкін, відставні чиновники, почесні особи в місті.

Степан Ілліч Уховертов, Часний пристав.

Свистунов, Пуговіцин, Держиморда, поліцейські.

Абдулін, купець.

Февронія Петрівна Пошльопкіна, слюсарша.

Дружина унтер-офіцера.

Мишко, слуга городничого.

Слуга трактирний.

Гості, купці, міщани, прохачі.

ХАРАКТЕРИ Й КОСТЮМИ

Зауваження для пп. акторів

Городничий, уже постаріла на службі й дуже не дурна, по-своєму, людина. Хоча й хабарник, але поводить ся дуже солідно; досить серйозний; трохи навіть резонер; говорить ні голосно, ні тихо, ні багато, ні мало. Його кожне слово значуще. Риси обличчя його грубі й жорсткі, як у всякого, хто почав тяжку службу з нижніх чинів. Перехід від страху до радості від приниженості до пихи досить швидкий, як у людини з груборозвиненими нахилами душі. Він одягнений, як звичайно, у свій мундир з петлицями і в ботфорти зі шпорами. Волосся в нього стрижене, сивувате.

Ганна Андріївна, дружина його, провінціальна кокетка, ще не стара, вихована наполовину на романах та альбомах, наполовину на клопотах у своїй коморі та в дівочій. Дуже допитлива і при нагоді виявляє пиху. Бере іноді владу над чоловіком тому тільки, що той не знає, що відповідати їй. Але влада ця поширюється тільки на дрібниці й полягає в доганах та глузуванні. Вона чотири рази переодягається в різні плаття протягом п'єси.

Хлестаков, молодий чоловік років 23-х, тоненький, худенький; трохи придуркуватий і, як кажуть, без царя в голові. Один із тих людей, що їх у канцеляріях прозивають вітрогонами. Говорить і діє без усякої тями. Він не в силі зупинити постійну увагу на якійсь думці. Мова його уривчаста, і слова вилітають із уст його зовсім несподівано. Чим більше виконавець цієї ролі виявить щирості й простоти, тим більше він виграє. Одягнений за модою.

Йосип, слуга, такий, як звичайно бувають слуги немолодих літ. Говорить серйозно; дивиться трохи вниз, резонер і любить читати сам собі нотації для свого пана. Голос його завжди майже рівний, у розмові з паном набирає суворого, уривчастого й трохи навіть грубого виразу. Він розумніший за свого пана і тому швидше догадується, але не любить багато говорити і мовчки шахрай. Костюм у нього сірий або синій поношений сюртук.

Бобчинський і Добчинський, обидва низенькі, куценькі, дуже допитливі й надзвичайно схожі один на одного. Обидва з невеличкими черевцями. Обидва говорять скоромовкою і сильно допомагають жестами й руками. Добчинський трохи вищий і серйозніший за Бобчинського, але Бобчинський розв'язніший і жвавіший за Добчинського.

Ляпкін-Тяпкін, суддя, людина, що прочитала п'ять чи шість книг, і тому трохи вільнодумна. Охочий дуже здогадуватись, і через те кожному слову своєму надає ваги. Виконавець його ролі повинен завжди зберігати на обличчі своєму значущий вираз. Говорить басом з довгенькою розтяжкою, хрипом і сипом, як старовинний годинник, що спершу шипить, а потім уже б'є.

Земляніка, попечитель богоугодних закладів, дуже товста, неповоротка й незграбна людина, але до всього того проноза й шахрай. Дуже послужливий і метушливий.

Поштмейстер, простодушна до наївності людина.

Решта ролей не потребує особливих пояснень. Оригінали їх майже завжди є перед очима.

Панове актори особливо повинні звернути увагу на останню сцену. Останнє вимовлене слово має викликати електричне потрясіння всіх разом, раптово. Вся група повинна змінити положення в одну мить. Звук подиву має вирватися у всіх жінок одночасно, ніби з одних грудей. Від недодержання цих зауважень може зникнути весь ефект.

Дія перша

Кімната в будинку городничого

Ява I

Городничий, попечитель богоугодних закладів, смотритель училищ, суддя, часний пристав, лікар, двох квартильних.

Городничий. Я запросив вас, панове, для того, щоб оголосити вам найнеприємнішу звістку. До нас їде ревізор.

Амос Федорович. Як ревізор?

Артем Пилипович. Як ревізор?

Городничий. Ревізор із Петербурга, інкогніто. Та ще й із секретним наказом.

Амос Федорович. От і маєш!

Артем Пилипович. Не мала баба клопоту.

Лука Лукич. Господи Боже, ще й із секретним наказом.

Городничий. Я ніби передчував: сьогодні мені цілісіньку ніч снилися якісь два незвичайні пацюки. Їй-право, таких я ніколи не бачив: чорні, отакенні! прийшли, понюхали — і пішли геть. Ось я вам прочитаю листа, що його одержав я від Андрія Івановича Чмихова, якого ви, Артеме Пилиповичу, знаєте. Ось що він пише: «Любий друже, куме і благодійнику» (*мимрить потихеньку, перебігаючи швидко очима*)... «і

повідомити тебе». Ага! ось! «Спішу між іншим повідомити тебе, що приїхав чиновник з наказом оглянути всю губернію і особливо наш повіт (*значущо підносить палець угору*). Я дізнався про це від найпевніших людей, хоч він удає з себе приватну особу. А як я знаю, що за тобою, як за кожним, водяться грішки, бо ти людина розумна і не любиш пропускати того, що пливе до рук...» (*зупинився*) ну, тут свої... «то раджу тобі вжити заходів, бо він може приїхати у всякий час, якщо тільки вже не приїхав і не живе де-небудь інкогніто... Вчорашнього дня я...» Ну, тут уже пішли справи сімейні: «сестра Ганна Кирилівна приїхала до нас із своїм чоловіком; Іван Кирилович дуже потовстішав і все грає на скрипку...» і таке інше, і таке інше. Так от яка обставина.

Амос Федорович. Атож, обставина така надзвичайна, просто надзвичайна. Щось тут недаремно.

Лука Лукич. А навіщо, Антоне Антоновичу, чому це? Навіщо до нас ревізор?

Городничий. Навіщо! Така вже, видно, доля. (*Зітхнув*). Досі, дякувати богові, підбиралися до інших міст. Тепер дійшла черга до нашого.

Амос Федорович. Я гадаю, Антоне Антоновичу, що тут тонка і більш політична причина. Це значить ось що: Росія... так... хоче воювати, і міністерія ото, як бачите, й підіслала чиновника, щоб дізнатися, чи нема де зради.

Городничий. Ото бевкнули! А ще розумна людина. У повітовому місті зрада! Що воно, прикордонне, чи що? Та звідси хоч три роки мчись кіньми, ні до якої держави не доїдеш.

Амос Федорович. Ні, я вам скажу, ви не той... Ви не... Начальство, воно тонко бачить: дарма, що далеко, а воно собі мотає на вус.

Городничий. Мотає, чи не мотає, а я вас, панове, попередив. Дивіться! щодо себе я деякі розпорядження зробив, раджу й вам. Особливо вам, Артеме Пилиповичу! Безперечно, проїжджий чиновник побажає насамперед оглянути підлеглі вам богоугодні заклади — і тому ви зробіть так, щоб усе було пристойно: ковпаки щоб були чисті, і хворі щоб не скидалися на ковалів, як звичайно вони ходять по-домашньому.

Артем Пилипович. Ну, це ще нічого, ковпаки, сказати б, можна одягти й чисті.

Городничий. Так, і теж над кожним ліжком надписати латинською чи іншою якоюсь мовою... це вже ваша справа, Христіане Івановичу, — всяку хворобу: коли хто захворів, котрого дня і числа... Негаразд, що у вас хворі такий міцний тютюн палять, що завжди розчхаєшся, коли зайдеш. Та й краще, якби їх було менше; зразу завважать недогляд або лікарське невміння.

Артем Пилипович. О! щодо лікування, ми з Христіаном Івановичем вжили своїх заходів: що ближче до натури, то краще; ліків дорогих ми не вживаємо. Людина проста: якщо помре, то й так помре; якщо видужає, то й так видужає. Та й Христіанові Івановичу важкувато було б з ними й порозумітися, він по-російському ні слова не знає.

Христіан Іванович видає звук, почасти схожий на літеру і й трохи на с.

Г о р о д н и ч и й. Вам також порадив би, Амосе Федоровичу, звернути увагу на присутствені місця. У вас там у прихожій, куди звичайно приходять прохачі, сторожі завели свійських гусей з маленькими гусенятами, які так і шмигляють попід ногами. Воно, звісно, хатнє господарство заводити кожному похвально, і чому не завести його й сторожеві? тільки, знаєте, в такому місці непристойно... я й раніше хотів вам про це зауважити, та все якось забував.

А м о с Ф е д о р о в и ч. А ось я їх сьогодні-таки звелю всіх забрати на кухню. Хочете, приходьте обідати.

Г о р о д н и ч и й. Крім того, погано, що у вас висушується в самім присутстві всяке дрантя, і над самісінькою шафою з паперами — мисливський гарапник. Я знаю, ви любите полювати, проте краще тимчасово його забрати, а там, як проїде ревизор, хай уже, можете собі його знову повісити. Також засідатель ваш... він, звісно, людина тямуща, але від нього такий дух, наче він тільки-но вийшов із винокурного заводу — це теж негаразд. Я хотів давно про це вам сказати, але був, не пригадую, чимось заклопотаний. Є проти цього засоби, коли вже це справді, як він каже, у нього природний дух. Можна йому порадити їсти цибулю або часник, або щось інше. В цьому випадку може допомогти різними медикаментами Христіан Іванович.

Христіан Іванович видає той самий звук.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Ні, цього вже неможливо вигнати: він говорить, що в дитинстві мамка його прибила, і з того часу від нього одгонить трохи горілкою.

Г о р о д н и ч и й. Та я так тільки зауважив вам. Що ж до внутрішнього розпорядження і того, що зве в листі Андрій Іванович грішками, я нічого не можу сказати. Та й дивно говорити: нема людини, що за собою не мала б яких-небудь гріхів. Це вже сам Бог так сотворив, і вольтер'янці даремно проти цього говорять.

А м о с Ф е д о р о в и ч. А що ви вважаєте, Антоне Антоновичу, грішками? Є грішки і грішки... Я говорю всім одверто, що беру хабарі, але чим хабарі? Цуценятами-хортами. Це зовсім інша річ.

Г о р о д н и ч и й. Ну, цуценятами чи чимось іншим — проте хабарі.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Ну, ні, Антоне Антоновичу. А от, приміром, як у когось шуба коштує п'ятсот карбованців, та дружині шаль...

Г о р о д н и ч и й. Ну, а що з того, що ви берете хабарі цуценятами-хортами? За те ви в Бога не віруєте; ви до церкви ніколи не ходите; а я принаймні у вірі твердий і щонеділі буваю в церкві. А ви... О, я знаю вас: ви коли почнете говорити про сотворіння світу, просто волосся дибки стає.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Та адже сам собою дійшов, власним розумом.

Г о р о д н и ч и й. Ну, іноді забагато розуму гірше, ніж би його зовсім не було. Проте я так тільки згадав про повітовий суд; а, правду кажучи, навряд чи хто коли-небудь зазирне туди: це вже таке завидне місце, сам Бог ним опікується. А ось вам, Лука Лукич, то як

смотрителів учбових закладів, треба потурбуватися особливо щодо вчителів. Вони люди, звісно, вчені й виховувалися в різних колегіях, але мають предивні вчинки, натурально нерозлучні з ученим званням. Один із них, приміром, отой, що має товсте обличчя... не пригадаю його прізвища, ніяк не може обійтися без того, щоб, зійшовши на кафедру, не скривитися. Ось так (*кривиться*). І потім почне рукою з-під галстука прасувати свою бороду. Розуміється, коли він школяреві зробить таку пику, то воно ще нічого, може, воно там і треба так, про це я не можу судити; але ви зважте самі, коли він зробить це одвідувачеві — це може бути дуже зле: пан ревізор або інший хтось може взяти це на свою адресу. Із цього чорт знає що може вийти.

Лука Лукич. Ну що, їй-право, мені з ним робити? Я вже кілька разів йому говорив: оце ще цими днями, як зайшов був до класу наш предводитель, він скорчив таку пику, якої я ніколи ще не бачив. Він, бач, зробив її від щирого серця, а мені догана: навіщо вільнодумство прищеплюється юнацтву.

Городничий. Те саме я повинен вам зауважити й про вчителя історії. Він учена голова — це видно, і відомостей нахапав силу-силенну, але тільки пояснює з таким захватом, що себе не пам'ятає. Я одного разу слухав його: ну, поки говорив про ассиріян та вавилонян — ще нічого, а як дійшов до Александра Македонського, то я не можу вам сказати, що з ним скоїлося. Я думав, що пожежа, їй-богу! збіг з кафедри і скільки сили бах стільцем об підлогу. Воно, звісно, Александр Македонський — герой, але навіщо ж стільці трошити? від цього збиток казні.

Лука Лукич. Так, він запальний, я йому це кілька разів уже нагадував... Каже: «Як хочете, а для науки я життя не пошкодную».

Городничий. Атож. Такий уже незрозумілий закон долі: розумна людина або п'яниця, або пику таку скривить, що хоч святих винось.

Лука Лукич. Не доведи Господи служити по вченій частині, всього боїшся. Кожний втручається, кожному хочеться показати, що він теж розумна людина.

Городничий. Це б ще нічого. Інкогніто прокляте! Раптом загляне: «А, ви тут, голубчики! А хто, — скаже, — тут суддя?» «Ляпкін-Тяпкін». «А дайте-но сюди Ляпкіна-Тяпкіна! а хто попечитель богоугодних закладів?» «Земляніка». «А дайте-но сюди Земляніку!» От що погано.

Ява II

Ті ж і поштмейстер.

Поштмейстер. Поясніть, панове, що, який чиновник ще?

Городничий. А ви хіба не чули?

Поштмейстер. Чув од Петра Івановича Бобчинського. Він тільки-но був у мене в поштової конторі.

Городничий. Ну, що? як ви думаєте про це?

Поштмейстер. А що думаю? війна з турками буде.

Амос Федорович. Слово в слово! я сам те думав.

Городничий. Так, обидва пальцем у небо ткнули!

Поштмейстер. Їй-право, війна з турками. Це все француз капостить!

Городничий. Яка війна з турками! просто нам лихо буде, а не туркам. Це вже відомо: в мене лист.

Поштмейстер. А коли так, то не буде війни з турками.

Городничий. Ну, що ж, як ви, Іване Кузьмичу?

Поштмейстер. Та що я? Як ви, Антоне Антоновичу?

Городничий. Та що я? Страху-то нема, а так трішечки... Купецтво та міщанство мене бентежить. Кажуть, що залив я їм сала, а я от, їй-богу, коли й узяв з кого, то, вірите, без ніякої ненависті. Я навіть гадаю (*бере його під руку й одводить набік*), я навіть гадаю, чи не було на мене якогось доносу. Навіщо ж справді до нас ревізор? Послухайте, Іване Кузьмичу, чи не можна вам, для спільної нашої користі, кожний лист, що надходить до вашої поштової контори, вхідний чи вихідний, знаєте, так ото трішечки розпечатати й прочитати: чи немає там якогось донесення чи просто писанини. Коли нема, то можна знову запечатати; а втім, можна навіть і так віддати листа, розпечатаного.

Поштмейстер. Знаю, знаю... Цього не вчить, це я роблю не те, щоб із обережності, а більше з цікавості: до смерті люблю дізнатися, що є нового на світі. Я вам скажу, що це прецікаве читання! іншого листа з насолодою прочитаєш: так описуються різні пасажі... а повчальність яка... Краще, ніж у «Московських ведомостях»!

Городничий. Ну, що ж, скажіть: нічого не начитували про якогось чиновника з Петербурга?

Поштмейстер. Ні, про петербурзького нічого нема, а про костромських та саратовських багато говориться. Шкода, одначе, що ви не читаєте листів. Є прекрасні місця. От нещодавно один поручик пише до приятеля і описав бал якнайграйливіше... дуже, дуже хороше: «Життя моє, милий друже, тече, — говорить, — в емпіреях: панночок багато, музика грає, штандарт скаче...» з великим, з великим почуттям описав. Я навмисне залишив його в себе. Хочете, прочитаю?

Городничий. Ну, тепер не до того. То зробить ласку, Іване Кузьмичу: коли, бува, трапиться скарга або донесення, то без ніяких міркувань затримуйте.

Поштмейстер. З великою охотою.

Амос Федорович. Дивіться, попаде вам колись за це.

Пош т мейстер. Ой, батеньку!

Городничий. Нічого, нічого. Інша річ, якби ви із цього публічне що-небудь зробили, а це ж діло сімейне.

Амос Федорович. Так, лихе діло закрутилося! А я, сказати правду, ішов оце до вас, Антоне Антоновичу, з тим, щоб почастувати вас собачкою. Рідна сестра тому псові, що ви його знаєте. Ви ж чули, що Чептович із Варховинським позиваються, і тепер мені розкіш: полюю зайців на землях і в того і в того.

Городничий. Батеньку, не милі мені тепер ваші зайці. У мене інкогніто прокляте сидить у голові. Так і чекаєш, що от відчиняться двері і — шасть...

Ява III

Ті ж, Добчинський і Бобчинський, обидва входять, засапавшись.

Бобчинський. Надзвичайна пригода!

Добчинський. Несподівана звістка!

Всі. Що? що таке?

Добчинський. Непередбачена річ: приходимо в гостиницю...

Бобчинський (*перебиваючи*). Приходимо з Петром Івановичем у гостиницю...

Добчинський (*перебиваючи*). Е, дозвольте ж, Петре Івановичу, я розповім.

Бобчинський. Е, ні, дозвольте вже я... дозвольте, дозвольте... ви ж і красномовства такого не маєте...

Добчинський. А ви зіб'єтесь і не пригадаєте всього.

Бобчинський. Пригадаю, їй-богу, пригадаю. Ви вже не заважайте, хай я розповім, не заважайте! Скажіть, панове, зробіть ласку, щоб Петро Іванович не заважав.

Городничий. Та кажіть, ради Бога, що таке? У мене серце не на місці. Сідайте, панове! візьміть стільці! Петре Івановичу, ось вам стілець! (*Усі сідають довкола обох Петрів Івановичів*). Ну що, що таке?

Бобчинський. Дозвольте, дозвольте: я все по порядку. Як тільки мав я приємність вийти од вас після того, як ви зволили збентежитися з приводу одержаного листа, прошу вас, — то я тоді ж таки забіг... Вже, будь ласка, не перебивайте, Петре Івановичу. Я вже все, все, все знаю, прошу вас. Так я, ось маєте, забіг до Коробкіна. А не заставши Коробкіна вдома, завернув до Растаковського, а не заставши Растаковського, зайшов от до Івана Кузьмича, щоб сповістити йому про одержану вами новину, та, ідучи звідти, зустрівся з Петром Івановичем...

Добчинський *(перебиваючи)*. Біля ятки, де продаються пироги.

Бобчинський. Біля ятки, де продаються пироги. Та, зустрівшись з Петром Івановичем, і кажу йому: «Чи чули ви про новину, що її дістав Антон Антонович із достовірного листа?» А Петро Іванович уже почули про це від ключниці вашої Явдохи, яку, не знаю вже за чим, було послано до Пилипа Антоновича Почечуєва.

Добчинський *(перебиваючи)*. За барильцем для французької горілки.

Бобчинський *(одводячи його руки)*. За барильцем для французької горілки. От ми й пішли з Петром Івановичем до Почечуєва... Вже ви, Петре Івановичу... той... не перебивайте, будь ласка, не перебивайте!.. Пішли до Почечуєва, та по дорозі Петро Іванович каже: «Зайдемо, — каже, — до трактиру. У шлунку, бач, у мене... зранку я нічого не їв, так шлункова трясця...» еге, у шлунку б то в Петра Івановича... «А в трактир, — каже, — привезли якраз свіжої сьомги, так ми й перекусимо». Тільки-но ми в гостиницю, раптом молодий чоловік...

Добчинський *(перебиваючи)*. Непоганий на вроду, в партикулярному одязі...

Бобчинський. Непоганий на вроду, в партикулярному одязі, походжає так ото по кімнаті, і в лиці такий ото розсуд, фізіономія... вчинки, і тут *(крутить рукою біля лоба)* сила, сила всього. Я ніби передчував та й кажу Петрові Івановичу: «Тут щось не теє». Так. А Петро Іванович уже кивнув пальцем та й підкликали трактирника, трактирника Власа: у нього дружина три тижні тому народила, і таке переживає хлоп'ятко, буде так само, як і батько, держати трактир. Підкликавши Власа, Петро Іванович і запитав його потихеньку: «Хто, — каже, — цей молодий чоловік?» — а Влас і відповідає на це: «Це», — говорить... Е — не перебивайте, Петре Івановичу, будь ласка, не перебивайте; ви не розповісте, їй-богу, не розповісте, ви шепелявите; у вас, я знаю, в роті один зуб із присвистом... «Це, — каже, — молодий чоловік, чиновник, — прошу вас, — іде із Петербурга, а на прізвище, — говорить, — Іван Олександрович Хлестаков, а іде, — говорить, — в Саратовську губернію і, — говорить, — предивно себе атестує: другий уже тиждень живе, з трактиру не їде, забирає все в борг і ні копійки не хоче платити». Як сказав він мені це, а мене тут думка й осяйнула. «Е!» — кажу я Петрові Івановичу...

Добчинський. Ні, Петре Івановичу, це я сказав: «Е!»

Бобчинський. Спочатку ви сказали, а потім і я сказав. «Е! — сказали ми з Петром Івановичем, — а з якої причини сидіти йому тут, коли дорога йому лежить на Саратовську губернію?» — Так, прошу Вас! А ото він і є той чиновник...

Городничий. Хто, який чиновник?

Бобчинський. Чиновник-от, про якого ви зволили одержати нотацію, ревізор.

Городничий *(перелякано)*. Що ви, Господь з вами! Це не він.

Добчинський. Він! І грошей не платить, і не іде. Кому ж ото бути, як не йому? І подорожна прописана до Саратова.

Бобчинський. Він, він, їй-богу, він... Такий спостережливий: усе обдивився. Побачив, що ми з Петром Івановичем їли сьомгу, — більше тому, що Петро Іванович щодо свого шлунку... егеж. Так він і в тарілки до нас зазирнув. Мене так і охопив страх.

Городничий. Господи, помилуй нас, грішних! А де він там живе?

Добчинський. У п'ятому номері, під сходами.

Бобчинський. У тім самім номері, де минулого року побилися проїжджі офіцери.

Городничий. І давно він тут?

Добчинський. Та тижнів уже зо два. Приїхав на Василя Єгиптянина.

Городничий. Два тижні! *(Набік.)* Батечку, сваточку, визволяйте, святі угодники! За ці два тижні відшмагали унтер-офіцерську жінку! Арештантам не видавали харчу! На вулицях шинок, бруд! Ганьба! посміховище! *(Хапається за голову.)*

Артем Пилипович. Що ж, Антоне Антоновичу? їхати парадом до гостиниці.

Амос Федорович. Ні, ні. Попереду пустити голову, духівництво, купецтво; от і в книзі: «Діяння Іоанна Масона...»

Городничий. Ні, ні; дозвольте вже мені самому. Бували скрутні випадки в житті, миналося, ще навіть і подяку діставав; може ж, Бог визволить і тепер. *(Звертається до Бобчинського.)* Ви кажете, він молодий чоловік?

Бобчинський. Молодий, років двадцять три або чотири, може, з гачком.

Городничий. Тим краще: молодого швидше пронюхаєш. Біда, якщо старий чорт, а молодий увесь зверху. Ви, панове, готуйтеся по своїй частині, а я вирушу сам або ось хоч із Петром Івановичем, приватно, для прогулянки, навідатися, чи не мають проїжджі неприємностей. Ей, Свистунов!

Свистунов. Чого зволите?

Городничий. Біжи зараз до часного пристава; або ні, ти мені потрібний. Скажи там кому-небудь, щоб якнайшвидше до мене часного пристава, і приходь сюди.

Квартальний побіг прожогом.

Артем Пилипович. Ходім, ходім, Амосе Федоровичу. Справді може трапитись біда.

Амос Федорович. Та вам чого боятися? Ковпаки чисті поодягав на хворих, та й кінці в воду.

Артем Пилипович. Які там ковпаки! Хворим звелено габерсуп давати, а в мене по всіх коридорах тхне такою капустою, що тільки носа затуляй.

Амос Федорович. А я щодо цього спокійний. Справді, хто піде до повітового суду? А як і зазирне у якийсь там папірець, так він життю радий не буде. Я ось уже п'ятнадцять

років сиджу на судейським стільці, а як заглиблюсь іншим разом в записку — а! тільки рукою махну. Сам Соломон не вирішить, що в ній правда, а що неправда.

Суддя, попечитель богоугодних закладів, смотритель училищ і поштмейстер виходять і в дверях стикаються з квартальним, що повертається.

Ява IV

Городничий, Бобчинський, Добчинський та квартальний.

Городничий. Що, дрожка там стоїть?

Квартальний. Стоїть.

Городничий. Іди на вулицю... або ні, чекай! іди принеси... Та де ж інші? невже ти тільки один? я ж наказував, щоб і Прохоров був тут. Де Прохоров?

Квартальний. Прохоров на участку, та тільки до діла його аж ніяк не можна взяти.

Городничий. Як це?

Квартальний. Та так: привезли його вранці п'яного, як чіп. От уже два цебри води вилили, досі не протверезився.

Городничий (*хапаючись за голову*). Ох, Боже мій, Боже мій! Біжи швидше на вулицю або ні, біжи раніш до кімнати, чуєш! та принеси звідти шпагу і нову шляпу. Ну, Петре Івановичу, поїдемо.

Бобчинський. І я, і я... дозвольте й мені, Антоне Антоновичу.

Городничий. Ні, ні, Петре Івановичу, не можна, не можна! незручно, та й на дрожці не помістимося!

Бобчинський. Нічого, нічого, я так: півником, півником побіжу за дрожкою. Мені б тільки трішечки в щілинку у дверях так-от глянути, як у нього те поводження...

Городничий. Біжи миттю, візьми десяцьких, та хай кожний з них візьме... Ото шпага як подряпалась! проклятий купчисько Абдулін — бачить, що в городничого стара шпага, не прислав нової. О, лукавий народ! А так, шахраї, я гадаю, там уже прохання з-під поли й готують. Хай кожний візьме в руки по вулиці, — а чорт, по вулиці, — по мітлі, та підмели б усю вулицю, що йде до трактира, і підмели б чисто. Чуєш! Та дивись: ти! ти! я знаю тебе: ти там кумасься, та-крадеш у ботфорти срібні ложечки, — дивись, у мене око пильне!.. Що ти зробив з купцем Черняєвим, га? він тобі на мундир дав два аршини сукна; а ти цілий сувій потяг. Дивись! не по чину береш! Іди!

Ява V

Ті ж і часний пристав.

Городничий. А, Степане Іллічу, скажіть, ради Бога, де ви заподілися? На що це схоже?

Часний пристав. Я був тут зразу за ворітьми.

Городничий. Та, слухайте-но, Степане Іллічу! Чиновник же з Петербурга приїхав. Як ви там розпорядились?

Часний пристав. Та так, як ви наказували. Квартального Пуговіцина я послав із десятицьким підчищати тротуар.

Городничий. А Держиморда де?

Часний пристав. Держиморда поїхав на пожежній трубі.

Городничий. А Прохоров п'яний?

Часний пристав. П'яний.

Городничий. Як же це ви так допустили?

Часний пристав. Та Бог його знає. Вчорашнього дня трапилася за містом бійка, — поїхав туди для порядку, а повернувся п'яний.

Городничий. Послухайте-но, ви зробіть ось що: квартальний Пуговіцин... він високий на зріст, то хай стоїть для благоустрою на мосту. Та розкидати нашвидку старий паркан, що біля шевця, і поставити солом'яну тичку, щоб схоже було на планування. Воно, що більше руїни, то більш визначає діяльність градоправителя... Ох, Боже мій, я й забув, що біля того паркана навалено на сорок возів усякого сміття. Що ще за гидке місто: тільки-но де-небудь воздвигни який-небудь пам'ятник або просто паркан, чорт їх знає, звідки й нанесуть різної гидоти! *(Зітхає.)* Та коли приїжджий чиновник питатиме службу, мовляв, чи задоволені — щоб говорили: «Всім задоволені, ваше благородіє»; а котрий буде незадоволений, то йому потім дам такого незадоволення... О, ох, хо, хо, хо! грішний, многогрішний. *(Бере замість капелюха футляр.)* Дай тільки Боже, щоб минулося все найшвидше, а там я приліплю вже таку свічку, якої ще ніхто не ліпив: на кожну бестію купця накладу приставити по три пуди воску. О, Боже мій, Боже мій! щьмо, Петре Івановичу! *(Замість капелюха намагається одягти паперовий футляр.)*

Часний пристав. Антоне Антоновичу, це коробка, а не капелюх.

Городничий *(кидає її)*. Коробка так коробка. Чорт з нею! Та якщо запитують, чому не збудовано церкву при богадільні, на яку п'ять років тому було асигновано суму, то не забули б сказати, що почала будуватись, та згоріла. Я про це й рапорта подавав. А то, чого доброго, хто-небудь, забувшись, здуру ляпне, що вона й не починалася. Та сказати Держиморді, щоб він не дуже давав волю кулакам своїм; він для порядку всім ставить ліхтарі під очима — і винному, і невинному. Їдьмо, їдьмо, Петре Івановичу! *(Іде)*

й повертається). Та не випускати солдатів на вулицю, без усього: ця капосна гарніза натягне тільки поверх сорочки мундир, а знизу нічого нема.

Усі йдуть.

Ява VI

Ганна Андріївна і Марія Антонівна забігають на сцену.

Ганна Андріївна. Де ж, де ж вони? Ах, Боже мій... *(Одчиняючи двері.)* Чоловіче! Антоша! Антоне! *(Говорить швидко.)* А все ти, а все через тебе. Порпаєшся й порпаєшся: «Я шпилечку, я косиночку». *(Підбігає до вікна й кричить.)* Антоне, куди, куди? що, приїхав? ревізор? з вусами! з якими вусами?

Голос городничого. Потім, потім, матінко!

Ганна Андріївна. Потім? подумаєш, потім! Я не хочу потім... Мені тільки одне слово: що він, полковник? Га? *(Зневажливо.)* Поїхав! Я тобі пригадаю це! А все ця: «Мамочко, мамочко, стривайте-но, зашпилю ззаду косинку; я зараз». Ось тобі й зараз! Ось тобі ні про що й не дізналися! А все кляте кокетство; почула, що поштмейстер тут, і давай перед дзеркалом маніжитись: і звідси, і звідти підійде. Уявляє, що він до неї залицяється, він просто тобі робить гримасу, коли ти одвернешся.

Марія Антонівна. Та що ж робити, мамочко? Все одно, за дві години ми про все дізнаємося.

Ганна Андріївна. За дві години! уклінно дякую. Ото втішила відповіддю. Як ти не надумала сказати, що за місяць ще краще можна дізнатися. *(Перехиляється у вікно.)* Гей, Явдохо! Га? що, Явдохо, ти чула, там приїхав хтось?.. Не чула? дурепа яка! Махає руками? хай махає, а ти все б таки його розпитала. Не могла про це дізнатися! в голові дурниці, все женихи сидять. Га? швидко поїхали! та ти побігла б за дрожкою. Біжи, біжи зараз! Чуєш, побіжи, розпитай, куди поїхали; та гарненько все розпитай, що за приїжджий, який він, чуєш? підглянь у щілинку й дізнайся про все, і очі які: чорні чи ні, і за хвилину біжи сюди, чуєш? Швидше, швидше, швидше, швидше! *(Кричить доти, поки не спадає завіса. Так завіса і закриває їх обох, що стоять біля вікна.)*

Дія друга

Маленька кімната в готелі. Ліжко, стіл, чемодан, порожня пляшка, чоботи, щітка для одягу та інше.

Ява I

Йосип лежить на панській постелі.

Чорти б його взяли, їсти так хочеться, і в животі тріскотня така, начебто цілий полк засурмив у сурми. От, не доїдемо, та й годі, додому! що ти маєш робити? Другий місяць

пішов, як уже з Пітера! Просвистів у дорозі грошики, голубчик, тепер сидить і хвоста під себе, і не гарячкує. А вистачило б і добре б вистачило на прогони; ні, бачиш ти, треба в кожному місті показати себе. *(Перекивляє його.)* «Гей, Йосипе, піді подивися кімнату, та кращу, та обід замов найкращий: я не можу їсти поганого обіду, мені потрібен кращий обід». Добре, якби справді було щось путяще, а то ж єлистратишко звичайнісінький. З подорожніми знайомиться, а потім в карти — от тобі й догрався! Ех, осточортіло таке життя! їй право, на селі краще: воно хоч нема публічності, так і турботності менше; візьмеш собі бабу, та й лежи весь вік на полу та їж пироги. Ну, хто ж заперечує, воно, звісно, коли правду казати, то життя в Пітері краще за все. Гроші б тільки були, а життя тонке й політичне: кеятри, собаки тобі танцюють, і все, що бажаєш. Розмовляє все на тонкій делікатності, хіба що тільки перед дворянством поступиться; підеш на Щукін — купці тобі кричать: «Шановний!» На перевозі у човен з чиновником сядеш; кумпанії захотів — іди до крамнички: там тобі кавалер розповість про табори й оповістить, що кожна зірка означає на небі, так от як на долоні все бачиш. Стара офіцерша забреде; покоївка інколи заирне така... фу, фу, фу! *(Посміхається й трясє головою.)* Галантерейне, чорт забирай, поводження! Нечемного слова ніколи не почувеш, кожний тобі говорить «ви». Набридло йти — береш візника й сидиш собі, як пан, а не захочеш заплатити йому, — будь ласка: біля кожного будинку є наскрізні ворота, і ти так шугонеш, що тебе ніякий сатана не знайде. Одне кепсько: іншим разом добре наїсися, а іншим мало не луснеш від голоду, як тепер, приміром. А все він винний. Що з ним поробиш? Батенько надішле грошики, щоб ото їх приберегти — куди там!.. Пішов гуляти: їздить візником, щодня ти діставай у кеятер квитка, а там за тиждень — гульк, і посилає на товкучку продавати новий фрак. Іноді все до останньої сорочки прогуляє, так що на ньому тільки й залишиться сюртучина та шинелина, — їй-богу, правда! І сукно таке добряче, аглицьке! карбованців півтораєта йому самий фрак коштує, а на базарі віддасть карбованців за двадцять; а про штани і говорити нема чого — за ніщо йдуть. А чому? Тому, що за діло не береться: замість того, щоб на службу, а він іде гуляти по прешпекту, в карти грає. Ех, якби дізнався про це старий пан! Він би не подивився на те, що ти чиновник, а, задравши сорочину, так би всипав тобі, що днів би чотири ти почухувався. Коли служити, так служи! Ось тепер трактирник сказав, що не дам вам їсти, поки не заплатите за попереднє; ну, а коли не заплатимо? *(Зітхаючи.)* Ах, Боже мій, хоча б поганенького борщу! Здається, що так би цілий світ з'їв. Стукає, певне, це він іде. *(Поспішно схоплюється з постелі.)*

Ява II

Йосип і Хлестаков.

Хлестаков. На, візьми це *(віддає картуз і паличку)*. А, знову вилежувався на ліжку?

Йосип. Та чого б мені вилежуватись? Не бачив я хіба ліжка, чи що?

Хлестаков. Брешеш, вилежувався; бачиш, усе зібгане.

Йосип. Та навіщо воно мені? не знаю хіба я, що таке ліжко? я маю ноги; я й постою! Навіщо мені ваше ліжко?

Хлестаков *(ходить по кімнаті)*. Подивись, там у гамані тютюну нема?

Йосип. А звідки ж йому бути, тютюнові! Ви три дні тому останнє викурили.

Хлестаков *(ходить і всяко стулює свої губи. Нарешті говорить голосно й рішуче)*. Слухай-но, гей, Йосипе!

Йосип. Чого зволите?

Хлестаков *(голосно, але не так рішуче)*. Ти сходи туди.

Йосип. Куди?

Хлестаков *(зовсім не рішуче і не голосно, а ближче до прохання)*. Вниз, у буфет... Там скажи... щоб мені дали пообідати.

Йосип. Та ні, я й ходити не хочу.

Хлестаков. Як ти смієш, дурню!

Йосип. Та так; все одно, хоч і піду, нічого з цього не буде. Хазяїн сказав, що більше не дасть обідати.

Хлестаков. Як він сміє не дати? От іще дурниці!

Йосип. Ще, каже, і до городничого піду; третій тиждень пан грошей не платить. Ви, мовляв, з паном, каже, шахраї, і пан твій шалапут. Ми, мовляв, каже, таких дурисвітів і падлюк бачили.

Хлестаков. А ти вже й радий, тварюко, зразу ж переказувати все це.

Йосип. Каже: «Так ото кожний приїде, обживеться, заборгується, потім і вигнати не можна». «Я, — каже, — жартувати не буду, я просто із скаргою, щоб у холодну, та в тюрму».

Хлестаков. Ну, ну, дурню, годі! Піди, піди, скажи йому. Тага груба тварюка.

Йосип. Та краще я самого хазяїна покличу до вас.

Хлестаков. Навіщо ж хазяїна? ти піди сам скажи.

Йосип. Та, їй-право, пане...

Хлестаков. Ну, йди, чорт з тобою! поклич хазяїна.

Йосип йде.

Ява III

Хлестаков сам.

Страх як хочеться їсти. Оце трошки прогулявся; думав, чи не пройде апетит, — ні, чорт забирай, не проходить. Справді, якби в Пензі я не погуляв, вистачило б грошей доїхати додому. Піхотний капітан здорово підчепив мене, штоси дивовижно, бестія, зрізує. Всього якихось там чверть години посидів, і все обібрав. А проте як же ще хотілося б із ним зрізатися, та випадку не було. Яке жалюгідне місто! В овочевих крамницях нічого не дають у борг. Це вже просто підло. *(Насвистує спочатку з «Роберта», потім «Не ийй мені, матінко», а наприкінці ні се ні те.)* Ніхто не хоче йти.

Ява IV

Хлестаков, Йосип і трактирний слуга.

Слуга. Хазяїн наказав спитати, чого ви хочете.

Хлестаков. Здрастуй, братіку! Ну, що ти, здоровий?

Слуга. Слава Богу.

Хлестаков. Ну, що, як у вас у гостиниці? чи добре все йде?

Слуга. Та слава Богу, все гаразд.

Хлестаков. Багато проїжджих?

Слуга. Та чимало!

Хлестаков. Слухай-но, любий мій, там мені й досі обіду не приносять, то, будь ласка, піджени, щоб швидше, — бачиш, я зразу ж по обіді маю за дещо взятися.

Слуга. Та хазяїн сказав, що більше не даватиме. Він ніби хотів іти сьогодні скаржитись городничому.

Хлестаков. А чого скаржитись? Розсуди сам, любий мій, чого? їсти ж мені треба. Так я можу зовсім охлянути. Мені дуже їсти хочеться, я не жартома це кажу.

Слуга. А так! Він казав: «Я йому обідати не дам, поки він не заплатить мені за попереднє». Отака вже відповідь його була.

Хлестаков. А ти урезонь, умов його.

Слуга. А що ж йому таке говорити?

Хлестаков. Ти розтлумач йому серйозно, що мені треба їсти. Гроші — то само собою... Він думає, що як йому, мужлаєві, нічого, коли не поїсть день, то так і іншим. Чи чули таке!

Слуга. Чого ж, я скажу.

Ява V

Хлестаков сам.

А погано, однак, коли він зовсім нічого не дасть попоїсти. Так тягне на їжу, як ніколи ще не тягло. Хіба з одежі щось пустити в діло? Штани, чи що, продати? Ні, краще вже поголодувати, та приїхати додому в петербурзькому костюмі. Шкода, що Йохим не дав на прокат карети, а добре було б, чорт забирай, приїхати додому в кареті, підлетіти отаким чортом до якого-небудь сусіда-поміщика під ганок, з ліхтарями, а Йосип позаду в лівреї. Уявляю, як би всі переполохалися: «Хто такий, що таке?» А лакей входить *(виструнчується і вдає лакея)*: «Іван Олександрович Хлестаков із Петербурга, накажете прийняти?» Вони, тюхтії, і не знають, що таке значить «накажете прийняти». До них, коли й приїде якийсь гусак-поміщик, так і преться, ведмідь, просто до вітальні. До донечки там гарненької підійдеш: «Пані, як я...» *(потирає руки і шаркає ніжною)*. Тьху! *(Плює)* Аж нудить, так їсти хочеться.

Ява VI

Хлестаков, Йосип, потім слуга.

Хлестаков. Ну, що?

Йосип. Несуть обід.

Хлестаков *(плескає в долоні і злегка підскакує на стільці)*. Несуть! несуть! несуть!

Слуга *(з тарілками й серветкою)*. Хазяїн в останній раз уже дає.

Хлестаков. Ну, хазяїн, хазяїн... Мені плювати на твого хазяїна! Що там таке?

Слуга. Суп і печеня.

Хлестаков. Як, тільки дві страви?

Слуга. Іменно тільки.

Хлестаков. Неподобство яке! я цього не приймаю. Ти скажи йому: що це справді таке, га!.. цього замало.

Слуга. А хазяїн каже, що ще забагато.

Хлестаков. А соусу чому нема?

Слуга. Соусу нема.

Хлестаков. А чому нема? я бачив сам, проходячи повз кухню, що готувалося багато. І в їдальні сьогодні вранці два якісь куценькі чоловіки їли сьомгу, та й багато ще дечого.

Слуга. Та воно, може, і єсть, так — нема.

Хлестаков. Як нема?

Слуга. Нема та й годі.

Хлестаков. А сьомга, а риба, а котлети?

Слуга. Та це для тих, котрі поважніші.

Хлестаков. Ах ти ж, дурень!

Слуга. Іменно так.

Хлестаков. Порося ти миршаве... Як же вони їдять, а я не їм? чому ж я, чорти б його взяли, так само не можу? хіба вони не такі проїжджі, як і я?

Слуга. А звичайно не такі.

Хлестаков. А які?

Слуга. Звісно які! вони вже, відомо: вони гроші платять.

Хлестаков. Я з тобою, йолопе, говорити не хочу. *(Наливає суп і їсть.)* Що це за суп? Та ти самої води налив у миску: ніякісінького смаку, тільки смердить. Я не хочу цього супу, дай мені іншого!

Слуга. Ми приберемо. Хазяїн сказав: коли не хочете, то й не треба.

Хлестаков *(захищаючи рукою страву)*. Ну, ну, ну... стривай, дурню; ти звик там поводитися з іншими: я, брат, не з того роду! зі мною не раджу... *(їсть)*. Боже мій, який суп! *(їсть далі.)* Я гадаю, що жодна людина в світі не їла такого супу. Якесь пір'я плаває, замість масла. *(Ріже курку.)* Ой, ой, ой, яка курка! Дай печеню! Там супу трохи лишилося, Йосипе, візьми собі. *(Ріже печеню.)* Що це за печеня? Це не печеня.

Слуга. А що ж воно таке?

Хлестаков. Чорт його знає, що таке, тільки не печеня. Це сокира, засмажена замість яловичини! *(їсть.)* Шахраї, каналії, чим вони годують! і щелепи заболять, якщо з'їси один такий шматок. *(Колупає пальцем у зубах.)* Негідники! ну, зовсім дубова кора, ніяк і не витягнеш, і зуби почорніють після таких страв. Шахраї! *(Витирає рот серветкою.)* Більше нічого нема?

Слуга. Нема.

Хлестаков. Каналії! негідники! і хоча б який соус чи тістечко. Падлюки! деруть тільки з проїжджих.

Слуга прибирає й виносить тарілки разом з Йосипом.

Ява VII

Хлестаков, потім Йосип.

Хлестаков. Справді, ніби зовсім і не їв; тільки-но розохотився. Були б дрібні, послав би на базар та купив би хоч сайку.

Йо с и п (*входить*). Там чогось городничий приїхав, цікавиться й питає про вас.

Хлестаков (*злякавшись*). От тобі й маєш! Ну, бестія трактирник, встиг уже поскаржитися! Що, коли справді він потягне мене в тюрму? Що ж, коли по благородному, я може... ні, ні, не хочу! Там по місту тиняються офіцери й народ, а я, мов навмисне, задав тону та ще й переморгнувся з однією купецькою донькою... Ні, не хочу. Та що він, як він сміє насправді? Що я йому хіба купець чи ремісник? (*Бадьориться й випростовується.*) Та я йому просто скажу: «Як ви смієте, як ви?..» (*У дверях крутиться ручка; Хлестаков полотніє й зіщулюється.*)

Ява VIII

Хлестаков, Городничий та Добчинський. Городничий, увійшовши, зупиняється. Обидва перелякано дивляться кілька хвилин один на одного, витріщивши очі.

Городничий (*трохи отямившись і виструнчившись*). Бажаю здоров'я!

Хлестаков (*кланяється*). Моє шанування...

Городничий. Пробачте.

Хлестаков. Нічого.

Городничий. Обов'язок мій, як градоначальника тутешнього міста, піклуватися про те, щоб проїжджим та й усім благородним людям ніяких утисків...

Хлестаков (*спочатку трохи заїкається, а на кінець говорить голосно*). Так що ж подієш?.. я не винуватий... Я, їй-право, заплачу... Мені пришлють із села. (*Бобчинський визирає з дверей.*) Він більше винен: м'ясо подає мені таке тверде, як колодка; а суп — він чорт знає чого хлюпнув туди, я мусив був викинути його за вікно. Він мене морить голодом цілими днями... Чай такий чудний: одгонить рибою, а не чаєм. За що ж я... От новина.

Городничий (*лякаючись*). Пробачте, я, їй-право, не винуватий. На базарі в мене м'ясо завжди добре. Привозять холмогорські купці, люди тверезі й поведінки хорошої. Я вже не знаю, де він бере таке. А коли щось не так, то... Дозвольте мені запропонувати вам переїхати зі мною на іншу квартиру.

Хлестаков. Ні, не хочу! Я знаю, що значить на іншу квартиру: тобто в тюрму. Та яке ви маєте право? Та як ви смієте?.. Та я... я служу в Петербурзі. (*Бадьориться.*) Я, я, я...

Городничий (*набій*). О Господи ти Боже, який лютий! про все дізнався, все порозказували прокляті купці!

Хлестаков (*хоробрячись*). Та от ви хоч тут з усією своєю командою — не піді! Я просто до міністра! (*Стукає кулаком по столу.*) Що ви? що ви?

Городничий (*виструнчившись і тремтячи усім тілом*). Змилюйтеся, не занастіть! Жінка, діти маленькі... не зробіть нещасною людиною.

Хлестаков. Ні, я не хочу! От іще! мені що до того? Через те, що у вас жінка й діти, я маю йти в тюрму, от чудесно! *(Бобчинський визирає з дверей і злякано ховається.)* Ні, щиро дякую, не хочу.

Городничий *(тремтячи)*. Від недосвідченості, їй-богу, від недосвідченості. Нестатки. Незаможність. Самі звольте розсудити. Казенної платні не вистачає навіть на чай та на цукор. А коли й були якісь хабарі, то сама дрібничка: до столу того-сього та на пару вбрання. Що ж до унтер-офіцерської вдови, що займається купецтвом, яку я нібито відшмагав, то це наклеп, їй-богу, наклеп. Це вигадали вороги мої; це такий народ, що на життя моє ладні вчинити замах.

Хлестаков. Так що? мені нема ніякого діла до них. *(Замислився.)* Я не знаю, до того ж, навіщо ви говорите про ворогів або про якусь унтер-офіцерську вдову... Унтер-офіцерська жінка зовсім інше, а мене ви не смієте шмагати. Руки короткі... Ще чого! дивись ти який!.. Я віддам, віддам гроші, але в мене тепер нема. Я тому й сиджу тут, що в мене нема ні копійки.

Городничий *(набій)*. О, тонка штука! Он куди закинув! якого туману напустив! розбери, хто хоче. Не знаєш, з якого боку і взятися. Ну та вже, будь що будь, а спробую! впіймав, не впіймав... *(Уголос.)* Коли ви, справді, маєте потребу в грошах або в чомусь іншому, то я ладен служити цієї ж хвилини. Мій обов'язок допомагати проїжджим.

Хлестаков. Позичте, позичте мені, я зразу ж поверну трактирникові. Мені б тільки карбованців двісті або хоч навіть і менше.

Городничий *(подаючи гроші)*. Рівно двісті карбованців, хоч і не трудіться рахувати.

Хлестаков *(беручи гроші)*. Дуже вам дякую; я вам зразу ж пришлю їх із села, у мене це випадково... Я бачу, ви благородна людина. Тепер інша справа.

Городничий *(набій)*. Ну, слава Богу! гроші взяв. Діло, здається, піде тепер, як по маслу. Я таки йому, замість двохсот, чотириста всунув.

Хлестаков. Гей, Йосипе!

Йосип входить.

Поклич сюди трактирного слугу! *(До городничого і Добчинського.)* А що ж ви стоїте? зробіть ласку, сідайте. *(До Добчинського.)* Сідайте, прошу дуже.

Городничий. Нічого, ми й так постоїмо.

Хлестаков. Зробіть ласку, сідайте. Я тепер бачу цілком відвертість вашої вдачі й гостинність, а то, признаюсь, я вже гадав, що ви прийшли з тим, щоб мене... *(Добчинському.)* Сідайте.

Городничий і Добчинський сідають. Бобчинський заглядає в двері й прислухається.

Городничий *(набій)*. Треба бути сміливішим. Він хоче, щоб вважали його інкогнітом. Добре, і ми напустимо туману; удамо, ніби зовсім і не знаємо, що він за один. *(Уголос.)*

Ми, проходжуючись у службових справах, ось із Петром Івановичем Добчинський, тутешнім поміщиком, зайшли навмисно в гостиницю, щоб подивитися, чи добре живеться проїжджим, бо я не так, як інший городничий, якому все байдуже; але я, я, крім обов'язку, ще й як християнин-людинолюбець хочу, щоб кожного смертного тут добре приймали, і от ніби в нагороду випадок подарував таке приємне знайомство.

Хлестаков. І я сам дуже радий. Без вас я, кажу щиро, довго б просидів тут: зовсім не знав, чим заплатити.

Городничий *(набік)*. Еге, розкажуй! не знав, чим заплатити! *(Уголос.)* Чи наслідуюсь запитати, куди і в які місця їхати зволите?

Хлестаков. Я їду в Саратовську губернію, у власне село.

Городничий *(набік, з обличчям, що набирає іронічного виразу)*. В Саратовську губернію! Га? і не почервоніє! О, та з ним рота не роззявляй. *(Уголос.)* Добре діло зволите робити. Та от і щодо дороги: кажуть, з одного боку, неприємності щодо затримки коней, та проте, з другого боку, розвага для ума. Адже ви, мабуть, більше для власної приємності ідете?

Хлестаков. Ні, батенько мене викликає; розгнівався старий, що досі нічого не вислужив у Петербурзі. Він гадає, що так от приїхав, так миттю тобі Володимира в петлицю й дадуть. Ні, я б послав його самого поштовхатися в канцелярію.

Городничий *(набік)*. Прошу подивитись, якого дзвона виливає! і старого батька приплів! *(Уголос.)* І надовго зволите їхати?

Хлестаков. Їй-право, не знаю. Адже мій батько упертий і тупий, старий хрін, як колода. Я йому просто скажу: як хочете, я не можу жити без Петербурга. А за що, справді, я маю занепасти життя з мужиками? Тепер не ті потреби; душа моя прагне просвіти.

Городничий *(набік)*. Славно закрутив! Бреши-бреши — і ніде не спіткнеться! А дивись, яке мале, миршаве. Здається, нігтем би його — раз! ну, та стривай, ти в мене проговоришся. Я тебе примушу більше розказати. *(Уголос.)* Справедливо зволили сказати: що можна зробити в глушині? Та от хоча б і тут: ночі не спиш, стараєшся для вітчизни, не шкодуєш нічого, а нагорода, невідомо ще, коли буде. *(Оглядає кімнату.)* Здається, ця кімната трохи вогкувата?

Хлестаков. Поганюща кімната, а блощиці такі, яких я ніде не бачив: як собаки, кусають.

Городничий. Дивіться! Такий освічений гість, і терпить, і від кого? Від якихось негідних блощиць, яким і на світ не слід би було родитися. Та й темно, здається, в цій кімнаті?

Хлестаков. Так, зовсім темно. Хазяїн завів звичку не давати свічок. Іноді щось хочеться зробити, почитати, або спаде фантазія річ якусь написати; не можу — темно, темно.

Городничий. Насмілююсь прохати вас... але ні, я недостойний...

Хлестаков. А що?

Городничий. Ні-ні, недостойний, недостойний.

Хлестаков. Та що ж таке?

Городничий. Я б насмілюся... У мене в домі є чудесна для вас кімната, світла, затишна... Але ні, почуваю сам, це вже надто велика честь... Не прогнівайтесь. Їй-богу, від щирої душі запропонував.

Хлестаков. Навпаки, будь ласка, я з радістю; мені значно приємніше в приватнім домі, ніж у цьому шинку.

Городничий. А який радий буду я! А вже як дружина зрадіє. Така вже в мене вдача: гостинність з самого дитинства; особливо, коли гість освічена людина. Не подумайте, щоб я казав це з лестощів. Ні, не маю цієї вади, від щирої душі говорю.

Хлестаков. Сердечно дякую. Я сам теж, я не люблю людей дволичних. Мені дуже подобається ваша відвертість і привітність, і я б, скажу правду, більше б нічого й не вимагав, як тільки виявляй мені відданість і повагу, повагу й відданість.

Ява IX

Ті ж і трактирний слуга в супроводі Йосипа. Бобчинський визирає з дверей.

Слуга. Зволили кликати?

Хлестаков. Так; подай рахунок.

Слуга. Я ж допіру подав вам другий рахунок.

Хлестаков. Я вже не пригадую твоїх дурних рахунків. Кажі, скільки там?

Слуга. Ви зволили першого дня взяти обід, а на другий день тільки закусили сьомги і потім уже все в борг брали.

Хлестаков. Дурень, ще почав вираховувати. Всього скільки належить?

Городничий. Та ви не звольте турбуватися, він зачекає. *(До слуги.)* Геть звідси, тобі пришлють.

Хлестаков. Та воно й справді. *(Ховає гроші.)*

Слуга йде. У двері визирає Бобчинський.

Ява X

Городничий, Хлестаков, Добчинський.

Городничий. Чи не буде таке ваше бажання оглянути тепер деякі установи в нашому місті, як от — богоугодні та інші?

Хлестаков. А що там таке?

Городничий. А так, подивитись, як у нас ідуть справи... порядок який...

Хлестаков. З великою охотою, я готовий.

Бобчинський вистромляє голову в двері.

Городничий. Також, коли буде ваше бажання, звідти в повітове училище, оглянути порядок, в якому викладаються в нас науки.

Хлестаков. Прошу, прошу...

Городничий. Потім, коли забажаєте одвідати острог і городські тюрми — поглянете, як у нас утримуються злочинці.

Хлестаков. А навіщо тюрми? Уже краще ми оглянемо богоугодні заклади.

Городничий. Як вам завгодно. Який у вас намір, в своїм екіпажі, чи разом зі мною на дрожці?

Хлестаков. Так, я краще з вами на дрожці поїду.

Городничий *(Добчинському)*. Ну, Петре Івановичу, вам тепер нема місця.

Добчинський. Нічого, я так.

Городничий *(тихо Добчинському)*. Слухайте: ви побіжіть та бігом, блискавкою, і занесіть дві записки, одну в богадільню Земляніці, а другу жінці. *(Хлестакову.)* Чи наслідуюсь я попросити дозволу написати у вашій присутності один рядочок дружині, щоб вона приготувалася прийняти шановного гостя.

Хлестаков. Та навіщо ж?.. А проте тут і чорнило, тільки паперу, не знаю... Хіба на цьому рахунку?

Городничий. Я тут напишу. *(Пише й одночасно говорить сам собі.)* А от подивимось, як піде справа після фриштики та пляшки товстопузки! Та є в нас губерньська мадера, непоказна зовні, а слона повалить із ніг. Тільки б мені дізнатися, що воно таке і в якій мірі треба його остерігатися. *(Написавши, віддає Добчинському, який підходить до дверей, але в цей час двері зриваються, і Бобчинський, що підслухував з того боку, летить разом з ними на сцену. Всі скрикують. Бобчинський підводиться.)*

Хлестаков. Що? Чи не забились ви де-небудь?

Бобчинський. Нічого, нічого, без ніякого ушкодження, тільки поверх носа невеличка гуля. Я забіжу до Христіана Івановича, — в нього, прошу вас, є пластир такий, так от воно й загоїться...

Городничий *(роблячи Бобчинському докірливий знак, до Хлестакова)*. Це пусте. Прошу уклінно, будь ласка! а слугі вашому я скажу, щоб переніс чемодан. *(Йосипові.)* Любий мій, ти перенеси все до мене, до городничого, тобі всякий покаже. Прошу покірно! *(Пропускає)*

вперед Хлестакова й іде за ним, але, повернувшись, говорить з докором Бобчинському.)
Ну, й ви! не знайшли іншого місця впасти! І гепнувся, як чорт його знає що. *(Йде; за ним Бобчинський; завіса падає.)*

Дія третя

Кімната першої дії.

Ява I

Ганна Андріївна, Марія Антонівна, стоять біля вікна так, як і стояли.

Ганна Андріївна. Ну от, уже цілу годину чекаємо, а все ти зі своєю дурною манірністю: зовсім одяглася, ні! ще треба порпатись... Не слухати б її зовсім. Така досада! як навмисне, нікогісінько! ніби вимерло все!

Марія Антонівна. Та, справді, мамочко, хвилини за дві про все дізнаємось. Швидко вже Явдоха має прийти. *(Дивиться у вікно й скрикує.)* Ах, мамочко, мамочко!! хтось іде, он у кінці вулиці.

Ганна Андріївна. Де йде? у тебе вічно якісь фантазії; таки йде. Хто ж це йде? невеличкий на зріст... у фраку... хто ж це? Га? Це. одначе, досада! Хто ж би це такий був?

Марія Антонівна. Це Добчинський, мамочко!

Ганна Андріївна. Який Добчинський? тобі завжди щось таке ввижається! зовсім не Добчинський. *(Махає хусткою.)* Гей, ви, ідіть-но сюди! швидше!

Марія Антонівна. Справді, мамочко, Добчинський!

Ганна Андріївна. Ну от: тобі тільки щоб сперечатися. Кажуть тобі, не Добчинський.

Марія Антонівна. А що? а що, мамочко? бачите, що Добчинський!

Ганна Андріївна. Справді Добчинський, тепер я бачу; чого ж ти сперечаєшся? *(Гукає у вікно.)* Швидше, швидше! ви поволі йдете. Ну, що, де вони? га? та кажіть-но звідти, все одно. Що, дуже строгий? га? А чоловік, чоловік? *(Трохи відійшла од вікна, сердито.)* Такий дурний: доки не зайде до кімнати, нічого не розповість.

Ява II

Ті ж і Добчинський.

Ганна Андріївна. Ну, скажіть, будь ласка: ну, чи не сором вам? я на вас тільки покладалась, як на порядну людину: всі раптом побігли, і ви туди ж за ними! я нічого толком так і не доберу. Ну, не сором вам? я у вас хрестила вашого Ванечку і Лізочку, а ви он як зі мною зробили!

Добчинський. Йй-богу, кумасю, так біг засвідчити шанування, що й не віддихаюсь!
Моє шанування, Маріє Антонівно!

Марія Антонівна. Здрастуйте, Петре Івановичу!

Ганна Андріївна. Ну, що? Ну, розкажіть: що там, як там?

Добчинський. Антон Антонович прислав вам записочку.

Ганна Андріївна. Ну, та хто ж він такий? генерал?

Добчинський. Ні, не генерал, а не поступиться генералові. Така освіта і поважне поводження, прошу вас.

Ганна Андріївна. А! так це той самий, що про нього було писано чоловікові.

Добчинський. Справжнісінький. Я це перший відкрив разом із Петром Івановичем.

Ганна Андріївна. Ну, розкажіть: що і як?

Добчинський. Та, слава Богу, все гаразд. Спочатку він зустрів було Антона Антоновича трохи суворо, атож; гнівався й говорив, що і в гостиниці все не гаразд, і до нього не поїде, і що він не хоче сидіти за нього в тюрмі; але потім, як дізнався про безневинність Антона Антоновича та як ближче розговорилися із ним, зразу змінив думку, і, слава Богу, все пішло добре. Вони тепер поїхали оглядати богоугодні заклади... А то, правду казавши, вже Антон Антонович гадали, чи не було таємного доносу; я й сам теж налякався трохи.

Ганна Андріївна. А вам чого боятися? адже ви не служите.

Добчинський. Та так, знаєте, коли вельможа говорить, якось лячно.

Ганна Андріївна. Ну, що ж... проте, це все дурниці; розкажіть, який він із себе? що, старий чи молодий?

Добчинський. Молодий, молодий чоловік: років двадцяти трьох; а говорить зовсім так, як старий. «Будь ласка, — каже, — я поїду: і туди, і туди...» *(розмахує руками)* так це все ловко. «Я, — каже, — і написати, і почитати люблю, та заважає, що в кімнаті, — каже, — трохи затемно».

Ганна Андріївна. А з себе який: брюнет чи блондин?

Добчинський. Ні, більше шантрет, і очі такі бистрі, як звірята, аж ніби ніяковієш перед ними.

Ганна Андріївна. Що тут пише він мені в записці? *(Читає.)* «Спішу тебе сповістити, душечко, що становище моє було дуже сумне, але надіючись на милосердя Боже, за два солоні огірки окремо і півпорції ікри карбованець двадцять п'ять копійок...» *(Зупиняється.)* Я нічого не розумію: до чого ж тут солоні огірки та ікра?

Добчинський. А, це Антон Антонович писали на чорновому папірці, щоб швидше: там якийсь рахунок був написаний.

Ганна Андріївна. А, так, дійсно. *(Читає далі.)* «Але, надіючись на милосердя Боже, здається, все кінчиться гаразд. Приготуй якнайшвидше кімнату для поважного гостя, ту, що обклеєна жовтими папірцями; до обіду додавати не трудись, бо перекусимо в богадільні в Артема Пилиповича. А вина звели побільше: скажи купцеві Абдуліну, щоб прислав найкращого, а не то я перерию увесь його льох. Цілуючи, душечко, твою ручку, залишаюсь твій: Антон Сквознік-Дмухановський...» Ах, Боже мій! це ж треба якнайшвидше! Гей, хто там? Мишко!

Добчинський *(біжить і кричить у двері)*. Мишко! Мишко! Мишко!

Мишко заходить.

Ганна Андріївна. Слухай-но: біжи до купця Абдуліна... стривай, я дам тобі записочку. *(Сідає до стола, пише записку і zarazом говорить.)* Цю записку ти віддай кучерові Сидору, щоб він побіг з нею до купця Абдуліна і приніс звідти вина. А сам піди зараз, прибери якнайкраще оту кімнату для гостя. Там поставити ліжко, рукомийник та інше.

Добчинський. Ну, Ганно Андріївно, я побіжу тепер швиденько подивлюсь, як там він оглядає...

Ганна Андріївна. Ідіть, ідіть, я не тримаю вас.

Ява III

Ганна Андріївна й Марія Антонівна.

Ганна Андріївна. Ну, Машенько, нам треба тепер взятися за туалет. Він столичний птах, боронь Боже, щоб чогось не висміяв. Тобі найпристойніше одягти твою голубу сукню з дрібними оборками.

Марія Антонівна. Фе, мамочко, голубу! Мені зовсім не подобається: і Ляпкіна-Тяпкіна ходить у голубій, і дочка Земляніки теж у голубій. Ні, краще я одягну кольорову.

Ганна Андріївна. Кольорову!.. Їй-богу, говориш, аби тільки наперекір. Вона тобі буде більше до лица, бо я хочу одягти пальову; я дуже люблю пальову.

Марія Антонівна. Ах, мамочко, вам не личить пальова!

Ганна Андріївна. Мені пальова не личить?

Марія Антонівна. Не личить, от що хоче, не личить: для того треба, щоб очі були зовсім темні.

Ганна Андріївна. Ото добре! А в мене очі хіба не темні? Щонайтемніші! Яку дурницю говорить! Як же не темні, коли я й ворожу на себе завжди на жирову даму?

Марія Антонівна. Ах, мамочко! Ви більше чирвова дама!

Ганна Андріївна. Дурниці, зовсім дурниці! Я ніколи не була чирвовою дамою! *(Швиденько йде разом з Марією Антонівною і говорить за сценою.)* Отаке раптом привидиться! чирвова дама! Бог знає що таке!

Коли вони вийшли, відчиняються двері, і Мишко викидає з них сміття. З других дверей входить Йосип з чемоданом на голові.

Ява IV

Мишко та Йосип.

Йосип. Куди тут?

Мишко. Сюди, дядечку, сюди!

Йосип. Стривай, спершу дай відпочити. Ох, і життя гірке! на порожній шлунок усяка ноша здається важкою.

Мишко. А чи скоро, дядечку, буде генерал?

Йосип. Який генерал?

Мишко. Та пан ваш!

Йосип. Пан? та який він генерал?

Мишко. А хіба не генерал?

Йосип. Генерал, та тільки з іншого боку.

Мишко. А це як, більше чи менше від справжнього генерала?

Йосип. Більше.

Мишко. Он воно як! то ж то в нас метушню зняли.

Йосип. Слухай-но, малий: ти, я бачу, меткий хлопчина, приготуй-но там чогось попоїсти!

Мишко. Та для вас, дядечку, ще нічого не приготовано. Простої страви ви не їстимете, а от як пан ваш сяде за стіл, так і вам такої ж страви подадуть.

Йосип. Ну, а з простої, що у вас є?

Мишко. Борщ, каша та пироги.

Й о с и п. Давай їх, борщ, кашу і пироги! Нічого: все будемо їсти! Ну, понесемо чемодан! Що, там другий вихід є?

М и ш к о. Є.

Обидва несуть чемодан в бокову кімнату.

Ява V

Квартальні відчиняють обидві половинки дверей. Входить Хлестаков; за ним городничий, далі попечитель богоугодних закладів, смотритель училищ, Добчинський і Бобчинський з пластирем на носі. Городничий показує квартальним на підлозі папірець — вони біжать і хапають його, штовхаючи один одного у поспіху.

Х л е с т а к о в. Хороші заклади. Мені подобається, що у вас показують проїжджим все в місті. В інших містах мені нічого не показували.

Г о р о д н и ч и й. В інших містах, наслідуюсь сказати вам, градоправителі та чиновники більше дбають про свою, тее-то, користь. А тут, можна сказати, нема іншої думки, як тільки про те, щоб добродійністю та пильністю заслужити увагу начальства.

Х л е с т а к о в. Сніданок був дуже добрий, я зовсім об'ївся. Що, у вас кожного дня буває такий?

Г о р о д н и ч и й. Нарочито для такого приємного гостя.

Х л е с т а к о в. Я люблю попоїсти. Адже на те й живеш, щоб зривати квіти насолоди. Як звалася та риба?

А р т е м П и л и п о в и ч *(підбігаючи)*. Лабардан.

Х л е с т а к о в. Дуже смачна. Де це ми снідали? У лікарні, чи що?

А р т е м П и л и п о в и ч. Так точно. У богоугоднім закладі.

Х л е с т а к о в. Пам'ятаю, пам'ятаю, там стояли ліжка. А хворі видужали? Там їх, здається, небагато.

А р т е м П и л и п о в и ч. Чоловік десять залишився, не більше; а решта всі видужали. Це вже так заведено, такий порядок. Відтоді, як я обійняв керівництво, можливо, вам здається навіть неймовірним, усі, як мухи, видужують. Хворий не встигне зайти до лазарету, як уже здоровий, і не стільки медикаментами, скільки чесністю та порядком.

Г о р о д н и ч и й. Які ж ото, наслідуюсь доповісти вам, головоломні обов'язки градоправителя! Стільки лежить різних справ, відносно тільки чистоти, поладження, підправки... одне слово, найрозумніша людина і та б завагалася, але, дякувати Богові, все йде гаразд. Інший городничий, звісно, дбав би про свої вигоди; але, чи вірите, що, навіть лягаючи спати, все думаєш: «Господи Боже ти мій, як би так улаштувати, щоб начальство побачило мою відданість і було задоволене...» Чи нагородить воно, чи ні, певна річ, його воля, але принаймні в мене буде спокійно на серці. Коли в місті у всьому порядок, вулиці

підметено, арештанти добре утримуються, п'яниць мало... то чого ж мені ще треба? їй-же богу, і пошани ніякої не хочу. Воно, звісно, привабливо, та перед чесною все прах і суєта.

Арте́м Пили́пович (*набік*). Ото, дурисвіт, як розписує! Дав же Бог такий дар!

Хлеста́ков. Це правда. Я, признатися, сам люблю іноді помріяти: іноді прозою, а іноді й віршики вискочать.

Бобчи́нський (*до Добчинського*). Справедливо, все справедливо, Петре Івановичу. Міркування такі... Зразу видно, що наук навчався.

Хлеста́ков. Скажіть, прошу вас: чи нема у вас якихось розваг, товариств, де б можна було, приміром, пограти в карти?

Городни́чий (*набік*). Еге, знаємо, голубчику, у чий город камінці кидаєш! (*Голосно.*) Боже борони! тут і чутки немає про такі товариства. Я карт і в руки ніколи не брав; навіть не знаю, як грати в оті карти. Дивитися спокійно на них не міг: і коли доведеться побачити такого собі якогось бубнового короля або щось подібне, то така огида візьме, що тільки плюнеш. Якось трапилося, забавляючи дітей, склав їм будку з карт, так після того цілу ніч снилися прокляті. Бог з ними! як можна, щоб такий дорогоцінний час витратити на карти?

Лука́ Лукич (*набік*). А в мене, падлюка, випонтував учора сто карбованців.

Городни́чий. Краще вже я використаю отой час на користь державну.

Хлеста́ков. Ну, ні, даремно ви так, одначе... Все залежить від того, хто як дивиться на речі. Коли, наприклад, забастуєш тоді, як треба гнути від трьох кутів... ну тоді звичайно... Ні, не кажіть, іноді дуже хочеться пограти.

Ява VI

Ті ж, Ганна Андріївна і Марія Антонівна.

Городни́чий. Насмілюсь рекомендувати родину мою: дружина й дочка.

Хлеста́ков (*уклоняючись*). Який я щасливий, пані, що маю свого роду втіху вас бачити.

Ганна Андрі́ївна. Нам ще приємніше бачити таку особу.

Хлеста́ков (*манірно*). Та що ви, пані, зовсім навпаки: мені ще приємніше.

Ганна Андрі́ївна. Як то можна! Це ви так зволите говорити для компліменту. Прошу вас сідати.

Хлеста́ков. Біля вас стояти вже є щастя; проте, коли ви так уже неодмінно бажаєте, я сяду. Який я щасливий, що, нарешті, сиджу біля вас.

Ганна Андріївна. Даруйте, я ніяк не смію взяти це на свою адресу... Я гадаю, вам після столиці подорож здалася дуже неприємною.

Хлестаков. Надзвичайно неприємна. Звикнувши жити, *comprenez vous*⁶⁸, у світі і раптом опинитися в дорозі: брудні трактири, темрява нещасття... Правду казавши, коли б не такий випадок, що так мене... *(дивиться на Ганну Андріївну, кокетуючи)* нагородив за все...

Ганна Андріївна. Справді, як вам мало бути неприємно...

Хлестаков. Проте, пані, в цю хвилину мені дуже приємно.

Ганна Андріївна. Чи ж то можливо, це для мене забагато честі. Я цього не заслуговую.

Хлестаков. Чому ж не заслуговуєте? Ви, пані, заслуговуєте.

Ганна Андріївна. Я живу на селі...

Хлестаков. Так, село, між іншим, теж має свої пагорби, струмочки... Ну, звичайно, хто ж зрівняє з Петербургом. Ех, Петербург! що за життя, справді! Ви, може, думаєте, що я тільки переписую; ні, начальник відділу зі мною по-приятельськи. Отак лясне по плечу: «Заходь, братіку, обідати». Я тільки на дві хвилини заходжу в департамент для того тільки, щоб сказати: це ось так, це ось так! А там уже чиновник для письма, такий собі пацюк, пером тільки: тр, тр... пішов писати. Хотіли були навіть мене колезьким асесором зробити, та думаю, навіщо. І сторож летить ще на сходах за мною із щіткою: «Дозвольте, Іване Олександровичу, я вам, — каже, — чоботи почищу». *(До городничого.)* Чого ви, панове, стоїте? будь ласка, сідайте!

Городничий. Чин такий, що можна й постояти.

Артем Пилипович. Ми постоїмо.

Лука Лукич. Не звольте турбуватися!

Хлестаков. Без чинів. Прошу сідати.

Городничий і всі сідають.

Не люблю церемонії: навпаки, я навіть намагаюсь, намагаюсь прослизнути непомітно. Але ніяк не можна заховатися, ніяк не можна! Тільки вийду куди-небудь, зразу ж говорять: «Он, — кажуть, — Іван Олександрович іде!» А одного разу мене прийняли навіть за головнокомандувача: солдати повискакували з гауптвахти і салютували рушницями. Потім уже офіцер, який мені добре знайомий, каже мені: «Ну, братіку, ми тебе просто-таки прийняли за головнокомандуючого»

Ганна Андріївна. Скажіть як!

⁶⁸ Ви розумієте *(франц.)*.

Хлестаков. З гарненькими актрисами знайомий. Адже і я різні там водевільчики... Літераторів часто бачу. З Пушкіним за панібрата. Бувало часто кажу йому: «Ну що, брат Пушкін?» — «Та так, брат, — відповідає було, — якось так усе...» Страшенний оригінал.

Ганна Андріївна. Так ви й пишете? Як воно, мабуть, приємно письменникові! Ви, певне, і в журналах друкуєтесь?

Хлестаков. Авжеж, і в журналах друкую. Моїх, між іншим, багато є творів: «Весілля Фігаро», «Роберт-Диявол», «Норма». Уже й назв навіть не пригадую. І все випадково: я не хотів писати, але театральна дирекція не відстає: «Будь ласка, голубе, напиши щонебудь». Думаю собі: «Будь ласка, прошу, голубе!» І зразу ж в один вечір, здається, все написав, усіх здивував. У мене легкість надзвичайна в думках. Все те, що було за ім'ям барона Брамбеуса, «Фрегат Надії» та «Московський телеграф»... все це я написав.

Ганна Андріївна. Скажіть, так це ви були Брамбеус?

Хлестаков. Авжеж, я їм усім підправляю статті. Мені Смірдин дає за це сорок тисяч.

Ганна Андріївна. То, певне, і «Юрій Милославський» ваш твір?

Хлестаков. Так, це мій твір.

Ганна Андріївна. Я зразу догадалась.

Марія Антонівна. Ах, мамочко, там написано, що це пана Загоскіна твір.

Ганна Андріївна. От маєш: я так і знала, що навіть тут будеш сперечатися.

Хлестаков. Ах так, це правда, це справді Загоскіна; але є інший «Юрій Милославський», так той уже мій.

Ганна Андріївна. Ну, то, очевидно, я ваш читала. Як хороше написано!

Хлестаков. Я, правду кажучи, з літератури живу. У мене дім найкращий у Петербурзі. Так усі й знають: дім Івана Олександровича. *(Звертаючись до всіх.)* Зробіть ласку, панове, коли будете в Петербурзі, прошу, прошу до мене. Адже я теж бали даю.

Ганна Андріївна. Я думаю, з яким смаком і пишністю там даються бали.

Хлестаков. І не кажіть. На столі, приміром, кавун — на сімсот карбованців кавун. Суп у каструльці — просто на пароплаві приїхав з Парижа; знімуть покришку — пара, подібної пари в природі не знайдете. Я щодня на балах. Там у нас і віст свій уже постійний: міністр закордонних справ, французький посланник, англійський, німецький посланник... і я... І так уже заморишся гравши, що просто ні на що не схоже. Як вибіжиш сходами до себе на четвертий поверх, скажеш тільки кухарці: «На, Маврушко, шинель»... Та що я брешу, я й забув, що живу в бельєтажі. Та в мене самі сходи коштують... А цікаво поглянути до мене в прихожу, коли я ще не прокинувся: графи та князі товпляться там і дзижчать, як джмелі, тільки й чути: жжжж... Іноді й міністр...

Городничий та інші боязко підводяться зі своїх стільців.

Мені навіть на пакетах пишуть «ваше превосходительство». Одного разу я навіть керував департаментом. І дивно: директор виїхав, куди виїхав, невідомо. Ну, натурально, пішли пересуди: як, що, хто замінить? Багато з генералів знаходилося охочих і бралися, але підійдуть, було — ні, не втнуть. Воно ніби і легко на вигляд, а роздивишся — чорта з два! Потім бачать, нічого не поробиш — до мене! І тої ж хвилини вулицями кур'єри, кур'єри, кур'єри... можете уявити собі — тридцять п'ять тисяч самих кур'єрів! Яке становище, я питаю? «Іване Олександровичу, ідіть департаментом керувати!» Я, правду казавши, трохи зніяковів, вийшов у халаті; хотів одмовитися, але думаю, дійде до государя; ну та й послужний список теж... «Добре, панове, я приймаю посаду, я приймаю, — кажу, -хай так, — кажу, — я приймаю, тільки вже в мене: ні, ні, ні!.. У мене держись! уже я...» І справді було, як проходжу через департамент — просто землетрус, все, дрижить, все тремтить, як лист.

Городничий та інші дрижать від страху. Хлестаков гарячиться дужче.

О! я жартувати не люблю. Я їм усім нагнав страху. Та мене сама державна рада боїться! Та що справді? Я такий! Я не подивлюся ні на кого... я кажу всім: «Я сам себе знаю, сам». Я скрізь, скрізь. У дворець щодня їжджу. Мене завтра ж призначать фельдмарш...
(Підсковзнувся і мало не простягся на підлозі, але його поштиво підтримують чиновники.)

Городничий (підходить, трясеться ввесь, намагається вимовити). А ва-ва-ва... ва...

Хлестаков (швидким уривчастим голосом). Що таке?

Городничий. А ва-ва-ва... ва...

Хлестаков (таким самим голосом). Не розберу нічого, все дурниці.

Городничий. Ва-ва-ва... шество, превосходительство, чи не зволите відпочити?... ось і кімната, і все, що треба.

Хлестаков. Пусте: відпочити. Гаразд, я згоден відпочити. Сніданок у вас, панове, чудовий... Я вдоволений, я вдоволений. (Декламуючи.) Лабардан! Лабардан! (Іде в бічну кімнату, за ним городничий.)

Ява VII

Ті ж, крім Хлестакова й городничого.

Бобчинський (до Добчинського). Оце, Петре Івановичу, людина! Он воно що значить людина! В житті не був разом з такою важною персоною, трохи не вмер з переляку. Як ви гадаєте, Петре Івановичу, хто він такий, в якому чині?

Добчинський. Я гадаю, чи не генерал.

Бобчинський. А я так гадаю, що генерал йому і в підметки не годиться! коли й генерал, то хіба, може, сам генералісимус. Чули: державну раду як притиснув? Ходімо, розкажемо скоріше Амосові Федоровичу та Коробкіну. Прощавайте, Ганно Андріївно.

Добчинський. Прощавайте, кумасю.

Обидва пішли.

Артем Пилипович *(до Луки Лукича)*. Страшно просто. А чого, і сам не знаєш. А ми навіть і не в мундирах. Ну що, як проспиться, та в Петербург махне донесення? *(Йде задуманий разом зі смотрителем училищ, проказавши: — Прощавайте, пані!)*

Ява VIII

Ганна Андріївна і Марія Антонівна.

Ганна Андріївна. Ах, який приємний!

Марія Антонівна. Ах! любчик!

Ганна Андріївна. А яке делікатне поводження! зразу видно столичного птаха. Манери і все це таке... Ах, як хороше! до чого я люблю таких молодих людей! я просто в нестямі. Одначе, я йому дуже сподобалась: я помітила — все на мене поглядав.

Марія Антонівна. Ах, мамочко, він на мене дивився.

Ганна Андріївна. Будь ласка, подалі зі своїми дурощами! Це тут зовсім ні до чого!

Марія Антонівна. Ні, мамочко, справді!

Ганна Андріївна. От маєш! Боже борони, щоб не посперечатися! ніяк не можна! Чого б ото йому дивитись на тебе? З якої причини йому дивитись на тебе?

Марія Антонівна. Справді, мамочко, дивився й дивився. І як почав говорити про літературу, то глянув на мене, і потім, коли розповідав, як грав у віст з посланниками, і тоді глянув на мене.

Ганна Андріївна. Ну, може, якийсь там раз і глянув, та й то так, аби тільки: «А, — каже собі: — дай уже й на неї гляну!»

Ява IX

Ті ж і городничий.

Городничий *(заходить навшпиньках)*. Чш... ш...

Ганна Андріївна. Що?

Г о р о д н и ч и й. І не радий, що напоїв. Ну, що як хоч половина з того, що він говорив, правда? *(Замислюється.)* Та як же й не бути правді? Напідпитку людина все викладає. Що на серці, те й на язиці. Звичайно, прибрехав трохи. Та без брехні нема жодної розмови. З міністрами грає і в дворець їздить... Так от, далебі, що більше думаєш... чорт його знає, не знаєш, що і в голові коїться; просто ніби ти чи на якусь дзвіницю виліз, чи тебе хочуть повісити.

Г а н н а А н д р і ї в н а. А я аж ніяк не злякалася, я просто бачила перед собою освічену, світську, найвищого тону людину, а щодо чинів, те мені байдуже...

Г о р о д н и ч и й. Ну, вже ви — жінки! І все, одного цього слова досить! Вам усе — фінтифлюшки! Раптом ляпнуть ні з того, ні з цього слівце. Вас пошмагають, та й усе, а чоловіка — шукай вітру в полі. Ти, серце моє, поводилася з ним так вільно, ніби з якимось Д о б ч и н с ь к и м.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Про це вже я раджу вам не турбуватися. Ми дещо знаємо таке... *(Поглядає на дочку.)*

Г о р о д н и ч и й *(сам)*. Ну, вже з вами говорити!.. Справді, дивись, яка okazія! Досі не можу отямитися від страху. *(Відчиняє двері й говорить у двері.)* Мишко, поклич квартальних Свистунова і Держиморду: вони тут недалеко десь, за ворітьми. *(Після невеликої мовчанки.)* Дивно якось повелося тепер на світі: хоча б із себе було щось показне, а то худеньке, тоненьке, — як його вгадаєш, хто він? Ще військовий, його видно, а як натягне фрачинку — ну, муха з підрізаними крильцями й квит. А як кріпився ото в трактирі. Загинав такі алегорії та еківоки, що, здавалося, до віку не розкумекаєш. А от, нарешті, й піддався. Та ще й наговорив більше, ніж треба. Видно, що молоде ще...

Ява X

Ті ж та Йосип. Всі біжать йому назустріч, киваючи пальцями.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Підійди сюди, любий мій!

Г о р о д н и ч и й. Чш!.. що? що? спить?

Й о с и п. Ні ще, трошки потягується.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Слухай, як тебе звати?

Й о с и п. Йосипом, пані!

Г о р о д н и ч и й *(до дружини й дочки)*. Та годі, годі вам! *(До Йосипа.)* Ну, що, друже, добре тебе нагодували?

Й о с и п. Нагодували, уклінно дякую; добре нагодували.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ну, як, скажи: до твого пана надто, я думаю, багато їздить графів і князів?

Йосип (*набік*). Та що говорити! коли тепер так нагодували, то потім, значить, ще краще нагодують. (*Голосно.*) Авжеж, бувають і графи.

Марія Антонівна. Душечко Йосипе, який твій пан гарненький!

Ганна Андріївна. А що, скажи, будь ласка, Йосипе, як він...

Городничий. Та годі вам, будь ласка! Ви своїми теревеннями тільки мені заважаєте. Ну, що, друже?

Ганна Андріївна. А чин який у твого пана?

Йосип. Чин звичайно який.

Городничий. Ах, Боже мій, ви все зі своїми дурними розпитуваннями! не дасте ні слова сказати про справу. Ну, що, друже, як твій пан? строгий? чи любить так ото розпикати, чи ні?

Йосип. Еге, порядок любить. То вже, щоб усе було йому справно.

Городничий. А мені дуже подобається твоє лице! Ти, друже, мабуть, хороша людина. Ну, що...

Ганна Андріївна. Послухай, Йосипе, а як пан твій там, у мундирі ходить?..

Городничий. Ну годі, справді, вам, цокотухи! Тут не жарти. Справа йде про життя людини... (*До Йосипа.*) Ну, знаєш, друже, ти таки мені дуже подобаєшся. В дорозі не завадить, знаєш, чайку випити зайву скляночку; воно тепер холоднуватو. Так от тобі пара карбованців на чай.

Йосип (*беручи гроші*). А уклінно дякую, пане. Дай Боже вам здоров'я! допомогли бідній людині.

Городничий. Гаразд, гаразд, я й сам радий. А що, друже...

Ганна Андріївна. Послухай, Йосипе, а які очі найдужче подобаються твоєму панові?

Марія Антонівна. Йосипе, душечко! який миленький носик у твого пана!

Городничий. Та стривайте, дайте мені!.. (*До Йосипа.*) А що, друже, скажи, будь ласка: на що більше пан твій звертає увагу, тобто, що йому в дорозі більше подобається?

Йосип. Любить він, коли як, що до чого. А найбільше любить, щоб його як слід вітали, щоб пригощали добре.

Городничий. Добре?

Йосип. Так, добре. От уже візьміть я, кріпак, а й то дивиться, щоб і мені було добре. їй-богу! Було заїдемо куди-небудь: «Що, Йосипе, добре тебе пригостили?» — «Погано, ваше високоблагородіє!» — «Е, — каже, — Йосипе, це нехороший хазяїн. Ти, — каже, —

нагадай мені, як приїду». — «А, — думаю собі *(махнувши рукою)*, — людина я проста! Бог із ним».

Г о р о д н и ч и й. Гаразд, гаразд, ти діло говориш! Там я тобі дав на чай, так от іще й на бублики.

Й о с и п. За що даруєте, ваше високоблагородіє? *(Ховає гроші.)* Хіба вже вип'ю за ваше здоров'я.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Приходь, Йосипе, до мене, теж одержиш...

М а р і я А н т о н і в н а. Йосипе, душечко, поцілуй свого пана!

Чути з другої кімнати легкий кашель Хлестакова.

Г о р о д н и ч и й. Чш! *(підводиться навшпиньках. Далі вся сцена йде півголосом.)* Боже вас борони галасувати! ідіть собі! годі вже вам...

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ходімо, Машенько! я тобі скажу, що я помітила в гостя таке, що нам тільки вдвох можна сказати.

Г о р о д н и ч и й. О, вже там наговорять! я думаю, тільки-но послухай, вуха потім позатикаєш. *(Звертаючись до Йосипа.)* Ну, друже...

Ява XI

Ті ж, Держиморда й Свистунов.

Г о р о д н и ч и й. Чш! от іще косолапі ведмеді гатять чобітьми! так і гахкають, ніби сорок пудів з воза скидають! Де вас чортяка носить?

Д е р ж и м о р д а. Був, як наказали...

Г о р о д н и ч и й. Чш! *(Затуляє йому рота.)* Ну, як ворона каркнула! *(Перекривляє його.)* Був, як наказали! Як із бочки, так реве. *(До Йосипа.)* Ну, друже, ти йди, готуй там, що треба для пана. Все, що не є в домі, вимагай.

Йосип іде.

А ви — стояти на ганку і ні з місця! І нікого стороннього в дім не пускати, особливо купців! Коли хоч одного з них пропустите, то... Тільки побачите, що хтось іде з просьбою, а хоч і не з просьбою, а тільки схожий на того, що хоче подати на мене просьбу, в три шия його! отак! отак! гарненько! *(Показує ногою.)* Чуєте? Чш... Чш... *(Іде навшпиньках слідом за кварталними.)*

Дія четверта

Та сама кімната в будинку городничого.

Ява I

Входять обережно, майже навшпиньках: Амос Федорович, Артем Пилипович, поштмейстер, Лука Лукич, Добчинський і Бобчинський, при повному параді, в мундирах.

Вся сцена відбувається півголосом.

Амос Федорович (*ставить усіх півколом*). Ради Бога, панове, швидше в коло, та більше порядку! Бог з ним: і у дворець їздить і державну раду розпікає! Шикуйтеся по-військовому, неодмінно по-військовому! Ви, Петре Івановичу, забіжіть з оцього боку, а ви, Петре Івановичу, станьте ось тут.

Обидва Петри Івановичі забігають навшпиньках.

Артем Пилипович. Воля ваша, Амосе Федоровичу, але нам треба дещо зробити.

Амос Федорович. А що саме?

Артем Пилипович. Ну, відомо, що.

Амос Федорович. Підсунути?

Артем Пилипович. Та хоч би й підсунути.

Амос Федорович. Небезпечно, чорт забирай! Розкричиться: державна людина. Хіба, може, як дар від дворянства на який-небудь пам'ятник?

Поштмейстер. Або: «от, мовляв, надійшли поштою гроші, невідомо чії...»

Артем Пилипович. Дивіться, щоб він вас поштою не вирядив кудись подалі. Слухайте: ці справи не так робляться в упорядкованій державі. Чого нас тут цілий ескадрон? Знайомитися слід поодиноці, та сам на сам і того... як слід — щоб і вуха не чули. Ось як у благопорядному товаристві робиться. От ви, Амосе Федоровичу, першим і починайте.

Амос Федорович. Ні, краще вже ви: у вашій установі гостя високого пригощали хлібом-сіллю.

Артем Пилипович. Тоді вже краще Луці Лукичу, як просвітителеві юнацтва.

Лука Лукич. Не можу, не можу, панове. Я, правду казавши, так вихований, що як заговорить зі мною хтось одним чином вищий, то в мене, просто, душа в п'яти і язик ніби в болоті загруз. Ні, панове, увільніть, їй-право, увільніть!

Артем Пилипович. Ні, Амосе Федоровичу, крім вас, нікому. У вас кожне слово, ніби Цицерон з язика пурхнув.

Амос Федорович. Що ви? що ви: Цицерон! Ото вигадали. Ну, іноді захопишся, розмовляючи про домашніх собак або про гончака...

Усі (*насідають на нього*). Ні, ви не тільки про собак, ви й про стовпотворіння... Ні, Амосе Федоровичу, не покидайте нас, будьте батьком рідним!.. Ні, Амосе Федоровичу!

Амос Федорович. Та залиште мене, панове!

В цей час чути ходу й покахикування в кімнаті Хлестакова. Всі біжать навперейми до дверей, юрмляться й намагаються вискочити, що відбувається не без того, щоб когось не притиснули. Чути неголосні вигуки.

Г о л о с Б о б ч и н с ь к о г о . Ой, Петре Івановичу, Петре Івановичу! наступили на ногу!

Г о л о с З е м л я н і к и . Та пустіть, панове, хоч душу на покаяніє, зовсім притиснули!

Вихоплюється кілька вигуків: «Ой! ой!», — нарешті всі виштовхуються, й кімната лишається порожня.

Ява II

Хлестаков сам, виходить, очі в нього заспані.

Я, здається, хропонував добряче. Звідки вони понабирали таких матраців та перин? аж упрів. Здається, вони вчора мені таки чогось підсунули під час сніданку: в голові й досі гуде. Тут, як я бачу, можна з приємністю пожити. Я люблю гостинність, і мені, по правді, більше подобається, коли мені догоджають від щирого серця, а не те, щоб з інтересу. А донька в городничого дуже непогана, та й мамочка така, що ще можна б... Ні, як кому, а мені, справді, таке життя подобається.

Ява III

Хлестаков і суддя.

С у д д я (*входить і зупиняється, сам собі*). Боже мій, Господи! винеси щасливо; так ото коліна й підгинаються. (*Голосно, виструнчившись і притримуючи руками шпагу.*) Маю честь рекомендуватися: суддя тутешнього повітового суду, колезький асесор Ляпкін-Тяпкін.

Х л е с т а к о в . Прошу сідати. Так ви тут судця?

С у д д я . З вісімсот шістнадцятого був обраний волею дворянства на три роки, і залишався на посаді до цього часу.

Х л е с т а к о в . А вигідно, однак ж, бути суддею?

С у д д я . За три триріччя представлений до Володимира 4-го ступеня, за ухвалою начальства. (*Набік.*) А гроші в кулаці, та кулак ото вогнем горить.

Х л е с т а к о в . А мені подобається Володимир. От Анна 3-го ступеня вже не те.

С у д д я (*висуваючи поволі вперед стиснутий кулак. Набік*). Господи Боже мій, не знаю, де сиджу. Ніби жар під тобою.

Х л е с т а к о в . Що це у вас в руці?

А м о с Ф е д о р о в и ч (*розгубився й випустив на підлогу асигнації*). Нічого, прошу вас.

Хлестаков. Як нічого? Я бачу, гроші впали.

Амос Федорович (*увесь тремтить*). Але ж ні. (*Набік.*) О Господи, от уже я й під судом! і возика підвезли схопити мене!

Хлестаков (*підіймаючи*). Так, це гроші.

Амос Федорович (*набік*). Ну, всьому кінець: пропав! пропав!

Хлестаков. Знаєте що: позичте мені їх...

Амос Федорович (*поквапливо*). Аякже, аякже... З великою радістю. (*Набік.*) Ну, сміливіше, сміливіше! виручай, Пречистая Мати!

Хлестаков. Я, знаєте, в дорозі витратився: те та се... Але я вам із села відразу ж надішлю!

Амос Федорович. Та прошу вас! як це можна! і без того це така честь... звісно, слабенькими моїми силами, ретельністю і щирістю до начальства... постараюся заслужити. (*Підводиться зі стільця, струнко, руки по швах.*) Не смію більше турбувати своєю присутністю. Чи не буде якого наказу?

Хлестаков. Якого наказу?

Амос Федорович. Я розумію, чи не дасте якогось наказу тутешньому повітовому суду?

Хлестаков. А навіщо? Адже мені ніякої потреби тепер у цьому немає; ніякої. Дуже дякую.

Амос Федорович (*кланяючись і виходячи, набік*). Ну, місто наше!

Хлестаков (*коли суддя вийшов*). Суддя — хороша людина!

Ява IV

Хлестаков і поштмейстер, входить виструнчившись, у мундирі, притримуючи шпагу.

Поштмейстер. Маю честь рекомендуватися: поштмейстер, надвірний радник Шпекін.

Хлестаков. А, милості просимо. Я дуже люблю приємне товариство. Сідайте. Адже ви тут постійно живете?

Поштмейстер. Так точно.

Хлестаков. А мені подобається це місто. Звичайно, людей не так багато — ну, що ж? Це ж не столиця. Правда, — це ж не столиця?

Поштмейстер. Чистісінька правда.

Хлестаков. То ж тільки в столиці бонтон і нема провінціальних гусаків. Як ви гадаєте: адже ж так?

Поштмейстер. Так точно. *(Набік.)* А він, одначе, аж ніяк не гордий; про все розпитує.

Хлестаков. Але ж, одначе, признайтесь, адже і в маленькому місті можна прожити щасливо?

Поштмейстер. Так точно.

Хлестаков. На мій погляд, що треба? Треба тільки, щоб тебе поважали, любили щиро — адже ж так?

Поштмейстер. Цілком справедливо.

Хлестаков. Я, правду казавши, радий, що ви однієї думки зі мною. Мене, звичайно, назвуть диваком, але в мене такий характер. *(Дивиться йому в очі, говорить сам собі.)* А попрошу я в цього поштмейстера в борг! *(Голосно.)* Який дивний зі мною випадок: у дорозі зовсім витратився. Чи не можете ви мені дати триста карбованців у борг?

Поштмейстер. Чому ні? вважатиму за величезне щастя. От, прошу вас. Від душі готовий служити.

Хлестаков. Дуже вдячний. А я, признаюся, до смерті не люблю відмовляти собі в дорозі — та й навіщо? Чи ж не так?

Поштмейстер. Так точно. *(Підводиться, виструнчується і підтримує шпагу.)* Не смію далі турбувати своєю присутністю... Чи не буде якихось зауважень щодо поштового управління?

Хлестаков. Ні, нічого.

Поштмейстер кланяється й йде.

Хлестаков *(закурюючи сигару)*. Поштмейстер, мені здається, теж дуже хороша людина. Принаймні послужливий; я люблю таких людей.

Ява V

Хлестаков і Лука Лукич, який ніби аж виштовхується з дверей.

Позад нього чути майже голосно: «Чого боїшся?»

Лука Лукич *(виструнчується, тремтячи й притримуючи шпагу)*. Маю честь рекомендуватися: смотритель училищ, титулярний радник Хлопов.

Хлестаков. А, милості просимо. Сідайте, сідайте. Чи не хочете сигарки? *(Подає йому сигару.)*

Лука Лукич (*сам собі, нерішуче*). От тобі й маєш! Цього вже я ніяк не сподівався. Брати чи не брати?

Хлестаков. Беріть, беріть; це сигарка добра. Звісно, не те, що в Петербурзі. Там, батеньку, я покурював сигарочки по 25 карбованців сотенька, просто, ручки собі потім поцілуєш, як викуриш. От і вогонь, запалюйте. (*Подає йому свічку.*)

Лука Лукич пробує запалити і весь тремтить.

Хлестаков. Та ви не з того кінця!

Лука Лукич (*з переляку впустив сигару, плюнув і, махнувши рукою, сам собі*). От чорт! погубила проклята полохливість!

Хлестаков. Ви, як я бачу, не охочі до сигарок. А я, признаюсь: це моя слабкість. От іще щодо жіночої статі, ніяк не можу бути байдужим. Як ви? Які вам більше до вподоби — брюнетки чи блондинки?

Лука Лукич від здивовання не знає, що сказати.

Хлестаков. Ні, скажіть одверто: брюнетки чи блондинки?

Лука Лукич. Не смію знати.

Хлестаков. Ні-ні, не відмовляйтесь! Мені неодмінно хочеться знати ваш смак!

Лука Лукич. Насмілюсь доповісти... (*Набік.*) Ну, й сам не знаю, що кажу.

Хлестаков. А! а! не хочете сказати. Напевно, вже якась брюнетка серце вам колупнула. Правда, колупнула?

Лука Лукич мовчить.

Хлестаков. А! а! Почервоніли! Бачите, бачите! Чому ж ви не кажете?

Лука Лукич. З переляку, ваше бла... превосх... сіят... (*Набік.*) Продав проклятий язик! продав!

Хлестаков. З переляку? А в мене в очах, справді, щось є таке, що лякає. Принаймні я знаю, що жодна жінка не може їх витримати; чи не так?

Лука Лукич. Так точно.

Хлестаков. От зі мною предивний випадок: у дорозі зовсім витратився. Чи не можете ви мені дати триста карбованців у борг?

Лука Лукич (*хапаючись за кишені, про себе*). От буде, як нема! Є, є. (*Виймає й дає, тремтячи, асигнації.*)

Хлестаков. Сердечно дякую.

Лука Лукич (*виструнчився, притримує шпагу*). Не смію далі турбувати присутністю.

Хлестаков. Прощайте.

Лука Лукич (*летить з кімнати майже бігом і говорить набік*). Ну, слава Богу! може ж, не зазирне в класи.

Ява VI

Хлестаков і Артем Пилипович, виструнчився й притримує шпагу.

Артем Пилипович. Маю честь рекомендуватися: попечитель богоугодних закладів, надвірний радник Земляніка.

Хлестаков. Здрастуйте, дуже прошу сідати.

Артем Пилипович. Мав честь супроводжувати вас і вітати особисто у довірених моєму доглядові богоугодних закладах.

Хлестаков. А, так! пам'ятаю. Ви дуже добре пригостили сніданком.

Артем Пилипович. Радий старатися на службу вітчизні!

Хлестаков. Я, признаюсь, це моя слабкість: люблю добре попоїсти. Скажіть, будь ласка, мені здається, нібито вчора ви були трохи нижчий за зріст, чи не правда?

Артем Пилипович. Дуже можливо. (*Помовчавши.*) Можу сказати, що не шкодую нічого і щиро виконую службу. (*Присовується ближче разом зі стільцем і тихенько говорить.*) От тутешній поштмейстер зовсім нічого не робить: всі справи дуже запущені, посылки затримуються... будьте ласкаві самі навмисне дізнатися. Суддя, що оце передо мною був у вас, теж тільки зайців полює, в присутствених місцях собак держить, і поведінки, коли вже признатися перед вами, — а я мушу це зробити на користь вітчизни, хоч він мені родич і приятель, — поведінки негідної. Тут є один поміщик Добчинський, що його ви зволили бачити, і як тільки цей Добчинський кудись із дому вийде, то він уже й сидить біля його жінки, я запрясягнутись можу... І навмисне подивіться на дітей: ну хоч би тобі одно з них на Добчинського скидалося, усі, навіть дівчинка маленька, викапаний суддя.

Хлестаков. Скажіть, будь ласка! а я аж ніяк цього не думав.

Артем Пилипович. А візьміть смотрителя тутешнього училища... Я не знаю, як могло начальство довірити йому таку посаду. Він гірший за яkobінця, і такі прищеплює юнацтву неблагонадійні погляди, що й висловити страшно. Може, накажете, я все це викладу на папері?

Хлестаков. Добре, хоч і на папері. Мені дуже буде приємно. Я, знаєте, люблю знічев'я іноді почитати щось таке потішне... Як ваше прізвище? я все забуваю.

Артем Пилипович. Земляніка.

Хлестаков. А, так! Земляніка. І що ж, скажіть, будь ласка, і дітки у вас є?

Артем Пилипович. Аякже. П'ятеро; двоє вже дорослі.

Хлестаков. Дивись: дорослі! а як вони... як вони того?..

Артем Пилипович. Тобто, чи не зводите ви питати, як їх звати?

Хлестаков. От-от, як їх звати?

Артем Пилипович. Миколай, Іван, Єлизавета, Марія і Перепетуя.

Хлестаков. Це добре.

Артем Пилипович. Не смію турбувати своєю присутністю, одбирати час, визначений на священні обов'язки... *(Кланяється з тим, щоб піти.)*

Хлестаков *(проводячи)*. Ні, нічого. Це все дуже смішно, що ви говорили. Будь ласка, і іншим разом теж... Я це дуже люблю. *(Вертається й, одчинивши двері, кричить йому вслід.)* Ей, ви! як вас? я все забуваю, як вас на ім'я й по батькові.

Артем Пилипович. Артем Пилипович.

Хлестаков. Чи не будете такі ласкаві, Артеме Пилиповичу, зі мною дивний випадок: у дорозі зовсім витратився. Чи немає у вас грошей в борг — карбованців чотириста?

Артем Пилипович. Є.

Хлестаков. Дивіться, як до речі. Сердечно вам дякую.

Ява VII

Хлестаков, Бобчинський і Добчинський.

Бобчинський. Маю честь рекомендуватися: житель тутешнього міста Петро Іванів син Бобчинський.

Добчинський. Поміщик Петро Іванів син Добчинський.

Хлестаков. А, та я вже вас бачив. Ви, здається, тоді впали; ну, як ваш ніс?

Бобчинський. Слава Богу! не звольте турбуватися: присох, тепер зовсім присох.

Хлестаков. Чудесно, що присох. Я радий... *(Враз і уривчасто.)* Грошей у вас нема?

Бобчинський. Грошей? як грошей?

Хлестаков. В борг карбованців тисячу.

Бобчинський. Таких грошей, їй-богу, нема. А чи нема у вас, Петре Івановичу?

Добчинський. При мені нема, бо гроші мої, як ви зволите знати, покладено до приказу громадської опіки.

Хлестаков. Так, ну якщо тисячі нема, то карбованців сто.

Бобчинський *(нишпорячи по кишенях)*. У вас, Петре Івановичу, нема сто карбованців? у мене тільки сорок асигнаціями.

Добчинський *(дивлячись у гаманець)*. Двадцять п'ять карбованців тільки.

Бобчинський. Та ви пошукайте як слід, Петре Івановичу! У вас там, я знаю, в кишені з правого боку дірка, то вони, мабуть, у ту дірку ото як-небудь запали.

Добчинський. Ні, їй-богу, і в дірці немає.

Хлестаков. Ну, нічого. Я ж тільки так. Гаразд, хай буде шістдесят п'ять карбованців. Нічого. *(Бере гроші.)*

Добчинський. Я наслідуюся попрохати вас про одну дуже делікатну справу.

Хлестаков. А що таке?

Добчинський. Справа дуже делікатної суті: старший син мій, бачите, народився в мене ще до шлюбу.

Хлестаков. Хіба?

Добчинський. Тобто, воно так тільки говорить, а він народжений в мене зовсім так само, як би і в шлюбі, і все це, як слід, я потім затвердив законними узами одруження. Так я хочу, бачите, щоб він тепер уже був зовсім тобто законним моїм сином і прозивався б так, як і я: Добчинський.

Хлестаков. Добре, хай прозивається! Це можна.

Добчинський. Я б вас і не турбував, та шкода — здібний хлопчина... великі надії подає: напам'ять вірші різні розповість, а як трапиться десь ніжик, зразу ж маленьку дрожку зробить так майстерно, як фокусник. Ось і Петро Іванович знає.

Бобчинський. Так, великі здібності має.

Хлестаков. Гаразд, гаразд: я про це постараюсь, я говоритиму... я сподіваюсь, що все це буде зроблено, так, так. *(Звертаючись до Бобчинського.)* Чи не маєте й ви чогось мені сказати?

Бобчинський. Як же, маю дуже уклінне прохання.

Хлестаков. А що, про що?

Бобчинський. Я прошу вас ласкаво, як поїдете до Петербурга, скажіть усім там вельможам різним: сенаторам і адміралам, що от, ваше сіятельство, чи превосходительство, живе от у такому місті Петро Іванович Бобчинський. Так і скажіть: живе Петро Іванович Бобчинський.

Хлестаков. Дуже добре.

Бобчинський. А коли ото й государю доведеться, то скажіть і государю, що от, мовляв, ваша імператорська величність, у таким-от місті живе Петро Іванович Бобчинський.

Хлестаков. Дуже добре.

Добчинський. Пробачте, що так утруднили вас своєю присутністю.

Бобчинський. Пробачте, що так утруднили вас своєю присутністю.

Хлестаков. Нічого, нічого. Мені дуже приємно. *(Випроваджує їх.)*

Ява VIII

Хлестаков сам.

Тут багато чиновників. Мені здається, однак, що вони вважають мене за державну особу. Мабуть, я вчора напустив їм туману. Ох, і дурні ж! напишу я про все в Петербург, до Тряпичкіна. Він пописує статейки, хай-но він їх проперчить гарненько. Ей, Йосипе, дай мені паперу й чорнила!

Йосип визирнув із дверей, промовивши: «Зараз».

А вже Тряпичкіну, справді, як хтось потрапить на зубок — бережись: батька рідного для слівця не пошкодує, і грошенята теж любить. А проте ці чиновники — непогані люди: прекрасна це в них риса, що вони дали мені в борг. Передивлюсь навмисне, скільки у мене грошей. Це від судді триста; це від поштмейстера триста, шістсот, сімсот, вісімсот, — і який засмальцьований папірець! — вісімсот, дев'ятсот... Ого! через тисячу перевалило. Ану тепер, капітане, ану попадися ти мені тепер! Подивимось, хто кого!

Ява IX

Хлестаков і Йосип з чорнилом та папером.

Хлестаков. Ну що, бачиш, дурню, як мене вітають та пригощають? *(Починає писати.)*

Йосип. Так, слава Богу! Тільки знаєте що, Іване Олександровичу?

Хлестаков. А що?

Йосип. Виїздить звідси. їй-богу, вже пора.

Хлестаков *(пише)*. Ет, дурниці! чому?

Йосип. Та так. Бог з ними з усіма! погуляли тут деньків зо два, — ну й годі. Що з ними довше зв'язуватись? Плюньте на них! трапиться часом: якийсь інший наскочить. їй-богу, Іване Олександровичу! А коні тут добрі: от би помчали!..

Хлестаков *(пише)*. Ні. Мені ще хочеться пожити тут. Нехай завтра.

Йосип. Та що там завтра! їй-богу, поїдемо, Іване Олександровичу. Воно хоч і велика шана вам, та проте, знаєте, краще швидше виїхати: адже вас, справді, за когось іншого вважають... Та й батенько гніватимуться, що так забарилися... Так би, їй-богу, помчали! А коні тут добрі дадуть.

Хлестаков *(пише)*. Ну, гаразд. Віднеси тільки спочатку цього листа, та, мабуть, разом і подорожну візьми. Та, дивись, щоб коні добрі були! Візникам скажи, що я даватиму по карбованцю; щоб так, як фельд'єгеря, мчали! і щоб пісень співали! *(Пише далі.)* Уявляю, Тряпичкін помре зо сміху...

Йосип. Я, пане, відправлю його з тутешнім служкою, а сам краще вкладатимусь, щоб не гаяти часу.

Хлестаков *(пише)*. Гаразд. Принеси тільки свічку.

Йосип *(йде і говорить за сценою)*. Ей, слухай-но, хлопче! віднесеш листа на пошту, і скажи поштмейстерові, щоб він прийняв без грошей, та скажи, щоб миттю привели панові найкращу тройку, кур'єрську; а прогону, скажи, пан не платить: прогін, скажи, мовляв, казенний. Та щоб не барились, а не то, мовляв, пан сердиться. Стривай, ще лист не готовий.

Хлестаков *(пише далі)*. Цікаво знати, де він тепер живе — на Поштамтській чи на Гороховій? Адже він теж любить часто переїздити з квартири і не доплачувати. Напишу навдалу на Поштамтську. *(Згортає й надписує.)*

Йосип приносить свічку. Хлестаков запечатує. В цей час чути голос Держиморди: «Куди лізеш, борода? Кажуть тобі, нікого не велено пускати».

Хлестаков *(дає Йосипові листа)*. На, віднеси.

Голоси купців. Допустіть, голубчику! Ви не можете не допустити. Ми в справах прийшли.

Голос Держиморди. Геть, геть! Не приймає, спить.

Галас збільшується.

Хлестаков. Що там таке, Йосипе? Подивися, що за галас.

Йосип *(дивиться у вікно)*. Купці якісь хочуть зайти, та не впускає квартальний. Махають паперами: мабуть, вас хочуть бачити.

Хлестаков *(підходить до вікна)*. А що вам, люди добрі?

Голоси купців. До твоєї милості прийшли. Звеліть, пане, просьбу прийняти.

Хлестаков. Пустіть їх, пустіть! хай ідуть, Йосипе, скажи їм: хай ідуть.

Йосип йде.

Хлестаков *(бере через вікно просьби, розгортає одну з них, читає: «Його Високочагородному Світлості Панові Фінансову від купця Абдуліна...»)*. Чорт знає що: і чину такого нема!

Ява X

Хлестаков і купці з кошиком вина й цукровими головами.

Хлестаков. Що вам, люди добрі?

Купці. Чолом б'ємо вашій милості.

Хлестаков. А чого ви хочете?

Купці. Не погуби, паночку! кривди терпимо ні за що!

Хлестаков. Від кого?

Один із купців. Та все від городничого тутешнього. Такого городничого ніколи ще, пане, не було. Такі кривди чинить, що й описати не можна. Постоями зовсім замучив, хоч у зашморг лізь. Не по вчинках чинить. Схопить за бороду та й каже: «Ах ти, татарин!» Їй-богу! Якби, тобто, непошана до нього якась; а то ми вже порядку завжди додержуємо: що слід на сукню там дружині чи доньці, — хіба ж ми проти. Так ні, йому всього цього мало, їй-же богу! Прийде в крамницю і все, що під руку потрапить, тягне. Сукна побачить сувій, зразу: «Е, любий, це добреньке сукенце: а відправ-но його до мене». Ну й несеш, а в сувої ото аршин з п'ятдесят!

Хлестаков. Невже? Ох, який же він шахрай!

Купці. Їй-богу! Ніхто й не пригадає такого городничого! Геть усе й ховаєш у крамниці, як його побачиш. Та хоча б щось путнє вже брав, всіляке дрантя тягне: чорнослив такий, що років уже по сім лежить у бочці, що в мене крамар не їстиме, а він цілу пригорщу туди запусить. Іменини його бувають на Антона, і вже, здається, всього понаносиш, чого тільки душа бажає. Ні, йому ще давай: каже, що й на Онуфрія він іменинник. Що вдієш? несеш і на Онуфрія.

Хлестаков. Та це ж просто розбишака!

Купці. Їй-богу! А спробуй суперечити, приведе до тебе в дім цілий полк на постій. А коли що, замкне двері: «Я тобі, — каже, — не буду, — каже, — завдавати тілесної кари й не катуватиму — це, — каже, — законом заборонено, а от ти в мене, любий мій, оселедчика попоїж!»

Хлестаков. Ах, який шахрай! Та за це, просто, в Сибір!

Купці. Та вже куди милість твоя не запроторить його, все буде добре, аби тільки тобто від нас подалі. Не погордуй, батьку наш, хлібом і сіллю. Кланяємося тобі цукорком та кошиком вина.

Хлестаков. Ні, ви цього не думайте: я зовсім не беру ніяких хабарів. От якби ви, приміром, позичили мені карбованців триста, — ну то зовсім інша річ: у борг я можу взяти.

Купці. З радістю, батьку наш! *(Виймають гроші.)* Та що триста! візьми вже краще п'ятсот, допоможи тільки.

Хлестаков. Будь ласка: в борг — я ні слова, я візьму.

Купці *(подають йому на срібному підносі гроші)*. Вже, будь ласка, і підносика разом візьміть.

Хлестаков. Ну, і підносика можна.

Купці *(вклоняючись)*. Та вже візьміть заразом і цукорку.

Хлестаков. Е ні: я хабарів ніяких...

Йосип. Ваше високоблагородіє! А чому ви не берете? Візьміть! У дорозі все знадобиться. Давайте сюди голови і кошичок! Давай усе! Все знадобиться. Що там? мотузочок? давай і мотузочок! і мотузочок у дорозі знадобиться: візок поламається або щось інше, підв'язати можна.

Купці. То вже будьте такі ласкаві, ваше сіятельство. Коли вже ви тобто не допоможете в нашому проханні, то вже не знаємо, як і бути: просто хоч у зашморг лізь.

Хлестаков. Неодмінно, неодмінно. Я постараюся.

Купці йдуть. Чути голос жінки: «Ні, ти не смієш не допустити мене! Я на тебе поскаржусь йому самому. Ти не штовхайся так боляче!»

Хлестаков. Хто там? *(Підходить до вікна.)* А тобі що, матінко?

Голоси двох жінок. Милості твоєї, батьку, прошу! Звели, паночку, вислухати.

Хлестаков *(у вікно)*. Пропустіть її.

Ява XI

Хлестаков, слюсарша і унтер-офіцерша.

Слюсарша *(кланяючись у ноги)*. Милості прошу...

Унтер-офіцерша. Милості прошу...

Хлестаков. Та що ви за жінки?

У н т е р - о ф і ц е р ш а. Унтер-офіцерська жона Іванова.

С л ю с а р ш а. Слюсарша, тутешня міщанка, Февронія Петрівна Пошльопкіна, батьку мій...

Х л е с т а к о в. Стривай, говори спершу одна. Що тобі треба?

С л ю с а р ш а. Милості прошу: на городничого чолом б'ю. Пошли, Боже, на нього всіляке лихо! щоб ні дітям його, ні йому, шахраєві, ні дядькам, ні тіткам його ніколи нічого путнього не було!

Х л е с т а к о в. А що таке?

С л ю с а р ш а. Та чоловіка мого забрив у солдати, а черга не наша була, шахрай отакий! та й по закону не можна: він жонатий.

Х л е с т а к о в. А як він це міг зробити?

С л ю с а р ш а. Зробив шахрай, зробив, — побий його Бог на тім і на цім світі! щоб йому, як він має тітку, то щоб і тітці всіляка капость, а як у нього батько живий, то щоб і він, каналія, здох або захлинувся навіки, злодюга такий! Треба було забрати кравцевого сина, він же й п'яничка був, та батьки великого хабара дали, тоді він присікався до сина купчихи Пантелєєвої, а Пантелєєва підслала до дружини три сувої полотна, так він тоді до мене. «Нащо, — каже, — тобі чоловік? він уже тобі не годиться». То я вже знаю, годиться чи не годиться, це моя справа, злодюга такий! «Він, — каже, — злодій; хоч він іще й не крав, та однаково, — каже, — він украде, його й без того наступного року візьмуть у рекрути». А мені як без чоловіка, шахраю отакий! я слаба людина, падлюко ти такий! Щоб усій рідні твоїй світа Божого не бачити! А коли є теща, то щоб і тещі...

Х л е с т а к о в. Добре, добре. Ну, а ти? *(Виряджає бабусю.)*

С л ю с а р ш а *(виходячи)*. Не забудь, батеньку наш! будь милостивий!

У н т е р - о ф і ц е р ш а. На городничого, батеньку, прийшла...

Х л е с т а к о в. А в чому річ? говори коротенько.

У н т е р - о ф і ц е р ш а. Відшмагав, батеньку.

Х л е с т а к о в. Як?

У н т е р - о ф і ц е р ш а. Помилково, батьку мій. Баби ото наші побилися на базарі, а поліція не встигла, та й схопила мене. Та так одрапортували: два дні сидіти не могла.

Х л е с т а к о в. Так що ж тепер робити?

У н т е р - о ф і ц е р ш а. Та робити, звісно, нема чого. А за помилку звели йому заплатити штрафт. Мені від свого щастя нема чого відмовлятися, а гроші б мені тепер дуже знадобились.

Х л е с т а к о в. Добре, добре. Ідіть, ідіть! Я звелю.

У вікно просовуються руки з просьбами.

Та хто там іще? *(Підходить до вікна)*. Не хочу, не хочу! не треба, не треба! *(Відходячи.)*
Набридли, до біса! не пускай, Йосипе!

Йо с и п *(кричить у вікно)*. Ідіть собі! Не час, завтра приходьте!

Двері відчиняються і показується якась постать у фризівській шинелі з неголеною бородою, опухлою губою і перев'язаною щокою; за нею видно ще кілька інших.

Йо с и п. Геть, геть! чого лізеш? *(Упирається першому руками в живіт і виштовхується разом із ним у прихожу, причинивши за собою двері.)*

Ява XII

Хлестаков і Марія Антонівна.

Марія Антонівна. Ах!

Хлестаков. Чого ви так перелякалися, пані?

Марія Антонівна. Ні, я не перелякалась.

Хлестаков *(кокетує)*. Даруйте, пані, мені дуже приємно, що ви мене маєте за таку людину, яка... Насмілююсь запитати вас: куди ви мали намір іти?

Марія Антонівна. Справді, я нікуди не йшла.

Хлестаков. А чому, приміром, ви нікуди не йшли?

Марія Антонівна. Я гадала, чи не тут мамочка...

Хлестаков. Ні, мені хотілося б знати, чому ви нікуди не йшли?

Марія Антонівна. Я вам перешкодила. Ви працювали над важливими справами.

Хлестаков *(кокетує)*. А ваші очі кращі, ніж усякі важливі справи... Ви ніяк не можете мені перешкодити; ніяким чином не можете; і, навпаки, ви можете ошчасливити.

Марія Антонівна. Ви говорите по-столичному.

Хлестаков. Для такої прекрасної особи, як ви. Чи дозволите мати щастя запропонувати вам стільця? Але ні, вам треба не стілець, а трон.

Марія Антонівна. Справді, я не знаю... мені так треба було йти. *(Сіла.)*

Хлестаков. Яка у вас прекрасна хусточка!

Марія Антонівна. Ви насмішники, аби тільки поглузувати з провінціалів.

Хлестаков. Як би я бажав, пані, бути вашою хусточкою, щоб обнімати вашу лілейну шийку.

Марія Антонівна. Я зовсім не розумію, про що ви говорите: якась хусточка... Сьогодні предивна погода.

Хлестаков. А ваші устоники, пані, кращі за всяку погоду.

Марія Антонівна. Ви все таке якесь говорите... Я б вас попрохала, щоб ви мені написали краще на пам'ять якісь віршики до альбома. Ви, мабуть, їх багато знаєте.

Хлестаков. Для вас, пані, все, що бажаєте. Вимагайте: які вам вірші?

Марія Антонівна. Якісь такі — хороші, нові.

Хлестаков. Та що там вірші! я їх знаю силу.

Марія Антонівна. Ну, а скажіть, які ж ви мені напишете?

Хлестаков. А навіщо говорити? я й без того їх знаю.

Марія Антонівна. Я дуже люблю їх...

Хлестаков. Та в мене їх багато всяких. Ну, хай так, я вам оці: «О, ти, що в горі надаремне на Бога нарікаєш так!..» Ну та й інші... не можу якраз пригадати; але все це нічого. Я вам краще замість цього виявлю моє кохання, яке від вашого погляду...
(Присуває стільця.)

Марія Антонівна. Кохання! Я не розумію кохання... я ніколи й не знала, що за кохання... (Одсовує стільця.)

Хлестаков. Чого ж ви одсовуєте свій стілець? Нам краще буде сидіти близьенько одне до одного.

Марія Антонівна (одсовуючись). А для чого близько? однаково й далеко.

Хлестаков (присовуючись). А для чого далеко? однаково й близько.

Марія Антонівна (одсовуючись). А навіщо ж це?

Хлестаков (присовуючись). Та це ж вам тільки так здається, що близько, а ви уявіть собі, що далеко. Як би я був щасливий, пані, коли б міг стиснути вас у своїх обіймах.

Марія Антонівна (дивиться у вікно). Що це там, ніби полетіло? Сорока чи якась інша птиця?

Хлестаков (цілує її в плече і дивиться у вікно). То сорока.

Марія Антонівна (підводиться розгнівана). Ні, це вже занадто... Яке нахабство!..

Хлестаков (затримує її). Пробачте, пані: я це зробив од кохання, тільки од кохання.

Марія Антонівна. Ви вважаєте мене за таку провінціалку... *(Силкується піти.)*

Хлестаков *(усе затримуючи її)*. Од кохання, тільки од кохання. Я так тільки, пожартував. Маріє Антонівно, не гнівайтесь! Я ладен навколішках прохати у вас пробачення. *(Падає навколішки.)* Простіть же, простіть. Ви бачите, я навколішках.

Ява XIII

Ті ж і Ганна Андріївна.

Ганна Андріївна *(побачивши Хлестакова навколішках)*. Ах, який пасаж!

Хлестаков *(підводячись)*. А, чорт забери!

Ганна Андріївна *(до доньки)*. Що це значить, люба моя? що це за витівки такі!

Марія Антонівна. Я, мамочко...

Ганна Андріївна. Іди геть звідси! чуєш, геть, геть! і не смій показуватися на очі.

Марія Антонівна йде, плачучи.

Пробачте, я, признаюсь, так вражена...

Хлестаков *(набік)*. А вона теж дуже апетитна, дуже непогана. *(Падає навколішки.)* Пані, ви бачите, я палаю з кохання.

Ганна Андріївна. Як, ви навколішках! Ах, устаньте, устаньте! Тут підлога така брудна.

Хлестаков. Ні, навколішках, і тільки навколішках! Я хочу знати, що мене чекає, життя чи смерть.

Ганна Андріївна. Але дозвольте, я ще не розумію цілком значення слів. Коли не помиляюся, ви робите декларацію щодо моєї дочки.

Хлестаков. Ні, я закоханий у вас. Життя моє на волосинці. Якщо ви не признаєте палкого кохання мого, то я недостойний земного існування. З полум'ям у грудях прошу руки вашої.

Ганна Андріївна. Але дозвольте сказати: я до деякої міри... я заміжня.

Хлестаков. Це нічого! Для кохання нема різниці, і Карамзін сказав: «Закони засуджують». Ми підем в холодок струмків. Руку вашу, руку прошу.

Ява XIV

Ті ж і Марія Антонівна, раптом убігає.

Марія Антонівна. Мамочко, таточко сказав, щоб ви... (*Побачивши Хлестакова навколішках, скрикує.*) Ах, який пасаж!

Ганна Андріївна. Ну, що ти? чого? за чим? Що за легковажність така! Раптом ускочила, як очманіла кішка. Ну, що тут такого дивного? Ну, що тобі привиділось? Справді, ніби дитина яка трирічна. Аж ніяк, ну, ніяк не схоже, щоб їй було вісімнадцять років. Я не знаю, коли вже ти порозумнішаєш, коли поводитимеш себе, як належить вихованій дівці, коли ти вже знатимеш, що таке хороші правила і солідність у поведженні.

Марія Антонівна (*крізь сльози*). Я, їй-право, мамочко, не знала.

Ганна Андріївна. У тебе завжди якийсь вітер розгулює в голові; ти береш приклад з дочок Ляпкіна-Тяпкіна. Що ти їх наслідуєш? Не треба тобі наслідувати їх. Тобі є інші приклади: перед тобою мати твоя. Ось які приклади ти повинна наслідувати.

Хлестаков (*хапаючи за руку доньку*). Ганно Андріївно, не суперечте нашому щастю, благословіть вічну любов!

Ганна Андріївна (*вражена*). Так ви в неї?..

Хлестаков. Рішайте: життя чи смерть?

Ганна Андріївна. Ну, от бачиш, дурна, ну, от бачиш: через тебе, таке дрантя, гість зволив стояти навколішках; а ти вскочила, як божевільна. Ну, от, справді, варто, щоб я навмисне відмовила: ти недостойна такого щастя.

Марія Антонівна. Не буду, мамочко. Справді, більше не буду.

Ява XV

Ті ж і городничий, захекавшись.

Городничий. Ваше превосходительство! Не занастіть! Не занастіть!

Хлестаков. Що з вами?

Городничий. Там купці скаржились вашому превосходительству. Честю запевняю, що й половини нема того, що вони кажуть. Вони самі обдурюють та обмірюють народ. Унтер-офіцерша набрехала вам, ніби я її відшмагав; вона бреше, їй-богу, бреше. Вона сама себе відшмагала.

Хлестаков. Та під три чорти унтер-офіцершу. Мені не до неї!

Городничий. Не вірте, не вірте! Це такі брехуни... їм отака дитина не повірить. Та їх усеньке місто знає за брехунів. А щодо шахрайства наслідуюсь доповісти: це такі шахраї, яких і світ не бачив.

Ганна Андріївна. А ти знаєш, яку честь нам робить Іван Олександрович? Він просить руку нашої доньки.

Городничий. Куди! куди!.. Збожеволіла, голубонько! Не прогнівайтесь, ваше превосходительство: вона трохи придуркувата, вся в свою матінку.

Хлестаков. Так, я справді прошу руки. Я закоханий.

Городничий. Не смію вірити, ваше превосходительство!

Ганна Андріївна. Та кажуть же тобі?

Хлестаков. Я не жартуючи вам кажу... Я можу від кохання з глузду з'їхати.

Городничий. Не смію вірити, недостойний такої честі.

Хлестаков. Так, як ви не погодитесь віддати руку Марії Антонівни, то я, чорт знає що ладен...

Городничий. Не можу вірити: зволите жартувати, ваше превосходительство.

Ганна Андріївна. Ой, яке дурбило! та тобі ж говорять!

Городничий. Не можу вірити.

Хлестаков. Віддайте, віддайте — я одчайдушна людина, я всього можу накоїти: якщо застрелюсь, вас під суд віддадуть.

Городничий. Ах, Боже мій! Я, їй-богу, не винуватий ні душею, ні тілом. Не прогнівайтесь! робіть так, як вашій милості завгодно! у мене, їй-богу, в голові тепер... я й сам не знаю, що робиться. Таким дурнем тепер зробився, яким ще ніколи не бував.

Ганна Андріївна. Ну, благословляй!

Хлестаков підходить з Марією Антонівною.

Городничий. Хай благословить вас Бог, а я не винуватий.

Хлестаков цілується з Марією Антонівною. Городничий дивиться на них.

Що за чорт! справді-таки! *(Протирає очі.)* Цілуються! Ой, батечку, цілуються! Справжній жених! *(Скрикує, підскакуючи з радості.)* Ой, Антон! Ой, Антон! Ой, городничий! Он воно як діло пішло!

Ява XVI

Т і ж і Йосип.

Йосип. Коні готові.

Хлестаков. А, добре... я зараз.

Городничий. Як? Зволите їхати?

Хлестаков. Так, їду.

Городничий. А коли ж той... ви ж самі зволили натякнути на... той... весілля?

Хлестаков. А це... На хвильку тільки... на один день до дядька — багатий дідуган; а завтра ж і назад.

Городничий. Не сміємо ніяк затримувати, з надією на щасливе повернення.

Хлестаков. Як же, як же, я вмить. Прощайте, моя кохана... ні, просто не можу висловити! Прощайте, душечко! *(Цілує їй ручку.)*

Городничий. А чи не треба вам чогось у дорогу; ви зволили, здається, мати потребу в грошах?

Хлестаков. О, ні, навіщо це? *(Трохи подумавши.)* А втім, хай так.

Городничий. Скільки вам треба?

Хлестаков. Тоді ви дали двісті, тобто не двісті, а чотириста; я не хочу використовувати вашої помилки — то, мабуть, і тепер стільки ж, щоб уже рівно було вісімсот.

Городничий. Зараз! *(Виймає з гамана.)* Ще як навмисне новісінькими папірцями.

Хлестаков. А, так. *(Бере й розглядає асигнації.)* Це добре. Це ж, кажуть, нове щастя, коли новенькими папірцями?

Городничий. Так точно.

Хлестаков. Прощайте, Антоне Антоновичу! Дуже вдячний за вашу гостинність! Щиросердо признаюсь, що ніде мене так добре не вітали! Прощайте, Ганно Андріївно! Прощайте, моя душечко, Маріє Антонівно!

Йдуть.

За сценою.

Голос Хлестакова. Прощайте, ангел душі моєї, Маріє Антонівно!

Голос городничого. Як же це ви? Просто так на перекладних і ідете?

Голос Хлестакова. Та я звик уже. У мене голова болить від ресор.

Голос візника. Тпр...

Голос городничого. То принаймні чим-небудь застелити; хоч би килимком, чи не скажете, я звелю подати килимок?

Голос Хлестакова. Ні, навіщо? Це дрібниці; а проте, мабуть, хай дадуть килимок.

Голос городничого. Гей, Явдохо! Піди в комору: вийми килим та найкращий, що на блакитному тлі, персидський, швидше!

Голос візника. Тпр...

Голос городничого. А коли накажете чекати на вас?

Голос Хлестакова. Взавтра або післязавтра.

Голос Йосипа. А, це килим? Давай його сюди, стели отак! Тепер давай з цього боку сіна.

Голос візника. Тпр...

Голос Йосипа. От із цього боку! Сюди! Ще! Добре. Чудесно буде! *(Б'є рукою по килиму.)* Тепер сідайте, ваше благородіє!

Голос Хлестакова. Прощавайте, Антоне Антоновичу!

Голос городничого. Прощавайте, ваше превосходительство!

Жіночі голоси. Прощавайте, Іване Олександровичу!

Голос Хлестакова. Прощавайте, мамочко!

Голос візника. Ей, ви, соколята!

Дзвінок дзвенить. Завіса падає.

Дія п'ята

Та сама кімната.

Ява I

Городничий, Ганна Андріївна і Марія Антонівна.

Городничий. Що, Ганно Андріївно? га? Чи думала ти що-небудь про це? Отакий багатющий приз, канальство! Та одверто признайся: тобі й уві сні не ввижалося: отак з якоїсь городничихи і раптом, фу ти, канальство, з яким дияволом породичалася!

Ганна Андріївна. Зовсім ні; я давно це знала. Це тобі дивина, бо ти проста людина, ніколи не бачив порядних людей.

Городничий. Я сам, голубочко, порядна людина. Одначе, як подумаєш, Ганно Андріївно: які ми з тобою тепер птахи зробилися! Га, Ганно Андріївно? високого польоту, чорт забирай! Стривай-но, тепер я піддам перцю отим усім охотникам подавати скарги та доноси. Ей, хто там?

Заходить квартальний.

А, це ти, Іване Карповичу; а поклич-но сюди, брат, купців. Ось я їх, каналій! То скаржитися на мене! Ич, прокляте іудейське плем'я! Стривайте ж, голубчики! Колись я вас годував тільки по вуса, а тепер нагодую по самісіньку бороду. Запиши всіх, хто тільки ходив скаржитись на мене, і найголовніше отих писак, писак, що скарги їм закручували. Та оголоси всім, щоб знали: що от, мовляв, яку честь Господь послав городничому, що віддає доньку свою не те, що за якусь там просту людину, а за таку, якої ще й на світі не було, що може зробити все, все, все! Всім оголоси, щоб усі знали. Кричи всьому народові, в усі дзвони дзвони, чорт забирай! коли вже торжество, так торжество.

Квартальний йде.

Он воно як, Ганно Андріївно, га? А як ми тепер, де будемо жити? Тут чи в Пітері?

Ганна Андріївна. Натурально, в Петербурзі. Як можна тут залишатися!

Городничий. Ну, в Пітері, так і в Пітері; а воно добре б і тут. Що, адже я гадаю, що городничество тоді к бісу, га, Ганно Андріївно?

Ганна Андріївна. Натурально, ну що за городничество!

Городничий. Але ж воно, як ти гадаєш, Ганно Андріївно, тепер можна он який чин схопити, бо він же за панібрата з усіма міністрами і в дворець їздить, то таке тепер може підвищення зробити, що згодом і в генерали вилізеш. Як ти гадаєш, Ганно Андріївно: можна в генерали вилізти?

Ганна Андріївна. Ще б пак! Розуміється, можна.

Городничий. А, чорти б його взяли, славно бути генералом! Кавалерію повісять тобі через плече. А яку кавалерію краще, Ганно Андріївно? Червону чи голубу?

Ганна Андріївна. Ну, ясно, голубу краще.

Городничий. О? Бачиш, чого забажалось! Добре й червону. А чому хочеться бути генералом? А тому, що от поїдеш кудись — фельд'єгері та ад'ютанти поскакають скрізь уперед: «Коней!» І там на станціях нікому не дадуть, усі чекають: всі оті титулярні, капітани, городничі, а ти собі і в уса не дмеш. Обідаєш десь у губернатора, а там: стій, городничий! Хе, хе, хе! *(Регоче, аж заливається зо сміху.)* От що, канальство, приваблює!

Ганна Андріївна. Тобі все якесь грубе подобається. Ти повинен пам'ятати, що життя треба зовсім перемінити, що знайомі в тебе будуть не якийсь там суддя-собачник, з яким ти їздиш полювати зайців, чи Земляніка; навпаки, знайомі твої будуть найделікатнішого поведження: графи і всі світські... Тільки я, їй-право, боюся за тебе, ти іноді ляпнеш таке слівце, що його в порядному товаристві ніколи не почуєш.

Городничий. Ну що ж? Слово ж не шкодить.

Ганна Андріївна. То добре, поки ти був городничим. А там життя зовсім інше.

Г о р о д н и ч и й. Еге ж, там, кажуть, є дві рибини: ряпушка і корюшка, такі, що тільки слинка потече, як почнеш їсти.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Йому все б тільки рибки! Я інакше не хочу, щоб наш дім був перший у столиці і щоб у мене в кімнаті було таке амбре, щоб увійти ніяк не можна було, а тільки отак, заплющивши очі. (*Заплющує очі й нюхає.*) Ах! як хороше!

Ява II

Ті ж і купці.

Г о р о д н и ч и й. А! Здорові були, соколята!

К у п ц і (*вклоняючись*). Доброго здоров'я, батечку!

Г о р о д н и ч и й. Що, голуб'ята, як ся маєте? Як іде ваш товар? Що, самоварники, аршинники, скаржитись? Архизлодії, протобестії, шахраї мирські! скаржитись? що? багато взяли! от, думають, так у тюрму його й засадять!.. Та чи знаєте ви, сім чортів і одна відьма вам у зуби, що...

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ох, Боже мій, які ти, Антошо, слова відпускаєш!

Г о р о д н и ч и й (*незадоволено*). А, не до слів тепер! А чи знаєте ви, що той самий чиновник, якому ви скаржилися, та жениться тепер на моїй дочці? Що? га? що тепер скажете? Тепер я вас... У!.. Обдурюєте народ... Зробиш поставку для казни, на сто тисяч обдуриш її, гнилого сукна підсунувши, а потім пожертвуєш двадцять аршин, та ще й нагороду давай тобі за це? Та коли б знали, та тобі б... Ще й пузо вперед висуває. Він купець; його не займай; «ми, — каже, — і перед дворянами не поступимось». Так дворянин... ах ти ж, пика! дворянин наук учиться: його хоч і шмагають у школі, так за діло, щоб він знав корисне. А ти що? починаєш із шахрайства, тебе хазяїн лупить за те, що не вмієш обдурювати. Ще хлопчисько, «Отче-нашу» не знаєш, а вже недовірлюєш, а як розіпре тобі пузо, та понабиваєш собі кишені, то і губу скопив! Фу ти, яке диво! Від того, що ти шістнадцять самоварів видудлиш за день, од того й губу копилиш? Та плювати мені на твою голову і на твою пиху!

К у п ц і (*вклоняючись*). Винуваті, Антоне Антоновичу!

Г о р о д н и ч и й. Скаржитись? А хто тобі допоміг змахлювати, коли ти міст будував та написав дерева на двадцять тисяч, тоді коли його й на сто карбованців не було? Я допоміг тобі, цапина твоя борода! Ти забув це? А якби я про це десь заїкнувся, аж загурчав би до Сибіру. Що скажеш? га?

О д и н і з к у п ц і в. Як перед Богом, Антоне Антоновичу! Лукавий попутав. Онукам закажемо скаржитись. Вже яке хоч задоволення, тільки не гнівайся!

Г о р о д н и ч и й. Не гнівайся! Ось ти тепер валяєшся в ногах у мене. А чому? тому, що моє зверху, а якби хоч трохи твоя була взяла, так ти б мене, каналія, в багнюці б утопив та ще б і колодою зверху надавив!

К у п ц і (*кланяються в ноги*). Не погуби, Антоне Антоновичу!

Г о р о д н и ч и й. «Не погуби!» Тепер: «Не погуби!» А до того що? я б вас... (*Махнувши рукою.*) Ну, та Бог простить! годі! Я не злопам'ятний; тільки тепер дивись, бережи вуха! Я віддаю дочку не за якогось там простого дворянина. Щоб поздоровлення було... розумієш? Не те, щоб відбутись якимось баличком чи головою цукру. Ну, іди з Богом!

Купці йдуть.

Ява III

Ті ж, Амос Федорович, Артем Пилипович, потім Растаковський.

А м о с Ф е д о р о в и ч (*ще у дверях*). Чи вірити чуткам, Антоне Антоновичу? яке щастя вам випало?

А р т е м П и л и п о в и ч. Маю за честь привітати з нечуваним щастям. Я душею зрадив, коли почув. (*Підходить до ручки Ганни Андріївни.*) Ганно Андріївно! (*Підходячи до ручки Марії Антонівни.*) Маріє Антонівно!

Р а с т а к о в с ь к и й (*входить*). Антона Антоновича вітаю, хай продовжить Бог життя ваше і нового подружжя, і дасть вам нащадків численних, онучат і правнучат! Ганно Андріївно! (*Підходить до ручки Ганни Андріївни.*) Маріє Антонівно! (*Підходить до ручки Марії Антонівни.*)

Ява IV

Ті ж, Коробкін із дружиною, Люлюков.

К о р о б к і н. Маю за честь поздоровити Антона Антоновича! Ганно Андріївно! (*Підходить до ручки Ганни Андріївни.*) Маріє Антонівно! (*Підходить до її ручки.*)

Д р у ж и н а К о р о б к і н а. Душевно поздоровляю вас, Ганно Андріївно, з новим щастям.

Л ю л ю к о в. Маю за честь привітати, Ганно Андріївно! (*Підходить до ручки і потім, обернувшись до глядачів, по-молодецьки цмокає язиком.*) Маріє Антонівно! Маю за честь привітати! (*Підходить до її ручки і так само молодецьки звертається до глядачів.*)

Ява V

Багато гостей в сюртуках і фраках підходять спочатку до ручки Ганни Андріївни, промовляючи: «Ганно Андріївно!», потім до Марії Антонівни, говорячи: «Маріє Антонівно!» Бобчинський і Добчинський проштовхуються.

Бобчинський. Маю за честь привітати!

Добчинський. Антоне Антоновичу! Маю за честь привітати.

Бобчинський. З щасливою пригодою!

Добчинський. Ганно Андріївно!

Бобчинський. Ганно Андріївно! *(Обидва підходять одночасно і стукаються лобами.)*

Добчинський. Маріє Антонівно! *(Підходить до ручки.)* Маю за честь поздоровити. Ви матимете велике, велике щастя, в золотій сукні ходити і делікатні різні супи їсти, дуже весело будете проводити час.

Бобчинський *(перебиваючи)*. Маріє Антонівно, маю за честь поздоровити! Дай Боже вам усякого багатства, червінців і синопка отакого манюсінського, отакунького *(показує рукою)*, щоб можна було на долоню посадити, прошу вас; а синопчик усе кричатиме: уа! уа! уа!..

Ява VI

Ще кілька гостей, що підходять до ручок, Лука Лукич із дружиною.

Лука Лукич. Маю за честь...

Дружина Луки Лукича *(біжить уперед)*. Вітаю вас, Ганно Андріївно! *(Цілються.)* А як же то я зраділа. Кажуть мені: «Ганна Андріївна видає дочку». «Ах, Боже мій!», — думаю собі, і так зраділа, що кажу чоловікові: «Послухай, Луканчику! от яке щастя Ганні Андріївні!» «Ну, — думаю собі, — слава Богу!» І кажу йому: «Я так захоплена, що просто горю з нетерпіння висловити особисто Ганні Андріївні...» «Ах, Боже мій! — думаю собі: — Ганна Андріївна саме й чекала на пристойну партію для своєї донечки, а ось тепер така доля: саме так і трапилось, як вона бажала», і так ото зраділа, що не могла говорити. Плачу, плачу, ну, просто-таки ридаю. Вже й Лука Лукич говорить: «Чого ти, Настенько, ридаєш?» «Луканчику, — кажу, — я й сама не знаю, самі сльози так річкою і ллються».

Городничий. Дуже прошу, сідайте, панове! Ей, Мишко, принеси сюди ще стільців.

Гості сідають.

Ява VII

Ті ж, часний пристав і квартальні.

Ч а с н и й п р и с т а в. Маю за честь привітати вас, ваше висо-коблагородіє, і побажати благоденства на многі літа.

Г о р о д н и ч и й. Дякую, дякую! Прошу сідати, панове!

Гості сідають.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Але скажіть, прошу вас, Антоне Антоновичу, яким чином усе це почалося: поступовий хід усієї тобто справи.

Г о р о д н и ч и й. Хід справи надзвичайний: зволив сам власною особою освідчитись.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Дуже поштиво й надзвичайно делікатно. Надзвичайно добре про все говорив; каже: «Я, Ганно Андріївно, із самої тільки поваги до ваших достоїнств». І така чудова, вихована людина, найблагородніших правил. «Мені, повірите, Ганно Андріївно, мені життя копійка: я тільки тому, що поважаю ваші високі властивості...»

М а р і я А н т о н і в н а. Ах, мамочко! це саме він і мені говорив.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Облиш, ти нічого не знаєш, і не в свої справи не втручайся! «Я, Ганно Андріївно, дивуюсь...» Такими приємними словами розсипався... і коли я хотіла сказати: «Ми ніяк не сміємо сподіватись на таку честь», — він раптом упав навколішки й таким найблагороднішим чином: «Ганно Андріївно! Не зробіть мене найнешаснішим! Погодьтеся відповісти на мої почуття, інакше я смертю покінчу життя своє».

М а р і я А н т о н і в н а. Їй-богу, мамочко, він про мене це говорив.

Г а н н а А н д р і ї в н а. Ну, розуміється... і про тебе було, я ж нічого цього не заперечую.

Г о р о д н и ч и й. І так навіть налякав; казав, що застрелиться. «Застрелюсь, застрелюсь», — говорить.

Б а г а т о з г о с т е й. Скажіть, будь ласка!

А м о с Ф е д о р о в и ч. Дивись ти!

Л у к а Л у к и ч. То таки справді, доля вже до цього вела.

А р т е м П и л и п о в и ч. Не доля, батечку, доля — сліпа: заслуги призвели до того (*набік*). Отакій свині завжди лізе в рот щастя!

А м о с Ф е д о р о в и ч. Я таки, Антоне Антоновичу, продам вам того песика, що його торгували.

Г о р о д н и ч и й. Ні, мені тепер не до песиків.

А м о с Ф е д о р о в и ч. Ну, не хочете, на іншій собаці зійдемося.

Д р у ж и н а К о р о б к і н а. Ах, як, Ганно Андріївно, я рада вашому щастю! ви не можете собі уявити.

Коробкін. Де ж тепер, дозвольте дізнатися, перебуває іменитий гість? Я чув, що він чомусь поїхав.

Городничий. Так, він поїхав на один день у дуже важливій справі.

Ганна Андріївна. До свого дядечка, щоб узяти благословення.

Городничий. Узяти благословення; але взавтра ж... *(Чає. Поздоровлення зливаються в один гул.)* Красно дякую! Але взавтра ж і назад... *(Чає.)*

Вітальний гул. Найдужче чути голоси:

Часного пристава. Доброго здоров'я, ваше високоблагородіє!

Бобчинського. Сто літ і мішок червінців!

Добчинського. Продовж, Боже, на сорок-сороків!

Артема Пилиповича. Щоб ти пропав!

Дружини Коробкіна. Чорти б тебе вхопили!

Городничий. Дуже вам дякую! Бажаю того й вам!

Ганна Андріївна. Ми тепер у Петербурзі гадаємо жити. А тут, скажу я вам, таке повітря... надто вже селом тхне!., правду казавши, не дуже приємно... От і чоловік мій: він там дістане генеральський чин.

Городничий. Це правда, панове, я, чорт його знає, дуже хочу бути генералом.

Лука Лукич. Дай Боже дістати.

Растаковський. Від людини неможливо, а від Бога все можливо.

Амос Федорович. Великому кораблеві — й велика плавба.

Артем Пилипович. Заслужив, от і шана!

Амос Федорович *(набік)*. От покаже, як і справді буде генералом! От уже кому личить генеральство, як корові сідло! Ну, ні, до цього ще довга пісня. Отут є й не такі, як ти, а й досі ще не генерали.

Артем Пилипович *(набік)*. Дивись, чорт забори, уже й у генерали пнеться... Чого доброго, може бути й генералом. Адже пихи в нього, лихий не взяв би його, досить. *(Звертаючись до городничого.)* Так ви ж тоді, Антоне Антоновичу, і нас не забудьте.

Амос Федорович. І коли щось трапиться: приміром, якась потреба у справах, не залишіть без заступництва!

Коробкін. На той рік повезу синка до столиці на службу вітчизні, так уже, прошу вас, виявіть йому вашу протекцію, замість батька сиротині будьте.

Городничий. Я з радістю із свого боку, готовий старатися.

Ганна Андріївна. Ти, Антошо, завжди готовий на обіцянки. По-перше, тобі не буде часу думати про це. І як можна, і чого ради обтяжувати себе отакими обіцянками?

Городничий. А чому, серденько? Іноді можна.

Ганна Андріївна. Можна, звичайно, та не про всяку дрібноту слід турбуватися...

Дружина Коробкіна. Ви чули, як вона трактує нас?

Гостя. Та вона завжди така була; я її знаю: посади її за стіл, вона й ноги свої...

Ява VIII

Ті ж і поштмейстер, з розпечатаним листом у руці.

Поштмейстер. Дивна справа, панове! Чиновник, що ми його вважали за ревізора, зовсім не ревізор.

Всі. Як не ревізор?

Поштмейстер. Зовсім не ревізор, я дізнався про це з листа...

Городничий. Що ви? що ви? з якого листа?

Поштмейстер. Та з його ж власноручного листа. Приносять до мене на пошту листа. Глянув на адресу, бачу: «на Поштамтську вулицю». Я так і обмер. «Ну, — гадаю собі, — напевно знайшов непорядки на пошті й повідомляє начальство». Узяв та й розпечатав.

Городничий. Як же ви?..

Поштмейстер. Сам не знаю, нечиста сила підбила. Покликав був уже кур'єра на те, щоб послати його ештафетою, — але така мене взяла цікавість, що й зроду такої не відчував. Не можу, не можу, почуваю, що не можу, тягне мене, от тягне й квит. В однім усі так от і чую: «Ой, не розпечатуй! загинеш, як курка», а в другім ніби біс який шепоче: «Розпечатай, розпечатай! розпечатай!» і як придавив сургуч — по жилах огонь, а розпечатав — мороз, їй-богу, мороз, і руки тремтять, і в очах темно.

Городничий. Та як же ви насмілились розпечатати листа такої уповноваженої особи?

Поштмейстер. То ж бо й штука, що він не уповноважений і не особа!

Городничий. А що ж він, по-вашому, таке?

Поштмейстер. Ні се, ні те: чорт його знає що!

Городничий (*запально*). Як ні се, ні те? Та як ви смієте називати його ні тим, ні сим, та ще й чорт знає чим? Я вас під арешт...

Поштмейстер. Хто? ви?

Городничий. Так, я!

Поштмейстер. Руки короткі.

Городничий. А ви знаєте, що він жениться на моїй дочці, що я сам буду вельможею, що я в самісінький Сибір запроторю?

Поштмейстер. Ех, Антоне Антоновичу! Що Сибір? Далеко Сибір! От краще я вам прочитаю. Панове! дозвольте прочитати листа?

Всі. Читайте, читайте!

Поштмейстер (*читає*). «Спішу повідомити тебе, серце Тряпичкін, які зі мною чудеса. По дорозі обчистив мене як липку піхотний капітан, так що трактирник хотів уже посадити мене в тюрму, як ось по моїй петербурзькій фізіономії й по костюму все місто прийняло мене за генерал-губернатора. І я тепер живу в городничого, жуїрую, упадаю напропалу біля його дружини й дочки; не вирішив тільки, з котрої почати; гадаю, спочатку з мамочки, бо, здається, зразу готова до всіх послуг. Пригадуєш, як ми з тобою бідували, обідали на шармака і як колись кондитер ухопив мене за комір з приводу поїдених пиріжків коштом прибутків аглицького короля? Тепер зовсім навпаки повернулося. Всі мені позичають, скільки завгодно. Оригінали страшенні. Ти б луснув зо сміху. Ти, я знаю, статейки пописуєш; вмісти їх у свою літературу. По-перше: городничий — дурний, як сива шкапа...»

Городничий. Не може бути! там нема цього.

Поштмейстер (*показує листа*). Читайте самі!

Городничий (*читає*). «Як сива шкапа». Не може бути! це ви самі написали.

Поштмейстер. А як би це я міг писати?

Артем Пилипович. Читайте!

Лука Лукич. Читайте!

Поштмейстер (*читає далі*). «Городничий — дурний, як сива шкапа...»

Городничий. О, чорт забери! треба ще повторювати! ніби воно там і так не стоїть.

Поштмейстер (*читає далі*). Гм... гм... гм... гм... «сива шкапа. Поштмейстер теж хороша людина...» (*Припиняє читати.*) Ну, тут про мене він теж непристойно висловився.

Городничий. Ні, читайте!

Поштмейстер. Та навіщо?..

Городничий. Ні, чорт забери, коли вже читати, так читати! Читайте все!

Артем Пилипович. Дозвольте, я прочитаю. *(Надіває окуляри й читає.)*
«Поштмейстер достеменно департаментський сторож Михєєв; мабуть, також, негідник,
п'є запоем».

Поштмейстер *(до глядачів)*. Ну, підлий хлопчисько, якого слід одшмагати: більше
нічого!

Артем Пилипович *(читає далі)*. «Доглядач над богоугодними закла... і... і... і...»
(заїкається).

Коробкін. А чого ж ви зупинилися?

Артем Пилипович. Та якесь таке нечітке письмо... а втім, видно, що мерзотник.

Коробкін. Дайте мені! От у мене, я думаю, кращі очі. *(Бере листа.)*

Артем Пилипович *(даючи листа)*. Ні, це місце можна пропустити, а там далі чітко.

Коробкін. Та дозвольте, я вже сам знаю.

Артем Пилипович. Прочитати я й сам прочитаю, далі, справді, все вже чітко.

Поштмейстер. Ні, все читайте! адже раніше все читано.

Всі. Віддайте, Артеме Пилиповичу! віддайте листа! *(До Коробкіна.)* Читайте!

Артем Пилипович. Зараз. *(Віддає листа.)* От, дозвольте... *(Затуляє пальцем.)* От
звідси читайте.

Всі підходять до нього.

Поштмейстер. Читайте! Читайте! Дурниці, все читайте!

Коробкін *(читає)*. «Доглядач над богоугодними закладами Земляніка — справжня
свиня в ярмулці».

Артем Пилипович *(до глядачів)*. І недотепно! Свиня в ярмулці! Де ж видано свиню
в ярмулці?

Коробкін *(читає далі)*. «Смотритель училищ наскрізь протух увесь цибулею».

Лука Лукич *(до глядачів)*. Їй-богу; і в рот ніколи не брав цибулі.

Амос Федорович *(набік)*. Слава Богу, хоч про мене нема нічого.

Коробкін *(читає)*. «Суддя...»

Амос Федорович. От тобі маєш! *(Голосно.)* Панове, я гадаю, що лист задовгий. Та
й дідько з ним: погань таку читати.

Лука Лукич. Ні!

Поштмейстер. Ні, читайте!

Артем Пилипович. Ні, вже читайте!

Коробкін *(продовжує)*. «Суддя Ляпкін-Тяпкін найбільшою мірою моветон...»
(Зупиняється.) Мабуть, французьке слово.

Амос Федорович. А чорт його знає, що воно значить! Ще добре, як тільки шахрай, а може, й ще гірше.

Коробкін *(читає далі)*. «А втім, народ гостинний і добродушний. Прощавай, душа Тряпичкін. Я сам, за твоїм прикладом, хочу взятися за літературу. Сумно, голубе, так жити, хочеться, зрештою, поживи для душі. Бачу: справді, треба за щось високе взятися. Пиши до мене в Саратовську губернію, а звідти в село Подкотилівку. *(Перегортає листа й читає адресу.)* Його благородію, шановному панові, Іванові Васильовичу Тряпичкіну в Санкт-Петербурзі, на Поштамтській вулиці, в будинку під номером дев'яносто сьомим, повернути у двір, третій поверх праворуч».

Одна з дам. Який реприманд несподіваний!

Городничий. От коли зарівав, так зарівав! Убив, убив, зовсім убив! Нічого не бачу. Бачу якісь свинячі рила, замість облич; а більше нічого... Вернути, вернути його! *(Махає рукою.)*

Поштмейстер. Куди вернути? Я, ніби навмисне велів, щоб доглядач дав найкращу тройку, чорт надав і наперед дати розпис.

Дружина Коробкіна. Оце так, оце нечувана конфузія!

Амос Федорович. Одначе ж, чорт його забери, панове! Він у мене триста карбованців позичив.

Артем Пилипович. У мене теж триста карбованців.

Поштмейстер *(зітхає)*. Ох! і в мене триста карбованців.

Бобчинський. У нас із Петром Івановичем шістдесят п'ять, прошу вас, асигнаціями. Іменно.

Амос Федорович *(розгублено розводить руками)*. Як же це так, панове? Як же це так, справді, ми сплохували?

Городничий *(б'є себе в лоб)*. Як я? ні, як я, старий дурень! Одурів, старий баран!.. Тридцять років служу; жоден купець, жоден підрядчик не могли мене обдурити, шахраїв над шахраями обдурював; пройдисвітів і крутіїв таких, що цілий світ ладні обікрати, круг пальця обкручував; трьох губернаторів обдурив... Та що губернаторів! *(Махнувши рукою)* Нічого й говорити про губернаторів...

Ганна Андріївна. Та це не може бути, Антошо: він заручився з Машенькою.

Городничий *(гнівно)*. Заручився! Дулю з перцем — от тобі заручився! Лізе мені в очі із заручинами!.. *(У нестямі.)* От, дивіться, дивіться, весь світ, все християнство, всі дивіться,

як обдурили городничого! Дурня йому, дурня старій падлюці! *(Свариться сам на себе кулаком.)* Ех ти, товстоносий! Слимака, ганчірку взяв за важну персону! Ось він тепер по всіх шляхах дзвіночком видзвонює! Рознесе по всьому світу історію. Мало того, що будеш посміховищем — знайдеться перодряп, паперопсувач, у комедію тебе вставить, от що боляче! Чину, звання не пошкодує, і всі шкіритимуть зуби й плескатимуть у долоні. Чого смієтесь? з себе смієтесь!.. Ех, ви!.. *(Тупоче зі злості ногами об підлогу.)* Я б усіх отих писак! У, перодряпи, ліберали прокляті! чортове сім'я! Вузлом би вас всіх зав'язав, на борошно б перетер вас усіх, та чортові у шапку, на підкладку! отуди! *(Тикає кулаком, б'є каблуком об підлогу. По деякій мовчанці.)* І досі отямитися не можу. От уже, справді, коли Бог хоче покарати, то насамперед одбирає розум. Ну що було в отому жевжикові схожого на ревізора? Нічого не було! От просто і на півмізинця не було схожого, і от вам усі: ревізор! ревізор! Ну хто перший пустив, що він ревізор? Відповідайте!

Артем Пилипович *(розводить руками)*. Як воно трапилося, убийте, не можу пояснити. Ніби туман якийсь обгорнув, чорт попутав.

Амос Федорович. Та хто пустив! от хто пустив: оці молодчики! *(Показує на Добчинського і Бобчинського.)*

Бобчинський. Йй-богу, не я! і не гадав...

Добчинський. Я нічого, зовсім нічого...

Артем Пилипович. Звичайно, ви.

Лука Лукич. Розуміється. Прибігли, мов божевільні, з трактиру: «Приїхав, приїхав і грошей не платить...» Знайшли велику птицю!..

Городничий. Натурально, ви! пліткарі міські, брехуни трикляті!

Артем Пилипович. Чорти б вас забрали з вашим ревізором і з вашими брехнями.

Городничий. Так і нишпорите по місту, та людей баламутите, торохтії проклятуці! Брехні розпускаєте, сороки куцохвости!

Амос Федорович. Паскудники кляті!

Лука Лукич. Ковпаки!

Артем Пилипович. Шмаркачі короткопузі!

Усі обступають їх.

Бобчинський. Йй-богу, це не я, це Петро Іванович.

Добчинський. Е, ні, Петре Івановичу, адже ви перший той...

Бобчинський. А от і ні; першим були ви...

Ява остання

Ті ж і жандарм.

Ж а н д а р м. Чиновник, що приїхав по іменному велінню з Петербурга, викликає вас зараз же до себе. Він зупинився в гостиниці.

Слова ці, ніби громом, разять усіх. Здивовано вигукують дами; вся група, раптом змінивши пози, кам'яніє.

Німа сцена

Городничий посередині, мов стовп, з розпростертими руками і закинутою назад головою. Праворуч нього дружина й дочка завмерли в русі до нього; за ними поштмейстер, що обернувся на знак питання, звернений до глядачів; за ним Лука Лукич, якимось невинно збентежений; за ним, коло самого краю сцени, три дами, гості, що притулились одна до одної, з найсатиричнішим виразом облич, який стосується безпосередньо родини городничого. Ліворуч од городничого: Земляніка, схилив голову трохи набік, немов до чогось прислухається; за ним суддя з розчепіреними руками, присів майже до землі й зробив губами так, ніби хотів посвистати або вимовити: «Отака ловись!» За ним Коробкін, повернувся до глядачів з примруженим оком і їдким виразом на адресу городничого; за ним, із самого краю, Добчинський і Бобчинський з простягнутими один до одного руками, роззявленими ротами і виряченими один на одного очима. Решта гостей — постовпіли. Мало не півтори хвилини скам'яніла група стоїть нерухомо. Завіса падає.

(Переклад Остапа Вишині)

Шинель

У департаменті... та краще не називати, в якому департаменті. Нічого немає більш сердитого, аніж усякі департаменти, полки, канцелярії і, одно слово, всякі урядові стани. Тепер уже кожна окрема людина вважає в особі своїй ображеним усе громадянство. Кажуть, зовсім недавно надійшла просьба від одного капітана-справника, не пригадую, якого міста, в якій він викладає ясно, що гинуть державні постанови і що священне ім'я його вимовляється зовсім всує. А на доказ він додав до просьби величезний том якогось романтичного твору, де через кожні десять сторінок з'являється капітан-справник, подекуди навіть у цілком п'яному вигляді. Отже, щоб уникнути всяких прикростей, краще департамент, що про нього мова, ми назвемо одним департаментом. Отже, в одному департаменті служив один чиновник; чиновник не можна сказати, щоб дуже визначний, низенький на зріст, трохи рябуватий, трохи рудуватий, трохи навіть на вигляд підсліпуватий, з невеличкою лисиною на лобі, із зморшками по обидва боки щік, із кольором обличчя, як то кажуть, гемороїдальним... Що ж робити! винен петербурзький клімат. Коли ж говорити про чин (бо в нас найперше треба оголосити чин), то він був те, що називають довічний титулярний радник, з якого, відома річ, наглузувалися та накепкувалися вволю різні письменники, що мають похвальний звичай наполягати на тих, хто не може кусатися. На прізвище чиновник був Башмачкін. Уже з самого імені видно, що воно колись пішло від башмака; та коли, в який час і яким способом пішло воно від башмака, нічого про це не відомо. І батько, і дід, і навіть шурин, і чисто всі Башмачкіни ходили в чоботях, підбиваючи тільки разів зо три на рік нові підметки. Ім'я йому було Акакій Акакійович. Можливо, читачеві воно здається трохи чудним та вишуканим, але можна запевнити, що його ніяк не шукали, а що самі собою склалися такі обставини, що ніяк не можна було дати іншого імені, і це сталося саме ось як: народився Акакій Акакійович проти ночі, якщо тільки не зраджує пам'ять, під 23 березня. Покійниця-матінка, чиновниця і дуже добра жінка, налагодилась, як годиться, охрестити дитину. Матінка ще лежала на ліжку проти дверей, а праворуч стояв кум, пречудесна людина, Іван Іванович Єрошкін, що служив за столоначальника в сенаті, і кума, дружина квартального офіцера, жінка неабияких чеснот, Орина Семенівна Белобрюшкова. Породіллі дали на вибір, одне з трьох, яке вона хоче вибрати: Мокія, Сосія, чи назвати дитину в ім'я мученика Хоздазата. «Ні, — подумала покійниця, — імена все якісь такі». Щоб догодити їй, розгорнули календар в іншому місці; знову вийшли троє імен: Трифілій, Дула і Варахасій. «Чиста тобі кара! — проказала стара. — Які все імена, я, далебі, ніколи й не чувала таких. Нехай би ще Варадат чи Варух, а то Трифілій та Варахасій». Ще

перегорнули сторінку — вийшли: Павсикахій та Вахтисій. «Ну, я вже бачу, — сказала стара, — що, видно, така його доля. Коли вже так, нехай краще зватиметься, як батько його. Батько був Акакій, то нехай і син буде Акакій». Таким ото чином і пішло Акакій Акакійович. Дитину охрестили; причому вона заплакала й так скривилася, немов передчувала, що буде титулярним радником. Отже, ось яким чином сталося все це. Ми навели все це для того, щоб читач міг сам бачити, що все, що трапилося, було цілком неминуче, і іншим ім'ям назвати було ніяк неможливо. Коли і в який час він вступив до департаменту і хто призначив його, цього ніхто не міг пригадати. Скільки не змінювалось директорів та всяких начальників, його бачили всі на одному і тому самому місці, в тім самім стані, на тій самій посаді, все тим самим чиновником для письма; так що потім упевнилися, що він, видно, так і на світ народився вже зовсім готовий, у відмундирі і з лисиною на голові. В департаменті не виявляли до нього ніякої пошани. Сторожі не тільки не вставали з місця, коли він проходив, але навіть і не дивились на нього, немов через приймальню пролетіла звичайна муха. Начальники поводитися з ним якось холодно-деспотично. Який-небудь помічник столоначальника просто тикав йому під ніс папери, не сказавши навіть: «перепишіть», чи там: «ось цікава, нічогенька справа», чи що-небудь таке приємне, як заведено в благопристойних службах. І він брав, поглянувши тільки на папір, не дивлячись, хто йому поклав і чи мав на те право. Він брав і одразу ж прилаштовувався писати його. Молоді чиновники підсміювалися й глузували з нього, скільки ставало канцелярської дотепності, розказували тут же при ньому всякі вигадані про нього історії, про його хазяйку, сімдесятилітню бабу, говорили, що вона б'є його, допитувались, коли буде їхнє весілля, сипати на голову йому папірці, називаючи це снігом. Та ні одним словом не обзивався на це Акакій Акакійович, начебто нікого і не було перед ним; це не мало навіть впливу на роботу його: серед усіх цих докук не робив він жодної помилки в письмі. Тільки коли занадто вже нестерпний був жарт, коли штовхали його під руку, заважаючи робити своє діло, він промовляв: «Облиште мене, навіщо ви мене кривдите?» І щось чудне було в словах і в голосі, яким їх проказувано. В ньому чулося щось таке, схиляюче до жалю, що один молодий чоловік, недавно призначений, який, за прикладом інших, дозволив був собі посміятися з нього, раптом зупинився, немовби вражений, і відтоді ніби все змінилося перед ним і набрало іншого вигляду. Якась неприродна сила відштовхнула його від товаришів, з якими він познайомився, вважаючи їх за пристойних світських людей. І довго потім, серед найвеселіших хвилин, уявлявся йому низенький чиновник з лисинкою на лобі, з своїми вражаючими словами: «Облиште мене, навіщо ви мене кривдите?» — і в цих вражаючих

словах бриніли інші слова: «Я брат твій». І закривався рукою бідолашний молодий чоловік, і багато разів здригався він потім на віку своїм, бачачи, як багато в людині нелюдськості, як багато приховано лютої грубості у витонченій, освіченій світськості, і, Боже! навіть у тій людині, яку світ визнає за благородну й чесну.

Навряд чи де можна було знайти людину, що так жила б у своїй посаді. Мало сказати: він служив ревно, ні, він служив з любов'ю. Так, у цьому переписуванні йому ввижався якийсь свій розмаїтий і приємний світ. Насолода відбивалась на обличчі його: деякі літери у нього були фаворити, до яких коли він добирався, то був сам не свій: і підсміювався, і підморгував, і допомагав губами, так що в обличчі його, здавалося, можна було прочитати кожну літеру, яку виводило перо його. Коли б відповідно до його старанності давали йому нагороди, він би, на диво собі, може, навіть потрапив би у статські радники; але вислужив він, як висловлювалися дотепники, його товариші, пряжку в петлицю та нажив геморой у сідницю. А втім, не можна сказати, щоб не було до нього ніякої уваги. Один директор, будучи доброю людиною і бажаючи нагородити його за довголітню службу, наказав дати йому що-небудь значніше, ніж звичайне переписування; а саме, з закінченої вже справи звелено було йому скласти якогось листа до другої урядової установи; робота полягала тільки в тому, щоб перемінити заголовний титул та замінити подекуди дієслова першої особи на третю. Це завдало йому стільки роботи, що він упрів зовсім, тер лоба і, нарешті, сказав: «Ні, краще дайте я перепишу що-небудь». Відтоді й залишено його назавжди переписувати. Поза цим переписуванням, здавалося, для нього нічого не існувало. Він не думав зовсім про свій одяг: віцмундир у нього був не зелений, а якогось рудувато-борошняного кольору. Комірчик на ньому був вузький, низенький, так що шия його, хоч була й не довга, поверх цього комірчика здавалася надзвичайно довгою, немов у тих гіпсових кошенят, які мотають головами, що їх носять на головах цілими десятками російські іноземці. І завжди що-небудь та прилипало до його віцмундира: чи сінця віхтик, чи яка-небудь ниточка; до того ж він мав особливу вправність, ходячи вулицею, нагодитися під вікно саме тоді, коли з нього викидали всяку погань, і тому раз у раз ніс на своєму кашкеті лушпиння з кавунів і динь та інший такий непотріб. Ні разу за життя не звернув він уваги на те, що діється й відбувається кожного дня на вулиці, на що, як відомо, завжди подивиться його ж таки брат, молодий чиновник, який так далеко заходить проникливістю жвавого свого погляду, що запримітить навіть, у кого на тому боці тротуару відпоролась знизу панталонів штрипка, — що викликає завжди лукаву усмішку на обличчі його.

Та Акакій Акакійович коли й дивився на щось, то бачив на всьому свої чисті, виписані рівним почерком рядки, і тільки хіба, коли не знати звідки взявшись, коняча морда клалася йому на плече і напускала ніздрями цілий вітер у щок, тільки тоді помічав він, що він не на середині рядка, а скоріше на середині вулиці. Приходячи додому, він сідав одразу ж до столу, сьорбав нашвидку свої щі і їв шматок яловичини з цибулею, зовсім не помічаючи їх смаку, їв усе це з мухами і з усім, що б не послав Бог на ту пору. Помітивши, що шлунок починав обдиматися, вставав з-за столу, виймав баночку з чорнилом і переписував папери, принесені додому. Коли ж їх не траплялось, він списував навмисне, ради власної втіхи, копію для себе, особливо якщо папір був визначний не так красою стилу, як адресуванням до якої-небудь нової або поважної особи.

Навіть у ті години, коли зовсім потухає петербурзьке сіре небо і весь чиновний люд наївся й пообідав, хто як міг, відповідно до одержуваної платні та власної забаганки, — коли все вже відпочило після департаментського скрипіння перами, біганини, своїх і чужих необхідних занять і всього того, що завдає собі з власної волі, більше навіть, як треба, невгамовна людина, — коли чиновники поспішають віддати втіхам решту часу: хто жвавіший, мчить до театру; хто на вулицю, приділяючи його на розглядання деяких капелюшків; хто на вечірку — витратити його в компліментах якій-небудь гарненькій дівчині, зірці невеликого чиновницького кола; хто, і це буває найчастіше, іде просто до свого брата на четвертий чи третій поверх, у дві невеликі кімнати з передпокоєм чи кухнею і деякими модними претензіями, лампою чи іншою річчю, здобутою ціною багатьох пожертв, відмовлень від обідів, гулянок; одно слово, навіть тоді, коли всі чиновники розпорошуються по маленьких квартирках своїх приятелів пограти в штурмовий віст, присьорбуючи зі склянок чай з копійчаними сухарями, затягуючись димом з довгих чубуків, розказуючи під час здачі яку-небудь плітку, занесену з вищого товариства, від якого ніколи і ні в якому стані не може відмовитись руська людина, або навіть, коли нема про що говорити, розказуючи вічний анекдот про коменданта, якому прийшли сказати, що підрубано хвоста коневі Фальконетового монумента, — одно слово, навіть тоді, коли все прагне розважитись, Акакій Акакійович не віддавався ніякій розвазі. Ніхто не міг сказати, щоб коли-небудь бачив його на якому-небудь вечорі. Написавшись досхочу, він лягав спати, усміхаючись заздалегідь від думки про завтрашній день: що то Бог пошле переписувати завтра. Так проходило мирне життя людини, що, з чотирмастами плати, уміла бути задоволеною з своєї долі, і дійшло б, можливо, до глибокої старості, якби не було різних бід, розсипаних на життєвій дорозі не тільки титулярним, а навіть

тайним, дійсним, надвірним і всяким радникам, навіть і тим, що нікому не дають порад, ні від кого не беруть їх самі.

Є в Петербурзі сильний ворог усіх тих, хто дістає чотириста карбованців на рік платні чи близько того. Ворог цей не хто інший, як наш північний мороз, хоч і кажуть, проте, що він дуже корисний для здоров'я. О дев'ятій годині ранку, саме в той час, коли вулиці вкривають чиновники, простуючи до департаменту, починає він давати таких сильних і колючих щиглів без розбору по всіх носах, що бідолашні чиновники зовсім не знають, куди й подіти їх. В той час, коли навіть у тих, що посідають високі посади, болить від морозу лоб і сльози виступають з очей, бідні титулярні радники іноді бувають зовсім беззахисні. Увесь порятунок полягає в тому, щоб у благоденській шинельчині перебігти якомога швидше п'ять чи шість вулиць і потім натупатись добре ногами в швейцарській, поки не відтануть усі замерзлі дорогою здібності й обдаровання для справляння служби. Акакій Акакійович з якогось часу почав відчувати, що його якимось особливо дошкульно стало припікати в спину і плече, хоч він і старався перебігти якомога швидше законну відстань. Він подумав, нарешті, чи не криється яких гріхів у його шинелі. Розглянувши її гарненько в себе дома, він виявив, що в двох чи трьох місцях, саме на спині та на плечах, вона стала зовсім як серп'янка: сукно так уже витерлось, що світилося, і підкладка розлізлась. Треба знати, що шинель Акакія Акакійовича теж правила за об'єкт глузувань чиновникам; у неї відбирали навіть благородне ім'я шинелі і називали її капотом. Та й справді, вона мала якусь дивну будову: комір її зменшувався щороку дедалі більше, бо йшов на доточування інших частин. Доточування не показувало вправності кравця і виходило, справді, мішкувато й негарно. Побачивши, в чому річ, Акакій Акакійович вирішив, що шинель треба буде віднести до Петровича, кравця, що мешкав десь на четвертому поверсі по чорних сходах, і хоч був сліпий на одне око і мав ряботиння по всьому обличчю, досить уміло латав чиновницькі та всякі інші панталони й фраки, розуміється, коли бував у тверезому стані й не плекав у голові якого-небудь іншого наміру. Про цього кравця, звісно, не слід би багато говорити, та коли вже так заведено, щоб у повісті характер кожної особи був цілком означений, то, нічого не вдієш, подавайте нам і Петровича сюди. Спершу він називався просто Григорій і був кріпаком у якогось пана; Петровичем він почав зватися з того часу, як дістав відпускну і став випивати досить сильно в усякі свята, спочатку у великі, а потім без розбору у всі церковні, де тільки стояв у календарі хрестик. З цього боку він не зраджував дідівських звичаїв і, сварячись з дружиною, називав її мирською жінкою й німкенею. А що в нас уже зайшло про жінку, то треба буде й про неї сказати слів зо двох; та, на жаль, про неї не багато було відомо,

хіба тільки те, що в Петровича є жінка, носить навіть чепчик, а не хустку; але красою, як здається, вона не могла похвалитися; принаймні, зустрічаючись з нею, самі тільки гвардійські солдати зазирали їй під чепчик, моргнувши вусом і видавши якийсь особливий голос.

Піднімаючись сходами, що вели до Петровича, які, слід сказати правду, були всі вимашені водою, помиями і пройнялися наскрізь тим спиртюзним духом, що виїдає очі і, як відомо, є неодмінно на всіх чорних сходах петербурзьких домів, — піднімаючись сходами, Акакій Акакійович подумав уже про те, скільки заправить Петрович, і в думці поклав не давати більше двох карбованців. Двері були розчинені, бо господиня, готуючи якусь рибу, напустила стільки диму в кухні, що не можна було бачити навіть і самих тарганів». Акакій Акакійович пройшов через кухню, не помічений навіть самою господинею, і вступив, нарешті, до кімнати, де побачив Петровича, що сидів на широкому дерев'яному нефарбованому столі, підгорнувши під себе ноги свої, як турецький паша. Ноги, за звичаєм кравців, що сидять за роботою, були голі. І найперше впав у око великий палець, дуже відомий Акакію Акакійовичу, з якимось покаліченим нігтем, товстим і міцним, як у черепахи череп. На шиї у Петровича висів моток шовку і ниток, а на колінах лежало якесь шмаття. Він уже хвилин зо три протягав нитку в голчане вушко, не попадав і тому дуже сердився на темряву і навіть на саму нитку, бурмочучи півголосом: «Не лізе, варварка; уїлась ти мені, шельма така!» Акакію Акакійовичу було неприємно, що він прийшов саме в ту хвилину, коли Петрович сердився: він любив замовляти що-небудь Петровичу тоді, коли той був уже трохи напідпитку, або, як висловлювалася його жінка: «Заправився сивухою, одноокий чорт». У такому стані Петрович бувало дуже охоче спускав і згоджувався, всякого разу навіть кланявся й дякував. Потім, правда, приходила жінка з плачем, що чоловік, мовляв, був п'яний і через те дешево взявся; та гривеника бувало одного накинеш, і все гаразд. Тепер же Петрович, здавалося, був у тверезому стані, а тому крутий, незгідливий і охочий загинати чорт знає які ціни. Акакій Акакійович зміркував це і хотів був уже, як то кажуть, позадкувати звідси, та діло вже було почате. Петрович примружив на нього дуже пильно єдине своє око, і Акакій Акакійович мимохіть вимовив:

— Здоров, Петровичу!

— Здравствувати бажаю, пане, — сказав Петрович і скосив своє око на руки Акакія Акакійовича, бажаючи видивитися, яку здобич той приніс.

— А я оце до тебе, Петровичу, той...

Треба сказати, що Акакій Акакійович висловлювався здебільшого прийоменниками, прислівниками і, нарешті, такими часточками, що зовсім нічого не означають. Якщо ж справа була дуже трудна, то він мав звичку зовсім не докінчувати фрази, так що дуже часто, почавши мову словами: «Воно, справді, зовсім той...», — а потім уже й нічого не було, і сам він забував, думаючи, що все вже виговорив.

— Що ж таке? — сказав Петрович і оглянув у той самий час своїм єдиним оком весь віщундир його, починаючи з коміра до рукавів, спини, фалд і петель, що все він дуже добре знав, бо воно було власної його роботи. Такий уже звичай у кравців; це перше, що він зробить при зустрічі.

— А я оце той, Петровичу... шинель от, сукно... ось бачиш, скрізь у інших місцях зовсім міцне... воно трошки припилилося і здається, немов старе, а воно нове, та ось, тільки в одному місці трохи той... на спині, та ще ось на одному плечі протерлось, та ще на цьому плечі трошки — бачиш, оце й усе. І роботи небагато...

Петрович узяв капот, розклав його спершу на столі, роздивлявся довго, похитав головою і поліз рукою на вікно взяти круглу табакерку з портретом якогось генерала, якого саме, невідомо, бо те місце, де було обличчя, було проткнуте пальцем і потім заліплене чотирикутним шматочком паперу. Понюхавши табаки, Петрович розчепірів капот на руках і подивився його проти світла, і знов похитав головою. Потім повернув його підкладкою догори і знову похитав, ще раз зняв кришку з генералом, заліпленим папірцем, і, набивши ніс табакою, закрив, сховав табакерку і аж тоді вже сказав:

— Ні, не можна полагодити: поганий гардероб!

У Акакія Акакійовича від цих слів тьохнуло серце.

— Чого ж не можна, Петровичу? — сказав він мало не благальним голосом дитини, — тільки ж і всього, що на плечах попротиралося, а у тебе ж є які-небудь клаптики...

— Та клаптики можна знайти, клаптики знайдуться, — сказав Петрович, — та пришити їх не можна: діло зовсім гниле, зачепиш голкою — от воно й розлазиться. ‘

— Нехай собі розлазиться, а ти зараз же латочку.

— Та латочку ж ні на що покласти, держатися їй нема, за що, виносилося дуже вже. Тільки й слави, що сукно, а вітер подме, то й розлетиться.

— Ну, та вже прикріпи. Як же це так, справді, той!..

— Ні, — сказав Петрович твердо, — нічого не можна зробити. Діло зовсім погане. Ви краще вже, як прийде зимова холодна пора, наробіть собі з неї онучок, бо панчоха не гріє. Це німці вигадали, щоб собі більше грошей забирати (Петрович любив при нагоді шпигнути німців); а шинель уже, мабуть, доведеться вам нову справляти.

На слові «нову» Акакієві Акакійовичу потемніло в очах, і все, що було в кімнаті, так і пішло перед ним плутатися. Він бачив ясно самого тільки генерала із заліпленим папірцем обличчям, що був на кришці Петровичевої табакерки.

— Як же нову? — сказав він, все ще ніби перебуваючи вві сні, — у мене ж і грошей на це нема.

— А так, нову, — сказав з варварським спокоєм Петрович.

— Ну, а коли б довелося нову, то якби вона той...

— Цебто, скільки коштуватиме?

— Еге.

— Та три півсотні з лишком треба буде покласти, — сказав Петрович і стиснув при цьому значущо губи. Він дуже любив сильні ефекти, любив раптом як-небудь спантеличити до краю і потім подивитися скося, як спантеличений скривиться від таких слів.

— Півтораєста карбованців за шинель! — скрикнув бідолашний Акакій Акакійович, скрикнув, можливо, вперше на віку, бо відзначався завжди тихістю голосу.

— А так, — сказав Петрович, — та ще яка шинель. Коли покласти на комір куницю, та дати відлогу на шовковій підкладці, то й у двісті вскочить.

— Петровичу, будь ласка, — говорив Акакій Акакійович благальним голосом, не чуючи і не стараючись чути сказаних Петровичем слів і усіх його ефектів, — як-небудь уже полагодь, щоб хоч скільки-небудь іще послужила.

— Та ні, це вийде: і роботу марнувати, і гроші задарма витратити, — сказав Петрович, і Акакій Акакійович після таких слів вийшов зовсім знищений.

А Петрович, коли той пішов, довго ще стояв, значущо стиснувши губи і не беручись до роботи, задоволений, що й себе показав, та й кравецького майстерства теж не згасьбив.

Вийшовши на вулицю, Акакій Акакійович був як уві сні. «Отаке діло такеє, — говорив він сам собі, — я, справді, й не думав, щоб воно вийшло той... — а потім, трохи помовчавши, додав: — Так ось як! нарешті ось що вийшло! А я, справді, і гадки собі не мав, щоб воно було отак». По цьому він знову довгенько помовчав, після чого промовив: «Так отак воно! от яке вже, справді, зовсім несподіване той... цього б ніяк... отака-то справа». Сказавши це, він, замість того, щоб іти додому, пішов зовсім у протилежний бік, сам того не помічаючи. Дорогою зачепив його усім забрудненим своїм боком сажотрус і почорнів усе плече йому; ціла шапка вапна висипалась на нього зверху якогось недобудованого дому. Він нічого цього не помітив, і вже потім, коли нашттовхнувся на будочника, який, поставивши біля себе свою алебарду, натрушував з ріжка на мозолястий

кулак табаки, тільки тоді трохи опам'ятався, та й то через те, що будочник сказав: «Чого лізеш у самісіньке рило, хіба нема тобі трухтуару?» Це примусило його оглянутись і повернути додому. Тільки тут почав він збирати думки, побачив ясно свій справжній стан, почав розмовляти сам із собою вже не уривчасто, а розсудливо й одверто, як з розважним приятелем, з яким можна поговорити про діло найсердечніше й найближче. «Ну, ні, — сказав Акакій Акакійович: — тепер з Петровичем не можна говорити: тепер він той... жінка, видно, як-небудь відлупцювала його. А от я краще прийду до нього в неділю ранком: він після суботи буде косити оком і заспавшись, то йому треба буде похмелитися, а жінка грошей не дасть, тоді я йому гривеника і той, у руку, — він і буде згідливіший, і шинель тоді й той...» Так розмислив сам із собою Акакій Акакійович, підбадьорив себе, дочекався першої неділі і, побачивши здаля, що жінка Петровича кудись виходила з дому, він просто до нього. Петрович, справді, після суботи косив оком, голову хилив додолу й був зовсім заспавшись; та при всьому тому, як тільки почув, про що мова, то начебто його чорт штовхнув. «Не можна, — сказав, — звольте замовити нову». Акакій Акакійович тут і всунув йому гривеника. «Дякую вам, пане, підкріплюсь трохи за ваше здоров'я, — сказав Петрович, — а вже про шинель не турбуйтеся: вона ні на що годяще не годиться. Нову шинель я вже вам пошию на славу, тут ми докажемо».

Акакій Акакійович ще був знову про те, щоб латати, та Петрович не дочув і сказав: «А що нову я вам пошию безпремінно, то вже звольте покластися, старання докладемо. Можна буде навіть так, як пішла мода, комір буде застібатись на срібні лапки під апліке».

Отут і побачив Акакій Акакійович, що без нової шинелі не можна обійтись, і зовсім занепавав духом. Та як же, справді, за що, за які гроші її справити? Звісно, можна було б трохи покластися на майбутню нагороду до свят, та ці гроші давно вже призначені й розподілені наперед. Треба було справити нові панталони, заплатити шевцеві давній борг за зроблені нові пришиви до старих халяв, та слід було замовити швачці три сорочки і зо дві штуки тієї білизни, що її непристойно називати в друкованім слові: одно слово, всі гроші зовсім мали розійтись, і якби навіть директор був такий милостивий, що, замість сорока карбованців нагороди, приділив би сорок п'ять чи п'ятдесят, то все ж залишиться така дрібниця, що в шинельному капіталі буде краплиною в морі. Хоча, звісно, він знав, що в Петровича була примха загнути раптом чорт знає яку непомірну ціну, так що вже бувало сама жінка не могла здержатись, щоб не скрикнути: «Що ти, з глузду з'їхав, дурню отакий! Іншим разом ні за що візьме роботу, а оце надало йому загнути таку ціну, що й сам її не варт». Хоча, звісно, він знав, що Петрович і за вісімдесят карбованців візьметься пошити; та все ж звідки узяти ці вісімдесят карбованців? Половину ще можна

б знайти: половина знайшлася б; може, навіть трохи й більше; та де взяти другу половину?.. Але спершу читачеві треба знати, де взялася перша половина. Акакій Акакійович мав звичку з кожного витрачуваного карбованця відкладати по шажку в невеличку скриньку, замкнену на ключ, з прорізаною зверху дірочкою, щоб кидати туди гроші. Наприкінці кожного півріччя він ревізував заощаджену мідну суму й заміняв її на дрібне срібло. Так робив він з давніх-давен, і таким способом за кілька років зібралося грошей більше ніж сорок карбованців. Отже, половина була в руках; та де ж узяти другу половину? Де взяти другі сорок карбованців? Акакій Акакійович думав-думав і вирішив, що треба буде зменшити заведені витрати хоча б принаймні протягом одного року: вивести з ужитку чай вечорами, не світити вечорами свічки, а як треба буде що робити, іти в кімнату хазяйки й працювати при її свічці; ходячи вулицею, ступати якомога легше й обережніше по камінню й плитах, мало не навшпиньках, щоб таким чином не стерти скорочасно підметок; якомога рідше віддавати прачці прати білизну, а щоб не заношувалась, то кожного разу, приходячи додому, скидати її й залишатися в самому тільки демікотоновому халаті, дуже давньому і милуваному навіть самим часом. Треба сказати правду, що спочатку йому було трохи трудно звикати до таких обмежень, та потім якось воно звиклося і пішло на лад; він зовсім привчився навіть голодувати вечорами; та зате він живився духовно, носячи в думках своїх вічну ідею майбутньої шинелі. З того часу неначе саме існування його стало якимось повнішим, ніби він одружився, неначе якась інша людина присутня була з ним, неначе він був не сам, а якась приємна подруга життя згодилася з ним проходити разом життєву путь, — і подруга ця була не хто інша, як та ж шинель на товстій ваті, на міцній підкладці, що її й не зносити. Він став якийсь жвавіший, навіть твердіший характером, як людина, що вже визначила й поставила собі мету. З обличчя і з вчинків його зникли самі собою сумнів, вагання, словом — усі нерішучі й непевні риси. Вогонь часом з'являвся в очах його, в голові навіть мелькали най-сміливіші й найзухваліші думки: а чи не покласти, справді, куницю на комір? Роздумування про це мало не призвело його до неувважності. Одного разу, переписуючи папір, він мало не зробив навіть помилки, так що майже вголос крикнув: «Ух!» і перехрестився. Протягом кожного місяця він хоч один раз навідувався до Петровича, щоб поговорити про шинель: де краще купити сукна, і якого на колір, і в яку ціну, і хоч трохи заклопотаний, та завжди задоволений повертався додому, помишляючи, що прийде ж, нарешті, час, коли все це купиться і шинель буде пошита. Діло пішло навіть швидше, ніж він сподівався. Наперекір усім сподіванням, директор призначив Акакію Акакійовичу не сорок і не сорок п'ять, а цілих шістдесят карбованців: чи передчував він, що Акакію

Акакійовичу потрібна шинель, чи само собою воно так склалось, та тільки в нього через це виявилось зайвих двадцять карбованців. Це прискорило хід діла. Ще яких-небудь два-три місяці невеликого голодування- і в Акакія Акакійовича набралось, справді, близько вісімдесяти карбованців. Серце його, загалом дуже спокійне, почало битися. Першого ж дня він вирушив разом з Петровичем по крамницях. Купили сукна дуже гарного — і не диво, бо про це думали ще за півроку раніше, і не було того місяця, щоб не заходили до крамниць примірятися до цін; зате сам Петрович сказав, що кращого сукна й не буває. На підкладку вибрали коленкору, але такого добротного та міцного, що він, як говорив Петрович, був ще кращий за шовк і навіть на вигляд показніший і глянцевітійший. Куниця не купили, бо вона була, справді, дорога, а замість неї вибрали кішку, найкращу, яка тільки знайшлася в крамниці, кішку, яка здаля могла завжди видатись за куницю. Петрович порався з шинелею тільки два тижні, бо чимало було стебнування, а то вона була б готова раніш. За роботу Петрович узяв дванадцять карбованців — менш ніяк не можна було: геть чисто все було шито на шовку, подвійним дрібним швом, і по кожному шву Петрович потім проходив власними зубами, витискуючи ними всякі фігури. Це було... трудно сказати, в який саме день, та, мабуть, в найурочистіший день у житті Акакія Акакійовича, коли Петрович приніс, нарешті, шинель. Він приніс її ранком, перед тою самою годиною, коли треба було йти до департаменту. Ніколи б іншим часом не припала так до речі шинель, бо вже починалися досить міцні морози і, здавалося, мали ще збільшитись. Петрович з'явився з шинелею, як і подобає пристойному кравцеві. На обличчі його з'явився вираз такий значущий, якого Акакій Акакійович ніколи ще не бачив. Здавалося, він відчув повною мірою, що зробив неабияке діло і що враз показав у собі безодню, яка розділяє кравців, що пришивають тільки підкладки та перешивають, від тих, що шують нове. Він вийняв шинель з носової хустки, в якій приніс її; хустка була тільки що від прачки; він уже потім згорнув її і поклав до кишені для вжитку. Вийнявши шинель, він дуже гордо поглянув і, держачи в обох руках, накинув дуже вправно на плечі Акакію Акакійовичу; потім потяг і обсмикнув її ззаду рукою донизу; далі драпірував нею Акакія Акакійовича трохи наррозпашку. Акакій Акакійович, як людина літня, хотів спробувати в рукава; Петрович поміг надіти і в рукава — вийшло, що і в рукава було добре. Одно слово, виявилось, що шинель була зовсім і якраз до міри. Петрович не пропустив нагоди сказати, що він так тільки, тому що живе без вивіски на невеликій вулиці, і до того ж давно знає Акакія Акакійовича, тому взяв так дешево; а на Невському проспекті з нього взяли б за саму тільки роботу сімдесят п'ять карбованців. Акакій Акакійович про це не хотів розводитися з Петровичем, та й боявся всяких великих сум,

якими Петрович так любив напускати туману. Він розплатився з ним, подякував і вийшов одразу ж у новій шинелі до департаменту. Петрович пішов слідом за ним і, залишаючись на вулиці, довго ще дивився здаля на шинель і потім пішов навмисне вбік, щоб, обійшовши кривим провулком, забігти знову на вулицю й подивитися ще раз на свою шинель з другого боку, тобто просто спереду. Тим часом Акакій Акакійович ішов у найсвятковішому настрої всіх почувань. Він відчував кожную мить хвилини, що на плечах у нього нова шинель, і кілька разів навіть усміхнувся від внутрішнього задоволення. Та й справді, дві вигоди: одне те, що тепло, і друге, що гарно. Дороги він не примітив зовсім і опинився враз у департаменті; в швейцарській він скинув шинель, обдивився її навкруги і доручив під особливий нагляд швейцарові. Невідомо, яким способом у департаменті враз всі дізналися, що в Акакія Акакійовича нова шинель, і що капота вже більше не існує. Всі тієї ж хвилини вибігли у швейцарську дивитися нову шинель Акакія Акакійовича. Стали поздоровляти його, вітати, так що той спершу тільки усміхався, а потім стало йому навіть соромно. Коли ж усі, приступивши до нього, почали говорити, що треба сприснути нову шинель і що принаймні він повинен запросити їх на вечірку, Акакій Акакійович оторопів зовсім, не знав, що йому робити, що його відповідати і як відмогтися. Він уже хвилини через декілька, увесь зачервонівшись, почав був запевняти досить простодушно, що це зовсім не нова шинель, що це так собі, що це стара шинель. Нарешті один із чиновників, якийсь навіть помічник столоначальника, мабуть, для того щоб показати, що він зовсім не гордовитий і знається навіть з нижчими за себе, сказав: «Так тому й бути, я замість Акакія Акакійовича справляю вечірку, і прошу до мене сьогодні на чай: я ж, як на те, сьогодні іменинник». Чиновники, натурально, тут же й поздоровили помічника столоначальника і охоче пристали на запросини. Акакій Акакійович став був відмагатися, та всі почали говорити, що нечемно, що просто стид і сором, і він уже не міг відмовитися. А втім, йому потім стало приємно, коли згадав, що він матиме через те нагоду пройтися навіть увечері в новій шинелі. Весь цей день був для Акакія Акакійовича справді найбільшим урочистим святом. Він повернувся додому в найщасливішому настрої, скинув шинель і почепив її обережно на стіні, намілувавшись ще раз сукном та підкладкою, і потім навмисне вийняв, для порівняння, колишній капот свій, що зовсім розлізся. Він поглянув на нього і сам аж засміявся: така була велика різниця! І довго ще потім за обідом він усе всміхався, як тільки пригадував собі, в якому стані був його капот. Пообідав він весело і після обіду вже нічого не писав, а так трошки посибаритствував на постелі, поки стемніло. Потім, не відкладаючи діла, одягся, надів на плечі шинель і вийшов на вулицю. Де саме жив чиновник, що запросив гостей, на жаль, не можемо сказати: пам'ять починає нас дуже

зраджувати, і все, що тільки є в Петербурзі, всі вулиці й будинки злилися й перемішалися так у голові, що вельми важко добути звідти що-небудь у пристойному вигляді. Як би там не було, але певно принаймні те, що чиновник жив у кращій частині міста, виходить, дуже неблизько від Акакія Акакійовича. Спершу треба було Акакію Акакійовичу пройти деякі безлюдні вулиці з скупим освітленням, але, в міру наближення до квартири чиновника, вулиці ставали жвавіші, людніші, ясніше освітлені. Пішоходи стали мелькати частіше, почали траплятися й дами, гарно одягнені, на чоловіках траплялися боброві коміри, рідше стрівалися ваньки з дерев'яними ґратчастими своїми санками, уतिकаними позолоченими гвіздочками — навпаки, все стрівалися лихачі в малинових плисових шапках, з лакованими санками, з ведмежими запонами, і перелітали вулицю, риплячи колесами по снігу, карети з прикрашеними козлами. Акакій Акакійович дивився на все це, як на новину: він уже кілька років не виходив вечорами на вулицю. Спинився зацікавлено проти освітленого вікна магазину подивитись на картину, де змальовано було якусь вродливу жінку, що скидала з себе черевик, оголивши таким чином усю ногу, дуже непогану; а за її спиною, з дверей другої кімнати, виставив голову якийсь чоловік з бакенбардами і красивою іспаньолкою під губою. Акакій Акакійович похитав головою й усміхнувся і потім пішов своєю дорогою. Чого він усміхнувся, чи тому, що побачив річ зовсім незнайому, а проте таку, що в кожного про неї зберігається якесь почуття, чи подумав він, як і багато інших чиновників, таке: «Ну, ці вже мені французи! що й казати, вже якщо захочуть що-небудь той, то вже точно той...» А можливо, навіть і цього не подумав — не можна ж залізти в душу людині й дізнатися про все, що вона тільки думає. Нарешті добрався він до дому, де квартирував помічник столоначальника. Помічник столоначальника жив на широку ногу: на сходах світив ліхтар, квартира була на другому поверсі. Увійшовши до передпокою, Акакій Акакійович побачив на підлозі цілі ряди калош. Між ними, посеред кімнати, стояв самовар, що шумів і пускав клуби пари. На стінах висіли все шинелі та плащі, і поміж них деякі були навіть з бобровими комірами чи з бархатними вилогами. За стіною було чути шум і гомін, що враз стали ясні й дзвінкі, коли відчинилися двері й вийшов лакей з підносом, заставленим випорожненими склянками, молочником і кошиком сухарів. Видко, що вже чиновники давно зібрались і випили по першій склянці чаю. Акакій Акакійович, почепивши сам шинель свою, увійшов у кімнату, і перед ним мелькнули разом свічки, чиновники, люльки, столи для карт, і неясно вразили його вухо: швидка розмова, що здійснювалася з усіх боків, та грюкіт пересуваних стільців. Він зупинився дуже ніяково серед кімнати, шукаючи та намагаючись придумати, що йому робити. Та його вже побачили, галасливо привітали

і всі пішли ту ж мить до передпокою і знову оглянули його шинель. Акакій Акакійович, хоч був трохи й сконфужений, але бувши людиною щиросердою, не міг не порадуватись, що всі похвалили шинель. Потім, звісно, всі облишили його і шинель, і повернулися, як водиться, до столів, призначених для віста. Все це: шум, гомін і натовп, все це якесь дивне було Акакію Акакійовичу. Він просто не знав, як йому бути, куди подіти руки, ноги й всього себе; нарешті, підсів він до гравців, дивився в карти, заглядав тому чи тому в обличчя і через деякий час почав позіхати, відчуваючи нудьгу, тим більше, що давно настала та година, коли він звик лягати спати. Він хотів попрощатися з господарем, та його не пустили, кажучи, що неодмінно треба випити на честь обнови по бокалу шампанського. Через годину подали вечерю, де були вінегрет, холодна телятина, паштет, кондитерські пиріжки і шампанське. Акакія Акакійовича примусили випити два бокали, після яких він відчув, що в кімнаті стало веселіше, проте ніяк не міг забути, що вже дванадцята година і що давно пора додому. Щоб як-небудь не заманулось господареві затримати його, він потихеньку вийшов з кімнати, знайшов у передпокої шинель, що, як він з жалем побачив, лежала на підлозі, обтрусив її, зняв з неї кожну пір'їнку, надяг на плечі і зійшов сходами на вулицю. На вулиці все ще було ясно. Деякі роздрібні крамнички, ці незмінні клуби дворового і всякого люду, були відчинені, інші ж, які були позамикані, показували, проте, довгий струмінь світла на всю щілину в дверях, яка означала, що вони там не позбулися ще товариства і, певно, дворові служниці або слуги ще докінчують свої пересуди й розмови, викликаючи в своїх панів цілковиту непевність щодо місця свого перебування. Акакій Акакійович ішов у веселому настрої, навіть побіг був раптом, не знати чого, за якоюсь дамою, що блискавкою промайнула повз нього і в якої кожна частина тіла була сповнена надзвичайного руху. Та, проте, він одразу ж спинився і знов пішов, як і раніш, дуже тихо, здивувавшись навіть зі своєї моторності, що невідомо звідки взялася. Незабаром простяглися перед ним ті пустельні вулиці, що навіть і вдень не такі й веселі, а ввечері то й поготів. Тепер вони стали ще глухіші та відлюдніші: ліхтарів порідшало — масла, як видно, вже менше видавалося; почалися дерев'яні будинки, паркани; ніде ні душі; блищав тільки сніг на вулицях та засмучено чорніли з причиненими віконницями сонні низенькі халупки. Він наблизився до того місця, де перерізувалася вулиця безконечним майданом з ледве видними на другому боці його домами, що мав вигляд страшної пустелі.

Віддалік, бог знає де, миготів огник у якійсь будці, що, здавалося, стояла на краю світу. Веселість Акакія Акакійовича якось тут значно зменшилась. Він ступив на майдан не без якогось мимовільного остраху, начебто серце його передчувало щось недобре. Він

оглянувся назад і на всі боки: наче море навколо нього. «Ні, краще й не дивитись», — подумав і йшов, заплющивши очі, і, коли розплющив, щоб глянути, чи близько кінець майдану, враз побачив, що перед ним стоять майже перед носом якісь люди з вусами, які саме, цього вже він не міг навіть розібрати. Йому затуманилося в очах і забилося в грудях. «А шинель же моя!» — сказав один з них громовим голосом, схопивши його за комір. Акакій Акакійович хотів був уже закричати «караул», як другий приставив йому до самого рота кулак завбільшки як чиновницька голова і промовив: «Ану, тільки крикни!» Акакій Акакійович почув тільки, як зняли з нього шинель, дали йому штовхана коліном, і він упав навznak на сніг і нічого вже більше не почував. Через кілька хвилин він опам'ятався і звівся на ноги, та вже нікого не було. Він почував, що в полі холодно і шинелі нема, почав кричати, та голос, здавалося, й не думав долітати до країв майдану. Повний одчаю, не перестаючи кричати, кинувся він бігти через майдан просто до будки, біля якої стояв будочник і, спершись на свою алебарду, дивився, здається, з цікавістю, бажаючи дізнатись, якого це чорта біжить до нього здаля і кричить людина. Акакій Акакійович, прибігши до нього, почав задиханим голосом кричати, що він спить і ні за чим не дивиться, не бачить, як грабують людину. Будочник відповів, то він не бачив нікого, що бачив, як спинили його серед майдану якісь двоє людей, але думав, що то були його приятелі; а нехай він, замість того, щоб задарма лаятись, піде завтра до наглядача, то наглядач розшукає, хто взяв шинель. Акакій Акакійович прибіг додому зовсім у безладді: волосся, яке ще водилося у невеликій кількості в нього на висках, на потилиці, геть розтріпалося; бік і груди і всі панталони були в снігу. Стара, хазяйка його квартири, зачувши сильний стукіт у двері, похапцем скочила з постелі і в черевіку на одній тільки нозі побігла відчиняти двері, притримуючи на грудях своїх, ради скромності, рукою сорочку; але, відчинивши, відступила назад, побачивши в такому вигляді Акакія Акакійовича. Коли ж розповів він, що сталося, вона сплеснула руками і сказала, що треба йти просто до часного, що квартальний обдурить, пообіцяє й почне водити; а найкраще йти просто до часного, що він навіть їй знайомий, бо Анна, чухонка, що служила перше в неї за куховарку, стала тепер у часного за няньку, що вона часто бачить його самого, як він проїздить повз їх дім, і що він буває кожної неділі в церкві, молиться, і в той же час весело дивиться на всіх, і що, виходить, з усього видно, повинен бути доброю людиною. Вислухавши таке рішення, Акакій Акакійович засмучений побрів до своєї кімнати, і як він провів там ніч, нехай скаже той, хто може хоч трохи уявити собі становище іншого. Раненько вранці пішов він до часного; але сказали, що спить; він прийшов о десятій — сказали знову: спить; він прийшов об одинадцятій годині — сказали: та нема часного

дома; він в обідню пору — та писарі в прихожій ніяк не хотіли пустити його і хотіли неодмінно знати, за яким він ділом і яка його потреба привела, і що таке сталося. Отож, нарешті, Акакій Акакійович вперше в житті захотів показати характер і сказав навідріз, що йому треба персонально бачити самого часного, що вони не сміють його не допустити, і що він прийшов з департаменту за казенним ділом, а що ось як він на них поскаржиться, то вже тоді вони знатимуть. Проти цього писарі не посміли нічого сказати, і один з них пішов викликати часного. Часний якось дуже чудно сприйняв розповідь про пограбування шинелі. Замість того, щоб звернути увагу на головний пункт справи, він почав розпитувати в Акакія Акакійовича: та чого він так пізно повертався, та чи не заходив він і чи не був у якомусь непорядному домі, отож Акакій Акакійович сконфузився зовсім і вийшов од нього, сам не певний, чи набере належного ходу справа про шинель, чи ні. Весь цей день він не був у департаменті (єдиний випадок у його житті). На другий день прийшов він весь блідий і в старому капоті своєму, що став іще нужденніший. Розповідь про грабіж шинелі, хоч і знайшлися такі чиновники, що не проминули навіть і тут посміятися з Акакія Акакійовича, проте, багатьох зворушила. Вирішили одразу ж зробити для нього складчину, але зібрали чисту дрібницю, бо чиновники і так уже дуже витратились, підписавшись на директорський портрет і на одну якусь книгу, на пропозицію начальника відділу, що був приятель її авторові, — отже, сума зібралася нікчемна. Один якийсь, зворушений жалістю, надумався принаймні допомогти Акакієві Акакійовичу доброю порадою, сказавши, щоб він пішов не до квартального, бо, хоч і може трапитись, що квартальний, бажаючи заслужити похвалу начальства, знайде якимсь способом шинель, все ж шинель залишиться в поліції, коли він не подасть законних доказів, що вона належить йому; а найкраще, щоб він звернувся до одної значної особи, що значна особа, списавшись з ким треба, може примусити, щоб швидше пішла справа. Нічого не поробиш, Акакій Акакійович наважився йти до значної особи. Яка саме і в чому полягала посада значної особи, це й досі річ невідома. Треба знати, що одна значна особа недавно став значною особою, а доти був незначною особою. А втім, посада його тепер не вважалася значною, як порівняти з іншими, іще значнішими. Але завжди знайдеться таке коло людей, що для них незначне на погляд інших є вже значне. А втім, він намагався збільшити значність багатьма іншими способами, а саме: завів, щоб нижчі чиновники зустрічали його ще на сходах, коли він приходив на посаду; щоб до нього просто з'явитися ніхто не смів, а щоб відбувалось усе порядком найсуворішим: колезький реєстратор доповів би губернському секретареві, губернський секретар — титулярному чи якому випадало іншому, і щоб уже таким способом доходила справа до нього. Так воно

вже на святій Русі все заражене наслідуванням, кожне передражнює й корчить свого начальника. Кажуть навіть, якийсь титулярний радник, коли призначили його за правителя якоїсь окремої невеличкої канцелярії, зараз же одгородив собі окрему кімнату, назвавши її «кімнатою присутствія», і поставив біля дверей якихось капельдинерів з червоними комірами, в галунах, що бралися за ручку дверей і відчиняли їх кожному, хто входив, хоч в «кімнаті присутствія» насилу міг уміститися звичайний письмовий стіл. Прийоми і звичаї значної особи були солідні й величні, але не надто складні. Головною підвалиною його системи була строгість. «Строгість, строгість і — строгість», — говорив він звичайно і при останньому слові пильно дивився в обличчя тому, до кого говорив. Хоча, зрештою, для цього й не було ніякої причини, бо той десяток чиновників, що становили весь урядовий механізм канцелярії, і без того перебував у належнім страху: побачивши його здаля, залишав уже діло й дожидався стоячи навияжку, поки начальник пройде через кімнату. Звичайна розмова його з нижчими відзначалася строгістю і складалася майже з трьох фраз: «Як ви смієте? Чи знаєте, з ким говорите? Чи розумієте ви, хто стоїть перед вами?» А втім, він був душею незла людина, добра з товаришами, послужлива; але генеральський чин зовсім збив його з пантелику. Діставши генеральський чин, він якось сплутався, збився з пуття і зовсім не знав, як йому бути. Коли йому випадало бути з рівними собі, він був іще людина як слід, людина дуже порядна, з багатьох поглядів навіть не дурна людина; та як тільки траплялося йому бути в товаристві, де були люди хоч на один чин нижчі проти нього, там він був просто хоч викинь: мовчав, і становище його викликало жаль ще й тому, що навіть і сам він почував, що міг би провести час незрівнянно краще. В очах його часом світилося сильне бажання пристати до якоїсь цікавої розмови та гуртка, але його спиняла думка: чи не буде це занадто вже з його боку, чи не буде фамільярно, і чи не зменшить він тим свого значення? І внаслідок таких міркувань він зоставався постійно вже в однаковому мовчазному стані, вимовляючи тільки зрідка якісь односкладні звуки, і набув таким чином титулу найнудотнішої людини. До такої ото значної особи з'явився наш Акакій Акакійович і з'явився в час найнесприятливіший, вельми недоречно для себе, хоча, зрештою, доречно для значної особи. Значна особа перебував у своєму кабінеті і дуже-дуже весело розговорився з одним недавно прибулим давнім знайомим і товаришем дитинства, що з ним кілька років не бачився. В цей час доповіли йому, що прийшов якийсь Башмачкін. Він спитав уривчасто: «Хто такий?» Йому відповіли: «Якийсь чиновник». — «А! може почекати, зараз не час», — сказала значна людина. Тут треба сказати, що значна людина порядно прибрехнула: в нього був час, вони давно вже з приятелем переговорили все

чисто і давно вже перекладали розмову дуже довгими мовчанками, легенько тільки поплескуючи один одного по стегну і приказуючи: «Так, ото, Іване Абрамовичу!» — «Отак, Степане Варламовичу!» Та при всьому тому все ж звелів він чиновникові почекати, щоб показати приятелєві, людині, що давно не служила й засиділася дома на селі, скільки часу чиновники чекають у нього в прихожій. Нарешті, наговорившись, а ще більше намовчавшись досхочу та викуривши цигарку в дуже вигідних кріслах з відкидними спинками, він, нарешті, начебто враз згадав і сказав секретарєві, що спинився біля дверей з паперами для доповіді: «Ага, там же стоїть, здається, чиновник; скажіть йому, що він може зайти». Побачивши покірливий вигляд Акакія Акакійовича та його старенький віщмундир, він обернувся до нього і раптом сказав: «Чого вам треба?» — голосом уривчастим і твердим, якого він навмисне вчився заздалегідь у себе в кімнаті, на самоті й перед дзеркалом, ще за тиждень до того, як дістав, теперішню свою посаду і генеральський чин. Акакій Акакійович уже заздалегідь відчув належний страх, трохи зніяковів і, як умів, скільки могла дозволити йому здатність до мови, висловив, додаючи навіть частіше, ніж іншим разом, часточки «той», що була, мовляв, шинель зовсім нова, і тепер пограбований нелюдським способом, і що він звертається до нього, щоб він заступництвом своїм як-небудь, той, списався б з паном обер-поліцмейстером чи з ким іншим і розшукав шинель. Генералові, не знати чому, видалася така поведінка фамільярною.

— Що ж ви, шановний пане, — провадив він уривчасто, — не знаєте порядку? куди ви зайшли? не знаєте, як ведуться справи? Про це ви б повинні були спершу подати прохання до канцелярії; воно пішло б до столоначальника, до начальника відділу, потім передали б його секретарєві, а секретар приставив би його вже до мене...

— Але ж, ваше превосходительство, — сказав Акакій Акакійович, намагаючись зібрати всю невеличку жменю духу, що тільки була в ньому, і почуваючи разом з тим, що він упрів страшенно, — я, ваше превосходительство, насмілюся утруднити тому, що секретарі, той... ненадійний народ...

— Що, що, що? — сказав значна особа. — Звідки ви набрались такого духу? звідки ви думок таких набрались? що це за буйство таке повелося поміж молодими людьми проти начальників та вищих!

Значна особа, здавалося, не помітив, що Акакієві Акакійовичу переступило вже за п'ятдесят років. Виходить, якби він і міг назватися молодою людиною, то хіба тільки відносно, тобто відносно до того, кому вже було сімдесят років.

— Чи знаєте ви, кому ви це кажете? Чи розумієте ви, хто стоїть перед вами? Чи розумієте ви це? Я вас питаю!

Тут він тупнув ногою, підвищивши голос до такої сильної ноти, що навіть і не Акакієві Акакійовичу зробилося б страшно. Акакій Акакійович так і обмер, заточився, затрусився всім тілом і ніяк не міг устояти: якби не підбігли тут же сторожі підтримати його, він би звалився на підлогу; його винесли майже непритомного. А значна особа, втішений тим, що ефект перевищив навіть його сподівання, і зовсім захоплений від думки, що слово його може вкинути людину в непритомність, скося поглянув на приятеля, щоб побачити, якої він про це думки, і не без втіхи спостеріг, що приятель перебував у найнепевнішому стані і починав навіть і сам відчувати острах.

Як зійшов зі сходів, як вийшов на вулицю, нічого вже цього не пам'ятав Акакій Акакійович. Він не почував ні рук, ні ніг. За весь вік його ще так сильно не розпікав генерал, та ще й чужий. Він ішов по хуртовині, що свистіла у вулицях, роззявивши рота, збиваючись з тротуарів; вітер, петербурзьким звичаєм, віяв на нього з усіх чотирьох боків, з усіх провулків. Вмить надуло йому в горло жабу, і добився він додому, неспроможний буди сказати жодного слова; весь розпук і зліг у постіль. Таку силу має часом належне розпикання! На другий же день виявилася в нього сильна гарячка. Завдяки великодушній підмозі петербурзького клімату, хвороба пішла швидше, ніж можна було сподіватися, і коли прийшов лікар, то він, помацавши пульс, нічого не надумався зробити, як тільки приписати припарку, єдино вже для того, щоб хворий не залишився без добродійної допомоги медицини; а втім, тут же оповістив йому за півтори доби неминучий капут. Після чого звернувся до хазяйки і сказав: «А ви, матінко, і часу марно не гайте, замовте йому одразу ж соснову труну, бо дубова буде для нього дорога». Чи чув Акакій Акакійович ці вимовлені фатальні для нього слова, а коли чув, то чи вразили вони його тяжко, чи пожалкував він за безталанним життям своїм, — нічого про це невідомо, бо він перебував увесь час у маренні та в гарячці. Видива, одне одного дивніші, ввижались йому безперестанку: то він бачив Петровича і замовляв йому пошити шинель з якимись пастками на злодіїв, що привиджувалися йому безперестанку під ліжком, і він щохвилини кликав хазяйку витягти в нього одного злодія навіть з-під ковдри; то запитував, чого це висить перед ним старий капот його, коли в нього є нова шинель; то здавалося йому, що він стоїть перед генералом, вислухуючи належне розпикання, і промовляє: «Винуват, ваше превосходительство!» — то, нарешті, навіть лихословив, виголошуючи найжахливіші слова, аж стара хазяйка навіть хрестилася, зроду не чувши від нього нічого такого, тим більше, що слова ці вимовлялися безпосередньо за словом «ваше превосходительство».

Далі він говорив цілковиту нісенітницю; так що нічого не можна було зрозуміти; можна було тільки бачити, що безладні слова й думки оберталися все навколо однієї і тієї ж самої шинелі. Нарешті, бідолашний Акакій Акакійович помер. Ні кімнати, ні речей його не опечатували, бо, по-перше, не було спадкоємців, а по-друге, залишилось дуже небагато спадщини, а саме: пучок гусячих пер, десть білого казенного паперу, три пари шкарпеток, два чи три гудзики, що відірвалися від панталонів, і відомий уже читачеві капот. Кому все воно дісталось, Бог відає: цим, признатися, навіть не цікавився розповідач цієї повісті. Акакія Акакійовича одвезли й поховали. І Петербург залишився без Акакія Акакійовича, наче в ньому його ніколи й не було. Зникла і сховалась істота, ніким не оборонена, нікому не дорога, ні для кого не цікава, що навіть не привернула до себе уваги і природодослідника, який не промине настромити на шпильку звичайну муху і роздивитись її в мікроскоп; істота, що зносила покійно канцелярські глузування і без будь-якого надзвичайного діла лягла в домовину, та для якої все ж, хоч перед самим кінцем життя, промайнув світлий гість в образі шинелі, що оживив на мить злиденне життя, і на яку отак потім нестерпно звалилося нещастя, як звалюється воно на голови володарів світу цього!.. Через кілька днів після його смерті послано було до нього на квартиру з департаменту сторожа з наказом негайно з'явитися: начальство, мовляв, кличе; але сторож мусив був повернутися ні з чим, доповівши, що не може вже прийти, і на запитання: «З якої причини?» відповів словами: «Та так: він уже помер; три дні як поховали». Отак довідалися в департаменті про смерть Акакія Акакійовича, і на другий день на його місці сидів інший чиновник, значно вищий на зріст, що виставляв літери не таким рівним почерком, а куди похиліше й косіше.

Та хто міг би уявити, що це ще не все про Акакія Акакійовича, що судилося йому кілька днів прожити гучно по своїй смерті, ніби в нагороду за не помічене ніким життя? Але так трапилось, і бідна історія наша несподівано набуває фантастичного закінчення. По Петербургу раптом пішли чутки, що біля Калинкиного мосту і далеко подалі став появлятися ночами мрець в образі чиновника, що шукає якусь украдену шинель, і, під приводом украденої шинелі, здирає з усіх плечей, не зважаючи ні на чин, ні на звання, всякі шинелі: на котах, на бобрах, на ваті, єнотові, лисячі, ведмежі шуби, одно слово, всякого роду хутра й шкури, які тільки вигадали люди, щоб прикрити власну. Один з департаментських чиновників на власні очі бачив мерця і впізнав у ньому одразу Акакія Акакійовича; але це нагнало на нього такого страху, що він кинувся бігти скільки сили й через те не міг гаразд роздивитись, а бачив тільки, як той здаля посварився на нього пальцем. Звідусіль надходили безперестанку скарги, що спини й плечі, нехай би вже

тільки титулярних, а то й тайних радників, зазнають справжньої простуди з причини частого здирання шинелі. В поліції видано було наказ спіймати мерця хоч би що, живого чи мертвого, і покарати його, для прикладу іншим, найнемилосерднішим способом, і його за малим було не спіймали. Якраз будочник якогось кварталу в Кирюшкиному провулку схопив був уже зовсім мерця за комір на місці злочину, коли той намірився здерти фризіву шинель з якогось відставного музиканта, що свистів у свій час на флейті. Схопивши його за комір, він викликав своїм криком двох товаришів, доручивши їм тримати його, а сам поліз на якусь хвилину за халяву, щоб добути звідти тавлинку з табакою, освіжити на якийсь час шість разів на віку примороженого носа свого; але табака, мабуть, була така, що її не міг витримати навіть і мрець. Не встиг будочник, затуливши пальцем свою праву ніздрю, потягти лівою півжмені, як мрець чхнув так сильно, що зовсім забризкав їм усім трьом очі. Поки вони піднесли кулаки протерти їх, і слід мерця пропав, так що вони й не знали навіть, чи був він справді в їх руках. Відтоді у будочників з'явився такий страх до мерців, що навіть побоювалися хапати й живих. І тільки здаля покрикували: «Гей, ти, рушай своєю дорогою!» — і мрець-чиновник почав з'являтися навіть за Калинкимим мостом, наганяючи великого страху на всіх полохливих людей. Та ми, однак, зовсім забули про одну значну особу, який, правду кажучи, мабуть, чи не був причиною фантастичного повороту, зрештою, зовсім правдивої історії. Насамперед обов'язок справедливості вимагає сказати, що одна значна особа, незабаром по відході нещасного, рознесеного в пух Акакія Акакійовича, відчув щось ніби жаль. Почуття жалю було йому властиве; серце його знало чимало добрих порухів, дарма що чин дуже часто заважав їм виявлятися. Як тільки вийшов з кабінету приїжджий приятель, він навіть задумався про бідолашного Акакія Акакійовича, і з цього часу мало не щодня ввижався йому блідий Акакій Акакійович, що не витримав службового розп'якання. Думка про нього такою мірою непокоїла його, що через тиждень він навіть послав до нього чиновника, щоб довідатись, що він і як, і чи не можна, справді, чим допомогти йому; і коли йому доповіли, що Акакій Акакійович нагло помер з гарячки, це його навіть вразило, він почув докори сумління і весь день був у поганому настрої. Щоб якось розважитись і забути про неприємне враження, вирядився він на вечірку до одного з приятелів своїх, де застав чимале товариство, а що найкраще, всі там були майже в однаковій чині, отож йому ніщо не могло заважати. Це мало надзвичайний вплив на душевний його стан. Він розходився, став приємним у розмові, чемним, одно слово, провів вечір дуже приємно. За вечерею випив він склянок зо дві шампанського — спосіб, що, як відомо, добре впливає щодо веселощів. Шампанське схилило його до всяких

екстреностей, а саме: він надумався не їхати ще додому, а заїхати до однієї знайомої дами, Кароліни Іванівни, дами, здається, німецького походження, до якої він мав зовсім приятельські почуття. Треба сказати, що значна особа був уже чоловік немолодий, добрий сім'янин, поважний батько родини. Два сини, що з них один служив уже в канцелярії, і вродлива шістнадцятилітня дочка, з трохи вигнутим, але гарненьким носиком, приходили щодня поцілувати його руку, приказуючи: «bonjour, papa!»⁶⁹ Дружина його, жінка ще свіжа й навіть зовсім непогана, давала йому спершу поцілувати свою руку і потім, перевернувши її на другий бік, цілувала його руку. Але значна особа цілковито, зрештою, задоволений домашніми родинними ніжностями, вважав за пристойне мати для дружніх стосунків приятельку в іншій частині міста. Ця приятелька була нічим не краща і не молодша за дружину його; але такі вже загадки бувають на світі, і розбиратись у них не наше діло. Отож, значна особа зійшов сходами, сів у сани і сказав кучерові: «До Кароліни Іванівни», — а сам, закутавшись дуже розкішно в теплу шинель, перебував у тому приємному стані, що кращого й не вигадась для росіянина, тобто коли сам ні про що собі не думаєш, а тим часом думки самі впадають в голову, одна за одну приємніші, не завдаючи навіть клопоту ганятися за ними та шукати їх. Сповнений утіхи, він потроху пригадував усі веселі хвилини проведеного вечора, всі слова, що викликали сміх у невеличкому товаристві; багато з них він навіть повторював півголосом і вважав, що вони такі ж смішні, як і раніш, а тому й не дивно, що й сам посміхався від щирого серця. Зрідка заважав йому, проте, поривчастий вітер, що, вихопившись раптом, бог знає звідки і не знати з якої причини, так і стьобав по обличчю, закидаючи його жменями снігу, здиблюючи, як парус, комір шинелі, або враз із надприродною силою накидаючи його на голову йому і завдаючи таким чином безнастанного клопоту з нього виборсуватись. Враз відчув значна особа, що його схопив хтось дуже міцно за комір. Обернувшись, він побачив чоловіка, невеликого на зріст, в старому, поношеному віцмундирі, і не без жаху впізнав у ньому Акакія Акакійовича. Обличчя в чиновника було бліде, як сніг, і мало вигляд зовсім як у мерця. Але жах значної особи переступив усі межі, коли він побачив, що рот мерця скривився і, дихнувши на нього страшною домовиною, вимовив такі слова: «А! то ось ти, нарешті! нарешті, я тебе, той, впіймав за комір! твоя шинель мені й потрібна! не потурбувався про мою, та ще й вилаяв — віддавай же тепер свою!» Бідна значна особа мало не вмер. Хоч який він був крутий у канцелярії та взагалі перед нижчими, і хоч, поглянувши на самий мужній вигляд його та поставу, кожний говорив:

⁶⁹ Добрий день, тату! (франц.)

«У, який характер!» — але тут він, подібно до багатьох, що мають богатирську зовнішність, відчув такий страх, що не без причини почав навіть побоюватись якого-небудь хворобливого припадку. Він сам навіть скинув мерщій з плечей шинель свою і крикнув кучерові не своїм голосом: «Гони щодуху додому!» Кучер, почувши голос, що підвищується звичайно в рішучі хвилини і навіть у супроводі дечого значно більше діючого, втягнув на всякий випадок свою голову в плечі, замахнувся батогом і помчав, як стріла. Хвилин щось за шість значна особа вже був біля ганку свого дому. Блідий, переляканий і без шинелі, замість до Кароліни Іванівни, приїхав він додому, доплентався як-так до своєї кімнати і перебув ніч у такому великому розладі, що на другий день вранці за чаєм дочка сказала йому просто: «Ти сьогодні зовсім блідий, тату». Але тато мовчав і нікому й слова про те, що з ним трапилось, і де він був, і куди хотів їхати. Ця пригода справила на нього сильне враження. Він навіть не так часто почав говорити підлеглим: «Як ви смієте, чи розумієте ви, хто перед вами?»; а коли й говорив, то вже не раніш, як вислухавши спершу, про що мова. Та ще дивніше те, що відтоді зовсім перестав з'являтися чиновник-мрець; видно, генеральська шинель була зовсім до міри; принаймні вже ніде не чути було таких випадків, щоб здирали з кого шинель. А втім, багато невсипущих та клопітливих людей ніяк не хотіли заспокоїтись і говорили, що в далеких частинах міста все ще з'являвся чиновник-мрець. І справді, один коломенсь-кий будочник бачив на власні очі, як показався з-за одного будинку привид; але, будучи з природи своєї трохи безсилий, так що одного разу звичайний підсвинок, кинувшись із якогось приватного дому, збив його з ніг, на превеликий сміх візників, що стояли навколо, з яких він постягав за таке глузування по одному шагу на та-баку, отож будучи безсилим, він не насмівся спинити його, а йшов собі за ним у темряві доти, аж поки привид кінець кінцем озирнувся і, спинившись, запитав: «Тобі чого хочеться?» — і показав такого кулака, якого і в живих не побачиш. Будочник сказав: «Нічого», — та й повернувся одразу ж назад. Привид, проте, був уже куди вищий на зріст, носив превеликі вуса і, попрямувавши, як здавалось, до Обухового мосту, зник зовсім у нічній темряві.

(Переклад А. Хуторяна)

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ДРАМАТУРГІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Бернард Шоу

Пігмаліон

Дія перша

Лондон, 11.15 вечора. Щедрий літній дощ ллє як із відра. Тут і там несамовито верещать свистки, якими підкликають таксі. Пішоходи біжать, щоб сховатися під портиком церкви Св. Павла (не Ренового собору, а церкви Ініго Джонса, що в Ковент-Гардені, біля овочевого ринку); разом із усіма забігають до прихистку дама з дочкою у вечірніх сукнях. Люди похмуро видивляються на дощову завісу, і тільки один чоловік стоїть спиною до всіх, зосереджено щось занотовуючи у своєму записничку.

Церковний годинник вибиває чверть на дванадцяту.

Д о ч к а (стоячи між двома центральними колонами, ближче до тієї, що з лівого боку від неї). Вже ж мене холод аж до кісток діймає. І що там Фредді так довго робить? Уже цілих двадцять хвилин як пішов!

М а т и (стоячи праворуч від дочки). Ну, не двадцять, а менше. Але мав би вже досі піймати нам таксі.

П е р е х о ж и й (що стоїть праворуч від дами). Пані, він не піймає ніякого таксі аж до пів на дванадцяту, коли вони вже вертатимуться, як порозвозять тих, що вийшли з театру.

М а т и. Але ж нам так потрібне таксі! Ми не вистоїмо тут аж до пів на дванадцяту. Це ж гірше нікуди!

П е р е х о ж и й. Що вдієш, пані, — не я це придумав.

Д о ч к а. Мав би Фредді хоч трошки кебети, то вхопив би таксі ще біля дверей театру.

М а т и. Де вже було йому, бідоласі!

Д о ч к а. Люди ж похапали! А він?

Фредді вбігає з дощу, з боку Саутгемптон-стріт, і стає між ними двома, закриваючи мокру парасольку, з якої стікають краплі. Він — молодик двадцяти літ у вечірньому костюмі, штани в нього мокрі вище кісточок.

Д о ч к а. То що, не зловив таксі?

Ф р е д д і. Ніде жодного не дістати — ні за гроші, ні за очі хороші.

М а т и. Ой, Фредді, мусить бути таксі! Ти ж його, певне, й не шукав як слід.

Д о ч к а. Це нестерпно! Чи ти хочеш, щоб ми самі пішли пошукали?

Фредді. Я ж вам кажу: люди розхапали всі машини. Дощ линув так несподівано, і ніхто не був готовий, і кожному враз украй потрібне стало таксі. Я пробіг туди аж до Чарінг-Кросу і в другий бік мало не до Ладгейтського цирку — і ніде жодного вільного таксі!

Мати. А на Трафальгарську площу ти бігав?

Фредді. І на Трафальгарській нічого не було.

Дочка. Ти справді туди бігав?

Фредді. Я добувся аж до вокзалу на Чарінг-Крос. Чи ви б хотіли, щоб я забіг аж до Гаммерсміту?

Дочка. Та ти ж зовсім не старався!

Мати. І справді, який-бо ти безпорадний, Фредді! Іди ж знов і не вертайся, поки не знайдеш таксі.

Фредді. Тільки даремно вимокну як хлющ.

Дочка. А нам що робити? Стояти цілу ніч отут на вітрі, в самих блаженьких сукнях? Самолюбива ж ти свиня...

Фредді. Ну та гаразд — іду вже, йду! *(Розкриває парасольку й кидається бігти в напрямку до Странду, але стикається із квіткаркою, що спішить під укриття, і вибиває кошика з її рук. Сліпучий спалах блискавки й зразу ж за ним оглушливий удар грому створюють ніби оркестровий супровід цієї події.)*

Квіткарка. Ну що се ти, Хреді! Чо ни дивися, куди ступайш, любчику?

Фредді. Даруйте! *(Вибігає.)*

Квіткарка *(збираючи розсіпані квіти і вкладаючи їх назад до кошика)*. От маніри! Ди-ва пучечки хвіялок сатоптав у грязюку! *(Сідає на цоколь колони й сортує квіти, праворуч від дами. З неї аж ніяк не романтична постать. Їй чи вісімнадцять, чи то двадцять років, не більше. На голові у неї матроський брилик із чорної соломки, який чимало назбирав лондонської пилуки та кіптяви й навряд чи коли чистився. Мишача барва її кіс, либонь, не від природи така — те волосся просить, аж пищить, гарячої води та мила. Непривабливий чорний приталений жакет сягає їй мало не до колін, а ще на ній коричнева спідниця із грубим фартушком. Та найплачевніший вигляд мають у неї черевики. Видно, що вона й старається бути чепурною, як тільки може, але поруч із тими дочкою та матір'ю видається дуже брудною. Вродою ніби й не гірша за них, от тільки врода та занехаяна, і ще ж їй потрібні послуги зубного лікаря.)*

Мати. Скажіть, будь ласка, а звідкіля ви знаєте, що мого сина звати Фредді?

Квіткарка. Ой, то це був ваш синок, кажите? Ну, я'би в' 'го луче навчили, то ни тікав би він геть, коли россилав квіточки бідній дівчині, а заплатив би за шкоду! Чи ви-и заплатите мені? *(Перепрошуєм, але надалі нам доведеться облишити ці відчайдушні спроби відтворити квіткарчину говірку, якої поза межами Лондона ніхто не збагне без спеціальної фонетичної абетки.)*

Дочка. І не подумайте платити їй, мамо! Чого захотіла!

Мати. Прошу тебе, Кларо, не борони мені. Маєш ти дрібні гроші?

Дочка. Ні — нічого дрібнішого за шестипенсовика не маю.

Квіткарка *(з надією)*. То я вам його розміню, добра пані!

Мати *(до Клари)*. Дай мені! *(Клара неохоче розлучається з грішми.)* Ось! *(До дівчини.)* Це вам за квіти.

Квіткарка. Щиро дякую вам, пані!

Дочка. Візьміть з неї решту! Воно ж коштує всього пенні за пучечок.

Мати. Притримай-но язика, Кларо! *(До дівчини.)* Можете не віддавати решти.

Квіткарка. Ой, спасибоньки, пані!

Мати. А зараз скажіть мені: звідкіля ви знаєте ім'я того молодого джентльмена?

Квіткарка. Та не знаю я його!

Мати. Я чула, як ви звернулись до нього на ім'я — Фредді! І не думайте мене обдурити!

Квіткарка *(протестуючи)*. Ніхто й не думає вас обдурювати! Ну сказала на нього Фредді чи там Чарлі — так і ви могли б сказати, коли б говорили до когось чужого й хотіли приподобитися йому.

Дочка. Викинути шестипенсовика на вітер! Хай би вже Фредді знався собі з ким хоче. *(Щоб показати обурення, заходить за колону.)*

Літній джентльмен — симпатичний тип старого військового — забігає під портик і закриває парасоллю, з якої скрапує вода. У нього, як і в Фредді, ноги геть мокрі до кісточок. Він у вечірньому костюмі й легкому пальтечку. Стає на те місце, яке звільнила дочка.

Джентльмен. Ху!

Мати *(до джентльмена)*. Ох, пане, чи є хоч яка ознака, що воно припиняється?

Джентльмен. Де там! Хвилини дві тому полило ще гірше. *(Підходить до цоколя поруч того місця, де сидить квіткарка, ставить ногу на цоколь і нахилиється, щоб відкотити холоші штанів.)*

Мати. Ох, лишенько! *(Засмучено йде за колону до дочки.)*

Квіткарка (*користуючись близькістю джентльмена, аби заприятелювати з ним*). Полило ще гірше — так це признака, що скоро перестане. Тож веселіше, копитане, та купіть квіточку в бідної дівчини!

Джентльмен. Даруйте, але я не маю дріб'язку.

Квіткарка. А я вам розміню, копитане.

Джентльмен. Розміняєте фунт? Дрібнішого нічого не маю.

Квіткарка. Та що ви! Ох, купіть у мене квіточку, копитане! Я можу розмінити півкрони. Візьміть ось це — за два пенси!

Джентльмен. Не мороч мені голови, будь доброю дівчиною! (*Мацає по своїх кишенях.*) У мене й справді немає дріб'язку... Стривай: ось тобі три монетки по півпенса, якщо це тебе зарятує. (*Відходить до іншої колони.*)

Квіткарка (*розчаровано, але зміркувавши, що півтора пенса це краще, ніж нічого*). Спасибі, пане.

Перехожий (*до дівчини*). Будь обачна — краще дай йому за це квітку! Там он, у тебе за спиною, стоїть типчик і записує кожнісіньке слово з твоїх уст. (*Усі обертаються до чоловіка, який занотовує щось собі в записничку.*)

Квіткарка (*нажахано зриваючись на рівні ноги*). Що я поганого зробила — що заговорила до того пана? Я маю право продавати квіточки де завгодно, аби тільки не стовбичила людям на дорозі. (*Впадаючи в істерику.*) Я — порядна дівчина, пособіть мені! Я не зачіпала його — тільки просила купити у мене квіточку!

Зчиняється галас. Публіка здебільшого співчуває квіткарці, засуджуючи однак, її надмірну вразливість.

Глядачі, котрі старші, розважливіші, поплескують її заспокійливо по плечах, примовляючи: «Ну чого ти голосиш?» — «Хто тебе кривдить?» — «Ніхто тебе не зачепить.» — «І чого кричати?» — «Ну годі-бо!» — «Вгамуйся!» Не такі терплячі велять їй заткнутись, питаються нечемно, чи «всі в неї вдома». Хто стоїть далі, не знаючи, в чому річ, тиснеться наперед, і галасу стає ще більше від запитань та відповідей на них: «Що за колотнеча?» — «А що вона?» — «А він де?» — «Та там нишпорка її записує!» — «Хто? Оцей?» — «Еге ж, оцей-о... Вимагала грошей у джентльмена». І таке інше.

Квіткарка (*протискаючись до джентльмена, що кричить несамовито*). Ой, паночку, скажіть йому, щоб не писав на мене! Ви й не знаєте, що мені од того буде! Вони ж заберуть у мене дозвіл торгувати й виженуть мене на вулицю за те, що ніби чіплялася до мужчин. Вони...

Записувач (*виступаючи наперед, праворуч від неї, а решта з'юрмлюється за ним*). Ну, годі! Годі, годі! Хто тебе кривдить, ти, дурна дівчино? За кого ти мене маєш?

Перехожий. Все гаразд — він джентльмен: гляньте-но на його чи-ри-вики! (*Пояснює записувачеві.*) Вона подумала, що ви — поліцейський навушник, пане!

Записувач *(із жвавим інтересом)*. А що таке «поліцейський навушник»?

Перехожий *(неспроможний пояснити)*. Це-е...ну та це поліцейський навушник та й годі! Як ще це назвати? Той, хто винюхує та доносить.

Квіткарка *(все ще істерично)*. Я вам на Біблії присягну: щоб коли хоч словечко...

Записувач *(владно, але добродушно)*. Ну, помовч, помовч. Невже я схожий на полісмена?

Квіткарка *(аж ніяк не заспокоївшись)*. Тоді нащо вам записувати мої слова? Звідкіля мені знати, чи правильно ви мене записали? Ану покажіть, що ви там нашкрябали про мене! *(Записувач розкриває свого записника й твердою рукою тримає перед її носом, хоча юрба, намагаючись читати через його плече, напирас, і хтось слабший не встояв би.)* Що це? Тут написано якось не так. Я цього не вчитаю!

Записувач. А я вчитаю. *(Читає, достеменно відтворюючи її вимову.)* «Висиліше, копитане...»

Квіткарка *(дуже сприкрено)*. Це ви того, що я назвала його *копитаном*? Я ж не хотіла його скривдити! *(До джентльмена.)* Ой, паночку, попросіть його не писати на мене ахта за одне те слово! Ви ж...

Джентльмен. Акта? Я нікого не виню й не треба ніякого акта. *(До записувача.)* Справді, пане, якщо ви — детектив, то вам нічого братись захищати мене від докучливих молодих жінок, поки я не попрошу вас. Адже всі бачили, що дівчина не мала нічого лихого на думці.

Юрба *(демонструючи проти поліційної сваволі)*. Авжеж, усі бачили! Яке вам до неї діло? Нічого пхати носа, куди не слід! Вислужується чоловік! Записує, що люди говорять! Дівчина йому й слова не мовила! А якщо й сказала, то що? Добре мені діло: вже дівчині й від дощу не можна заховатись без того, щоб її не скривдили!.. *(І так далі, і таке інше. Найчутливіші із заступників відводять квіткарку назад до її місця на цоколі, де вона сідає і силкується погамувати своє хвилювання.)*

Перехожий. Ні, він не нишпорка. Просто він із тих, хто всюди пхає свого носа, хай йому абищо! Кажу вам: гляньте на його чи-ри-вики.

Записувач *(обернувшись до нього, приязно)*. А як там поживають усі ваші у Селсі?

Перехожий *(підозріло)*. Хто сказав вам, що мій рід із Селсі?

Записувач. Та не переймайтеся. Бо таки з Селсі. *(До квіткарки.)* А як це вас занесло так далеко на схід? Ви ж народилися в Ліссон-Грові?

Квіткарка (*жахнувшись*). Ой, та що поганого в тому, що я вибралася з Ліссон-Грову? Я там жила у такому хліві — свиней і то тримають у кращому приміщенні; а платила по чотири й шість на тиждень! (*Плаче.*) Ой-бги-бги-бги-ии...

Записувач. Та живіть, де хочете, тільки не зчиняйте ревища.

Джентльмен (*до дівчини*). Ну тихо, тихо! він тебе не зачепить: ти маєш право жити, де тобі хочеться.

Саркастичний перехожий (*протиснувшись поміж записувачем і джентльменом.*) Хоч би й у палатах на Парк-Лейні! А я хотів би позмагатися з вами у житловому питанні, саме так!

Квіткарка (*поринувши у невеселі роздуми над своїм кошиком, примовляє сама до себе дуже пригнічено*). Я хороша дівчина, хороша.

Саркастичний (*не звертаючи на неї уваги*). Знаєте ви, звідкіля я родом?

Записувач (*не роздумуючи*). Із Гокстона.

Тут і там хихотіння. Народ непомалу зацікавлюється дійством, яке творить записувач.

Саркастичний (*вражено*). Ну, хто б подумав! Ви таки всезнайко, хай вам абищо!

Квіткарка (*все ще леліючи свою покривджену гордість*). Яке в нього право втручатися в мої діла? Аніякого права!

Перехожий (*до неї*). Звісно, що ніякого. А ти йому так не даруй цього. (*До записувача.*) Слухайте-но: які такі законні підстави маєте ви знати все про людей, котрі про вас і знать не знають?

Квіткарка. Хай він там балака, що хоче, а мені з ним ніякого гендлю мати не хочеться.

Саркастичний. Атож: скажіть і джентльменові, звідки він, якщо вам охота ще погадати.

Записувач. Челтнем, Гарроу, Кембрідж та Індія.

Джентльмен. Все правильно.

Регіт. Симпатії схиляються на бік записувача. Вигуки: «Вчистив йому як по писаному!» — «Він усе про всіх знає!» — «Чули, як він розказав панові, звідки той походить?» — тощо.

Джентльмен. Чи смію запитати вас, пане: ви цим заробляєте собі на прожиття у мюзик-холі?

Записувач. Я вже подумував про це. Може, колись і цим займуся.

Дощ перестав, і люди з дальшого краю натовпу один по одному розходяться.

Квіткарка (обурена тим, що всі засимпатизували записувачеві). Ніякий він не джентльмен, ні-ні! бідну дівчину ображає!

Дочка (втративши терпець, ліктями пробивається і штовхає джентльмена, який чемно відходить за колону). Де лихий носить нашого Фредді? Я схоплю пневмонію, як ще хоч хвилину простою на цьому протязі!

Записувач (сам до себе, квапливо занотовуючи її вимову «пневмонії»). Ерлскорт!

Дочка (люто). Прошу вас тримати при собі свої нахабні зауваження!

Записувач. Невже я вимовив це вголос? Просто вихопилось. Прошу пробачення. А ваша матінка, безперечно, з Епсома.

Мати (виходячи наперед і стаючи поміж дочкою і записувачем). Чудеса та й годі! Я виросла в Тлуст-Леді-парку, що біля Епсома.

Записувач (галасливо тішачись). Ха! Ха! Тлуст-Леді-парк! Достобіса колоритна назва! Але даруйте мені... (До дочки). Вам потрібне таксі, чи не так?

Дочка. Не смійте чіпати мене!

Мати. Ну, Кларочко, прошу тебе! (Дочка на відповідь сердито знизує плечима й погордо відходить геть.) Ми були б такі вдячні вам, пане, коли б ви знайшли для нас таксі! (Записувач дістає з кишені свистка.) Ой, спасибі вам! (Відходить до дочки.)

Записувач пронизливо свистить.

Саркастичний. Бачите? Так я й знав: він просто перевдягнений поліцай!

Перехожий. То не поліцейний свисток — то свисток спортивний.

Квіткарка (все ще поглинута своїми ображеними почуттями). Він не має права зазіхати на мою репутацію! Мені своя репутація так само дорога, як і першій-ліпшій леді.

Записувач. Чи ви помітили: вже зо дві хвилини, як дощ припинився?

Перехожий. Таки припинився! Чом би не сказати цього зразу? А то ми витратили стільки часу, слухаючи ваше дурне базікання. (Йде з-під укриття, прямуючи до Странду.)

Саркастичний. А я вам скажу, де ви виросли. Ваш рідний дім — Анвел. Вертайтеся до свого притулку, де всі такі мудрі, як ви.

Записувач (послужливо). Не Анвел, а Ганвел.

Саркастичний (зумисне кривляючись, щоб показати, як по-різному вони розмовляють). Спасибі, пане-вчителю! Ха, ха! Зоставайтеся здоровесенькі! (Торкається рукою свого капелюха з підкреслено глузливою шанобливістю і звільна йде геть.)

Квіткарка. Отак страхати людей! А якби на нього отак?

М а т и. От уже й вигоднилось, Кларо! Ходімо, прогуляймося до автобуса! *(Підібравши свої спідниці вище кісточок, квапливо йде в напрямку до Странду.)*

Д о ч к а. А як же таксі... *(Мати її вже не чує).* Ох, яка докука! *(Сердито йде слідом за матір'ю.)*

Всі вже досі порозходились, окрім записувача, джентльмена та квіткарки, що сидить, даючи лад кошикові й стиха нарікаючи на лиху свою долю.

К в і т к а р к а. Бідна я дівчинонька! Як та м'ята при дорозі: хто не йде, той скубне.

Д ж е н т л ь м е н *(вертаючись на попереднє своє місце ліворуч від записувача).* Чи можна вас запитати: як це у вас виходить?

З а п и с у в а ч. Сама фонетика, більш нічого. Сама наука про вимову. Це мій фах і моє улюблене захоплення. Щасливий той, хто може зробити зі свого хобі прожиток! От ви можете відрізнити за наріччям, хто з Ірландії, а хто — з Йоркширу. А я визначаю місце кожної людини в межах шести миль. У Лондоні — в межах двох миль, іноді — двох вулиць.

К в і т к а р к а. Істида він не має, нелюд, боягуз!

Д ж е н т л ь м е н. А що, цього вам стає на прожиток?

З а п и с у в а ч. О так, ще й на добрий прожиток! Наш вік — вік вискочнів. Скоробагато починають у Кентиш-тауні з вісьмома десятками фунтів на рік і незабаром опиняються на Парк-Лейн із ста тисячами річного прибутку. Хочуть вони позбутися свого Кентиш-тауна і не можуть: видають себе кожнісіньким словом! Я ж можу навчити їх...

К в і т к а р к а. Сікається до бідної дівчини! Не твоє мелеться — не бігай з...

З а п и с у в а ч *(вибухає).* Особо жіночого роду! Негайно припини це огидне скигління або пошукай собі прихистку десь під іншим храмом!

К в і т к а р к а *(з несмілим викликом).* Я маю таке саме право бути тут, як і ви!

З а п и с у в а ч. Створіння, що видає такі гнітючі й поглинаючі звуки, не має права бути хоч би й де — не має права на життя! Затям: ти — людська істота, наділена душею і божественним даром ясного, виразного слова, а твоя рідна мова — це мова Шекспіра, Мільтона та Біблії, тож не курникай тут, неначе хвора голубиця!

К в і т к а р к а *(цілковито приголомшена, втягнувши голову в плечі й спідлоба витріщившись на нього із змішаним почуттям зачудування й протесту).* Ах-ах-ах-о-о-о-у!

З а п и с у в а ч *(знов вихопивши записника з кишені).* Господи! Що за звук! *(Записує, тоді випростує руку з розгорнутим записником і читає, точно відтворюючи її голосівки.)* Ах-ах-ах-о-о-о-у!

Квіткарка (*розсмішена його лицедійством, сміється мимоволі*). А хай йому!

Записувач. Бачите оцю істоту з її вуличною англійщиною? Таж оця англійщина не дасть їй виповзти з канави, поки її й віку. Так от, пане, за три місяці я провів би цю дівчину як герцогиню на садовий прийом до якого-небудь посла. Міг би навіть улаштувати її покоївкою в якоїсь леді чи продавщицею в крамниці, а для цього потрібно краще розмовляти по-англійському.

Квіткарка. Про що це ви?

Записувач. А про те саме — ти, розчавлена капустано, ти, ганьбо шляхетної архітектури цих колон, ти, втілена кривдо англійської мови: я міг би зробити з тебе царицю Савську. (*До джентльмена.*) Ви повірите в таке?

Джентльмен. Авжеж, повірю. Я сам вивчаю індійські діалекти і...

Записувач (*із жвавим зацікавленням*). Справді? А чи знайомі ви з полковником Пікерінгом, автором «Санскритського розмовника»?

Джентльмен. Я ж і є полковник Пікерінг. А ви хто?

Записувач. Генрі Гігінс, автор «Універсальної абетки» Гігінса.

Джентльмен (*з ентузіазмом*). Я ж приїхав з Індії, аби познайомитися з вами!

Гігінс. А я збирався в Індію, аби з вами познайомитися!

Пікерінг. Де ви мешкаєте?

Гігінс. Вімпол-стріт, 27А. Приходьте до мене завтра.

Пікерінг. Я зупинився в «Карлтоні». Ходімо зараз зі мною та й погмонімо трохи за вечерею.

Гігінс. А й справді!

Квіткарка (*до Пікерінга, коли той проходить повз неї*). Купіть квіточку, ласкавий пане! Мені ж нічим заплатити за квартиру.

Пікерінг. У мене дійсно немає дрібних грошей. Перепрошую. (*Іде геть.*)

Гігінс (*обурений брехливістю дівчини*). Брехуха! Ти ж була сказала, що можеш розміняти півкрони.

Квіткарка (*скочивши на ноги, у відчаї*). Чи ти цвяхами начинений, ти, колючка?! (*Шпурляючи кошика йому під ноги.*) Забирай усе це до бісу за шість пенсів!

Годинник на дзвіниці вибиває половину дванадцятої.

Гігінс (*вчуваючи в годинникових ударах глас Божий, що докоряє йому за фарисейський брак милосердя до вбогої*). Нагадує! (*Урочисто підіймає свого капелюха, тоді кидає жменю монет у кошик і йде слідом за Пікерінгом.*)

Квіткарка *(дістаючи з кошика півкрони)*. Ах-оо-уу! *(Дістаючи два флорини.)* Ааах-оо-уу! *(Дістаючи ще кілька монет.)* Аааааах-оо-уу! *(Дістаючи півсоверена.)* Аааааааааах-оо-уу!

Фредді *(вискакуючи з таксі)*. Зловив врешті одне! Егей! *(До дівчини.)* Де ті дві дами, що тут стояли?

Квіткарка. Пішли на автобус, коли дощ перестав.

Фредді. І залишили мене з цим таксі! Прокляття!

Квіткарка *(величаючись)*. Не журіться, юначе! Я поїду на ваших *таксах* додому. *(Не йде, а пливе до машини. Водій відводить руку за спину й міцно тримає дверцята, щоб не впустити її. Цілком розуміючи його недовіру, квіткарка показує водієві жменю грошей.)* Плата за таксі — дрібничка для мене, Чарлі! *(Той осміхається й відчиняє дверцята.)* Отак! А куди кошика діти?

Водій. Давай сюди. Два пенси доплати.

Квіткарка. Ні — ще хто-небудь його побачить. *(Силоміць запихає кошика в машину й сідає сама, розмовляючи далі вже через віконечко.)* До побачення, Фредді!

Фредді *(зачудовано підіймаючи капелюха)*. До побачення!

Водій. Куди ж вам?

Квіткарка. До Бухигнему.

Водій. До якого Букогнему?

Квіткарка. Ти що, не знаєш, де це? В Грін-парку, де живе король! Бувай здоровий, Фредді! Не стовбич, наче я тебе тримаю. Бувай!

Фредді. До побачення! *(Йде геть.)*

Водій. Слухай! Що ще за Букогнем? Нащо тобі здався Букогнемський палац?

Квіткарка. А нінащо. Але той хлопець не повинен був того знати. Вези мене додому.

Водій. Куди ж це?

Квіткарка. Ейнджел-корт, Друрі-лейн, біля Міклджонової гасової крамнички.

Водій. Оце вже більш схоже на правду, Джуді. *(Рушає.)*

Подаймося слідом за таксі до входу в Ейнджел-корт — вузьку арочку поміж двох підприємств, одне з яких — Міклджонова гасова крамниця. Тут таксі зупиняється, квіткарка висідає, тягнучи кошика за собою.

Квіткарка. Скільки?

Водій *(показуючи на лічильник)*. Читати вмієш? Шилінг.

Квіткарка. Цілий шилінг за дві хвилини?

Водій. Дві хвилини чи десять — одна плата.

Квіткарка. Ну, як на мене, то це несправедливо.

Водій. Ти коли-небудь їздила в таксі?

Квіткарка (з гідністю). Сотні, тисячі разів, юначе!

Водій (глузуючи з неї). Молодця, Джуді! Бажаю тобі розжитися з того шилінга.

Вітання всій родині! Бувай здорова! (Їде геть.)

Квіткарка (почуваючись приниженою). Яке нахабство!

Вона підіймає кошика й бреде, насилу переставляючи ноги, до свого помешкання — крихітної кімнатчини, обклеєної хтозна-колишніми шпалерами, що пообвисали у вогких місцях. Розбиту шибку у вікні заклеєно папером. На стіні пришпилено видерті з газет портрет популярного актора й сторінку модних дамських суконь, яких бідній квіткарці з її статками нізащо купити. У вікні висить пташина клітка, але її мешканець давно здох, тож клітка — всього лиш пам'ять про нього.

Оце й усі предмети розкоші, що їх можна тут побачити, а решта — мінімум потреб убогості, менше якого не буває: перехняблене ліжко, де купують лежать усякі укривачки, що дають хоч скількись тепла; застелена ганчіркою скриня, на якій миска й дзбанок, а вище — невеличке дзеркальце; стілець і стіл, що відслужили своє у чийсь кухні в передмісті, та ще американський будильник на поличці над каміном, якого не розтоплюють. Кімната освітлюється газовою лампою, в лічильнику-автоматі якої лежить одне пенні.

Квартплата — чотири шилінги за тиждень.

Отут квіткарка, хронічно стомлена, але надто схвильована, щоб лягти спати, сідає і починає рахувати нові багатства, мріючи та розмірковуючи, що б його з ними зробити; а тоді в лампі кінчається газ, і це викликає в її душі почуття втіхи: це ж можна вкинути в лічильник іще одне пенні, не шкодуючи за ним. Але

цей щедротний настрій аж ніяк не загасив в дівчині гризуче відчуття потреби ощаджати, й вона зметикувала: мріяти й розмірковувати в ліжку буде куди дешевше й тепліше, ніж сидіти на стільці без вогню в кімнаті, хоч і при світлі. Тож вона знімає з себе хустку й спідницю і шпурляє на купу всякої всячини, що править за ковдри. Тоді, дригнувши ногою, другою, скидає туфлі й у всьому, що на ній лишилося, не перевдягаючись, залазить у постіль.

Дія друга

Одинадцята година наступного ранку. Гігінсова лабораторія на Вімполь-стріт. Це кімната на другому поверсі, будована як вітальня; вікна її виходять на вулицю. Двостулкові двері якраз посеред тильної стіни; хто заходить, бачить у кутку по праву руч дві високі картотечні шафи, притулені спинками до стін і під прямим кутом одна до одної. У цьому кутку стоїть письмовий стіл, а на ньому фонограф, ларингоскоп, ряд невеличких органних трубок із міхами, набір скляних трубок, подібних до тих, що надягають на газові лампи, і пальники, приєднані гумовою трубкою до газового вентиля у стіні; кілька різної величини камертонів, натурального розміру муляж половини людської голови, де видно в розтині голосові органи, а також ящик із запасними восковими валиками для фонографа.

Трохи далі в кімнаті, так само по праву руч, видно камін, а біля нього, трохи ближче до дверей, вигідне, обтягнене шкірою крісло та ще відерце з вугіллям. Годинник на каміновій поличці. Між каміном і столом, на якому фонограф, стоїть журнальний столик. По другий бік дверей, ліворуч, як заходити, стоїть шапка з неглибокими шухлядами. На ній телефон і телефонний довідник. Весь куток за шафкою і майже всю бічну стіну займає величезний рояль, із клавіатурою в найдальшому від дверей кутку й лавою для музиканта, на всю довжину клавіатури. На роялі — десертний таріль, на якому горою фрукти й солодощі, здебільшого шоколадні цукерки.

Посеред кімнати немає нічого. Окрім крісла, лави біля рояля й двох стільців біля столу з фонографом, є ще один стілець — для гостей. Він стоїть біля каміну. На стінах — гравюри, здебільшого роботи Піранезі, й портрети в техніці мецо-тинто. Олійних картин немає.

За столом сидить Пікерінг — він саме кладе кілька карток і камертон, якими щойно користувався. Гіггінс стоїть біля нього, засуваючи назад дві чи три витягнені шухлядки картотеки. В ранковому освітленні він виглядає міцним, жвавим, апетитним чоловіком літ сорока чи десь близько того. На ньому ділового крою чорний сурдут із білим накрохмаленим комірцем та чорною шовковою краваткою. Це — тип енергійного науковця, який щиро, навіть одержимо зацікавлюється всім, що можна вивчати як предмет науки, але байдужий і до самого себе, й до інших людей — зокрема й до їхніх почуттів. Незважаючи на зрілі літа й зріст дорослої людини, він насправді вельми схожий на нестриману дитину: коли він щось «помічає», то лише захоплено й галасливо, і його треба глядіти, мов яке маля, аби ненавмисне не накоїв лиха. Поведінка його коливається від добродушних наскоків, коли він у доброму гуморі, до бурхливої дражливості, коли щось виходить не так, як йому хочеться; але він такий цілковито щирий та позбавлений зла, що його не можна не любити навіть у хвилини його найбільшої нерозважливості.

Гіггінс (*засуваючи останню шухлядку*). Ну, здається, більше й показувати нічого.

Пікерінг. Це просто вражає! Знаєте, я й половини не засвоїв.

Гіггінс. То, може, пройдемо щось із цього заново?

Пікерінг (*підвівшись і перейшовши до каміна, де стає спиною до вогню*). Ні, дякую, — не зараз. Я геть видихався. На сьогодні досить.

Гіггінс (*ідучи слідом за ним і стаючи по його ліву руку*). Стомилися слухати звуки?

Пікерінг. Так! Це жахливе напруження. Я трохи пишався собою, що спроможний вимовляти двадцять чотири виразно відмінні голосівки, але ви з вашими ста тридцятьма заткнули мене за пояс. Хоч убийте, не чую аніякої різниці між більшістю з них!

Гіггінс (*хихочучи й переходячи до рояля по солодощі*). Ну, цього можна напрактикуватися. Спочатку ви не чуєте ніякої різниці, але ви слухаєте, слухаєте й незабаром переконуюетесь: усі вони такі ж відмінні, як А та Б.

До кімнати зазирає місіс Пірс, Гіггінсова економка.

У чому річ, місіс Пірс?

Місіс Пірс (*вагаючись, явно спантеличена*). Пане, вас хоче бачити якась молода особа.

Гіггінс. Молода особа! Що ж їй треба?

Місіс Пірс. Ну, бачите, вона заявляє, що ви будете раді, коли довідається, чого вона прийшла. Проста собі дівчина, пане. Проста-простісінька. Я мала б відправити її геть, але подумала: а може, ви захочете, щоб вона наговорила вам у ті ваші машини? Сподіваюсь, я не встругнула дурниці, але ж часом ви запрошуєте до себе таких химерних людей... То ви вже даруйте мені! Я певна, пане...

Гіггінс. Ну-ну, не переймайтесь так, місіс Пірс! У неї цікава вимова?

Місіс Пірс. Ой, це справді щось жахливе, пане! Не втямлю, як ви можете цікавитися такими речами.

Гіггінс *(до Пікерінга)*. Нумо, запросимо її! Проведіть її сюди, місіс Пірс. *(Кидається й дістає нового валика, щоб закласти у фонограф.)*

Місіс Пірс *(позбувшись тільки половини своїх сумнівів)*. Гаразд, пане. Ваша воля! *(Іде вниз по східцях.)*

Гіггінс. От і поталанило нам трохи! Покажу вам, як я роблю записи. Ми розговоримо її, і я запишу її спочатку в Белловій «видимій мові», а тоді в транскрипції світа. Потім зафіксуємо її на фонографі, й ви зможете прокручувати запис скільки хочете, звіряючи звук із писаною транскрипцією.

Входить схвильована Квіткарка. На ній капелюх із трьома страусячими пір'їнами: жовтогарячою, блакитною та червоною. Фартушок на ній майже чистий, трохи почистила вона й непривабливого свого жакета. Пафос цієї жалюгідної постаті, з усім її невинним марнославством і вдаваною поважністю, зворушує Пікерінга, що випростався уже при появі місіс Пірс. Що ж до Гіггінса, то цей однаково насипався і на чоловіків, і на жінок, і репетував до небес, аби не поклали йому на плечі хреста з пір'їну завважки, а між двома статями проводив одну-єдину різницю: жінок він умовляв, як дитя нянечку, коли хоче щось випросити у неї.

Гіггінс *(різко, впізнавши її з неприхованим розчаруванням і зразу ж по-дитячому роблячи з цього нестерпну прикрість)*. Ну, та це ж та дівчина, яку я занотував учора ввечері! Пуття з неї ніякого: ліссонгровського жаргону я вже зробив собі записів, скільки хотів, і не збираюсь витратити на це зайвого валика. *(До дівчини.)* Забирайся геть — мені ти не потрібна.

Квіткарка. А ви не будьте такі зухвали! Бо ще й не вислухали, чого я прийшла. *(До місіс Пірс, що на порозі чекає подальших вказівок.)* Ви сказали йому, що я приїхала на таксах?

Місіс Пірс. Які дурниці, дівчино! Невже ти гадаєш, що такому джентльменові, як містер Гіггінс, залежить на тому, чим ти там приїхала?

Квіткарка. Ти ба, які ми горді! Але ж він не гребує уроками, тільки не він: сама чула, як він казав. Що ж, я не прийшла сюди випрошувати *кумпліментів*, і якщо мої гроші не підходять, то подамся деінде.

Гіггінс. Не підходять для чого?

Квіткарка. Не для чого, а для кого: не підходять для ва-ас! Тепер ви втямили, ге ж? Я прийшла брати уроки, ось так! І платитиму за них теж, будьте певні!

Гіггінс *(ошелешено)*. Ну!!! *(Хапнувши повітря, бо йому забило дух.)* І що ж я, по-твоєму, повинен тобі відповісти?

Квіткарка. Я думаю собі, коли б ви були джилътменом, то сказали б мені сісти. Чи ж я не сказала, що принесла вам заробіток?

Гіггінс. Що ж нам робити, Пікерінгу: попросити це нахабне дівчисько сісти чи викинути його у вікно?

Квіткарка *(злякано забігши в куток до рояля й зацьковано роззираючись звідти)*. Ах-ах-ох-о-о-о-у! *(Ображено пхикаючи.)* Не хочу, щоб мене взивали нахабним дівчиськом! Адже я сказала, що платитиму, як леді.

Обидва чоловіки остовпівши з подиву, видивляються на неї з другого кінця кімнати.

Пікерінг *(лагідно)*. Чого ж ви бажаєте?

Квіткарка. Бажаю стати продавчиною у квітковому магазині, щоб не стирчать із кошиком на розі Тотнем-Корт-роуд. Але ж мене туди не візьмуть, поки я не навчуся балакати по-панському. А він же сказав, що міг би навчити мене. Ну, ось я і прийшла, і ладна платити йому, нічого не випрошую, а він: викину! — наче я покидьок.

Місіс Пірс. Як це ви, дівчино, могли собі придумати таку дурницю, ніби ви спроможні платити містерові Гіггінсу?

Квіткарка. А чом би й ні? Я знаю, скільки платять за уроки, як і ви знаєте, і я готова платити, скільки треба.

Гіггінс. Скільки ж?

Квіткарка *(тріумфуючи, вертається ближче до нього)*. Оце ви нарешті заговорили! Я знала, що ви не втерпите, коли вчуєте нагоду забрать собі назад дещичку з того, що ви кинули мені учора ввечері. *(По-змовницьки.)* Були гульнули трохи, ге ж?

Гіггінс *(владно)*. Сідайте!

Квіткарка. Ох, якщо ви хочете розважитись за мій рахунок...

Гіггінс *(громовим голосом)*. Сідайте!!!

Місіс Пірс *(суворо)*. Сідайте, дівчино. Робіть, як вам кажуть.

Квіткарка. Ах-ах-ах-о-о-у! *(Вона стоїть, із змішаним виразом зятості й збентеження на обличчі.)*

Пікерінг *(дуже чемно)*. Будьте ласкаві, сідайте! *(Ставить третього стільця біля килимка перед каміном, поміж собою і Гіггінсом.)*

Квіткарка *(сором'язливо)*. То вже й сяду! *(Вона сідає; Пікерінг вертається до килимка.)*

Гіггінс. Як вас звати?

Квіткарка. Еліза Дулитл.

Гіггінс *(поважно декламує)*.

Еліза, Елізабет, Бетсі та Бес

Шукали у лісі пташиних яєць...

Пікерінг. Гніздечко знайшли, в нім яєчок чотири...

Гіггінс. Взяли по одньому — трійко лишили.

Чоловіки сміються, щиро тішачись своїм жартом.

Еліза. Ой, не дурійте!

Місіс Пірс (*стаючи в Лайзи за спиною*). Ви не повинні казати отаке джентльменові.

Еліза. А чого він не говорить до мене розсудливо?

Гіггінс. Повернулися до діла! Скільки ж ви пропонуєте платити мені за уроки?

Еліза. О, я знаю, що по чім! Одна пані, подруга моя, бере уроки *храницької* у щирого *храницького джильтмена* — по вісімнадцять пенсів за годину. Либонь, совість вам не дозволить здерти з мене за навчання моєї рідної мови стільки ж, скільки б ви взяли за *храницьку*. Тож я даю вам шилінг — і не більш! Або так, або ніяк!

Гіггінс (*походжаючи туди-сюди по кімнаті й брязкочучи ключами та монетами в кишенях*). Знаєте, Пікерінгу, коли розглядати шилінг не як просто шилінг, а як певний відсоток заробітку цієї дівчини, то для неї він буде все одно що шістдесят чи сімдесят гіней для мільйонера.

Пікерінг. Як це?

Гіггінс. От полічіть. Мільйонер дістає близько ста п'ятдесяти фунтів на день. А вона заробляє якихось півкрони.

Еліза (*набундючившись*). Хто вам сказав, що я тільки...

Гіггінс (*розвиває думку, не звертаючи на неї уваги*). За один урок вона пропонує мені дві п'ятих від свого денного заробітку. А дві п'ятих мільйонерського денного прибутку складе фунтів шістдесят. Це чимало. святий Боже, це пребагато! Більшої плати мені зроду ще ніхто не пропонував.

Еліза (*нажахано скочивши на ноги*). Шістдесят фунтів! Та що це ви кажете? Ні, я не пропонувала вам шістдесят фунтів! Де я дістану...

Гіггінс. Притримайте язика.

Еліза (*плачучи*). Але ж я не маю шістдесяти фунтів! Ох...

Місіс Пірс. Не плачте, дурна дівчино! Сядьте. Ніхто не зачепить ваших грошей.

Гіггінс. Але зараз хтось зачепить вас мітлою, якщо не перестанете киснути. Сядьте!

Еліза (*скоряючись, поволі сідає*). Ах-ах-ах-о-о-у! Можна подумати, ніби ви — мій батько.

Гіггінс. Якщо вже я вирішу взятись за ваше навчання, то буду для вас гірший за двох батьків. Натє! *(Простягає їй свого шовкового носовичка.)*

Еліза. Навіщо це?

Гіггінс. Втирати очі. Втирати будь-яку частину вашого обличчя, де тільки проступить волога. Затямте: оце ваш носовичок, а це — рукав. Не переплутайте одного з одним, якщо ви хочете стати продавщицею у магазині!

Геть спантеличена Еліза дивиться на нього безпорадними очима.

Місіс Пірс. Ви тільки марно тратите на неї слова, містере Гіггінсе: вона вас не розуміє! До того ж, ви жорстоко помиляєтеся: вона ні разу не втерла носа рукавом. *(Забирає у неї носовичка.)*

Еліза *(вихоплюючи носовичка)*. Гей, віддайте його мені! Він дав це мені, а не вам!

Пікерінг *(сміючись)*. Авжеж! Мені здається, місіс Пірс, що тепер носовичка слід вважати її власністю.

Місіс Пірс *(змирившись)*. Так вам і треба, містере Гіггінсе.

Пікерінг. Гіггінсе, я заінтригований! Пам'ятаєте, що ви сказали вчора про прийом у посольському саду? Якщо ви впораєтесь з цим, я назву вас найбільшим з усіх учителів, сущих нині на світі. Закладаюся на всі витрати, що підуть на цей експеримент: вам цього не втнути. А ще я заплачу за уроки.

Еліза. Ой, ви такі добрі! Спасибоньки вам, *копитане!*

Гіггінс *(неспроможний здолати спокусу, дивиться на неї)*. Це майже непереборне... Вона така розкішно ниця... така страшенно брудна...

Еліза *(протестуючи з усіх своїх сил)*. Ах-ах-ах-ах-о-о-у-у!!! Я не брудна — коли я йшла сюди, я вмилася: умила обличчя, руки!

Пікерінг. Чим-чим, Гіггінсе, а вже лестощами ви не закрутите їй голови.

Місіс Пірс *(із тривогою в голосі)*. Ой, не кажіть, пане: хіба тільки самими лестощами можна закрутити дівчині голову? І хто ще такий на це здатний, як не містер Гіггінс? Хоч він може й не мати цього на меті. Вся моя надія на вас, пане, що ви не станете підохочувати його до якихось дурних витівок.

Гіггінс *(хвилюючись дедалі дужче в міру того, як ідея заволодіває ним)*. Що є життя, як не низка безумств? Тяжко тільки на них натрапити. Бійся втратити нагоду — нагоджується вона не щодня! Я таки зроблю герцогиню з цієї задрипаної нетіпахи!

Еліза *(вельми засуджуючи таку його думку про неї)*. Ах-ах-ах-о-о-о-у!

Гіггінс (*захопившись*). Так, за півроку, ба навіть за три місяці, якщо в неї гостре вухо й легкий язик, — я візьму її куди-завгодно й подам як що-завгодно. Почнемо сьогодні ж — зараз! Цю мить! Місіс Пірс! Заберіть її та почистіть гарненько. Як не віддиратиметься бруд — спеціальним порошком її! Чи є в кухні добрий вогонь?

Місіс Пірс (*протестуючи*). Так — але ж...

Гіггінс (*насіпаючи на неї*). Здеріть із неї все це лахміття і спаліть! Подзвоніть до Вайтлі чи ще в який універмаг і замовте новий одяг. Поки все це прибуде, закутайте її в обгортковий папір.

Еліза. Ви ніякий не джилтмен, от, як таке балакаєте! А я хороша дівчина, хороша, і я знаю таких, як ви, знаю вас!

Гіггінс. Нічого вам тут розводити вашу ліссонгровську вдавану сором'язливість, молода особа! Ви маєте навчитися поводитись, як герцогиня. Заберіть її, місіс Пірс. Огинатиметься — лупцюйте!

Еліза (*скочивши на ноги й забігши між Пікерінгом і місіс Пірс у пошуках захисту*). Ні! Я покличу поліцію, от покличу!

Місіс Пірс. У мене ж і місця немає, куди б її ткнути.

Гіггінс. Ткніть її в кошик на сміття.

Еліза. Ах-ах-ах-о-о-у!

Пікерінг. Ну-бо, Гіггінсе, будьте розважливі!

Місіс Пірс (*рішуче*). Ви мусите бути розважливим, містере Гіггінсе, конче мусите! Чи то ж можна отак топтатися по людях!

Гіггінс від таких докорів ущухає. ураган змінюється леготом лагідного подивування.

Гіггінс (*професійно витончено модулюючи голос*). Це я топчуся по людях! Дорога моя місіс Пірс, любий мій Пікерінгу, я ніколи не мав анінайменшого наміру топтатися хоч би й по кому. Я одне тільки пропоную: будьмо добрі до цієї вбогої дівчини. Ми повинні допомогти їй приготуватися, пристосуватися до її нового становища в житті. Якщо я десь висловився неточно, це лиш тому, що я не хотів уражати ні її делікатних почуттів, ні ваших.

Заспокоєна Еліза покрадьки вертається до свого стільця.

Місіс Пірс (*до Пікерінга*). Ну, чи ви чули коли щось подібне, пане?

Пікерінг (*щиро сміючись*). Ніколи, місіс Пірс, ніколи!

Гіггінс (*терпляче*). В чому річ?

Місіс Пірс. Знаєте, пане, річ у тім, що ви не можете взяти собі дівчину, от ніби взяли й поклали в кишеню камінчик десь на узбережжі.

Гіггінс. А чом би й ні?

Місіс Пірс. Чом би й ні! Але ж ви нічого ні про неї не знаєте. Є ж у неї десь батьки. Може, вона одружена.

Еліза. Таке!

Гіггінс. Чуєте? Як дівчина дуже слушно каже: таке! Таке скажете: одружена! Чи ви не знаєте, що жінка цього класу за рік після одруження виглядає такою зношеною від виснажливої праці, мовби їй минуло п'ятдесят?

Еліза. І хто б то одружився зі мною!

Гіггінс (*несподівано вдаючись до чудових оксамитово-низьких ноток свого красномовства, від яких у того, хто його чує, має затрепетати серце*). Клянусь святим Георгієм, Елізо: я ще й не кінчу роботи з вами, а вулиці вже будуть усяні тілами чоловіків, що стрілятимуться заради вас.

Місіс Пірс. Дурниці, пане! Ви не повинні забивати їй баки такими речами.

Еліза (*підводячись і рішуче випростовуючи плечі*). Та він з глузду з'їхав, авжеж! Не хочу я, щоб мене вчили такі *нинармальні*!

Гіггінс (*зачеплений за живе її нечутливістю до його красномовства*). Он як! То я божевільний, кажете? Дуже добре, місіс Пірс: не треба замовляти їй нової одежі! Викиньте цю невдячну особу геть!

Еліза (*хлипаючи*). Не-е! Не смійте чіпати мене!

Місіс Пірс. От бачите, до чого призводить зухвальство. (*Показуючи на двері.*) Прошу сюди.

Еліза (*мало не плачучи*). Не хотіла я ніякої одежі! І не взяла б нічого. (*Шнурляє геть носовичка.*) Я сама собі можу справити одягу!

Гіггінс (*спритно підхоплюючи носовичка й переймаючи Лайзу, що знехотя посувається до дверей*). Ви — невдячна, лиха дівчина! Оце так ви мені відплачуєте за те, що я запропонував витягти вас з канапи, гарно вбрати й зробити з вас пані?

Місіс Пірс. Стривайте, містєре Гіггінсе! Я не допущу цього. Це ви лихий!.. А ти, дівчино, вертайся додому та скажи своїм батьку-матері, щоб краще про тебе дбали.

Еліза. Немає в мене батьків. Вони сказали мені, що я вже велика, можу сама заробити на себе, й вигнали мене геть.

Місіс Пірс. Де ж твоя мати?

Еліза. Нема в мене ніякої матері. А вигнала мене аж шоста моя мачуха. Та я не пропала без них. І я хороша дівчина, хороша!

Гіггінс. Ну й чудово. І через що тоді, скажіть, будь-ласка, весь цей шум учинився? Дівчина нічия, нікому, крім мене, не потрібна. *(Підступає до місіс Пірс, починає улещати її.)* Ви б могли взяти її за дочку, місіс Пірс, — я певен, дочка стала б вам великою втіхою! Тож не зчиняйте більше галасу. Візьміть її вниз і...

Місіс Пірс. Але ж що вийде з неї? І чи буде їй яка плата? Будьте ж розважливі, пане!

Гіггінс. Ну, видавайте їй, скільки там буде треба, — запишіть це в книгу хатніх витрат. *(Нетерпляче.)* Та на якого дідька потрібні їй гроші? Матиме вона їжу, вбрання. А дайте їй гроші, то вона їх проп'є.

Еліза *(виклично обернувшись до нього)*. Та ви просто тварюка! Це брехня: ніхто ніколи не бачив мене п'яною. *(До Пікерінга.)* Ох, пане, ви — джилтмен; не дозволяйте, щоб він наговорював на мене!

Пікерінг *(добродушно-напутливо)*. Чи не спадає вам на думку, Гіггінсе, що дівчина має характер, почуття?

Гіггінс *(оцінюючи дивлячись на неї)*. Ні-ні, я так не думаю. А якщо й має, то не такі почуття, щоб нам панькатися з ними. *(Жартівливо.)* Чи маєте, Елізо?

Еліза. Я маю свої почуття, як і хто завгодно.

Гіггінс *(задумано до Пікерінга)*. Бачите ви трудність?

Пікерінг. Що? Яку трудність?

Гіггінс. Навчити її говорити по граматиці. Сама вимова їй дасться їй досить легко.

Еліза. Не хочу я говорити по граматиці. Я хочу говорити, як продавщиця у квітковому магазині.

Місіс Пірс. Будьте ласкаві, містере Гіггінсе, не ухиляйтеся від розмови. Я хочу знати, на яких умовах має дівчина тут перебувати. І чи одержуватиме вона якусь платню. І що з неї вийде, коли закінчиться ваша наука. Треба хоч трохи заглядати вперед!

Гіггінс *(нетерпляче)*. А що з неї вийде, коли я лишу її в канаві? Скажіть-но мені, місіс Пірс!

Місіс Пірс. То вже її справа, а не ваша, містере Гіггінсе.

Гіггінс. Гаразд, коли я впораюся з нею, ми так само зможемо викинути її назад у канаву, й тоді це знов буде її справа... Отже, з цим усе гаразд.

Еліза. Ой, таж у вас не серце, а камінь! І вам байдуже до всього, крім самого себе. *(Вона підводиться і промовляє рішуче.)* Чуєте? Мені це набридло. І я йду геть. *(Прямуючи до дверей.)* І не соромно ж вам за себе, зовсім не соромно.

Гіггінс *(хапаючи з рояля шоколадку, в той час як очі його раптом починають лукаво поблискувати)*. Пригостіться шоколадкою, Елізо!

Еліза *(спокушено зупиняючись)*. А звідкіля мені знати, що в тих шоколадках? Чувала я, що такі, як ви, підмішують дівчатам в солодощі отруту!

Гіггінс вихоплює з кишені ножика й розрізає шоколадку надвоє; одну половинку кладе собі в рот і ковтає, а другу пропонує Лайзі.

Гіггінс. Запорука доброї довіри, Елізо. Я з'їв половинку, а ви — другу. *(Еліза розтуляє рота, щоб заперечити, й він запирає півшоколадки їй до рота.)* Будуть вам цілі коробки, цілі барила шоколаду, і то щодня. Це буде ваш постійний харч. Ну то як?

Еліза *(насилу проковтнувши шоколад після того, як мало не вдавилась)*. Я б і не з'їла вашої шоколадки, але в мені надто багато від леді, щоб я отак пальцями виймала їжу з рота.

Гіггінс. Слухайте, Елізо. Здається, ви сказали, що приїхали сюди в таксі?

Еліза. Ну то й що? Я маю таке саме право взяти таксі, як і будь-хто інший.

Гіггінс. Звісно, що маєте право, Елізо, а в майбутньому матимете стільки тих таксі, скільки вам заманеться. Будете що не день їздити туди й сюди й кругом міста в таксі. Подумайте про це, Елізо!

Місіс Пірс. Містере Гіггінсе, ви спокушаєте дівчину! Це негаразд. Вона мала б подумати про майбутнє.

Гіггінс. У її віці! Що за дурниці! Атож: думай про майбутнє, коли перед тобою ніякого майбутнього. Ні, Елізо, робіть так, як робить ця пані: думайте про майбутнє інших людей, але не тільки про своє власне. Думайте про шоколадки, про таксі, про золото й діаманти.

Еліза. Ні, не хочу я ні золота, ні діамантів. Я хороша дівчина, хороша! *(Знов сідає, силкуючись поводитися з підкресленою гідністю.)*

Гіггінс. Такою ви й зостанетеся, Елізо, під чулим наглядом місіс Пірс. І вийдете заміж за котрогось офіцера-гвардійця з чудовими вусами — сина маркіза, а той маркіз позбавить його спадку за те, що одружився з вами, але зм'якшиться, коли побачить вашу красу й доброту...

Пікерінг. Даруйте, Гіггінсе, але я таки мушу втрутитися. Місіс Пірс потерпає цілком слушно. Якщо ця дівчина має віддати себе у ваші руки на півроку навчального експерименту, вона повинна добре усвідомлювати, на що йде.

Гіггінс. Вона — усвідомлювати? Таж вона нічогісінько не здатна розуміти. А втім, чи тямить хоч хто-небудь із нас, що ми робимо? А коли б тямили, то чи робили б хоч щось?

Пікерінг. Вельми дотепно, Гіггінсе, але задалеко від нашої теми. *(До Елізи.)* Міс Дулитл...

Еліза *(приголомшено)*. Ах-ах-о-у!

Гіггінс. Ну от! Більш нічого ви й не доб'єтесь від Елізи. Ах-ах-о-у! Нічого їй не розтлумачиш. Ви як військовий мали б це знати. Їй треба давати накази — і цього з неї вистачить. Елізо! На наступних півроку ви лишаєтеся жити тут: будете вчитися розмовляти красиво, як продавщиця у квітковому магазині. Якщо будете добре поводитись і виконувати все, що вам звелять, то спатимете ви у пристойній спальні, їстимете всього досхочу й матимете гроші на шоколадки й на таксі. А якщо будете неслухняна й ледача, то спатимете в комірчині серед чорних тарганів, а місіс Пірс лупцюватиме вас віником. Через шість місяців ви чудово вберетеся і поїдете і кареті до Букінгемського палацу. Якщо король скаже, що ви не леді, поліція забере до лондонського Тауеру, де вам відрубають голову, аби застерегти від такого зухвальства інших квіткарок. Якщо вас не викриють, ви дістанете подарунок: сім шилінгів і шість пенсів, з якими почнете життя продавщиці у магазині. Якщо ж ви відмовитеся від цієї пропозиції, то будете найневдячнішою, найлихішою дівчиною, й ангели небесні оплачуть вас. *(До Пікерінга.)* Ну то як: ви задоволені, Пікерінгу? *(До місіс Пірс.)* Чи міг я висловитися простіше й чесніше, місіс Пірс?

Місіс Пірс *(терпляче)*. Мабуть, ви краще дозвольте мені серйозно поговорити з дівчиною наодинці. Я сама ще не знаю, чи зможу взяти на себе відповідальність за неї чи взагалі пристану на цю затію. Звісно ж, я знаю: ви не намислили їй нічого лихого, та коли ви зацікавлюєтесь, як ви кажете, людськими акцентами, ви ніколи не задумуєтесь, не потерпаєте, що може спіткати цих людей чи й вас. Ходіть за мною, Елізо!

Гіггінс. От і чудово! Спасибі вам, місіс Пірс. На оберемок її та у ванну!

Еліза *(підводячись неохоче й підозріло)*. Ви хвалько і грубіян, от ви хто! І я не лишуся тут, якщо ви мені не сподобається. І нікому не дозволю лупцювати мене. І ніколи я не просилася до Букінгемського палацу, ніколи! Ні разу я не мала клопоту з поліцією, таки не мала! Я хороша дівчина...

Місіс Пірс. Не огризайтесь, дівчино! Ви не зрозуміли джентльмена. Ходімо! *(Йде до дверей, відчиняє Елізі.)*

Еліза *(виходячи)*. А я кажу тільки правду. І не поїду я до короля — щоб мені ще голову одрубали! Коли б я то знала, куди встряну, я б ні нізачо не приїхала сюди. Я завжди була хороша дівчина, і я ж його й словом не хотіла зачепити, й нічого йому не винна, і начхати мені, й не хочу я, щоб мене дурили, і я маю свою гордість, як будь-хто...

Місіс Пірс зачиняє двері, так що Елізиних нарікань не стає чути. Економка веде її нагору, на третій поверх, — на великий подив дівчини, яка гадала, що її заведуть вниз, у приміщення, де миють посуд. Там місіс Пірс відчиняє інші двері й запрошує Елізу до запасної спальні.

Місіс Пірс. Доведеться притулити вас тут. Це буде ваша спальня.

Еліза. Ой, як це я тут спатиму, місас! Занадто розкішно це для таких, як я. Тут я боятимуся й доторкнутися до всього, адже, знаєте, я ще ніяка не герцогиня!

Місіс Пірс. Доведеться вам зробитися такою ж чистою, як і ця кімната. Отоді й не боятиметеся її. І ще ви повинні звати мене місіс Пірс, а не «місас». *(Відчиняє двері до гардеробної, переобладнаної під ванну.)*

Еліза. Боженьку! Що це? Тут ви перете білизну? Чудернацький, як на мене, тут у вас казан.

Місіс Пірс. Це не казан. Це — ванна, в якій люди купаються, Елізо, і в ній я викупаю вас.

Еліза. Ви хочете, щоб я туди залізла і всю себе намочила? Ні, нізачо! Це ж смерть моя! Знала одну жінку, яка робила це щосуботи увечері, й від того померла!

Місіс Пірс. Містер Гіггінс має свою, чоловічу ванну внизу, й він щоранку обливається холодною водою.

Еліза. Бр-р-р! Він із заліза зроблений, той чолові'яга!

Місіс Пірс. Якщо ви маєте сидіти з ним і полковником і приймати їхню науку, доведеться і вам митися, як вони це роблять. Не будете купатися — від вас буде пахнути, і їм це не сподобається. Але ви можете робити воду теплішою чи холоднішою, як вам більше до вподоби. Тут два крани: гарячий і холодний.

Еліза *(плачучи)*. Я не можу! Я боюся! Це супроти природи — це вб'є мене! Я в житті не прийняла жодної ванни — справжньої ванни, як ви сказали б.

Місіс Пірс. Ну хіба ви не бажаєте бути чистою і приємною, як порядна леді? Знаєте, неможливо бути милою дівчиною всередині, якщо ви брудна й неохайна зовні.

Еліза. Бги-бги!

Місіс Пірс. Ану перестаньте плакати — верніться-но до своєї кімнати й поскидайте з себе всю одягу! Тоді закутайтеся в оце *(знімає з гачка й подає їй купального халата)* і йдіть знов сюди до мене. А я тим часом приготую ванну.

Еліза *(вся в сльозах)*. Я не можу! Я не хочу! Я не звична до такого. Досі я ще ні разу не скидала з себе всієї одяжі. Це несправедливо...це непорядно!

Місіс Пірс. Дурниці, дитино. Чи ви не скидаєте з себе всієї одяжі щовечора, коли лягаєте спати?

Еліза *(вражено)*. Звісно, ні! Чого б я все скидала? Чи мені життя набридло? От спідницю я скидаю з себе.

Місіс Пірс. Ви хочете сказати, що спите в спідньому, яке носите вдень?

Еліза. А в чім же мені спати?

Місіс Пірс. Поки ви тут житимете, більше цього з вами не буде. Я дістану для вас підходяще нічне вбрання.

Еліза. То ви хочете дати мені таку холодну переміну, щоб я півночі трусилась і не могла заснуть? Ви хочете заморозить мене на смерть, ось що ви хочете!

Місіс Пірс. Я таку хочу дати вам переміну, щоб ви зовсім перемінилися: з неохайної бруднулі щоб стали чистесенькою, шанованою дівчиною, гідною сидіти з тими джентльменами в кабінеті. Або ви будете покладатися на мене й робити все, що я скажу вам, або ж вас викинуть на вулицю й ви повернетесь до свого кошика з квітами!

Еліза. Коли б ви тільки знали, як я боюся холоду! Ви ж не знаєте, який страшний мені холод!

Місіс Пірс. Тут ваше ліжко не буде холодним — я покладу вам у постіль гарячу грілку. *(Штовхаючи її до спальні.)* Ану йдіть та роздягніться!

Еліза. Ох, аби ж я була знала, як це жахливо — бути чистою, то я б нізащо сюди не прибилась! Я ж не знала того, як добре велося мені досі. Я... *(Місіс Пірс заштовхує її до спальні, залишивши, однак, двері прочиненими, щоб її полонянка часом не втекла.)*

Місіс Пірс надягає пару білих гумових нарукавників і напускає у ванну води, змішуючи гарячу воду з холодною і випробовуючи результат водяним термометром. Кидає у воду жменю пахучих солей і ще додає пригорщу гірчиці. Тоді бере величезну щітку з ручкою і щедро намилює її круглим шматком пахучого мила.

Повертається Еліза, щосили кутаючись у купальний халат, накинутий на голе тіло; вся вона — жалюгідне видовище нікчемного жаху.

Місіс Пірс. Ану проходите! Скидайте халата!

Еліза. Ой, я не зможу, місіс Пірс! Їй-бо не зможу! Я ж ніколи цього не робила.

Місіс Пірс. Дурниці! Ану ступніть у воду й скажіть, чи досить вона для вас тепла?

Еліза. Ах-у! Ах-у! Гарячуша!

Місіс Пірс (*спритно, одним рухом зриваючи з Елізи халата й садячи її у ванну*). Не бійтесь — не обваритесь! (*Починає терти щіткою.*)

Еліза розпачливо верещить.

Тим часом полковник з'ясовував ставлення Гіггінса до Елізи. Відійшовши від каміна, він сів верхи на стільця, поклавши руки на спинку, й почав допит.

Пікерінг. Даруйте мені мою правоту, але я хочу щось у вас спитати, Гіггінсе. Чи порядний ви чоловік у ставленні до жінок?

Гіггінс (*похмуро*). А ви коли-небудь стрічали порядного у ставленні до жінок чоловіка?

Пікерінг. Так, дуже часто.

Гіггінс (*безапеляційним тоном, підтягнувшись на руках до рівня рояля й сівши на нього з підскоком*). Ну, а я не стрічав. Я знаю, що тієї миті, коли я дозволю жінці подружитися зі мною, вона враз стане ревнива, надміру вимоглива, підозріла — клята докука та й годі. Я допевнився, що тієї миті, коли я дозволю собі подружитися з жінкою, я сам стану самолюбивим тираном. Жінки все псують. Впустиш жінку у своє життя — і переконаєшся, що вона гне в один бік, а ти — в другий.

Пікерінг. Куди ж, наприклад?

Гіггінс (*непосидюче зіскакуючи з рояля*). Та Господь його знає куди! Мені так видається, що жінка бажає жити своїм власним життям, а чоловік — своїм, і кожне норовить збити іншого на манівці. Одне рветься на північ, а друге — на південь, а наслідок виходить той, що обоє потяглися на схід, хоча обоє і вернуть носа від східного вітру. (*Сідає на лаву біля клавіатури.*) Ось так воно і вийшло, що я — переконаний старий парубок, і ним уже, певне, й лишуся.

Пікерінг (*підвішившись і грізно над ним нависаючи*). Та годі-бо, Гіггінсе! Ви є знаєте, що я маю на увазі. Якщо я маю взяти участь у цій справі, я почуватимусь відповідальним за долю цієї дівчини. Сподіваюсь, це само собою зрозуміло, що ніхто ніяк не скористається з її залежного становища.

Гіггінс. Що ви! Оте! Запевняю вас: це священна заборона для мене. (*Підводячись, щоб пояснити.*) Бачите, вона буде учениця, а яка може бути наука, коли учні не є табу для вчителя? Я навчив десятки американських мільйонерок розмовляти по-англійському, а то ж найвродливіші жінки в світі. Я загартований проти них. От ніби вони — нечулі колоди. І сам я мов колода. Це...

Місіс Пірс відчиняє двері. В руці у неї Елізин капелюх.

Пікерінг вертається до крісла біля каміна й сідає.

Гіггінс *(палко)*. Ну то як, місіс Пірс, чи все гаразд?

Місіс Пірс *(від дверей)*. Чи можна вас, містере Гіггінсе, на одне слово?

Гіггінс. Так, звісно! Заходьте. *(Економка заходить до кімнати.)* Не спалюйте тієї штуки, місіс Пірс! Я збережу її як цікавинку. *(Бере в руки капелюха.)*

Місіс Пірс. Прошу пана, обережніше з тією штукою! Я мусила пообіцяти їй, що не спалю капелюшка, але не зайве буде пропекти його трохи у духовці.

Гіггінс *(покvapливо кладучи капелюшка на рояль)*. О, дякую вам! А що ви хотіли мені сказати?

Пікерінг. Я заважаю?

Місіс Пірс. Ніскілечки, пане. Містере Гіггінсе, ви обіцяєте добре зважувати кожне слово, перш ніж казати щось цій дівчині?

Гіггінс *(поважно)*. Авжеж. Я завжди зважую кожне своє слово. А чому ви кажете мені це?

Місіс Пірс *(незворушно)*. Ні, пане: ви аж ніяк не зважаєте, що ви куди кладете, чи що кажете, коли нетерпеливитесь. Мені це байдуже, я до цього звикла. Але ви ні в якому разі не повинні лаятися в присутності дівчини.

Гіггінс *(обурено)*. Я — лаюсь! *(Якнайрішучіш.)* Я ніколи не лаюсь. Мені осужна ця звичка. Що в дідька ви маєте на увазі?

Місіс Пірс *(затято)*. Оце ж і маю на увазі, пане. Ви лаєтесь аж занадто багато. Я не так про ваші «прокляття», «чорти» та «якого дідька», та «де в дідька», та «хто в дідька»...

Гіггінс. Місіс Пірс! Такі вирази з ваших вуст! Хто б подумав!

Місіс Пірс *(неухильно провадячи своє)*. ...як про одне слово, що його просила б вас не вживати. Дівчина сама вжила його, коли почала тішитися ванною. Кращих слів вона ж не знає — всмоктала його з материним молоком. Але з ваших уст вона не повинна його чути.

Гіггінс *(гордовито)*. Я не можу звинуватити себе в тому, що хоч раз коли-небудь вимовив його, місіс Пірс! *(Економка твердо дивиться йому в вічі. Їй він додає, приховуючи нечисте сумління критичним виразом обличчя.)* Ну хіба що в мить крайнього й виправданого нервування.

Місіс Пірс. Тільки цього ранку, пане, ви застосували його до чаю, чашки, в якій був той чай, та черевиків.

Гіггінс. Ах, це! Звичайна алітерація, місіс Пірс, така природна для поета.

Місіс Пірс. Ну, пане, хоч би як ви це називали, я дуже прошу вас не повторяти його більше при дівчині.

Гіггінс. Ну добре, дуже добре. Це все?

Місіс Пірс. Ні, пане. Нам усім доведеться в присутності цієї дівчини бути якомога охайнішими.

Гіггінс. Звичайно. Цілком справедливо. І дуже важливо.

Місіс Пірс. Тобто, її одягу ніде не повинен загрожувати бруд, і всі речі завжди мають бути на своїх місцях.

Гіггінс *(урочисто підходячи до неї)*. Саме так! Я саме хотів привернути до цього вашу увагу. *(Обертається до Пікерінга, якому ця розмова дає величезну втіху.)* Найважливіші вони, оці дрібнички, Пікерінгу. Подбай про дрібняки, а вже фунти самі про себе подбають. Це не тільки про гроші — а й про особисті звички теж. *(Займає стійку позицію на килимку біля каміну — вигляд у нього людини, якої нічим не схитнути.)*

Місіс Пірс. Авжеж, пане. Тоді чи смію я просити вас не приходити на сніданок у халаті чи, принаймні, не користуватися ним як серветкою так часто, як ви це робите, пане. І коли ви будете такі добрі, що не їстимете всього з однієї тарілки, та пам'ятатимете, що не можна ставити каструлю з вівсянкою на чисту скатертину, це буде чи не найкращий приклад для дівчини. Згадайте, як ви мало не подавилися риб'ячої кісточкою в джемі та тому тижні.

Гіггінс *(зрушений-таки з килимка й дрейфуючи назад до рояля)*. Може, я й роблю такі речі, коли забудуся, але, звісно ж, звичок таких я не маю. *(Сердито.)* До речі, мій халат диявольськи тхне гасом!

Місіс Пірс. Звісно, що тхне, містере Гіггінсе. Та якщо ви будете надалі витирати свої пальці...

Гіггінс *(зриваючись на крик)*. Та гаразд уже, гаразд! Надалі я витиратиму пальці об свою чуприну.

Місіс Пірс. Сподіваюсь, що ви не образилися, містере Гіггінсе.

Гіггінс *(вражений самою думкою, що його могли запідозрити в такому нехорошому почутті)*. Зовсім ні, аж ніяк ні! Ви маєте цілковиту слухність, місіс Пірс. Я буду особливо обачливий при дівчині. Це все?

Місіс Пірс. Ні, пане. Можна їй одягти одне з тих японських убрань, що ви привезли з-за кордону? Не можу ж я знов одягти її в старе лахміття.

Гіггінс. Звісно! Беріть усе, що хочете. Це все?

Місіс Пірс. Дякую, пане. Це все. *(Йде.)*

Гіггінс. Знаєте, Пікерінгу, дивні думки складаються у цієї жінки про мене. Я ж сором'язливий, боязкий чоловік. Ніколи я не міг почуватися по-справжньому дорослим, великим, як інші хлопці. І все ж вона твердо переконана в тому, що я деспотичний, владний, начальникоподібний тип. Цього мені ніяк не збагнути.

Вертається місіс Пірс.

Місіс Пірс. Перепрошую, пане, але вже починаються прикροщі. Там, унизу, чекає сміттяр, якого звати Альфред Дулитл і який бажає вас бачити. Він заявляє, що ви тут тримаєте його дочку.

Пікерінг *(підводячись)*. Отакої! Ну-ну!

Гіггінс *(не роздумуючи)*. Приведіть сюди того негідника.

Пікерінг. А може, він і не негідник, Гіггінсе.

Гіггінс. Дурниці. Звісна річ, він негідник.

Пікерінг. Негідник він чи ні, а я побоююсь, що буде нам з ним клопіт.

Гіггінс *(упевнено)*. О ні, я так не думаю! Якщо й буде кому клопіт, то клопітно буде йому зі мною, а не мені з ним. І ще ж ми добудемо від цього щось цікавеньке.

Пікерінг. Про його дочку?

Гіггінс. Ні, я маю на увазі його говірку.

Пікерінг. О!

Місіс Пірс *(від дверей)*. Дулитл, пане! *(Впускає до кімнати Дулитла і йде.)*

Альфред Дулитл — підстаркуватий, але ще при здоров'ї сміттяр, весь убраний, як і годиться чоловікові його фаху, з капелюхом на голові, широкі криси якого ззаду покривають шию і плечі. У нього примітні й досить цікаві риси обличчя, яке ніби промовляє, що його власник однаково вільний як від страху, так і від сумління. Голос у нього надзвичайно виразистий — наслідок звички завжди давати волю почуттям. Цієї миті його поза свідчить про покривджену гордість і сувору рішучість.

Дулитл *(від дверей, не певен, хто з двох джентльменів є той, що йому потрібен)*. Професор Іггінс?

Гіггінс. Це я. Доброго ранку! Сідайте!

Дулитл. Доброго, батечку! *(Сідає, з виразом владності.)* Я прийшов у вельми важливій справі, батечку.

Гіггінс *(до Пікерінга)*. Виріс у Гаунслоу. Мати — валлійка, як на мене. *(Дулитл з дива роззявляє рота. Гіггінс продовжує.)* Що ж ви хочете, Дулитле?

Дулитл *(погрозово)*. Мені потрібна моя дочка — ось чого я хочу. Розумієте?

Гіггінс. Звісно ж, розумію. Ви батько своєї дочки, чи не так? І ви вважаєте, що вона ще комусь потрібна, правда? Я радий, що ви зберегли в душі якусь іскрину родинних почуттів. Ваша дочка нагорі. Забирайте її негайно.

Дулитл (*підводячись, страшенно вражений*). Що ви!

Гіггінс. Заберіть її. Чи ви гадаєте, що я збираюсь утримувати її для вас?

Дулитл (*протестуючи*). Ну ж бо, ну ж, послухайте, батечку! Хіба це розумно? Хіба справедливо напосідати отак на людину? Еліза — моя дочка. Ви взяли її. А я з чим зостався? (*Знову сідає.*)

Гіггінс. Ваша дочка мала нахабство прийти до мого дому й просити, щоб я навчив її розмовляти правильно, з тим щоб вона могла посісти місце у квітковому магазині. Ось цей джентльмен і моя економка були присутні при цьому від самого початку. (*Наступальним тоном.*) Як ви сміли прийти сюди шантажувати мене? Та ви навмисне підіслали вашу дочку!

Дулитл (*протестує*). Ні, батечку!

Гіггінс. Певно, що навмисне підіслали! Як же ще могли ви довідатися, що вона тут?

Дулитл. Хіба ж можна отак братися за людину?

Гіггінс. Ось поліція візьметься за вас! Ви придумали пастку... Це змова з метою вимагати гроші погрозами. Зараз я подзвоню в поліцію. (*Рішуче підходить до телефону й розкриває довідник.*)

Дулитл. Чи я ж попросив у вас хоч ломаного гроша? Хай ось цей пан засвідчить: чи я сказав хоч одне слово про гроші?

Гіггінс (*відкидаючи довідника й грізно наступаючи на Дулитла*). А чого ж іще ви сюди прийшли?

Дулитл (*солоденько*). Ну, чого ж будь-хто прийшов би на моєму місці? Будьте людиною, батечку!

Гіггінс (*обеззброєно*). Альфреде! Ви ж таки підмовили її на це?

Дулитл. Змилуйтеся, батечку, я ні на що її не підмовляв! Я поклянуся на Біблії, що вже два місяці, як не бачив дочки у вічі.

Гіггінс. Як же ви тоді довідались, що вона тут?

Дулитл. Я розкажу вам, батечку, тільки ж дозвольте мені мовити слово! Я хочу розповісти вам. Усією душею бажаю розповісти! Я чекаю, щоб розповісти.

Гіггінс. Пікерінгу, в цього чоловіка природжений хист до риторики. Зверніть увагу на ритм його тубільних милозвучних трелей: «Я хочу розповісти вам. Усією душею

бажаю розповісти! Я чекаю, щоб розповісти.» Сентиментальна риторика! Це в ньому промовляє валлійська поетичність. Вона ж свідчить і про його брехливість та нечесність.

Пік е р і н г. Ох, прошу, Гіггінсе: я сам із західного краю! *(До Дулитла.)* То як же ви довідалися, що ваша дочка тут, коли не посилали її?

Ду л и т л. Ось як це було, батечку. Дочка, як сюди їхала, прихопила з собою хлопчика, щоб і він покатався на таксі. Це синок її квартирної хазяйки. Він огинався коло цього дому, сподіваючись, що, може, його й додому підвезуть. Ну, а вона, коли почула, що ви хочете, щоб вона залишилася у вас, послала хлопчика по свої речі. І я здибав його на розі Лонг-Ейкер та Ендел-стріт.

Гіггінс. Біля пивниці, еге ж?

Ду л и т л. Клуб для вбогих, батечку, — що ж тут такого?...

Пік е р і н г. Нехай уже він розкаже свою історію, Гіггінсе.

Ду л и т л. І хлопчик усе мені розказав. І я хочу спитати вас: що я мав почувати, як учинити? Адже я — батько її... Кажу хлопцеві: «Ти принеси мені її речі!» Кажу...

Пік е р і н г. Чом же ви самі не пішли по речі?

Ду л и т л. Таж хазяйка нізащо не довірила б мені тих речей, батечку. Така вона вже жінка, аби ви знали. Мусив я дати її синочкові пенні, й тільки тоді він передав мені її речі, порося! І я приніс їй речі, аби прислужитися вам, зробити вам приємність. От і все.

Гіггінс. Що ж там за речі?

Ду л и т л. Музичний інструмент, батечку. Кілька картин, трохи коштовностей і пташина клітка. Вона сказала, що не треба ніякої одежі. Що ж я мав виснувати з цього батечку? Питаю вас як батько: що я мав подумати?

Гіггінс. Тож ви прийшли порятувати її від ганьби, що гірша за смерть, еге ж?

Ду л и т л *(полегшено, вдячний, що його так добре зрозуміли)*. Саме так, батечку. Свята правда.

Пік е р і н г. Але нащо ж ви принесли її речі, коли хочете її забрати?

Ду л и т л. Чи ж я сказав хоч слово про те, що хочу її забрати? Невже сказав?

Гіггінс *(рішуче)*. Ви таки заберете її геть, і що швидше, то краще. *(Переходить через усю кімнату до каміна й смикає шнурок дзвінка.)*

Ду л и т л *(підводячись)*. Ні, батечку. Не кажіть такого. Я не такий чоловік, щоб заступити світ своїй дитині. Перед нею, можна сказати, відкривається кар'єра, а...

Місіс Пірс стає на порозі, чекаючи вказівок.

Гіггінс. Місіс Пірс, оце Елізин батько. Прийшов забрати її. Передайте дочку батькові. *(Вертається назад до рояля, всім своїм виглядом демонструючи, що вмив руки від усієї справи.)*

Дулитл. Ні! Це непорозуміння. Послухайте-но...

Місіс Пірс. Як же він може її забрати, містере Гіггінсе? Ви ж звеліли мені спалити її одежу.

Дулитл. Свята правда. Що мені, тягти дівчину по вулицях у чім мати народила, мов яку шимпанзу? Ось що я вам товкмачу.

Гіггінс. Ви втовкмачили мені, що прийшли по свою дочку. То й забирайте її. Немає в неї одежі? То вийдіть до крамниці й купіть.

Дулитл *(у відчаї)*. А де ж та одежа, у якій вона прийшла сюди? Хто спалив одежу: я чи та ваша мадама?

Місіс Пірс. Я тут економка, коли ваша ласка. І я послала по якусь одежину для вашої дочки. Як тільки одежа прибуде, можете забрати дівчину. Зачекайте в кухні. Осюди, прошу вас!

Дулитл, вельми сприкрений, іде слідом за нею до дверей, але починає вагатись і, зрештою, довірчо обертається до Гіггінса.

Дулитл. Послухайте, батечку. Ми з вами бувалі люди, чи не так?

Гіггінс. Ого! Бувалі люди, кажете? Ви краще йдіть собі, місіс Пірс!

Місіс Пірс. І справді — я й сама так подумала, пане. *(Йде із виразом підкресленої гідності.)*

Пікерінг. Вам слово, містере Дулитл.

Дулитл *(до Пікерінга)*. Спасибі вам, батечку! *(До Гіггінса, що притулювся на прирояльній лаві, трохи спантеличений близькістю гостя, адже навколо Дулитла стоїть притаманний його фахові дух сміття.)* Ну, як по правді, батечку, то ви мені наче припали до душі. Тож, якщо дівчина вам потрібна, я не так уже й наполягаю, щоб забрати її додому. Чом би нам із вами не домовитися? Коли поглянути на неї, як на молоду жінку, то вона вродливиця, нівроку. А от дочка з нікудишня — мені її не прогодувати, прямо так вам і кажу. Я тільки обстоюю батьківські свої права, і вже хто-хто, а ви не сподівайтесь, що я відпущу її задарма, бо ж бачу, що ви щирий чоловік, батечку. Ну, що для вас п'ятифунтовий папірець? А що Еліза для мене? *(Вертається до свого стільця й сідає з виглядом справедливого судді.)*

Пікерінг. Гадаю, що вам би годилося знати, Дулитле, що наміри містера Гіггінса цілком достойні.

Дулитл. Авжеж, достойні, батечку! Коли б я вважав інакше, то зажадав би п'ятдесят.
Гіггінс (*обурено*). То ви хочете сказати, що продали б свою дочку за п'ятдесят фунтів?

Дулитл. Щоб отак узяти й продати — то ні. Але щоб приподобитися такому панові, як оце ви, я зробив би чимало, запевняю вас!

Пікерінг. Невже ви не маєте ніяких моральних принципів, чоловіче?

Дулитл (*навіть оком не змигнувши*). Не можу дозволити собі мати моральні принципи, батечку. І ви б не змогли дозволити собі їх, коли б ви були такі вбогі, як оце я. Ну, ви ж розумієте, не те щоб я замишляв щось проти когось. Але якщо Лайзі перепаде тут щось, то хай дістанеться дещиця й мені.

Гіггінс (*стурбовано*). Вже й не знаю, що діяти, Пікерінгу. Не може бути й мови, щоб йому потурати: з морального погляду злочином було б дати цьому чоловікові хоч би фартинг. І все ж у його вимозі мені вчувається груба справедливість.

Дулитл. Саме так, батечку. Це ж саме і я кажу. Батьківське серце, як не як.

Пікерінг (*до Гіггінса*). Ну, я розумію те, що вчувається вам, але ж, як по правді, то до справедливості тут так далеко!..

Дулитл. Не кажіть такого, батечку, не дивіться на це під таким кутом зору. Хто я такий, батечки мої? Питаю вас: хто я? Один з тих злидарів, що недостойні й милостині, ось хто я такий! Подумайте, що це означає для такої людини. Це означає, що людина ця всякчас виступає проти моралі середнього класу. Де б щось не затівалося, а я б туди поткнувся з простягнутою рукою, щоразу я чую одне й те саме: «Ти недостойний, то й не дістанеш нічого!..» Але ж мої потреби такі самі великі, як і в найдостойнішої вдови, що одержує гроші від шістьох благодійницьких товариств протягом тижня за смерть одного й того самого чоловіка. А я потребую не менше за достойного — я потребую більше! І я ж їм від щирого серця, як і достойний, а п'ю — ще більше за нього. Чоловік я мислячий, тож мені треба ще й трохи розваги. Коли мене гризе нудьга, я бажаю веселощів, пісні й музики. А деруть із мене за все так само, як і з достойних. Яка ж мораль у середнього класу? Та їхня мораль — просто привід, щоб ніколи нічого мені не давати. Тож я прошу вас обох, як двох джентльменів, не нав'язувати мені буржуйської тієї гри. З вами я граю чесно — не прикидаюся достойником. Я недостойний і таким лишуся до скону. Мені це до вподоби, правду кажу! Чи зглянетеся ви над чоловіковою натурою, чи вділите йому дещицю з ціни його рідної дочки, яку він ростив, годував, одягав, працюючи в поті чола свого, аж поки вона зросла гожа, що зацікавила вас, двох джентльменів? Чи ж п'ять фунтів — нерозумна забаганка? Ось що я вас питаю, а ви мені дайте відповідь.

Гіггінс (*підводячись і йдучи через кімнату до Пікерінга*). Пікерінгу, якби ми взяли цього чоловіка в роботу на три місяці, то потім він зміг би вибирати між постом міністра й кафедрою проповідника в Уельсі.

Пікерінг. Що скажете на це, Дулитле?

Дулитл. Тільки не я, батечку, красненько вам дякую. Наслухався я і проповідників, і прем'єр-міністрів, бо ж мислячий чоловік, і гра в політику, чи релігію, чи там суспільні перебудови — це все те саме, що й усі інші забави. Але я скажу вам: собаче воно життя, хоч з якого боку глянь на нього. Моя лінія — недостойна вбогість. Обрати не той стан, який би схвалювало суспільство, це... це... ну, це єдине, що має в собі цікавинку, як на мій смак.

Гіггінс. Либонь, ми таки повинні дати йому п'ятифунтівку.

Пікерінг. Побоююсь, що вона не піде йому на добро.

Дулитл. Ще й як піде на добро. Не бійтеся ви, що я покладу її та ощаджатиму, та розледачую через ту грошину. До понеділка від тої п'ятифунтівки й пенні не залишаться, і подамся я все так само на роботу, неначе й не мав ніколи такого багатства. Можу закластися з вами, що аж ніяк не стану жебраком через вашу п'ять фунтів. Тільки разочок гульнемо добренько з моєю старою, дамо собі втіху, а комусь — заробіток, ну а вам — щасливу думку, що ті гроші не викинуто на вітер. Та ви б самі не зуміли їх краще потратити.

Гіггінс (*дістає гаманця й стаючи між Дулитлом і роялем*). Ні, цього не збороти! Даймо йому десять. (*Простягає сміттяреві дві банкноти.*)

Дулитл. Ні, батечку! У старої не стане духу проциндрити цілих десять фунтів — ба навіть я навряд чи посмію. Десять фунтів — це великі гроші, я через них ще зроблюся розважливим, а тоді вже — прощай, щастя! Ви дайте мені, батечку, що я прошу: ані на пенні більше й ані на пенні менше.

Пікерінг. А чом ви не оженилися на тій вашій старенькій? Я більше схилиюся до тієї лінії, щоб заохочувати саме таку неморальність.

Дулитл. А ви скажіть їй це, батечку, скажіть-но їй! Я ж не проти. Бо саме я страждаю від цього. Не маю я ніякої влади над нею Мушу всіляко піддобрятися до неї. Засипати її подарунками. Купувати їй якісь гріховидні вдяганки. Я — раб у тієї жінки, батечку, і тільки через те, що не доводжуся їй законним мужем. І вона це добре знає. Хто б змусив її вийти за мене! ось вам моя порада, батечку: женіться на Елізі, поки вона молоденька й не знає ще, що й до чого. Зараз не женитися — пошкодуєте згодом. А женитися, то вона

шкодуватиме згодом, але хай краще вона шкодує, ніж ви, бо ж чоловік, а вона просто жінка і все́дно не тямить, що то за штука — щастя!

Гіггінс. Пікерінгу! Якщо ми ще хоч хвилину послухаємо цього чолов'ягу, то в нас із вами не лишиться аніяких переконань. *(До Дулитла.)* Здається, ви сказали «п'ять фунтів»?

Дулитл. Красно дякую вам, батечку.

Гіггінс. Ви певні, що не візьмете десятки?

Дулитл. Не зараз. Іншим разом, батечку.

Гіггінс *(вручаючи йому п'ятифунтову банкноту)*. Прошу!

Дулитл. Дякую вам, батечку! Бувайте здорові! *(Квапливо рушає до дверей, аби вислизнути із своєю здобиччю. Але на порозі стикається віч-на-віч із витонченою та вишукано-чистою молодого японською пані в простому бавовняному блакитному кімоно, вигадливо всипаному маленькими білими жасминовими квіточками. Поруч неї — місіс Пірс. Сміттяр чемно ступає вбік і вибачається.)* Перепрошую, панночко!

Японська пані. Та ну! Чи ж ви не впізнаєте своєї рідної дочки?

Дулитл, Гіггінс, Пікерінг *(вигукуючи одночасно)*. Свят-свят! Це Еліза! Що це? Ну і ну! Господи!

Еліза. Дурний у мене вигляд?

Гіггінс. Дурний?

Місіс Пірс *(із порога)*. Ну ж бо, містере Гіггінсе, прошу вас, не кажіть нічого такого, щоб дівчина запишалась собою.

Гіггінс *(усвідомивши)*. О! Ваша правда, місіс Пірс. *(До Елізи.)* Таки з біса дурний вигляд!

Місіс Пірс. Прошу вас, пане!

Гіггінс *(виправляючись)*. Я хотів сказати: вкрай дурний вигляд.

Еліза. Треба ще надягти мого капелюшка — з ним буде вигляд хоч куди. *(Бере свого капелюшка, надягає на голову і йде через кімнату до каміна, величаючись, ніби модниця.)*

Гіггінс. Нова мода, клянусь святим Георгієм! А мало б виглядати жахливо!

Дулитл *(з отецькою гордістю)*. Ну, я б ніколи не подумав, що вона так легко відмиється і стане така гарненька, батечку. Вона робить мені честь, правда ж?

Еліза. А, тут легко відмитися, скажу я вам. Гаряча й холодна вода в крані, набирай собі скільки хочеш, тієї чи тієї. І пухнасті рушники, й вішалка під ними така гаряча, що пальці попечеш. М'якенькі щітки, щоб відмивати бруд з тіла, і ціла миска мила, духмяного, мов первоцвіти. Тепер я знаю, чому панії такі чистенькі. Вони купаються залюбки! Знали б вони, як то митися таким, як оце я!

Гіггінс. Я радий, що ванна припала вам до смаку.

Еліза. Та ні, не припала, принаймні не все, і мені байдуже, чи хто почує ці мої слова. Он місіс Пірс знає.

Гіггінс. Що ж було негаразд, місіс Пірс?

Місіс Пірс (*заспокійливо*). О, нічого страшного, пане. Дрібниці.

Еліза. Мені так і кортіло його розбити! Не знала, куди очі подіти. А тоді завісила його рушником, отак-о!

Гіггінс. Що завісила?

Місіс Пірс. Дзеркало, пане.

Гіггінс. Дулитле, ви виховали свою дочку в занадто суворому дусі.

Дулитл. Я? Та я зовсім її не виховував, ото тільки бувало дам ремінця вряди-годи. Ви не звертайте на мене, батечку. Бачите, вона просто не звикла до дзеркал, тільки й того. Але вона швидко перейме ваші невимушені звички.

Еліза. Я хороша дівчина, хороша і не перейму ніяких *невимішаних* звичок!

Гіггінс. Елізо, краще не хваліться так, що ви хороша дівчина, а то батько візьме й забере вас додому.

Еліза. Так і забере! то ви не знаєте мого батька. Він і прийшов сюди тільки для того, щоб грошей у вас вициганити та напитись.

Дулитл. Ну, а на що ж іще просив би я гроші? невже щоб кинути у церковну карнавку? (*Еліза показує йому язика. Дулитл від цього так розлютився, що Пікерінг мусив швидко стати між ними.*) Щоб я більше не бачив од тебе такого нахабства! І гляди, щоб я не почув про тебе, що ти нахабнієш перед оцим паном, бо тоді начувайся!

Гіггінс. Чи не дасте ви їй, Дулитле, ще яку пораду, перш ніж підете звідси? Ну там благословення батьківське...

Дулитл. Ні, батечку, не такий я мугир, аби напучувати своїх дітей на все те, чого сам назнався. Їх і так нелегко тримати в руках. Хочете, щоб Еліза порозумнішала, то вчіть її самі ремінцем. Бувайте, панове! (*Обертається йти геть.*)

Гіггінс (*із притиском*). Стійте! Ви постійно навідуватимете свою дочку. Знаєте, це ж ваш обов'язок. У мене брат священик, то він допоможе вам провадити з нею виховні розмови.

Дулитл (*ухильно*). Аякже, приходитиму, батечку. Тільки не на цьому тижні, бо в мене робота далеченько звідсіля, але згодом... можете покластися на мене. До побачення, панове! Бувайте, мем! (*Торкається крис свого капелюха перед місіс Пірс, яка,*

не удостоївши його відповіддю, йде. Дулитл підморгує Гіггінсові, маючи його, певне, за товариша в нещастях, спричинених тяжкою вдачею місіс Пірс, і йде слідом за нею.)

Еліза. Не вірте ви старому брехлові. Напустили на нього священика — та це ж все одно, що лютого пса нацькувати. Не скоро ж ви побачите його знову!

Гіггінс. Я ж і не хочу його бачити, Елізо. А ви?

Еліза. Тільки не я! Очі б мої його більш не бачили! Ганьбить він мене, ой як ганьбить — тим, що збирає сміття, замість займатися своїм фахом.

Пікерінг. А який у нього фах, Елізо?

Еліза. Балачками витрушувати гроші з чужих кишень у свої. Справжній його фах — грабарювання, і часом він таки грабарює, для переміни, й заробляє добрі гроші при цьому. А ви вже більш не зватимете мене міс Дулитл?

Пікерінг. Прошу прощення, міс Дулитл. Зіскочило з язика!

Еліза. Ох, та дарма! Тільки звучить воно так благородно! Мені так і кортить під'їхати в таксі до рогу Тотнем-корт-роуд, висісти там і сказати водієві, щоб підождав: хай би дівчата втямили, де їхнє місце. Знаєте, я до них і словом не озвалася б.

Пікерінг. Краще зачекайте, поки ми дістанемо вам щось справді модне.

Гіггінс. До того ж, вам не годилося б відшивати своїх давніх друзів отак зразу, як тільки ви піднялися вище на суспільний щабель. Це ми називаємо снобізмом.

Еліза. Надіюсь, ви більше не називатимете їх моїми друзями. Частенько ж вони діймали мене до живого своїми кпинами, а зараз я хотіла б трохи відігратися. Але якщо вже у мене буде модне вбрання, то я зачекаю. Чом би й не вбратися гарно? Місіс Пірс каже, що ви дасте мені одяг, який одягають для сну, не такий, як носиться вдень, але мені це здається марною тратою грошей, коли вже можна придбати дещо напоказ. До того ж, я ніколи не могла уявити, як це я вберуся у холодні речі на зимову ніч.

Місіс Пірс *(вертаючись)*. Чуєте, Елізо? Прибуло нове вбрання для вас. Ходіть приміряйте!

Еліза. Ах-оу-о-ох! *(Вибігає з кімнати)*.

Місіс Пірс *(ідучи за нею слідом)*. Ох, та не швидкуйте так, дівчино! *(Зачиняє за собою двері)*.

Гіггінс. Пікерінгу, ми з вами взяли на себе тяжку справу!

Пікерінг *(переконано)*. А таки тяжку, Гіггінсе!

Глядачеві та й читачеві цікаво було б мати уявлення, на що схожі ті уроки, що їх дає Гіггінс Елізі. Ну, то ось вам перший зразок. Уявіть собі Елізу, вбрану у все новісіньке, і з відчуттям, що її нутро ніяк не змиритись з незвичними для нього підобідком, обідом і вечерею, як вона сидить разом із Гіггінсом і полковником у кабінеті, почувуючись достоту, мов амбулаторний хворий на першому прийомі в лікарів.

Гіггінс, від природи невсидючий, бентежить її ще дужче своїм неспокійним шуганням довкола. Коли б не витримка і заспокійлива присутність полковника, її захисника, Еліза б утекла звідти безбач — хоч би й назад на Друрі-лейн.

Гіггінс. Розкажіть-но абетку!

Еліза. Я свою абетку знаю. Думаєте, я не знаю нічого? Не треба вчити мене, як малу дитину!

Гіггінс (*громовим голосом*). Розкажіть абетку!

Пікерінг. Розкажіть, міс Дулитл! Скоро ви все зрозумієте. Робіть, що він каже, дозвольте йому вчити вас, як він сам знає.

Еліза. Ну гаразд уже, хай буде по-вашому: ей-іі, бей-іі, сей-іі, дей-іі...

Гіггінс (*заревівши, мов поранений лев*). Досить! Послухайте-но, Пікерінгу. Ось воно — те, що ми платимо за нашу початкову освіту. Ця нещасна істота була на дев'ять років замкнена в школі, де її за наш рахунок навчали розмовляти й читати мовою Шекспіра і Мільтона. А наслідок — «Ей-іі, Бей-іі, Сей-іі». (*До Елізи.*) Скажіть: Ей, Бі, Сі, Ді.

Еліза (*мало не плачучи*). Та я ж так і кажу: ей-іі, бей-іі, сей-іі.

Гіггінс. Досить. Скажіть: «капелюшок».

Еліза. Кипилюшик.

Гіггінс. Витягніть язика вперед, щоб він уперся у вершки нижніх зубів. Тепер скажіть: «кап-».

Еліза. К-к-к... Не можу! К-кап-.

Пікерінг. Добре. Чудово, міс Дулитл!

Гіггінс. Присягаюсь Юпітером, вона здолала це першим нападом! Пікерінгу, ми таки зробимо з неї герцогиню! (*До Елізи*). А як ви думаєте, чи змогли б ви зараз вимовити чітко: «оті чаї»? Затямте: не «отийіі чийіі»! Бо коли ви ще хоч раз вимовите «бей-іі», «сей-іі», «дей-іі», я тричі проволочу вас за коси довкруз кімнати. (*Фортисимо.*) Т, Т, Т, Т!

Еліза (*плачучи*). Я ніяк не вчую ніякої різниці, ото хіба у вас воно звучить благородніше.

Гіггінс. Ну, якщо ви вчули ту різницю, то якого дідька рюмсаєте отут? Пікерінгу, дайте їй шоколадку!

Пікерінг. Ну, ну! То дарма, що ви поплакали трішки, міс Дулитл. Ви дуже добре справуєтеся, і вам не буде боляче від уроків. Обіцяю вам, що не дозволю йому тягати вас за коси довкруз кімнати!

Гіггінс. Забирайтеся до місіс Пірс та розкажіть їй про це. Думайте про це. Пробуйте проробляти це самі: глядіть, щоб ваш язик був цілком випростаний і торкався зубів, а не

загортався вгору, от ніби ви хочете його проковтнути. Наступний урок після обіду, о пів на п'яту. Геть звідсіля!

Еліза, все ще ридуючи, вибігає з кімнати.

Оце десь такі муки має терпіти бідолашна Еліза місяцями, перш ніж ми зустрінемося з нею знову — при її першій появі в товаристві лондонських знавців мови.

Дія третя

У місіс Гіггінс день гостей. Ніхто ще не прибув. Її вітальня, що в помешканні на Чесійській набережній, має три вікна на Темзу, а стеля не така високо-гордовита, як мало б воно бути в старіших будинках, котрі претендують на старовинність. Вікна — до підлоги: вони відчинені на балкон, де повно квітів у горщиках.

Коли стати обличчям до вікон, то камін буде ліворуч, а двері — в стіні праворуч, біля того кутка, котрий найближче до вікон. Місіс Гіггінс виховано на Моррісові та Берн-Джонсові, тож її кімната зовсім не схожа на синову, що на Вімпол-стріт, — не захарашена меблями, столиками й дрібничковими прикрасами.

Посеред кімнати — велика отоманка, і ця турецька тахта, разом із килимом, Моррісовими шпалерами, та Моррісовими ж ситцевими гардинами, та парчевими покривалами на отоманці і її подушках, — ото і вся обстановка, яка сама собою надто гарна, й ту красу тільки скрадав би всякий непотрібний дріб'язок. На стінах кілька добротних олійних картин із тридцятирічної давності виставок галереї Гросвенор — у них більше від Берн-Джонса, не від Вістлера. Єдиний тут пейзаж належить пензлеві Сесіла Лоунсона, з рубенсівською масштабністю. Є тут і портрет самої місіс Гіггінс: такою замолоду вона кидала виклик тодішній моді, убравшись в один з росеттійських костюмів, які, скарикатурені вульгарним нерозумінням, призвели до безглуздь простонародного естетизму сімдесятих років минулого століття.

Місіс Гіггінс, що вже переступила межу шістдесяти літ і давно не клопочеться тим, щоб одягатися всупереч моді, сидить у кутку, навкоси від дверей, за вишукано простим письмовим столом із дзвінковою кнопкою під рукою. Трохи далі, між нею і найближчим до неї вікном, стоїть чіппендейлівське крісло. Біля іншої стіни, майже навпроти дверей, видно елізаветинське крісло, грубо різьблене, в дусі Ініго Джонса. Під тією самою стіною — рояль у гарному чохлі. Куток між каміном і вікном зайнятий диванчиком із подушками, обтягненими Моррісовим ситцем.

Час між четвертою і п'ятою пополудні.

Рвучко розчахнуто двері — влітає Гіггінс, не скинувши капелюха.

Місіс Гіггінс *(нажахано)*. Генрі! *(Сварячи його.)* Що тобі треба тут сьогодні?
У мене ж день гостей, і ти обіцяв не приходити сьогодні! *(Він нахиляється поцілувати матір, а вона знімає йому з голови капелюха і подає йому в руки.)*

Гіггінс. Оце ще! *(Кидає капелюха на стіл.)*

Місіс Гіггінс. Зараз же вертайся додому.

Гіггінс *(цілуючи матір)*. Та знаю, мамо. Я ж прийшов зумисне.

Місіс Гіггінс. І все одно не смій! Серйозно кажу, Генрі. Ти відлякуєш усіх моїх друзів: як застануть тебе тут, то вже й не приходять більше.

Гіггінс. Дурниці! Знаю, не веду я світської мови, але ж ніхто на це не зважає. *(Сідає на диванчик).*

Місіс Гіггінс. Ого! Так-то вже й не зважають? Світська мова, кажеш? А несвітська твоя мова? Справді, дорогенький, нічого тобі тут робити!

Гіггінс. А таки є що робити. Маю роботу для вас. Фонетичну роботу.

Місіс Гіггінс. І не вмовляй, дороженький. перепрошую, але мені не до твоїх голосівок. Та ще я здумаю про твої прегарні листівки з твоїм фірмовим скорописом, та про те, що маю перечитувати ще й копії тих листівок, писані нормальними літерами, які ти так завбачливо прикладаєш!..

Гіггінс. Ну, це не фонетична робота.

Місіс Гіггінс. Ти сказав: фонетична.

Гіггінс. Ваша частина роботи — не фонетична. Я підібрав дівчину...

Місіс Гіггінс. Це означає, що якась дівчина підбрала тебе?

Гіггінс. Зовсім ні. Це не любовна історія.

Місіс Гіггінс. Як жаль!

Гіггінс. Чому?

Місіс Гіггінс. Ну полюбив би ти якусь жінку віком до сорока п'яти. Коли ти вже роздивишся, що довкола таки є трохи молодих вродливиць?

Гіггінс. Ох, не можу я морочитися з молодими вродливицями! Жінка, яку можна полюбити, — в моєму уявленні, — це хтось якнайподібніший до вас, мамо. Ніколи я не дійду до того, щоб щиро захоплюватися молодими жінками: надто глибоко вкоренилися деякі звички, щоб їх міняти. *(Рвучко підводячись і походжаючи по кімнаті, ще й брязкаючи грошима та ключами в кишенях штанів.)* До того ж, усі вони дурепи.

Місіс Гіггінс. Знаєш, що ти зробив би, коли б любив мене по-справжньому, Генрі?

Гіггінс. Та годі-бо! Ну що? Женився б, не інакше.

Місіс Гіггінс. Ні. Облишив би метушню та повиймав руки з кишень. *(Із жестом відчаю він скоряється і знов сідає.)* От хороший хлопчик! А зараз розкажи мені про ту дівчину.

Гіггінс. Сьогодні вона з'явиться до вас із візитом.

Місіс Гіггінс. Не пригадую, щоб я її запрошувала.

Гіггінс. Не ви, а я запросив її. Бо ви, коли б знали, хто вона, нізащо не запросили б її до себе.

Місіс Гіггінс. Отакої! А чому ж?

Гіггінс. Ну, ось у чім річ. Вона — проста квіткарка. Я підібрав її на вулиці.

Місіс Гіггінс. І запросив її на мій день гостей!

Гіггінс *(підходячи до матері, щоб підлеститись)*. О, все буде гаразд! Я навчив її правильно розмовляти і дав їй точні вказівки, як поводитись. Їй велено триматися двох

тем: погоди та здоров'я всіх присутніх — «Гарний день!» та «Як ся маєте?» — і взагалі не дуже розводитись. Так буде безпечно.

Місіс Гіггінс. Безпечно! Говорити про наше здоров'я! Про наші нутрощі! Може, й про наш зовнішній вигляд! Як ти скотився до таких дурощів, Генрі?

Гіггінс (*нетерпляче*). Ну треба ж їй хоч про щось говорити! (*Бере себе в руки й знов сідає.*) О, вона поводитиметься добре, не зчиняйте бучі! Пікерінг теж бере участь у цій справі разом зі мною. Я так наче побився об заклад, що через півроку покажу її на люди як герцогиню. Кілька місяців тому я почав роботу з нею, і вона так швидко прогресує — мов пожежа! Я виграю свій заклад. Вуха в неї чутке, і навчити її виявилось легше, ніж моїх учнів-буржуа, бо ж їй треба вивчити зовсім нову мову. По-англійському вона розмовляє майже так, як ви по-французькому.

Місіс Гіггінс. Принаймні це задовільно.

Гіггінс. Ну, це так і не зовсім так.

Місіс Гіггінс. Що ти хочеш цим сказати?

Гіггінс. Бачите, її вимову я виправив як слід, але ви повинні зважити не лише те, як дівчина вимовляє, а й що вона вимовляє, і ось тут...

Їхню розмову перериває покоївка, що сповіщає про прибуття гостей.

Покоївка. Місіс та міс Ейнсфорд-Гілл! (*Йде.*)

Гіггінс. О Господи! (*Зривається на ноги, хапає свого капелюха зі столу й рушає до дверей, але не встигає — мати відрекомендовує його своїм гостям.*)

Місіс та міс Ейнсфорд-Гілл — це ті самі мати й дочка, що ховалися від дощу в Ковент-гардені. Мати — добре вихована, спокійна, але на обличчі в неї написаний постійний клопіт через нестатки. Дочка ж виробила собі веселий вигляд, мовляв, світське товариство для мене — рідна домівка: бравада шляхетної вбогості.

Місіс Ейнсфорд-Гілл (*до місіс Гіггінс*). Гау ду ю ду?

Міс Ейнсфорд-Гілл. Гау д'ї ду? (*Тисне руку господині*).

Місіс Гіггінс (*відрекомендовує*). Мій син Генрі!

Місіс Ейнсфорд-Гілл. Ваш славетний син! Я так бажала познайомитися з вами, професоре Гіггінсе!

Гіггінс (*понура, не ступивши й кроку в її напрямку*). Дуже радий. (*Прихиляється до рося й рвучко кланяється.*)

Міс Ейнсфорд-Гілл (*прямуючи до нього із самовпевненою фамільярністю*). Гау ду ю ду?

Гіггінс (*витрішвишись на неї*). Десь я вас уже бачив. Ніяк не згадаю, де в чорта бачив, але голос ваш пам'ятаю. (*Похмуро.*) Та дарма. Ви вже сядьте.

Місіс Гіггінс. З жалем повинна вам сказати, що мій славетний син зовсім не знає манер. Ви вже не ображайтесь на нього.

Міс Ейнсфорд-Гілл. Я — ні. (*Сідає в елизаветинське крісло.*)

Місіс Ейнсфорд-Гілл (*трохи збентежено*). Та немає ж за що. (*Сідає на отоманці, між дочкою та місіс Гіггінс, що повернула свого стільця спинкою до письмового столу.*)

Гіггінс. О, невже я повівся нечемно? Я не хотів.

Він переходить до центрального вікна й, ставши спиною до товариства, споглядає річку й квіти в Беттерсі-парку, так ніби перед ним крижана пустеля.
Знову входить покоївка, вводячи Пікерінга.

Покоївка. Полковник Пікерінг! (*Вона йде.*)

Пікерінг. Гау ду ю ду, місіс Гіггінс?

Місіс Гіггінс. Така рада, що ви прийшли! Чи знайомі ви з місіс Ейнсфорд-Гілл... з міс Ейнсфорд-Гілл? (*Обмін поклонами. Полковник ставить чіппендейлівське крісло трохи наперед, між місіс Гілл та місіс Гіггінс, і сідає.*)

Пікерінг. Чи Генрі сказав вам, чого ми прийшли?

Гіггінс (*через плече*). Нас урвали — прокляття!

Місіс Гіггінс. Ой, Генрі, Генрі, ну як же ти...!

Місіс Ейнсфорд-Гілл (*напівпідводячись*). Ми заважаємо?

Місіс Гіггінс (*підводячись і змушуючи гостю знову сісти*). Ні-ні! Ви нагодилися якраз дуже до речі: ми хотіли б познайомити вас із однією нашою приятелькою.

Гіггінс (*обернувшись, із виразом просвітління й надії*). Так, присягаюся святим Георгієм! Нам потрібні двоє-троє людей. Ви підійдете, як і будь-хто, незгірш.

Вертається покоївка, вводячи Фредді.

Покоївка. Містер Ейнсфорд-Гілл!

Гіггінс (*не витерпівши, майже на повен голос*). Святий Боже! Ще один з них.

Фредді (*тиснувши руку місіс Гіггінс*). Ахдіду?

Місіс Гіггінс. Чудово, що ви прийшли! (*Знайомлячи*). Полковник Пікерінг.

Фредді (*кланяючись*). Ахдіду?

Місіс Гіггінс. Навряд чи ви знайомі з моїм сином, професором Гіггінсом.

Фредді (*підходячи до Гіггінса*). Ахдіду?

Гіггінс (*дивлячись на Фредді, мов на кишенькового злодія*). Я ладен покластися, що десь вас уже стрічав. Де це було?

Фредді. Щось не пригадую.

Гіггінс (*змирившись*). Та дарма, це не має значення. Сідайте.

Він тисне руку Фредді, майже жбурляючи того на отоманку, обличчям до вікна, потім обходить отоманку.

Гіггінс. Ну, от ми й повсідалися! (*Сідає на отоманку біля місіс Ейнсфорд-Гілл, по ліву руч від неї.*) А тепер — про якого дідька ми будемо говорити, поки прибуде Еліза?

Місіс Гіггінс. Генрі, ти ж душа вечірок Королівського товариства! А на не таких високих зібраннях, ти, сказати правду, просто нестерпний.

Гіггінс. Справді? Вельми шкодую. (*Зненацька просяявши.*) А таки-так, я нестерпний! (*Гучно.*) Ха-ха!

Міс Ейнсворт-Гілл (*що дивиться на Гіггінса як на цілком підходящий шлюбний варіант*). А мені це подобається. Я ж зовсім не знаю світської мови. От коли б усі були щирі та говорили все, що думають насправді!

Гіггінс (*знову хмурніючи*). Боже борони!

Місіс Ейнсворт-Гілл (*підхоплюючи доччину тему*). Але чому?

Гіггінс. Те, що, як людям здається, вони повинні думати, уже само собою мерзота. Але Господь знає: коли б люди говорили все, що думають насправді, вони б цим зіпсували всю виставу. Чи ви гадаєте, що вам дійсно було б приємно, коли б я виступив отут, виплеснувши все, що справді маю на думці?

Міс Ейнсворт-Гілл (*весело*). То ваші думки такі дуже цинічні?

Гіггінс. Цинічні! Хто в дідька сказав, що мої думки цинічні? Я тільки хотів сказати, що це було б непристойно.

Місіс Ейнсворт-Гілл (*поважно*). Ой! Я певна, ви це кажете не на повному серйозні, містере Гіггінсе.

Гіггінс. Бачите, ми всі дикуни, хто більш, хто менш. Вважається, що ми цивілізовані та культурні, що тямимо в поезії, філософії, мистецтві й науці і всьому іншому, — але чи ж багато з нас знає бодай значення цих слів? (*До міс Гілл.*) Що ви знаєте про поезію? (*До місіс Гілл*). Що ви знаєте про науку? (*Показуючи на Фредді.*) Що знає він про мистецтво чи про науку, чи там ще про щось? І що я, на вашу думку, знаю в чорта про філософію?

Місіс Гіггінс (*застережливо*). Чи про манери, Генрі?

Покоївка (*відчиняючи двері*). Міс Дулітл! (*Йде.*)

Гіггінс *(схоплюючись і підбігаючи до місіс Гіггінс)*. Це вона, мамо! *(Стає навшпиньки й над материнською головою показує Елізі на мигах, хто з присутніх жінок — господиня.)*

Еліза, вишукано вбрана, справляє, увійшовши до кімнати, враження такої непересічної шляхетності та вроди, що всі присутні мимоволі встають. Уловивши Гіггінсові вказівки, вона із завченою грацією підходить до місіс Гіггінс.

Еліза *(вимовляючи слова з педантичною правильністю і дуже милою інтонацією)*. Гау ду ю ду, місіс Гіггінс? *(Вона ледь затинається, аби не «проковтнути» «г» в слові «Гіггінс», але цілком успішно вимовляє важкий звук.)* Містер Гіггінс казав, що мені можна завітати до вас.

Місіс Гіггінс *(щиросердо)*. Правильно — і я справді вельми рада бачити вас.

Пікерінг. Гау ду ю ду, міс Дулитл?

Еліза *(тиснувши йому руку)*. Полковник Пікерінг, чи не так?

Місіс Ейнсворд-Гілл. У мене таке відчуття, ніби ми з вами вже десь бачились, міс Дулитл. Я пам'ятаю ваші очі.

Еліза. Гау ду ю ду? *(Граційно сідає на отоманку — на місце, яке щойно звільнив Гіггінс.)*

Місіс Ейнсворд-Гілл *(знайомлячи)*. Моя дочка Клара!

Еліза. Гау ду ю ду?

Клара *(імпульсивно)*. Гау ду ю ду? *(Сідає на отоманку поруч Елізи, пожираючи її очима.)*

Фредді *(переходячи до їхньої половини отоманки)*. Я, безперечно, уже мав задоволення вас бачити!

Місіс Ейнсворд-Гілл *(знайомлячи)*. Мій син Фредді.

Еліза. Гау ду ю ду?

Фредді кланяється їй і сідає в елізаветинське крісло, не зводячи з Елізи захопленого погляду.

Гіггінс *(зненацька)*. Святий Боже! Так — я все пригадав! *(Усі витріщаються на нього.)* Ковент-гарден! *(Сприкрено.)* От чортівня!

Місіс Гіггінс. Генрі, прошу тебе! *(Помітивши, що він збирається сісти край столу.)* Не сідай на мій письмовий стіл — ще поламаєш його!

Гіггінс *(насулено)*. Перепрошую.

Він прямує до дивана, але дорогою перечіплюється через камінові ґратки та щипці й кочергу; виплутується, бурмочучи прокляття, й закінчує свою руйнівну мандрівку, гепнувши так роздратовано на диван, що аж затріщало. Місіс Гіггінс дивиться на нього, але стримується й не каже нічого. Западає тривала й ніякова пауза.

Місіс Гіггінс (*заговорює нарешті, щоб розпочати розмову*). Як ви гадаєте, чи не задощить?

Еліза. Невелике зниження тиску на заході наших островів захопить і східні регіони. Ніщо не вказує на значні зміни в барометричній ситуації.

Фредді. Ха! Ха! Ну й сміхота!

Еліза. Чи я щось не так сказала, молодий чоловіче? Б'юсь об заклад, я все висловила правильно.

Фредді. Ой, помру!

Місіс Ейнсворт-Гілл. Я так сподіваюся, що не похолоднішає! Довкола стільки того грипу. Ще не було такої весни, щоб уся наша родина не перехворіла грипом.

Еліза (*похмуро*). У мене тітка померла — кажуть, від грипу.

Місіс Ейнсворт-Гілл (*співчутливо цмокає язиком*). !!!

Еліза (*тим самим трагічним тоном*). Але я не вірю, що стареньку доконав грип, — її уграбали!

Місіс Гіггінс (*спантеличено*). Уграбали?

Еліза. Та-а-а-ак, хай вас Бог боронить! Бо чого б їй помирати від грипу? Тільки за рік до того вона переборола дифтерію. Я сама на власні очі бачила. Посиніла вона, лежала синя-синя. Усі вже гадали, що тітці кінець, але мій батько розливною ложкою знай заливав джин їй в горлянку, аж поки вона ожила — та так раптово, що перекусила ложку надвоє!

Місіс Ейнсворт-Гілл (*вражено*). Боже милий!

Еліза (*нагромаджуючи одне звинувачення на друге*). Як може жінка з отакою снагою взяти й померти від грипу? А що сталося з її новим бриликом, що мав перейти мені у спадок? Хтось його поцупив! Так ото, кажу, ті, що брилика поцупили, вони ж і її уграбали!

Місіс Ейнсворт-Гілл. А що означає: «вони її уграбали»?

Гіггінс (*квапливо вставляє*). О, це такий модний світський вислів! «Уграбати» когось — це те саме, що угробити.

Місіс Ейнсворт-Гілл (*нажахано до Елізи*). Та невже ви насправді вірите, що вашу тітку умертвили?

Еліза. Ще б не вірити! Ті нелюди, з якими вона жила, убили б її і за шпильку від брилика, не те що за брилик!

Місіс Ейнсворт-Гілл. Але ж хіба правильно чинив ваш батько, що отак заливав спиртне їй в горлянку? Вона ж могла й від того померти!

Еліза. Тільки не вона! Джин був для тітки — мов материнське молоко. До того ж, батько стільки заливав його собі в горлянку, що добре знав, які то чудові ліки.

Місіс Ейнсворт-Гілл. Ви хочете сказати, що він пив?

Еліза. Пив! не те слово. Це було щось хронічне!

Місіс Ейнсворт-Гілл. Який ви жах пережили!

Еліза. Та ніякого жаху. Це йому ніскілечки не шкодило, я ж сама бачила. Та й не весь час він прикладався. *(Весело.)* Як найде на нього, сказати б, — коли-не-коли. І з кожною краплиною все добрішає й добрішає. От, було, нема в нього роботи, то мати дасть йому чотири пенси й випхає на вулицю, наказавши не вертатись, аж поки не вип'є рівно стільки, щоб став веселенький та добренький. Не одна жінка мусить отак напувати свого чоловіка, аби з ним можна було жити. *(Призвичаївшись, вільно, розкуто.)* Бачите, річ ось у чім. Якщо чоловік має хоч трохи совісті, то на тверезу голову совість гризе його, і стає він тоді як хмара. Одна чарчина — і де ті гризоти й поділися, ходить собі чоловік щасливий. *(До Фредді, що давиться тамованим сміхом.)* Слухайте, з чого ви хихочете.

Фредді. Та ці модні світські вислови. У вас це виходить страшенно добре!

Еліза. Якщо я розмовляю як слід, то з чого ви смієтеся? *(До Гігінса.)* Чи я сказала щось зайве?

Місіс Гігінс *(квапливо вставляє)*. Нічого подібного, міс Дулитл!

Еліза. Ну, хоч це добре. *(Із запалом)*. Ось що я завжди кажу...

Гігінс *(підводячись і дивлячись на годинника)*. Гм!

Еліза *(озирнувшись на нього, збагнула натяк і теж підводиться)*. Що ж, я мушу йти. *(Усі підводяться. Фредді йде до дверей.)* Я така рада, що познайомилася з вами. До побачення! *(Тисне руку місіс Гігінс.)*

Місіс Гігінс. До побачення.

Еліза. До побачення, полковнику Пікерінгу.

Пікерінг. До побачення, міс Дулитл. *(Тиснуть одне одному руки.)*

Еліза *(киваючи головою решті)*. До побачення, всі!

Фредді *(відчиняючи їй двері)*. Ви йдете через Гайд-парк, міс Дулитл? Якщо так...

Еліза *(із бездоганно вишуканою дикцією)*. Пішака через парк? Чорта з два! *(Усі потетеріли.)* Я їду в таксі! *(Йде.)*

Пікерінг переводить подих і сідає. Фредді виходить на балкон, аби ще раз, здаля побачити Елізу.

Місіс Ейнсворд-Гілл (*усе ще не отямившись від потрясіння*). Ох, я й справді ніяк не звикну до цієї нової манери висловлюватись!

Клара (*падаючи невдоволено в елизаветинське крісло*). Ой, та все гаразд, мамо, все нормально! Люди ще подумают, ніби ми нікуди не ходимо, нікого не бачимо, якщо ви триматиметеся так старомодно.

Місіс Ейнсворд-Гілл. Смію сказати, що я дуже старомодна, але я дуже сподіваюсь, що ти, Кларо, не почнеш уживати такі вирази. Я вже наслухалась від тебе, що, мовляв, чоловіки — «паскуди» та що все на світі «свинство» й «мерзота», хоча я твердо переконана, що це жахливі слова й дами такого не говорять. Але те, що ми тільки-но почули, — це вже занадто. Чи не так, полковнику Пікерінгу?

Пікерінг. Не питайте мене. Кілька останніх років я пробув в Індії, і звичаї, манери так змінилися, що часом я не знаю, де перебуваю: чи на обіді в респектабельному домі, чи в кубрику серед матросів.

Клара. Просто треба звикнути та й годі. Не треба в цьому дошукуватись ні хорошого, ні лихого. Ніхто в це не вкладає ніякого смислу. Воно і чудне й привабливе і так гостродотепно виділяє речі, які самі собою не дуже й розумні. Я в захваті від нової світської говірки, і вона ж нікому й не шкодить.

Місіс Ейнсворд-Гілл (*підводячись*). Ну, якщо так, то я думаю, що нам пора вже йти.

Пікерінг та Гіггінс підводяться.

Клара (*підводячись*). О так, нам іще треба зробити три візити. До побачення, місіс Гіггінс. До побачення, полковнику Пікерінгу. До побачення, професоре Гіггінсе.

Гіггінс (*похмуро йдучи від дивана до неї, щоб провести до дверей*). До побачення. Ви ж не забудьте випробовувати нову світську говірку під час ваших трьох візитів. Не нервуйтеся при цьому. Говоріть завзято, з притиском.

Клара (*сяючи усмішкою*). Неодмінно! До побачення. Які дурниці — вся ця ранньовікторіанська удавана вихованість!

Гіггінс (*під'южуючи її*). Казна-які дурниці!

Клара. Чорт-зна які дурниці!

Місіс Ейнсворд-Гілл (*судомно*). Кларо!

Клара. Ха! Ха! *(Йде, сяючи вся, рада, що дорівнялася до найостаннішої моди, — чути, як вона спускається сходами, купаючись у потоці власного срібlistого сміху.)*

Фредді *(до височин небесних)*. Ну скажіть, ради Бога... *(Схаменувшись, підходить до місіс Гігінс)*. До побачення!

Місіс Гігінс *(тиснувши йому руку)*. До побачення. Чи не хотіли б ви ще раз зустрітись з міс Дулітл?

Фредді *(з великим запалом)*. Так, жах як хотів би!

Місіс Гігінс. Ну, ви ж знаєте мої дні для гостей.

Фредді. Так. Страшенно вдячний вам! До побачення. *(Йде.)*

Місіс Ейнсворт-Гілл. До побачення, містере Гігінсе!

Гігінс. До побачення, до побачення.

Місіс Ейнсворт-Гілл *(до Пікерінга)*. Нічого не вийде. Ніколи я не присилую себе вживати отакі слова!

Пікерінг. І не треба. Знаєте, це не обов'язково. Ви чудово обійдетесь без таких висловів.

Місіс Ейнсворт-Гілл. Тільки ж Кларочка так на мене напосідає, так вичитує мені, коли я не сиплю найновішим жаргоном! До побачення!

Пікерінг. До побачення. *(Тиснуть одне одному руки.)*

Місіс Ейнсворт-Гілл *(до місіс Гігінс)*. Ви вже не ображайтеся на Клару. *(Пікерінг, уловивши з її стишеної мови, що це не для його вух, нишком приєднується до Гігінса біля вікна.)* Ми ж такі убогі! І вона, бідолашна дитина, так мало буває в гостях. Тож вона й не все тямить. *(Місіс Гігінс, завваживши, що очі її гості зволожилися, співчутливо бере її під руку, й вони разом ідуть до дверей.)* Але хлопець у мене славний, правда ж?

Місіс Гігінс. Ой, такий милий! Я завжди буду рада бачити його в себе.

Місіс Ейнсворт-Гілл. Спасибі вам, дорогенька! До побачення! *(Йде.)*

Гігінс *(жадібно)*. Ну? Чм можна виводити Елізу в світ? *(Коршаком налітає на матір і тягне її до отоманки; вона сідає там, де сиділа Еліза, а син — ліворуч від неї.)*

Пікерінг вертається до свого крісла по праву руч від неї.

Місіс Гігінс. Ти, дурний хлопчиську, звісно ж, нікуди не можна її виводити! Вона — триумф твого мистецтва та ще й таланту кравчини, але якщо ти гадаєш, що вона не видає себе кожнісіньким реченням, яке вилітає з її вуст, то ти, либонь, зовсім схибнувся через неї!

Пікерінг. А може, коли б щось підправити, як ви гадаєте? Я маю на увазі вилучити з її мови кровожерні моменти.

Місіс Гіггінс. Нічого не вийде — допоки вона в руках у Генрі.

Гіггінс (*ображено*). Хочете сказати, що у мене мова непристойна?

Місіс Гіггінс. Ні, дорогенький, мова твоя була б цілком пристойна — скажімо, десь на баржі серед матросні, але така мова аж ніяк не прикрасить Елізи на прийомі в саду.

Гіггінс (*тяжко скривджений*). Ну, я мушу сказати...

Пікерінг (*уриваючи його*). Годі-бо, Гіггінсе, пора вже вам знати себе самого. Я такої мови не чував, відколи двадцять років тому ми робили огляди добровольців у Гайд-парку.

Гіггінс (*насувлено*). Ну, що ж, коли ви таке говорите, я визнаю: мова моя не завжди така, як у єпископа.

Місіс Гіггінс (*заспокоюючи Генрі дотиком руки*). Полковнику Пікерінгу, скажіть мені, будь ласка: що, достеменно, коїться там, на Вімпол-стріт?

Пікерінг (*бадьоро, от ніби розмова повернула в зовсім інше річище*). Ну, я перевізся туди, й ми живемо разом з Генрі. Працюємо удвох над моїми «індійськими діалектами», а ще ми думаємо, що було б зручніше...

Місіс Гіггінс. Так-так. Про це я все знаю — це ви чудово придумали. Але де живе ця дівчина?

Гіггінс. Звісно ж, з нами! Де ж їй ще жити?

Місіс Гіггінс. Але на яких умовах? Чи вона у вас служниця? А як ні — то хто вона для вас?

Пікерінг (*проказуючи повільно*). Я здогадуюся, що ви маєте на увазі, місіс Гіггінс.

Гіггінс. Але ви вбийте мене, якщо я знаю! Місяцями я бився над дівчиною, аби дотягти її до сьогоднішнього рівня. До того ж вона й користь приносить. Знає, де в мене що лежить, пам'ятає, коли і з ким я повинен зустрітись, і таке інше.

Місіс Гіггінс. А як уживається з нею твоя економка?

Гіггінс. Місіс Пірс? О, вона така раденька, що стільки обов'язків звалилося з її пліч, адже до Елізиної з'яви їй доводилось відшукувати мої речі й нагадувати мені про мої домовленості. Але як тільки мова заходить про Елізу... Не знаю, що за дурна муха вкусила мою економку. Знай твердить: «Ви не думаєте, пане!» Правда ж, Піку?

Пікерінг. Еге ж, саме так вона це формулює. «Ви не думаєте, пане!» Цими словами вона закінчує кожную розмову про Елізу.

Гіггінс. Так ніби я хоч на мить коли перестаю думати про дівчину та її кляті голосівки й шелестівки. Я геть виснажився, думаючи про неї, стежачи за її губами, зубами й язиком, не кажучи вже про її душу — найхімерніше з усього того набору.

Місіс Гіггінс. Ну хто ж ви ще, як не двоє немовлят, що тішаться своєю живою лялькою?

Гіггінс. Тішаться! Та за тяжчу роботу я ще ніколи не брався — це щира правда, мамо! Але ж навіть не уявляєш, як це страшенно цікаво: взяти одне людське створіння й зробити з нього щось зовсім інше, давши йому нову мову. Це ж заповнює щонайглибшу прірву, яка відділяє клас від класу й душу від душі.

Пікерінг (*підсуваючи своє крісло ближче до місіс Гіггінс і жваво перехилившись до неї*). Так, це неймовірно цікаво! Запевняю вас, місіс Гіггінс, що ми ставимось до Елізи дуже серйозно. Щотижня... майже щодня! — помічаємо за нею якусь нову зміну. (*Ще ближче підсуваючись.*) Кожен відтинок її розвитку ми записуємо... десятки грамофонних дисків та фотографій...

Гіггінс (*нахиляючись на матір з другого боку*). Так, чорт забирай! Ще жоден з моїх експериментів не захоплював мене так, як оцей. Вона заповнила собою наше життя по вінця, правда ж, Піку?

Пікерінг. Ми завжди говоримо про Елізу.

Гіггінс. Навчаємо Елізу.

Пікерінг. Рівняємо Елізу.

Місіс Гіггінс. Що?!

Гіггінс. Винаходимо нові Елізи.

Говорять разом.

Гіггінс. Знаєш, яке у неї незвичайно чутке вухо...

Пікерінг. Запевняю вас, дорога місіс Гіггінс: ця дівчина...

Гіггінс. ...як у папуги! Я випробував її слух на всі...

Пікерінг. ...геній! Вона чудово грає на роялі.

Гіггінс. ...звуки, які тільки може вимовляти людина...

Пікерінг. Ми брали її на концерти класичної музики і в мюзик-...

Гіггінс. ...які тільки є в європейських та африканських мовах, у готентотських...

Пікерінг. ...холи, і все це вона сприймає, а, прийшовши додому...

Гіггінс. ...говірках, те, на що у мене пішли роки праці...

Пікерінг. ...програє все, що почула, на роялі, хай то буде...

Гіггінс. ...вона все це підхоплює єдиним нападом, ураз, от ніби...

Пікерінг. Бетховен чи Брамс, Легар чи Лайонел Монктон...

Гіггінс. ...займалася цим усе своє життя.

Пікерінг. ...хоча ще півроку тому вона й до клавішів не торкалася...

Місіс Гіггінс (*затуляючи пальцями вуха, бо чоловіки наприкінці намагаються перекричати один одного й лемент їхній стає просто нестерпний*). Ш-ш-ш-ш! (*Вони замовкають.*)

Пікерінг. Перепрошую! (*Винувато ставить своє крісло назад.*)

Гіггінс. Даруйте, мамо! Коли Пікерінг розкричиться, ніхто вже не вставить слова.

Місіс Гіггінс. Заспокойся, Генрі. Полковнику Пікерінгу, невже ви не усвідомлюєте, що коли Еліза увійшла в дім на Вімпол-стріт, щось іще увійшло разом з нею?

Пікерінг. Батечко її увійшов. Але Генрі швидко здихався його.

Місіс Гіггінс. Доречніше було б, якби прийшла її мати. А що мати не прийшла, то з'явилося дещо інше.

Пікерінг. Що ж?

Місіс Гіггінс (*мимоволі виказуючи свій вік словом*). Проблема!

Пікерінг. О, я розумію! Проблема, як виставити її напоказ, мов справжню леді.

Гіггінс. Я розв'язу цю проблему. Я вже наполовину її розв'язав.

Місіс Гіггінс. Ні — ви, двоє неймовірно дурних чоловічих створінь! Проблема полягає в тому, як бути з дівчиною опісля.

Гіггінс. Не бачу в цьому ніяких складнощів. Вона зможе йти собі своїм шляхом, використовуючи всі переваги, яких набула в мене.

Місіс Гіггінс. Переваги — як у тієї вбогої жінки, що тільки-но була тут! Манери та звички, що не дозволяють шляхетній леді йти заробляти собі на прожиття і разом не дають їй доходу шляхетної пані! Це ви маєте на увазі?

Пікерінг (*поблажливо, трохи занудьгувавши*). О, та це ми якось залагодимо, місіс Гіггінс! (*Підводиться, щоб іти.*)

Гіггінс (*і собі підводячись*). Ми підшукаємо для неї якусь легку роботу.

Пікерінг. Вона щаслива, нівроку. Не потерпайте за неї. До побачення! (*Тисне їй руку, от ніби втішає налякану дитину, й прямує до дверей.*)

Гіггінс. Принаймні тепер уже пізно потерпати. Справу зроблено. До побачення, мамо! (*Цілує її і йде слідом за Пікерінгом.*)

Пікерінг (*обернувшись, щоб кивнути останнє слово втіхи*). Є стільки хороших вакансій! Ми зробимо все, що треба. До побачення!

Гіггінс *(до Пікерінга, коли вони разом виходять за двері)*. Візьмімо її на Шекспірівську виставку в Ерлс-корт!

Пікерінг. А чого ж — візьмімо! Що то вона скаже — тільки наставляй вуха!

Гіггінс. А як вернемося додому, вона передражнить усіх тих людей!

Пікерінг. Чудесно! *(Чути, як обидва регочуть, спускаючись сходами.)*

Місіс Гіггінс *(нетерпляче, ривком підводиться і знов сідає за свій письмовий стіл до роботи. Відгортає вбік купу безладно накиданих паперів, хапає чистий аркуш із скриньки з письмовим приладдям і рішуче пробує писати. За третім невдалим нападом здається: шпурляє ручку на підлогу, сердито хапається за краї столу й вигукує)*. Ох, ці чоловіки! чоловіки!! чоловіки!!!

Зрозуміло, що Еліза поки-що не зійде за герцогиню, а Гіггінс ще не виграв свого закладу. Але півроку ще не сплигло, і Еліза встигає зійти — як не за герцогиню, то за княжну. Щоб побачити краєм ока, як у неї це вийшло, уявімо одне з посольств у Лондоні літнього вечора, коли вже споночило. Над парадними дверима нависає дашок і килим простелено аж на хідник, адже якраз триває великий прийом. Обабіч килима ріденька юрба спостерігає, як прибувають гості. Ось під'їжджає «ролс-ройс». Виходить Пікерінг у вечірньому вбранні з орденами й медалями і допомагає висісти Елізі — вона в манто, вечірній сукні, в діамантах, із віялом, квітами та всіма належними аксесуарами. За ними висідає Гіггінс. «Ролс-ройс» від'їжджає, і трійця піднімається східцями й заходить в будинок — двері відчиняються при їхньому наближенні. Всередині будинку вони опиняються в просторому холі, з якого ведуть нагору величні сходи. По ліву руч розташований гардероб для джентльменів. Гості-чоловіки залишають там свої капелюхи й плащі. Праворуч — двері до жіночого гардеробу. Леді заходять туди в накидках, а виходять — у всій своїй блискучій пишноті. Пікерінг щось шепоче Елізі й показує на жіночий гардероб. Вона заходить туди. Гіггінс та Пікерінг скидають свої плащі, беручи номерки в гардеробника.

Один із гостей, зайнятий тим самим, стоїть спиною до глядача. Забравши свої номерки, він обертається, показуючи себе поважним молодиком із вражаюче зарослим обличчям. Він має величезні вуса, що хвилями єднаються з розкішними бакенбардами. Кущі волосся хвилюються на його бровах, його чуприна низько підстрижена на потилиці й лисніє, щедро чимось намащена. Вбраний він дуже гарно. На грудях у нього кілька нікчемних медалей. З усього видно, що це чужинець, наздогад — вусатий пандур з Угорщини, але, попри люте враження від його волохатості, він вельми люб'язний і привітно-балакучий.

Впізнавши Гіггінса, він широко розводить руки й наближається до того, сповнений ентузіазму.

Вусань. Маестро, маестро! *(Обіймає Гіггінса й розцілює його в обидві щокі.)* Ви пам'ятаєте мене?

Гіггінс. Ні. Не пам'ятаю. Хто ви в чорта такий?

Вусань. Я — ваш учень, ваш перший учень, ваш найкращий та найбільший учень. Я той самий малий Непомук, той чудо-хлопець. Я прославив ваше ім'я по всій Європі. Ви навчали мене фонетики. Ви не могли забути мене.

Гіггінс. Чом ви не голитеся?

Непомук. Я не маю вашої імпозантної зовнішності, вашого підборіддя, гордого чола. Коли я поголюся, ніхто мене не помічає. А так усі мене знають, звуть мене «Волосатий Дік».

Гіггінс. А що ви тут робите, серед усіх цих великих цабе?

Непомук. Я — перекладач. Я розмовляю тридцятьма двома мовами. Їм не обійтися без мене на цих міжнародних вечірках. Ви — великий знавець жаргону кокні: хай тільки людина розтулить рота — і ви тут-таки вкажете її точну адресу в межах Лондона. А я вкажу будь-чию адресу в межах Європи.

Ліврейний лакей збігає вниз по сходах і підходить до Непомука.

Лакей. Ви потрібні нагорі! Її світлість не може порозумітися з одним грецьким паном.

Непомук. Дякую — так, негайно!

Лакей зникає в юрбі.

Непомук *(до Гіггінса)*. Цей грецький дипломат прикидається, ніби ні слова не розуміє й не розмовляє по-англійському. Мене він не ошукає! Він-бо син годинникаря з Кларкенвелла. А розмовляє він такою каліченою англійщиною, що не сміє й слова мовити, бо зразу ж виказує своє походження. Я допоможу йому прикидатися, але здеру з нього за це грубі гроші! З усіх них здеру гроші. Ха-ха! *(Поспішає нагору.)*

Пікерінг. Чи з цього молодця справді такий великий знавець? Чи не викрие він Елізи й чи не почне її шантажувати?

Гіггінс. Побачимо. Викрие її — я програю свій заклад.

Еліза вертається з гардеробної і приєднується до чоловіків.

Пікерінг. Ну, а зараз, Елізо, в бій! Ви готові?

Еліза. А ви нервуєтеся, полковнику?

Пікерінг. Страшенно! Почуваюся точнісінько так, як було колись перед першим моїм боєм. Але це тільки перший раз страшно.

Еліза. А для мене це не перший раз, полковнику. Я проробляла це разів п'ятдесят — ні, сотні разів! — коли снила уяв у своєму свинарничку а Ейнджел-корті. І зараз я сню уяв. Пообіцяйте мені, що не дозволите професорові Гіггінсу розбудити мене, бо коли він мене таки розбудить, я все-все позабуваю і знов заговорю так, як говорила колись на Друрі-лейн.

Пікерінг. Ані пари з уст, Гіггінсе! *(До Елізи.)* Ну, готові?

Еліза. Готова.

Пікерінг. Ходім!

Вони підіймаються сходами, Гіггінс іде позаду. Пікерінг щось шепоче лакеєві на першій площадинці сходів.

Лакей першої площадинки. Міс Дулитл, полковник Пікерінг, професор Гіггінс!

Лакей другої площадинки. Міс Дулитл, полковник Пікерінг, професор Гіггінс!

Нагорі, де кінчаються сходи, гостей приймають посол з дружиною, біля якої стоїть Непомук.

Господиня (*тиснувши Елізі руку*). Гау д'ї ду?

Господар (*у тому ж дусі*). Гау д'ї ду? Гау д'ї ду, Пікерінгу?

Еліза (*із граційною поважністю, яка вселяє шанобливий страх у господиню*). Гау ду ю ду? (*Проходить до вітальні.*)

Господиня. Це ваша прийомна дочка, полковнику Пікерінгу? Вона зробить сенсацію.

Пікерінг. Це така добрість з вашого боку — запросити її заради мене! (*Проходить далі.*)

Господиня (*до Непомука*). Вивідайте усе про неї!

Непомук (*кланяючись*). Ваша світлосте... (*Щезає в юрбі.*)

Господар. Гау д'ї ду, Гіггінсе? Тут у вас сьогодні є суперник. Він назвався вашим учнем. Чи годиться він на що-небудь?

Гіггінс. Він може вивчити мову за півмісяця, знає їх десятки. Це певна ознака, що дурень. А у фонетиці — взагалі нуль.

Господиня. Гау д'ї ду, професоре?

Гіггінс. Гау ду ю ду? Вся ця затія — жахлива добука для вас. Даруйте, що я беру в ній участь! (*Проходить далі.*)

У вітальні й далі, в анфіладі салонів, прийом у повному розпалі. Еліза проходить через усі ці приміщення. Вона так зосередилася на своєму випробуванні, що йде, мов сновида в пустелі, а не як дебютантка у світській юрбі. Люди припиняють розмови, щоб подивитися на неї, милуючись її сукнею, діамантами й дивною привабою її вроди. Молодняк по кутках вилазить на стільці, щоб хоч побачити її.

Господар і господиня вертаються зі сходів до вітальні й приєднуються до гостей. Гіггінс, понурений і сповнений зневаги до світської метушні, підходить до гурту, де господарі підтримують жваву балачку.

Господиня. Ах, ось і професор Гіггінс! Він нам скаже. Розкажіть нам усе про ту чарівну юну леді, професоре!

Гіггінс (*майже похмуро*). Про яку таку чарівну юну леді?

Господиня. Та добре ви знаєте, про яку. Мені кажуть, що в Лондоні не було нічого подібного до неї, відколи люди видиралися на стільці, аби глянути на місіс Ленгтрі.

Непомук, переповнений новинами, приєднується до гурту.

Господиня. Ах, ось і ви нарешті, Непомуку! Чи вивідали ви все про ту пані Дулитл?

Непомук. Я вивідав все про неї! Вона — підставна особа.

Господиня. Підставна особа! О ні!

Непомук. Так, так! Їй не ошукати мене. Її прізвище не може бути Дулитл.

Гіггінс. Чом ні?

Непомук. Тому що Дулитл — англійське прізвище. А вона ніяка не англійка.

Господиня. Яка нісенітниця! По-англійському вона розмовляє просто чудово.

Непомук. Надто чудово! Можете ви показати мені хоч одну англійку, що розмовляла б як слід по-англійському? Тільки чужоземці, яких учили розмовляти англійською мовою, розмовляють нею добре.

Господиня. Звісно, вона таки налякала мене своєю манерою вимовляти «Гау д'ї ду». У мене була вчителька, яка точнісінько так вимовляла, і я її смертельно боялася! Ну, а коли вона не англійка, то хто ж вона?

Непомук. Угорка.

Всі. Угорка?!

Непомук. Так, угорка. І королівської крові. Я теж угорець. І теж королівської крові.

Гіггінс. А ви говорили з нею по-угорському?

Непомук. Говорив. Та вона занадто хитра. Сказала: «Будь ласка, розмовляйте зі мною по-англійському: я не розумію французької!» Французької! Вона прикидається, ніби неспроможна відрізнити угорську від французької. Неможливо: вона знає обидві мови.

Гіггінс. А королівська кров? Як ви довідалися про це?

Непомук. Інстинктом, маестро, інстинктом! Тільки мадярські племена можуть дати отой вигляд божественної справедливості, оті рішучі очі... Вона — князівна!

Господар. А що ви скажете, професоре?

Гіггінс. Я скажу: проста лондонська дівчина з вулиці, яку навчив розмовляти фахівець. Вона — з Друрі-лейн.

Непомук. Ха-ха-ха! Ох, маестро, маестро, ви схибнулись на діалектах кокні! Лондонська вулиця заступила для вас цілий світ.

Гіггінс (*до господині*). А що скаже ваша світлість?

Господиня. О, я, звісно, згодна з Непомуком! Вона — щонайменше князівня.

Непомук. Не обов'язково законна, звісна річ! Може, від морганатичного шлюбу. Але, безперечно, високого роду.

Гіггінс. Я наполягаю на моїй думці.

Господиня. Ну, ви невинуваті!

Гурт розпадається, Гіггінс лишається на самоті. До нього підходить Пікерінг.

Пікерінг. Де Еліза? Нам треба не спускати її з ока!

Еліза приєднується до них.

Еліза. Навряд чи я витримаю довше. Усі люди витріщаються на мене. Одна стара дама щойно сказала мені, мовляв, я розмовляю точнісінько, як королева Вікторія. Мені дуже шкода, якщо я програла ваш заклад. Я зробила все, що могла, але так і не зуміла стати такою, як ці люди.

Пікерінг. Ні, ви не програли, любя! Ви виграли вдесятеро більше!

Гіггінс. Вшиваймося звідсіля! Я вже набазікався з цими телепнями по саму зав'язку.

Пікерінг. Еліза стомилася, а я зголоднів. Хутко тікаймо звідси та повечеряймо де-небудь!

Дія четверта

Лабораторія на Вімполь-стріт. Опівночі. Нікого в кімнаті. Годинник на лабораторній полиці б'є дванадцять. В каміні не горить вогонь — надворі тепла літня ніч.
Незабаром зі сходів долинають голоси Гіггінса і Пікерінга.

Гіггінс (*гукаючи вниз до Пікерінга*). Слухайте, Піку: замкнете двері, добре? Я більше не виходжу на вулицю.

Пікерінг. Гаразд. Місіс Пірс може йти спати? Адже нам більше нічого не треба, правда?

Гіггінс. Бог свідок — ні!

Еліза відчиняє двері; площадинка освітлена, тож дівчину видно в усьому чудовому вбранні, в якому вона щойно виграла Гіггінсів заклад. Вона підходить до каміна і вмикає електричне світло. Вона зморена. Її блідість сильно контрастує з темними очима й косами; вираз обличчя у неї майже трагічний. Вона скидає з себе манто, кладе віяло й рукавички на рояль і сідає на лаву — мовчазна, в тяжкій задумі. Гіггінс у вечірньому костюмі, плащі й капелюсі, входить до кімнати, несучи домашню куртку, яку підхопив у передпокої внизу. Він скидає капелюха й плаща і недбало шпурляє їх на журнальний столик, так само позбувається фракa й надягає домашню куртку, а тоді стомлено падає в крісло біля каміна. Пікерінг, десь так само вбраний, заходить до кімнати, також скидає капелюха й плаща і хоче шпурнути на Гіггінсові речі, але передумує.

Пікерінг. Чуєте? Місіс Пірс буде сваритися, якщо ми залишимо одяг отак на купі у вітальні.

Гіггінс. Та киньте їх через перила в хол! Вона натрапить на них уранці й приткне де слід. Подумає, що ми були п'яні.

Пікерінг. Ми й справді трохи напідпитку. А є листи?

Гіггінс. Я не глянув. *(Пікерінг бере капелюхи й плащі і йде вниз. Гіггінс заводить, напівспіваючи, напівпозіхаючи, арію з «Дівчини із золотого Заходу». Раптом припиняє співати й вигукує.)* І де в чорта мої капці, хотів би я знати?

Еліза похмуро дивиться на нього, тоді раптом підводиться й йде із кімнати.

Гіггінс знов позіхає й починає наспівувати.

Пікерінг вертається, несучи в руці вміст поштової скриньки.

Пікерінг. Самі проспекти, а вам — ось цей любовний лист із графською короною. *(Кидає проспекти в камін і вклякає на килимку, спиною до ґраток.)*

Гіггінс *(зиркнувши на «любовного листа»)*. Лихвар! *(Кидає листа слідом за проспектами.)*

Еліза вертається з парою великих капців без п'ят. Кладає їх на килимок перед Гіггінсом і знов сідає на своє місце, не мовивши й слова.

Гіггінс *(знов позіхаючи)*. О Господи! Що за вечір! Що за компанія! Що за дурне блазнювання! *(Нахиляється розшнурувати черевика й помічає капці. Облищує шнурки й дивиться на капці, так ніби вони самохіть з'явилися перед ним.)* Ой, вони тут! Отакої!

Пікерінг *(потягуючись)*. Ну, я таки трохи стомився! Довгий був день. Прийом у саду, званий обід і ще той, останній прийом! Чи не забагато таких розкошів? Але ви виграли свій заклад, Гіггінсе. Еліза зіграла свою роль, та ще й блискуче, правда ж?

Гіггінс *(палко)*. Хвалити Бога, цьому кінець!

Елізу всю аж пересмикнуло, але чоловіки не помічають її, тож вона опановує себе й знов сидить, мов закам'яніла.

Пікерінг. Ви нервувалися на прийомі в саду? Я нервувався. А Еліза нібито була спокійнісінька.

Гіггінс. О, вона була спокійна! Я знав, що з нею буде все гаразд. Ні, це я перевтомився: стільки місяців пропихати отаку роботу! Спочатку, поки ми займалися фонетикою, воно було ще цікаво, але потім це мені смертельно набридло. Якби я не змушував себе до цього, то облишив би все ще два місяці тому. Дурна то була затія і вийшла сама докука.

Пікерінг. Ну що ви! Я на прийомі в саді страшенно хвилювався. Серце моє так калатало, трохи не вискочило з грудей.

Гіггінс. Атож, перші три хвилини і я хвилювався. Та коли побачив, що перемога буде наша і то без бою, то почувся, мовби ведмідь у клітці, який тиняється з кутка в куток знічев'я. А обід — то було ще гірше: добру годину сидіти й запихатися їжею, не мавши з ким і словом перемовитися, крім якоїсь клятої світської дурепи! Ось що скажу я вам, Пікерінгу: такого з мене — годі. Досить створювати штучних герцогинь. Уся ця справа була для мене чистісіньким чистилищем.

Пікерінг. Ви ж ніколи по-справжньому не поринали в рутину світського життя. *(Звільна переходячи до рояля.)* А мені приємно час від часу зануритися в цю стихію — тоді я молодію знов. Так чи так, і це був успіх — незмірний успіх! Раз чи двічі я був добряче перелякався, бо ж Еліза так добре грала свою роль. Бачите, стільки щирих герцогинь зовсім на це нездатні: вони такі дурні, що гадають, ніби стиль сам собою, від природи, приходить до людей їхнього стану, і не вчаться ніколи. Завжди є щось професіональне в тому, коли щось роблять неперевершено добре.

Гіггінс. Атож, саме це й лютить мене до безумства: дурні люди не тямлять свого власного дурного діла. *(Підводячись.)* Але з цим покінчено, і нарешті я можу лягти спати без страху перед завтрашнім днем.

Елізіна природа стає лиховісною.

Пікерінг. Мабуть, і я піду на боковеньку. І все-таки, це була велика подія — ваш триумф! Добраніч! *(Іде до дверей.)*

Гіггінс *(рушаючи слідом за ним)*. Добраніч. *(Кидає через плече від дверей.)* Вимкніть світло, Елізо, і скажіть місіс Пірс, хай не варить мені вранці кави: я вип'ю чаю. *(Йде.)*

Еліза намагається триматися спокійно, мовби їй байдуже, коли підводиться і йде через кімнату до каміна, щоб вимкнути світло. Але, ще й не дійшовши туди, вона вже ладна була закричати. Сідає в Гіггінсове крісло, міцно стиснувши руками бильця. Зрештою дає серцю волю й кидається на підлогу, корчиться в безсилій люті.

Гіггінс *(у гнівному відчаї з-за дверей)*. І де це в чорта подів я свої капці? *(З'являється у дверях.)*

Еліза *(хапаючи капці й один по одному, з усієї сили, шпурляючи в нього)*. Ось вам ваші капці! І ось! Беріть свої капці й щоб ви цілими днями шукали їх та не знаходили!

Гіггінс *(ошелешено)*. Це що за... *(Підходить до неї)*. Що сталось? Устаньте! *(Зводить її на ноги.)* Щось негаразд?

Еліза *(задихано)*. Все гаразд — у вас. Я виграла ваш заклад, чи не так? То й досить для вас. А я для вас, певне ж, нічого не значу.

Гіггінс. Ви виграли мій заклад! Ви! Самовпевнена комаха! Це я виграв заклад. Нащо ви шпурляли в мене капці?

Еліза. Бо хотіла розбити вам обличчя. Я б вас убила, якби могла, самолюбива ви тварюко! Чом ви не лишили мене там, де підібрали, — на вулиці? Ви дякуєте Богові, що все скінчилося і що тепер ви можете знов викинути мене туди, чи не так? *(Несамовито заламує руки, аж хрускають пальці.)*

Гіггінс *(дивлячись на неї з холодним подивом)*. Створіння таки рознервувалося.

Еліза *(із приглушеним зойком люті несамохіть кидається на нього, аби вгородити нігті йому в обличчя)*. !!!

Гіггінс *(схопивши її за зап'ястя)*. Ах, ви так? Втягніть кігті, кішечко! Як ви смієте показувати мені ваш характер? Сядьте і заспокойтеся. *(Грубо кидає її в крісло.)*

Еліза *(знищена його перевагою в силі й вазі)*. Що буде зі мною? Що буде зі мною?

Гіггінс. Де мені в дідька знати, що буде з вами? І яке це має значення, що буде з вами?

Еліза. Вам байдуже. Я знаю, що вам байдуже. Коли б я оце померла, вам усе одно було б байдужісінько. Я для вас ніщо — навіть оці капці дорожчі вам за мене!

Гіггінс *(громовим голосом)*. Оці капці!

Еліза *(з гірким смиренням)*. Оці капці. Та й яка різниця, з чим мене порівняти: з капцями чи з чимось іншим?

Пауза. Еліза — зламана, без надій. Гіггінс трохи знічений.

Гіггінс *(так бундючно, що бундючніш бути не може)*. Чому ви завели таку мову? Чи смію я спитати: може, ви нарікаєте на те, як тут з вами обходяться?

Еліза. Ні.

Гіггінс. Чи хтось погано повівся з вами? Полковник Пікерінг? Місіс Пірс? Хтось із слуг?

Еліза. Ні.

Гіггінс. Смію сподіватися, ви не будете стверджувати, ніби я вас кривдив?

Еліза. Ні.

Гіггінс. Радий це чути. *(Пом'якшує тон.)* Можливо, ви перевтомилися від випробувань цього дня. Вип'єте келишок шампанського? *(Робить рух у напрямку дверей.)*

Еліза. Ні. *(Згадавши про свої манери, додає.)* Дякую.

Гіггінс *(знову в доброму гуморі)*. Це у вас накопичилося за кілька останніх днів. Гадаю, це було природно: ви хвилювалися перед тим прийомом. Але все це вже

позаду. *(Добродушно поплескує її по плечі — вона корчиться, сахається.)* Більш нема про що турбуватися.

Еліза. Ні — це для вас більш нема про що турбуватися. *(Несподівано підводиться й тікає від нього на лавку біля рояля — сідає і затуляє обличчя руками.)* О Боже! Як я хочу померти!

Гіггінс *(витрішившись на неї в щирому подиві)*. Чому? Ради Бога, чому? *(Розважливо, підходячи до неї.)* Послухайте мене, Елізо. Все це ваше роздратування — воно суто суб'єктивне.

Еліза. Я не розумію. Я така невігласка.

Гіггінс. Це вам приверзлося. Нічого лихого, все гаразд. Лягайте спати, як хороша дівчина, проспійтеся — і все розвіється. Поплачте трішки, помоліться — і вам стане легко й добре.

Еліза. Вашу молитву я вже чула: «Хвалити Бога, цьому кінець!»

Гіггінс *(нетерпляче)*. Ну, а ви хіба ж не хвалите Бога за те, що цій справі настав кінець? Ви тепер вільні й можете робити, що забажаєте.

Еліза *(у відчаї зібравши всі свої сили)*. А на що я годжуся? На що я годжуся після вашої науки? Куди мені подітися? За що братися? Що буде зі мною?

Гіггінс *(збагнувши нарешті, в чому річ, але ніскільки не перейнявшись її тривогами)*. О, то ось що вас турбує! *(Закладає руки в кишені й починає походити, звично брязкаючи вмістом своїх кишень, от ніби з чистого милосердя людського зволив приділити трохи своєї уваги таким дрібницям.)* Я б на вашому місці не потерпав за це. Мені уявляється, що вам нетяжко буде влаштуватися де-небудь, хоча мені й не спадало на думку, що ви негайно підете від мене. *(Вона кидає на нього швидкий погляд, але він не дивиться на неї, бо саме розглядає десертний таріль на роялі й надумує з'їсти яблуко.)* Знаєте, ви можете вийти заміж. *(Відкушує великий шмат яблука й жує, плямкаючи.)* Бачите, Елізо, не всі чоловіки — отакі затяті старі парубки, як ми з полковником. Більшість чоловіків залюбки женяться (бідолахи!), а ви ж маєте нічогеньку вроду: часом просто любо на вас подивитись — не зараз, звісно, бо ви все плачете і вигляд у вас бридкий, мов у самої чортиці, а коли ви в доброму настрої і схожі на саму себе, — отоді ви, можна сказати, привабливі. Себто привабливі для чоловіків, котрі схильні до одруження, ви ж розумієте. Лягайте собі спати, відпочиньте гарненько, а тоді встаньте та погляньте на себе в дзеркалі — і ви вже не здаватиметесь самі собі такою дешевою.

Еліза знову дивиться на нього, не мовлячи й слова і не ворушачись. Але він того її погляду зовсім не помічає, з'їдаючи, з виразом надмірної втіхи, своє яблуко, адже воно таки смачне.

Гіггінс (*заднім розумом спіймавши геніальну думку*). Може, моя мати підшукає вам якого підходящого хлопця.

Еліза. Ми були вище цього там, на розі Тотнем-корт-роуд.

Гіггінс (*прочнувшись*). Що ви хочете тим сказати?

Еліза. Я продавала квіти. Себе не продавала. А зараз, коли ви зробили з мене леді, мені не лишається нічого іншого, як торгувати собою. Краще б ви були залишили мене там, де знайшли.

Гіггінс (*рішуче штурнувши недогризок у камінові ґратки*). Дурниці, Елізо! Не плямуйте людських стосунків усім цим лицемірним ниттям про купівлю-продаж. Ніхто не присилує вас вийти заміж за того, хто вам не до вподоби.

Еліза. Що ж тоді мені робити?

Гіггінс. О, багато чого! Взяти хоча б вашу давню мрію про квітковий магазин. Пікерінг міг би допомогти вам відкрити магазинчик, адже має купу грошей. (*Хихоче.*) Доведеться йому заплатити за всі ці вбрання, в яких ви красувалися сьогодні, а коли приплюсувати сюди ще плату за прокат коштовностей, то й попрощайся, полковнику з двома сотнями фунтів! Ну, а півроку тому навіть думка про власний квітковий магазин видалась би вам пустою химерою. Та годі! Все у вас буде гаразд. А мені пора вже залізти в ліжко — диявольськи хочеться спати! До речі, я прийшов сюди по щось, а по що саме — забув.

Еліза. По капці.

Гіггінс. Ах так, звісно! Ви пошпурили їх у мене. (*Піднімає капці і йде до дверей, але вона підводиться й заговорює до нього.*)

Еліза. Перш ніж ви підете, пане...

Гіггінс (*упустивши на підлогу капці — вражений таким її звертанням*). Що?

Еліза. Я хочу дізнатися: чи моя одежа належить мені, чи полковнику Пікерінгу?

Гіггінс (*вернувшись до кімнати з таким виглядом, от ніби її запитання було вершиною дурості*). Та на якого чорта здалася вона Пікерінгові?

Еліза. Може, ця одежа знадобиться йому для наступної дівчини, яку ви підчепите для своїх експериментів.

Гіггінс (*приголомшений і діткнутий до живого*). Оце таке ваше ставлення до нас?

Еліза. Про це я більш нічого не хочу чути. Я лише хочу знати, чи бодай що-небудь належить мені. Адже мою власну одіж спалено.

Гіггінс. Але яке це має значення? Нащо ви зчиняєте через це бучу серед глухої ночі?

Еліза. Я хочу знати, що я можу забрати з собою. Щоб потім мене не звинуватили у крадіжці.

Гіггінс (*уражений уже в саме серце*). В крадіжці! Як ви могли це сказати, Елізо? Видно, що вам бракує щирих почуттів.

Еліза. Перепрошую. Я всього лиш проста неосвічена дівчина, і мені в моєму становищі слід бути обачною. Не може бути ніяких щирих почуттів між такими як ви, і такими, як я. Чи не були б ви такі ласкаві, щоб сказати мені, що моє, а що — ні?

Гіггінс (*дуже сердито*). Можете забирати до дідька все, що є в цьому домі. Окрім коштовностей — їх узято напрокат. Це вас задовольнить? (*Крутнувшись на закаблуках, він, у край розгніваний, хоче вийти.*)

Еліза (*упиваючись його гнівом, немов нектаром, і бажаючи допекти йому ще, аби потішитися довше*). Стривайте, будь ласка! (*Знімає коштовності.*) Чи не заберете ви оцього на збереження до вашої кімнати? Я не хочу ризикувати — коли б щось не пропало.

Гіггінс (*люто*). Давайте сюди! (*Вона кладе коштовності йому в руки.*) Якби ці діаманти належали мені, а не ювелірові, я запхнув би їх вам у вашу невдячну горлянку. (*Він недбало запихає їх у свої кишені, мимохіть прикрасивши себе кінцями ланцюжків, що стирчать назовні.*)

Еліза (*знімаючи з пальця перстень*). Це не ювелірів перстень — це той, що ви купили мені в Брайтоні. Він мені більше не потрібен. (*Гіггінс несамовито жбурляє його в камін і так погрозово обертається до Елізи, що та, затуливши руками обличчя, припадає до рояля й вигукує.*) Не бийте мене!

Гіггінс. Бити вас! Ви, нище створіння, як ви тільки сміли таке подумати! Це ви вдарили мене. І вразили в самісіньке серце!

Еліза (*тішачись зачаєною радістю*). Я рада! Бо хоч трохи відігралась за своєю кривду.

Гіггінс (*з гідністю, у своєму найкращому професійному стилі*). Ви змусили мене втратити самовладання, а цього ще ніколи не траплялося зі мною. Я волію більш нічого не казати цієї ночі. Я йду спати.

Еліза (*зухвало*). Ви б залишили записочку про каву для місіс Пірс, бо я їй нічого не перекажу.

Гіггінс (*сухо*). Прокляття на місіс Пірс, на каву і на вас, і (*нестримано*) хай буде проклята моя власна дурість, що я так щедро тратив своє тяжким трудом призбиране знання та ще коштовний скарб моєї турботи й приязні на безсердечну задріпанку

з вулиці! *(Йде із підкреслено добропристойною гідністю, але, не втерпівши, щосили хряскає дверима.)*

Еліза опускається навколiшки на килимок біля каміна й шукає персня. Знайшовши, роздумує хвильку, що з ним робити. Врешті кидає його на десертний таріль і в шаленій лютості біжить нагору. Умеблювання Елізиної кімнати зросло: тут з'явилася чимала одержна шафа і розкішний туалетний столик. Вона входить і вмикає світло. Підходить до шафи, відчиняє її і дістає сукню для прогулянок, капелюха та пару туфель, кидаючи все це на ліжко. Скидає з себе вечірню сукню й туфлі, тоді бере з шафи обшиті оксамитом плічка, дбайливо вішає на них вечірню сукню й чіпляє плічка з сукнею у шафі, захряскуючи двері. Надягає туфлі, сукню й капелюха — все для прогулянки. Бере з туалетного столика свого наручного годинника й прикріплює його на зап'ясті. Натягує на руки рукавички, бере свою сумочку й зазирає в неї, щоб переконатися, чи є там гаманець, а тоді чіпляє собі на зап'ясток. Рушає до дверей, кожним своїм рухом виказуючи люту рішучість. Востаннє дивиться на себе в дзеркало. Зненацька показує сама собі язика, а тоді йде із кімнати, вимкнувши електричне світло біля дверей.

Тим часом надворі, на вулиці, безнадійно закоханий Фредді Ейнсфорд-Гілл видивляється на вікна третього поверху, одне з котрих досі світиться.
Світло гасне.

Фредді. Добраніч, люба, люба, люба...

Виходить Еліза, добряче грюкнувши дверима.

Еліза. І що це ви тут робите?

Фредді. Нічого. Чи не кожен ніч я простою тут. Це єдине місце, де я почуваюся щасливим. Не смійтеся з мене, міс Дулитл!

Еліза. Не звіть мене «міс Дулитл», чуєте? «Еліза» цілком згодиться для мене. *(Не витримує і хапає його за плечі.)* Фредді, ви не вважаєте мене за безсердечну задрипанку з вулиці, правда ж, ні?

Фредді. О ні, ні, люба! Як це вам спало таке на думку? Ви ж найгарніша, найдороща...

Він втрачає всяке самовладання й засипає її поцілунками. Вона, спрагла співчуття, відповідає йому.
Обоє замирають в обіймах. З'являється підстаркуватий констебль.

Констебль *(обурено)*. Ану! Ану ж! Ану ж бо!

Закохані квапливо пускають одне одного.

Фредді. Перепрошую, констеблю! Ми ж оце щойно заручилися.

Обоє тікають геть.

Констебль хитає головою, згадуючи свої власні зальоти й розмірковуючи над марнотою людських надій. Нескwapною професійною ходою рушає в протилежний бік.
Закохані втікачі потрапляють до Кавендіш-скверу. Тут вони зупиняються обмірковувати, куди податися далі.

Еліза (*захекано*). Не дуже я його злякалася, того поліція. Але ви відповіли йому як слід.

Фредді. Сподіваюсь, я не збив вас з вашої путі, адже ви кудись хотіли йти. А куди саме?

Еліза. До річки.

Фредді. Чого?

Еліза. Зробити в ній дірку.

Фредді (*жахнувшись*). Елізо, люба, що це ви? Що сталося?

Еліза. Та дарма. Тепер вже це не має значення. Адже на всьому світі нікогісінько немає, тільки ми двоє, правда?

Фредді. Ані душі.

Вони дозволяють собі ще раз поцілуватися, і знов їх полохає констебль — цього разу набагато молодший.

Другий констебль. Ану ж, ви двоє! Це що таке? Як ви думаєте, де ви знаходитеся? Ану забирайтеся звідсіля: беріть ноги на плечі та гайда!

Фредді. Як ви скажете, пане, — беремо ноги на плечі!

Вони знов біжать і потрапляють до Гановер-скверу; тут зупиняються, аби ще раз порадитись.

Фредді. Ніколи не думав, що з поліцаїв такі жахливі ханжі.

Еліза. Це їхня робота — ганяти дівчат з вулиць.

Фредді. Кудись нам треба прибитися. Не тинятися ж нам по вулицях цілу ніч!

Еліза. А чом би й ні? Про мене, то це просто чудово: вік тинялася б отак!

Фредді. Ох, люба!

Вони цілуються знов, не завваживши, що стиха під'їхало й зупинилося таксі.

Водій. Може, я підвіз би вас із леді кудись, пане?

Вони злякано відсторонюються одне від одного.

Еліза. Ой, Фредді, таксі! Саме те, що нам треба.

Фредді. Але, хай йому всячина, я не маю грошей.

Еліза. Зате я маю чимало. Полковник гадає, що не можна виходити на вулицю без десятка фунтів у кишені. Слухай! Ми їздитимемо в таксі цілу ніч, а вранці я завітаю до

місіс Гіггінс — спитати поради, що мені робити. Я все вам розповім у таксі. А поліція там нас не зачепить.

Фредді. Чудесно! Потрясно! *(До водія.)* Вімблдонський пустир! *(Ідуть геть.)*

Дія п'ята

Вітальня місіс Гіггінс. Як і першого разу, вона сидить за письмовим столом. Заходить покоївка.

Покоївка *(від порога)*. Містер Генрі, мем, у холі з полковником Пікерінгом.

Місіс Гіггінс. Ну, то ведіть їх нагору.

Покоївка. Вони засіли за телефон, мем. Дзвонять у поліцію, здається.

Місіс Гіггінс. Що?!

Покоївка *(трохи підступивши до господині й стишивши голос)*. Містер Генрі сам на себе не схожий, мем. Я подумала: треба б вам сказати.

Місіс Гіггінс. Коли б ви мені сказали, що містер Генрі сам на себе схожий, я б тоді здивувалася дужче. Скажіть їм, хай ідуть сюди, коли скінчать з поліцією. Певне, він щось загубив.

Покоївка. Добре, мем. *(Рушає.)*

Місіс Гіггінс. Та спершу підніміться нагору й попередьте міс Дулитл, що містер Генрі й полковник тут. Попросіть її, щоб не сходила вниз, поки я не пошлю по неї.

Покоївка. Добре, мем.

Гіггінс вдирається до кімнати. Він і справді, як сказала покоївка, сам на себе не схожий.

Гіггінс. Слухай, мамо: це ж чортівня якась!

Місіс Гіггінс. Так, любий. Доброго ранку. *(Він стримує свою нетерплячість і цілує матір, а покоївка тим часом йде.)* Що скоїлось?

Гіггінс. Еліза дременула геть.

Місіс Гіггінс *(спокійно, не відриваючись від свого писання)*. Либонь, ти налякав її.

Гіггінс. Налякав її! Дурниці! Вчорашньої ночі ми, як завжди, залишили її, щоб вона повимикала світло і все таке, а вона, замість лягти спати, перевдяглася та й подалася геть. Ліжко її лишилось неторкане. Десь перед сьомою вранці вона приїхала в таксі забрати свої речі, й та дурепа місіс Пірс, не сказавши мені й слова, віддала їй усе! Що мені тепер робити?

Місіс Гіггінс. Мабуть, обходитися без неї, Генрі. Дівчина має повне право піти собі — коли завгодно й куди завгодно.

Гіггінс (*неуважливо ходячи туди-сюди по кімнаті*). Але ж я не можу нічого знайти! Я не пам'ятаю, про що з ким і на коли домовився. Я... (*Входить Пікерінг. Місіс Гіггінс кладе ручку й відсувається від столу.*)

Пікерінг (*тиснувши руку господині*). Доброго ранку, місіс Гіггінс. Генрі вже сказав вам? (*Сідає на отоманку.*)

Гіггінс. Що каже той осел-інспектор? Ви запропонували винагороду?

Місіс Гіггінс (*підводячись, вражена і обурена*). Невже ви хочете сказати, що заявили на Елізу в поліцію?

Гіггінс. Авжеж! А нащо ж тоді поліція? І що ще нам лишалося робити? (*Сідає елизаветинське крісло.*)

Пікерінг. Інспектор дуже прискіпувався. Здається він запідозрив нас у якихось безчесних намірах.

Місіс Гіггінс. Ну звісно ж, запідозрив! Яке ви мали право заявляти на дівчину в поліцію, от ніби вона злодійка, чи загублена парасоля, чи ще там щось? Подумати тільки! (*Вельми сприкрена, сідає знову.*)

Гіггінс. Але ж нам треба знайти її!

Пікерінг. Знаєте, місіс Гіггінс, ми не можемо допуститися, щоб вона отак пішла від нас. Що ж нам треба було ще робити?

Місіс Гіггінс. У вас обох не більше розуму, ніж у двох малих дітей. Чому...

Уриваючи розмову, заходить покоївка.

Покоївка. Містере Генрі, там один пан дуже хоче вас бачити. Він був прийшов на Вімпол-стріт, а звідти його направили сюди.

Гіггінс. Хай йому абищо! Я зараз нікого не приймаю. А хто він?

Покоївка. Такий собі містер Дулитл, пане?

Пікерінг. Дулитл? Тобто сміттяр?

Покоївка. Сміттяр? О ні, пане: це джентльмен.

Гіггінс (*схвильовано зриваючись на ноги*). Клянусь святим Георгієм, Піку, це — котрийсь із її родичів, до якого вона прибилася. Хтось такий, про кого ми нічого не знаємо. (*До покоївки.*) Швиденько давайте його сюди!

Покоївка. Добре, пане. (*Йде.*)

Гіггінс (*захоплено, підходячи до матері*). Шляхетні родичі! Оце вже почуємо щось цікавеньке! (*Сідає в крісло-чіппендейл.*)

Місіс Гіггінс. Ви знаєте кого-небудь із її рідні?

Пікерінг. Тільки батька — ми вам розповідали про нього.

Покоївка *(оголошує)*. Містер Дулитл! *(Йде.)*

Входить Дулитл. Він розкішно вбраний, мовби для великосвітського весілля — може, і справді він жених. Квітка в петельці, сліпучий шовковий циліндр, лаковані туфлі довершують ефект. Він такий заклопотаний справою, в якій прийшов, що й не помічає місіс Гігінс. Він іде просто до Гігінса, обрушуючи на нього потік пристрасних докорів.

Дулитл *(показуючи пальцем на себе)*. Погляньте сюди! Бачите оце? Це все ви наробили!

Гігінс. Що я наробив, чоловіче?

Дулитл. Ось це, кажу ж вам! Погляньте на мене. Гляньте на цього циліндра. Гляньте на цей фрак!

Пікерінг. Чи не Еліза купила вам одяг?

Дулитл. Еліза? Ні, не вона. Чого б це Еліза купувала мені одяг?

Місіс Гігінс. Доброго ранку, містере Дулитле! Може, ви сядете?

Дулитл *(жахнувшись, коли до нього дійшло, що він не побачив господиню)*. Прошу пробачення, мем! *(Підходить до неї й тисне простягнену йому руку)*. Дякую вам! *(Сідає на отоманку, по праву руч від Пікерінга.)* Я такий переповнений тим, що мене спіткало, аж більш ні про що думати не можу.

Гігінс. Що ж у дідька вас спіткало?

Дулитл. Я б і не нарікав, коли б вона просто впало на мене та й годі: будь-що може трапитися з будь-ким, і ніхто в тому не винен, крім Провидіння, як ви б сказали. Але ж це таке, що саме ви завдали мені: так, ви, ви, Енрі Ігінсе!

Гігінс. Ви знайшли Елізу?

Дулитл. А ви її загубили?

Гігінс. Так.

Дулитл. То вам ще поталанило, еге ж! Не знайшов я її, та вона сама хутенько мене знайде після того, що ви мені зробили.

Місіс Гігінс. Що ж зробив вам мій син, містере Дулитле?

Дулитл. Що зробив мені? Занапастив мене. Розбив моє щастя. Зв'язав мене й кинув у лабету буржуйської моралі.

Гігінс *(підводячись нетерпляче й стаючи над Дулитлом)*. Ви марите! Ви п'яні. Ви з глузду з'їхали. Я дав вам п'ять фунтів. По тому я мав ще дві розмови з вами, по півкрони за годину. А відтоді я вас у вічі не бачив.

Дулитл. Ого! То я п'яний? З глузду з'їхав? А скажіть мені ось що. Писали ви чи не писали листа в Америку одному старому нікчемі, що давав п'ять мільйонів на заснування по всьому світі товариств Моральної Реформи й просив вас винайти для нього всезагальну мову?

Гіггінс. Як? Езра Ді Воннафеллер? Він же помер! *(Знов сідає, мов падає.)*

Дулитл. Еге ж, він помер, а я через нього став пропащою людиною. А зараз скажіть: писали чи не писали ви йому листа, де сказали, що най-оригінальніший у сьогоднішній Англії мораліст, наскільки вам відомо, це — Альфред Дулитл, простий сміттяр?

Гіггінс. Ну, я пригадую, що після вашого першого візиту я був утнув якийсь такий дурний жарт.

Дулитл. Ах! Ви можете собі називати це дурним жартом. А це ваш жарт накрив мене, мов віко труни. Той мільйонер раденький був нагоді показати, що вони, американці, не те, що ми: вони, мовляв, визнають і шанують людину за її заслуги, хай там до якого низького класу вона належить. Тож і записано тепер чорним по білому і його триклятому заповіті — завдяки вашому, Енрі Іггінсе, дурному жартові! — що він лишає мені пай на три тисячі річного прибутку в його «Тресті легкотравного сиру» за умови, що я читатиму лекції для його «Воннафеллерової світової ліги Моральної Реформи», коли мене попросять, але не частіше шести разів на рік.

Гіггінс. Те невже? Ф'ю! *(Раптово просявши.)* Ото утнув, чортяка!

Пікерінг. Нічого страшного, Дулитле. Вас навряд чи й двічі попросять.

Дулитл. Та я не проти лекцій. Я їм таку лекцію прочитаю, що аж посиніють, — прочитаю і оком не змигну. Я тільки проти того, що з мене зробили джентльмена. Хто просив його робити з мене джентльмена? Я був собі щасливий. Був вільний. Коли мені потрібні були гроші, я міг попросити в кого завгодно — отак, як вициганив у вас, Енрі Іггінсе. А тепер немає мені спокою, зв'язаний по руках і по ногах, і всяк вимагає у мене грошей. «Це ж вам поталанило!» — запевняє мене мій повірник. «Невже? — я йому. — Ви хочете сказати, що поталанило вам!» — ось що я йому кажу. Коли я був убогий і мусив одного разу найняти адвоката — коли в моєму возику знайшли дитячу коляску, — то він раз — і визволив мене, раз — і відгородився від мене, раз — та й здихався мене. те саме й з лікарями: витрусять тебе з лікарні, ще й на ноги не поставивши. Так це ж було хоч надурняк. А зараз ті дохтури знайшли в мене тисячу болячок і сказали: медичний огляд двічі на день, а як ні — тут тобі й смерть. У моєму власному домі двічі не дають і пальцем поворухнути, щоб я сам себе обслужив: хтось інший повинен це зробити — і взяти за це з мене. Рік тому я не мав ніякої рідні в світі, окрім хіба двох-трьох, та й ті знатися не

хотіли зі мною. А нині маю п'ятдесят родичів, і жодне з того кагалу не має бодай доброго тижневого заробітку. І мушу я жити заради інших, а не заради самого себе: ось яка вона, буржуйська мораль! Ви кажете, що загубили Елізу? Та ви не хвилюйтеся: б'юся об заклад, вона вже досі стукає в мої двері. А не зробився б я респектабельним, вона б собі квіточки продавала та й була б сита. А наступним вимагачем, хто присмокчеться до моїх грошей, станете ви, Енрі Іггінсе. Бо мені доведеться навчитися у вас розмовляти по-буржуйському, замість шпарити звичайною англійщиною. Ось що вам випадає, і я смію припустити, що саме заради цього ви й заварили цю кашу.

Місіс Гіггінс. Але ж, дорогий містере Дулитлє, вам зовсім не треба терпіти все це, якщо у вас це справді щиро. Ніхто не змусить вас прийняти цей спадок. Ви можете відмовитися від нього. Чи не так, полковнику Пікерінгу?

Пікерінг. Здається, так.

Дулитл (зм'якшуючи тон із поваги до дами). У тім-то й трагедія, мем. Легко сказати: кинь це, а зробити — не стає духу. А в кого з нас стане того духу? Всі ми залякані. Залякані, мем, такі вже ми є. Бо що я матиму на старості літ, коли відмовлюся від цього? Робітний дім? Мені вже доводиться підфарбовувати свою чуприну, щоб роботи не втратити. Був би я «достойним» злиднем та наскладав би трохи, то я міг би й відмовитися; але, з другого боку, чого б мені в такому випадку відмовлятися, адже що достойний бідняк, що мільйонер — одне щастя. Та де їм знати, що таке щастя! А я, один із недостойних бідняків, не мав досі нічого спільного з личиною злидаря, — так ось тобі! Ці розпрокляті три тисячі на рік закидають мене у буржуйський клас. (Даруйте мені такий вираз, мем, але ви б самі його вжили, коли б вас, як мене, довели до цього.) Хоч круть, хоч верть, а не відкрутишся, не відвертишся, бо ж вибору немає, коли на тебе з одного боку чигає Щіля робітного дому, а з другого — Хир-Біда буржуйства, і на робітний дім не стає духу. Авжеж, я заляканий та й годі. Зламаний. Куплений. Щасливіші за мене возитимуться з моїм сміттям і дертимуть із мене на чай, а я тільки дивитимуся безпорадно та заздритиму їм. І все це наслав на мене ваш син! (Замовкає від надміру почуттів.)

Місіс Гіггінс. Ну, я вельми рада, що ви не збираєтеся робити ніяких дурниць, містере Дулитлє. Це ж вирішує питання Елізино майбутнього. Тепер ви спроможні її забезпечити.

Дулитл (із печальним самозреченням). Атож, мем, тепер усі сподіваються що я всіх забезпечу — з тих трьох тисяч на рік.

Гіггінс (*зірвавшись на ноги*). Дурниці! Він не зможе забезпечити Елізу. Він не має права забезпечувати її. Бо вона йому не належить. Я заплатив йому за неї п'ять фунтів. Дулитле! Або ви чесний чоловік, або ж мерзотник.

Дулитл (*виказуючи терпимість*). Трохи такий, а трохи — такий, Енрі, як і всі люди: у мені є всього потроху.

Гіггінс. Ну, ви ж узяли ті гроші за дівчину? Значить, не маєте права забрати її!

Місіс Гіггінс. Генрі, не дурій! Як хочеш знати, де Еліза, то вона тут, нагорі.

Гіггінс (*вражено*). Нагорі!!! То я хутенько спущу її вниз. (*Рішуче прямує до дверей.*)

Місіс Гіггінс (*підводячись і йдучи слідом за ним*). Заспокойся, Генрі. Сядь.

Гіггінс. Я...

Місіс Гіггінс. Сядь, любий, і вислухай мене.

Гіггінс. Ну добре, добре, добре! (*Немилосердно падає на отоманку, обличчям до вікон.*) Але ви могли б сказати це нам іще півгодини тому.

Місіс Гіггінс. Еліза прийшла до мене вранці. Вона розповіла мені, як нелюдяно ви обійшлися з нею.

Гіггінс (*знов підскакуючи*). Що?!

Пікерінг (*і собі підводячись*). Дорога місіс Гіггінс, повірте, це вона нарозказувала вам вигадок. Ми не обходилися з нею нелюдяно. Ми ж їй майже нічого не сказали, і попрощалися дуже тепло. (*Обертаючись до Гіггінса.*) Гіггінсе, ви часом не нагрубили їй після того, як я пішов спати?

Гіггінс. Якраз навпаки. Це вона пошпурила мої капці мені в обличчя. Вона повелася грубо, грубіше бути не може. Я ж не дав їй ані найменшого приводу. Тільки зайшов до кімнати і ще й слова не вимовив, як лась! лась! — капці мені по обличчю. А вже що наговорила — жах один!

Пікерінг (*приголомшено*). Але чому? Що ми їй заподіяли?

Місіс Гіггінс. Мабуть, я досить добре знаю, що ви заподіяли. Дівчина від природи має чулу, ніжну душу, так мені здається. Правда, містере Дулитле?

Дулитл. Вона дуже ніжна душа, чуле серце. У мене вдалася.

Місіс Гіггінс. Ото ж то. Вона прихилилася до вас обох. Вона дуже тяжко працювала на тебе, Генрі. Навряд чи ти цілком усвідомлюєш, що означає розумова робота для дівчини її класу. Так от, здається мені, що, коли настав великий день випробу і вона для тебе сотворила це чудо, без жодної помилки, ви обидва сиділи собі там і хоч би слово кинули їй! Ні, ви ліниво перемовлялися, які ви раді, що все це скінчилося, та як вам

остогидла уся ця справа. І ти ще дивуєшся, Генрі, що вона пошпурила в тебе капцями? Я б на її місці пожбурила в тебе кочергу.

Гіггінс. Нічого ми не сказали — ото тільки потомилися і хочемо спати. Правда ж, Піку?

Пікерінг *(знижуючи плечима)*. Ото й всього.

Місіс Гіггінс *(іронічно)*. Ви цілком певні?

Пікерінг. Абсолютно. Ми й справді більш нічого не казали.

Місіс Гіггінс. Ви ж не подякували їй, не похвалили, не висловили свого захоплення, не сказали, що вона все виконала просто блискуче.

Гіггінс *(нетерпляче)*. Але ж вона й сама все це знала! Ми й справді не виголошували перед нею вітальних промов — якщо ви це маєте на увазі.

Пікерінг *(караючись докорами сумління)*. Може, ми були трохи неуважливі. Дуже вона гнівається?

Місіс Гіггінс *(вертаючись на своє місце за письмовим столом)*. Ну, мені видається, вона вже не вернеться назад, на Вімпол-стріт, надто тепер, коли містер Дулитл виявився спроможним підтримувати той статус, який ви їй накинули. Але вона каже, що залюбки побачиться з вами на дружніх засадах, щоб пустити минуле в непам'ять: що було — загуло.

Гіггінс *(розлючено)*. На дружніх засадах? Святий Георгію! Хо!

Місіс Гіггінс. Якщо ти, Генрі, пообіцяєш чемно поводитися, то я попрошу її сюди спуститись. Якщо ні — йди краще додому, бо вже й так забрав у мене чимало часу.

Гіггінс. Ну та гаразд! Дуже добре. Піку! Гляди, поведься чемно! Приберімо наші найкращі недільні манери заради цього створіння, яке ми витягли з грязюки. *(Сердито падає в елізаветинське крісло.)*

Дулитл *(протестуючи)*. Ну, ну, Енрі Іггінсе! Зважайте хоч трохи на мої буржуйські почуття.

Місіс Гіггінс. Пам'ятай про свою обіцянку, Генрі! *(Натискає кнопку дзвінка на письмовому столі.)* Містере Дулитле, будьте ласкаві на хвилюку вийти на балкон! Я не хочу, щоб Елізу приголомшили ваші новини, поки вона не з'ясує своїх стосунків із цими двома чоловіками. Не заперечуєте?

Дулитл. Як скажете, пані. Все, що завгодно, аби допомогти Енрі забрати її з моїх рук. *(Йде через вікно на балкон.)*

На дзвінок приходить покоївка. Пікерінг сідає на Дулитлове місце.

Місіс Гіггінс. Будь ласка, попросіть міс Дулитл спуститися до нас.

Покоївка. Добре, мем. *(Йде.)*

Місіс Гіггінс. Ну ж бо, Генрі, будь чемний.

Гіггінс. Я поводжуся абсолютно чемно.

Пікерінг. Він старається з усіх сил, місіс Гіггінс.

Пауза. Гіггінс закидає голову на спинку крісла, простягає ноги й починає свистіти.

Місіс Гіггінс. Генрі, дорогесенький, ти в цій позі аж ніяк не виглядаєш пристойно, мамо.

Гіггінс *(сідаючи прямо)*. А я ж і не старався виглядати пристойно, мамо.

Місіс Гіггінс. Це не має значення, любий. Просто я хотіла, щоб ти заговорив.

Гіггінс. Чому?

Місіс Гіггінс. Тому що ти ж не можеш одночасно говорити і свистіти.

Гіггінс стогне. Знов западає стомлива пауза.

Гіггінс *(з нетерплячки зриваючись на рівні ноги)*. І де в чорта оте дівчисько? Чи нам цілий день її дожидати?

Входить Еліза — осяйна, впевнена в собі, справляючи приголомшливо переконливе враження своєю невимушеною розкутістю. В руках у неї кошик із шиттям — видно, що почувається вона, як вдома. Пікерінг такий ошелешений, що забув навіть підвестися.

Еліза. Гау ду ю ду, професоре Гіггінсе? Чи ж ви при доброму здоров'ї?

Гіггінс *(давлячись)*. Чи я... *(Не може більше мовити й слова.)*

Еліза. Та при здоров'ї, а як же ще — ви ж ніколи не хворієте. Дуже рада бачити вас знов, полковнику Пікерінгу. *(Той квапливо підводиться, і вони тиснуть одне одному руки.)* Ну й холодний сьогодні ранок, правда? *(Сідає по праву руч від полковника. Той і собі сідає поруч неї.)*

Гіггінс. Не смійте випробовувати цю гру на мені. Я навчив вас цього, тож воно не про мене. Вставайте і марш додому! Годі клеїти дурня.

Еліза бере з кошика полотнину й починає вишивати, не звертаючи анінайменшої уваги на цей вибух гніву.

Місіс Гіггінс. Дуже мило, Генрі, краще й не скажеш. Яка жінка устоїть, коли її отак припрошують!

Гіггінс. Облиште її, мамо. Хай вона говорить сама за себе. Тоді ви зразу ж переконаєтеся, що вона не має жодної думки, якої я не вклав би в її голову, чи слова, якого б я не вложив їй в уста. Кажу ж вам, я витворив оцю досконалість із пожмаканої капустини, яку підібрав у Ковент-гардені. А тепер вона корчить тут переді мною витончену леді.

Місіс Гіггінс *(спокійно)*. Гаразд, любий, але ж ти сядеш, правда?

Гіггінс розлючено сідає.

Еліза *(до Пікерінга, ніби й не помічаючи Гіггінса, і водночас спритно орудуючи голкою)*. Чи ж ви, полковнику Пікерінгу, вже назовсім одцураєтеся од мене тепер, коли експеримент закінчено?

Пікерінг. О, не кажіть так! Ви не повинні думати, що то був експеримент. Мене, принаймні, це слово прикро вражає...

Еліза. Ну! Я всього лиш пожмакана капустина...

Пікерінг *(імпульсивно)*. Ні!

Еліза *(продовжуючи незворушно)*. ...але я настільки завдячую вам, що почувалася б вельми нещасною, коли б ви мене забули.

Пікерінг. Такі до мене слова — це дуже мило з вашого боку, міс Дулитл.

Еліза. І це не тому, що ви платили за мої сукні. Я знаю, що ви всіх щедро обдаровуєте грошми. Але тільки від вас я навчилася справді гарних манер — тож саме гарні манери роблять із жінки справжню леді, чи на так? Бачите, вони мені давалися дуже нелегко, бо переді мною всякчас був приклад професора Гіггінса. Я була так вихована, що поводитися геть як він: нездатна стримуватися, вдавалася до лайки, коли щось хоч трохи мене зачіпало. І я б так ніколи й не довідалася, що леді і джентльмени поводяться зовсім інакше, коли б вас не було поруч.

Гіггінс. Ну-ну!

Пікерінг. О, це, знаєте, у нього просто так виходить. Він це ненавмисне.

Еліза. Ох, я теж ненавмисне поводитися так, коли була квіткаркою. Просто у мене так виходило. Але ж, бачите, я саме так поводитися, і в цьому, зрештою, полягає різниця.

Пікерінг. Безперечно. І все ж, саме він навчив вас правильно розмовляти, а я, самі знаєте, цього не зумів би.

Еліза *(байдужим тоном)*. Звісно — але ж це його фах.

Гіггінс. Прокляття!

Еліза (*продовжуючи*). Це було щось таке, ніби я вчилася модного танцю, — більш нічого. Але чи знаєте ви, з чого починалося моє справжнє виховання?

Пікерінг. Із чого ж?

Еліза (*облишивши на мить шиття*). Із «міс Дулитл» — так ви звернулися до мене того дня, коли я вперше прийшла на Вімпол-стріт. Із цього почалась моя самоповага. (*Знов береться до шиття*.) І ще було сто таких дрібничок, яких ви й не завважували, бо все це у вас виходить само собою. От я зайшла — ви підвелися; скинули капелюха переді мною на вулиці; відчинили мені двері...

Пікерінг. Ну, це просто ніщо.

Еліза. Так — але ці дрібнички засвідчували, що ви шануєте мене і маєте за щось краще, ніж якась посудниця, хоча, звісно ж, я знаю, ви б так само ставилися й до посудниці, коли б її запустили до вітальні. Ви ніколи не роззувалися при мені в їдальні.

Пікерінг. Не слід ображатися на нього за це. Гіггінс роззувається де завгодно в дому.

Еліза. Я знаю. І не звинувачую його. Просто так воно у нього виходить, правда ж? Але для мене було так важливо, що ви цього не робите! Бачите, коли по щирій правді, то, не беручи до уваги речей, що їх будь-хто може набути (гарно вдягатися, чисто розмовляти і все таке), — різниця між леді й квіткаркою полягає не в тому, як вона поводить, а як до неї ставляться. Я довіку буду квіткаркою для професора Гіггінса, бо він з самого початку ставиться до мене як до квітки й вічно так ставитиметься. Але я знаю, що можу бути для вас леді, бо ви повсякчас ставитеся до мене як до леді й завжди будете ставитися до мене так.

Місіс Гіггінс. Будь ласкав, Генрі, не скрегочи зубами.

Пікерінг. Дуже приємно чути це від вас, міс Дулитл.

Еліза. І мені хотілося б, щоб відтепер ви звали мене Елізою, якщо ви не проти.

Пікерінг. Дякую вам, Елізо, — залюбки!

Еліза. А ще мені хотілося б, щоб професор Гіггінс звав мене «міс Дулитл».

Гіггінс. Швидше я пошлю вас до чорта.

Місіс Гіггінс. Генрі! Генрі!

Пікерінг (*сміючись*). Чом би й вам на «жаргонути» його? Не терпіть кривди. Це буде йому на користь.

Еліза. Не можу. Колись я дала б йому одкоша, але зараз не можу знов зійти до цього. Пам'ятаєте, ви розповідали мені, що коли дитину привезти на чужину, вона за кілька тижнів вивчить місцеву мову й забуде свою, рідну. Що ж, і я — дитина у вашій країні.

Я забула свою мову й розмовляти вмію тепер тільки по-вашому. Так, я по-справжньому порвала з Тотнем-корт-роуд. Із цим покінчено — після того, як я пішла з Вімпол-стріт.

Пік е р і н г *(дуже стривожено)*. О! Ви не повернетеся на Вімпол-стріт, правда? І простите Гіггінса?

Гіггінс *(підводячись)*. Вона простить? Чорта з два! Та нехай іде собі. Хай сама переконається, що без нас їй не прожити. Без моєї підтримки вона через три тижні знов скотиться на дно.

У центральному вікні з'являється Дулитл. Докірливо й з гідністю дивлячись на Гіггінса, він мовчки, звільня підходить до дочки, яка, сидячи спиною до вікна, не здогадується про його наближення.

Пік е р і н г. Він невинуватий, Елізо. Але ж ви не скотитесь на дно, правда?

Еліза. Ні, тепер уже ні. Ніколи більше! Свій урок я добре вивчила. Мені не віриться, що я змогла б видати хоч один із тих моїх колишніх звуків, навіть коли б захотіла. *(Дулитл торкає її за ліве плече. Побачивши такого розкішно вбраного батька, вона втрачає враз усе своє самовладання і впускає шиття на підлогу.)* А-а-а-а-ах-оу-ох!

Гіггінс *(переможно горляючи)*. Ага! Ось так: А-а-а-а-ахоуох! А-а-а-а-ахоуох! А-а-а-а-ахоуох! Перемога! Перемога! *(Падає на диван, пихато згорнувши руки на грудях і широко розставивши ноги.)*

Дулитл. Чи то ж її вина в тому? Не дивися на мене так, Елізо. Це не я придумав. До мене припливло трохи грошенят.

Еліза. Цим разом, тату ти дібрався, либонь, до мільйонера.

Дулитл. Таки так. Але сьогодні я вбрався для особливої нагоди. Йду до церкви святого Георгія, на Ганновер-сквер. Твоя мачуха виходить за мене заміж.

Еліза *(сердито)*. І ти опустишся до того, що одружишся з тією ницою простачкою?

Пік е р і н г *(лагідно)*. Він повинен одружитися з нею, Елізо. *(До Дулитла.)* Чому ж вона передумала?

Дулитл *(сумовито)*. Злякалась, батечку. Злякалась. Буржуйська мораль схопила ще одну жертву. Може, ти натягнеш капелюшка, Елізо, та сходиш подивишся, як мене обкрутують?

Еліза. Якщо полковник каже, що треба, то я... я *(мало не плачучи)*, я поступлюся гідністю. А вона, певне облає мене за мою добрість.

Дулитл. Не бійся, дочко: нині вона вже ні з ким не свариться, бідолашка! Респектабельність її зламала, забрала все завзяття.

Пікерінг (*легенько стискаючи Елізино ліктя*). Будьте милосердні до них, Елізо. Удайте, що нічого й не було лихого.

Еліза (*ледь усміхаючись полковникові крізь сльози*). Та гаразд уже — просто, щоб показати, що між нами немає зла. За мить я буду готова. (*Йде.*)

Дулитл (*підсідаючи до Пікерінга*). Полковнику, чогось я нервуюся як ніколи через цю церемонію. Чи не могли б ви прийти й підтримати мене в цій випробі?

Пікерінг. Але ж, чоловіче, хіба ви вже не проходили колись цієї випробі? Адже ви одружувалися з Елізиною матір'ю.

Дулитл. Хто вам це сказав, полковнику?

Пікерінг. Ну, ніхто не казав. Але я виснував... цілком природно...

Дулитл. Ні, полковнику, аж ніяк не природно: це звичай буржуїв, достойних. А я завжди чинив, як годиться недостойному. Тільки ви нічого не кажіть Елізі. Бо вона не знає — з делікатності я ніколи не говорив їй про це.

Пікерінг. Цілком слушно. То й годі про це, якщо ви не проти.

Дулитл. То ви прийдете до церкви, полковнику, й простежите, щоб мене не обкрутили за всіма правилами?

Пікерінг. Залюбки. Тільки чи буде там якась користь із такого старого парубка, як я?

Місіс Гіггінс. А можна й мені прийти, містере Дулитле? Я дуже шкодуватиму, якщо не побуваю на вашому весіллі.

Дулитл. Ця ваша добрість — така велика честь для мене, мем! Та й моїй бідолашній старій буде надзвичайно приємно. Останнім часом вона так сумує, жалкуючи за тими щасливими днями, яких не вернути.

Місіс Гіггінс (*підводячись*). Я замовлю карету й сама приготуюсь. (*Чоловіки всі, крім Гіггінса, підводяться.*) Це у мене забере не більше п'ятнадцяти хвилин. (*Коли вона рушає до дверей, до кімнати заходить Еліза — у капелюсі й застібаючи рукавички.*) Елізо, я їду до церкви, на вінчання до вашого батька. Я беру двомісну карету, тож вам краще поїхати зі мною. А полковник Пікерінг може пройтися разом із женихом.

Місіс Гіггінс йде. Еліза виходить на середину кімнати й зупиняється між центральним вікном та отоманкою. До неї підходить Пікерінг.

Дулитл. Наречений! Що за слово! Вимовиш його — і втямиш так добре, що краще й не треба, на що йдеш. (*Бере циліндра й рушає до дверей.*)

Пікерінг. Поки я ще тут, Елізо, простіть уже Гігінса та пообіцяйте, що вернетесь до нас!

Еліза. Навряд чи тато дозволить мені. Чи як, тату?

Дулитл (*печально, але великодушно*). Дуже хитру штуку зіграли вони з тобою, Елізо, оці двоє гравців. Був би хоч хтось один із них, ти б могла взяти його на гачок. Але ж, бач, їх двоє, і вони ніби прикривали один одного. (*До Пікерінга.*) Спритно втягли ви її, полковнику, але я не маю на вас зла, бо й сам учинив би так само. Всеньке моє життя я ставав жертвою як не тієї, то тієї жінки, тож я не серджуся на вас, що ви двоє користуєтесь зі своєї переваги над Елізою. Я в це не втручатимуся. Пора вже, ходімо, полковнику. Бувайте, Енрі. До зустрічі в церкві, Елізо. (*Йде.*)

Пікерінг (*благально*). Ну ж бо, лишіться з нами, Елізо! (*Йде слід за Дулитлом.*)

Аби не zostаватися наодинці з Гігінсом, Еліза йде на балкон. Він устає і собі йде на балкон. Вона негайно вертається в кімнату, прямуючи до дверей, але він швидко проходить по балкону й переймає її, затуливши спиною двері.

Гігінс. Годі-бо, Елізо, адже ви трохи відігрались, як ви кажете, за свою кривду. Чи не досить? Чи не пора взятися за розум? Чи, може, вам іще мало?

Еліза. Вам треба, щоб я вернулась тільки на те, аби підбирати ваші капці, терпіти вашу лайку і взагалі бути у вас на побігеньках?

Гігінс. Я зовсім на сказав, що хочу, щоб ви вернулись.

Еліза. Ах, так! Тоді про що ж ми говоримо з вами?

Гігінс. Про вас — не про мене. Якщо ви повернетесь назад, я обходитимуся з вами так само, як обходився досі. Я не можу змінити свої натури й не маю наміру міняти манери. А манери мої точнісінько такі самі, як і у полковника Пікерінга.

Еліза. Неправда. Він обходиться із квіткаркою, немов з герцогинею.

Гігінс. А я обходжуся з герцогинею так, неначе вона — квіткарка.

Еліза. Розумію. (*Зосереджено вертається й сідає на отоманку лицем до вікна.*) До всіх однаково.

Гігінс. Саме так.

Еліза. Як мій батько.

Гігінс (*осміхаючись трохи присоромлено*). Не у всьому приймаючи це порівняння, скажу, Елізо: так, це правда, ваш батько не сноб, і він чудово почуватиметься будь-де в житті, хоч би куди його прикликала химерна його доля. (*Поважно.*) Великий секрет, Елізо, полягає не в тому, щоб мати погані чи добрі там манери, чи взагалі якість особлив

манери, а щоб бути на один манер з усіма людськими душами; коротше, поводитися так, ніби ти на небі, де немає пасажирів третього класу й панує всезагальна рівність.

Еліза. Амінь. Ви природжений проповідник.

Гіггінс (*роздратовано*). Річ не в тому, буцім я грубо обходжуся з вами, а в тому, що я ніколи й ні з ким не буваю інший.

Еліза (*з несподіваною відвертістю*). Мені байдуже, як ви обходитеся зі мною. Я можу не звертати уваги на вашу лайку. Не звертала б уваги й на побої — били мене й до вас. Але (*встаючи й дивлячись йому просто у вічі*) я не хочу, щоб мене топтали під ноги.

Гіггінс. Тоді геть з дороги — бо я не зупинюся перед вами. Ви так говорите про мене, немовби я — автобус.

Еліза. Ви ж і є автобус: усі розбігаються, кидаються врозтіч перед вами, а вам начхати на всіх. Але я можу обійтися без вас — ще й як обійдуся, не думайте.

Гіггінс. Знаю, що можете обійтися. Сам казав вам про це.

Еліза (*скривджена, тікає від нього на другий бік отоманки, повернувшись обличчям до каміна*). Знаю і пам'ятаю ваші слова, бездушна ви людино. Ви хотіли позбутися мене.

Гіггінс. Брешете.

Еліза. Дякую. (*Сідає з підкресленою гідністю.*)

Гіггінс. А ви ніколи не питали самі себе, чи я зможу обійтися без вас?

Еліза (*серйозно*). Не старайтеся перехитрувати мене. Таки доведеться вам обходитися без мене.

Гіггінс (*зверхньо*). І обійдусь. Без усіх обійдуся. Я маю свою власну душу — мою іскру божественного вогню. Але (*з несподіваним смиренням*) мені бракуватиме вас, Елізо. (*Сідає біля неї на отоманку.*) Мене дечого навчили ваші ідіотські ідеї — признаюся в цьому покірливо і вдячно. А ще я звик до вашого голосу й вигляду. Вони мені, як-не-як, подобаються.

Еліза. Ну, перше є у вас на фонографі, а друге — в альбомі з фотографіями. Коли знудгуєтеся без мене, можете увімкнути машину. У машини немає почуттів, їй не можна завдати болю.

Гіггінс. Але мені не увімкнути вашої душі. Лишіть мені вашу душу, а голос та обличчя можете забрати геть. Вони — не ви.

Еліза. О, ви диявол! Ви можете завиграшки скрутити серце дівчині, достоту як хтось інший міг скрутити їй руки, щоб завдати болю. Місіс Пірс остерігала мене. Скільки разів пробувала вона піти від вас, але щоразу в останню мить ви обводили її кругом пальця. А вам начхати на неї. І до мене вам байдужісінько.

Гіггінс. Мені на байдуже до життя, до людськості, а ви — часточка людськості, що трапилася мені на шляху, вбудувалася в мій дім. І чого ще треба вам чи будь-кому?

Еліза. А мені байдуже до тих, кому байдуже до мене.

Гіггінс. Торгашеські засади, Елізо. От як *(з професійною точністю відтворюючи її ковентгарденську вимову)* «придавать хвіялки», чи не так?

Еліза. Не знущайтеся з мене. З вашого боку це нищість — знущатися з мене.

Гіггінс. Я ніколи в житті ні з кого не знущався. Знущання не личить ані самій людині, ані її душі. Просто я висловлюю свою праведну зневагу до всякого Торгашества. Я не торгую і не буду торгуватися почуттям. Ви узиваєте мене тварюкою, бо не вийшло у вас купити мене тим, що ви приносили мені капці та розшукували окуляри. Це була ваша дурість: як на мене, то жінка, що приносить чоловікові капці, це огидне видовище. Хіба я коли подавав вам капці? От коли ви пожбурили їх мені і обличчя, цим ви неабияк вирости в моїх очах. Марна справа: по-рабському прислуговувати мені, а тоді заявляти, мовляв, ви хочете, щоб до вас були небайдужі, — хто небайдужий до раба? Якщо ви повернетесь, то вертайтеся заради щирої дружби, бо нічого іншого ви й не дістанете. Ви й так від мене здобули в тисячу разів більше, ніж я від вас. А якщо ви посмієте ще виконувати ваші нікчемні собачі трюки з носінням капців, усупереч моєму витвору — герцогині Елізі, то я захрясну двері перед вашою дурною пичкою.

Еліза. Нащо ж ви творили з мене герцогиню, коли вам було байдуже до мене?

Гіггінс *(щиро)*. Як це — нащо? То ж моя робота!

Еліза. І ви ні разу не подумали, який з того вийде клопіт для мене.

Гіггінс. А чи був би взагалі будь-коли створений світ, коли б Творець боявся наробити клопоту? Творити життя означає творити клопіт. Є лиш один спосіб уникнути клопоту — вбивство. Боягузи, якщо ви помітили, завжди вимагають, щоб клопітливий людей убивали.

Еліза. Я ніяка не проповідниця й нічого такого не помічаю. Тільки помічаю, що ви не помічаєте мене.

Гіггінс *(скочивши на ноги й нетерпляче ходячи туди-сюди)*. Елізо, ви ідіотка! Я витрачаю скарби мого мільтонівського розуму, розсипаючи їх перед вами. Раз і назавжди збагніть: я йду своїм шляхом і роблю своє діло, і мені байдужісінько, що спіткає вас чи мене. Я не заляканий, як ваш батько й ваша мачуха. Тож ви можете або вернутись, або забиратися до дідька: що вам більше до вподоби.

Еліза. Для чого мені вертатись?

Гіггінс (*скочивши коліними на отоманку й перехиляючись до неї*). А щоб було цікаво. На те ж я вас і брав.

Еліза (*відвернувшись*). А завтра ви викинете мене геть, якщо я не виконуватиму всіх ваших забаганок?

Гіггінс. Так. Але ж ви теж можете піти від мене завтра, якщо я не виконуватиму всіх ваших забаганок.

Еліза. Щоб жити біля мачухи?

Гіггінс. Так — або продавати квіти.

Еліза. Ох, коли б я тільки могла вернутися до мого кошика з квітами! Я б тоді ні від кого не залежала — ні від вас обох з батьком, ні від будь-кого в світі! Нащо ви забрали у мене мою незалежність? Нащо я відмовилася від неї? А тепер я рабіня, попри всю мою гарну одіж.

Гіггінс. Аніскілечки. Якщо хочете, я в дочерю вас і покладу гроші на ваше ім'я. Чи ви радше б вийшли заміж за Пікерінга?

Еліза (*люто повернувшись до нього*). Я б навіть за вас не пішла заміж, коли б ви попросили моєї руки, а ви ж мені віком більш підходяща за нього пара.

Гіггінс (*лагідно*). Не «за нього», а «ніж він».

Еліза (*підводиться, втративши терпець*). Як захочу, так і розмовлятиму. Ви мені більше не вчитель.

Гіггінс (*розмірковуючи вголос*). Хоча навряд чи Пікерінг на це зважиться. Адже він — переконаний старий парубок, як і я.

Еліза. Це не те, що мені треба, — облиште про це й думати. Коло мене завжди крутилося чимало хлопців, що просили мене вийти заміж. Он Фредді Гілл пише мені тричі на день, сувої паперу списує.

Гіггінс (*прикро вражений*). А чорти б його взяли з його нахабством! (*Сахається так, що сідає собі на п'яти.*)

Еліза. Він має право писати мені, якщо йому це подобається. Бідолаха, він щиро любить мене.

Гіггінс (*устаючи з отоманки*). Ви не маєте права підохочувати його.

Еліза. Всяка дівчина має право на любов.

Гіггінс. На яку любов? Щоб отакі дурні любили?

Еліза. Фредді не дурень. Хай він і слабкий, і вбогий, і потребує мене, але, може, він зробить мене щасливішою, ніж хтось дужчий, що залякує мене, мене не потребуючи.

Гіггінс. Але ж чи зможе він зробити щось із вас? Ось у чім річ.

Еліза. Може, то я зумію зробити щось із нього. Але я ніколи не думала, що ми повинні якось переробляти одне одного; ви ж більш ні про що не думаєте, тільки про це. Я просто хочу бути сама собою.

Гіггінс. Коротше кажучи, ви б хотіли, щоб я так само був закоханий у вас, як Фредді? Це правда?

Еліза. Ні, не хотіла б. Не такого почуття я бажала б від вас. І не будьте ви такі впевнені в собі чи в мені. Коли б захотіла, я могла б стати поганою дівчиною. Дечого я набачилася більше, ніж ви, з усією вашою освіченістю. Отакій, як я, дівчині легко закохати в себе джентльмена, аби покохатися з ним. Але навіщо таке кохання, коли за мить обоє вже зичать одне одному смерті?

Гіггінс. Звісно, саме так це й буває. То через якого дідька ми з вами сваримось?

Еліза *(дуже стурбовано)*. Мені хочеться трохи доброти. Я знаю, що я проста невчена дівчина, а ви — повний книжкової премудрості пан. Тільки ж я — не грудка бруду під вашими ногами. Я пристала до вас *(виправляється)* — я лишилася у вас не заради вбрання й таксі; я лишилась, бо нам було приємно разом, і я навчилася... стала небайдужою до вас, але не так, щоб забажати від вас кохання: я не забувала про різницю між нами... Це було більше схоже на дружбу.

Гіггінс. Ну звісно ж так! Саме таке і в мене почуття. І в Пікерінга теж. Елійзо, ви дурна!

Еліза. Я такої відповіді не заслужила. *(Заплакана, опускається на стілець біля письмового столу.)*

Гіггінс. Нічого іншого й не сподівайтесь, поки не перестанете бути звичайнісінькою ідіоткою. Якщо ви хочете бути леді, вам доведеться навчитися не почувати себе нещасною та покинутою, якщо тільки всі ваші знайомі чоловіки половину свого часу не розводять нунів коло вас, а другу половину — не прикрашають вам очі синцями. Якщо вам не до снаги моє напружене, але позбавлене пристрастей життя, то йдіть собі назад, на вулицю. Працуйте, поки зробитеся більш твариною, ніж людиною, а тоді бийтеся, впивайтеся і, скрутившись калачиком, залягайте спати. О, воно таки чудове, це життя вулиці! Воно справжнє, бо воно гаряче, несамовите; його відчуєш і крізь найтовшу шкіру, його і на зуб спробуєш, і понюхаєш, і пізнаєш без будь-якої підготовки, без будь-яких зусиль. Не те, що науку, чи літературу, чи класичну музику, чи філософію, чи мистецтво. Вам я видаюся холодним, нечулим, себелюбним, чи не так? Дуже добре: вшивайтеся до тих людей, корті вам до вподоби. Вийдіть за котрогось сентиментального кнура з купою грошей і парою

товстих губів, щоб ними вас цілувати, та з парою товстих підшов, щоб ними вас копати. Якщо не можете оцінити те, що маєте, то отримуйте вже те, що гідні поцінувати.

Еліза *(з відчаєм у голосі)*. Ох, ви, жорстокий тиране! Я ж не можу розмовляти з вами: ви все обертаєте проти мене, хоч би що я сказала — все не так! Але ж ви всякчас дуже добре тямите, що ви самі — звичайнісінький грубіян. І ви добре знаєте, що я вже не можу повернутися на вулицю, як ви це називаєте, і що в світі у мене немає справжніх друзів, окрім вас з полковником. Ви чудово знаєте, що після товариства вас двох мені нестерпне буде життя з ницим звичайним чоловіком, і це жорстоко, негарно з вашого боку — ображати мене, прикидаючись, ніби я змогла б таке стерпіти. Ви гадаєте, що я мушу вернутися на Вімпол-стріт, бо мені більш нікуди піти, крім хіба до батька. Але не будьте ви такі певні, що я вже у вас під ногами, і ви можете по мені топтатися, забивати мене презирливими словами. Я вийду заміж за Фредді, таки вийду, — хай-но лиш спроможуся допомогти йому.

Гіггінс *(мов громом прибитий)*. За Фредді!!! За того юного телепня! За того нікчому, що не впорався б і з роботою посильного, навіть коли б у нього стало духу це спробувати! Жінко — невже вам невтямки, що я зробив з вас дружину для короля?

Еліза. Фредді любить мене — то й буде мені з нього король. Я не посилятиму його на роботу — його не привчали так до роботи, як мене. А сама я піду вчителювати.

Гіггінс. І що ж ви, в ім'я Бога, будете викладати?

Еліза. Те, чого ви навчили мене. Я викладатиму фонетику.

Гіггінс. Ха! Ха! Ха!

Еліза. Запропоную послуги асистентки отому пелехатому угорцеві.

Гіггінс *(розлючено зводячись на ноги)*. Що? Тому самозванцеві? Отому шахраєві? Отому підлесливому неуківі? Навчити його моїх методів! Віддати йому моє відкриття! Один ваш крок у цьому напрямку — і я скручу вам в'язи. *(Хапає її за плечі.)* Чуєте?

Еліза *(загонисто, не чинячи опору)*. То й скрутить. Мені байдуже. Я знала, що рано чи пізно ви мене вдарите. *(Він відпускає її, тупає ногою, спересердя, що забувся і дав почуттям волю, і так квапливо задкує, що спотикається і падає на своє колишнє місце на отоманці.)* Ага! Тепер я знаю, як вас приборкати. Яка я дурепа, що не додумалася до цього раніше! Ви не можете забрати назад ті знання, що дали мені. Ви самі казали, що я маю чуліше вухо, ніж у вас. І ще я можу бути чемною та доброзичливою з людьми, на що ви нездатні. Ага! *(Навмисне пропускаючи звуки «г», щоб дошкулити йому.)* Оце й доконало вас, Енрі Іггінсе, авжеж! Тепер мені начхати *(клацає пальцями)* на ваші грубощі та на вашу похвальбу. Я дам оголошення в газети про те, що ваша герцогиня —

всього лиш квіткарка, яку ви навчили, і що ця квіткарка навчить будь-яку дівчину, як стати герцогинею — за ті самі півроку ще й за тисячу гіней. О, коли я здумаю, як то повзала у вас під ногами та як ви мене попихали і всіляко узивали, — коли в будь-яку мить мені досить було тільки підняти мізинця, щоб дорівнятися до вас, — тоді я ладна вбити себе!

Гіггінс (*дивуючись їй*). Ах ви кляте нахабне дівчисько! Але це краще, ніж розпускати нюні, краще за приношення капців та пошуки окулярів, чи не так? (*Підводячись.*) Бог свідок, Елізо, я сказав, що зроблю з вас справжню жінку, і я таки зробив! Отака ви мені подобається.

Еліза. Так: тепер ви знову візьметесь за своє, почнете підлещуватись, бо я не боюся вас і можу без вас обійтися.

Гіггінс. Авжеж, саме так я і вчиню, дурненька! П'ять хвилин тому ви ж були, мов жорно на моїй шії. А тепер ви дужі, неначе вежа, немов бойовий корабель! Ви та я, та Пікерінг — буде нас троє заклятих самотників замість якихось там двох чоловіків і дурного дівчиська.

Вертається місіс Гіггінс, вбрана для церемонії. Еліза враз робиться холодна й елегантна.

Місіс Гіггінс. Карета чекає, Елізо. Ви готові?

Еліза. Цілком. Професор теж буде там?

Місіс Гіггінс. Звісно, що ні, він-бо не вміє поводитися в церкві. Всякчас відпускає зауваження щодо священникової вимови.

Еліза. Тоді я більше не побачу вас, професоре. На все добре! (*Прямує до дверей.*)

Місіс Гіггінс (*підходячи до Гіггінса*). До побачення, любий!

Гіггінс. До побачення, мамо. (*Хоче поцілувати матір, коли згадує щось.*) Ой, до речі, Елізо, замовте шинки та стилтонського сиру, добре? Та купіть мені пару шкіряних рукавичок, номер вісім, і ще краватку до того мого нового костюма. Підберіть там колір, який кращий. (*Його бадьорий, недбалий, дужий голос свідчить, що він невинуватий.*)

Еліза (*зневажливо*). Номер вісім замалий для вас, якщо ви хочете, щоб рукавички були всередині підбиті смухом. У вас є три нові краватки — ви їх забули в шухляді умивальника. Полковник Пікерінг віддає перевагу подвійному глостерові перед стилтоном, а ви й не помічаєте різниці між двома сортами. Я ще вранці подзвонила місіс Пірс, нагадала їй про шинку. Що ви без мене робитимете — я просто не уявляю. (*Випливає з кімнати.*)

Місіс Гіггінс. Боюсь, ви зіпсували цю дівчину, Генрі! Я б потерпала за тебе й за неї, коли б вона не любила так полковника Пікерінга.

Гіггінс. Пікерінга? Дурниці! Вона збирається заміж за Фредді! Ха, ха! Фредді! Фредді!! Ха-ха-ха-ха-ха!!!! (*Його громовим реготом і закінчується п'єса.*)

(Переклад О. Мокровольського)

Ляльковий дім

ДІЙОВІ ОСОБИ

Адвокат Хельмер.

Нора, його дружина.

Доктор Ранк.

Фру Лінне.

Приватний повірений Кrogстад.

Троє маленьких дітей Хельмерів.

Анна-Марія, їхня нянька.

Служниця Хельмерів.

Посильний.

Дія відбувається у квартирі Хельмерів.

Дія перша

Затишна кімната, обставлена зі смаком, проте недорогими меблями. В глибині, в середній стіні, двоє дверей: одні, праворуч, ведуть до передпокою, інші, ліворуч, до кабінету Хельмера. Між ними піаніно. Посередині лівої бокової стіни двері, ближче до авансцени, вікно. Біля вікна круглий стіл, крісла, диванчик. У правій стіні, трохи далі вглиб, також двері, а попереду кахельна грубка; біля неї кілька крісел і качалка. Між грубкою і дверима столик. На стінах гравюри. Етажерка з фарфоровими та іншими дрібничками, книжкова шафочка з книгами в розкішних оправах. На підлозі килим.

Зимовий день. У грубці вогонь.

У передпокої дзвінок. Дещо згодом чути, як відмикають двері. З передпокою до кімнати входить, весело наспівуючи, Нора, у верхньому одязі, з пакетами і пакунками, які вона складає на стіл праворуч. Двері у передпокій залишаються відчиненими, і там видно посильного; він приніс ялинку і кошика і віддає їх служниці, яка відчинила двері.

Н о р а. Гарненько заховай ялинку, Елене. Діти не повинні бачити її раніше ніж увечері, коли вона буде прикрашена. (До посильного, виймаючи портмоне.) Скільки?

Посильний. П'ятдесят єре!

Нора. Ось крона... Ні, залиште собі все.

Посильний кланяється і йде. Нора зачиняє двері до передпокою, знімає верхній одяг, посміхається тихим задоволеним сміхом. Потім виймає з кишені торбинку з мигдалевим печивом і з'їдає кілька. Обережно йде до дверей, що ведуть до кімнати чоловіка.

Так, він удома. *(Знову наспівує, йдучи до столу.)*

Хельмер *(з кабінету)*. Що це, жайворонок заспівав?

Нора *(розгортаючи пакунки)*. Саме він.

Хельмер. Білочка там вовтузиться?

Нора. Еге ж!

Хельмер. Коли ж білочка повернулась?

Нора. Щойно. *(Ховає торбинку з печивом у кишеню і витирає губи.)* Іди сюди, Торвальде, поглянь, чого я накупила.

Хельмер. Почекай, не заважай. *(Трохи згодом відчиняє двері і зазирає до кімнати, тримаючи ручку.)* Накупила, кажеш? Оце все?.. То, виявляється, пташка знову літала смітити грішми?

Нора. Знаєш, Торвальде, час нам нарешті трішки розгулятись. Адже це перше Різдво, коли у нас немає потреби так обмежувати себе.

Хельмер. Ну і розтринькувати також не можна.

Нора. Трішки можна! Правда? Ну, трішечки! Ти ж тепер маєш велику платню і будеш заробляти багато-багато грошей.

Хельмер. Так, з нового року. Але видадуть мені платню тільки через три місяці.

Нора. Е! Можна позичити поки що.

Хельмер. Норо! *(Підходить і жартома бере її за вухо.)* І знову твоя легковажність. Ти уяви, сьогодні я позичу тисячу крон, ти потратиш їх на свята, а напередодні Нового року на мою голову звалиться черепиця з покрівлі — і все.

Нора *(затулюючи йому рота рукою)*. Фу! Не говори таких бридких речей.

Хельмер. Ні, ти уяви подібний випадок — що тоді?

Нора. Якби вже трапилось таке страшне, то для мене однаково — чи були б у мене борги, чи ні.

Хельмер. Ну, а для людей, у яких би я позичив?

Нора. Для них? А хай їм! Це чужі!

Хельмер. Норо, Норо, ти єси жінщина! Але серйозно, Норо; ти знаєш мої погляди на це. Жодних боргів! Ніколи не позичати! На домашнє вогнище, засноване на позичках, на

боргах, лягає якась некрасива тінь залежності. Протримались же ми з тобою хоробро до сьогоднішнього дня, то вже потерпимо іще трішки; вже недовго.

Н о р а (*відходячи до грубки*). Ну що ж, як хочеш, Торвальде.

Х е л ь м е р (*за нею*). Ну, ну, от пташка і опустила крилечка. Га? Білочка надулась.
(*Виймає портмоне.*) Норо, як ти гадаєш, що в мене тут?

Н о р а (*обертаючись, жваво*). Гроші!

Х е л ь м е р. Ось тобі! (*Подає їй кілька папірців.*) Господи, хіба я не знаю, що в домі чимало витрат на свята!

Н о р а (*рахуючи*). Десять, двадцять, тридцять, сорок. Спасибі, спасибі тобі, Торвальде. Тепер мені надовго вистачить.

Х е л ь м е р. Та ти вже постарайся.

Н о р а. Так, так, неодмінно. Але ж іди сюди, я тобі покажу, чого я накупила. І як дешево! Поглянь, ось новий костюм для Івара і шабля. Ось коник і сурма для Боба. А ось лялька і лялькове ліжечко для Емми. Простенькі, та вона однаково їх швидко зламає. А тут на плаття і фартушки служницям. Старій Анні-Марії варто було б, звичайно, подарувати більше...

Х е л ь м е р. А в цьому пакеті що?

Н о р а (*схоплюючись*). Ні-ні, Торвальде! Цього тобі не можна бачити до вечора!

Х е л ь м е р. Ну-ну! А ти мені ось що скажи, маленька крутійко, — що ти для себе видивилась?

Н о р а. Е, мені зовсім нічого не треба.

Х е л ь м е р. Зрозуміло, треба! Назви ж мені тепер щось, чого тобі найбільше хотілося б.

Н о р а. Їй-право, не треба. Або послухай, Торвальде...

Х е л ь м е р. Ну?

Н о р а (*перебираючи гудзики його піджака і не дивлячись на нього*). Якщо ти вже хочеш подарувати мені щось, то ти б ... ти б...

Х е л ь м е р. Ну-ну, говори.

Н о р а (*швидко*). Ти б дав мені грішми, Торвальде. Скільки можеш. Я потім, ближчими днями, і купила б собі на них що-небудь.

Х е л ь м е р. Ні, послухай, Норо...

Н о р а. Так-так! Зроби так, любий Торвальде! Прошу тебе! Я б загорнула гроші в золотий папірець і повісила на ялинку. Хіба це не було б весело?

Х е л ь м е р. А як називають пташок, які завжди сміять грішми?

Н о р а. Знаю, знаю — марнотратницями. Але зробимо так, як я кажу, Торвальде. Тоді в мене буде час подумати, що мені особливо потрібне. Хіба це не розумно? Га?

Х е л ь м е р (*посміхаючись*). Звичайно, тобто якби ти й справді могла притримати ці гроші і таки купити на них що-небудь собі. А то й вони підуть на господарство, на різні дрібниці, і мені знову доведеться виймати гроші з гаманця.

Н о р а. Ах, Торвальде...

Х е л ь м е р. Тут сперечатись не доводиться, любонько моя! (*Обнімає її.*) Пташка мила, але витрачає страх скільки грошей. Просто неймовірно, як дорого обходиться чоловікові така пташечка.

Н о р а. Фу! Як можна так говорити! Я ж заощаджую, скільки можу.

Х е л ь м е р (*весело*). От уже правда істинна! Скільки можеш. Але ти зовсім не можеш.

Н о р а (*наспівує і посміхається*). Гм! Якби знав ти, скільки у нас, жайворонків і білочок, усяких витрат, Торвальде!

Х е л ь м е р. Ти маленька дивачка! Дві краплі води — твій батько. Тільки і клопочешся, як би роздобути грошей. А як добудеш — дивись, вони між пальцями і вислизнули, сама ніколи не знаєш, куди їх поділа. Ну, що ж, доводиться приймати тебе такою, якою ти є. Це вже у крові в тебе. Так-так, це у тебе спадкове, Норо.

Н о р а. Ах, більше б мені успадкувати від батька його рис!

Х е л ь м е р. А мені б не хотілося, щоб ти була іншою, ніж ти є, мій любий жайвороночку! Та слухай, мені здається, ти... в тебе... як би це сказати? В тебе якийсь підозрілий вигляд сьогодні.

Н о р а. У мене?

Х е л ь м е р. Еге ж. Подивись-но мені просто в вічі.

Н о р а (*дивиться на нього*). Ну?

Х е л ь м е р (*погрожуючи пальцем*). Чи ласунка не погуляла трішки в місті?

Н о р а. Ні, що ти!

Х е л ь м е р. Ніби вже ласунка не забігала до кондитерської?

Н о р а. Та запевняю тебе, Торвальде...

Х е л ь м е р. І не покуштувала варення?

Н о р а. І не думала.

Х е л ь м е р. І не погризла мигдалевого печива?

Н о р а. Ах, Торвальде, запевняю ж тебе...

Х е л ь м е р. Ну-ну-ну! Звичайно, я просто жартую...

Н о р а (*йдуци до столу, праворуч*). Мені й на думку не спало б чинити тобі наперекір.

Хельмер. Знаю, знаю. Ти ж дала мені слово. *(Підходячи до неї.)* Ну, залиш при собі свої маленькі різдвяні секрети, моя дорога Норо. Вони, певно, стануть відомі сьогодні ж увечері, коли буде запалено ялинку.

Нора. Ти не забув запросити доктора Ранка?

Хельмер. Не запрошував. Та це й не потрібно. Само собою, він вечеряє у нас. А втім, я ще встигну йому нагадати: він зайде до обіду. Вино я замовив добре. Норо, ти не повіриш, як я радію сьогоднішньому вечору.

Нора. І я! А діти які будуть раді, Торвальде!

Хельмер. Ах, яка насолода відчувати, що ти домігся певного забезпеченого становища, що в тебе буде тепер солідний прибуток. Правда, приємно це відчувати?

Нора. О, чудесно!

Хельмер. А пам'ятаєш минуле Різдво? Ти цілих три тижні зачинялась у себе вечорами і до пізньої ночі все готувала квіти, якісь інші прикраси для ялинки, якими хотіла всіх нас здивувати. У-у, нуднішого часу я не пам'ятаю.

Нора. А я зовсім не нудьгувала.

Хельмер *(з посмішкою)*. А що вийшло з того, Норо?

Нора. Ти знову будеш мене дратувати цим? Що ж я могла вдіяти, коли кішка залізла і все пошматувала!

Хельмер. Ну, зрозуміло, нічого не могла вдіяти, моя бідолашечко. Ти від усієї душі хотіла нас усіх порадувати, і в цьому вся суть. Та добре все-таки, що ці важкі часи минули.

Нора. Так, просто чудесно!

Хельмер. Не треба більше ні мені сидіти самому і нудьгувати, ні тобі псувати свої милі, славні оченята, ніжні ручки...

Нора *(плескаючи в долоні)*. Чи не правда, Торвальде, не треба більше? Ах, як чудесно, як це радісно чути! *(Бере його під руку.)* Тепер я розповім тобі, як я мрію влаштуватися, Торвальде. Ось, як тільки свята скінчаться...

Дзвінок у передпокої.

Ах, дзвонять! *(Прибирає трохи в кімнаті.)* Мабуть, хтось до нас. Прикро.

Хельмер. Якщо гість, — мене немає вдома, пам'ятай.

Служниця *(на дверях передпокою)*. Пані, там незнайома дама.

Нора. То запроси сюди.

Служниця *(до Хельмера)*. І доктор.

Хельмер. Прямо до мене пройшов?

Служниця. Так-так.

Хельмер йде до кабінету. Служниця вводить фру Лінне, одягнену по-дорожньому, і зачиняє за нею двері.

Фру Лінне *(ніяково, запинаючись)*. Здрастуй, Норо.

Нора *(невпевнено)*. Здрастуйте...

Фру Лінне. Ти, мабуть, не впізнаєш мене?

Нора. Ні, не знаю... Так, здається... *(Поривчасто.)* Як! Кристина... Невже це ти?

Фру Лінне. Я.

Нора. Кристино! А я не впізнала тебе відразу! Та й як можна... *(Стиха.)* Як ти змінилась, Кристино!

Фру Лінне. Ще б пак. За дев'ять-десять довгих років...

Нора. Невже ми так давно не бачились? Так, так воно і є. Ах, останні вісім років — от щасливий був час!.. То ти приїхала сюди до нас у місто? Рушила у таку довгу дорогу взимку! Хоробра!

Фру Лінне. Я тільки сьогодні приїхала, вранішнім пароплавом.

Нора. Щоб повеселитись у свято, звичайно. Ах, як славно! Ну й будемо ж веселитись! Ти ж роздягнись. Тобі не холодно? *(Допомагає їй.)* Ось так. Тепер сядемо зручніше, біля грубки. Ні, ти в крісло! А я в качалку! *(Бере її за руку.)* Ну ось, тепер знов у тебе обличчя таке, як раніше. Це лише в першу хвилину... Хоча все ж ти трохи зблідла, Кристино, і, здається, трохи схудла.

Фру Лінне. І дуже, дуже постаріла, Норо.

Нора. Здається, трішки, ледь-ледь, зовсім трішки. *(Раптом зупиняється і починає серйозним тоном.)* Але яка ж я пустиголова — сиджу тут. базікаю! Люба, дорога Кристино, вибач мені!

Фру Лінне. У чому справа, Норо?

Нора *(тихо)*. Бідна Кристино, ти ж стала вдовою.

Фру Лінне. Три роки тому.

Нора. Так, я знаю. Я читала в газетах. Ах, Кристино, повір, я стільки разів збиралася написати тобі в той час, та все відкладала, все щось заважало.

Фру Лінне. Люба Норо, я добре розумію.

Нора. Ні, це було огидно з мого боку, Кристино. Ах ти, бідолашна, скільки ти, мабуть, витерпіла. І він не залишив тобі жодних коштів?

Фру Лінне. Жодних.

Нора. Ні дітей?

Фру Лінне. Ні дітей.

Нора. Значить, нічого?

Фру Лінне. Нічого. Навіть горя й жалю, чим можна було б жити пам'ять.

Нора (*недовіжливо дивлячись на неї*). А як же це може бути, Кристино?

Фру Лінне (*гірко посміхаючись, гладячи Нору по голові*). Інколи буває, Норо.

Нора. Значить, сама-самісінька. Як це, мабуть, надзвичайно важко. А у мене троє чудових дітей. Зараз ти їх не побачиш, вони гуляють з нянею. Але ти неодмінно розкажи мені про все...

Фру Лінне. Ні-ні-ні, розповідай краще ти.

Нора. Ні, спочатку ти. Сьогодні я не хочу бути егоїсткою. Хочу думати тільки про твої справи. Та одне я все ж таки повинна сказати тобі. Знаєш, яке щастя звалилось на нас у ці дні?

Фру Лінне. Ні. Яке?

Нора. Уяви, чоловік став директором акціонерного банку!

Фру Лінне. Твій чоловік? От удача!..

Нора. Неймовірна! Адвокатура — це такий непевний хліб, особливо, якщо хочеш братися тільки за найчистіші, хороші справи. А Торвальд, звичайно, за інші ніколи не брався, і я, зрозуміло, цілком з ним згодна. Ах, ти розумієш, які ми раді. Він займе посаду з нового року і одержуватиме велику платню і добрі проценти. Тоді ми зможемо жити зовсім по-іншому, ніж досі жили, — так, як нам подобається. Ах, Кристино, мені так легко стало на серці, я така щаслива! Адже це чудесно — мати багато-багато грошей і не знати ні злигоднів, ні клопоту. Правда?

Фру Лінне. Так, у кожному разі, повинно бути чудесно — мати все потрібне.

Нора. Ні, не тільки потрібне, а й багато-багато грошей.

Фру Лінне (*усміхаючись*). Норо, Норо! Ти й досі не стала благородною? У школі ти була великою марнотратницею.

Нора (*тихо посміхаючись*). Торвальд і тепер мене так називає. (*Сварячись пальцем.*) Однак, «Нора, Нора» не така вже й божевільна, як ви вважаєте... Нам, їй-право, не так жилося, щоб я могла марнотратити. Нам обом доводилось працювати!

Фру Лінне. І тобі?

Нора. Звичайно, різні там дрібниці з шитва, в'язання, вишивання і тому подібне. (*Мимохідь.*) І... ще дещо. Адже ти знаєш, що Торвальд залишив службу в міністерстві, коли ми одружились? Не було жодних видів на нову посаду, а заробляти треба було

більше, ніж раніше. Ну, перший рік він працював понад силу. Просто жахливо, йому доводилося брати усякі додаткові роботи — ти розумієш — і працювати з ранку до вечора. Ну, не витримав, захворів, лежав при смерті, і лікарі сказали, що треба відрядити його на південь.

Фру Лінне. Ви й пробули тоді весь рік в Італії?

Нора. Еге ж. А нелегко було нам рушити з місця, повір. Івар тоді щойно народився. Та їхати все-таки було необхідно. Ах, яка це була чудесна, дивна поїздка! І Торвальда було врятовано. Але скільки грошей пішло — жах, Кристино!

Фру Лінне. Можу собі уявити.

Нора. Тисячу двісті спецій-далерів. Чотири тисячі вісімсот крон. Великі гроші.

Фру Лінне. Так, але, у кожному разі, велике щастя, якщо є де взяти їх у такий час.

Нора. Скажу тобі, ми одержали їх від батька.

Фру Лінне. А, так. Адже, здається, батько твій саме тоді й помер.

Нора. Так, саме тоді. І, подумай, я не могла поїхати і доглянути його. Я з дня на день чекала малого Івара. І крім того, у мене на руках був мій бідний Торвальд, мало не при смерті. Любий, дорогий тато! Так і не довелося мені більше побачитися з ним, Кристино. Це найтяжче горе, якого я зазнала заміжньою.

Фру Лінне. Я знаю, ти дуже любила батька. То, значить, після цього ви рушили до Італії?

Нора. Так. Адже гроші у нас були, а лікарі радили. Ми й поїхали за місяць.

Фру Лінне. І чоловік твій повернувся цілком здоровий?

Нора. Цілком!

Фру Лінне. А... лікар?

Нора. Тобто?

Фру Лінне. Здається, дівчина сказала, що пан, який прийшов зі мною разом, — лікар.

Нора. А-а, це лікар Ранк. Та він приходить не з лікарським візитом. Це наш найкращий друг і хоч раз на день, а навідається до нас. Ні, Торвальд з того часу жодного разу не прихворів навіть. І діти бадьорі й здорові, і я. *(Схоплюючись і плескаючи в долоні.)* О Господи, Кристино, як чудесно жити і почувати себе щасливою! Ні, це просто ганебно з мого боку — я говорю лише про себе. *(Сідає на лавку поруч фру Лінне і кладе руки їй на коліна.)* Ти не сердься на мене!.. Скажи, чи правда це: ти справді не любила свого чоловіка? Навіщо ж ти вийшла за нього?

Фру Лінне. Мати моя була ще жива, але така слабка, безпорадна, не зводилася з ліжка. І ще в мене були на руках два менших брати. Я й не вважала за можливе відмовити йому.

Нора. Так-так, мабуть, ти маєш рацію. Значить, він був тоді багатий?

Фру Лінне. Досить багатий, здається. Але справи його були ненадійні. І коли він помер, все загинуло, нічого не залишилось.

Нора. І?..

Фру Лінне. І мені довелося перебиватися дрібною торгівлею, маленькою школою і взагалі — чим доведеться. Ці три останніх роки тяглися для мене, як один довгий, суцільний робочий день без відпочинку. Тепер він скінчився, Норо. Моя бідна мати не потребує моєї допомоги — вона померла. І хлопчики стали на ноги, самі можуть про себе подбати.

Нора. Отже, тепер тобі легко на душі...

Фру Лінне. Не сказала б цього. Навпаки, страшенна порожнеча. Нема для кого більше жити. *(Підводиться схвильовано.)* Тому я й не витримала там, у нас, у ведмежому закутку. Тут, мабуть, легше буде знайти, до чого докласти сили і чим сповнити думки. Якби лише вдалося одержати якусь постійну службу, якусь конторську роботу...

Нора. Ах, Кристино, це так стомлює, а в тебе і без цього змучений вигляд. Тобі б краще поїхати куди-небудь на купання.

Фру Лінне *(відходячи до вікна)*. У мене немає тата, який би дав мені грошей на дорогу, Норо.

Нора *(підводячись)*. Ах, не гнівайся на мене!

Фру Лінне *(йдучи до неї)*. Люба Норо, ти на мене не гнівайся. Найгірше у моєму становищі те, що в душі осідає багато гіркоти. Працювати ні для кого, а все-таки доводиться турбуватись і всіляко клопотатись. Адже жити треба, от і стаєш егоїсткою. Ти мені розповіла про щасливу зміну у вашому житті, а я — повіриш — зраділа не так за тебе, як за себе.

Нора. Як це так? Ах, розумію: ти гадаєш, Торвальд зможе щось зробити для тебе?

Фру Лінне. Я про це подумала.

Нора. Він і зробить, Кристино. Тільки довір усе мені. Я так тонко-тонко все підготую, придумаю щось таке особливе, чим задобрити його. Ах, я б від душі хотіла допомогти тобі.

Фру Лінне. Як це гарно з твого боку, Норо, що ти так гаряче берешся за мою справу... Вдвічі гарно з твого боку, — тобі самій так мало знайомі життєві турботи і клопіт.

Нора. Мені? Мені вони мало знайомі?

Фру Лінне (*посміхаючись*). Ну, Боже мій, якесь рукоділля і тому подібне... Ти дитя, Норо!

Нора (*підвела голову і перетнула кімнату*). Тобі не варто було б говорити зі мною таким тоном.

Фру Лінне. Справді?

Нора. І ти — як інші. Ви всі гадаєте, що я не здатна на серйозне...

Фру Лінне. Ну-ну?..

Нора. Що я зовсім нічого такого не зазнала в цьому важкому житті.

Фру Лінне. Люба Норо, ти ж мені щойно розповіла про всі свої випробування.

Нора. А, самі дурниці. (*Тихо.*) Головного я тобі не розповіла.

Фру Лінне. Головного? Що ти хочеш сказати?

Нора. Ти все дивишся на мене згорда, Кристино. Однак даремно. Ти пишаєшся, що тобі довелося так тяжко працювати заради своєї матері...

Фру Лінне. Я, здається, ні на кого не дивлюся згорда. Але згодна — я пишаюсь і радію, згадуючи, що мені випало на долю полегшити останні дні моєї матері.

Нора. Ти пишаєшся також, згадуючи, що зробила для братів?

Фру Лінне. Мені здається, я маю право.

Нора. І мені так здається. Але ось послухай, Кристино. І мені є чим пишатись, з чого радіти.

Фру Лінне. Не сумніваюсь. Але в якому розумінні?

Нора. Говори тихше. Раптом Торвальд почує! Йому ні за що в світі не можна... Нікому не можна знати про це, Кристино, — нікому, крім тебе.

Фру Лінне. Та в чому справа?

Нора. Іди сюди. (*Притягає її на диван поруч себе.*) Так, бачиш... І мені є чим пишатись, чим радіти. Це я врятувала життя Торвальду.

Фру Лінне. Врятувала? Як врятувала?

Нора. Я ж розповідала тобі про поїздку до Італії. Торвальд не вижив би, якби не потрапив на південь.

Фру Лінне. Еге ж. І твій батько дав вам потрібні кошти.

Нора (*з посмішкою*). Це Торвальд так гадає і всі інші, але...

Фру Лінне. Але...

Нора. Тато не дав нам ні копійки. Це я дістала гроші.

Фру Лінне. Ти? Всю цю велику суму?

Нора. Тисячу двісті спецій. Чотири тисячі вісімсот крон. Що ти скажеш?

Фру Лінне. Та як це можна. Норо? Виграла в лотерею?

Нора (*зневажливо*). У лотерею! (*Пирхає.*) Це була б не штука!

Фру Лінне. Так звідки ж ти взяла їх?

Нора (*наспівуючи і загадково посміхаючись*). Гм! Тра-ля-ля-ля!

Фру Лінне. Не могла ж ти позичити?

Нора. Так? Чому?

Фру Лінне. Дружина не може заборгувати без згоди чоловіка.

Нора (*підводячи голову*). Ну, якщо дружина трохи розуміється у справах, якщо дружина розуміє, як треба розумненько взятись за діло, то...

Фру Лінне. Норо, я рішуче нічого не розумію...

Нора. І не треба тобі розуміти. Я ж не сказала, що позичила гроші. Могла ж я їх дістати іншим шляхом. (*Відкинувшись на спинку дивана.*) Могла одержати від якого-небудь поклонника. З такою привабливою зовнішністю, як у мене...

Фру Лінне. Ти навіжена.

Нора. Тепер тобі, певно, страх як хотілося б дізнатися, Кристино?

Фру Лінне. Послухай, люба Норо, — чи не натворила ти чогось нерозважливого?

Нора (*випростуючись на дивані*). Хіба нерозважливо врятувати життя своєму чоловікові?

Фру Лінне. По-моєму, нерозважливо, якщо ти без його відома...

Нора. Так йому ж не можна було ні про що знати! Господи, як ти цього не розумієш? Він не повинен був підозрювати, в якій він небезпеці. Це мені лікарі сказали, що життя його в небезпеці, що один порятунок — повезти його на південь. Ти гадаєш, я не намагалася спочатку всіляко виплутатись? Я починала розмови про те, що й мені хотілося б побувати за кордоном, як іншим молодим дамам. Я і плакала, і просила; говорила, що йому не завадило б пам'ятати про моє «становище», що тепер треба всіляко мені догоджати; натякала, що можна позичити грошей. Так він майже розсердився, Кристино. Сказав, що у мене вітер у голові і що його обов'язок як чоловіка не потурати моїм примхам, — так він, здається, висловився. Добре, добре, думаю, рятувати тебе все-таки треба, і знайшла вихід...

Фру Лінне. І твій чоловік так і не дізнався від твого батька, що гроші були не від нього?

Нора. Так і не дізнався. Адже тато помер саме в ці дні. Я, правду сказати, хотіла була розповісти йому і просити не виказувати мене, але він був уже такий хворий, — і мені, на жаль, не довелося зробити цього.

Фру Лінне. І ти досі не зізналася чоловікові?

Нора. Ні, боронь Боже, що ти! Він такий суворий щодо цього. І крім того, з чоловічим самолюбством... Для нього було б так болісно, принизливо дізнатися, що він зобов'язаний мені чимось. Це б зіпсувало наші стосунки. Наше щасливе сімейне життя перестало б тоді бути таким, яким воно є.

Фру Лінне. І ти ніколи йому не скажеш?

Нора (*подумавши і злегенька посміхнувшись*). Так... Колись, можливо... коли мине багато-багато років і я вже не буду така гарненька. Ти не смійся. Я, звичайно, хочу сказати: коли я вже не буду так подобатися Торвальдові, як тепер, коли його вже не будуть розважати мої танцювання, переодягання, декламації. Тоді добре буде мати якусь заручку... (*Обриваючи.*) Нісенітниця, нісенітниця, нісенітниця! Цього ніколи не буде!.. Ну, що ти скажеш про мою велику таємницю, Кристино? Годжуся я на щось? Ти не думай, що ця справа не завдає мені клопоту. Мені, по правді, інколи зовсім не легко виконувати в строк свої зобов'язання. У діловому світі, скажу тобі, є внесок процентів по третинах і внески для погашення боргу, як це називається. А гроші завжди дуже важко добути. От і доводилося заощаджувати на чому тільки можна... Розумієш? З грошей на господарство я не могла особливо багато відкладати, — Торвальдові потрібне було добре харчування. І дітей не можна було одягати будь-як. Що я одержувала на них, те цілком на них і витрачалось. Любі мої крихітки!

Фру Лінне. Тож тобі, певно, доводилося відмовляти собі, бідолашна?

Нора. Зрозуміло. Я ж була більше за всіх зацікавлена! Торвальд дасть, бувало, мені грошей на нове плаття і тому подібне, а я завжди витрачу тільки половину. Все якомога дешевше та простіше купувала. Це щастя, що мені все до лиця, і Торвальд ніколи нічого не помічав. Та самій часом бувало нелегко, Кристино. Адже це така втіха — гарно вдягатися! Правда?

Фру Лінне. Мабуть.

Нора. Ну, були у мене, звичайно, й інші джерела. Минулої зими пощастило — я одержала цілу купу паперів для переписування. Щовечора замикалась у себе в кімнаті

і писала, писала до пізньої ночі. Ах, часом, бувало, так утомишся! Та все ж дуже приємно було працювати, заробляти гроші. Я почувала себе майже мужчиною.

Фру Лінне. І скільки ж тобі вдалося таким чином виплатити?

Нора. От уже не можу сказати точно. У таких справах, бачиш, дуже важко розібратися. Знаю лише, що виплачувала стільки, скільки мені вдавалося зібрати. Але часто у мене просто руки опускалися. *(Посміхаючись.)* Тоді сяду, бувало, і почну собі уявляти, що ось у мене закохався багатий старий...

Фру Лінне. Що? Який старий?

Нора. Е, ніякий!.. Що він помирає, його духівницю прочитали, а там великими літерами написано: «Всі мої гроші одержує негайно і готівкою мила фру Нора Хельмер».

Фру Лінне. Але, люба Норо, — що ж це за старий?

Нора. Господи, як ти не розумієш? Ніякого старого не було зовсім. Це лише моя уява. Я просто потішала себе цим, коли не знала, де взяти грошей. Ну, та Бог з ним, з усім, з оцим нудним старим. Тепер мені однаково. Не треба мені більше ні його, ні його духівниці, тепер мені й горя мало, Кристино! *(Схоплюється.)* О Господи, як чудово! Подумати тільки: горя мало! Не знати ні турбот, ні клопоту! Жити собі та поживати, вовтузитися з дітлахами! Обставити свій дім так красиво, витончено, як любить Торвальд. А там, подумай, не за горами і весна, синє небо, простір. Можливо, пощастить проїхатися кудись. Можливо, — знову побачити море! Ах, справді, як чудесно жити і почувати себе щасливою!

У передпокої чути дзвінок.

Фру Лінне *(підводиться)*. Дзвонять. Мені, мабуть, краще вийти.

Нора. Ні, залишайся. Сюди навряд чи хто зайде. Це, певно, до Торвальда...

Служниця *(на дверях передпокою)*. Вибачте, пані, тут якийсь пан хоче поговорити з паном адвокатом.

Нора. Тобто, з директором банку, хочеш сказати.

Служниця. З паном директором. Та я не знаю, — адже там лікар...

Нора. А що це за пан?

Крогстад *(на дверях)*. Це я, фру Хельмер.

Фру Лінне, вражена, здригнувшись, одвертається до вікна..

Нора *(ступивши крок до Крогстада, з хвилюванням, притихлим голосом)*. Ви? Що це значить? Про що ви хочете говорити з моїм чоловіком?

Крогстад. Про банківські справи, певною мірою. Я обіймаю невеличку посаду в акціонерному банку, а ваш чоловік буде тепер нашим директором, як я чув...

Нора. Отже...

Крогстад. В особистій справі, фру Хельмер. Більше нічого.

Нора. То будьте ласкаві пройти до його кабінету. *(Байдуже вклоняється, зачиняє двері до передпокою, потім підходить до грубки подивитись, чи добре в ній горить.)*

Фру Лінне. Норо... хто це був?

Нора. Приватний повірений Крогстад.

Фру Лінне. Отже, це справді він.

Нора. Ти знаєш цю людину?

Фру Лінне. Знала... Кілька років тому. Адже він якийсь час вів справи у наших краях.

Нора. Так-так, правда.

Фру Лінне. Як він змінився!

Нора. Він, здається, був дуже нещасливо одружений.

Фру Лінне. То він тепер удівець?

Нора. З купою дітей... Ну от, розгорілось. *(Зачиняє дверцята грубки і легко відсуває качалку.)*

Фру Лінне. Він, кажуть, займається найрізноманітнішими справами?

Нора. Так. Дуже можливо. Я зовсім не знаю. Але годі нам думати про справи. Нудно.

З кабінету Хельмера виходить лікар Ранк.

Лікар Ранк *(ще на дверях)*. Ні-ні, я не хочу заважати. Я краще загляну до твоєї дружини. *(Зачиняє за собою двері і помічає фру Лінне.)* Ах, вибачте! Я і тут, здається, буду заважати.

Нора. Анітрохи. *(Відрекомендовує їх одне одному.)* Лікар Ранк — фру Лінне.

Ранк. Ось як. Я частенько чув це ім'я у цьому домі. Здається, я обігнав вас на сходах, коли йшов сюди.

Фру Лінне. Так!.. Я піднімаюсь нагору дуже повільно. Мені важко...

Ранк. Еге ж... Маленьке зіпсуття внутрішнього механізму!

Фру Лінне. Скоріше — просто перевтома.

Ранк. І тільки? То, мабуть, приїхали до міста відпочити — бігаючи у гості.

Фру Лінне. Я приїхала сюди шукати роботи.

Ранк. Що ж, це особливо слушний засіб від перевтоми?

Фру Лінне. Адже треба жити, лікарю.

Ранк. Так, якось приємно думати, ніби це вельми потрібно.

Нора. Ну, знаєте, лікарю!.. І ви ж не від того, щоб пожити.

Ранк. Ну так. Як мені не погано, я все-таки готовий жити і мучитись якомога довше.

І всі мої пацієнти також, і всі моральні каліки так само. Зараз ось один такий сидить у Хельмера...

Фру Лінне *(тихо)*. А!...

Нора. Кого ви маєте на увазі?

Ранк. Приватного повіреного Кругстада, людину, про яку ви нічого не знаєте. У нього підгнило саме коріння характеру, добродійко. Але й він твердить як щось непорушне, що і йому треба жити.

Нора. Справді? Про що ж він прийшов говорити з Торвальдом?

Ранк. Йй-право, не знаю. Чув тільки щось відносно акціонерного банку.

Нора. Я не знала, що Круг... що цей приватний повірений Кругстад пов'язаний з банком.

Ранк. Так, він обіймає там якусь посаду. *(До фру Лінне.)* Не знаю, чи водяться у ваших краях такого сорту люди, які наче в гарячці шмигляють усюди, рознюхуючи, чи не пахне де моральною гнилизною, щоб потім цю особу мати на увазі для призначення на якусь вигідну посаду. А здоровим доводиться смиренно залишатися за порогом.

Фру Лінне. Але ж хворі більше, ніж усі інші, потребують догляду.

Ранк *(знижуючи плечима)*. Отож воно й саме через такі погляди суспільство перетворюється на лікарню.

Нора зайнята власними думками, раптом сміється негучно і плескає в долоні.

А ви чого смієтеся з цього? Чи знаєте ви власне, що таке суспільство?

Нора. Дуже мені потрібне ваше нудне суспільство! Я зовсім з ІНШОГО сміюся... Страх як утішно! Скажіть, лікарю, тепер усі службовці в цьому банку підкорені Торвальду?

Ранк. То саме це вас так дуже втішає?

Нора *(посміхаючись і наспівуючи)*. Це вже моя справа. Моя справа. *(Ходить по кімнаті.)* Та й справді, страх як приємно подумати, що ми... цебто Торвальд, має такий вплив на таку силу людей. *(Виймає з кишені торбинку.)* Лікарю Ранку, чи не хочете ви мигдалевого печива?

Ранк. Те-те-те, мигдалеве печиво! Я гадав, що це у вас заборонений плід.

Н о р а. Так, але це Кристина мені принесла трішки.

Ф р у Л і н н е. Що?.. Я?..

Н о р а. Ну-ну-ну, не лякайся. Ти не могла знати, що Торвальд заборонив. Треба сказати, він боїться, що я зіпсую зуби. Але що за біда — разочок! Правда, лікарю? Будь ласка! (*Кладе йому в рот печиво.*) Ось і тобі, Кристино. І мені можна одне, маленьке, — або вже два, так і буде. (*Ходить знову.*) Так, я справді безмежно щаслива. Одного тільки мені б дуже хотілося ще...

Р а н к. Ну? Чого ж іще?

Н о р а. Дуже б хотілося сказати при Торвальду одну річ.

Р а н к. Чого ж ви не скажете?

Н о р а. Не смію. Це гидко.

Ф р у Л і н н е. Гидко?

Р а н к. Тоді не раджу. Але при нас можна сміливо... Ну, що ж це вам так дуже хотілося б сказати при Хельмері?

Н о р а. Дуже хотілося б сказати: під три чорти!

Ф р у Л і н н е. Що з тобою. Норо?..

Р а н к. Скажіть. Ось він іде.

Н о р а (*ховаючи торбинку з печивом*). Тсс-тсс-тсс!

Хельмер з перекинутим через руку пальто, тримаючи в іншій руці капелюх, йде з кабінету.

Н о р а (*йдучи до нього*). Ну, любий, спровадив його?

Х е л ь м е р. Так. Пішов.

Н о р а. Дозволь тебе познайомити. Це Кристина. Приїхала до міста.

Х е л ь м е р. Кристина?.. Вибачте, але я не знаю...

Н о р а. Фру Лінне, любий, фру Кристина Лінне!

Х е л ь м е р. А, ось воно що! Очевидно, подруга дитинства моєї дружини?

Ф р у Л і н н е. Так, ми давні знайомі.

Н о р а. І уяви собі, вона вирушила у таку далеку дорогу, щоб поговорити з тобою.

Х е л ь м е р. Тобто як це?

Ф р у Л і н н е. Не те, щоб власне...

Н о р а. Кристина якраз відмінна конторниця, і їй дуже хочеться працювати у тямущої людини, щоб підучитися ще більше...

Х е л ь м е р. Дуже розумно, пані...

Н о р а. І коли вона дізналася, що тебе призначено директором банку, — про це було в газетах, — вона відразу ж полетіла сюди... Правда, Торвальде, ти заради мене зробиш щось для Кристини? Га?

Х е л ь м е р. Так можливо. Ви, мабуть, удова?

Ф р у Л і н н е. Так.

Х е л ь м е р. І маєте досвід у конторській справі?

Ф р у Л і н н е. Так. Чималий.

Х е л ь м е р. То дуже можливо, що я зможу надати вам місце...

Н о р а *(плескаючи в долоні)*. Бачиш, бачиш!

Х е л ь м е р. Ви з'явилися саме у щасливу хвилину, пані.

Ф р у Л і н н е. О, як мені вам дякувати?

Х е л ь м е р. Нема за що. *(Одягає пальто.)* Але сьогодні ви вже вибачте мені...

Р а н к. Стривай, і я з тобою. *(Приносить з передпокою свою шубу і гріє її перед грубкою.)*

Н о р а. Тільки не затримуйся, любий Торвальде.

Х е л ь м е р. Годину, не більше.

Н о р а. І ти йдеш, Кристино?

Ф р у Л і н н е *(одягаючи пальто)*. Так, треба піти пошукати собі кімнату.

Х е л ь м е р. То, може, вийдемо разом?

Н о р а *(допомагає фру Лінне)*. Шкода, що у нас так тісно, немає жодної можливості...

Ф р у Л і н н е. Що ти! Хто ж про це думає! Прощавай, дорога Норо, і спасибі тобі за все.

Н о р а. Прощавай поки що. Увечері ти, зрозуміло, знову прийдеш. І ви, лікарю. Що? Коли будете добре себе почувати? Ну, звичайно, будете. Тільки закутайтеся добре.

Всі йдуть, прощаючись і розмовляючи, до передпокою. Зі сходів чути дитячі голоси.

Це вони! Вони! *(Біжить і відчиняє зовнішні двері.)*

Заходить нянька Анна-Марія з дітьми.

Заходьте! Заходьте! *(Нахиляється і цілує дітей.)* Ах ви, любі мої, славні! Подивись на них, Кристино! Ну, чи не славненькі ж?

Р а н к. Розмовляти на протягу забороняється!

Х е л ь м е р. Ходімо.

Ф р у Л і н н е. Тепер тут саме час залишатися тільки матусям.

Лікар Ранк, Хельмер і фру Лінне виходять; Анна-Марія входить з дітьми до кімнати. Нора також входить, зачиняючи двері до передпокою.

Н о р а. Які свіженькі, жвавi, рум'яненькі! Просто яблучка, розанчики!.. То весело було? А, це чудово. Справді? Ти катав на санчатах і Боба, і Еммі? Обох відразу? Ти диви! Молодчина-хлопчак мій Івар!.. Ні, дай потримати її, Анно-Маріє! Дорога моя, люба лялечко! *(Бере у няні меншу дівчинку і кружляє з нею.)* Так-так, мама потанцює і з Бобом! Що? В сніжки гралися? Ах, шкода, що мене з вами не було... Ні, облиш, я сама їх роздягну, Анно-Маріє. Дай, будь ласка, мені самій, — це так весело. Там для тебе кава стоїть, на грубці.

Нянька виходить у двері ліворуч. Нора роздягає дітей, розкидаючи скрізь їхню одежу і продовжуючи розмовляти з дітьми.

Ось як? Великий собака біг за вами? А не вкусив?.. Ні, собаки не кусають таких славних, маленьких лялечок... Ні-ні! Не зазирати у пакунки, Іваре! Що там?.. Коли б ви знали, що там! Ні-ні! Це бека!.. Що? Гратися хочете! У що ж ми будем гратися? У жмурки? Ну, давайте в жмурки. Перший хай Боб заховається... Ах, мені? Ну, гаразд, я перша.

Починається гра. Супроводжувана сміхом, веселощами; ховаються і в цій кімнаті, і в сусідній, праворуч. Нарешті Нора ховається під стіл; діти гамірно вбігають до кімнати, шукають матір, але не можуть відразу знайти, чують її приглушений сміх, кидаються до столу, піднімають скатерку і знаходять. Цілковите захоплення. Нора висовується, ніби хоче злякати їх. Новий вибух захоплення. Тим часом стукають у вхідні двері. Ніхто не помічає. Тоді двері з передпокою розчиняються і з'являється Крогстад. Він вичікує якусь хвилинку. Гра триває.

К р о г с т а д. Вибачте, фру Хельмер...

Н о р а *(легко скрикуючи, обертається і напівпідводиться)*. А! Що вам?

К р о г с т а д. Вибачте. Вхідні двері не були причинені. Забули, мабуть, зачинити...

Н о р а *(встаючи)*. Чоловіка немає вдома, пане Крогстаде.

К р о г с т а д. Знаю.

Н о р а. Ну... Що ж вам потрібно?

К р о г с т а д. Поговорити з вами.

Н о р а. Зі... *(До дітей тихо.)* Ідіть до Анни-Марії. Що? Ні, чужий дядя нічого поганого не заподіє мамі. Коли він піде, ми ще пограємось. *(Виводить дітей до кімнати ліворуч і замикає за ними двері. Стурбовано, напружено.)* Ви хочете поговорити зі мною?

К р о г с т а д. Так, хочу.

Нора. Сьогодні?.. Але ж у нас ще не перше число...

Крогстад. Ні, у нас святвечір. І від вас залежать веселі свята.

Нора. Що ж вам потрібно? Я зовсім не можу сьогодні...

Крогстад. Про це ми поки що не говоритимемо. Про інше. У вас, мабуть, знайдеться вільна хвилина?

Нора. Гм... так, звичайно, знайдеться, щоправда...

Крогстад. Гаразд. Я сидів унизу, в ресторані Ульсена, і бачив, як ваш чоловік пішов вулицею...

Нора. Так-так.

Крогстад. З дамою.

Нора. І що ж?

Крогстад. Дозвольте спитати: це не фру Лінне?

Нора. Так.

Крогстад. Щойно приїхала до міста?

Нора. Так, сьогодні.

Крогстад. Вона вам близька подруга?

Нора. Так. Але я не бачу...

Крогстад. І я колись був знайомий з нею.

Нора. Знаю.

Крогстад. Справді? То ви її знаєте? Я так і думав, тоді дозвольте мені запитати вас прямо: фру Лінне одержить місце в банку?

Нора. Як ви наслідкуєтесь випитувати у мене, пане Крогстаде, ви, підлеглий мого чоловіка? Та коли вже ви спитали, то знайте: так, фру Лінне матиме місце. І це я поклопоталася про неї, пане Крогстад. Ось вам!

Крогстад. Значить, я не помилився?

Нора (*ходить сюди й туди по кімнаті*). Я вважаю, ми можемо все-таки мати певний вплив. З того, що народжується жінкою, зовсім не випливає, що... І як підлеглому, пане Крогстад, вам, мабуть, треба було б остерігатися і не зачіпати того, хто... гм...

Крогстад. Хто має вплив?

Нора. Саме так!

Крогстад (*мінюючи тон*). Фру Хельмер, чи не згодиться ви застосувати свій вплив на мою користь?

Нора. Як це так? Що ви хочете сказати?

Крогстад. Чи не згодитеся ви потурбуватися, щоб я зберіг своє становище підлеглого в банку?

Нора. Що це значить? Хто думає позбавити вас його?

Крогстад. О, вам нічого розігрувати переді мною незнайку. Я добре розумію, що вашій подрузі не буде приємно ризикувати зіткнутися зі мною, і знаю також, кому я буду зобов'язаний вигнанням.

Нора. Але запевняю вас...

Крогстад. Так-так-так, одне слово — час ще не минув, і я раджу вам використати свій вплив, щоб попередити це.

Нора. Але, пане Крогстаде. У мене немає жодного впливу!

Крогстад. Жодного? Мені здається, ви щойно самі сказали...

Нора. Звичайно, я не в тому розумінні. Я?.. Як ви можете думати, що я маю на свого чоловіка якийсь такий вплив?

Крогстад. О, я знаю вашого чоловіка зі студентської лави. Не думаю, щоб пан директор був твердіший за інших чоловіків.

Нора. Якщо ви будете говорити про мого чоловіка нешанобливо, я покажу вам на двері.

Крогстад. Ви дуже хоробрі, фру Хельмер.

Нора. Я більше вас не боюсь. Після нового року я швидко покінчу з усім.

Крогстад (*стриманіше*). Слухайте, фру Хельмер. За потреби я буду боротися не на життя, а на смерть за свою скромну посаду в банку.

Нора. Це й схоже, здається.

Крогстад. Не тільки заради платні. Про неї я найменше клопочусь. Тут — інше... Так-так, начистоту! Ось у чому справа. Ви, певно, так само добре, як і інші, знаєте, що я одного разу зробив непродуманий учинок.

Нора. Здається, щось таке чула.

Крогстад. Справа не дійшла до суду, але з того часу всі шляхи для мене наче перегороджені. Тоді я взявся за ті справи... ви знаєте. Треба ж було за щось ухопитись. І, смію сказати, я був не з гірших, так би мовити. Але тепер мені треба вийти з цього становища. У мене сини виростають. Заради них мені треба відновити своє колишнє становище в суспільстві — наскільки це можливо. Місце в банку було ніби першим етапом. І раптом тепер ваш чоловік зіштовхує мене знову до ями.

Нора. Але, Боже мій, пане Крогстад, допомогти вам — зовсім не в моїх силах.

Крогстад. Бо ви не хочете, та я маю засіб примусити вас.

Нора. Не розкажете ж ви моєму чоловікові, що я заборгувала вам?

Крогстад. Гм! А якби розказав?

Нора. Це було б безчесно з вашого боку. *(Зі сльозами в голосі.)* Що? Він дізнається про цю таємницю — мою гордість і радість — так грубо, низько — від вас? Ви хочете піддати мене найжахливішим неприємностям!..

Крогстад. Лише неприємностям?

Нора *(із запалом)*. Але спробуйте тільки, вам же самим буде гірше. Тоді мій чоловік нарешті дізнається, яка ви погана людина, і вас нізащо не залишать у банку.

Крогстад. Я питаю, ви боїтесь тільки домашніх неприємностей?

Нора. Якщо мій чоловік дізнається, він, звичайно, відразу заплатить весь залишок, і нам з вами ні для чого буде бачитись.

Крогстад *(ступивши крок до неї)*. Слухайте, фру Хельмер: чи у вас пам'ять коротка, чи ви не розумієтесь на справах? Мабуть, доведеться мені розтлумачити вам докладніше.

Нора. Як це?

Крогстад. Коли ваш чоловік був хворий, ви прийшли до мене позичити тисячу двісті спецій.

Нора. Я не знала, до кого ще звернутись.

Крогстад. Я взявся добути для вас цю суму...

Нора. Ви її здобули.

Крогстад. Взявся на певних умовах. Ви були такі заклопотані хворобою вашого чоловіка, такі стурбовані, де б дістати грошей на поїздку, що, здається, вам ніколи було вдаватися в подробиці. Тому не завадить нагадати вам про них. Отож, я взявся добути вам гроші і склав для вас боргове зобов'язання.

Нора. Звичайно, яке я підписала.

Крогстад. Це так. Але внизу я додав кілька рядків від імені вашого батька — його поручительство за вас. Ці рядки він повинен був підписати.

Нора. Повинен був? Він і підписав.

Крогстад. Я залишив місце для числа. Цебто ваш батько сам повинен був поставити день і число, коли підписуватиме документ. Чи ви пам'ятаєте це, пані?

Нора. Здається...

Крогстад. Я передав вам боргове зобов'язання, щоб ви переслали його поштою вашому батькові. Чи не так?

Нора. Так.

Крогстад. Ви, звичайно, відразу ж зробили це, бо через п'ять-шість днів принесли мені вексель з підписом вашого батька. І суму було вам вручено.

Нора. Це так, а хіба я не акуратно виплачувала?

Крогстад. Так собі. Але... щоб повернутись до предмета нашої розмови... Мабуть, важко вам доводилось тоді, фру Хельмер?

Нора. Так.

Крогстад. Батько ваш, здається, був тяжко хворий.

Нора. При смерті.

Крогстад. І незабаром помер?

Нора. Так.

Крогстад. Скажіть мені, фру Хельмер, чи не пам'ятаєте випадково дня смерті вашого батька? Тобто якого місяця і числа він помер?

Нора. Тато помер двадцять дев'ятого вересня.

Крогстад. Цілком справедливо, я довідувався. І ось саме тут стається диво... (виймає документ), якого я ніяк не можу зрозуміти...

Нора. Яке диво? Я не знаю...

Крогстад. Таке диво, фру Хельмер, що батько ваш підписав цей вексель через три дні після своєї смерті.

Нора. Як це так? Я не розумію.

Крогстад. Батько ваш помер двадцять дев'ятого вересня. А погляньте — ось тут він помітив свій підпис числом: друге жовтня. Хіба це не диво?

Нора мовчить.

Чи можете ви пояснити це?

Нора все мовчить.

Примітне ще й таке: слова «друге жовтня» і рік написано не почерком вашого батька, а іншим, який мені видається знайомим. Ну, це можна ще пояснити: ваш батько міг забути поставити число і рік під своїм підписом. І хтось інший зробив це навмання, ще не знаючи про його смерть. В цьому немає нічого такого. Головна справа в самому підписі. Цей підпис справжній, фру Хельмер? Це справді ваш батько підписався?

Нора (*після короткої паузи підводить голову і задирливо дивиться на нього*). Ні, не він. Це я підписалась за нього.

Крогстад. Слухайте, фру Хельмер... Ви знаєте, що це небезпечне зізнання?

Нора. Чому? Ви скоро одержите свої гроші сповна.

Крогстад. Можу я запитати вас, чому ви не надіслали документа вашому батькові?

Нора. Неможливо було. Він був тяжко хворий. Щоб просити його підписати, треба було пояснити йому, для чого знадобилися гроші. Я ж не могла написати йому, бо він сам був такий хворий, як і мій чоловік, на краю могили. Неможливо було.

Крогстад. То вам би краще було відмовитись від подорожі за кордон.

Нора. І це було неможливо. Від цієї подорожі залежав порятунок мого чоловіка. Я не могла відмовитись від неї.

Крогстад. А ви не подумали, що таким чином обдурюєте мене?..

Нора. На це мені ніколи було звертати увагу. Я й думати про вас не хотіла. Терпіти вас не могла за всі ваші безсердечні причіпки, що ви їх робили, хоч і знали, у якій небезпеці мій чоловік.

Крогстад. Фру Хельмер, ви, очевидно, не уявляєте собі чітко, в чому власне ваша вина. Та я можу сказати вам: те, на чому я попався і що так запламувало мене в очах суспільства, було анітрохи не гірше за ваш учинок.

Нора. Невже ви хочете переконати мене, що ви відважились на це, рятуючи життя своєї дружини?

Крогстад. Закон не цікавиться причинами.

Нора. То поганий, значить, цей закон.

Крогстад. Поганий чи ні, але коли я подам цей документ до суду, — вас засудять по закону.

Нора. Нізачо не повірю, щоб дочка не мала права позбавити вмираючого старого батька тривоги і гіркоти! Щоб дружина не мала права врятувати життя своєму чоловікові!.. Я не знаю точно законів, але впевнена, що десь у них повинно бути це дозволено. А ви, юрист, не знаєте цього! Ви, певно, поганий законник, пане Крогстаде.

Крогстад. Хай так. Але на справах... які зав'язались у нас з вами, ви, звичайно, припускаєте, що я трохи знаюсь? Так от. Робіть що хочете. Але..., якщо мене викинуть ще раз, ви будете в моїй компанії. *(Вклоняється і йде через передпокій.)*

Нора *(після хвилинних роздумів, підводячи голову)*. Е, що там! Залякати мене хотів! Не така вже я. *(Береться прибирати дитячі речі, та скоро перестас.)* Але... Ні, цього все-таки не може бути! Я ж це зробила із любові.

Діти *(на дверях ліворуч)*. Мамо, чужий дядько вийшов із воріт...

Нора. Так-так, знаю. Тільки нікому не кажіть про чужого дядю. Чуєте? Навіть татові!

Діти. Так-так, мамо. Але ти з нами ще пограєшся?

Н о р а. Ні-ні, не зараз.

Д і т и. Мамо, ти ж обіцяла!

Н о р а. Так, але я не можу зараз. Ідіть до себе, в мене стільки справ. Ідіть, ідіть, мої дорогі дітоньки! *(Ласкаво спроваджує їх і зачиняє за ними двері. Потім сідає на диван, береться вишивати, та, зробивши кілька стібків, зупиняється.)* Ні! *(Кидає роботу, підводиться, йде до дверей у передпокій і кличе.)* Елене! Давай сюди ялинку! *(Іде до столу ліворуч, відмикає шухляду, знову зупиняється.)* Ні, це просто неможливо!

С л у ж н и ц я *(з ялинкою)*. Куди поставити, пані?

Н о р а. Туди. Посередині кімнати.

С л у ж н и ц я. Іще вам щось подати?

Н о р а. Ні, дякую, у мене все під рукою.

Служниця, поставивши ялинку, йде.

(Починаючи прикрашати ялинку.) Сюди ось свічки, сюди квіти... Огидна людина... Нісенітниця, нісенітниця, нісенітниця! Нічого тут нема такого! Ялинка буде чудесна. Я все зроблю, як ти любиш. Торвальде. Буду співати тобі, танцювати...

З передпокою входить Хельмер з пакою паперів під рукою.

А!.. Вже повернувся?

Х е л ь м е р. Так. Заходив хтось?

Н о р а. Заходив?.. Ні.

Х е л ь м е р. Дивно. Я бачив, як Кругстад вийшов з воріт.

Н о р а. Справді?.. Ах, так, правда; Кругстад — він заходив сюди на хвилинку.

Х е л ь м е р. Норо, я бачу по твоєму обличчю, він приходив просити, щоб ти замовила за нього.

Н о р а. Так.

Х е л ь м е р. І до того ж, нібито сама від себе? Приховавши від мене, що він був тут? Чи не просив він і про це?

Н о р а. Так, Торвальде, але...

Х е л ь м е р. Норо, Норо, і ти могла піти на це? Змовлятися з такою людиною, обіцяти йому! Та, крім того, говорити мені неправду!

Н о р а. Неправду?

Х е л ь м е р. Ти хіба не сказала, що ніхто не заходив? *(Сварячись пальцем.)* Щоб цього більше не було, співуча пташко. У співучої пташки горлечко повинно бути завжди чисте,

жодного фальшивого звука! (*Обнімає її за стан.*) Чи не так? Звичайно, я так і знав.

(*Випускає її*). Ах, як у нас тепло, затишно! (*Перегортає папери.*)

Нора (*зайнята прикрашанням ялинки, після короткої паузи*). Торвальде!

Хельмер. Що?

Нора. Я дуже рада, що післязавтра костюмований вечір у Стенборгів.

Хельмер. А мені дуже цікаво, чим ти здивуєш на цей раз?

Нора. Ах, це дурна витівка!

Хельмер. Ну?

Нора. Я ніяк не можу придумати нічого путнього. Все виходить якось по-дурному, беззмістовно.

Хельмер. Невже маленька Нора дійшла такого висновку?

Нора (*заходячи ззаду і спираючись ліктями на спинку його крісла*). Ти дуже зайнятий, Торвальде?

Хельмер. Гм!

Нора. Що це за папери?

Хельмер. Банківські справи.

Нора. Уже?

Хельмер. Я дістав згоду попереднього правління на нагальні зміни в особовому складі службовців і в плані робіт. Я хочу присвятити цьому різдвяний тиждень. Хочу, щоб до Нового року все було налагоджено.

Нора. Так ось чому цей бідолаха Кругстад...

Хельмер. Гм!

Нора (*як і раніш, спираючись ліктями на спинку крісла, тихенько перебирає пальцями волосся чоловіка*). Якби ти не був такий зайнятий, я попросила б тебе зробити мені одну величезну послугу, Торвальде.

Хельмер. Послухаємо. Про що ж?

Нора. Адже ні в кого немає такого смаку, як у тебе. А мені б так хотілося бути гарненькою на цьому костюмованому вечорі. Торвальде, чи не можеш ти зайнятися мною, вирішити, ким мені бути і як одягнутись?

Хельмер. Ага, маленька, уперта моя, шукаєш рятівника?

Нора. Так, Торвальде, мені не впоратися без тебе.

Хельмер. Гарзд, гарзд. Подумаєм і, мабуть, зарадимо горю.

Н о р а. Ах, як гарно з твого боку! *(Знову відходить до ялинки, пауза.)* А як красиво вирізняються червоні квіти! Та скажи мені, в чому провина цього Кrogстада, — щось справді дуже погано?

Х е л ь м е р. Він завинив у підробці документів. Ти маєш уявлення, що це таке?

Н о р а. Чи не від злиднів він це зробив?

Х е л ь м е р. Так, або, як багато хто, — з легковажності. І я не такий безсердечний, щоб безповоротно засудити людину за один такий учинок.

Н о р а. Справді це так, Торвальде?

Х е л ь м е р. Інколи той, хто упав, може знову підвестися морально, якщо відверто визнає свою провину і зазнає покарання.

Н о р а. Покарання?..

Х е л ь м е р. Але Кrogstad не пішов цим шляхом. Він викрутився всілякими правдами і неправдами, і це, власне, згубило його морально.

Н о р а. По-твоєму, треба було...

Х е л ь м е р. Ти тільки уяви собі, як людині з такою плямою на совісті доводиться брехати, вивертатися, прикидатися перед усіма, носити маску навіть перед своїми близькими, навіть перед дружиною і власними дітьми. А от щодо дітей — це найгірше, Норо.

Н о р а. Чому?

Х е л ь м е р. Тому що отруєна брехнею атмосфера заражає, розкладає все домашнє життя. Діти з кожним ковтком повітря сприймають зародки.

Н о р а *(наближаючись до нього ззаду)*. Ти впевнений у цьому?

Х е л ь м е р. Ах, люба, я досить добре переконався в цьому під час своєї адвокатської діяльності. Майже всі, хто рано схибив у житті, мали брехливих матерів.

Н о р а. Чому саме матерів?

Х е л ь м е р. Найчастіше це починається від матері. Але й батьки, звичайно, впливають у тому ж дусі. Це добре відомо кожному адвокатові. А цей Кrogstad усі роки отруював своїх дітей брехнею і лицемірством, ось чому я й називаю його морально зіпсованим. *(Простягаючи до неї руки.)* Тому хай моя миленька Нора обіцяє мені не просити за нього. Дай руку, що обіцяєш. Ну-ну, що це? Давай руку. Ось так. Отже, домовились. Запевняю тебе, мені просто неможливо було б працювати з ним; я відчуваю просто фізичну огиду до таких людей.

Н о р а *(звільняє свою руку і переходить на інший бік ялинки)*. Як тут задуже! А у мене стільки клопоту...

Х е л ь м е р (*підводиться і збирає папери*). Так, мені також треба трішки попрацювати до обіду ось над цим. І костюмом твоїм займусь. І повісити на ялинку в золотих папірцях у мене, мабуть, дещо знайдеться. (*Кладе їй руки на голову.*) Ах ти, моя неоціненна співуча пташко! (*Йде до кабінету і зачиняє за собою двері.*)

Н о р а (*помовчавши, тихо*). Е, що там! Не буде цього. Це неможливо. Повинно бути неможливо.

А н н а - М а р і я (*на дверях ліворуч*). Дітки так просяться до матусі.

Н о р а. Ні-ні-ні! Не пускай їх до мене! Побудь з ними, Анно-Маріє.

А н н а - М а р і я. Ну, гаразд, гаразд. (*Зачиняє двері.*)

Н о р а (*бліднучи від жаху*). Зіпсувати моїх малят!.. Отруїти сім'ю! (*Після короткої паузи підводячи голову.*) Це неправда. Не може бути правдою, ніколи, ніколи у світі!

Дія друга

Та сама кімната. У кутку, біля піаніно, стоїть обібрана, обтріпана, з обгорілими свічками ялина. На дивані манто і капелюх Нори. Нора сама; хвилюючись, ходить по кімнаті, нарешті зупиняється біля дивана і бере своє манто.

Н о р а (*випускаючи з рук манто*). Хтось іде! (*Підходить до дверей, прислухається.*) Ні... нікого. Звичайно, ніхто сьогодні не прийде. Перший день Різдва... І завтра також. Але, можливо... (*Відчиняє двері і виглядає.*) Ні, в скриньці для листів нічого немає, зовсім порожня. (*Повертається назад.*) Е, дурниці! Звичайно, він нічого такого насправді не зробить, нічого такого бути не може. Це неможливо. У мене троє маленьких дітей.

А н н а - М а р і я (*виходить з дверей ліворуч, несучи велику картонку*). Ледве відшукала цю картонку з маскарадними костюмами.

Н о р а. Дякую. Постав на стіл.

А н н а - М а р і я (*ставить*). Тільки тут безлад, вони, мабуть, розкидані.

Н о р а. О, розірвати б їх на шмаття!

А н н а - М а р і я. Та що ви! Їх можна ще полагодити. Тільки трішки терпцю.

Н о р а. То я піду попрошу фру Лінне допомогти мені.

А н н а - М а р і я. Що, знов підете через двір у таку негоду? Фру Нора застудиться... захворіє.

Н о р а. Це ще не так страшно... Як діти?

А н н а - М а р і я. Бавляться новими іграшками, бідолашечки. Але...

Н о р а. Часто про мене питають?

А н н а - М а р і я. Адже звикли бути біля матусі.

Н о р а. Та, бачиш, Анно-Маріє, мені тепер не можна багато бувати з ними, як раніше.

А н н а - М а р і я. Ну, маленькі до всього звикають.

Н о р а. Ти гадаєш? По-твоєму, вони забули б матір, якби її не стало?

А н н а - М а р і я. А боронь Боже! Не стало!

Н о р а. Слухай, Анно-Маріє... я часто думаю... Як це ти зважилася віддати свою дитину на чужі руки?

А н н а - М а р і я. Довелося; хіба могло бути інакше, коли я стала годувальницею маленької Нори?

Н о р а. А як же ти згодилася піти годувальницею?

А н н а - М а р і я. На таке-от хороше місце? Бідній дівчині у такій біді радити треба було. Адже той поганець так-таки нічим і не допоміг мені.

Н о р а. Але твоя дочка, мабуть, забула тебе?

А н н а - М а р і я. Ну, чому ж? Писала мені і коли конфірмувалась, і коли заміж виходила.

Н о р а (*обвиваючи її шию руками*). Старенька моя, ти була мені, маленькій, за матір.

А н н а - М а р і я. Адже у бідолашечки Нори не було іншої, окрім мене.

Н о р а. І якби не було у моїх малих іншої, я знаю, ти б... Дурниця, дурниця, дурниця! (*Відкриває картонку.*) Піди до них. Мені тепер треба... завтра побачиш, яка я буду красуня.

А н н а - М а р і я. Певно, на всьому балу красивішої не буде. (*Йде ліворуч.*)

Н о р а (*береться спорожнити картонку, але скоро кидає все*). Ах. якби тільки наважитися вийти. Якби тільки ніхто не зайшов. Якби тільки тут не сталося без мене нічого. Дурниці. Ніхто не прийде. Тільки не думати, не думати про це... Треба почистити муфту. Красиві рукавички, чарівні рукавички... Але не треба думати, не треба! Раз, два, три, чотири, п'ять, шість... (*Вигукує.*) А! Ідуть! (*Хоче кинути до дверей, але зупиняється в нерішучості.*)

З передпокою входить Фру Лінне. Уже без верхнього одягу.

Ах, це ти, Кристино! І більше там нікого немає?.. От добре, що ти прийшла.

Ф р у Л і н н е. Мені сказали, ти заходила, питала про мене.

Н о р а. Так. я саме проходила повз. Мені так потрібна твоя допомога. Сядемо сюди, на диван. Бачиш, завтра ввечері у мешканців нагорі, у консула Стенборга, костюмований вечір, і Торвальд хоче, щоб я була в неаполітанському вбранні і протанцювала тарантелу. Я цього навчилася на Капрі.

Фру Лінне. Так-так! То ти хочеш дати цілу виставу?

Нора. Торвальд каже, що треба. Та ось, костюм. Торвальд замовив його мені ще там. Але тепер усе повідривалося, і я просто не знаю, що робити.

Фру Лінне. Ну, це ми швидко полагодимо. Тільки оздоблення місцями повідривалося. Голки, нитки?.. А, тут є усе потрібне.

Нора. Як це мило з твого боку.

Фру Лінне *(шиє)*. Так ти завтра будеш костюмуватися, Норо? Знаєш, я зайду на хвилинку глянути на тебе, яка ти в уборі. Та я зовсім забула подякувати тобі за вчорашній приємний вечір.

Нора *(підводиться і ходить по кімнаті)*. Ну, вчора, по-моєму, було зовсім не так приємно, як звичайно. Тобі варто було приїхати до нашого міста раніше, Кристино... Так, Торвальд великий майстер влаштовувати все витончено й красиво.

Фру Лінне. І ти не менше, гадаю. Недаремно ж ти свого батька донька. А скажи, доктор Ранк завжди такий пригнічений, як учора?

Нора. Ні, учора він якось особливо... А втім, він же дуже серйозно хворіє. У бідолахи сухоти спинного мозку. Треба сказати, батько його був бридкою людиною. Тримав коханок і таке інше. От син і народився таким хворим, розумієш?

Фру Лінне *(кладучи роботу на коліна)*. Але, миленька Норо, звідки ти набралася таких знань?

Нора *(ходячи по кімнаті)*. Е!.. Якщо в тебе троє дітей, значить, тебе інколи відвідують такі... такі дами, які дещо розуміються на медицині. Ну, часом і розкажуть дещо.

Фру Лінне знову шиє. Коротка пауза.

Фру Лінне. Доктор Ранк щодня буває у вас?

Нора. Кожного божого дня. Адже він кращий друг Торвальда з юних літ і мій хороший друг. Він як свій у нас.

Фру Лінне. А скажи мені: він щира людина? Цебто, чи не з тих, хто любить говорити людям приємні речі?

Нора. Ні, навпаки. Чого це тобі спало на думку?

Фру Лінне. Учора, коли ти нас познайомила, він запевняв, що часто чув моє ім'я тут, у домі. А потім я помітила, що чоловік твій не мав навіть уявлення про мене. Як же міг доктор Ранк...

Нора. Так, це цілком справедливо. Кристино. Торвальд так безмежно мене любить, що не хоче ні з ким ділитися мною... як він каже. Спершу він просто-таки ревнував мене, як тільки я бувало почну говорити про своїх милих, близьких. Там, дома. Ну я, зрозуміло,

й перестала. Але з доктором Ранком я часто розмовляю про все таке... він, бачиш, любить слухати.

Фру Лінне. Послухай, Норо, ти багато в чому ще дитина. Я старша за тебе, більш досвідчена. І ось що я тобі скажу: тобі б треба постаратись виплутатися з цієї історії — з доктором Ранком.

Нора. З якої такої історії мені треба постаратись виплітатися?

Фру Лінне. Із усякої взагалі. Учора ти говорила тут про багатого поклонника, який заповідає тобі гроші.

Нора. Так. тільки немає такого, на жаль!.. Ну і що ж..

Фру Лінне. Доктор Ранк людина заможна?

Нора. Так, заможна.

Фру Лінне. І в нього немає, про кого б піклуватися?

Нора. Немає. Але...

Фру Лінне. І він щодня буває тут, у домі?

Нора. Звичайно, ти про це вже чула.

Фру Лінне. Як же вихована людина може бути такою неделікатною?

Нора. Я зовсім тебе не розумію.

Фру Лінне. Не прикидайся. Норо. Ти гадаєш, я не здогадуюсь, хто позичив тобі ті тисячу двісті спецій?

Нора. Та ти при своєму розумі? Як тобі це спало на думку? Наш друг, який щодня буває у нас! Та це ж було б невимовно тяжко!

Фру Лінне. То це не він?

Нора. Запевняю тебе. Я про це не могла й подумати!.. Та й де б він тоді узяв грошей роздавати позичкове? Він одержав спадщину пізніше.

Фру Лінне. Ну, це, мабуть, твоє щастя, дорога Норо.

Нора. Ні, мені й на думку ніколи не спало просити у доктора Ранка... А втім, я цілком певна, що якби я попросила, то...

Фру Лінне. Але ти, звичайно, цього не зробиш.

Нора. Ні. Природно. Я й уявити собі цього не можу. Але я цілком певна, що коли б я поговорила з доктором Ранком...

Фру Лінне. Поза плечима чоловіка?

Нора. Мені все-таки слід покінчити з цією справою. Так само поза його плечима. Треба покінчити.

Фру Лінне. Так-так. І я тобі вчора казала, але...

Н о р а (*ходить туди і сюди*). Мужчині куди легше влаштувати справи в таких випадках, ніж жінці...

Ф р у Л і н н е. Якщо це її власний чоловік — так.

Н о р а. Дурниці. (*Зупиняючись*). Коли сплачують борг цілком, то одержують боргове зобов'язання назад, так?

Ф р у Л і н н е. Зрозуміло.

Н о р а. І можна розірвати його на дрібні шматочки, спалити цей огидний, брудний папірець?

Ф р у Л і н н е (*пильно дивиться на Нору, відсуває від себе шитво і поволі підводиться*). Норо, ти щось приховуєш від мене.

Н о р а. Хіба це помітно?

Ф р у Л і н н е. З тобою сталося щось з учорашнього ранку. Норо, в чому справа?

Н о р а (*йдучи до неї*). Кристино! (*Прислухається*.) Тсс. Торвальд повернувся. Слухай, піди поки що до дітей. Торвальд не любить, щоб при ньому шили. Хай Анна-Марія допоможе тобі.

Ф р у Л і н н е (*збирає частину речей*). Так-так, але я не піду від вас, доки ми не поговоримо щиро. (*Йде ліворуч*.) Тієї ж хвилини з передпокою входить Хельмер.

Н о р а (*йде йому назустріч*). Ах, я жду тебе не діждуся, любий Торвальде.

Х е л ь м е р. Це швачка чи хто?

Н о р а. Ні, це Кристина. Вона допомагає мені полагодити костюм. Побачиш, яке я справлю враження.

Х е л ь м е р. То хіба я невдало задумав?

Н о р а. Просто чудесно! Але хіба я так само не розумниця, що слухаюсь тебе?

Х е л ь м е р (*бере її за підборіддя*). Розумниця — бо слухаєш чоловіка? Ах ти ж, крутію! Я знаю, ти не це хотіла сказати, Та я не буду тобі заважати. Тобі, мабуть, треба приміряти.

Н о р а. А ти, мабуть, за роботу?

Х е л ь м е р. Так. (*Показуючи паку паперів*.) Ось. Я заходив до банку. (*Хоче йти до себе*).

Н о р а. Торвальде...

Х е л ь м е р (*зупиняючись*). Що?

Н о р а. А якщо твоя білочка попросить тебе гарненько про щось?..

Х е л ь м е р. Про що?

Н о р а. Ти зробив би для неї?

Хельмер. Спочатку, природно, треба знати, що саме.

Нора. Білочка так бігала б, так пустувала б..., якби ти був такий хороший, послухався!

Хельмер. То говори ж.

Нора. Жайворонок співав би по всіх кімнатах, на всі лади.

Хельмер. Ну, він і так не мовчить.

Нора. Я б зобразила тобі сільфиду, танець при місячному сяйві, Торвальде!

Хельмер. Норо... сподіваюсь, це не про вчорашнє знову?

Нора (*ближче до нього*). Так, Торвальде! Я прошу, благаю тебе!

Хельмер. В тебе справді вистачає духу знову ставити це питання?

Нора. Так-так, ти повинен послухатися мене, повинен залишити за Кrogстадом його посаду в банку!

Хельмер. Але ж, люба Норо, я вирішив узяти на його місце Фру Лінне.

Нора. Це дуже мило з твого боку, але ти можеш відмовити комусь іншому з конторників замість Кrogстада.

Хельмер. Ні, це просто нечувана впертість! Через те, що ти понадавала тут необдуманих обіцянок поклопотатися за нього, я зобов'язаний!..

Нора. Не через те, Торвальде. Заради тебе самого. Адже ця людина пише в найогидніших газетах — ти сам казав. Він може дуже нашкодити тобі. Я дуже боюсь його.

Хельмер. Ага, розумію.. Ти згадуєш давнє і лякаєшся.

Нора. Що ти маєш на увазі?..

Хельмер. Ти, звичайно, згадуєш свого батька.

Нора. Так, ну так. Згадай тільки, що писали злі люди про тата, як жорстоко оббріхували його. Їй-право, вони домоглися б його відставки, якби міністерство не послало тебе ревізором і якби ти не поставився до тата чуйно і доброзичливо.

Хельмер. Голубко Норо, між твоїм батьком і мною — істотна відмінність. Батько твій не був бездоганним чиновником. А я саме такий і таким, сподіваюсь, залишуся, доки буду поосідати свій пост.

Нора. Ах, ніхто не знає, що можуть задумати злії люди. І ми саме тепер могли б жити добре, спокійно, щасливо, мирно, без клопоту — ти, і я, і діти, Торвальде! Ось чому я так прошу тебе.

Хельмер. Та саме заступаючись за нього, ти позбавляєш мене можливості залишити його. У банку вже відомо, що я вирішив звільнити Кrogстада. То треба, щоб тепер почалися розмови, ніби новий директор міняє свою думку під впливом дружини?..

Н о р а. А якби й так? Що ж тут такого?

Х е л ь м е р. Ну, звичайно, аби лише вперта домоглася свого! Мені поставити себе в смішне становище перед усіма службовцями?.. Дати людям привід говорити, що мною керують всілякі сторонні впливи? Повір, я б незабаром відчув на собі наслідки цього! 1 крім того... Є обставина, через яку зовсім неможливо залишити Кругстада в банку, доки я там директором.

Н о р а. Яка обставина?

Х е л ь м е р. На його моральні недоліки я б ще міг, у крайньому випадку, подивитися крізь пальці...

Н о р а. Правда ж, Торвальде?

Х е л ь м е р. І, кажуть, він досить тямущий працівник. Але ось що: ми з ним знайомі з юності. Це одне з тих покvapливих юнацьких знайомств, через які людина потім часто потрапляє в незручне становище. Так, я не приховую від тебе, ми з ним навіть на «ти», він такий безтактний, що й не думає приховувати цього при інших. Навпаки, він вважає, що це дає йому право бути фамільярним, він раз у раз козиряє своїм «ти», «ти, Хельмер». Це мене найбільше обурює. Він може зробити моє становище в банку просто нестерпним.

Н о р а. Торвальде, ти все це говориш несерйозно?

Х е л ь м е р. Цебто?

Н о р а. Це ж такі дріб'язкові міркування!

Х е л ь м е р. Що ти говориш? Дріб'язкові? По-твоєму, я Дріб'язкова людина?

Н о р а. Ні, навпаки, любий Торвальде. І ось саме тому...

Х е л ь м е р. Все одно. Ти називаєш мої наміри дріб'язковими, то, певно, і я такий. Дріб'язковий! Ось як!.. Ну, треба покласти цьому край. *(Йде до дверей в передпокій і кличе.)* Елене!

Н о р а. Що ти хочеш?

Х е л ь м е р *(копаючись у паперах)*. Покласти край. *(До служниці, що увійшла.)* Ось, візьміть цього листа і негайно ж ідіть. Знайдіть посильного, і хай він його віднесе. Тільки швидко. Адресу написано. Ось гроші.

С л у ж н и ц я. Гаразд. *(Йде з листом.)*

Х е л ь м е р *(збираючи папери)*. Отаке-то, моя маленька уперта панійко!

Н о р а *(затамувавши подих)*. Торвальде, що то за лист?

Х е л ь м е р. Звільнення Кругстада.

Н о р а. Поверни, поверни назад, Торвальде! Ще не пізно. Торвальде, поверни! Заради мене, заради себе самого, заради дітей. Чуєш, Торвальде, поверни. Ти не знаєш, як це може відбитися на всіх нас.

Х е л ь м е р. Пізно.

Н о р а. Так, пізно.

Х е л ь м е р. Люба Норо, я прощаю тобі цей страх, хоча, власне, він образливий для мене. Так-так! По-твоєму, для мене не образливе твоє припущення, ніби я можу побоюватися помсти якогось непутящого крючкотвора? Проте я прощаю тобі, бо це так добре виявляє твою гарячу любов до мене. *(Пригортає її до себе.)* Так-так, моя люба, дорога Норо. І потім хай буде, що буде. Коли на те піде, повір, у мене вистачить і мужності, і сили, Побачиш, я така людина, яка все може взяти на себе.

Н о р а *(вражена до жаху)*. Що ти хочеш сказати?

Х е л ь м е р. Все, кажу я...

Н о р а *(заспокоюючись)*. Ніколи я тобі не дозволю.

Х е л ь м е р. Гаразд. То поділимося з тобою, Норо... як подружжя. Як і повинно бути. *(Голублячи її.)* Задоволена тепер? Ну-ну-ну! І зовсім не треба цих переляканих, як у горлички, очей. Адже це все ж таки тільки фантазії. А тепер ти б заграла тарантелу і попрактикувалася з тамбурином. Я піду до себе і зачиню всі двері, так що нічого не почую. Можеш шуміти, скільки захочеш. *(Повертаючись, у дверях.)* А коли Ранк прийде, скажи йому, де я. *(Киваючи їй, іде і зачиняє за собою двері.)*

Н о р а *(розгублена, перелякана, стоїть як укопана і шепоче)*. Він так і зробить. Зробить — незважаючи ні на що... Ні, ніколи в світі, нізащо! Не можна допустити цього! Краще все інше! Рятунок!.. Вихід!

Дзвінок у передпокої.

Доктор Ранк!.. Краще все інше! Краще все інше — що б там не було. *(Проводить руками по обличчю і, опанувавши себе, іде відчиняє двері до передпокою.)*

Доктор Ранк знімає з себе шубу в передпокої і вішає її. Протягом наступної сцени починає вечоріти.

Н о р а. Здрастуйте, докторе Ранк. Я вас по дзвінку пізнала. Та ви тепер не йдіть до Торвальда; він, здається, зайнятий.

Р а н к. А ви? *(Входить до кімнати.)*

Н о р а *(зачиняючи двері в приймальню)*. О, ви знаєте, — для вас у мене завжди знайдеться вільна хвилинка.

Р а н к. Дякую. Скористаюся з цього, доки можна.

Н о р а. Що ви хочете цим сказати? «Доки можна»?..

Р а н к. Саме так. Це вас лякає?

Н о р а. Ви так якось це сказати... Що ж такого може статися?

Р а н к. Те, на що я давно чекав. Щоправда, я не сподівався, що це буде так швидко.

Н о р а (*хапає його за руку*). Про що таке ви дізналися? Докторе, скажіть же мені.

Р а н к (*сідаючи біля грубки*). Погана справа. Три чисниці до смерті. Нічого не поробиш.

Н о р а (*переводячи подих*). Це ви про себе?..

Р а н к. А то про кого ж? Нічого брехати собі самому. Я найнікчемніший з усіх моїх пацієнтів, фру Хельмер. Цими днями я вчинив генеральну ревізію мого внутрішнього стану. Банкрот. Не пройде, мабуть, і місяця, як я буду гнити на кладовищі.

Н о р а. Фу, як ви гидко висловлюєтесь.

Р а н к. Сама справа надзвичайно гидка. А найгірше те, що перед кінцем буде багато гидкого, потворного. Тепер мені залишається зробити одне дослідження. Зроблю його — і буду знати приблизно, коли почнеться розклад. І ось що я вам скажу. Хельмер зі своєю витонченою натурою відчуває непереборну огиду до будь-якої потворності. І я не дозволю йому приходити до мене, хворого.

Н о р а. Але ж, докторе Ранку...

Р а н к. Не дозволю. Ні в якому разі. Замкну двері... Як тільки я цілком буду певний в настанні гіршого, я надішлю вам свою візитну картку з чорним хрестом. Знайте тоді, що Мерзота руїнництва почалася.

Н о р а. Ні, ви сьогодні просто нестерпні. А мені ж так хотілося, щоб ви сьогодні були в особливо хорошому настрої.

Р а н к. Зі смертю за плечима?.. І так розплачуватися за чужі гріхи! Де тут справедливість? І в кожній сім'ї так чи інакше настає подібна неминуча розплата.

Н о р а (*затуляючи вуха*). Дурниці! Веселіше, веселіше!

Р а н к. Так, слово честі, тільки й залишається сміятися з усього цього. Моєму бідному невинному спинному мозку доводиться розплачуватися за веселі дні офіцерського життя мого батька!

Н о р а (*біля столу ліворуч*). Він був дуже охочим до спаржі і страсбурзьких паштетів? Так?

Р а н к. Так, і до трюфелів.

Н о р а. Так-так, і до трюфелів. І до устриць, здається?

Р а н к. Так, і до устриць, звісно.

Н о р а. І до всяких там портвейнів та шампанського. Дуже сумно, що всі ці смачні речі неодмінно позначаються на спинному хребті.

Р а н к. І особливо сумно, що вони відбиваються на нещасливому хребті того, хто не скуштував їх ані крихти.

Н о р а. О, так, це найсумніше.

Р а н к (*допитливо дивлячись на неї*). Гм!..

Н о р а (*трохи згодом*). Чого ви посміхнулись?

Р а н к. Ні, це ви посміхнулись.

Н о р а. Ні, ви посміхнулись, докторе!

Р а н к (*встаючи*). А ви ще лукавіша, ніж я гадав.

Н о р а. Мені сьогодні так і хочеться утнути щось таке...

Р а н к. Я бачу.

Н о р а (*кладе обидві руки йому на плече*). Любий, любий докторе Ранк, не залишайте нас з Торвальдом.

Р а н к. Ну, з цією втратою ви легко примиритесь. Тільки з очей, то й забудете.

Н о р а (*злякано дивиться на нього*). Ви гадаєте?

Р а н к. Заведуться нові зв'язки, і...

Н о р а. У кого заведуться нові зв'язки?

Р а н к. У вас і в Хельмера, коли мене не стане. Та ви вже на шляху до цього, здається. Навіщо здалася вам учора ввечері оця фру Лінне?

Н о р а. Ой-ой. та чи не ревнуєте ви мене до бідолашної Кристини?

Р а н к. Звичайно. Вона заступить мене у вашому домі. Коли мене не стане, ця жінка, напевно...

Н о р а. Тсс! Не так голосно. Вона там.

Р а н к. І сьогодні? От бачите!

Н о р а. Вона прийшла тільки допомогти мені полагодити і мій костюм. Господи, який ви нестерпний. (*Сідає на диван.*) Ну, будьте ж розумним, докторе Ранку. Завтра побачите, як я чудово танцюю, і зможете уявляти собі, що це для вас, — ну, звичайно, і для Торвальда. (*Виймає з картонки різні речі.*) Докторе Ранк, сідайте тут, я вам щось покажу.

Р а н к (*сідає*). Що таке?

Н о р а. Ось! Дивіться!

Р а н к. Шовкові панчохи.

Н о р а. Кольору тіла. Хіба не диво? Так, тепер темно, але завтра... Ні-ні-ні, вище не можна бачити! А втім, вам можна показати й вище.

Р а н к. Гм!..

Н о р а. Що ви так критично розглядаєте? Ви, може, думаєте, що вони мені не личать?

Р а н к. Про це судити не берусь через брак певніших відомостей.

Н о р а (*дивиться на нього якусь хвилину*). Фу, як вам не соромно! (*Легенько б'є його по вуху панчохами.*) Ось вам за це. (*Знову прибирає речі*).

Р а н к. А які ще скарби мав я побачити?

Н о р а. Нічого більше не побачите. Ви нестерпний. (*Наспівуючи, копається в речах.*)

Р а н к (*після короткої мовчанки*). Сидячи з вами ось так, просто, я не розумію... не можу збагнути... що сталося б зі мною, якби я не бував у вашому домі.

Н о р а (*посміхаючись*). Так, мені здається, ви справді почуваетесь у нас зовсім непогано.

Р а н к (*тише, дивлячись у простір*). І хочеш не хочеш, а доведеться все це покинути...

Н о р а. Дурниці! Нічого ви не покинете!

Р а н к (*як і раніш*). Піти, не залишивши навіть найменшого вдячного спогаду, навіть хвилинного співчуття... нічого, крім порожнього місця, яке може бути зайняте першим зустрічним.

Н о р а. А якби я тепер звернулася до вас з проханням? Ні...

Р а н к. Про що?

Н о р а. Про великий доказ вашої дружби...

Р а н к. Ну-ну?

Н о р а. Ні, бачте, я хочу сказати — про велику послугу...

Р а н к. Невже ви справді хоч раз так ошасливіть мене?

Н о р а. Ах, ви не знаєте, у чому справа.

Р а н к. То скажіть.

Н о р а. Ні, не можу, докторе. Це вже надто велика послуга — тут і порада, і допомога, і послуга...

Р а н к. Чим більше, тим краще. Але я не розумію, що це може бути. Говоріть же! Хіба я не користуюсь у вас довір'ям?

Н о р а. Як ніхто інший. Ви мій найвірніший, найкращий друг — я знаю, знаю. Якби ви допомогли мені, попередили щось!.. Ви знаєте, як щиро, як безмежно люблю мене Торвальд. Він ні на хвилину не завагався б віддати за мене життя...

Р а н к (*нахиляючись до неї*). Норо, ви гадаєте, він один тільки?..

Н о р а (*легко здригнувши*). Один...

Р а н к. ...хто з радістю віддав би за вас своє життя.

Н о р а (*пригнічено*). Ну, от...

Р а н к. Я поклявся собі, що ви дізнаєтесь про це раніше, ніж мене не стане. Зручнішого випадку мені не дочекатись. Так, Норо, тепер ви знаєте. І знаєте також, що ви мені можете довіритися швидше, ніж будь-кому.

Н о р а (*підводиться, спокійніш, рівним тоном*). Пропустіть мене.

Р а н к (*даючи їй пройти, а сам — продовжуючи сидіти*). Норо...

Н о р а (*на дверях передпокою*). Елене, принеси лампу. (*Іде до грубки.*) Ах, милий лікарю Ранку, це дуже негарно з вашого боку.

Р а н к (*встаючи*). Що я покохав вас так само щиро, як інший? Це негарно?

Н о р а. Ні, але те, що ви сказали мені про це. Цього зовсім не треба було робити...

Р а н к. Тобто? Чи ви знали?..

Служниця заходить з лампою, ставить її на стіл і йде.

Норо... фру Хельмер... Я питаю, ви знали що-небудь?

Н о р а. Ах, звідки я знаю, що знала, а чого не знала? Я, справді, не можу сказати вам... І що це вас спонукало, докторе! Все було так добре.

Р а н к. В кожному разі, ви тепер можете бути впевнені, що я весь у вашому розпорядженні і душею, і тілом. Тож говоріть...

Н о р а (*дивиться на нього*). Після цього?

Р а н к. Прошу вас, дайте ж мені дізнатись, у чому справа?

Н о р а. Нічого ви тепер не дізнаєтесь.

Р а н к. Ні-ні, не карайте мене так. Дайте мені зробити для вас усе, що тільки в силах людських.

Н о р а. Тепер ви нічого не можете зробити для мене. А втім, мені, мабуть, і не треба ніякої допомоги. Побачите, що все це лише фантазії. Звичайно. Авжеж. (*Сідає на качалку, дивиться на нього посміхається.*) Ну, скажу я вам, хороший ви, нічого сказати! Вам не соромно тепер, при лампі?

Р а н к. Ні, власне кажучи... Але, мабуть, мені відразу треба піти... Назавжди?

Н о р а. Ні, не потрібно. Звичайно, ви будете приходити, як і раніше. Ви ж знаєте, Торвальд не може обійтися без вас.

Р а н к. А ви?

Н о р а. Ну, і мені завжди дуже весело з вами, коли ви до нас приходите.

Р а н к. Саме це і збивало мене з пантелику. Ви для мене загадка. Не раз мені здавалося, що вам майже так само приємна моя присутність, як і присутність Хельмера.

Н о р а. Бачите, деяких людей любиш більш за все. А з іншими якось найбільше хочеться бути разом.

Р а н к. Мабуть, у цьому є частка правди.

Н о р а. У себе вдома я, звичайно, найбільше любила тата. Але мені завжди страх як подобалося потай пробиратися в кімнату до служниці. Там мене зовсім не повчали, і там завжди точилися веселі розмови.

Р а н к. Ага, так ось кого я заміняв вам.

Н о р а (*схоплюючись і підбігаючи до нього*). Ох, любий, славний докторе Ранк. Я зовсім не те мала на увазі. Але ви розумієте, що і з Торвальдом, як і з татом...

С л у ж н и ц я (*входить з передпокою*). Пані... (*Шепоче щось і подає картку.*)

Н о р а (*поглядаючи на картку*). А! (*Засуває її в кишеню.*)

Р а н к. Якесь неприємність?

Н о р а. Ні-ні, ніскільки. Це просто — новий костюм для мене...

Р а н к. Як? Та ось же він лежить.

Н о р а. Ох, це не той. То інший. Я замовила... Але Торвальд не повинен знати...

Р а н к. Ага, ось вона, велика таємниця!

Н о р а. Саме так. Підіть до нього. Він у себе. Затримайте його поки що.

Р а н к. Будьте спокійні. Він од мене не втече. (*Йде до кабінету.*)

Н о р а (*до служниці*). То це він чекає на кухні?

С л у ж н и ц я. Так, прийшов з чорного ходу.

Н о р а. Хіба ти не сказала йому, що тут сторонні люди?

С л у ж н и ц я. Сказала, тільки це не допомогло.

Н о р а. І не пішов?

С л у ж н и ц я. Ні, йому треба поговорити з пані.

Н о р а. То проведи його сюди, тільки тихенько, Елене. І нікому не кажи про це. Це буде сюрприз для чоловіка.

С л у ж н и ц я. Так-так, розумію, розумію... (*Йде.*)

Н о р а. Біда йде... Іде все-таки... Ні-ні-ні! Не буде цього, не може бути! (*Іде, замикає двері до кабінету на засувку.*)

Служниця відчиняє двері з передпокою, пропускає в кімнату Кругстада і зачиняє за ним двері. Він у дорожній шубі, у високих чоботях і хутряній шапці.

Н о р а (*йдучи йому назустріч*). Говоріть тихіше — чоловік дома.

К р о г с т а д. Нуй нехай.

Нора. Що вам потрібно від мене?

Крогстад. Дізнатися про дещо.

Нора. То швидше. Що таке?

Крогстад. Вам, звичайно, відомо, що мене звільнено.

Нора. Я не могла перешкодити цьому, пане Крогстаде. Я, скільки могла, відстоювала вас, та все надаремно.

Крогстад. То ваш чоловік мало так любить вас? Знає, що я можу зробити вам і все-таки наважується?..

Нора. Як ви можете гадати, що він знає про це?

Крогстад. Ні, я, власне, і не гадав. Не в характері мого милого Торвальда Хельмера було б виявити стільки мужності...

Нора. Пане Крогстад, я вимагаю поваги до мого чоловіка.

Крогстад. Вибачте, я з належною повагою. Та якщо ви тримаєте цю справу в такій таємниці, то я наслідую гадати, що ви тепер краще, ніж учора, розумієте, що, власне, ви вчинили.

Нора. Краще, ніж ви могли б коли-небудь пояснити мені.

Крогстад. Ще б пак, такий поганий законник, як я!..

Нора. Що вам потрібно від мене?

Крогстад. Я прийшов тільки глянути, як у вас справи, фру Хельмер. Я весь день про вас думав. Лихвар, крючкотвор, ну, одне слово, такий, як я, також, бачте, не позбавлений того, що зветься серцем.

Нора. Доведіть це. Подумайте про моїх маленьких дітей.

Крогстад. А ви з вашим чоловіком подумали про моїх? Ну, та це однаково. Я хотів тільки сказати вам, що вам не слід так близько до серця брати цю справу. Спершу я не буду починати проти вас судового переслідування.

Нора. Правда це? О, я знала, знала.

Крогстад. Ще можна все скінчити миром. Нема чого вплутувати сюди людей. Все залишиться між нами трьома.

Нора. Чоловік мій ніколи нічого не повинен знати про це.

Крогстад. Як же ви можете запобігти цьому? Можете сплатити все відразу?

Нора. Ні, тепер, відразу — не можу.

Крогстад. Чи, може, ви маєте на увазі якусь іншу комбінацію — ви дістанете гроші ближчими днями?

Нора. Ніякої такої комбінації, з якої я могла б скористатись.

Крогстад. Та вона і не допомогла б вам. Якби ви й поклали мені зараз хоч і чистоганом яку завгодно суму, — ви б не одержали від мене назад вашої розписки.

Нора. То поясніть мені, що ви хочете з нею зробити?

Крогстад. Тільки зберегти її у себе... Ніхто сторонній і не знатиме нічого. Тому, коли б ви прийшли тепер до якогось відчайдушного рішення...

Нора. Саме так.

Крогстад. Якби надумали кинути дім і сім'ю...

Нора. Саме так!

Крогстад. Або додумались ще до чогось гіршого...

Нора. Звідки ви знаєте?

Крогстад. ...то облиште ці витівки.

Нора. Звідки ви знаєте, що я додумалась до цього?

Крогстад. Більшість із нас думає про це — спочатку. Я також у свій час... Та не вистачило духу...

Нора (*тихим голосом*). І в мене.

Крогстад (*зітхнувши полегшено*). Справді? І у вас, значить, так само! Не вистачає?

Нора. Не вистачає, не вистачає.

Крогстад. Воно і безглуздо було б. Варт лише першій домашній бурі знятися...

У мене в кишені лист до вашого чоловіка...

Нора. І там усе сказано?

Крогстад. У найлагідніших висловах. Наскільки це можливо.

Нора (*швидко*). Цей лист не повинен потрапити до чоловіка. Розірвіть його. Я знайду все-таки вихід, добуду грошей.

Крогстад. Вибачте, добродійко, я, здається, щойно сказав вам...

Нора. О, я не кажу про свій борг вам. Скажіть мені, скільки ви хочете вимагати від чоловіка, і я добуду вам сама гроші.

Крогстад. Я ніяких грошей не візьму від вашого чоловіка.

Нора. Чого ж ви вимагаєте?

Крогстад. Зараз довідаєтесь. Я хочу підвестися на ноги, добродійко, хочу піднятися, і ваш чоловік мусить допомогти мені протягом півтора року я ні в чому такому безчесному не був запідозрений; увесь цей час я бився як риба об лід, але був задоволений, що можу своїм трудом піднятися знов — так ось, помалу. Тепер мене вигнали, і я вже не можу задовольнитися тим, що мене просто приймуть назад, —

змилюються. Я хочу піднятися, кажу я вам. Хочу, щоб мене прийняли на службу в банк з висуванням. Вашому чоловікові доведеться створити для мене особливу посаду...

Нора. Він ніколи цього не зробить!

Крогстад. Зробить, я його знаю. Він писнути не посміє. А якщо тільки я сяду там, поруч нього, — побачите: не мине й року — я буду правою рукою директора. Нільс Крогстад, а не Торвальд Хельмер буде керувати банком.

Нора. Ви ніколи цього не дочекаєтесь!

Крогстад. Може, ви...

Нора. Тепер у мене вистачить духу.

Крогстад. Мене не залякаєте. Така ніжна, пещена дамочка, як ви.

Нора. Побачите! Побачите!

Крогстад. Під кригу, може? В крижану, чорну глибину. А весною випливати спотвореною, невпізнанною, без волосся...

Нора. Ви мене не залякаєте.

Крогстад. А ви мене. Такого не роблять, фру Хельмер. Та й для чого це потрібно? Він все одно буде в моїх руках.

Нора. І після того? Коли мене вже...

Крогстад. Ви забуваєте, що тоді я буду владний над вашою пам'яттю.

Нора, зацікавившись, дивиться на нього.

Тепер ви попереджені. Тож не робіть жодних дурниць. Коли Хельмер одержить мого листа, я буду чекати від нього вісточки. І пам'ятайте, ваш чоловік сам змусив мене знову стати на цей шлях. Цього я ніколи йому не пробачу. До побачення, фру Хельмер. *(Йде через передпокій.)*

Нора *(іде до дверей у передпокій, відчиняє їх і прислухається)*. Іде. Не віддає листа. О, ні-ні, це було б неможливо! Неможливо! *(Відчиняє двері все більше й більше.)* Що це? Він стоїть за дверима. Не сходить вниз. Роздумує? Невже він...

Чути, як лист падає в скриньку. Потім чути кроки Крогстада сходами, поволі кроки завмирають унизу. Нора з придушеним криком біжить назад у кімнату до столу перед диваном. Коротка пауза.

Лист!.. У скриньці! *(Тихенько крадеться до дверей передпокою.)* Лежить там... Торвальде, Торвальде... тепер нам немає порятунку!

Фру Лінне *(виходить з костюмом у руках з кімнати ліворуч)*. Ну, я вже не знаю, що тут лагодити. Поміряти б?

Нора (*тихо і хрипко*). Кристино, іди сюди.

Фру Лінне (*кидаючи плаття на диван*). Що з тобою? Ти сама не своя.

Нора. Іди сюди, бачиш лист? Там. Дивися крізь скло у скриньку для листів.

Фру Лінне. Ну-ну, бачу, бачу.

Нора. Від Кругстада...

Фру Лінне. Норо... ти позичила ті гроші у Кругстада?

Нора. Так. І тепер Торвальд про все дізнається.

Фру Лінне. Повір мені, Норо, так буде найкраще для вас обох.

Нора. Ти ще всього не знаєш. Я підбила підпис.

Фру Лінне. Та боронь боже...

Нора. Я хочу просити тебе лише про одне, Кристино, — щоб ти була за свідка.

Фру Лінне. За якого свідка? У чому?

Нора. Якщо я втрачу розум, — а це легко може статися...

Фру Лінне. Норо!

Нора. Чи якби зі мною сталося щось інше — таке, що перешкодило б мені тут бути...

Фру Лінне. Норо, Норо, ти не в собі!

Нора. То якби хто взяв провину на себе, — ти розумієш?..

Фру Лінне. Так-так, але як тобі на думку спало...

Нора. Ти засвідчиш, що це неправда, Кристино. Я іще не втратила розуму. Я добре розумію все і кажу тобі: ніхто нічого про це не знав. Я сама все зробила. Пам'ятай!

Фру Лінне. Так-так. Але я все-таки не розумію...

Нора. Як же тобі зрозуміти? Тепер повинно статися диво.

Фру Лінне. Диво?

Нора. Так, диво. Але воно жахливе, Кристино, не треба його нізащо в світі!

Фру Лінне. Я негайно ж піду поговорю з Кругстадом.

Нора. Не йди до нього. Він тебе образить.

Фру Лінне. Був час, коли він готовий був зробити для мене все, що завгодно.

Нора. Він?

Фру Лінне. Де він живе?

Хельмер (*з кабінету, стукаючи у двері*). Норо!

Нора. Звідки я знаю?.. Ага, ось його картка! (*Виймає з кишені картку*). Але лист, лист!..

Нора (*злякано скрикує*). Га! Що таке? Що тобі?

Хельмер. Ну-ну, не лякайся. Ми не йдемо. Адже ти замкнула двері. Мабуть, міряєш?

Нора. Так-так, міряю. Ах, яка я буду гарненька, Торвальде!

Фру Лінне *(прочитавши напис на картці)*. Він живе тут за рогом.

Нора. Так. Але нічого з цього не вийде. Порятунку нам немає. Адже лист у скриньці.

Фру Лінне. А ключ у чоловіка?

Нора. Завжди.

Фру Лінне. Нехай Кrogstad зажадає повернути його листа нерозкритим... Хай знайде привід...

Нора. Але саме в цей час Торвальд завжди...

Фру Лінне. Затримай його. Побудь з ним поки що... Я вернуся якнайшвидше.

(Швидко йде через передпокій.)

Нора *(іде до дверей кабінету, відчиняє і заглядає в кімнату)*. Торвальде!

Хельмер *(з іншої кімнати)*. Ну, чи впускають нарешті людину в її власну вітальню? Ходімо, Ранку, поглянемо. *(На дверях.)* Та що це значить?

Нора. Що таке, любий?

Хельмер. Я сподівався, зі слів Ранка, чудесної сцени з переодяганням...

Ранк *(на дверях)*. Я так зрозумів, але, мабуть, помилився.

Нора. Ніхто не побачить мене у всьому блиску до завтрашнього вечора.

Хельмер. Але, люба Норо, ти якась змучена. Від репетиції?

Нора. Зовсім ще не репетирувала.

Хельмер. Однак це потрібно...

Нора. Вельми потрібно, Торвальде. Але я нічого не можу вдіяти без тебе. Я все забула.

Хельмер. Ну, ми швидко це відновимо в пам'яті.

Нора. Так, ти вже неодмінно допоможи мені, Торвальде Обіцяєш? Ах! Я так боюсь. Таке велике товариство... Пожертвуй мені весь цей вечір. Щоб жодної справи — пера в руки не брати! Як? Обіцяєш, любий?

Хельмер. Обіцяю. Весь вечір цілком буду до твоїх послуг, бідне моє, безпорадне творіннячко. Гм! Так...Спершу тільки... *(Іде до дверей в передпокій.)*

Нора. Чого тобі туди?

Хельмер. Тільки глянути, чи нема листів.

Нора. Ні-ні, не треба, Торвальде!

Хельмер. Чого тобі ще?

Нора. Торвальде! Я прошу тебе! Там немає нічого.

Хельмер. Дай же глянути. *(Хоче йти.)* Нора кидається до піаніно і починає грати тарантелу. *(Зупиняється біля дверей.)* Ага!

Нора. Я не зможу танцювати завтра, якщо ти не попрацюєш зі мною.

Хельмер *(іде до неї)*. Справді, ти так боїшся, любонько?

Нора. Страшенно. Давай негайно ж. Час є ще до вечері. Сідай і грай мені, любий. Показуй, учи мене, як завжди!

Хельмер. Аякже, з великим бажанням, якщо ти так хочеш. *(Сідає за піаніно.)*

Нора *(вихоплює з картонки тамбурин і довгий барвистий шарф, похапливо загортається в нього, потім одним стрибком стає посеред кімнати й гукає)*. Грай же! Я танцюю!

Хельмер грає, а Нора танцює. Доктор Ранк стоїть позаду Хельмера і дивиться.

Хельмер *(граючи)*. Повільніше, повільніше...

Нора. Не можу інакше.

Хельмер. Не так бурхливо, любонько!

Нора. Саме так! Так і треба!

Хельмер *(обриваючи)*. Ні-ні, це зовсім не годиться.

Нора *(сміючись і потрясаючи тамбурином)*. Ну хіба я тобі не казала.

Ранк. Дайте, я сяду грати.

Хельмер *(підводиться)*. Гаразд, мені так зручніше буде показувати їй.

Ранк сідає за піаніно і грає. Нора танцює дедалі запальніше. Хельмер, ставши біля грубки, безперестану робить Норі вказівки і зауваження. Та вона ніби не чує, волосся в неї розсипалося і спадає по плечах, вона не звертає на це уваги, танцюючи. Заходить Фру Лінне.

Фру Лінне *(зупиняється як вкопана біля дверей)*. А!..

Нора *(танцює далі)*. Бачиш, які у нас тут веселощі, Кристино!

Хельмер. Але, люба, дорога Норо! Ти танцюєш так, ніби йдеться про життя.

Нора. Так і є!

Хельмер. Ранку, годі. Це справжнє божевілля. Годі, кажу я.

Ранк перестає грати, і Нора відразу зупиняється.

(До Нори.) Зроду не повірив би, — ти справді забула-геть чисто все, чого я тебе навчив.

Нора *(кидаючи тамбурин)*. Тепер сам бачиш.

Хельмер. Так, доведеться попрацювати.

Н о р а. Бачиш тепер, як треба. Ти будеш учити мене до останньої хвилини. Обіцяєш, Торвальде?

Х е л ь м е р. Будь спокійна.

Н о р а. Ні сьогодні, ні завтра, щоб у тебе і думки іншої не було, — тільки про мене. І листів не відкривати сьогодні... не відмикати скриньки...

Х е л ь м е р. Ага! І досі боїшся того чоловіка?

Н о р а. Так-так, і це також.

Х е л ь м е р. Норо, я бачу по твоєму обличчю, там уже є лист від нього.

Н о р а. Не знаю. Здається. Але ти не смій читати нічого такого тепер. Не треба нам жодних неприємностей, доки все не буде закінчено.

Р а н к *(тихо до Хельмера)*. Не заперечуй їй.

Х е л ь м е р *(обнімаючи її)*. Ну, гаразд, дитя домоглося свого. Але завтра вночі, після твого танцю...

Н о р а. Тоді ти вільний.

С л у ж н и ц я *(на дверях праворуч)*. Пані, стіл накрито.

Н о р а. Подай шампанського, Елене.

С л у ж н и ц я. Гаразд. *(Йде)*.

Х е л ь м е р. Еге-ге, то бенкет на славу?

Н о р а. Бенкетувати до ранку. *(Гукає услід служниці.)* І трішки мигдалевого печива, Елене... Ні, більше!.. Один раз — нічого.

Х е л ь м е р *(беручи її за руки)*. Ну-ну-ну, не треба цієї дикої лякливості. Будь моїм милим жайворонком, як завжди.

Н о р а. Так-так, буду, буду. Але піди поки що туди. І ви, докторе. Кристино, допоможи мені зачесати волосся.

Р а н к *(тихо, йдучи з Хельмером праворуч)*. Адже не може бути, щоб тут було щось таке?.. Вона часом не чекає?..

Х е л ь м е р. Нічого подібного, милий мій. Просто той самий дитинячий страх, про який я говорив тобі.

Виходять праворуч.

Н о р а *(до фру Лінне)*. Ну?

Ф р у Л і н н е. Поїхав за місто.

Н о р а. Я вже по тобі побачила.

Ф р у Л і н н е. Повернеться додому завтра увечері. Я залишила йому записку.

Н о р а. Не треба було. Однаково ти не можеш запобігти лихові. А й справді, хіба це вже не свято — чекати з хвилини на хвилину дива?

Ф р у Л і н н е. Чого ти ждеш?

Н о р а. О, тобі не зрозуміти. Іди до них. Я зараз теж прийду.

Фру Лінне йде праворуч. Нора якусь хвилинку стоїть, ніби намагаючись отямитися, потім дивиться на годинник.

П'ять. Сім годин до півночі. І потім двадцять чотири години до другої півночі. Тоді тарантелу буде скінчено. Двадцять чотири і сім. Тридцять одна година життя.

Х е л ь м е р *(на дверях праворуч)*. Ну, де ж мій жайворонок?

Н о р а *(кидаючись до нього з розкритими обіймами)*. Ось він, жайворонок.

Дія третя

Та сама кімната. Стіл, що стояв перед диваном, пересунуто на середину кімнати разом із стільцями. На столі горить лампа. Двері до передпокою відчинено. З верхнього поверху долинають звуки бальної музики. Фру Лінне сидить біля стола, машинально перегортає книжку, намагається читати. Але, очевидно, неспроможна зібратися з думками. Час від часу дослухається, чи не йде хто.

Ф р у Л і н н е *(дивлячись на свій годинник)*. Його все ще немає. А часу вже небагато лишилося. Тільки б він не... *(Знову прислухається.)* Ага! Йде! *(Іде до передпокою і обережно відмикає зовнішні двері: на сходах чути тихі кроки; вона шепоче.)* Заходьте. Нікого немає.

К р о г с т а д *(на дверях)*. Я знайшов дома вашу записку. Що це значить?

Ф р у Л і н н е. Мені треба поговорити з вами.

К р о г с т а д. Ось воно як! І неодмінно тут, у цьому домі?

Ф р у Л і н н е. У мене ніяк не можна було. Моя кімната не має окремого входу. Заходьте. Ми самі. Служниця спить, а Хельмери нагорі на вечорі.

К р о г с т а д *(входить до кімнати)*. Ти ба! Хельмери танцюють сьогодні? Справді.

Ф р у Л і н н е. А чом би й ні?

К р о г с т а д. Гм, так справді.

Ф р у Л і н н е. Так от, Кругстаде, давайте поговоримо.

К р о г с т а д. Хіба нам з вами є про що говорити іще.

Ф р у Л і н н е. Так, багато про що.

К р о г с т а д. Не думав.

Ф р у Л і н н е. Тому що ніколи не розуміли мене.

Крогстад. Чого тут було не розуміти? Простіше не можна! Безсердечна жінка спроваджує чоловіка на всі чотири боки, як тільки їй випадає вигідніша партія.

Фру Лінне. Ви гадаєте, я так-таки зовсім безсердечна? Ви гадаєте, мені легко було порвати?

Крогстад. А то й ні?

Фру Лінне. Крогстаде, невже ви справді так думали?

Крогстад. Інакше навіщо б вам писати мені тоді такого листа?

Фру Лінне. Та не могла я інакше! Якщо мені довелось розірвати з вами, моїм обов'язком було вирвати із вашого серця будь-яке почуття до мене.

Крогстад (*стиснувши руки*). Так ось воно що. І все це — лише через гроші!

Фру Лінне. Не забувай, у мене на руках були стара мати і двоє малолітніх братів. Ми не могли чекати на вас, Крогстаде. Ваші перспективи на майбутнє були тоді такі ще непевні.

Крогстад. Хай так. Але ви не мали права кидати мене заради іншого.

Фру Лінне. Не знаю. Я й сама не раз питала себе, чи мала я на це право?

Крогстад (*стиха*). Коли я втратив вас, у мене наче земля вислизнула з-під ніг. Гляньте на мене: я схожий на людину, що потерпіла аварію і впливля на уламку судна.

Фру Лінне. По допомогу, здається, недалеко було йти.

Крогстад. Вона була близько. Але ви з'явилися і заступили мені дорогу.

Фру Лінне. Сама того не знаючи, Крогстаде. Я лише сьогодні дізналась, що мене призначають на ваше місце.

Крогстад. Я вірю вам, якщо ви це говорите. Але хіба й тепер ви не поступитесь?

Фру Лінне. Ні. Це все одно не дало б вам жодної користі.

Крогстад. Е, користі, користі!.. Я б на вашому місці все-таки зробив би так.

Фру Лінне. Я навчилася слухатися голосу розуму. Життя і суворі, гіркі злидні навчили мене.

Крогстад. А мене життя навчило не вірити словам.

Фру Лінне. То життя навчило вас дуже розумних речей, а ділам ви все ж таки вірите?

Крогстад. Тобто як це?

Фру Лінне. Ви сказали, що схожі на людину, що і потерпіла аварію і впливля на уламку.

Крогстад. І, гадаю, я мав підставу сказати це.

Фру Лінне. І я теж як жінка, що потерпіла аварію і впливля на уламку. Нема за чим шкoduвати, нема про кого піклуватись!

Крогстад. Самі вибрали собі долю.

Фру Лінне. Іншого вибору тоді у мене не було.

Крогстад. Ну й що ж далі?

Фру Лінне. Крогстаде, а що, коли б ми, двоє потерпілих аварію, подали одне одному руки?

Крогстад. Що це ви говорите?

Фру Лінне. Двом, разом — на уламках бути все-таки краще, надійніше, ніж триматися нарізно, кожному окремо.

Крогстад. Кристино!

Фру Лінне. Чого, по-вашому, я приїхала сюди?

Крогстад. Невже ви згадали про мене?

Фру Лінне. Без роботи, без праці мені не прожити. Все своє життя, наскільки пам'ятаю себе, я працювала, і праця була моєю кращою і єдиною втіхою. А тепер я залишилась одна як перст. Страшенно порожньо, самотньо... Працювати для себе самої мало радості. Крогстаде, дайте мені мету — для чого і для кого працювати.

Крогстад. Я нічому не вірю. Це все тільки жіноче захоплення, великодушна потреба жертвувати собою.

Фру Лінне. Ви помічали за мною коли схильність до захоплення?

Крогстад. То ви й справді могли б?... Скажіть мені... Вам усе відомо... про моє минуле?

Фру Лінне. Все.

Крогстад. І ви знаєте, яка про мене йде слава?

Фру Лінне. Я зрозуміла з ваших слів, що зі мною ви могли б стати іншою людиною.

Крогстад. Звичайно!

Фру Лінне. То хіба час минув?

Крогстад. Кристино... ви говорите цілком серйозно? Так-так. Я бачу по вас. То у вас і справді вистачить сміливості?..

Фру Лінне. Мені треба когось любити, про когось піклуватися, замінити комусь матір, а вашим дітям потрібна мати. Ми з вами потрібні одне одному. Крогстаде, я вірю, — і з вами разом я на все готова.

Крогстад *(схопивши її за руки)*. Дякую, дякую, Кристино! Тепер я зможу знов піднести своє добре ім'я... А, я й забув...

Фру Лінне (*дослухається*). Тсс! Тарантела! Ідіть.

Крогстад. Чому? В чому справа?

Фру Лінне. Чуєте, нагорі танцюють тарантелу? Коли її закінчать, вони прийдуть сюди.

Крогстад. Так-так, я піду. А... крім того, все даремно. Ви, звичайно, не знаєте, на що я зважився проти Хельмерів.

Фру Лінне. Знаю, Крогстаде...

Крогстад. І все-таки у вас вистачило б духу?..

Фру Лінне. Я добре розумію, до чого може довести відчай такої людини, як ви.

Крогстад. Ах, якби я не починав справи!

Фру Лінне. Ви могли б. Ваш лист іще в скриньці.

Крогстад. Ви впевнені?

Фру Лінне. Цілком. Але...

Крогстад (*допитливо дивиться на неї*). Та чи не доведеться інакше зрозуміти справу? Ви хочете будь-що врятувати подругу. Скажіть прямо. Так?

Фру Лінне. Крогстаде! Хто раз продав себе заради іншого, не зробить цього вдруге!

Крогстад. Я зажадаю свого листа назад.

Фру Лінне. Ні-ні.

Крогстад. Природно. Я діждусь Хельмера і скажу йому, щоб він повернув мені мого листа, що він стосується лише мене, моєї відставки — що його нема чого читати.

Фру Лінне. Ні, Крогстаде, не вимагайте свого листа назад.

Крогстад. Але скажіть, хіба не для цього, власне, ви покликали мене сюди?

Фру Лінне. Так, у першу хвилину, коли я злякалась. Але тепер минула ціла доба, і просто не віриться, на що тільки я не надивилась тут за цей час. Хай Хельмер про все дізнається. Хай ця нещаслива таємниця з'явиться на світ Божий. Хай вони нарешті поговорять між собою щиро. Неможливо, щоб далі це тривало — завжди ці приховування. виверти.

Крогстад. Ну, гаразд, якщо ви на це зважуєтесь... Але одне я, у кожному разі, можу зробити, і треба зробити це негайно ж...

Фру Лінне (*дослухаючись*). Швидше! Ідіть. Танець скінчено. Нас можуть застукати з хвилини на хвилину.

Крогстад. Я почекаю вас унизу.

Фру Лінне. Добре. Проведете мене додому.

Крогстад. Зроду я не був такий щасливий! (*Йде.*)

Двері до передпокою залишаються, як і раніш, відчиненими.

Фру Лінне (*дещо прибирає на столі і готує свій верхній одяг*). Який поворот! Який поворот! Буде для кого працювати... для кого жити..., куди внести світло і тепло! Так, доведеться-таки докласти зусиль. Скоріше б приходили... (*Прислухається.*) А, ось і вони. Скоріше одягнутись. (*Надягає капелюх і манто.*)

За сценою чути голоси Хельмера і Нори, чути, як обертається ключ у замку, і потім Хельмер майже силоміць уводить Нору до передпокою. Вона в неаполітанському костюмі і загорнена у велику чорну шаль. Він у фракі і в накинутому зверху чорному доміно.

Нора (*ще на дверях, упираючись*). Ні-ні-ні! Не хочу сюди! Хочу знов нагору. Не хочу так рано йти.

Хельмер. Але, любонько Норо...

Нора. Ну, я прошу тебе, благаю, Торвальде.. Ну, будь ласка... ще хоч би годинку!

Хельмер. Ні хвилини більше, моя дорога. Ти пам'ятаєш, у нас була умова! Ось так. Сюди. Ти ще застудишся тут у передпокої. (*Обережно веде дружину, незважаючи на її опір, до кімнати.*)

Фру Лінне. Добрий вечір.

Нора. Кристино!

Хельмер. Як? Фру Лінне, ви тут, у такий пізній час?

Фру Лінне. Пробачте, але мені так хотілося подивитись на Нору в костюмі.

Нора. Ти сиділа й чекала на мене?

Фру Лінне. Так, я, на жаль, запізнилась, ти була вже нагорі. Ну, мені не хотілося піти, не глянувши на тебе.

Хельмер (*знімаючи шаль з Нори*). Ну, дивіться ж на неї гарненько, їй-богу, варто подивитись. Чим же не красуня, фру Лінне?

Фру Лінне. Так, зізнаюся...

Хельмер. Хіба не прегарна? Там в один голос усі визнали це. Але вона страх яка вперта, ця мила крихітка. Що вдієш? Уявіть собі, мені мало не силоміць довелося вивести її звідти.

Нора. Ах, Торвальде, ти ще будеш каятись, що не дав мені ще хоч півгодинки.

Хельмер. Чуєте, фру Лінне! Вона танцює тарантелу... викликає фурур... цілком заслужений... хоч виконання було, здається, надто природне... тобто безпосереднє, більш натуральне, ніж це бажано з погляду мистецтва. Ну, та хай! Головне — вона викликала захоплення, шалене захоплення. І дати їй після цього залишитись? Послабити враження?

Ні, дякую. Я підхопив мою чудесну капричіянку, — примхливу капричіянку, можна б сказати, — під ручку, марш-маршем по залу, загальний уклін, і — як пишуть у романах — прекрасне видіння зникло. Кінець завжди повинен бути ефектний.

Фру Лінне. Але як же мені втлумачити це Норі? Ніяк. Фу, яка тут духота! *(Скидає доміно і відчиняє двері до кабінету.)* Е? Там же темно? Еге ж, звичайно. Вибачте... *(Йде до себе й засвічує там свічі.)*

Нора *(швидко, пошепки, задихаючись)*. Ну, ну?

Фру Лінне *(тихо)*. Я говорила з ним.

Нора. І що ж?

Фру Лінне. Норо... ти повинна все сказати чоловікові.

Нора *(притихлим голосом)*. Я знала.

Фру Лінне. Тобі нема чого боятися Крогстада. Але ти повинна все сказати.

Нора. Не скажу.

Фру Лінне. Тоді лист усе скаже.

Нора. Спасибі, Кристино. Я знаю, що тепер робити. Тсс!

Хельмер *(входить)*. Ну, фру Лінне, намилувалися нею?

Фру Лінне. Так-так, і тепер попрощаюсь.

Хельмер. Уже? А ця ваша робота, оце плетіння?

Фру Лінне *(бере роботу)*. Так, дякую. Мало не забула.

Хельмер. То ви ще й плетете?

Фру Лінне. Буває.

Хельмер. Знаєте, ви б краще вишивали.

Фру Лінне. Вишивати? Чому?

Хельмер. Набагато краще. Бачите: тримати роботу ось так, лівою рукою, а правою роблять стібки... ось так... легкими, вільними рухами... Чи не так?

Фру Лінне. Так, здається...

Хельмер. Плетіння, навпаки, не може бути красиве; завжди якось незграбно. Погляньте: ці стиснені руки... ці спиці — то вгору, то вниз... якась китайщина... О яке чудове шампанське там подавали!

Фру Лінне. Ну, прощай, Норо, і не опирайся більше.

Хельмер. Добре сказано, фру Лінне!

Фру Лінне. На добраніч, пане директоре.

Хельмер *(проводжаючи її до дверей)*. На добраніч, на добраніч. Сподіваюсь, благополучно дійдете додому? Я б залюбки ... та вам недалеко. На добраніч.

Фру Лінне йде, він замикає за нею двері і повертається.

Ну, нарешті спровадили! Страшенно нудна особа.

Нор а. Ти дуже втомився, Торвальде.

Хель мер. Ані трохи не втомився.

Нор а. І спати не хочеш?

Хель мер. Зовсім ні. Навпаки, я дуже збуджений. А ти? Так, у тебе дуже втомлений і сонний вигляд.

Нор а. Так, я дуже втомилась. І скоро засну.

Хель мер. От бачиш! Отже, я добре зробив, що ми не залишилися ще.

Нор а. О, ти все добре робиш.

Хель мер *(цілуючи її в лоб)*. Ну от, жайворонок заговорив по-людському. А ти помітила, як Ранк був сьогодні збуджений?

Нор а. Справді? Хіба? Мені не довелося з ним поговорити.

Хель мер. І мені майже також. Та я давно не бачив його в такому піднесеному настрої. *(Дивиться на неї якусь хвилину, потім підходить до неї ближче.)* Гм!.. Однак, як чудесно знову опинитись у себе вдома. Ах ти, чарівна, юна красуне!

Нор а. Не дивися на мене так, Торвальде.

Хель мер. Що? Мені не можна дивитися на моє неоціненне багатство? На всю цю чарівну красу, яка належить мені, мені одному, вся цілком!

Нор а *(переходячи на другий бік столу)*. Не треба так говорити зі мною сьогодні.

Хель мер *(йдучи за нею)*. У твоїй крові все ще кипить тарантела, як подивлюся. І тому ти ще чарівніша... Чуєш?... Гості вже розходяться. *(Стишеним голосом.)* Норо... скоро в домі все зтихне.

Нор а. Сподіваюсь.

Хель мер. Чи не так, моя кохана? О, знаєш, коли я буваю з тобою у товаристві, — знаєш, чому я так мало розмовляю з тобою, тримаюсь від тебе якнайдалі, лише потай поглядаю на тебе?.. Знаєш чому? Тому що я уявляю собі, ніби ти моя таємна любов, ніби ми з тобою одружені потай і ніхто навіть не підозрює, що між нами щось є.

Нор а. Так-так-так, адже я знаю, що всі твої думки про мене.

Хель мер. А коли ми збираємося йти і я накидаю шаль на твої ніжні, юні плечі... на цей дивний вигин шії... Я уявляю собі, що ти моя юна наречена... то ми просто з-під вінця... що я вперше приведу тебе зараз у свій дім... вперше залишуся з тобою сам... один з тобою, моя юна, трепетна красо! Весь цей вечір у мене не було іншої думки, іншого

бажання, крім тебе. Коли я побачив, як ти кружляєш і вабиш у тарантелі... в мене кров закипіла... я не міг більше... Тому я й забрав тебе звідти так рано...

Н о р а. Іди, Торвальде... Залиш мене. Я не хочу.

Х е л ь м е р. Що це значить? Ти мене дратуєш, дитинко Норо?.. Не хочу?.. Чи я тобі не чоловік?..

Стук у вхідні двері.

Н о р а *(здригаючись)*. Чуєш?

Х е л ь м е р *(повертаючись)*. Хто там?

Р а н к *(за дверима)*. Це я. Можна на хвилинку?

Х е л ь м е р *(тихо, з досадою)*. І що йому тепер потрібно? *(Голосно.)* Зараз. *(Іде — відмикає двері.)* Це добре, що ти не пройшов повз нас.

Р а н к. Я ніби почув твій голос, от і захотілося забігти до вас. *(Окинувши кімнату швидким поглядом.)* М-так, ці милі, знайомі місця. Гарно у вас тут, затишно, у вас обох.

Х е л ь м е р. Здається, тобі і нагорі було сьогодні гарно, затишно.

Р а н к. Чудово. А чому б ні? Чому б не взяти від життя все, що воно дає? У кожному разі — скільки можна і доки можна. Вино було прекрасне...

Х е л ь м е р. Особливо шампанське!..

Р а н к. І ти помітив? Просто не віриться, скільки я міг влити в себе.

Н о р а. Торвальд також випив сьогодні багато шампанського.

Р а н к. Справді?

Н о р а. Так, а після цього він завжди в чудовому настрої.

Р а н к. Ну й що ж, чому б і не випити разок увечері, після проведеного з користю дня?

Х е л ь м е р. Проведеного з користю? Цим я, на жаль, не можу похвалитись.

Р а н к *(плескаючи його по плечу)*. А я ось можу!

Н о р а. Лікарю Ранке, ви, певно, робили сьогодні якесь наукове дослідження?

Р а н к. Саме так.

Х е л ь м е р. Те-те-те! Маленька Нора говорить про наукові дослідження?

Н о р а. І можна привітати — з успіхом?

Р а н к. М-так, можете.

Н о р а. Отже, домоглися хорошого результату?

Р а н к. Найкращого, і для лікаря, і для пацієнта — упевненості.

Н о р а *(швидко, дотитливо)*. Упевненості?

Р а н к. Цілковита впевненість. Ну, і як не випити після цього?

Н о р а. Так, ви правильно зробили, докторе.

Х е л ь м е р. І я те саме скажу. Тільки б тобі не довелося розраховуватись за це завтра.

Р а н к. Ну, в цьому житті даремно нічого не дається!

Н о р а. Докторе Ранк, ви, мабуть, охочий до маскарадів?

Р а н к. Так, якщо багато забавних масок...

Н о р а. Слухайте ж, як нам з вами вбратися наступного разу?

Х е л ь м е р. Ах ти, вітрогонка! Ти вже думаєш про наступний раз?

Р а н к. Нам з вами? Зараз скажу. Вам — пестункою щастя...

Х е л ь м е р. А ти придумай вбрання, яке б ясно виразило цю думку.

Р а н к. Хай твоя дружина з'явиться такою, якою завжди і в усьому буває...

Х е л ь м е р. Оце влучно сказано. Ну, а ти придумав, як ти з'явишся?

Р а н к. Так, друже мій, це в мене вирішено.

Х е л ь м е р. Ну?

Р а н к. На наступному маскарадї я з'явлюся невидимкою...

Х е л ь м е р. Оце так вигадка!

Р а н к. Є така велика чорна шапка, — чи ти не чув про шапку-невидимку? Варто надіти її — і людини наче й не було...

Х е л ь м е р (*приховуючи посмішку*). Так, це так.

Р а н к. Але я зовсім забув, для чого, власне, зайшов. Хельмере, дай-но мені сигару з гаванських, найтемнішу.

Х е л ь м е р. Із задоволенням. (*Пропонує портсигар.*)

Р а н к (*бере одну і зрізує кінчика*). Дякую.

Н о р а (*запалюючи сірника*). А мені дозвольте запропонувати вам вогнику.

Р а н к. Дякую вам. (*Вона тримає перед ним сірника, і він запалює.*) І прощайте!

Х е л ь м е р. Прощай, прощай, друже!

Н о р а. Спокійного сну, докторе Ранк.

Р а н к. Дякую за побажання.

Н о р а. Побажайте мені того ж самого.

Р а н к. Вам? Ну, якщо ви хочете — спокійного сну. І дякую за вогник. (*Киває їм обом і йде.*)

Х е л ь м е р (*напівголосно*). Добре підпив.

Н о р а (*неуважно*). Мабуть, що так.

Х е л ь м е р виймає з кишені ключі і йде до передпокою.

Торвальде... Навіщо ти?

Хельмер. Треба спорожнити скриньку. Вона вже повна місця не вистачить для вранішніх газет.

Нора. Ти хочеш працювати вночі?

Хельмер. Ти знаєш, що не хочу... Що це? Тут хтось порався із замком!

Нора. Із замком?

Хельмер. Так, звичайно. Що ж це там застряло? І можна припустити, щоб...

Служниця... Тут зламана шпилька, Норо, твоя шпилька!

Нора (*швидко*). О, то це, мабуть, діти...

Хельмер. Ну, їх треба відучити від цього. Гм!.. Гм!.. Ну, відчинив-таки. (*Виймає із скриньки листи й гукає на кухню.*) Елене! Елене! Треба погасити лампу в передпокої. (*Заходить до кімнати й замикає двері в передній, показуючи Норі паку листів.*) Бачиш, скільки набралось! (*Перебираючи листи.*) Це що таке?

Нора (*біля вікна*). Лист! Не треба, не треба, Торвальде!

Хельмер. Дві візитні картки від Ранка.

Нора. Від доктора Ранка?

Хельмер (*дивиться на них*). «Доктор медицини Ранк». Зверху лежали; мабуть, він засунув їх, виходячи.

Нора. На них щось написано?

Хельмер. Над ім'ям угорі чорний хрест. Глянь. Що за жахлива фантазія! Ніби повідомляє про власну смерть.

Нора. Так воно і є.

Хельмер. Що? Ти що-небудь знаєш? Він тобі говорив щось?

Нора. Так. Одного разу ми одержимо ці картки, він, значить, попрощався з нами. Тепер замкнеться вдома і помре.

Хельмер. Мій бідний друже!.. Я так і знав, що мені не надовго пощастить зберегти його. Але щоб так скоро... І сховається від усіх, мов пораненій звір...

Нора. Чому судилось бути — то краще без зайвих слів. Адже так, Торвальде?

Хельмер (*ходить сюди туди*). Ми так зжилися з ним. Я не можу уявити собі, що його не буде. Він, його страждання, його самотність створювали якесь легке туманне тло для нашого яскравого, мов сонце, щастя... Ну, а може, воно й на краще. Для нього, в усякому разі. (*Зупиняється.*) Та, мабуть, і для нас, Норо. Тепер ми з тобою будемо самі — цілком одне для одного. (*Обнімаючи її.*) Моя кохана. Мені все здається, що я не досить міцно тримаю тебе. Знаєш, Норо... Не раз мені хотілося, щоб тобі загрожувало неминуче лихо і щоб я міг поставити на карту своє життя і кров — і все, все заради тебе.

Н о р а *(звільняючись, твердо, рішуче)*. Прочитай-но твої листи, Хельмере.

Х е л ь м е р. Ні-ні, не сьогодні. Я хочу бути з тобою, зіронько моя, — у тебе.

Н о р а. Знаючи, що друг твій помирає?

Х е л ь м е р. Ти маєш рацію. Це знервувало нас обох. У наші стосунки проникло щось некрасиве — думка про смерть. Треба спочатку звільнитися від цього. Поки що — розійдемося кожне до себе.

Н о р а *(обвиваючи його шию руками)*. Торвальде... На добраніч. На добраніч.

Х е л ь м е р *(цілуючи її в лоб)*. На добраніч, моя співуча пташко. Спи спокійно, Норо. Тепер я прочитаю листи. *(Йде з листами до кабінету і зачиняє за собою двері.)*

Н о р а *(з блукливим поглядом, хитаючись, ходить по кімнаті, хапає доміно Хельмера, накидає на себе і шепоче швидко, хрипко, уривчасто)*. Ніколи більше його не побачу. Ніколи. Ніколи. Ніколи. *(Накидає на голову шаль.)* І дітей також ніколи не побачу. І їх також. Ніколи. Ніколи. Ніколи... О-о! Прямо в темну, крижану воду... в бездонну глибину... О-о! Скоріше б уже кінець, скоріше б... Ось тепер він узяв листа... читає... Ні-ні, ще не читає... Торвальде, прощай! І ти, і діти... *(Хоче кинутися до передпокою.)* Цієї ж хвилини двері кабінету розчиняються, і на порозі заявляється Хельмер з розкритим листом.

Х е л ь м е р. Норо!

Н о р а *(голосно скрикує)*. Га!

Х е л ь м е р. Що це? Ти знаєш, що в цьому листі?

Н о р а. Знаю. Пусти мене! Дозволь мені піти!

Х е л ь м е р *(стримуючи її)*. Куди ти?

Н о р а *(намагаючись вирватись)*. І не думай рятувати мене, Торвальде,

Х е л ь м е р *(відсахнувшись)*. Правда! Тож правда, що він пише? Жах! Ні-ні!

Неможливо, щоб це була правда,

Н о р а. Це правда. Я любила тебе над усе на світі.

Х е л ь м е р. Ах, іди ти із своїми дурними вивертами!

Н о р а *(ступивши до нього)*. Торвальде!..

Х е л ь м е р. Нещасна... Що ти наробила?!

Н о р а. Дозволь мені піти. Не можна, щоб ти відповідав за мене, ти не повинен брати цього на себе.

Х е л ь м е р. Без комедій! *(Замикає двері до передпокою на ключ.)* Ні з місця, доки не даси мені відповіді. Ти розумієш, що ти наробила? Відповідай! Ти розумієш?

Н о р а (*дивиться йому в очі і говорить із нерухомим обличчям*). Так, тепер починаю розуміти — цілком.

Х е л ь м е р (*ходить по кімнаті*). О, яке страшне пробудження! Всі оці вісім років... вона, моя радість, моя гордість... була лицемірна, брехлива... гірше, гірше... злочинниця! О, яка бездонна прірва бруду, потворства! Тьху! Тьху!

Н о р а мовчить, як і раніше, не відводячи погляду, дивиться на нього.

(*Зупиняючись перед нею.*) Я повинен був передчувати, що завжди може трапитися щось подібне, повинен був передбачити це. Легковажні принципи твого батька... Мовчи! Усі його легкодумні принципи перейшли до тебе у спадщину. Ні релігії, ні моралі, ні почуття обов'язку... О, як мене покарано за те, що я подивився тоді на цю справу крізь пальці. Заради тебе. І ось як ти мені віддячила!

Н о р а. Так, ось як.

Х е л ь м е р. Ти зруйнувала все моє щастя, занастила все моє майбутнє. Страшно подумати! Я в руках безчесної людини. Вона може зробити зі мною, що захоче, вимагати від мене. що завгодно, наказувати мені, підганяти мене, як їй захочеться. Я писнути не посмію. І впасти в таку яму, загинути отак через легковажну жінку!

Н о р а. Коли мене не буде на світі, ти вільний.

Х е л ь м е р. Ах, без фокусів! І у твого батька завжди були наготові такі фрази. Яка мені буде користь від того, що тебе не буде на світі, як ти кажеш? І найменшої! Він однак може почати справу. А коли він це зробить, мене, певно, запідозрять у тому, що я знав про твій злочин. Певно, подумають, що за твоєю спиною стояв я сам, що це я тебе так навчив! І за все це я можу дякувати тобі! А я носив тебе на руках весь час. Чи ти розумієш тепер, що ти мені наробила?

Н о р а (*в холодному спокої*). Так.

Х е л ь м е р. Це так неймовірно, що я просто отямитися не можу. Але ж треба якось виплутатися. Зніми шаль. Зніми, кажу тобі! Доведеться якось догодити йому. Справу треба залагодити за всяку ціну. А щодо наших стосунків, то про людей — усе мусить бути, як і було, але, розуміється, це тільки про людське око. Отже, ти залишишся вдома, це річ зрозуміла. Але дітей ти не будеш виховувати. Я не можу довірити їх тобі... О-о! І це мені доводиться говорити тій, яку я так любив і яку ще... Але цьому кінець. Тепер уже немає мови про щастя, а тільки про врятування залишків, уламків, декоруму!

Дзвінок у передпокої.

(Здригаючись.) Хто це? Так пізно. Невже треба ждати найжахливішого?.. Невже він?.. Сховайся, Норо! Удай із себе хвору!

Нора не рушає з місця, Хельмер іде і відчиняє двері до передпокою.

Служниця *(напіводягнена з передпокою)*. Лист пані.

Хельмер. Давай сюди. *(Хапає листа і зачиняє двері.)* Так, від нього. Ти не одержиш. Я сам прочитаю.

Нора. Прочитай.

Хельмер *(біля лампи)*. У мене ледве духу стає. Можливо, ми вже загинули, і ти, і я... Ні, треба ж дізнатися. *(Гарячково розриває конверт, пробігає очима кілька рядків, дивиться на вкладений у лист папірець і радісно вигукує.)* Норо!

Нора допитливо дивиться на нього.

Норо... Ні, дай прочитати ще раз... Так, так, так. врятований! Норо, я врятований!

Нора. А я?

Хельмер. І ти, звичайно. Ми обоє врятовані, і ти, і я. Глянь! Він повертає тобі твоє боргове зобов'язання. Пише, що розкаюється і шкодує... що в його долі щасливий поворот... Ну, та все одно, що він там пише. Ми врятовані, Норо! Ніхто тобі нічого не може зробити. Ах, Норо, Норо!.. Ні, спочатку знищити всю оцю гидоту. Подивись-но... *(Кидає погляд на розписку.)* Ні, і дивитись не хочу. Нехай це буде як сон для мене. *(Розриває на шматки і лист, і боргове зобов'язання, кидає в грубку і дивиться, як усе згорає.)* Ось так. Тепер і сліду не залишилось... Він писав, що ти зі святвечора... Ах, які ж це жахливі були три дні для тебе. Норо!

Нора. Я жорстоко боролася ці три дні.

Хельмер. І страждала, і не бачила іншого виходу, як... Ні, не треба й згадувати про весь цей жах. Будемо тепер лише радіти і повторяти: все минуло, минуло! Слухай же, Норо, ти ніби ще не розумієш, що все минуло? Що ж це таке... Ти ніби скам'яніла? Ах, бідна маленька Норо, я розумію, розумію. Тобі ще не віриться, що я тобі пробачив. Але я пробачив, Норо, присягаюсь. Я пробачив тобі все. Адже я знаю: все, що ти наробила, ти зробила з любові до мене.

Нора. Це правда.

Хельмер. Ти любила мене, як дружина повинна любити чоловіка. Ти не змогла тільки гарненько розібратись у засобах. Та невже ти гадаєш, що я менше любитиму тебе через те, що ти не здатна діяти самотійно? Ні-ні, сміло зіприся на мене, я буду тобі

порадником, керівником. Я не був би мужчиною, якби саме ця жіноча безпорадність не робила тебе вдвічі милішою в моїх очах. Ти не думай більше про ті різкі слова, які вивалились у мене у хвилину першого переляку, коли мені здалося, що все навколо мене рушиться. Я пробачив тобі, Норо. Клянусь тобі, я пробачив тобі.

Н о р а. Дякую тобі за твоє прощення. *(Іде у двері праворуч.)*

Х е л ь м е р. Ні, стривай... *(Зазираючи туди.)* Чого ти хочеш?

Н о р а *(з іншої кімнати)*. Скинути маскарадний костюм.

Х е л ь м е р *(біля дверей)*. Так-так, добре. І постарайся заспокоїтися, отямитись, моя бідна, налякана, співуча пташко. Обіпрись спокійно на мене, у мене широкі крила, щоб прикрити тебе. *(Ходить біля дверей.)* Ах, як у нас тут гарно, затишно, Норо. Тут притулок твій, тут я буду голубити тебе, як загнану горличку, яку врятував неущкодженою з пазурів яструба. Я зумію заспокоїти твоє бідне тремтливє серденько. Помаленьку це вдасться, Норо, повір мені. Завтра тобі все видаватиметься зовсім іншим, і незабаром все буде знову, як і раніше, мені не доведеться довго повторювати тобі, що я пробачив тобі. Ти сама відчуєш, що це так. Як ти можеш думати, що мені могло б тепер спасти на думку відштовхнути тебе або навіть хоч дорікнути у чомусь? Ах, ти не знаєш серця справжнього чоловіка, Норо. Чоловікові невимовно солодко і приємно відчувати, що він пробачив своїй дружині... пробачив щиро. Вона від цього ніби належить йому ще більше — стає його невід'ємним скарбом. Він ніби вдруге дає їй життя. Вона стає, так би мовити, і його дружиною і дитиною. І ти тепер будеш для мене і тим, і іншим, моє безпорадне, розгублене творіннячко. Не бійся нічого. Норо, будь тільки щира зі мною, і я стану твоєю волею, твоєю совістю... Що це? Ти не лягаєш? Переодяглася?

Н о р а *(у звичайному домашньому одязі)*. Так, Торвальде, переодяглася.

Х е л ь м е р. Та навіщо? В такий пізній час?..

Н о р а. Мені цієї ночі не заснути.

Х е л ь м е р. Але, дорога Норо...

Н о р а *(дивиться на свій годинник)*. Не так ще й пізно. Присядь, Торвальде. Нам з тобою є про що поговорити. *(Сідає коло столу.)*

Х е л ь м е р. Норо... що це? Цей застиглий вираз.

Н о р а. Сідай. Розмова буде довга. Мені треба багато чого сказати тобі.

Х е л ь м е р *(сідаючи коло столу напроти неї)*. Ти мене лякаєш. Норо. І я не розумію тебе.

Н о р а. Отож-бо й є. Ти мене не розумієш. І я тебе не розуміла... до сьогоднішнього вечора. Не перебивай мене. Ти тільки вислухай мене. Поквитаємося, Торвальде.

Хельмер. Що ти хочеш цим сказати?

Нора (*після короткої паузи*). Тебе не вражає одна річ, ось тепер, коли ми отак сидимо з тобою?

Хельмер. Що таке?

Нора. Ми одружені вісім років. Тобі не спадає на думку, що це ж уперше ми з тобою, чоловік з дружиною, сіли поговорити серйозно.

Хельмер. Серйозно... в якому розумінні?

Нора. Аж вісім років... більше... з першої хвилини нашого знайомства ми ні разу не обмінялися серйозними думками про серйозні речі.

Хельмер. Навіщо я з тобою говорив би про свої справи, яких ти все одно не могла б мені полегшити.

Нора. Я не кажу про справи. Я кажу, що ми взагалі ніколи не починали серйозної розмови, не бралися разом обмірковувати щось серйозне.

Хельмер. Але ж, люба Норо, хіба це було тобі до снаги?

Нора. От ми і дійшли до суті. Ти ніколи не розумів мене... До мене ставилися дуже несправедливо, Торвальде. Спочатку тато, потім ти.

Хельмер. Що! Ми обидва?.. Тоді як ми любили тебе більше, ніж будь-хто на світі!

Нора (*хитаючи головою*). Ви ніколи мене не любили. Вам тільки подобалось бути закоханими у мене.

Хельмер. Норо, що це за слова!

Нора. Та вже так воно і є, Торвальде. Коли я жила вдома, з татом, він викладав мені усі свої погляди, і в мене були ті самі, якщо ж у мене були інші, я їх приховувала, — йому б це не сподобалось. Він називав мене своєю лялечкою-дочкою, грався мною, як я своїми ляльками. Потім я потрапила до тебе в дім.

Хельмер. Що це за вислови, коли говориш про наш шлюб!

Нора (*твердо*). Я хочу сказати, що я з татових рук перейшла до твоїх. Ти все влаштовував за своїм смаком, і в мене став твій смак, або я тільки вдавала, що це так. — не знаю. Мабуть, і те й інше. Інколи бувало так, інколи так. Коли я озираюсь тепер назад, то мені здається, що я жила тут як той старець: мене годували й одягали, а моє діло було — розважати, забавляти тебе, Торвальде. Ось у чому полягало моє життя. Ти так влаштував, ти і тато дуже винні переді мною. Ваша вина, що з мене нічого не вийшло.

Хельмер. Норо! Яка дурниця! Яка невдячність! Хіба ти не була тут щаслива?

Нора. Ні, ніколи не була. Я тільки думала, що щаслива, а насправді ніколи не була.

Хельмер. Ти не була... не була щаслива!

Н о р а. Ні, тільки весела. І ти був завжди такий милий, ласкавий до мене. Але весь наш дім був тільки великий ляльковий дім. Я була тут твоєю лялькою, донькою. А діти були вже моїми ляльками. Мені подобалось, що ти грався, бавився зі мною, як їм подобалось, коли я граюсь і бавлюся з ними. У цьому, власне, й було наше подружнє життя, Торвальде.

Х е л ь м е р. Так, частина правди є в тому, що ти кажеш, хоч ти дуже перебільшуєш. Але тепер у нас усе буде інакше. Час забавок минув, настав час виховання.

Н о р а. Чийого? Мого чи дітей?

Х е л ь м е р. І твого, і дітей, дорога Норо.

Н о р а. Ах, Торвальде, не тобі виховати з мене справжню дружину собі.

Х е л ь м е р. І ти це говориш?

Н о р а. А я... Хіба я підготовлена виховувати дітей?

Х е л ь м е р. Норо!

Н о р а. Чи не сам ти щойно сказав, що не можеш довірити мені їхнє виховання?

Х е л ь м е р. У хвилину роздратування. Чи ж можна звертати на це увагу!

Н о р а. Ні, ти розсудив правильно. Ця справа не під силу мені. Треба спочатку вирішити інше. Я повинна виховати себе саму. І не в тобі шукати мені допомоги. Мені треба взятися за це самій. Тому я і йду від тебе.

Х е л ь м е р (*схоплюючись*). Що ти сказала?

Н о р а. Мені треба побути самій, щоб розібратися в самій собі і в усьому іншому. Тому я й не можу залишитись.

Х е л ь м е р. Норо! Норо!

Н о р а. І я піду негайно ж. Кристина, мабуть, дасть мені притулок...

Х е л ь м е р. Ти не при своєму розумі! Хто тобі дозволить! Я забороняю.

Н о р а. Тепер даремно забороняти мені будь-що. Я візьму з собою лише своє. Від тебе нічого не візьму, ні тепер, ні опісля.

Х е л ь м е р. Що ж це за безумство!

Н о р а. Завтра я поїду додому... Тобто до мого рідного міста. Там мені буде легше влаштуватися.

Х е л ь м е р. Ах ти, засліплене, недосвідчене створіння!

Н о р а. Треба ж коли-небудь набувати досвіду, Торвальде.

Х е л ь м е р. Покинути дім, чоловіка, дітей! І не подумаєш про те, що скажуть люди?

Н о р а. На це мені нічого звертати увагу. Я знаю тільки, що мені це потрібно.

Х е л ь м е р. Ні, це обурливо! Ти можеш так зневажати найсвятіші свої обов'язки?

Н о р а. Що ти вважаєш найсвятішими моїми обов'язками?

Х е л ь м е р. І це ще треба пояснювати тобі? Чи в тебе немає обов'язків перед твоїм чоловіком і перед твоїми дітьми?

Н о р а. У мене є й інші, також священні.

Х е л ь м е р. Немає в тебе таких! Які ж це?

Н о р а. Обов'язки перед собою.

Х е л ь м е р. Ти передусім дружина й мати.

Н о р а. Я в це більше не вірю. Я гадаю, що передусім я людина, так само, як і ти, — або принаймні повинна стати людиною. Знаю, що більшість буде на твоєму боці, Торвальде, і що в книжках пишуть у цьому ж дусі. Але я не можу більше заспокоїтись на тому, що говорить більшість і що пишуть у книжках. Я повинна сама подумати про ці речі і спробувати розібратися в них.

Х е л ь м е р. Наче твоє становище у власному домі не виразне і без того? Та хіба в тебе немає надійного керівництва у цих справах? Немає релігії?

Н о р а. Ах, Торвальде, я ж зовсім не знаю, що таке релігія.

Х е л ь м е р. Що це ти таке говориш?!

Н о р а. Я знаю тільки те, що казав мені пастор Хансен, коли я прийшла на конфірмацію. Він казав, що релігія є те й оте. Коли я звільнюся від усіх цих пут, залишуся сама, я розберусь і в цьому. Я хочу перевірити, чи правду говорив пастор Хансен, або, в крайньому випадку, чи може це бути правдою для мене.

Х е л ь м е р. Ні, це просто нечувано з боку такої молоденької жінки! Але коли тебе не може напоумити релігія, то дай мені зачепити хоч твою совість. Адже моральне почуття у тебе є?

Н о р а. Знаєш, Торвальде, на це нелегко відповісти. Я, правду кажучи, і цього не знаю. Я почуваюся, як у лісі, в усіх цих питаннях. Знаю тільки, що я зовсім інакше думаю про все, ніж ти. Мені ось кажуть, ніби і закони зовсім не те, що я думала. Але щоб ці закони були правильні — цього я ніяк не збагну. Виявляється, що жінка не має права помилувати свого вмираючого старого батька, не має права врятувати життя чоловікові! Цьому я не вірю.

Х е л ь м е р. Ти міркуєш, як дитина. Не розумієш суспільства, у якому живеш.

Н о р а. Так, не розумію. От і хочу придивитися до нього. Мені треба з'ясувати для себе, хто мав рацію — суспільство чи я.

Х е л ь м е р. Ти хвора, Норо. У тебе гарячка. Я навіть починаю думати, що ти божеволієш.

Нора. Ні, ніколи ще я не була так при своєму розумі і добрій пам'яті, як зараз.

Хельмер. І ти при своєму розумі і добрій пам'яті кидаєш свого чоловіка і своїх дітей?

Нора. Так.

Хельмер. Тоді залишається гадати одне.

Нора. А саме?

Хельмер. Що ти мене більше не любиш.

Нора. Так, у цьому якраз уся справа.

Хельмер. Норо... І ти це говориш!

Нора. О, мені самій боляче, Торвальде. Ти був завжди такий добрий до мене, але я нічого не можу тут вдіяти. Я більше тебе не люблю.

Хельмер (*ледве стримуючи себе*). І це ти також вирішила при своєму розумі і добрій пам'яті?

Нора. Так, цілком розсудливо. Тому я й не хочу тут залишатися.

Хельмер. І ти можеш також пояснити мені причину, чому я втратив твою любов?

Нора. Так, можу. Це сталося сьогодні ввечері, коли диво примусило себе чекати. Я побачила, що ти не той, за кого я тебе вважала.

Хельмер. Скажи ясніше, я зовсім тебе не розумію.

Нора. Я терпляче чекала цілих вісім років. Господи, адже я знала, що дива бувають не щодня. Та ось на мене впав цей жах і в мене засвітилась тверда певність: тепер станеться диво. Доки лист Кrogстада лежав там, у мене й на думці не було, щоб ти міг пристати на його умови. Я була твердо впевнена, що ти скажеш йому: «Розголошуйте справу на цілий світ!» А коли б це сталося...

Хельмер. Ну, що ж тоді? Коли б я віддав на ганьбу та наругу свою власну дружину!..

Нора. Коли б це сталося... я непохитно вірила, що ти виступиш вперед і візьмеш усе на себе — скажеш: винен — я.

Хельмер. Норо!

Нора. Ти хочеш сказати, що я ніколи не погодилася б прийняти від тебе таку жертву? Звісно, ні. Але яку вагу мали б мої запевнення, порівнюючи з твоїми?.. Ось те диво, якого я чекала з таким трепетом. А щоб не припустити його, я хотіла покінчити з собою.

Хельмер. Я б з радістю працював для тебе дні і ночі, Норо... терпів би горе й злигодні заради тебе. Але хто ж пожертвує навіть для коханої людини своєю честю?

Нора. Сотні тисяч жінок жертвували.

Хельмер. Ах, ти міркуєш і говориш, як нерозумна дитина.

Нора. Хай так. Але ти міркуєш і говориш не так, як та людина, яку я могла б любити. Коли в тебе минув страх — не за мене, а за себе, — коли вся небезпека для тебе минула, з тобою ніби нічого й не трапилось. Я залишилась, як і раніше, твоєю пташкою, жайворонком, лялечкою, з якою тобі тільки належить бути ще обережнішим, якщо вона виявилась такою тендітною, немічною. *(Підводиться.)* Торвальде, в ту хвилину я зрозуміла, що я всі ці вісім років жила з чужим чоловіком і прижила з ним трьох дітей... О-о, не можу навіть згадувати про це! Так би й розірвала себе на шматки!

Хельмер *(притихлим голосом)*. Бачу, бачу... Справді, між нами лягла безодня... Але хіба її не можна заповнити, Норо?

Нора. Така, яка я тепер, — я не можу бути тобі дружиною.

Хельмер. У мене вистачить сили стати іншим.

Нора. Можливо — якщо у тебе заберуть ляльку.

Хельмер. Розлучитись... розлучитися з тобою!.. Ні, ні, Норо, — уявити собі не можу.

Нора *(іде праворуч)*. Це ще більше підтверджує, що так мусить бути. *(Повертається з верхнім одягом і невеличким саквояжем у руках, який кладе на стілець біля столу.)*

Хельмер. Норо, Норо, не зараз! Почекай хоч до ранку.

Нора *(одягаючи манто)*. Я не можу ночувати у чужої людини.

Хельмер. А хіба ми не могли б тут жити як брат із сестрою?

Нора *(зав'язуючи стрічки капелюха)*. Ти добре знаєш — довго так не може тривати... *(Накидає шаль.)* Прощай, Торвальде. Я не буду прощатися з дітьми. Я знаю, вони в кращих руках, ніж мої. Така матір, як я тепер, їм не потрібна.

Хельмер. Але колись, Норо... коли-небудь?

Нора. Як я можу знати? Я зовсім не знаю, що з мене вийде.

Хельмер. Але ти моя дружина і тепер, і в майбутньому — якою б ти не стала.

Нора. Слухай, Торвальде... Коли дружина кидає чоловіка, як я, то він, як я чула, за законом вільний від усіх зобов'язань щодо неї. Я, в будь-якому разі, звільняю тебе зовсім. Ти не вважай себе зобов'язаним нічим, як і я не буду. Ми обоє повинні бути цілком вільні. Ось твоя обручка. Віддай мені мою.

Хельмер. Ще й це?

Нора. І це.

Хельмер. Ось.

Нора. Так. Тепер усе скінчено. Ось я покладу сюди ключі. Служниця знає все — що і як у домі — краще за мене. Завтра, коли мене не буде, Кристина прийде зібрати речі, які я привезла з собою з дому. Хай мені їх надішлють.

Хельмер. Звичайно, звичайно! Норо, ти не згадаєш про мене ніколи?

Нора. Ні, я, мабуть, часто буду згадувати і тебе, і дітей, і дім.

Хельмер. Можна мені писати тобі, Норо?

Нора. Ні... Ніколи. Цього не можна.

Хельмер. Але ж треба буде посилати тобі...

Нора. Зовсім нічого, нічого.

Хельмер. Допомогати тобі при потребі.

Нора. Ні, кажу тобі. Нічого я не візьму від чужої людини.

Хельмер. Норо... Невже я назавжди залишуся для тебе чужим?

Нора *(бере свій саквояж)*. О Торвальде, для цього потрібно, щоб сталося найбільше диво!

Хельмер. Скажи яке?

Нора. Для цього і ти, і я — ми обоє повинні змінитися настільки... Ні, Торвальде, я більше не вірю в дива!

Хельмер. А я хочу вірити! Кажи, кажи, яке? Змінитися так, щоб?..

Нора. Щоб наше співжиття могло стати шлюбом. Прощай. *(Йде через передпокій)*.

Хельмер *(падає на стілець біля дверей і закриває обличчя руками)*. Норо! Норо! *(Озирається і підводиться.)* Порожньо, її тут уже немає. *(Промінь надії осяває його обличчя.)* Але — найбільше диво?

Знизу чути, як зачиняються ворота.

(Переклад О. Новицького)

Тев'є-молочар

АЗ НЕДОСТОЙНИЙ

Лист Тев'є-молочара до автора

Моєму улюбленому і дорогому другу, ребе¹ Шолом-Алейхему, — дай бог здоров'я і достатку вам з дружиною і дітьми! Нехай супроводжують вас радість і втіха усюди і скрізь, куди б ви не звернули стопи свої, — навіки амінь!

«Аз недостойний», — маю сказати я, висловлюючись словами праотця нашого Якова, з якими він звернувся до господа бога, збираючись в похід проти Ісава²... Але, можливо, це не так уже й доречно, — вибачайте, будь ласка: людина я проста, ви, звичайно, знаєте більше за мене, — годі й говорити! Живеш, прости господи, в селі, грубішаєш, нема коли ані в книгу заглянути, ані главу зі Священного писання повторити... Щастя ще, що влітку, коли в Бойберик на дачі з'їжджаються єгупецькі багатії³, можна коли-не-коли зустрітися з освіченою людиною, почути мудре слово. Повірте, згадувати про ті дні, коли ви жили неподалік від мене в лісі й вислуховували мої дурні вигадки, мені дорожче за будь-який заробіток! Не знаю, чим я заслужив, що ви вовтузитеся з таким маленьким чоловічком, як я, пишете мені листи та ще збираєтеся виставити моє ім'я в книзі, піднести мене як ласу страву, немов би я був казна хто! Чи не повинен я вигукнути: «Аз недостойний!..» Щиро кажучи, я вам справді відданий друг, дай мені бог хоча б соту частку того, що я бажаю вам! Ви, я думаю, і самі могли бачити, як я намагався заради вас ще в ті добрі часи, коли ви знімали велику дачу, — пам'ятаєте? Чи не купив я вам за півсотні корову, яку і дешево за п'ятдесят п'ять рублів не купиш. А що вона на третій день здохла, так я ж не винен! Адже ось друга корова, яку я для вас купив, теж здохла!.. Ви самі чудово знаєте, як це мене засмутило, я прямо-таки голову тоді втратив! Чи не я намагався доправляти вам все, що є найкращого, хай допоможе так бог мені і вам в прийдешньому Новому році, щоб було у вас, як у молитві сказано: «Обнови дні наші, яко давнину...» А мені хай допоможе

господь в моїй справі! Щоб і я, і коняка моя були здорові, щоб корови давали багато молока, щоб я і надалі міг служити вам вірою і правдою і доправляти сир і масло вам і єгупецьким багатіям, хай їм бог дарує удачу у справах і всього найкращого. А що стосується вашої праці і пошани, яку ви мені виявляєте своєю книгою, то я ще раз повторюю: «Аз недостойний!» Чи не забагато честі для мене, щоб весь світ раптом дізнався, що по той бік Бойберіка, неподалік Анатовки, живе людина на ім'я Тев'є-молочар? Однак ви, мабуть, знаєте, що робите, вчити вас уму-розуму мені не доводиться; як писати, вам видніше, а в усьому іншому цілком покладаюся на ваш благородний характер: вже ви, я сподіваюся, постараетесь там в Єгупці, щоб мені від цієї книжки дещо перепало. Зараз це, знаєте, було б дуже до речі: я незабаром почну думати про весілля — дочку треба заміж видати. А якщо господь, як ви говорите, дарує життя, то, мабуть, і двох відразу... А поки бувайте здорові і завжди щасливі, як бажає вам від щирого серця ваш кращий друг Тев'є.

Агов! Головне забув! Коли книжка буде готова і ви надумаєте вислати мені трохи грошей, будьте ласкаві відправити їх в Анатовку на ім'я тамтешнього різника. У мене взимку два поминальних дні: один восени, незадовго до Покриву, а інший ближче до зими, — так що ці дні я проводжу в місті. А просто листи можете надсилати прямо в Бойберик на моє ім'я. Пишіть так: «Передати пану Тевлу, молочному єврею».

ВЕЛИКА УДАЧА

Дивовижна історія про те, як Тев'є-молочар, бідний єврей, обтяжений великою сім'єю, раптом забагатів завдяки щасливій пригоді, про яку варт написати цілу книжку.

Розповів її сам Тев'є, і вона тут переказується слово в слово.

З багна підійма бідняка,
Із сміття підносить злидаря.

(Псалтир, СХІІІ)

Коли вже судилася, чуєте, пане Шолом-Алейхем, велика удача, то вона приходить сама до хати. І не потрібні тут зовсім ні розум, ні вміння. А коли, крий боже, навпаки, то можете хоч луснути, вам це допоможе, як мертвому припарки. Як то кажуть: «Немає ради проти норовистого коня», — людина тяжко працює, поневіряється, хоч лягай, прости господи, і вмирай! Аж гульк — не знати, звідки воно береться, — щастя насуває з усіх боків. Як у Біблії сказано: «Щастя і порятунок будуть іудеям». Пояснювати вам цього не треба, але означає воно, що людина, поки є душа в тілі, поки ще живчик б'ється, не

повинна втрачати надії. Я пересвідчився в цьому з власного досвіду, з того, як господь бог привів мене до моєї теперішньої професії. Бо справді, чого це я з доброго дива раптом почав продавати сир і масло, коли навіть бабка моєї бабусі ніколи не торгувала молочними продуктами? Слово честі, варто, щоб ви вислухали про цю пригоду з початку до кінця. Я сяду на хвилинку отут коло вас на травичці, нехай моя шкапа тим часом попасеться. Як то кажуть: вона теж створіння боже.

Одне слово, це було на зелені свята⁴, чи ні, щоб не збрехати, тижнів зо два перед святами. А втім, може, тижнів зо два після свят. Майте на увазі, що вже проминуло, щоб не збрехати, років з дев'ять чи десять, а може, ще й з гаком. Був я тоді, бачте, зовсім не той, що тепер, тобто таки той самий Тев'є, а проте не той.

Як то кажуть: та сама Хівря, тільки інакше зачесана. Спитаєте, чим саме? Я був тоді злидар, бідний, як миша, хоч, правда, мені ще й тепер дуже далеко до багатія. Того, що мені бракує до мільйонів Бродського⁵, ми могли б удвох побажати собі заробити цього літа до осені. Але проти минулого я тепер, хвалити бога, заможна людина: маю власного коника й візок, дві корівчини, які, півроку, дояться, та ще одну, що ось-ось отелиться. Є, не прогнівити бога, сир і масло, і маю щодня свіжу сметану власного виробу, бо всі ми працюємо, ніхто не байдикує. Моя жінка, дай їй боже здоров'я, доїть корів, діти виварюють глечики, збивають масло, а я сам, ось як бачите, їду собі щоранку на базар, заходжу до кожної дачі в Бойберіку, бачуся з тим, з іншим, — з усіма найбільшими хазяїнами з Єгупця. Погломониш трохи з людиною і почуваєш, що й ти не з останніх на світі, не якийсь там кравчик, що і в тебе, як то кажуть, не качан капусти на плечах. Ну, а в суботу і казати нічого! Сиджу собі поважно, наче князь, заглядаю в яку-небудь книжку, повторюю розділ з «П'ятикнижжя» і коментарі до нього, читаю «Повчання батьків»⁶, псалтир, те, се, п'яте, десяте... Ви дивитесь на мене, пане Шолом-Алейхем, і при цьому, певно, думаєте собі: «Е, оцей Тев'є таки не гвіздком у тім'я битий!..»

Одне слово, про що ж я почав розповідати? Ага, був я, значить, тоді, з ласки божої, серед бідняків бідняк, тричі на день подихав з голоду разом із жінкою і дітьми. Працював я тяжко, як віл, возив колоди з лісу на вокзал, повні вози, хочете — вірте, хочете — не вірте, за два злоти на день, та й то не щодня мав цей заробіток... І з такими заробітками спробуй нагодуй, нівроку, повну хату голодних ротів, дай боже їм усім здоров'я, та ще прохарчуй коняку, яка не хоче знати, що там у коментарях до Біблії з цього приводу сказано. їй давай жувати щодня — і все. Але ж на те є бог на небі! Адже він, як то кажуть, «живить і пильнує всіх», — править світом розумно й мудро. Побачив він, як я мучуся, здобуваючи шматок хліба, й звертається до мене: «Ти ж, мабуть, гадаєш, Тев'є, що вже

кінець усьому, світ гине, земля горить під ногами? Фе, ти великий дурень, Тев'є! Ось побачиш, як доля, коли бог тільки схоче, за одну мить обернеться наліво кругом — і враз стане світло в усіх найтемніших закутках». Все виходить саме так, як ми кажемо в молитві: «Кого буде піднесено, а кого принижено», — хто їде каретою, а хто пішки чимчикує. Головне — це сподівання! Людина повинна мати надію, тільки надію, ну, а що тим часом поневіряєшся, просвітку не бачиш? На те ж ми євреї — недарма нам так заздрить цілий світ... До чого це я веду? Це я з приводу того, як господь повівся зі млою, таки просто диво дивне, можете послухати.

Одного разу влітку, присмерком, їду я собі лісом, вертаюсь назад додому уже порожняком, без колод; голова в мене затуркана, на серці гірко й тоскно: кобила, бідолашна, ледве плентається, хоч бий її, хоч гвалт кричи.

— Повзи, — кажу, — неборако, лізь у домовину разом зі мною, знай і ти, коли вже працюєш конем у Тев'є, що то є піст у такий довгий літній день!

Навколо тиша, кожне ляскання батога відлунюється в лісі; сідає сонце, день згасає. Тіні дерев стають довгі-предовгі, починає сутеніти, і сум огортає серце. Різні думки і спогади лізуть у голову; постаті всіляких людей, давно вже померлих, виринають в пам'яті; а тут іще пригадую про свою домівку — лишенько мені! У хаті темно, тоскно; дітоньки, дай їм боже здоров'я, голі й босі, виглядають, бідолашні, чи не їде тато-неборака, може, привезе свіжого хлібця чи калача; а вона, стара моя, — звісно, баба, — буркотить: «Дітей мусила йому наплодити, та ще семеро, хоч бери, хай бог милує, і кинь їх живцем у воду!» Приємно слухати такі слова? Адже ми тільки люди, словами шлунка не наситиш; з'їси шматок оселедця, хочеться чаю, а до чаю треба цукру, а цукор, як ви кажете, у Бродського!

«За те, що немає скибки хліба, — каже моя жінка, — шлунок нам пробачить, але без склянки чаю я вранці зовсім як мертва: дитина цілу ніч ссе, всі соки вже виссала!»

Тим часом згадуєш, що ти євреї: вечірня молитва, як то кажуть, таки не ведмідь, до лісу не втече, але помолитися треба. Хоч, правду кажучи, як тут помолишся, якщо саме під час молитви, коли треба стояти непорушно — витівки нечистої сили! — коняка раптом зривається з місця і мчить стрімголов вперед. Доводиться бігти за нею, натягаючи віжки, нашвидку наспівуючи при цьому: «Бог Авраама, бог Ісаака і бог Іакова...»⁷. Гарна молитва, нічого казати! А тут, як на зло, хочеться якраз молитися палко, від щирого серця, може, трохи полегшає на душі...

Одне слово, біжу я отак за підводою і проказую молитву вголос на гарний мотив, як у синагозі перед амвоном: «Господь годує все живе від щедрот своїх, виконує

обітницю перед смертними» — навіть перед тими, що життя їх, як чорна могила. «Ой, — думаю собі, — живемо ми всі, як у могилі! Ой, поневіряємось як! Не так, як ті, приміром, єгупецькі багатії, що живуть ціле літо в Бойберіку на дачах, їдять, і п'ють, і купаються в розкошах. Ой владико небесний, за що мене так покарано? Я ж, здається, людина, як і всі люди. Гвалт, боже милосердий, «поглянь на бідування наше!» Глянь, — кажу, — подивись лишень, як тяжко працюємо, і заступись за скривджених бідняків, бо хто інший зглянеться на них, якщо не ти? «Лікуй нас, і вилікуємось» — пошли нам ліки, бо болячок ми маємо самі задосить... «Благослови нас» — подаруй нам щасливіш рік, щоб урожай був на всі хліба — на жита, на пшениці і на ячмені! Хоч, коли зміркувати, яка мені, небораці, з цього користь? Що, наприклад, моїй кобилі з того, чи овес дорогий, а чи дешевий?.. Але, фе, перед богом запитань не можна ставити, а надто євреєві, який, не ремствуючи, мусить усе сприймати й казати: «Все, що в житті відбувається, іде на краше». Мабуть, так бог звелів. «А наклепникам, — виспівую собі далі, — а наклепникам, отим аристократам, що плещуть, ніби нема бога на світі, так не минеться, коли вони опиняться там». Бо той, що «побиває ворогів своїх», віддячить їм по заслугі, та ще з процентами. З ним жартувати не можна, з ним треба поводитись по-доброму, просити його, благати: «Батьку наш милосердий, боже милостивий! Помилуй нас, поглянь на жінку і діток моїх. Вони ж, бідолахи, голодні...» Раптом — стій! Кобила зупинилась. Я нашвидку закінчую молитву — дивлюся: виходять з лісу мені назустріч дві якісь чудні істоти, незвично закутані і вдягнені. «Розбійники! — промайнула в мене думка, але я сам себе заспокоїв: — Фе, Тев'є, ти дурний! Схаменися! Стільки років їздиш лісом удень і вночі, чого ж це тобі сьогодні раптом приверзлися розбійники?»

— Вйо! — звертаюсь я до кобили, набираюсь мужності і злегка хвиськаю її батіжком по спині, немовби мене ніщо не обходить.

— Гей, дядьку! Послухайте, земляче! — гукає до мене одна з цих двох істот жіночим голосом і махає хусткою. — Ану, зупиніться на хвилинку, почекайте трішки, не тікайте, з вами, боронь боже, нічого не станеться!

«Ага, — думаю, — нечиста сила! — але одразу-таки кажу сам собі: — Безголовий йолопе! Де це з доброго дива взялися тут чорти й біси?» — і зупиняю коня. Придивляюсь добре до цих двох істот: жінки. Одна літня, з шовковою хусткою на голові, друга — молодша, у перуці⁸. Обидві розчервонілись і дуже спітніли.

— Добри вечір! Як ся маєте? — озиваюсь я до них дуже голосно, немовби у веселому настрої. — Чого ви бажаєте? Якщо маєте намір щось купити, то ви в мене тут нічого не

знайдете, хіба що завійницю на голови моїм ворогам, або корчі на цілий тиждень, або трохи головного болю, кольки, душевних турбот, скрути й лиха...

— Годі, годі! — кажуть вони. — Диви-но, як він замолов! Зачеми такого словом — і життям непевний будеш! Нам, — кажуть вони, — не треба нічого купувати, ми тільки хотіли вас запитати, може, знаєте, де тут дорога на Бойберик?

— На Бойберик? — перепитую я й удаю, що сміюся. — Смішне запитання, — кажу, — ви ще запитайте, чи знаю я, що мене звуть Тев'є.

— Он як? — кажуть вони. — Вас звуть Тев'є? Добри вечір вам, реб Тев'є! Ми не розуміємо, що тут смішного. Ми нетутешні, з Єгупця ми, і живемо тут у Бойберикі на дачі. Вийшли ото на часинку подихати свіжим повітрям і кружляємо в цьому лісі, не мало не багато, з самого ранку, блукаємо, блукаємо і ніяк не можемо вибратись на справжній шлях. Тим часом, — кажуть вони, — ми почули: хтось співає у лісі. Ми спершу подумали — мало що буває? — може, це, не дай бог, розбійник! Але потім, — кажуть вони-коли ми побачили зблизька, що ви, хвалити бога, звичайнісінький єврей, нам трохи полегшало на серці. Тепер ви розумієте?

— Ха-ха-ха, нічого собі розбійник! — кажу я. — Ви чули, — кажу, — байку про єврейського розбійника, який напав на перехожого і попросив у нього понюх табаки? Якщо хочете, я вам можу розповісти цю байку.

— Байку, — кажуть вони, — перекажете іншим разом. Ви краще покажіть нам дорогу на Бойберик.

— Бойберик? — кажу. — Отакої, це ж і є дорога яа Бойберик! Якби навіть і не схотіли, — кажу, — ви все одно цим шляхом дістанетесь тільки до Бойберика.

— Чого ж ви мовчите? — звертаються вони до мене.

— А чого ж, — кажу, — я маю кричати?

— Якщо так, — звертаються вони до мене, — ви, певно, знаєте також, чи ще далеко звідси до Бойберика?

— До Бойберика, — кажу, — недалеко, кілька верст. Тобто, — кажу, — верст із п'ять-шість чи сім, а може, навіть усі вісім.

— Вісім верст?! — одночасно заломивши руки й мало не заплакавши, вигукнули обидві жінки. — Що ви кажете? Знаєте, що ви кажете? Це ж страх який — вісім верст!

— Ну що ж я можу зробити? — кажу. — Якби це від мене залежало, я б для вас трохи вкоротив дорогу. Людина, — кажу, — мусить усього зазнати на цьому світі. В дорозі, — кажу, — трапляється, що тягнеш по грязюці під гору, а тут ще скоро субота, дощ січе в обличчя, руки дубіють, серце мліє, і раптом — ляс! — ламається вісь...

— Ви щось верзете, наче якийсь причинний, — кажуть вони мені, — ви, здається, не зовсім сповна розуму, слово честі. Що ви патякаєте, розповідаєте нам якісь нісенітниці, небилиці з «Тисячі й однієї ночі». Ми вже сил не маємо ногами плентати. За цілий день, крім склянки кави і здобної булки, ми і рісочки в роті не мали, а ви тут з вашими теревенями!..

— Якщо так, — кажу, — то це інша річ. Танці, як то кажуть, на голодний шлунок не дуже певний рятунок. Що таке голод, я розумію дуже добре, можете мені цього не пояснювати. Цілком можливо, — кажу, — що я кави із здобною булкою у вічі не бачив уже цілий рік...

І отак розмовляючи, я уявляю собі склянку гарячої кави з молоком і свіжу булку з маслом та ще багато інших смачних наїдків... «Ледащо ти, — думаю я собі, — булки з маслом до кави тобі закортіло? А окраєць хліба з оселедцем не подужаєш?» Проте нечистий, бодай би він пропав, як на зло, нашіптує: «Кави, булки з маслом!..» Ніс лоскоче запах кави, почуваю смак булки, свіжої, смачної... мана, та й годі!

— Знаєте що, реб Тев'є? — звертаються до мене обидві жінки. — Може, краще було б, щоб ми, ніж отут стояти, залізли до вас у візок і щоб ви самі потрудилися й одвезли нас додому в Бойберик? Що ви на це скажете?

— Ото ще, — кажу, — вигадуйте. Я їду з Бойберика, а вам треба до Бойберика! Де Крим, де Рим, а де Семенове лоша!

— Ну то що? — кажуть вони. — Хіба ви не знаєте, що треба робити? Учена людина дає собі раду: завертає коня та й їде назад. Не турбуйтеся, реб Тев'є, — кажуть вони, — будьте певні, коли, бог дасть, ми повернемось щасливо додому, ви не пошкодуєте, що привезли нас. Щоб ми стільки витратили на лікарів, скільки ви на цьому втратите.

«Що це вони варнякають! — думаю собі. — Все якимись дивними натяками! Зовсім не по-людськи». І мені спливають на думку мерці, відьми, домовики, вовкулаки.

«Дурбасе! — думаю собі. — Чого ти стоїш, як опудало? Сідай мерщій на воза, покажи коняці батога і тікай, поки не пізно!» Але сатана, мабуть, попутав, і проти волі у мене зринає з языка:

— Гаразд, сідайте!

Почувши це, жінки, не чекаючи нового запрошення, гайда мерщій на воза; я слідом за ними сів на передок, завертаю голоблі, хвиськаю коня: раз, і вдруге, і втретє, вйо! Та де там. Даремна річ! З місця не рушає, хоч ріж його на шматки. «Ну, — думаю собі, — тепер я вже розумію, що то за жінки... І надала ж мені нечиста сила зупинитися тут, завести розмову з жінками!..»

Уявіть собі самі — з одного боку ліс, тиша і сум вечірнього мороку, а тут — ці дві істоти, з вигляду немовби жінки. Думки в голові вихоряться, грають на всіх струнах. Пригадую okazію з биндюжником, що якось їхав лісом сам-один і побачив на шляху мішок вівса. Биндюжник не полінувався, зліз з воза, схопив мішок з вівсом на плечі, ледве доніс його до візка, мало не підірвався, і — паняй! — поїхав далі. Проїхавши з версту, оглянувся на мішок вівса — нема мішка, нема вівса. Замість цього лежить у нього на возі коза, коза з борідкою. Він хотів торкнутися її рукою, а вона йому показала язика з аршин завдовжки, вибухнула чудернацьким реготом і зникла...

— Чому ж ви не їдете? — звертаються до мене жінки.

— Чому не їду? Ви ж бачите, — кажу, — чому: моя шкапа не слухається, вона в поганому настрої.

— То почастуйте її батогом, — кажуть вони, — ви ж маєте батіг?

— Дякую, — кажу, — за пораду. Добре, що ви мені нагадали. Шкода тільки, — кажу, — що моя шкапина не лякається таких речей! Вона вже звикла до батога, як я до злиднів. — Так кажу я їм, нібито жартома, а сам тремчу, як у пропасниці.

Одне слово, що вам довго розказувати — я вилив усе, що накупіло на серці, на мою бідну шкапину, бив її так довго, аж поки бог зглянувся, візок рушив з місця і ми попрямували лісом до Бойберика. Ідемо отак, і раптом у мене промайнула нова думка: «Ой Тев'є, який же ти бовдур! Ти був злидарем і залишишся навіки злидарем! Подумай лишень, бог послав тобі нагоду, яка трапляється раз у сто років, чого ж ти не сторгувався заздалегідь, щоб знати наперед, що матимеш з цього? Якщо судити з погляду справедливості і з погляду совісті, з погляду людяності і з погляду закону, ба навіть з погляду не знаю ще чого, не гріх, щоб ти на цьому щось заробив, а чому, справді, не заробити, коли вже таке трапилось? Зупини коня, йолопе, скажи їм — так, мовляв, і так, не церемонячись: «Якщо дасте мені стільки-то і стільки-то — гаразд, а як ні — прошу вас, будь ласка, злязьте з воза!» Але одразу ж я подумав і інше: «Ти таки йолоп, Тев'є! Ти хіба не знаєш, що шкуру з ведмедя не можна в лісі продавати, як то кажуть люди: «Ще не спіймав, а вже скубе...»

— Чому ви не їдете трохи швидше? — кажуть жінки, торсаючи мене ззаду.

— Чого ви, — кажу, — так поспішаєте? Від поспіху, — кажу, — нічого путнього не буває. — Так кажу я і зиркаю скося на моїх пасажирок. Здається, це все-таки жінки, звичайнісінькі жінки: одна в шовковій хустці, друга з перукою. Вони сидять і дивляться одна на одну та перешіптуються.

— Ще далеко? — запитують вони в мене.

— Не ближче і не далі, — кажу, — ніж звідси, це вже напевне. Ось зараз, — кажу, — поїдемо з гори і під гору, потім — знову візьмемося з гори і під гору, а лише тодіС-
кажу, — ми матимемо великий узвіз, а звідти вже дорога піде просто, простісінько до Бойберика...

— Якийсь пришелепуватий! — озивається одна до другої.

— Така ще нападєть на нашу голову! — каже друга.

— Дурня удає з себе! — каже знову перша.

— Мені здається, що він божевільний! — каже друга.

«Авжеж, — міркую собі, — я божевільний, коли дозволяю водити себе за носа!..»

— Цікаво знати, любі мої жінки, де ви накажете скинути себе? — озиваюсь я до них.

— Як то, — кажуть вони, — скинути? Що це за скидання?

— Це так говориться, — кажу, — мовою биндюжників, а по-вашому це означає, куди накажете вас підвезти, коли ми приїдемо до Бойберика, дасть бог, здорові і дужі? Як то кажуть: краще двічі перепитати, ніж один раз блукати.

— А? Оце ви маєте на увазі? Ви нас, — кажуть вони, — доведіть, будь ласка, до зеленої дачі, що понад річкою, по той бік лісу. Знаєте, де вона?

— Чому мені не знати? — кажу. — Я в Бойберіку, як у себе вдома. Дай мені боже стільки тисяч карбованців, скільки колод я туди одвіз. От тільки влітку минулого року, — кажу, — я приставив на зелену дачу два сажні дров. Там жив один великий багач з Єгупця, мільйонщик, що має не менше як сто тисяч карбованців, а може, навіть двісті тисяч.

— Він тепер теж там живе, — озиваються до мене обидві жінки, презираються, перешіптуються і сміються.

— Послухайте, — кажу я, — коли ми вже завели мову про багатія, то може статися, що ви маєте якесь відношення до нього? Тоді, може, — кажу, — ви були б такі ласкаві і поговорили з ним за мене. Яку-небудь підмогу, заробіток, посаду або що? Я знаю, — кажу, — одного молодого чоловіка, — Ісроел звать його, із сусіднього містечка, зовсім нікчемний чоловічок був. Він, не знати яким чином, добився до цього багатія і тепер став велике цабе, заробляє, може, двадцять карбованців на тиждень, а може, і всі сорок. Хто його зна? Людям щастить! Чи от, наприклад, — кажу, — зять нашого різника. Що було б з нього, якби він не подався до Єгупця? Щоправда, перші кілька років він там добре намучився, мало не помер з голоду. Зате нині, дай боже і мені не гірше: уже переказує гроші додому. Він уже має намір забрати туди свою жінку з дітьми, але там не дозволяють їм жити⁹. Спитаєте, а як він сам там живе? Дуже просто — поневіряється... Дивіться, —

кажу їм, — коли ждеш, то діждешся: ось маєте річку, а ось велика зелена дача, — і заїжджаю з гуркотом, голоблями просто в самий ганок.

Тільки-но побачили нас, як знявся гамір, шарварок, лемент:

— Ой, бабо! Матусю! Тітонько!.. Знайшлася пропажа! Вітаємо!.. Гвалт, де це ви запропали?.. Цілий день місця собі не знаходимо... Розіслали людей по всіх дорогах... Думали — мало що буває? — може, вовки, хай бог милує, чи розбійники? В чім справа?..

Справа дуже цікава: ми заблудились у лісі і зайшли ген-ген далеко, верст за десять звідси. Раптом візник... Який візник?.. Якийсь пришелепуватий єврей з підводою... На превелику силу умовили...

Тьху на його голову!.. Самі, без будь-якої охорони? Ото пригода! Треба богові дякувати, що щасливо врятувались...

Одне слово, винесли лампи на ганок, накрили стіл і почали виносити гарячі самовари, таці з чаєм, цукром, з варенням, тортами, пухкими свіжими запашними медя-пиками, а потім всілякі страви, дорогі наїдки, жирні борщі, курей, смажених гусей, печеню, найкращі вина і наливки. Я тільки стояв здалеку і дивився, як, нівроку, їдять і п'ють у єгупецьких багатіїв, щоб лихе око їм не зашкодило. «Останні штани в заставу віддати, — подумав я собі, — аби багатієм бути!» Знаєте, здається, того, що тут падає під стіл, вистачило б для моїх дітей на цілий тиждень. Гвалт, боже милосердий, ти ж довготерпеливий, всеблагий господь, великий і добрий бог, який вершить усе по справедливості і совісті, як же це так вийшло, що ти одному віддав усе, а другому нічого? Одному калачі, а другому плачі? Але, з другого боку, я собі подумав: «Е, ти, Тев'є, великий дурень, слово честі! Ти хочеш його навчати, як правити світом? Мабуть, коли він так наказує, то воно так і мусить бути». Ось вам доказ, якби мусило бути інакше — то було б інакше. Ви питаєте, чому таки не інакше? То на це є відповідь: «Рабами були ми в Єгипті»¹⁰ — нічого не вдієш, на те ми живемо на цьому світі. Людина повинна вірити і сподіватись; кожний мусить вірити, по-перше, що є бог на світі, і покладатись на Всевишнього, що з часом життя, певно, покращає...

— Стривайте, а де подівся візник? — чую я чийсь голос. — Уже поїхав, неборака!

— Боронь боже! — озиваюсь я здалеку. — Як це можна поїхати, не попрощавшись? Добри вечір, — кажу, — добри вечір вам усім, хліб та сіль, їжте на здоров'я, і хай вам усе добре смакує.

— Ідіть же сюди, — звертаються вони до мене. — Чого ви стоїте там у темряві? Хоч подивимось на вас, побачимо, який ви на вигляд. Може, чарку вип'єте?

— Чарку? Ох, — кажу, — хто відмовляється від чарки? Як там написано в Біблії: «Кому життя, а кому смерть». Це означає: сварка сваркою, а чарка чаркою. Лехаїм!¹¹ — кажу я і вкидаю чарчину. — Щоб євреї, — кажу, — завжди були добрими євреями! Хай господь їм дасть, — кажу, — здоров'я і сили, щоб вони могли зносити всі нещастя.

— Як вас звуть? — звертається до мене сам багатій, гарний на вроду євреї у ярмулці. — Звідки ви? Де живете? Пораєтесь коло чого? Чи ви жонаті? Чи маєте дітей і скільки дітей?

— Дітей? — кажу. — Хвалити бога! Коли кожна дитина варта, як моя Голда хоче мене переконати, мільйона, то я багатший від найбільшого єгудецького багатія. Шкода тільки, — кажу, — що сумирні не пихаті, а бідні не багаті, як сказано у нас: «Наука божя серцю мила», — у кого гроші, в того й сила. Хоч правда, гроші мають Бродські, а в мене є дочки. А коли хто, — кажу, — дочок має, того сміх проймає. Та нічого, господь бог-наш батько. Він завжди доб'ється свого, себто він сидить там високо на небі, а ми мучимось тут, унизу. Працюєш, тягаєш колоди, хіба маєш інший вихід? Як у талмуді сказано: «Де путніх нема людей...» — там і осел соловей. Єдине нещастя — це харчі. Як моя бабка, хай царствує, бувало, каже: «Коли б пелька в домовині лежала, голова б у золоті купалась...» Пробачте, — кажу, — що згадую про пельку. Нема нічого прямишого від кривої драбини і прихованішого від одвертого слова, а надто ще, — кажу, — коли береш чарку натщесерце.

— Дайте людині щось поїсти! — озивається багатій, і па столі з'являється усяка всячина: риба, і м'ясо, і печеня, і кури, і тьма-тьмуца пупків та печінок.

— Хочете поїсти? — звертаються вони до мене. — Ідіть помийте руки.

Хворого запитують, здоровому дають.

— Що ж, — кажу, — спасибі вам. Трошки горілки, — кажу, — будь ласка, але піти до столу, розсістися і бенкетувати в той час, коли там, удома, моя дружина і діти, дай їм боже здоров'я... Якщо ваша ласка буде...

Одним словом, вони, видно, здогадалися, на що я натякаю, і почали вантажити на мою підводу кожен окремо: хто булку, хто рибу, а хто печеню, той курку, цей чаю з цукром, той горщик смальцю, а той слоїк варення...

— Це ви, — кажуть вони, — привезете додому в подарунок вашій жінці і дітям, а тепер скажіть, скільки, на вашу думку, треба вам заплатити за те, що ви зробили для нас?

— Теж вигадаєте, — кажу, — з якої речі я буду встановлювати, скільки саме? Яка ваша добра ласка буде, — кажу, — так ви і заплатите. Ми порозуміємось, як то кажуть, червінцем менше, червінцем більше. Злидень злиденнішим не стане...

— Ні, — кажуть вони, — ми хочемо послухати від вас самого, реб Тев'є! Не бійтеся. Вас за це, боронь боже, на голову не скарають.

«Що робити? — міркую собі. — Кепська справа: сказати карбованця, — шкода, а що, коли можна взяти два? Сказати два-боюсь, може, подумают, що я збожеволів: за що тут платити два карбованці?»

— Троячку!!! — зірвалось у мене з языка, і вибухнув такий регіт, що я від сорому мало не крізь землю пішов.

— Не ображайтесь на мене, — кажу, — може, я прохопився зайвим словом. Кінь, — кажу, — на чотирьох ногах спотикається, тим більше людина з одним язиком...

Знявся ще більший регіт, всі просто за боки бралися від сміху.

— Годі вже сміятися! — озивається багатій, витягає з бічної кишені великого гаманця і виймає з того гаманця — скільки гадаєте, наприклад? Ану, вгадайте! Десятку, червону, як жар, — щоб я так на світі жив, не знаючи лиха разом з вами! — і каже так: — Оце маєте від мене. А ви, діти, дайте, хто скільки вважає за потрібне.

Одним словом, чого тут довго розводитись! Як посипались на стіл п'ятірки, троячки і карбованці — руки і ноги затремтіли в мене, мені здавалось, що от зараз упаду непритомний.

— Ну, чого стоїте? — звертається до мене багатій. — Зберіть свої кілька карбованців, що на столі, та їдьте собі на здоров'я до своєї жінки і дітей.

— Хай вам бог дасть, — кажу, — удвічі більше, щоб ви мали вдсятеро, у сто разів більше/щоб ви мали всякого добра і багато втіхи! — І загібаю обома руками гроші, навіть не лічу — де там лічити! — запихаю в усі кишені. — На добраніч, — кажу, — бувайте здорові, і бажаю, — кажу, — багато втіхи вам, і вашим дітям, і вашим онукам, і всій вашій родині, — так кажу я і подаюся до свого воза. Раптом озивається до мене багатійка, ота, що в шовковій хустці:

— Заждіть хвилинку, реб Тев'є, від мене ви дістанете зовсім окремий подарунок. Приїздіть, будь ласка, завтра! Я маю, — каже вона, — муругу корову. Була це колись чудова корова, давала двадцять чотири кварта молока, тепер її зурочили, і вона перестала доїтися, тобто вона доїться, але молока не дає...

— Дай боже вам багато здоров'я, — кажу я, — а ви не турбуйтеся, у мене ваша корова і доїтиметься, і молока даватиме. Моя стара, нівроку, така хазяйка, що з нічого робить локшину, з пальців варить затірку, з чудес справляє суботу і буханцями укладає дітей спати... Не ображайтесь, — кажу, — може, я щось зайве бовкнув. На добраніч, усього найкращого вам, бувайте здорові, — кажу я і подаюся геть з ганку.

Вийшов на подвір'я, підходжу до воза, оглядаюсь: де кінь? Ой лишенько, нещастя, напасть, біда! Дивлюсь навколо — нема, пропала шкапа!

«Ну, Тев'є, — думаю собі, — ти вскочив у халепу...» І згадується мені цікава байка, яку я колись прочитав десь у книжці, про те, що якісь волоцюги злапали на чужині чесного чоловіка, заманили до себе на околицю міста в палац, дали йому їсти, а потім раптом зникли геть усі, залишивши його наодинці з жінкою; жінка враз перевернулася на хижого звіра, хижий звір обернувся на кішку, а кішка на перевертня... «Диви-но, Тев'є, — розмовляю я сам з собою, — чи тобі не готують якоїсь пастки».

— Чого ви там бабраєтесь і чого буркочете? — запитують у мене.

— Чого бабраюсь? — відповідаю я. — Бідна моя голова, — кажу, — шкодую, що на світ народився. В мене велике нещастя: конячина моя...

— Ваша конячина, — кажуть вони мені, — у стайні. Підіть, будь ласка, туди, у стайню.

Заходжу в стайню, дивлюсь: еге, слово честі! Моя кобила стоїть собі любенько поміж багатієвими кіньми і, допавшись до корму, уминав овес, аж за вухами

— Послухай-но, — кажу я їй, — розумнице моя, час уже додому! З незвички допадатися так до вівса не можна! Зайвий кусень, кажуть, може зашкодити...

Одним словом, я насилу ублагав її, чемненько застріг і подався додому веселий; жвавий, виспівуючи «Царю небесний» у найкращому настрої. А конячина моя ніби теж переродилася, у нову шкіру вбралася: вже не ждала мого батога, бігла, любо подивитись! Приїхав я додому пізно вночі і, радісний, щасливий, розбудив жінку.

— З празником, — звертаюсь до неї, — вітаю тебе, Голдо!

— Згорів би ти з твоїм празником і віншуванням, — каже вона. — Чого ти сьогодні такий святковий, мій дорогий хлібодавцю? Ти з весілля повертаєшся чи з обрізання, мій загібателю золота!

— І весілля в нас, — кажу, — і обрізання! Постривай, дружино моя, ось побачиш зараз великий скарб. Але насамперед розбуди дітей, нехай вони, бідолашні, теж поласують, — кажу, — єгупецькими стравами...

— Чи ти здурів, чи ти сказився, чи клепки всі порозгублював, чи з глузду з'їхав? Плетеш таке, наче збожеволів, прости господи! — каже мені моя жінка і лається, обкладає прокльонами, як звичайно ведеться у бабів.

— Баба, — кажу, — лишається бабою! Недаремно твердить цар Соломон¹², що серед тисячі жінок він не знайшов жодної путньої. Щастя, слово честі, що тепер уже не заведено мати багато жінок, — так кажу я, повертаюсь до свого воза і вношу звідти все, що мені там поклали, і ставлю всі страви на стіл. Мої дітлахи, побачивши булки, почувши запах

м'яса, навалилися, бідолахи, на стіл, мов ті голодні вовки. Почали хапати, аж руки в них тремтіли, спритно орудували зубами, поїдали все, як сарана. Дивився я, і сльози навертались мені на очі...

— Ну, скажи нарешті, — звертається до мене моя дружина, — в кого це була така учта чи просто вечеря, що ти такий радісний?

— Не поспішай — кажу я, — Голдо, ти про все дізнаєшся. Роздмухай лише самовар, ми всі посідаємо до столу, — кажу, — нап'ємось чаю, як годиться. Людина, — кажу-живе тільки раз на світі, не двічі. Тим паче, — кажуі— що ми вже маємо тепер свою власну корову на двадцять чотири квартали молока щодня. Узавтра, бог дасть, я її приведу. Ану, Голдо, — звертаюся я до неї далі і вихоплюю весь пак асигнацій, — ану, вгадай, скільки ми тут маємо грошей?

Дивлюсь на мою жінку — вона змінилась на виду, стала біла як крейда, не може слова вимовити.

— Господь з тобою, Голдо-серце, — кажу я, — чого ти так перелякалась? Може, боїшся, — кажу, — що це я когось обікрав чи пограбував? Фе, — кажу, — соромно тобі! Ти Тев'єва жінка вже стільки років і можеш таке подумати на мене? Дурненька, — кажу, — це чисті гроші, зароблені чесно моїм розумом і моєю працею. Я врятував дві істоти від великої небезпеки, — кажу, — якби не я, бозна-що сталося б з ними!..

Одним словом, я їй розповів усе з початку до кінця, як господь бог повівся зі мною, і ми почали вдвох перелічувати гроші ще раз і ще раз. Там було двічі по вісімнадцять¹³ карбованців і ще один карбованець, отже, маєте, значиться, капітал у тридцять сім карбованців. Моя стара аж заплакала.

— Чого ти плачеш, — кажу, — дурна бабо!

— Як мені не плакати, — каже вона, — коли сльози ллються. Коли серце вщерть сповнене, з очей ллється через вінця. Богом клянусь, серце мені віщувало, — каже вона, — що ти приїдеш з радісною звісткою. Я вже не пам'ятаю того часу, коли мені снилася бабуса Цейтл, хай їй буде земля пером. Я сплю, і раптом сниться мені дійниця, ущерть повна; баба Цейтл, мир їй, несе дійницю під фартухом, щоб, крий боже, не зурочили, а діти кричать: «Мамо, моні!..»

— Не лізь тільки поперед батька в пекло, — кажу я, — серце моє. Нехай баба Цейтл спочиває в світлому раю, — кажу, — ще невідомо, чи дасть корова молоко. Але, коли бог, — кажу, — міг створити таке чудо, що ми матимемо корову, він, мабуть, подбає, щоб корова була коровою... Дай мені краще пораду, Голдо-серце, що робити з грішми?

— Отакої, — мовить вона, — скажи, що ти маєш на думці робити, Тев'є, з такою силою грошей, нівроку?

— Е, ні, — кажу, — що, на твою думку, нам робити з таким, нівроку, капіталом?

І ми вдвох почали міркувати і так і сяк, п'яте й десяте, ламали собі голову, перераховуючи всі можливі на світі заробітки. Тієї ночі ми торгували чим хочете: купили пару коней і відразу-таки продали їх із зиском, відкрили бакалію в Бойберіку, поспродували весь крам і одразу ж відкрили мануфактурну крамницю; придбали ділянку лісу, взяли відступного кілька карбованців і наживали п'ятами; взяли в оренду анатівську таксу¹⁴; навіть віддавали гроші в позичку під процент.

— Не доживуть того мої вороги! — озивається моя жінка. — Ти хочеш розтринькати наші грошенята, лишитися з батіжком?

— А що ж, — кажу, — торгувати хлібом і потім збанкрутувати краще? Мало людей скручують собі в'язи на пшениці? Іди, — кажу, — послухай, що в Одесі робиться!

— На чорта мені здалася, — каже вона, — Одеса. Мої діди і прадіди не були там, і мої діти там не будуть, поки я живу і ноги мене носять.

— Що ж ти хочеш? — кажу я.

— Що я хочу? — каже вона. — Я хочу, щоб ти не був йолопом і не плів дурниць.

— Авжеж, — кажу, — тепер ти розумна, як то кажуть: коли грошву дістав, то й розумний став... Це завжди так!

Одне слово, ми кілька разів посварились і зразу ж помирились. Вирішили до муругої корови докупити ще одну корову, дійну, тобто таку, що дає молоко...

Ви ж, мабуть, запитаете: чому корову, а не коня? На це я вам відповім: чому коня, а не корову? Бойберик таке місце, куди щоліта збираються всі єгупецькі багатії на дачі, і оскільки єгупчани — люди дуже делікатні, при звичаєні до того, щоб їм усе підносили мало не до рота, починаючи від дров, м'яса, яєчок, курей і кінчаючи цибулею, перцем, петрушкою, — чому ж не знайтися людині, яка б взяла на себе приносити їм щодня в хату сир, масло і сметану? Оскільки єгупчани люблять попоїсти, а пальці, як то кажуть, у них діряві, то можна заробити коло них добру копійчину. Головне, щоб товар був добрячий. А такого товару, як у мене, ви навіть у Єгупці не знайдете. Дай боже мені стільки років щастя разом з вами, скільки разів дуже поважні люди, з християн, просили в мене, щоб я їм привозив свіжпий товар. — Ми чули, — кажуть вони, — Тевелю, що ти чесна людина, хоч ти й нехристь...

Від євреїв, думаєте, можна почути таку похвалу? Чорта пухлого! Жодного ласкавого слова не почуєте від ваших євреїв. Вони знають тільки совати носа в чужі горщики.

Побачать у Тев'є зайву корівчину, бричку нову й одразу почнуть ламати собі голову: звідки це взялося? Чи не торгує отой самий Тев'є фальшивими асигнаціями? Чи, може, він нишком-тишком курить горілку?.. «Ха-ха-ха! Ламайте собі, — думаю я, — браття, голови на здоров'ячко!..» Не знаю, чи повірите мені — ви майже перший, кому я розповів усю цю пригоду...

Але здається мені, я трохи забалакався. Не гнівайтесь, треба взятися до справ, як то кажуть, кожному своє. Ви до своїх книжок, а я до своїх горнят і глечиків... Одно прошу вас, пане, щоб ви хоч не вписали мене в книжку. А коли впишете, то принаймні не виставляйте мого імені... Бувайте здорові, і хай вам добре ведеться...

ХИМЕРА

— «Багато думок у серці людини» — так, здається, написано у святій Біблії? Пояснювати вам цього не треба, реб Шолом-Алейхем. Але звичайною мовою, попростому кажучи, є приказка: найкращому коневі потрібен батіг, найрозумнішій людині — порада. З приводу чого це я кажу? Таки з приводу самого себе, бо коли б я був розумний, мене, певно, не спіткала б така халепа. Але «життя і смерть у руці божій», — коли бог хоче покарати людину, він позбавляє її розуму. Уже скільки разів я казав самому собі: «Подумай лишень, Тев'є, йолопе такий, у тебе ж, кажуть, є голова на плечах, чому ж ти дозволив, щоб тебе завели на слизьке, та ще так по-дурному? Хіба тобі погано було б тепер, приміром, з твоїми заробітками, нівроку, з твоїм сиром і маслом, що набули такої слави в цілій окрузі — у Бойберику, в Єгупці, — скрізь, де тільки хочете. От було б добре тепер, якби грошенята лежали собі тихенько, сховані в скрині, і жодна людина не знала б про це. Бо кому яке діло, скажіть, будь ласка, чи є у Тев'є гроші, чи нема? Справді, хіба хто цікавився долею нещасного Тев'є, коли його обсіли злидні і він тричі на день помирав з голоду разом з жінкою і дітьми? Тільки згодом, після того як бог зглянувся на Тев'є, коли доля всміхнулася йому і він сьак-так домігся чогось у житті, почав відкладати копійчину на чорний день, увесь світ заговорив про нього, і Тев'є вже став реб Тев'є — не жартуйте з ним! З'явилося багато друзів, як у святому письмі сказано: «Усі улюблені» — коли бог дає дрібку, люди дають цілу скибку. Кожний приходить із своїм: той пропонує мануфактурну крамницю, цей — бакалію, той радить купити хату у власність на віки вічні, цей каже — пшеницю, той — ліс, цей — торги... «Люди добрії! — кажу. — Відчепіться! Ви помиляєтесь: певно, думаєте, що я Бродський? Дай боже нам усім, — кажу, — мати те, чого мені бракує до трьохсот карбованців, і навіть до двохсот, і навіть до

ста п'ятдесяти! Чуже добро, — кажу, — легко оцінювати. Кожному здається, що в іншого повні жмені золота, підійдеш ближче, а це — мідний гудзик».

Одне слово, бодай їм лиха година, нашим євреям, вони мене таки зурочили! Родич, не знати звідки, взявся на мою голову. Чорти його батька знає, хто він, як то кажуть, п'яте колесо до воза, Менахем-Мендл звуть його. Завжди десь бігає, щось вигадує, вдається в химери, голову морочить собі й іншим, бодай йому лиха година. Він мене запопав і забив памороки нісенітницями, дурницями, надхмарними замками. Ви, може, спитаєте, яке відношення маю я, Тев'є, до Менахем-Мендла? На це я вам відповім — так судилося. Ось послухайте цікаву річ.

Приїхав я одного разу до Єгупця на початку зими із своїм товаром, привіз понад двадцять фунтів масла, свіжого, як сльоза, і два ворочки сиру — золото, а не товар — дай боже нам обом таке щастя! Ви вже самі, мабуть, розумієте, що я поспродував усе окоро й легко, не залишив собі ані крихти. Не встиг навіть відвідати всіх своїх давніх покупців, бойберицьких дачників, що виглядають на мене, як на месію. Бо чорта лисого мають ваші єгупецькі купці такі продукти, як Тев'є! Мені не личить вихвалитися перед вами. Як каже пророк¹⁵: «Нехай хвалить тебе чужий...» — добрий товар сам себе хвалить.

Одне слово, поспродувавши все до цурки і підкинувши коняці трохи сіна, я пішов поблукати по місту. «Людина з праху створена»¹⁶, — я ж людина, не більше. Отже, хочеться поглянути на світ божий, подихати свіжим повітрям, побачити дивовижі, що їх Єгупець виставляє у вітринах, як то кажуть: очима — прошу, дивись, розглядай, скільки хочеш, а руками — зась...

Стоячи отак перед великою вітриною із золотими імперіалами і безліччю срібних карбованців, з банковими білетами та з силою-силенною асигнацій, думаю я собі при цьому: «Владико небесний! Коли б у мене була хоч одна десята частка того, що тут є, які б я скарги мав тоді на бога і хто б на світі міг зі мною зрівнятися?

Насамперед я б видав заміж свою старшу дочку, дав би їй п'ятсот карбованців посагу, крім подарунків, крім одягу й весільних витрат; підводу і своїх корівок я б спродав, переїхав би, не гаючись, до міста, купив би собі місце біля почесної східної стіни в синагозі*, а своїй жінці, дай боже їй здоров'я, трохи перлів; і пожертви роздавав би, як найповажніший хазяїн; подбав би, щоб синагога була вкрита залізом, а не стояла так, як тепер, без даху, от-от завалиться; збудував би школу для дітей і богадільню, як у всіх порядних містах, щоб біднота не валялась на голій землі в синагозі. Яків-паливода не був би в мене більше старостою похоронного товариства, годі вже йому дудлити горілку і жерти пупки й печінки громадським коштом!...»

— Добридень, реб Тев'є! — чую голос ззаду. — Як ся маєте?

Обертаюсь, дивлюся — я б міг заприсягтися, що знайомий!

— Доброго здоров'я, — кажу, — звідки ви?

— Звідки? З Касрилівки, — відповідає він, — таки ваш родич, тобто ваша жінка Голда доводиться троюрідною внучкою моїй бабці.

— Стривайте-но, — кажу, — то ви, може, і є зять Леї-Двосиного Борух-Герша?

— Майже вгадали, — озивається він до мене. — Я зять Леї-Двосиного Борух-Герша, а моя жінка — Шейна-Шейндл Леї-Двосиного Борух-Герша. Тепер ви вже знаєте?

— Стривайте-но, — кажу, — бабка вашої тещі, Сура-Єнта, з тіткою моєї жінки, Фрумою-Златою, були, коли не помиляюсь, кровні двоюрідні сестри, і, якщо пам'ять мене не зраджує, ви середульший зять у Леї-Двосиного Борух-Герша. Але біда в тому, що я забув, як вас звати. Ваше ім'я, — кажу, — просто вилетіло у мене з голови. Як же вас звуть?

— Мене, — каже він, — звуть Менахем-Мендл Леї-Двосиного Борух-Герша. Так звуть мене дома, у Касрилівці.

— Коли так, мій любий Менахем-Мендл, — озиваюся до нього, — вітаю тебе від щирого серця! Скажи ж мені, дорогий мій Менахем-Мендл, що ти тут робиш, як ся мають твоя теща і твій тесть, хай живуть довгі літа? Як твоє здоров'я, — кажу, — як щастить тобі в твоїх справах?

— Ет, — махнув він рукою, — на здоров'я гріх скажитись, живемо помаленьку, але справи тепер не дуже-то добрі.

— Нічого, бог якось допоможе, — кажу я і зиркаю на вбрання бідолахи: потріпане в багатьох місцях, а чоботи, вибачайте, страшенно стоптані... — Нічого, — кажу, — справи, напевно, покращають, як сказано у нас: «Суета сует» — не в грошах щастя. Сьогодні так, завтра інак, аби живі були. Головне, — кажу, — не занепадати духом, — євреї мусить сподіватися. Ну, а те, що поневіряємося? На те ж ми євреї. Як то кажуть: коли ти солдат, то нюхай порох. Все на світі мара, химера... Ти скажи мені краще, Менахем-Мендл-серце, чого це ти раптом, з доброго дива, потрапив сюди, в Єгупець?

— Як то, — каже він, — чого я сюди потрапив? Я вже тут, — каже він, — отак потихеньку, помаленьку років з півтора.

— Он як? То ти, виходить, зовсім тутешній, — кажу, — постійний житель Єгупця?

— Ш-ш-ш! — зашипів він на мене й оглядається навколо. — Не кричіть так голосно, реб Тев'є! Я таки тутешній, — каже він, — що правда, то правда, але не будемо про це голосно говорити, нехай воно між нами залишиться...

— Я стою й дивлюся на нього як на божевільного.

— Ти втікач, — кажу, — ховаєшся в Єгупці посеред базару?

— Не питаєте, — каже він, — реб Тев'є. Ви, певно, зовсім не обізнані з єгупецькими законами і звичаями... Ходімо, — каже він, — я вам усе розповім, і ви зрозумієте, що означає бути тутешнім і в той же час бути нетутешнім...

І він почав мені докладно пояснювати, як тут доводиться поневіритись і викручуватися.

— Послухай мене, Менахем-Мендл, — кажу я, — їдьмо до мене в село на день, ти хоч відпочинеш і трохи заспокоїшся. Будеш, — кажу, — у нас бажаним гостем, моя стара дуже зрадіє тобі.

Одним словом, я його умовив: їдемо вдвох. Прибули додому — всі зраділи! Такий гість! І родич — брат у других! Це ж не жарт! Своє, як то кажуть, не чуже. Почалося: що чувати в Касрилівці? Що поробляє дядько Борух-Герш? Як ся має тітка Лея-Двося? Дядько Йосл-Менаше? Тітка Добриш? А дітоньки їхні як поживають? Хто помер? Хто одружився? Хто розлучився? У кого народилась дитина, а хто має народити?

— Навіщо тобі, — кажу, — здалися, дружино моя, чужі весілля і чужі обрізання? Ти подбай краще, — кажу, — щоб було що перекусити. «Хто потребує, хай прийде і підживиться», — перед їжею балачки в голову не лізуть. Якщо, — кажу, — є борщ, дуже добре, а як ні — то ще зашкодять книші, вареники галушки млинці, налисники, вергуни. Нехай, — кажу, — буде більше на одну страву, аби жваво.

Одним словом, ми помили руки і гарненько перекусили, чим бог послав.

— Їж, Менахем-Мендл, — звертаюсь я до нього, — адже однаково, як сказав цар Давид, «все суєта суєт»¹⁷ — світ дурний і фальшивий. А здоров'я, — так, бувало, каже моя бабка Нехама, хай царствує — розумна була жінка, мудра голова, — здоров'я і веселощі шукай у полумиску...

У мого гостя, бідолахи, аж руки трусилися — не знаходив слів, щоб похвалити мою жінку за обід, присягався, що не пам'ятає того часу, коли їв таке молочне, такі чудові книші і такі смачні вергуни.

— Дурниці, — кажу, — коли б ти Менахем-Мендл, спробував її печеню, — кажу, — або фаршировану рибу, ти б знав тоді, який смак мають райські страви.

Одним словом, попоїли, помолились і розбалакались. Кожен, звичайно, про своє: я про свої справи, він про свої. Я — про те про се, п'яте, десяте, а він розповідає про свої діла в Одесі та Єгупці, як він бував уже разів з десять, як то кажуть, на коні і під конем, сьогодні — багач, завтра — злидар, а далі знову багач і ще раз бідняк; торгував чимсь таким, про що я зроду-віку не чув, якимись чудернацькими «гос» і «бес»¹⁸, «акціі-шмакціі», «потивілови», «мальцев-шмальцев», чорти їх батька знає. І якісь карколомні суми: десять тисяч; двадцять тисяч — грубий шмат грошей!

— Скажу тобі по щирості, Менахем-Мендл, — озиваюсь я до нього, — те, що ти розповідаєш про свої діла, безперечно, мудра штука, це треба вміти. Одного я тільки не розумію: наскільки я знаю твою жіночку, то мені, — кажу, — дуже дивно, як це вона дозволяє тобі так шугати в небеса і не прибуває до тебе верхи на мітлі.

— Ет! — каже він мені, зітхнувши. — Цього ви мені, реб Тев'є, краще не згадуйте. Вона мені і так дає перцю з маком. Почули б ви, — каже він, — що вона мені пише, ви б самі сказали, що я святий праведник. Але це все пусте, на те вона жінка, щоб мене в могилу заганяти. Є, — каже він, — далеко гірші речі: у мене є ще, розумієте ви мене, теща! Довго розповідати вам про неї не варт, — каже він, — ви її знаєте!..

Виходить, як у Біблії сказано: «Перисті, рябі і червоні»¹⁹ — тобто болячка на болячці, а на тій болячці ще й прищ.

— Ваша правда, — каже він, — реб Тев'є, маєте цілковиту рацію. Болячка, звісно, болячка, але прищ, ой, отой прищ ще гірший від болячки!..

Одне слово, ми отак помалу теревенили аж до пізньої ночі. Голова мені обертом ішла від його розповідей про дивовижні справи з тисячами карбованців, що летять вгору і вниз, і про мільйони Бродського... Мені потім цілу ніч плуталося в голові: Єгупець... золоті імперіали... Бродський... Менахем-Мендл з тещею... Лише вранці другого дня він набрався духу. В чім річ?

— Оскільки, — каже він мені, — у нас в Єгупці настає час, що гроші у великій пошані, а ціни на товари впали так, що далі нікуди, ви тепер маєте нагоду, реб Тев'є, заробити гарну копійчину, а мене, — каже він, — ви врятуєте, тобто ви просто можете мене воскресити, вирвати з пазурів смерті.

— Ти говориш, як хлопча, — відказую я йому, — гадаєш, певно, що в мене єгупецькі гроші, золоті імперіали? Дурненький, — кажу я, — чого мені бракує до мільйонів Бродського, було б добре, щоб ми вдвох заробили до пасхи.

— Воно так, — каже він, — це я й сам знаю. Але ви гадаєте, що для цього треба мати багато грошей? Коли б ви, — каже, — дали мені тепер одну сотню, я б вам зробив з неї за три-чотири дні дві сотні, три сотні, шість сотень, сім сотень, а може, навіть і цілу тисячу!

— Дуже можливо, — кажу, — що буде, як у Біблії сказано: «Близько до заробітку і далеко від кишені». Але ж, — кажу, — про це можна було б говорити, якби було чим ризикувати. А коли немає тієї сотні, то виходить, — кажу, — що прийшов з батіжком і пішов з батіжком чи, інакше кажучи, як вкладеш хворобу, матимеш трясця²⁰.

— То пусте, — озивається він до мене. — Сотня у вас, реб Тев'є, ще знайдеться. При ваших заробітках та з вашим ім'ям, нівроку...

— Що з того, — кажу, — що є ім'я? Ім'я це, звичайно, гарна річ. Але, на жаль, я лишаюся з ім'ям, а гроші все-таки у Бродського. Коли хочеш, — кажу, — знати достеменно, то в мене набереться власного капіталу, може, з сотню карбованців і цією сотнею треба заткнути тисячу дірок: по-перше, видати заміж дочку...

— От бачите, — каже він, — про це ж таки йде мова! Бо коли ще ви матимете, реб Тев'є, таку нагоду вкласти одну сотню і дістати, як бог дасть, стільки, щоб вам, — каже, — вистачило і на посаг дочкам, і на дещо інше?

І почалися нові теревені на три-чотири години, щоб пояснити мені, як він робить з карбованця три, а з трьох десять.

— Насамперед, — каже він, — вносиш сотню і наказуєш купити десять штук, — я вже забув, як це зветься, — і чекаєш кілька днів, поки воно піднімається. Даєш тоді телеграму десь туди, щоб не продали і за всі гроші купили вдвічі більше, потім воно знову піднімається, даєш ще раз телеграму. Отак помалу кілька разів, — каже він, — аж поки з сотні стає дві, з двох — чотири, з чотирьох — вісім, з восьми — шістнадцять, таки просто чудеса, та й годі! Є, — каже, — в Єгупці такі, що оце тільки нещодавно ходили без чобіт, були маклерами, прикажчиками, попихачами, а тепер вони мають свої власні кам'яні будинки, а жінки їхні мають клопіт з шлунками — їздять за кордон лікуватися... А самі вони мчать по Єгупцю у каретах з гумовими шинами — геть з дороги, голото! — і вже не впізнають знайомих!..

Одне слово, чого там довго розводитись? Він мене добре розворушив, і я таки розпалився. «Мало що буває, — думаю я собі, — може, він мій добрий ангел? Адже ж я чую скрізь, що в Єгупці люди багатіють, маючи тільки десять пальців і нічого більше, — то чим я гірший від них? Він, здається, не брехун, щоб вигадувати такі чудеса. Може, справді, — думаю собі, — воно повернеться, як то кажуть, на добре, і Тев'є хоча б на старості літ здихається злиднів? Доки, справді, можна, скажіть, будь ласка, так тяжко працювати, поневірятися. Удень і вночі тільки коло підводи і тільки сир та масло. Час уже тобі, Тев'є, — звертаюсь сам до себе, — відпочити трохи, бути хазяїном між хазяїнами, ходити до синагоги, читати книжки. Ну, а що, коли, боронь боже, справа обернеться не так, і ми з'їмо облизня, тобто вхопимо шилом патоки? Але ж чому не сподіватися, що все буде гаразд?

— Га? Що ти скажеш? — звертаюсь я до своєї старої. — Як тобі подобається, Голдо, його план?

— Що мені, — відповідає вона, — на це казати? Я знаю, що Менахем-Мендл, крий боже, неабихто, щоб хотів у тебе видурити гроші. Він, боронь боже, не з кравців і не

з шевців! У нього дуже порядний батько, а дід, — каже вона, — був неабиякою людиною, дні і ночі сидів над книгами, дарма що сліпий, і вивчав Тору²¹. А бабка Цейтл, хай царствує, теж була не простого роду...

— Приший кобилі хвіст, — кажу я. — Тут про діло йдеться, а вона встряла з своєю бабкою Цейтл, яка пекла добрі медяники, та з своїм дідом, який «душу втопив у чарці...» Баба лишається бабою. Недаремно, — кажу, — цар Соломон об'їздив цілий світ і не знайшов жодної жінки з клепкою в голові...

Одним словом, умовились, що ми стаємо компаньйонами: якладаю гроші, а Менахем-Мендл — розум, і все, що бог дасть, навпіл.

— Вірте мені, — каже він, — я з вами, реб Тев'є, бог дасть, поведуся чесно — чесніше не може бути. Я, з божої ласки, вам даватиму гроші, і гроші, і гроші.

— Амінь, дай боже і вам так само, — кажу я, — щоб усе було, як ти кажеш. Але одного, — кажу, — не розумію: де Рим, а де Крим? Я тут, ти — там. Гроші, — кажу, — це ж тонка матерія, розумієш. Не ображайся, — кажу, — я тут, крий боже, нічого образливого не маю на думці. Просто, як сказав колись Авраам: «Хто плачучи посіє, той з піснею пожне»²², — краще наперед усе обговорити, ніж потім сльози лити...

— О! — відповідає він. — Може, ви гадаєте, що треба розписатися на папері? З превеликою охотою!

— А втім, — кажу я, — коли зміркувати як слід, то обоє рябос: одно з двох, якщо ти схочеш мене зарізати, чим мені допоможе папір? «Не миша злодій, а нора», — не вексель платить, а людина. А коли вже я ступив на слизьке однією ногою, доведеться ступити й другою.

— Можете мені повірити, реб Тев'є, — каже він, — богом присягаюсь перед вами, що я говорю без хитрощів, не хочу видурити у вас гроші, а маю намір повестися з вами сумлінно і чесно, ділитися пополам, нарівно, кожному однакову частку, половину мені, половину вам, мені сотню, вам сотню, мені дві сотні, вам дві сотні, мені три сотні, вам три сотні, мені чотири сотні, вам чотири сотні, мені тисячу, вам тисячу...

Одним словом, я витяг мої грошики, тричі перелічив, руки в мене при цьому добре трусилися, покликав стару мою у свідки, ще раз пояснив йому, які це тяжко загорьовані гроші, і віддав їх Менахем-Мендлові, зашив їх йому у бічну кишеню, щоб у нього, крий боже, не поцупив хто, умовився з ним, що не пізніше як через тиждень він обов'язково повинен мені відписати листа про все докладно, і попрощався з ним любенько, гарненько, розцілювався дуже приязно, як звичайно ведеться між родичами. Лишившись сам після його від'їзду, я знову почав марити: в голові снувалися різні думки і сни наяву, та ще які

солодкі сни, і хотілося мені, щоб вони тривали вічно, ніколи не кінчалися. Мені уявлявся посеред міста великий будинок, під залізним дахом, із стайнями, хлівами, коморами, стодолами і повітками, сповненими всякого добра. Хазяйка з в'язкою ключів порається в хаті; це моя жінка Голда — не впізнати її, слово честі: вона набула зовсім іншого вигляду, вигляду багатійки з подвійним підборіддям і з разком перлів на шії; вона пиндючиться і лає покоївок на всі заставки. Діти мої крутяться навколо неї, всі в святковому одязі, нічого не роблять, за холодну воду не беруться. На подвір'ї повно курей, гусей і качок. В хаті охайно, аж блищить, у печі палає вогонь, вариться вечеря, а самовар парує як скажений! За столом на покуті сидить сам хазяїн, Тев'є, у халаті, в ярмулці, навколо нього розсілися найповажніші хазяїни міста і підлещуються до нього! «Дозвольте, реб Тев'є...», «Не гнівайтесь, реб Тев'є...» «Ай, — думаю собі при цьому, — стокрот болячок отим грошам!»

— Кого ти лаєш? — запитує мене моя Голда.

— Нікого, — відповідаю, — я трохи замислився, всякі там думки, мрії, позаторішній сніг... Скажи мені, Голдо-серце, — звертаюсь я до неї, — чи не знаєш ти, чим торгує твій родич, — це я Менахем-Мендла маю на увазі.

— Отакої! Все, що мені снилося лихого, — каже вона — цієї ночі, і минулої ночі, і протягом цілого року, нехай окотиться на головах моїх ворогів! Подумай сам, — каже вона, — ти ж просидів з людиною цілу добу і без угаву розмовляв з ним, а тепер запитуєш у мене, чим він торгує? Адже ж ви вдвох, — каже вона, — зробили якесь діло чи ні?

— Так, — кажу, — зробили, але що саме зробили — я не знаю, хоч убий мене! Немає, розумієш ти, за що вхопитися. Проте, — кажу, — це нічого не важить, ти тільки не журись, дружино моя, мені віщує серце на добре, ми, бог дасть, так мені здається, заробимо, і чимало — отже, скажи амінь і готуй вечерю!

Одним словом, минає тиждень, і два, і три — ані рядочка від мого компаньйона! Я зовсім розгубився і не знаю, що думати. «Не може цього бути, — думаю собі, — щоб він просто так забув написати. Адже він дуже добре знає, як ми тут видивляємо очі». А далі майнула така думка: «Що я йому зроблю, коли він там знімає всі вершки для себе, а мені скаже, що нічого не заробив? Позивай його тоді до рабина! А втім, це все-таки неймовірно, — заспокоюю сам себе. — Де це чувано?... Я повівся з ним, як з рідною людиною — щоб мені справдилось те, що я йому зичу, — невже він мені підкладе таку свиню?» Але тут майнула нова думка: «Кат його бери, цей зиск, я вже не хочу заробітку! Дай боже, щоб хоч гроші були цілі!» І від жаху мене проймає холод. «Старий дурню! —

кажу я собі. — Думкою багатів, телепню ти, осел з курячим мозком! За ці сто карбованців купив би собі краще добрих коней і візок змінив би на бричку з ресорами...»

— Тев'є, чом ти ні про що не думаєш? — звертається до мене моя жінка.

— Як то, — кажу, — не думаю? Голова мені мало не лусне від думок, а вона питає, чом я не думаю!

— Певно, — каже вона, — з ним щось у дорозі скоїлось: або грабіжники, — каже вона, — напали на нього і обібрали до нитки, або він, крий боже, захворів, або зовсім, хай бог милує, помер.

— Що ще, — кажу, — вигадасш, серце моє? Ось маєш, з доброго дива якихось розбійників вигадала! — А сам думаю собі: «Мало що з людиною може часом трапитися в дорозі?» — Ти любиш, — кажу я їй, — дружино моя, завжди тлумачити все на гірше!

— У нього, — каже вона, — вся сім'я така: мати його — хай заступницею буде за нас на тому світі — нещодавно померла зовсім молодою. І три сестри були в нього, нехай в раю спочивають, то одна ще дівчиною померла, друга встигла вийти заміж, але застудилась у лазні і померла, а третя одразу після перших пологів збожеволіла, мучилась, мучилась і померла...

— Померли, царство їм небесне, — кажу я. — Ми всі, Голдо, помремо! Людина подібна до столяра: столяр живе, живе і помирає, і так само людина живе і помирає.

Одне слово, ми вирішили, що я поїду до Єгупця. За цей час зібралося трохи сиру, сметани, масла — все першого сорту. Я запряг коня — і гайда до міста. Іду собі, звичайно, засмучений; на серці, самі розумієте, гірко; у лісі ані живої душі, а думки бувають, і уявляється мені різне. «От цікаво буде, — думаю собі, — коли приїду і почну розпитувати про мого зайду, а мені скажуть: «Менахем-Мендл? Те-те-те! Дуже в пір'я вбився, високо піднявся, має власний будинок, їздить у каретах, його й не впізнати!» Набираюся духу і подаюся до нього просто в хату. «Тпру! — зупиняють мене ще перед дверима і штурхають мене ліктем у груди. — Не пхайтеся так, дядьку, тут не пхайтеся». — «Я родич, — кажу, — моя жінка троюрідна внучка його бабки». — «З чим і вітаємо вас, — відповідають мені, — дуже приємно. Проте, — кажуть вони, — можете трохи почекати отут, коло дверей, вам це не зашкодить...» Я здогадуюсь, що треба щось сунути в руку, як то кажуть, не підмажеш — не поїдеш, і подаюся після цього сходами просто до нього. «Доброго ранку, — кажу йому, — реб Менахем-Мендл!» Та де там! «Ні гласу, ні мови...» — він мене зовсім не впізнає! «Що вам треба?» — звертається він до мене. Я майже неприємно. «Як то, — кажу, — ви, пане, вже не впізнаєте родича? Тев'є звусь я!» — «Га? — мовить він. — Тев'є? Здається, знайоме ім'я...» — «Знайоме? — кажу

я йому. — Може, вам знайомі млинці моєї жінки? Пригадайте лишень її книші, вергуни, галушки...» Але слідом за цим мені уявляється зовсім протилежна картина: я заходжу до Менахем-Мендла, а він зустрічає мене з великою пошаною. «О, гість! Диви-но, який гість! Сідайте, реб Тев'є! Що поробляєте, як ся має ваша жінка? Я вже давно виглядаю вас, хочу з вами розрахуватись. — І він насипає мені повну шапку золотих імперіалів. — Це, — каже він, — заробіток, а капітал лишається капіталом. Скільки заробимо, поділимо пополам, нарівно, половину мені, половину вам, мені сотню, вам сотню, мені двісті, вам двісті, мені триста, вам триста, мені чотириста, вам чотириста».

Замріявшись, я задрімав і не помітив, як моя кобила збилася з дороги, зачепила візком за дерево, і мене чимсь ударило ззаду так, що аж іскри посипалися з очей. «Це на добре, — кажу я собі, — хвалити бога, що хоч не зламалася вісь...»

Одним словом, приїхавши до Єгупця і перш за все спродавши швидко і легко, як звичайно, свій товар, подаюся шукати Менахем-Мендла. Тиняюсь містом годину, і дві, і три — немає, не бачу його ніде! Починаю зупиняти людей, розпитувати:

— Чи не чули ви, чи не бачили такого чоловіка, що прозивається Менахем-Мендлом?

Що його звуть Менахем-Мендл, цього ще замало, — кажуть вони, — Менахем-Мендлів на світі є багато.

— Ви, певно, маєте на увазі, — кажу, — його прізвище? Хоч убийте мене, не знаю. Якщо сказати вам щирю правду, то його вдома у Касрилівці звуть за ім'ям його тещі, Менахем-Мендл Леї-Двосин. Але чого вам більше-кажу, — його тесть уже зовсім літня людина, та й він прозивається за її ім'ям: Борух-Герш Леї-Двосин. І навіть сама вона — Лея-Двоя — теж прозивається Лея-Двоя Боруха-Герша Леї-Двосиного... Тепер ви вже розумієте?

— Розуміємо, — кажуть вони, — але цього все-таки ще не досить. Що він робить, — питають вони, — коло чого порається оцей ваш Менахем-Мендл?

— Коло чого порається? — перепитую я. — Він торгує золотими імперіалами, у нього є якісь «бес-мес», «потивілов», він дає телеграми десь туди до Петербурга, до Варшави...

— Га?! — вигукують вони і за боки беруться від сміху. — Ви, мабуть, маєте на увазі того Менахем-Мендла, що торгує заячим молоком? Перейдіть, будь ласка, — кажуть вони, — туди, на той бік. Там бігає багато зайців, і ваш теж серед них...

«Що далі живеш, то більш їси і більше досвіду набираєш, — думаю собі. — Ось маєш якихось зайців, заяче молоко!»

Переходжу туди, на другий тротуар, — людей, нівроку, як на ярмарку. Тиск великий, насили протовпився! Бігають як скажені, той сюди, той туди. Наскакують один на одного,

точнісінько як божевільні. Галасують, репетують, вимахують руками: «Потивіло...», «Піймав на слові...», «Ткнув завдаток...», «Як сказав, то не викручуйся...», «Чухатиметься...», «Мені належить куртаж...», «Ти страшений крутий», «Я тобі голову потрощу...», «Плюнь йому межи очі...», «Диви-но, як розрюмсався...», «Теж мені спекулянт...», «Банкрот!», «Лакуза!», «Сто сот чортів!..» Ще слово — і почнеться бійка. «Утікай, Тев'є, — кажу я собі, — а то спіймаєш ляпаса! Ну-ну, — міркую собі, — бог наш батько, Шмульт-Шмелька його слуга, Єгупець — місто, а Менахем-Мендл — загібач золота! Отут, — думаю, — шукають щастя, ловлять золоті імперіали? Оце зветься у них робити діла? Лишенько тобі, Тев'є, з твоїми ділами!»

Одним словом, зупиняюсь перед великою вітриною, де виставлено силу-силенну штанів, і раптом бачу у шибці відображення мого ділка. Серце в грудях увірвалось мені, коли я його побачив. Просто в очах потемніло! Щоб усі наші вороги мали такий вигляд, як Менахем-Мендл. Де поділася капота? Де чоботи? А лице! Матінко рідна! З далеко кращим лицем кладуть у домовину. «Ну, Тев'є, ти ускочив по самі вуха, — думаю собі, — можеш попрощатись із своїми грошечками. Це вже, як то кажуть, «ні ведмедів, ані лісу», — ні товару, ні грошей, самі сльози...»

Він і собі, мабуть, теж дуже розгубився, бо ми обидва стали, ніби прикуті до місця, слова не могли вимовити і тільки дивилися й дивилися, мов ті півні, один одному в вічі, наче кажучи: «Бідні й нещасні ми! Тепер можемо удвох взяти торби і піти попідвіконню!..»

— Реб Тев'є, — звертається він до мене тихенько, ледве чутно, а сльози душать його. — Реб Тев'є! Без талану — чуєте? — краще на світ не родитись! Ніж так жити, — каже він, — нехай би вже повісили мене, четвертували!

І більше не може слова вимовити.

— Авжеж, — кажу, — ти вартий, Менахем-Мендл, за таку справу, щоб тебе поклали отут посеред Єгупця і привселюдно відлупцювали так, щоб ти побачив свою бабку Цейтл з того світу. Подумай тільки, — кажу, — що ти наробив! Ти занапастив, — кажу, — повну хату живих істот, нещасних, ні в чому не винних ні перед богом, ані перед людьми, без ножа зарізав! Гвалт, — кажу, — з чим я тепер додому повернусь до своєї жінки і дітей? Ну, скажи сам, гицелю ти, розбійнику, душогубе!..

— Ваша правда, — відказує він мені, притулившись до стіни, — ваша правда, реб Тев'є, господь тому свідок.

— Пекла, — кажу, — дурню ти, пекла мало для тебе!

— Ваша правда, — каже він знову, — реб Тев'є, ваша правда, господь тому свідок. Ніж таке життя, — каже він, — ніж отак жити, реб Тев'є... — і опускає голову...

Дивлюся на нього, бідолаху, як він ото стоїть, похнюпившись, спершись об стіну, зсунувши шапку набік, і кожне його зітхання, кожний стогін крає мені серце.

— Проте, — кажу, — якщо зміркувати, то виходить, що ти не дуже-то й винний. Бо коли розглянути справу всебічно, то навряд чи ти мав якийсь лихий намір, — це ж дурниця: ти був, — кажу, — компаньйоном нарівні зі мною. Я вклав гроші, а ти дав свій розум, лихо мені! Ти сподівався, безперечно, як то кажуть, на краще, а не на гірше. А що це виявилось химерою? Мабуть, не судилося нам. Сказано-бо: «Не вихваляйся завтрашнім днем», — людина планує, а господь руйнує. Маєш, дурненький, доказ, — кажу, — ось, наприклад, моє ремесло! Здається, цілком певне діло? Проте, коли мені минулої осені судилося, — кажу, — то в мене здохла корова. Якби її зарізати на м'ясо, і тоді мав би я за неї п'ятдесят карбованців, — і одразу ж, слідом за цією коровою, здохла ще й червона телиця, якої не віддав би і за двадцять карбованців. Не допоміг мені тоді весь мій розум. Коли не щастить, — кажу, — то хоч гвалт кричи! Я не хочу допитуватися в тебе, — кажу, — де мої гроші. Я вже сам розумію, де вони поділися, мої тяжко загорьовані гроші, лишенько мені! Вони пропали, — кажу, — десь на заячому молоці, на позаторішньому снігу. А хто винен, коли не я сам, що піддався твоїм умовлянням і заморочив собі голову легкими заробітками, надхмарними замками, казна-чим? Гроші, братику, треба, — кажу, — заробити кривавим потом, мозолі натерти! Бити треба тебе, Тев'є, лупцювати дрючком, як Сидорову козу!! Але дарма! Кричи, хоч лусни! Розум і каяття — ці дві речі завжди приходять занадто пізно. Не судилося, — кажу, — Тев'єві стати багатієм, як каже мій сусід Іван: «Не було в Микити грошей і не буде». Мабуть, — кажу, — так господь судив. Бог дав, бог і взяв... Ходім, небораче, візьмемо, — кажу, — по чарці!..

Отак, пане Шолом-Алейхем, всі мої золоті мрії кінчилися пшиком! Ви, може, думаєте, я дуже близько взяв до серця те, що втратив свої грошенята? Повірте, що ні! Ми ж знаємо, як сказав господь у святому письмі: «Срібло і золото мені належить», — гроші — це ніщо, грязь! Головне — людина, тобто, щоб людина була людиною. Але що ж тоді мені так дошкулило? Те, що чудесний сон, химера вітром розвіялися. Мені хотілося, ой, як хотілося бути багатієм, хоч би на часинку!

Але нічого не вдієш! Як сказано у нас: «Проти волі живеш», — і проти волі стоптуєш пару чобіт. Ти, Тев'є, каже бог, повинен мати на думці сир і масло, а не химери. Скажете, а як же надії, сподівання? Дивна річ, чим більше горя, тим кращі надії, чим більше

злиднів, тим палкіші сподівання. Маєте доказ... Але мені здається, що я сьогодні трохи забалакався. Час уже поїхати, подбати про справи, бо, як то кажуть: «Всі люди облудні», — тобто кожен має свою болячку! Бувайте здорові, і нехай вам добре ведеться!

ТЕПЕРІШНІ ДІТИ

От ви кажете: теперішні діти. «Синів ростив я і виховував...» — народжуй їх, поневіряйся, віддавай їм усі сили, працєю, як віл, день і ніч, і чого, скажіть, будь ласка? Думаєш собі, може, так, а може, так, кожен згідно з своїм розумом і достатком. До Бродського в родичі я, звичайно, не набиваюсь, але зовсім прибіднюватись мені не доводиться, бо сам я, слово честі, не простого роду, і походимо ми, як моя дружина, дай їй боже здоров'я, каже, — теж не з кравців і не з шевців. От я собі гадав, що з дочками своїми не осоромлюсь. Чому, питаєте? По-перше, мене господь благословив вродливими дочками. А вродливе обличчя — це ж ви самі кажете, — половина посагу. По-друге, я ж тепер, хвалити бога, не той Тев'є, що колись. Я можу дозволити собі вибрати для них найкращих женихів навіть у Єгупці. Чи не так? Але ж ми маємо бога на світі, господа всеблагого і милостивого, який являє свої великі чудеса і кидає мене в холод і в жар, угору і вниз. Він і каже мені: «Тев'є, не забивай собі голову дурницями, і нехай все ведеться, як велось!..» Тепер послушайте, що трапляється на цьому світі. І з ким? З небораком Тев'є.

Одне слово, навіщо довго розводитись? Ви, мабуть, пам'ятаєте, що мене недавно спіткало, — хай бог боронить усіх нас надалі від такого, — оту лиху пригоду з моїм родичем Менахем-Мендлом, побий його нечиста сила. Пам'ятаєте, як ми щасливо торгували в Єгупці золотими імперіалами і потивілівськими акціями, — моїм ворогам бажаю такі успіхи! Я тоді не тямився від горя, рвав на собі волосся. Гадав, що вже по всьому, кінець Тев'є, кінець молочарству!

— Дурню ти! — каже мені одного разу моя стара. — Годі журитися, горю цим не зарадиш! Ти тільки занапастиш себе — і край. Вважай, що розбійники напали на нас і пограбували... Піди краще, — каже вона, — до Анатівки, до м'ясника Лейзер-Волфа, він переказував, що ти йому дуже потрібний.

— А чого він хоче? Нащо я йому так терміново здався? Якщо він має на думці, — кажу, — вимантачити нашу муругу корову, то нехай краще візьме дрючка і виб'є з голови цю думку.

— Овва! — відповідає мені вона. — Можна подумати, що ми маємо від цієї корови багато молока, сиру та масла?

— Не в цьому річ, — кажу. — По-перше, шкода віддавати на заріз боже створіння. У нас сказано в святій Біблії...

— Облиш Біблію, Тев'є! Цілий світ знає, що ти людина вчена. Послухайся мене, своєї жінки, піди до Лейзер-Волфа. Щочетверга, коли наша Цейтл приходить до нього в ятку по м'ясо, він їй спокою не дає: «Перекажи, — каже, — татові, щоб прийшов. Він мені дуже потрібний...»

Одне слово, треба, як то кажуть, іноді послухатись і жінки. Пішов я до Лейзер-Волфа в Анатівку, верст зо три від нас, і не застав його дома.

— Куди ж він пішов? — запитую у кирпатої тітки, що пореється в хаті.

— У бойню — відказує кирпата, — там ріжуть вола з самого ранку. Він, мабуть, уже скоро повернеться...

Я вирішив почекати. Тиняюсь по хаті, оглядаю Лейзер-Волфове хазяйство. Нівроку, дай боже всім моїм друзям таке добро: шафа, повна мідного посуду, — не купиш її навіть за сто п'ятдесят карбованців; самовар, і ще один самовар, і мідний таз, і ще один варшавський, і кілька срібних свічників, і позолочені келихи та келишки, і ханукальний світильник* з чистого срібла, і достобіса ще різного посуду і мотлоху. «Владико небесний! — думаю собі. — Коли вже я дочекаюсь такого добра у моїх дочок, нехай здорові будуть!.. Ну й щастить же м'ясникові! Мало того, що він такий багатий і має тільки двох дочок, до того ж заміжніх, то ще лишився вдівцем!..»

Нарешті господь змилювався, відчиняються двері, і входить Лейзер-Волф, сповнений гніву й люті на різника. Той, каже, зарізав його без ножа, забракував вола, могутнього, як дуб, схопила б його холера. Через дрібничку заборонив вола до продажу, знайшов прищик па легенях, малесенький, з шпилькову головку завбільшки, щоб він здох!

— Доброго здоров'я, реб Тев'є, — звертається він до мене, — що поробляєте?

— Що я можу поробляти, — кажу, — робиш і робиш, і все ще ні до чого не доробився, сказано-бо у Святому Письмі: «Ні жала твого, ні меду твого!» — ні тобі грошей, ані здоров'я, ні життя, ані радості.

— Гріх так казати, реб Тев'є, — озивається він до мене. — Порівнюючи з тим, що було колись, ви ж тепер, нівроку, багатій.

— Того, що мені бракує, — кажу, — до багатства, яке, ви вважаєте, є в мене, було б добре нам мати вдвох... Але нічого, хвалити бога за те, що є. У талмуді сказано: «Аскакурдо демасканто декирпато десвинято»²³. А сам думаю: «Щоб ти так дихав, м'ясницька пико, коли є таке в талмуді!!!»

— Ви, — звертається він до мене, — завжди з своїм талмудом. Добре вам, реб Тев'є, що ви розумієтесь на дрібних літерах²⁴. Але навіщо нам вченість премудрості, поговоримо краще про наше діло. Сідайте, реб Тев'є, — каже він і гукає на кухню: — Чаю! — І неначе з-під землі з'являється кирпата баба, хапає самовар, як чорт цигана, та вибігає з ним на кухню. — Тепер, — звертається він до мене, — коли ми лишилися тут самі, віч-на-віч, можемо говорити про діло. Справа, — каже він, — ось у чому: я з вами, реб Тев'є, давно хотів поговорити, я вже переказував з вашою дочкою, кілька разів просив, щоб ви потрудились прийти до мене. Розумієте, мені впала в око...

— Знаю, — кажу, — що вам впала в око... Але даремна ваша праця, нічого не вийде, реб Лейзер-Волф, нічого не вийде.

— Чого це так? — озивається він до мене і дивиться на мене трохи перелякано.

— Отак, — кажу, — я можу заждати. Ще маю час, річка не зайнялась, не горить!

— Навіщо вам ждати, — каже він, — коли можна домовитись тепер-таки?

— Це, по-перше, — веду я далі, — а по-друге, — кажу, — просто жаль боже створіння.

— Подивіться на нього, що він з себе корчить, — регочучи, каже Лейзер-Волф, — можна подумати, що вона у вас єдина! Мені здається, їх у вас, нівроку, є досить, реб Тев'є!..

— То нехай і надалі будуть, — кажу, — а хто заздрить, той нехай сам нічого не має...

— Заздрить? Які там заздрощі? Навпаки, — каже він, — саме тому, що вони такі вдалі, саме тому я хочу, розумієте чи ні? Не забувайте тільки, реб Тев'є, яку користь ви матимете від цього!

— Авжеж, авжеж, — кажу, — від вашої ласки, реб Лейзер-Волф, голова може попухнути: взимку снігу не випросиш, це ми знаємо вже давно...

— Ет! — озивається він до мене солоденько. — Що ви рівняєте, реб Тев'є, старі часи до теперішніх? Колись було одне, а тепер зовсім інше; адже ми стаємо родичами, га?

— Що це за родичання? — кажу я.

— Авжеж, — каже він, — породичаємось.

— Пробачте, реб Лейзер-Волф, — озиваюсь я до нього, — про що ми говоримо?

— Будь ласка, — каже він, — реб Тев'є, скажіть ви, про що ми говоримо?

— Як то, — кажу, — ми говоримо про мою муругу корову, яку ви хочете у мене купити.

— Ха-ха-ха! — захлинається він від сміху. — Нічого собі корова, та ще муруга, ха-ха-ха!

— А що ж ви маєте на увазі, реб Лейзер-Волф? Будь ласка, скажіть, я теж хочу сміятися.

— Вашу дочку, — озивається він до мене, — про вашу Цейтл говоримо ми весь час! Ви ж знаєте, реб Тев'є, що я, хай вас бог боронить від такого лиха, лишився вдівцем. Я собі й подумав, навіщо мені шукати щастя десь на чужині, мати мороку із свахами, шахраями, пройдисвітами. Чи не краще, коли ми тут обидва на місці? Я знаю вас, ви знаєте мене. Товар мені теж подобається. Я бачу її щочетверга у себе в ятці, кілька разів говорив з нею, видно, нічого, сумирна. А я сам, нівроку, як бачите, хазяїн не з останніх, маю власну хату, кілька крамничок і хазяйствечко, як бачите, дякувати богові, трохи шкір на горищі і трохи грошей у скрині. Навіщо нам, реб Тев'є, мудрити, крутити? Краще вдаримо по руках, раз, два, три. Розумієте чи ні?..

Одне слово, тільки-но він мені це сказав, я зацікавився, як буває з людиною, коли їй раптом переказують радісну звістку. Спочатку в мене навіть промайнула думка: «Лейзер-Волф... Цейтл... У нього вже такі діти, як вона». Але одразу ж я сам себе спинив: «Що ти-бо, таке щастя! Таке щастя! Адже їй буде добре, краще, ніж будь-кому на світі! Ну, а те, що він скупердяга, то за теперішніх часів це навіть похвально, як то кажуть: «Своя сорочка ближча», — коли хто добрий до інших, то він поганий до себе. Кепсько тільки, що він неук... Та хіба всі можуть бути книжниками? Мало є багатіїв, поважних людей в Анатівці, Мазепівці і навіть у Єгупці, які не вміють замість підпису навіть закарлючку поставити на папері. Проте дивіться, яку вони пошану мають від людей повсюди! Недарма сказано в Біблії: «Коли нема муки, нема й науки», — тобто наука лежить у скрині, а мудрість — у кишені...

— Ну, реб Тев'є, — озивається він до мене, — чого ви мовчите?

— А чого мені галасувати, — кажу я, немовбито вагаючись. — Це, розумієте, реб Лейзер-Волф, така справа, що її треба добре обміркувати з усіх боків. Вона ж у мене старша дочка!

— Саме тому, — каже він, — саме тому, що вона старша у вас. Потім ви вже, з божої ласки, зможете видати заміж другу дочку, а згодом і третю, розумієте чи ні?

— Амінь, і вам те ж саме бажаю! — кажу я. — Видати заміж — невелика мудрість, аби Всевишній прислав кожній її судженого...

— Ні, — каже він, — не це я маю на увазі, реб Тев'є. Я маю на увазі зовсім інше. Адже посагу, хвалити бога, для вашої Цейтл вам уже не треба, і одягти її до весілля, справити все, що дівчині потрібно, — я беру на себе. Та й вам, — каже він, — дещо перепаде в гаманець.

— Фе, — кажу я йому. — Ви розмовляєте, пробачте мені, як на базарі! Як то «перепаде в гаманець»? Фе! Моя Цейтл, крий боже, не така, щоб я її продавав за гроші. Фе, фе!

— Якщо фе, то фе, — відказує він. — Я хотів, щоб було якнайкраще, але коли ви кажете фе, то нехай буде фе! Коли вам любо, то й мені мило. Головне, — каже він, — не зволікати. Я хочу, щоб негайно-таки була, як то кажуть, господиня в хаті. Розумієте чи ні?..

— Будь ласка, — кажу, — я не заперечую, але ж треба переговорити з моєю дружиною. В таких справах її слово багато що важить. Це ж не жарт, як у Біблії сказано: «Рахіль оплакує синів своїх», — мати не п'яте колесо до воза. Ну, а крім того, — кажу, — саму Цейтл теж треба спитати. Як то кажуть: усіх родичів запросили на весілля, тільки нареченого залишили вдома...

— Пусте, — каже він. — Запитувати? Оповістити треба, реб Тев'є, прийти додому й оповістити, мовляв, так і так, повести до шлюбу, раз-два — і могорич!

— Не кажіть цього, — озиваюсь я, — не кажіть цього, реб Лейзер-Волф. Дівчина, крий боже, не вдова.

— Звісно, — каже він, — дівчина — це не вдова. Саме тому треба заздалегідь усе обговорити; розумієте, весільне вбрання, те, се, п'яте, десяте... А тим часом, може, ми, реб Тев'є, візьмемо по чарці, га? Так чи ні?

— Будь ласка, — кажу я, — чом ні? Сварка сваркою, а чарка чаркою. З цього приводу добре сказано у нас в талмуді... — І втелюшую один уривок і другий, та не з талмуда зовсім, а з «Пісні пісень»²⁵ чи пасхального казання...

Одне слово, хильнули ми по чарці отого гіркокого зілля як годиться. Кирпата тітка тим часом принесла самовар, і ми ще випили по склянці пуншу, провели час дуже весело, погомоніли, набалакалились про сватання, те, се і знову-таки про сватання.

— Хіба ви уявляєте собі, реб Лейзер-Волф, — кажу я, — що то за брильянт?

— Я знаю, — каже він, — вірте мені, що знаю. Якби не знав, я б і не починав.

І отак ми розмовляємо ввесь час. Я кричу:

— Брильянт, діамант! Щоб ви хоч її шанували, не виказували вдачі м'ясника...

А він:

— Не бійтеся, реб Тев'є, те, що вона їстиме у мене в будні, вона у вас не їла на свято...

— Дурниці, — кажу я, — їсти, хіба це головне? Багатій не їсть черв'яків, а бідняк не їсть камінців. Ви проста людина і не розумієте, як треба її шанувати. Яка вона хазяйка! Які калачі випікає, яку рибу готує, реб Лейзер-Волф! Її рибу покуштувати — це заслужити треба...

А він знову:

— Реб Тев'є, ви, пробачте мені, вже видихнулись, реб Тев'є, ви людей не знаєте, реб Тев'є, ви мене не знаєте...

А я своєї:

— Покласти на одну тарілку терезів золото, а на другу Цейтл... Чуєте, реб Лейзер-Волф, навіть якби ви мали своїх двісті тисяч, ви теж не варті її мізинця!..

А він:

— Повірте мені, реб Тев'є, ви великий дурень, хоч віком ви старший від мене!..

Одне слово, ми, очевидно, довгенько галасували і добре хильнули, бо коли я прийшов додому, було вже досить пізно і ноги мене не слухались... Моя дружина, дай їй боже здоров'я, зразу побачила, що я хильнув, і добре нам'яла мені чуба.

— Цить, не гнівайся, Голдо! — кажу я до неї весело, і мені хочеться аж танцювати. — Не галасуй, серце моє, нас треба поздоровити! Мазл-тов!

— Ой лишенько, — каже вона, — пропала вже муруга корова! Продав її Лейзер-Волфові?

— Ще гірше, — кажу.

— Виміняв її, — каже вона, — на іншу? Обдурив бідолаху Лейзер-Волфа?

— Ще гірше, — кажу я.

— Говори по-людськи, — гримнула вона. — Диви-но, кожне слово доводиться витягати з нього, мов обценьками!

— Мазл-тов тобі, Голдо, — кажу я ще раз. — Мазл-тов нам обом, наша Цейтл заручена!

— Я бачу, — каже вона, — ти добре налигався. Верзеш щось несусвітне! Ти, видно, вихилив добру чарчину?..

— Чарку, — кажу я, — ми з Лейзер-Волфом хильнули, і по склянці пуншу ми з ним теж випили, але я ще при повному розумі. Отже, знай, Голдо-серце, що наша Цейтл у добрий і щасливий час стала нареченою самого Лейзер-Волфа!

І я їй переказав геть усе з початку до кінця, що, і як, і коли, — все, що ми говорили, не проминувши ні слова.

— Чуєш, Тев'є, — озивається до мене моя жінка, — хай мені так бог допоможе у всьому, як святу істину кажу. Серце мені віщувало, що Лейзер-Волф кликав тебе даремно. Я тільки боялась про це думати, може, не доведи господи, з цього нічого не вийде. Дякую тобі, боже любий, дякую тобі, батьку наш небесний. Щоб це було в щасливий час, щоб вона дожила з ним до старості у багатстві й пошані. Бо ж Фрумі-

Сури, — нехай їй легко гикнеться на тому світі, — не дуже щасливо жилося з ним: вона, нехай простить мені і не проти ночі будь сказано, була в'їдлива жінка, ні з ким не могла бути в ладах, зовсім не те, що наша Цейтл. Дякую тобі, дякую тобі, господи! Ну, Тев'є, що я тобі говорила, дурненький? Чи ж варт людині журитися? Коли судилося, то щастя само приходить до тебе в хату...

— Авжеж, — кажу я, — у Біблії недвозначно сказано...

— Нащо мені твоя Біблія? — каже вона. — Слід готуватися до весілля. Насамперед треба подати Лейзер-Волфові список того, що потрібно Цейтл до весілля. Про виправу, звичайно, нема чого і казати. Адже ж у неї нічого нема з білизни, навіть панчіх немає. А тепер, — каже, — вбрання: одне шовкове до шлюбу, одне вовняне на літо і друге на зиму, та ще кілька суконь і спідниць нижніх; і пальта, — каже вона, — я хочу, щоб вона мала аж два: один бурнус з котячого хутра на будні і одну шубу гарну, лисячу, на свято. Ну, крім того, ще чобітки на корках, корсет, рукавички, носові хусточки, парасольку і все інше, що за теперішніх часів потрібне дівчині..

— Звідки це взялось у тебе, — кажу, — Голдо-серце, що ти знаєш про все це ганчір'я?

— А що, — каже вона, — я хіба не була серед людей? Чи не бачила хіба у нас в Касрилівці, як люди вдягаються? Ти пусти мене, я вже сама з ним про все домовлюсь. Нічого, — каже вона, — Лейзер-Волф багатій, він, мабуть, і сам не схоче, щоб цілий світ сміявся з нього. Якщо вже їсти свинину, то наїстися досхочу, щоб губи були масні...26

Одне слово, ми отак гомоніли аж до самого світанку.

— Збери-но, — кажу, — жінко, сир і масло, і я поїду тим часом до Бойберика. Все це дуже добре, але діло, — кажу, — не можна забувати. Як то кажуть: і цей світ забувати не слід.

І рано-вранці, тільки-но почало розвиднятись, я запряг коня та подався до Бойберика. Приїхав до Бойберика на базар — ага! (Хіба є якісь секрети у нас?!) Всі вже знають і поздоровляють мене на кожному кроці:

Мазл-тов вам, реб Тев'є! Коли, господь дасть, буде весілля?

— Щастя боже й вам, — кажу. — Виходить, як то кажуть, тато ще не народився, а вже син виріс на даху...

— Дурниці, — кажуть вони, — вам нічого не допоможе, реб Тев'є Чарку мусите поставити. Нівроку, таке щастя, мішок золота!

— Золото зникає, — кажу, — а мішок лишається. Проте, — кажу, — не слід бути свинею, цуратися товариства не можна. Ось, — кажу, — покінчу всі справи з моїми

егупецькими хазяїнами, тоді буде і чарка, і закуска. Один тільки раз живеш на світі, як сказано: «Радій і веселися!» — гуляй, голото!..

Одне слово, упоравши свої справи, як завжди, швидко й легко, я запросив приятелів, і ми випили по чарці, побажали один одному всього найкращого, як ведеться, потім я сів на воза і подався напідпитку, веселий і радісний, додому. Іду собі отак лісом, було це влітку, сонце пече, а в лісі тінь від дерев, сосни пахнуть — благодать... Я розлігся паном на візку, попустив віжки своїй кобилі, мовляв, іди вже, будь ласка, сама, дорога тобі добре відома... І починаю виспівувати вголос уривки із святкових молитов, бо настрій у мене святковий. Дивлюся вгору, у небо, а думки, думки мої плутаються тут, на землі.

«Небеса небесам», — вони створені для бога, «а землю» — грішну землю, — думаю собі, — він віддав «синам Адама» — людям, щоб ті бились головою об стіну, чубилися за посаду синагогального старости та інші почесті. «Не мерці славитимуть бога», — чорта пухлого розуміють вони, як треба славити бога за блага, які він дає їм... «А ми»... — Але ж ми, біднота, коли маємо хоч би один щасливий день, ми славимо бога і кажемо: «Злюбив», — люблю Всевишнього, бо він прислухається до мого голосу й благання, жаліє мене, коли мене оточують з усіх боків злидні, скрута, горе, напасті: то здохне корова посеред білого дня, то принесе лиха година небораку родича, як от Менахем-Мендла з Єгупця, який забирає останню копійку, і вже думаєш «у хвилину розпуки», що кінець світу, «всі люди облудні», — ніде на світі немає правди. Що робить господь бог? Він подає Лейзер-Волфові думку, щоб той посватався до моєї Цейтл, не правлячи ні посагу, ні вбрання. Через те кажу знову і знову: «Славлю тебе», — дякую тобі, боже, що ти зглянувся на Тев'є, прийшов йому на допомогу, подбав, щоб я мав невеличку втіху від моєї дитини... Коли я прийду до неї в гості, то, бог дасть, побачу її господинею на всьому готовому, шафи, повні білизни, буфет, повний пасхального смальцю й варення, подвір'я, повне курей, гусей і качок...

Раптом моя кобила розігналася стрімголов з гори, і, перш ніж я встиг підвести голову та подивитись, що сталося, я лежав уже на землі з усіма порожніми глечиками та горнятками, а візок на мені. Насилу-силу, з превеликими труднощами викараскався я, побитий, пом'ятий, і вилив увесь свій гнів на кобилу.

— А бий тебе сила божя! Хто тебе просив, неборако, показати свою спритність і довести, що ти вмієш мчати стрімголов з гори? Ти ж мене мало не вбила на смерть, сатано!

І я почаствував її батогом скільки влізло. Кобила, мабуть, сама зрозуміла, що завинила переді мною, і стояла, опустивши голову, з винуватим виглядом.

— Щоб тобі повилазило! — кажу я їй, піднімаю візок, складаю посуд і їду далі.

«Погана прикмета, — міркую собі. — Чи не сталося часом вдома якесь нове лихо?»

Так воно й було. Проїхав ще версти зо дві, був уже недалеко від дому, раптом бачу, шляхом наближається до мене людина в образі жінки. Під'їжджаю ближче, придивляюся: Цейтл!.. Не знаю чому, але серце мені закалатало в грудях, коли я її побачив. Скочивши з воза, підбігаю до неї:

— Цейтл, це ти? Що ти тут робиш?

А вона падає мені на шию з плачем.

— Господь з тобою, — кажу, — дитино моя, чого ти плачеш?

— Ой, — каже вона, — тату, татоньку!.. — і вмивається сльозами.

Мені потемніло в очах, затремтіли руки й ноги.

— Що з тобою, доню, що трапилось? — запитую я, беру її за руку, заспокоюю, обіймаю, цілую її, а вона не заспокоюється

— Тату, татоньку, любий, дорогий, — благає вона, — раз на три дні шматок хліба їстиму, зглянься, — каже-на мої молоді літа!.. — і захлинається від плачу, не може й слова вимовити.

«Ой лишенько, — думаю собі, — а вже здогадуюсь, у чім річ! Вража сила понесла мене до Бойберика!»

— Навіщо плакати, — кажу я їй, гладячи її по голові, — дурненька, навіщо плакати? Ні — так ні, — кажу, — не хочеш не треба. Тобі силоміць ніхто не почепить горба на спину. Ми хотіли, — кажу, — твого добра, вважали, що так буде краще. Ну, а коли це тобі не до душі, що поробиш? Мабуть, — кажу, — не судилося...

— Спасибі тобі, тату, — каже вона, — дай тобі боже дожити до глибокої старості, — і знову падає мені на шию, і знову починає мене цілувати й плакати, вмиватися сльозами.

— Та годі-бо вже рюмсати, — кажу, — «суєта суєт», — вареники їсти теж набридає. Сідай, — кажу, — і поїдемо додому. Мама там, мабуть, хвилюється, думає вже бозна-що.

Одне слово, ми обоє посідали на воза, і я почав її заспокоювати, всіляко розважати.

— Справа така, — кажу, — ми, крий боже, нічого лихого не мали на думці. Бог тому свідок, він знає всю правду, ми хотіли, як то кажуть, забезпечити дитину, щоб не знала нужди. А коли нічого не виходить, то, мабуть, — кажу, — така воля божа. Не судилося тобі, даню моя, прийти на все готове, стати господинею такого добра, а нам дочекатися хоч невеличкої радості на старості літ за нашу тяжку працю... День і ніч у ярмі, жодного просвітку, жодної щасливої хвилини, тільки злидні, тільки убожество, тільки лихо, куди не глянь!..

— Ой тату, — каже вона мені знову з плачем, — піду в служниці, глину міситиму, землю копатиму!..

— Чого ти плачеш, дурна дівчинко, — кажу я їй. — Хіба я тобі, дурненька, за щось дорікаю? Просто, — кажу, — тяжко і гірко на серці, через те й виливаю свою журбу-печаль, веду розмову з ним, з владикою небесним, про те, як він править мною. Він, — кажу, — всеблагий отець, жаліє мене, гарно повівся зі мною, хай мені простить за такі слова, — кажу, — поквитався зі мною, як з пасинком, і хоч гвалт кричи! Але, мабуть, — кажу, — так воно, певно, мусить бути. Вій на небі, високо, а ми, — кажу, — тут глибоко-глибоко в землі. Отож мусимо казати, що він правий і його вирок правдивий. Бо, з другого боку, хіба я не великий дурень? Чого галасую? Чого лементую? Що я, маленький хробачок, який плазує тут по землі, важу проти бога, щоб хизуватися перед ним своїм дурним розумом і давати йому поради, як правити божим світом? Певно, коли він велить так, воно мусить бути саме так, і скаргами нічого не досягнеш. Сорок днів, — кажу, — так написано в наших святих книгах, — сорок днів перед тим, як дитина зароджується у череві матері, приходить ангел і вигукує: «Дочка раба божого най...» — нехай Тев'єва дочка візьме сина такого-то і такого-то, а м'ясник Лейзер-Волф хай потурбується і поїде десь-інде шукати жінку свого стану. Його рівня від нього не втече. А тобі, — кажу, — нехай бог пошле твого судженого, аби було щось путнє, і якнайшвидше. Амінь, хай справдиться його воля, — кажу. — Щоб хоч мати твоя не дуже гримала. Вона вже дасть мені перцю з маком!..

Одне слово, приїхали ми додому, я випріг кобилу і сів коло хати на траву дати собі раду, придумати для моєї жінки щось із «Тисячі і однієї ночі», аби здихатися лиха. Сутеніє, сонце сідає, повітря тепле, жаби в далечині кумкають; кобила моя, стриножена, скубе травичку; корівчини щойно прийшли з череди, стоять над цеберками і чекають, щоб їх видоїли; трава в усій окрузі пахне — рай земний, та й годі! Сиджу собі отак, оглядаю це все і міркую при цьому, як мудро створив господь бог свій світ, де кожне створіння, починаючи від людини і аж до тварини, заробляє собі на хліб. На дурничку нічого нема! Ти, корово, хочеш жувати-йди, тебе видоять, давай молоко, годуй бідняка з його жінкою і дітьми! Ти, конику, хочеш набити пельку — біжи щоразу з глечиками до Бойберика і назад! Так само й ти, людино, хочеш мати шматок хліба — йди працювати, дій корів, тягай глечики, збивай масло, готуй сир, запрягай коня і чвалай щоранку до Бойберика на дачі, схилийся перед єгупецькими багачами, усміхайся їм, підлещуйся, стелися кожному під ноги, щоб вони були задоволені, пильнуй, щоб, боронь боже, не зачепити їхнього гонору!.. Тож лишається питання: «Чим відрізняється?...» — чому існує така різниця? Де

сказано, що Тев'є мусить тяжко працювати для них, прокидатися рано-вранці, коли ще сам бог спить. І заради чого? Заради того, щоб вони до кави мали на сніданок свіжий сир і масло? Де сказано, що я повинен жили з себе висотувати, щоб заробити на рідкий крупник, на куліш з картоплею, а вони, оті єгупецькі багітїї, мають розкошувати на дачах, за холодну воду не беручись, об'їдатися смаженими качками, смачними книшами, млинцями й вергунами? Хіба я не така ж людина, як вони? Чи не було б справедливо, слово честі, щоб Тев'є теж хоч раз виїхав улітку на дачу? Ви, може, спитаєте, де братимуть сир і масло? Хто доїтиме корів? Таки вони, єгупецькі аристократи... І я сам регочуся, дійшовши до такої чудернацької думки, як кажуть у приказці: коли дурнів слухали б вуха господні, то був би світ не такий, як сьогодні...

— Добри вечір, реб Тев'є! — чую я раптом, як хтось мене називає на ім'я.

Повертаюся, дивлюся — знайомий: Мотл-жилетник, кравчук з Анатівки.

— Доброго здоров'я, — кажу, — про вовка помовка. Сідай, Мотл, на божій землі, — кажу. — Як це ти раптом опинився тут?

— Як я прийшов? Ногами, — відповідає він, сідає коло мене на траву і дивиться туди, де мої дівчата пораються біля глечиків та біля горнят. — Я давно вже збираюся до вас, реб Тев'є, — каже він, — але все часу не маю; одну роботу кінчиш, другу береш. Я тепер сам собі кравець. Роботи, хвалити бога, досить, у всіх кравців тепер роботи повно. Цього літа у нас сезон весіль: Берл гугнявий справляє весілля, Йосел-паливода справляє весілля, Мендл-заїка справляє весілля, Яків язикатий справляє весілля, Мойше-горлань справляє весілля, Меїр-кропива справляє весілля, Хаїм-лошак справляє весілля і навіть удова Тригубиха теж справляє весілля!

— Усі на світі, — кажу, — справляють весілля, тільки я один нещасливий. Мабуть, не заслужив у бога...

— Ні, — озивається він до мене і дивиться туди, де дівчата пораються, — ви помиляєтесь, реб Тев'є; якби тільки схотіли, ви б теж тепер були близькі до весілля. Це залежить тільки від вас...

— А саме, — кажу, — яким чином? Може, маєш нареченого для моєї Цейтл?

— Ви вгадали! — каже він.

— Хоча б пристойний жених? — питаю і думаю собі: «Ото буде цікаво, якщо він має на увазі м'ясника Лейзер-Волфа!..»

— Наче для неї покроєно! — відповідає він мені кравецькою мовою і дивиться все туди, де пораються мої дівчата.

— Звідки родом, цікаво знати, твій жених? — запитую я в нього. — З яких країв? Якщо від нього тхне м'ясною крамницею, — кажу, — я навіть слухати не хочу ані дивитись!

— Боронь боже, — каже Мотл, — він ніколи і близько не стояв коло м'ясної крамниці! Ви знаєте його, реб Тев'є, дуже добре!..

— Він, — питаю, — хоч рівня для нас?

— Ще яка рівня, — каже Мотл, — рівніше не може бути: це, як то кажуть, скроєно і пошито!..

— Хто ж він такий, твій жених? — питаю. — Цікаво послухати.

— Хто жених? — повторює він і дивиться все туди, до дівчат. — Жених, розумієте, реб Тев'є, таки я сам...

Тільки-но він мені це вимовив, я, наче ошпарений окропом, схопився з трави, а він за мною. І отак ми стали один проти одного, мов ті півні.

— Чи ти збожеволів, — кажу до нього, — чи ти просто так з глузду з'їхав? Ти сам шадхен²⁷, сам кум і сам жених, тобто на своєму весіллі із своїми музиками! Я ще ніде такого ніколи не чув, щоб парубок сам сватався!

— Те, що ви кажете, реб Тев'є, — озивається він до мене, — ніби я божевільний, то нехай наші вороги збожеволіють. Я ще, можете мені повірити, при повному розумі. Не треба, — каже, — бути божевільним, щоб хотіти вашу Цейтл. Ось вам доказ: Лейзер-Волф — найбільший багатій у нашому місті — теж хотів її взяти без копійки посагу. Ви думаєте, це секрет? Все містечко вже знає!.. А те, що ви кажете: «Сам, без сватів», — то я дивуюсь вам: ви ж, реб Тев'є, людина, котрій, нівроку, пальця в рота не треба класти, — відкусите. Але навіщо довго розп'якувати? Справа, — каже він, — така: я і ваша дочка Цейтл давно, ще понад рік тому, дали одне одному слово, що ми поберемось...

Коли б хто мені загнав ножа в серце, було б приємніше, ніж чути оці слова. По-перше, куди йому, кравцеві Мотлу, бути зятем Тев'є? По-друге, що це за балачки: вони дали одне одному слово, що поберуться?

— Ну, а я де? — озиваюся до нього. — Чи можу й я своє слово сказати з приводу моєї дитини, чи мене вже зовсім не питаються?

— Боронь боже, — вигукує він, — саме для цього я й прийшов до вас переговорити, як тільки почув, що Лейзер-Волф сватається до вашої дочки, котру я вже понад рік люблю...

— От ще скаже, — озиваюся я. — Коли Тев'є має дочку Цейтл, а тебе звуть Мотл-жилетник і ти кравцюєш, то чому ж ти маєш її ненавидіти?

— Ні, — каже він, — не це я маю на оці. Я маю на оці зовсім інше. Я вам хотів розказати, що я кохаю вашу дочку, і ваша дочка мене кохає; вже понад рік, як ми дали

одне одному слово. Уже кілька разів, — каже він, — я збирався з вами переговорити, але все відкладав на пізніше, поки зберу кілька карбованців, стягнуся на машину, а потім ще приодягнуся як годиться, бо кожне ледащо має тепер по два костюми і по кілька жилетів...

— Тьху на вашу голову, — озиваюсь до нього, — з вашим дитячим розумом! А що ви робитимете після шлюбу, — покладете зуби на полицю і з голоду помиратимете чи, може, годуватимеш свою жінку жилетами?

— Е, — відповідає він, — мене, реб Тев'є, дивує, що ви таке кажете! Мені здається, що коли ви одружувались, ви теж, мабуть, власного палацу тоді ще не мали. Проте, як бачите... Одно з двох, що буде з усіма, те буде і зі мною... А крім того, у мене ж ремесло в руках...

Одне слово, чого тут довго розводитись? Він мене умовив, бо навіщо нам себе дурити: як справді одружуються інші бідняки? Якби всі хотіли зважати на такі речі, то ніхто з людей нашого стану ніколи не міг би одружитись... Мене тільки дратувало, і я не міг ніяк зрозуміти ось чого: вони самі дали одне одному слово! Що це на світі робиться? Парубок зустрічається з дівчиною і каже їй: «Дамо одне одному слово, що поберемось». Зовсім занедбано звичаї предків!.. Та коли я глянув на мого Мотла, як ото він стоїть із серйозним наміром, без будь-яких хитрощів, опустивши голову, наче грішна людина, я собі подумав; «Поміркуймо спокійно і без запалу. Чого я кирпу гну, чим хизуюсь? Шляхетним походженням? А хто я такий: онук святого рабина, чи, сказати б, багатий посаг даю моїй дочці, чи виправу, прости господи?.. Мотл-жилетник, щоправда, таки кравець, але він досить порядний парубійко, працьовитий хлопець, може прогодувати жінку, а до того чесна людина. То що я маю проти нього? Тев'є, — кажу я сам собі, — не строй з себе дурня, дай згоду. Як у письмі сказано: «Дарую тобі...» — нехай буде в щасливий час!.. Ну, гаразд, але що робити з моєю старою? Вона ж мені такого заспіває, що хоч із хати тікай! Як втовкмачити їй, що саме так буде найкраще для Цейтл?

— Знаєш, що я тобі скажу, Мотл, — звертаюсь я до жениха, — ти йди собі додому, а я тим часом тут уладнаю все, що треба, перебалакаю з тим, з іншим, як у наших книгах сказано: «А випивка згідно з законом», — все мусить бути обмірковане заздалегідь. Бог дасть, завтра, якщо ти до того часу не передумаєш, ми, мабуть, побачимось...

— Передумаю? — озивається він до мене. — Я передумаю? Щоб я не дожив зрушити з цього місця, щоб мене побила лиха година!..

— Навіщо тобі присягатися, — кажу я йому, — коли я тобі вірю і без цього? Іди собі на здоров'я, — кажу, — на добраніч, і нехай тобі сняться гарні сни...

Сам я теж ліг спати, але сон мене не бере: голова мало не розвалюється, обмірковую і такий план, і інший, аж поки на думку не спав мені добрячий план. Який план, хочете знати? Ось послухайте, як Тев'є викручується із скрутного становища.

Одне слово, опівночі, коли всі в хаті міцно спали — той хрпів, той висвистував, я раптом як заволаю несамовито: «Гвалт! Гвалт! Гвалт!» Зрозуміла річ, що на мій лемент усі в хаті прокинулись. І раніше від усіх Голда.

— Господь з тобою, Тев'є, — каже вона мені і торсає щосили, — прокинься! Що з тобою? Чого ти так лементуєш?..

Я розплющую очі, оглядаюсь навколо, нібито шукаю когось, і озиваюсь тремтячим голосом:

— Де вона?

— Хто вона? Кого ти шукаєш?

— Фруму-Суру, — кажу я, — Фрума-Сура Лейзер-Волфова оце тільки стояла тут.

— Ти мариш, — відказує мені моя жінка, — господь з тобою, Тев'є! Фрума-Сура Лейзер-Волфова, хай царствує, давно вже на тому світі!..

— Знаю, — кажу, — що вона померла. А все-таки вона щойно була тут, біля мого ліжка, розмовляла зі мною. Вона мене взяла, — кажу, — за горло, хотіла задушити!..

— Господь з тобою, Тев'є, що ти белькочеш?! — каже мені моя жінка. — Тобі, мабуть, приснився сон. Сплюнь тричі і розкажи мені, що тобі приснилося, а я все витлумачу на добре.

— Дай тобі боже багато здоров'я, Голдо, — кажу я, — що ти мене розбудила, бо інакше я б з переляку помер. Дай мені ковток водп, і я тобі розкажу весь сон, що мені приснився. Але прошу тебе, Голдо, щоб ти не лякалася і не думала бозна-що. У наших святих книгах сказано, що тільки три частини сну інколи здійснюються, а решта це дурниці, брехня і неправда, вигадки і бабські байки... Насамперед, — кажу, — мені приснилося, що в нас бенкет, — не знаю, чи заручини, чи весілля. Людей сила-силенна, чоловіки і жінки, рабин з кантором, не кажучи вже про музик... Аж ось відчиняються двері і входить твоя бабка Цейтл, царство їй небесне...

Почувши про бабку Цейтл, моя жінка аж змертвіла з страху і каже мені:

— Яка вона на виду і в що вона була одягнена?

— Вигляд у неї, — кажу, — дай боже такий усім моїм ворогам! Жовта, як віск, а вдягнена, звичайно, в біле, у саван... «Поздоровляю, мазл-тов! — озивається до мене бабка Цейтл. — Мені втішно, що ви вибрали для вашої Цейтл, яка зветься моїм ім'ям,

такого порядного і пристойного жениха; його звать Мотл-жилетник у пам'ять мого дядька Мотла. Хоч і кравець, проте він дуже чесна людина...»

— Звідки, — перебиває мене Голда, — взявся до нас кравець? У нашій сім'ї є мелямеди²⁸, кантори²⁹, синагогальні служки, гробокопи і взагалі біднота, але, боронь боже, не кравці і не шевці...

— Тож не перебивай мене, Голдо, — кажу я їй, — мабуть, твоя бабка Цейтл знає краще за тебе... Почувши від бабки Цейтл такий мазл-тов, я озиваюсь до неї: «Що ви кажете, бабусю, хіба Цейтлин жених зветься Мотл і хіба він кравець? Адже всім відомо, що його ім'я Лейзер-Волф, а сам він м'ясник!...» — «Ні, — каже далі бабка Цейтл, — ні, Тев'є, жениха твоєї Цейтл звать Мотл. Він кравець, і з ним вона доживе до старості, бог дасть, у багатстві і пошані...» — «Гаразд, бабусю, — кажу я їй знову, — але що ж робити з Лейзер-Волфом? Адже я оце тільки вчора дав йому слово!...» Тільки-но я вимовив ці слова, дивлюся — немає бабки Цейтл! На її місці стоїть Фрума-Сура Лейзер-Волфова і каже мені таке: «Реб Тев'є, я завжди мала вас за людину чесну, вчену. Як же воно сталося, що ви таке надумали: ви схотіли зробити з вашої дочки Цейтл мою спадкоємницю, щоб вона сиділа в моїй хаті, носила мої ключі, ходила в моєму платті, вдягала мої коштовності, мої перли?» — «Чим я винний, — озиваюсь я до неї, — ваш Лейзер-Волф цього хотів...» — «Лейзер-Волф? — скрикнула вона. — Лейзер-Волф помре страшною смертю. А ваша Цейтл... Шкода бідолашної, реб Тев'є, жаль вашої дочки: більш, як три тижні, вона з ним не проживе. За три тижні я прийду до неї вночі, візьму її за горло отак...» І з цими словами, — кажу, — Фрума-Сура схопила мене за горло і почала душити так, що якби ти мене не розбудила, я був би тепер уже ген-ген далеко!

— Тьху, тьху, тьху! — спльовує моя дружина тричі. — На ліси дрімучі, на піски сипучі, на пустелі і болота, на сухі очерета, нехай іде з чадом та з димом, а нам і дітям нашим нехай не пошкодить!.. А щоб його, того м'ясника, горою підняло, щоб узяло та понесло поверх дерева разом з його кодлом. Хай він сказиться за найменший ніготь Мотла-жилетника. Мотл хоч і кравець, але ж він зветься ім'ям мого дядька Мотла, то він, мабуть, не з діда-прадіда кравець; і коли бабка Цейтл, хай царствує, потурбувалась і аж з того світу прийшла сюди поздоровити нас, побажати нам мазл-тов, то можемо сказати, нехай це буде в добрий щасливий час! Амінь навіки!

Одне слово, чого вам довго розказувати? Я, мабуть, міцніший від заліза, якщо тієї ночі, лежачи під ковдрою, не луснув зо сміху... «Благословенний господь іже не сотворив мене жінкою», — баба лишається бабою... Зрозуміла річ, що другого дня у нас були заручини

і таки незабаром після цього весілля. Подружжя, хвалити бога, живе собі щасливо: він кравцює, ходить у Бойберіку з однієї дачі на другу брати роботу, а вона день і ніч в ярмі, варить і пече, пере білизну, маже хату, воду носить. Насилу стягаються на шматок хліба. Якби я не приносив їм іноді трохи сиру й масла, іноді кілька копійок, було б зовсім погано. А поговоріть з нею, то вона каже, що їй, нівроку, добре, краще бути не може, аби, каже вона, її Мотл був здоровий. От і говоріть з теперішніми дітьми! Виходить, як я вже казав вам спочатку: «Дітей вирощував я і викохував», — працюю, як віл, заради дітей, бийся, як риба об лід, «а вони зрадили мене» — кажуть, що тямлять краще за нас. Ні, кажіть собі, що хочете, теперішні діти занадто розумні!

Але мені здається, що сьогодні я вам морочу голову більш, ніж будь-коли. Не гнівайтесь на мене, бувайте здорові, і хай вам добре ведеться.

ГОДЛ

Ви дивуєтесь, пане Шолом-Алейхем, що Тев'є давно не видно? Він, кажете, змарнів дуже, якимось одразу, кажете, посивів? Ех-хе-хе! Коли б ви знали, скільки горя, скільки болю ховає в серці оцей Тев'є. Як там у нас написано: «Земля-бо еси і в землю відійдеш», — людина слабкіша за муху і міцніша від заліза... Таки справді, хоч пиши про мене книгу! Де тільки є якесь нещастя, лихо, напасть — воно мене ніяк не обмине. Звідки таке береться, не знаєте? Може, тому, що я з природи неприторенний дурень, який вірить кожному на чесне слово? Тев'є забуває, що наші мудреці наказували нам сотні разів: «Поважай його і стережись його», — по-нашому це означає: «Не вір собаці!..» Але що мені робити, питаю я вас, коли в мене така вдача? Я, як ви знаєте, ніколи не втрачаю надії і ніколи не скаржусь на того, хто живе вічно. Як він править світом, так воно і повинно бути. Бо спробуйте-но поскаржитись, хіба це вам допоможе? Адже ми кажемо в молитві: «Душа — твоя, і тіло тобі належить», — що ж знає людина, і чого вона варта? Я завжди з цього приводу сперечаюсь з моєю старою.

— Голдо, — кажу я, — ти грішиш. Є у нас притча...

— Нащо мені притча, — каже вона, — ми маємо дочку на виданні; а після цієї дочки є, — каже, — нівроку, ще дві дочки; а за цими двома — ще троє!..

— Пусте, — кажу, — Голдо! Наші мудреці і про це подбали. Є, — кажу, — і на це притча...

Та вона не хоче слухати:

— Дочки, — каже вона, — та ще дорослі, теж добра притча^

От і балакайте з бабою.

Одне слово, як ви бачите, в мене є, нівроку, товар на вибір, і навіть добрий товар, нічого бога гнівити, важко сказати, яка краща. Мені самому якось незручно хвалити своїх дітей, але ж я чую, що люди кажуть: «Красуні». І найвдаліша — старша, Годл звать її; вона друга після Цейтл, тієї, що закохалась, якщо пам'ятаєте, у кравця. Та й вродлива ж, кажу я вам, друга дочка моя, Годл, — як це вам змалювати? Тільки, мабуть, словами з святого письма: «Бо прекрасна вона на виду», — сяє, мов рання зоря. І як на те, ще й голову має на плечах: пише і читає єврейською і російською мовами, а книжки... книжки ковтає, мов ті галушки. Ви ж, певно, запитаете мене: звідки беруться книжки у Тев'євої дочки, коли батько її торгує лише сиром і маслом? Бачите, оце ж і я допитуюсь у них, в отих гарних парубків, які, вибачайте, не мають цілих штанів, а вчитися їм хочеться. Як ми кажемо в пасхальній молитві: «Всі ми мудрі», — всі хочуть учитися, «всі розумні», — всі мріють стати вченими. Спитайте їх: чого вчитись? Навіщо здалась їм ота вченість? Нехай би так кози знали, як у шкоду лізти! Зрештою, їх навіть нікуди і не пускають вчитися, як то кажуть: «Не простягай руки твоєї», — дзуськи... Проте, бачили б ви, ще як вчаться! І хто? Ремісницькі діти. З кравців, з шевців — бог мені свідок, що не брешу! Вирушають до Єгупця чи до Одеси, валяються по всіх горищах, їдять кольки і закушують болячками, цілими місяцями у вічі не бачать шматка м'яса, складаються по шість осіб на одну хлібину з оселедцем, і «радій на свято своє», — гуляй, голото!

Коротше кажучи, один із цієї «кумпанії» прибився до нашого кутка, якийсь неборака, живе недалеко від нашого села. Я ще знав його батька — набивав цигарки і був злидарем, нехай простить мені, сім днів на тиждень пухнув з голоду! Та не об цім зараз річ, бо коли мудрецю ребі Йоханану³⁰ не соромно було чоботи латати, то цьому, напевне, личить, щоб у нього був батько, який цигарки набиває. Дивує мене тільки ось що: чого тобі, злидареві, так кортить учитися? Правда, лиха година його не взяла, він має на плечах розумну толову, таки дуже розумну голову. Перчик зветься він, цей шибеник. У нього і вигляд, як у перчини. Побачили б ви його — жевжик, маленьке, чорняве, миршаве, але ж премудростей набрався достобіса, а язичок — вогонь і полум'я сірка і порох.

Одного разу повертаюсь додому з Бойберика, здавши там трохи товару, цілий транспорт сиру, масла, сметани тощо. Сиджу собі замислившись, як звичайно, думаю про справи небесні, про те й інше, про єгупецьких багатіїв, яким, нівроку, так щастить, так щастить, і про невдаху Тев'є з його шкапою, які все життя своє поневіряються, і ще про подібні речі. Надворі літо, сонце пече, мухи кусають, а навколо чудесний світ, великий, просторий, хоч здіймайся вгору і лети, випростайся і линь...

Раптом бачу — піщаним шляхом чимчикує парубок, тримаючи пакуночок під пахвою, упріва, ледве дихає.

— Гей, юначе, сідай, — кажу йому, — підвезу трохи. Однаково їду порожняком. Як воно там, — кажу, — у нас написано: «Коли зустрінеш осла, товариша свого, не залишай напризволяще», — ну, а людину й поготів...

Усміхнувся шибеник, але не примусив себе довго умовляти і сів на воза.

— Звідки, — кажу, — цікаво знати, чимчикує парубійко?

— З Єгупця.

— Які діла має, — кажу, — такий парубійко, як ти, в Єгупці?

— Такий парубійко, як я, — каже він, — складає екзамени.

— На кого, — кажу, — вчиться такий парубійко, як ти?

— Такий парубійко, як я, — каже він, — ще сам не знає, на кого він вчиться.

— Коли так, — кажу, — чого ж такий парубійко, як ти, морочить собі даремно голову?

— Не турбуйтеся, реб Тев'є, такий парубійко, як я, — каже він, — вже знає, що йому робити.

— Скажи-но мені, — допитуюсь далі, — якщо вже я тобі знайомий, хто ж ти такий, цікаво знати?

— Хто я такий? Я, — каже він, — людина.

— Бачу, — кажу, — що не осел. Я хочу знати, чий ти?

— Чий, — каже він, — можу бути? Я божий...

— Знаю, — кажу, — що божий, адже ж у нас написано: «Всіх звірів створив і всіх тварин...» Я маю на увазі, звідки ти родом, — чи ти з наших, чи, може, з Литви?

— Рід мій походить від Адама, а сам я, — каже він, — тутешній, ви мене знаєте.

— Хто ж, — кажу, — твій батько? Хотілося б уже чути!

— Мого батька, — каже він, — звали Перчик.

— Тьху на твою голову! Навіщо було мене, — кажу, — так довго морочити? То ти, виходить, папіросника Перчика синок?

— То я, — каже він, — виходить, папіросника Перчика синок.

— І вчишся, — кажу, — в класах?

— І вчуся, — каже він, — у класах.

— Ну-ну, будь ласка, — кажу, — голодранці пішли в танці, а голобокi в скоки. Скажи-но мені, золотко моє, з чого, наприклад, ти живеш, цікаво послухати.

— З того, — каже він, — що їм.

— Ага — кажу, — дуже добре. Що ж ти їси?

— Все, — каже, — що мені дають.

— Я розумію, — кажу, — що ти не перебендя: коли є що їсти, то їси, а коли нічого їсти, ти закушуєш губою і лягаєш спати голодний. І все це задля того, щоб учитися в класах. Рівняєшся, — кажу, — на егупецьких багатіїв, як у нас написано: «Всі улюблені, всі вибрані...» — так говорю я до нього, наводячи притчі і речення з Біблії, як Тев'є вміє.

Ви, певно, думаєте, що він промовчує мені, оцей Перчик?

— А не доживуть вони, — каже він, — ті багатії, щоб я на них рівнявся! Хай їм грець!

— Ти чомусь, — кажу, — дуже сердитий на багатіїв. Чи не розподілили вони часом поміж собою капітали твого батька?

— Щоб ви таки знали, — каже він, — що я, і ви, і ми всі, можливо, маємо велику пайку в їхніх капіталах...

— Знаєш що, — кажу, — базікай менше. Я бачу тільки одне, — що ти хлопець не ликом шитий і за язика тебе не треба тягти. Якщо матимеш час, можеш заскочити до мене сьогодні увечері, трохи поговоримо, і таки за одним разом повечеряєш з нами...

Певна річ, мій хлопець не чекав, щоб я повторив своє запрошення, і прийшов у гості, потрапив саме, коли борщ стояв на столі, а книші ще рум'янилися в печі.

— Ти маєш, — кажу я йому, — щасливу долю. Можеш піти помити руки, а як ні, можеш, — кажу, — їсти не помившись, я не адвокат у бога, мене на тому світі замість тебе не лупцюватимуть.

Так розмовляю я з ним і відчуваю, що мене чогось вабить до цього юнака. Що саме — не знаю, але вабить.

Я люблю, розумієте, людину, з якою можна перекинутися словом: іноді щось із Біблії, іноді з талмуда, іноді трохи філософії про небесні справи, теє, сеє, п'яте, десяте. Отакий дивак Тев'є. З того часу почав мій парубійко заходити до мене мало не щодня. Закінчивши «уроки», він частенько приходив до мене відпочити і трохи розважитись. Самі розумієте, які то були уроки, бо, зрештою, треба вам знати, найбільший багатій за навчання дитини звик у нас платити аж вісімнадцять злотих на місяць, та й то щоб учитель ще допомагав йому читати депеші, писати адреси, а інколи був ще й за кур'єра. Чому ж ні? Ясно ж написано: «Усім серцем твоїм і всією душею твоєю», — коли їси хліб, то мусиш не забувати за що. Щастя, що він, власне кажучи, харчувався в мене і за це допомагав у навчанні моїм дочкам; як то кажуть: «Око за око», — рука руку мие. І так він став у нашої хаті зовсім рідною людиною, діти підносили йому склянку молока, а моя стара доглядала, щоб він мав чисту сорочку на тілі і цілі шкарпетки. Тоді-таки ми всі, можна сказати, полюбили його просто, як рідного, бо з природи він, треба вам знати, якраз нічого

собі чоловічок, простий, паш брат, знаєте: моє — твоє, твоє — моє, останню сорочку віддасть.

Одне тільки не подобалося мені: він часто зникав. Раптом зірветься, піде десь — і немає, наче лизь злизав! «Де ти був, голубе мій?» Мовчить, як риба... Не знаю, як ви, — я не люблю людей з секретами, я люблю, щоб говорили зі мною не криючись. Зате в нього гарна властивість: коли вже заговорить, то ніяк тоді не спиниш його. Язичок — бодай йому! Говорить проти бога, месії і ще проти декого... Головним чином — проти декого... І плани якісь недоладні, кручені, якісь дивні витівки, все шкереберть, догори ногами. Приміром, багатій, на його думку, це щось гидке, а бідняк, навпаки, — велике цабе; що ж до робочої людини, то це просто пуп землі, кращого немає нічого на земній кулі, — бо «в поті чола твого», — каже він, — це найголовніше.

— Все ж, — кажу я, — гроші — це більш важлива справа.

Він сповнюється люті і хоче мені довести, що гроші — це заріз для людства. «Від грошей, — каже він, — береться всяка підлість на світі і все, — каже він, — що діється на світі, діється несправедливо». І він наводить мені десятки тисяч доказів та прикладів, що не вміщуються в моїй голові і відскакують як горох від стінки...

— Виходить, на твою думку, — кажу я, — що, коли моя корова доїться і коняка возить, — це теж несправедливо?

І ще багато таких каверзних запитань ставлю йому та зупиняю його, як то кажуть, «у всіх піснях і славословленнях», — на кожному кроці, як Тев'є вміє! Мій Перчик, проте, вміє теж, та ще й як вміє! Краще було б, щоб він не вмів так, як вміє! І коли вже має щось на серці, то зразу ж і виказує.

Сидимо ми якось отак присмерком у мене на призьбі і сперечаємось все про ті самі справи, філософію розводимо. Раптом озивається до мене Перчик:

— Знаєте, реб Тев'є? У вас, реб Тев'є, дочки дуже вдалі.

— Таки справді? — кажу я. — Спасибі тобі за добру звістку. Вони мають, — кажу, — в кого вдатися.

— Одна, — каже він мені далі, — старшенька, ця зовсім, — каже він, — розумниця! Справжня людина!

— Я це знаю без тебе. Яблучко від яблуні недалеко падає.

Отак кажу я йому, а серце, звісно, мліє від утіхи. Бо який батько, скажіть, будь ласка, не радітиме, коли вихваляють його дітей. Спробуй, будь пророком і здогадайся, що з цього вихваляння спалахне таке кохання, не доведи господи! Можете послухати.

Одним словом, «і був вечір, і був ранок», — було це надвечір, таки в Бойберіку. Іду я собі отак візком повз дачі, і раптом зупиняє мене якийсь один. Придивляюсь — шадхен* Ефраїм. Ефраїм, треба вам знати, це шадхен, як і всі шадхени, тобто заробляє собі на хліб сватанням. Зустрічає мене Ефраїм у Бойберіку і зупиняє:

— Пробачте, реб Тев'є, — каже, — мені треба вам дещо сказати.

— Будь ласка, аби щось приємне, — кажу і зупиняю коняку.

— У вас, — каже він, — реб Тев'є, є дочка.

У мене, — кажу, — їх семеро, дай їм боже здоров'я.

— Знаю, — каже він, — що у вас їх семеро; у мене теж семеро.

— Отже, — кажу я, — ми разом маємо, виходить, чотирнадцять.

— Облишмо жарти, — каже він. — Справа, реб Тев'є, така: я ж, як вам відомо, шадхен і маю, — каже він, — для вас жениха. Але жениха — з женихів жених, таки перший сорт!

— А саме, — кажу, — що у вас зветься з женихів жених, перший сорт? Якщо, — кажу, — кравчук, або шевчук, чи якийсь учитель, — кажу, — то він може сидіти в себе і не рипатись, а я «щастя і спасіння матиму», — свою рівню знайду собі «в іншому місці», як у мідраші сказано³¹...

— Е, — каже він. — реб Тев'є, ви вже починаєте з своїм талмудом? Щоб з вами, — каже, — розмовляти, треба добре підперезатись! Ви засипаєте цілий світ притчами з талмуда. Вислухайте краще, — каже він, — якого нареченого дозволяє собі шадхен Ефраїм запропонувати вам. Ви тільки слухайте і мовчіть.

Так звертається до мене Ефраїм і перелічує, що то за один. Що мені вам сказати? Таки щось казкове. По-перше, походження — дуже гарного роду, дитина порядних батьків, каже він, неабихто. А це, треба вам знати, для мене головне. Бо я сам теж неабихто, — у мене в родині є різні, як то кажуть: «Перисті, рябі і червоні», — є прості люди, є ремісники, є й хазяїни. Крім того, він ще й вчена людина, розуміється на святому письмі. А це для мене, напевне, багато важить, бо неуків я ненавиджу. Для мене невіглас у тисячу разів гірший за бузувіра. Можете собі порушувати звичаї, сидіти без шапки і навіть ходити на руках униз головою та догори ногами, але якщо знаєте, що в Раші³³ сказано, то ви мені до душі. Отакий дивак Тев'є.

— А ще, — каже Ефраїм, — він багатій, повні кишені золота, виїздить у кареті, на баских конях, аж іскри крешуть копитами.

«Що ж, — міркую собі, — це теж не великий недолік. Ніж із злидарем, краще вже породичатися з багатієм, як то кажуть: «Личать Ізраїлеві злидні» — навіть бог не любить злидарів. Ось доказ: якби господь любив злидаря, то злидар не був би злидарем».

— Ну, послухаємо далі, — кажу я.

— Далі, — каже Ефраїм, — він хоче з вами породичатись, аж просто вмирає, тобто не за вами вмирає, а за вашою дочкою. Він хоче мати гарну жінку...

— Он як, — кажу. — Хай собі вмирає. Хто він такий, оце ваше золото? Парубок? Вдівець? Розведений? Чорт, біс?

— Він парубок, — каже Ефраїм, — хоч немолодого віку, але ще парубок.

— Яке ж, — кажу, — його святе ім'я?

Цього він не хоче мені сказати, хоч убий його.

— Приведіть її, — каже, — до Бойберика, і я вам тоді скажу.

— Що ви верзете! — кажу. — Сюди її привести! Приводять, — кажу, — коней на ярмарок або корову на продаж.

Одним словом, шадхени, самі знаєте, можуть забити баки навіть глухому. Зійшлися на тому, що, бог дасть, після суботи я привезу її до Бойберика! І різні солодкі, радісні думки снуються в голові, і я вже уявляю собі мою Годл, як вона їде в кареті, запряженій баскими кінями, і люди заздять мені, не так на карету з кінями, як на послуги, які я роблю людям з ласки моєї дочки-багатійки, допомагаю зубожілим позичками — кому двадцять, кому п'ятдесят, а кому й сотню, — як то кажуть: у сусіда теж душа не з лопуцька... Так міркую я собі, їдучи присмерком назад додому, підхвиськую конячку і веду з нею розмову кінською мовою: «Коню мій, — кажу я їй, — вйо! Ану, воруши ногами трохи швидше, тоді одержиш свою порцію вівса, бо «як немає муки — нема і науки», — написано у нас в книгах, тобто не підмажеш, не поїдеш...

І так розмовляючи з своєю конячкою, бачу раптом: з лісу суне парочка, двоє людей, з усього видно — чоловік і жінка. Ідуть вони, близьенько притулившись одне до одного, і розмовляють якимось дуже запально. «Хто б це міг сюди завітати не знати чого? — міркую собі і придивляюсь крізь багряне проміння сонця. — Я б міг заприсягтися, що це Перчик. З ким же він їде, цей шибеник, так пізно? — Я затулив очі від сонця рукою і вдивляюсь ще пильніше. — Хто ж та жінка? Ой, здається, Годл! Авжеж, вона, слово честі!.. Он як! Оце тому вони так завзято вивчали граматики, читали книжки?! Ой Тев'є, і дурний же ти!» — так міркую собі, зупиняю конячку і озиваюсь до моєї парочки:

— Добри вечір вам, — кажу. — Що чувати про війну? Як це ви потрапили раптом сюди? Кого ви тут виглядаєте? Вчорашній день?..

Зачувши таке привітання, моя парочка стала, як то кажуть, «не на небі і не на землі», — себто ні в сих ні в тих, зніяковіли і зашарілись трохи. Простоявши так кілька хвилин

мовчки, вони опускають очі додолу, потім починають дивитися на мене, я на них, вони обоє одне на одного.

— Ну, — кажу, — ви чогось оглядаєте мене, неначе дуже давно мене не бачили. Я, здається мені, той самий Тев'є, що й був, не змінився і на волосинку.

Так кажу я їм трохи ображено, трохи жартома. Озивається до мене дочка моя Годл і червоніє при цьому ще більше:

— Тату, нас треба поздоровити, побажати нам мазл-тов...

— Мазл-тов вам, — кажу, — бажаю щастя. В чому річ? Ви знайшли скарб у лісі? Чи ви щойно врятувалися від великої небезпеки?

— Нам треба, — каже Перчик, — побажати мазл-тов, бо ми наречені.

— Як то, — кажу, — ви наречені?

— Не знаєте, — каже він, — що таке наречені? Наречені означає, — каже він, — що я — її жених, а вона — моя наречена.

Так каже Перчик і дивиться мені, уявіть собі, просто в вічі. Я й собі дивлюся йому в вічі і відказую:

— Коли це було у вас, — кажу, — заручення, і чому ви мене не покликали на таке свято? Я тут, здається, теж якийсь родич чи, може, ні?..

Ви розумієте, я жартую, а черва точить серце, гризе мене. Але нічого, Тев'є не баба, Тев'є любить вислухати все до кінця...

— Не розумію, — озиваюсь я до них, — сватання без шадхена, без заручення?

— Нащо нам здалися, — каже Перчик, — шадхени? Ми вже давно наречені.

— Он як! Дивна річ! Чого ж ви, — кажу, — мовчали досі?

— А чого нам, — каже він, — кричати. Ми вам сьогодні теж не розповіли б, але оскільки нам доведеться незабаром розлучитися, ми вирішили перед тим узяти шлюб...

Це мене вже допекло, як то кажуть: «Дійшла вода до горла», — дійняло до живого. Ну, нехай так — він каже «наречені», це ще можна стерпіти. Як там написано? «І полюбив», — він хоче її, вона його. Але ж шлюб! Чи чули ви таке — взяти шлюб! Якась несусвітна дурість. Очевидно, він зрозумів, що мене це трохи приголомшило, і каже:

— Бачите, реб Тев'є, справа тут ось у чому: я маю поїхати звідси.

— Коли ти їдеш?

— Незабаром.

— Куди саме, хотів би я знати?

— Цього я не можу, — каже він, — вам розповісти, це — секрет.

Чуєте? Це секрет! Як це вам подобається, скажіть, будь ласка? Приходить такий собі жевжик Перчик, маленьке, чорняве, миршаве створіння, стає нареченим, хоче взяти шлюб, збирається поїхати десь, та ще не каже куди! Хіба ж не може луснути печінка з досади?

— Що ж, — кажу я йому, — секрет, нехай буде секрет. У тебе завжди секрети... Проте поясни мені, братику, ось що. Ти ж за справедливість, людина самої совісті і весь пройнятий людяністю з голови до ніг, як же це так, — кажу, — ти раптом, з доброго дива, забираєш у Тев'є дочку і робиш її при живому чоловікові вдовою? Оце, по-твоєму, совість, людяність? Щастя ще, — кажу, — що ти мене не обікрав чи не підпалив...

— Тату! — каже мені Годл. — Ти навіть не уявляєш собі, які ми щасливі, я й він, що нарешті розповіли тобі про нашу таємницю. У нас, — каже вона, — камінь звалився з серця. Іди сюди, розцілуємось!

І, недовго думаючи, вони хапають мене обоє — вона в одного боку, а він з другого боку — і починають мене цілувати і обіймати, вони мене, а я їх, і з великого, мабуть, захвату обоє давай цілувати одне одного. Комедія з ними, скажу я вам, театр, та й годі.

— Може, досить, — кажу, — цілуватись? Час поговорити про щось важливіше.

— Про що саме? — питають вони.

— Про посаг, — кажу я, — убрання, витрати на весілля, тєс, сеє, п'яте, десяте...

— Нам не треба, — кажуть вони, — нічого: ні посагу, ні вбрання, ні того, ні сього, ні п'ятого, ні десятого.

— А що ж, — кажу, — вам треба?

— Нам треба, — кажуть вони, — тільки повінчатися, і все...

Чуєте, що кажуть?

Одне слово, не буду розп'якувати. Мені це допомогло, як мертвому кадило, — вони взяли шлюб. Це був, звісно, самі розумієте, не такий шлюб, який личить Тев'є. Теж мені шлюб!.. Тихеньке, скромне весілля... Соромно згадувати... А до того ще є в мене дружина, як то кажуть, — на болячці прищ. Вона мене точить, спокою не дає, щоб я їй одно тільки сказав, чого це така хапанина, такий поспіх. Ну спробуйте, поясніть дурній бабі, що горить! Я мусив задля згоди в сімействі вступити їй брехню, велику, нечувану і страшну, вигадати якусь спадщину, багату тітку з Єгупця, нісенітницю, аби вона дала мені спокій. І того ж таки дня, тобто за кілька годин після цього пишного, прости господи, шлюбу, запрягаю коняку, і ми сідаємо втрьох, тобто я, вона і він — зятьок мій, — і гайда на залізничну станцію в Бойберик. Сидячи отак з подружжям на візку, зиркаю збоку на цю парочку і міркую собі: «Якого великого бога маємо ми і як навдивовижу добре керує він своїм світом! І які чудні істоти, чудернацькі створіння є у нього! Ось маєте подружжя, яке

щойно побралосся: він їде — лиха година знає куди, а вона залишається тут і хоч би пустила сльозу, принаймні для годиться!» Та байдуже, Тев'є не баба. Тев'є має час, придивляється, мовчить і жде, що далі буде... Помічаю: двоє якихось юнаків у стоптаних чоботях прийшли на залізницю попрощатися з моїм орлом. Один з них був одягнутий, як сільський парубок, у сорочці, вибачайте на слові, поверх штанів. Він почав шушукатись про щось із моїм. «Гляди-но, Тев'є, — міркую собі, — чи не вскочив ти часом в гурт конокрадів, торбохватів, вікнолазів або фальшивомонетників...»

Вертаючи з моєю Годлі додому з Бойберика, я не можу стриматись і висловлюю їй досить одверто цю думку. Вона вибухає реготом і хоче мене переконати, що це дуже порядні люди, чесні, до краю чесні люди, які все своє життя віддають тільки іншим, себе вони не мають на думці навіть ні на стілечки...

— Отой, — каже вона, — що в сорочці, — син заможних батьків! Він, — каже, — покинув батьківський дім у Єгупці з усім їх багатством, не хоче брати у батьків і ламаного шеляга.

— Он як! Дивна річ, — кажу я. — Таки дуже порядний парубійко, слово честі! До сорочки, яку він носить поверх штанів, і до довгого волосся йому ще бракує гармонії чи собаки, що бігав би за ним слідом, було б тоді так гарно, що далі вже нікуди.

Отак я в'їдаюсь їй в печінки і зганяю на ній, бідолашній, всю мою злість... А вона? Ані пари з уст — удає з себе простачку. Я їй: «Перчик», а вона мені: «Інтереси загалу», «робітники», «боротьба».

— Нащо мені здався, — кажу, — ваш загал з вашими робітниками, коли все це у вас таємно робиться? Є, — кажу, — така приказка: де таємниці, там крадіжки... Скажи мені краще одверто. Куди він поїхав, цей Перчик, і чого?..

— Все що завгодно розповім, — каже вона, — тільки не це. Краще і не розпитуй. Повір мені, — каже, — з часом ти все знатимеш. Ти, бог дасть, почувеш-і, може, незабаром — багато новин, багато радісного...

— Амінь, дай боже, — кажу. — Але нашим ворогам таке щастя, як я розумію щось з того, що тут робиться у вас і що означає ця вся комедія.

— В тому-то й лихо, — каже вона, — що ти цього не зрозумієш.

— А що, хіба це така складна річ? Мені здається, — кажу, — що я розумію, хвалити бога, значно складніші справи...

— Цього не можна, — каже вона, — осягти самим розумом, це треба, — каже, — відчути, серцем відчувати.

Так каже мені Годл, а лице її при цьому пашисть і очі палають. А бодай їм, дочкам моїм! Як закохаються вони у чомусь, то всім серцем, душею і тілом, усім життям і єством своїм!

Одно слово, мінає тиждень, два, і три, і чотири, і п'ять, і шість і сім — ні слуху ні духу, нема ні листа, ні звістки.

— Пропав, — кажу, — Перчик, — і зиркаю на мою Годл.

А вона, бідолашна, змарніла, ні краплинки крові в обличчі, відшукує щоразу нову якусь роботу в хаті, хоче, видно, таким чином забути свої турботи й душевний біль. Проте навіть і не згадує його. Ша, тихо, немов ніколи й не було Перчика на світі! Аж ось трапилась така історія: вертаюсь я додому, бачу — моя Годл заплакана, аж очі опухли. Починаю допитуватись і довідуюсь, що тут недавно був якийсь один з довгим волоссям і про щось шептався з нашою Годл. «Ага, — міркую собі, — це той, що покинув багатих батьків і випустив сорочку поверх штанів». І, недовго думаючи, викликаю Годл з хати надвір та зразу беру її на цугундер:

— Скажи-но мені, доню, ти вже маєш привіт од нього?

— Маю.

— Де він тепер, твій суджений?

— Він, — каже вона, — далеко.

— Що він робить?

— Сидить.

— Сидить?

— Сидить.

— Де він сидить? За що сидить?

Вона мовчить. Дивиться мені просто у вічі і мовчить.

— Скажи-но мені, доню моя: наскільки я розумію, він сидить не за крадіжку. Все-таки я не второпаю ніяк, у чому тоді справа: якщо він не злодій і не шахрай, за що ж він сидить, за які такі гарні діла?

Вона мовчить — «Есфір нічого не каже...»

Тоді я собі подумав: «Не кажеш, не треба. Він же твій чоловік, а не мій. Чого мені потерпати!» Але глибоко в серці тамую біль, — я все ж таки батько! Недарма кажемо в молитві: «Жаліє, як батько дітей своїх», — батько — завжди батько.

Одне слово, було це на свято кучки³⁴, ввечері. У свята я додержуюсь такого звичаю: я відпочиваю, і моя коняка в мене відпочиває, як у Біблії сказано: «Ти і віл твій, і твій осел», — тобто відпочиваю я сам, дружина і коняка. Між іншим, у Бойберіку вже майже нічого робити; тільки повіє перший осінній вітрець, усі дачники втікають, як миші під час

голоду, і Бойберик стає пустою. Я люблю тоді сидіти дома, у себе на призьбі. Для мене це найкращий час. Ясні, погожі дні. Сонце вже не пече, а пестить ніжно так, аж серцю любо. Ліс усе ще зелений, сосни ще пахнуть смолою, і здається мені, що він має якийсь особливо святковий вигляд. Отут, думаю собі, справляє бог свої свята; тут, а не в місті, де завжди гуркіт, гармидер, а люди сновигають туди й сюди, висолопивши язика, в гонитві за шматком хліба. Тільки й чути там: гроші, гроші!.. А тут як зсутеніє і на землю зійде святковий вечір, то почуваєш себе, як у раю. Небо синє, зірки мерехтять, сяють, міняться, моргають до тебе, як людина очима. А інколи, буває, пролетить зірка, наче стріла з лука, залишаючи по собі на мить зелену смужку, — то згасла якась зіронька, чиясь доля. Бо кожна зірка — це людська доля. «Хоч би то не моя нещасна доля була», — міркую собі, і мені спадає на думку Годл. Ось уже кілька днів, як вона чогось побадьорішала, жвавіша стала, зовсім інше обличчя в неї. Хтось приніс їй листа, видно, від нього-таки, від її неборака. Мені дуже кортить дізнатись, що він їй пише, але спитати не хочу. Вона мовчить, то й я мовчу. Тев'є не баба. Тев'є має час.

Тим часом, коли я ото роздумую про Годл, приходить вона сама, сідає біля мене на призьбу, озирається навколо і звертається до мене тихенько:

— Знаєш, тату, я маю тобі щось сказати. Сьогодні ми попрощаємось з тобою... назавжди.

Отак каже вона мені, тихенько, ледве чутно, і дивиться на мене якимсь незвичним поглядом, таким поглядом, що я його ніколи не забуду, і в мене тоді майнула думка в голові: «Вона хоче втопитися...» Чому мені спало таке на думку? Бо в сусідньому селі трапилась, не проти ночі згадуючи, така пригода. Дівчина закохалася в одного сільського парубка і... Ви, певно, здогадуєтесь — що саме зробила. Мати з горя захворіла і вмерла, а батько за час її хвороби все витратив, пішов у старці. Ну, а той парубок побрався з іншою. Тоді дівчина побігла до річки, кинулась у воду і втопилась.

— Що значить, ти прощаєшся зі мною назавжди? — звертаюсь я до неї і опускаю голову, щоб вона не помітила, як я зблід.

— Це значить, — каже вона, — що я їду туди. Завтра на світанку. Ми вже більш. — каже, — ніколи не побачимось... Ніколи...

Почувши ці слова, мені трохи полегшало на душі. «Хвалити бога і за це, — думаю, — як то кажуть: «І це на добре», — могло бути гірше, а кращому кінця-краю нема...»

— Куди, цікаво знати, їдеш ти, — кажу, — якщо мені дозволено це знати?

— Я їду — каже вона, — до нього.

— До нього? — кажу. — А де він тепер?

— Поки що, — каже вона, — він ще сидить, але незабаром його зашлють.
— Їдеш, отже, попрощатися з ним, — питаю я, удаючи простачка.
— Ні, — каже вона, — я поїду слідом за ним туди.
— Туди? — кажу. — Що ж це за «туди»? Як зветься те місце?
— Ще точно невідомо, — каже вона, — як те місце зветься, але це дуже далеко, страшенно далеко...

Так каже мені Годл, і здається мені, що вона це говорить гордовито, велично, немовби він учинив щось таке, за що йому треба дати золоту медаль вагою в пуд!.. Що відповісти їй на такі слова? За такі слова батько повинен нагримати на дитину, або дати добрих кілька ляпасів, або ж вилити все, що наболіло на душі. Але ж Тев'є не баба. Я додержуюсь такої думки, що гнів — це найважчий гріх, і озиваюсь до неї своїм звичаєм:

— Я бачу, — кажу, — доню моя, що ти виконуєш те, що в святій Біблії сказано: «Заради цього покине він», — ти, — кажу, — задля Перчика залишаєш батька і матір і вирушаєш у таке місце, що не знати навіть, де воно, десь у пустелях, певно, на Крижаному морі, туди, де Олександр Македонський, — кажу, — їздив на кораблі і заблудився у далекій пущі, серед диких людей, як я колись читав у книжці...

Так кажу я їй трохи жартома, трохи спересердя, а серце щемить. Але ж Тев'є не баба. Тев'є стримується. А вона, моя Годл, не розгублюється. Відповідає мені на кожне запитання тихо, не кваплячись і розважно. Тев'єві дочки вміють говорити...

І хоч я голову опустил додола і очі заплющив, все ж здається мені, що я бачу її, мою Годл, бачу її лице, бліде, як місяць, і стомлене, а голос її, здається мені якийсь придушений, тремтить... Може, впасти перед нею навколішки, просити, благати, щоб вона не їхала? Але ж я знаю наперед, що це марна річ. Бодай їм, моїм дочкам-таки, — як захопляться чимось, то всім тілом і душею, всім єством своїм і всім життям!

Одне слово, ми просиділи на призьбі довгенько, точніше кажучи, — мало не всю ніч. Більше мовчали, ніж розмовляли, а те, що говорили, теж було наче й не розмова, лише окремі невиразні слова... Вона говорила, і я говорив. Я тільки одно допитуюсь у неї: «Де це чувано, щоб дівчина вийшла заміж за хлопця для того тільки, щоб могла поїхати слідом за ним туди, де козам роги правлять?» На це вона відповідає: «З ним — байдуже, нехай навіть туди, де козам роги правлять...» Я, звісно, пояснюю їй, що це безглуздя. А вона мені пояснює по-своєму, що я цього ніколи не зрозумію. Я наводжу їй приклад з квочкою, яка висиділа каченят. Каченята тільки-но звелися на ноги, кинулись у воду, а квочка, бідна, квочче. «Що, — питаюся, — ти скажеш на це, доню-серце?» — «Що мені на це

сказати? Авжеж, шкода, — каже, — тієї квочки. Але через те, що квочка квокче, хіба ж каченяттам не плавати?» Ви розумієте, які слова? Тев'єва дочка не говорить абияк...

А тим часом ніч минає. Вже розвидняється. Стара в хаті бурчить. Вона вже кілька разів посилає переказати, що час лягати спати. Побачивши, що це не допомагає, вона висунула голову у вікно і звертається до мене, як звичайно:

— Тев'є, що ти собі думаєш?

— Не кричи, — кажу, — Голдо, бо сказано в Біблії: «Навіщо галас?» Ти забула, очевидно, що сьогодні гойшайне рабо? Сьогодні господь бог приписує нам щасливу долю³⁵. Цієї ночі, — кажу, — не можна спати. Послухай мене, Голдо, візьми, будь ласка, роздмухай самовар, — кажу, — і нехай буде чай, а я поки що піду запрягати коняку. Ми їдемо з Годл на станцію.

І, як звичайно, підношу їй щойно спечену байку про те, що Годл їде до Єгупця, а звідти ще далі, все з приводу тієї справи — з приводу спадщини... І може трапитись, що вона вже там залишиться на цілу зиму, а можливо, що після зими і літа ще на одну зиму. Отже, треба, — кажу, — дати їй харчів на дорогу, трохи білизни, спідницю, зо дві подушки, пошивок кілька, тес-сес 1 таке інше...

Отак команду і наказую, щоб не було сліз, — адже сьогодні свято. «У свято, — кажу, — не можна плакати, про це в талмуді цілком ясно сказано!» Але ж мене, звичайно, слухають з моїм талмудом, мов те цуцень. Прощаючись, усі плачуть, вмиваються сльозами — мати, діти і сама Годл. А найбільше плачу було, коли дійшла черга прощатися до моєї старшої дочки Цейтл (вона на свято приїжджає до нас із своїм чоловіком, Мотлом-жилетником). Обидві сестри кинулись одна одній на шию — насилу відірвали їх...

Тільки я один тримався, мов кремінь, себто воно тільки так говориться — мов кремінь; у серці кипить, як самовар. Але виказати іншим — фе! Тев'є не баба... Всю дорогу до Бойберика ми мовчали, а коли вже недалеко було до залізниці, я попросив, щоб вона мені сказала хоч на прощання, що він кінець кінцем такого наколобродив, її Перчик?..

— Кожна справа, — кажу, — повинна мати якусь причину...

Вона спалахнула і почала божитися мені всіма божбами, які є на світі, що він чистий, як червоне золото.

— Він, — каже вона, — така людина, що за себе йому байдуже. Вся його діяльність, — каже, — тільки задля інших, задля користі людської, а головне, заради трудящих, заради робочого люду.

Спробуйте, будь ласка, зрозумійте, що це означає!

— Отже, він дбає, — кажу я їй, — за все людство. Чому ж людство не дбає за нього, коли він справді такий гарний хлопець? Передай хоч привіт йому, — кажу, — твоєму Олександрові Македонському, і скажи йому, що я покладаюсь на його совість. Адже ж він — людина самої совісті, він мою дочку, сподіваюсь, не зробить нещасною. А ти напиши, — кажу, — коли-не-коли листа старому батькові...

На цих словах кидається вона мені раптом на шию і починає плакати.

— Давай, — каже вона, — попрощаємось. Бувай здоровий, тату, бозна-коли побачимось!..

Годі! Тут я вже не міг стриматись... Мені згадалась, розумієте, ця ж таки Годл, коли вона була ще зовсім крихіткою... немовлям... Я носив її на руках... на руках носив її... Пробачте, пане, що я так... Зовсім, як баба!.. Коли б ви знали, чуєте, яка ця Годл, яка... Коли б бачили, які вона листи пише... Вона в мене ось тут у серці... Глибоко, глибоко... Я навіть не можу вам цього всього змалювати...

Знаєте що, пане Шолом-Алейхем? Поговоримо краще про що-небудь веселіше: що чувати з холерою в Одесі?

ХАБА

Ми кажемо: «Славте бога, бо всеблагий він», — і справді, як бог робить, так воно й добре. Тобто мусить бути добре, бо спробуйте, зробить краще! Ось я хотів бути розумним, тлумачив цю молитву так, тлумачив її сак, бачу, нічого не виходить, і, махнувши рукою, сказав самому собі: «Тев'є, ти дурний! Ти світу не переробиш. Всевишній благословив нас на муки виховування дітей, це означає, що діти завдають нам багато горя, а ми мусимо з цим миритись. Ось, наприклад, моя старша дочка, Цейтл, закохалась у кравця Мотла-жилетника. Хіба я щось маю проти нього? Щоправда, він проста людина, не дуже-то розуміється на друкованому, але що поробиш? Адже цілий світ, як ви кажете, не може бути освічений! Зате він чесний чолов'яга і працює, бідолаха, до сьомого поту. Вона вже має з ним, побачили б ви, нівроку, повну хату пущьверінків, і обоє вони добре поневіряються «в багатстві і пошані». А поговоріть з нею, то вона вам скаже, що їй, нівроку, так добре — краще не може бути. От тільки погано, що хліба нема.

Це маєте номер перший. Ну, а про другу дочку, про Годл, мені вам не треба розповідати, ви вже самі все знаєте. Її я втратив навіки! Бозна, чи побачать її будь-коли мої очі, хіба що на тому світі, через сто двадцять років... Як заведу мову про неї, про Годл

мою, то я й досі не можу заспокоїтись, життя мені осоружне! Забути, кажете? Як можна забути живу людину? А надто таку дитину, як Годл? Почитали б ви листи, які вона мені пише, — вони серце крають. Ведеться їм там, — пише вона мені, — дуже добре. Він сидить, а вона заробляє. Вона пере білизну, читає книжки і бачиться з ним щотижня, і має, — каже, — надію, що у нас тут скоро перемелеться, що зійде сонце, розвидніє, тоді повернуть назад його і ще багатьох таких, як він, і лише тоді вони візьмуться, — каже вона, — по-правжньому до роботи й перевернуть світ догори ногами. Ну, як це вам подобається? Гарно? Еге? Що ж робить Всевишній? Адже він, як ви кажете, милосердий і всеблагий. От він мені каже: «Стривай, Тев'є, ось я зроблю так, що ти забудеш про всі свої злигодні!..» Так воно і сталося, можете послухати. Іншому я б цього не розповів, бо душа болить, а ще більш — сором бере! Але як там сказано: «Хіба я приховую що-не-будь від Авраама?» — від вас у мене секретів нема! Все, що маю, розповідаю вам. Одне тільки прошу вас: нехай це між нами залишиться. Кажу вам ще раз: душа болить, але ще більше сором бере, ох, як соромно!

Одним словом, бог хотів ошчасливити Тев'є і дав йому сім дочок; усі хороші, вдалі, розумні і вродливі, здорові, стрункі, скажу вам, мов тополі! Ой, якби вони були непоказні і бридкі, то, може, це було б краще для них і спокійніше для мене. Бо що з того, скажіть, будь ласка, коли конячина добра, а стоїть у стайні? Що з того, коли дочки вродливі, а живеш з ними десь у чорта на болоті і не бачиш живої людини, крім Антона Поперила, старости нашого села, і писаря Федька Галагана, високого чубатого парубка у високих чоботях, та ще попа, побив би його грім! Я не можу спокійно чути саму згадку про нього, — і не тому, що я єврей, а він піп. Навпаки, ми з ним добре знайомі уже багато років. Тобто на весілля один до одного не ходимо, на свято в гості й поготів; але, як зустрінемось, вітаємо один одного: «Добридень», «Доброго здоров'я», «Що чувати?», «Що робиться на білому світі?» Заводити довгі розмови з ним я не люблю, бо тільки-но почнеш, а він своєї: ваш бог, наш бог... Я не хочу слухати такі балачки і кажу йому, що на це є речення з Біблії. Він перепиняє мене і каже, що Біблію знає не гірше за мене, а може, ще й краще. І починає напам'ять гатити з нашої Біблії, але якось дивно вимовляючи слова Біблії, як звичайно читають християни: «Берешіт бара елокім...»³⁹. Щоразу те саме. Тоді я його перепиняю і кажу, що на це є у нас мідраш.

— Мідраш, — каже він, — це вже талмуд, а талмуд я ненавиджу, бо талмуд — це саме шахрайство...

Це мене, розумієте, дратує, і я починаю вичитувати йому, кажу все, що навернеться на язик. Думаєте, що він ображається? Нічого подібного. Дивиться на мене і сміється,

розчісуючи при цьому бороду. Немає, знаєте, нічого гіршого на світі, ніж коли лаєш людину, змішуєш її з багном, а вона мовчить. У вас просто жовч розливається, а той сидить собі й усміхається. Тоді я цього не розумів, але тепер знаю добре, що та посмішка означала...

Одним словом, якось я приїхав додому, коли вже смеркало, дивлюся, писар Федько стоїть надворі з моєю Хавою, з третьою дочкою, тією, що після Годл. Побачивши мене, мій парубок обернувся, скинув шапку переді мною і пішов. Тоді я озиваюся до моєї Хави:

— Що тут робить Федько?

— Нічого, — відказує вона...

— Як то нічого? — кажу.

— Ми розмовляли, — відказує вона...

— Що ти маєш спільного з Федьком? — кажу.

— Ми знайомі вже давно, — відказує вона...

— Мазл-тов, вітаю тебе з таким знайомством! — кажу. — Гарний приятель для тебе Федько.

— А ти хіба його знаєш? — відказує вона мені. — Хіба ти знаєш, хто він?

— Хто він, не знаю, — кажу я їй, — і якого він роду, мені теж невідомо, але уявляю собі, що він походить з великих аристократів. Батько його був, мабуть, або пастухом, або сторожем, або так собі, п'яничка...

Озивається тоді до мене Хава:

— Хто був його батько, не знаю і не хочу знати, для мене всі люди рівні. Але що він сам людина незвичайна — це я знаю напевне...

— А саме, — питаю, — що то за людина? Цікаво послухати...

— Я б тобі, — каже вона, — сказала, але ти не зрозумієш. Федько — це другий Горький...

— Другий Горький? — кажу я. — А хто ж був перший Горький?

— Горький, — каже вона, — тепер мало не перша людина на світі.

— Де він мешкає, — кажу, — твій мудрець? Якого роду його праця і які проповіді проповідує він?..

— Горький, — озивається вона до мене, — це уславлений письменник, тобто людина, що пише книжки, чудова, винятково чесна людина. Походить теж з простого стану, не вчився ніде, всього досяг самотужки... Ось його портрет.

Так каже вона мені і виймає з кишені портретик та подає його мені.

— Оце, — кажу, — і є твій праведник, реб Горький? Я б міг заприсягтися, що десь його бачиві чи то він вантажив на залізниці лантухи, чи то в лісі тягав колоди...

— То це, на твою думку, — каже вона, — погано, коли людина працює, своїми руками заробляє на хліб? Ти сам хіба не працюєш? А ми хіба не працюємо?

— Так, так, — кажу, — маєш рацію, про це виразно сказано в Біблії: «В поті чола твого», — коли не працюватимеш, то з голоду здохнеш... Проте, — кажу, — не розумію, які тут діла має Федько! Я б радів більше, коли б ти була з ним знайома на відстані: тобі не слід забувати, — кажу, — «звідки ти прийшов і куди йдеш», — хто ти така, а хто він!..

— Бог створив усіх людей рівними, — відповідає вона мені.

— Так, так, — кажу, — бог створив Адама за своєю подобою. Але не слід забувати, що кожний мусить шукати собі рівню, як у Біблії сказано: «Кожний згідно з можливостями своїми...»

— Дивна річ! — озивається вона до мене. — Про все у тебе сказано в Біблії! Може, там сказано і про те, чому люди взяли і поділилися, — каже вона, — на євреїв і не-євреїв, на господарів і рабів, на панів і жебраків?..

— Те-те-те, — кажу я, — ти вже, здається, доню моя, заїхала біс батька зна куди!

І я пояснюю їй, що так уже повелося на світі з перших днів його створення.

— Чому ж так повелося на світі? — запитує вона мене.

— Тому, — кажу, — що таким створив бог свій світ...

— Навіщо ж, — відказує вона, — він так створив свій світ?..

— Ет! — кажу я. — Коли ми почнемо ставити такі запитання — чому так і чому так, розмові кінця-краю не буде!..

— На те бог дав нам розум, — озивається вона до мене, — щоб ми ставили запитання!..

— У нас є такий звичай, — кажу я, — коли курка починає співати, як півень, її треба негайно віднести до різника...

— Може, досить вам горлати? — озивається до мене моя жінка Голда з хати. — Борщ стоїть на столі вже цілу годину, а він усе псалми виспівує!..

— Ось маєш, — кажу, — ще одну на мою голову! Недарма застерігали наші мудреці, що баба може наговорити тобі сім кіп гречаної вовни. Ідеться про істотні справи, а вона тут із своїм зеленим борщем!..

— Зелений борщ, — каже мені на це Голда, — може, не менш важлива річ, ніж усі твої важливі справи...

— Мазл-тов! — кажу. — Ось маєш нового філософа, щойно з-під печі! Не досить, що дочки такі великорозумні, то і Тев'єва жінка почала з припічка шугати в саме небо!..

— Коли вже, — каже вона, — зайшла мова про небо, то чи не пішов би ти в пекло, під три чорти!..

Як вам подобається, скажіть, будь ласка, така відсіч натщесерце?..

Одне слово, облишмо, як ви кажете, царевича і візьмімось до царівни, чи то пак я маю на увазі попа, побив би його грім! Одного разу присмерком повертаюся додому з порожніми глечиками і наближаюсь уже до околиці села, аж тут назустріч їде піп на своїй залізом кутій бричці, сам своєю персоною поганяє, а розчесана борода його майорить на вітрі. «Тьху на твою голову, — думаю собі, — гарна зустріч!»

— Добри вечір! — звертається він до мене. — Чи ти не впізнав мене, чи що?

— Забагатієте скоро, — відповідаю йому, скидаючи шапку, і хочу їхати далі.

— Почекай хвилинку, Тевелю, — каже він, — чого так поспішаєш? Мені треба сказати тобі кілька слів.

О, — кажу, — аби щось путнє, будь ласка, а як ні, то нехай буде іншим разом...

Що означає, по-твоєму, — каже він, — іншим разом?..

Іншим разом, — відповідаю, — означає в мене, коли месія прийде...

— Месія, — каже він мені, — уже прийшов.

— Це я вже чув, — кажу, — від вас не раз. Скажіть мені, панотче, щось нове...

Оце, — каже, — я й хочу зробити. Я хочу з тобою говорити про тебе самого, тобто про твою дочку...

Тут у мене одразу тьохнуло серце: яке відношення має він до дочки? І я озиваюся до нього:

— Мої дочки, — кажу, — боронь боже, не такі, що треба за них говорити; вони вже самі можуть за собою обстати...

— Але тут, — каже він, — така справа, що вона сама не може говорити, хтось інший мусить говорити, бо тут ідеться про важливу річ, власне, про її долю...

— Кого стосується, — кажу, — доля моєї дочки? Мені здається, що коли мова зайшла про долю, то я своїй дитині батько до ста двадцяти років чи ні?..

— Звичайно, — каже він, — ти своїй дитині батько, але ти, сліпий, не бачиш, що твоя дитина поривається до іншого світу, а ти не розумієш її або не хочеш її зрозуміти...

— Якщо я її не розумію, — кажу, — або не хочу її зрозуміти, то це вже інша справа, про це, — кажу, — можна трохи посперечатись. Але чого, панотче, це вас обходить?..

— Мене, — каже він, — це дуже обходить, бо вона тепер під моєю опікою..

— Як то, — кажу, — під вашою опікою?

— Дуже просто, вона тепер під моїм наглядом, — каже він і дивиться мені просто у вічі, розчісуючи при цьому свою гарну широку бороду.

Я, розумієте, аж підскочив на місці:

— Хто? Моя дитина під вашим наглядом? За яким правом? — кажу я і відчуваю, що мене охоплює лють.

А він озивається до мене спокійненько, з усмішкою:

— Тільки не гарячись, Тевелю! Спокійно, — каже він, — ми краще порозуміємось. Ти знаєш, я тобі, — каже, — боронь боже, не ворог, хоч ти єврей. Ти знаєш, — каже він, — який я прихильний до євреїв і як мені боляче серце, що вони такі вперті, затаились так і не хочуть зрозуміти, що їм добра бажають.

— Про добро, — кажу, — ви мені, панотче, зараз не говоріть, бо кожне слово, яке я чую від вас оце зараз, для мене наче крапля смертельної отрути, — кажу, — наче куля в серце. Коли ви мені такий доброзичливий друг, як ви кажете, я попрошу вас тільки однієї ласки: облиште мою дочку, дайте спокій...

— Ти нерозумна людина, — каже він, — твоєї дочці, боронь боже, нічого лихого не буде. На неї чекає щастя, — каже він, — у неї наречений, дай боже мені таке щастя...

— Амінь! — кажу я, нібито всміхаючись, а в серці палає пекло. — Хто ж він, цікаво знати, той наречений, — кажу, — якщо я заслужив це знати?

— Ти, напевне, його знаєш, — каже він, — він дуже бравий, чесний парубок і освіти має, хоч і самотужки вчився; він закоханий у твою дочку і хоче з нею одружитись, але не може, бо він не єврей...

«Федько!» — думаю собі, і в голову мені вдарила гаряча кров, і весь я вкрився холодним потом, насилу всидів у візку. Але виказувати це перед ним? Не діждеться він цього! Беру в руки віжки, вдаряю конячину і, не прощаючись, рушаю додому... Приїжджаю додому, ай-ай-ай — цілий содом! Діти лежать, уткнувшись у подушки, і плачуть, моя Голда — кращу в домовину кладуть... Шукаю Хава... Де Хава? Немає Хави!.. Спитати, де Хава, не хочу. Питати — зайва річ, горе мені! Пойняла мене велика туга. В душі палає пекло, лютую, не знати на кого... Хочеться самого себе відшмагати. Гримаю на дітей, зганяю свій гнів на жінці. Не можу собі місця знайти. Іду в стайню до шкапи дати їй корму і бачу, що вона стоїть, перекинувши ногу через колоду. Хапаю дрючок і починаю її лупцювати, троцити кістки. «Згоріло б ти, падло коростяве! Щоб ти так жила, як я маю для тебе хоч одну зернину вівса! Болячки, коли схочеш, можу тобі дати, хворобу, напасті, гризоти, трясця!..»

Так примовляю я до шкапи, але враз мені стає шкода її, бо це ж німа істота, безневинна тварина. Що я маю проти неї? Підсипаю їй січки та обіцяю, що на суботу дам їй трохи дерті, і йду назад до хати, занурююся У подушку і лежу, як у пропасниці, а голова! — голова мало не розколюється. Роздумую все і дошукуюсь, що це означає? «Яка моя провина і які мої гріхи?» — чим я, Тев'є, завинив так на цьому світі, що мене більш за всіх покарано? Ой владико небесний, владико небесний! Хто я такий, що ти маєш завжди мене на думці, не випускаєш з ока і де тільки є халепа, лихо, напасть — посилаєш на мою голову?..

І коли отак роздумую собі, лежачи, мов на приску, раптом почув, як моя бідолашна жінка стогне, аж серце

— Голдо, — кажу, — ти спиш?

— Ні, — каже вона, — а що?..

— Нічого, — кажу, — велике нещастя впало на нашу голову. Може, даси пораду, — кажу, — що робити?..

— Питаєшся у мене, — каже, — порад? Лишенько мені! Дитина, — каже вона, — встає вранці, здорова і дужа, одягається, падає мені на шию, починає цілувати, й обнімати, і плакати, і нічого не каже. Я думала, що вона, боронь боже, збожеволіла! Питаю в неї: «Що тобі, доню?» А вона нічого не відповідає, вибігає на хвилинку до корів і зникає. Чекаю годину, чекаю дві, чекаю три — де Хава? Нема Хави! Тоді я кажу дітям: «Ану, заскочте на хвилинку до попа...»

— А звідки, — питаю, — ти знала, Голдо, що вона, у попа?..

— Звідки я знала? — каже вона. — Лишенько мені! Хіба ж у мене очей немає? Чи хіба я їй не мати?..

— Коли в тебе є очі, — кажу, — і ти їй мати, то чого ж ти мовчала і мені не сказала?..

— Тобі сказати? А коли ти вдома буваєш? — каже вона. — Та коли я й скажу тобі, хіба ти прислухаєшся? Тобі як щось скажеш, ти одразу знаходиш притчу, памороки забиваєш цими притчами...

Так відповідає мені Голда, і я чую, як вона плаче в темряві... «Трохи вона має рацію, — думаю собі, — хоча що може зрозуміти баба?» І мені болить серце, на неї дивлячись, не можу слухати, як вона стогне і як плаче.

— От бачиш, Голдо, — озиваюся до неї, — ти гніваєшся, що я на все маю цитату. Мушу тобі на це теж відповісти цитатою. У наших книгах сказано: «Жаліє, як батько дітей своїх», — тобто батько любить свою дитину. Чому ж не сказано, — кажу, — «жаліє, як

мати дітей своїх?» Бо мати — це не батько. Батько, — кажу, — може зовсім інакше розмовляти з дитиною. Ось побачиш, — кажу, — бог дасть, завтра зустрінуся з нею...

— Дай боже, — каже вона, — щоб ти мав змогу зустрітися з нею і з ним теж. Він чоловік, — каже вона, — непоганий, хоч і піп, любить часом пожаліти іншого. Попросиш його, впадеш йому в ноги, може, зглянеться...

— Хто? — кажу. — Отой піп, побив би його грім?.. Щоб я вклонявся, — кажу, — попові? Ти збожеволіла, — кажу, — чи з глузду з'їхала? «Не розтуляй вуст своїх перед сатаною!» Не діждуть цього, — кажу, — мої вороги!..

— О! Бачиш, який ти...

— А що ж, — кажу, — ти думала? Я дозволю, щоб мною верховодила баба? Думаєш, — кажу, — що я житиму твоїм бабським розумом?

Ось у таких розмовах проминула у нас вся ніч. Насилу дочекавшись, поки треті півні заспівали, я встав, помолився, взяв батога і подався, самі здогадуєтесь, просто на попівське подвір'я. Баба, — як ви кажете, — це таки баба, — але куди ж я ще міг податися? В могилу?..

Одним словом, прийшов я до нього на подвір'я, зустріли мене його собаки гостинним «доброго ранку», хотіли подерти мої штани і покуштувати мої литки, дізнатися, чи добрі вони на смак для їхніх собачих зубів... На щастя, я взяв з собою батога і дав їм зрозуміти, що означає речення: «Не ворухне собака язиком», — нехай собака дарма не бреше... На їхнє валування і мої зойки вибігли піп і попадя. Він насилу відігнав собак і, запросивши до хати, прийняв мене як шановного гостя, хотів навіть на мою честь поставити самовар. Я сказав, що з самоваром можна зачекати, у мене є розмова з ним, кажу, віч-на-віч. Піп здогадався, на що я натякаю, моргнув до своєї дружини, щоб вона зробила таку ласку і зачинила за собою двері, — а я одразу приступив до справи просто, без передмов, попросивши, щоб передусім сказав мені, чи вірить він у бога?.. А далі щоб сказав мені, чи знає він, що відчуває батько, коли його розлучають з улюбленою дитиною?.. І ще нехай мені скаже, що таке, на його думку, добре діло, а що таке гріх?.. І ще одну річ я хотів, щоб він мені пояснив: який вигляд в його очах має людина, що вдирається в чужу хату і хоче все там перевернути шкереберть, стільці переставити, пересунути столи і ліжка?

Звичайно, я його цим приголомшив.

— Тевелю, — каже він, — ти розумна людина, а поставив переді мною, — каже, — одним духом стільки запитань, та ще хочеш, — каже, — щоб я тобі негайно відповів? Але я тобі відповім на все по порядку...

— Ні, — кажу я йому, — ви мені, любий панотче, ніколи на це не відповісте. Знаєте чому? Бо всі ваші думки я знаю наперед. Ви дайте мені краще відповідь, — кажу, — ось на що: чи зможу я ще побачити мою дитину, чи ні?..

— Що значить «ще»? — схопився він. — З твоєю дочкою, боронь боже, нічого лихого не станеться, навпаки...

— Знаю, — кажу, — знаю, ви хочете її ущасливити! Я не про це говорю, я хочу знати, де моя дитина і чи можу я з нею побачитись?

— Все що завгодно, — каже він мені, — тільки не це...

— От так би і говорив, — кажу, — коротко і ясно! Бувай здоров, — кажу, — і хай тобі бог за це відплатить, — кажу, — сторицею...

Повертаюсь додому, а моя Голда, скоцюрбившись чорним клубком, лежить у ліжку, не маючи більше сил плакати.

— Вставай, — кажу, — жінко, скидай черевики, і сідаймо на долівку справляти жалобу, як бог звелів. «Господь дав, господь забрав», — не ми перші, не ми останні. Нехай нам здається, — кажу, — що ми ніколи не мали Хави, або нехай здається нам, — кажу, — що вона, як Годл, подалася ген-ген до Крижаного моря, бозна, чи ще побачимо її...

Господь, — кажу, — владика наш, сповнений милосердя і ласки, він знає, що робить!..

Отак виливаю я своє горе і почуваю, що сльози душать мене, застрягли, як кістка в горлі. Але Тев'є не баба. Тев'є стримується! Хоча це тільки так говориться, що «стримується». Бо, по-перше, ганьба! По-друге, як можна стриматись, коли втрачаєш живцем таку дитину, такий брильянт. Вона, не знаю чому, любя і мені, і матері чи не більш, ніж усі інші діти. Може, це тому, що Хава в дитинстві багато хворіла, мала всі, які тільки є на світі, хвороби. Ми якось просиділи над нею кілька ночей поспіль, не раз криком, просто криком відганяли від неї смерть, врятували, як рятують маленьке розтоптане курча, бо, коли бог хоче, він з мертвого робить живого, як сказано у молитві: «Не помру, бо житиму!» — коли не судилося вмирати, то не вмреш... А може, це тому, що Хава добра, віддана дитина, завжди любила нас обох, ладна була душу за нас віддати. Спитаєте, як же сталося, що вона таке вчинила? Що ж, по-перше, така вже наша доля. Не знаю, як ви, — я вірю, що від долі не втечеш. А по-друге, це якась халепа, лихе око чи просто — чаклунство! Можете сміятися з мене, проте скажу вам, що я зовсім не такий вже неприторенний дурень, щоб вірити у нечисту силу, домовиків, привидів і тому подібні дурниці. Але в чаклунство, бачте, я вірю, бо що ж це, як не чаклунство? От послухайте далі, і ви самі скажете те саме...

Одним словом, коли в святих книгах сказано: «Проти волі живеш», — тобто людина сама собі не вкорочує віку, то це даремно: нема такої болячки на світі, яка б не загоїлась? і такого нещастя, яке б не забулося. Тобто воно не забувається, але що поробиш? «Людина подібна до тварини». Людина повинна тяжко працювати, вмиватися сьомим потом, поневірятись і надсаджуватись заради шматка хліба.

Ми взялися знову всі до роботи: моя жінка і діти до глечиків, я до своєї кобили і візка, і «все пішло своїм звичаєм», — світ не стоїть на місці. Наказав я суворо в хаті, щоб Хави не згадувано було — немає Хави! Викреслено — і вже! Зібрав я трохи масла, сиру й сметани, усе свіжий товар, і подався в Бойберик до своїх покупців.

Приїхав у Бойберик, — усі радіють, привітно зустрічають:

— Що поробляєте, реб Тев'є? Чому це вас не видно?

— Що маю робити? — кажу. — Той самий невдаха, що і раніше: корівчина, — кажу, — в мене здохла...

— Чим пояснити, — кажуть вони, — що саме з вами трапляються всілякі чудеса?

І люди розпитують у мене, кожен окремо, яка корова в мене здохла. Скільки вона мені коштувала? І скільки корівок у мене ще лишилося? Розважаються, сміються, як, у доброму гуморі будучи, звичайно сміються багатії з бідняка-небораки по обіді, коли в них спокійно на серці, а надворі година: тепло, зелено і хочеться дрімати...

Тев'є, однак, людина, яка вміє підтримувати жарт. Чорта пухлого в мене дізнається хто-небудь, що діється в моєму серці! Покінчивши справи з усіма покупцями, подаюся назад з порожніми глечиками додому. Іду лісом, попустивши віжки, нехай кобила йде собі помалу і потихеньку щипає травичку. А сам я заглиблююся у свої думки і міркую про все чисто: про життя і смерть, про цей світ і потойбічний світ, і що таке взагалі світ, і навіщо живе людина, і ще про подібні речі, щоб трошки розважитись, забутись, тобто щоб не думати про Хаву. І як на те, лізе мені в голову саме вона — Хава. Вона постає перед моїми очима, висока, гарна і ставна, як тополя, або ще такою, якою була в дитинстві, — маленька, хирлява, квола, сидить, як пташеня, у мене на руках, голівку схиливши на моє плече: «Що тобі, Хавочко? Дати тобі папи? Трошечки моні?» І я на якусь мить забуваю, що вона накоїла, і мене тягне до неї, і душа щемить, сумує, ниє... Але тільки-но пригадаю все, в мені спалахує вогонь, і лють буяє в моєму серці проти неї, і проти нього, і проти цілого світу, і проти самого себе за те, що не можу забути її ні на хвилину. Чому я не можу її викреслити з пам'яті, вирвати з серця? Хіба вона цього не заслужила? Для того хіба мусить Тев'є все своє життя світу божого не бачити, землю носом рити, викохувати дітей, щоб вони потім враз відірвались силоміць, відпали, мов та шишка з дерева,

і полетіли ген-ген далеко з вітром і з димом?.. «От, приміром, — думаю собі, — росте дерево, дуб у лісі... Приходить чоловік із сокирою, відтинає гілку, ще гілку і ще гілку... А що таке дерево без гілок, прости господи? Візьми вже краще ти, чоловіче, і зрубай все дерево геть до пня — і хай цьому буде кінець. Навіщо стирчати голому дереву в лісі?..»

І отак, поринувши в ці думки, почуваю раптом, що моя шкапа зупинилась — стоп! Що таке? Підводжу очі, дивлюся — Хава!.. Та сама Хава, що й раніше, не змінилась ні на волосинку, навіть убрання не змінила!.. Перше, що спадає мені на думку, — скочити з воза, схопити її в обійми і поцілувати. Але зразу ж за цим спалахує інша думка: «Тев'є, ти що — баба?» І я смикаю віжки: «Вйо, неборако!» — та звертаю праворуч. Дивлюся, — вона теж звертає праворуч, махає до мене чогось руками, немовби кажучи: «Зупинись на мить, я мушу тобі дещо сказати...» У мене наче щось увірвалося всередині, защеміло серце, опустилися руки, ноги тремтять — от-от скочу з воза! Але я стримую себе, смикаю віжки і беру ліворуч. Вона теж бере ліворуч, дивиться на мене безумними очима, лице біле мов крейда... «Що робити? — думаю собі. — Зупинитись чи їхати далі?» Але перш ніж я встиг оглянутись, — ага, вона вже схопила конячину за вуздечку і звертається до мене:

— Тату, щоб я померла, якщо ти рушиш з місця! Прошу тебе, вислухай мене, тату любий!

«Е! — думаю собі. — Хочеш мене примусити силоміць! Ні, любя моя! Не знаєш ти, видно, свого тата...» І давай щосили батожити коняку. Шкапина моя слухається, скаче, скаче, але раз у раз повертає голову назад, шулячи весь час вуха.

— Вйо, — кажу я їй, — «не заглядай у пляшку», не озирайся, розумнице моя, туди, куди не слід...

А самому, думаєте, не хочеться повернути голову назад і поглянути, хоч раз глянути туди, на те місце, де вона лишилася?.. Але ні. Тев'є не баба. Тев'є знає, як поводитись, коли спокушає нечиста сила...

Одним словом, не буду розводитись, шкода вашого часу. Якщо мені судилися смертельні муки, то я вже напевне їх зазнав, покуштував смак пекла з чистилищем, з усіма тортурами для грішників, що описані в наших святих книгах. Спитайте в мене, що це таке, і я вам скажу! По дорозі мені весь час здавалося, що вона біжить слідом за возом і гукає: «Вислухай мене, татоньку, тату любий!..» І в голові промайнула думка: «Тев'є! Ти забагато береш на себе! З тобою нічого не станеться, коли зупинишся на хвилину і вислухаєш, чого вона хоче. Може, вона має тобі сказати щось таке, що тобі слід знати?

Може — хто зна? — вона передумала, розкаялась і хоче повернутись назад? Може, вона в нього мучиться і просить тебе, щоб ти їй допоміг викараскатися з пекла?..» Може, і може, і багато ще таких «може» спадають мені на думку, і Хава уявляється мені дитиною, і на згадку приходить відоме речення: «Жаліє, як батько дітей своїх», — немає поганої дитини в батька, і я картаю себе і кажу сам на себе, що я не вартий того, щоб топтати ряст на землі! Справді! Чого ти розпалився, як упертий осел? Чого ти тарабаниш? Візьми, розбійнику ти, заверни воза і помирися з нею, вона ж твоя дитина, не чиясь, не чужа! І в голову лізуть якісь недоладні, дивні думки: «Що таке євреї і неєвреї?.. І чому господь бог створив євреїв і неєвреїв?.. А коли господь бог уже створив євреїв і неєвреїв, чому вони такі відокремлені одне від одного, чому ненавидять одне одного? І прикро стає мені, чому я не знаюся на кпихах, як інші, щоб мати змогу знайти на всі ці питання якусь розумну відповідь... І, щоб розвіяти думки, я починаю надвечірню молитву: «Блаженні ті, що живуть у чертогах твоїх і славлять тебе на віки вічні...» Молюсь, виспівуючи на повний голос. Але що з тієї молитви і з того виспівування, коли глибоко в серці бринить пісня: «Ха-во! Ха-во! Ха-во!..» І чим голосніше співаю слова молитви, тим ще гучніше бринить «Ха-во», і чим більше хочеться її забути, тим виразніше постає перед очима вона, і здається мені, що я чую її голос, як вона вигукує: «Вислухай мене, тату любий!» І я затуляю собі вуха, щоб не чути її, і заплющую очі, щоб її не бачити, і проказую молитву, не чуючи, що кажу, і б'ю себе в груди, каюсь, не знаючи в чому. І життя моє розбите, і сам я розбитий, і нікому не розповідаю про мою зустріч, і не говорю ні з ким про неї, і ні в кого про неї не допитуюсь, хоч знаю, дуже добре знаю, де вона і де він, і що вони поробляють. Але чорта пухлого у мене про це довідаються. Не діждуть цього мої вороги, щоб я комусь поскаржився. Отака людина Тев'є!..

Цікаво знати, чи всі чоловіки такі, чи тільки я такий божевільний? Ось, наприклад, одного разу трапилося... Ви не сміятиметесь з мене? Боюся, що ви з мене сміятиметесь... Іноді буває: надягну святкове вбрання, подамся на залізницю і вже ладен сісти та поїхати туди, до них, — я знаю, де вони живуть... Підходжу до касира і прошу дати мені квиток. «Куди?» — запитує він мене. «До Єгупця», — кажу я. «Такого міста, — каже він, — у мене немає...» — «У такому разі це не моя вина», — кажу, повертаюсь до нього спиною і подаюся додому, скидаю святкове вбрання і беруся знову до роботи, тобто до готування сиру і сметани, до візка і до кобили... Як сказано: «Кожен до свого ремесла і до своєї роботи», — кравець до ножиць, а швець до дратви... Еге ж, смієтеся з мене? Я так і знав! Знаю навіть, що ви собі думаєте. Ви думаєте: «Оцей Тев'є зовсім якийсь пришепелуватий!..» Тому я вважаю, що «до цього місця читають у суботу», — на сьогодні

досить... Бувайте здорові й дужі і пишіть частіше листи. Але, ради бога, не забувайте, про що я вас просив: щоб було тишком-нишком, тобто щоб ви не зробили з цього книжки. А коли вже вам і доведеться писати, то щоб ви писали про інших, не про мене. Мене забудьте, немає, язиком злизало Тев'є-молочаря!..

ШПРИНЦЯ

— Великий і щирий привіт вам, пане Шолом-Алейхем, мир вам і дітям вашим! Скільки років не бачились! Матінко, скільки води сплигло за цей час! Скільки лиха ми обидва і всі євреї зазнали за ці кілька років: Кишинів, «конснетуція», з погромами⁴⁰, з наклепами і напастями, — ах ти, господи, владико небесний!..

Я тільки дивуюсь вам, — прошу не гнівайтесь, — що ви, нівроку, анітрішечки не змінилися! А погляньте на мене: мені ж іще шістдесяти нема, а дивіться, який білий став Тев'є! Це ж неабищо — «муки виховування дітей», скільки натерпишся через них! А хто ще має стільки турбот від виховування дітей, як я? Мене спіткало нове лихо, з мою дочкою Шпринцею, лихо, що перевершує всі нещастя, яких я зазнавав досі. Проте нічого, живу, як сказано там: «Проти волі живеш», — хоч лусни, а співай тієї пісеньки:

Що маю робити

І як далі жити?

Бо ж роки минають,

Та й грошей не маю!..

Одним словом, як сказано в талмуді: «Схотів господь потішити», — захотілось богові зробити ласку євреям і наслав на нашу голову нову напасть — «конснетуцію!» Ой, ота «конснетуція!» Раптом сталася паніка серед наших багатіїв, почали втікати з Єгупця за кордон, нібито на теплі води, солоні ванни, нерви лікувати, витівки нероб... А коли роз'їжджаються з Єгупця, то Бойберик з його повітрям, і з його лісом, і з його дачами копійки щерба тої не вартий. Але ж ми маємо великого бога, який піклується про свою бідноту, щоб вона ще трошки помучилась на цьому світі, от він і послав нам літо — ай-ай-ай! Наїхало до нас у Бойберик з Одеси, і з Ростова, і з Катеринослава, і з Могилева, і з Кишинева сотні тисяч багатіїв, дук, мільйонщиків!

Очевидно, там «копснетуція» ще лютіша, ніж у нас в Єгупці, бо втікають, кінця-краю не видно втікачам. Спитаєте, чого вони втікають саме до нас? А чому, скажіть, наші тікають до них? У нас уже, хвалити бога, так повелось — коли починаються балачки про погроми, євреї тікають з одного міста до іншого, як сказано в Біблії: «Поїхали

і отаборились, отаборились і поїхали»... — тобто ти їдь до мене, а я поїду до тебе... Тим часом Бойберик несподівано став справжньою столицею, повно чоловіків, жінок і дітей. А діти люблять дзюбати. Отож потрібне молоко, масло, а де знайдеш це все, як не у Тев'є? Одним словом, Тев'є ввійшов у моду. Звідусіль тільки й чути: «Тев'є і Тев'є!», «Реб Тев'є, будь ласка, сюди!», «Реб Тев'є, зайдіть до мене!» Господня воля, нічого не скажеш..

Одного чудового дня — це було напередодні зелених свят — привіз я трохи сиру і сметани до однієї з моїх покупниць, молодої багатой вдови з Катеринослава, яка приїхала із своїм синком Арончиком до Бойберика на літо. І ви ж самі розумієте, що перше її знайомство в Бойберіку було, звичайно, зі мною.

— Мені, — звернулась до мене вдова, — вас рекомендували, кажуть, що у вас найкращі молочні продукти.

— Аякже! — відповідаю я вдові. — Недарма сказав цар Соломон, що добре ім'я лунає, як сурма, на весь світ. А коли хочете, — кажу, — я вам розповім, що сказано з цього приводу у мідраші*.

Багатійка перепиняє мене і каже, що вона вдова і в таких справах, як мідраш, не дуже розуміється, бо не знає, з чим його їдять. «Головне, — каже вона, — щоб масло було свіже і сир щоб був смачний...» Ну, ідіть розмовляйте з бабою!..

Коротше кажучи, я почав відвідувати катеринославську вдову двічі на тиждень — щопонеділка і щочетверга, точно за календарем привозив свій молочний товар, навіть не питаючись, чи треба, чи не треба. Я став там своєю людиною і, як звичайно, почав придивлятися, які в домі порядки, заглядав на кухню, зробив деякі зауваження. Спершу, розуміється, дістав прочуханку від покоївки, щоб не совав носа, куди не слід, і не цікавився тим, що вариться в чужих горщиках. Другим разом до моїх слів прислухались, а далі вже почали питатися моєї поради, бо вдова-багатійка переконалася, хто такий Тев'є. Що далі в ліс, то більше дров, аж поки вона розповіла мені про свою болячку, турботи, про лихо своє — про Арончика.

— Де це чувано! Він уже парубійко понад двадцяти років, — каже вона, — а тільки й знає, що лошаків, тільки лосипеди, тільки ловити рибу, а більше, — каже вона, — ніщо його не обходить! І слухати не хоче про справи, про гроші. Йому лишилася після смерті батька, — каже вона, — добра спадщина, майже мільйон, а він навіть не цікавиться! Тільки те й знає, що розтринькувати гроші, діряві пальці у нього.

— Де він, — питаю, — ваш парубійко? Дайте-но мені його, — кажу, — сюди, я з ним трохи побалакаю, повчу його, нагадаю кілька цитат з Біблії, наведу йому мідраш.

— Знаєте що, — каже вона, сміючись, — ви йому краще приведіть, — каже, — жеребця, а не мідраш!..

Тим часом, поки ми так розмовляємо, «об'явилася дитина», — приходить парубійко, її Арончик, — хлопчина стрункий, як тополя, здоровило, кров з молоком, з широким поясом, вибачайте, на штанях, з годинником у кишеньці пояса, із засуканими по лікті рукавами.

— Де ти був? — запитує його мати.

— Катався на човні, — каже він, — рибу ловив.

— Чудова робота, — озиваюсь я, — для такого парубійка, як ви. Там удома, — кажу, — порозтягають геть усе з потрухами, а ви тут рибчину ловитимете!

Оглядаюсь на вдову — вона червона, як буряк, міниться всіма фарбами. Вона, певно, вважала, що її синок візьме мене за комір дужою рукою, дасть мені кілька ляпасів і викине геть, як гнилу тріску. Дурниці! Тев'є такого не боїться! Я, коли маю щось сказати, то кажу одверто у вічі!

І що ж ви думаєте? Мій парубійко, почувши від мене такі слова, відступив трохи назад, закрив руки за спину, оглянув мене з голови до ніг, якимось дивно свиснув і раптом розреготався так, що ми обоє злякалися, чи хлопець, боронь боже, не збожеволів. І що я вам скажу! З того дня ми потоваришували, зробились найкращими приятелями! Мушу вам сказати: мені цей парубійко дедалі більш подобався, хоч і шалапут, розтринькувач, і надто вже діряві пальці має, так ще й до того трохи пришелепуватий. Наприклад, зустрівши бідняка, засуне руку в кишеню, витягне гроші і віддасть, не лічивши скільки. Хто так робить?.. Або скине з себе добре пальто, ціле, нове, і віддасть... Просто, кажу вам, якийсь пришелепуватий! Шкода бідної матері! Вона мені скаржилась: «Що робити?» — і просила, щоб я з ним побалакав. Я їй зробив таку ласку, — чом ні? Хіба зі мною щось станеться? І я сідав з ним і розповідав йому байки, гатив притчі, сипав речення, шкварив мідраші, як Тев'є вміє. А він якраз любив мене послухати, розпитував, де я живу, як ведеться в мене вдома.

— Я б хотів, — якимось сказав він, — заїхати до вас, реб Тев'є...

— Коли справді хочете, — відповів я йому, — бути у Тев'є, то треба, — кажу, — на дозвіллі приїхати до мене на хутір. Ви ж, — кажу, — маєте досить жеребчиків і велосипедів. У крайньому разі, — кажу, — з вами нічого не скоїться, коли пройдеться пішки. Це недалеко, — кажу, — треба тільки пересікти лісок...

— А коли, — питає він, — ви буваєте вдома?

— Мене можна застати, — кажу, — дома тільки в суботу чи у свято. Стривайте, знаєте що? Ось маємо, бог дасть, наступного тижня зелені свята. Коли хочете, — кажу, — зробить прогулянку до нас на хутір, і моя дружина почастує вас такими млинцями, яких і в Єгипті не їли наші прадіди!

— Ви ж знаєте, — каже він, — що я не великий знавець на єврейські історії...

— Знаю, — кажу, — що ви не знавець. Коли б ви, — кажу, — вчилися в хедері*, як я, ви б знали, що приказувала вчителева жінка...

— Гаразд, — сміється він, — ви маєте мене за гостя. Я з двома знайомими прийду, — каже він, — до вас, реб Тев'є, в перший день свята на млинці, але подбайте, — каже, — щоб вони були гарячі.

— Вогонь і полум'я, — кажу я, — просто зі сковорідки на стіл.

Повернувся я додому і звертаюсь до своєї старої.

— Голдо, — кажу я, — ми матимемо гостей на свято.

— Поздоровляю тебе, — каже вона, — кого саме?

— Дізнаєшся потім, — кажу. — Ти тільки приготуй яєчок, — кажу. — Сиру і масла у нас, дякувати богові, досить. Зготуєш млинці, — кажу, — на три персони, але це такі персони, що люблять попоїсти і зовсім не знають, — кажу, — що сказано з цього приводу в Біблії...

— Певно, — каже вона, — вже причепився якийсь неборака з голодного краю?

— Ти дурна, — кажу, — Голдо! По-перше, нічого страшного не було б, — кажу, — якби ми нагодували якого-небудь бідняка святковими млинцями; по-друге, — кажу, — знай, Голдо-серце, моя люба, скромна, чеснотлива дружино, що один з наших святкових гостей — вдовин синок, отой, що зветься Арончиком. Я тобі розповідав за нього.

— Коли так, — каже вона, — то це зовсім інша річ.

Що то значить сила мільйонів! Навіть моя Голда, як почує запах грошей, то стає зовсім іншою людиною. Такий світ, і нічого не вдієш. Як там сказано у нас: «Срібло і золото — витвір рук людських», — гроші занапащують людину...

Одним словом, настали радісні зелені свята — п'ятдесятниця. Про те, як гарно, як зелено, як радісно і тепло у нас на хуторі, коли настає п'ятдесятниця, мені не треба вам розповідати. Найбільший багатій у світі хотів би мати таке синє небо, і такий зелений ліс, і такі запашні сосни, і таку соковиту траву, пашу для корівок, які стоять, ремигають і дивляться вам у вічі, мовби кажучи: «Давайте нам щоразу таку траву, а молока ми вам не пошкодуємо!...»

Ні, якщо пообіцяєте мені навіть найкращі заробітки з умовою, щоб я виїхав з села до міста, я відмовлюсь і з вами не поміняюсь. Де ви маєте в місті таке небо?.. У місті, коли задираєте голову, що ви бачите? Кам'яний будинок, дах, димар. Або де ви маєте там такі дерева? А коли десь і знайдете яке деревце, то воно пожовкле і хирляве...

Одне слово, мої гості не могли отямитись від захвату, коли на зелені свята прибули до мене на хутір. Прибули вони, четверо парубчаків, і всі верхи. Коні їхні як перемиті! А про Арончика і говорити нічого — він сидів на жеребчику, — що вам сказати? Ви такого не купите за триста карбованців!

— Дуже раді вам, — кажу, — шановні гості! Це ви на честь свята приїхали верхи?41 Та нічого, — кажу. — Тев'є не з великих святенників, і коли, бог дасть, вас лупцюватимуть у пеклі, то болітиме не мені, а вам... Ей, Голдо! Подбай, щоб швидше готові були млинці, і нехай, — кажу, — дівчата винесуть стіл сюди надвір. У мене в хаті немає чим вихвалитися перед гістьми... Ей, Шпринцю! Тайбл! Бейлко! Де ви там поділися? Не баріться!..

Отак командую я дітьми, а вони виносять стіл, стільці, скатертину, тарілки, ложки, виделки, сіль, — і одразу ж за цим виходить Голда з млинцями. Млинці гарячі, аж шиплять, щойно з печі, смачні — у роті тануть! А гості мої навперебій вихваляють хазяйку за ці млинці...

— Чого ти стоїш? — кажу я Голді. — Візьми повтори молитву спочатку, адже сьогодні, — кажу, — свято, отже, треба двічі проказати «Хвалю тебе!»

Моя Голда не лінується, наповнює полумисок знову, а Шпринця подає млинці на стіл. Раптом глянув я на Арончика і бачу, що він задивився на мою Шпринцю — ока не спускає з неї. Що він такого побачив на ній?..

— Їжте, — кажу я йому, — чому ви не їсте?

— А що ж я, по-вашому, роблю? — відказує він мені.

— Ви дивитесь, — кажу я, — на мою Шпринцю...

Знявся регіт, всі сміються, і моя Шпринця сміється теж. І всім весело, всім добре, — добре, веселе свято для всіх!.. Будь такий розумний і вгадай, що ці веселощі скінчаться горем, стражданням, гіркими слізьми, божою карою на мою голову!.. Та що казати! Людина — дурне створіння! Людина з розумом не має права все брати близько до серця і повинна зрозуміти, що як воно ведеться на світі, так і мусить бути. Бо коли б мало бути інакше, то все було б не так, як воно є! Хіба ми не кажемо в псалтирі: «На господа покладайся», — а він уже зробить так, щоб ти голову не міг підвести і лежав глибоко

в домовині, та ще приказував: «Все йде на краще!» Послухайте, що може трапитись на білому світі, але слухайте уважно, бо лише тут починається головне.

«І був вечір, і був ранок», — одного разу присмерком вертаю додому, розпарений від денної спеки і змучений біганиною по дачах Бойберика, і бачу: коло хати стоїть прив'язаний до дверної клямки знайомий мені кінь, я б міг заприсягтися, що це Арончиків кінь, жеребчик, якого я тоді оцінив у триста карбованців. Підходжу до коня, даю йому ляпаса ззаду однією рукою, а другою чухаю йому шию і гладжу гриву. «Друже мій, — кажу я йому, — що ти тут поробляєш?» Він повертає до мене свою симпатичну морду, дивиться на мене розумними очима, немовби кажучи: «Чого ти мене питаєш? Спитайся в мого хазяїна...»

Заходжу до хати і беруся до жінки:

— Скажи-но мені, Голдо-серце, що тут робить Арончик?

— Звідки мені знати? — відповідає вона мені. — Адже ж він з твоїх знайомих!

— А де він?

— Він, — каже вона, — пішов з дітьми на прогулянку в гай.

— Що це раптом за прогулянка? — кажу я жінці і наказую дати мені поїсти.

Попоївши, думаю собі: «Чого ти, Тев'є, так схвилювався? Коли людина приїздить до тебе в гості, хіба треба так бурмоситись? Навпаки...» Раптом дивлюся — мої дівчата йдуть з отим шибеником, в руках у них букети квітів, попереду йдуть молодші, Тайбл і Бейлка, а позаду — моя Шпринця з Арончиком...

— Добри вечір!

— Доброго здоров'я!

Арончик мій стоїть якийсь чудний, рукою гладить коня, жує травинку і озивається до мене:

— Ребе Тев'є! Я хочу з вами зробити гешефт. Поміняймося кіньми.

— Ви не знайшли, — кажу, — з кого сміятися?

— Ні, — відказує він. — Я це серйозно.

— Он як, — кажу, — ви це серйозно? Скільки, приміром, коштує ваш огир?

— У скільки, — каже, — ви його оцінюєте?

— Я його оцінюю, — кажу, — боюсь сказати, чи не в триста карбованців, а може, ще й з гаком.

Засміявся він і каже, що той коштує втричі більше, і озивається знову до мене:

— Ну, то як, міняємось?

Мені ця розмова не сподобалася. Як то! Він хоче обміняти свого жеребчика на мою шкапину!.. Я йому порадив відкласти цей гешефт на кращі часи і спитав жартом: чи для цього тільки він сюди приїхав? Якщо так, шкода, — кажу, — дорожніх витрат... На це він мені відповідає цілком серйозно:

— Приїхав я до вас, власне, з приводу іншої справи. Будь ласка, коли хочете, пройдемося трохи.

«Що за прохідка йому раптом спала на думку?» — думаю собі і подаюся з ним до гаю. Сонце давно вже сіло, зелений гай уже зовсім потемнів, жаби за греблею кумкають, а трава пахне — благодать! Арончик іде, і я собі йду. Він мовчить, і я мовчу Нарешті він зупиняється, прокашлюється і звертається до мене:

— Ребе Тев'є! Що ви, приміром, сказали б, якби я вам сказав, що люблю вашу Шпринцю і хочу з нею побратися?

— Що я сказав би? — відповідаю. — Я б сказав, що треба одного божевільного викреслити із списків, а вас вписати...

Подивився він на мене, не розуміючи, і питає:

— Як то?

— Отак, — кажу.

— Я вас не розумію, — каже він:

— Це свідчить, — кажу, — що ви не дуже розумний. У Біблії сказано: «Очі мудреця в голові», — а це означає: розумному досить натякнути, а дурневі треба дати дрючком по голові!..

— Я з вами розмовляю просто, — каже він мені трохи ображено, — а ви відповідаєте жартами і цитатами.

— Кожен кантор, — кажу я на це, — співає так, як уміє, а кожен проповідник проповідує на свій лад. Коли хочете знати, який ви проповідник, побалакайте спершу із своєю матір'ю, вона вам, — кажу, — все достеменно пояснить...

— Ви маєте мене, — каже він, — очевидно, за хлопчиська, що мусить у всьому питатися неньки?

— Авжеж, — кажу, — ви повинні спитати в неньки, а ненька вам напевне скаже, що ви недоумкуватий, і матиме рацію...

— І матиме рацію? — запитує він.

— Авжеж, — кажу, — матиме рацію, бо який ви наречений для Шпринці? Хіба вона вам рівня? А головне, — кажу, — який я кум і сват для вашої матері?

— Коли так, — каже він мені, — то ви, реб Тев'є, дуже помиляєтесь! Я не хлопчик вісімнадцяти років і не шукаю сватів для моєї матері. Я знаю, хто ви і хто ваша дочка. Вона мені подобається, і так я хочу, і так воно буде!

— Пробачте, — кажу, — що перебиваю вас. Ви, бачу я, з однією стороною вже порозумілися, а чи певні викажу, — щодо другої сторони?

— Я не знаю, — каже він мені, — що ви маєте на увазі?..

— Я маю на увазі, — кажу, — мою дочку Шпринцю, чи ви вже з нею розмовляли? І що вона, — кажу, — відповіла вам?

Він навіть трохи образився і відповідає мені з усмішкою:

— Дивне запитання! Авжеж, — каже, — ми з нею розмовляли, і не один раз — кілька разів. Я, — каже, — приїжджаю сюди щодня...

Чуєте? Він приїздить сюди щодня, а я й не знав! «Дурна твоя вісяча голова! Тобі ж, Тев'є, треба давати сіно жувати! Коли так дозволятимеш водити себе за ніс, тебе купить і продасть хто схоче, йолопе ти!..» Так я собі вичитую, ідучи назад з Арончиком. А він попрощався з моїми дівчатами, скочив на коня — і гайда до Бойберика...

Тепер облишмо, як ви кажете в своїх книжках, царевича і візьмемось до царівни, до моєї Шпринці...

— Скажи мені, доню, я ось що хочу в тебе спитати, з'ясуй-но мені, — кажу, — як це Арончик домовився з тобою про таку річ без мого відома?..

Оце дерево коли-небудь відповідає? Так відповідає і вона! Почервоніла, опустила очі, як наречена під шлюбом, немов набрала повний рот води і ні мур-мур!.. «Ба! — міркую я собі. — Не хочеш говорити зараз, заговориш трохи згодом... Тев'є не баба, він має час». І я чекаю. Настане, як то кажуть, щаслива хвилина. Дочекавшись, коли ми з нею залишилися в хаті, озиваюсь до неї:

— Шпринцю, хочу в тебе ще спитати... Чи ти принаймні знаєш отого Арончика?

— Авжеж, знаю, — каже вона.

— Чи знаєш, — кажу, — що він свистун?

— Що таке свистун? — запитує вона.

— Порожній горішок, — кажу, — що свистить.

— Помиляєшся, — каже вона мені, — Арнольд гарна людина.

— Він уже зветься, — кажу, — у тебе Арнольд, а не Арончик-шарлатан?

— Арнольд, — відказує вона. — не шарлатан, він має добре серце. Арнольд, — каже вона, — живе серед черствих людей, що одно тільки й знають — гроші і гроші...

— Он як, — кажу, — ти вже, Шпринцю, теж стала великорозумною філософкою і теж уже зненавиділа гроші?

Одним словом, бачу з цієї розмови, що справа в них зайшла далеченько і тягти назад уже трохи запізно. Бо я знаю своїх дочок. Я вже вам казав колись, Тев'єві дочки, бодай їм не лиха година, коли вони вподобають людину, то всім серцем, усім еством, усією душею! І я думаю собі: «Дурню! Навіщо тобі, Тев'є, бути розумнішим від усього світу? Може, це від бога? Може, так судилося, щоб саме через оцю тихеньку Шпринцю ти здобув визволення, розраду і винагороду за всі свої невдачі і болі, яких ти досі зазнавав? Може, тобі тепер судилося мати дочку мільйонщицю? А що, хіба тобі це не личить?.. Де сказано, що Тев'є мусить бути завжди злидарем, завжди тягатись на своїй кобилі грязькими шляхами з маслом та сиром для єгупецьких багатіїв, щоб ті мали що жерти?.. Хто зна, може, так накреслено перстом божим, щоб я на схилі віку щось міг зробити на цьому світі, став добродійником, давав притулок убогим, а може, зовсім сів би разом з ученими людьми та вивчав Біблію?»

І ще багато таких принадних, золотих мрій лізуть мені в голову, як сказано в молитві: «Багато думок у людському серці», — чи як люди кажуть: «Дурень думкою багатіє!..» І я повертаюсь додому, беруся до своєї старої та починаю з нею розмову:

— Що було б, припустимо, наприклад, — кажу я, — коли б наша Шпринця стала мільйонщицею?

— А що таке мільйонщиця? — запитує вона мене.

— Мільйонщиця, — кажу, — це мільйонщикова жінка...

— А що таке, — питає вона в мене, — мільйонщик?

— Мільйонщик, — кажу я їй, — це людина, яка має мільйон...

— А скільки це, — питає вона в мене, — мільйон?

— Коли ти, — кажу, — така дурна і не знаєш навіть, що таке мільйон, тоді навіщо ж мені з тобою балакати?

— А хто тебе просить, — каже вона, — щоб ти балакав?

Вона таки має рацію... ‘

Одне слово, минає день, повертаюсь я додому:

— Був Арончик?

— Ні, не було його...

Минає ще день.

— Приїздив хлопець?

— Ні, не приїздив...

Може, зайти до вдови під якимсь приводом? Але цього мені не дозволяє гордість: я не хочу, щоб вона подумала, ніби Тев'є набивається із сватанням... А до того ж відчуваю, що для неї це, «як троянда між будяками», мов те п'яте колесо до воза. Хоч, правду кажучи, не розумію, чому саме? Тільки тому, що в мене немає мільйона? Але ж у мене є тепер сваха мільйонщиця! А вона? Кого вона має за свата? Бідняка, злидаря, Тев'є-молочаря! Тепер скажіть самі: кому більше пишатися — мені чи їй?.. Скажу вам чисту правду, мені захотілося цього шлюбу і не так самого шлюбу, як захотілося зробити на злість багатіям. «Трясця їх батькові і матері, нехай вони знають, оті єгупецькі багатії, хто такий Тев'є!.. Досі знали тільки: Бродський і Бродський, неначе інші зовсім навіть не ті люди!»

Так думаю собі, вертаючи одного разу з Бойберика. Приїжджаю додому, а мені назустріч виходить моя стара з радісною звісткою!

Посланець був шойно з Бойберика, від удови, щоб ти якомога швидше приїхав туди, хай навіть увечері. Завертай негайно коня та їдь туди, ти там дуже потрібний.

— А що таке, — питаю, — що їм так припекло? Чого це вони, — кажу, — так поспішають?

Я зиркаю на мою Шпринцю — вона мовчить, тільки очі її промовляють. Ой, як промовляють! Ніхто не розуміє її серця так, як я... Я весь час побоювався — всяке буває, — що з цього вийде пшик, і тому я на того Арончика клепаю, лихословив про нього, як тільки міг, — він, мовляв, такий, він сякий. Проте я бачив, що це наче горох об стінку, моя Шпринця тане, як свічка.

Завернув я свою конячку і подався — вже присмерком — знову до Бойберика. їду собі та й думаю: «Чого це вони мене так раптово кличуть? Домовитись? Призначити заручення? Але ж тоді він міг би сам, здається, приїхати до мене. Я ж все-таки батько нареченої?» І сам сміюся з такої думки: де це чувано на світі, щоб багатій приходив до злидаря? Хіба що настане кінець світу і месія прийде! Пригадую при цьому жартівників, які хочуть мене переконати, що незабаром настане час, коли багатій із злидарем будуть рівні, моє — твоє, твоє — моє, гуляй, голото! Здається, розумний світ — а скільки ще йолопів є! Ех-хе-хе!..

Отак роздумуючи, я прибув до Бойберика і заїхав просто на дачу до вдови, прив'язав коня. Де вдова? Немає вдови! Де парубійко? Нема парубійка! Хто ж мене кликав?

— Я вас кликав! — Так звертається до мене опецькуватий кругленький єврей з ріденькою борідкою і з грубезним золотим ланцюжком на черевці.

— Хто ж ви такий, — питаю, — будете?

— Я, — каже, — вдовин брат, а Арончикові доводжусь дядьком... Мене, — каже він, — викликали депешею з Катеринослава, і я щойно приїхав сюди...

— Коли так, то з приїздом вас, — кажу я і сідаю. Побачивши, що я сів, він звертається до мене:

— Сідайте.

— Дякую, — кажу, — я вже сів. Що поробляєте, як у вас там з «конснетуцією?»

На це він мені нічого не відповідає і, розсівшись в кріслі, руки засунувши в кишені, випнувши вперед золотий ланцюг, що на черевці, звертається до мене з такою мовою:

— Вас прозивають, здається, Тев'є?

— Так, — кажу, — коли мене викликають у синагозі до амвона, то оголошують: «Нехай приїде реб Тев'є, син реб Шнейєр-Залмана...»

— Послухайте, — звертається він до мене, — реб Тев'є, що я вам скажу: навіщо нам довгі балачки? Перейдімо, — каже він, — просто до суті справи, тобто до діла...

— Будь ласка, — кажу, — цар Соломон давно вже сказав: «Усьому свій час», — коли треба говорити про діло, то говорімо... Я людина ділова...

— Це, — каже він, — одразу видно, що ви людина ділова, саме тому я й хочу говорити з вами по-купецькому. Я хочу, щоб ви мені одверто сказали, але цілком одверто, скільки нам коштуватиме вся ця історія загалом?.. Але цілком одверто!..

— Якщо, — кажу, — цілком одверто говорити, то я не знаю, про що тут йдеться...

— Реб Тев'є! — звертається він знову до мене, не виймаючи рук з кишені. — Я питаю вас, — каже він, — скільки коштуватиме нам загалом оце все «весілля»?

— Це залежить, — кажу, — яке весілля ви маєте на увазі? Якщо хочете пишне весілля, як вам личить, то це, — кажу, — не по моїх достатках...

Він витріщив на мене баньки і каже так:

— Або ви удасте з себе придуркуватого, або ви справді-таки придуркуватий... Хоч. коли подумати, — каже він, — ви не скидаєтесь на дурника, бо якби ви, — каже він, — були дурником, ви б не затягли мого племінника в bagno, не запросили буцімто на святкові млинці, не підсунули б йому там гарної дівчини, — чи то справді дочка чи не дочка, я не вдаюся у такі подробиці, — яка йому полюбилася, тобто сподобалась йому. Ну, а він їй і поготів — не об цім зараз ідеться. Можливо, що вона чесна дівчина і думає, бідолашна, це серйозно, я в такі подробиці не вдаюся... Але ж ви не повинні забувати, — каже він, — хто ви, а хто ми! Ви ж, — каже він, — людина розумна: як ви можете навіть помислити таке, щоб Тев'є-молочар, який привозить нам сир і масло, породичався з нами? А те, що вони дали собі одне одному слово? То вони його візьмуть назад! Нічого

страшного в цьому, — каже він, — немає. Може, це повинно щось коштувати, — каже він, — щоб вона повернула йому слово, будь ласка, ми нічого проти цього не маємо. Дівчина не парубок, чи вона там дочка, чи не дочка, — каже він, — я не хочу вдаватися в такі подробиці...

«Владико небесний! — думаю я собі. — Що хоче від мене ця людина?..»

А він не вмовкає і все торочить над моєю головою. Нехай я і в думці не маю такого, що мені пощастить учинити скандал, роздзвонити скрізь, що його племінник сватався до дочки Тев'є-молочаря... І щоб я вибив собі з голови, каже він, що його сестра така людина, з якої можна випомповувати гроші... Добром, каже він, будь ласка, можна взяти в неї кілька карбованців, припустимо, що це милостиня... Ми ж, каже він, люди добросерді, треба часом допомогти іншим!..

Одним словом, хочете знати, що я йому відповів? Я йому, лишенько, нічого не відповів. У мене, як кажуть, «прилип язик», зовсім наче відібрало мову. Я підвівся, подався до дверей і пішов!.. Як з пожежі вихопився, як з тюрми!.. Шуміло в голові, мерехтіло в очах і гуло у вухах від слів цього череваня: «Але цілком одверто...», «дочка чи не дочка...», «вдова, щоб випомповувати...», «припустимо, що милостиня...» Я підійшов до моєї брички, занурився обличчям у сіно і — ви не сміятиметеся з мене? — як розплакався, то плакав і плакав без кінця! Добре наплакавшись, я сів у бричку, зігнав на бідолашній конячині все, що накопало мені на душі, і лише тоді запитав у бога, як колись запитував Іов⁴²: «Що ти, господи боже, побачив такого у старому Тев'є, що не даєш йому спокою ні на хвилину? Хіба нікого іншого більше немає на світі?»

Приїхавши додому, бачу, що всі мої дівчата, нівроку, в доброму гуморі, вечеряють. Немає тільки Шпринці.

— Де Шпринця? — запитую.

А вони мені:

— Що чути? Чого це тебе кликали?

— Де Шпринця? — запитую ще раз.

А вони знову:

— Що чути?

— Нічого, — кажу, — хвалити бога, тихо, про погроми не чути.

На ці слова ввійшла Шпринця, глянула мені в очі, сіла до столу, немов це не її стосується і не про неї мова... З виразу її обличчя нічого не впізнати, але мовчазність її надмірна, просто надприродна... А ще не подобається мені її задумливість та її слухняність в усьому, що б їй не наказали. Скажеш їй: сідай — вона сідає; скажеш їй:

їж — вона їсть; скажеш: піди — вона йде; а коли гукнеш її, вона здригається... Дивлюсь на неї, і серце мені щемить, і лють бере — не знаю сам на кого... Ах ти, владико небесний, боже ти наш! Чого ти мене так караєш, за чиї гріхи?!

Одне слово, ви хочете знати, чим кінчилося? Такого кінця не хочу побажати найгіршому моєму ворогові, та й гріх будь-кому таке бажати. Бо ж прокляття, яке падає на голови дітей, — це найстрашніше з усіх проклять у світі. Звідки я знаю, може, хтось прокляв мене з моїми дітьми? Ви не вірите в такі речі? Тоді що це? Будь ласка, скажіть, може, ви розумієте більше... Але навіщо нам мудрувати? Послухайте краще, чим це все кінчилось. Одного разу присмерком повертаюся з Бойберика, самі розумієте, в якому настрої: така досада, такий сором! Ну, а душевний біль за дитину?! А вдова, спитаєте ви? А синок? Де там вдова! Який там синок! Поїхали і навіть не попрощались! Соромно розказувати: за ними лишився невеличкий борг за сир і масло... Але я вже не кажу про це, забули, мабуть... Я кажу про прощання: поїхали і навіть не попрощалися!.. Що дитина, бідолашна, перестраждала — цього не знає жодна людська душа, крім мене, бо я ж батько, батькове серце чує... Може, гадаєте, що вона відкрилась переді мною хоч словом? Чи поскаржилась? Чи хоч раз сплакнула? Е! Тоді ви не знаєте Тев'євих дочок! Тихо, мовчки сохла, згасала, мов свічка! Коли-не-коли зітхне мимохить, але так зітхне, що серце краялось від жалю! Одним словом, їду я собі отак на своєму візку додому, поринувши у сумні розмисли, ставлю запитання перед владикою небесним і сам собі відповідаю. І досадно мені вже не так на бога — з богом я сяк-так помирився, — досадно мені на людей: чому люди такі лихі, коли могли б бути добрими? Навіщо люди затьмарюють життя собі і іншим, коли мають змогу жити мирно і щасливо? Невже господь на те тільки створив людину, щоб вона мучилась на грішній землі?.. Навіщо це йому здалося?..

З такими думками заїжджаю я до себе на хутір і бачу здалеку, біля греблі, збіговисько людей, селяни, селянки, дівчата, парубки і маленькі дітлахи/ тьма-тьмуца людей. Що б це могло бути? Пожежі нема. Мабуть, утопленик. Хтось, видно, купався коло греблі і знайшов там свою смерть. Ніхто не знає, де ангел смерті чатує на нього, як ми, молячись у судний день, кажемо... Раптом бачу, біжить моя Голда, хустка має на вітрі, руки простягнені вперед, а за нею мої дочки, Тайбл і Бейлка, — всі троє мчать з криком, плачем, голосінням: «Доню! Сестро! Шпринцю!!!»

Зіскочив я з воза — мало не вбився. А коли підбіг до річки, було вже по всьому...

Що я вас хотів спитати?.. Ага! Чи бачили ви коли утопленика? Ні разу?.. Коли вмирає людина, то очі в неї здебільшого заплющені... а в утопленика розплющені очі... Не знаєте,

чому воно так?.. Пробачте, що я відібрав у вас багато часу, та й самому мені байдикувати ніколи: мушу піти до кобили, розвезти свій невеличкий товар. Світ лишається світом. Треба дбати, заробити якусь копійку на хліб і забути те, що було. Бо все, що землею вкрито, слід, як то кажуть, забути, а поки живеш на світі, не можна зректися усього земного. Нічого не вдієш, доводиться повернутися до старого речення, що «поки душа в тілі», — поганяй далі, Тев'є!..

Бувайте здорові, а як згадаєте про мене, не згадуйте лихом!

ТЕВ'Є ІДЕ ДО ПАЛЕСТИНИ

Оповідання Тев'є-молочаря у вагоні поїзда

— Матінко, кого я бачу! Що поробляєте, реб Шолом-Алейхем? От зустріч! Навіть не снилося! Моє вам шанування! Я собі все думав і думав: «У чім справа, чого це його не видно ні в Бойберіку, ані в Єгупці? Мало що буває: може, він віддав богові душу і перебрався туди, де вже не їдять редьки з гусячим смальцем?» Але тут-таки я подумав: «Невже ж вони зроблять таку дурницю? Вони ж людина розумна, слово честі!» Ну, хвалити бога, що побачились у доброму здоров'ї, як там сказано: «Гора з горою...» — людина з людиною зустрічаються...

Ви поглядаєте на мене, пане, неначе не впізнали мене? Це я, ваш старий приятель Тев'є! Не дивіться, що на мені нова капота. Я той самий безталанний Тев'є, що й колись, не змінився ні на волосинку, але коли вдягаєшся по-суботньому, набуваєш трохи кращого вигляду, мовби якийсь багач. Бо, як виїздиш між люди, інакше не можна. А надто, коли вирушаєш у таку далеку подорож, до Палестини, — це ж не жарт! Ви дивитесь на мене і думаєте собі: «Звідки це взялася до злидаря Тев'є, що все своє життя торгував маслом і сиром, така забаганка, яку може собі дозволити на старості хіба що який-небудь Бродський?» Вірте мені, пане Шолом-Алейхем, краще не розпитувати, «усе в тумані», — все гаразд, з усіх поглядів. Посуньте, будь ласка, трохи ваш чемоданчик, я сяду навпроти вас і розповім вам одну пригоду. Ось послухайте, що може утнути господь бог.

Мушу вам насамперед сказати, що я лишився, хай вас бог милує, вдівцем. Померла моя Голда, царство їй небесне. Була жінка проста, без хитрощів, не заносилася високо, але велика праведниця. Нехай заступається на тому світі за своїх дітей, вона досить намучилася через них і, може, через них-таки пішла зо світу, не могла знести, що вони порозлазились під чотири вітри. Хто у лісі, хто у стрісі. «Нащо мені, прости господи, — казала вона, — таке життя, коли хата зовсім спорожніла! Навіть корова теж сумує, коли

відлучають від неї теля». Так, бувало, каже мені Голда і плаче при цьому гірко, сльозами вмивається. Я бачу, що жінка з кожним днем тане, як свічка, і намагаюсь розважити її, кажу їй: «Ех, Голдо-серце, в талмуді сказано: «Або як діти, або як раби»⁴³, — як з дітьми, так і без дітей. Ми маємо, — кажу, — великого, доброго, могутнього господа, проте, — кажу, — трапляється всяке, часом владику небесний утне таке, що я навіть ворогам своїм цього не зичив би...» Але ж вона була, хай мені простить, все-таки бабою, то й відповідала на це: «Ти грішиш, Тев'є, не можна, — каже, — грішити...» — «Ось тобі маєш, — кажу, — хіба я бовкнув щось недоладне? Хіба я виступаю проти Всевишнього? Бо коли він, — кажу, — створив так славно свій світ, що діти не діти, — кажу, — а батьки — дурниця, то він, мабуть, знає, що робить...» Вона, звісно не розуміє моїх слів і відповідає зовсім недоречно: «Я помираю, — каже, — Тев'є, хто тобі готуватиме вечерю?» Так каже вона мені тихо і дивиться на мене таким поглядом, що навіть камінь, і той заплакав би. Але ж Тев'є не баба, і я відповідаю їй уривком з талмуда, жартом, мідрашем і ще одним мідрашем: «Голдо, — кажу я, — ти була мені віддана стільки років, то й тепер, на старості літ, не пошиєш мене в дурні». Дивлюсь на мою Голду — біда! «Що тобі, — кажу, — Голдо?» — «Нічого», — каже вона, ледве ворущачи губами. Еге! Бачу-справа погана. Запрягаю коня, їду до міста і привожу лікаря, найкращого лікаря. Приїхав додому — те-те-те! Моя Голда лежить уже на землі зі свічкою в головах, схожа на купку землі, що її згребли і вкрили чорним. Стою собі і думаю: «Оце людина? Оце все, що лишається після неї! Ах ти, владику небесний, що ти витіваєш із своїм Тев'є! Що я тепер робитиму на старості літ, нещасна моя голова?» І отак я припав до землі!.. Але дарма, кричи гвалт, бийся головою об стінку! Знаєте, що я вам скажу? Коли бачиш перед собою смерть, мимоволі стаєш невірющим. Починаєш міркувати: «Хто ми і що є життя наше», — що таке оцей світ із планетами, які крутяться, з поїздами, які шалено мчать, з усім оцим тарарамом і гармидером, і навіть Бродський з його мільйонами ніщо — «суєта суєт», копійки щербатої не вартий!

Одним словом, я найняв людину читати поминальну молитву «кадиш», заплативши за цілий рік наперед. Що поробиш, коли бог мене покарав, не дав мені синів⁴⁴, а тільки самих дочок і дочок, бодай їм усячина! Не знаю, чи всі так мучаться із своїми дочками, чи тільки я такий безпросвітний невдаха, що не щастить мені з ними? Тобто проти дочок я нічого не маю. А щастя від бога залежить. Хоча б половину мати того, що вони мені бажають. Навпаки, вони мені аж занадто віддані, але ж усе, що «занадто», то не здорово.

Ось візьміть, наприклад, мою мізинку Бейлку. Ви собі не уявляєте, що то за дитина. Ми ж з вами знайомі, хвалити бога, не перший рік, і ви добре знаєте, що я не з тих батьків,

котрі люблять хвалити своїх дітей просто так собі. Але коли мова зайшла про мою Бейлку, мушу вам сказати тільки два слова. Відколи бог має справу з Бейлками, він ще такої Бейлки не створив. Ну, про вроду вже не доводиться говорити: Тев'єві дочки, це ж ви самі знаєте, уславлені в цілому світі, як найбільші красуні. Але Бейлка їх усіх за пояс заткне. Та чого тут розводитись? Адже сказано: всім красуням красуня! Моїй Бейлці можна адресувати слова з молитви: «Облудна є краса», — не про вроду її йдеться, а про її вдачу. Золото, щире золото, кажу вам! Я завжди був для неї найдорожчим на світі. Але відколи моя Голда, мир їй, померла, тато для неї став зіницею ока! Не дає порошинці впасти на мене. Я вже казав сам собі: «Господь бог посилає ліки перед болячкою. От тільки важко вирішити, що гірше: ліки чи болячка». Хто міг наперед знати, що Бейлка заради мене продасть себе за гроші і вирядить батька на схилі віку до Палестини! А втім, це тільки так говориться. Вона так само винна в цьому, як ви, наприклад. У всьому тут винний він, її обранець! Я його не хочу лаяти, нехай завалиться стеля йому на голову! А може, сказати по ширості, я сам винен у цьому, бо ж про це недвозначно сказано в талмуді: «Повинна людина»... Але смішно, слово честі, коли я розповідаю вам, що саме сказано в талмуді!

Одним словом, не хочу вас довго затримувати. Проминув рік і ще рік. Моя Бейлка виросла, стала, нівроку, дівчиною на виданні, а Тев'є робить своє, як завжди, возить підводою масло й сир улітку до Бойберика, узимку до Єгупця, щоб тих багатіїв потоп залив, як у Содомі! Терпіти не можу цього міста, і не так саме місто, як людей, і не так усіх людей, як одну людину — шадхена Ефраїма, стократ болячок йому в спину! Ось послухайте, що шадхен може встругнути.

Одного чудового дня я приїхав якось на початку осені до Єгупця із своїм товаром. Дивлюсь — «і прийшов Гаман»⁴⁵ — іде шадхен Ефраїм! Я вам колись розповідав про нього. Хоч Ефраїм в'їдлива людина, але, зустрівши його, мусиш зупинитись — отакий він чоловік...

— Послухай-но, розумнице моя, — звертаюсь я до своєї конячини, — зупинись на хвилинку, я тобі дам трохи похрумати...

І потискую Ефраїмові руку, починаю розмову здалека:

— Як у вас із заробітками?

Він гірко зітхає і відповідає:

— Дуже погано!..

— А саме? — запитую.

— Нема чого робити, — відповідає він.

— Нічогісінько? — запитую.

— Нічогісінько! — відповідає він.

— А в чому річ? — запитую.

— Річ у тому, — відповідає він, — що весілля тепер уже не справляють дома...

— А де ж тепер справляють? — запитую.

— Там десь, — відповідає він, — за кордоном...

— Що ж робити, — кажу, — такому, як я, наприклад, коли навіть бабка мого діда ніколи там не бувала?

— Для вас, реб Тев'є, — каже він і частує мене понюхом табаки, — я маю непоганий товар тут на місці...

— А саме? — запитую.

— Жінку одну, вдову без дітей. Має сто п'ятдесят карбованців приданого, була куховаркою в найпорядніших домах...

Я виричаюся на нього і кажу:

— Реб Ефраїм, кого ви маєте на увазі з цією нареченою?

— А кого мені мати на увазі? — запитує він. — Вас...

— Тьху, — кажу, — на голови моїх ворогів! — стьобаю коня батогом і хочу їхати далі.

— Прошу, не гнівайтесь, реб Тев'є, — озивається до мене Ефраїм, — може, я вас чимсь образив! Скажіть тоді, кого ви мали на увазі?

— Кого ж мені мати на увазі, — відповідаю, — як не мою мізинку?..

Він аж підстрибнув на місці і ляснув себе по лобі:

— Стривайте! Добре, що ви мені нагадали, дай вам боже дожити до глибокої старості, реб Тев'є!

— Амінь! — кажу. — Бажаю і вам дожити аж до приходу месії. Але чого це, — запитую, — на вас така радість напала?

— Все гаразд, реб Тев'є, — каже він, — дуже добре, краще бути не може!

— А саме, — питаю, — що саме так добре?

— Я маю для вашої мізинки, — каже він, — щастя, козирного туза, багатія, дуку, мільйонщика, Бродського, підрядчик він, і звуть його Педоцур!

— Педоцур? — кажу. — Знайоме ім'я з Біблії.

— На що мені здалася Біблія, — каже він, — яка там Біблія? Він підрядчик, оцей Педоцур, будує кам'яні будинки, мости, був у Японії під час війни, привіз лантух грошей, виїздить на баских конях, в каретах з лакеями, має власну лазеньку у себе в хаті, паризькі меблі, брильянтову каблучку на пальці, ще зовсім не стара людина, парубок, справжній

«холостяк», прима!.. А шукає він гарну дівчину, нехай буде хто завгодно, гола, боса, аби гарнюня!..

— Тпр-ру! — кажу я йому. — Коли ви будете і далі так бігти без попасу, ми з вами заїдемо, реб Ефраїм, до чорта в зуби. Якщо не помиляюся, — кажу, — ви вже якось сватали мені цього самого жениха, — кажу, — для моєї старшої дочки, для Годл...

Почувши це, Ефраїм як не зареочеться, аж за боки взявся від сміху. Я боявся, що його грець візьме.

— Ого, — каже він, — ви згадали історію з часів, коли моя бабка дівкою була! Той збанкрутував ще перед війною і втік до Америки!..

— Благословенна будь його світла пам'ять, — кажу я, — може, цей теж втече туди?

— Що ви вигадуете, реб Тев'є, — спалахує шадхен. — Той був свистун, шарлатан, марнотрат, а цей, — каже, — підрядчик, з війни повернувся з безліччю гешефтів, з конторою, з службовцями. З... З... З...

Коротше кажучи, шадхен розпалився так, що стягнув мене з воза, взяв за лацкани і так довго трусив мене, аж поки підійшов городовий і хотів нас обох відпровадити в буцегарню. Щастя, що я знаю, як з поліцією поводитись...

Одно слово, не буду вас затримувати. Оцей Педоцур став женихом моєї мізинки Бейлки. Проминув деякий час, і ми справили весілля. Чому я кажу, що проминув деякий час? Тому, що Бейлка не хотіла цього шлюбу, як не хоче людина вмирати. Що більше Педоцур в'язнув до неї з подарунками, і з золотими годинниками, і з брильянтовими обручками, то осоружніший ставав він їй. Мені не треба пальця в рота класти. Я це добре бачив з її вигляду, спостерігаючи її опухлі очі і сльози її, які вона нишком проливала. Одного разу кажу їй мимохідь:

— Чуєш, Бейлко, — кажу я, — боюсь, що твій Педоцур тобі так само любий і приємний, як мені?

— Хто це тобі сказав? — питає вона, почервонівши по саме волосся.

— А чого ж тоді, — кажу, — плакати цілі ночі?

— Хіба я плачу? — каже вона.

— Ні, — кажу, — ти не плачеш, а тільки хлипаєш. Думаєш, — кажу! — що, занурюючи голову в подушку, ти ховаєш від мене свої сльози? Думаєш, що твій тато хлопчисько або мозок йому висох і він не розуміє, — кажу, — що ти робиш це для твого старого тата? Ти хочеш, — кажу, — забезпечити йому спокійну старість, щоб він мав де голову притулити, щоб він, крий боже, не мусив ходити попідвіконню з довгою рукою? Якщо ти так думаєш, то ти, — кажу, — велика дурепа. Ми маємо могутнього бога, — кажу, — і Тев'є не з тих

дармоїдів-нероб, — кажу, — які живуть на чужих хлібах. А гроші, — кажу, — це грязь, як у святому письмі сказано. Ось тобі доказ, — кажу, — твоя сестра Годл, хоч яка біднячка, проте, — кажу, — диви, що вона пише казна-звідки, з краю світу, і якою щасливою вважає себе там із своїм небораком Перчиком!..

Ану вгадайте, що мені на це відповіла Бейлка.

— До Годл, — каже вона, — не рівняй мене. Годл вийшла заміж, — каже вона, — в такі часи, коли весь світ хитався, — от-от мав перевернутися. Тоді всі дбали про ціле людство, а про себе забували. Тепер, — каже вона, — коли світ залишився, як був, кожен дбає за себе, а про людство забуває...

Отак відповідає мені Бейлка. Підіть здогадайтесь, що вона мала на думці!

Ну? Подобаються вам Тев'єві дочки? Подивилися б ви на неї, коли вона стала до шлюбу — просто принцеса! Я тільки стояв, милувався нею та й думав собі: «Оце Бейлка, Тев'єва дочка? Де це вона навчилась так стояти, і так виступати, і так голову тримати, і так одягатись, щоб усе на ній було як вилите?...» Проте довго милуватися нею мені не дали змоги, бо того ж таки дня після шлюбу, десь о шостій годині вечора, молоде подружжя подалося кур'єрським поїздом під три чорти аж до Італії, як заведено у великосвітських людей. А назад вони повернулися вже глибокої осені і переказали мені, щоб я, бога ради, негайно приїхав до Єгупця. Мені це одразу не сподобалося: «Одно з двох, якщо вони хочуть, щоб я просто так приїхав, вони могли б переказати, щоб я прибув, — і все. Навіщо оце «бога ради» і «негайно»? Тут, певно, криється якась особлива причина! Тож постає питання: яка саме причина?» І різні думки та припущення, добрі і лихі, лізуть мені в голову: «Може, подружжя вже там посварилося? Може, вони подряпалися, як ті кішки, і справа дійшла до розлуки?» І одразу ж сам себе спиняю: «Ти дурний, Тев'є, навіщо тобі все тлумачити на гірше? Звідки ти знаєш, чого тебе кличуть? Може, вони скучили за тобою, хочуть побачитись? Чи, може, Бейлка хоче, щоб тато її був близько коло неї? Чи, може, захотів Педоцур дати тобі посаду, взяти тебе до своїх справ і зробити тебе управителем над його підрядами? Так чи так, а їхати треба. І я сідаю на поїзд та їду до Єгупця. Іду собі отак, думки снуються, і уявляється мені, що я залишив село, поспродував корів, підводу, геть-чисто все, переїхав до міста і став у мого Педоцура спершу наглядачем, потім касиром, потім найстаршим над його підрядами, а тоді компаньйоном в усіх його справах, нарівні з ним, усе пополам, виїжджаю, як і він, на баских конях — один буланій, а другий каштановий — і дивуюсь сам собі: «Як це сумирний чолов'яга Тев'є так звеличився? Навіщо мені увесь цей тарарам, шарварок, цілоденна метушня, постійна морока з мільйонцвкаи! Облиште мене, я хочу мати

спокійну старість, заглядати часом у Біблію, прочитати псалом з псалтиря... Треба ж подумати і про той світ, чи не так? Як каже цар Соломон: людина подібна до тварини, забуває, що скільки б вона не жила, а вмерти однаково доведеться...⁴⁶

Ось з такими мріями й думками приїхав я щасливо в Єгупець і подався прямо до мого Педоцура. Що ж, вихвалитись перед вами, розповідати про його «велич і багатство» — про його квартиру і розкоші — не доводиться. Я ще ніколи не сподобився бути у Бродського вдома, але я собі так міркую, що кращого, ніж у Педоцура, не буває в світі!.. Можете собі уявити, який це палац, хоч би з того, що швейцар коло дверей, одоробло із срібними гудзиками, ні в якому разі не хотів мене пустити всередину, хоч убий його! Що тут робиться? Двері скляні, і я бачу, як він стоїть, отой одоробло, погибель на його голову, і чистить убрання. Моргаю я до нього, кажу йому на мигах і руками розмахую, щоб він мене пустив усередину, бо хазяїнова жінка доводиться мені рідною дочкою. Але він, дурна голова, нічогісінько не розуміє, показує мені теж на мигах, теж мовчкп, щоб я пішов і забрався геть звідси під три чорти. Чи ви бачили таку рахубу! До рідної дочки не можна доступитись! «Сором і ганьба на твою сиву голову, Тев'є, до чого ти дожив!» Так думаю я собі, дивлюсь у скляні двері і помічаю, що там крутиться якась дівчина. «Мабуть, їхня покоївка», — подумав я, бо очі в неї злодійкуваті. Всі покоївки мають злодійкуваті очі. Я вхожий у багатійські дома і знаю покоївок... Моргаю до неї: «Відчини мені, ластівко!» Вона послухалася, відчиняє двері і звертається до мене, уявіть собі, єврейською мовою:

— Кого вам треба?

— Тут живе Педоцур? — запитую.

— Кого вам треба? — каже вона мені голосніше.

— Якщо в тебе запитують, — кажу їй ще голосніше, — то відповідай: тут живе Педоцур?

— Тут, — відповідає вона.

— Коли так, — кажу, — ми з тобою свої люди. Піди і перекажи своїй мадам Педоцур, — кажу, — що вона має гостя. Тато її, Тев'є, приїхав, — кажу, — в гості і стоїть уже чимало часу надворі, наче жебрак на порозі, бо не заслужив уваги й ласки оцього гаспида у срібних гудзиках, пропав би він за твій найменший нігтик!

Почувши ці слова, дівчина, — видно добра шельма, — зі сміхом защепнула двері прямо перед моїм носом, побігла нагору, збігла вниз, впустила мене і завела в палац, якого мої діди і прадіди уві сні ніколи не бачили. Шовк і оксамит, золото і кришталі, ви йдете й не чуєте своїх кроків, бо ступаєте грішними ногами по найкоштовніших килимах, пухких, мов сніг. А годинників, годинників скільки! На стінах годинники, на столах годинники!

Тьма-тьмуца годинників! «Господи боже, як у багачів усе гоже! Навіщо людині стільки годинників?» — думаю собі і, заклавши руки назад, іду далі. Дивлюся — кілька Тев'є нараз сунуть мені назустріч з усіх боків. Один Тев'є йде туди, другий Тев'є — сюди, один до мене, другий від мене — тьху на вашу голову! З усіх чотирьох боків дзеркала! Тільки такий птах, як оцей підрядчик, може собі дозволити розкіш мати стільки годинників і стільки дзеркал!.. І в пам'яті виринає Педоцур, товстенький, кругленький, з лисиною на всю голову, а говорить він тонким голосом і сміється дрібненько. І пригадую я, як цей Педоцур уперше приїхав на баских конях до мене на село, розсівся, наче в свого батька на покуті, познайомився з моєю Бейлкою, відкликав мене набік і сказав мені по секрету на вухо, але так голосно, що можна було почути аж у бгупці. Який секрет? Секрет полягав у тому, що моя дочка йому сподобалась і він хоче раз, два, три — і весілля.

Що моя дочка йому сподобалась — річ цілком природна. Але оце «раз, два, три» було мені «як двосічний меч», — наче хто тупий ніж загородив мені в серце. Як то раз, два, три — і весілля? А я де? А де Бейлка? Ой, як мені хотілося вгатити йому кілька стихів з мідраша, щоб він довго пам'ятав мене! Але стримався. «Навіщо тобі, Тев'є, втручатися в справи дітей? Багато ти домігся у своїх старших дочок, коли ти хотів давати їм поради щодо їх заміжжя? Наговорився до хрипоті, висипав усю свою мудрість, а хто пошився у дурні? Тев'є!»

Одним словом, облишмо, як ви там пишете у своїх книжках, царевича і вернімось до царівни. Отже, я, як бачите, поступився і приїхав до них у Єгупець. І тут почалося: «Добридень! Доброго здоров'я! Як ся маєте? Що поробляєте? Сідайте!» — «Спасибі, можу постояти!» — ну, і всі інші церемонії, як звичайно. Лізти поперед батька і запитати, чого мене сюди кликано, — не личить. Тев'є не баба, він має час. А тут іще приходить якийсь один у великих білих рукавичках і сповіщає, що сніданок уже на столі. Ми всі троє підводимось, заходимо в кімнату з самого дуба: стіл дубовий, стільці дубові, стіни дубові, стеля з дуба, і все різьблене, мальоване і цяцьковане, а на столі — царські страви: чай, і кава, і шоколад, і печиво, і добрий коньяк, і найкращі соління, і різні наїдки, фрукти та овочі. Мені соромно признатися, але, ніде правди діти, моя Бейлка напевно за столом у свого тата такого ніколи не бачила. Мені наливають чарку і ще одну чарку, я цокаюсь, випиваю і дивлюся на неї, на мою Бейлку, і думаю собі: «Ти дожила, Тев'єва дочко, як у пасхальній молитві сказано: «Підносить з праху бідняка», — коли бог допомагає біднякові, його і не впізнати. Здається, Бейлка — і все-таки наче й не Бейлка». І я пригадую колишню Бейлку, порівнюю її з теперішньою, і мені боляче, серце щемить, немовбито я зробив щось неподобне, і ніяк не виправиш цього: наприклад, виміняв би

свою роботящу конячину на лоша, і невідомо, що з нього буде, кінь чи казна-що. «Ех, Бейлко, Бейлко, — думаю собі, — що з тебе стало! Колись, пам'ятаєш, ти вечорами сиділа біля чадної лампочки, шила й співала пісеньку, чи за якусь мить видоювала обох корівок, чи зовсім заковувала рукави і варила для мене звичайнісінький молочний борщ або готувала галушки з квасолею, чи пампушки з сиром, чи маківники і казала мені: «Тату, помий руки!» Це ж було любіше від найкращої пісні! А тепер вона сидить зі своїм Педоцуром, як царівна, двоє служників подають до столу, бряжчать тарілками. А Бейлка? Хоч би слово вимовила! Зате він, Педоцур, говорить уже за обох, не затуляє рота ні на хвилину! Відколи живу на світі, я ще не бачив, щоб людина так любила базікати, чорти його батька зна що! І дрібненько сміється при цьому тонким голоском. Це у нас називається: сам сказав дотеп, і сам сміється... Крім нас трьох, за столом сидить ще якийсь червонопикий, не знаю хто він і звідки він, але їдок, знати, він не з останніх, бо весь час, поки Педоцур говорив і сміявся, той уминав, аж за вухами лящало, як у Біблії сказано: «Троє трапезували», — він їв за трьох. Цей їв, а той говорив, і все якісь дурні речі, що й слухати гидко: «підряд», «губернське правління», «удільне відомство», «казначейство», «Японія»...

З усього цього мене цікавила тільки Японія, бо з Японією я мав деякі справи. Під час війни з нею, ви ж знаєте, коні були у великій пошані, їх шукали удень із свічками. Прийшли, самі розумієте, і до мене та взяли мою кобилу на цугундер, виміряли аршином, ганяли туди-сюди і видали їй... «білий білет». Я їм тоді сказав: «Я ж знав наперед, що даремна ваша праця. Як у Біблії сказано: «Відає праведник душу тварини своєї», — не може Тев'є-ва кобила піти на війну...» Але, пробачте, пане Шолом-Алейхем, я плутаю різні справи і можу отак збитися з пантелику. Перейдімо краще, як кажуть, до нашої справи.

Одним словом, ми, як бачите, непогано випили і закусили гарненько, а коли вийшли з-за столу, Педоцур взяв мене під руку і завів до окремого кабінету, оздобленого з царською розкішшю — з рушницями й списками на стінах та гарматами на столі. Посадовив він мене на диван, м'який як масло, вийняв із золотого ящика дві великі, товсті, запашні сигари, одну закурив сам, другу дав мені, розсівся напроти мене, випроставши ноги, і звертається до мене:

— Знаєте, чого я послав по вас?

«Ага, — думаю собі, — оце він, мабуть, хоче завести розмову про справи». Але удаю простачка і озиваюсь до нього:

— «Хіба я сторож братові моєму?» — звідки мені знати?

— Я хотів, — каже він мені, — поговорити з вами таки про вас.

«Служба», — думаю собі і відказую йому:

— Коли щось путнє, будь ласка, послухаємо.

Тоді Педоцур виймає сигару з рота і виголошує цілу проповідь.

— Ви, — каже він, — розумна людина і не образитесь, коли я з вами говоритиму одверто. Треба вам знати, — каже він, — що в мене великі діла, а коли маєш такі великі діла, як я...

«Еге, — думаю собі, — ось чого я йому потрібний», — і перебиваю його на слові та озиваюсь до нього:

— У талмуді сказано: «Чим більше майна, тим більше турбот». Чи знаєте ви, що це означає?

— Я вам скажу чисту правду, — відповідає він мені досить одверто, — талмуда я ніколи не вчив і не знаю навіть, який він з вигляду.

Так каже мені Педоцур і дрібненько сміється своїм тонким голоском. Як це вам подобається? Здається, коли тебе бог покарав і ти невіглас, то хоч прикуси язика, навіщо тобі цим ще вихвалитися? Так думаю я собі і озиваюсь до нього:

— Я так і думав, що ви до цих речей непричетні. Але послухаємо, що далі.

— Далі, — веде він, — я хотів вам сказати, що з моїми ділами, з моїм ім'ям, з моїм положенієм мені соромно, що вас прозивають Тев'є-молочар. Ви повинні знати, — каже він, — що я знайомий лічно з губернатором, що до мене в дім може прийти іноді Бродський, Поляков⁴⁷ і навіть сам Ротшільд⁴⁸, чем чорт не шутіт?..

Так звертається до мене Педоцур, а я сиджу, дивлюся на його блискучу лисину і думаю: «Дуже можливо, що ти знаєш «лічно» губернатора і Ротшільд може іноді прийти до тебе в дім... Але говориш ти, як нахаба...»

І озиваюсь до нього вже трохи роздратовано:

— Що ж робити, коли до вас і справді завітає Ротшільд?

Думаєте, що він зрозумів мої ущипливі слова? «Ні лісу, ні ведмедів», — нічого подібного!

— Я б хотів, — каже він, — щоб ви покинули ваше молочарство і взялись до чогось іншого.

— А саме, — питаю, — до чого?

— Що завгодно — каже він. — Мало хіба гешефтів на світі? Я вас, — каже, — підтримаю грошима, скільки вам потрібно буде, аби тільки ви перестали називатися Тев'є-

молочар. Або, стривайте, — каже він, — знаєте що? Може, ви б зовсім — раз, два, три! — поїхали до Америки? Га?

Так каже він, бере сигару в зуби і дивиться мені просто у вічі, світлячи лисиною... Ну? Що можна відповісти такому грубіянові? Спочатку я було подумав: «Чого ти сидиш, Тев'є, як бовдур? Встань, грюкни дверима і тікай звідси, не попрощавшись!..» Так воно взяло мене за печінки!.. Таке зухвальство підрядчика! Як ти смієш наказувати мені, щоб я покинув чесну, пристойну роботу і поїхав до Америки! Тому тільки, що до тебе може коли-небудь прийти Ротшільд, Тев'є-молочар мусить тікати світ за очі?! Серце в мені кипіло, як казан, та й роздратований я був ще раніше, на неї лютував я, таки на мою дочку Бейлку: «Чого ти сидиш там, як царівна, між сотнями годинників і тисячами дзеркал, коли твого батька женуть на тортури, на смертні муки? Далебі, — думаю собі, — твоя сестра Годл краще зробила, ніж ти! Що правда, то правда, у неї немає такої хати і стільки мотлоху, як у тебе. Зате ж вона має чоловіка Перчика, то це людина, яка про себе зовсім забуває. Головне для Перчика — все людство... А до того ще в нього голова на плечах, а не макітра з блискучою лисиною. І язичок у Перчика — це ж золото червоне! Йому як наведеш стих з Біблії, то він дасть три стихи здачі! Стривай, підрядчику мій, ось я зараз ушкварю такий стих, що тобі в очах потемніє!..» Так думаю собі і звертаюсь до нього з такими словами:

— Що ж, — кажу, — те, що талмуд для вас таємниця, це мені зрозуміло; коли такий чоловік, як ви, живе в Єгупці і прозивається Педоцур, а сам він підрядчик, то талмуд, — кажу, — може лежати на горищі. Але ж простий уривок з Біблії, — кажу, — його зрозуміє навіть дитина. Ви, певно, знаєте, — кажу, — що говорить коментар до Біблії з приводу Лавана Арамського: «Міхвостато десвинято не роблято кашкетосо!..» А він дивиться на мене, як баран на нові ворота, та й питає:

— Що ж це означає?

— Це означає, — кажу, — що з свинячого хвоста не можна пошити кашкета.

— Власне, з приводу чого ви це кажете? — питає він.

— З приводу того, — кажу, — що ви пропонуєте мені їхати до Америки.

— Америка не підходить? — засміявся він дрібненько. — Тоді, може, до Палестини?

Всі старі євреї їдуть до Палестини...49

Тільки-но він це сказав, а воно мені уроїлось у голову: «Стривай! Може, це й не так погано, Тев'є, як ти гадаєш? Може, це таки непоганий план? Справді ж бо, ніж така втіха від дітей, як у тебе, може, дійсно краще поїхати до Палестини? Дурню! Чим ти ризикуєш і кого ти тут маєш? Твоя Голда, мир їй, все одно лежить уже в могилі, а ти сам, між нами

кажучи, хіба не стоїш на порозі своєї могили? Докіль можна ряст топтати?...» А, до речі, мушу сказати, пане Шолом-Алейхем, що я давно хотів побувати коло Стіни плачу⁵⁰, могил патріархів і праматері Рахілі, побачити на власні очі, який вигляд має річка Йордан, гора Сінай, Червоне море, Пітом і Рамзес⁵¹ і тому подібне. І я лину в думках туди, в стародавню обітовану землю Ханаанську, де, як кажуть, течуть річки, повні молока і меду. Але Педоцур перебиває мої мрії саме посередині і звертається до мене:

— Ну, навіщо, — каже він, — так довго думати? Раз, два, три...

— У вас, — кажу, — хвалити бога, все раз, два, три... А для мене, — кажу, — це дуже складна річ, бо, щоб піднятися та поїхати до Палестини, треба мати неабиякі гроші...

Він дрібненько засміявся своїм тонким голоском, підвівся, підійшов до стола, висунув шухляду, вийняв звідти гаманця і поклав на стіл, можете повірити, добру копійчину. Недовго думаючи, я згріб ці всі асигнації — таку силу мають гроші, — заховав їх глибоко в кишеню і збираюсь навести йому ще кілька уривків з мідраша, але він навіть слухати не хоче і каже:

— Цього вам вистачить, щоб доїхати, а коли приїдете на місце і вам потрібні будуть ще гроші, напишіть, — каже він, — листа, то вам — раз, два, три! — негайно перекажуть. А нагадувати вам, — каже він, — ще раз про поїздку не треба — адже ви людина сумлінна, маєте совість у серці...

Так каже мені Педоцур і дрібненько сміється своїм тонким голоском, від якого сказитися можна! І в голові в мене промайнула думка: «Може, шпурнути йому в обличчя його асигнації і сказати, що Тев'є не купують за гроші і що з Тев'є не говорять про сумління і совість?...» Але перше ніж я розкрив рота, Педоцур дзвонить, кличе Бейлку і каже їй:

— Знаєш, голубонько? Твій тато їде від нас, він спродує все, що має, і виїздить — раз, два, три — до Палестини.

«Все, що мені снилося лихого цієї ночі і минулої ночі, хай впаде на твою голову!...» — думаю я собі і дивлюсь на мою Бейлку. А вона хоч би скривилась на мить. Стоїть, як дерево, ні краплини крові в обличчі, дивиться то на мене, то на нього і ані пари з уст! Я, на неї дивлячись, теж мовчу. Мовчимо ми, отже, обоє, як у псалтирі сказано: «Прилипне язик мій», — нам зовсім відібрало мову. Голова мені обертом іде, у скронях стукає, як від чаду. «З чого б це? — думаю собі. — Певно, від клятої сигари, якою Педоцур почагував мене. Але ж ось він і сам палить! Палить і говорить, язик його не заспокоюється ні на хвилину, хоч очі в нього злипаються. Йому, видно, хочеться здрімнути».

— Їхати треба вам, — каже він мені, — звідси до Одеси кур'єрським, а з Одеси морем аж до Яффи. А їхати морем, — каже він, — найкраща пора тільки тепер, бо пізніше починаються вітри з снігами, з бурями, з... з... з...

Так каже він, а язик у нього заплітається, як у людини, що дуже хоче спати. Проте торочить далі:

— А коли будете зовсім готові до від'їзду, сповістіть нас, тоді ми виїдемо, — каже він, — обоє на вокзал з вами попрощатися, бо коли ще зможемо побачитись?

Так закінчує він, протяжно позіхаючи, підводиться і озивається до Бейлки:

— Голубонько, посидь тут трохи, а я, — каже, — піду приляжу на часинку.

«Ти ще ніколи нічого розумнішого не сказав, слово честі! Тепер я хоч матиму, на чию голову вилити все, що наболіло на серці». Так думаю я собі і хочу взятися до Бейлки, висловити їй все, що накупіло в мені за цей ранок. Але Бейлка як не впаде мені на шию та як не заплаче! Серце краялось від її плачу! Мої дочки, бодай їм, мають усі таку звичку: спочатку вони бадьоряться, горойжаться, а коли до діла доходить — плачуть, як верби. Ось візьміть, приміром, мою старшу дочку, Годл. Хіба мало сліз вона пролила в останню хвилину, коли їй довелося піти в заслання слідом за своїм Перчиком у холодні країни? Та куди їй до Бейлки! Вона її нігтя не варта!

Скажу вам щиру правду: я сам — ви вже мене трохи знаєте — не з тих, що рюмсають. Добре поплакав я тільки один раз, коли моя Голда, хай царствує, лежала на землі, і ще один раз я досхочу наплакався, коли Годл поїхала до свого Перчика, а я лишився на вокзалі сам-один із своєю конякою... І, може, ще разів зо два траплялось, що я трохи, як то кажуть, пускав сльозу, а більше не пригадую, щоб мав звичку плакати. Проте коли Бейлка розплакалась, серце мені так защеміло, що я вже не міг їй жодного слова докору сказати. Зі мною не треба багато говорити, я — Тев'є. Я одразу зрозумів її сльози. То були не просто собі сльози, то були, розумієте ви, «сльози спокути за непослух перед батьком...» І замість того, щоб я їй вичитав, як вона того варта, та вилив увесь свій гнів на її Педоцура, я почав заспокоювати її, наводячи притчу за притчею, як Тев'є вміє... Бейлка вислухала мене і каже:

— Ні, тату, не через те я плачу. Я ні на кого не скаржусь. Але те, що ти їдеш з моєї вини, а я не можу нічим цьому завадити, оце мені найбільш болять.

— Облиш, — кажу, — ти говориш зовсім як мала дитина. Ти забула, — кажу, — що ми маємо великого бога, а тато твій ще при повній силі. Для твого тата, — кажу, — нічого не важить поїхати до Палестини і повернутись назад. Як у Біблії сказано: «Поїхали і отаборились», — туди і назад...

Так я її заспокоюю, а сам думаю: «Тев'є, ти брешеш! Якщо вже поїдеш до Палестини, то «мир праху його» — кінець Тев'єві!..»

А вона, немовби вгадавши мої думки, озивається до мене:

— Ні, тату, — каже вона, — отак розважають маленьку дитину: дають їй ляльку, забавку в руки й оповідають їй гарну казочку про білу кізоньку... Якщо, — каже вона, — вже оповідати казку, то я, — каже, — розповім тобі, а не ти мені. Але моя казка скоріше смутна, ніж гарна.

Отак каже мені Бейлка: Тев'єві дочки не говорять марно. І вона розповідає мені предовгу історію, казку з «Тисячі і однієї ночі», як оцей її Педоцур з малого звеличився, піднісся з найнижчого стану, самотужки видерся на найвищий щабель, а тепер мріє про те, щоб до нього додому прийшов у гості Бродський, отож роздає він милостині, розтринькує тисячі. Але, оскільки самих грошей ще не досить, треба до того мати і пристойне походження, то Педоцур із шкури пнеться, щоб довести, що він не абихто. Він вихваляється, що походить від великих Педоцурів і що його тато теж був відомий підрядчик. «Хоч, — каже вона, — він добре знає, що мені відомо, хто його батько: це був бідний музикант. А тепер, — каже вона, — він розповідає всім, що його тесть був мільйонщиком...»

— Кого це він, — питаю, — має на увазі? Мене? Якщо мені судилося, — кажу, — будь-коли мати мільйони, то нехай я цим одбуду.

— Ти собі не уявляєш, тату, — каже вона, — як мені пашить лице від сорому, коли він мене знайомить із своїми приятелями і починає їм змальовувати велич мого батька, і моїх дядьків, та всієї моєї сім'ї. Вигадує таке, що просто вуха в'януть. А доводиться, — каже вона, — все це вислуховувати і мовчати, бо він щодо цього великий капризун.

— По-твоєму, — кажу, — він капризун, а по-нашому зухвалець і мерзотник.

— Ні, — каже вона, — тату, ти його не знаєш. Педоцур зовсім не такий поганий, як тобі здається. У нього, — каже вона, — добре серце і щедра рука. А для мене — радий зірку з неба дістати! Думаєш, я зовсім не маю над ним влади? Ось я нещодавно умовила його визволити з далеких губернь Годл з її чоловіком. Він заприсягся переді мною, що ладен витратити на це кілька тисяч, але з однією умовою, щоб вони звідти подались прямо до Японії.

— Чого це до Японії, — питаю, — чому не до Індії або, приміром, до цариці Савської⁵² у Падан-Арам⁵³?

— Бо в Японії, — каже вона, — є в нього справи. У цілому світі є в нього справи. Те, що він витрачає, — каже вона, — за день на самі телеграми, нам вистачило б на півроку життя. Але що з того, — каже вона, — коли я не я?..

— Виходить так, — кажу, — як у молитві сказано: «Коли не я за себе, то хто за мене», — я не я, а ти не ти...

Отак озиваюсь я до неї жартома уривком з молитви, хоч серце крається мені на шматки, бо я бачу, що моя бідна дитина поневіряється, як то кажуть, «у багатстві і пошані...»

— Твоя сестра Годл, — кажу, — так не зробила б...

— Я вже тобі казала, — відповідає Бейлка, — ти мене до Годл не рівняй, тату. Годл жила, — каже вона, — у свій час, а Бейлка живе в свій час... Від часів Годл до часів Бейлки так далеко, — каже вона, — як звідси до Японії...

Розумієте зміст такої туманної мови?

Одним словом, я бачу, ви поспішаєте, пане. Ще дві хвилини і — кінець усім моїм розповідям. Набравшись горя і турбот за мою щасливу мізинку, я вийшов звідти розбитий, пригнічений, шпурнув на землю сигару, що зачатила мені голову, і озиваюсь до неї, тобто до сигари:

— Іди ти в пекло, під три чорти!

— Кого це ви лаєте, реб Тев'є? — чую я голос за своєю спиною.

Повертаю голову, дивлюся — шадхен Ефраїм, згорів би він!

— Доброго здоров'я, — кажу я. — Що ви тут поробляєте?

— А що, — питає він, — ви поробляєте тут?

— Був, — кажу, — в гостях у моїх дітей.

— Як же, — питає, — вони поживають?

— А як їм поживати, — кажу. — Дай боже нам обом так!

— Ви, я бачу, — каже він, — дуже задоволені моїм товаром?

— Ще як задоволений, — кажу, — хай вам бог віддячить за це, — кажу, — вдвоє більше.

— Спасибі вам, — каже він, — за побажання, може, ви б до цього побажання додали ще подарунок?

— Ви хіба, — питаю, — не одержали за сватання?

— Нехай, — каже він, — має стільки ваш Педоцур.

— А що, — кажу, — хіба мало дав?

— Не так мало, — каже він, — як від щирого серця.

— А саме?

— А саме? Вже нема, — каже він, — і копійки.

— Де ж це поділося? — питаю.

— Видав заміж, — каже, — дочку.

— Мазл-тов, — кажу, — хай бог дасть, щоб це було в щасливий час і щоб ви дожилися великої втіхи...

— Нічого собі втіха, — каже він, — реб Тев'є. Знайшов на свою голову зятя-шахрая, який бив, катував дочку, забрав гроші і подався, — каже він, — до Америки.

— Навіщо ж ви, — кажу, — дозволили йому поїхати так далеко?

— А що я мав, — каже він, — робити з ним?

— Вам треба було, — кажу, — йому насипати солі на хвіст...

— Вам, певно, — каже він, — дуже добре на серці, реб Тев'є?

— Дай боже, — кажу, — вам хоч би половину!

— Он як? А я вважав, що ви багатій. Якщо так, — каже він, — то ось вам понюх табаки...

Здихавшись шадхена понюхом табаки, я приїхав додому і почав спродувати моє хазяйство, назбиране за всі ці роки. Уявіть собі, не так скоро це робиться, як говориться. Кожен горщик і кожна дрібничка мені краjali серце. Ця річ нагадувала Голду, нехай царствує, та річ нагадувала дітей, нехай довго живуть. Але ніщо не завдало мені стільки болю душевного, як розлука з моєю конякою. Перед нею я себе почував винним... Адже ми попрацювали з нею стільки років, разом бідували, разом поневірялись, а я раптом беру й продаю цю тварину! Продав я її водовозові, бо від візників можна тільки образ дочекатися. Прийшов я до них продавати їм мого коня, а вони мені кажуть:

—— Господь з вами, реб Тев'є, це хіба кінь?

— А що ж це, — кажу, — свічник?

— Це у вас, — кажуть вони, — не свічник, а праведник.

— При чому тут, — кажу, — праведник?

— При тому, — кажуть вони! — що це стариган тридцяти шести років, не менше, він зовсім без зубів, із сивою губою і трусить боками, як стара баба в п'ятницю на морозі...

Подобається вам така візницька мова? Можу вам заприсягтися, що коняка, бідолашна, розуміла кожне слово, як сказано: «Знає від покупця свого», — скотина відчуває, що її збираються продати. І справді, коли ми вдарили по руках з водовозом і я сказав йому: «В щасливий час», — мій вірний слуга раптом повернув до мене свою симпатичну морду і глянув на мене німими очима, немовби кажучи: «Отак ти мені віддячуєш за мою службу?..» Поглянув я на мою кобилу востаннє, побачив, як водовоз прибирає її до рук,

щоб навчити розуму, стою собі потім наодинці і думаю: «Владико небесний! Як розумно ти правиш своїм світом. Ось ти створив Тев'є і створив, приміром, коня, і обидва вони мають однакову долю на цьому світі... От хіба тільки те, що у людини є язик і вона може поговорити, висловити все, що наболіло на серці, а кінь, бідолашний, що? Німе, прости господи, створіння...»⁵⁴

Ви дивуєтесь, пане Шолом-Алейхем, що в мене сльози на очах, і, певно, гадаєте: «Оцей Тев'є скучив, мабуть, за своєю конякою?» Чому це тільки за конякою, чудна ви людина? Всього мені шкода, і за всім я скучатиму. Скучатиму за кобилою, за селом, скучатиму за старостою з урядником, за бойберицькими дачниками, за єгупецькими багатіями і навіть за шадхеном Ефраїмом, погибель на його голову! Хоч кінець кінцем, якщо добре поміркувати, він теж не більше, як злидар, що шукає, бідолаха, заробітків.

Коли бог дасть і я щасливо приїду на місце, — не знаю, що там робитиму. Але ясно як день, що насамперед піду до гробниці праматері Рахілі. Молитимусь там за моїх дітей, яких я, мабуть, уже ніколи не побачу. Спом'яну тоді також шадхена Ефраїма, і вас, і весь наш народ. Ось вам моя рука, що додержу слова! Бувайте здорові, щасливої вам дороги/вітайте від мене кожного окремо від щирого серця.

ІДИ ГЕТЬ!

— Найкращий, найщиріший, найпоштивіший привіт вам, пане Шолом-Алейхем! Вам і дітям вашим! Я давно вже виглядаю вас, набралось у мене для вас чимало доброго краму. Я все допитуюсь: «Де ти?» — чому вас не видно? А мені кажуть, що ви десь мандруєте по світах, у далеких країнах. Як сказано: «Сто двадцять сім царств...» Але мені здається, що ви дивитесь на мене якось чудно? Певно, вагаєтесь і думаєте собі: «Це він чи не він?» Він, пане Шолом-Алейхем, він! Ваш давній приятель, Тев'є, власною персоною, Тев'є-молочар, той самий Тев'є, тільки вже не молочар, а просто собі людина, звичайнісінький чолов'яга, старий, як бачите, хоч навіть віку ще й не дуже похилого, як то сказано у нас: «Адже мені щось із сімдесяти років», — ще досить далеко до сімдесяти років! Спитаєте, чого це волосся таке сиве? Вірте мені, не з розкошів, любий друже! Трохи свого горя, не прогнівати бога, а трохи горя всього загалу — погані часи! Гірка година для бідного люду! Але я знаю, що вас муляє. Ви думаєте про щось інше: ви, мабуть, згадали, що ми колись попрощалися перед тим, як я мав виїхати до Палестини. Отже, ви, певно, вважаєте, що бачите Тев'є після повернення з Палестини, і ви, мабуть,

хочете послухати новини, мати привіт з гробниці праматері Рахілі, з могил патріархів? Мушу вас заспокоїти. Якщо маєте час і хочете послухати, які дива трапляються на світі, то слухайте уважно, і ви самі скажете, що всі люди дурбаси, що ми маємо могутнього бога і що він керує світом.

Одним словом, який розділ Біблії читаємо цього тижня: «І покликав він»? А в мене інший розділ, розділ «Іди геть!»⁵⁵. «Іди геть! — сказали мені. — Забирайся звідси, Тев'є, з землі твоєї і з батьківщини твоєї, з твого села, з твоєї хати, де ти народився й прожив усі свої роки, на ту землю, яку покажу тобі, — йди, куди очі ведуть!..» І коли саме надумали таке сказати Тев'єві? Тоді, коли він уже старий, кволий і самотній, як ми кажемо у новорічній молитві: «Не покидай мене на старості!..» Але я плутаю різні історії, забув зовсім, що ще не розповів вам про те, які новини в Палестині. Які можуть бути там новини, любий друже? Країна гарна, що й казати! Але Палестина в Палестині, а я поки що тут... Це про Тев'є, очевидно, сказано у книзі «Есфір»: «І якщо судилося загинути, загину», — був небораком, небораком і помру. Здається, однією ногою вже стояв на тому боці, у святій країні, лишилось тільки взяти квиток, сісти на пароплав — і гайда! Що ж робить господь бог? Надумав мій старший зять Мотл-жилетник, кравець з Анатівки, і, не при вас кажучи, раптом, ні сіло ні впало, звалився та й помер! Був дужий, здоровий, і така біда! Тобто, правду кажучи, богатирського здоров'я він ніколи не мав. Ремісник, прости господи, сидів день і ніч з ниткою та з голкою і латав, вибачайте, штани. Так довго латав, аж поки дістав сухоти, почав кахикати, кахикав-кахикав, поки виплюнув останній шматок легенів. Не допомогли ні лікар, ні знахар, ні козяче молоко, ні шоколад з медом. Добрий чолов'яга був, хоч і простий, не сильно вчений, але чесний, без хитрощів, любив мою дочку — душі не чув! І життя не шкодував заради дітей, а за мене ладен був піти в огонь і в воду!

Одним словом, як сказано в Біблії: «І вмер Мойсей», — помер Мотл і залишив мені добру мороку. Де вже міг я навіть думати про Палестину? Я мав добру Палестину у себе в хаті! Та й як можна залишити, скажіть, будь ласка, вдову з маленькими дітьми-сиротами напризволяще, без шматка хліба? Хоч, як подумати, чим я можу їй допомогти? Я ж їй не воскрешу чоловіка, а дітям її не поверну батька з того світу. Та й сам я теж не більше, як грішна людина, на старості літ хотілося б дати трохи спокою старим кісткам, відчути, що й ти людина, а не скотина. Досить того гармидеру, досить скніти в земних справах! Час трохи подумати і про той світ. А надто, коли я поспродував усю мою худобу: коняки, як вам відомо, я давно вже здихався, та й корівок усіх до одної продав, лишилася тільки пара бичків, з яких згодом могло б вийти щось путнє, якщо їх добре годувати, — і ось раптом

маєш-ставай на старості літ батьком малих сиріток! Думаєте, що це вже все? Не поспішайте! Головне буде далі, бо у Тев'є, коли трапиться біда, то, як ви добре знаєте, вона за собою тягне ще одну біду. Наприклад, коли мене одного разу спіткало нещастя — здохла корівчина, то зразу слідом за нею здохла ще одна корова... Отак уже створив господь свій світ, і так воно мусить бути — нічого не вдієш!

Одним словом, ви ж, певно, пам'ятаєте історію з моєю мізинкою, з Бейлкою, з великим щастям, якого вона досягла? Піймала птаха, Педоцура, зуха, підрядчика воєнного часу, який привіз до Єгупця лантух із золотом і втьопався в мою дочку, хотів мати жінку-красуню, послав до мене, згорів би він, шадхена Ефраїма, колінами витоптав стежку, мало не здох на місці, і взяв її в чому була, осипав її з голови до ніг діамантами, брильєнтами та різними подарунками. Здавалося б, таке щастя, еге ж? Але з усього цього великого щастя вийшов пшик, та ще який пшик! Пшик з гряззю, хай бог боронить і милує! Бо коли бог захоче, щоб колесо повернулося навспак, то нічого не вдієш. Як у псалмі сказано: «Підводить з багна бідняка», — і не встигнеш отямитись, як раптом: «споглядає на небо і на землю», — гепається сторч головою об землю. Бог любить бавитися з людьми. Ой, як він любить бавитися! Отак він бавився з Тев'є кілька разів: «То піднімає, то опускає», — з грязі в князі, і знову бовть у грязь! Так само було з підрядчиком Педоцуром. Ви ж, певно, пам'ятаєте його пишноту, великий будинок з кільканадцятьма служницями, з тисячею дзеркал, годинників і з різними цяцками в Єгупці? Пам'ятаєте, я вам розповідав, здається, як я умовляв тоді мою Бейлку, благав її, щоб вона домоглася у чоловіка: нехай купить для неї цей будинок і, ради бога, запише на її ім'я? Та вона мене, певна річ, послухалась, як того собаку, що бреше, — хіба батько щось розуміє? Батько ж нічого не тямить! І чим воно скінчилось? Скінчилось так, що і ворогам такого не побажаєш: мало того, що він збанкрутував, залишився ні з чим, поспродував усі дзеркала з усіма годинниками, з жінчиними діамантами та брильєнтами, він ще вскочив у брудну історію, змушений був накивати п'ятами, хай нас бог милує, і поїхав туди, де козам роги правлять, тобто аж до Америки. Туди ж їдуть усі стражденні душі, от і він з Бейлкою поїхав туди. Попервах вони дуже мучились, з'їли всі гроші, що мали з собою, а коли не стало більше що жувати, змушені були піти на роботу, виконували найтяжчу працю, як колись євреї в Єгипті⁵⁶. Обое — і він, і вона! Тепер Бейлка пише, що їм уже, хвалити бога, покращало: вони в'яжуть панчохи на машині і «роблять життя...»⁵⁷ Так воно зветься там, в Америці. По-нашому це означає: заробляють на шматок хліба... Єдине щастя, що їх тільки двоє, пише вона, без дитини, без родини — і за це хвалити бога!

Ну, питаю вас, чи не заслужив він, щоб його четвертували, — це я кажу про шадхена Ефраїма, — за оте щасливе сватання, яке він мені нараяв, і за те багно, куди він мене завів? Чим було б їй погано, наприклад, коли б вона вийшла заміж за ремісника, як Цейтл, або за вчителя, як Годл? Щоправда, їм теж не дуже поталанило! Одна — молода вдова, а друга — казна-де на поселенні! Та це вже господня воля, людина тут безсила... Знаєте, моя стара, мир їй, моя Голда, була розумна жінка, хоча б тим, що завчасно здогадалася і попрощалася з оцим дурним світом. Бо кажіть що хочете, але ніж мати стільки горя від своїх дочок, як оце Тев'є має, то чи не в тисячу разів краще лежати в домовині? Але, як сказано у нас: «Проти волі живеш», — вези, кобило, хоч тобі неміло. Людина не бере сама, а як захоче взяти, їй дають по руках... Тим часом ми збочили, отже, «повернімось до справи» — залишимо, як ви кажете в ваших книжках, царевича і повернімось до царівни. На чому ж ми зупинились? На розділі «Іди геть!». Але, перш ніж перейдемо до цього розділу, я б хотів вас попросити, щоб ви потрудилися і на хвилинку зупинились на розділі «Болок». Хоч людський звичай велить, відколи світ стоїть, спершу вивчати «Іди геть!», а потім «Болок», але зі мною вивчали спершу «Болок», а вже потім «Іди геть!». І вивчали зі мною «Болок» так добре, що можете послухати, воно вам коли-небудь придасться

Одним словом, було це давно, одразу після японської війни, у самий розпал царських «конснетуцій», тоді, коли посипалися на голови євреїв «благодіяння», спершу по великих містах, а потім і в маленьких містечках. Але мене це не обходило, та й не могло обходити. Чому? Дуже просто! Живеш стільки років між селянами, то й приятелюєш з усіма хазяїнами на селі. «Дід Тевель» у них перша спиця в колесі! Потрібна порада — то «як Тевель скаже»; ліки від пропасниці — «до Тевеля»; позичка — теж у Тевеля. Ну, чи ж треба було мені думати про такі дурниці, як погроми, коли селяни мені не раз казали, щоб я анітрошечки не боявся — вони цього не допустять! Так воно й було, ось послушайте.

Коротше кажучи, повертаюсь одного разу додому з Бойберика, — я ще був тоді у «величі моїй», колишнім Тев'є, торгував сиром, маслом, сметаною. Розпрягаю коняку, підкидаю їй сіна, вівса підсипаю, не встиг навіть помитися до обіду, дивлюся — повний двір селян, вся громада, найповажніші хазяїни, багатії з старостою Іваном Поперилом на чолі, і всі вони якісь дивні, святкові!.. Мені спочатку навіть тьохнуло серце: «Що це за свято, ні сіло пі впало? Чи не прийшли вони навчати мене «Болок»? Але одразу ж сам себе заспокоїв: «Фе, Тев'є, соромно тобі! Все своє життя живеш серед селян тихо і спокійно, і ніхто тебе ніколи не зачіпав навіть на волосинку!..» І я виходжу до них з щирим привітанням:

— Радий вас бачити, — кажу я їм, — що ви тут поробляєте, мої любі сусіди? І що скажете доброго? І які новини принесли?..

Виступає наперед староста Іван Поперило і звертається до мене досить одверто й без будь-яких передмов:

— Ми прийшли, — каже він, — до тебе, Тевелю... Ми хочемо тебе бити...

Як вам подобається така мова? Це зветься: наздогад буряків, щоб дали капусти... Можете собі уявити, як мені стало на душі. Але виказувати — дзуськи! Тев'є — не хлопчисько!.. І я озиваюсь до них досить бадьоро:

— Добридень, — кажу, — щастя вам боже, але чого це ви, дітоньки, так пізно згадалп? В інших місцях про це вже майже й забули!..

Тоді староста Іван Поперило відповідає мені цілком серйозно:

— Розумієш, Тевелю, — каже він, — ми все радились між собою, бити тебе чи не бити? Скрізь, по всіх місцях, вас б'ють. Чому ж, — каже, — нам тебе проминути?.. Тому громада ухвалила, — каже, — щоб ми тебе побили... Ото тільки ще самі не знаємо, що нам з тобою робити, Тевелю: чи вибити шибки у тебе, чи розпороти перини і подушки та випустити з них пір'я, чи спалити тобі, — каже, — хату з хлівом, з усією твоєю худобою?

Тут мені стало вже зовсім моторошно на душі. Дивлюся на селян, які стоять, спершись на довгі дрючки, та перешіптуються про щось стиха. На те скидається, що це не жарт. «У такому разі, — думаю собі, — воно виходить, як у псалтирі сказано: «Дійшла вода до горла», — погані твої справи, Тев'є! Бо коли, хай бог боронить... мало що глитаї можуть встругнути? Е, Тев'є, — думаю собі, — з ангелом смерті не можна жартувати — треба їм щось сказати!...»

І чого мені тут довго перед вами розводитись, любий друже! Судилося, певно, щоб сталося чудо, бо Всевишній напоумив мене, щоб я не занепав духом. Я набрався мужності і лагідно озиваюсь до них, до наших сільських багатіїв:

— Послухайте, — кажу, — дорогі сусіди, якщо громада так ухвалила, то сперечатись не доводиться: мабуть, ви знаєте, — кажу, — що Тев'є у вас заслужив, щоб ви знищили до пня все його майно й всю його худобу... Але чи знаєте ви, — кажу, — що є ще вищий за вашу громаду? Ви знаєте, що є бог на світі? Я не кажу, мій бог чи ваш бог. Я маю на увазі того бога, який є богом усіх людей, сидить, — кажу, — отам на небі і поглядає на всі підлоти, що чиняться на землі... Можливо, — кажу, — що він сам накреслив, щоб покарано було мене, безневинного, вашими руками, руками моїх найкращих друзів, а можливо, також навпаки, що він ні в якому разі не хоче, щоб Тев'єві зробили щось

лихе... Хто знає волю господню? Будь ласка, — кажу, — може, знайдеться тут серед вас такий, що візьметься, — кажу, — і дошукається правди?..

Одним словом, вони, певно, побачили, що Тев'є не переспориш. Озивається тоді до мене староста Іван Поперило:

— Справа, — каже — така. Ми проти тебе, Тевелю, власне, нічого не маємо. Ти хоч і єврей, але непогана людина. Проте бити тебе треба: громада так ухвалила — пропало! Ми тобі хоч виб'ємо шибки. Це, — каже він, — ми мусимо зробити, бо, може, хто проїде, то нехай, — каже, — побачить, що ми тебе били, а як ні, то нас ще оштрафують.

Ось із цими словами, які я вам точно переказую, — нехай мені так щастить, куди б я не подався! — звернувся він до мене. Ну, а тепер, питаю я вас, пане Шолом-Алейхем, ви ж людина, яка об'їздила весь світ, — скажіть, хіба не правий Тев'є, коли каже, що ми маємо великого бога?..

Отже, я вам, як бачите, закінчив про розділ «Болок». Тепер повернімось до розділу «Іди геть!». Цього мене навчали нещодавно і таки по-справжньому. Тут уже не допомогли мені, розумієте, ніякі проповіді і ніякі повчання. Мушу вам розповісти все докладно, з усіма подробицями, як ви любите.

Було це саме в ті часи, коли Мендл Бейліс⁵⁸, наша невинна жертва, мучився за чужі гріхи, а весь світ ходором ходив. Сиджу я собі отак одного разу на призьбі перед моєю хатою, поринувши в думки. Надворі літо, сонце пече, а голова обертом іде: «Гвалт, гвалт, де це чувано? Теперішні часи! Такий розумний світ! Такі великі люди!.. А де бог? Де старий єврейський бог? Чого він мовчить? Як він таке дозволяє? Гвалт, гвалт і ще раз гвалт!» І думаючи отак про бога, за одним разом заглиблююся в небесні справи і вдаюся в філософію: що таке цей світ, і що є той світ, і чому не приходить месія? «Ех, — думаю собі — зробив би він розумно, — це я про месію, — коли б він заїхав до нас тепер верхи на своєму білому коні⁵⁹. Ото було б добре! Він ще, здається, ніколи не був такий потрібний для нашого брата, як тепер! Не знаю, як багатіям, Бродським, наприклад, у Єгупці чи Ротшільдам у Парижі? Можливо, що їм він потрібний, як п'яте колесо до воза. Але ми, бідні, убогі євреї з Касрилівки, з Мазепівки, із Злодіївки і навіть з Єгупця чи з Одеси, ой, як ми виглядаємо його! Просто очі мало на лоба не вилазять! Вся наша надія тепер тільки на те, що, може, господь бог зробить таке чудо і прийде месія!..»

Тим часом, поки я отак сиджу, заглибившись в оці думки, дивлюся — білий кінь, а на ньому сидить хтось верхи і прямує до воріт моєї хати! Тпр-ру! — зупинився, зліз, прив'язав коня до воріт і сам простує до мене:

— Здрастуй, Тевелю!

— Здрастуйте, здрастуйте, ваше благородіє! — відповідаю привітно, а сам думаю: «І прийшов Гаман», — сподіваєшся месії, а приходять урядник... — Я підводжусь та йду назустріч урядникові.

— Просимо до господи, дорогий гостю, — кажу, — що чувати у великому місті і що скажете доброго, пане мій?

А серце от-от вискочить з грудей — так кортить знати, в чому річ. Але урядник має час. Він закурює неквапливо цигарку, пускає дим, спльовує і озивається до мене:

— Скільки, приміром, часу тобі треба, Тевелю, щоб ти спродав, — каже він, — твою хату з усіма твоїми бебехами?

Поглядаю на нього здивовано:

— Навіщо, — питаю, — мені продавати мою хату? Кому, цікаво знати, заважає вона?

— Вона, — каже, — нікому не заважає, але я приїхав виселити тебе з села.

— Тільки це, нічого більше? За які такі добрі діла? Чим, — кажу, — заслужив я у вас таку честь?

— Це не я тебе виселяю, — каже він, — а губернія виселяє.

— Губернія? — кажу. — Що ж вона такого знайшла в мені?

— Не тільки тебе, — каже він, — і не тільки звідси, але з усіх навколишніх сіл.

Навіть, — каже він, — з Анатівки, яка досі була містечком, а тепер теж стає селом, і звідти виженуть, — каже він, — усіх ваших...

— Навіть м'ясника Лейзер-Волфа, — питаю, — теж? І лимаря Нафтоле-Гершона теж? І тамтешнього різника? І рабина?

— Всіх! Всіх! — каже він і змахує рукою, наче відрізавши ножем...

Мені навіть трохи полегшало на серці, як то кажуть: горе громади — половина розради. Але все-таки мене це обурює, в душі спалахує гнів. Звертаюсь до урядника:

— Скажи-но мені, чи ти хоч знаєш, ваше благородіє, що я живу тут на селі більше, ніж ти? Чи знаєш ти, — кажу, — що тут, у цьому кутку, ще мій батько, мир йому, жив, і мій дід, хай царствує, і моя бабка, мир їй?

Я не лінуюсь і перераховую йому всю сім'ю, кожного за його ім'ям, де хто жив і де хто помер... Він мене, уявіть собі, вислухав, а коли я закінчив, каже мені:

— Дивак ти, слово честі, Тевелю, можеш наговорити сім кіп гречаної вовни. Навіщо мені, — каже він, — здалось твоє базікання про твою бабку і твого діда? Нехай вони, — каже, — спочивають у світлому раю! А ти, Тевелю, збирай, — каже, — всі твої бебехи і — фур-фур на Бердичів!..

Це мене обурює ще більше! Мало того, що ти, катюго, переказав мені таку добру звістку, то ще знущаєшся — «фур-фур на Бердичів!..» Хоч скажу йому все, що накипіло на серці... І я озиваюсь до нього:

— Ваше, — кажу, — благородіє! Ти вже тут стільки часу урядником, чи чув ти будь-коли, щоб хто з сусідів поскаржився на мене, що Тев'є його обікрав, чи пограбував, чи обдурив, чи так забрав щось? Ану, поспитай у всіх селян, — кажу, — чи не жив я з ними набагато краще, ніж найкращі сусіди між собою? Чи я не бував, — кажу, — пане, у тебе самого багато разів просити за селян, щоб ти їх не кривдив?..

Це вже йому, певно, не припало до смаку! Він підвівся, роздушив цигарку пальцями, шпурнув її геть від себе і каже мені:

— Я не маю часу з тобою довго розп'якувати. Прибув папірець, а далі мене ніщо не обходить! Ходім, — каже, — ти мені підпишешся на папірці. А часу на виїзд дається тобі три дні, щоб ти міг, — каже, — поспродувати все і приготуватись у дорогу.

Побачивши, що кепська справа, озиваюсь я до нього:

— Ти даєш мені, — кажу, — три дні? Дай тобі боже, щоб ти за це жив три роки, — кажу, — у багатстві й пошані. Щоб бог віддячив тобі, — кажу, — за ту добру звістку, яку ти приніс мені в хату...

Добре, добре вступив я йому, як Тев'є уміє! Справді, що я втрачаю? Однаково пропадати ні за ципову душу! Був би я молодший хоч би років на двадцять, і жила б іще моя Голда, мир їй, і був би я той самий Тев'є-молочар, що колись, за минулих років, еге-ге! Я б так легко не піддався. Я б опирався, бився до крові! Але тепер -що? «Що ми і що важить життя наше», — хто я такий і чого я вартий? Руїна, уламок, тріснутий горщик! «Ах ти, господи боже, владику небесний! — думаю собі. — Чого ти так причепився саме до Тев'є? Чому б тобі не погратись коли-небудь, цікавості ради, наприклад, з Бродським чи з Ротшільдом? Чому ти з ними не вивчаси біблійського розділу «Іди геть!»? їм, здається мені, це більше личило б! По-перше, вони б відчули на своїй шкурі, що таке бути євреєм, по-друге, нехай і вони побачать, який у нас великий бог...»

Одним словом, це все пусті слова. З богом не можна сперечатися і поради давати йому, як керувати світом, теж не доводиться. Коли він каже: «Небо моє і земля моя», — то виходить, що він хазяїн, а ми повинні коритися.

Як він скаже, так і мусить бути!.. Заходжу я до хати і озиваюсь до моєї дочки-вдови:

— Цейтл, — кажу, — ми перебираємось до міста. Годі нам жити на селі. Міняючи місце — міняєш долю... Візьми, будь ласка, — кажу, — приготуй усе, збери заздалегідь

бебехи, самовар та інше, а я, — кажу, — піду продам хату. Надійшов папірець, щоб ми очистили, — кажу, — це місце і щоб за три дні нашого духу тут не лишилось!

Почувши від мене таку радісну звістку, вдова моя як не здійме плач, а дітоньки її, на неї дивлячись, теж зарюмали, і почалася така веремія, що хоч тікай з хати. Я тоді розгнівався і вилив усе, що накіпіло в серці, на мою нещасну дочку.

— Де це ви взялися, — кажу, — всі на мою голову? Чого ви кислоти розсипали, ні сіло ні впало, як старий кантор перед великим постом?.. Що я, один у бога? Єдиний його улюбленець? Мало, — кажу, — євреїв тепер виганяють із сіл? Піди послухай, що урядник розповідає! Є відомості, — кажу, — що навіть твоя Анатівка, яка досі була містечком, теж стає, з божої ласки, селом, заради анатівських євреїв, — кажу, — щоб їх теж можна було всіх вигнати. А коли так, — кажу, — чим же я гірший від усіх євреїв?

Отак утішаю я її, мою дочку, але ж вона все-таки баба, то й каже мені:

— Куди ми всі подамось? Де голову притулимо? Де будемо шукати нових місць?..

— Дурненька! — кажу. — Коли бог прийшов до нашого прапрадіда патріарха Авраама і сказав йому: «Іди геть з країни твоєї», — забирайся із своєї домівки, то хіба Авраам, — кажу, — перепитував у нього: куди?.. Бог сказав йому: «У ту країну, яку я тобі покажу», — тобто під чотири вітри. Ми підемо, — кажу, — куди очі ведуть, туди, куди йдуть усі євреї! Що буде з усіма, те буде і з нами. А чим, — кажу, — ти краща від твоєї сестри-багатійки Бейлки? Їй личить бути тепер із своїм Педоцуром в Америці і там заробляти на життя, чому ж воно не личить тобі?.. Благословенний будь Всевишній, — кажу, — що ми хоч маємо з чим вирушати. Трохи, — кажу, — лишилося ще від минулих часів, а трохи від худоби, яку ми, — кажу, — продали, а трохи перепадє від продажу хати. До чернини зернина — ось і повна торбина. І за це спасибі! А якби ми навіть, — кажу, — крий боже, нічого не мали, то нам, — кажу, — все ж краще було б, ніж Мендлові Бейлісу!..

Одним словом, я якось умовив її, щоб вона не дуже комизилась. Я пояснив їй досить переконливо: коли приходить урядник і приносить папірця про те, що нам наказують забиратись геть, то не можна бути свинею, — треба забиратись. Потім я подався на село уладнати справу з хатою. Прийшов я до сільського старости Івана Поперила. Він заможний селянин, куркуль, і давно зазіхає на мою хату, аж облизується! Я йому не розповів ні про урядника, ні про хату, а кажу тільки:

— Знай, Іване-серце, я вас покидаю...

— Чого це раптом? — питає він.

— Переїжджаю, — кажу, — до міста. Хочу бути, — кажу, — між євреями. Я вже немолодий, може, не доведи господи, помру...

— Чому ж тобі не померти тут? — відказує мені Іван. — Хто тобі заважає?

Дякую я йому за це чемненько і кажу:

— Вмирати тут можеш сам, — кажу, — тобі зручніше, а я вже краще подамся вмирати серед своїх... Купи в мене, Іване, — кажу, — мою хату з городом. Іншому б я не продав, а тобі — продам.

— Скільки, — каже він, — хочеш за свою хату?

— Скільки, — кажу, — даси?

Туди-сюди, він мені: «Скільки хочеш?» — я йому: «Скільки даси?» — почали торгуватися, ляскати один одного по руках. Так довго торгувалися і ляскались, карбованцем більше, карбованцем менше, аж поки порозумілися щодо ціни, і я одразу ж таки взяв у нього готівкою завдаток, щоб не передумав. Отак спродав я протягом одного дня, запівдарма, звичайно, все своє вбоге добро, обернуv усе на гроші, пішов наймати підводу, щоб забрати рештки своїх злиднів, — і... послухайте, будь ласка, що ще може трапитися з Тев'є! Ви тільки слухайте уважно, бо я вже довго вас не затримаю, оповім вам усе, як то кажуть, в кількох словах.

Отже, перед від'їздом повертаюсь додому і бачу, що це вже не хата, а якісь руїни. Стіни голі, просто слізьми вмиваються! На долівці — пакунки, пакунки і пакунки! На припічку сидить кішка, мов та сирітка засмучена, — мене аж за серце взяло, і сльози набігли на очі... Якби не соромно було перед моєю дочкою, я б добре-добре виплакався. Як то кажуть, все-таки батьківщина!.. Тут виріс, тут мучився все своє життя, і раптом, з доброго дива, — «іди геть!». Кажіть собі, що хочете, це образлива річ!.. Але ж Тев'є не баба, я себе пересилию, набираю веселого виразу обличчя і озиваюсь до моєї дочки-вдови.

— Іди-но сюди, — кажу, — Цейтл, де ти там? Виходить з другої кімнати Цейтл з червоними очима і розпухлим носом. «Ага, — думаю собі, — моя дочка вже знову рюмала, як баба в судний день!» Оці баби, знаєте, просто сміх, та й годі! — через кожную дрібницю плачуть! Дешеві сльози у них!

— Дурненька, — кажу я, — чого ти знову плачеш? Зваж, — кажу, — яка різниця між тобою і Мендлом Бейлісом?..

А вона й слухати не хоче і каже:

— Тату, ти не знаєш, чого я плачу...

— Знаю дуже добре, — кажу я. — Чому мені не знати? Ти плачеш, бо тобі шкода домівки... Ти тут народилася і виросла, тобі й болить!.. Вір мені, — кажу, — коли б я не

був Тев'є, коли б я був хтось інший, я б теж цілував оці голі стіни з оцими порожніми полицями... Я б сам припав до цієї долівки!.. Мені шкода, — кажу, — кожної дрібнички так само, як і тобі. Дурненька! Навіть оця кішка, бачиш, он сидить вона осиротіла на припічку? Німе створіння, — кажу, — а все ж шкода, залишається без хазяїна — боляче дивитися...

— Уяви собі, — каже вона, — є такі, кого треба більш жаліти.

— А саме?

— А саме: ось ми виїжджаємо, — каже вона, — і залишаємо тут одну людину саму, самотню, як скеля.

Я не розумію, про що вона говорить, і озиваюсь до неї:

— Що ти белькочеш? Яка людина? Який жаль? А вона мені відказує:

— Тату, я не белькочу. Я кажу про нашу Хаву...

І тільки-но вимовила вона це ім'я, присягаюсь вам, неначе окропом мене ошпарила або довбнею дала по голові! Я накинувся на мою дочку і вилаяв її, як вона того заслужила.

— Чого ти раптом згадала Хаву? Я ж тобі, — кажу, — скільки разів наказував, щоб Хави й не згадувала...

Думаєте, вона перелякалась? Аж ніяк. Тев'єві дочки мають в собі силу!

— Тату, — каже вона мені, — ти не гнівайся і згадай краще: ти ж сам казав багато разів, що, — так в святих книгах написано, — людина повинна жаліти людину, як батько дитину...

Чуєте слова? Я тоді, звичайно, ще більше скипів і дав їй прочухана по заслугі:

— Про жалощі, — кажу — говориш ти зі мною? А де були її жалощі, коли я лежав, як пес, перед попом, згорів би він, ноги цілував йому, а вона, можливо, була в сусідній кімнаті і, можливо, чула кожне слово? Або де були. — кажу, — її жалощі, коли мати, мир їй, лежала ось тут на долівці, вкрита чорним? Де вона була тоді?.. А ночі, — кажу, — що я не спав? А пекучий біль, що гризе мені весь час душу, аж по сьогодні, тільки-но згадаю, що вона мені зробила і на кого вона нас проміняла? Де, — кажу, — її жалощі до мене?..

Мені так защеміло серце, що я не міг далі говорити... Ви, певно, гадаєте, що Тев'єва дочка не знайшла, що мені й на це відповісти?

— Ти сам казав, тату, що людину, яка кається, навіть сам бог прощає...

— Каяття? — кажу я. — Надто пізно! Гілля, що раз відірвалося від дерева, мусить засохнути! Листок, що впав, мусить зогнити! І більш, — кажу, — щоб ти мені про це не говорила!

Тоді, побачивши, що словами вона нічого не вдіє, — Тев'є не та людина, яку переспориш, — вона припала до мене і почала раптом цілувати мені руки та й каже:

— Тату, щоб мене грім побив, щоб я сконала отут на місці, якщо ти цього разу відштовхнеш її так само, — каже, — як тоді в лісі, коли вона благала тебе, а ти повернув коня і втік!..

— Звідки взялося таке лихо, — кажу, — на мою голову? Така напасть? Чого ти душу з мене вимотуєш?!

А вона мене не пускає, держить за руки і веде своєї:

— Щоб я вмерла, — каже, — щоб я не дожила до завтра, якщо ти не простиш її. Адже вона тобі дочка так само, як і я!..

— Де ти взялася на мою голову? Вона мені більш не дочка! Вона вже, — кажу, — давно померла!..

— Ні, — каже вона, — вона не померла, і вона вже знову твоя дочка, як і була, бо з першої хвилини, як дізналася, що нас виселяють, вона сказала сама собі, що це виселяють нас усіх, тобто її теж. Там, де ми, — так Хава сама сказала мені, — там і вона. Наше вигнання — це її вигнання. Ось доказ, тату, її пакунок.

Так каже мені моя дочка Цейтл одним духом, не дає мені змоги і слова сказати, показує мені на якийсь пакунок, у червону хустку завинутий, і одразу ж таки розчиняє двері до другої кімнати та гукає:

— Хаво!

Їй-бо, правду кажу... Що вам далі розказувати, любий друже? Точнісінько так, як у вас у книжках описується, з'являється Хава з другої кімнати — здорова, пишна, вродлива, як і була, не змінилась ні на волосинку, тільки обличчя трохи засмучене, очі трохи журні, а голову несе високо й гордовито, зупиняється на мить, дивиться на мене, я — на неї. Потім вона простягає до мене руки і тільки одне слово може вимовити, одне-єдине слово, і тихо-тихо:

— Та-ту!..

Вибачте мені! Як згадаю, у мене ще й досі з'являються сльози на очах. Але не думайте все-таки, що Тев'є пустив сльозу чи виказав м'якосердя — пусте!.. Тобто, що я переживав у душі, то зовсім інша річ. Ви ж самі теж батько своїм дітям, і ви, мабуть, добре знаєте, що означає біблійне речення: «Жалів, як батько дітей своїх», — і що відчуваєш, коли дитина, нехай хоч яка буде грішна, зазирає тобі просто в душу і каже тобі: «Тату!» Могли б ви її відштовхнути? Ану, спробуйте!..

А з другого боку, уява працює, і пригадується мені знову ота витівка, яку вона тоді встругнула... Федько Галаган... і піп, згорів би він... і мої сльози... і смерть Голди, мир їй!.. Ні! Скажіть самі, як можна це все забути?.. Але ж згодьтеся, вона все-таки рідна дитина... «Жаліє, як батько дітей». Як можна бути таким катом, коли сам бог каже про себе, що він довготерпеливий!.. А надто ще, коли вона кається і хоче повернутись до свого батька та до свого бога!.. Що ви скажете, пане Шолом-Алейхем? Ви ж людина, яка складає книжки, ви ж даєте поради цілому світові, — скажіть самі, що мусив зробити Тев'є? Обняти її як рідну, цілувати, милувати і сказати їй так, як ми кажемо у судний день: «Прощаю, як ти того просиш», — підійди до мене, ти моя дитина? Чи, може, завернути дишля, як тоді, і сказати їй: «Іди геть!» — повертайся здоровенька туди, звідки прийшла?.. Справді, уявіть собі, що ви на Тев'євому місці, і скажіть мені по-чесному, цілком одверто, як справжньому другові: як би ви повелись?.. А коли не можете мені цього сказати зараз, я вам даю час, подумайте. А поки що треба йти — онуки вже чекають на мене, виглядають діда. Онуки, треба вам знати, ще в тисячу разів любіші й дорожчі від дітей. Діти і діти дітей — це ж неабищо! Бувайте здорові і не гнівайтесь, що я вам натуркав повні вуха — зате вже матимете, що писати... Коли бог дасть, ми ще з вами, певно, побачимось. Бувайте здорові!

Примітки

Під Біблією всюди розуміється Танах (*примітка В. Бердичівського*).

АЗ НЕДОСТОЙНИЙ

[1] Реб — у сенсі пан. Вимовляють під час звернення до старшого або знатного.

[2] Яків, Ісав — біблійні міфічні персонажі.

[3] ...У Бойберик на дачі з'їжджаються єгупецькі багатії... — Єгупець — так у творах Шолом-Алейхема називається Київ. Бойберик — дачна місцевість Боярка, неподалік від Києва.

ВЕЛИКА УДАЧА

Написано Шолом-Алейхемом 1894 року і, як і «Аз негідний», вперше надруковано в збірнику «Дер Хойзфрайнд» («Друг будинку»), том четвертий, Варшава, 1895.

У своєму листі від 26 вересня 1894 року Шолом-Алейхем пише М. Спектору, редактору-видавцеві збірника «Дер Хойзфрайнд»: «...Не пізніше ніж через місяць, а саме 20 жовтня Ви, з божою поміччю, отримаєте від мене обіцяний твір під назвою «Тев'є-молочар — історія про те, як він несподівано розбагатів, розказана самим Тев'є і викладена слово в слово Шолом-Алейхемом...».

[4] Зелені свята (П'ятдесятниця) — стародавнє єврейське свято, яке відзначали влітку, «коли серп з'являвся на жнивах». Згодом трансформувалося у свято «обдарування закону» на знак пам'яті про легендарне вручення богом на горі Синайській «Закону» (П'ятикнижжя) пророку Мойсею. Назва свята походить від того, що воно припадає на п'ятдесятний день після першого дня Великодня.

[5] Бродський — київський великий капіталіст і цукрозаводчик.

[6] «Повчання батьків» («Абот») — трактат Талмуда, що містить вислови і афоризми релігійно-морального характеру.

[7] Авраам, Ісаак — біблійні міфічні патріархи.

[8] ...в перуці. — Згідно з іудейською релігією, заміжня жінка не мала права з'являтися на людях з непокритою головою, а повинна була носити перуку.

[9] ...але там не дозволяють їм жити. — За царського режиму євреї, за винятком деяких привілейованих категорій, не мали права проживати в Києві.

[10] «Рабами були ми в Єгипті». — Фраза зі «Сказання на Великдень» («Хагади»).

[11] Лехаїм! — Будьмо здорові! (заздоровниця).

[12] Соломон Мудрий — біблійний цар, X ст. до н. е.

[13] ...Двічі по вісімнадцять... — Числове значення букв, що утворюють давньоєврейське слово «хай», тобто *життя*, дорівнює вісімнадцяти. Тому вісімнадцять і кратні йому вважають, за народним повір'ям, щасливими числами.

[14] Коробковий збір — спеціальний податок на «кошерне» м'ясо (тобто м'ясо від худоби або птахів, зарізаних і спеціально приготованих за законом єврейської релігії) за царату. Податок цей здавали на відкуп, і відкупник вибивав його у єврейського населення (особливо страждала від цього біднота).

ХИМЕРИ

Написано Шолом-Алейхемом і надруковано 1899 року в тижневику «Дер Юд» («Єврей»).

[15] Як каже пророк... — «Притчі Соломонові», одна з біблійних книг.

[16] «Людина з праху створена». — Мається на увазі біблійна фраза: «Бо ти порошок і до порошку вернешся».

[17] ...як сказав цар Давид, «...все суєта суєт»... — Цей вислів взято з біблійної книги «Екклезіаст», яка була складена в III ст. до н. е. Традиція приписує її цареві Соломону, а не Давиду. Тев'є згадує царя Давида для більшого авторитету.

[18] «Гос» і «бес» — специфічні форми біржової гри. «Путілов» (Тев'є говорить «Потивілов»), «Мальцев» — акції Путилівського і Мальцевського заводів, що були предметом біржової спекуляції.

[19] «І плямисті, і рябі, і строкаті...» — епітети овець в Біблії. У Тев'є ці епітети асоціюються з болячками, пухирями і т. ін.

[20] ...що прийшов з батіжком і пішов з батіжком. — Переінакшений Тев'є біблійний припис: «Якщо раб прийшов один, нехай один і вийде» (тобто без дружини і без дітей).

[21] Тора. — Тора, або П'ятикнижжя — перший розділ Біблії.

[22]...Як у праотця Авраама... — Наведений вірш із Псалтиря жодною мірою не стосується праотця Авраама.

ТЕПЕРІШНІ ДІТИ

Написано Шолом-Алейхемом і надруковано 1899 року в тижневику «Дер Юд».

[23] «Аскакурдо демасканто декурносе дефарсмахто...» — безглуздий набір вигаданих слів, які за своїм звучанням нагадують талмудичну фразу.

[24] ...Ви знаєтеся в дрібних буквах. — Мається на увазі знавець талмудичної і равністичної літератури, яку зазвичай друкували дрібним шрифтом.

[25] «Пісня Пісень» — одна з біблійних книг, у якій любов оголошена єдиною цінністю життя.

[26] Якщо вже їсти свинину, то наїстися досхочу, щоб губи були масні... — Тобто якщо згрішити, то лише заради справи, що того варта (згідно із законом єврейської релігії вживати свинину заборонено).

[27] Шадхен — посередник під час укладання шлюбу у євреїв.

[28] Меламед — викладач в початковій релігійній школі (хедері).

[29] Кантор — священнослужитель, який читає наспівно молитви біля аналая під час синагогального богослужіння.

ГОДЛ

Написано Шолом-Алейхемом і надруковано 1904 року в щоденній газеті «Дер Фрайнд». («Друг»).

[30] Ребі (титул вченого) Йоханан-Гасандлер (башмачник) — один із творців талмуда, що жив у II ст. н. е.

[31] Мідраш — збірник тлумачень Біблії, притч і повчальних оповідей.

[33] Раші — коментар до Біблії і Талмуду.

[34] Свято кучки — давнє єврейське осіннє свято жнив; що згодом трансформувалося у свято пам'яті про легендарні сорокарічні мандри євреїв після виходу з Єгипту пустелею і проживанні ними в куренях (кущах).

[35] Сьогодні господь бог приписує нам щасливу долю³⁵. — Згідно з іудейською релігією, в останній день «кучки» бог підписує рішення, які визначають долі людей на рік наперед.

ХАВА

Написано Шолом-Алейхемом і надруковано 1906 року в тижневику «Дос Юдіша фолк» («Єврейський народ»), Вільно.

[39] «Берешіт бара елокім...» — «На початку створив бог...» (давньоєвр.). Початковий вірш Біблії.

ШПРИНЦЯ

Написано Шолом-Алейхемом і надруковано 1907 року в щоденній газеті «Унзер лебн» («Наше життя»), Варшава.

[40] Кишинів, «коснетуція», з погромами... — Мається на увазі кривавий погром проти євреїв в Кишиневі 1904 р і низка жорстоких єврейських погромів в інших містах, учинених царським урядом і чорносотенними бандами в 1905–1907 рр. «Коснетуція» — конституція 1905 р., яку царський уряд змушений був дати народу для заспокоєння революційної бурі.

[41] Це ви на честь свята приїхали верхи? — Тев'є дорікає молодь в тому, що вона, порушуючи святковий спокій і релігійні заборони, їздить в п'ятдесятницю верхи на коні.

[42] Іов — головний персонаж однойменної біблійної книги, у якій йдеться про те, як бог, за домовленістю із сатаною, бажаючи випробувати благочестя Йова, послав йому багато страждань.

ТЕВ'Є ЇДЕ ДО ПАЛЕСТИНИ

Написано Шолом-Алейхемом і надруковано 1909 року в щоденній газеті «Дер Фрайнд» («Друг»).

[43] «Або як дітей, або як рабів»... — фраза з новорічної молитви (у цей день бог творить суд над мешканцями землі), де в подальшому сказано: «Якщо ти (бог) вважаєш нас дітьми, то зглянься, як батько над дітьми, а якщо вважаєш нас рабами, то наші очі звернені до тебе, щоб ти зглянувся над нами і виправдав нас у судовому порядку». Тев'є іронізує з цього приводу і говорить про бога, який «викине...таку штуку, ворогам би моїм таку долю».

[44] ...я найняв людину читати поминальну молитву «кадиш»... Що поробиш, коли бог мене покарав, не дав мені синів. — За законом єврейської релігії, протягом одинадцяти місяців після смерті

батьків сини повинні щодня після кожної літургії в синагозі читати славослів'я («Кадеш») богу в честь померлого. За відсутності чоловічого потомства прийнято було наймати побожну людину для читання цього славослів'я.

[45] ...«І прийшов Гаман»... — Гаман (Аман) — головний лиходій єврейського свята Пурим, викритий і повішений за наказом вавілонського царя Ксеркса за підступи проти євреїв. Він же — затятий ворог євреїв протягом багатьох століть. Таким чином, Тев'є вкрай несхвально висловлюється про свого свата.

[46] Як каже цар Соломон: людина подібна до тварини, забуває, що скільки б вона не жила, а вмерти однаково доведеться... — Тев'є має на увазі слова «Екклесіаста»: «Участь синів і доля звірини — однакова доля для них; як оці помирають, так само вмирають і ті, і один дух у всіх, і немає у людини переваги перед худобою ».

[47] Поляков — великий капіталіст, підрядник з будівництва залізниць того часу.

[48] Ротшильд — магнат фінансового капіталу, власник банкірських домів.

[49] Всі старі євреї їдуть до Палестини... — У побожних євреїв вважалося почесною богоугодною справою померти і бути похованим в «святій землі», тому самотні люди похилого віку за найменшої можливості їхали вмирати в Палестину.

[50] Стіна Плачу — так називаються залишки однієї з будівель в Єрусалимі, які, згідно з єврейською релігійною традицією, вважаються «західною стіною» єрусалимського храму, зруйнованого римлянами 70 року н. е.

[51] Пітом і Рамзес — давньоєгипетські міста, згадані в Біблії.

[52] ...До цариці Савської? — Цариця Савська — легендарна цариця племені савей, яка, згідно з Біблією, нібито відвідала царя Соломона в Єрусалимі.

[53] Падан-Арам — біблійна назва Месопотамії.

[54] «Німе, прости господи, створіння...» — Тев'є не закінчує цього біблійного вірша, щоб підкреслити, що худоба (його кінь) відрізняється від людини відсутністю мови.

ІДИ ГЕТЬ!

Написано Шолом-Алейхемом і надруковано 1914 року в журналі «Ді Юдіша ВЕЛТ» («Єврейський світ») — літературно-громадський щомісячник, Вільно.

[55] «Іди геть!» — назва розділу П'ятикнижжя, який читають пізньої осені У цьому розділі йдеться про те, що бог сказав патріарху Аврааму: «Іди геть з країни своєї, з місця свого народження». «Іди геть!» — давньоєврейською «Лех-лехо» — стало у євреїв синонімом вигнань і поневірянь,

[56] ...як колись євреї в Єгипті... — За біблійним переказом, ізраїльтяни (предки євреїв) зазнали в стародавньому Єгипті поневолення і проти волі будували там міста, фортеці і т. ін.

[57] «Роблять життя» — специфічний єврейсько-американський вираз, що означає «заробляти на життя».

[58] Було це саме в ті часи, коли Мендл Бейліс⁵, наша невинна жертва, мучився за чужі гріхи... — Єврея Менделя Бейліса 1911 року царський уряд помилково звинуватив у ритуальному вбивстві християнського хлопчика Андрія Ющинського. На суді виявилася вся безглуздість цього звинувачення, тож «справа Бейліса» (1911–1913) спричинила величезне обурення у всій Росії, після чого обвинуваченого виправдали.

[59] ...це я про месію, — коли б він заїхав до нас тепер верхи на своєму білому коні. — Згідно з легендою, месія (божий помазаник) за велінням бога зійде з неба.

(Переклад Є. Райцина)

Рей Дуглас Бредбері

451° за Фаренгейтом

Донові Конгдону із вдячністю

451° за Фаренгейтом — температура, за якої загоряється папір.

Якщо тобі дадуть лінійований папір, пиши впоперек.

Хуан Рамон Хіменес

ЧАСТИНА ПЕРША

Так приємно було...

Так приємно було дивитись, як вогонь поглинає речі, як вони чорніють і змінюються. В кулаках — мідний наконечник брандспойта; величезний пітон випльовує отруйний гас; кров бухкає у скронях, а руки, що перетворюють на попіл подерті сторінки історії, здаються руками дивовижного музики, який диригує симфонію полум'я й горіння. Символічний шолом з цифрою 451 низько насунений на чоло; очі палають жовтогарячим вогнем від думки, що буде далі. Він натискає на запальник — і будинок ніби підстрибує в жадібному полум'ї, що забарвлює вечірнє небо в червоне, жовте й чорне. Він сягністо ступає крізь рій вогненно-червоних світляків. Йому нестерпно хочеться, як колись, у дитинстві, встромити в вогонь паличку з льодяником саме тоді, коли книжки, змахуючи, наче голуби, крилами-сторінками, вмирають на ганку й на лужку перед будинком, злітають іскристими вихорами, і чорний від кіптяви вітер відносить їх геть.

На обличчі Монтега застигла посмішка-гримаса, яка з'являється на губах людини, коли її раптом обпалить вогнем, і вона рвучко відсахнеться від його пекучого доторку.

Він знав, що, повернувшись у пожежне депо, він, менестрель вогню, глянувши в дзеркало, дружньо підморгне своєму обпаленому, вимазаному сажею обличчю. А згодом у темряві, вже засинаючи, він усе ще відчуватиме на губах застиглу судорожну посмішку.

Він старанно витер і повісив на цвях свій чорний лискучий шолом, дбайливо повісив поряд брезентову куртку, з насолодою помився під душем, потім, заклавши руки в кишені та насвистуючи, перетнув майданчик верхнього поверху пожежної станції й ковзнув у люк. В останню секунду, коли, здавалося, він розіб'ється, Монтег висмикнув руки з кишень і охопив мідну жердину, яка зі скрипом зупинилась, ледь його ноги торкнулися цементної підлоги першого поверху.

Він вийшов і нічною вулицею рушив до метро, де по підземному тунелю мчав безшумний пневматичний поїзд.

Поїзд невдовзі викинув його разом із сильним струменем теплого повітря на викладений жовтими кахлями ескалатор, що вів на поверхню в передмісті.

Насвистуючи, Монтег піднявся на ескалаторі в нічну тишу. Він простував до рогу, не думаючи ні про що, в усякому разі, ні про що особливе. Але раптом сповільнив ходу, ніби звідкись налетів вітер і хтось покликав його на ім'я.

Ось уже кілька вечорів, ідучи при світлі зір до повороту, за яким тротуар вів до його дому, Монтег почувався так дивно. Йому здавалося, що за мить до того, коли йому треба було повернути, за рогом хтось стояв. Повітря було ніби заряджене якоюсь особливою тишею, наче там хтось, причаївшись, підстерігав його, а перед самим його приходом перетворювався на тінь і пропускав Монтега крізь себе. Може, він уловлював якийсь слабкий запах, а може, шкірою рук і обличчя відчував ледь помітне підвищення температури там, де стояв той невидимка, зігріваючи повітря своїм теплом. Зрозуміти це було неможливо. Але щоразу, повернувши за ріг, він бачив лише білий безлюдний тротуар, що ніби вигинався. Лише одного вечора йому здалося, ніби щось швидко майнуло через лужок і щезло, перш ніж він устиг вглядітися чи вимовити бодай слово.

Та сьогодні він так стишив ходу, що майже зупинився. Подумки він був уже за рогом — і раптом до нього долинув ледь чутний шерех. Дихання? Чи рух повітря, викликаний присутністю когось, хто зачаївся й чекав?

Він повернув за ріг.

По тротуару, осяяному місячним світлом, вітер гнав осіннє листя, і здавалося, ніби дівчина, яка йшла назустріч, не ступає, а пливе в повітрі, бо її підганяє вітер і листя. Ледь нахиливши голову, вона дивилась, як її черевички чіпляють рухливе листя. На її тонкому, матово-білому обличчі застиг вираз лагідної, невиситимої цікавості й ледь помітного подиву. Темні очі так пильно вдивлялись у світ, що навряд чи вона пропустила б навіть найменший лорух. Біла сукня на ній шелестіла. Монтегові здавалося, ніби він чує, як рухаються її руки в такт ході, і навіть невловиме відлуння — світлий трепет її обличчя,

коли, підвівши голову, вона побачила чоловіка, який стояв за кілька кроків посеред тротуару. З дерев над ними з шурхотом падав сухий листяний дощ. Дівчина зупинилась і, здавалося, хотіла позадкувати, але натомість глянула на Монтега темними, саяливими, жвавими очима, так ніби він сказав їй щось надзвичайно приємне. Але він лише привітався. Помітивши, що дівчина зачудовано дивиться на саламандру на його рукаві й на диск із феніксом на грудях, він проказав:

— Ви, певне, наша нова сусідка?

— А ви, мабуть... — вона відвела очі від емблем його професії, — пожежник? — Її голос завмер.

— Як дивно ви це сказали...

— Я... я здогадалася б навіть із заплющеними очима.

— Що, запах гасу? Моя дружина завжди на це скаржиться, — засміявся він. — Його ніколи не можна цілком позбутися.

— Атож, не можна, — мовила вона з якимось страхом.

Монтегові здалося, ніби вона кружляє навколо нього, обертає його на всі боки, легенько стрясає, вивертає кишені, хоч вона й не зрушила з місця.

— Гас, — проказав він, уриваючи задовгу мовчанку, — мені пахне, як парфуми.

— Справді?

— Атож. Чом би й ні? Дівчина трохи подумала.

— Не знаю, — сказала вона, тоді озирнулась на тротуар, що вів до їхніх будинків. — Можна, я піду з вами? Мене звуть Кларіс Маклелен.

— Кларіс. А я — Гай Монтег. Ходімо. А чому ви так пізно блукаєте отут? Скільки вам років?

Теплої, але свіжої ночі вони йшли срібним від місячного саява тротуаром, і Монтегові здавалося, ніби в повітрі повівало тонким ароматом абрикосів і полуниць; він озирнувся і зрозумів, що це неможливо о такій порі року.

Була тільки дівчина, яка йшла поруч, у місячному світлі її обличчя сяяло, мов сніг. Монтег знав — вона зараз обмірковує, як краще відповісти на його запитання.

— Так-от, — промовила дівчина, — мені сімнадцять, і я божевільна. Мій дядько запевняє, що це в такому віці неминуче. Коли питають, скільки тобі років, каже він, відповідай, що сімнадцять і що ти схибнута. Вночі добре гуляти, правда ж? Я люблю вдихати запах речей, бачити їх, а інколи отак блукаю цілу ніч аж до схід сонця.

Знову запала мовчанка; нарешті Кларіс замислено сказала:

— Знаєте, я вас анітрохи не боюсь.

— А чого мене боятися? — здивувався він.

— Багато хто боїться вас. Я маю на увазі, боїться пожежників. Але ж ви, зрештою, людина як людина...

У її очах, наче в двох блискучих краплинах прозорої води, він побачив своє відображення, темне й крихітне, але точне до дрібниць, видно навіть зморшки в кутиках вуст, ніби ці очі були двома чудесними шматочками лілового бурштину з вкрапленим навіки його образом.

Її, тепер обернене до нього, обличчя здавалося тендітним, матово-білим кристалом, що світився зсередини м'яким, немеркнучим світлом. То було не різке електричне світло, а дивно заспокійливий чудовий, приємний пломінець свічки. Одного разу, коли він ще був малий, чогось погасла електрика. Тоді мати десь знайшла й засвітила останню свічку. То була мить перетворень: при цьому світлі простір зменшився, затишно оточив їх, і вони обоє, мати й син — сиділи, ніби самі перетворені, бажаючи одного — щоб електрики не було якомога довше...

Раптом Кларіс Маклелен сказала:

— Можна щось запитати? Чи давно ви працюєте пожежником?

— Відтоді, як мені виповнилось двадцять, тобто вже десять років.

— А ви коли-небудь читаете книжки, які палите? Він засміявся.

— Це протизаконно!

— Авжеж, авжеж...

— Це непогана робота. В понеділок палити книжки Едни Міллей, в середу — Уїтмена, в п'ятницю — Фолкнера, перетворювати їх на попіл, а потім спалювати навіть попіл.

Отакий наш професійний девіз.

Вони пройшли ще трохи. Раптом Кларіс запитала:

— А чи правда, що колись пожежники гасили пожежі, а не розпалювали їх?

— Ні. Будинки завжди були вогнетривкі, запевняю вас.

— Дивно. Я чула, ніби колись горіли будинки, а пожежники існували для того, щоб гасити вогонь.

Він засміявся.

Дівчина швидко поглянула на нього.

— Чого ви смієтесь?

— Не знаю. — Він знову засміявся, та зненацька замовк. — А що?

— Ви смієтесь, хоч я не сказала нічого смішного і на все відповіла одразу ж. А ви ніколи не замислювалися над тим, про що я запитувала?

— Ви таки справді трохи дивна, — промовив Монтег, глянувши на неї. — Ви наче зовсім не поважаєте співрозмовника!

— Я не хотіла вас образити. Мабуть, я надто люблю придивлятися до людей.

— Ну, а це вам ні про що не говорить? — він поплескав по цифрі «451» на рукаві своєї вугляно-чорної куртки.

— Говорить, — прошепотіла вона й пришвидшила ходу. — Ви коли-небудь бачили ракетні автомобілі, що мчать ген там, по бульварах?

— Хочете змінити тему?

— Мені іноді здається, що водії тих автомобілів не знають, що таке трава чи квіти, адже вони бачать їх тільки на великій швидкості, — сказала дівчина. — Покажіть їм зелену пляму, й вони скажуть: ага, це трава. Рожева пляма? Розарій! Білі плями — будинки, брунатні — корови. Одного разу мій дядько спробував їхати по шосе повільно — сорок миль на годину. То його на два дні посадили до в'язниці. Смішно, правда ж? І водночас сумно.

— Ви надто багато думаєте, — мовив Гай зніяковіло.

— Я рідко коли дивлюсь телевізійні передачі, не ходжу на автомобільні гонки й не буваю в парках розваг. Певне, тому в мене досить часу для всяких безглузвих думок. Ви бачили за містом рекламні щити завдовжки двісті футів? А ви знаєте, що колись вони були завдовжки двадцять футів? Тепер же автомобілі мчать так швидко, що реклами довелося подовжити, а то їх ніхто не зміг би прочитати.

— Ні, я цього не знав! — Монтег коротко засміявся.

— А я знаю ще щось, чого ви, мабуть, не знаєте. Вранці на траві лежить роса.

Він намагався пригадати, чи чув колись про це, і раптом розсердився.

— А коли подивитися туди, — вона кивнула на небо, — то можна побачити маленького чоловічка на місяці.

Але він не знати вже коли дивився на небо.

Далі вони йшли мовчки; вона замріялась, а він, відчуючи досаду й ніяковість, докірливо поглядав на неї.

Вони підійшли до її будинку — всі вікна в ньому світилися.

— Що тут таке? — Монтегові не часто доводилося бачити стільки світла в житловому приміщенні.

— Нічого, просто мама, тато й дядько сидять разом і розмовляють. Зараз таке рідко зустрінеш, так само, як і пішохода. Не пригадую, чи я казала, що мого дядька арештували ще раз — ішов пішки. Так, ми дуже дивні люди.

— Але про що ви розмовляєте? Дівчина лише засміялась.

— На добраніч! — вона повернула до свого будинку. Тоді, ніби щось пригадавши, зупинилась, підійшла до нього й подивилася, здивовано й допитливо, йому в обличчя.

— Ви щасливий? — запитала.

— Що?! — вигукнув він.

Але дівчини вже не було поряд — вона бігла в місячному світлі. Тихо причинилися вхідні двері її будинку.

— Щасливий? От дурниці!

Монтег перестав сміятися. Він засунув руку в спеціальний отвір у дверях свого будинку, й вони у відповідь на його доторк відчинились.

— Звісно, щасливий. А що вона собі думає? Що я нещасний? — запитував він у порожніх кімнат, його погляд натрапив на вентиляційну решітку в передпокої. І він нараз пригадав, що там сховане. Зараз воно ніби дивилось на нього звідти. Він швидко відвів очі.

Яка дивна зустріч цього дивного вечора! Такого з ним ще не було, хіба що рік тому, коли він зустрівся в парку зі старим і вони розмовляли...

Монтег похитав головою і глянув на голу стіну. Відразу ж на ній проступило обличчя дівчини, яким воно відбилосся в пам'яті: прекрасне, навіть більше — приголомшливе. Це тонке обличчя нагадувало циферблат невеличкого годинника, ледь видимий у темній кімнаті, коли, прокинувшись серед ночі, хочеш дізнатись, котра година, і стрілки показують годину, хвилину й секунду, і цей світлий диск каже тобі, що ніч минає, дарма що стає темніше, і незабаром зійде сонце.

— У чому річ? — спитав Монтег у свого другого, підсвідомого «я», цього дивака, який часом верзе щось, не підкоряючись ні волі, ні звичці, ні розуму.

Він знову подивився на стіну. Як вона схожа на дзеркало! Неймовірно — чи ж багатьох ти ще знаєш, хто б міг так відбивати твоє власне світло? Люди більш подібні до... — він якусь хвилю підшукував порівняння і знайшов його у своїй роботі, — ...до смолоскипів, що палають, доки їх загасять. Хіба часто побачиш на обличчях інших людей відбиток свого власного лица, своїх найглибших, потаємних, трепетних думок?

Яка могутня сила перевтілення була в цій дівчині! Немов нетерпляча глядачка лялькової вистави, вона передчувала найменше тремтіння його вій, кожен порух руки чи пальця. Скільки вони йшли разом? Три хвилини? П'ять? І водночас ніби дуже довго. Яким величезним видавався її відбиток на стіні, яку тінь відкидала її тендітна постать! Він

відчував: коли в нього засвербить око, вона кліпне, а ледь напружаться в нього м'язи обличчя, вона позіхне раніше за нього.

І тепер він думав: «А й справді, вона ніби навмисне чекала мене там, на вулиці, о такій пізній порі...»

Монтег прочинив двері спальні й наче опинивсь у мармуровому холодному склепі. Непроглядна темрява, нема й натяку на залитий срібним сяйвом зовнішній світ; вікна щільно завішені, а сама кімната схожа на могилу, куди не проникає жоден звук великого міста. Проте кімната не була порожня.

Він прислухався.

Ледь чутне переривисте комарине гудіння, дзижчання електронної бджоли, що сховалась у своєму теплому й затишному гніздечку. Музика лунала досить виразно, можна було навіть розпізнати мелодію.

Він відчув, як усмішка ковзнула з його вуст, розтанула, спливла й відпала, наче віск фантастичної свічки, яка горіла надто довго і, догорівши, впала і згасла.

Пітьма. Він не був щасливий. Ні, він нещасний. Він сказав це сам собі. Визнав як факт. Він носив своє щастя, мов маску, а дівчина зірвала її і втекла через лужок, і вже не можна постукати до неї в двері, щоб вона повернула йому цю маску.

Не вмикаючи світла, він уявив собі кімнату: дружина на ліжку, не вкрита ковдрою й холодна, наче надгробний пам'ятник; її нерухомі очі втупилися в стелю, ніби прив'язані до неї невидимими сталевими нитками. А у вухах — манюсінькі «черепашки», радіоприймачі-втулки завбільшки з наперсток, і океан електронних звуків — музика й голоси, музика й голоси — виплескується на береги її безсонного мозку. А кімната була таки порожня. Щоночі сюди вривалися хвилі звуків, припливи й відпливи гойдали Мілдред, несли її, з широко розплющеними очима, назустріч ранку. Протягом останніх двох років не було жодної ночі, щоб його дружина не плавала в цьому океані, радо не занурювалась у нього ще й ще.

У кімнаті було холодно, однак Монтег відчув, що задихається. Але він не розсунув штор, не відчинив балконних дверей, бо не хотів, щоб місяць зазірав сюди. І з почуттям людини, яка ось-ось помре від задухи, він помацки дістався до своєї розстеленої, самотньої, холодної постелі.

Не встиг він зачепитися ногою за якусь річ на підлозі, однак уже знав, що так буде. Це відчуття скидалося на те, якого він зазнав, звернувши за ріг і мало не збивши дівчину, його нога, сколихнувши повітря, дістала у відповідь сигнал про перешкоду і щось штовхнувате «щось» із глухим дзенькотом покотилось у пітьму.

Монтег випроставсь і прислухався до дихання жінки, що лежала на ліжку в непроглядній темряві. Дихання було дуже слабе, в ньому ледь вгадувалося життя — навряд чи від нього затремтів би бодай маленький листочок, пушинка чи волосинка.

Йому все ще не хотілося впускати в кімнату зовнішнє світло. Вийнявши запальничку, він намацав саламандру, викарбувану на срібному диску, натис...

Два місячні камені дивились на нього у світлі кволого вогника, який він тримав у руці; два місячні камені на дні прозорого ручая, — над ними, не зачіпаючи їх, текло життя.

— Мілдред!

Її обличчя нагадувало засніжений острів: у дощ воно не відчує дощу, а коли хмари кидатимуть на нього рухливі тіні, воно не відчує тих тіней. Безрух, німування... Тільки спів бджіл-втулок, щільно заткнутих у вуха; тільки скляний погляд і слабе, майже нечутне дихання, від якого ледь тремтіли її ніздрі, й повна її байдужість до того, дихатиме вона взагалі чи ні.

Він зачепив ногою маленьку кришталеву пляшечку від снодійного, де ще вранці було тридцять таблеток. Тепер вона, розкоркована й порожня, виблискувала у кволому світлі запальнички на підлозі біля його ліжка.

Раптом небо над будинком заскреготіло. Пролунав оглушливий тріск, наче дві велетенські руки розірвали вздовж пружка десять тисяч миль чорного полотна. Монтега ніби розчахнуло навпіл, мовби йому розітнули й роздерли груди. Над будинком мчали реактивні бомбардувальники — перший, другий, перший, другий, перший, другий. Шість, дев'ять, дванадцять — один за одним, один за одним, стрясаючи повітря оглушливим ревінням. Монтег роззявив рота, і цей вереск увірвався в нього крізь ошкірені зуби. Запальничка погасла. Місячні камені щезли. Рука рвонулася до телефону.

Реактивні бомбардувальники зникли. Його вуста тіпалися, торкаючись трубки.

— «Швидко допомогу»... — шепіт, сповнений жаху.

Йому ввижалося, ніби від ревіння чорних бомбардувальників зірки обернулися на порошок, а вранці той пил обсипле землю дивовижним снігом. Ця чудернацька думка не давала йому спокою, поки він стояв, тремтячи, у темряві, і безгучно ворухив губами.

Вони привезли з собою машину. Власне, дві машини. Одна заповзала в шлунок, як чорна кобра на дно лункого колодязя в пошуках гнилої води та гнилого минулого. Вона пила зелену рідину, всмоктувала її, викидаючи геть. Чи спроможна вона випити всю темряву? Чи спроможна викачати всю отруту, яка назбиралася там упродовж багатьох років? Машина пила мовчки, час від часу захлинаючись, ніби щось вишуквала. В неї було

око. Оператор з байдужим обличчям, надівши оптичний шолом, міг зазирнути в самісіньку душу хворого.

Що бачило око? Він не казав. Він дивився, але не бачив того, що бачило око. Вся ця процедура нагадувала копання канави на подвір'ї. Жінка в ліжку була всього-на-всього твердим прошарком мармуру, до якого вони дісталися. Тож рийте далі, опускайте бур глибше, висмоктуйте порожнечу, якщо тільки її може висмоктати ця тремтлива зміюка!

Оператор стояв і курив. Друга машина теж працювала. Нею керував такий самий байдужий чоловік у червонясто-брунатному комбінезоні. Ця машина викачувала з тіла кров, замінюючи її свіжою кров'ю й плазмою.

— Доводиться очищати двома способами, — кинув оператор, стоячи над нерухомою жінкою. — Нема сенсу очищати шлунок, не очистивши крові. Варто залишити цю погань у крові — й кров застукотить у мозок, як молоток, — бах-бах! — тисячі зо дві ударів, і мозок відмовляє, перестає працювати.

— Замовкніть! — вигукнув Монтег.

— Я лише хотів пояснити, — відказав оператор.

— Ви вже закінчили? — запитав Монтег. Вони дбайливо складали свої машини.

— Так, закінчили. — Його гнів не справив на них ніякого враження. Вони стояли й курили сигарети; дим в'юнився, ліз їм у ніс і очі, але жоден ані змигнув, ані скривився. — П'ятдесят доларів.

— Чому ви не кажете, чи вона одужає?

— Звісно, одужає. Вся та погань тепер отут, у ящику, отже, не діятиме на неї. Я ж казав: викачуєш стару кров, уливаєш нову — і все гаразд.

— Але ж ви не лікарі. Чому «швидка допомога» не прислала лікаря?

— Овва! — Сигарета помандрувала з одного куточка рота в другий. — Ми маємо до десятка таких випадків щоночі. За останні роки вони так почастішали, що довелося створити спеціальну машину. Щоправда, нова в ній лише оптична лінза, решта — давно відоме. Тут лікар не потрібен. Два оператори — і через півгодини нема ніяких проблем. Однак нам треба йти, — він подався до дверей. — Щойно одержали ще один радіовиклик. За десять кварталів звідси ще хтось проковтнув коробочку снодійних таблеток. Якщо знов буде потрібно, дзвоніть. А їй зараз потрібен спокій. Ми ввели її тонізувальний засіб. Прокинеться голодна. Бувайте! І люди з гадючими поглядами, з сигаретами в тонких губах, підхопили машини і шланг, ящик з сумною рідиною та темною густою речовиною, що не мала назви, й вийшли з кімнати. Монтег, важко опустившись на стілець, дивився на жінку. Тепер її очі були заплющені; простягши руку, він відчув долонею її теплий подих.

— Мілдред, — спромігся нарешті проказати.

«Нас надто багато, — подумав він. — Нас мільярди, а це надто багато. Ми не знаємо одне одного. Приходять чужинці й чинять насильство. Чужинці виривають твоє серце. Чужинці висмоктують твою кров. Боже мій, хто були ті люди? Я їх не бачив ніколи в житті!»

Минуло півгодини.

Чужа кров текла тепер у жилах цієї жінки і, здавалось, оновила її. Щоки порожевішали, вуста посвіжішали, стали м'якшими, червонішими; вона вже не стискала їх щільно, як досі. Чиясь кров. Якби ж іще чиясь плоть, мозок та пам'ять! Якби ж можна було віддати саму душу в чистку, щоб її там розібрали, випатрали, відпарили, дезинфікували, знов зібрали, а вранці принесли назад. Якби ж...

Він підвівся, розсунув завіси й широко розчахнув вікна, впустивши в кімнату свіже нічне повітря. Була друга година ночі. Невже лише годину тому він зустрів на вулиці Кларіс Маклелен, увійшов до цієї темної кімнати й зачепив ногою кришталеву пляшечку? Минула тільки година, але все змінилось — розтав колишній світ і виник новий, безбарвний.

Через осяяний місячним світлом лужок, з будинку, де жила Кларіс із батьками й дядьком, долинав сміх. Вони вміли сміятися спокійно і щиро. Крім того, цей сміх був природний, сердечний і невимушений, він долинав з будинку, яскраво освітленого цієї пізньої пори, тоді як інші будинки мовчали, занурившись у пільму. Монтег чув голоси людей, вони щось говорили, запитували, відповідали, сплітаючи і розплітаючи чарівну тканину розмови.

Монтег вийшов через скляні двері, перетнув лужок, навіть не усвідомлюючи, що робить. Він стояв у тіні перед будинком, де точилася розмова, й думав про те, що от зараз він може постукати в двері й прошепотіти: «Впустіть мене. Я мовчатиму. Я хочу лише послухати вашу розмову». Однак він і далі стояв на холоді, лице його нагадувало крижану маску; він прислухався до чоловічого (певне, дядькового) голосу, який неквапливо вів:

— Зрештою, ми живемо в таку пору, коли люди не мають ніякої цінності. Людина — наче паперова серветка: в неї висякуються, зминаються, викидають. Ніхто не має свого обличчя. Як можна вболівати за свою футбольну команду, не знаючи ні розкладу ігор, ані прізвищ гравців? До речі, скажи, приміром, якого кольору в них футболки?

Монтег подався назад, до свого дому. Не зачинивши вікна, підійшов до Мілдред, дбайливо вкутав її ковдрою і ліг у свою постіль. Місячне світло торкнулося його обличчя,

глибоких зморщок насупленого чола й відбилося в очах, утворюючи в кожному срібне більмо.

Впала перша краплина дощу. Кларіс. Ще краплина. Мілдред. Ще одна. Дядько. Ще одна. Сьогоднішнє полум'я. Одна. Кларіс. Друга. Мілдред. Третя. Дядько. Четверта. Полум'я. Одна. Кларіс. Друга. Кларіс. Одна, друга, третя, четверта, п'ята. Кларіс. Мілдред, дядько, полум'я, снодійні таблетки, люди — паперові серветки, нема своїх облич, всякайся, зімни, кинь. Одна, друга, третя, одна, друга, третя! Дощ. Гроза. Дядьків сміх. Грім падає з неба. Світ вивергає зливу. Полум'я бухкає вулканом. Усе кружляє, мчить бурхливим потоком, водяним ревучим смерчем назустріч ранку.

— Нічого більше не знаю, — промовив Монтег, поклавши в рот снодійну таблетку. Вона повільно розтала на язичку.

Вранці о дев'ятій Мілдред уже не було в ліжку.

Монтег квапливо встав, — серце шалено калатало, — пробіг через передпокій і зупинився на порозі кухні.

Грінки вистрибували із срібного тостера, павуча металева лапа підхоплювала їх і кидала в розтоплене масло.

Мілдред дивилась, як грінки падають до її тарілки. В її вухах щільно сиділи електронні бджоли й без угаду дзижчали. Нараз вона підвела голову, побачила Монтега й кивнула йому.

— Як ти себе почуваєш? — запитав він. За десять років користування радіотулками «черепашка» Мілдред навчилася читати по губах. Вона знов кивнула, вклала свіжу скибку хліба в тостер. Той клацнув.

Монтег сів.

— Ніяк не втямлю, чого це мені так хочеться їсти, — сказала дружина.

— Ти...

— Я страшенно голодна.

— Учора ввечері... — знову почав він.

— Я погано спала. Жахливо почуваю себе, — мовила вона. — Господи, як хочеться їсти! Ніяк не збагну, чому...

Вона неуважно дивилася на його губи.

— Що було вчора?

— Хіба ти не пам'ятаєш?

— А що? Була п'ятника, чи що? Я ніби з похмілля. Боже, яка я голодна! А хто в нас був?

— Кілька чоловік, — відповів він.

— Так я й думала. — Мілдред прожувала грінку. — Болить шлунок, а їсти хочеться страшенно. Сподіваюсь, я вчора не наробила дурниць?

— Ні, — тихо відповів Монтег.

Тостер простяг йому павучою лапою просякнуту маслом грінку. Він вдячно взяв її.

— У тебе теж поганенький вигляд, — зауважила дружина.

У другій половині дня йшов дощ, весь світ ніби затягло тьмяно-сірою запоною. Монтег стояв у передпокої, пришпилюючи до куртки значок, на якому палала жовтогогарча саламандра, а потім довго й замислено дивився на вентиляційну решітку. Його дружина, одірвавшись од п'єси, яку читала в телевізорній кімнаті, зиркнула на нього.

— Чи ти ба! — мовила вона. — Чоловік думає!

— Так, — відказав Монтег. — Я хотів поговорити з тобою. — Він помовчав. — Учора ти випила всі таблетки з цієї пляшечки.

— Не може бути, — здивовано відповіла вона.

— Пляшечка порожня.

— Та не могла я цього зробити! Навіщо? — повторила дружина.

— Може, ти проковтнула дві, а потім забула і взяла ще дві, знов забула й прийняла ще дві, а вже тоді, одурманена, ковтала одну за одною, аж поки проковтнула тридцять чи сорок — усі, скільки їх було в пляшечці.

— Дурниці! Навіщо це мені робити?

— Не знаю. Вона помітно чекала, поки він піде.

— Не зробила б я цього, — повторила. — Ніколи б не зробила.

— Нехай буде по-твоєму, — відповів Монтег.

— Хай буде. — Вона знов узялася читати сценарій.

— Що сьогодні по телебаченню? — стомлено спитав він.

Цього разу Мілдред навіть не підвела голови.

— П'єса з розгортанням на всі чотири стінні екрани. Починається через десять хвилин. Сьогодні вранці я одержала поштою свою роль. Я дещо їм запропонувала, це повинно мати успіх у глядача. П'єсу писали, опускаючи одну роль. Зовсім нова ідея! Цю роль господарки дому виконую я. Коли треба подати репліку, якої немає в п'єсі, всі дивляться на мене з трьох стін, і я промовляю цю репліку. Ось, наприклад, чоловік каже: «Що ти про це думаєш, Гелен?» — і дивиться на мене, а я нібито сиджу отут, у центрі сцени, бачиш? І відповідаю... Стривай, що ж я відповідаю? — Вона почала водити пальцем по рядках п'єси. — Ага, я відповідаю: «По-моєму, це чудово!» І п'єса йде далі, поки він скаже: «Ти згодна з цим, Гелен?» Тоді знов я кажу: «Авжеж, згодна!» Хіба не цікаво, Гаю?

Він стояв у передпокої, дивлячись на неї.

— Справді, цікаво, — повторила вона.

— Про що п'єса?

— Я ж тобі казала. Там три дійові особи — Боб, Рут і Гелен.

— Еге ж!

— Це справді надзвичайно цікаво. Буде ще цікавіше, коли матимемо четверту телевізорну стіну. Як ти вважаєш, чи довго нам доведеться заощаджувати, аби замість звичайної стіни поставити телевізорну? Це коштує лише дві тисячі доларів.

— Третина того, що я заробляю за рік.

— Усього-на-всього дві тисячі, — повторила вона. — Ти міг би інколи й про мене потурбуватись. Якби ми поставили четверту телевізорну стіну, ця кімната була б уже не тільки наша — тут оселились би різні незвичайні люди. Можна відмовитись від чогось іншого.

— Ми й так багато від чого відмовились, щоб виплатити за третю стіну. Лише два місяці тому її поставили, якщо ти пам'ятаєш.

— Лише два місяці тому! — Якусь мить вона дивилась на Монтега, тоді промовила: — Ну, до побачення, любий.

— До побачення. — Він пішов був, та раптом зупинивсь і озирнувся. — П'єса щасливо закінчується?

— Я ще не дочитала до кінця.

Він підійшов, прочитав останню сторінку, кивнув, згорнув п'єсу, віддав її дружині й вийшов з дому на мокру від дощу вулицю.

Дощ ущував. Дівчина йшла серединою тротуару, підвівши голову, — на її обличчя падали окремі краплини. Побачивши Монтега, вона посміхнулась.

— Здрастуйте!

Він привітався, а тоді спитав:

— Ну, що-небудь ще надумали?

— Аякже, адже я божевільна. Так добре, коли дощить... Я люблю гуляти під дощем.

— Не думаю, щоб мені це сподобалося.

— А може, й сподобалося б, якби спробували.

— Ніколи не пробував. Вона облизнула губи.

— Дощ навіть на смак приємний.

— І чого це вам кортить усе спробувати на смак хоч раз? — запитав він.

— Буває, що й не раз. — Вона глянула на щось, затиснуте в руці.

— Що там у вас? — поцікавився Монтег.

— Кульбаба. Певне, остання. Я й не сподівалася знайти кульбабу такої пізньої осені. Є така прикмета — потерти нею під підборіддям, чули? Дивіться. — Вона, всміхаючись, доторкнулася підборіддям до квітки.

— Навіщо це?

— Коли залишиться слід, — значить, я закохана. Є слід?

Монтегові нічого не лишалось, як подивитися на її підборіддя.

— Ну що? — запитала дівчина.

— Жовте.

— Чудово! А тепер перевіримо на вас.

— Зі мною нічого не вийде.

— Побачимо.

Не встиг він і ворухнутись, як дівчина тицьнула йому кульбабу в підборіддя. Монтег мимохіть відсахнувся, а вона засміялася.

— Стійте тихо!

Подивившись на його підборіддя, Кларіс насупилась.

— Ну що? — запитав Монтег.

— Як вам не соромно! — вигукнула вона. — Ви ні в кого не закохані!

— Ні, закоханий.

— Але ж цього не видно.

— Я дуже закоханий! — Він намагався викликати в уяві чиє-небудь обличчя, але марно. — Закоханий!

— О, будь ласка, не дивіться на мене так.

— Це все ваша кульбаба, — мовив він. — Весь пилок перейшов на ваше підборіддя, тож мені не лишилося нічого.

— Так-так, звичайно. Я вас засмутила, еге ж? Бачу, що засмутила... Даруйте, я не хотіла, справді, не хотіла... — Вона легенько торкнулась його ліктя.

— Ні, ні, — покvapливо відповів він. — Усе гаразд.

— Мені треба йти. Скажіть, що прощаєте мені. Я б не хотіла, щоб ви на мене сердилися.

— Та не серджусь я. Хіба що трохи прикро.

— Я йду до свого психіатра. Мене примушують до нього ходити. От і доводиться вигадувати для нього всякі дурниці. Не знаю, якої він про мене думки, але каже, що я справжня цибулина! Мовляв, треба мене облуплювати шар за шаром.

— Мені теж здається, що вам потрібен психіатр, — сказав Монтег.

— Ні, ви так не думайте. Він зітхнув, а тоді промовив:

— Еге ж, не думаю.

— Психіатр хоче знати, чом це я блукаю в лісі, дивлюся на птахів і ловлю метеликів. Колись я покажу вам свою колекцію.

— Гаразд.

— Вони хочуть знати, як я проводжу свій час. Кажу їм: іноді просто сиджу й думаю. Але не кажу, про що. А іноді кажу, що люблю закинути голову, як оце зараз, і ловити дощові краплини язиком. Вони смачні. Ви хоч раз пробували?

— Ні, я...

— Ви пробачили мені, так?

— Так. — Він замислився. — Так, пробачив. Сам не знаю чому. Ви якась дивна: на вас ображаєшся і легко вибачаєш. То, кажете, вам сімнадцять?

— Так, через місяць виповниться.

— Дивно. Як дивно. Моїй дружині тридцять, але ви з вигляду часом набагато старша. Не можу позбутися цього відчуття.

— Ви теж якийсь дивний, пане Монтег. Іноді я навіть забуваю, що ви пожежник. Скажіть, можна вас знову розсердити?

— Гаразд, давайте!

— Як це почалось? Як ви потрапили туди? Як вибрали цю роботу, і саме її? Ви не схожий на інших пожежників. Я бачила декотрих, я знаю. Коли я базікаю, ви дивитесь на мене. Коли я вчора сказала щось про місяць, ви глянули на нього. Ті, інші, ніколи б так не зробили. Інші просто пішли б, не слухаючи мене. А то й пристрахали б. Люди тепер не мають часу одне для одного. Мало хто так добре ставиться до мене, як ви. Тому мені й дивно, що ви пожежник — це якось не личить вам.

Йому здалося, ніби він роздвоївся: одна його половина була гаряча, друга — холодна, одна — ніжна, друга — жорстока, одна — тремтлива, друга — незворушна, ці половини намагалися знищити одна одну.

— Вам, либонь, уже час іти, — мовив він. Дівчина побігла, а Монтег, залишившись під дощем, довго не рушав з місця. Тоді повільно пішов і раптом, відкинувши голову, підставив під дощ обличчя і відкрив рота...

Механічний пес ніби спав і водночас не спав; ніби він був живий і водночас мертвий у своїй буді, що стиха гуділа, ледь помітно здригалась і м'яко світилась у темному закутку. Місячне світло з нічного неба проникало крізь велике вікно і, падаючи на

тремтливого механічного звіра, вигравало на його латунних, мідних і сталевих частинах. Світло відбивалося в шматочках рубінового скла, мерехтіло на тонких, мов капіляри, чутливих нейлонових волосинах у ніздрях чудовиська, що ледь помітно тремтіло на своїх восьми павучих, підбитих гумою лапах.

Монтег ковзнув по мідній жердині вниз і вийшов подивитися на місто — вже випогодилося, хмари розсіялись. Він запалив сигарету і, повернувшись, нахилився й зазирнув до буди. Механічний пес скидався на велетенську бджолу, що повернулась до свого вулика з поля, де нектар квітів насичений отрутою, яка викликає безумство і кошмари. Тіло пса всотало цей густий, пряний трунок, і тепер звір спав, намагаючись сном подолати згубну отруту.

— Привіт, — прошепотів Монтег, як завжди зачудовано дивлячись на мертвого і водночас живого звіра.

По ночах, коли ставало нудно (а таке бувало щонаочі), пожежники ковзали вниз по мідних жердинах, настроювали механізм нюхової системи пса на певний запах і впускали до нього в підвал пацюків, курчат чи кошенят, яких однаково треба було втопити, а потім билися об заклад, кого пес ухопить першим. Через кілька секунд гра закінчувалася — пацюк, кошеня чи курча, не встигши подолати й половини відстані, потрапляли до м'яких лап звіра, а чотиридюймова порожниста сталева голка, висунувшись, наче жало, з його морди, впорскувала жертві чималу порцію морфію чи прокаїну. Жертву кидали в сміттєспалювальну піч, і забава починалася знову.

Під час цих розваг Монтег звичайно залишався нагорі. Колись, два роки тому, він побився об заклад з одним із найдосвідченіших гравців — і програв тижневу платню. Він і досі пам'ятає несамовитий гнів Мілдред: її лице взялося червоними плямами, а на лобі набрякли жили. Тепер по ночах він лежав на ліжку обличчям до стіни, прислухаючись до вибухів реготу внизу, до дрібного — наче хтось швидко бив по клавіші рояля — цокоту пацючих кігтів по підлозі, до попискування мишей, до похмурої, зрадливої тиші, коли пес безшумно, мов метелик на світло, вистрибував з буди, жалив голкою й повертався назад, щоб відразу ж стихнути, наче вимкнули струм.

Монтег доторкнувся до морди пса. Пес загарчав. Монтег відсахнувся.

Пес підвівся і глянув на нього — раптом ожили його очі, в них засвітилися зелено-сині неонові вогники. Знову почулося гарчання — дивний звук, що дратував вухо, суміш електричного дзижчання, шипіння масла на сковороді й металевого скреготу, ніби почали рухатися коліщата механізму, який скрипів від іржі та старечої підозріливості.

— Тихше, тихше, — прошепотів Монтег; серце його шалено калатало в грудях.

Він побачив, як у пса з морди вистромилася на дюйм голка, щезла, знову вистромилася, знову щезла. Гарчання, ніби закипаючи, стало голосніше, пес утупився в Монтега.

Монтег позадкував. Пес ступнув з буди. Монтег ухопився за жердину. Відповівши на доторк, жердина ковзнула вгору, безшумно пронісши людину крізь отвір у стелі. Монтег вийшов на тьмяно освітлений майданчик горішнього поверху. Його лихоманило, обличчя в нього було бліде, аж зелене. Пес опустився вниз на свої вісім неправдоподібних павучих лап і знову загудів; його багатогранні очі-кристали згасли.

Монтег стояв поблизу люка, намагаючись опанувати себе. Позад нього, в кутку, за столом, освітленим лампою під зеленим абажуром, четверо чоловіків грали в карти. Вони поглянули на Монтега, але ніхто нічого не сказав. Лише один, у капелюсі брандмейстера з зображенням фенікса, нарешті гукнув через усю кімнату, тримаючи карти в сухорлявій руці:

— Що скоїлося, Монтег?

— Він мене не любить.

— Хто, пес? — Брандмейстер вивчав свої карти. — Облиште. Він не може любити чи не любити... Він просто «функціонує». Це ніби в задачі з балістики. Для нього розраховано траєкторію, він іде по ній. Сам знаходить мішень, сам повертається назад і вимикається. Мідний дріт, акумулятори, електрика — і все.

Монтег судомно вдихнув повітря.

— Його можна настроїти на будь-яку сполуку — стільки-то амінокислот, стільки-то фосфору, стільки-то жирів і лугу. Чи не так?

— Ну, це всім відомо.

— Хімічний склад і процентне співвідношення кожного з нас зареєстровані в загальній картотеці там, унизу. Хіба не міг хто-небудь настроїти «пам'ять» механічного пса, нехай частково, на якусь сполуку, ну, хоча б на амінокислоти? Цього досить, щоб зробити те, що він зробив щойно, — він реагував на мене.

— Дурниці, — кинув брандмейстер.

— Він роздратований, але не розлючений. Хтось настроїв його пам'ять проти мене, саме настільки, щоб він гарчав, коли я доторкаюся до нього.

— Та хто б це міг бути? — здивувався брандмейстер. — Хіба в вас тут є вороги, Гаю?

— Нібито нема.

— Завтра механіки перевірять пса.

— Він не вперше гарчить на мене, — сказав Монтег. — Минулого місяця — двічі.

— Все буде гаразд, не хвилюйтеся.

Але Монтег не рушав з місця — він думав про вентиляційну решітку в передпокої свого дому й про те, що було сховане за нею. А що, коли хто-небудь із пожежників довідався про це й «розповів» механічному псові?..

Брандмейстер, підійшовши до люка, запитливо глянув на Монтега.

— Я намагаюсь уявити, — сказав Монтег, — про що пес думає ночами? Чи справді він оживає, коли кидається на когось? Від цього мені стає моторошно.

— Він думає лише про те, що ми від нього вимагаємо.

— Шкода, — тихо проказав Монтег, — бо ми в нього вкладаємо тільки одне — переслідувати, хапати, вбивати. Сором нам, що ми не вміємо навчити його нічого іншого!

Брандмейстер Бітті зневажливо пирхнув.

— Дурниці! Механічний пес — взірець того, що може створити людський геній, чудова рушниця, яка сама знаходить ціль і влучає без промаху.

— Саме тому я й не хотів би бути наступною жертвою, — сказав Монтег.

— У чому річ? У вас нечисте сумління? Монтег зиркнув на Бітті.

Той стояв, пильно дивлячись на нього, потім губи в брандмейстера здригнулися в усмішці і він зайшовся тихим, майже безгучним сміхом.

Один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім днів.

І щодня, виходячи з дому, він знав, що Кларіс десь поблизу. Одного разу він бачив, як вона трусила горіхове дерево, другого разу вона сиділа на лужку й в'язала синій светр, разів зо три чи з чотири він знаходив на своєму ганку букет осінніх квітів, пригорщу каштанів у маленькій торбинці, кілька опалих листків, дбайливо пришпилених до аркуша білого паперу і прикріплених кнопками до вхідних дверей. Щодня Кларіс проводжала його до повороту. Один день був дощовий, другий — погожий, наступного дня дув сильний вітер, потім був лагідний, теплий день, а після того настав жаркий день, ніби вернулося спекотне літо, обличчя в Кларіс до полудня вже трохи засмагло.

— Чому мені здається, — запитав якось Монтег, коли вони підходили до метро, — ніби я знаю вас дуже давно?

— Бо ви мені подобаетесь, — відповіла вона, — а мені від вас нічого не треба. І тому, що ми розуміємо одне одного.

— Коли я з вами, мені здається, що я дуже старий і годжуся вам в батьки.

— Тоді скажіть, чому в вас немає дочки, такої як я, якщо ви так любите дітей.

— Не знаю.

— Ви жартуєте!

— Я хотів сказати... — Він затнувся і похитав головою. — Ну, моя дружина... бачте, вона ніколи не хотіла мати дітей.

Дівчина перестала всміхатися.

— Пробачте. Мені справді здавалося, ніби ви глузуєте з мене. Ото дурна!

— Ні, ні, — заперечив Монтег. — Дуже добре, що ви запитали. Мене давно вже ніхто про це не питав... Добре, що запитали.

— Поговорімо про щось інше. Ви нюхали коли-небудь опале листя? Знаєте, чим воно пахне? Корицею! Ось понюхайте.

— Еге ж, справді схоже на корицю.

Вона дивилася на нього променистими темними очима.

— Як вас усе дивує!

— Просто я ніколи не мав досить часу, щоб...

— А ви дивились на рекламні щити, про які я казала?

— Так. Звісно, — він мимохіть весело засміявся.

— Ви тепер набагато краще смієтесь.

— Справді?

— Так, невимушеніше.

Він відчув себе якимось вільніше і зручніше.

— Чом ви не в школі? День при дні блукаєте...

— За мною в школі не тужать, — відказала дівчина. — Кажуть, нібито я нетовариська, важко сходжуся з людьми. А насправді я дуже товариська. Все залежить від того, як на це дивитися, чи не так? По-моєму, спілкуватися з людьми — це розмовляти, як ось ми з вами. — Вона поторохтіла каштанами, які знайшла під деревом на подвір'ї. — Або ж розмовляти про те, який дивний світ. Спілкуватися з людьми приємно. А хіба це спілкування, коли зібрати всіх до купи й нікому не давати й слова сказати. Урок по телебаченню, урок з баскетболу, з бейсболу чи з бігу, ще урок з історії — примушують щось переписувати, потім примушують щось перемальовувати, а тоді знову спорт. Знаєте, ми ніколи нічого не запитуємо в школі, принаймні більшість; а нас обстрілюють відповідями — бах! бах! бах! — потім ще сидимо чотири години, дивимось учбовий фільм. Як на мене, це ніяке не спілкування. Безліч лійок, в які вливають і з яких виливають хтозна-скільки води, та ще й запевняють, ніби це вино. Під кінець занять ми так виснажуємося, що тільки й залишається — лягати спати чи йти в парки розваг зачіпати перехожих, бити вікна в павільйоні для биття скла чи великою сталевую кулею трощити автомобілі в павільйоні автомобільних аварій. Або сісти в авто і мчати по

вулицях, намагаючись якнайближче проскочити повз ліхтарні стовпи, не зачепивши їх, — є така гра. Втім, вони, певне, слушно вважають, мабуть, я така і є, як вони кажуть. У мене нема друзів. І це нібито підтвердження, що я не при своєму розумі. Але всі мої ровесники галасують і танцюють, мов несамовиті, або ж лупцюють одне одного. Ви помітили, як тепер люди ображають одне одного?

— Ви розмірковуєте так, ніби вам стонадцять років.

— Я часом так і відчуваю себе. Я боюся своїх однолітків. Вони вбивають одне одного. Хіба так завжди було? Дядько каже, що ні. Лише минулого року застрелено шість моїх ровесників. Десять загинули в автомобільних катастрофах. Дядько каже, що його дід пам'ятав часи, коли діти не вбивали одне одного. Але це було дуже давно, відтоді все змінилося. Люди колись мали почуття відповідальності, каже дядько. А знаєте, у мене теж є це почуття. Ще з дитинства, коли мене добряче відлупцювали. Я сама ходжу по крамницях, сама прибираю вдома.

— А найбільше, — вела дівчина далі, — я люблю спостерігати за людьми. Буває, цілісінький день їжджу в метро, дивлюся на них, прислухаюся до їхніх розмов. Мені кортить знати, хто вони, чого хочуть, куди їдуть. Іноді навіть ходжу до парків розваг або катаюся в ракетних автомобілях, які опівночі мчать у передмісті; поліцію це не обходить, аби вони були застраховані. Маєш страховку на десять тисяч — і все гаразд. Інколи я підслуховую розмови в метро чи біля фонтанчиків з питною водою. І знаєте що?

— Що?

— Люди ні про що не говорять.

— Не може бути!

— Та кажу ж вам — ні про що! Одне й те саме — марки автомобілів, моди, плавальні басейни, ще й приказують: «Як шикарно!» Але всі торочать одне й те саме! А в кав'ярні вмикають ящики жартів і слухають ті самі жарти чи вмикають музичний екран і дивляться, як по ньому бігають барвисті візерунки, але все це абстракція, лише гра кольорів. А музеї? Ви бували в них? Теж абстракція. Тепер усе таке. Дядько каже, колись було інакше. Колись давно-давно картини розповідали про щось і навіть показували людей.

— Дядько каже це, дядько каже те! Либонь, ваш дядько незвичайна людина.

— Авжеж. Таки незвичайна. Ну, мені треба йти. До побачення, містере Монтег.

— До побачення...

Один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім днів. Пожежна станція.

— Монтег, ви, наче пташка, злітаєте на цій жердині. Третій день.

— Монтег, я бачу, ви сьогодні прийшли з чорного ходу. Що, знову пес турбує?

— Ні, ні. Четвертий день.

— Монтег, послухайте дивину — мені розповіли сьогодні вранці. Один пожежник у Сієглі навмисне настроїв на свій хімічний склад механічного пса і випустив його з буди. Що ви скажете про цей спосіб самогубства?

П'ять, шість, сім днів.

А потім Кларіс зникла. Спочатку він ніяк не міг збагнути, чим цей день не схожий на інші, а все полягало в тому, що ніде не було видно Кларіс. Лужок безлюдний, дерева голі, на вулицях ні душі. І перш ніж він устиг збагнути, що відчуває її відсутність і шукає її, йому, коли він підходив до метро, стало якось не по собі. Щось скоїлося, щось порушилося в щоденному порядку. Правда, порядок той був простий і встановився він лише кілька днів тому, однак... Монтег мало не повернув назад, наміряючись ще раз пройти весь шлях. Може, вона запізнюється? Він був певен, що, коли пройде ще раз, усе буде гаразд. Але вже було пізно — підійшов поїзд метро і поклав край його ваганням.

Шелестіння карт, порухи рук, тремтіння повік, надокучливе бурмотіння вмонтованого в стелю годинника, який промовляє: «...одна година тридцять п'ять хвилин, четверте листопада, четвер... одна година тридцять шість... одна година тридцять сім...» Ляскання карт по засмальцьованому столу. До Монтега долинали всі звуки, хоч він і міцно заплющив очі, створивши цим нетривку перепону для них. Однак і з заплющеними очима він виразно відчував усе, що було навколо: начищені мідь і бронзу, сяйво ламп, тишу пожежної станції. А люди за столом, яких він зараз не бачив, зітхали, заглядаючи в свої карти, чекали. «...Година сорок п'ять хвилин...» Голос годинника лунав так, ніби оплакував негоду холодного ранку і ще холоднішого року.

— Що сталося, Монтег?

Монтег розплющив очі. Десь бурмотіло радіо, «...будь-якої хвилини може бути оголошена війна. Країна готова захищати свою...»

Пожежна станція здригнулася: над нею, перетинаючи чорне досвітнє небо, з монотонним свистом промчали ракетні літаки. Монтег кліпнув. Бітті розглядав його, наче скульптуру в музеї. От зараз він підійде, доторкнеться до Монтега, розгадуючи його провину, причини його страху. Провину? Але чим він завинив?

— Ваш хід, Монтег.

Монтег глянув на цих людей, обличчя яких були обпалені вогнем тисяч справжніх і десятків тисяч уявних пожеж, що забарвили багрянцем їхні щоки, запалили їхні очі. Вони спокійно дивилися на вогники своїх запальничок, розкурюючи чорні люльки, які

майже безперестанку диміли. Вугляно-чорне волосся, чорні, мов сажа, брови, чисто виголені, синюваті й водночас сіруваті, ніби притрушені попелом, щоки — знак їхнього спадкового ремесла. Монтег здригнувся, уста його розтулилися. Чи він бачив коли-небудь пожежника, який би не мав чорного волосся, чорних брів, вогняного лица, чисто виголених і водночас ніби зовсім неголених щік? Ці люди — достоту його віддзеркалення! Невже в пожежники брали не лише за нахилом, а й за зовнішністю? Попелясті обличчя, стійкий сморід гару від люльок, що невпинно диміли. Ось підвівся брандмейстер Бітті, оповитий хмарою тютюнового диму. Розпечатав нову пачку тютюну — целофан рвався з тріском, схожим на тріск багаття. Монтег поглянув на карти, що тримав у руці:

— Я... я задумався. Згадав пожежу на минулому тижні й того чоловіка, чию Бібліотеку ми спалили. Що з ним сталося?

— Він волав як несамовитий, і його відвезли до божевільні.

— Але ж він не божевільний!

— Кожен, хто вважає, що можна обдурити уряд і нас, божевільний.

— Я намагався уявити, — вів далі Монтег, — що відчуває людина в такій ситуації. От коли б, приміром, спалювали наші будинки й наші книжки?

— У нас немає книжок.

— А якби були?

— Може, у вас є?

Бітті повільно опустив і підвів повіки.

— Ні. — Монтег глянув поверх голови гравців на стіну, де висіли друковані на машинці списки заборонених книжок. Їхні назви стрибали в полум'ї, коли цілі віки щезали під ударами його сокири й палали, политі гасом — не водою! — зі шланга в його руках. — Ні. — І наче відчув легесенький доторк прохолодного вітру, що здійснюється у вентиляційній решітці вдома й війнув прохолодою йому в обличчя. Потім знову побачив самого себе в зеленому парку, де він розмовляв зі старим чоловіком, а в парку теж дув холодний вітер.

Монтег трохи повагався, а тоді мовив:

— Чи воно завше... чи завше було так, як тепер? Пожежні станції, наша робота? Тобто я маю на оці колись, давно-давно...

— Колись, давно-давно! — вигукнув Бітті. — Що це за балачки?

«От я дурний, — подумав Монтег, — я ж сам себе виказую!»

На минулій пожежі йому попала до рук книжка дитячих казок, він прочитав лише рядок у ній...

— Я хочу сказати, — провадив він, — що в давні часи, коли будівлі ще не були вогнетривкими... — Нараз йому здалося, ніби то не він промовляє ці слова, а чийсь інший, набагато молодший голос. Він тільки розтуляв уста, говорила ж за нього Кларіс Маклелен. — Хіба тоді пожежники не гасили пожеж, замість того, щоб розпалювати їх?

— Оце здорово! — Стоунмен і Блек разом вихопили з кишень пожежні статути й поклали перед Монтегом. Окрім правил, у них була вміщена коротка історія пожежних команд Америки. І Монтег прочитав добре знайомі рядки:

«Правила

1. За сигналом тривоги виїжджати негайно.
2. Швидко розпалювати вогонь.
3. Усе спалювати дотла.
4. Негайно повертатися до пожежної станції.
5. Бути наготові до нових сигналів тривоги».

Всі дивилися на Монтега. Він не ворухнувся.

Раптом пролунав сигнал тривоги.

Закалатав дзвін під стелею, відбиваючи належні двісті ударів. Чотири стільці миттю спорожніли. Карти снігопадом посипались на підлогу. Мідна жердина затремтіла. Люди зникли.

Монтег сидів. Унизу закашляв й ожив жовтогарячий дракон.

Монтег підвівся і, наче вві сні, спустився по жердині вниз.

Механічний пес підскочив у своїй буді, очі запалали зеленим вогнем.

— Монтег, ви забули шолом!

Він схопив шолом, що висів на стіні, вибіг, стрибнув у машину, і вона помчала, а нічний вітер розносив навсібіч виття сирени й могутній гуркіт металу.

Це був облуплений триповерховий будинок у старій частині міста. Йому було не менш як сто років, але свого часу його вкрили, як і решту будинків, вогнетривкою плівкою, і, здавалося, лише завдяки цій запобіжній шкаралупі він ще животів.

— Приїхали.

Двигун пирхнув і зупинився. Бітті, Стоунмен і Блек уже бігли по тротуару, незграбні й потворні у своїх грубих вогнетривких комбінезонах. Монтег подався слідом за ними.

Вони розтропили входні двері й схопили жінку, дарма що та й не намагалася тікати чи ховатися. Вона стояла, похитуючись, втупившись у порожню стіну перед собою, ніби її оглушили жахливим ударом по голові. Її уста безгучно ворушились, а в очах застиг такий

вираз, ніби вона силкувалася щось пригадати; нарешті пригадала, і уста заворушилися знову:

— «Будьте мужнім, Рідлі. Божою ласкою ми сьогодні засвітили в Англії таку свічку, якої, я певен, їм ніколи не загасити».

— Досить! — сказав Бітті. — Де вони?

З приголомшливою байдужістю він дав жінці ляпаса й повторив запитання. Стара перевела погляд на Бітті.

— Ви знаєте, де вони, а то б вас тут не було, — проказала вона.

Стоунмен простяг карту тривоги з копією телефонограми на звороті:

«Є підстави підозрювати горище будинку № 11, Елм-стріт, Сіті, Е.Б.».

— Це, певне, пані Блейк, моя сусідка, — мовила жінка, глянувши на ініціали.

— Гаразд, хлопці, ставайте до роботи!

За мить пожежники бігли по сходах крізь застоюну пітьму, виламували блискучими сокирами незамкнені двері, — спотикалися, галасували, наче ватага шкідливих хлопчаків.

— Гей! Гей!

Книжки лавиною ринули на Монтега, коли він, здригаючись, дерся вгору стрімкою драбиною. Як усе недобре склалося! Досі все було просто — все одно, що зняти нагар із свічки. Спочатку приїздила поліція, жертві заклеювали рота пластирем, зв'язували і, кинувши в блискучий «кук»-автомобіль, кудись відвозили. Отже, коли прибували пожежники, будинок уже був порожній. Ніхто не страждав, хіба що речі! А речі не відчують болю, вони нічого не відчують, не кричать і не плачуть, як може закричати й заплакати ця жінка, отож твоє сумління опісля тебе не мучить. Звичайна собі чистка, робота-прибиральника. Все по черзі. Давай сюди гас! У кого сірники?

Але сьогодні хтось помилився. Ця жінка псувала усталений ритуал. Пожежники надто галасували, сміялися, жартували, аби якось заглушити її страшний мовчазний докір. Вона примушувала порожній будинок волати від обурення, струшувати на пожежників тонку пиліугу провини, що набивалась їм у ніздрі, коли вони нищпорили в кімнатах. Це не порядок! Неправильно! Зненацька Монтег страшенно розлютився.

Цієї жінки не повинно було бути тут, ні в якому разі!

Книжки гупали по руках і плечах Монтега, падали на його зведене догори обличчя. Якась книжка, наче білий голуб, покірливо опустилась йому просто в руки, тремтячи сторінками-крилами. У тьмяному, мерехтливому світлі відкрита сторінка майнула, мов білосніжне перо з тендітним візерунком написаних на ньому слів. В цьому сум'ятті, в цій гарячці Монтегові вдалося прочитати лише рядок, але той палав у мозку, наче

викарбуваний розпеченою сталлю: «І час заснув під полуденним сонцем». Він випустив книжку. Відразу ж упала йому до рук друга.

— Гей, Монтег! Агов сюди!

Він міцніше вхопив книжку і пристрасно, з божевільною нерозважливістю притис її до грудей. Нагорі пожежники ворушили купи журналів, здіймаючи куряву. Журнали падали, наче підстрелені птахи, а жінка внизу стояла, ніби маленька дівчинка, серед цих мертвих тіл.

Ні, сам Монтег не зробив нічого — то все його рука, в якій був свій мозок, своє сумління і своя цікавість у кожному тремтливому пальці; ця рука зненацька стала злодійкою. Ось вона пірнула під пахву, притисла книжку до спітнілого тіла і виринула, вже порожня, зі спритністю чародія! Дивіться, нічого немає! Нічого!

Він приголомшливо розглядав цю білу руку, то відводячи її від себе, ніби далекозорий, то підносячи мало не до очей, як сліпий.

— Монтег!

Здригнувшись, він озирнувся.

— Не стійте там, як ідіот!

Книжки лежали, мов купи свіжої риби, підготовленої для соління. Пожежники метушились коло них, спотикалися, падали. Спалахували золоті очі тиснених назв і, падаючи, згасали.

— Гас!

Ввімкнули помпи, і струмені холодного гасу ринули з баків з цифрою 451, що висіли за спинами пожежників. Кожну книжку, кожную кімнату було полито гасом. Тоді всі квапливо спустились униз. Монтег, похитуючись і задихаючись від випарів гасу, йшов останній.

— Виходьте! — наказали вони жінці.

Вона стояла навколішки серед книжок, торкаючись їхніх просякнутих гасом шкіряних і картонних палітурок, обмацувала золоте тиснення, з німим докором дивлячись на Монтега.

— Не матимете ви моїх книжок, — проказала вона.

— Ви знаєте закон, — відповів Бітті. — Де ваш глузд? У книжках повно суперечностей. А ви просиділи хтозна-скільки років під замком у своїй вавилонській вежі! Облиште все! Людей, про яких ідеться в цих книжках, ніколи не було. Ну-бо, ходімо!

— Зараз будинок займеться, — сказав Бітті.

Пожежники незграбно простували до дверей. Вони озирнулися на Монтега, який ще стояв коло жінки.

— Не можна ж її залишати тут! — рішуче заявив він.

— Вона не піде.

— Тоді треба її примусити!

Бітті підніс руку із запальничкою.

— Пора повертатися до пожежної станції. А ці фанатики завжди намагаються заподіяти собі смерть, річ відома.

Монтег доторкнувся до жінчиного ліктя.

— Ходімо зі мною.

— Ні, — відказала та. — Але вам — дякую.

— Рахую до десяти, — мовив Бітті. — Один. Два.

— Будь ласка, — благав Монтег жінку.

— Три... Чотири...

— Ходімо. — Монтег потягнув за собою жінку.

— Я волію залишитися тут, — спокійно відповіла та.

— П'ять... Шість...

— Можете не рахувати, — сказала жінка й розтулила кулак — на долоні лежала якась тоненька паличка.

Звичайний собі сірник.

Але, забачивши його, пожежники метнулися геть із дому. Брандмейстер Бітті, намагаючись зберегти гідність, позадкував до виходу. На його червоному обличчі горіли й вигравали відблиски тисяч пожеж і нічних тривог.

«Боже мій, — подумав Монтег, — а й справді сигнали тривоги надходять лише вночі. І ніколи вдень! Чи не тому, що вогонь гарніший вночі? І вистава цікавіша?»

На червоному обличчі Бітті, який зашпортався у дверях, промайнув страх. Жінчина рука судомно стиснула сірника. Повітря було просякнуте випарами гасу.

Книжка, яку Монтег заховав під пахву, калатала в груди, немов серце.

— Ідіть, — промовила жінка, і Монтег відчув, що мимохіть задкує до дверей слідом за Бітті, тоді сходами вниз, через лужок, де, наче слід зловісної змії, тяглася смужка гасу.

Жінка вийшла за ними, зупинилась на ганку і зміряла їх спокійним поглядом, але в цьому спокої виразно відчувався осуд.

Бітті клацнув запальничкою, наміряючись підпалити будинок.

Але він запізнився.

Монтегові перехопило подих — жінка на ганку кинула на них презирливий погляд і тернула сірником об поруччя.

З будинків на вулицю вибігали люди.

Назад поверталися мовчки, не дивлячись один на одного. Монтег сидів попереду, разом з Бітті та Блеком. Вони навіть не запалили своїх люльок, лише дивилися на дорогу.

Потужна «саламандра» круто повернула за ріг і помчала далі.

— Рідлі, — нарешті промовив Монтег.

— Що? — спитав Бітті.

— Вона сказала «Рідлі». Коли ми ввійшли, вона пробурмотіла якісь дивні слова:

«Будьте мужнім, Рідлі». І ще щось... щось іще...

— «Божою милістю ми сьогодні засвіtimo в Англії таку свічку, якої, я вірю, їм ніколи не загасити», — промовив Бітті.

Після цих слів Стоунмен і Монтег здивовано глянули на брандмейстера. Бітті потер підборіддя.

— Чоловік на ймення Латімер сказав це чоловікові, якого звали Ніколас Рідлі, коли їх за єресь спалювали живцем на багатті в Оксфорді шістнадцятого жовтня тисяча п'ятсот п'ятдесят п'ятого року.

Монтег і Стоунмен знов перевели погляд на дорогу, що швидко бігла під колесами машини.

— Я геть напханий всякими цитатами й висловами, — сказав Бітті. — Та й більшість брандмейстерів так само. Інколи собі дивуюсь... Не ловить гав, Стоунмене!

Стоунмен загальмував.

— Хай йому грець! — вигукнув Бітті. — Проскочили свій поворот.

— Хто там?

— Я, хто ж іще! — озвався з темряви Монтег. Він щільно причинив двері й прихилився до них спиною.

Помовчавши, дружина нарешті сказала:

— Ввімкни світло.

— Мені воно не потрібне.

— Тоді лягай спати.

Монтег чув, як Мілдред нетерпляче засовалася на ліжку; зарипіли пружини матраца.

— Ти п'яний? — запитала вона.

Отже, все почалося з його руки. Він відчув, що його руки, спочатку одна, а потім друга, розстебнули куртку, зняли її й кинули на підлогу. Штани повисли в руках, ніби над прірвою, й провалилися в п'тьму. Кисті його рук уражені хворобою, невдовзі зараза охопить руки цілком. Він аж наяву бачив, як отрута діє на зап'ястки, піднімається до

ліктів і плечей, перекидається, мов іскра, з лопатки на лопатку, його руки стали жадібними. Ця жадібність передалась очам: нестерпно закортіло дивитися на що-небудь, байдуже на що саме, аби дивитися.

— Що ти там робиш? — байдуже запитала дружина. Намагаючись зберегти рівновагу, він стискав книжку холодними вологими пальцями. Через якусь мить дружина знов озвалася:

— Ти ще довго стовбичитимеш отак посеред кімнати?

Він щось пробурмотів.

— Що? — перепитала вона.

І цього разу у відповідь якесь нерозбірливе бурмотіння.

Спотикаючись, Монтег помацки дістався до свого ліжка, незграбно запхнув книжку під холодну подушку й сам упав на постіль. Мілдред злякано скрикнула. А йому здавалося, що вона десь далеко, в протилежному кінці спальні, а його ліжко — наче сніжний острів посеред пустельного моря. Дружина озвалася до нього, говорила щось довго-довго, про те, про се, але для нього це були тільки слова, слова, що нагадували белькотіння дворічного малюка, яке він чув колись у домі свого приятеля — приємні звуки, однак позбавлені всякого глузду.

Монтег не відповідав, а коли з його вуст знов зірвався невизначний стогін, Мілдред підвелась, підійшла до його ліжка, нахилилась і поклала руку йому на чоло. Монтег знав: коли Мілдред забере руку, долоня в неї буде волога.

Пізніше, вночі, він подивився на Мілдред. Вона не спала. В повітрі ледь чутно бриніла мелодія — у вухах Мілдред знову сиділи «черепашки», і знову вона слухала далекі голоси з далеких країв, а її широко розплющені очі вдивлялись у темні глибини стелі, що нависала над нею.

Він пригадав старий жарт про дружину, яка так любила розмовляти по телефону, що її чоловік упав у розпач і вимушений був побігти до найближчого автомата й зателефонувати звідти, аби довідатися, що буде на обід. Може, й собі купити передавач системи «черепашка», щоб уночі розмовляти з дружиною, нашіптувати їй на вухо, бурмотіти, кричати, галасувати, волати? Але що нашіптувати? Про що кричати? Що він міг сказати?

Раптом вона здалася йому такою чужою, ніби він ніколи й не знав її. Ніби оце щойно потрапив у чужий дім, як чоловік у тому анекдоті: повернувся вночі п'яний, помилився, зайшов у чужий дім, відімкнув чужі двері, ліг у постіль до чужої жінки, а вранці прокинувся й пішов на роботу, і ні він, ні та жінка так нічого й не помітили.

— Міллі!.. — прошепотів він.

— Що?

— Не лякайся! Я лише хотів запитати...

— Ну?

— Коли ми зустрілися? І де?

— Для чого зустрілися? — здивувалася вона.

— Я хочу сказати... коли ми зустрілися вперше?

Він знав, що тепер Мілдред збентежено супить брови в п'їтми.

Він розтлумачив:

— Ну, коли ми познайомились? Де це було й коли?

— Це було... — вона затнулася. — Не знаю.

Він похолов.

— Невже не можеш пригадати?

— Це було так давно...

— Лише десять років тому, всього-на-всього десять!

— Ти не хвилюйся так, я ж намагаюсь пригадати. — Вона засміялася якимсь дивним, верескливим сміхом. — Смішно! А й справді смішно! Забути, де й коли вперше зустрілася зі своїм чоловіком! А він теж забув...

Монтег лежав, легенько розтираючи собі повіки, чоло, потилицю. Долонями натис на очі, ніби намагався поставити пам'ять на місце. Несподівано це питання — де він уперше зустрівся з Мілдред — стало для нього найважливішим у світі.

— Яке це має значення? — долинув її голос уже з ванної кімнати. Монтег чув дзюркіт води, що текла з крана, а потім ковтки — певне, дружина запивала таблетки.

— Мабуть, ніякого, — відповів він.

Він спробував порахувати, скільки вона їх проковтнула, і зненацька пригадав тих двох, з блідо-синіми, мов цинкові білила, обличчями, з сигаретами в тонких губах і змією з електронним оком, яка, звиваючись, занурювалася у темряву, в камінь, у воду-нетечу, і йому захотілося гукнути Мілдред, запитати: «Скажи, скільки ти вже прийняла сьогодні? Скільки ти ще приймеш і не помітиш? Якщо не зараз, то через годину, якщо не цієї ночі, то наступної!.. А я не спатиму цілу ніч, і сьогодні, і завтра, і ще багато-багато ночей, оскільки це вже почалось». І він пригадав, як тоді вона лежала на ліжку, а два оператори, не схилившись турботливо, а випроставшись і склавши руки, байдуже стояли над нею. І ще він пригадав, що подумав тієї ночі: коли вона помре, він не плакатиме за нею. Бо ця смерть буде для нього смертю чужої людини, чиє обличчя він мигцем бачив на вулиці чи

в газеті. І раптом йому здалося це таким жахливим, що він заплакав, — не від думки про смерть Мілдред, а від думки, що не зможе плакати, коли вона помре. Дурний, спустошений чоловік біля дурної, спустошеної жінки, яку та голодна зміюка спустошила ще більше!

«Звідки ця спустошеність? — запитував він себе. — Хто забирає все, що в тобі є, і залишає саму порожнечу? Та ще ця квітка, ця кульбаба!» Вона підбила підсумки, чи не так: «Який сором! Ви ні в кого не закохані!» А чому він не закоханий?

Гаразд, а хіба між ним і Мілдред не стояла завжди стіна? Навіть не одна, а цілі три. І дуже дорогі, до речі! Всі ці «дядечки», «тітоньки», «двоюрідні брати» й «сестри», «племінниці», «племінники», які жили на цих стінах, зграя балакучих мавп, що торохтять, не кажучи нічого, але голосно, голосно, голосно! Він від самого початку назвав їх «родичами»: «Як ся має дядечко Луїс?» — «Хто?» — «А тітонька Мод?»

Мілдред в його уяві поставала у вигляді маленької дівчинки, що заблукала в лісі без дерев (як дивно!) або, точніше, в пустелі, де колись були дерева (пам'ять про них пробивалася то тут, то там), одне слово, Мілдред у своїй «балакучій вітальні». «Балакуча вітальня» — яка влучна назва! Хоч коли б він прийшов, стіни завжди розмовляли з Мілдред. «Треба щось робити!», «Так, так, безперечно!», «Чому ж ми стоїмо й нічого не робимо?», «То давайте робити!», «Я така розлючена, що ладна плюватися!» Про що вони говорять? Мілдред не могла пояснити. Хто на кого розлютився? Мілдред не знала. Що вони хочуть робити? Зажди, казала Мілдред, і сам побачиш. Він сидів і ждав.

Злива звуків ринула на нього зі стін. Музика бомбардувала його з такою силою, що аж сухожилки одривались од кісток, щелепи тремтіли, очі вилазили з очниць, наче його контузило. А коли це закінчувалося, він почував себе так, мов його скинули зі скелі, прокрутили в смерчі, як у центрифюзі, й пожбурили у водоспад, що летів і летів у порожнечу і ніколи, ніколи не сягав дна... І летиш, не торкаючись схилів, униз... униз...; у порожнечу...

Грім ущухав. Музика стихала.

— Ну як? — питала Мілдред.

Враження справді було приголомшливе. Щось відбулося. Хоч люди на стінах кімнати й не поворухнулись, і нічого з ними не сталося, а здавалось, ніби тебе протягло крізь пральну машину чи всмоктало велетенським пилососом. Ти тонеш у музиці, в какофонії звуків. Укритий рясним потом, майже непритомний, Монтег вибіг з кімнати. А Мілдред залишалась у кріслі, і голоси зі стін вели далі: «Тепер буде все гаразд», — казала «тітонька».

«Ти надто самовпевнена», — відповідав «двоюридний братик».

«А чого це ти злостишся?» — «Хто злоститься?» — «Ти, хто ж іще!» — «Я?!» — «Ти просто казишся!» — «Чого б це мені казитися?» — «А того!»

— Гаразд, — кричав Монтег. — Але за що вони сваряться? Хто ці люди? Хто цей чоловік і ця жінка? Подружжя? Чи, може, вони розлучені? Чи заручені? Га? Боже мій, адже нічого не можна второпати!

— Вони... — казала Мілдред, — ...розумієш, вони... ну, посварилися. Вони часто сваряться. Ти б тільки послухав! Здається, це подружжя. Так-так, подружжя. А що?

А коли не вітальня, коли не ці три стіни, що розмовляють, до яких Мілдред мріяла додати четверту, тоді це був «жук» — відкритий автомобіль. Мілдред сиділа за кермом і вела машину по місту зі швидкістю сто миль на годину. Він кричав до неї, вона кричала до нього, і вони не чули одне одного, нічого не чули, крім виття двигуна. «Стишуй швидкість до мінімальної!» — волав він. «Що?» — кричала вона у відповідь. «До мінімальної, до п'ятдесяти п'яти! Стишуй швидкість!» — «Що?» — пронизливо кричала вона. «Швидкість!» — надсаджувався він. А вона, замість стишити швидкість, збільшувала її до ста п'яти миль на годину, і йому забивало подих.

А коли виходили з машини, у вухах у Мілдред знову були «черепашки». Тиша. Чути лише неголосний шум вітру.

— Мілдред. — Він поворухнувся і, простягнувши руку, висмикнув музикальну комаху з її вуха. — Мілдред, Мілдред!

— Що? — ледь чутно озвалася вона.

Монтегові здалося, ніби він теж перетворився на одне з електронних створінь, що жили у шпаринах між скляними телевізорними стінами. Він говорив, але його голос не проникав крізь прозору перешкоду. Він міг розмовляти тільки на мигах, сподіваючись, що Мілдред обернеться й побачить його.

Вони не могли навіть торкнутися одне одного крізь скло.

— Мілдред, пам'ятаєш, я тобі казав про дівчину?

— Про яку дівчину? — сонно запитала вона.

— Про дівчину з сусіднього будинку.

— Про яку дівчину з сусіднього будинку?

— Та про ту, що вчиться в школі, її звати Кларіс.

— А, так-так, — відповіла дружина.

— Ось уже кілька днів, точніше кажучи, чотири дні я ніде її не бачу. А ти не зустрічала її?

— Ні.

— Я хотів був розповісти тобі про неї. Вона дуже дивна.

— А, тепер я знаю, про кого йдеться.

— Я так і думав, що ти її знаєш.

— Вона... — сказала Мілдред у темряву.

— Що вона? — запитав Монтег.

— Я хотіла тобі сказати й забула. Зовсім забула.

— Кажі тепер. Що з нею?

— Її, здається, немає.

— Немає?

— Вся родина кудись переїхала. Але дівчини зовсім немає. Здається, вона померла.

— Ти, мабуть, говориш про якусь іншу дівчину.

— Ні. Саме про ту, Маклелен. Вона потрапила під машину. Чотири дні тому. Я не певна, але, здається, вона померла. Вся родина кудись переїхала. Не знаю точно, але, здається, дівчина померла.

— Ти певна?

— Ні. А втім, так. Певна.

— Чому ти мені досі нічого не сказала?

— Забула.

— Чотири дні, — повторив він пошепки. Вони нерухомо лежали в темній кімнаті.

— Добраніч, — нарешті сказала Мілдред.

Почувся тихий шурхіт: Мілдред обмацувала подушку. Радіовтулка ворухнулася під її рукою, наче жива комашка, і знову задзижчала у вусі в Мілдред.

Монтег прислухався — його дружина стиха наспівувала.

За вікном майнула тінь. Осінній вітер налетів і вщух. Але в цій тиші до Монтега долинув якийсь звук — ніби хтось дихнув у шибку. Ніби щось, схоже на струмінь зеленуватого світлого диму чи на величезний осінній лист, перетнуло лужок і зникло.

«Механічний пес, — подумав Монтег. — Його сьогодні випустили. Вештається коло будинку. Якщо відчинити вікно...»

Та він не відчинив вікна.

Вранці його кидало то в жар, то в холод.

— Невже ти захворів? — запитала Мілдред. Він заплющив запалені очі.

— Так.

— Але ж учора ввечері ти був здоровий.

— Ні, я не був здоровий. — Він чув, як у вітальні галасували «родичі».

Мілдред, схилившись над ліжком, зацікавлено дивилася на нього. Він відчував її присутність, бачив її, не розплющуючи очей, — волосся, спалене хімічною фарбою, ламке, мов солома, очі, наче прикриті невидимими більмами, намальовані накоплені вуста, худорляве від дієти, сухе, ніби тичка, тіло, біла, як сало, шкіра. Іншою вона йому й не пригадувалась...

— Дай мені таблетку аспірину й води.

— Треба вставати, — відказала вона. — Вже полудень. Ти проспав на п'ять годин більше, ніж звичайно.

— Чом ти не вимкнеш вітальню?

— Але ж там мої «родичі»!

— Ти можеш це зробити заради хворої людини?

— Я притишу звук.

Вона вийшла зі спальні й незабаром повернулася, нічого не зробивши.

— Де ж аспірин?

— Ти ніколи досі не хворів. — Вона знову вийшла.

— Так, а тепер хворий. На роботу не піду. Зателефонуй Бітті.

— Ти так дивно поведився вночі. — Наспівуючи, вона підійшла до нього.

— Де аспірин? — Він дивився на склянку з водою, яку вона йому подала.

— Ах! — Вона знову пішла до ванної. — Щось трапилось учора?

— Пожежа, оце і все.

— А я дуже гарно провела вечір, — долинув її голос із ванної.

— Що ж ти робила?

— Дивилася передачу.

— Яку?

— Програму.

— Яку програму?

— Дуже гарну.

— Хто грав?

— Уся трупа.

— Еге ж, уся трупа, вся трупа, вся трупа. — Він тис пальцем на болючі очі. Раптом хтозна-звідки війнуло гасом, і Монтег почав блювати.

Ввійшла, все ще наспівуючи, Мілдред і здивовано спитала:

— Що це ти робиш?

Він з відразою подивився на підлогу.

— Ми разом з книжками спалили стару жінку.

— Добре, що цей килим миється. — Вона принесла швабру й заходилася витирати підлогу. — Вчора ввечері я була в Гелени.

— Хіба не можна дивитися виставу вдома?

— Звісно, можна, але іноді приємно піти в гості. Вона вийшла до вітальні. Монтег чув, як вона співає.

— Мілдред! — гукнув він.

Вона повернулась, наспівуючи й легенько клацаючи в такт пальцями.

— Ти нічого не хочеш запитати про вчорашній вечір? — сказав він.

— А що таке?

— Ми спалили з тисячу книжок. І жінку.

— Ну?

Вітальня аж вибухала від оглушливих звуків.

— Ми спалили твори Данте, і Свіфта, і Марка Аврелія...

— Він європеєць?

— Здається.

— Радикал?

— Я ніколи не читав його.

— Звісно, радикал. — Мілдред вертіла в руках телефонну трубку. — Ти що, хочеш, щоб я сама подзвонила брандмейстерові Бітті?

— Так, я ж сказав!

— Не кричи!

— Я не кричу. — Він підвівся в ліжку. Раптом його охопила лють і він, спаленівши, аж затрусився.

Вітальня ревіла в спекотному повітрі.

— Я не можу дзвонити йому. Не можу сказати, що я хворий.

— Чому?

«Тому що я боюся, — відказав він подумки. — Прикидаюся хворим, наче дитина, і боюся подзвонити, бо знаю, чим закінчиться ця коротка розмова: «Так, брандмейстере, мені вже полегшало. О десятій вечора буду на роботі».

— Ти не хворий, — сказала Мілдред.

Монтег упав на ліжку. Засунув руку під подушку. Схована книжка була на місці.

— Мілдред, що ти скажеш, якщо я тимчасово піду з роботи?

— Ти хочеш усе покинути? Після стількох років? Лише тому, що якась жінка зі своїми книжками...

— Якби ж ти її бачила, Мілдред!

— Вона ніхто для мене; хай би не тримала книжок. Вона знала, що за це доведеться відповідати. Ненавиджу її. Через неї ти хочеш піти з роботи, і не встигнеш оком змигнути, як нас викинуть на вулицю — і не буде нічого, ні будинку, ні роботи, нічогісінько!

— Ти там не була, ти не бачила, — промовив Монтег. — Певне, в книжках є щось таке, чого ми не можемо навіть уявити собі, тому ця жінка залишилась у будинку, охопленому вогнем. Певне, щось таки має бути в книжках! Бо хто піде на смерть отак, ні сіло ні впало?

— Вона просто дурна.

— Не дурніша за нас з тобою, а може, й розумніша. А ми її спалили.

— Все спливе, як вода під мостом.

— Ні, не спливе. То не вода, а вогонь. Ти коли-небудь бачила будинок після пожежі? Він тліє кілька днів. А цієї пожежі мені не загасити, поки мого віку. Господи! Я цілу ніч силкувався погасити її у своїй пам'яті. Мало не збожеволів.

— Тобі слід було б подумати про це раніше, до того, як став пожежником.

— Подумати! Хіба в мене був вибір? Мій дід і батько були пожежниками. І навіть у сні я бачив себе пожежником.

З вітальні долинали звуки танцювальної музики.

— Сьогодні в тебе денна зміна, — сказала Мілдред. — Вже дві години ти мав бути на роботі — я щойно збагнула.

— І річ не тільки в тому, що та жінка померла, — вів далі Монтег. — Учора я подумав про всі свої змарновані десять років. А ще думав про книжки. І вперше зрозумів, що за кожною стоїть людина. Людина плекала свої думки. Потім витрачала хтозна-скільки часу, аби їх викласти на папері. А мені це досі й на думку не спадало. — Він підвівся з ліжка. — Хтось, може, поклав усе життя, щоб записати те, що думав, що бачив, а тут з'являюся я і — ф'ють! — за дві хвилини все перетворено в попіл.

— Дай мені спокій, — відказала Мілдред. — Я ж нічого не зробила!

— Дати тобі спокій! Все це дуже добре. Але як я можу дати спокій собі? Ні, не можна давати собі спокою. Треба, щоб ми непокоїлися, хоч іноді. Коли тебе останній раз щось турбувало? Щось важливе, справжнє?

Раптом він замовк, бо пригадав події минулого тижня й два білих камені, що втупились у стелю, і змію-помпу з електронним оком, і двох байдужих чоловіків, що розмовляли, тримаючи в зубах сигарети. Але то була інша Мілдред, то була Мілдред таки стурбована,

по-справжньому стурбована, так глибоко захована в цій телерішній, що, здавалося, вони не знали одна одну. Він відвернувся.

Мілдред сказала:

— От ти й домігся свого. Дивись-но, хто їде до нас.

— Ет, байдуже.

— Машина «фенікс», у ній чоловік у чорній куртці з жовтогарячою змією на рукаві.

Він іде сюди.

— Брандмейстер Бітті? — запитав Монтег.

— Еге ж, брандмейстер Бітті.

Монтег не поворухнувся. Він стояв, дивлячись перед себе на холодну білу стіну.

— Впусти його. Скажи, що я хворий.

— Скажи сам! — Мілдред заметушилась була, але раптом застигла, широко розплющивши очі: гучномовець біля входних дверей забурмотів: «Пані Монтег, пані Монтег, до вас прийшли, до вас прийшли, пані Монтег, пані Монтег, до вас прийшли, до вас прийшли», — і замовк.

Монтег перевірів, чи добре схована книжка, повільно вмоستився в ліжку і, напівсидячи, поправив ковдру на колінах та на грудях. Через якусь хвилю Мілдред рушила до дверей і незабаром брандмейстер Бітті, закривши руки в кишені, неквапливо увійшов до кімнати.

— Вимкніть отих «родичів», — мовив він, не дивлячись на Монтега та на його дружину.

Мілдред вибігла з кімнати. Галас у вітальні вщух.

Брандмейстер Бітті, червоне обличчя якого мало дуже мирний вигляд, сів у найзручніше крісло. Він неквапливо натоптав тютюном і запалив інкрустовану міддю люльку, випустивши велику хмару диму.

— Ось надумав завітати, провідати хворого.

— А як ви здогадалися, що я хворий?

Бітті посміхнувся своєю звичайною посмішкою, показавши рожеві, наче карамельки, ясна і дрібні, білі мов цукор зуби.

— Та бачив я, що воно до того йде; що незабаром ви проситимете відпустку на одну ніч.

Монтег підвівся і сів у ліжку.

— Ну що ж, — вів далі Бітті, — хай вам буде відпустка на ніч.

Він розглядав свою запальничку, з якою ніколи не розлучався; на кришці було викарбовано «Гарантовано мільйон спалахів». Механічно бавлячись нею, він запаливав

і гасив вогонь, кидав кілька слів, знов запалював, дивлячись на кволий вогник, гасив і дивився, як тане в повітрі тоненький струмочок диму.

— Коли ви одужаєте?

— Завтра. Може, післязавтра. На початку наступного тижня.

Бітті пахкав люлькою.

— Кожен пожежник, раніше чи пізніше, проходить через це. І йому треба допомогти, розтлумачити; треба, щоб він знав історію нашої професії: колись новачкам усе пояснювали, а тепер — ні. А шкода. Пах... Лише брандмейстери ще пам'ятають історію пожежної справи. Пах... Зараз я вам дещо поясню.

Мілдред засовалася на стільці.

Бітті влаштувався зручніше і якусь мить сидів мовчки, замислившись.

— Отож ви запитаете, як це все — тобто наша робота, — почалася, де й коли.

Почалася, по-моєму, десь під час так званої громадянської війни, хоч наші статuti й твердять, ніби раніше. Але по-справжньому діло пішло на лад лише з впровадженням фотографії. А потім, на початку двадцятого століття — кіно, радіо, телебачення; дуже скоро все стало масовим.

Монтег непорушно сидів на постелі.

— Оскільки все стало масовим, то все й спростилося, — провадив Бітті. — Колись книжками цікавилися тільки одиниці — тут, там, у різних місцях. Отже, й книжки могли бути різними. Світ був простий. Але потім у світі стало тісно від ліктів, очей, ротів, кількість населення збільшилася вдвоє, втриє, вчетверо. Зміст фільмів, радіопередач, журналів, книжок зменшився до певного стандарту, розумієте?

— Здається, так, — відповів Монтег.

Бітті розглядав візерунки тютюнового диму, що розпливалися в повітрі.

— Уявіть собі людину дев'ятнадцятого століття — коні, собаки, карети, повільний темп життя. Потім двадцяте століття — темп прискорюється. Обсяг книжок зменшується. Стисле видання. Переказ. Екстракт. Усе стискається, згущається, — залишається тільки моментальний знімок.

— Моментальний знімок, — згідливо кивнула Мілдред.

— Твори класиків скорочуються до п'ятнадцятихвилинної радіопередачі. Далі ще більше: один стовпчик тексту, який можна прочитати за дві хвилини. І нарешті — десять — п'ятнадцять рядків для енциклопедичного словника. Я, звісно, трохи перебільшую — словники існували для довідок. Але чимало людей ознайомилися з «Гамлетом» (ви, Монтег, звичайно, добре знаєте цю назву, а ви, пані Монтег, мабуть,

тільки чули її) — так-от, чимало людей ознайомилися з «Гамлетом», прочитавши одну сторінку переказу в збірнику, який твердив: «Нарешті ви зможете прочитати всіх класиків! Не відставайте від своїх сусідів!» Розумієте? З дитячої кімнати — у коледж, а потім назад у дитячу кімнату. Ось вам інтелектуальний стандарт, що панував минулі п'ять чи більше століть.

Мілдред підвелась і почала ходити по кімнаті, бездумно переставляючи речі з місця на місце. Незважаючи на неї, Бітті вів далі:

— А тепер, Монтег, швидше крутіть плівку! Швидше! Клік! Пік! Фрік! Дивись, пильнуй, туди, сюди, швидше, скоріше, вгору, вниз, усередину, назовні! Хто, що, як, чому, куди, коли? Ех! Ух! Бах! Трах! Бац! Бім, бом, бум! Переказ переказу! Витяг із переказу переказу! Політика? Один стовпчик, два рядки, заголовок! І за хвилину все випаровується з пам'яті. Крутіть людський розум у шаленому смерчі — швидше, швидше! — руками видавців, підприємців, дикторів, так, аби відцентрова сила викинула геть усі непотрібні, зайві, шкідливі думки! Мілдред узялася розправляти простирадло. Серце Монтега тьохнуло і завмерло, коли її руки торкнулися подушки. Нараз вона смикнула його за плече, щоб він трохи підвівся і дав їй змогу витягти подушку, підбити її і знову покласти йому за спину. Може, вона скрикне й широко розплющить очі, або просто, засунувши руку під подушку, запитає: «Що це?» — і зі зворушливою наївністю покаже сховану книжку.

— Термін навчання в школах скорочується, дисципліна знижується, філософія, історія, мови скасовуються, англійській мові й правопису приділяється дедалі менше уваги, зрештою, про них майже зовсім забувають. Життя коротке, отож треба перш за все працювати, а після роботи — розважатися досхочу. І навіщо навчатися чогось іншого, крім уміння натискувати на кнопки, вмикати перемикачі, загвинчувати гайки і припасовувати болти?

— Дай-но я поправлю подушку, — сказала Мілдред.

— Не треба, — тихо відповів Монтег.

— Застібка «блискавка» замінила гудзик, і вже немає зайвої хвилини, щоб поміркувати про щось, одягаючись на світанні цієї філософської і тому сумної години.

— Ну, будь ласка, — повторила Мілдред.

— Іди собі, прошу, — відказав Монтег.

— Життя стає якимось великим блазняванням, Монтег. Усе гримить, кричить, гуркоче! Бац! Бах! Трах!

— Трах! — вигукнула Мілдред, смикаючи за подушку.

— Та дай ти мені спокій, ради бога! — люто крикнув Монтег.

Бітті здивовано глянув на них.

Рука Мілдред застигла під подушкою. Пальці обмацували книжку, і в міру того як вона почала розуміти що це, цікавість на її обличчі змінилася надзвичайним подивом. Губи її розтулились... Зараз вона запитає...

— З театрів треба викинути все, крім клоунади, а в кімнатах зробити скляні панелі, і хай на них виграють гарні кольори, наче конфетті, чи кров, чи херес, чи сотерн. Ви, звичайно, любите бейсбол, Монтег?

— Бейсбол — добра гра.

Тепер голос Бітті долинав ніби здалека, з-поза густої завіси диму.

— Що це? — майже захоплено вигукнула Мілдред. Монтег спиною притис її руку. — Що це?

— Сядь! — grimнув він. Мілдред відсахнулась — її руки були порожні. — Не бачиш — ми розмовляємо!

Бітті вів далі, ніби нічого не сталося.

— А кеглі любите?

— Так.

— А гольф?

— Гольф — чудова гра.

— Баскетбол?

— Чудова.

— Більярд, футбол?

— Гарні ігри, всі гарні.

— Так-от, треба якнайбільше спортивних ігор, розваг, треба, щоб людина завжди перебувала в натовпі, щоб її не покидало відчуття стадності — тоді вона не матиме часу думати, чи не так? Отож організовуйте, вигадуйте нові й нові види спорту, організуйте суперспорт! Більше книжок з малюнками. Більше фільмів. А поживи для розуму менше й менше. Наслідок — дратівливість. Дороги переповнені людьми, всі кудись поспішають, байдуже куди. Бензинові втікачі. Міста перетворилися на туристські табори, люди — на орди кочівників і стихійно пориваються то туди, то сюди, як море під час припливу й відпливу; і от сьогодні хтось спить у тій кімнаті, де вчора ночували ви, а напередодні — я.

Мілдред вийшла, grimнувши дверима. У вітальні «тітоньки» почали сміятися з «дядечків».

— Ну, а тепер візьмімо різні дрібні угруповання в нашій цивілізації. Що численніше населення, то більше таких угруповань. І стережіться образити котре-небудь із них — любителів собак чи котів, лікарів, адвокатів, торговців, начальників, мормонів, баптистів, унітаріанців, нащадків китайських, шведських, італійських, німецьких, ірландських емігрантів, тexasців, бруклінців, жителів Орегону чи Мехіко. Герої книжок, п'єс, телепередач не повинні нагадувати справжніх художників, картографів, механіків. Що більший ринок, Монтег, то старанніше слід уникати суперечок, запам'ятайте! Ні в якому разі не можна зачіпати оті дрібні гуртки й гурточки, що вважають себе пупом землі! Зловмисні писаки, закрийте свої друкарські машинки! Так вони й зробили. Журнали перетворились у якийсь різновид ванільного сиропу. Книжки, як твердять оті кляті сноби-критики, стали схожі на підсолоджені помії. Отож і не дивно, що їх не купують, казали критики. Але читач добре знав, що він хотів і, підхоплений виром веселощів, залишив собі комікси. Ну і, звичайно, еротичні журнали. Ось так, Монтег. І все це відбулося без будь-якого втручання зверху, без уряду. Це почалося не з вказівок, наказів чи цензури, ні! Технологія, масовість ужитку і тиск з боку отих дрібних угруповань — ось що, хвалити бога, призвело до сучасного становища. Тепер завдяки їм ви завжди можете бути щасливим: читайте собі комікси, солоденькі любовні сповіді чи торговельно-рекламні видання.

— Гаразд, але до чого тут пожежники? — запитав Монтег.

— А;— Бігті нахилився вперед, оповитий легким серпанком тютюнового диму. — Ну, це дуже просто. Коли школи почали випускати дедалі більше бігунів, стрибунів, плавців, автогонщиків, льотчиків, механіків, ремісників замість дослідників, критиків, учених і людей мистецтва, слово «інтелектуал», звісно, стало лайкою, і це справедливо. Людині притаманна неприязнь до всього незвичайного. Пригадайте, адже у вашому класі був який-небудь обдарований хлопчина, що краще за інших читав і відповідав, а решта учнів сиділи, мов бовдури, і глибоко ненавиділи його? І хіба не його били й мучили годинами? Авжеж, його. Ми всі повинні бути однакові. Не вільні й різні від народження, як сказано в конституції, а просто однакові. Кожен схожий на кожного, мов дві краплі води, і тоді всі будуть щасливі, бо не буде велетів, перед якими треба схилятися в шанобі, на яких треба рівнятись. Отак! А книжки — це заряджена рушниця в помешканні сусіда. Спалити її! Розрядити рушницю! Зруйнувати людський розум! Хто може ручитися, яку мішень собі вибере начитана людина? Мене? Я тих книгогризів терпіти не можу. Так-от, коли будинки в усьому світі стали вогнетривкими, то робота, яку доти виконували пожежники (ви вчора таки слушно сказали, Монтег), стала непотрібна. На них були покладені нові обов'язки —

стежити, щоб нічого не бентежило нашого розуму; в них, мов у фокусі лінзи, зібрався наш зрозумілий і законний страх бути нижчим за інших; вони стали нашими офіційними цензорами, судьями й судовими виконавцями. Це ми, Монтег, — ви і я.

Двері вітальні прочинилися — на порозі стала Мілдред. Вона поглянула на Бітті, потім на Монтега. Позаду неї на стінах вітальні шипіли й вибухали зелені, жовті й жовтогарячі феєрверки під барабанний бій, гуркіт тамтамів і дзвін цимбалів. Туби Мілдред ворушилися, вона щось казала, але через той шум годі було щось зрозуміти.

Бітті витрусив попіл з люльки на рожеву долоню і взявся його розглядати, ніби в ньому крився якийсь таємничий смисл, що його доконче треба розгадати.

— Ви повинні збагнути — наша цивілізація така величезна, що ми не можемо дозволити заворушень і незадоволень серед угруповань, які її утворюють. Запитайте самого себе: чого ми найбільше прагнемо? Люди хочуть бути щасливими, чи не так? Хіба ви протягом усього життя не чули цього? Я хочу бути щасливим, твердять усі. Гаразд, а хіба вони нещасливі? Хіба вони не рухаються, хіба не розважаються? Ми ж усі для цього живемо, еге ж? Для задоволення, для приємних відчуттів. І ви повинні визнати, що наша культура надає нам такі можливості, і щедро.

— Так.

Мілдред стояла в дверях, і Монтег по її губах міг здогадатися, що вона каже. Але він намагався не дивитися на її рот, боячись, що Бітті обернеться і все зрозуміє.

— Кольоровим не подобається книжка «Негренья Самбо». Спалити її! Білим не по собі від книжки «Хатина дядька Тома». І її спалити! Хтось написав книжку про те, що вживання тютюну призводить до раку легень. Тютюнові фабрики у розпачі! Спалити книжку! Потрібні безтурботність, Монтег, і спокій. Знищити все, ще викликає тривогу! У сміттєспальовальну піч! Похорон — обряд сумний і поганський. Скасувати! Через п'ять хвилин після смерті людина вже вирушає до «великої труби». Крематорії обслуговують вертольоти. Через десять хвилин після смерті від людини залишається купка чорного праху. Не будемо жонглювати словами над померлими. Забудьмо їх. Паліть їх усіх, паліть усе. Вогонь палає ясно, вогонь очищає.

Феєрверки згасли у вітальні за спиною Мілдред. І тієї ж миті вона замовкла — дивовижний збіг. Монтег перевів подих.

— Тут, у сусідньому будинку, жила дівчина, — повільно промовив він. — Її вже немає, здається, померла. Мені навіть важко тепер пригадати її обличчя. Але вона була не така. Як... як це могло трапитися? Бітті всміхнувся.

— Часом трапляється, то тут, то там. Кларіс Маклелен? Ця родина у нас на прикметі. Ми тримаємо її під наглядом. Спадковість і оточення — дивні речі. Не дуже просто позбутися всіх диваків за якихось кілька років. Домашнє оточення може звести нанівець усе, що намагається прищепити школа. Ось чому ми весь час зменшували вік дітей для вступу в дитячі садки і тепер вихоплюємо їх мало не з колисок. Ще коли Маклелени жили в Чикаго, ми одержували про них сигнали, які тоді не підтвердилися. Книжок у Маклеленів не знайшли. У дядька репутація не дуже добра, він нетовариський. А дівчина? Ну, це була бомба сповільненої дії. Родина впливала на її підсвідомість, — у цьому я пересвідчився, ознайомившись із її шкільною характеристикою. Вона хотіла знати не те, як щось робиться, а чому. А така допитливість може бути небезпечною. Варто лише почати цікавитися речами — і кінець може бути сумний, якщо вчасно не зупинитися. Отож воно й краще для бідолахи, що вона вмерла.

— Так, вона вмерла.

— На щастя, такі дивачки, як вона, трапляються рідко. Ми вміємо знищувати небажані прояви ще в зародку. Не можна побудувати дім без цвяхів і дерева. Отож коли не хочеш, щоб дім побудували, заховай цвяхи і дошки. Коли не хочеш, щоб людина стала нещасною через політику, не давай їй змоги роздивитися проблему з двох боків. Хай бачить лише один бік, а ще ліпше — жодного. Хай забуде, що існує така штука, як війна. Хай уряд нездатний, нестійкий, душить податками — це краще, ніж заворушення в народі! Головне — спокій, Монтег! Влаштовуйте різні конкурси, наприклад: хто краще запам'ятає слова популярних пісеньок, хто може назвати столиці штатів чи хто знає, скільки зібрали зерна в штаті Айова торік. Напихайте людям голови інформацією, яку не можна перетравити; захаращуйте їх нічого не вартими «фактами», аби вони переситилися, аби відчували себе «чудово поінформованими». І тоді вони вважатимуть, що думають, що рухаються вперед, хоч насправді й стоять на місці. І вони будуть щасливі, бо ті «факти» не змінюються. Але боронь боже втаємничувати їх у таку непевну матерію, як філософія чи соціологія — вони можуть спробувати пов'язати деякі речі та явища. А це призводить до меланхолії! Той, хто вміє розібрати й зібрати телевізорну стіну, — а тепер це можуть майже всі, — щасливіший за того, хто намагається виміряти й математично обчислити Всесвіт, бо той Всесвіт не можна ні виміряти, ні обчислити, не відчувши власної мізерності й нікчемності. Я знаю, бо сам намагався зробити це! До дідька! Краще давайте нам клуби, вечірки, акробатів, фокусників, карколомні трюки, реактивні автомобілі, мотоцикли-гелікоптери, секс і героїн, якнайбільше того, що викликає автоматичні рефлекси! Якщо п'єса погана, якщо фільм беззмістовний, якщо вистава порожня, дайте

мені дозу збуджувального — вдарте по нервах оглушливою музикою! І мені здаватиметься, ніби я реаую на п'єсу, хоч це всього-на-всього механічна відповідь на звукові хвилі. Але мені байдуже. Я люблю добрячі струси. Бітті підвівся.

— Я мушу йти. Лекцію закінчено. Сподіваюсь, я вам дещо роз'яснив. Вам слід запам'ятати, Монтег, що ми — борці за щастя, і ви, і я, й решта наших колег. Ми протистоїмо тій купці людей, які своїми суперечливими теоріями й думками хочуть зробити всіх нещасними. Ми захищаємо греблю. Тримайтеся, Монтег! Не дайте потокові меланхолії та похмурої філософії затопити світ. Ми покладаємось на вас. Ви, мабуть, не уявляєте, як ви потрібні в цьому щасливому світі сьогоднішнього дня.

Бітті потис безживну руку Монтега. Той нерухомо сидів на ліжку — здавалося, він не поворухнеться, хоч хай падає на нього стеля. Мілдред уже не було в дверях.

— Ще одне наостанок, — мовив Бітті. — Принаймні хоч раз за життя кожного пожежника буває така хвилина: йому раптом захочеться дізнатися, що ж написано? І так захочеться, що немає сили боротися. Так-от, Монтег, повірте, мені свого часу довелося прочитати кілька книжок, — так, аби дізнатися, що воно таке, — і кажу вам: у них нічогісінько немає! Нічогісінько, чому можна було б повірити чи навчити інших. Коли це белетристика, вигадка, то там ідеться про людей, яких ніколи не було на світі. Коли ж це наукова література, то ще гірше: один професор лає іншого, називає ідіотом; один філософ надриває горлянку, щоб перекичати іншого. Всі метушаться, хочуть затьмарити зірки й погасити сонце. І ти остаточно розгублюєшся в цій метушні.

— Гаразд, тоді скажіть: що буде, коли пожежник випадково, зовсім без ніякого наміру, візьме додому книжку? — Обличчя Монтега сіпалося. Відчинені двері позирали на нього, як величезне невидюче око.

— Цілком зрозумілий вчинок. Природна цікавість, — мовив Бітті. — Нас це не турбує і не злостить. Ми дозволяємо пожежникові тримати книжку протягом доби. Якщо він потім сам її не спалить, ми це зробимо за нього.

— Звичайно. — В роті у Монтега пересохло.

— Гаразд, Монтег. Вийдете сьогодні пізніше, в нічну зміну?

— Не знаю, — відповів Монтег.

— Що? — трохи здивовано перепитав Бітті. Монтег заплющив очі.

— Може, й прийду. Пізніше.

— Шкода, якщо вас не буде, — замислено мовив Бітті, ховаючи люльку в кишеню.

«Я ніколи більше не прийду», — подумав Монтег.

— Одужуйте і тримайтеся, — сказав Бітті. Він повернувся і вийшов крізь відчинені двері.

Монтег бачив у вікно, як Бітті поїхав у своєму лискучому вогненно-жовтому з чорними, наче вугілля, шинами автомобілі, схожому на жука.

Крізь вікно видно було вулицю й будинки з рівненькими фасадами. Що то одного разу Кларіс сказала про них? «Немає відкритих веранд. Дядько каже, що колись були веранди. І люди, бувало, сиділи там вечорами, розмовляли, коли їм хотілося, а ні, то просто гойдалися у кріслах-гойдалках. Сиділи собі й думали, розмірковували. Дядько каже, архітектори перестали будувати веранди тому, що вони нібито псують вигляд будинку. Але дядько стверджує, що це тільки відмовка. Справжня причина значно глибша; вона полягає в тому, що небажано, аби люди отак сиділи, розмовляли, погойдувались і нічого не робили, — це, мовляв, неправильний, шкідливий спосіб життя. Люди надто багато спілкувалися. І в них був час думати. Тому веранди вирішили ліквідувати. І садочки теж. Коло будинків уже немає садочків, де б можна було посидіти. А подивіться на меблі! Крісла-гойдалки зникли. Вони надто зручні. Треба, щоб люди більше рухалися. Мій дядько каже... дядько каже... дядько...» Голос Кларіс замовк.

Монтег одвернувся од вікна й зиркнув на дружину: та сиділа посеред вітальні, розмовляючи з диктором, який, у свою чергу, звертався до неї. «Місіс Монтег», — казав він, — і ще щось. «Місіс Монтег...» — і ще якісь слова. Спеціальний прилад, який коштував сто доларів, автоматично підставляв її прізвище, коли диктор, звертаючись до своїх анонімних слухачів, робив паузу. Інший прилад відповідно коригував на телевізійному екрані порухи губ і лицьових м'язів диктора, щоб вони збігалися з вимовою прізвища господині. Цей диктор, безперечно, був другом дому, добрим другом. «Місіс Монтег, подивіться, будь ласка, сюди!»

Вона повернула голову, хоч — цілком очевидно — і не слухала.

Обізвався Монтег.

— Досить лише сьогодні не піти на роботу — і вже можна не ходити й завтра, і взагалі не ходити.

— Але сьогодні ти підеш, чи не так? — спитала Мілдред.

— Я ще не вирішив. Поки що мені хочеться — і то жахливе почуття! — хочеться все ламати й руйнувати.

— Може, візьмеш автомобіль, покатаєшся?

— Ні, дякую.

— Ключі від машини на нічному столику. Коли в мене такий настрій, як зараз у тебе, я розвіюю його швидкою їздою. Миль дев'яносто п'ять на годину — і чудово! Іноді я катаюсь отак цілу ніч, повертаюся назад, а ти нічого й не знаєш. А за містом гарно! Іноді під колеса втрапить кролик, а то й собака. Візьми машину.

— Ні, не сьогодні. Мені хочеться зберегти це почуття. Господи, щось наче кипить у мені! Я не знаю, що це. Я такий нещасний, такий розлючений, сам не знаю чому. Мені здається, ніби я пухну, розбухаю, ніби я надто багато ховав у собі, і не знаю, що саме... Я, може, навіть почну читати книжки.

— Таж ти через них потрапиш до в'язниці! — Вона дивилася на нього, ніби крізь скляну стіну.

Він почав одягатися, неспокійно вештаючись по кімнаті.

— І хай, може, це й на краще. А то я можу покалічити кого-небудь. Чула, що казав Бітті? Ти слухала його? В нього на все є відповідь. Він слушно каже. Бути щасливим — дуже важливо. Розваги — понад усе. А я сидів і повторював сам собі: я нещасний, я нещасний.

— А я щаслива, — Мілдред сліпуче всміхнулась. — І пишаюся цим.

— Я повинен щось зробити, — сказав Монтег. — Сам не знаю що, але щось важливе.

— Мені набридло слухати ці дурниці, — відказала Мілдред, знову повернувшись до диктора.

Монтег крутнув регулятор на стіні, і диктор замовк.

— Міллі, — проказав Монтег і зупинився. — Адже це твій дім, як і мій. Отож я хочу бути чесним і все розповісти тобі. Це слід було б зробити раніше, але я навіть сам собі не міг зізнатися. В мене щось є, я покажу тобі. Я збирав потроху, впродовж цілого року, ховав, і не знаю сам навіщо, однак робив і нічого тобі не казав.

Він узяв стілець з прямою спинкою, неквапливо відніс його у вітальню, присунув до стіни коло вхідних дверей і виліз на нього. Якусь хвилю стояв непорушно, мов статуя на п'єдесталі, а його дружина дивилася на нього знизу й чекала. Тоді Монтег відсунув убік решітку кондиціонера, глибоко засунув руку, відсунув ще одну заслінку й витяг книжку. Не дивлячись, кинув її на підлогу. Знов засунув руку, витяг ще дві книжки і теж кинув на підлогу. Отак він одна по одній діставав книжки, маленькі, великі, жовті, зелені. Коли він витяг останню, біля ніг Мілдред лежало книжок із двадцять.

— Пробач, — промовив, — я не подумав. А тепер виходить, що й ти вскочила в цю халепу.

Мілдред відсахнулась, наче вздріла мишей, що вискочили з-під підлоги. Монтег чув її уривчасте дихання, бачив сполотніле обличчя й широко розплющені очі. Вона кілька разів повторила його ім'я, а тоді, застогнавши, кинулася до купи книжок, ухопила одну й побігла в кухню до сміттєспалювача.

Монтег перейняв її, міцно схопивши обіруч. Мілдред заверещала і, дряпаючись та пручаючись, силкувалася вирватись.

— Стій, Міллі, стій! Зачекай! Годі, прошу тебе. Ти нічого не знаєш... Та годі ж бо!... — він дав їй ляпаса і, захопивши за плечі, струсонув.

Губи її знов повторили його ім'я, і вона гірко заплакала.

— Міллі! — почав він. — Послухай мене. Лише хвилину, чуєш? Уже нічого не вдієш. Тепер їх не можна спалити. Я хочу зазирнути в них, хоч разочок. Якщо брандмейстєрова правда, ми спалимо їх разом, повір мені, разом спалимо їх! Ти повинна допомогти мені. — Він узяв її за підборіддя, глянув в обличчя, шукаючи в ньому себе, шукаючи поради на те, як йому бути. — Хочеш чи ні, а ми вже заплуталися. Впродовж усіх цих років я нічого не просив у тебе, а тепер прошу, ні, — благаю. Ми повинні з'ясувати, чому все так трапилося, звідки ця халепа — оті твої таблетки, гонки на автомобілі, моя робота. Ми над прірвою, Міллі. Але я не хочу падати в неї, хай їй грець! Нам буде нелегко. Ми навіть не знаємо, з чого почати, однак спробуймо розібратися, обміркуймо все й допоможемо одне одному. Ти навіть не уявляєш, як ти мені зараз потрібна. Міллі! Якщо ти хоч трохи любиш мене, зачекай день чи два, оце все, що я прошу, й на тому край! Я обіцяю тобі, присягаюсь! І, якщо в цих книжках є хоч що-небудь, бодай мала іскра глузду в суцільному хаосі, нам, можливо, пощастить передати її іншим. Мілдред уже не пручалась, і він випустив її. Вона осіла, прихилилася до стіни й повільно сповзла на підлогу. Сидячи біля купи книжок, вона мовчки дивилася на них. Помітивши, що нога торкнулась однієї книжки, Мілдред похапцем відсмикнула її.

— Ота жінка, Міллі, вчора... Ти не була там. Ти не бачила її обличчя. І Кларіс. Ти ніколи не розмовляла з нею. А я розмовляв. Такі люди, як Бітті, бояться її. А чому вони бояться таких, як вона? Вчора на чергуванні я почав порівнювати її з пожежниками на станції і раптом зрозумів, що я ненавиджу їх, ненавиджу самого себе. І я подумав, що, може, краще було б спалити самих паліїв.

— Гаю!

Гучномовець біля входних дверей забурмотів: «Місіс Монтег, місіс Монтег, до вас прийшли. Місіс Монтег, місіс Монтег, до вас прийшли».

Тиша.

Вони дивилися то на двері, то на книжки, що валялися на підлозі.

— Бітті... — промовила Мілдред.

— Не може бути!

— Він повернувся, — прошепотіла вона.

І знову негучний голос від дверей: «До вас прийшли».

— Ми не відімкнемо. — Монтег прихилився до стіни, а тоді повільно опустився навпочіпки й почав розгублено порпатися в книжках, хапаючи то одну, то другу. Його охопив дріж; він відчував нестерпне бажання знов заховати книжки за вентиляційну решітку, але знав, що йому не стане снаги зустрітися з брандмейстером Бітті ще раз. Отож він сидів навпочіпки, потім просто сів на підлогу; нараз пролунав голос гучномовця, вже настирливіше. Монтег підняв з підлоги маленький томик.

— З чого почнемо? — Він розкрив книжку на середині і зазирнув у неї. — Мабуть, із самого початку...

— Він зараз увійде і спалить нас разом із книжками! — мовила Мілдред.

Гучномовець нарешті замовк. Запала тиша. Монтег відчув, що хтось стоїть біля дверей, чекає, прислухається. Потім почулася хода — хтось пішов від будинку стежкою, далі лужком...

— Подивімося, що тут написано, — сказав Монтег. Він вимовив ці слова важко, затинаючись, ніби його охопив страшенний сором. Прочитавши з десятків сторінок, перескакуючи з однієї на другу, Монтег нарешті зупинився на таких рядках:

— «Підрахували, що протягом цього часу не менше одинадцяти тисяч чоловік пішли на смерть, аби не розбивати яєць з носка».

Мілдред сиділа навпроти нього.

— Що це означає? У цьому немає ніякого сенсу! Брандмейстер казав правду!

— Стривай, — відповів Монтег. — Почнімо знову, з самого початку.

ЧАСТИНА ДРУГА

Решето і пісок

Вони читали впродовж цілого довгого дня, а холодний листопадовий дощ падав з неба на принишклий дім. Вони читали в передпокої; вітальня здавалася порожньою й сірою без різнокольорового конфетті на стінах, без феєрверків, без жінок у сукнях з золотого

серпанку і чоловіків у чорних оксамитових костюмах, які витягали стофунтових кроликів зі срібних циліндрів. Вітальня була мертва, Мілдред безтямно поглядала на мовчазні стіни, а Монтег то ходив по кімнаті, то сідав навпочіпки і по кілька разів перечитував яку-небудь сторінку вголос.

— «Важко визначити мить народження дружби. Коли по краплині наповнюєш посудину, буває одна, остання, яка переповнює її, й рідина переливається через вінця; отак і серед багатьох добрих вчинків є якийсь, що переповнює серце». Монтег сидів, дослухаючись до дощу.

— Може, саме це й було в дівчини, що жила в сусідньому будинку? Мені так хотілося зрозуміти її.

— Вона мертва. Ради бога, поговорімо про когось живого.

Монтег, не глянувши на дружину і весь затремтівши, подався через передпокій до кухні. Там він довго стояв і дививсь у вікно на дощ, який тарабанив у шибки. Погамувавши дрож, він повернувся в сірий морок передпокою і взяв нову книжку.

— «Наша улюблена тема: про Себе». — Він скося поглянув на стіну. — «Наша улюблена тема: про Себе».

— Оце я розумію, — мовила Мілдред.

— Але для Кларіс це не була улюблена тема. Вона любила говорити про інших і про мене. Вона перша, хто по-справжньому сподобався мені за багато років. Лише вона одна з усіх, кого я пам'ятаю, дивилася мені просто в очі, ніби я чогось вартий. — Він підняв з підлоги обидві книжки. — Ці люди давно вмерли, але я знаю: те, що вони написали, так чи інакше стосується Кларіс.

Надворі, під дощем, щось тихо пошкрябало в двері. Монтег уляк. Мілдред перехопило подих, і вона прихилилася до стіни.

— Хтось коло дверей... Чому мовчить гучномовець?

— Я вимкнув його...

За дверима почулося слабке пирхання, сопіння електричної пари. Мілдред засміялася.

— Це усього-на-всього пес! Прогнати його?

— Не ворухись! Сиди!

Тиша. Падає холодний дощ. А з-під замкнених дверей просочується запах блакитних електричних розрядів.

— Повернімося до нашого заняття, — спокійно сказав Монтег.

Мілдред відкинула книжку ногою.

— Книжки — не люди! Ти читаєш, а я дивлюся навколо — і нікого не бачу!

Він поглянув на стіни вітальні: вони були мертві й сірі, наче води океану, який, однак, збуруниться, щойно ввімкнута електронне сонце.

— А от мої «родичі» — це живі люди. Вони мені щось кажуть, я сміюся, і вони сміються. А барви!

— Так, звісно.

— Окрім того, якщо брандмейстер Бітті довідається про ці книжки... — вона задумалась. На обличчі відбився спершу подив, потім страх. — Він може прийти сюди, спалити будинок і «родичів». Це жахливо! Подумай, скільки грошей ми сюди вгнали! Навіщо мені читати? Для чого?

— Для чого! Навіщо! — перебив Монтег. — Минулої ночі я бачив змію, мабуть, найогиднішу у світі. Вона була мертва і водночас жива. Вона могла дивитися, але не бачила. Хочеш поглянути на цю зміюку? Вона в лікарні «швидкої допомоги», там записано, яку гидоту вона висмоктала з тебе! Може, підеш туди, прочитаєш той запис? Не знаю тільки, під якою рубрикою його шукати: «Гай Монтег», чи «Страх», чи «Війна»? А може, підеш подивитися на будинок, що вчора згорів? Розкопаєш у попелі кістки тієї жінки, що сама себе спалила разом з будинком? А Кларіс Маклелен? Де її тепер шукати? У морзі? Ось послухай!

Угорі один по одному, розтинаючи небо, з ревом, гуркотом, свистом, мчали бомбардувальники, наче велетенський невидимий вентилятор обертався у невидимій порожнечі.

— Господи боже мій! — вигукнув Монтег. — Щогодини вони розпанахують небо! Кожна секунда нашого життя заповнена ними! Чому ніхто не каже про це? Після тисяча дев'яност шістдесятого року ми розпочали й виграли дві атомні війни. Чи не тому нам так весело, що ми забули про весь світ? Чи не тому ми такі багаті, що всі інші у світі бідують, а нам це байдуже? Я чув, що у всьому світі люди голодують, а ми розважаємося. Чи не тому нас так ненавидять? Я чув, — колись давно, — що нас ненавидять. А чому, ти знаєш? Я не знаю. Може, книжки нам хоч трохи допоможуть? Може, хоч завдяки їм ми не повторимо тих самих жахливих помилок! Я щось не чув, щоб оті бовдури у твоїй вітальні коли-небудь говорили про це. Боже, Міллі, як ти не розумієш? Коли читати щодня, бодай одну чи дві години, то, може...

Задзвонив телефон. Мілдред схопила трубку.

— Енн! — Вона засміялася. — Так, сьогодні у вечірній програмі Білий клоун!

Монтег пішов у кухню і пожбував книжку на підлогу.

«Монтег, — сказав він сам до себе, — ти таки дурний. Але що робити? Повідомити про книжки, забути про них?» — Він знову розгорнув книжку, намагаючись не чути сміху Мілдред.

«Бідна Міллі, — думав він. — Бідний Монтег. Адже й ти нічого не можеш втямити в них. А де знайти допомогу, де знайти вчителя, коли змарновано стільки часу?»

Не треба здаватися. Він заплющив очі. Так, звичайно. Він знову спіймав себе на тому, що думає про міський парк, куди він забрів торік. Протягом останнього часу він дедалі частіше згадував про це, і тепер у пам'яті постало все, що відбулося в парку того дня: у зеленому куточку парку, на лавці сидів якийсь старий у чорному одязі; побачивши Монтега, він швидко сховав щось у кишеню пальта.

...Старий зірвався на ноги, наче хотів утікати. А Монтег сказав:

— Почекайте!

— Я нічого не зробив! — вигукнув старий, тремтячи всім тілом.

— А я нічого й не кажу.

Вони трохи посиділи мовчки в лагідних зелених відблисках листя, тоді Монтег повів мову про погоду, і старий відповідав йому кволим голосом. То була якась дивна, тиха розмова. Старий зізнався, що він колишній викладач англійської мови, став безробітним сорок років тому, коли через брак студентів і матеріальних дотацій закрився останній гуманітарний коледж. Старого звали Фабер, і коли нарешті він перестав боятися Монтега, то заговорив притишеним голосом, поглядаючи на небо, на дерева, на зелень парку, а за годину раптом почав щось декламувати, і Монтег збагнув, що то були вірші, хоч і неримовані. Потім старий ще дужче збадьорився і знову прочитав напам'ять вірші. Тримавши руку на лівій кишені пальта, Фабер з ніжністю вимовляв поетичні рядки, і Монтег знав: досить простягти руку — і в кишені старого знайде томик віршів. Але його руки залишалися на колінах, безсилі й ні до чого не здатні.

— Я не кажу про самі речі, сер, — мовив Фабер. — Я кажу про значення речей. От я сиджу тут і знаю — я живу.

Оце, власне кажучи, і все. Годинна розмова, вірші, ці слова, — а тоді старий тремтливою рукою написав свою адресу на клаптику паперу. Доти жоден з них не згадував про те, що Монтег пожежник.

— Це для вашої картотеки, — сказав Фабер. — Про всяк випадок, — може, ви розсердитесь на мене.

— Не розсерджуся, — відповів Монтег.

У передпокої пронизливо сміялася Мілдред.

Монтег рушив до спальні, відчинив стінну шафу й почав перебирати картки в ящику з написом: «Майбутні розслідування (?)». Серед них була картка Фабера. Монтег тоді не виказав його, але й не знищив адреси.

Він набрав номер телефону. На другому кінці дроту сигнал кілька разів повторив ім'я Фабера, перш ніж почувся кволий голос професора.

Монтег назвався. Запала довга мовчанка, а тоді:

— Слухаю, пане Монтег.

— Професоре, маю до вас досить незвичайне прохання. Скільки примірників Біблії залишилося в нашій країні?

— Не відаю, про що йдеться!

— Я хочу знати, чи залишився в нас хоч один примірник Біблії?

— Це пастка! Я не можу з усякими розмовляти по телефону.

— А скільки залишилося книжок Шекспіра чи Платона?

— Жодної! Ви знаєте це не гірше за мене. Жодної! Фабер кинув слухавку.

Монтег теж поклав свою. Жодної книжки! Звичайно, він це знав зі списків, що висіли на пожежній станції. Але йому хотілося почути підтвердження від самого Фабера.

У передпокої його зустріла Мілдред. Вона була збуджена, обличчя розпашіле.

— Знаєш, у нас сьогодні в гостях дами! Монтег показав їй книжку.

— Оце Старий і Новий завіт і...

— Не починай все знову!

— Може, це останній примірник у нашій частині світу.

— Ти повинен сьогодні ж повернути її! Адже брандмейстер Бітті знає про цю книжку?

— Навряд чи він знає, яку саме книжку я взяв. Можна віддати іншу, але котру?

Джефферсона [1]? Чи Торо [2]? Яка з них цінніша? Коли ж Бітті знає, яку саме книжку я вкрав, а я підміню її, то він здогадається, що в нас тут ціла Бібліотека!

У Мілдред почали тремтіти губи.

— Ну що ти робиш? Ти нас занапастиш! Що для тебе важливіше, я чи ця Біблія?

Вона знову пронизливо закричала, схожа на воскову ляльку, що розтавала від власного тепла.

Монтегові почувся голос Бітті:

«Сідайте, Монтег. Дивіться. Обережно, ніби пелюстку квітки, беремо першу сторінку й підпалюємо. Потім другу. Вони стають ніби чорні метелики. Гарно, еге ж? Підпалюємо третю від другої, ланцюжком, розділ за розділом, усі дурниці, виражені словами, всі брехливі обіцянки, всі зношені ідеї й застарілу філософію».

Отак сидів Бітті, чоло якого зрошував піт, а підлога була всяяна роями чорних метеликів, що загинули у вогняному смерчі.

Мілдред перестала кричати так само раптово, як і почала. Монтег не звертав на неї уваги.

— Залишається тільки одне, — мовив він. — До вечора, коли треба буде віддавати книжку Бітті, зробити копію.

— Ти будеш удома, коли почнеться програма Білого клоуна? — крикнула Мілдред йому навздогін.

Не обертаючись, Монтег зупинився в дверях.

— Міллі! Тиша.

— Ну що?

— Міллі, Білий клоун тебе любить?

Відповіді не було.

— Міллі... — Він облизнув губи. — Твої «родичі» люблять тебе? Люблять тебе віддано, всім серцем і душею, га, Міллі?

Він відчував, що вона, розгублено кліпаючи, дивиться йому в потилицю.

— Чого ти запитуєш про такі дурниці?

Йому хотілося плакати, та губи були міцно стиснені, а на очах не було сліз.

— Якщо побачиш за дверима собаку, дай йому штурхана за мене, — сказала Мілдред.

Він, вагаючись, постояв перед дверима, а тоді прочинив їх і вийшов.

Дощ ущух, сонце хилилося до вечірнього пругу на безхмарному небі. Ні біля будинку, ні на лужку, ні на вулиці нікого не було. Монтег полегшено зітхнув і грюкнув дверима.

Монтег їхав у метро.

«Я весь наче застиг, — думав він. — Коли це почалося? Коли застигло моє обличчя, моє тіло? Чи не тієї ночі, коли я зачепився ногою за пляшечку від таблеток, ніби за замасковану міну?

Це минеться. Не зразу, звичайно, потрібен певний часі Але я зроблю все, щоб це минуло, і Фабер допоможе мені. Хто-небудь поверне мені моє колишнє обличчя і колишні руки, вони стануть такими самими, якими були. А зараз навіть усмішка, моя обпалена вогнем усмішка покинула мене. Без неї я наче сам не сам».

Повз нього мчали кремові плитки і густа чорнота тунелю, цифри і знову чорнота, все мчало повз, все складалося в якийсь незрозумілий підсумок.

Колись, у далекому дитинстві, одного спекотного літнього дня він сидів під блакитним небом серед жовтих дюн на морському узбережжі й намагався наповнити піском сито, бо

двоюрідний брат підступно обманув його, сказавши: «Наповниш сито піском — матимеш десять центів». Але що швидше він накидав пісок у сито, то швидше, із сухим гарячим шелестінням пісок висипався крізь сито! Руки німіли, пісок обпікав їх, а сито все було порожнє. Монтег мовчки сидів на березі того липневого дня, і сльози котилися по його щоках.

Тепер, коли пневматичний поїзд мчав його, погойдуючи, порожніми підземними коридорами міста, він пригадав жорстоку логіку сита і, опустивши очі, побачив, що в нього в руках розкрита Біблія. У вагоні було повно людей, а він тримав Біблію, — і раптом у нього сяйнула безглузда думка: якщо читати швидко і все поспіль, може, в ситі затримається хоч трохи піску. Монтег почав читати, але слова висипалися в дірки, і він подумав, що за кілька годин він зустрінеться з Бітті й треба буде віддати йому книжку, отже, не можна пропускати жодного речення, слід запам'ятати кожен рядок. «Я мушу це зробити!» Він стиснув книгу. Радіорупори ревли, мов сурми:

— Зубна паста «Д є н є м»!

«Замовкніть, — подумав Монтег. — Погляньте на польові лілеї, як зростають вони, — не трудяться, ані прядуть...»

— Зубна паста «Д є н є м»! «Не трудяться...»

— Зубна паста...

«Погляньте на польові лілеї, як зростають вони... Замовкніть, замовкніть нарешті!..»

— «Д є н є м»!

Він знову розгорнув книжку, гарячково перегорнув кілька сторінок, обмацуючи їх, мов сліпий, не кліпаючи, вдивлявся в кожний рядок, у кожен літеру.

— «Д є н є м». По літерах: д-е-н... : «Не трудяться, ані прядуть...»

Сухий шерех гарячого піску, що сиплеться крізь сито...

— «Д є н є м» оздоровлює!.. «Погляньте на польові лілеї, лілеї, лілеї...»

— Зубний еліксир «Д є н є м»!

— Замовкніть, замовкніть, замовкніть!.. — це благання, цей крик з такою силою вихопився з грудей Монтега, що він сам незчувся, як скочив на рівні, а ошелешені пасажери галасливого вагона злякано сахнулися від чоловіка з божевільним виразом почервонілого обличчя, який щось белькотів смаглими вустами, стискаючи в руках книжку, — люди, які ще мить тому спокійно притупували ногами в такт вигукам «Зубна паста «Д є н є м», зубний еліксир «Д є н є м», зубна паста, паста...» — раз, два, три, раз, два, три, раз, два, раз; усі, хто щойно машинально бурмотів «зубна паста, зубна паста, зубна паста...». І наче щоб помститися на Монтегові, радіо вивергнуло на нього тонни

музики — брязкіт і дзвін бляхи, міді, срібла, бронзи... Люди, оглушені тим скреготом, заціпеніли; вони не тікали, бо нікуди було тікати: величезний пневматичний поїзд мчав тунелем глибоко під землею.

— Польові лілеї... — «Д є н є м»!

— Я кажу, лілеї!

Люди зачудовано дивилися на нього.

— Покличте кондуктора...

— Він збожеволів!

— Станція «Нолл В'ю»!

Засичавши, поїзд зупинився.

— «Нолл В'ю»! — голосно.

— «Д є н є м»... — пошепки. Губи Монтега ледь ворухнулися: «Лілеї...». Двері вагона із свистом розсунулися. Монтег стояв.

Зітхнувши, двері почали зачинятися. І лише тоді Монтег кинувся із безгучним криком вперед, розштовхуючи пасажирів, і вискочив на платформу крізь вузьку шпарину. Він біг між білими кахлями тунелю, не зважаючи на ескалатори, бо хотів відчути, що його ноги рухаються, руки розгойдуються в такт бігу, легені роздуваються і стискаються, а повітря обпікає горло. Навздогін линуло ревіння: «Д є н є м», «Д є н є м», «Д є н є м»! Поїзд засичав, наче змія, і згинув у чорній проїмці тунелю.

— Хто там?

— Це я, Монтег.

— Що ви хочете?.

— Впустіть мене.

— Я нічого не зробив!

— Та я сам, не бійтеся!

— Присягніться!

— Присягаюсь!

Двері повільно відчинилися. Визирнув Фабер — у денному світлі він здавався дуже старим, кволим і переляканим. Вигляд у старого такий, ніби він багато років не виходив надвір. Його обличчя і білі стіни кімнати були одного кольору. Білішими здавалися й уста, і щоки, і сиве волосся, і бляклі, блідо-голубі очі. Раптом його погляд упав на книжку під пахвою Монтега — і старий ураз перемінився, тепер він уже не був ані таким старезним, ані кволим. Його страх поступово минав.

— Пробачте, доводиться бути обережним. — Він не зводив очей з книжки. — Отже, це правда.

Монтег увійшов. Фабер зачинив двері.

— Сідайте. — Він задкував, не відриваючи погляду від книжки, наче боявся, що вона щезне, коли він хоч на мить відведе від неї очі. Позаду нього, крізь відчинені двері спальні, виднів стіл, захащений якимись деталями і сталевими інструментами. Монтег побачив усе це лише мигцем, бо Фабер, завваживши, куди він дивиться, швидко обернувся, зачинив двері й так стояв, стискаючи тремтливою рукою ручку дверей. Потім перевів нерішучий погляд на Монтега, який уже сидів, тримаючи книжку на колінах.

— Ця книжка... Де ви її...

— Я її вкрав.

Фабер уперше подивився Монтегові в очі.

— Ви смілива людина.

— Ні, — відповів той. — Моя дружина вмирає. Дівчина, яка була моїм другом, уже померла. Жінку, яка могла б стати мені другом, спалили живцем лише добу тому. Ви єдиний, хто може допомогти мені. Я хочу бачити... Бачити!

Руки Фабера, які лежали на колінах, нетерпляче здригнулися.

— Можна мені...

— Так-так, пробачте, — Монтег простягнув йому книжку.

— Стільки часу минуло... Я не релігійна людина, але стільки часу минуло відтоді, як... — Фабер перегортав сторінки, зупиняючись то тут, то там. — Така сама, точнісінько така, якою я її пам'ятаю. Боже, як її знівечили в наших «телевізорних вітальнях»! Христос став одним із «родичів». Я часто думаю, чи впізнав би Господь Бог свого сина, — ми ж бо його так вдягли, чи то пак, роздягли. Тепер він — м'ятний льодяник, та й годі. Він точить сироп і сахарин, коли не зайнятий замаскованою рекламою якогось товару, без котрого, мовляв, не обійтися жодному вірянинові. — Фабер понюхав книжку. — А знаєте, книжки пахнуть мускатним горіхом чи ще якимись прянощами, завезеними з далеких країв. У дитинстві я любив їх нюхати. Боже мій, скільки було гарних книжок, аж поки ми дозволили знищити їх! — Він погортав сторінки. — Пане Монтег, перед вами боягуз. Я бачив, що робиться, знав, що буде, але нічого не робив. Я був один з невинних, один із тих, хто міг би встати й заговорити, коли вже ніхто не хотів дослухатися до голосу «винних», але я мовчав і, таким чином, сам став спільником. І коли, нарешті, надумали палити книжки, використовуючи для цього пожежників, я трохи поремствував —

і впокорився, бо ніхто не підтримав мене. А тепер надто пізно. — Фабер закрив Біблію. — Тепер скажіть мені, чого ви прийшли?

— Ніхто не хоче вислухати мене. Я не можу розмовляти зі стінами — вони кричать на мене. Я не можу розмовляти з дружиною — вона дослухається лише до стін. Мені хочеться, щоб хто-небудь вислухав мене. І коли я говоритиму довго, то, може, скажу щось розумне. А ще я хочу навчитися розуміти те, що читаю.

Фабер пильно дивився на худе, із синизною на голених щоках і підборідді, обличчя Монтега.

— Що вас так збунтувало? Що вибило смолоскип з ваших рук?

— Не знаю. У вас є все, щоб вважати себе щасливим, але ми нещасні. Чогось бракує. Я шукав повсюди. Я цілком певний лише одного: колись були книжки, тепер їх немає, я сам спалював їх упродовж десяти чи дванадцяти років. І я подумав — може, книжки мені допоможуть.

— Ви безнадійний романтик, — сказав Фабер. — Це було б смішно, якби не було так серйозно. Вам потрібні не самі книжки, а те, що колись було в них. Це могло б бути і в теперішніх програмах наших «віталень». Таку саму увагу до подробиць, таку саму обізнаність і свідомість могли б виховувати й наші радіо та телевізійні передачі, але вони цього не роблять. Ні, ні, дарма шукати все це лише в книжках! Шукайте це всюди, де тільки можна, — у давніх грамофонних записах, у давніх фільмах, у давніх друзях; шукайте в природі і в самому собі. Книжки — лише одне із вмістилищ, де ми зберігаємо те, що боїмося забути. В них немає ніяких чарів. Чари в тому, що вони говорять, у тому, як вони зшивають клапти Всесвіту в єдине ціле. Звичайно, ви не могли цього знати. Ви, певне, й зараз не дуже розумієте, про що я веду мову. Але ви підсвідомо пішли правильним шляхом, а це найголовніше. Нам бракує трьох речей. Перша. Чи ви знаєте, чому важливі такі книжки, як оця? Тому, що в них є якість. А що таке якість? Для мене це тканина книжки.

У цієї книжки є пори, вона дихає. Вона має обличчя. Її можна вивчати під мікроскопом. Крізь скло ви побачите життя, яке тече перед вами у всій своїй невичерпній розмаїтості. Що більше пор, то правдивіше зображено різнобічні сторони життя на квадратний дюйм паперу, то «художніша» книжка. Принаймні я визначаю саме так якість книжки. Подавати подробиці. Нові, свіжі подробиці. Справжні письменники тісно пов'язані з життям. Пересічні лише ковзають по ньому. Погані — гвалтують його і залишають на поживу мухам. Отже, тепер вам ясно, — вів далі Фабер, — чому книжки викликають таку ненависть, чого їх так бояться? Вони показують пори на обличчі життя. Тим, хто прагне

спокою, хотілося б бачити лише воскові лица, без пор, безволосі й невиразні. Ми живемо за таких часів, коли квіти намагаються жититися теж квітами, замість пити дощову вологу й соки родючого ґрунту. Та навіть феєрверк своєю красою завдячує хімії землі! А ми собі вважаємо, ніби можемо жити й зростати, жититися квітами й феєрверками, не завершуючи природного циклу, що повертає нас до дійсності. Чи знаєте ви міф про Геракла й Антея? Антей був велетнем, який мав нездоланну силу, поки міцно стояв на землі. Але коли Геракл відірвав його від землі і підняв у повітря, Антей загинув. Це стосується і нас, жителів цього міста, цього часу, — або ж я зовсім божевільний. Отже, перша річ, якої нам бракує, це якість, тканина інформації.

— А друга?

— Дозвілля.

— Але в нас досить дозвілля!

— Так, дозвілля нам вистачає. Однак чи є в нас час думати? На що ви марнуєте свій вільний час? Або мчите в автомобілі зі швидкістю ста миль на годину, не маючи змоги думати ні про що, крім небезпеки, яка чигає на вас, або граєте в бездумні ігри, або сидите в кімнаті з чотиристінним телевізором, з яким не посперечаєшся. А чому? Тому що телевізійні зображення — «реальність». Ось вони перед вами, вони об'ємні. Вони кажуть вам, що ви повинні думати, і втовкмачують вам це в голову. Отож вам і починає здаватися, ніби це правильно. Ви починаєте вірити, що це правильно. Вас так настирливо підштовхують до певних висновків, що ваш розум не встигає обуритись: «Які дурниці!»

— Тільки «родичі» — живі люди.

— Даруйте, що ви сказали?

— Моя дружина твердить, що книжки не така реальність, як вони.

— І слава богу. Ви можете закрити книжку і сказати їй: «Почекай!» Ви її володар. Але хто вас вирве з пазурів, що хапають вас, коли ви вмикаєте телевізорну вітальню? Вона ліпить з вас що завгодно. Це «середовище» теж реальне, як і довколишній світ. Воно перетворюється в істину, воно і є істина. Книжку можна перемогти силою розуму. Але попри всі мої знання і скептицизм, я ніколи не наслідуював змагатися із симфонічним оркестром зі ста інструментів, який реве з кольорових об'ємних екранів наших страхітливих віталень. Бачите, моя вітальня — це чотири звичайні тиньковані стіни. А цим, — Фабер показав два маленькі гумові корки, — я затикаю вуха, коли їду в метро.

— Зубна паста «Денем»... «Вони не трудяться, не прядуть...» — сказав Монтег, заплющивши очі. — А що далі? Чи допоможуть нам книжки?

— Тільки за умови, що буде третя необхідна для вас річ. Перша, як я вже згадував, — це якість наших знань. Друга — дозвілля, щоб засвоїти ці знання. А третя — право діяти на основі того, про що ми дізнались із взаємодії двох перших. Але я не певен, чи один старезний чоловік та один розчарований пожежник зможуть зробити щось путнє, коли справа зайшла надто далеко...

— Я можу діставати книжки.

— Дуже ризиковано.

— Вмирущий має свої переваги: коли нема чого втрачати, не боїшся ризику.

— Знаєте, — засміявся Фабер, — ви сказали вельми цікаву річ, нізвідки її не вичитавши!

— А хіба в книжках пишуть про таке? Мені це просто спало на думку.

— Тим краще. Значить, ви це не придумували навмисне ні для мене, ні для когось іншого, чи хоч і для самого себе.

Монтег нахилився до Фабера.

— Сьогодні я подумав: якщо книжки справді такі цінні, чи не можна дістати друкарський верстат і надрукувати кілька примірників? Ми б...

— Ми?

— Так, я й ви.

— Е, ні! — Фабер випростався.

— Та ви хоч послухайте, що я надумав...

— Коли ви наполягатимете, я попрошу вас піти геть,

— Хіба вам це не цікаво?

— Ні, розмови, за які мене можуть спалити, мені не цікаві. Єдина пропозиція, котру, я, може, й вислухаю, це як спалити саму систему пожежників. От якби ви запропонували надрукувати кілька книжок і сховати їх у помешканнях пожежників, аби посіяти зерна сумніву серед самих паліїв, я сказав би вам: браво!

— Підкинути книжки, дати сигнал тривоги і дивитися, як горять будинки пожежників? Ви цього хочете?

Фабер звів брови й подивився на Монтега, наче вперше його побачив.

— Я пожартував.

— Ви вважаєте, що це діловий план? Якщо ви ручаетесь, можна було б спробувати.

— Ніхто нічого не може гарантувати! Адже колись у нас було скільки хочеш книжок, а ми шукали найвищий бескид, аби зіскочити з нього. Тут безперечно тільки одне: нам справді треба дихати на повні груди. Нам справді потрібні знання. І, може, десь років

через тисячу ми навчимося вибирати для стрибків нижчі бескиди. Книжки існують для того, щоб нагадувати нам, які ми дурні і вперті віслюки. Вони наче преторіанська охорона Цезаря, яка нашіптувала йому під час тріумфальних процесій: «Пам'ятай, Цезарю, що й ти смертний!» Більшість із нас не може всюди встигнути, з усіма побалакати, відвідати всі міста світу, нам бракує часу, грошей і відповідної кількості друзів. Все, що ви шукаєте, Монтег, існує, але звичайна людина може побачити на власні очі хіба що один відсоток, а решту дев'яносто дев'ять спізнає завдяки книжкам. Не вимагайте гарантій. І не чекайте порятунку від чогось одного — від людини, машини чи Бібліотеки. Створюйте самотужки засоби порятунку, — і якщо втопитеся, то принаймні знатимете, що пливли до берега.

Фабер підвівся й почав ходити по кімнаті.

— Ну? — запитав Монтег.

— Ви це серйозно — про пожежників?

— Цілком.

— Підступний план, нічого не скажеш. — Фабер схвильовано глянув на двері спальні. — Бачити, як по всій країні палають будинки пожежників, гинуть ці розсадники зради! Саламандра пожирає свій власний хвіст! Це ж чудово!

— Я маю адреси всіх пожежників. Якщо ми створимо своєрідну підпільну...

— Людям не можна довіряти — ось що найжахливіше. Ви і я, хто ще?

— Хіба не залишилося таких професорів, як ото ви, колишніх письменників, істориків, мовознавців?

— Повмирили або дуже старі.

— Чим старіші, тим краще — менше привертають увагу. Адже ви багатьох знаєте.

— Авжеж. Є багато акторів, які вже хтозна-скільки років не грали в п'єсах Піранделло, Шоу, Шекспіра, бо ці п'єси надто правдиво зображують життя. Можна було б використати їхній гнів. І благородне обурення істориків, які не написали жодного рядка за сорок останніх років. Правда, ми могли б створити школу наново і навчити людей мислити й читати.

— Так!

— Але все це краплина в морі. Вся наша культура мертва. Самий її кістяк слід перетворити — відлити в нову форму. Але це не так просто! Річ не в тому, щоб знову взяти в руки книжку, яку ти відклав півстоліття тому. Згадайте, що пожежники потрібні досить рідко. Люди самі перестали читати, з власної волі. Час від часу ви, пожежники, влаштовуєте для нас циркові вистави — підпалюєте будинки — і юрми людей збираються подивитися на вогонь, але все це лише інтермедія, вставний номер, і навряд чи на цьому

все тримається. Охочих бунтувати за наших часів обмаль. А з тих небагатьох, що є, більшість легко залякати. Чи можете ви танцювати швидше за Білого клоуна, кричати голосніше за самого пана Трюкача і всіх «родичів»? Якщо так, то, певне, доможетеся свого. А взагалі, Монтег, ви таки дурень. Адже люди справді розважаються.

— І накладають на себе руки? І вбивають одне одного?

Поки вони розмовляли, над будинком мчали бомбардувальники, тримаючи курс на схід, і лише тепер співрозмовники помітили це й замовкли, прислухаючись до могутнього ревища реактивних двигунів, відчуючи, як від нього все стрясється у них всередині.

— Потерпіть, Монтег. Ось буде війна — і всі наші «родичі» самі замовкнуть. Наша цивілізація мчить до загибелі. Відступіть, щоб вас не зачепило колесом.

— Але хтось мусить бути наготові, аби відбудувати все після вибуху?

— Хто? Ті, хто може цитувати Мільтона? Хто може сказати, що він пам'ятає Софокла? Нагадувати тим, хто врятувався, що людина має й добрі риси? Та вони лише назбирають каменюк і заходяться жбурляти ними одне в одного! Йдіть додому, Монтег. Лягайте спати. Навіщо марнувати свої останні години на те, щоб кружляти по клітці й переконувати себе, що ти не білка в колесі?

— Отже, вам уже все байдуже?

— Ні, не байдуже, — я аж хворію через це.

— І ви не допоможете мені?

— На добраніч, на добраніч.

Руки Монтега потяглися до Біблії. Він сам здивувався, що зробили його руки, а вони, мов дві живі істоти, перейняті одним поривом, раптом почали виривати сторінки.

Відірвали титульну сторінку, перший аркуш, другий...

— Божевільний! Що ви робите? — Фабер підскочив, наче його вдарили. Він кинувся до Монтега, але той відштовхнув його. Руки Монтега й далі рвали книжку. Ще шість аркушів упали на підлогу. Монтег підняв їх і зім'яв перед очима Фабера.

— Не треба, благаю, не треба! — закричав старий.

— А хто мені заборонить? Я пожежник. Я можу спалити вас.

Старий стояв, пильно дивлячись на нього.

— Ви цього не зробите!

— Можу!

— Книжка... Не рвіть її! — Фабер впав у крісло, обличчя його пополотніло, руки тремтіли. — Я втомився, не мучте мене. Чого ви домагаєтеся?

— Я хочу, щоб ви навчили мене.

— Гаразд. Гаразд.

Монтег поклав книжку. Його руки почали розгладжувати зіжмакані сторінки. Старий втомлено стежив за ними, а тоді струснув головою, ніби прокидаючись.

— Монтег, у вас є гроші?

— Трохи є. Чотириста чи п'ятсот доларів. А що?

— Принесіть. Я знаю одного чоловіка — він п'ятдесят років тому друкував газету нашого коледжу. Це було того самого року, коли я, прийшовши на початку нового семестру в аудиторію, виявив, що на курс лекцій з історії драми, від Есхіла до О'Нейла, записався лише один студент. Розумієте? Враження було таке, ніби прекрасна крижана статуя розтає в тебе на очах під палючим сонячним промінням. Я пам'ятаю, як помидали газети, наче велетенські метелики у вогні. І ніхто не пробував їх воскресити. І ніхто не жалкував за ними. А уряд, побачивши, наскільки спокійніше буде, коли люди читатимуть лише про пристрасні поцілунки й жорстокі бійки, завершив справу, покликавши вас, повелителів вогню. Отже, Монтег, є безробітний друкар. Ми можемо надрукувати кілька книжок і чекати, коли почнеться війна, яка зруйнує заведений порядок і дасть нам потрібний поштовх. Кілька бомб — і всі «родичі» на стінах віталень, уся ця блазенська зграя замовкне назавжди! І тоді, у цій тиші, може, почують наш шепіт.

Вони обоє дивилися на книжку, що лежала на столі.

— Я намагався запам'ятати, — сказав Монтег. — Але, хай йому грець, усе миттю вилетіло з голови! Боже, як мені хотілося б поговорити з брандмейстером Бітті! Він багато читав, у нього на все готові відповіді, принаймні так мені здається. Голос у нього, як масло. Я лише боюся, що він розрадить мене, і я знову стану таким, як був. Адже лишень тиждень тому, поливаючи книжки гасом зі шланга, я думав: «Оце весело!»

Старий кивнув.

— Той, хто не створює, мусить руйнувати. Стара як світ істина. Психологія неповнолітніх правопорушників.

— Так от, виходить, хто я такий!

— Це криється в кожному з нас.

Монтег рушив до дверей.

— Можете ви мені хоч якось допомогти? Ввечері у мене розмова з брандмейстером Бітті, мені потрібна підтримка. Боюся, що я захлинувся у зливі його красномовства.

Старий не відповів і знову тривожно глянув на двері спальні. Монтег перехопив його погляд.

— Ну то що?

Фабер глибоко зітхнув, затамував подих, заплющив очі, міцно стиснув губи, потім ще раз зітхнув і нарешті видихнув:

— Монтег...

Він повернувся до Монтега і промовив:

— Ходімо. Я мало не дозволив вам піти з моєї домівки. Старий боягузливий дурень, ось хто я такий!

Фабер відчинив двері до спальні і пропустив Монтега в невелику кімнату, де стояв стіл, на якому лежали інструменти, мотки тонкого, наче павутина, дроту, крихітні пружинки, катушки, кристалики.

— Що це? — запитав Монтег.

— Доказ моєї ганебної боягузливості. Я стільки років пробув отут, у цих стінах, сам на сам зі своїми думками! Єдиною втіхою було поратися коло електронних приладів і радіоприймачів. Відтак моя боягузливість і водночас бунтівничий дух, що заховався десь під нею, спонукали мене створити ось це.

Він узяв невеликий зеленавий металевий предмет, що нагадував кулю малого калібру.

— Звідки я взяв гроші на це? Звісно, грав на біржі, бо ж це останній порятунок для небезпечних безробітних інтелігентів. Отож я грав на біржі, працював над цим винаходом і чекав. Півжиття просидів, тремтів од страху і чекав, поки хто-небудь заговорить зі мною. Сам я не наважувався звернутися ні до кого. Того дня, коли ми з вами сиділи в парку, я знав, що ви колись завітаєте до мене, а от з вогнем чи з дружбою — важко було сказати. Оцей маленький апарат був готовий уже кілька місяців тому. А сьогодні, однак, я мало не дозволив вам піти — ось який я боягуз.

— Схоже на радіоприймач «черепашку».

— Але прилад не тільки приймає! Він слухає! Якщо ви вкладете його в вухо, Монтег, я можу спокійно сидіти вдома, гріючи свої старі кістки, і водночас слухати й вивчати світ пожежників, вишукувати його дошкульні місця, не наражаючись на небезпеку. Я — наче бджолина матка, що сидить у своєму вулику. А ви робоча бджола, моє чутке вухо. Я міг би мати вуха в усіх кутках міста, серед різних людей, слухати все й аналізувати. Бджоли можуть загинути, а я сидітиму у безпеці, переживаючи свій страх з максимумом комфорту й мінімумом ризику. Тепер ви бачите, як я мало ризикую, якої зневаги я заслуговую!

Монтег вклав зелену кульку в вухо. Старий теж вклав собі в вухо такий самий прилад і поворушив губами:

— Монтег!

Голос лунав десь у глибині Монтегового мозку.

— Я чую вас! Старий засміявся.

— Я вас теж добре чую! — Фабер говорив пошепки, але голос його чітко лунав у Монтега в голові.

— Коли настане час, ідіть на пожежну станцію. Я буду з вами. Послухаємо вашого брандмейстера Бітті разом. Може, він один із нас. Я підкажу вам, що говорити. Ми слізно його розіграємо. Скажіть, ви зневажаєте мене за цю електронну боягузливість? Я вас виганяю на вулицю, в ніч, а сам залишаюся за лінією фронту; мої вуха слухатимуть вас, а за це можуть стягти голову вам.

— Кожен робить, що може, — відповів Монтег. Він уклав Біблію в руки старого. — Ось, беріть. Я спробую віддати якусь іншу книжку замість цієї. А завтра...

— Так, завтра я зустрінуся з безробітним друкарем. Хоч це зроблю для діла...

— На добраніч, професоре.

— Навряд чи ця ніч буде доброю. Але я весь час буду з вами, дзижчатиму вам у вухо, наче комар, коли знадоблюсь. І все-таки доброї вам ночі, Монтег, хай вам щастить.

Двері відчинилися і зачинилися. Монтег знов опинився на темній вулиці, знов сам на сам зі світом.

Тієї ночі навіть небо ніби готувалося до війни. По ньому мчали хмари, а між ними, наче ворожі дозорці, плавали міріади зірок; небо, здавалося, ось-ось упаде на місто й перетворить його на хмару білого пороху; в червоній заграві сховався місяць.

Ось якою була та ніч.

Монтег ішов од станції метро; в кишені лежали гроші (він уже відвідав банк, який працював цілодобово — його обслуговували роботи); він ішов і слухав «черепашку», що гомоніла у вусі: «Мобілізовано мільйон чоловіків. Якщо почнеться війна, швидка перемога гарантована...» Раптом наринувла музика і заглушила голос диктора.

«Мобілізовано десять мільйонів, — шепотів голос Фабера в другому вусі, — але кажуть, що один. Так спокійніше».

— Фабер! «Так».

— Я не думаю. Я просто виконую, що мені наказано, як це робив завжди. Ви сказали дістати гроші — і я дістав. Але сам я не подумав про це. Коли ж я почну діяти самостійно?

«Ви вже почали, коли це сказали. Але попервах вам доведеться покладатися на мене».

— На тих я теж покладався.

«Так, і бачите, до чого це призвело. Якийсь час ви блукатимете навмання. Але ось вам моя рука».

— Я не хочу переходити на чийсь бік, аби робити тільки те, що мені скажуть. Навіщо тоді переходити?

«Ви вже порозумнішали, Монтег».

Монтег відчув під ногами знайомий тротуар — ноги самі собою несли його додому.

«Хочете, я вам почитаю? Спробую читати так, щоб ви все запам'ятали. Я сплю лише п'ять годин на добу. Вільного часу досить. Коли хочете, я читатиму вам щовечора, на сон. Кажуть, мозок сплячої людини все запам'ятовує, якщо тихенько нашіптувати на вухо».

— Так, хочу.

«Тоді слухайте». — Далеко, на іншому кінці нічного міста, зашурхотіли сторінки. — «Книга Нова».

Зійшов місяць. Монтег ішов, безгучно ворущачи губами.

О дев'ятій годині, коли він вечеряв, гучномовець біля вхідних дверей сповістив, що прийшли гості, і Мілдред кинулася в передпокій так квапливо, наче людина, що втікає від виверження вулкану.

Ввійшли місіс Фелпс і місіс Бауелс; тримаючи в руках пляшки мартіні, вони щезли у вітальні, наче у вогняному кратері. Монтег перестав їсти. Ці жінки були схожі на страховинні скляні люстри, які дзвенять тисячами підвісок. Навіть крізь стіни сяяли безглузді посмішки дам і долинали їхні верескливі голоси.

Ще жуючи, Монтег зупинився в дверях вітальні:

— У вас чудовий вигляд!

— Чудовий!!

— У тебе прекрасний вигляд, Міллі!

— Прекрасний!

— У всіх вигляд прегарний!

— Прегарний!

Монтег дивився на них.

«Спокійно, Монтег», — шепотів йому у вухо Фабер.

— Шкода, що я тут затримався, — майже нечутно сказав Монтег. — Слід було б їхати до вас із грішми.

«Ще є час завтра. Обережніше, Монтег!»

— Чудове ревю, чи не так?

— Чудове!

На одній телевізорній стіні якась жінка, усміхаючись, пила апельсиновий сік. «Як це їй вдається?» — подумав Монтег, відчуваючи до неї ненависть. На інших стінах видно було

в рентгенівських променях, як освіжний напій рухається по стравоходу тієї жінки до шлунка, що аж тремтів од захвату. Раптом вітальня ринула до хмар на ракеті; потім пірнула в каламутні зеленаві води моря, де сині риби поїдали червоних і жовтих риб. А за хвилину троє білих мультиплікаційних клоунів уже відрубували один одному руки й ноги під вибухи сміху, що безперестанно напливали й відпливали. Через дві хвилини вітальня перенеслася за місто, де по треку з шаленою швидкістю ганяли автомобілі, зіштовхувались і збивали один одного. Монтег бачив, як у повітря злетіли кілька людських тіл.

— Міллі, ти бачила?

— Бачила, бачила!

Монтег просунув руку в стіну й натис на центральний вимикач. Зображення на стінах згасли, ніби з величезного скляного акваріума, у якому борсалися пошалілі риби, хтось випустив воду.

Всі три жінки повернулися до Монтега з неприхованим роздратуванням і неприязню.

— Як ви думаєте, коли почнеться війна? — запитав він. — Я бачу, ви сьогодні без чоловіків.

— О, вони то приходять, то йдуть, спокою собі не мають. Піта вчора призвали. Повернеться наступного тижня. Так йому сказали. Коротка війна. Сказали, через дві доби всі повернуться до своїх домівок. Так сказали в армії. Коротка війна. Піта призвали вчора і сказали, що через тиждень він буде вдома. Коротка...

Три жінки неспокійно совалися на стільцях, нервово поглядаючи на порожні брудно-сірі стіни.

— А я й не турбуюся, — сказала місіс Фелпс. — Хай собі Піт турбується, — хихикнула вона. — Хай Піт турбується. Тільки не я. Я не турбуюсь.

— Так, — сказала Міллі. — Хай собі Піт турбується.

— Вбивають завжди чужих чоловіків. Так кажуть.

— Еге ж, я теж чула таке. Не знаю жодного чоловіка, що загинув би на війні.

Стрибають з високих будинків — це буває, як ото зробив Глоріїн чоловік минулого тижня. Але щоб загинути на війні? Такого не буває.

— Атож, не буває, — погодилася місіс Фелпс. — Принаймні ми з Пітом завжди казали: ніяких сліз, нічого такого. Піт — мій третій чоловік, а я в нього третя дружина, і ми обоє незалежні. Треба бути незалежними, так ми завжди вважали. Піт сказав, якщо його вб'ють, то щоб я не плакала, а знову вийшла заміж і не думала про нього.

— Це, до речі, нагадує мені п'ятихвилинний роман Клари Доун, який вчора показували на стінах, бачили? Ну як же, це про ту жінку, що...

Монтег нічого не сказав, лише стояв, роздивляючись обличчя жінок, як колись, ще в дитинстві, розглядав лики святих у якійсь церкві чужого віросповідання, куди він випадково забрів. Емальовані зображення тих істот нічого йому не говорили, хоч він і довго простояв у церкві, промовляючи до них, намагаючись зрозуміти, що це за релігія, перейнятися нею, вдихаючи запахи ладану, якогось особливого пилу, щоб зворушитися, збагнути значення тих чоловіків і жінок з порцеляновими очима і червоними, наче рубін, вустами. Але дарма! Так, ніби він зайшов у крамницю, де продавали за іншу валюту, і він нічого не міг купити за свої гроші; він залишився незворушним, навіть коли помацав святих — просто дерево, гіпс, глина. Отак і тепер він почувався у своїй власній вітальні, дивлячись на жінок, що неспокійно совалися в кріслах, курили сигарети, випускаючи хмари диму, поправляли своє фарбоване в сонячний колір волосся і вивчали свої яскраві, як вогонь, нігті, що ніби загорілися від його погляду. Їхні обличчя були тужливі — тиша пригнічувала жінок. Коли Монтег, нарешті, проковтнув недоїдений шматок, жінки нахилилися вперед, дослухаючись до його гарячкового подиху. Три порожні стіни вітальні тепер були схожі на бліді чола велетнів, які спали без сновидінь. Монтегові здавалося, що, коли торкнутися пальцями тих лобів, на пучках залишиться солоний піт. І чим далі, тим рясніше виступав той піт, напруженішою ставала тиша, нервовішим дріж, що стрясав повітря й тіла жінок, які згоряли від нетерплячки. Здавалося, ще хвилина — і вони, засичавши, вибухнуть. Монтег облизнув губи.

— Поговорімо.

Жінки, здригнувшись, вступили в нього.

— Як ваші діточки, пані Фелпс? — запитав Монтег.

— Ви ж знаєте, що в мене немає дітей! Та й хто, буди при своєму розумі, захоче мати дітей? — вигукнула місіс Фелпс, не можучи збагнути, чому цей чоловік так її дратує.

— Ні, я з вами не згодна, — втрутилася місіс Бауелс. — У мене двоє дітей. Звісно, мені обидва рази робили кесарів розтин. Хіба варто терпіти пологові муки через якусь там дитину? Однак люди мусять розмножуватися. Крім того, діти іноді бувають схожі на батьків, а це дуже кумедно. Отож два кесареві розтини — і ніяких проблем. Так, сер. Мій лікар казав — кесарів розтин можна не робити, у вас нормальна будова, але я наполягла.

— І все-таки діти — страшенна морока. Як ви тільки наважилися? — мовила місіс Фелпс.

— Дев'ять днів із десяти діти в школі. Зі мною вони лише тричі на місяць, коли приходять додому. Та й це не так уже страшно. Я їх заганняю до «вітальні», вмикаю стіни — і все. Як під час прання білизни — ви складаєте білизну в машину й закриваєте кришку. — Місіс Бауелс хихикнула. — Їм і на думку не спадає поцілувати мене, скорше дадуть мені стусана! Ну і я, хвалити бога, ще можу їм відповісти тим самим!

Жінка зайшлася реготом.

Мілдред трохи посиділа мовчки, а тоді, завваживши, що Монтег не збирається йти, ляснула в долоні:

— Поговорімо, щоб потішити Гая, про політику!

— Чудово, — сказала місіс Бауелс. — На минулих виборах я голосувала, як і всі. За Нобла, звісно. Це найчарівніший чоловік з усіх президентів!

— Авжеж. А той, що його висунули проти...

— І в слід Ноблові ступити не вартий, чи не так? Маленький, миршавий, погано поголений і зачесаний хтозна-як!

— І хто це з опозиції надумав його висунути? Хіба можна висувати такого недовірка проти високого чоловіка? А він ще й мимрив. Я майже нічого не розчула з того, що він говорив. А що розчула, того не зрозуміла.

— До того ж він товстун і навіть не намагається замаскувати це одягом. То й не дивно, що більшість проголосували за Вінстона Нобла. Навіть їхні імена відіграли тут роль. Порівняйте: Вінстон Нобл і Гюберт Хоуг — хіба відповідь не ясна?

— А, хай йому грець!! Що ви знаєте про Нобла чи про Хоуга?

— Ну як же, ми ж їх обох бачили на стінах оцієї вітальні всього півроку тому. Один весь час длубався в носі, просто жах, дивитися гидко.

— Гаразд, містере Монтег, невже ви хочете, щоб ми голосували за таких чоловіків? — запитала місіс Фелпс.

Мілдред саянула усмішкою:

— Гаю, будь ласка, відійди від дверей і не дратуй нас!

Але Монтега вже не було; за хвилину він повернувся з книжкою в руках.

— Гаю!

— До дідька все! До дідька! До дідька!

— Що це? Невже книжка? А я вважала, що нині фахівців навчають за допомогою навчальних фільмів. — Місіс Фелпс закліпала очима. — Ви читаєте теорію пожежної справи?

— Яка там у біса теорія? — крикнув Монтег. — Це поезія.

«Монтег!»

Це був шепіт Фабера.

— Дайте мені спокій! — Монтег відчував, що його наче засмоктує якийсь шалений, ревучий вир.

«Монтег, тримайте себе в руках, схаменіться...»

— Ви чули їх? Чули, що ці чудовиська белькочуть про інших чудовиськ. Боже, що вони тільки кажуть про людей, про своїх власних дітей і самих себе! Що кажуть про своїх чоловіків і про війну, хай їм чорт! Я слухав і не вірив власним вухам!

— Дозвольте, я й словом не обмовилася про війну! — обурилася місіс Фелпс.

— Вірші! Терпіти їх не можу, — докинула місіс Бауелс.

— А ви коли-небудь читали їх?

«Монтег! — голос Фабера буравом загвинчувався в вухо Монтега. — Ви занепастите всю справу! Божевільний! Замокніть!»

Жінки підхопилися зі своїх стільців.

— Сядьте!

Вони скорилися.

— Я йду додому, — тремтливим голосом промовила місіс Бауелс.

«Монтег, Монтег, заради бога, прошу вас... Що ви затіяли?» — благав Фабер.

— Чом би вам не почитати якогось вірша з цієї книжки? — Місіс Фелпс кивнула головою на томик. — Мабуть, цікаво!

— Але ж це заборонено! — заволатала місіс Бауелс — Цього не можна робити!

— А ви гляньте на містера Монтега — йому кортить почитати, я ж бачу. І якщо ми слухатимемо уважно, пан Монтег буде щасливий, і тоді, певне, ми зможемо піти або взятися за щось інше. — Місіс Фелпс нервово подивилася на мертві стіни навколо них.

«Монтег, якщо ви це зробите, я роз'єднаюсь, я покину вас, — дзижчала бджола в його вусі. — Що це вам дасть, чого ви досягнете?»

— Налякаю їх до смерті, ось що, так налякаю, що світу білого не побачать!

Мілдред озирнулася.

— З ким це ти розмовляєш, Гаю?

У мозок йому вп'ялася срібна голка.

«Монтег, слухайте, є лише один вихід! Удайте, що пожартували, удайте, що вам весело, що ви не розлючені! Далі підійдіть до сміттєспалювача й киньте в нього книжку».

Але Мілдред випередила його, сказавши тремтливим голосом:

— Любі мої, кожному пожежникові раз на рік дозволяють принести додому книжку, щоб показати своїй родині, якими дурницями колись захоплювалися люди, як книжки їх нервували, зводили їх з розуму. От і Гай вирішив потішити нас і почитати який-небудь віршик, аби ми зрозуміли, що то за нісенітниця й дарма не сушили собі свої бідненькі голівки, чи не так, любий?

Монтег стиснув книжку в руках.

«Скажіть “так”», — наказав Фабер.

Губи Монтега слухняно повторили за Фабером:

— Так.

Мілдред, сміючись, вихопила в нього книжку.

— Ось, прочитай цього вірша. А втім, ні, ліпше оцей віршик, такий смішний, ти його вже читав сьогодні. Ручаюся, ви нічого не зрозумієте. Якесь нагромадження слів — та-та-та-та. Нумо, Гаю, ось на цій сторінці, любий!

Він подивився на розгорнуту сторінку. Знову забриніла бджола у вусі: «Читайте».

— Як називається вірш, любий?

— «Берег Дувра».

Язик у Монтега прилип до піднебіння.

— А тепер читай — виразно і не поспішаючи.

У кімнаті стало гаряче; Монтега кидало то в жар, то в холод; вони наче опинилися посеред спекотної пустелі — три жінки сиділи на стільцях, а він стояв перед ними, похитуючись, чекаючи, поки місіс Фелпс перестане обсмикувати свою сукню, а місіс Бауелс забере руки від зачіски. Нарешті він почав читати — тихо, затинаючись, а тоді з кожним рядком усе голосніше і впевненіше. Голос його линув над пустелею, злітав у біле небо, кружляв у розпеченій порожнечі над трьома жінками:

— Довіри океан

Колись безмежний був і землю звідусіль

Він обіймав, як пас барвистий, залюбки.

Але тепер мені

Чутні лише плачі й протяглий стогін хвиль,

Що ринуть крізь туман

Під вітру свист назад, назад, сумні,

Розбившись об життєві стрімчаки.

Стільці рипіли. Монтег читав далі:

— Прошу, любове, я

Нам вірність зберегти. Бо цей примарний світ,
Що, як здається нам, цвіте, мов первоцвіт,
Прекрасний і новий, веселками сія —
Насправді це сумна, печальна круговерть,
Нема любові в ній, ні втіх, ні співчуття;
Він — темне поле битв, поразок сум'яття,
Це бродять втікачі, що пережили смерть,
Де ми — як решта військ, в бою розбитих геть [3].
Місіс Фелпс ридала.

Її приятельки дивилися на її сльози, на спотворене гримасою обличчя. Вони сиділи, не наслідуючись доторкнутися до неї, вражені таким незвичайним проявом почуттів. Місіс Фелпс ридала нестямно. Монтег сам був зворушений і приголомшений.

— Тихше, тихше, Кларо, — обізвалася Мілдред, — заспокойся, все гаразд, Кларо!
Перестань! Кларо, що з тобою?

— Я... я... — схлипнула та, — не знаю...

Місіс Бауелс підвелась і грізно подивилась на Монтега.

— Бачите? Я ж знала наперед, що так буде! І вийшло на моє! Я завжди казала, що поезія — це сльози, поезія — це самогубства, істерики, погане самопочуття; поезія — це хвороба. Ви злий, містере Монтег, злий, злий!

«Ну, а тепер...» — прошепотів Фабер.

Монтег слухняно повернувся, підійшов до каміна і просунув книжку крізь мідну решітку назустріч нетерплячому ВОГНЮ.

— Дурні слова, дурні слова, дурні слова, вони тільки ранять душу, — вела далі місіс Бауелс. — Чому люди прагнуть завдавати болю одне одному? Хіба й без того мало болю в світі? Таж ні, ще треба мучити людей такими нісенітницями!

— Кларо, заспокойся, Кларо! — благала Мілдред, смикаючи місіс Фелпс за руку. — Перестань! Ми зараз увімкнемо «родичів», заспокойся. Візьми себе в руки! Ми сміятимемось і розважатимемось, нам буде добре! Та перестань же плакати, ми зараз влаштуємо бенкет.

— Ні, — відказала місіс Бауелс. — Я йду додому. Захочете відвідати мене й моїх «родичів» — ласкаво прошу. Але в цьому домі, в цього божевільного пожежника ноги моєї більше не буде!

— Ідіть геть! — спокійно сказав Монтег, дивлячись їй просто в вічі. — Ідіть додому й подумайте про свого першого чоловіка, якого ви покинули, про другого чоловіка, який

розбився в реактивному автомобілі, про третього чоловіка, який теж незабаром розтратить собі голову! Йдіть і подумайте про десятки зроблених вами абортів, про ваші кляткі кесареві розтини, про ваших дітей, які вас глибоко ненавидять! Ідіть і подумайте, як це трапилось і чи ви намагалися зробити що-небудь, аби цього не було! Йдіть додому, йдіть! — Він уже кричав. — Ідіть, поки я вас не вдарив і не викинув геть!

Двері грюкнули — гості пішли. Монтег самотньо стояв у холодній тиші вітальні, де стіни нагадували брудний сніг.

У ванній кімнаті хлюпотіла вода. Він чув, як Мілдред торохтіла пляшечками з ліками, витрушуючи на долоню снодійні таблетки.

«Який ви дурень, Монтег, який ви незбагнений дурень!..»

— Замовкніть! — Монтег висмикнув з вуха зеленаву кульку й кинув її в кишеню.

Монтег обшукав весь будинок і знайшов нарешті книжки за холодильником, куди їх засунула Мілдред. Кількох книжок бракувало, і Монтег збагнув, що Мілдред сама вже почала потроху викидати вибухівку зі свого дому. Але гнів його вже пересівся, нагадували про себе лише втома й подив: навіщо він усе це зробив?

Він виніс книжки на подвір'я і сховав у кущах біля паркану. «Тільки на одну ніч, — подумав, — якщо Мілдред знов надумає їх палити».

Повернувшись назад, він пройшов через порожні кімнати й зупинився біля дверей темної спальні.

— Мілдред! — покликав.

Ніхто не відповів.

Монтег вийшов надвір, перетнув лужок і, намагаючись не помічати, яким темним і покинутим був тепер дім Кларіс Маклелен, рушив до станції метро.

Ідучи на роботу, він, опинившись наодинці зі своєю страшною помилкою, почувався так жакливо, що йому нестерпно захотілося почути в нічній тиші слабкий, але сповнений дивовижного душевного тепла й сердечності Фаберів голос. Лише кілька годин минуло після розмови з Фабером, а здавалось, ніби він знав цього чоловіка все життя. Монтег відчував, що тепер у ньому живуть дві людини. Перша — він сам, Монтег, який нічого не знав, навіть не розумів усієї глибини свого нещастя, хіба що здогадувався про це. Друга — цей старий, що розмовляв з ним, розмовляв весь час, поки пневматичний поїзд мчав його з одного кінця міста в інший. І протягом наступних днів, і протягом наступних безмісячних і осяяних яскравим світлом місяця ночей старий розмовлятиме з ним, ронитиме в його душу краплю за краплею, камінь за каменем, іскру за іскрою. І душа його нарешті переплавиться, і він перестане бути просто Монтегом, — так казав йому старий,

запевняв, обіцяв. Він стане Монтегом і Фабером, вогнем і водою, а згодом, коли все перемішається, перекипить і заспокоїться, — не буде ні вогню, ні води, а буде вино. З двох окремих, протилежних речовин створюється нова, третя! І настане день, коли він, озирнувшись назад, зрозуміє, яким був дурнем. Навіть зараз він уже відчував, що цей довгий шлях почався, що він прощається зі своїм колишнім «я» і йде від нього.

Приємно було слухати гудіння джмеля, сонне комарине дзижчання, тонке філігранне бриніння старечого голосу! Спочатку він сварив Монтега, потім розраджував цієї глупої ночі, коли Монтег, вийшовши з душного тунелю метро, знову опинився у світі пожежників.

— Будьте поблажливі, Монтег, будьте поблажливі. Не беріть їх на кпини, не прискіпуйте, — адже донедавна й ви були таким самим. Вони ж бо певні, що так буде завжди. Але так не буде. Вони не знають, що їхнє життя — це велетенський метеор, який, згоряючи, мчить у космосі. Гарне видовище, однак він неодмінно має упасти. А вони, як і ви донедавна, не бачать нічого, крім цього красивого полум'я. Зрозумійте мене правильно: переляканий дід, що ховається вдома, гріючи свої старі кістки, не має права критикувати. І все-таки я скажу: ви мало не погубили все у самісінькому зародку. Будьте обережні! Пам'ятайте, я завжди з вами. Я розумію, як у вас це трапилось. Мушу сказати, ваш сліпий гнів підбадьорив мене. Боже, я почуваюся таким молодим! Але тепер — тепер я хочу, щоб ви почувалися старим, щоб у вас сьогодні влилося трохи моєї легкодухості. Протягом кількох наступних годин, які ви пробудете з Бітті, ходіть круг нього навшпиньки, дайте мені послухати його, дайте мені змогу оцінити становище. Вижити — ось наша мета. Забудьте про цих бідолашних жінок...»

— Я їх так засмутив, як вони, певне, ні разу не засмучувалися за своє життя, — сказав Монтег. — Я сам був приголомшений, побачивши сльози місіс Фелпс. Може, їхня правда, може, краще сприймати речі такими, як вони є, ні на що не зважати й веселитися. Не знаю. Я почуваюся винним.

— Не треба! Якби не було війни, якби на землі був мир, я сказав би: добре, розважайтесь! Але, Монтег, ви не маєте права залишатися просто пожежником, як досі! Не все гаразд у цьому світі.

Монтегове чоло вкрилося потом.

— Монтег, ви чуєте мене?

— Ноги... — пробурмотів Монтег. — Не можу ними поворушити. Дивне відчуття, хай йому грець! Мої ноги не рухаються!

— Слухайте, Монтег. Не хвилюйтеся, — лагідно заспокоював його старий. — Я розумію, розумію. Ви боїтеся знову наробити помилок. Не бійтеся. Помилки іноді корисні. О, замолоду я тицяв своє неуцтво просто в обличчя людям! І мене за це били. Десь років під сорок я вже вигострив зброю моїх знань. А якщо ви приховуватимете своє неуцтво, вас не битимуть і ви не порозумнішаєте. Ну а тепер ідіть уперед, до пожежної станції! Я з вами. Ми тепер близнюки, ми тепер не самотні, не сидимо кожен у своїй вітальні, відгороджені стіною. Якщо вам потрібна буде поміч, коли Бітті натисне на вас, я поруч із вами, у вашій барабанній перетинці, слухатиму і все завважуватиму! Монтег відчув, що його ноги знову можуть рухатись.

— Мій друже, — промовив він, — не залишайте мене.

Механічного пса в буді не було. Білу тиньковану будівлю пожежної станції оповивала тиша, а жовтогаряча «саламандра» дрімала з гасом у череві і вогнеметами на боках. Монтег пройшов крізь цю тишу і, вхопившись за мідну жердину, ковзнув угору, в темряву, не зводячи очей з порожньої буди. Серце його то завмирало, то починало шалено калатати. Фабер на якийсь час затих у вусі, немов сірий нічний метелик.

Бітті стояв спиною до люку, наче нічого не чекав.

— Ось, — звернувся він до пожежників, що грали в карти, — іде вельми цікавий звір: він на всіх мовах світу називається дурнем.

Бітті відвів руку вбік, долонею догори, вимагаючи від Монтега данини. Той поклав йому книжку на долоню. Навіть не подивившись на назву, Бітті жбурнув книжку в кошик для сміття і запалив сигарету.

— «Найбільший дурень той, хто має трохи розуму». Ласкаво просимо, Монтег. Сподіваюсь, ви тепер почергуєте з нами, якщо ваша лихоманка минула й ви одужали. Зіграємо в покер?

Вони сіли за стіл. Роздали карти. В присутності Бітті Монтег гостро відчував провину своїх рук. Пальці, наче тхори, що наробили шкоди, не знали й хвилини спокою. Вони весь час рухалися, то щось шарпали й м'яли, то ховалися в кишені від бляклого, мов полум'я спиртівки, погляду Бітті. Монтег думав, що варто брандмейстерові дихнути на його руки — і вони висохнуть, зсудомляться і ніколи вже не стануть живими; вони назавжди будуть поховані в рукавах його куртки, поховані й забуті. Бо ці руки надумали жити й діяти з власної волі, незалежно від нього, в них уперше виявилася його свідомість та бажання схопити книжку, втекти, забравши з собою Іова, Руф чи Шекспіра. Тут, на пожежній станції, вони здавалися закривавленими руками злочинця.

Двічі протягом півгодини Монтег підводився і йшов До вбиральні мити руки.
Повернувшись, він ховав їх під стіл.

Бітті засміявся:

— Тримайте-но свої руки на очах у всіх, Монтег. Не те щоб ми вам не довіряли, але, знаєте...

Тепер уже всі зареготали.

— Добре, — вів далі Бітті, — криза минула, тепер усе гаразд; заблудна вівця повернулася до отари. Ми всі свого часу блудили. Хай там що, а правда є правда, кричали ми. Ті, хто носить у собі благородні думки, не самотні, переконували ми самих себе. «О мудрість, схована в живих співзвуччях», — як сказав сер Філіп Сідні [4]. Але, з другого боку: «Слова мов лист: якщо рясний — дарма шукають під ним плодів, бо їх нема», — сказав Александр Поп [5]. Що ви про це думаєте, Монтег?

— Не знаю.

«Обережно», — прошепотів Фабер з іншого, далекого світу.

— Або ще: «Сп'яніти можна від краплини знань. Коли ж наповниш келих без вагань і вип'єш до останку все, до дна, — протверезієш ти від знань вина». Александр Поп. Ті самі «Досліди». Це, здається, і вас стосується?

Монтег прикусив губу.

— Я вам скажу так, — мовив Бітті, дивлячись у карти й посміхаючись. — Ви саме і сп'яніли від однієї краплини. Прочитали кілька рядків — і полізли на стінку. Бах-трах! Ви вже ладні висадити всесвіт, стинати голови, топтати ногами жінок і дітей, повалити владу. Я знаю, я через це пройшов.

— Зі мною все гаразд, — нервово сказав Монтег.

— Не соромтеся. Я не глузую з вас, справді, ні. Знаєте, годину тому я бачив сон. Я ліг подрімати, і мені наснилося, що ми з вами гаряче сперечаємося про книжки. Ви аж кипіли з люті, сипали цитатами, а я спокійнісінько відбивав ваші наскоки. «Влада», — казав я. А ви, цитуючи доктора Джонсона, відповідали: «Знання сильніші за владу». Я вам: «Гаразд, той самий Джонсон, любий мій хлопчику, казав: «Божевільний той, хто прагне проміняти певність на невизначеність». Тримайтеся пожежників, Монтег. Решта — похмурий хаос!

«Не слухайте його, — шепотів Фабер. — Він намагається заплутати вас. Він дуже слизький. Стережіться!»

Бітті хихикнув.

— Ви відповіли мені цитатою: «Правда рано чи пізно з'ясується; вбивства довго не можна приховувати!» Я ж доброзичливо вигукнув: «О боже, він і далі про свого коня! — Потім додав: — І диявол може іноді послатися на святе письмо». Ви кричали: «Ми краще думаєм про дурня в пишних шатах, аніж про мудреця, якщо він не з багатих!» А я лагідно шепотів: «Не терпить правда, коли кричать про неї». Ви ж волали: «В присутності убивці трупи кровоточать!» А я відповідав, поплескавши вас по плечу: «Невже я в вас збудив таку жадоу?» Ви надсаджувалися: «Знання — велика сила! Карлик на плечах велетня бачить далі за нього!» А я спокійнісінько завершив суперечку, промовивши: «Вважати метафору доказом, потік марнослів'я джерелом істини, а себе оракулом — ця помилка властива всім нам», — як сказав колись містер Поль Валері [6].

Голова в Монтега запаморочилась. Йому здавалося, ніби його нещадно б'ють по голові, очах, обличчю, плечах, по руках, безпорадно підведених угору. Йому хотілося кричати: «Ні! Замокніть, ви намагаєтеся все заплутати! Досить!»

Тонкі пальці Бітті схопили Монтегове зап'ястя.

— Господи, який пульс! Добре я вас підкрутив, Монтег? Серце калатає, наче на другий день після війни. Не чути лише сурм і дзвонів! Поговорімо ще? Мені подобається ваш збентежений вигляд. Я можу з вами балакати мовою суахілі, хінді, англійською літературною! Але це схоже на розмову з німим, чи не так, містере Віллі Шекспір?

«Монтег, тримайтеся! — прошепотіла у вусі комашка. — Він каламутить воду».

— Ач, як ви перелякалися! — сказав Бітті. — Я таки був жорстокий — використовував проти вас ті самі книжки, за які ви так чіплялися, використовував для того, щоб спростовувати вас на кожному кроці, на кожному слові! Книжки страшенно зрадливі! Ви думаєте, вони вас підтримають, а вони, навпаки, виступають проти вас. Інші теж можуть пустити в хід книжку — і ви вже вгрузли в трясовину, в страхітливую плутанину іменників, прикметників, дієслів. А закінчився мій сон тим, що я під'їхав до вас на «саламандрі» і запитав: «Нам по дорозі?» Ви сіли в машину, і ми помчали назад на пожежну станцію, тихо й мирно.

Бітті випустив Монтегову руку, й вона, мов нежива, впала на стіл.

— Усе добре, що на добре виходить.

Запала тиша. Монтег сидів, наче біла кам'яна статуя. Луна останніх ударів повільно затихала десь у темних глибинах мозку; Фабер чекав, поки вона зовсім стихне. І коли, нарешті, вихор пилу, що здійснювся в свідомості Монтега, влігся, Фабер неголосно почав:

«Гаразд, він сказав усе, що хотів. Ви вислухали. А тепер, протягом кількох наступних годин, говоритиму я. Вам доведеться вислухати й це. Потім спробуйте розібратися

і вирішити, з ким ви. Я хочу, щоб це було саме ваше рішення, а не моє, і не брандмейстера Бітті. Тільки не забувайте, що брандмейстер — один із найнебезпечніших ворогів істини і свободи, він один із тупого, байдужого стада нашої більшості. О, ця жахлива тиранія більшості! Ми співаємо різні пісні. І від вас самого залежить, кого ви слухатимете».

Монтег хотів був відповісти Фаберові, але тут пролунали звуки пожежного дзвона і це врятувало його від непоправної помилки. Під стелею задзеленчав сигнал тривоги. В іншому кутку кімнати цокотів телетайп, записуючи адресу. Брандмейстер Бітті, тримаючи карти в рожевій руці, навмисно повільно підійшов до телетайпа і, коли той перестав цокотіти, відірвав стрічку. Побіжно глянув на адресу, поклав стрічку в кишеню і, повернувшись до столу, сів. Усі дивилися на нього.

— Це діло зажде ще рівно сорок секунд, бо саме стільки мені треба, щоб обіграти вас, — весело сказав Бітті.

Монтег поклав карти.

— Втомилися, Монтег? Виходите з гри?

— Так.

— Веселіше, Монтег! А втім, цю партію можна дограти, коли повернемося. Покладіть карти на стіл сорочкою догори. А тепер — ворушіться! Хутко беріть інструмент! — Бітті підвівся.

— Монтег, у вас поганий вигляд. Чи не надумали знову захворіти?

— Та ні, я здоровий, поїду.

— Отак і мусить бути. Це особливий випадок. Ну, вперед!

Вони стрибнули у прірву люка, міцно вхопившись за мідну жердину, наче то був єдиний порятунок од хвиль, що здіймалися вниз. Але жердина вкинула їх просто у вир, де вже пирхав, гарчав і кашляв, прокидаючись, бензиновий дракон.

— Ге-е-й!

Вони завернули за ріг — сирена ревіла, все гуркотіло, скреготали гальма, вищали шини, хлюпав гас у блискучому мідному череві «саламандри». Монтегові пальці підскакували на сяючих поручнях, раз у раз зриваючись у холодну порожнечу; вітер рвав волосся, свистів у зубах, а Монтег весь час думав про трьох жінок у його вітальні, про пустих жінок, з яких неоновий вітер давно вже вимів останні крихти розуму, і про свою дурну затію — читати їм книжки. Це те саме, що намагатися загасити пожежу з водяного пістолета. Безглуздя, божевілля. Просто напад люті. Коли він нарешті візьме гору над цим безумством і стане спокійним, по-справжньому спокійним?

— Вперед!

Монтег відвів очі від поручнів. Звичайно Бітті не сідав за кермо, але сьогодні він правив «саламандрою», різко завертаючи на поворотах, нахилившись уперед на високому водійському троні; поли його важкого чорного плаща лопотіли й маяли; він був схожий на велетенського кажана, що мчав над машиною, над мідними й латунними частинами, назустріч вітру.

— Вперед, вперед, щоб зробити світ щасливим, Монтег!

Рожеві щоки Бітті наче світилися в пітьмі. Він жорстоко посміхався.

— Ось ми й приїхали!

«Саламандра» різко зупинилася. З неї, квапливо й незграбно зіскакуючи, посипалися люди. Монтег стояв, не відриваючи запалених очей від холодних блискучих поручнів, у які судомно вчепилися його пальці.

«Я не можу зробити цього, — думав він. — Я не можу увійти в цей дім».

Бітті (від нього ще пахло вітром, крізь який вони Щойно мчали) стояв поруч.

— Ну, Монтег.

Пожежники, схожі у своїх незграбних чоботях на калік, розбігалися безшумно, мов павуки. Бітті стежив за виразом обличчя Монтега.

— Що з вами, Монтег?

— Послухайте, — повільно промовив той, — ми ж зупинилися біля мого дому.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Вогонь горить ясно

У будинках по всій вулиці засвітилися вікна, загрюкали двері — люди вибігали побачити виставу. Бітті й Монтег дивились: один зі стриманим задоволенням, другий — не вірячи власним очам, — на будинок — головну арену дійства, де жонглюватимуть смолоскипами й ковтатимуть вогонь.

— Ну, — сказав Бітті, — ось ви й маєте те, що хотіли. Друзяка Монтег хотів долетіти до сонця, а тепер, коли обпалив крильця, дивується, як це могло трапитися. Хіба вам не досить було того натяку, коли я прислав механічного пса до ваших дверей?

На застиглому обличчі Монтега не проступало нічого, голова його важко й повільно, ніби кам'яна, обернулася до сусіднього будинку — темного й похмурого в обрамленні яскравих квітників.

Бітті зневажливо пирхнув.

— Ет, облиште! Невже вас обдурила та маленька зайдиголова зі своїм заялженим репертуаром? Га, Монтег? Квіточки, метелики, листячко, заходи сонця, хай їм чорт! Усе це занотовано в її картці. Хай мене дідько вхопить, коли я не вцілив у самісіньку точку! Досить подивитися на ваше розгублене обличчя. Кілька травинок і місяць-молодик! Яка нісенітниця! І що доброго вона цим зробила?

Монтег сів на холодне крило «саламандри», кілька разів крутнув головою праворуч-ліворуч, праворуч-ліворуч...

— Вона все бачила. Вона нічого нікому не зробила. Вона нікого не чіпала...

— Не чіпала! Авжеж! А коло вас не крутилася? Ох, ці вже мені благодійники з їхніми витягнутими, святенними пиками, з їхнім пісним мовчанням і з єдиним талантом — примушувати людину відчувати себе в чомусь винною. Хай би їх усіх чорти взяли! Наче ото сонце зійшло опівночі, аби і в ліжку не дати людині супокою!

Двері відчинилися; по сходах збігла Мілдред, наче в кошмарному сні, тримаючи в заляклій руці валізу. Біля тротуару тієї ж миті з шурхотом зупинилося таксі.

— Мілдред!

Вона пробігла повз нього, вся напружена, обличчя біле від пудри, рота не видно — забула підфарбувати губи.

— Мілдред, невже це ти подала сигнал тривоги?

Вона засунула валізу в машину і, сама опустившись на сидіння, пробурмотіла:

— Бідолашні мої «родичі», бідолашні! Все загинуло, все, все тепер загинуло...

Бітті вчепився Монтегові в плече. Таксі рвонулося з місця і зі швидкістю сімдесят миль на годину зникло в кінці вулиці.

Почувся дзвін, ніби на скалки розбилася мрія, створена з фігурного скла, дзеркал і кришталевих призм. Монтег зненацька озирнувся — його мов підштовхнув порив вітру, що налетів не знати звідки. І він побачив, що Стоунмен і Блек, махаючи сокирами, трощать віконні рами, щоб був протяг.

Почувся шерех крилець метелика, що б'ється в холодну чорну перепону.

«Монтег, це я, Фабер. Ви чуєте мене? Що там скоїлось?»

— Тепер це вже скоїлося зі мною, — відповів Монтег.

— Яка прикрість! — вигукнув Бітті. — В наш час кожен чомусь вважає, навіть цілком певен, що з ним не може статися ніякого лиха. Інші вмирають, а я живу. Для мене не існує ані наслідків, ані відповідальності. Але ж вони є! Та годі про це. Коли вже дійшло до наслідків, то не до балачок, чи не так, Монтег?

«Монтег, ви можете врятуватися? Втекти?» — запитав Фабер.

Монтег повільно йшов до будинку, але не відчував, як ноги ступали спершу по цементній доріжці, потім по росяній нічній траві. Десь поруч клацнув запальничкою Бітті, і Монтег зачаровано втупився в жовтогарячий язичок полум'я.

— Чому вогонь сповнений для нас таких чарів? Чому, байдуже про вік, нас завжди тягне до нього? — Бітті загасив маленьке полум'я і знову видобув його. — Вогонь — це вічний рух; це те, що людина завжди прагнула знайти, але так і не знайшла. Або майже вічний рух. Якщо його не гасити, він горів би протягом усього нашого життя. Що таке вогонь? Це таїна. Вчені щось белькочуть про тертя й молекули. Але вони й самі нічого до ладу не знають. Справжня принадність вогню в тому, що він знищує відповідальність і наслідки. Якщо певна проблема надто обтяжлива — в піч її. Зараз, Монтег, такий тягар — ви. Вогонь зніме цей тягар з моїх плечей швидко, чисто й певно. Гігієнічно, естетично, практично.

Монтег дивився на свій дім, який здавався йому тепер чужим і дивним: пізня нічна година, шепіт сусідів, скалки скла, там, на підлозі, — книжки з подертими палітурками й розірваними сторінками, що розліталися, мов лебединий пух; небезпечні книжки, які набули зараз такого безглуздового вигляду, мабуть, не заслуговують, щоб заради них хвилюватися, бо це всього-на-всього пожовклий папір, чорні букви й пошарпані обкладинки.

Звичайно, Мілдред. Вона, певно, бачила, як він ховав ; книжки в саду, і знову внесла їх у дім. Мілдред, Мілдред.

— Я хочу, щоб ви особисто виконали цю роботу. Але не з гасом і сірником, а з вогнеметом. Ваш дім — вам і прибирати.

«Монтег, хіба ви не можете втекти, сховатися?»

— Ні! — розпачливо вигукнув Монтег. — Механічний пес! Через нього не можна!

Фабер почув, але почув і брандмейстер; він подумав, що ці слова стосуються до нього.

— Авжеж, пес тут поблизу, тож не наробіть дурниць. Готові?

— Так. — Монтег клацнув запобіжником вогнемета.

— Вогонь.

Довгий язик полум'я вирвався з вогнемета, вдарив у книжки, відкинув їх до стіни. Монтег увійшов до спальні й двічі вистрілив по широких ліжках; вони, голосно засичавши, запалали так люто, аж Монтег здивувався: хто б міг подумати, що в них стільки вогню й пристрасті! Він попалив стіни спальні й туалетний столик дружини, бо жадав усе це змінити; попалив стільці, столи, а в їдальні — столові прибори й пластмасовий посуд — усе, що нагадувало про його життя в цьому порожньому домі

поруч із чужою жінкою, яка забуде його завтра, врешті, вона вже забула його і мчить зараз самотньо по місту, чуючи лише те, що нашіптує їй у вуха радіо-«черепашка». Як і раніше, палити було насолодою — приємно було дати волю своєму гніву, палити, рвати, руйнувати, дерти на шматки, нищити безглузду проблему. Нема виходу — то не буде й проблеми!

— Книжки, Монтег!

Книжки підстрибували й танцювали, наче обпалені птахи, їхні крила пломеніли червоним і жовтим пір'ям.

Нарешті він увійшов до вітальні, де в стінах спали велетенські безмовні чудовиська, занурившись у порожні білі думки й холодні сніжні сни. Він вистрілив у кожну з трьох голих стін, і вакуумні колби, засичавши, вибухнули. Порожнеча відгукнулася ще дужчим сичанням, безглуздим криком. Він намагався уявити порожнечу, яка народжувала такі самі порожні образи — і не міг. Він затамував подих, щоб та порожнеча не всоталася в його легені. Він розтяв її, відступивши назад і пославши в подарунок вітальні ще одну велетенську яскраво-жовту квітку. Вогнетривкий шар на стінах тріснув, і полум'я струсонувало будинок.

— Коли закінчите, знайте, що ви заарештовані, — пролунав позаду голос Бітті.

Будинок завалився купою чорного жару й чорної золи. Він лежав, укритий ковдрою сонного рожево-сірого попелу, і султан диму хитався над ним, здіймаючись високо в небо. Було пів на четверту ранку. Люди порозходились по домівках; від циркового балагану залишилася тільки купа головешок і щебінки. Вистава закінчилася.

Монтег завмер, тримаючи вогнемет у безживних руках; великі плями поту розповзлися під пахвами, обличчя було забруднено сажею. Пожежники мовчки стояли позаду нього; тьмянний відблиск жеврійних жарин освітлював їхні лиця.

Монтег двічі пробував заговорити і, нарешті зосередившись, він спитав:

— Це моя дружина подала сигнал тривоги?

Бітті кивнув.

— А ще раніше це зробили її приятельки, та я не хотів поспішати. Так чи інакше, ви все одно попались би. Яка дурість — читати вірші кожному стрічному! Це міг зробити лише безнадійний дурень. Дайте комусь прочитати кілька римованих рядків — і він уже вважає себе володарем Всесвіту. Ви уявили собі, що можете творити чудеса вашими книжками. Але ні, світ залюбки обходиться без них. Дивіться, до чого вони вас призвели: ви по зав'язку загрузли в трясовині. Досить мені торкнутися мізинцем — і ви втопитеся!

Монтег навіть не поворухнувся. Шалений землетрус і вогняна буря зрівняли його дім з землею; десь під тими уламками була похована Мілдред і все його життя. Він не міг зрушити з місця. Відлуння землетрусу ще гомоніло в ньому, — в душі кипіло, переверталось, тремтіло коліна підкошувалися від надмірного тягара втоми, подиву, гніву. Він покірно дозволив Бітті завдавати удару за ударом.

— Монтег, ви ідіот, Монтег, ви надзвичайний дурень! Ну, навіщо ви це зробили?

Монтег не чув, він був далеко звідси, подумки тікав, рятувався, залишивши своє мертве, замащене сажею тіло на поталу цьому божевільному.

«Монтег, тікайте!» — наполягав Фабер.

Монтег прислухався.

Бітті щосили вдарив його в голову — і Монтег, заточившись, подався назад. Зеленава куля, у якій шепотів і кричав Фаберів голос, випала на доріжку. Бітті, посміхаючись, підняв її, приклав до вуха.

Монтег почув далекий голос:

«Монтег, що з вами? Чи все гаразд?»

Бітті відняв кульку від вуха і поклав до кишені.

— Он воно що! Значить, тут щось більше, ніж я думав. Я бачив, як ви нахиляєте голову, до чогось прислухаєтесь. Мені спершу здавалося, ніби то «черепашка». Але коли ви раптом порозумнішали, мене це зацікавило. Гаразд, ми вистежимо вашого приятеля, і тоді йому буде непереливки.

— Ні! — скрикнув Монтег.

Він посунув запобіжник вогнемета. Бітті кинув бистрий погляд на Монтегові пальці; очі його ледь розширилися. Монтег побачив у них подив і сам мимохіть глянув на свої руки — що вони ще наробили. Згодом, пригадуючи попередні події, він ніяк не міг збагнути, що його спонукало вбити — самі руки чи реакція Бітті на їхню поведінку. Лавиною прогуркотіли останні розкоти грому, торкнувшись його слуху, але не свідомості.

Бітті глузливо посміхався.

— Еге ж, це таки спосіб примусити себе слухати. Наведіть пістолет на чоловіка — і він вас хоч-не-хоч вислухає. Ну, давайте. Що ви скажете цього разу? Чому ж ви не частуєте мене Шекспіром, ви, жалюгідний вискочню? «Твоїх погроз я не боюся, Кассій. Вони, як марний вітер, пролітають мимо, мене-бо захищає честь моя». Здається, так? Ну, мерщій, ви, нікчемний літераторе! Натискайте на спуск!

Він ступив до Монтега.

— Ми завжди палили не те, що треба... — тільки й спромігся вимовити Монтег.

— Дайте сюди вогнемет, Гаю, — сказав Бітті. Усмішка застигла на його вустах.

Але за мить він перетворився на вогняний клубок, на ляльку, що стрибала, корчилася, лементувала; у ній не залишилося нічого людського — вогняна куля качалася по лужку, бо Монтег випустив у неї довгий струмінь рідкого полум'я. Щось засичало, ніби хтось смачно плюнув на розжарену грубку, забулькотіло, запінилося, наче пригорщу солі кинули на величезного чорного равлика, і він перетворився на гидкий слиз, закипівши жовтою піною. Монтег заплющив очі, закричав, він намагався заткнути вуха руками, щоб не чути цих звуків. Бітті підстрибував, падав, знову підводився, підстрибував, знову падав і нарешті скоцюрбився, обм'як, мов воскова лялька на вогні, й затих.

Два інших пожежники закам'яніли, мов бовдури.

Монтег, насилу подолавши напад нудоти, наставив на них вогнемет.

— Поверніться!

Вони підкорилися; піт струменів по їхніх посірілих, мов виварене м'ясо, обличчях; Монтег ударив по голові одного, другого, збив каски, повалив їх один на одного. Вони впали і застигли.

Легкий шерех, мов упав осінній лист.

Монтег озирнувся й побачив механічного пса. Той був уже десь посередині лужка і мчав легко й нечутно, ніби густа хмара чорно-сірого диму, яку підганяв вітер.

Пес стрибнув, злетів футів на три над головою Монтега, розчепірюючи павучі лаписька, вистромивши свій єдиний зуб — прокаїнову голку. Монтег зустрів його спалахом полум'я, чудовою вогненною квіткою — її жовті, сині й жовтогарячі пелюстки закрутилися навколо металевго собаки, вдягли його в нову одіж, і він ударив Монтега всім тілом, відкинув його разом з вогнеметом кроків на десять, до підніжжя дерев. Монтег відчув, як пес хапає його за ногу, встромляє голку — і тієї ж миті полум'я відкинуло пса в повітря, викрутило з суглобів металеві кістки, вивернуло розпечені нутрощі й вони вибухнули червоними бризками, наче ракета. Монтег лежав, дивлячись, як це мертве і водночас живе тіло перекинулося в повітрі і, впавши, затихло. Здавалося, що навіть тепер пес ладен кинутися на нього і впорснути всю отруту, яка вже почала діяти на ногу. Він відчув полегкість і страх, наче людина, що встигла відскочити від машини, яка мчала з швидкістю дев'яносто миль на годину і лише зачепила її крилом. Він боявся підвестися й боявся, що не зможе зовсім ступати на занімілу ногу. А все його тіло почало потроху ціпеніти.

Вулиця безлюдна, будинок згорів, як стара театральне декорація, інші будинки занурилися в пітьму, поруч — рештки механічного пса, трохи далі — труп Бітті, ще

далі — двоє пожежників і «саламандра». Він глянув наші велетенську машину. Її теж слід знищити.

«Ну, — подумав, — побачимо, чи дуже тобі перепало. Спробуй-но стати на ноги. Обережно, обережно... отакої».

Він стояв, але в нього була тільки одна нога. Замість другої — мертвий оцупок, обвуглений шматок дерева, що його він мусив тягти за собою, мов покару за якийсь потаємний гріх. Коли він ступав на неї, спочатку в литку, а потім у стегно вгороджувалися тисячі срібних голок. Він заплакав. Ні, йди! Іди, тобі не можна залишатися тут.

Подекуди в будинках знову засвітилися вогні — чи то недавні події розбурхали людей, чи їх тривожила незвичайна тиша, Монтег не знав.

Припадаючи на ушкоджену ногу, підтягуючи її руками, він розмовляв з нею, схлипував, наказував їй, проклинав її, благав допомогти йому врятувати життя. В темряві чулися крики й голоси людей. Він дошкутьгав до заднього двору, що виходив на глухий провулок.

«Бітті, — думав він, — тепер ви вже не проблема. Ви завжди говорили: «Навіщо розв'язувати проблему, коли можна спалити її». Так-от, я й зробив і те, й те. Прощайте, брандмейстере».

Спотикаючись, він шкандибав у нічній пітьмі.

Гострий біль пронизував ногу щораз, як він ступав на неї, і Монтег думав: «Дурень ти, дурень, жакливий дурень, чортів дурень, ідіот, дурень проклятуший і ще тричі дурень... Дивись, що ти накоїв, і як тепер це розплутувати, і що тепер робити? Гордість, будь вона проклята, і гнів, — а відтак він усе зіпсував, усе згубив і наплював на всіх і на себе. Але ж і на нього стільки навалилося — Бітті, й ті жінки, і Мілдред, і Кларіс — все відразу. І все-таки немає тобі прощення, нема. Дурень, клятий дурень, так себе виказати!

Ні, ми ще врятуємо, що можна, зробимо, що можна. А коли вже доведеться горіти, то прихопимо декого з собою».

Раптом він згадав про книжки і повернув назад. Так, про всякий випадок.

Він знайшов книжки там, де залишив, біля садового паркану. Мілдред, хвалити бога, забрала не всі. Чотири ще лежали там, де він їх заховав. У пітьмі чулися крики, спалахували вогні. Десь удалині гуркотіли інші «саламандри», ревіння їхніх сирен зливалось з ревінням поліційних автомобілів, які мчали нічним містом.

Монтег узяв чотири книжки, знов застрибав, зашкутьгав провулком і раптом упав, наче йому відтяли голову й залишили саме тіло. Щось несвідоме спонукало його

зупинитися, жбурнуло на землю. Він лежав там, де впав, і плакав, скоцюрбившись і уткнувшись обличчям у рінь.

Бітті хотів померти!

Плачучи, Монтег зрозумів, що це було саме так. Бітті хотів померти. Адже він стояв, навіть не намагаючись захиститися, стояв собі, знущаючись із нього, під'юджуючи його. Від цієї думки Монтег раптом перестав ридати, йому перехопило подих. Як дивно так прагнути смерті, щоб дозволити вбивці ходити круг тебе зі зброєю в руках і, замість мовчати і тим зберегти собі життя, кричати на нього, висміювати, доки він розлютиться, і тоді...

Здалеку долинув тупіт ніг.

Монтег сів. Треба тікати. Підводься, мерщій, не можна сидіти! Але він ще схлипував; треба заспокоїтися. Ось уже напад плачу минає. Він нікого не хотів убивати, навіть Бітті. Тіло його скоротилося, наче на нього ливнули кислотою. Він затулив рот рукою. Перед очима стояв Бітті — спочатку непорушний, потім весь у вогні, як смолоскип, а тоді — на траві, зсудомлений. Монтег кусав собі пальці. «Я не хотів, боже мій, я не хотів цього...»

Він намагався все скласти до купи, пригадати своє звичне життя за кілька днів до того, як у нього вдерлися сито й пісок, зубна паста «Денем», дзижчання джмеля у вусі, світлячки пожежі, сигнали тривоги і ще надто багато чого для кількох коротких днів, надто навіть для цілого життя!

Тупіт ніг чувся вже в кінці провулка.

«Вставай! — сказав він собі. — Вставай, хай тобі чорт!» — наказав він хворій нозі й підвівся. Біль гострими шипами шпигонув у коліно, потім кольнув тисячами голок, тоді тупими шпильками і, нарешті, коли він прошкандибав кроків із п'ятдесят під дерев'яним парканом, подряпавши руки й загнавши в них скалки, ногу вже не кололо, а пекло, наче її хтось ошпарив окропом. Але тепер нога вже підкорялась йому. Бігти він, однак, не зважився, щоб не вивихнути слабкого суглоба. Хапаючи нічне повітря широко розкритим ротом, відчуваючи, як п'ятьма важко осідає десь усередині, він рішуче, хоч і шкутильгаючи, рушив уперед. Книжки він ніс у руках.

Він думав про Фабера.

Фабер залишився там, у паруючому згустку, що не мав тепер ні ймення, ні назви. Адже він спалив і Фабера! Ця думка так його вразила, що здалося, ніби Фабер справді вмер, засмажився, мов плотвичка, в цій зеленавій кульці, а ту кульку засунув до кишені чоловік, що перетворився на кістяк, обплутаний обвугленими сухожилками, — і кулька загинула назавжди.

«Запам'ятай: їх треба спалити, щоб вони не спалили тебе, — подумав він. — Саме так».

Він понишпорив у кишенях — гроші були при ньому. В одній із кишень він знайшов звичайну радіо-«черепашку» — холодного похмурого ранку місто в ній розмовляло само з собою.

— Увага! Поліція розшукує втікача. Вчинив убивство і кілька злочинів проти держави. Звати: Гай Монтег. Фах: пожежник. Востаннє його бачили...

Кварталів із шість він біг, не зупиняючись. Провулок вивів його на автостраду, разів у десять ширшу за звичайну вулицю. У різкому білому світлі дугових ліхтарів вона нагадувала застиглу річку, на якій не було жодного суденця; він розумів, що небезпечно перетинати її — надто вона широка, надто відкрита. Наче велика сцена без декорацій, вона заманювала його на освітлений обшир, де втікача легко було помітити, спіймати, застрелити.

«Черепашка» дзижчала у вусі.

— ...стежте за чоловіком, що втікає... стежте за чоловіком, що втікає... він сам, пересувається пішки... стежте...

Монтег позадкував у тінь. Просто перед ним була заправна станція, величезна брила, що сяяла білосніжними кахлями; біля неї зупинилися заправитись два сріблясті автомобілі. Так, коли хочеш перейти, не перебігти, а спокійно перейти цей широкий бульвар, треба мати охайний, пристойний вигляд. Більше шансів урятуватися, коли причешешся і вмиєшся, перш ніж іти далі... Іти куди?

«Справді, — подумав він, — куди я біжу?»

Нікуди. Тікати не було куди, він не мав друзів, до яких можна було б звернутися. Крім Фабера. І раптом Монтег збагнув, що весь час підсвідомо біг до Фаберового дому. Але Фабер не міг сховати його; навіть спроба переховати була б рівнозначна самогубству. Однак йому треба зустрітися з Фабером, бодай на кілька хвилин. Саме Фабер підтримує в ньому віру в порятунок, яка майже вичерпалася. Він просто хотів пересвідчитися, що є на світі така людина. Він хотів переконатися, що Фабер живий, не згорів і не обвуглився разом з тим, іншим тілом. Крім того, треба залишити йому частину грошей, щоб він міг їх використати потім, коли Монтег піде... Може, пощастить вибратися з міста, сховатися й жити десь біля річки, біля великих доріг, серед полів і пагорбів.

Пронизливий звук примусив його глянути вгору.

В небо один за одним зі свистом злітали поліційні вертольоти, їх було багато: здавалося, хтось здмухнув суху шапку кульбаби. Не менше двох десятків машин ширяли в повітрі милі за три від Монтега, нерішуче гойдалися на місці, наче метелики, яких

зненацька заскочила осінь. Потім вони почали поодинокі приземлятися то тут, то там, сідали на вулицях, перетворившись на «жуки»-автомобілі, з ревінням мчали по бульварах, щоб знову знятися в повітря й продовжувати пошуки.

Перед ним була заправна станція. Робітників ніде не видно, — мабуть, обслуговували клієнтів. Обігнувши будівлю ззаду, Монтег зайшов до чоловічого туалету. Крізь алюмінієву стіну до нього долинув голос диктора: «Оголошено війну». Надворі біля колонки накачували бензин. Люди в автомобілях говорили з обслугою про двигуни, бензин, вартість заправки. Монтег стояв, намагаючись збагнути важливість почутого по радіо стислого повідомлення, і не міг. Гаразд, хай війна почекає, для нього вона почнеться за годину чи дві.

Він вимив руки й лице, витерся рушником, намагаючись не знімати шуму. Вийшовши з туалету, дбайливо причинив двері, ступнув у п'тьму й за хвилину вже знову стояв на розі безлюдного бульвару.

Ось вона, ця гра, яку він має виграти: широкий майданчик кегельбану, застиглий у холодному передранішньому повітрі. Бульвар був чистий, як гладіаторська аріна за мить до виходу безіменних убивць. Повітря над широченною асфальтовою річкою тремтіло від тепла, що його випромінювало Монтегове тіло; неймовірно, але тепло його тіла примусило коливатися довколишній світ! Монтег був світляною мішенню; він знав, відчував це.. А тепер йому треба подолати цей короткий шлях через вулицю.

Кварталів за три від нього сяйнули автомобільні фари. Монтег глибоко зітхнув. Легені дряпнуло, наче гарячою щіткою. Горло пересохло. В роті відчувався неприємний металевий присмак, ноги мов свинцеві...

Що це за фари? Якщо почати переходити вулицю зараз, треба розрахувати, коли автомобіль буде тут. Чи далеко до протилежного тротуару? Мабуть, ярдів зі сто. Гаразд, хай сто. Коли йти повільно, спокійною ходою, то треба секунд із тридцять чи сорок, щоб подолати цю відстань. А автомобіль? Набравши швидкість, він промчить ці три квартали секунд за п'ятнадцять. Отже, якщо навіть уже на середині дороги побігти...

Він ступив правою ногою, потім лівою, тоді знов правою. Вийшов на пустельну вулицю.

Хай вулиця й цілком пустельна, ніколи не скажеш напевне, чи перейдеш її благополучно; машина може зненацька вигулькнути на підйомі, за чотири квартали звідси, і не встигнеш оком змигнути, як вона наскочить на тебе й помчить далі.

Він вирішив не рахувати кроків. Не озирався ні ліворуч, ні праворуч. Світло вуличних ліхтарів здавалося таким самим підступно яскравим і гарячим, як проміння опівденного сонця.

Він дослухався до шуму машини, що набирала швидкості; гуркіт долинав справа, за два квартали від нього. Вогні фар підстрибували, то спалахували, то згасали, і нарешті освітили Монтега.

Йди, не зупиняйся.

Монтег на мить загаявся, міцніше стиснув у руках книжки і примусив себе зрушити з місця. Його ноги мимохіть заквапилися, побігли, але він уголос присоромив себе і далі пішов спокійно. Він був уже на середині вулиці, проте й ревіння автомобіля наростало — машина набирала швидкості.

Безперечно, поліція. Побачили мене. Байдуже, спокійніше, не озирайся, не показуй, що це тебе тривожить. Іди, йди, от і все.

Машина мчала. Машина ревіла. Машина дедалі пришвидшувала лет. Машина завивала. Машина гуркотіла. Вона летіла, майже не торкаючись дороги. Вона мчала зі свистом, мов куля, випущена з невидимої рушниць. Сто двадцять миль на годину. Сто тридцять. Монтег зціпив зуби. Здавалося, рухливе світло фар обпікає йому легені, від нього смикаються повіки, липким потом вкривається тіло.

Монтег безглуздо човгав ногами, почав говорити сам до себе, нараз не витримав і побіг. Він викидав ноги якомога далі, одну, другу, вперед, уперед!. Господи! Господи! Він упустив книжку, зупинився, повернув був назад, передумав, знову кинувся вперед, закричав в асфальтову порожнечу, а «жук»-автомобіль мчав по свою здобич — ось уже між ними двісті футів, сто, дев'яносто, вісімдесят, сімдесят... Монтег задихався, розмахував руками, високо підкидав ноги, викидав їх уперед, біг, біг, а машина дедалі ближче, ближче, реве, сигналить... Монтег повернув голову назустріч сяйву фар — машини не було, вона потонула у власному світлі, лише сліпучий факел врізався в Монтега, ревіння, полум'я! Зараз, зараз вона наскочить на нього!..

Монтег спіткнувся і впав.

Я загинув! Усе, кінець!

Але падіння врятувало його. За мить до того, як наскочити на Монтега, шалений «жук» раптом різко завернув, обминув його і щез. Монтег лежав долілиць, уткнувшись обличчям в асфальт. Вибухи реготу долинули до нього разом із синім димом відпрацьованих газів.

Його права рука простягнута уперед. Він підвів її й побачив — на самісінькій пучці середнього пальця чорніла вузька смужка: автомобіль, промчавши повз нього,

торкнувся пучки шиною. З недовірою дивлячись на чорну смужку, Монтег повільно підвівся.

Отже, це не поліція?

Він глянув на бульвар. Порожньо. Ні, не поліція, а просто машина, напхана підлітками, певне, років дванадцяти-шістнадцяти. Галаслива, криклива, вересклива ватага дітей вирушила на прогулянку; діти побачили чоловіка — він ішов пішки, а це так незвичайно — піша людина в наші дні — і вирішили: «Нумо, зіб'ємо його!» І вони навіть не підозрювали, що це той самий утікач Монтег. Так, просто собі згряя підлітків — надумали покататися місячної ночі, зі свистом промчати миль п'ятсот і чи шістсот з такою швидкістю, що обличчя замерзає од вітру. Хтозна, чи повернуться вони додому на світанні і чи будуть живі — у цьому й полягала принадність таких пригод.

«Вони хотіли вбити мене, — подумав Монтег. Він стояв, похитуючись; потривожене повітря й пилюга ще вирували навколо нього. Він помацав садно на щоці. — Еге ж, вони хотіли вбити мене, просто так, ні сіло ні впало».

Монтег побрів до ще далекого тротуару, наказуючи ногам рухатись. Якимось дивом він підняв розкидані книжки, але не пам'ятав, як нахилився, як збирав їх. Тепер він перекладав їх з однієї руки в другу, наче гравець карти перед складним ходом.

Може, це вони вбили Кларіс?

Він зупинився й подумки повторив: «Може, це вони і вбили Кларіс?»

Йому захотілося закричати й кинутися за ними навздогін.

На очах виступили сльози.

Він урятувався тому, що впав. Водій вчасно збагнув, навіть не збагнув, а відчув, побачивши розпростерте тіло, що машина, наскочивши на нього на такій швидкості, перекинеться і всі пасажери вилетять геть. А якби Монтег не впав?

Він затамував подих.

У кінці бульвару, за чотири квартали від нього, «жук» зменшив швидкість, круто розвернувся на двох колесах і тепер мчав назад, тим самим боком вулиці, порушуючи правила руху.

Але Монтег був уже в безпеці, сховавшись у темному провулку; саме сюди він і йшов — годину чи, може, хвилину. Здрагаючись од нічної прохолоди, він озирнувся. «Жук» промчав повз нього, вискочив на середину бульвару і щез; знову вибухнув сміх, потривоживши нічну тишу, і вщух.

Йдучи в пільмі провулком, Монтег бачив, як падали й падали з неба вертольоти, мов перші сніжинки майбутньої довгої зими.

Будинок оповивала тиша.

Монтег підійшов із саду, вдихаючи густий нічний росяний запах нарцисів, троянд і вологої трави. Доторкнувся до зашкленених дверей чорного ходу, — вони були незамкнені, — прислухався і прослизнув усередину...

«Місіс Блек, ви спите? — думав він. — Я знаю, що роблю зле, але ваш чоловік чинив так само з іншими й ніколи не питав себе, добре це чи ні, ніколи не замислювався й не картав себе. А тепер, оскільки ви дружина пожежника, настав і ваш час, вогонь знищить ваш дім за всі будинки, які спалив ваш чоловік, за всіх людей, яких він, не задумуючись, робив нещасними».

Будинок німував.

Монтег сховав книжки на кухні й знову щезнув у провулку. Озирнувшись, побачив: будинок спав, як і досі, темний і спокійний.

Він ішов через місто; у небі, наче клапті подертого паперу, кружляли вертольоти. Монтег зайшов у телефонну кабінку, що самотньо стояла біля якоїсь зачиненої на ніч крамниці, й подав сигнал тривоги. Потім стояв, щулячись від нічного холоду, і чекав, коли вдалині завиють пожежні сирени і «саламандри» з гуркотом помчать палити дім Блека. Сам Блек зараз на роботі, але його дружина, тремтячи від ранішнього повітря, стоятиме й дивитиметься, як палає й завалюється дах її будинку. А поки що вона спокійно спить.

На добраніч, місіс Блек.

— Фабер!

Стук у двері, ще, потім шепіт і чекання. Нарешті, після довгої хвилини, у маленькому будинку Фабера блимнув вогник. Ще хвилина, і задні двері прочинилися.

Вони мовчки дивились один на одного в напівмороці, Фабер і Монтег, наче не вірили власним очам. Потім Фабер поворухнувся, вхопив Монтега, втяг його всередину, посадив на стілець, знову підійшов до дверей і постояв там, прислухаючись. У передранішній тиші вили сирени.

Фабер зачинив двері й повернувся до кімнати.

Монтег сказав:

— Я поводився, наче дурень, з самого початку й до кінця. Мені не можна довго залишатися тут. Я йду бозна-куди.

— Принаймні, ви натворили дурниць, намагаючись зробити добре діло, — відповів Фабер. — Я думав, ви померли. Пристрій, який я вам дав...

— Згорів.

— Я чув, як брандмейстер розмовляв з вами, а потім раптом запала тиша. Я мало не пішов розшукувати вас.

— Брандмейстер мертвий. Він побачив кульку, почув ваш голос, хотів вистежити вас. Я вбив його з вогнемета.

Фабер сів і якийсь час мовчав.

— Боже, як усе це могло статися? — заговорив Монтег. — Адже лише вчора все було гаразд, а сьогодні я відчуваю, що гину. Скільки разів людина може гинути і все одно залишатися живою? Мені важко дихати. Бітті мертвий, а колись же він був моїм другом; Міллі покинула мене, а я вважав її своєю дружиною; тепер я нічого не знаю. Мій будинок згорів, у мене немає роботи, я сам мушу втікати... По дорозі сюди я підклав книжки в будинок пожежника. Господи боже мій, скільки я накоїв за один тиждень!

— Ви зробили те, що мали зробити. Так мало статися.

— Мабуть, так воно і є. Хоч у це я вірю, бо більше мені нема в що вірити. Я знав, що так станеться. Я вже давно відчував, як щось у мені закипає, я робив одне, а думав зовсім інше. Боже, це назрівало в мені. Дивно, як воно досі не вихлюпнуло назовні. І ось я тут, щоб зруйнувати й ваше життя. Адже вони можуть прийти сюди!

— Вперше за багато років я відчуваю, що знов живу, — відповів Фабер. — Відчуваю: зроблю те, що слід було б зробити дуже давно. А от страху поки що немає. Може, тому, що нарешті роблю те, що треба. А може, наважившись ризикнути один раз, я вже не хочу здаватися вам боягузом. Певне, мені й надалі доведеться робити ще сміливіші речі, ще більше ризикувати, аби не було вороття назад, аби знову не бути легкодушним. Що ви збираєтесь робити?

— Тікати.

— Ви знаєте, що оголошено війну?

— Чув.

— Господи, як дивно! — вигукнув старий. — Війна здається чимсь далеким через ваші власні турботи.

— Я не мав часу думати про неї. — Монтег витяг з кишені стодоларовий папірець. — Ось, візьміть, хай буде у вас, витрачайте ці гроші, як вважатимете за потрібне, коли я піду.

— Але...

— Може, до обіду мене вже не буде живого; використайте їх для вашої справи.

Фабер кивнув.

— Спробуйте дістатися до річки, якщо зможете; потім ідіть берегом, там є покинута залізнична колія, вона веде з міста в глиб країни, отож тримайтеся її. Тепер шляхи

сполучення в основному повітряні, більшість залізниць занедбані, однак ця залишилась, іржавіє потроху. Я чув, нібито в глушині подекуди ще є табори бродяг. Мандрівні табори, як їх називають. Треба тільки відійти далі від міста й добре придивлятися. Кажуть, ніби вздовж залізничної колії до Лос-Анджелеса можна зустріти чимало колишніх вихованців Гарвардського університету. Багатьох із них розшукує поліція, їм не можна жити в містах. Але їм усе-таки пощастило вижити. Їх небагато, уряд, очевидно, не вважає їх такими небезпечними, щоб розшукувати за містом. Певний час ви можете переховуватися в них, а потім спробуйте знайти мене в Сент-Луїсі. Я вирушу туди сьогодні о п'ятій годині ранку, автобусом, хочу зустрітися з тим старим друкарем. Боже, і я нарешті почав ворухитися. Ваші гроші підуть на добру справу. Дякую, Монтег, хай вас береже бог. Може, хочете трохи поспати?

— Ні, краще піду.

— Нумо подивімось, що воно там робиться. Фабер квапливо провів Монтега до спальні й відсунув одну з картин на стіні; під нею був невеличкий телевізійний екран, розміром з поштову листівку.

— Мені завжди хотілося мати маленький екран, щоб можна було, коли захочу, затуляти його долонею, а не ці величезні стіни, які приголомшують тебе криком. Ось дивіться.

Він увімкнув екран.

— Монтег, — промовив телевізор і засвітився. — МОНТЕГ, — виразно повторив голос диктора. — Гай Монтег. Усе ще на волі. Пошук провадять поліцейські вертольоти. Із сусіднього району привезено іншого механічного пса... Монтег і Фабер презирнулися.

— Механічний пес діє бездоганно. Цей чудовий пристрій жодного разу не помилився відтоді, як його вперше застосували для розшуку злочинців. Наша телевізійна компанія пишається тим, що їй надана можливість з телевізійною камерою, встановленою на вертольоті, стежити за механічним шукачем, як тільки він вирушить по сліду злочинця...

Фабер налив у склянки віскі.

— Нам зараз не завадить випити.

Вони випили.

— Нюх механічного собаки такий чутливий, що він може запам'ятати десять тисяч індивідуальних запахів і вистежити будь-кого з цих десяти тисяч людей без додаткового настроювання!

Легкий дріж перебіг по тілу Фабера. Він обвів поглядом стіни, двері, дверну ручку, стілець, на якому сидів Монтег. Той помітив погляд. Вони обидва поквапливо оглянули кімнату, і Монтег відчув, як розширилися його ніздрі, наче він сам намагався вистежити

себе, наче його нюх настільки загострився, що він сам міг по запаху знайти свій слід, залишений у повітрі, наче раптом стало видно мікроскопічні крапельки поту на дверній ручці, там, де він узявся рукою, — їх було дуже багато, вони виблискували, мов підвіски маленької люстри; він, Монтег, був повсюди, в усьому, на всьому, всередині й назовні, він був світляною хмарою, привидом, — і від нього важко було дихати. Він бачив, як Фабер затамував подих, мов боявся разом з повітрям втягнути в себе тінь утікача, чи може, боявся перейнятися його випарами й запахами.

— Зараз механічного пса висадять з вертольота на місці пожежі!

На екранчику виник спалений будинок, юрба і щось на землі, прикрите простиратлом, а в небі — вертолiт, який коливався, наче химерна квітка.

«Отже, вони вирішили будь-що виграти, — подумав Монтег. — Вистава триває, за годину може розпочатися війна...»

Як зачарований, боячись поворухнутися, Монтег стежив за подіями. Все це здавалось йому дуже далеким і ніяк його не стосувалося; ніби він дивився якусь драму, чиясь драму, досить цікаву, але чужу, хоч і відчував дивне задоволення. «Адже все це робиться через мене, — подумав нараз, — боже мій, це ж усе через мене!»

Якби він захотів, то міг би залишитися тут і, зручно влаштувавшись, простежити гонитву до кінця, крок за кроком, по провулках і вулицях, по широких безлюдних бульварах, через лужки та ігрові майданчики, затримуючись подекуди разом із диктором для необхідних пояснень, і знову по провулках аж до охопленого полум'ям будинку Блеків, і нарешті знову сюди, до цього помешкання, де вони з Фабером сидять і п'ють віскі, а електронне чудовисько, безмовне, як сама смерть, тим часом уже обнюхує його недавній слід, зупинившись он під тим вікном. Тепер Монтег може, якщо схоче, підвестись і, не зводячи очей з телевізора, підійти до вікна, висунутися, потім озирнутись і побачити себе на яскравому екрані як головного героя драми, як знаменитість, про котру всі говорять, на котру всі дивляться, — в інших вітальнях його бачитимуть об'ємним, в повний зріст, у кольоровому зображенні! І якщо він не забариться тієї останньої хвилини, то зможе за мить до того, як піти в небуття, побачити: прокаїнова голка пронизує його заради блага й щастя тих багатьох людей, яких усього кілька хвилин тому збудило нестямне виття сирен, і тепер вони втупилися в телевізорні стіни, стежачи за незвичайними ловами, за полюванням на великого звіра, за драмою з єдиною дійовою особою.

Чи встигне він сказати своє останнє слово? Коли на очах у двадцяти чи тридцяти мільйонів глядачів пес ухопить його, чи не має він, Монтег, однією фразою чи одним

словом підсумувати все своє життя так, щоб ці слова ще довго залишалися з ними після того, як пес, зімкнувши й розімкнувши свої металеві щелепи, відскочить і побіжить геть у пільму, а телевізійні камери, завмерши, стежитимуть за звіром, що, зменшуючись, зникає вдалині— чудовий кінець! Як йому знайти таке слово, кілька слів, щоб обпалити вогнем обличчя цих людей, збудити їх?

— Дивіться, — прошепотів Фабер.

З вертольота повільно спускалося щось, не схоже ні на машину, ані на тварину, не мертво й не живе, воно випромінювало бліде зеленаве світло. Ось воно стоїть біля димучих руїн Монтегового будинку, під ніс йому тицяють вогнемет, покинутий Монтегом. Чується дзижчання, клацання, гудіння.

Монтег струснув головою, підвівся, допив віскі.

— Час іти. Шкода, що все так трапилося.

— Шкода? Чого? Мене? Мого будинку? Я все це заслужив. Тікайте, бога ради. Може, мені пощастить затримати їх тут...

— Стривайте. Яка користь, коли й вас вони знайдуть? Після того як я піду, спалить покривало з цього ліжка — я доторкався до нього. Спалить у печі стілець — я сидів на ньому. Протріть спиртом меблі, ручки на дверях. Спалить доріжку в вітальні. Ввімкніть повністю вентиляцію у всіх кімнатах, посипте все нафталіном, якщо він у вас є. Потім увімкніть на всю потужність вашу поливальну систему в саду, а доріжки полийте зі шланга. Може, пощастить знищити слід...

Фабер потис йому руку.

— Я все зроблю. Хай вам щастить. Якщо ми обидва залишимося живими, то наступного тижня чи ще за тиждень зв'яжіться зі мною. Сент-Луїс, центральний поштамт, до запитання. Шкода, що не можу тепер підтримувати з вами зв'язок — це було б добре для нас обох, але, на жаль, немає другої слухової кульки. Розумієте, я ніколи не сподівався, що мій прилад знадобиться. От старий дурень! Навіть і не подумав! Нерозумно, вельми нерозумно. І зараз, коли ця зелена кулька вкрай потрібна, у мене її нема. А тепер — ідіть!

— Ще одне. Дайте мені чимшвидше валізу, покладіть у неї який-небудь свій старий одяг — зношений костюм, сорочку, старі черевики, шкарпетки, всякий непотріб...

Фабер пішов і за хвилину повернувся. Вони заклеїли шпарини картонної валізи липкою стрічкою.

— Щоб не вивітрився старий запах Фабера, — промовив Фабер, спітнівши від зусиль. Монтег узяв віскі й побризкав ним поверхню валізи.

— Зовсім не треба, щоб пес одразу почув два запахи. Можна мені взяти з собою решту віскі? Воно мені ще придасться пізніше... Хоч би наша робота не була марною!..

Вони знов потисли один одному руки і, рушивши до дверей, ще раз поглянули на телевізор. Пес ішов по сліду повільно, безшумно, принохувався до нічного вітру. Над ним ширяли вертольоти з телевізійними камерами. Пес дістався до першого провулка.

— Прощайте!

Монтег тихенько шмигнув на двір і побіг, стискаючи в руці напівпорожню валізу. Він чув, як запрацювала поливальна система, сповнюючи передранішнє повітря шумом дощу, — спочатку тихим, потім дедалі сильнішим і рівнішим. Вода лилась на садові доріжки і струмками жебоніла на вулицю. Кілька краплин упали на Монтегове обличчя. Йому почулось, ніби старий щось крикнув йому на прощання, чи, може, це тільки здалося?

Він швидко біг від будинку до річки.

Монтег тікав.

Він відчував наближення механічного пса — немов подих осені, холодний, сухий і легкий, наче подув вітру, від якого навіть не хитається трава, не грюкають віконниці, не тремтить тінь від листя на білих плитках тротуарів. Своїм бігом механічний пес не порушував спокою навколишнього світу. Він ніс із собою тишу, і Монтег, тікаючи з міста, відчував, як ця тиша нагромаджується, тисне на нього. Тягар тиші ставав важчий — і Монтег ще прудкіше кинувся вперед.

Дорогою до річки він кілька разів зупинявся перевести подих, зазірав у темняно освітлені вікна розбуджених будинків, бачив обриси людей, які у своїх вітальнях дивилися на стіни, де, наче хмарка неонових випарів, то з'являвся, то зникав механічний пес, вихоплюючись то тут, то там на своїх павучих лаписьках. Ось він на Елмтеррас, на вулиці Лінкольна, в Дубовій, у Парковій алеї, ось у провулку, що веде до Фаберового будинку!

«Біжи, — наказував собі Монтег, — не зупиняйся, біжи, не барися!»

На екрані — будинок Фабера; поливальна система на повну потужність розбризкувала водяні струмені в нічному повітрі.

Пес, затремтівши, зупинився.

Ні, Монтег розпачливо вчепився в підвіконня. Тільки не туди! Я тут, сюди!

Прокаїнова голка вистромиласть і сховалася, знову вистромиласть і знов сховалася. З вістря впала прозора краплина дурману, що породжує сни, від яких нема пробудження; голка зникла в пащі собаки.

Монтегові перехопило подих, наче його вдарили кулаком під груди.

Механічний пес повернув і кинувся бігти провулком, геть від Фаберового дому.

Монтег глянув на небо. Вертольоти наближалися щільною зграєю, наче мошва, що злітається на світло.

Монтег насилу змусив себе пригадати: це ж не якась вигадана сценка, що привернула його увагу на шляху до річки; це він сам дивиться, як розігрується його власна шахова партія.

Він голосно закричав, щоб прийти до тями і відірватись од вікна останнього будинку на цій вулиці, від того, що він бачив там. До дідька! І він побіг. Провулок, вулиця, провулок, вулиця, і, нарешті, запах річки. Підняв ногу, опустив, лівою, правою. Якщо зараз на нього наведуть телевізійні камери, глядачі побачать двадцять мільйонів Монтегів, що біжать, — як у давньому кіноводевілі з поліцаями і злочинцями, з переслідувачами й переслідуваними, з мисливцями й звіриною: він бачив цей водевіль тисячу разів. За Монтегом женуться зараз двадцять мільйонів гончаків; вони перескакують у вітальнях з правої стіни на середню, з неї — на ліву, щоб щезнути, а тоді знову вискочити на праву стіну, перейти на середню, на ліву — і так без кінця.

Монтег встромив у вухо «черепашку».

— Поліція пропонує жителям Елм-террас зробити так: хай кожен, хто живе в будь-якому будинку на будь-якій вулиці цього району, відчинить двері свого дому чи визирне у вікно. Утікачеві не вдасться сховатись, якщо всі одночасно виглянуть зі своїх будинків. Приготуйтеся!

Авжеж! І як це вони раніше не додумалися до цього? Чому досі так не зробили? Всім підвестися, всім виглянути разом! Втікачеві не сховатись! Єдиний чоловік, що біжить нічним містом, єдиний чоловік, що випробовує зараз міць своїх ніг!

— Лічимо до десяти. Один! Два! Він відчув, як усе місто підвелось.

— Три!

Все місто повернулося до тисяч своїх дверей. Скоріше! Лівою, правою!

— Чотири!

Люди, мов сновиди, рушили до виходу.

— П'ять!

Їхні руки доторкнулися до дверних ручок.

Від річки віяло прохолодою, як після зливи. Горло в Монтега пересохло, очі запалилися від бігу. Він закричав, наче цей крик міг підштовхнути його, допомогти пробігти останню сотню кроків.

— Шість, сім, вісім!

На тисячах дверей повернулися ручки.

— Дев'ять!

Він проминув останній ряд будинків, побіг схилом униз, до темної рухливої маси.

— Десять!

Двері в усіх будинках розчахнулися.

Він уявив собі тисячі й тисячі облич, що вдивляються в темряву дворів, провулків, у небо; бліді, перелякані, вони ховаються за фіранками; наче сірі звірки, визирають вони зі своїх електричних нір; обличчя з сірими безбарвними очищами, сірими губами й сірими думками, що ледь пробиваються крізь задубілу плоть.

Але Монтег був уже біля річки.

Він занурив руки у воду, аби пересвідчитись, що це йому не мариться. Роздягнувся у пільмі догола, сполоснув тіло, руки, ноги й голову холодною водою, пив її, дихав нею. Потім натягнув на себе старий Фаберів одяг, взув його черевики, а свій одяг кинув у річку й дивився, як вода несе його геть. Тримавши в руках валізу, пішов по воді від берега, поки відчував під ногами дно; а тоді його підхопила течія й понесла в темряву. Він уже проплив ярдів із триста за течією, коли механічний пес прибіг до річки. Вгорі свистіли величезні пропелери вертольотів. Снопи світла падали на воду, і Монтег пірнув, рятуючись од сліпучого блиску, схожого на сяйво сонця, що раптом проглянуло крізь хмари. Він відчув, як річка м'яко несе його далі й далі, в пільму. Зненацька промені прожекторів перекинулися на берег, вертольоти повернули до міста, наче натрапили на новий слід, і незабаром зникли. Зник і пес. Залишилися тільки холодна річка і Монтег, який плів серед раптової тиші, віддаляючись од міста, вогнів і погоні, віддаляючись геть від усього.

Йому ввижалося, ніби він щойно спустився зі сцени, полишивши там юрму акторів, чи прийшов з надзвичайного спіритичного сеансу з балакучими привидами. Із страшного нереального світу він поступово переходив у світ реальний, але поки що не міг сприйняти його реальності, бо світ той був ще не знаний.

Повз нього пропливали темні береги: річка несла його тепер серед пагорбів. Уперше за багато літ він бачив над собою зірки, безкінечний кругообіг сяйливих вогнів.

Велетенська колісниця Джаггернаута⁷⁰ котилася по небу, погрожуючи розчавити й знищити Монтега.

Коли валіза наповнилася водою і потонула, Монтег перевернувся на спину. Річка лїниво й лагідно несла свої води, віддаляючись від людей, які снідали тїнями, обїдали

⁷⁰ Джаггернаут (інд. міф.) — одне із втілень бога Вішну; образно — безжалісна неблаганна сила.

димом, а вечеряли туманом. Річка була справжня; вона легенько обіймала Монтега, не квапила його, давала час обмірковувати події цього місяця, цього року, всього, життя. Він прислухався до спокійного биття серця. Його думки також були спокійні, вони не мчали, як досі, наввипередки з шаленими потоками крові в його судинах.

Місяць низько висів у небі. Місяць і місячне світло. Звідки воно? Гаразд, від сонця. А сонце звідки бере своє світло? Воно палає власним вогнем. Горить і горить, день у день, вічно. Сонце і час. Сонце, час, вогонь. Палючий вогонь. Річка ніжно колисала Монтега. Палючий вогонь. Сонце й годинники на землі, що відраховують час. Все це злилось у свідомості Монтега, стало єдністю. Після багатьох років плавання у житейських хвилях і кількох хвилин плавання у цій річці він зрозумів, чому більше ніколи нічого не повинен спалювати.

Сонце горить щодня. Воно спалює Час. Всесвіт мчить по колу і обертається круг своєї осі, а Час спалює роки й людей, спалює сам, без допомоги Монтега. Отже, якщо він, Монтег, разом з іншими пожежниками спалюватиме те, що створене людьми, а Сонце спалюватиме Час, то згорить геть усе!

Хтось із них має зупинитися. Сонце, звичайно, не зупиниться. Отже, виходить, повинен зупинитися він, Монтег, і повинні зупинитися люди, з якими він працював пліч-о-пліч ще кілька годин тому. Десь ізнову має початися процес збереження й накопичення духовних цінностей, хтось має знову зібрати й зберегти все, що створила людина, зберегти в книжках, платівках, в людських умах, будь-якою ціною вберегти від молі, плісняви, іржі, гниття і паліїв. Світ повен людей, великих і малих. Незабаром народиться новий фах — фах людей, що виготовляють вогнетривку одягу для людства.

Він відчув, що ноги торкнулися дна, встеленого рінню з піском. Течія прибила його до берега.

Він роззирнувся — перед ним лежала темна рівнина, схожа на величезну безформну чорну істоту, безоку та безлику, що мала тільки довжину і простяглася на тисячі безконечних миль; зелені пагорби й ліси чекали до себе Монтега.

Йому не хотілося покидати лагідні води річки. Він боявся, що на березі його спостигне механічний пес. Боявся, що шалений вітер од вертолїтних гвинтів виверне з корінням дерева.

Але повіяв лише звичайний осінній вітерець, спокійний і лагідний, як річка, що текла поруч. Чому пес не переслідує його? Чому погоня повернула до міста? Монтег прислухався. Тиша. Тиша.

«Міллі, — подумав він. — Подивись навколо. Прислухайся! Нікого й нічого. Як тихо, Міллі! Цікаво, як ти повелася б. Либонь, закричала б: «Замовкни! Замовкни!» Міллі, Міллі». Йому стало сумно.

Міллі не було, не було й механічного пса. З далеких лук долинав сухий запах сіна, нагадував йому про давно минуле. Монтег раптом пригадав, як у дитинстві побував на фермі. То був один з найщасливіших днів у його житті: він відкрив для себе, що за сімома завісами нереальності, за телевізорними стінами віталень і за бляшаним міським валом є світ, де на луках пасуться корови, гавкають і ганяються за білими вівцями собаки, в теплому мулі ставків опівдні хлюпаються свині.

Сухий запах сіна і плюскіт води навіяли дивне відчуття, ніби він спить на свіжому сінні в порожньому сараї за самотньою фермою, далеко від галасливих доріг, коло старосвітського вітряка, крила якого тихо порипують над головою, наче рахують пролітаючі роки. Ото й справді полежати б на сінні, як тоді, дослухаючись до нічного шереху звірів і комах, до шелесту дерев, до найменших порухів і звуків.

Уночі, думалося, він, може, почує внизу чийсь ходу. Він стрепенеться і сяде. Кроки віддаляться. Він знов ляже й почне дивитись у віконце сінника. І тієї нічної години побачить, як гаснуть вогні в будинку фермера, і прекрасна дівчина сяде біля темного вікна й почне розчісувати коси. Її важко буде розгледіти, але її лице нагадає йому лице тієї дівчини, яку він знав колись, у далекому-далекому минулому: та дівчина раділа дощу, вона не боялася вогненних світляків, вона знала, що буде, коли потерти кульбабою підборіддя. Дівчина одійде од вікна. потім з'явиться нагорі, у своїй залитій місячним саявом світлиці. А він, дослухаючись до голосу смерті, до гуркоту реактивних літаків, що розколюють темне небо навпіл аж до обрію, лежатиме у своєму безпечному сховищі, дивитиметься на дивні, незнані зірки, що опускав ються за крайнебо, відступаючи перед ніжними барвами світання.

Вранці йому б не хотілося спати, бо теплі запахи й дива замиської ночі наповнили б його тіло снагою, воно відпочило б, хоч він цілу ніч не заплющив очей, і цілу ніч на вустах у нього вигравала б усмішка.

А внизу, біля драбини, його підстерігатиме ще одне і диво, зовсім неймовірне. Він обережно спуститься з сінника, освітлений рожевим світлом молодого ранку, сповнений радості, що живе в цьому світі, й застигне, поба чивши це маленьке диво, і, схилившись, торкнеться його.

Коло підніжжя драбини він побачить кухоль свіжого молока, кілька яблук і грушу.

Більше йому нічого не треба. Ознака того, що величезний світ готовий прийняти його і дати йому час подумати про все, про що він повинен подумати.

Кухоль молока, яблуко, груша.

Він вийшов з води.

Берег ринув на нього, мов величезна хвиля прибою. Темрява, і ця місцевість, і мільйон запахів, які долинали з вітром, що холодив мокре тіло, — все це разом навалилося на Монтега. Він сахнувся від приголомшливої п'їтьми, звуків, запахів. У вухах дзвеніло, в голові паморочилося. Зірки полум'яними метеорами летіли йому назустріч. Монтегові захотілося знов пірнути в річку, і хай лінива течія несе його кудись, байдуже куди. Темне громаддя берега нагадало йому випадок із дитинства, коли він купався, а велетенська хвиля (найбільша хвиля, яку він будь-коли бачив), що взялася не знати звідки, збила його з ніг, оглушила, жбурнула в зелену темряву, обпалила рот, ніс, шлунок солоною водою. Надто багато води!

А тут було надто багато землі.

І раптом у п'їтьмі, що стіною стояла перед ним, — шурхіт, чиясь тінь, двоє очей. Наче сама ніч дивилася на нього. Наче ліс бачив його.

Механічний пес!

Стільки пробігти, так намучитися, так утомитися, мало не втопитись, стільки перестраждати — і, коли вже думаєш, що ти в безпеці й з легким серцем виходиш на берег, раптом... Механічний пес!

Монтег несамовито закричав, закричав передсмертним криком: він уже більше не міг цього витримати...

Тінь метнулася вбік. Очі щезли. Сухим дощем посипалося листя.

Монтег був сам у пущі.

Олень. Монтег почув різкий запах мускусу, змішаний із запахом крові й дихання звіра, запах кардамону, моху, амброзії; дерева бігли на нього з дурної ночі, відступали, знов кидалися вперед і знову відходили в такт його серцебиттю, що відлунювало в скронях.

Земля була встелена листям. Тут, мабуть, мільйони листків. Монтег ішов, наче вбрід переходив суху річку, що пахла гвоздиками й теплим пилом. Скільки різних запахів! Ось наче запах сирої картоплини, коли її розріжеш, холодну, білу від місячного сяйва, під яким вона пролежала майже цілу ніч. Ось пахощі маринованих огірків, ось запах петрушки, що лежить на кухонному столі. Слабкий дух жовтої гірчиці зі слоїка. Запах повних гвоздик із сусіднього саду. Він опустил руку; стеблина торкнулась його долоні, мов дитина, погладила. Монтег понюхав пальці — вони пахли локрицею.

Він зупинився, вдихаючи запахи землі; що глибше він їх удихав, то відчутнішим ставав для нього навколишній світ. Порожнечі в Монтегові вже не було. Тут є чим наповнити себе. І тепер завжди так буде. Спотикаючись, він брів по сухому прибою листя. І раптом у цьому світі незвичайного — щось знайоме. Нога зачепилася за щось — воно глухо задзвеніло. Він провів рукою по землі — праворуч, ліворуч. Залізнична колія.

Покинута колія бігла від міста по країні, крізь гаї та ліси, вздовж річки.

Дорога, якою треба йти, хоч би куди вона привела. Це була єдина знайома річ серед новизни, той чарівний талісман, який ще знадобиться йому, до якого він може доторкнутися рукою, відчутти під ногами, поки йтиме крізь зарості ожини, крізь моря запахів, доторків, відчуттів, крізь шелести й зітхання лісу. Він рушив по шпалах.

І, здивувавшись, раптом відчув, що напевне знає щось таке, чого, однак, не зміг би довести: колись давно Кларіс теж проходила тут.

Через півгодини, змерзлий, обережно ступаючи по шпалах, гостро відчуваючи, як весь він — тіло, обличчя, рот, очі — всотує п'єтму, як у вухах гудуть лісові звуки, а ноги кровоточать від колючок і горять од кропиви, він побачив попереду вогонь.

Вогонь блиснув, щез, знову з'явився — блимав, наче око. Монтег завмер: здавалося, цей вогник можна загасити одним подихом. Але вогник горів, і Монтег почав підкрадатися до нього. Минуло не менше п'ятнадцяти хвилин, перш ніж йому вдалося підійти досить близько, — він зупинився і, причаївшись, почав дивитися на вогонь. Полум'я повільно коливалося, вигравало білим і червоним; воно здалося Монтегу якимсь дивним, бо було зовсім не таке, до якого він звик.

Вогонь нічого не спалював: він грів!

Монтег бачив руки — вони простягалися до вогню; видно тільки руки людей — тіла тонули в темряві. Над руками — застигли обличчя; їх оживляли лише тремтливі виблиски полум'я. Монтег і не уявляв, що вогонь може бути таким. Він і не гадав, що вогонь може не тільки забирати, а й давати. Навіть запах у нього був інший.

Монтег стояв отак бозна-скільки, охоплений безглуздом, але приємним почуттям, ніби він — лісовий звір,, світло вогнища виманило його з пущі. У нього були вологі очі, густі вії, гладенька шкіра, шершавий ніс, рати— : ці, гіллясті роги, а кров, якби пролилася на землю, запахла б осінню. Він довго стояв, дослухаючись до теплого тріскоту полум'я.

Навколо вогнища панував спокій, спокій проступав на обличчях людей, і було доволі часу посидіти під деревами біля покинутої залізничної колії й подивитись на світ, охопити його поглядом, наче він скупчився отут, коло цього багаття, наче світ — це шматок сталі,

а люди мусять перекувати його. І не тільки вогонь здавався інакшим. Тиша також була інакша. Монтег рушив до цієї особливої тиші, від якої, здавалося, залежала доля світу.

Потім почулися голоси; люди про щось балакали, але він не міг добрати, про що саме. Голоси то злітали, то плавно спадали — перед людьми був цілий світ, і вони розглядали його; вони знали землю, дерева й місто, що лежало за річкою, в кінці залізничної колії. Вони говорили про все, не було нічого такого, про що б вони не могли розмовляти. — Монтег відчув це по жвавих інтонаціях їхніх голосів, по зацікавленості, пристрасі й подиву, з якими вони говорили.

Монтег відступив у темряву.

І тоді один з них підвів очі й побачив Монтега; побачив уперше (а може, всьоме), і чийсь голос озвався до прибулого:

— Гаразд, виходьте вже!

— Та не бійтеся, — пролунав той самий голос. — Ласкаво просимо до нашого товариства.

Монтег повільно підійшов до вогнища; круг нього сиділи п'ятеро літніх чоловіків у синіх бавовняних штанах і таких самих сорочках та куртках. Він не знав, що їм сказати.

— Сідайте, — мовив старий, що, певне, був і за старшого. — Хочете кави?

Монтег дивився, як темна паруюча рідина ллється в складаний бляшаний кухоль, хтось подав йому цей кухоль. Він боязко сьорбнув — люди зацікавлено поглядали на нього. Гаряча кава обпікала губи, але це було приємно. Обличчя людей, що сиділи біля вогнища, заросли бородами, але бороди охайні. Руки в цих людей чисті. Вітаючи гостя, всі підвелись, а тепер знов сиділи. Монтег пив каву.

— Дякую, — сказав він. — Щиро дякую.

— Просимо ласкаво, Монтег. Моє прізвище Гренджер. — Ватажок простяг йому невеличку пляшечку з якоюсь безбарвною рідиною. — Це теж випийте. Воно змінить хімічний склад вашого поту. Через півгодини ви пахнутимете не собою, а запахами двох інших людей. А що за вами женеться механічний пес, то не завадить випити цю рідину до дна.

Монтег випив гіркий напій.

— Від вас тхнутиме, як від цапа, але то байдуже, — мовив Гренджер.

— Ви знаєте, як мене звуть? — здивовано запитав Монтег.

Гренджер кивнув на портативний телевізор біля вогнища.

— Ми стежили за погонею. Ми так і думали, що ви подастесь річкою на південь. Коли почули, як ви продираєтесь крізь пушу, наче захмелілий лось, то не сховались, як це

звичайно робимо. Ми здогадалися, що ви пірнули в річку, коли вертольоти раптом повернули до міста. Там відбувається щось дивне. Погоня триває, але і в іншому напрямку.

— В іншому?

Подивімося.

Гренджер увімкнув телевізор. На екрані замигтіли, закружляли барви й тіні, наче в цій скриньці завертівся якийсь кошмарний сон; і дивно було, що тут, у лісі, його можна було взяти в руки, передати іншому. Диктор, кричав:

— Погоня триває в північній частині міста! Поліцейські вертольоти скупчуються в районі Вісімдесят сьомої вулиці і Елм Гроув парку!

Гренджер кивнув.

— Так-так, вони тепер просто розігрують погоню. Вам пощастило збити їх зі сліду ще біля річки. Але вони не можуть про це сказати. Знають, що цікавість глядачів не безмежна. Отже, чимшвидше потрібна розв'язка! Якщо обшукувати річку, то й до ранку не впорасешся. Ось вони і вистежують жертву, щоб ефектно завершити цей балаган. Дивіться! Хвилин через п'ять Монтега зловлять!

— Але як?..

— Дивіться.

Око телевізійної камери, схованої в череві вертольота, втупилося тепер у безлюдну вулицю.

— Бачите? — прошепотів Гренджер. — Зараз появитеся ви — он там, у кінці вулиці. Призначена жертва. Дивіться, як знімає камера. Створюють ефектну сцену. Тривожне очікування. Вулиця в перспективі. От зараз який-небудь бідолаха вийде на прогулянку. Якийсь химерник, дивак. Не думайте, що поліція не знає таких диваків, що любляють гуляти вдосвіта, просто так чи з безсоння. Поліція стежить за ними місяцями, роками. Ніколи не знаєш, коли й для чого це може згодитися. От сьогодні, приміром, це дуже до речі! Вихід зі скрутного становища. О боже, дивіться! :

Люди біля вогнища подалися вперед.

На екрані з-за рогу вулиці з'явився чоловік. Раптом об'єктив телекамери вихопив механічного пса. Вертольоти спрямували на чоловіка десятки прожекторів, обгородивши його частоколом із білих сліпучих стовпів світла.

Диктор закричав:

— Це Монтег! Погоню завершено!

Ні в чому не винний чоловік спантеличено зупинився, тримаючи в руці запалену сигарету. Він дивився на пса й не міг збагнути, що це таке. Либонь, він так нічого й не зрозумів. Чоловік глянув на небо, прислухався до виття сирен. Тепер телекамери показували згори. Пес піднявся в повітря — ритм і координація його рухів були просто чудові. Блиснула голка. На мить камери завмерли, щоб глядачі могли краще розгледіти це видовище: ошелешену жертву, безлюдну вулицю, сталеве чудовисько — цю величезну кулю, що летіла до мішені.

— Монтег, стійте на місці! — пролунав голос з неба. Тієї ж миті пес і телекамера впали на чоловіка. Вони схопили одночасно; схопили, мов павуки, у свої цупкі обійми. Чоловік закричав. Він кричав, кричав, кричав!..

Широкий план.

Тиша.

Темрява.

Монтег скрикнув, порушивши цю тишу, і відвернувся.

Знов тиша.

Заціпенілі люди мовчки сиділи біля вогнища; нарешті з темного екрана пролунав голос диктора.

— Пошук завершено, Монтег мертвий. Злочин проти суспільства покарано.

Темрява.

— А тепер ми запрошуємо вас до «Зали під небом» у готелі «Люкс». Півгодинна передача «Досвітня пора». В нашій програмі...

Гренджер вимкнув телевізор.

— Ви завважили, як вони показали його обличчя? Навіть ваші близькі друзі не змогли б сказати напевне, чи це справді ви. Оператори лише дали загальну картину — решту доповнить уява глядача. Бодай їх усіх чорти взяли, — прошепотів він.

Монтег нічого не відповів; він здригався всім тілом і не зводив очей з порожнього екрана. Гренджер легенько доторкнувся до його плеча.

— Вітаю з воскресінням. Монтег кивнув.

— Тепер не завадить познайомитися з нами, — вів далі Гренджер. — Це Френд Клемент, колишній завідувач кафедри Томаса Гарді [7] в Кембриджському університеті, ще до того, як Кембрідж перетворили на атомно-інженерне училище. А це доктор Сіммонс з Каліфорнійського університету, знавець творчості Ортеги-і-Гассета [8], ось професор Уест — багато років тому в Колумбійському університеті він зробив чималий внесок у тепер забуту науку про етику... Превелебний отець Падовер тридцять років тому

виголосив кілька проповідей і протягом одного тижня втратив усіх парафіян через свої погляди. Він давно вже бродить із нами. Ну, а я написав книжку під назвою «Пальці однієї руки. Належні стосунки між особою і суспільством» — і ось я тут! Ласкаво просимо до нас, Монтег!

— Мені не місце серед вас, — ледве спромігся вимовити, нарешті, Монтег. — Протягом усього свого життя я тільки й знав, що робив дурниці.

— Ну, ми до цього звикли. Всі ми робили дурниці, але заради справжнього діла. Інакше не опинились би тут. Поки ми діяли поодиночі, гнів був нашою єдиною зброєю. Багато років тому я вдарив пожежника, коли він прийшов палити мою Бібліотеку. Відтоді мені доводиться переховуватись. Хочете пристати до нас, Монтег?

— Так.

— Що ви можете нам запропонувати?

— Нічого. Я думав, у мене є частина Екклезіаста і, може, трохи з «Одкровенень Іоанна Богослова», але тепер у мене навіть цього нема.

— Екклесіаст — це непогано. Де ви його зберігали?

— Тут, — Монтег доторкнувся рукою до чола.

— А, — усміхнувся Гренджер і кивнув головою.

— Що? Хіба це погано? — запитав Монтег.

— Ні, це дуже добре. Це чудово! — Гренджер обернувся до священика. — Є в нас Екклесіаст?

— Так. Чоловік на ймення Гарріс з Янгстауна.

— Монтег, — Гренджер міцно стис Монтегове плече, — будьте обережні. Бережіть себе. Коли скоїться щось з Гаррісом, ви будете Екклесіаст. Бачите, за хвилину ви стали такою потрібною людиною!

— Але я все забув!

— Ніщо не зникає безслідно. У нас є спосіб струснути вашу пам'ять.

— Але я вже намагався пригадати!

— Не намагайтеся. Це прийде само собою, коли треба буде. Людська пам'ять схожа на фотоплівку, і ми ціле життя тільки й робимо, що намагаємось стерти відбите на ній. Сіммонс двадцять років працював над тим, як поновити в пам'яті колись прочитане й забуте. Монтег, чи хотіли б ви прочитати «Республіку» Платона?

— Звичайно!

— Так ось, я — це «Республіка» Платона. Хочете почитати Марка Аврелія? Сіммонс — це Марк Аврелій.

— Моє шанування! — промовив Сіммонс.

— Здрастуйте, — відповів Монтег.

— Дозвольте познайомити вас з Джонатаном Свіфтом, автором гострої політичної сатири «Подорожі Гуллівера». А цей добродій — Чарлз Дарвін. Ось Шопенгауер, це — Ейнштейн, а цей, поруч зі мною, Альберт Швейцер, добрий філософ. Ось ми всі перед вами — Арістофан і Махатма Ганді, Гаутама Будда і Конфуцій, Томас Джефферсон і Лінкольн до ваших послуг. Ми також Матфей, Марко, Лука та Іоанн.

Вони засміялися.

— Цього не може бути! — вигукнув Монтег.

— Ні, це так, — відповів, усміхаючись, Гренджер. — Ми також спалюємо книжки. Прочитаємо книжку — і спалюємо, щоб її у нас не знайшли. Мікрофільми не виправдовують себе. Ми весь час мандруємо, плівку довелося би десь закопувати, а потім повертатися до неї. Це ризиковано — нас можуть викрити. Отож ліпше все зберігати в голові, де ніхто нічого не побачить, нічого не запідозрить. Ми всі — уривки і шматки історії, літератури, міжнародного права; Байрон, Том Пейн [9], Макіавеллі [10], Христос — усе тут, у наших головах. Але вже пізня година. І почалася війна. Ми тут, а місто там, у своїх різнобарвних шатах. Про що ви думаєте, Монтег?

— Думаю, який же я був дурний, коли намагався щось зробити самотужки, — підкидав книжки в будинки пожежників і подавав сигнал тривоги.

— Ви робили, що могли. Якби це робили по всій країні, наслідки були б чудові. Але наш шлях простіший і, на нашу думку, кращий. Ми прагнемо зберегти знання, які нам ще будуть потрібні, зберегти їх повністю. Поки що ми не хочемо нікого зачіпати чи підбурювати. Бо якщо нас знищать, то загинуть і всі знання, що ми зберігаємо, загинуть, може, назавжди. Ми з певного погляду мирні громадяни: мандруємо собі занедбаними коліями, ночуємо в горах. І місто дало нам спокій. Часом нас зупиняють, обшуковують, але у нас нема нічого недозволеного. Наша організація вельми гнучка, розгалужена, розкидана по всій країні. Декотрі з нас поробили собі пластичні операції, змінили свою зовнішність. Тепер нам дуже важко; ми чекаємо, щоб скоріше почалась і закінчилася війна. Це жахливо, але ми нічим не можемо зарадити, бо не ми керуємо країною, — ми лише незначна меншість, голос волаючого в пустелі. Коли закінчиться війна, тоді, може, придамося й ми для чогось.

— І ви справді вважаєте, що вас слухатимуть?

— Якщо ні, доведеться знову чекати. Ми передамо книжки з вуст у уста нашим дітям, а ті, у свою чергу, передадуть їх іншим. Багато, звісно, загубиться. Але не можна людей

примусити слухати. Вони повинні самі збагнути, що трапилося, чому світ вибухнув під ними. Вічно так тривати не може.

— Чи багато вас?

— Тисячі на дорогах, занедбаних залізничних коліях, з вигляду ми інетяги, але в головах у нас цілі Бібліотеки. Спочатку все було стихійно. В кожного була якась книжка, котру він хотів запам'ятати. Ми зустрічались один з одним і впродовж двадцяти чи більше років створили щось на зразок товариства, розробили план. Нам потрібно було зрозуміти найголовніше — те, що ми самі по собі ніщо, ми не повинні бути педантами чи зверхніми стосовно інших людей. Ми всього-на-всього обкладинки, які захищають книжки від пошкоджень, і нічого більше. Декотрі з нас живуть у невеличких містах. Розділ перший з книжки Торо «Уолден» живе в Грін Рівер, розділ другий — в Уїллоу Фарм, штат Мен. У штаті Меріленд є містечко, що налічує всього двадцять дев'ять чоловік; навряд чи на те містечко коли-небудь кидатимуть бомби; там зберігається повне зібрання творів Бертрана Рассела. Це містечко можна взяти в руки, наче книжку, перегорнути сторінки — от скільки сторінок у голові кожного жителя. А коли закінчиться війна, тоді якогось дня якогось року книжки можна буде написати знову; ми скличемо всіх цих людей, і вони прочитають напам'ять усе, що знають, а ми все надрукуємо на папері. Може, колись знову настане доба пільми і доведеться все починати спочатку. Але в людини є чудова риса: якщо треба починати все з самого початку, вона не зневірюється і не втрачає мужності, бо знає, що це дуже важливо і варто зусиль.

— А що ми робитимемо зараз? — спитав Монтег.

— Чекатимемо, — відповів Гренджер. — І про всяк випадок підемо далі, за течією.

Він почав закидати багаття піском і землею. Всі допомагали йому, Монтег теж. Люди мовчки гасили багаття.

В зоряному світлі вони стояли біля річки.

Монтег поглянув на світляний циферблат свого водонепроникного годинника. П'ята година ранку. Минула тільки година, але ця година була для нього наче рік. Над протилежним берегом річки займалася зоря.

— Чому ви мені довіряєте? — запитав Монтег. Чоловік поворухнувся у пільмі.

— Досить одного погляду на вас. Ви давно не дивилися в дзеркало. Крім того, місто ніколи так не вшановувало нас і не влаштовувало такої погоні за нами. Кілька диваків з головами, напханими віршами, — це не дуже небезпечно для них; вони це знають, і ми знаємо. Всі знають. Поки весь народ не цитує «Великої хартії вільності й конституції», все

гаразд. Досить того, що пожежники час від часу наглядають за порядком. Ні, містяни нас не чіпають. А вам від них добряче перепало.

Вони йшли берегом річки на південь. Монтег намагався розгледіти обличчя своїх супутників, старі, втомлені, покреслені зморшками, які він бачив при світлі багаття. Він шукав на них радісного виразу, рішучості, торжества над майбутнім, але нічого такого не бачив. Він, мабуть, сподівався, що від тих знань, які вони несли в собі, їхні обличчя світитимуться, наче ліхтарі, рівним світлом. Але ні — там, біля вогнища, їх освітлював відблиск полум'я, а тепер ці люди нічим не відрізнялися від інших, що так само мандрували шляхами-дорогами, так само шукали чогось упродовж багатьох років, так само бачили, як гине прекрасне; і ось тепер, уже постарілі, вони зібралися разом, щоб подивитись, як закінчиться вистава й погаснуть вогні. Вони зовсім не були певні, що ті речі, які вони зберігали в пам'яті, примусять зорю майбуття засяяти чистим полум'ям; вони не були певні нічого, крім одного — вони бачили книжки; ті книжки стояли на полицях перед їхніми спокійними поглядами, ще не розрізані, вони чекали читачів, котрі колись прийдуть і візьмуть їх, хто чистими, а хто й брудними руками. Монтег пильно вдивлявся в обличчя своїх супутників.

— Не намагайтеся скласти собі враження про книжки по їхніх обкладинках, — сказав хтось.

Усі неголосно засміялись і пішли далі, вниз за течією.

Почувся оглушливий скрегіт — у небі промчали реактивні літаки й зникли, перш ніж подорожани встигли глянути вгору. Монтег подивився туди, де за річкою лежало місто; зараз там була тільки слабка заграва.

— Там залишилася моя дружина.

— Співчуваю. Найближчими днями всім містам доведеться зазнати лиха, — мовив Гренджер.

— Дивно, я зовсім не сумую за нею. Дивно, але я ніби нічого не відчуваю, — сказав Монтег. — Щойно я подумав — якщо вона навіть помре, мене це не засмутить. Це недобре. Щось, певне, зі мною коїться.

— Послухайте, — відповів Гренджер, взявши його за руку; тепер він ішов поруч і помагав Монтегові пробиратися крізь зарості кущів, відхиляючи гілки. — Коли я ще був хлопчиком, помер мій дід, скульптор. Він був добрий чоловік, дуже любив людей, це він допоміг очистити наше місто від нетрів; нам, дітям, він майстрував іграшки, і взагалі за своє життя, певне, створив мільйон різних речей. Він завжди щось робив власноручно. І коли він помер, я раптом зрозумів: я плачу не за ним, а за тими речами, які він

створював. Я плакав, бо знав: він ніколи більше нічого не зробить, не вирізьбить дерев'яної фігурки, не годуватиме з нами голубів на подвір'ї, не гратиме на скрипці й не розповідатиме смішних оповідок так, як умів лише він. Він був часткою нас, і, коли він помер, все це пішло з нашого життя: не було нікого, хто б міг усе робити так, як він. Він був особистістю. Дуже потрібною для життя людиною. Я ніколи не міг примиритися з його смертю й часто думав, яких прекрасних витворів не побачив світ, яких смішних історій не почув, скільки голубів, повернувшись додому, не відчули доторку його руки! Він перетворював світ. Він дарував світові нове. Тієї ночі, коли він помер, світ утратив десять мільйонів прекрасних вчинків.

Монтег ішов мовчки.

— Міллі, Міллі, — шепотів він сам до себе. — Міллі...

— Що ви сказали?

— Моя дружина... моя дружина. Бідолашна, бідолашна Міллі. Я нічого не можу пригадати... Думаю про її руки, але не бачу, щоб вони робили що-небудь. Вони просто звисають уздовж тіла, чи лежать на колінах, чи тримають сигарету — от і все.

Монтег озирнувся на місто.

Що ти дав місту, Монтеге?

Попіл.

Що давали люди одне одному?

Нічого.

Гренджер стояв поруч і теж дивився на місто.

— Мій дід казав: «Кожен має щось залишити після себе. Сина, чи картину, чи побудований дім, чи хоч би стіну або пару пошитих власноручно черевиків. Або сад, посаджений своїми руками. Щось, чого торкалися твої руки, в чому після смерті твоя душа знайде собі притулок. Люди дивитимуться на дерево, яке ти посадив, чи на квітку, і ти житимеш у них». Мій дід казав: «Байдуже, що ти саме робиш, головне, щоб усе, до чого ти доторкаєшся, змінювало форму, ставало не таким, як було, щоб у ньому залишилася частка тебе самого. В цьому різниця між людиною, яка просто косить траву на лузі, і справжнім садівником. Той, що косить траву на лузі, помре — і його ніби й не було, а садівник житиме багато поколінь».

Гренджер махнув рукою.

— Колись, років п'ятдесят тому, мій дід показав мені кілька фільмів про реактивні снаряди ФАУ-2. Вам доводилось коли-небудь з відстані двісті миль бачити грибовидну хмару після вибуху атомної бомби? Це — марниця, укол шпильки для пустелі, що лежить

навкруги. Мій дід разів десять прокрутив цей фільм, а потім сказав: може, настане день, коли міста розширять свої межі і впустять до себе ліси, поля й незайману природу. Людям треба нагадувати, що на землі їм відведено дуже мало місця, що вони живуть серед природи, яка легко може забрати назад усе, що дала людині; їй не важко здмухнути нас з лиця землі одним подихом чи затопити водами океану — просто так, аби показати людині: вона не така вже могутня, якою себе вважає. Мій дід казав: коли ми постійно не відчуватимемо її поряд з собою вночі, ми забудемо, яка вона грізна й могутня. І тоді природа одного чудового дня прийде і поглине нас. Розумієте? — Гренджер повернувся до Монтега. — Дід давно мертвий, але якби можна було придивитися до мого мозку, то в його звивинах ви побачили б відбитки дідових пальців. Він торкнувся мене своєю рукою. Я уже казав, він був скульптор. «Ненавиджу римлянина на ймення Статус-Кво [11], — говорив він мені. — Дивися на все з подивом, живи так жадібно, ніби через десять секунд помреш. Намагайся побачити світ. Він прекрасніший за будь-яку мрію, створену на фабриці й оплачену грішми. Не проси гарантій, не шукай спокою — його зараз не існує на білому світі. А коли і є, то він родич мавпи-лінивця, що висить день і ніч на дереві вниз головою і спить, спить протягом усього життя. До дідька! — казав він. — Струсони дерево, хай те ледащо гепнеться об землю!»

— Дивіться! — вигукнув Монтег.

Цієї миті почалася й закінчилась війна.

Пізніше ніхто з Монтегових супутників не міг пригадати, чи він взагалі щось бачив. Миттєвий спалах і ледь чутний рух. Протягом цієї миті там, нагорі, на висоті десяти, п'яти, однієї милі промчали, певне, реактивні літаки, наче пригорща зерна, розсипана велетенською рукою сівача, і відразу дуже швидко й водночас жакливо повільно почали падати на ще заспане місто бомби. Власне кажучи, бомбардування закінчилося, щойно літаки, які мчали зі швидкістю п'ять тисяч миль на годину, вийшли на ціль і прилади попередили про це пілотів; і так само блискавично, мов змах коси, закінчилась війна. Вона закінчилась, щойно пілоти натисли на бомбоскидачі. А за наступні три секунди — короткі три секунди, поки бомби падали на ціль, — ворожі літаки вже зникли ген за небокраєм, невидимі, наче куля, у яку не вірить дикун, бо не бачить її; але його серце вже пробите, тіло, наче підтяте, падає на землю, з жил бухає кров, мозок марно намагається втримати останні уривки дорогих спогадів і, не встигнувши збагнути, що трапилося, вмирає.

Так, у це важко повірити. То був один-єдиний миттєвий порух. Але Монтег бачив змах величезного сталевого кулака, підведеного над далеким містом для удару; він знав —

зараз почується скрегіт реактивних літаків, який, після всього, скаже: руйнуй, не залишай каменя на камені, загинь. Помри.

Монтег на якусь мить затримав бомби в повітрі, затримав розумом і руками, безпорадно простягнутими до них. «Тікайте!» — кричав він до Фабера. «Тікайте!» — кричав до Кларіс. «Рятуйся, тікай звідти!» — кричав до Мілдред. Та раптом пригадав: Кларіс мертва. А Фабер поїхав з міста — деś глибокими міжгір'ями мчить країною автобус від одних руїн до інших. Хоч руйнування ще не почалось, але воно висіло в повітрі, воно неминуче. Перш ніж автобус пробіжить ще п'ятдесят ярдів по шосе, місто, куди він поспішає, перестане існувати, а місто, звідки він їде, перетвориться зі столиці на величезну купу сміття. А Мілдред?... «Рятуйся, тікай!»

На якусь частку секунди, поки ще бомби висіли в повітрі на відстані ярда, фута, дюйма від даху готелю, в одній з кімнат він побачив Мілдред. Вона, нахилившись уперед, вдивлялась у миготливі кольорові стіни, з яких до неї говорили, говорили, говорили «родичі»; вони торохтіли, патякали, називали її на ймення, всміхалися до неї й нічого не казали про бомбу, що повисла над готелем, — ось уже півдюйма, чверть дюйма... Мілдред жадібно вдивлялась у стіни, наче шукала там відгадку своїх тривожних безсонних ночей. Вона стривожено, неспокійно тяглася до стін, мов прагнула пірнути в цю барвисту круговерть, зануритися в неї, потонути в її щасливій яскравості. Впала перша бомба.

— Мілдред!

Може, — та чи знатиме хто про це? — може, величезні радіо— й телевізійні станції з їхніми променистими кольорами, грою світла, порожньою балаканиною найперші підуть у небуття?

Монтег, падаючи долілиць, побачив, відчув, — чи йому здалося, що бачить, відчуває? — як у кімнаті Мілдред погасли стіни, як вони з чарівного кристала перетворилися на звичайне дзеркало; він почув, як Мілдред закричала, бо тієї мільйонної частки секунди, що їй залишилося жити, побачила на стінах відбиток свого обличчя; воно жахало своєю порожнечею; самотнє в порожній кімнаті, пожирало очима само себе. Вона зрозуміла, нарешті, що це її власне обличчя, і швидко глянула на стелю, і тієї миті весь готель завалився, впав на неї і разом з товщами цегли, металу, тиньку й дерева потяг її вниз, на голови інших людей, а потім разом з ними — нижче, нижче, до самого підвалу, де могутній вибух безглуздо розправився з усіма, раз і назавжди.

— Я пригадав! — Монтег вчепився в землю. — Пригадав! Чикаго! Це було в Чикаго, давно-давно. Міллі і... Ось де ми зустрілися! Тепер пам'ятаю. В Чикаго. Давно.

Оглушливий вибух струсонув повітря. Вибухова хвиля прокотилася над річкою, перекинула людей, наче камінці доміно, збурила річку водяними смерчами, здійняла стовп куряви і, застогнавши у кронах дерев, помчала далі, на південь. Монтег ще сильніше притиснувся до землі, ніби хотів урости в неї, і міцно заплющив очі. Тільки на мить розплющивши їх, побачив, що місто злетіло в повітря. Бомби й місто помінялися місцями. Ще одна неймовірна мить — і нове, невпізнанне місто, з незвичайно високими будівлями, яких ніколи не було, про які ніколи не мріяв і яких ніколи не зводив жоден будівничий, з будинками, що їх створили бризки розпорошеного бетону та виблиски роздробленого металу, в плутанині уламків, де двері стали вікнами, а покрівлі — підмурівками, сяючи мільйонами кольорів, наче лавина, що здійнялася вгору, замість спадати вниз, — це місто, мов химерна фреска, застигло в повітрі, перекинулось і впало на землю.

Оглушливий гуркіт сповістив про його загибель.

Монтег лежав; цементна пилюка запорошила йому очі, набилася в рот крізь міцно стулені губи. Монтег задихався і плакав. І раптом пригадав, пригадав ще щось. Що це? Так, так, розділи з Екклезіаста і «Одкровенень». Частина однієї книжки, частина другої... Мерщій, мерщій, щоб не забути, поки мине цей струс, поки вщухне вітер! Екклезіаст, ось він. Притиснувшись до землі, що здригалась від вибухів, він подумки повторював слова, повторював знову й знову, і вони були прекрасні й довершені, тепер реклама зубної пасти «Денем» не заважала йому, ніби провідник стояв перед його уявним зором, дивився на нього...

— От і все, — промовив хтось. Люди лежали, судомно ковтаючи повітря, мов риби на березі. Вони чіплялися за землю, так дитина підсвідомо чіпляється за знайомі речі, дарма що вони мертві й холодні, байдуже, що трапилося чи трапиться; вчепившись пальцями в землю, широко пороззявлявши роти, люди кричали, — щоб у них не полопалися барабанні перетинки, щоб не збожеволіти. Кричав і Монтег, чинячи опір вітру, що різав обличчя, шматував губи, вимушував текти кров з носа.

Монтег дивився, як поволі влягається густа хмара пилу, як разом з нею на світ опускається велике безгоміння. Йому здавалося — він бачить кожну порошинку, кожну травинку, чує кожен крик, шерех, шепіт, що народжувались у цьому світі. Разом із хмарою на землю осідала тиша, даючи живим спокій і час, щоб роздивитися, зрозуміти й відчутти реальність нового дня.

Монтег глянув на річку. Мабуть, ми підемо берегом. Він позирнув на занедбану залізничну колію. А може, підемо цим шляхом. Чи великими дорогами. І матимемо час усе обмірковувати. А згодом, коли все вляжеться, зосередиться в нас, воно знову

вихлюпнеться назовні в наших словах і наших вчинках. Багато що буде неправильно, але багато що буде так, як треба. Тепер ми починаємо свій шлях; ми споглядатимемо світ, бачитимемо, як він живе, говорить, який він насправді. Тепер я хочу бачити все. І хоч те, що я побачу, не буде ще моїм, колись воно зіллється зі мною в єдине ціле і стане мною. Тож подивись на світ, що лежить перед тобою, господи, подивись на те, що навкруг тебе тут, ген там! Лише тоді ти зможеш по-справжньому доторкнутися до цього світу, коли він усотається в тебе, в твою кров, і разом з нею мільйон разів на день обернеться в твоїх жилах. Я так міцно вхоплю його, що він уже більше не випручається. Колись я міцно його вхоплю. Тепер я лише доторкнуся до нього одним пальцем, але це тільки початок. Вітер ущух.

Люди ще лежали в напівзабутті, неспроможні підвестися й почати новий день з його турботами: розпалювати вогнище, куховарити, рухатися, йти. Вони лежали, блимаючи запорошеними очима. Чулося дихання, спершу уривчасте, потім спокійніше...

Монтег сів, але пробував устати. Його супутники теж заворушилися. На чорному пружі небокраю забовваніли перші слабкі відблиски сонця. Повітря було холодне й пахло вологою.

Мовчки підвівся Гренджер; лаючись, обмацав руки й ноги; по його щоках котилися сльози. Важко човгаючи, він спустився до річки й подивився вгору проти течії.

— Все зрівняли з землею, — сказав він після тривалої мовчанки. — Міста нема, лише жменя попелу. Місто щезло. — Він знов помовчав. — Цікаво, чи багато хто розумів, що так буде? Чи багатьох це заскочило зненацька?

Хтось дістав з кишені шматок паперу, чиркнув сірником, підпалив його, на вогник поклали суху траву й листя, потім підкинули гілочок. Вологе віття сичало й тріскотіло, але зрештою зайнялось, і вогнище розгорілося в ранішньому повітрі. Зійшло сонце. Люди мовчки присунулися до багаття, незграбно схиляючись над вогнем. Перші промені сонця торкнулись їхніх потилиць.

Гренджер розгорнув промаслений папір і вийняв шматок бекону.

— Поснідаємо, а тоді повернемо назад і подамося проти течії. Ми там будемо потрібні.

Хтось подав невеличку сковорідку, на неї поклали бекон і поставили на вогонь. За хвилину бекон уже шкварчав і підстрибував, сповнюючи ранкове повітря смачним запахом. Люди мовчки спостерігали за цим дійством.

— Фенікс, — раптом сказав Гренджер.

— Що?

— Колись, у давнину, жив на світі дурний птах на ймення Фенікс. Кожні кілька сотень років спалював себе на вогнищі. Мабуть, той птах був кровним родичем людини. Але, згорівши, він щоразу відроджувався, поставав з попелу. І ми, люди, схожі на цього птаха, але маємо одну перевагу — ми знаємо, яку дурницю робимо. Ми знаємо всі дурниці, які наробили за тисячі років. А що ми це знаємо й завжди можемо озирнутись на них, то можна сподіватися: коли-небудь ми перестанемо розпалювати ці погребальні багаття і стрибати в вогонь. Кожне покоління залишає нам людей, які пам'ятають про помилки людства.

Він зняв сковорідку з вогню; почекавши, поки бекон трохи остигне, всі заходилися їсти.

— Тепер підемо проти течії, — вів далі Гренджер. — І пам'ятайте одну важливу річ: самі ми нічого не варті. Ми — ніщо. Але те, що ми зберігаємо в собі, колись може допомогти людям. Проте навіть тоді, коли ми вільно мали в руках книжки, то не користувалися з усього, що вони нам давали. Ми й далі паплюжили пам'ять померлих. Ми плювали на могили тих, хто жив до нас. Невдовзі — за тиждень, місяць, за рік — ми зустрінемо багатьох самотніх людей. І коли вони нас запитають, що ми робимо, ми скажемо: згадуємо. І тому зрештою переможемо. Колись ми згадаємо так багато, що зробимо найбільший в історії екскаватор, викопіємо найглибшу з усіх могилу і навіки поховаємо в ній війну. А тепер готуймося в дорогу. Насамперед ми повинні побудувати фабрику дзеркал і цілий рік випускати дзеркала, дзеркала й нічого більше, щоб люди могли добре роздивитися себе в них.

Вони поснідали й загасили багаття. День розгорявся дедалі яскравіше, наче хтось підкручував гніт у величезній лампі. В кронах дерев влаштовувалися птахи, які покинули були свої гнізда, а тепер повернулись назад.

Монтег рушив на північ. Озирнувшись, він побачив, що всі йдуть слідом за ним. Здивований, він ступив убік, щоб пропустити Гренджера, але той лише подивився на нього й кивнув. Монтег пішов уперед. Він глянув на річку, на небо, на іржаву колію, що бігла назад, туди, де були ферми й сараї, повні сіна, куди вночі приходили втікачі з міста. Колись, потім, через місяць чи через півроку, але не пізніше ніж через рік, він знову, вже сам, пройде по цих місцях і йтиме доти, доки наздожене тих, хто пройшов цим шляхом раніше за нього.

А тепер перед ним лежала довга дорога; вони йтимуть Цілий ранок, до полудня; і коли вони йшли мовчки, то тільки з однієї причини: кожному було про що подумати, кожному було що згадати. Пізніше, коли сонце підіб'ється високо й зігріє їх, вони почнуть

розмовляти чи просто розказувати про те, що вони запам'ятали, щоб пересвідчитися: все це збереглося в їхніх головах. Монтег відчув, що і в ньому повільно прокидаються, оживають слова. І коли настане його черга, що він скаже? Що він цього дня може сказати таке, щоб хоч трохи полегшити їм шлях? На все свій час. Так. Час руйнувати і час будувати. Так. Час мовчати і час говорити. Авжеж, це так. Але що це? Що? Є щось таке, щось є, є...

«...І по цей бік, і по той бік ріки — дерево життя, що родить дванадцять разів, кожного місяця приносячи плід. свій; а листя дерева зцілює народи».

Так, думав Монтег, ось що я скажу їм опівдні. Опівдні... Коли ми прийдемо до міста.

(Переклад Є. Крижевича)

Примітки

[1] Джефферсон Томас (1743–1826) — американський просвітител, третій президент США, автор проекту Декларації незалежності.

[2] Торо Генрі Девід (1817–1862) — американський письменник, мислитель.

[3] Автор вірша — англійський поет ХІХ ст. Метью Арнольд.

[4] Сідні Філіп (1554–1586) — англійський письменник.

[5] Поп Александр (1688–1744) — англійський поет. Тут ідеться про його поему «Дослід про людину».

[6] Валері Поль (1871–1945) — французький поет.

[7] Гарді Томас (1840–1928) — англійський письменник-реаліст.

[8] Ортега-і-Ґассет Хосе (1883–1955) — іспанський філософ-ідеаліст і публіцист.

[9] Пейн Томас (1737–1809) — американський просвітител.

[10] Макіавеллі Нікколо (1469–1527) — італійський мислитель, письменник.

[11] Статус-кво (*лат.*) — становище, що існувало або існує в якийсь визначений момент. Образно — щось незмінне, застигле.

Убити пересмішника

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ I

Коли моєму брату Джемові було близько тринадцяти років, він зламав руку в лікті. З часом вона загоїлась, побоювання, що він ніколи не зможе грати в футбол, розвіялись, і Джем тільки іноді відчував деяку незручність від тієї вади. Ліва рука у нього стала трохи коротша за праву, а коли він стояв або ходив, вона була повернута ребром до боку, а великий палець стирчав униз. Та це зовсім не турбувало Джема, адже він міг пасувати й подавати м'яч, а то було головне.

Коли збігло чимало років і все це стало вже минулим, ми, бувало, сперечалися про те, що призвело до нещасного випадку. Я доводила, що почалося з Юелів, а Джем, на чотири роки старший від мене, запевняв, ніби початок був значно раніше — того літа, коли до нас приїхав Діл і коли він уперше запропонував нам виманити з дому Страхолюда Редлі.

Я сказала, що насправді, коли дивитися ширше, все почалося з Ендрю Джексона. Якби генерал Джексон не прогнав тоді індіанців племені Струмок вгору по річці, Саймон Фінч ніколи не піднявся б по Алабамі — і невідомо, що сталося б з нами. Ми були занадто дорослі, щоб вдаватися до кулаків, розв'язуючи спірне питання, і тому вирішили звернутися до Аттікуса. Батько сказав, що ми обоє маємо слухність.

Ми — жителі Півдня, наші предки не билися під Гастінгсом [1], і дехто з нашої родини соромиться цього. Наш родовід починається від Саймона Фінча, лікаря і мисливця з Корнуола, чоловіка набожного, але дуже великого скнари. Саймону не подобалося, що в Англії більш ліберальна братія переслідувала людей, які називали себе методистами, а Саймон вважав себе методистом, отож він перетнув Атлантичний океан і опинився в Філадельфії, звідти подався до Ямайки, потім до Мобіла і далі до Сент-Стівенса. Пам'ятаючи, як суворо осуджував Джон Уеслі багатослів'я в комерційних справах, Саймон розбагатів на медицині, проте не був щасливий, бо відчував, що його можуть спокусити діяння, не угодні богів — почне, скажімо, рядитися в золото, у коштовне вбрання. Але, знехтувавши повчання свого вчителя щодо людей, які використовують

чужу працю, він купив трьох рабів і заснував ферму на березі Алабами, миль за сорок вище від Стівенса. Тільки один раз він відвідав Стівенс — щоб знайти собі там дружину. Отак було покладено початок роду Фінчів. Народжувалися здебільшого дівчата. Саймон дожив до глибокої старості і помер багатою людиною.

Так уже повелося, що чоловіки в нашій родині осідали на фермі Саймона «Пристань Фінча» і жили з того, що вирощували бавовник. Ферма була скромна порівняно з тими володіннями, що оточували її, але вона цілком забезпечувала себе усім необхідним. Тільки лід, пшеничне борошно і одяг привозили річкою з Мобіла.

Чвари між Північню і Півднем Саймон, очевидно, сприйняв би з безсилою люттю, бо вони відібрали у його нащадків геть усе, окрім землі; ті нащадки були фермерами аж до двадцятого століття, коли мій батько, Аттікус Фінч, подався до Монтгомері вивчати право, а його молодший брат поїхав до Бостона вивчати медицину. На «Пристані Фінча» лишилася їхня сестра Олександра: вона вийшла заміж за тихого чоловіка, який коротав дні в гамаці біля річки, поглядаючи на поплавець.

Закінчивши навчання, мій батько повернувся до Мейкомба і почав адвокатську практику. Мейкомб — центр округу Мейкомб — містився миль за двадцять од «Пристані Фінча». В приміщенні суду Аттікус влаштував собі контору, в ній були вішалка для капелюхів, плювальниця, шахівниця, новенький звід законів штату Алабама — і більше нічого. Його перші два клієнти були останніми в'язнями, яких повісили в Мейкомбській окружній тюрмі. Аттікус намагався умовити їх визнати себе винними у ненавмисному вбивстві і, скориставшись з великодушності закону, зберегти життя, але то були Хейверфорди, а в округу Мейкомб усі знали, що Хейверфорди вперті, як осли. Посварившись із ковалем, який зайняв у шкоді їхнього коня, Хейверфорди відправили його на той світ і мали необережність зробити це при трьох свідках, певні, що негідник дістав по заслугі і що саме це їх виправдає. Вони доводили, що не винні в убивстві, і Аттікус нічим не міг їм допомогти, хіба що своєю присутністю під час страти. Мабуть, тоді мій батько вперше відчув огиду до кримінальних справ.

Перші п'ять років життя в Мейкомбі Аттікус більше думав про те, як звести кінці з кінцями, аніж про свою адвокатську практику. Весь його заробіток ішов на навчання молодшого брата. Джон Хейл Фінч був на десять років молодший від мого батька, він надумав стати лікарем у той час, коли ціни на бавовник різко знизилися. Аттікус поставив дядечка Джека на ноги і з полегкістю зітхнув. Адвокатська практика давала цілком пристойний прибуток, йому подобався Мейкомб, він тут народився і виріс, знав усіх

мешканців, так само як і вони знали його. Завдяки заповзятливості Саймона Фінча в місті мало було сімей, де б Аттікус не мав родичів або свояків.

Мейкомб — старе місто, печать старечої втоми вже лежала на ньому, коли я вперше його побачила. Під час дощу на вулицях утворювалося червоне місиво; тротуари позаростали травой, будинок суду, що містився на площі, ніби вгруз у землю. Раніше, здавалося, тут і спека була більша: важко тоді доводилося чорним собакам в літню годину. Спека дошкуляла навіть у затінку під віргінськими дубами, де стояли запряжені кістляві мули, відмахуючись хвостами од мух. Не було ще й дев'ятої години ранку, як накрохмалені комірці у чоловіків розм'якали від поту. Дами приймали ванну і до полудня, і після обіду та відпочинку, годині о третій, та це небагато помагало — надвечір вони були схожі на здобні булочки, покриті глазур'ю з поту і пудри.

Люди в ті часи жили неквапом. Ходили собі по площі, заглядали у крамниці, статечно, без поспіху. І хоч доба мала, як звичайно, двадцять чотири години, вона видавалася довшою. Ніхто не поспішав — нікуди було йти, нічого купувати, та й грошей не було. Ніщо не приваблювало і за межами округу Мейкомб. Але для декого це була пора невиразних сподівань: незадовго перед тим округу Мейкомб пояснили, що йому нічого боятися, крім страху.

Ми мешкали на головній вулиці міста — Аттікусе, Джем, я та наша куховарка Келпурнія. Ми з Джемом були цілком задоволені своїм батьком: він брав участь у наших забавах, читав нам, був з нами ввічливий і справедливий.

Зате Келпурнія була зовсім інша. Кошова, незграбна, короткозора і трохи косоока, з широкими, як лопати, загрубілими долонями. Вона завжди проганяла мене з кухні, дивуючись, чому я не можу поводитися пристойно, як-от Джем, хоча знала, що Джем старший за мене. Келпурнія мала звичку кликати мене додому саме тоді, коли мені цього зовсім не хотілося. Наші сутички були гострі і завжди кінчалися однаково. Келпурнія перемагала — здебільшого тому, що Аттікус заступався за неї. Вона жила в нашій сім'ї відтоді, як народився Джем, і, скільки пам'ятаю себе, я завжди відчувала її владу.

Наша мати померла, коли мені було два роки, тому я не дуже переживала втрату. Мати була з міста Монтгомері, з роду Грехемів. Аттікус познайомився з нею, коли його вперше обрали до законодавчих зборів штату. Він був уже людиною середнього віку, на п'ятнадцять років старший за неї. Через рік після їхнього одруження народився Джем, ще за чотири роки знайшлася я, а потім через два роки наша мама раптово померла від серцевого приступу. Казали, що в роду Грехемів це було спадкове. Я не сумувала за

мамою, а Джем, мабуть, сумував. Він добре пам'ятав її, інколи під час гри важко зітхав, йшов за гараж і грався там сам. У такі хвилини я знала, що до нього краще не підходити.

Коли мені було близько шести років, а Джемові майже десять, нам уже дозволяли гуляти віддалік від дому, ми могли йти на північ — до двору місіс Генрі Лафайет Дюбоз, через два будинки від нас, а на південь — до садиби Редлі, через три будинки, щоб було чути, коли Келпурнія покличе нас. Нам ніколи й на думку не спадало порушити ці межі. У садибі Редлі мешкало невідоме страховисько. Досить було згадати про нього — і ми цілий день ходили слухняні; а вже місіс Дюбоз була справжній диявол.

Того літа до нас приїхав Діл.

Якось рано-вранці я і Джем гралися на задвірку. Раптом на капустяній грядці міс Рейчел Хейверфорд, нашої сусідки, щось зашаруділо. Ми підбігли до дротяної огорожі подивитися, чи то, бува, не цуценя (у фокстер'єра міс Рейчел от-от мали з'явитися цуценята), але там сидів хтось маленький — голова урівень з капустою — і дивився на нас. Ми втупилися в нього.

— Привіт! — озвався він.

— Сам привіт! — весело відповів Джем.

— Я Чарлз Бейкер Гарріс, — долинуло з грядки. — Я вмію читати.

— Ну й що з того? — сказала я.

— Я подумав, що, може, вам цікаво дізнатися, що я вмію читати. Якщо вам треба щось прочитати, то я можу...

— Скільки тобі років? — запитав Джем. — Чотири з половиною?

— Скоро сім.

— Тоді нема чого вихвалитися, — зауважив Джем і показав великим пальцем на мене. — Ось наша Всевидько зроду вміє читати, а до школи ще не ходить. Ти дуже малий на свої сім років.

— Я малий, однак уже дорослий.

Джем одкинув з лоба волосся, щоб краще було видно хлопця.

— Підійди-но сюди, Чарлзе Бейкере Гарріс. Ну й ім'я ж у тебе!

— Не смішніше, ніж твоє. Тітка Рейчел казала, що тебе звуть Джеремі Аттікус Фінч.

Джем насупився.

— Я здоровий, і моє ім'я мені підходить. А твоє ім'я довше за тебе. На цілий фут.

— Всі звуть мене просто Діл, — сказав хлопець і поліз під дротяну огорожу.

— Ти краще перелазь верхом, — порадила я. — Звідки ти тут узався?

Діл приїхав з Мерідіана, штат Міссісіпі, на літо до своєї тітки, міс Рейчел, і відтепер щоліта житиме в Мейкомбі. Його батьки родом з округу Мейкомб. Мати працює у фотографії в Мерідіані. Вона послала фотокартку Діла на «конкурс вродливих дітей» і одержала премію — п'ять доларів. Віддала гроші Ділу, і він ходив на них двадцять разів у кіно.

— Тут кіно немає, тільки інколи покажуть що-небудь у будинку суду, та й то все більше про бога,— сказав Джем. — А ти бачив щось цікаве?

Діл бачив кінофільм «Дракула». Зачувши це, Джем пройнявся повагою до Діла.

— Розкажи,— попросив.

Чудний він був, цей Діл. Блакитні полотняні штанці, пристебнуті гудзиками до сорочки, біле як сніг волосся скидалося на качиний пух. Він був на рік старший за мене, але я стояла поряд з ним, як каланча. Пощипуючи біле пасмо, що спадало на лоб, він розповідав давню казку, і в його блакитних очах то спалахував вогник, то згасав, а то раптом хлопчак заливався щасливим сміхом.

Коли Діл розправився з Дракулою, Джем сказав, що фільм цікавіший, ніж книжка, а я запитала Діла, де його батько.

— Ти про нього нічого не сказав.

— У мене батька немає.

— Помер?

— Ні...

— Якщо не помер, то він живий, отже, у тебе батько є. Так же?

Діл почервонів, а Джем велів мені замовкнути, і це означало, що Діл витримав перевірку, отже, його можна вважати своїм. Все літо у нас минуло в приємних повсякденних турботах: ми разом лагодили хатку, споруджену в розгіленні велетенського платана, що ріс в кінці подвір'я, сперечалися, грали різних героїв з творів Олівера Оптіка, Віктора Еплтона та Едгара Райса Берроуза. Яке щастя, що Діл був з нами. Він виконував ролі, які раніше випадало грати мені: мавпу в «Тарзані», містера Кребтрі в «Братах Роуверах», містера Деймона в «Томі Свіфті». І ми впевнилися, що у Діла, мов у чарівника Мерліна, завжди було повно сміливих планів, несподіваних задумів, дивної фантазії.

Наприкінці серпня, коли нам набридло грати безліч разів одні й ті самі сцени, Діл запропонував виманити з дому Страхолюда Редлі.

Якось невідома сила тягла Діла до подвір'я Редлі. Наші застереження і вмовляння не допомагали. Як місяць притягує море, так будинок Редлі притягував Діла — але не ближче ліхтарного стовпа на розі вулиці: така відстань од воріт Редлі виключала

небезпеку. Тут Діл зупинявся і, обхопивши руками стовп, пильно дивився вперед, сповнений цікавості.

Вулиця коло будинку Редлі круто повертає на південь. Якщо йти в тому напрямку, то можна було б вийти до самісіньких східців, що ведуть на ганок, але тут вулиця огинає їхню садибу. Низенький будинок, колись пофарбований у білий колір, з великою верандою і зеленими віконницями, давно вже почорнів і став такий же брудно-сірий, як і все у дворі. Трухлява дражка звисала над верандою, розлогі дуби не пропускали сонця. Невпевнено, ніби напідпитку, ніс свою службу поріділий частокіл, охороняючи двір перед будинком — «чистий» двір, який ніколи не підмітали і який геть заріс бур'яном.

У будинку жив злий дух. Так казали люди, але ми з Джемом ніколи його не бачили. Вночі, коли місяць не світить, він нібито виходить і заглядає до людей у вікна. Якщо, буває, в холодну ніч у кого примерзнуть азалії, то це тому, що він дихнув на них. Яка б прикра подія не трапилася в Мейкомбі, це була його робота. Якось на місто посипалися одна за одною сумні і зловісні пригоди: люди знаходили своїх курей, котів, собак понівеченими, і хоча злочинцем, виявилося, був несамовитий Едді, який зрештою втопився в Баркеровій заводі, проте люди скося поглядали на подвір'я Редлі — не так легко позбутися першої підозри. Жоден негр не наважувався пройти поночі повз двір Редлі — неодмінно перейде на другий бік і почне насвистувати для хоробрості. Подвір'я Мейкомбської школи межувало з садибою Редлі. Біля курятника Редлі росли високі пеканові дерева, горіхи з яких падали на шкільне подвір'я, але ніхто до них не торкався: усі вважали, що горіхи Редлі отруйні. А якщо бейсбольний м'яч перелітав за паркан до Редлі, ніхто про нього більше й не згадував — м'яч зникав назавжди.

Сумної слави зажив цей будинок ще задовго до того, як ми з Джемом народилися. Сім'я Редлі, перед якою були гостинно відчинені всі двері міста, трималася замкнуто. Такий гріх у Мейкомбі нікому не прощали. Редлі не ходили до церкви, молилися вдома, а в Мейкомбі тільки й розваг, що церква. Місіс Редлі рідко виходила з двору, щоб випити у товаристві сусідок чашку кави, а щоб відвідати місіонерське товариство, про це годі було й думати. Містер Редлі вирушав у місто щодня о пів на дванадцятую і о дванадцятій повертався, інколи з загорнутим у рудуватий папір пакунком, по якому сусіди визначали, що містер Редлі був у бакалійній крамниці. Я так і не зрозуміла, як старий Редлі заробляв собі на прожиття; Джем казав, що він «купує бавовну» (ввічливий зворот замість «байдикує»), але ж містер Редлі з дружиною і двома синами жили тут з давніх-давен.

У неділю віконниці та двері в домі Редлі були завжди зачинені, — явище теж незвичайне для Мейкомба: двері тут зачиняють лише в холод або коли хто захворіє.

Неділя — день, коли люди ходять тут одне до одного: жінки — в корсетах, чоловіки — в піджаках, діти — в черевиках. Ніхто не пам'ятає, щоб хтось із сусідів піднявся колись у неділю на ганок до Редлі і гукнув: «Моє шанування!» Двері у них були не засклені. Яюсь я запитала у Аттікуса, чи завжди у них так було, і він сказав, що колись і в них двері були засклені, але ще до того, як я народилася.

Розповідали, що коли молодший Редлі був підлітком, він знайшов собі друзів серед Канінгемів із Старого Сарема — численного і загадкового племені, що мешкало в північній частині округу, і в Мейкомбі вперше за всю його історію появилось щось схоже на розбійницьку ватагу. І хоча накоїли вони не дуже багато лихого, цього було досить, щоб про них заговорило все місто, їх намагалися вгамувати священники трьох церков; а тим часом вони тинялися біля перукарні, у неділю їздили автобусом до Ебботсвіла в кіно, ходили на танці до готелю «Крапля роси і пристановище рибалки» — готелю на набережній, навіть пробували пити віскі. І в Мейкомбі не знайшлося нікого, хто б наважився сказати містерові Редлі, що його син водиться з сумнівною компанією.

Одного вечора хлопці неабияк розійшлися: позичили у когось старенький автомобіль, об'їхали задом наперед площу, а коли містер Коннер, шанований церковний староста, намагався їх затримати, вони замкнули його у флігелі для присяжних у будинку суду. Жителі міста вирішили, що довше цього терпіти не можна. Містер Коннер заявив, що впізнав усіх і що він сповнений рішучості довести справу до кінця. Хлопці стали перед судом — їх звинувачували у хуліганстві, порушенні спокою, образі дією, лихослів'ї в присутності жінок. Суддя запитав містера Коннера, як розуміти останнє звинувачення. Містер Коннер сказав, ніби хулігани так голосно лаялися, що їх, напевно, чули всі жінки міста. Суддя вирішив віддати хлопчаків у виробничу школу, куди інколи посилали підлітків, щоб вони мали там шматок хліба і притулок: це була не тюрма, і нічого ганебного в тому не було. Але містер Редлі був іншої думки. Якщо суддя звільнить Артура, містер Редлі подбає, щоб хлопець більше нікого не турбував. Суддя знав, що містер Редлі вміє дотримувати слова, й тому охоче звільнив його сина.

Інші хлопці пішли до виробничої школи і згодом здобули найкращу середню освіту, яку можна здобути в межах штату Алабама. Один з них навіть закінчив вищу технічну школу в Оберні. Двері дому Редлі були зачинені і в будні, і в неділю. П'ятнадцять років ніхто не бачив сина містера Редлі.

Нарешті настав день — Джем його трохи пам'ятає, — коли заговорили про Страхолюда Редлі — хтось його чув, хтось бачив. Джем казав, що Аттікус не любив розповідати про Редлі, і коли Джем, бувало, щось питав про них, той звичайно відповідав: знай свої

справи, а Редлі хай займаються своїми; зрештою, вони мають на це право. Але після того випадку Аттікус похитав головою і сказав: «Гм-гм».

Про всякі новини Джем здебільшого дізнавався від міс Стефані Крофорд, сварливої сусідки, яка запевняла, що все знає. Міс Стефані розповіла, як одного разу Страхолюд сидів у вітальні, вирізав якісь замітки з «Мейкомб трібюн» і наклеював їх в альбом. В цей час до кімнати зайшов батько. Коли містер Редлі проходив мимо, син проштрикнув йому ножицями ногу, витер з них кров об штани і продовжував свою роботу.

Місіс Редлі вибігла на вулицю і почала кричати, що Артур їх усіх повбиває, та коли приїхав шериф, Страхолюд сидів у вітальні, щось вирізаючи з «Трібюн». На той час йому було тридцять три роки.

Міс Стефані казала, що коли старому Редлі запропонували віддати сина на деякий час в Таскалузу на лікування, він відповів, що жоден Редлі не був і не буде в будинку для божевільних. Страхолюд не божевільний, просто він іноді буває збуджений, та й годі. Потримати його трохи під замком, звісно, можна, але вини за ним немає ніякої — він не злочинець. Шериф не наважився посадити Страхолюда у тюрму разом з неграми, і його замкнули у підвалі будинку суду.

Джем уже не пам'ятає, як Страхолюда знову забрали з підвалу додому. Міс Стефані казала, що хтось із членів муніципалітету порадив містерові Редлі узяти сина додому, поки той не помер у підвалі від плісняви. Крім того, не міг же він весь час перебувати на утриманні округу. Ніхто не знав, як пощастило містерові Редлі налякати Страхолюда так, що той не показувався на люди. Джем думав, що містер Редлі тримає сина здебільшого прикутим до ліжка. Аттікус твердив, що є інші способи перетворити людину в привид.

Пам'ятаю, траплялося інколи бачити, як місіс Редлі відчиняє двері, виходить на веранду, поливає канни. А от як містер Редлі вирушає до міста і повертається додому, ми з Джемом бачили щодня. Редлі був худорлявий, жилавий, а очі мав якісь безбарвні, принаймні важко було визначити, якого вони кольору. Гострі вилиці, великий рот, верхня губа — тонка, нижня — повна. Міс Стефані Крофорд казала, що він людина пряма, боже слово для нього закон, і ми їй вірили, бо містер Редлі й справді був прямий, як ломака.

З нами він ніколи не розмовляв. Бувало, проходив мимо, ми опускали очі й віталися: «Доброго ранку, сер», але у відповідь він звичайно тільки кашляв. Старший син містера Редлі жив у Пенсаколі і на Різдво приїздив до батька, він був один з небагатьох, кому доводилося переступати поріг цього будинку. Люди подекували, що відтоді як містер Редлі забрав Артура з підвалу, в його домі все наче вимерло.

Та ось одного дня Аттікус попередив нас, щоб ми не пустували, бо відлупцює, велів Келпурнії, щоб ми й писнути не сміли, поки його не буде вдома. Містер Редлі помирає.

Містер Редлі не поспішав. Дорогу по обидва боки його садиби перегородили дерев'яними козлами, щоб транспорт звертав на другу вулицю, тротуар посипали соломною. Коли до Редлі приїздив доктор Рейнольдс, він залишав свою машину біля нашого будинку. Ми з Джемом цілими днями тихенько вешталися по двору. Нарешті козли було забрано, і ми, стоячи на веранді, дивилися, як містер Редлі повз наше подвір'я вирушає в останню путь.

— То ховають найпідлішу у світі людину,— глибокодумно мовила Келпурнія і плюнула. Ми глянули на неї здивовано, бо Келпурнія рідко наважувалася коментувати вчинки білих.

Сусіди гадали, що після смерті Редлі Страхолюд вийде на волю, але помилилися: з Пенсаколи повернувся брат Страхолюда і зайняв місце батька. Вік — це було єдине, що відрізняло сина від батька. Джем дійшов висновку, що містер Натан Редлі теж «скупує бавовну». Однак містер Натан відповідав на наші вітання, інколи повертався з міста з журналом в руках.

Чим більше ми розповідали Ділу про сімейство Редлі, тим більше хотілося йому знати, тим довше він простоював на розі вулиці, обнімаючи ліхтарний стовп, тим більша цікавість розбирала його.

— І що він там робить? — буркне, бувало, Діл. — Здається, от-от визирне з дверей.

— Він виходить надвір уночі, коли темно,— зауважив Джем. — Міс Стефані Крофорд казала, що одного разу, прокинувшись серед ночі, бачила, як він дивиться на неї у вікно... Дивиться, а голова — не голова, а череп. Діле, ти ніколи не прокидався серед ночі? Тобі не траплялося його бачити? Він отак ходить. — І Джем зачовгав ногами по гравію. — А чого, думаєш, міс Рейчел замикає на ніч усі двері? Я сам бачив багато разів його сліди — вранці на задвірку, а однієї ночі я чув, як він шкрібся у вікно чорного ходу, та коли Аттікус вийшов, одразу зник.

— Хотів би я побачити, який він,— мовив Діл.

Джем описав Страхолюда досить точно: зріст, судячи по слідах,— десь близько шести з половиною футів; їсть сирих білок і котів, як пощастить спіймати,— ось чому його руки завжди в крові: хто їсть тварин сирими, той ніколи не змиває з рук кров. Через усе обличчя у нього довгий нерівний шрам, зуби жовті, гнилі; баньканий і слинявий.

— Спробуймо якось виманити його надвір,— запропонував Діл. — Я хочу подивитися на нього.

— Якщо тобі набридло життя, то підійди до парадних дверей і постукай,— зауважив Джем.

Наш перший наліт відбувся, коли Діл і Джем побилися об заклад — книга «Сірий привид» проти двох випусків «Тома Свіфта»,— що Джем наважиться поткнутися до воріт Редлі. Ніколи ще такого не було, щоб Джем, наважившись, одступав.

Джем думав три дні. Певно, честь йому була дорожча за життя, бо Діл дойняв його дуже легко.

— Ти злякався,— сказав Діл першого дня.

— Зовсім не злякався. Просто незручно,— відповів Джем.

Наступного дня Діл сказав:

— Ти боїшся навіть однією ногою ступити до нього на подвір'я.

Джем заперечив, адже він щоразу, йдучи до школи, проходить повз будинок Редлі.

— Ти не проходиш, а пробігаєш,— сказала я.

Діл dokonав Джема на третій день, коли сказав, що в Мерідіані люди не такі боягузи, як у Мейкомбі, що він ніколи не бачив таких легкодушних людей, як у Мейкомбі.

Цього для Джема було досить: він рішуче попрямував до рогу вулиці, зупинився і, обіпершись на ліхтарний стовп, втупився в хвіртку, що гойдалася на саморобних завісах, ніби от-от мала зірватися.

— Сподіваюся, ти розумієш, Діле Гарріс, що нам усім тут каюк,— мовив Джем, коли ми підійшли до нього. — Якщо він видряпає вам очі, я не буду винен. Май на увазі, все це затіяв ти.

— А ти все-таки боягуз,— лагідно промимрив Діл.

Джемові хотілося, щоб Діл затямив раз і назавжди, що він нічого не боїться.

— Я просто не можу придумати, як його виманити, щоб він нас не спіймав. Крім того, не забувай, що у мене є молодша сестричка.

Коли він це сказав, я зрозуміла: він боїться. Одного разу я загадала йому стрибнути з даху будинку, і тоді він теж згадав, що в нього є маленька сестричка. «Що станеться з тобою, якщо я розіб'юся?» — запитав. Потім стрибнув, щасливо приземлився і забув про свою відповідальність за сестричку, аж поки не опинився біля воріт Редлі.

— То що — назад? — промовив Діл. — Коли так, тоді...

— Діле, усе це треба обмізкувати,— сказав Джем. — Дай хвилинку подумати... це все одно, що примусити черепаху висунути голову...

— А як це зробити? — запитав Діл.

— Припекти її сірником знизу.

Я погрозила, що скажу Аттікусу, якщо Джем підпалить будинок Редлі.

Діл зауважив, що припікати черепаху сірником — мерзота.

— Ніяка не мерзота — треба ж якось її примусити, це ж не те, що кинути її у вогонь,— пробурчав Джем.

— Звідки ти знаєш, що їй не боляче від сірника?

— Дурний, черепахи нічого не відчувають,— сказав Джем.

— А ти що, був коли-небудь черепахою?

— Ну, це ти вже занадто. Дай мені подумати хвилинку... може, спробувати камінцями...

Джем стояв замислено так довго, що Діл вирішив трохи поступитися.

— Гаразд, я не казатиму, що ти злякався, ти тільки підійди до будинку, торкнися стіни рукою — і «Сірий привид» твій.

Джем повеселішав.

— Тільки торкнутись — і все?

Діл кивнув головою.

— Це точно? Бо коли я повернуся, ти скажеш, ніби щось було не так.

— Ні, це точно! — запевнив Діл. — Побачивши тебе у і він, певно, вискочить, тоді я і Всевидько накинemosь на нього, повалимо і скажемо, що не збираємося його кривдити.

Ми перейшли вулицю, що вела повз будинок Редлі, і зупинилися біля воріт.

— Ну, йди,— озвався Діл. — Ми із Всевидьком будемо тут.

— Іду,— відповів Джем. — Не підганяй мене.

Він пройшов до кінця паркану, повернув назад і, ніби зважуючи, як краще здійснити операцію, нахмурився і почухав потилицю.

Я пирхнула.

Джем рвучко розчахнув ворота, кинувся до будинку, ляснув долонею по стіні і чимдуж побіг назад повз нас, навіть не озирнувся, щоб побачити, чим скінчилася його вилазка. Ми з Ділом летіли слідом за ним. Без пригод добігли до веранди і, захекавшись, насилу зводячи дух, оглянулися.

Старий будинок стояв як і раніше — похмурий, сумовитий, проте нам здалося, що штора на одному вікні поворухнулася. Легенький, ледь помітний рух — і знову будинок завмер.

Розділ II

На початку вересня Діл поїхав назад до Мерідіана. Ми провели його до автобуса, що відходив о п'ятій годині. Я страшенно сумувала, а потім згадала, що за тиждень мені йти

до школи. Нічого в житті не ждала так нетерпляче. Годинами, бувало, просиджувала взимку в хатці на платані, дивилася на шкільне подвір'я, стежила за учнями в бінокль, який мені дав Джем, вивчала їхні ігри і не спускала очей з червоної куртки Джема, коли хлопці грали в піжмурки, потайки ділила їхні радощі і невдачі. Як мені хотілося бути разом з ними!

У перший день занять Джем зглянувся і відвів мене до школи — звичайно це роблять батьки, але Аттікус сказав, що Джем охоче покаже мені мій клас. Певно, без винагороди тут не обійшлося, бо коли ми підтюпцем обминали подвір'я Редлі, я почула незвичайний звук — дзенькіт монет у кишені Джема. Біля школи ми стишили ходу, Джем докладно пояснив мені, що в школі я не повинна турбувати його: щоб не чіплялась і не просила виконати що-небудь з «Тарзана і людини-мурашки», не натякала недоречно про його особисте життя і не бігала за ним назирці під час перерви. Моє місце в першому класі, місце Джема — у п'ятому. Словом, я не повинна біля нього вештатися.

— То тепер ми уже не зможемо гратися разом? — запитала я.

— Вдома буде, як і раніше,— відказав Джем. — А от школа — розумієш, зовсім інша річ.

Це справді було так. Першого ж ранку наша вчителька міс Кароліна Фішер викликала мене і перед усім класом відлупцювала лінійкою по долоні, а потім наказала стояти в кутку до великої перерви.

Міс Кароліні було щонайбільше двадцять один рік. Каштанове волосся, рожеві щоки, пофарбовані темно-червоним лаком нігті. Лаковані, на високих каблуках туфлі, червоне в білу смужку плаття. Вона скидалася на м'ятну цукерку, і пахло від неї цукеркою. Вона наймала горішню кімнату у міс Моді Аткінсон, навпроти нас, на один будинок нижче, і після того як міс Моді познайомила нас із нею, Джем кілька днів ходив як в тумані.

Міс Кароліна написала своє ім'я на дошці великими літерами і сказала:

— Тут написано, що мене звуть міс Кароліна Фішер. Я з Північної Алабами, з округу Уїнстон.

У класі зашепотіли. Певно, характером міс Кароліна мало відрізнялася від своїх земляків, а їх знали добре. (Коли 11 січня 1861 року Алабама відокремилася від решти південних штатів, округ Уїнстон відокремився від Алабами — в округу Мейкомб про це знає кожна дитина). У Північній Алабамі безліч горілчаних заводів, ткацьких фабрик, сталеварних компаній, республіканців, професорів та іншого люду без роду-племіні.

День почався з читання. Міс Кароліна читала нам про котів. Коти довго розмовляли між собою, вони були в гарненьких платтячках і жили на кухні в теплій хатці, під пічкою.

Коли місіс Кицька подзвонила в аптеку і замовила сухих мишей у шоколаді, весь клас зареготав. Міс Кароліна, здавалося, не розуміла, що її учні — хлопчики в подертих сорочках і дівчатка в платтях з мішковини, діти, які, ледве навчившись ходити, доглядають бавовник і годують свиней,— що ці діти не сприйнятливі до красного письменства. Міс Кароліна дочитала до кінця і сказала:

— Ну, як, гарна казка?

Потім підійшла до дошки, написала великими друкованими літерами алфавіт і, звернувшись до класу, запитала:

— Хто знає, що це таке?

Знали всі. Більшість дітей були другорічники.

Міс Кароліна викликала мене, певно тому, що знала, як звуть; коли я почала читати алфавіт, ледь помітна зморшка з'явилася у неї між бровами; потім вона загадала мені прочитати майже весь буквар та біржовий бюлетень з «Мобіл реджістер», впевнилася, що я вмію читати, і глянула на мене несхвально. А тоді веліла передати батькові, щоб він мене більше не вчив, бо це може зашкодити моєму шкільному навчанню.

— Щоб більше не вчив? — здивувалася я. — Але ж він і не вчив, міс Кароліно. Аттікус не має часу вчити мене,— додала я, коли міс Кароліна всміхнулась і похитала головою. — Він так стомлюється, що ввечері тільки сидить у вітальні та читає.

— Якщо не він, то хто ж тебе вчив? — запитала міс Кароліна доброзичливо. — Хтось же вчив. Не від народження ж ти читаєш «Мобіл реджістер»?

— Джем каже, що саме так. Він читав одну книжку, і там я була не Фінч, а Булфінч. Джем каже, що моє справжнє ім'я — Джін Луїза Булфінч, що мене підмінили, коли я народилась, а насправді я...

Міс Кароліна не сумнівалася, що все це я вигадала.

— Не даватимемо волю фантазії,— мовила вона. — Перекажи батькові, щоб він тебе більше не вчив. Учитися читати краще в школі. Скажеш йому, що тепер я візьмуся за тебе і спробую виправити помилку...

— Що ви сказали, мем?

— Твій батько не вміє навчати. А зараз сідай.

Я промимрила вибачення, сіла на місце і подумала, в чому був мій злочин. Ніколи не намагалась я вчитися читати, але якось так виходило, що я кожен день порпалася в газетах. А може, я навчилася читати за ті довгі години, коли була в церкві? Не пам'ятаю, чи був такий час, коли я не вміла читати псалми. Тепер я зважую все це, і мені здається, що вміння читати прийшло до мене так, як і вміння застебнути, не повертаючись, ззаду

комбінезон або зав'язати подвійним бантом шнурки черевиків. Не можу пригадати, коли рядки, під якими рухалися пальці Аттікуса, стали перетворюватися на слова, але скільки пам'ятаю себе, я щовечора вдивлялася в них, сидячи у нього на колінах і слухаючи останні новини, проекти нових законів, щоденники Лоренцо Доу — все, що читав Аттікус. Я не любила читати, аж поки не злякалася думки, що все це може скінчитися. Припустімо, вам не подобається дихати, а спробуйте-но не дихати...

Розуміючи, що міс Кароліна незадоволена мною, я сиділа до кінця уроку і дивилась у вікно. На перерві Джем побачив мене у дворі серед першокласників, одвів убік і поцікавився, як мої справи. Я розповіла.

— Якби можна було піти додому. Дžeme, ця клята леді каже, що Аттікус учив мене читати і щоб він цього більш не робив...

— Не журися, Всевидько,— заспокоював мене Джем. — Наша вчителька каже, що міс Кароліна навчає по-новому. Вона вчилася цьому в коледжі. Скоро так буде в усіх класах. За цим способом книжки майже не потрібні. Приміром, ти хочеш дізнатися про корову — треба її подоїти, зрозуміло?

— Так, Дžeme, але я не хочу вивчати корів, я...

— Ти повинна. У нашому окрузі на них тримається половина господарства.

Я тільки запитала Джема, чи не збожеволів він.

— Ох ти вперта ж. Я тобі просто пояснюю, що першокласників відтепер навчатимуть за новим способом. Називається «десяткова система Дьюї».

Я ніколи не сумнівалася в тому, що казав мені Джем, отож повірила йому й тепер. «Десяткова система Дьюї» зводилася до того, що міс Кароліна розмахувала перед нами карточками, на яких було написано друкованими літерами: КІТ, ВІН, ВІЗ, ВІ. Од нас, певно, не ждали ніяких коментарів, і клас мовчки сприймав ці імпресіоністські нововведення. Мені все набридло, і я заходила писати листа Ділу. Міс Кароліна помітила це і ще раз веліла сказати батькові, щоб він перестав навчати мене.

— Крім того,— зауважила вона,— у першому класі ми пишемо тільки друкованими літерами. А вчитися писати по-справжньому ти будеш у третьому класі.

В усьому була винна Келпурнія. У негоду я могла довести її до божевілля, вона знаходила мені роботу: надряпає алфавіт зверху на грифельній дощечці, а нижче велить переписувати главу з Біблії. Якщо мені вдавалося копіювати літери, в нагороду я одержувала шматок хліба з маслом і цукром. Келпурнія була вимоглива вчителька, і мені рідко діставалася нагорода.

— Усі, хто ходить снідати додому, підведіть руки,— сказала міс Кароліна, перериваючи мої думки про кривди Келпурнії.

Міські діти підвели руки, і міс Кароліна уважно оглянула нас.

— Усі, хто взяв сніданок із собою, покладіть його на парту.

Невідомо звідки з'явилися на партах відерця з мелясою, і на стелі заграли веселі зайчики. Міс Кароліна ходила між рядами парт, оглядаючи сніданки, схвально кивала головою або хмурилася. Біля парти Уолтера Канінгема вона зупинилась.

— А де твій сніданок? — запитала.

По обличчю Уолтера Канінгема кожен першокласник міг догадатися, що у нього глисти. А глянувши на босі ноги легко було зрозуміти, звідки вони в нього. Глисти бувають тоді, коли люди босоніж ходять у хліві або по грязюці, де валяються свині. Коли б Уолтер і мав черевики, він взяв би їх тільки в перший день навчання, а потім знову ходив би босоніж до самої зими. Зате на ньому була чиста сорочка і старанно залатаний комбінезон.

— Ти сьогодні забув свій сніданок? — спитала міс Кароліна.

Уолтер дивився прямо перед собою. На його худій щоці сіпнувся мускул.

— Ти сьогодні забув свій сніданок? — повторила міс Кароліна.

Щока сіпнулася знову.

— Еге,— видавив він нарешті.

Міс Кароліна підійшла до столу і відкрила свою сумочку.

— Ось тобі двадцять п'ять центів,— звернулася вона до Уолтера. — Піди і купи собі поїсти. Гроші віддає мені завтра.

Уолтер похитав головою.

— Ні, мем, дякую,— сказав він тихо.

— Підійди сюди, Уолтере, і візьми гроші.

У голосі міс Кароліни почулося нетерпіння.

Уолтер знову похитав головою.

Коли Уолтер похитав головою втретє, хтось шепнув:

— Всевидько, скажи їй!

Я обернулась і побачила, що майже всі діти — і міські й загородні — дивляться на мене. Ми з міс Кароліною розмовляли вже двічі, і вони дивилися на мене в простодушній певності, що така близькість породжує взаєморозуміння.

Я підвелась і відповіла за Уолтера:

— Е-е-е... міс Кароліно...

— Що в тебе, Джін Луїзо?

— Міс Кароліно, він Канінгем.

Я сіла.

— Що таке, Джін Луїзо?

Мені здавалося, що я сказала досить зрозуміло. Всім принаймні було ясно: Уолтер Канінгем брехав відчайдушно. Ніякого сніданку він не забував, у нього його просто не було. Нема сьогодні, не буде завтра ні післязавтра. Він, мабуть, ніколи в житті не бачив разом і трьох таких монет, як пропонувала вчителька.

Я спробувала ще раз:

— Міс Кароліно, адже Уолтер... він Канінгем.

— Не розумію, Джін Луїзо, що ти хочеш сказати.

— Це нічого, мем, скоро ви знатимете всіх людей округу. Канінгеми ніколи нічого не візьмуть безплатно — ні в церкві, ні в муніципалітеті. Вони ні в кого нічого не беруть, обходяться тим, що мають. У них небагато є, але вони обходяться.

Що таке плем'я Канінгемів — точніше, одне з його відгалужень — я дізналася минулої зими. Одного вечора батько Уолтера прийшов до Аттікуса, щоб порадитися. Сидячи у вітальні, вони довго і нудно розмовляли про ущемлення прав на успадкування, а прощаючись, Канінгем сказав батькові:

— Не знаю, містере Фінч, коли я зможу з вами розрахуватися.

— Хай це вас не турбує, Уолтер,— сказав Аттікус.

Я спитала Джема, що таке ущемлення, він пояснив: коли тобі прищикнуть хвоста — ото й буде ущемлення; тоді я запитала Аттікуса, чи зможе містер Канінгем коли-небудь нам заплатити.

— Грішми не зможе,— мовив Аттікус,— але до кінця року він розрахується. От побачиш.

І ми побачили. Якось уранці я і Джем знайшли на задвірку цілу гору хмизу. Згодом на ганку з чорного ходу звідкись узявся мішок горіхів. На Різдво — кошик гостролисту. А коли весною ми знайшли у дворі мішок молодої ріпи, Аттікус сказав, що містер Канінгем заплатив більше, ніж треба.

— Чому він платить не так, як усі? — поцікавилась я.

— Бо він може розрахуватися тільки так. У нього немає грошей.

— А ми бідні, Аттікусе?

Аттікус кивнув головою:

— Авжеж.

Джем зморщив ніс.

— Такі ж бідні, як і Канінгеми?

— Не зовсім. Канінгеми живуть не в місті, вони фермери, криза завдала їм особливо відчутного удару.

Аттікус пояснив, що серед міських жителів багато бідних через те, що фермери бідні. Мейкомб — фермерський округ, ось чому лікарям, дантистам, адвокатам тут важко заробити. Ущемлення прав — це тільки частина незгод, що випали на долю містера Канінгема. Ділянка землі, на яку він має право безроздільного користування, заставлена і перезаставлена, а мізерні гроші, які він у такий спосіб здобуває, ідуть на виплату процентів. Якби містер Канінгем умів мовчати, він міг би дістати роботу на державному підприємстві, тільки ж тоді йому ніколи було б обробляти свою землю, і вона стала б пустирем; ні, він воліє голодувати, але зберегти землю і голосувати за кого хоче. Містер Канінгем належить до породи непохитних, казав Аттікус. Оскільки у Канінгемів немає грошей, щоб заплатити юристу, вони платять чим можуть.

— А знаєте, доктор Рейнольдс працює так само,— сказав Аттікус. — Коли народжується дитина, він часом бере з батьків бушель картоплі. Міс Всевидько, приділіть мені трохи уваги, і я поясню вам, що таке ущемлення прав. Джем інколи дає досить вдалі визначення.

Коли б я могла так же просто пояснити все це міс Кароліні, то уникла б деяких прикрощів і врятувала б міс Кароліну від гіркого розчарування в майбутньому, але я не вміла пояснювати так дохідливо, як це робив Аттікус, а тому сказала:

— Міс Кароліно, ви даремно соромите його. В Уолтера немає грошей, щоб завтра повернути вам, а хмиз же вам не потрібен.

Міс Кароліна на якусь мить завмерла, потім схопила мене за комір і потягла до свого столу.

— Джін Луїзо, я досить натерпілася від тебе сьогодні,— сказала вона. — Ти кепсько починаєш, дорогенька. Дай-но свою руку.

Я думала, що вона плюне мені в долоню — у Мейкомбі тільки для цього і подають руку: це віками освячений звичай скріплювати неписану угоду. Не зовсім розуміючи, про яку угоду йдеться, я обернулась до класу і побачила звернені до мене збентежені обличчя. Міс Кароліна взяла зі столу лінійку і легенько вдарила мене разів п'ять чи шість по руці, а потім веліла стати в куток. Аж тепер усі зрозуміли, що міс Кароліна відлупцювала мене, і зайшлися сміхом.

Коли міс Кароліна пригрозила, що те саме чекає й на них, першокласники знову зареготали і вгамувалися тільки тоді, коли появилася міс Блаунт. Корінна жителька Мейкомба, поки що не обізнана з «десятьковою системою Дьюї», вона стала на порозі, руки в боки, і виголосила:

— Якщо з цього класу я почую ще хоч один звук, ви мене довго пам'ятатимете. Міс Кароліно, через цей гамір шостий клас не може зосередитися на пірамідах.

У кутку я стояла недовго. Міс Кароліну виручив дзвоник. Тепер вона стежила, щоб усі діти пішли снідати. Я виходила остання і помітила, як міс Кароліна важко сіла на стілець і затулила обличчя руками. Якби вона не поставилася до мене так суворо, я б пожаліла її. Вона була така гарненька.

Розділ III

На шкільному подвір'ї я стріла Уолтера Канінгема і трохи відвела душу; я само тицяла його носом у землю, коли прибіг Джем і велів мені перестати.

— Нащо ти кривдиш меншого? — сказав він.

— Меншого? Та він старший за тебе. Через нього я сьогодні почала з неприємностей.

— Відпусти його, Всевидько. Що сталося?

— У нього не було сніданку... — І я пояснила, як мені перепало через Уолтера.

Уолтер підвівся і мовчки слухав. Він стиснув кулаки, готуючись відбити наш напад. Я затупала на нього ногами, намагаючись прогнати, але Джем притримав мене рукою. Він уважно оглянув Уолтера і мовив:

— Твій тато — містер Уолтер Канінгем зі Старого Сарема?

Уолтер кивнув.

Він був такий худий і миршавий, ніби завжди недоїдав; очі сині, як у Діла Гарріса, але сльозилися, повіки червоні, обличчя бліде, тільки кінчик носа червоний і мокрий. Уолтер нерішуче перебирав руками шлейки свого комбінезона, нервово смикав гаплички.

Раптом Джем усміхнувся:

— Ходімо до нас, Уолтере, поснідаємо. Ми будемо дуже раді.

Обличчя Уолтера засвітилося радісною усмішкою і знову затьмарилося.

Джем сказав:

— Наш батько з твоїм батьком друзі. А Всевидько просто нестримана. Більше вона тебе не чіпатиме.

— Це ми ще побачимо,— обурилася я. Як це Джем дає обіцянки від мого імені без моєї згоди? Тим часом дорогоцінні хвилини минали.

— Гаразд, Уолтере,— озвалась я,— більше не битимуся. Тобі подобаються боби? Наша Кел — чудова куховарка.

Уолтер стояв нерухомо, кусаючи губи. Ми вже махнули на нього рукою і майже дійшли до подвір'я Редлі, коли почули:

— Гей, я з вами!

Уолтер наздогнав нас, і Джем почав з ним жваву розмову.

— Тут живе злий дух,— приязно сказав він, показуючи на будинок Редлі. — Чув про нього?

— Хто не чув,— відказав Уолтер. — Уперше пішовши до школи, я мало не вмер: наївся горіхів. Кажуть, він їх навмисне отрує і кидає через паркан.

З усього було видно, що тепер, коли ми йшли втрюх, Джем не боявся Страхолюда Редлі. Більше того, він почав вихвалитись.

— Одного разу я підійшов до самісінького будинку,— сказав він Уолтеру.

— Якщо вже хто раз підійшов до самісінького будинку, то йому нема чого тепер кожного разу бігти повз нього,— кинула я, дивлячись на хмарки в небі.

— А хто ж це бігає, міс Причепо?

— Хто ж, як не ти, коли близько нікого нема.

Коли ми підходили до нашого гайку, Уолтер уже забув, що він Канінгем. Джем побіг на кухню і попросив Келпурнію поставити ще одну тарілку: адже в домі гість. Аттікус привітався з Уолтером і завів розмову про врожай, ми з Джемом на цих речах не розумілися.

— Я ніяк не перейду в другий клас, містере Фінч, бо кожної весни повинен кидати навчання і допомагати батькові обкопувати бавовник; але тепер у нас підріс ще один і може працювати в полі.

— Ви купили його за бушель картоплі? — запитала я.

Аттікус подивився на мене і несхвально похитав головою.

Уолтер накладав собі в тарілку їжу і, немало дивуючи мене та Джема, розмовляв з Аттікусом як рівний. Аттікус щось говорив про фермерські справи, коли Уолтер перебив його і запитав, чи не знайдеться в домі трохи меляси. Аттікус гукнув Келпурнію, і вона принесла цілий глечик меляси. Келпурнія стояла, ждучи, поки Уолтер наллє собі меляси, а той щедро поливав овочі, м'ясо і налив би, певно, в склянку з молоком, якби я не спитала, що він робить.

Він так швидко поставив глечик на срібну підставку, що вона аж дзенькнула. Руки поклав на коліна, насупився й опустил голову.

Аттікус знову глянув на мене і похитав головою.

— Ти тільки подивися, він весь обід втопив у мелясі, — почала я. — Геть усе залив...

Саме в цей час Келпурнія гукнула мене на кухню.

Келпурнія лютувала. Сердячись, вона завжди починала розмовляти неправильно. Коли ж буває спокійна, то розмовляє не гірше за письменних людей у Мейкомбі. Аттікус навіть твердить, що Келпурнія найосвіченіша серед кольорових.

Вона подивилася на мене скося, і сіточка зморщок навколо очей позначилася глибше.

— Може, дехто і не так їсть, як ми, — просичала вона, — але як ти смієш говорити про те, коли за столом хтось чужий? Цей хлопчина — твій гість, і якщо йому заманеться жувати скатертину — хай жує, ти чуєш?

— Який він гість, Кел, це просто Канінгем...

— Ану цить! Яке твоє діло, хто він. Кожен, хто переступить поріг твого дому, — твій гість. І якщо я ще раз почую таке або побачу, що ти задираєш носа, — начувайся! Твоя рідня, може, й краща за Канінгемів, але ти її ганьбиш. Не вмієш пристойно поводитися за столом — їж у кухні.

Келпурнія дала мені доброго стусана і виштовхнула в їдальню. Я взяла свою тарілку і доїла обід у кухні, радіючи, що після такої ганебної сцени не довелося сидіти за столом разом з усіма. А Келпурнію попередила, хай знає; коли за мною ніхто не стежитиме, я піду і втоплюся в Баркерів заводі. Отоді Келпурнія пожаліє. До того ж через неї я сьогодні вже вскочила в халепу — це вона навчила мене читати, всі мої неприємності від неї.

— Ану замовкни! — сказала Келпурнія.

Джем і Уолтер пішли до школи без мене. Але я не шкодую, що затрималася і потім мала сама бігти повз подвір'я Редлі, зате я розповіла Аттікусу все про беззаконня Келпурнії.

— І взагалі вона більше любить Джема, ніж мене, — сказала я і на закінчення порадила Аттікусу негайно вигнати Келпурнію.

— А ти не помічала, що завдаєш їй удвічі більше мороки, ніж Джем? — суворо запитав Аттікус. — Я не маю наміру розлучатися з Келпурнією ні тепер, ні в майбутньому. Без Кел ми й дня не проживемо, ти думала про де? Скільки вона тобі добра робить, ти повинна слухатися її, чуєш?

Я повернулася до школи. Моя ненависть до Келпурнії не згасала. Раптом мої невеселі думки урвав одчайдушний крик. Підвівши голову, я побачила серед класу до смерті

перелякану міс Кароліну. Певно, за перерву вчителька отямилась і тепер була готова вести заняття далі.

— Вона жива! — заверещала міс Кароліна.

Всі хлопчики зірвались із своїх місць і кинулися на допомогу вчительці. Боже мій, подумала я, злякалася миші. Чак Літл, прозваний Коротуном, був винятково терпеливий з усіма живими істотами.

— Міс Кароліно, куди вона побігла? — запитав він. — Скажіть швидше, куди вона ділась. Мерщій зачини двері,— наказав він хлопцеві, що сидів за ним,— зараз ми її спіймаємо. Мем, хутчіше скажіть, куди вона побігла.

Міс Кароліна показала тремтячим пальцем не на підлогу і не на стіл, а на здорового хлопця, якого доти не помічала. Коротун спохмурнів і нерішуче запитав:

— Це ви про нього, мем? Ну, звісно, він живий. Це він налякав вас?

— Проходжу поряд і бачу — повзе... прямо по голові повзе... — промовила перелякана міс Кароліна.

Коротун добродушно засміявся.

— Це вошка, мем. Чого її боятися! Хіба ви ніколи не бачили? Не бійтесь, ідіть до свого столу і ще трошки повчіть нас.

Коротун, як і чимало інших його земляків, снідаючи, не знав, де йому пощастить пообідати, але він мав удачу справжнього джентльмена. Він узяв міс Кароліну під руку і відвів до столу.

— Не хвилюйтеся, мем,— заспокоював Чак. — Не треба боятися вошки. Я принесу вам холодної води.

Господаря воші цей переполох ніскілечки не стурбував. Він почухав голову, намацав непрохану гостю, затиснув між двома пальцями і витяг на білий світ.

Міс Кароліна з жахом стежила за цією процедурою. Коротун приніс у паперовому стаканчику води, і вона з вдячністю випила. Нарешті до неї повернувся голос.

— Як тебе звуть? — звернулася міс Кароліна до здорованя.

Той закліпав очима.

— Кого, мене?

Міс Кароліна кивнула головою.

— Барріс Юел.

Учителька подивилася в список.

— У мене тут записано Юел, а імені нема. Як пишеться твоє ім'я?

— Не знаю. Вдома мене звуть Барріс.

— Гаразд, Барріс,— сказала міс Кароліна. — Я думаю, ми увільнимо тебе сьогодні від занять. Іди додому і помий голову.

З шухляди столу вона дістала якусь товсту книжку, перегорнула і з хвилину читала.

— Надійний домашній засіб од... Баррісе, іди додому і помий голову дьогтьовим милом. А потім протри гасом.

— Нащо, місус?

— Щоб вивести е-е... воші. Розумієш, Баррісе, від тебе вони можуть перелізти на інших, ти ж не хочеш цього, правда?

Хлопець підвівся. Такого замазури я ще ніколи не бачила. Шия темно-сіра, шкіра на руках лущиться, під нігтями бруд. Обличчя — тільки очі промиті. Раніше його ніхто не помічав, можливо, через те, що ми з міс Кароліною цілий ранок розважали клас.

— Будь ласка, Баррісе, і завтра, перед тим як іти до школи, помийся у ванні.

Хлопець зареготав.

— Думаєте, ви мене прогнали, місус? Я вже сам хотів іти — на цей рік з мене досить.

Міс Кароліна здивовано подивилася на нього.

— Що ти хочеш сказати?

Він не відповів, тільки презирливо пирхнув.

Хтось із старших у класі пояснив:

— Він із Юелів, мем. — І я подумала: вона однаково не зрозуміє, як не зрозуміла мене, коли я розповідала про Канінгемів. Але міс Кароліна слухала уважно. — Їх у нас повно. Щороку в перший день занять вони приходять до школи, а потім кидають. Це пані інспекторка заганяє їх у перший день, погрожуючи шерифом, але на цьому все й кінчається. Вона думає так: витягла їх до школи, занесла в список — усе виконано, закону дотримано. А потім цілий рік відмічай — мовляв, на заняття не ходить, і все...

— А як же дивляться на це батьки? — у голосі міс Кароліни відчувалося щире занепокоєння.

— Матері у них немає,— почулася відповідь,— а батькові байдуже.

Баррісу ця розмова лестила.

— Я вже третій рік у першому класі — по одному дню рік,— мовив він гордовито. — Як пощастить, то, думаю, на той рік переведуть у другий клас.

— Баррісе, сідай, будь ласка,— сказала міс Кароліна.

Отут вона зробила помилку. Поблажливість Барріса змінилася гнівом:

— Е ні, місус, не вийде!

Підвівся Коротун.

— Відпустіть його, мем,— порадив. — Він недобра людина, справжній негідник. Чого доброго, може накоїти лиха, а в класі є малюки.

Коротун був непримітним серед інших, та коли Барріс Юел обернувся до нього, рука Чака ковзнула в кишеню.

— Спокійно, Баррісе,— застеріг він,— а то й незчуєшся, як витягнеш ноги. А тепер — киш додому!

Барріс, здавалося, злякався хлопчини, удвічі меншого за нього, і міс Кароліна скористалася з його нерішучості:

— Іди додому, Баррісе, а то я покличу директора. Однаково я повинна доповісти йому про все.

Юел фиркнув і нехотя попрямував до дверей. Відчувши себе на безпечній відстані, він обернувся і гукнув:

— Ну й чорт з тобою — доповідай! Знайшлася тут соплива, теж мені вчителька! Думає, що вигнала мене! А дзуськи! Мене не виженеш. Затям! Я сам іду!

Він постояв хвилину, щоб упевнитися, що вона плаче, і тільки тоді, човгаючи ногами, подався з класу.

Всі з'юрмилися навколо вчительки, і кожен як міг намагався її заспокоїти. Яка нікчема цей Юел... так поведеться... таких і вчити не треба... де не по-мейкомбськи, міс Кароліно, справді, ні... ви не бійтеся, мем. Міс Кароліно, почитайте нам казку. Про котика вранці було дуже цікаво.

Міс Кароліна всміхнулася, витерла хустинкою носа, сказала: «Дякую вам, милі дітки», розгорнула книжку і здивувала нас довгою казкою про жабу, яка жила в хатинці.

Коли я того дня вчетверте проходила повз подвір'я Редлі — двічі пробігала галопом,— на душі у мене було сумно, як у домі Редлі. Чи й далі навчальний рік буде такий бурхливий, як перший день? Це навіть цікаво, та коли подумаєш, що дев'ять місяців не доведеться ні читати, ні писати, то від такої школи хочеться тікати світ за очі.

Надвечір я відчула, що дуже втомилась, і, коли ми з Джемом побігли наввипередки зустрічати Аттікуса, який повертався з роботи, у мене не було навіть бажання випередити його. Так уже ми звикли — бігти назустріч батькові, тільки-но побачимо, як він виходить з-за рогу вулиці біля пошти. Аттікус, здавалося, забув, що вдень я впала і неласку, і без кінця розпитував мене про школу. Мої відповіді були короткі, Аттікус не наполягав.

Келпурнія, певно, відчувала, що день у мене видався не дуже веселий, і дозволила дивитись, як вона готує вечерю.

— Заплющ очі і відкрий рот — у мене щось є для тебе,— сказала вона.

Келпурнія рідко готувала хрущики — все ніколи, але сьогодні ми обоє були в школі, день видався в неї неважкий. Вона знала, що мені подобаються хрущики.

— Я скучала за вами сьогодні,— сказала вона. — Така нудьга бути самій удома. Десь о другій годині увімкнула радіо.

— А чого? Ми ж із Джемом все одно не сидимо вдома, хіба що в дощ...

— Це так, але ви недалеко, і я завжди можу гукнути котрогось із вас. Тільки те й роблю, що гукаю. Думаю, ще встигну підсушити хрущики,— сказала вона, встаючи з стільця. — А тепер тікай звідси, я накриватиму на стіл.

Келпурнія нахилилась і поцілувала мене. Я побігла, дивуючись, що це з нею сталося. Хоче помиритися зі мною — от і все. Вона завжди була сувора до мене. А тепер зрозуміла, що була несправедлива, і шкодує. Тільки не скаже відверто, бо вперта. Я стомилася від всього пережитого за день.

Після вечері Аттікус сів почитати газету і підкликав мене.

— Ну що, Всевидько, почитаймо?

Цього я вже не могла стерпіти і вибігла на веранду. Аттікус вийшов за мною.

— Що сталося?

Я відповіла, що мені нездужається і що до школи, з його дозволу, я більше не піду.

Він сів у крісло-гойдалку, закинув ногу за ногу, засунув пальці в кишеньку для годинника. Він запевняв, що йому так краще думається. Аттікус ждав мовчки, спокійно, і я вирішила закріпити свої позиції.

— Ти ніколи не ходив до школи — і добре робив. Я теж сидітиму вдома. Ти навчатимеш мене, як дідусь навчав тебе і дядечка Джека.

— Ні, я не можу,— сказав Аттікус. — Я маю заробляти на прожиття. Крім того, мене посадять у тюрму, якщо я триматиму тебе вдома. Отже, прийми на ніч магnezію, а завтра — до школи.

— Та я цілком здорова.

— Я так і думав. То що ж сталося?

Слово по слову, і я розповіла йому про всі свої пригоди.

— ...і вона каже, що ти навчав мене не так, як треба, тепер ми вже ніколи не зможемо читати разом, ніколи. Будь ласка, не посилай мене знову до школи, прошу тебе.

Аттікус підвівся і пройшов до кінця веранди. Довго і уважно вивчав гілку гліцинії, тоді повернувся до мене.

— Насамперед, Всевидько, ти повинна засвоїти один нехитрий фокус,— промовив він,— і тобі легше буде жити в злагоді з людьми, хто б вони не були. Ти ніколи не зрозумієш людину, поки не подивишся на речі її очима.

— Як це?

— ...поки не влізеш у її шкуру і не походиш у ній.

Аттікус сказав, що того дня я багато дечого навчилася і міс Кароліна теж. Вона зрозуміла, що Канінгему не треба було подавати милостиню. Але якби ми з Уолтером поставили себе на її місце, то зрозуміли б, що вона не навмисне скривдила його, міс Кароліна помилилася. Вона ж не може вивчити всі мейкомбські звички за один день, а тому не треба звинувачувати її, коли вона чогось не знає.

— Халепа, та й годі,— сказала я. — Звідки мені знати, що їй не подобається, коли читають, виходить, я ще й винна. Послухай, Аттікусе, мені зовсім не обов'язково ходити до школи,— несподівано подумала я. — Пам'ятаєш, я тобі розповідала про Барріса Юела. Він приходить до школи тільки в перший день. Пані інспекторка записує його ім'я до списку — і цього досить, усе по закону...

— Тобі це не підходить,— заперечив Аттікус. — Бувають випадки, коли доцільно обійти закон. Але в даному разі закон невблаганний. Отже, ти повинна ходити до школи.

— Я не розумію, чого я повинна ходити, а Юелу — необов'язково.

— Тоді слухай.

І Аттікус розповів мені, що Юели ось уже протягом трьох поколінь — ганьба Мейкомба. Скільки він пам'ятав, жоден з них і дня не прожив чесною працею. Він сказав, що коли-небудь на Різдво, під кінець свята, візьме мене з собою і покаже, де і як вони живуть. Ці люди живуть, як тварини.

— Коли б у них було хоч найменше бажання здобути освіту, вони ходили б до школи,— сказав Аттікус. — Можна, правда, примусити їх, але нерозумно тягти до школи таких, як Юели, коли вони цього не хочуть.

— А якби я не пішла завтра до школи, ти примусив би мене?

— Облишмо це,— сухо сказав Аттікус. — Ти Всевидько Фінч, така ж, як і всі.

І повинна коритися законові.

Аттікус сказав, що Юели — це своєрідна каста. За певних умов звичайні люди розважливо надають їм деякі переваги; іншими словами, намагаються не помічати деякі їхніх вчинків. Не помічають, наприклад, що Юели не ходять до школи. Що містер Боб Юел, батько Барріса, стріляє і ловить капканами дичину в той час, коли це заборонено.

— Але ж це погано, Аттікусе! — вигукнула я. — Полювання в окрузі Мейкомб в недозволений період вважається грубим порушенням закону, злочином перед людьми.

— Так, це порушення закону,— відповів батько,— і це справді погано. Та коли чоловік, одержавши грошову допомогу, пропиває її, діти його плачуть, бо вони голодні, то думаю, що в нашому окрузі не знайдеться землевласника, який пошкодував би для них дичину, навіть якщо б їхній батько здобув її незаконно.

— Містер Юел не повинен цього робити...

— Авжеж, не повинен, але такий уже він є, і ніщо його не змінить. Сподіваюся, ти розумієш, що діти тут не винні.

— Так, розумію,— промимрила я і зробила ще одну спробу: — Тільки якщо я ходитиму до школи, ми ніколи не зможемо читати разом...

— Це тебе справді турбує?

— Так.

Аттікус якимось особливо глянув на мене, і цей вираз його обличчя провіщав щось значне.

— Ти знаєш, що таке компроміс? — запитав він.

— Це коли обминають закон?

— Ні, це коли досягають угоди при взаємних поступках. Приміром, так: ти погоджуєшся ходити до школи, і ми з тобою читаємо щовечора, як робили раніше. Домовились?

— Так!

— Вважатимемо, що угоду скріплено без звичайних формальностей,— мовив Аттікус, помітивши, що я хочу плюнути йому в долоню.

Коли я зібралася йти і відчинила двері, Аттікус зауважив:

— До речі, Всевидько, у школі ти не кажи про нашу угоду.

— Чому?

— Боюсь, що нашу діяльність не схвалять вищі учені авторитети.

Ми з Джемом уже звикли до того, що наш батько говорить мовою заповітів та кодексів, і коли чогось не розуміли, могли перебити його і запитати, що означає незрозуміле слово чи вираз.

— То й що?

— Я ніколи не ходив до школи,— сказав батько,— але відчуваю, що коли міс Кароліна дізнається про наші вечірні читання, то сваритиме уже мене, а цього мені не хотілося б.

Того вечора ми з Джемом дуже сміялись,— батько читав нам довгу історію про чоловіка, який не знати чого заліз на флагшток і не хотів злезити. Цього було досить, щоб Джем наступну суботу просидів у хатці високо на платані. Він заліз туди після сніданку і сидів аж до заходу сонця. Він би лишився там і на ніч, але Аттікус перервав постачання. Я цілий день тільки те й робила, що лазила до Джема і назад, виконуючи його доручення — носила йому книжки, їжу, воду, а коли несла ковдру на ніч, Аттікус сказав: не звертай на нього уваги, і він скоро злізе. Аттікус мав слушність.

Розділ IV

Мої подальші дні в школі мало чим відрізнялися від першого. Вони минали під знаком перетворення в життя грандіозного плану, за яким штат Алабама витратив гори паперу і олівців у своїх добрих, але марних намірах навчити мене «груповій дії». Під кінець мого першого року навчання те, що Джем називав «десятьковою системою Дьюї», поширилося на всю школу, тому я не мала змоги порівняти її з іншими методами викладання. Але звертали на себе увагу деякі факти: Аттікус і мій дядечко свого часу навчалися вдома, проте знали все — принаймні чого не знав один, те знав другий. Крім того, батька стільки років обирали до законодавчого органу штату, і щоразу одноголосно, хоч він нічого не знав про нововведення, без яких, на думку наших учителів, неможливо виховати порядного громадянина. Джем навчався наполовину за «десятьковою системою», наполовину за звичайною, і в нього виходило непогано, незалежно від того — діяв він сам чи в колективі. Але Джем — не типовий приклад. Ніяка хитромудра система навчання не відірве його від читання. Щодо мене, то я ще нічого не знала, хоч, правда, читала журнал «Тайм» і все інше, що попадало вдома під руку, одначе, плентаючись у ярмі педагогічної системи Мейкомбського округу, відчувала, що мене обкрадають. Хоч я й не розуміла, що до чого, кому потрібні дванадцять років безпросвітної нудьги в школі.

Цілий рік моє навчання в школі кінчалося на півгодини раніше, ніж у Джема, — він учився до третьої години, — і щоразу я мчала повз подвір'я Редлі до самісінької нашої веранди — тут уже відчувала себе в безпеці. Але одного разу, пробігаючи повз дім Редлі, я помітила таке, від чого мені перехопило подих. Озирнувшись навкруги, я повернула назад.

У самому кінці садиби Редлі росли два віргінських дуби, їхнє коріння виходило на дорогу, і в цьому місці вона була нерівна. Якась блискуча цятка на дереві привернула мою увагу.

На стовбурі, в ямці, на рівні моєї голови, немов підморгуючи мені, у сонячному світлі виблискував шматочок срібної фольги. Я стала навшпиньки, ще раз поспіхом роззирнулась і витягла з ямки два пакетики жувальної гумки без верхньої обгортки.

Одразу хотіла засунути їх у рот, але вчасно згадала, де я. Дома на веранді почала розглядати знахідку. На вигляд гумка була свіжа. Понюхала — запах приємний, лизнула, почекала хвилинку — не вмерла, тоді я засунула пакетик у рот: це була «подвійна м'ятна».

Повернувшись із школи, Джем одразу ж поцікавився, де я дістала гумку. Я сказала, що знайшла.

— Ніколи не бери в рот те, що знаходиш.

— Я знайшла не на землі, а на дереві.

Джем недовіжливо гмукнув.

— Справді, на дереві,— сказала я. — Бачиш отой дуб біля школи?

— Виплюнь негайно!

Я виплюнула. Гумка все одно вже втратила свій смак.

— Я півдня її жую і не вмерла, навіть не нудить.

Джем тупнув ногою:

— Ти хіба не знаєш, що тих дерев навіть торкатися не можна? Помреш!

— А ти ж тоді торкнувся стіни.

— То інша річ. Піди і прополощи горло, негайно. Чуєш?

— Не хочу, весь смак змиється.

— Не хочеш? Скажу Келпурнії.

Я послухалася Джема — не хотіла мати справу з Келпурнією. Не знаю чому, але відтоді, як я пішла до школи, наші стосунки змінилися: Келпурнія більше не мучила мене своєю несправедливістю, не втручалася в мої справи, хоч увесь час тихенько бурчала. Я ж ішла на жертви, аби тільки було тихо-мирно.

Надходило літо, я і Джем ждали його з нетерпінням. Це була наша улюблена пора року: спати можна на задній закритій веранді або навіть у хатинці на дереві, влітку стільки ласощів, усе навкруги горить тисячами барв під гарячим сонцем, але найголовніше влітку — це Діл.

В останній день навчання нас відпустили із школи раніше, і ми з Джемом ішли додому разом.

— Може, завтра приїде Діл,— сказала я.

— Певно, післязавтра,— відповів Джем. — Переправа через Міссісіпі затримає їх на день.

Коли ми підійшли до віргінських дубів, що росли в садибі Редлі, я, мабуть, уже в сотий раз показала пальцем на вузлувате дупло, де знайшла жувальну гумку,— повинен же нарешті Джем повірити, що саме тут я знайшла її,— і раптом знову побачила клаптик блискучої фольги.

— Бачу, Всевидько, бачу...

Джем глянув навкруги, простяг руку і обережно поклав у кишеню невеличкий блискучий пакетик. Ми побігли додому і на веранді почали розглядати знахідку — маленьку коробочку, загорнуту в клаптики фольги від жувальної гумки. В таких коробочках — з червоного оксамиту, з малесеньким замочком — держать обручки. Всередині, одна на одній, лежали дві начищені до блиску монети по одному пенні. Джем уважно оглянув їх.

— Голова індіанця,— промовив він. — Тисяча дев'ятсот шостого року. Ось глянь, Всевидько, друга монета — тисяча дев'ятсотого року. Старовинні.

— Тисяча дев'ятсотого,— повторила я. — Послухай...

— Помовч хвилинку. Дай подумати.

— Як по-твоєму, Джеме, це чиясь схованка?

— Ні, тут, крім нас, майже ніхто не ходить, хіба що хтось із дорослих...

— У дорослих схованок не буває... Як ти гадаєш, Джеме, ми можемо забрати монетки?

— Не знаю, Всевидько. А кому їх віддати? Це правда, тут ніхто не ходить... Сесіл іде додому іншою вулицею, огинаючи все місто.

Сесіл Джейкобс жив у самому кінці нашої вулиці, біля пошти, ходив щодня цілу милю зайву, аби не проходити повз Редлі і місіс Лафайет Дюбоз. Місіс Дюбоз жила через два будинки од нас. Геть усі сусіди вважали, що підлішого створіння, ніж місіс Дюбоз, світ іще не знав. Без Аттікуса Джем не наважувався пройти повз її двір.

— То як ти думаєш, Джеме, що нам робити?

Знахідку треба зберегти, поки не знайдеться господар. Зірвати при нагоді квітку камелії, випити літнього дня тепленького молока від корови міс Моді Аткінсон або пригоститися чужим виноградом — це не вважалося порушеннями норм етики, але гроші — річ зовсім інша.

— Знаєш що,— сказав Джем,— хай будуть у нас, а восени підемо до школи, тоді спитаємо всіх дітей, може, хто і знайдеться. Це, певно, хтось із загородніх сховав,

а сьогодні дуже поспішав додому і забув узяти монетки. Господар у них є, це точно.

Глянь, вони блищать. За ними хтось ретельно доглядає.

— Гаразд, а нащо було ховати жувальну гумку? Адже вона швидко псується.

— Не знаю, Всевидько. Але ці монети хтось ховав неспроста, вони незвичайні.

— Як це, Джеме?

— Розумієш, на них індіанська голова, отже, вони походять від індіанців. Це чарівні монети, вони дають щастя, і не якийсь там дріб'язок, як-от смажене курча на обід,— ні, це щось більше. Наприклад, довге життя, добре здоров'я, успіх на контрольній і таке інше... Це справжній скарб для когось. Поки що я заховав їх у свою скриньку.

І перш ніж зайти до кімнати, Джем ще довго дивився на будинок Редлі. Здавалося, він знову про щось міркує.

Минуло два дні, приїхав Діл, гордий і щасливий: він сам приїхав поїздом від Мерідіана до станції Мейкомб (це тільки назва, насправді ж станція міститься в окрузі Еббот), його зустріла міс Рейчел в єдиному на все місто таксі; він обідав у вагоні-ресторані і бачив, як у Бей Сент-Луїсі з поїзда виходили два сіамських близнюки, і хоч йому не дуже вірили, Діл уперто доводив, що це правда. Тепер він носив не заяложені блакитні штанці, пристебнуті до сорочки, а справжні короткі штани з паском. Він не підріс, але став кремезний, і сказав, що бачив свого батька. Його батько вищий за нашого, у нього гостра чорна борода, він — президент залізничної компанії Луїсвіл-Нешвіл.

— Я трохи допомагав машиністові,— мовив Діл, позіхаючи.

— Так я тобі й повірю,— сказав Джем. — Краще мовчи. У що сьогодні гратимемо?

— У Тома, Сема і Діка,— відповів Діл. — Ходімо в палісадник.

Діл хотів грати в братів Роуверів, бо там усі три ролі благородні. Йому вже набридло грати характерні ролі.

— Мені остогидли ці Роувери,— сказала я.

Роль Тома Роувера, який раптом посередині картини втрачає пам'ять, надовго зникає з екрана, і тільки наприкінці його знаходять десь на Алясці, надоїла мені.

— Придумай щось новеньке, Джеме,— запропонувала я.

— Набрідло мені придумувати.

Канікули тільки-но почались, а нам уже все набридло. Що ж це за літо буде?

Ми прийшли в палісадник. Діл стояв, не спускаючи очей з похмурого будинку Редлі.

— Я відчуваю... запах... смерті,— промовив він.

Я сказала йому, щоб він замовк.

— Справді відчуваю,— вів далі Діл.

— Як це? Ти по запаху відчуваєш, коли хтось помирав?

— Ні, не так. Я понюхаю — і можу сказати, помре ця людина чи ні. Мене одна бабуса навчила. — Діл нахилився до мене і понюхав. — Джін... Луїзо... Фінче, ти помреш через три дні.

— Діле, перестань, а то так дам, що довго пам'ятатимеш. Дивись мені...

— Ну досить,— пробурчав Джем,— можна подумати, що ти віриш в жар-пару.

— Наче ти не віриш,— сказала я.

— А що таке жар-пара? — спитав Діл.

— Тобі ніколи не доводилося ходити самому вночі? Ідеш, кругом ні душі, і раптом попадаєш на гаряче місце,— пояснив Джем. — Жар-пара — це коли людина помре, а на небо потрапити не може, от вона й вештається по безлюдних дорогах, а наскочиш на неї — сам після смерті станеш таким, будеш тинятися по ночах і висмоктувати дух із живих...

— А як обійти таке місце?

— Обійти не можна,— сказав Джем,— іноді воно заступає всю дорогу, але коли тобі неодмінно треба пройти, маєш сказати: «Ангел пречистий, смерть помине, геть забирайся, не чіпай мене». Тоді жар-пара не обкрутиться навколо тебе...

— Не вір жодному його слову,— сказала я. — Келпурнія каже, що все це негритянські казки.

Джем грізно подивився на мене, але тільки й сказав:

— То ми сьогодні гратимемо чи ні?

— Покатаймося у колесі,— запропонувала я.

Джем зітхнув.

— Ти ж знаєш, що я вже великий і в колесо не влізу.

— Штовхатимеш.

Я побігла за будинок, витягла з-під ганку стару автомобільну шину і прикотила в палісадник.

— Я перша.

Діл сказав, що першим буде він, адже він тільки-но приїхав.

Розсудив нас Джем: першою буду я, зате Діл кататиметься довше. І я, зігнувшись, залізла всередину шини.

До останньої хвилини я не здогадувалася, що Джем образився за те, що я посміла з ним сперечатися про жар-пару, він терпеливо ждав нагоди, аби відплатити. І відплатив: щосили штовхнув колесо, і воно помчало по тротуару. Земля, небо, будинки — все

злилося в шаленій круговерті, у вухах мені дзвеніло, я почала задихатись. Витягти руки, щоб загальмувати, не могла: вони були затиснуті між колінами і грудьми. Я сподівалася, що, може, Джем дожене і зупинить колесо або воно наскочить на щось на тротуарі. Чула, як Джем, біжучи навздогін, щось вигукував.

Колесо наскочило на купу жорстви, повернуло, перекотилося через дорогу, стукнулося об щось тверде, і я вилетіла на бруківку, як корок із пляшки. В голові паморочилося, мене нудило, я лежала на бруківці і трясла головою, потім ударила долонями по вухах, щоб перестало гудіти в голові, і почула голос Джема:

— Тікай, Всевидько! Швидше!

Я підвела голову і закам'яніла: переді мною були східці, що вели на веранду будинку Редлі.

— Швидше, Всевидько, тут не можна лежати!.. — кричав Джем. — Підводься!

Трохи отямившись, тремтячи всім тілом, я звелася на ноги.

— Візьми колесо! — волав Джем. — Давай його сюди! Ти що, очманіла?

Нарешті я відчула, що можу рухатись, і хоча ноги в мене ще тремтіли, побігла до хлопців.

— А колесо?! — загорлав Джем.

— Сам піди й принеси! — крикнула я.

Джем замовк.

— Піди й забери, воно зразу ж за ворітьми. Іди, ти вже одного разу навіть стіни торкнувся рукою, пам'ятаєш?

Джем люто глянув на мене, але робити було нічого. Він побіг уздовж тротуару, біля воріт на мить завагався, потім кинувся вперед і виніс колесо з двору.

— Бачила? — мовив урочисто і дещо зневажливо. — Нічого страшного. Чесно, Всевидько, ти іноді поводишся як дитина. Просто гидко!

Він ще дечого не знав, але я вирішила нічого йому не казати.

На ганок вийшла Келпурнія і закричала:

— Ідіть пити лимонад! Швидше, поки не спеклися живцем під гарячим сонцем!

Так уже в нас було заведено: влітку щоранку, коли вже сонце підніметься височенько, пити лимонад. Келпурнія поставила на веранді глечик і три склянки, а сама пішла в своїх справах. Я знала, що Джем сердиться на мене, проте це не турбувало мене. Вип'є лимонаду — і знову повернеться добрий настрій.

Джем одним духом випив дві склянки, стукнув себе кулаком у груди і виголосив:

— Знаю, у яку гру будемо грати! Зовсім нова.

— Яка? — поцікавився Діл.

— Зветься Страхолюд Редлі.

Інколи Джема було видно наскрізь: він придумав це, аби переконати мене, що ніяких Редлі він не боїться, що він, мовляв, герой, а я — боягузка.

— Грати в Страхолюда Редлі? Як це? — запитав Діл.

Джем пояснив:

— Всевидько, ти будеш місіс Редлі.

— Це ще побачимо. Я думаю, що...

— У чому річ? — запитав Діл. — Ще й досі боїшся?

— А що як він вийде вночі, коли ми спимо?.. — завагалась я.

Джем тільки свиснув.

— Всевидько, звідки йому знати, що ми робимо? До того ж мені здається, що його взагалі вже там нема. Певно, давно помер і його запхнули в димохід.

— Джеме, нумо з тобою гратися, а Всевидько хай тільки дивиться, якщо вона боїться.

Я знала, що Страхолюд нікуди не дівся, але довести не могла. Тому вважала за краще мовчати, бо знову скажуть, що я страхополох.

Джем розподілив ролі: я — місіс Редлі, я мала виходити і підмітати східці. Діл — старий Редлі, він ходив сюди-туди по тротуару і, коли Джем звертався до нього, тільки кашляв у відповідь. Джем, звичайно, був Страхолюдом: він ховається під східцями веранди і час від часу пищить та виє.

Літо тривало, і наша гра теж. Ми удосконалили і відшліфували її, вставляли діалоги, прикидали сюжет — і вийшла невеличка п'єска, яку ми щодня грали по-новому.

Діл був справжнім лиходієм: він легко вrostав у характерні ролі, які випадало йому виконувати, і навіть ставав вищий, коли цього вимагала ситуація. Йому чудово вдавалися негативні персонажі — розбійники, варвари. Я без особливого бажання виконувала жіночі ролі. Того літа гра не захоплювала мене — це не Тарзан, до того ж на душі весь час було неспокійно, хоч Джем і запевняв: Страхолюд уже давно помер і мені нема чого боятись, тим більше, вдень зі мною Джем і Келпурнія, а ввечері приходить додому батько.

Джем був природжений герой.

З уривків чуток і різних пліток, що ходили у нашому кварталі, ми створили справжню невеличку драму: колись місіс Редлі була красуня, але після того як стала дружиною містера Редлі, вона втратила вроду і всі свої гроші. І ще вона втратила майже всі свої зуби, волосся та вказівний палець правої руки (це вже фантазія Діла: Страхолюд якось уночі

одкусив у матері палець, бо був голодний і не міг зловити ні kota, ні білки); тепер цілі дні вона сидить у вітальні і плаче, а Страхолюд тим часом струже ножом меблі.

Потім ми грали хлопчаків, яких спіткало лихо. Цього разу я була суддею. Діл вів Джема до веранди, заштовхував його під східці, штурхав мітлою. Під час гри Джем появлявся знову уже в ролі шерифа, містянина або міс Стефані Крофорд, яка могла розповісти про Редлі більше, ніж будь-хто інший у Мейкомбі.

Коли наставав час коронного номера Страхолюда, Джем пробирався в будинок потайки, щоб не бачила Келпурнія, хапав ножиці з шухляди швейної машини, повертався, вмощувався в крісло-гойдалку і починав різати газету. В цей час Діл проходив мимо, кашляв, а Джем удавав, що штрикає ножицями йому в ногу. Звідти, де стояла я, все це було наче насправді.

І щоразу, коли містер Натан Редлі, йдучи до міста, проходив повз нас, ми замовкали і стояли нерухомо — цікаво, що б він зробив з нами, якби догадався?.. Ми переставали грати і тоді, коли бачили сусідів, але одного разу я побачила, що міс Моді Аткінсон, стоячи з садовими ножицями в руках по той бік вулиці, не зводить з нас очей.

Якось ми так захопилися грою — це був двадцять п'ятий розділ з другого тому нашої книги «Одна сім'я», — що й не помітили, як підійшов Аттікус. Це було опівдні. Він стояв на тротуарі, стежив за нами і легенько попліскував себе по коліну скрученим у трубочку журналом. Сонце стояло на полудень.

— Що це у вас за гра? — спитав він.

— Та ми не граємо, — відповів Джем.

Джем ухилився од відповіді, і я зрозуміла, що наша гра — таємниця, тому промовчала.

— А нащо тобі ножиці? Нащо ви ріжете газету? Якщо це сьогоднішня, дам прочухана.

— Нічого.

— Що «нічого»?

— Нічого.

— Дай сюди ножиці, — сказав Аттікус. — Це не іграшка. Чи не стосується все це якось Редлі?

— Ні, — відповів Джем, червоніючи.

— Сподіваюсь, що це так, — сказав Аттікус і зайшов у будинок.

— Дже-е-м...

— Мовчи. Він пішов до вітальні, а там усе чути.

Коли ми знайшли у дворі безпечніше місце, Діл запитав Джема, чи ми ще будемо грати.

— Не знаю, Аттікус не сказав, що не можна...

— Дžeme,— озвалася я,— мені здається, що Аттікус усе знає.

— Ні, не знає. Якби знав, то сказав би.

Я не була певна, але Джем сказав, що я дівчисько, а дівчата завжди ладні щось вигадувати, за це їх і не люблять, і коли я така, як усі інші, то можу йти геть і грати з ким хочу.

— Гаразд,— відказала я,— грай далі, ти дограєшся.

Те, що Аттікус, прийшовши на обід, застукав нас, було другою причиною, чому мені розхотілося грати. Перша ж виникла того дня, коли я вкотилася до Редлі у двір. І хоч голова моя тряслася, мене нудило, а Джем щосили кричав, я все ж почула тоді ще один звук,— тихий звук, який не міг долинути з тротуару: в будинку хтось сміявся.

Розділ V

Я знала, що зрештою мені пощастить вплинути на Джема, і зітхнула з полегкістю, коли ми перестали грати в Страхолюда. Правда, Джем запевняв, що Аттікус не забороняв, отже, ми могли не припиняти гри; та коли б навіть і заборонив, то є вихід: дати інші імена дійовим особам, і тоді вже до нас не присікаєшся.

Ділу дуже сподобався такий план. До речі, Діл ставав просто-таки нестерпний, наслідуючи в усьому Джема. Якось на початку літа він запропонував мені вийти за нього заміж, невдовзі забув про це. Наче обгородив мене кілочками, позначив як свою власність, сказав, що все життя кохатиме тільки мене, та й забув про все. Я його відлупцювала, але це мало допомогло. Він ще більше здружився з Джемом. Цілими днями вони сиділи в хатці на дереві, щось затівали, планували і кликали мене тільки тоді, коли їм потрібен був третій. Але я трималась осторонь від їхніх безглузвих витівок; байдуже, що вони називали мене дівчиськом; того літа я здебільшого проводила вечори в товаристві міс Моді Аткінсон — у неї на веранді.

Мені і Джемові дозволяли бігати на подвір'ї міс Моді, при умові, що ми не підходитимемо до азалій, проте наші стосунки з нею були не зовсім визначені. До того, як Джем і Діл почали сторонитися мене, вона була для мене просто сусідка — не більше, хіба що трохи добріша за інших.

За нашою мовчазною угодою з міс Моді ми могли гратися на галявині, їсти виноград, не вилазячи на підпірки, вільно бігати по великій ділянці за будинком; умови настільки великодушні, що ми навіть рідко розмовляли з нею — боялися порушити хитку рівновагу стосунків, але Джем і Діл своєю поведінкою зблизили мене з нею.

Міс Моді ненавиділа свій дім, і проведений у ньому час вона вважала втраченим. Міс Моді була вдова, до того ж жінка-хамелеон: коли працювала в саду, то надівала старий бриль і чоловічий комбінезон, а коли, прийнявши о п'ятій вечора ванну, виходила на веранду, то вже була королева вулиці — красива, гарно вбрана, велична. Вона милувалася всім, що росте на землі, навіть бур'яном. Проте був один виняток. Коли вона знаходила у своєму дворі подорожник, починалася друга битва на Марні: міс Моді бігла до нього з бляшанкою і поливала коріння якоюсь отрутою, такою згубною, що якби ми не трималися осторонь, то й нас спіткала б доля подорожника.

— А чому б його просто не вирвати? — запитала я, побачивши, як міс Моді наступає на стеблинку завбільшки дюймів зо три.

— Вирвати, кажеш? Просто вирвати? — Жінка підняла знівечену стеблинку і провела по ній великим пальцем. З неї посипалися малесенькі зернятка. — Бачиш? Один такий паросток може спустошити весь город. Восени зернята підсохнуть, і вітер рознесе їх по всьому округу. — Вираз обличчя у міс Моді був такий, ніби йшлося принаймні про єгипетську чуму.

Розмовляла міс Моді жваво і рішуче — манера, не властива жителям Мейкомба. Кожного з нас вона називала повним іменем; коли всміхалась, у неї з обох боків блищали два золотих зуби. Яюсь я замилювалася ними і сказала, що, може, коли-небудь і в мене будуть такі. На це міс Моді відповіла:

— Подивися! — і, цмокнувши язиком, вийняла вставну щелепу. Такий щирий вияв довіри скріпив нашу дружбу.

Доброта міс Моді поширювалась і на Джема та Діла в ті хвилини, коли вони відривались од своїх таємничих справ; ми пожинали плоди невідомого нам раніше таланту міс Моді. Ніхто в околиці не міг спекти смачніших пиріжків, ніж вона. Відтоді, як між нами встановилися відносини цілковитої довіри, вона щоразу випікала один великий пиріг і три маленькі, а потім кликала нас через вулицю:

— Джем Фінч, Всевидько Фінч, Чарлз Бейкер Гарріс, ходіть-но сюди!

Ми не затримувались і діставали щедрю винагороду.

Влітку тихі вечірні сутінки тривають довго. Часто, бувало, ми з міс Моді сиділи мовчки у неї на ганку й дивилися, як заходить сонце і небо стає спочатку жовтим, а потім рожевим, як поблизу низько пролітають ластівки і зникають десь за дахом школи.

— Як ви думаєте, міс Моді, Страхолюд Редлі ще живий? — запитала я одного такого вечора.

— Його звуть Артур, і він живий,— відповіла міс Моді, повільно погойдуючись у великому дубовому кріслі. — Відчуваєш, як пахне сьогодні мімоза? Божественний запах.

— Еге ж. А звідки ви знаєте?

— Що саме, дитино?

— Що Стр... містер Редлі живий?

— Яке сумне запитання! Це, певно, тому, що сумна тема. Я знаю, що він живий, Джін Луїзо, бо не бачила, щоб його виносили з дому.

— А може, він помер і його запхали у димохід.

— Звідки ти це взяла?

— Джем сказав.

— Он як. З кожним днем він стає все більше схожий на Джека Фінча.

Міс Моді знала нашого дядечка Джека Фінча, брата Аттікуса, з дитинства. Майже однолітки, вони разом росли на «Пристані Фінча». Батько міс Моді, доктор Френк Б'юфорд, був сусідом Фінчів. Лікар за фахом, доктор Б'юфорд страшенно любив порпатися в землі, любив кожную стеблинку і тому лишився бідний. Дядечко Джек такої пристрасті не мав, його влаштовували квіти на підвіконні його будинку в Нешвілі, і він був багатий. Дядечко Джек приїздив до нас щороку на різдво і щоразу голосно гукав через усю вулицю, пропонуючи міс Моді вийти за нього заміж. Міс Моді горлала у відповідь:

— Кричи дужче, Джеку Фінч, щоб чути на пошті було, бо я тебе кепсько чую.

Нам із Джемом такий спосіб освідчуватися видавався трохи дивним, але дядечко Джек узагалі був дивак. Він казав, що намагається розізнати міс Моді — ось уже сорок років намагається, та все марно, що міс Моді і не подумає виходити за нього заміж, а тільки насміхається, і що найкращий спосіб захиститися від неї — нападати самому. Нам все стало зрозуміло.

— Артур Редлі сидить весь час удома, от і все,— пояснила міс Моді. — А ти хіба не сиділа б удома, якби тобі не хотілося виходити?

— Еге, мені все одно захотілося б на вулицю. А чому він не хоче?

Міс Моді примружила очі.

— Ти знаєш цю історію не гірше за мене.

— Не знаю, справді. Мені ніхто не розповідав.

Міс Моді поправила свою вставну щелепу.

— Ти, певно, знаєш, старий Редлі був з баптистів, які миють ноги...

— Так і ви ж баптистка, правда?

— Справді, я баптистка, дитино. Але не така твердолоба.

— Хіба не всі баптисти миють ноги?

— Миють. Удома, у ванні.

— Але ви молитесь не так, як ми...

Міс Моді, певно, вирішила, що легше пояснити, що таке звичайний баптизм, ніж вдаватися до канонів віросповідання.

— Баптисти-ногомийки вважають, що будь-яка розвага — гріх. Якось у суботу кілька баптистів вийшли з лісу. Проходячи повз мій двір, почали кричати, що я разом із своїми квітами потраплю прямісінько в пекло.

— І квіти в пекло?

— Так. Квіти горітимуть разом зі мною. Ці ногомийки вважають, що я надто багато часу буваю під божим небом і дуже мало сиджу в чотирьох стінах над Біблією.

Моя віра в слово боже похитнулася, коли я уявила собі, як міс Моді шкварчить у пеклі (а воно у кожного протестанта інше). Звичайно, у неї злий язик і добра вона робить людям мало, не те що міс Стефані Крофорд. Проте довіряти міс Стефані може тільки божевільний, а от у порядності міс Моді ми з Джемом ніскільки не сумнівалися. Вона ніколи не сказала про нас лихого слова, була щира з нами, не втручалася в наше особисте життя. Вона була нашим другом. І я зовсім не розуміла, за що таку помірковану людину можна приректи на вічні муки!

— Це несправедливо, міс Моді. Ви найкраща жінка на світі.

Міс Моді всміхнулась.

— Дякую. Але ногомийки вважають, що кожна жінка — це втілення гріха. Вони занадто буквально розуміють Біблію.

— То, може, містер Артур тому й сидить весь час дома, щоб бути якнайдалі від жінок?

— Не знаю.

— По-моєму, це безглуздо. Певно, містерові Артуру дуже хочеться в рай, але все-таки він міг би виходити хоч на веранду. Аттікус каже, що бог велить любити людей як самого себе...

Міс Моді перестала гойдатися в кріслі.

— Ти ще надто мала, щоб зрозуміти це,— мовила вона рішуче. — Але є люди, в чиїх руках Біблія небезпечніша, ніж пляшка віскі в руках... в руках твого батька.

Я була приголомшена.

— Мій батько не п'є віскі,— обурилась я. — Скільки живе — жодної краплини... Ой, ні, якось він казав, що одного разу трошки випив, але йому не сподобалося.

Міс Моді засміялась.

— Я не те хотіла сказати. Я мала на думці інше: коли б Аттікус і напився, то все одно він не був би такий грубий, як дехто буває навіть у своєму найкращому вигляді. Трапляються люди, які... які надміру дбають про потойбічний світ і не можуть навчитися жити на цьому. Глянь на вулицю, он туди, і ти побачиш, до чого це призводить.

— Ви гадаєте, то все правда, що кажуть про Стр... містера Артура?

— А що кажуть?

Я розповіла.

— Все це на три чверті негритянські казки і на одну чверть вигадки міс Стефані Крофорд,— мовила міс Моді похмуро. — Стефані Крофорд розповідала мені навіть, як одного разу вона прокинулася серед ночі, а він дивиться на неї у вікно. Я поцікавилася, що ж вона зробила, побачивши його,— посунулась і дала йому місце в ліжку? Стефані Крофорд на деякий час замовкла.

Ще б пак! Язичок у міс Моді такий, що кого завгодно примусить замовкнути.

— Що не кажи, дитино, а то оселя сумна,— вела вона далі. — Я пам'ятаю Артура Редлі ще хлопчиком. Що б там люди про нього не казали, а зі мною він завжди був люб'язний. Люб'язний настільки, наскільки міг.

— Як ви вважаєте, він справді божевільний?

Міс Моді похитала головою.

— Хіба що тепер збожеволів. Ми ніколи не знаємо, що діється з людьми. Що відбувається по той бік зачинених дверей, які таємниці...

— Аттікус поводить з нами однаково і надворі і вдома,— вставила я, усвідомлюючи свій обов'язок — захищати батька.

— О господи, дитя, та й годі, я просто розповідаю, як воно буває, навіть не думаючи про твого батька, та коли вже зайшла про нього мова, то я тобі ось що скажу: Аттікус Фінч що вдома, що на вулиці — завжди однаковий. У мене є свіжий торт — хочеш узяти з собою шматочок?

Я дуже хотіла.

На другий день уранці, прокинувшись, я побачила Джема і Діла на задвірку: вони щось жваво обговорювали. Я підійшла до них, але мені, як звичайно, веліли іти геть.

— Не підю. Двір такий же твій, як і мій, Джеме. Я теж маю право тут гуляти.

Після коротенької наради з Джемом Діл оголосив:

— Якщо ти зостанешся з нами, то робитимеш усе, що ми накажемо.

— Глянь на цього задаваку! Який розумний знайшовся!

— Якщо ти не пообіцяєш робити усе, що ми накажемо, ми тобі нічого не розповімо,— вів далі Діл.

— Подумаєш, яка велика цяця! Гаразд, що там у вас?

— Ми хочемо передати Страхолюду записку,— мовив Джем, не змигнувши оком.

— Як це? — Я намагалася стримати почуття страху, що охопило мене. Міс Моді легко говорити, примостившись затишно на ганочку,— вона вже стара. Інша річ — ми.

Джем збирався причепити записку на вудку і просунути крізь віконниці. Якщо в цей час хто-небудь з'явиться на вулиці — Діл подзвонить дзвіночком.

Діл підняв праву руку, і я побачила затиснений у долоні срібний обідній дзвіночок моєї матері.

— Я підйду з другого боку будинку,— сказав Джем. — Учора ми примітили з вулиці, що одна віконниця ледве тримається. Хоч би на підвіконня просунути записку.

— Джеме...

— Ні, ти сама напросилася, вороття нема, залишайся з нами.

— Гаразд, але я не хочу вартувати. Джеме, того разу хтось...

— Ти будеш вартувати, стежитимеш за тильною стороною подвір'я, Діл стоятиме перед будинком і дивитиметься на вулицю; якщо хто буде йти, він подзвонить. Зрозуміло?

— Зрозуміло. А що ти йому напишеш?

— Ми дуже чемно просимо його,— сказав Діл,— щоб він хоч зрідка виходив з дому і розповідав нам, що він там робить, запевняємо, що не скривдимо його, купимо морозива.

— Ви збожеволіли, він уб'є нас усіх!

— Це я придумав,— сказав Діл. — По-моєму, якщо він вийде і трохи посидить з нами, то йому буде веселіше.

— Звідки ти знаєш, що йому невесело?

— Спробувала б ти посидіти під замком років сто і їсти тільки котів! Б'юсь об заклад, у нього вже виросла отакенна борода...

— Як у твого батька?

— У мого батька нема бороди, він... — Діл замовк, ніби щось пригадавши.

— Ага, піймався, раніше казав, що в твого батька чорна борода...

— Коли хочеш знати, він поголив її минулого літа. У мене є лист од батька, не віриш — можеш прочитати, ще й два долари мені вислав.

— Так я й повірила! Може, він вислав тобі кавалерійський мундир і шаблю? Ну й брехун же ти! Патякай далі.

Діл Гарріс був мастак збрехати, я вперше такого бачила. Крім усіх інших пригод, він сімнадцять разів літав на поштовому літаку, бував у Новій Шотландії, бачив слона, а бригадний генерал Джо Уїлер був його дідом і залишив йому свою шаблю.

— Перестаньте,— сказав Джем. Він заліз під веранду і витяг звідти жовте бамбукове вудлище. — Думаю, що дістану з тротуару.

— А я думаю, що тому, хто не побоявся підійти і торкнутися стіни, вудочка ні до чого,— сказала я. — Пішов би та й постукав у парадні двері.

— Це... інша... річ,— сказав Джем. — Скільки разів тобі про це говорити?

Діл дістав з кишені папірець і віддав його Джемові. Ми всі троє обережно рушили до будинку Редлі. Діл зупинився біля ліхтарного стовпа, а ми з Джемом звернули в провулок. Я поминула Джема, дійшла до повороту і глянула навкруги.

— Спокійно. Ніде ні душі,— повідомила я.

Джем зиркнув на Діла. Той кивнув головою.

Тоді Джем прикріпив записку до вудлища і простяг її до вікна, яке заздалегідь намітив. Але вудлище було коротке, до вікна не діставало якихось кілька дюймів. Джем нахилився вперед скільки міг і тицяв вудлищем у напрямку вікна. Я стежила за цією операцією, а тоді покинула свій пост і підійшла до Джема.

— Ніяк не закину записку,— пробуркотів він,— до вікна дістало, а відчепити там не можу. Йди на вулицю, Всевидько.

Я вернулася на своє місце і глянула за поворот на безлюдну вулицю. Потім озирнулася на Джема, який терпляче намагався просунути записку на підвіконня: папірець усе падав на землю. Джем знову й знову піднімав його вудкою і тицяв у вікно; я подумала, що коли навіть це послання і дійде до Страхолюда, він нічого не розбере. Я знову глянула на вулицю і раптом почула дзвіночок. Я різко обернулася — зараз на мене кинеться Страхолюд із жахливими і закривавленими іклами. Натомість побачила Діла, який щосили дзвонив у Аттікуса під носом. У Джема був такий нещасний вигляд, що я вже не наважилася й докоряти йому. Казала ж, щоб нічого не затівав. Він поплентався по тротуару, тягнучи за собою вудлище.

— Перестань дзвонити,— наказав Аттікус.

Діл опустив дзвоник; стало так тихо, що мені захотілося, щоб дзвіночок залунав знову. Аттікус зсунув на потилицю капелюха і, взявшись руками в боки, запитав:

— Ти що тут робиш, Джеме?

— Нічого.

— Перестань викручуватися. Кажи.

— Я... ми хотіли дещо передати містеру Редлі.

— Що ж саме ви хотіли йому передати?

— Листа.

— Покажи.

Джем подав брудний, пом'ятий папірець. Аттікус намагався збагнути написане.

— Чого це вам захотілося, щоб містер Редлі вийшов з дому?

— Ми думали, що йому з нами буде весело... — почав було Діл, але Аттікус глянув на нього так, що той знітився й замовк.

— Сину,— мовив Аттікус, звертаючись до Джема,— я хочу сказати тобі одну річ, сказати і більше не повторювати: перестань мучити цю людину. І ви обоє теж.

Що б містер Редлі не робив — це його справа. Захоче він вийти — вийде. Захоче лишатися вдома, у своєму власному будинку,— це його право, і він обійдеться без турбот таких, м'яко кажучи, цікавих, як ми. Чи сподобалося б нам, якби Аттікус вдерся ввечері, не постукавши, в нашу кімнату? А ми саме так чинимо щодо містера Редлі. Нам здається, що містер Редлі поводить трохи дивно, а йому його поведінка не здається дивною. До того ж чи не спадало нам на думку, що коли хочеш з людиною поговорити, то ввічливіше заходити через двері, а не лізти у вікно? Нарешті, ми повинні триматися якнайдалі від цього будинку, поки нас туди не запросять, не слід більше грати в нерозумну гру, за якою нас застав Аттікус, або глузувати з будь-кого на нашій вулиці чи взагалі в нашому місті...

— Ми й не думали глузувати з нього,— сказав Джем,— ми просто так...

— Ага, значить, ви просто так це робили, правда?

— Що робили? Глузували?

— Ні,— сказав Аттікус,— своєю грою ви перед усіма сусідами виставляли напоказ його життя.

Джем, здається, навіть обурився.

— Я цього не казав! Не казав!

Аттікус сухо засміявся.

— Ти ж щойно сам це визнав. Ну, ось що,— промовив Аттікус,— негайно припиніть ці дурниці.

Джем навіть рота роззявив, дивлячись на батька.

— Ти, здається, хочеш стати юристом? — Аттікус якось загадково стиснув губи, ніби хотів вирівняти їх у ниточку.

Джем вирішив, що викручуватися далі — марна річ, і замовк. Аттікус зайшов у будинок по якісь папери, що їх забув узяти з собою вранці, а Джем тільки тепер збагнув,

що піймався на давно відомий юридичний трюк. Він стояв далеченько від веранди, аж поки батько вийшов і рушив до міста. Коли Аттікус був на такій відстані, що вже не міг почути, Джем закричав йому вслід:

— Раніше хотів стати юристом, а тепер не знаю!

Розділ VI

— Гаразд,— сказав батько, коли ми запитали його, чи можна нам з Ділом посидіти біля ставка міс Рейчел, бо Діл завтра вже від'їздить. — Попрощайся з ним за мене, наступного літа ми чекаємо на нього.

Ми перестрибнули через низеньку огорожу, що відділяла двір міс Рейчел від доріжки до нашої садиби. Джем закричав перепелом, і з темряви долинула відповідь Діла.

— Яка тиша! Ніщо й не колихнеться,— сказав Джем. — Подивіться.

Вій показав на схід. За горіховими деревами міс Моді піднімався величезний місяць.

— Навіть здається, що він гарячий,— промовив Джем.

— Що на ньому сьогодні, хрест? — запитав Діл, не підводячи голови. Він скручував цигарку з клаптика газети і мотузка.

— Ні, просто жінка. Діле, не запальної тієї штуки, смердітиме на все місто.

Коли в Мейкомбі дивишся на місяць, то бачиш жінку. Вона сидить перед дзеркалом і розчісує волосся.

— Ми нудьгуватимемо без тебе,— сказала я Ділу. — Може, підемо і підстережемо містера Ейвері?

Містер Ейвері наймав кімнату навпроти будинку місис Генрі Лафайєт Дюбоз. Кожної неділі він збирав мідяки на користь церкви, а щодня до дев'ятої години вечора сидів на ганку і чхав. Одного вечора нам пощастило побачити сцену, яку він, певно, розіграв востаннє, бо скільки ми стежили за ним після цього, нічого не повторювалося. Ми з Джемом спустилися з веранди міс Рейчел, як раптом Діл зупинив нас.

— Ви тільки гляньте!

І показав рукою через вулицю. Спочатку ми не побачили нічого, крім порослої гліцинії веранди, але, придивившись пильніше, помітили, що з-поміж листя, описуючи дугу, з висоти приблизно десяти футів цівкою ллється вода прямо в коло жовтого світла від вуличного ліхтаря. Джем сказав, що містер Ейвері прорахувався, а Діл зауважив, що він, певно, випиває по галону в день: вони засперечалися, хто точніше визначить відстань. Учасі в цьому змаганні я не брала і знову відчула себе самотньою.

Діл потягнувся, позіхнув і кинув недбало:

— Придумав. Ходімо гуляти.

Пропозиція видалася мені підозрілою. У Мейкомбі ніхто не ходить так просто гуляти.

— Куди, Діле?

Діл кивнув головою в південному напрямку.

— Згоден,— сказав Джем.

А коли я запротестувала, він мовив мені солодким голоском:

— А ти, ангелочку, не ходи з нами, тебе ніхто не запрошує.

— І тебе не запрошують. Пам'ятаєш...

Але Джем був не з тих, хто довго роздумує над минулими невдачами. Здавалося, єдине, що йому запам'яталося з розмови з Аттікусом, це вміння юристів докопуватися до правди.

— Всевидько, ми нічого не збираємося робити. Дійдемо до ліхтаря — і назад.

Ми мовчки брели тротуаром, дослухаючись до скрипу гойдалок на сусідських верандах, до тихих розмов дорослих на вулиці. Зрідка до нас долинав сміх — сміялася міс Стефані Крофорд.

— Ну? — сказав Діл.

— Гаразд,— відповів Джем. — Всевидько, чому ти не йдеш додому?

— А ви що збираєтесь робити?

Вони збиралися тільки зазирнути у вікно, на якому ледве трималася віконниця, може, побачать Страхолюда Редлі, а якщо я не хочу йти з ними, то можу рушати додому і тримати свій довгий язик за зубами, оце і все.

— То якого ж дідька ви чекали до самого вечора?

Чекали, бо ввечері їх ніхто не побачить, бо Аттікус настільки поринає у свої книги, що може і царство небесне прогавити, і якщо Страхолюд їх уб'є, то це випадє не на канікули, а на час навчання, а ще тому, що в темряві у неосвітленому будинку можна щось розгледіти краще, ніж удень, зрозуміло це мені?

— Джеме, будь ласка...

— Всевидько, кажу тобі востаннє, замовкни або йди додому. Слово честі, я щодня більше пересвідчуюсь, що ти справжнє дівчисько.

Після цього мені не лишалося нічого іншого, як приєднатися до них. Ми вирішили, що найкраще пролізти під дротяною огорожею з тильного боку подвір'я Редлі, тут мало хто міг нас помітити. За огорожею був великий сад і вузький дерев'яний сарай.

Джем підняв трохи нижній дріт і подав рукою знак, щоб Діл ліз під ним. Я полізла за Ділом і притримала дріт, поки проліз Джем. Він ледве протиснувся.

— Тихо,— прошепотів Джем. — І не наступить на капусту — затріщить так, що мертві піднімуться.

Намагаючись бути слухняною, я повзла, як черепаха, і тільки тоді, коли побачила, що Джем в місячному сяйві далеко попереду махає мені рукою, рушила швидше. Ми дісталися хвіртки, що вела із садка до задвірка. Джем торкнув хвіртку. Вона заскрипіла.

— Поплюйте на неї,— прошепотів Діл.

— Завів ти нас, Джеме,— пробурмотіла я. — Не так легко вибратися звідси.

— Тс-с-с. Плюй на завіси, Всевидько.

Ми плювали, доки не пересохло в роті, потім Джем потихеньку відчинив хвіртку, підняв її з одного боку і притулив до огорожі. Ми опинилися на задвірку.

Тильна сторона будинку була ще непривітніша, ніж фасад: на всю стіну тяглася напіврозвалена веранда з двома дверима, між ними — двоє вікон. Товста колода підтримувала один кінець даху. В кутку стояла старовинна грубка, а над нею — вішалка для капелюхів та дзеркало, в якому відбивалося примарне місячне світло.

Джем тихенько скрикнув і завмер, стоячи на одній нозі.

— Що там?

— Кури,— прошепотів він ледь чутно.

З усіх боків на нас чигали несподіванки. Десь попереду Діл простогнав: «О господи!» Ми доповзли до стіни, повернули за ріг будинку й дісталися вікна з відірваною віконницею. Джемові бракувало всього кілька дюймів, щоб дотягтися до підвіконня.

— Зараз я тебе підсаджу,— прошепотів він Ділу. — А втім, зажди.

Ми взяли за руки і зробили сідло. Діл сів на сідло. Ми підняли його, і він ухопився за підвіконня.

— Швидше,— прошепотів Джем,— ми довго не втримаємо.

Діл стукнув мене по плечу, і ми спустили його на землю.

— Що ти бачив?

— Нічого. Штори. Але десь там світиться.

— Ходімо звідси,— прошепотів Джем. — Повертаймо назад. Тс-с-с!.. — сичав він на мене, коли я хотіла заперечити.

— Спробуймо з іншого боку,— запропонував Діл.

— Не треба, Діле,— благально мовила я.

Діл зупинився і пропустив Джема вперед. Коли Джем став ногою на першу сходинку веранди, вона заскрипіла. Джем завмер, потім став обережно підніматися. Сходинки не

скрипіли. Він зійшов ще на дві, підняв ногу і мало не втратив рівновагу, але втримався, став на коліна, підповз до вікна, підвів голову й зазирнув усередину.

Нараз я побачила тінь. Це була тінь чоловіка в капелюсі. Спочатку я подумала, що то дерево, але вітру не було, а стовбури дерев ходити не вміють. Веранду заливало місячне сяйво, і тінь з чітко окресленими контурами посувалася вздовж веранди ближче й ближче до Джема.

Після мене її побачив Діл. Побачив і затулив обличчя руками.

Коли тінь упала на Джема, він теж помітив її і, обхопивши голову руками, завмер. Тінь просунулася ще трохи, підняла руку і опустила. Потім повернулася, пропливла над Джемом, далі вздовж веранди і зникла за будинком, так само непомітно, як і виникла.

Джем стрибнув з веранди і помчав до нас. Розчахнув хвіртку і побіг між грядками скрипучої капусти. На півдорозі я спіткнулась, і в цей час на всю околицю прогрімів постріл.

Джем і Діл виринули біля мене. Джем важко дихав.

— До школи у двір, а там через огорожу! Швидше, Всевидько!

Він притримав нижній дріт; ми з Ділом перекотилися на другий бік і вже були майже біля прикриття — одинокого розлогого дуба, що ріс на шкільному подвір'ї, коли раптом помітили, що Джема з нами немає. Ми кинулися назад і побачили, як він, зачепившись за дріт, намагається вилізти із штанів і в такий спосіб звільнитися. Нарешті він виплутався і в самих трусах побіг до дуба.

Дуб проминули без пригод, аж тоді відчули, що від страху заціпеніли. Тільки Джем не втратив самовладання.

— Скоріше додому, там непокоїтимуться,— сказав він.

Ми побігли через шкільний двір, проповзли під огорожею на Оленячий луг, що за нашим будинком, знову перелізли через огорожу з тильного боку нашого подвір'я і опинилися перед нашим ганком. Тут Джем дозволив нам перепочити.

Перевівши дух, ми всі троє, наче нічого й не сталося, попрямували в палісадник, виглянули на вулицю — біля воріт Редлі зібралися люди.

— Нам треба було б теж піти туди. Бо може видатися підозрілим, якщо нас там не буде.

Містер Натан Редлі стояв біля двору з дробовиком у руках. Тут же були Аттікус, міс Моді і міс Стефані Крофорд. Поруч стояли міс Рейчел і містер Ейвері. Коли ми підійшли, на нас ніхто не звернув уваги.

Ми тихенько зупинилися біля міс Моді. Вона озирнулася.

— Де ви були? Хіба ви нічого не чули?

— А що сталося?

— На грядку містера Редлі забрався негр. Ну, він і пальнув з рушниці.

— О! І вцілив?

— Ні,— пояснила міс Стефані. — Вистрілив у повітря. Налякав його так, що той став білий. Каже, що коли хто побачить білого негра, то це він. У містера Натана ще один ствол заряджено, він тільки й чекає, поки щось зашарудить на грядці, і більше вже не стрілятиме в повітря, що б там не було — собака, негр чи... Джем Фінч!

— Що, мем? — запитав Джем.

Тут заговорив Аттікус:

— А де твої штани?

— Штани?

— Штани.

Що було казати? Джем стояв перед людьми тільки в трусах. Я важко зітхнула.

— Е-е-е... містере Фінч!

У яскравому світлі вуличного ліхтаря я побачила Діла. Він силкувався щось вигадати: широко розплющив очі, його повне ангельське личко зробилося зовсім круглим.

— Що це означає, Діле? — запитав Аттікус.

— Я... я виграв у нього штани,— невпевнено пояснив Діл.

— Виграв?... Як це?

Діл нерішуче почухав потилицю, провів рукою по лобі.

— Там, за ставком, ми грали в покер-роздяганку.

Ми з Джемом полегшено зітхнули. Сусіди, здається, теж нічого підозрілого не вбачали, вони стояли навколо заціпенілі. І все-таки що ж це за покер? Але ми не встигли з'ясувати. Почувся голос міс Рейчел — не голос, а пожежна сирена.

— О боже, Діле Гарріс! Грати біля мого ставка? Я тобі покажу покер-роздяганку!

Аттікус врятував Діла від неминучої розправи.

— Хвилинку, міс Рейчел,— сказав він. — Досі я ніколи не чув, щоб вони грали в якісь такі ігри. Ви що, грали в карти?

Джем кинувся рятувати становище.

— Ні, в сірники.

Молодчина мій брат. Сірники — річ небезпечна, але карти — це кінець.

— Джеме, Всевидько, щоб я більше не чув ні про який покер. Джеме, піди з Ділом і принеси свої штани. Якось уже розберіться там.

— Не бійся, Діле,— сказав Джем, коли ми підтюпцем побігли від місця події. — Нічого вона тобі не зробить. Аттікус забалакає її, вона й забуде. А ти молодець — швидко придумав, що сказати. Послухай... чуєш?

Ми зупинились і почули голос Аттікуса.

— ...нічого серйозного... всі вони проходять через це, міс Рейчел...

Діл заспокоївся, але ми з Джемом були неспокійні. Вранці Джем повинен показати штани, а де їх узяти?

— Можу дати тобі свої,— запропонував Діл, коли ми дійшли до будинку міс Рейчел.

Джем подякував, хоч і сумнівався, що вони на нього налізуть. Ми попрощались, і Діл зачинив за собою двері. Потім, певно, згадав, що ми заручені, вибіг знову і швиденько поцілував мене у присутності Джема.

— Пиши! Чуєш? — закричав він нам навздогін.

Коли б навіть Джемові штани й були на місці, ми все одно погано спали б. Я лежала в своєму ліжку на задній веранді, і найменший шерех в нічній тиші лунко віддавався в моїй душі. Зашарудить гравій у перехожого під ногами — Страхолюд Редлі підкрадається, щоб помститися; засміється в нічній темряві негр — Страхолюд женеться за нами; вдариться об скло нічний метелик — Страхолюд рве дротяну огорожу; зловісно насуваються на нас живі платани-потвори. Я довго лежала в напівдрімоті і раптом почула, як Джем прошепотів:

— Ти спиш, Всевидько?

— Як ти міг подумати?

— Тс-с... У Аттікуса вже темно.

У тьмяному місячному світлі я побачила, що Джем підвівся і спустив ноги з ліжка.

— Піду по штани,— сказав він.

Я підхопилась з ліжка.

— Нікуди ти не підеш! Не пущу!

Джем поспіхом натягував сорочку.

— Я повинен.

— Спробуй — я збуджу Аттікуса.

— Спробуй — і я тебе приб'ю.

Я вчепилася в нього і примусила сісти поруч мене на ліжку. Намагалась умовити його.

— Джеме, містер Натан знайде їх уранці. Він знає, чиї штани. Принесе їх Аттікусу. Все це, звичайно, кепсько, але що поробиш. Лягай спати!

— Це я й сам добре знаю,— сказав Джем. — Тому й іду.

Мені аж млосно стало. Іти туди самому... Пригадалися слова міс Стефані: у містера Натана ще один ствол заряджено, і він тільки й чекає, поки щось зашарудить на грядці. Що б там не було — негр, собака... Джем розумів це краще за мене. Я була у розпачі.

— Джеме, не варто, не ходи. Ну, дістанеш прочухана — поболить та й перестане. А підеш — там тобі і каюк. Джеме, благаю...

Джем через силу глибоко зітхнув.

— Розумієш, Всевидько,— промимрив він,— скільки я себе пам'ятаю, Аттікус ніколи не бив мене, хочеться, щоб так було й надалі.

Це правда. Аттікус тільки погрожував нам майже щодня.

— Ти хочеш сказати, що Аттікус ніколи не ловив тебе на гарячому.

— Можливо, але... мені хочеться, щоб нічого не змінилося. Даремно ми сьогодні туди полізли.

Мені здається, що саме з цього часу ми почали віддалятися одне від одного. Раніше теж бувало, що я в чомусь не розуміла його, але то тривало недовго. Цього разу я його зовсім не розуміла.

— Будь ласка,— благала я,— ти тільки подумай, як туди йти самому...

— Замовкни!

— Це ж не те, що він ніколи з тобою не розмовлятиме, чи щось таке. Джеме, я збуджу його, слово честі...

Джем схопив мене за комір піжами і стиснув.

— Тоді я йду разом з тобою,— ледве вимовила я.

— Ні, ти не підеш, ти наробиш галасу.

Я нічого не могла вдіяти. Відкинувши засув на дверях, притримувала їх, поки Джем спускався східцями. Було десь близько другої години ночі. Місяць уже заходив. Химерні плетива-тіні розпливались і зникали. Білий хвостик сорочки Джема то зникав, то виринав знову, ніби карлик-привид, який, боячись світанку, доганяв, пританцьовуючи, темряву. Я обливалася потом, хоча легенький нічний вітерець приносив свіжість і прохолоду.

Джем, певно, пішов в обхід, через Оленячу луку, шкільний двір і потім до огорожі; принаймні він вирушив у тому напрямку. Це далеко, тому нервуватися було ще зарано. Я чекала, поки настане час хвилюватися, дослухалася, чи не пролунає постріл. Потім мені почулося, ніби скрипнула огорожа на задвірках. Але то тільки здалося.

Потім я почула, як кашляє Аттікус. Затамувала подих. Траплялося й раніше, що, встаючи серед ночі, ми заставляли його за книгою. Він казав, що часто прокидається, подивиться, як ми спимо, і знову читає, аж поки засне. Я чекала — ось зараз він засвітить

лампу, вдивлялася в темряву — чи не впаде через якусь щілинку світло у вітальню. Ні, темно. Зітхнула полегшено.

Нічні метелики й мошара зникли. Стояла гнітюча темрява. Шелестів вітрець у листі платана, тарабанили шишки дах, десь далеко гавкали собаки.

Нарешті повертається Джем. Його біла сорочка майнула через огорожу, ось вона вже зовсім близько. Джем піднявся східцями, зачинив за собою двері на засув і сів на ліжко. Мовчки показав мені штани. Потім ліг, і якийсь час я чула, як здригалось його ліжко. Скоро він затих. Більше я його не чула.

Розділ VII

Цілий тиждень по тому Джем був похмурий і мовчазний. Я намагалася, як радив мені колись Аттікус, залізти в його шкуру і трохи походити в ній: якби мені довелося піти самій о другій годині ночі у двір Редлі, назавтра мене поховали б. Тому я дала Джемові спокій і намагалася не турбувати його.

Почалося навчання в школі. Другий клас був не кращий за перший, навіть гірший: перед нами розмахували карточками, а читати й писати не дозволяли. Міс Кароліна була вчителькою в сусідньому класі, і по тому, як часто долинав звідти регіт, можна було судити, як удосконалюється її методика. А втім, штатні другорічники знову лишилися в першому класі і допомагали наводити лад. Єдиною радістю було те, що уроки у нас з Джемом кінчалися одночасно, і о третій годині ми звичайно разом ішли додому.

Одного разу, коли ми через шкільне подвір'я поверталися додому, Джем несподівано сказав:

— Я ще не розповів тобі про одну річ.

За кілька останніх днів я вперше почула від нього повне речення, а тому вирішила підбадьорити його.

— Про яку річ?

— Що сталося тієї ночі.

— Ти взагалі нічого про ту ніч мені не розповідав.

Джем махнув рукою, ніби відганяючи комара. Трохи помовчав, потім сказав:

— Я тоді пішов, щоб забрати свої штани... Коли я з них вилазив, вони геть заплуталися в огорожі, і я не міг відчепити... а коли прийшов по них... — Джем перевів дух. — Коли я прийшов, то вони вже висіли на огорожі, складені... ніби чекали на мене.

— Висіли на...

— І ще... — вів далі Джем рівним, байдужим голосом. — Покажу, коли прийдемо додому. Їх хтось зашив. І видно, що зашивала не жіноча рука. Так приблизно, як зашив би я. Нерівно. Так, ніби...

— ...ніби хтось знав, що ти по них прийдеш.

Джем здригнувся.

— Ніби хтось прочитав мої думки... знав, що я робитиму. Але той, хто мене не знає, не може заздалегідь сказати, що я робитиму, правда ж, Всевидько?

У голосі його чулися нотки благання. Я заспокоїла Джема.

— Тільки той, хто живе з тобою разом, може заздалегідь сказати, що ти збираєшся робити, та й то не завжди, як це буває зі мною.

Ми йшли недалеко від нашого дерева і раптом помітили в дуплі сірий клубок шпагату.

— Не чіпай, Джеме. Це чиясь схованка.

— Не схоже, Всевидько.

— Ні, схоже. Хтось такий, як Уолтер Канінгем, приходив сюди під час великої перерви і ховав різні речі, а ми забираємо їх. Знаєш, не чіпаймо зараз, підождімо день-два. Якщо ніхто не візьме — заберемо ми, гаразд?

— Гаразд, може, твоя правда,— погодився Джем. — Можливо, це якийсь малюк ховає свої речі від старших. Ти звернула увагу, що на канікули ми тут нічого не знаходили?

— Так,— відповіла я,— але влітку ми й не буваємо тут.

Пішли ми додому. На другий день уранці шпагат лежав на місці. На третій день Джем поклав його в кишеню. Відтоді ми вважали своєю власністю все, що знаходили в дуплі.

В другому класі було сумно і нудно, але Джем запевняв мене, що з кожним роком буде краще; так колись і він починав — тільки десь у шостому класі почуєш більш-менш серйозні речі. Шостий клас сподобався Джемові від самого початку; він захопився короткою історією Єгипту та, бувало, немало дивував мене, зображаючи єгиптян: випрямиться, мов жердина, і йде — одну руку витягне вперед, другу — закладе за спину, ступні ставить одну за одною. Твердив, що саме так ходили єгиптяни. Незрозуміло тоді, зауважила я, як вони могли щось робити; і Джем пояснив, що вони зробили набагато більше, ніж американці: винайшли туалетний папір і вічне бальзамування. Що б з нами сталося, якби не вони? Аттікус казав мені: відкинь прикметники, і залишаться факти.

У Південній Алабамі не дуже чітко визначені пори року: літо повільно переходить в осінь, зими інколи зовсім не буває, і на зміну осені приходиться весна, а за нею знову йде літо. То була довга і тепла осінь, майже не доводилося надівати куртку. Одного теплого

жовтневого дня ми з Джемом підтюпцем бігли добре знайомою дорогою і знову зупинилися перед дуплом. Цього разу там щось біліло.

З дозволу Джема я витягла з дупла дві фігурки, вирізані з бруска мила: одна зображала хлопчика, на другій було щось схоже на платтячко.

І, навіть не подумавши, що на світі немає ніякого чаклунства, я заверещала й кинула фігурки на землю.

Джем підхопив їх.

— Що з тобою?— вигукнув він і почав витирати фігурки від червонуватого пилу. — Дивись, які гарні. Я ніколи таких не бачив.

Джем подав їх мені. Це були дві чудові ляльки — двоє дітей. Хлопчик — у коротеньких штаних, чуприна спадала до самісіньких брів. Я глянула на Джема. Пасмо каштанового волосся спадало від проділу вниз. Раніше я цього не помічала. Джем перевів погляд з ляльки-дівчинки на мене. У ляльки була гривка. У мене теж.

— Це ми з тобою,— сказав Джем.

— Як ти думаєш, хто їх зробив?

— А хто серед наших знайомих уміє вирізувати?

— Містер Ейвері.

— До чого тут містер Ейвері? Я питаю, хто може вирізувати фігурки?

Містер Ейвері стругав по цурпалку на тиждень. З одного цурпалка робив одну зубочистку, яку потім жував.

— Є ще дружок міс Стефані Крофорд,— сказала я.

— Той справді вміє непогано вирізувати, але ж він живе за містом. Йому ніколи до нас придивляться.

— А може, він сидить на веранді і дивиться не на міс Стефані, а на нас. Я б на його місці саме так і робила.

Я відчула, що Джем пильно дивиться на мене, спитала, що сталося, і почула у відповідь: «Нічого, Всевидько». Коли ми прийшли додому, Джем заховав обидві ляльки в скриньку.

Не минуло і двох тижнів, як ми знайшли цілий пакетик жувальної гумки — і відвели душу, забувши про те, що все навколо подвір'я Редлі отруєне.

Через тиждень в дуплі опинилася потемніла медаль. Джем показав її батькові. Аттікус пояснив, що це медаль за грамотне письмо; давно, як нас ще й на світі не було, в школах округу Мейкомб влаштовували конкурси на найкраще письмо. Переможців нагороджували такими медалями. Аттікус сказав, що, певно, хтось загубив медаль,

і поцікавився, чи не питали ми у сусідів. Я хотіла признатися, де ми її знайшли, але Джем добряче штовхнув мене і запитав батька, чи не знає він тут кого-небудь, хто був нагороджений такою медаллю. Ні, Аттікус не знав.

Але найцінніша знахідка ждала нас через чотири дні. Це був кишеньковий годинник, на ланцюжку з срібним ножиком, правда, він був несправний.

— Джеме, як ти думаєш, це біле золото?

— Не знаю. Покажу Аттікусу.

Аттікус сказав, що якби годинник був новий, то коштував би — разом з ланцюжком і ножиком — десять доларів.

— Ти помінявся з кимось у школі? — запитав він.

— О, ні! — Джем витяг з кишені годинник дідуся — Аттікус дозволяв носити його раз на тиждень, з умовою, що Джем буде дуже обережним. У такі дні Джем ходив, боячись дихнути.

— Аттікусе, якщо ти не заперечуєш, я краще візьму цей годинник. Може, мені пощастить його полагодити.

Коли гострота враження від дідусявого годинника стерлася, Джемові набридло виймати годинник кожні п'ять хвилин і дивитися, котра година.

Джем вправно розібрав і склав годинник — правда, лишилися зайві пружинка і дві маленькі деталі, — але він, як і раніше, не йшов.

— О, — тяжко зітхнув Джем, — певно, цей годинник уже ніколи не піде. Всевидько...

— Що?

— Як ти думаєш, може, треба написати листа тому, хто залишає нам ці речі?

— Це було б непогано, Джеме, ми могли б подякувати... Чому не написати?

Джем затиснув вуха долонями і захитав головою.

— Не розумію, просто не розумію... не знаю, Всевидько... — Він кинув погляд на двері вітальні. — Може, все-таки сказати Аттікусу... Хоча ні, краще не треба.

— А якщо я скажу.

— Ні, не треба. Всевидько, слухай...

— Що?

Цілий вечір він хотів мені щось сказати: заблищать очі, нахилиться до мене — і знову передумає. Так і цього разу.

— Та я так, нічого...

— Нумо писати листа. — Я підсунула йому папір і олівець.

— Гарзд. «Дорогий містере...»

— А звідки ти знаєш, що це чоловік? Закладаюся, це міс Моді. Я давно вже знаю, що це вона.

— Е-е... міс Моді не жує гумки. — Джем засміявся. — Ти ж знаєш, вона вміє гарно поговорити. Одного разу я запропонував їй гумку, а вона: «Ні, дякую, гумка пристає до піднебіння, і я не можу й слова мовити». Непогано сказано, правда? — кинув байдуже Джем.

— Так, інколи вона справді гарно говорить. Але звідки б у неї взявся годинник з ланцюжком?

«Дорогий сер,— почав Джем. — Ми вам вдячні за... за все, що ви нам поклали в дупло. Щиро вам відданий Джеремі Аттікус Фінч».

— Він не здогадається, що це ти, якщо так підпишешся.

Джем стер своє ім'я і написав: «Джем Фінч». Нижче підписалась я: «Джін Луїза Фінч (Всевидько)». Джем поклав листа в конверт.

Наступного ранку, коли ми йшли до школи, Джем побіг вперед і зупинився біля нашого дерева. Він стояв обличчям до мене і дивився на дупло. Я помітила, що він зблід.

— Всевидько!

Я підбігла.

Хтось замастив наше дупло цементом.

— Не плач, Всевидько, не треба... заспокойся, не плач,— повторював Джем весь час, поки ми йшли до школи.

Коли ми прийшли додому на сніданок, Джем нашвидкуруч щось ковтнув, вибіг на веранду і зупинився на східцях. Я вийшла за ним.

— Ще не проходив... — мовив він.

На другий день Джем знову стояв на східцях, як на варті — цього разу даремно.

— Здрастуйте, містере Натане,— привітався він.

— Здрастуйте, Джеме і Джін Луїзо,— відповів містер Редлі, проходячи повз.

— Містере Редлі,— звернувся Джем.

Містер Редлі зупинився.

— Містере Редлі, е-е... це ви замастили цементом дупло на тому дереві?

— Я. Я запломбував його.

— А нащо ви це зробили, сер?

— Дерево помирає. Коли дерева хворіють, дупла і тріщини замащують цементом. Ти маєш це знати, Джеме.

До самого вечора Джем не розмовляв про це. Коли ми знову проходили повз наше дерево, він мовчки поплескав рукою по латці цементу і задумався. Було видно, що настрій у Джема все дужче псується, і я трималася якнайдалі від нього.

Увечері ми, як завжди, пішли зустрічати Аттікуса, коли він повертався з роботи. Уже біля нашої веранди Джем сказав:

— Аттікусе, глянь, будь ласка, он на те дерево.

— Яке дерево, сину?

— Те, що на розі садиби Редлі, недалеко від школи.

— Бачу. А що?

— Воно помирає?

— Ні, не думаю. Подивись на листя — воно зелене й густе, жодної жовтої гілочки...

— І воно не хворе?

— Воно таке ж здорове, як і ти. А чого ти питаєш?

— Містер Натан Редлі сказав, що воно помирає.

— Що ж, можливо. Містер Редлі, певно, розуміється на цих речах краще, ніж ми з тобою.

Ми з Джемом лишилися на веранді. Він стояв, спираючись спиною на стовп, і терся об нього плечем.

— Джеме, у тебе свербить спина?— спитала я якомога лагідніше. Він не відповів.

— Ходімо до хати, Джеме.

— Зайду пізніше.

Так він стояв, поки не стемніло, а я чекала на нього. Коли ми зайшли в будинок, я побачила, що Джем плакав: на обличчі були розмазані бруднуваті плями. Дивно тільки, як це я нічого не чула.

Розділ VIII

Того року після осені настала зима, і навіть найдалекоглядніші пророки округу Мейкомб не могли пояснити, чому так вийшло. Два тижні стояла така холоднеча, якої, сказав Аттікус, не було з 1885 року. Містер Ейвері повідав: на Розетському камені написано, що коли діти не слухають своїх батьків, курять і сваряться між собою, це призводить до змін у природі; ми з Джемом відчували на собі тяжку провину — порушили заведений у природі порядок, спричинивши цим немало прикростей сусідам і собі.

Тієї зими померла стара місіс Редлі, але ця подія минула майже непомітно, сусіди рідко бачили її, хіба що тоді, коли вона поливала свої канни. Ми з Джемом вирішили, що це

Страхолюд доконав її, проте Аттікус розчарував нас: він сходив до Редлі і, повернувшись, сказав, що сусідка померла своєю смертю.

— Запитай його,— прошепотів Джем.

— Питай сам — ти ж старший.

— Саме тому ти й повинна його запитати.

— Аттікусе,— звернулась я,— ти бачив містера Артура?

Аттікус суворо подивився на мене поверх газети.

— Ні, не бачив.

Джем не дав мені розпитувати далі. Аттікус ще не забув наших витівок над Редлі, тому краще облишити цю тему. До того ж Джему здавалося, що Аттікус здогадується, що того літнього вечора справа не обмежилася тільки покером-роздяганкою. Джем, правда, сказав, що у нього нема підстав так думати, просто він відчуває.

Прокинувшись наступного ранку, я визирнула у вікно і мало не вмерла від страху. Я так закричала, що Аттікус прибіг з ванної з наміленим обличчям — він саме голився.

— Кінець світу, Аттікусе! Що робити? — Я потягла його до вікна.

— Ні, це не кінець світу,— відповів він. — Надворі йде сніг.

Джем запитав Аттікуса, чи довго лежатиме сніг. Для нього це теж була новина, але він знав, що то сніг. Аттікус відповів, що знає про сніг не більше, ніж Джем.

— Одначе думаю, що коли він буде такий мокрий, як тепер, то перетвориться в дощ.

Задзвонив телефон, і Аттікус підвівся з-за столу.

— Дзвонила Юла Мей,— сказав Аттікус, повернувшись. — Передаю її слова: «Оскільки в окрузі Мейкомб снігу не було з тисяча вісімсот вісімдесят п'ятого року, навчання в школі сьогодні не буде».

Юла Мей — головна телефоністка міста. Вона робила різні оголошення, передавала запрошення на весілля, сповіщала про пожежу, радила, як подати першу допомогу, коли не було доктора Рейнольдса.

Нарешті Аттікус втихомирив нас, ми почали дивитися не в вікна, а в свої тарілки, і тоді Джем запитав:

— А як роблять сніговика?

— Не маю уявлення,— відповів Аттікус. — Не хочу вас розчаровувати, але мені здається, що цього снігу не вистачить навіть на добру сніжку.

Ввійшла Келпурнія і сказала, що сніг не розтає. Ми вибігли надвір і побачили, що все навкруги вкрито тоненьким шаром мокрого снігу.

— Не треба по ньому ходити,— сказав Джем. — Подивись, де ступає нога, там сніг зникає.

Я озирнулася: на моїх слідах снігу не було. Джем порадив трохи зачекати, поки нападає більше снігу, тоді, може, набереться і на сніговика. Я висунула язик і піймала кілька лапятих сніжинок. Вони були холодні, пекучі.

— Джеме, сніг гарячий!

— Ні, то він такий холодний, що аж пече. Та не їж його, Всевидько, нащо марно переводити. Нехай падає.

— А мені хочеться походити по снігу.

— Знаєш що? Давай походимо по снігу на подвір'ї міс Моді.

Джем побіг стрибаючи, а я за ним, намагаючись ступати слід у слід. На тротуарі, навпроти подвір'я міс Моді, ми зустріли містера Ейвері. У нього було рожеве обличчя, з-під паска звисав великий живіт.

— Бачите, що ви наробили?— звернувся він до нас. — У Мейкомбі вже й не пам'ятають, коли востаннє ішов сніг. Погода міняється, а все через неслухняних дітей, таких, як ви.

Цікаво, подумала я, чи знає містер Ейвері, з яким нетерпінням ми чекали влітку, щоб він повторив свій номер. Якщо сніг — кара, то, мабуть, варто грішити. Мені було зрозуміло, звідки у містера Ейвері такі вичерпні метеорологічні відомості: прямо з Розетського каменя.

— Джеме Фінч, чуєш, Джеме Фінч!

— Джеме, тебе гукає міс Моді.

— Ходіть посеред двору. Біля веранди снігом присипало квіти. Не наступіть на них.

— Гарзд! — вигукнув Джем. — Яка всюди краса, міс Моді, правда?

— Вона мені ні до чого, ця краса! Якщо вночі підмерзне — загинуть мої азалії.

На старому, з широкими крисами капелюсі міс Моді поблискували сніжники. Схилившись над якимись кущиками, вона закутувала їх мішками. Джем запитав її, навіщо вона це робить.

— Щоб вони не мерзли,— відповіла міс Моді.

— Хіба квіти можуть мерзнути? Це ж не живі істоти.

— Я не можу як слід відповісти на твоє запитання, Джеме Фінч. Знаю тільки одне: якщо вночі підморозить, то мої квіти замерзнуть. А щоб цього не сталося, я їх накриваю. Зрозуміло?

— Так. Міс Моді...

— Що?

— Ми з сестрою хотіли позичити у вас трошки снігу.

— Господи, та забирайте хоч і весь. Он там під верандою лежить старенький кошик від персиків, беріть його та й носіть у ньому сніг. — Міс Моді примружила очі. — Джеме Фінч, а що ви збираєтеся робити з моїм снігом?

— Ось побачите,— відказав Джем.

Ми добряче промокли, зате перетягли з двору міс Моді стільки снігу, скільки змогли.

— Джеме, а що далі з ним робити?

— Зараз побачиш. Візьми кошик, згрібай на задвірку якнайбільше снігу і тягни в палісадник. Та гляди — ступай слід у слід,— попередив Джем.

— У нас буде маленький сніговик?

— Ні, великий, справжній. Але роботи немало.

Джем побіг на задвірок, дістав мотику і почав швидко копати землю за стосом дров. Потім зайшов у будинок, виніс кошик від білизни, насипав туди землі і потяг у палісадник.

Коли ми натягали п'ять кошиків землі і два кошики снігу, Джем сказав, що можна починати.

— Тобі не здається, що у нас вийшло якесь місиво?— запитала я.

— Це спочатку так, а потім буде все гаразд.

Джем узяв грудку сирої землі, зілип з неї «буханець», на нього поставив другий, третій і так далі, аж поки не вийшов тулуб.

— Джеме, а хіба бувають сніговики-негри? — поцікавилась я.

— Він недовго буде чорний,— буркнув Джем.

Потім Джем приніс із-за будинку кілька персикових гілочок, сплів їх і зігнув — кістки були готові, лишалося обліпити їх глиною.

— Цей сніговик трохи схожий на міс Стефані Крофорд,— сказала я. — Сама товста, а руки тоненькі.

— Я зроблю їх товщими. — Джем облив водою своє чорне створіння, додав багнюки. Подивився, подумав і приліпив великий живіт, що звисав нижче пояса. Глянув на мене, і його очі заблищали.

— Містер Ейвері трохи скидається на сніговика, як ти гадаєш?

Потім він набрав у руки снігу і почав класти зверху. Мені дозволив заліпити снігом спину, лишивши передню частину для себе. Поступово містер Ейвері ставав білий.

З паличок і трісок Джем зробив очі, ніс, рот і гудзики; вигляд у містера Ейвері був сердитий, а дерев'яний оцупок в руках завершував картину. Джем відступив на крок і оглянув свій витвір.

— Чудово, Джеме. Як живий, ніби розмовляв з тобою.

— Непогано, правда? — мовив Джем ніяково.

Ми не стали чекати, поки Аттікус прийде додому на обід, а подзвонили йому на роботу і сказали, що у нас для нього є сюрприз. Він був трохи здивований, коли побачив, скільки землі ми наносили в палісадник, проте зауважив, що ми славно попрацювали.

— Я не зовсім собі уявляю, як ти все це зробив, — мовив Аттікус, — але віднині, сину, можу не турбуватися за твоє майбутнє — ти знайдеш вихід із становища.

У Джема вуха почервоніли від таких приємних слів, та нараз Аттікус трохи відійшов назад і став уважно розглядати сніговика. Джем насторожився. Аттікус усміхнувся, потім весело засміявся.

— Важко поки що сказати, сину, що з тебе вийде — інженер, адвокат чи художник-портретист. Але вже тепер зрозуміло, що ти публічно образив людину. Доведеться цього хлопчину замаскувати.

Аттікус запропонував зробити сніговикові трохи менший живіт, замість оцупка дати в руки мітлу і пов'язати фартух.

Джем пояснив, що тоді це буде не сніговик, а грязьовик.

— Зроби якимось інакше, але щось треба зробити. Я не можу дозволити, щоб ти ліпив карикатури на сусідів.

— Це не карикатура. Він справді такий.

— Містер Ейвері, певно, іншої думки.

— Придумав! — вигукнув Джем і зник за будинком міс Моді. Невдовзі повернувся щасливий: в руках він тримав крилатий капелюх міс Моді і садові ножиці. Джем натягнув капелюх на голову сніговика, а в зігнуту руку тицьнув ножиці. Аттікус сказав, що тепер усе гаразд.

У цей час міс Моді відчинила двері і вийшла на ганок. Подивилася на нас, всміхнулась.

— Джеме, — гукнула вона, — чортеня таке. Принесіть мені мій капелюх, сер!

Джем глянув на Аттікуса, той похитав головою.

— Жартує, — сказав він. — Вона вражена твоєю майстерністю.

Аттікус перейшов через вулицю, і вони з міс Моді стали про щось розмовляти, розмахуючи руками; я тільки й почула: «...справжній... стоїть у дворі. Аттікусе, ти погано їх виховуєш».

Пополудні сніжити перестало, похолодало, і надвечір збулися пророкування містера Ейвері. Келпурнія затопила всі груби, а ми все одно не могли зігрітись. Увечері Аттікус повернувся з роботи і сказав, що холод настав зненацька і це погано. Він запропонував Келпурнії лишитися на ніч у нас. Вона глянула на високу стелю, на великі вікна і вирішила, що вдома у неї тепліше. Аттікус одвіз її додому в автомобілі.

Перед тим як я лягла спати, Аттікус підкинув вугілля в грубку у моїй кімнаті. Сказав, що термометр показує шістнадцять градусів — такого холоду він не пам'ятає, і що сніговик зовсім замерз.

Здавалося, минуло всього кілька хвилин, а мене вже хтось торсав за плечі. Я прокинулась і побачила, що поверх ковдри на мені лежить батькове пальто.

— Хіба вже ранок?

— Вставай, дитино.

Аттікус подав мені мій халат і пальто.

— Спочатку вдягни халат,— сказав він.

Поруч з Аттікусом стояв, ледве тримаючись на ногах, розпатланий Джем. Однією рукою він тримав комір пальта, другу засунув у кишеню. Він здавався якимсь дивно товстим.

— Хутенько, доню,— сказав Аттікус. — Ось твої шкарпетки й черевики.

Я натягла їх машинально.

— Вже ранок?

— Ні, друга година ночі. Швиденько!

Нарешті я збагнула: щось трапилося.

— Що сталося?

Та мені вже не треба було розповідати. Як птахи знають, коли їм треба ховатися від дощу, так і я знала, коли на нашу вулицю приходило нещастя. Легенький шелест, схожий на шарудіння шовку, приглушене потріскування похолодили мою душу.

— У кого?

— У міс Моді,— відповів Аттікус.

З веранди ми побачили, що з будинку міс Моді, з вікон їдальні, виривалися язики полум'я. Над містом пролунали протяжні звуки пожежної сирени, вони ставали все вищі, тривожніші, і не лишалося сумніву: прийшла біда.

— Згорить увесь? — жалібно запитав Джем.

— Напевно,— відповів Аттікус. — А тепер слухайте. Вийдіть на вулицю, підіть до будинку Редлі і станьте навпроти. Тільки не заважайте дорослим. Бачите, з якого боку дме вітер?

— О-о! — вигукнув Джем,— Аттікусе, як гадаєш, чи не треба виносити з будинку меблі?

— Поки що рано. Роби те, що я кажу. Біжи. І дивись за сестрою, чуєш? Не відпускай од себе ні на крок.

Аттікус підштовхнув нас у напрямку воріт Редлі. Ми стояли і дивились, як вулицю заповнювали люди та автомобілі, а вогонь тим часом спокійно пожирав будинок міс Моді.

— Чому ж вони не поспішають, чому тягнуть? — буркотів Джем.

Але ми розуміли чому. Стареньку пожежну машину не можна було на морозі завести. Чоловіки, підштовхуючи, котили її по вулицях міста. Коли шланг було прилаштовано до водопроводу, він розірвався, і струмінь води вдарив угору, заливаючи бруківку.

— Ой, Джеме...

Джем обійняв мене за плечі.

— Спокійно, Всевидько. Зачекай, не хвилюйся. Я скажу, коли можна починати.

Жителі Мейкомба, серед них чимало напівроздягнених, виносили меблі з будинку міс Моді у двір через вулицю. Я бачила, як Аттікус тягнув важке дубове крісло-гойдалку, і подумала, яке добре діло він робить, рятуючи те, що найбільше подобалося міс Моді.

Зрідка долинав чийсь крик. У вікні мансарди появилася містер Ейвері. Спочатку через вікно на вулицю він викинув матрац, потім на нього почав викидати меблі, аж поки люди гукнули:

— Злазьте, Діку! Сходи горять! Вибирайтеся звідти, містере Ейвері!

Містер Ейвері почав лізти у вікно.

— Він застряг, Всевидько,— видушив із себе Джем. — О боже...

Містер Ейвері не міг просунутися ні вперед, ні назад. Я сховала голову Джемові під руку, боячись глянути на вікно. Нараз Джем закричав:

— Він проліз, Всевидько! Живий!

Я підвела голову і побачила, що містер Ейвері на балконі. Ось він перекинув через поручень одну ногу, потім другу, обхопив руками стовп, почав сповзати. Раптом зривається і з криком падає в кущі.

Тепер я помітила, що люди почали відступати від будинку міс Моді по вулиці — ближче до нас. Уже ніхто не кидав меблів. Горів другий поверх, вогонь добирався до даху. На фоні оранжевих спалахів усередині будинку вирізнялися чорні віконні рами.

— Дžeme, правда, схоже на гарбуз?..

— Глянь, Всевидько!

Од нашого будинку й від будинку міс Рейчел котив валом дим, ніби від річки піднявся густий туман. Туди потягли шланги. Позад нас завила сирена, з-за рогу вулиці вилетіла пожежна машина з Ебботсвіла і зупинилася навпроти нашого будинку.

— Книжка... — промовила я.

— Яка книжка?

— Про Тома Свіфта... це ж не моя... Ділова...

— Не турбуйся, Всевидько, рано хвилюватися, — заспокоював Джем. І показав пальцем. — Глянь!

Серед сусідів, засунувши руки в кишені, стояв Аттікус. Можна було подумати, що він дивиться футбольний матч. Міс Моді стояла поруч.

— Бачиш, він поки що не турбується, — зауважив Джем.

— Мав би вже бути на даху будинку!

— Він уже старенький, може скрутити в'язи.

— Чи не нагадати йому, що вже час виносити речі?

— Краще не чіплятися до нього, він сам знає, коли виносити, — порадив Джем.

Машина з Ебботсвіла почала поливати водою наш будинок. На даху стояв чоловік і вказував, де саме треба поливати. Наш сніговик почорнів і розвалився, а капелюх міс Моді так і лишився на купі бруду. Садових ножиць не видно було. Між будинками міс Рейчел, міс Моді і нашим було так жарко, що чоловіки поскидали свої пальта і працювали в піжамах та нічних сорочках, заправлених в штани. А до нас з усіх боків підбирався холод, я відчула, що зовсім залякла. Джем намагався зігріти мене, обнявши за плечі, але це не допомагало. Я вивільнилась, обхопила себе руками і почала тупцяти, поки трохи зігрілися ноги.

Приїхала ще одна пожежна машина і зупинилася навпроти будинку міс Стефані Крофорд. Виявилося, що шланг уже нікуди було приладнати, і пожежники стали поливати будинок з ручних вогнегасників.

Залізний дах будинку міс Моді зупинив вогонь. Загуркотіло, затріщало, й будинок завалився, в усі боки бризнуло полум'я, на сусідніх дахах люди розмахували ковдрами, збиваючи іскри і головешки.

Коли вже засутеніло, люди почали розходитися, спочатку по одному, потім групками. Мейкомбську машину покотили назад, машина з Ебботсвіла поїхала, а третя лишилась. Удень ми дізналися, що ця машина прибула з Кларк Феррі — за шістдесят миль.

Ми з Джемом тихенько перейшли вулицю. Міс Моді не зводила очей з чорної ями посеред двору, над якою ще здіймався дим; Аттікус похитав головою, даючи нам зрозуміти, що міс Моді зараз не до розмов. Він обняв нас за плечі, і ми всі троє рушили через слизьку, обледенілу вулицю додому. Аттікус сказав, що поки міс Моді житиме у міс Стефані. Потім запитав:

— Хто хоче гарячого шоколаду?

Я тремтіла, поки Аттікус запалював вогонь на кухні.

Ми пили какао, і я помітила, що Аттікус весь час поглядає на мене. Спочатку дивився зацікавлено, потім його погляд став суворим.

— Я, здається, наказав вам з Джемом стояти на одному місці.

— А ми й стояли...

— Звідки ж тоді ковдра?

— Ковдра?..

— Авжеж, ковдра. Це не наша.

Я огледіла себе і помітила, що на плечах у мене й справді була якась руда шерстяна ковдра — такі ковдри носять індіанки.

— Аттікусе, я нічого не знаю... я...

І обернулася до Джема — може, він знає. Але Джем здивувався ще більше. Сказав, що не знає, звідки взялася ковдра; ми робили все так, як велів Аттікус: стояли біля воріт Редлі і нікому не заважали, не сходили з місця... Раптом Джем на мить замовк. А тоді поспіхом промимрив:

— Містер Натан був на пожежі. Я бачив його, бачив, як він тягнув матрац... Аттікусе, присягаюся...

— Гаразд, сину. — Аттікус ледь усміхнувся. — Так чи інакше, а схоже на те, що весь Мейкомб цієї ночі висипав на вулицю. Джеме, здається, в комірчині у нас є пакувальний папір, принеси, будь ласка, і ми...

— Аттікусе, не треба!

Джем, здавалося, збожеволів. Почав вибовтувати всі наші секрети, хоч би подумав про мене, якщо вже махнув рукою на себе, — і про дупло, і про штани, про все — нічого не втаїв.

— ...містер Натан замастив дупло цементом і зробив це для того, щоб ми більше нічого не знаходили... може, він божевільний, але ж, Аттікусе, присягаюся, він ніколи не зробив нам нічого поганого, тієї ночі він міг перерізати мені горло, а замість того зашив мої штани... він нас ніколи не кривдить, Аттікус...

— Заспокойся, сину, — промовив батько так лагідно, що на душі у мене стало веселіше. Певно, Аттікус нічого не зрозумів з того, що розповідав Джем, бо тільки й мовив: — Ти маєш слухність. Хай ковдра лишається у нас. При нагоді Всевидько подякує йому за те, що він не дав їй замерзнути.

— Кому подякувати? — запитала я.

— Страхолюду Редлі. Ти, крім пожежі, нічого не бачила — і не помітила, як він накинув на тебе ковдру.

У мене всередині все перевернулось, а коли Джем з ковдрою почав підкрадатися до мене, мені стало кепсько.

— Він непомітно вислизнув надвір, завернув за будинок, тихенько підійшов... і так само непомітно зник.

— Джереми, не захоплюйся цією пригодою, дивись не вигадай чого-небудь, — сухо зауважив Аттікус.

Джем насупився.

— Не збираюсь нічого вигадувати.

Проте я бачила, як погасла в його очах іскра, певно, погасла якась нова ідея.

— Тільки подумай, Всевидько, — мовив він, — якби ти обернулася в ту мить, то побачила б його.

Ополудні нас розбудила Келпурнія. Аттікус сказав, що до школи можна сьогодні не ходити: чого навчишся після безсонної ночі? Келпурнія загадала нам трохи прибрати у дворі.

Капелюх міс Моді вкрився тонкою прозорою плівкою льоду і просвічував наскрізь, ніби муха в янтарі, а садові ножиці ми відкопали в грязюці. Міс Моді застали на задвірках, вона стояла і дивилася на замерзлі обвуглені азалії.

— Міс Моді, ми принесли ваші речі, — сказав Джем. — Шкода...

Міс Моді обернулася, тінь звичної усмішки майнула на її обличчі.

— Я завжди хотіла мати менший будинок, Джеме. Тепер стане двір просторіший. Уявляєш, скільки буде місця для азалій?

— Міс Моді, хіба вам не шкода? — здивувалась я.

Аттікус казав, що, крім цього будинку, у неї нічого не було.

— А чого шкодувати? Мені набрид цей старий хлів. Скільки разів я сама хотіла його підпалити, тільки боялася — могли б посадити до божевільні.

— Але ж...

— Не турбуйся про мене, Джін Луїзо. Є речі, яких ти ще не розумієш. Я побудую маленький будиночок, візьму кількох квартирантів, і... клянуся — це буде найкращий двір в Алабамі. Я втру носа тим Беллінгрейсам — досить мені тільки взятися.

Ми з Джемом презирнулись.

— Як же все це сталося, міс Моді?

— Не знаю, Джеме. Певно, сажа в димоході загорілася. Топила вночі, щоб не померзли в кімнаті квіти. Я чула, Джін Луїзо, що вчора вночі до тебе приходив несподіваний гість?

— Звідки ви знаєте?

— Аттікус розповів сьогодні вранці, коли йшов на роботу. Відверто кажучи, я б хотіла бути з тобою в ту мить. Може б, якось догадалася озирнутись.

Я слухала міс Моді і дивувалася. Все в людини пішло димом, улюблена садиба скидалася на поле недавнього бою, а її цікавили наші з Джемом справи.

Вона, певно, помітила мою розгубленість.

— Тільки одне турбувало мене вчора вночі: переполох і небезпека, що їх спричинила пожежа. Могла згоріти вся вулиця. Містерові Ейвері доведеться пролежати в ліжку не менше тижня — він добряче підсмавився. Надто старий, щоб лізти у вогонь, і я йому про це казала. Тільки-но трохи відмию руки, а Стефані Крофорд кудись одвернеться, я спечу для нього свій найкращий пиріг. Ця Крофорд уже тридцять років полює за моїм рецептом, може, Стефані думає, що тепер я викажу їй секрет, бо живу в її домі, але вона глибоко помиляється.

Я подумала, що коли б навіть міс Моді не витримала і поділилася своїм секретом з міс Стефані, та все одно не зуміла б з цього скористатись. Одного разу з дозволу міс Моді я дивилась, як вона пече пиріг: разом з іншими продуктами, передбаченими рецептом, у тісто треба всипати велику чашку цукру.

Стояв тихий день. У холодному і чистому повітрі було чути навіть, як на будинку суду скреготів, шипів і скрипів од натуги годинник, перш ніж відбити потрібну годину. Ніс у міс Моді став трохи незвичного кольору — нічого схожого я ще не бачила і тому спитала, від чого це буває.

— Я стою тут з шостої години ранку, — відповіла міс Моді. — Певно, відморозила.

Вона підняла руки. Долоні, бурі від глини, вкрилися тонким плетивом ліній-тріщин, у яких запеклася кров.

— Ви ж понівечили свої руки, — сказав Джем. — Чому не покликали якогось негра? — І цілком щиро додав: — Або нас із Всевидьком, ми допомогли б.

— Дякую,— відповіла міс Моді. — У вас і без мене роботи досить. — І вона показала на наш двір.

— Це ви про сніговика? — запитала я. — Та ми його вмиє розгребемо.

Міс Моді не спускала з мене очей, її губи ледь ворушилися. Раптом вона обхопила голову руками та як зарежоче. Ми пішли собі, а вона все ще не могла заспокоїтися.

Джем сказав, що не розуміє, що з нею сталося. Дивачка ця міс Моді, та й годі.

Розділ IX

— Забери свої слова назад!

Так я наказала Сесілу Джейкобсу, і то був початок невеселих для нас з Джемом днів. Я стиснула кулаки й приготувалася кинути в бій. Аттікус обіцяв відлупцювати мене, якщо хоч раз почує, що я з кимось билася: мовляв, я уже занадто доросла, досить пустувати, і чим швидше я навчуся стримуватися, тим краще буде для всіх. Я про це забула.

Забула через Сесіла Джейкобса. Напередодні він крикнув посеред шкільного двору, що батько Всевидька Фінч захищає чорномазих. Я сказала, що це неправда, і розповіла про все Джемові.

— Що він хотів сказати? — запитала я Джема.

— Нічого. Спитай Аттікуса, він тобі розтлумачить.

— Аттікусе, це правда, що ти захищаєш чорномазих? — звернулась я ввечері до батька.

— Ну звісно. Тільки не кажи «чорномазих», Всевидько. Це грубо.

— У школі всі так кажуть.

— Віднині на одного буде менше.

— А нащо ти посилаєш мене в школу, як не хочеш, щоб я так казала?

Батько подивився на мене лагідно і трохи здивовано. Незважаючи на компроміс між нами, я при всякій нагоді намагалася не піти до школи — надто вже вона мені набридла. З перших же днів вересня у мене то ноги підламувалися, то в голові паморочилось, то живіт болів. Я навіть дала п'ятачок синові куховарки міс Рейчел, аби він дозволив мені потертися головою об його голову: у нього був величезний стригучий лишай. Та дарма.

— Аттікусе, а чи всі адвокати захищають чор... негрів?

— Авжеж, Всевидько.

— Чому ж тоді Сесіл сказав, що ти захищаєш чорномазих? Він сказав це так, ніби ти вчинив злочин.

Аттікус зітхнув.

— Я захищаю негра. Його звуть Том Робінсон. Він живе в невеличкому селищі, що за смітником. Ходить до тієї ж церкви, що й Келпурнія. Вона добре знає його родину. Кел каже, що це порядні люди. Всевидько, ти ще мала і не все розумієш. Є в місті люди, які кричать, що я не повинен захищати цю людину. Це справа особлива. Вона розглядатиметься в суді під час літньої сесії. Джон Тейлор люб'язно погодився перенести слухання справи...

— Якщо тобі не слід його захищати, чого ж ти захищаєш?

— На це є кілька причин,— відповів Аттікус. — Найголовніше — якщо я не стану його захищати, то не зможу дивитися людям у вічі, не зможу представляти наш округ на законодавчих зборах, не зможу навіть сказати тобі або Джемові, щоб ви робили так, а не інакше.

— Ти хочеш сказати, що якби ти відмовився захищати цю людину, ми з Джемом могли б тебе не слухатися?

— Майже так.

— Чого?

— Бо я не зміг би вимагати од вас, щоб ви слухалися. Розумієш, Всевидько, робота наша така, що кожному адвокату, принаймні раз у житті, доводиться стикатися з судовою справою, яка торкається його особисто. Саме така справа у мене тепер. Можливо, в школі ти почувеш різні нісенітниці з цього приводу. Єдине, про що я хочу тебе просити,— тримай вище голову і не давай волі кулакам. Що б там не казали, ти не повинна втрачати самовладання. Для різноманітності намагайся боротися не кулаками, а головою, вона в тебе непогана, хоч і не дуже хоче вчитись.

— Аттікусе, а ми виграємо цю справу?

— Ні, люба, не виграємо.

— Тоді чого ж...

— Бо хоч нас і перемогли сто років тому, а війна триває й досі,— сказав Аттікус.

— Ти кажеш так, як дядечко Аїк Фінч,— сказала я.

Дядечко Аїк Фінч — єдиний в окрузі Майкомб живий ветеран Південної армії. Він носив бороду таку, як у генерала Гуда, і дуже пишався цією схожістю. Принаймні раз на рік Аттікус разом з нами навідувався до нього, і мені доводилося його цілувати. Це було жахливо. Аттікус і дядечко Аїк весь час розмовляли про ту війну.

«Я так скажу, Аттікусе,— казав, бувало, дядечко Аїк,— Міссурійський компроміс [2] — ось що нас доконало, а проте якби мені довелося почати все спочатку, я б знову пішов тією самою дорогою і не відступив би ні на крок. Більше того, цього разу ми

всипали б їм... Коли в вісімсот шістдесят четвертому на нас звалився отой Твердокам'яний Джексон... чи той... перепрошую, молоді люди, у той час Синій [3] Дрючок був уже на небі, пухом йому земля...»

— Підійди сюди, Всевидько,— сказав Аттікус.

Я залізла йому на коліна і поклала голову на груди. Вій обняв мене і став легенько колисати.

«Тепер не ті часи,— відповідав йому на те Аттікус. — Ми воюємо вже не з янкі, а з своїми друзями. Але пам'ятай, хоч як скрутно доводилося б у цій боротьбі, вони залишаються нашими друзями і це наш рідний край».

Я запам'ятала ці слова і все-таки на другий день перестріла в шкільному дворі Сесіла Джейкобса і сказала:

— Береш свої слова назад?

— А більше ти нічого не хочеш? — закричав він. — Дома мені сказали, що твій батько ганьбить наше місто, а того чорномазого треба повісити на вежі!

Я хотіла заїхати йому в шию, але, згадавши слова Аттікуса, опустила кулаки і пішла геть.

— Злякалася! Боягузка! — дзвеніло у мене в вухах.

Вперше в житті я ухилилася від бійки.

Виходило так, що якби я побилася із Сесілом, то підвела б Аттікуса. А він так рідко звертався з проханням до нас із Джемом, що заради нього я готова була стерпіти навіть образливе «боягузка». Я відчула, що повелася благородно, згадавши прохання Аттікуса, і лишалася благородною три тижні. А потім настало Різдво, і з ним прийшла біда.

Ми з Джемом ждали Різдва із змішаним почуттям. Ялинка і дядечко Джек Фінч — це приємно. Щороку напередодні Різдва ми їздили на станцію Мейкомб зустрічати дядечка Джека, і він звичайно гостював у нас цілий тиждень.

З другого боку, було зрозуміло, що нам не минути візиту до тітки Олександри і Френсіса.

Певно, сюди треба додати ще й дядька Джімі, чоловіка тітки Олександри; правда, він зі мною ніколи не розмовляв, тільки одного разу буркнув: «Злазь з паркана»,— отже, у мене були всі підстави не помічати його. Не помічала його і тітка Олександра. Колись давно, коли їх єднали тепліші почуття, у них з'явився на світ син, якого назвали Генрі. При першій же нагоді Генрі втік з дому, одружився і обзавівся сином Френсісом. Щороку на різдво Генрі і його дружина залишали Френсіса у діда й баби, а самі розважалися.

І хоч як ми зітхали, хоч як огинались, Аттікус не дозволяв нам лишатися перший день удома. Скільки я пам'ятаю, цей день ми завжди проводили на «Пристані Фінча». Тітка Олександра була вправна куховарка, і це якоюсь мірою винагороджувало нас за терпіння — Френсіс Генкок завжди псував нам святковий настрій. Він був на рік старший од мене; я уникала його, бо хлопця завжди тішило те, що мені не подобалося, а мої невинні пустощі дратували його.

Тітка Олександра — рідна сестра Аттікуса, проте, коли Джем розповів мені про годованців і про дітей, яких підмінюють, я вирішила, що її підмінили після народження, що, можливо, моїм дідові та бабі підсунули когось із Крофордів замість Фінчів. Якби я справді вірила в казку про те, що суддів і адвокатів переслідують гори, тітку Олександрю можна було б вважати Еверестом: скільки я себе пам'ятаю, вона завжди тут як тут — холодна і велична.

Напередодні Різдва ми зустрічали дядечка Джека. Він вийшов з вагона, але ми ще трохи почекали носильника, щоб віддати йому два довгастих пакунки. Мені з Джемом завжди було смішно дивитись, як дядечко Джек цмокав Аттікуса в щок. З усіх чоловіків цілувалися тільки вони. Дядечко Джек привітався з Джемом за руку, а мене взяв і підкинув угору, але не дуже високо: найменший у сім'ї, молодший за тітку Олександрю, він був на голову нижчий від мого батька. Вони з тіткою були схожі, тільки дядечко Джек краще володів своїм обличчям: ми ніколи не помічали, що в нього гострі ніс і підборіддя.

Він був одним із небагатьох учених людей, яких я зовсім не боялася, можливо тому, що він ніколи не поведився як лікар. А коли йому і траплялося зробити якусь невеличку послугу Джемові або мені — витягти скабку з п'яти, чи що, то він завжди пояснював, що саме робитиме, чи буде боляче, які щипці і для чого йому потрібні. Якось, теж на Різдво, я загнала в ногу кручену скабку і ховалася по кутках, не підпускаючи до себе й близько нікого. Дядечко Джек спіймав мене і розповів смішну історію про пастора, якому так остогидла церква, що він перестав туди ходити, зате щодня в халаті, курячи кальян, виходив до своїх воріт і читав п'ятихвилинну проповідь перехожим мир'янам, які прагнули духовної наснаги. Сміючись, я спитала дядечка Джека, коли ж він нарешті витягне скабку, у відповідь він показав мені затиснену пінцетом червону від крові скалочку і сказав, що витяг її тоді, коли я сміялась, і що все на світі відносне.

— Що там? — поцікавилася я, показуючи пальцем на довгі і вузькі пакунки, які носильник передав дядечкові.

— Це тебе не стосується, — відповів він.

— Як поживає Роза Ейлмер? — запитав Джем.

Роза Ейлмер — це кицька дядечка Джека. Ця прекрасна жовта істота жіночої статі була однією з тих небагатьох, які, за словами самого дядечка, ніколи йому не набридали. Він дістав з кишені і показав нам кілька фотографій. Фотокартки були чудові.

— Вона у вас гладшає,— зауважила я.

— Нічого дивного. Їсть пальці і вуха, які я відрізаю у лікарні.

— Чортзна-що скажете! — вигукнула я.

— Пробачте, що ви сказали?

— Не зважай на неї, Джеку,— озвався Аттікус. — Вона просто випробовує тебе. Кел каже, що вона вже цілий тиждень лається.

Дядечко Джек підняв брови, але промовчав. Мені щось подобалися лайливі слова, до того ж, вирішила я, коли Аттікус дізнається, що я почула їх у школі, то більше мене туди не пошле.

У той же день, за вечерею, я попросила: «Передайте мені, будь ласка, оту чортову шинку»; тоді дядечко Джек тицьнув на мене пальцем і сказав:

— Поговорімо пізніше, міледі.

Після вечері дядечко Джек пішов до вітальні і сів у крісло. Він ударив себе по колінах, це означало: іди сюди, Всевидько, залазь. Від нього приємно пахло спиртом і ще чимось солодким. Він одкинув назад мою гривку і подивився мені в очі.

— Ти більше схожа на Аттікуса, ніж на свою маму. Крім того, ти вже виросла зі своїх штанців.

— Ні, вони мені саме до ладу.

— Я бачу, тобі подобаються такі слова, як «чорт», «біс».

Я відповіла, що це справді так.

— А мені вони не подобаються,— сказав дядечко Джек. — Без крайньої потреби я їх не вживаю. Я пробуду тут тиждень і в цей час не хотів би чути їх. Всевидько, у тебе будуть неприємності, якщо ти не облишиш ці слова. Ти ж напевно хочеш вирости справжньою леді?

Я сказала, що не дуже.

— Звичайно, хочеш. А тепер ходімо до ялинки.

Того вечора ми допізна прикрашали ялинку, а в сні я бачила два довгастих пакунки — мій і Джемів. Вранці ми знайшли їх під ялинкою, вони були від Аттікуса, це він написав дядечкові Джеку, щоб той привіз їх, а найголовніше — це було те, що ми хотіли.

— Тільки не в домі,— сказав Аттікус, помітивши, що Джем цілить у картину на стіні.

— Тобі доведеться навчити їх стріляти,— сказав дядечко Джек.

— Це вже твоя робота,— відповів Аттікус. — Своє я вже зробив.

Щоб одірвати нас од ялинки, Аттікус заговорив з нами, як у суді. Він не дозволив нам узяти з собою духові рушніці на «Пристань Фінча» (я вже подумала, як би підстрелити Френсіса) і сказав, що тільки-но ми в чомусь прошпетимось, він відбере їх назавжди.

«Пристань Фінча» — це, попри все інше, триста шістдесят шість сходинок, що вели з крутого обриву вниз до самої пристані. Далі за течією, за обривом, виднілися залишки старого причалу, де колись негри Фінча вантажили на судна тюки бавовни, а розвантажували лід, борошно, цукор, різне сільськогосподарське знаряддя і жіноче вбрання. Широка дорога йшла від берега і губилася в гущавині лісу. Вона вела до білого двоповерхового будинку, кругом якого внизу була веранда, а вгорі — галерея. На схилі віку наш предок Саймон Фінч спорудив той будинок, щоб догодити своїй сварливій жінці. Але верандою і галереєю, мабуть, і вичерпувалася його схожість з іншими, типовими для того часу будинками. Внутрішнє опорядження будинку виказувало простодушність Саймона Фінча і його повне довір'я до своїх нащадків.

Нагорі було шість спальних кімнат — чотири для вісьмох дочок, одна — для Уелкома Фінча, єдиного сина, і одна — для гостей-родичів. На перший погляд, усе просто; однак до кімнат дочок можна було потрапити тільки по одних сходах, до кімнати Уелкома і до гостей — тільки по інших.

З дівочої кімнати сходи вели до спальні батьків на першому поверсі, отже, Саймон завжди знав, коли його дочки увечері виходили чи заходили.

Кухня стояла окремо від будинку і з'єднувалася з ним критим дерев'яним ходом. У кінці двору на високій жердині висів іржавий дзвін, ним скликали людей, що працювали на плантації, він же сповіщав про нещастя. Дах був плаский — як кажуть, для вдовиних прогулянок, але вдови там не ходили,— з плаского даху Саймон стежив за своїм наглядцем, за суднами на річці, а також за тим, що робиться на плантаціях сусідів-орендарів.

Із цим будинком була пов'язана легенда, звичайна для часів війни з янкї: одна дівчина з роду Фінчів, щойно заручена, надягла на себе все своє придане, аби воно не потрапило до рук грабіжників, що нишпорили навкруги. Дівчина застряла на «сходах дочок» і протиснулася тільки після того, як її облили водою.

Ми приїхали на «Пристань». Тітка Олександра поцілувала дядечка Джека, Френсіс поцілував дядечка Джека, дядечко Джімі мовчки потиснув руку дядечкові Джеку, ми з Джемом дали Френсісу подарунок, а він — нам. Джем вирішив, що вже можна шукати

товариства серед дорослих, і пішов, залишивши мене розважати двоюрідного брата.

Френсісу було вісім років, і він гладенько зачісував волосся.

— Що тобі подарували на Різдво? — спитала я ввічливо.

— Те, що я просив, — відповів він.

Френсіс просив нові штани до колін, рюкзак з червоної шкіри, п'ять сорочок і галстук-метелик.

— Чудово, — сказала я не зовсім щиро. — А нам із Джемом подарували духові рушниці, а Джемові ще й хімічний набір...

— Іграшковий, звичайно.

— Ні, справжнісінький. Він зробить мені невидиме чорнило, і я напишу цим чорнилом Ділові листа.

Френсіс сказав, що не розуміє, яка з цього користь.

— Ти можеш собі уявити? Діл одержує листа, в якому нічого не написано. Оце буде загадка!

Розмовляти з Френсісом — те саме, що поступово спускатися на морське дно. Ніколи ще мені не траплялося бачити такого нудного хлопчиська. Він не міг наклепати на мене шкільному начальству, бо жив у Мобілі, але тітці Олександрі розповідав про мене все, що знав, а тітка, в свою чергу, розсипалася перед Аттікусом, який або вислухає та й забуде, або гарно вилає — як уже йому заманеться. За весь час тільки один раз я почула від батька різкі слова — тоді він розмовляв з сестрою:

— Сестро, я виховую їх як можу!

Думаю, що до цієї розмови мав якесь відношення комбінезон, у якому я бігала скрізь.

Річ у тому, що тітка Олександра виявляла надмірно велику турботу про мій гардероб. Я ніколи не стану леді, якщо ходитиму в штанях; коли я сказала, що в платті нічого не можу робити, тітка зауважила, що не треба шукати такої роботи, для якої потрібні штани. На думку тітки Олександри, мені годилося гратися плиткою, чайним сервізом, носити намисто із штучних перлин, яке вона подарувала мені, коли я народилася; крім того, я повинна осявати, як сонечко, самотнє життя мого батька. Я сказала, що можна ходити в штанях і в той же час сяяти, а тітка відповіла, що я повинна бути світла, як промінь сонця, що я народилась гарною дівчинкою, а тепер з кожним роком гіршаю. Вона постійно ображала і сердила мене; я не могла цього зрозуміти і звернулася до батька; він одказав, що в нашій родині й без мене досить сонячних променів, велів займатися своїми справами, що в основному я йому подобаюсь така, як є.

Під час святкового обіду мене звичайно садовили окремо за маленький стіл у їдальні; Джем і Френсіс обідали разом з дорослими. Тітка ще довго садовила мене окремо, в той час як Джем і Френсіс уже давно сиділи за великим столом. Я частенько думала, чого вона боїться — що я встану і щось перекину? Інколи мені хотілося попросити в тітки дозволу хоч раз посидіти за великим столом з дорослими: я б довела, що можу поводитися пристойно; зрештою, я ж обідаю щодня дома і нічого лихого не трапляється. Я попросила Аттікуса, щоб він вплинув на тітку, але батько відповів, що не може: ми гості і маємо сидіти там, де нас посадять. І ще сказав, що тітка Олександра не дуже розуміє дівчаток — їх у неї ніколи не було.

Але куховарство тітки Олександри примушувало забути всі її вади. Три м'ясні страви, свіжі овочі з комірчини, мариновані персики, два кекси та інші смачні речі — це був скромний святковий обід. Після обіду дорослі пішли до вітальні і посідали навкруги, у святковому настрої. Джем ліг на підлозі, а я вийшла надвір.

— Вдягни пальто,— сказав Аттікус якимсь сонним голосом, але я не зважила на його слова.

Френсіс підсів до мене на ганку.

— Я ще ніколи так смачно не обідала.

— Бабуся вміє чудово готувати,— сказав Френсіс. — Вона й мене навчає.

— Хлопцям це ні до чого. — Я уявила собі Джема у фартусі і засміялась.

— Бабуся твердить, що всі чоловіки повинні вміти варити їсти і доглядати своїх жінок, коли ті себе погано почувають,— сказав брат.

— Я не хочу, щоб Діл доглядав мене. Краще я його доглядатиму.

— Діл?

— Еге ж. Тільки ти нікому не кажи про це: ми збираємось одружитися, коли виростемо. Влітку він зізнався, що кохає мене.

Френсіс розреготався.

— Чого ти? — спитала я. — Він непоганий хлопець.

— Це отой миршавий? Бабуся казала, що він кожного літа приїздить у гості до міс Рейчел.

— Так, це він.

— Я про нього все знаю!

— Що саме?

— Бубуся каже, що він бездомний.

— Це неправда. Він живе в Мерідіані.

— ...і мандрує від родичів до родичів, а літо проводить у міс Рейчел.

— Френсісе, це неправда!

Френсіс неприємно засміявся.

— Ти інколи буваєш така дурна, Джін Луїзо. А втім, що тут дивного?

— Що ти хочеш сказати?

— Якщо тобі дядечко Аттікус дозволяє ганяти з бродячими собаками, це його діло, бабуся каже, що ти тут не винна. Думаю, не твоя вина і в тому, що твій батько любить чорних, але, щоб ти знала, всі родичі соромляться його...

— Френсісе, що ти патякаєш, хай тобі чорт!

— Те, що ти чуєш. Бабуся каже, що ви у нього здичавіли, а тепер, коли всі знають, що він приятелює з чорномазими, нам на вулицях Мейкомба хоч не показуйся. Всю рідню осоромив — ось що.

Френсіс підвівся і побіг галерею до кухні. Відчувши себе в безпеці, він обернувся і крикнув:

— Чорнолюб він! Чорнолюб!

— Неправда! — закричала я. — Не знаю, що ти там шкабарчиш, патякаєш, але раджу тобі зараз же заткнути пельку!

Я скочила з ганку, без особливих зусиль наздогнала Френсіса, схопила за комір і наказала забрати свої слова.

Він вирвався й побіг в кухню.

— Чорнолюб! — закричав він.

Коли чатуєш на здобич — не поспішай. Мовчи і жди — цікавість напевно переважить, і вона з'явиться. Френсіс визирнув з кухні.

— Ти ще сердишся, Джін Луїзо? — спитав він нерішуче.

— Нічого мені робити!

Френсіс вийшов на галерею.

— Береш свої слова назад, ти?

Але я поспішила. Френсіс вмить зник у кухні, а я повернулася на ганок. Можна й зачекати. Я посиділа, мабуть, хвилин п'ять, коли почула голос тітки Олександри.

— Де Френсіс?

— Він там, у кухні.

— Він же знає, що в кухні гратися не можна.

Френсіс визирнув із дверей і заволав:

— Бабусю, вона загнала мене сюди і не випускав.

— Джін Луїзо, що це означає?

Я підвела голову і глянула на тітку Олександру.

— Я його туди не заганяла, тіточко, і не тримаю там.

— Ні, тримає! — заверещав Френсіс. — І не випускає!

— Ви вже посварилися.

— Бабусю, Джін Луїза зла на мене!

— Виходь, Френсісе! Джін Луїзо, якщо я почую ще хоч одне слово від тебе,— розкажу батькові. Ти, я чула, згадувала недавно чорта?

— Ні.

— А мені почулося, ніби згадувала. Щоб я цього більше не чула.

Тітка Олександра мала звичку підслухувати. Тільки-но вона пішла, Френсіс, нахабно сміючись, переможно вийшов з кухні.

— Ти зі мною не жартуй! — Він вискочив у двір. Тримаючись подалі від мене, почав гиляти ногою суху траву, час від часу озирався на мене і посміхався. На веранду вийшов Джем, подивився на нас і зник. Френсіс заліз на мімозу, потім зліз, заклав руки в кишені і став походити по двору.

— Ха! — вигукнув він.

Я запитала, кого він з себе удає: дядечка Джека чи когось іншого?

— Тобі, здається, було наказано сидіти і не чіпати мене,— відповів він.

— Я не чіпаю.

Френсіс пильно глянув на мене і вирішив, що мене вже втихомирили.

— Чорнолюб...

Цього разу я так затопила йому кулаком у зуби, що обідрала собі шкіру. Пошкодивши ліву руку, я пустила в хід праву, але ненадовго. Дядечко Джек притиснув мені руки до боків і сказав:

— Спокійно!

Тітка Олександра метушилася біля Френсіса: витерла хустинкою сльози, погладила по голові, ущипнула за щоку. Аттікус, Джем і дядечко Джімі вийшли на ганок, коли Френсіс заплакав.

— Хто почав перший?— спитав дядечко Джек.

Френсіс і я показали одне на одного.

— Бабусю,— проскиглив він,— вона сказала, що я — шльондра, і накинулася на мене.

— Це правда, Всевидько? — спитав дядечко Джек.

— Авжеж, правда.

Дядечко Джек зміряв мене поглядом, і вираз обличчя у нього був такий, як у тітки Олександри.

— Пам'ятаєш, я казав тобі, що матимеш неприємності, коли не облишиш ті слівця. Казав чи ні?

— Так, сер, але...

— Отепер їх маєш. Стій тут.

Я вагалася: стояти чи втекти, і, певно, надто довго роздумувала, бо коли повернулася, щоб бігти, переді мною виріс дядечко Джек. Раптом мій погляд упав на маленьку мурашку, яка, з великими зусиллями пробиваючи собі шлях серед трави, тягла здобич — крихту хліба.

— Більше я з тобою, скільки житиму, розмовляти не буду. Я ненавиджу тебе! Щоб ти й до ранку не дожив!

Ця тирада, здається, розсіяла останні сумніви дядечка Джека. Я побігла до батька шукати захисту, але він сказав, що я винна сама і що вже час додому. Я залізла в машину, на заднє сидіння, навіть ні з ким не попрощавшись, а вдома відразу ж побігла до своєї кімнати і зачинила за собою двері. Джем хотів мене втішити, проте я його не пустила.

Я оглянула сліди битви — було тільки сім чи вісім червоних плям — і подумала, що все на світі відносно. В цю мить хтось постукав у двері.

— Геть звідси!

Дядечко Джек сказав, що коли я так розмовлятиму, він мене відлупцює, і я замовкла. Він зайшов до кімнати, а я забила в куток й одвернулась.

— Всевидько, ти все ще ненавидиш мене?

— Можете знову братися за своє, сер, будь ласка.

— Не думав, що ти така злопам'ятна. Був про тебе кращої думки, тобі перепало, і ти сама знаєш, що заслужила.

— Не заслужила.

— Голубонько, не можна ображати людей...

— Ви несправедливий,— сказала я,— несправедливий!

Дядечко Джек звів брови.

— Несправедливий? Чого?

— Ви хороший, дядечку Джек, я, певно, все одно люблю вас і досі, але ви не розумієте дітей.

Дядечко Джек став руки в боки і пильно подивився на мене.

— Чому ж це я не розумію дітей, Джін Луїзо? Коли діти поведуться так, як ти,— нема чого особливо й розуміти. Сьогодні ти поведилася нестримано, зухвало, образливо...

— Ви можете мене вислухати? Я буду ввічлива. Я просто хочу сказати, що думаю.

Дядечко Джек сів на ліжку, нахмутив брови і знову подивився на мене.

— Ну, кажи.

Я глибоко вдихнула.

— По-перше, ви ніколи не даєте слова сказати, не вислухаєте, а відразу накидаєтеся. Коли ми, буває, посваримось з Джемом, Аттікус завжди вислухає не тільки Джема, а й мене; по-друге, ви казали, щоб я ніколи не вживала тих слів без крайньої потреби, але Френсіс змусив мене, йому мало було голову одірвати...

Дядечко Джек почухав потилицю.

— А далі?

— Френсіс образив Аттікуса, а я не стерпіла.

— Як він його образив?

— Назвав чорнолюбом. Я не дуже розумію, що то означає, але, дядечку, почули б ви, як він це сказав. Присягаюся, я ніколи не дозволю йому говорити щось погане про Аттікуса.

— Він так і сказав?

— Так, сер, саме так, і ще багато чого. Що Аттікус осоромив усю нашу родину, що ми здичавіли у нього...

Я глянула на обличчя дядечка Джека і подумала: знову мені дістанеться. А коли він сказав: «Розберемось», я зрозуміла, що дістанеться Френсісу.

— Сьогодні ж увечері піду до них.

— Сер, будь ласка, не треба. Прошу вас.

— Я цього так не залишу,— сказав він. — Олександра повинна про це знати. Ну й додумався, зажди, я до тебе доберуся.

— Дядечку Джеку, будь ласка, обіцяйте мені, прошу вас. Не кажіть про це Аттікусу. Він... він сказав мені одного разу: що б я не почула про нього, не повинна зважати. Хай краще думає, ніби ми побилися через щось інше. Прошу вас, дайте слово.

— Я не хотів би, щоб Френсісу це минулося.

— Воно йому не минулося. Ви не могли б мені перев'язати руку? Трошки кров іде.

— Чому ж ні, дитино. Чию ж іще ручку я перев'яжу з таким задоволенням, як твою. Проходь сюди.

Дядечко Джек чемно вклонився і показав мені на ванну кімнату. Він промивав і перев'язував мені руку, водночас розповідаючи про смішного короткозорого дідуса, у нікого був кіт Пірат. Йдучи до міста, дідусь рахував усі тріщини на тротуарі.

— От і кінець,— мовив дядечко. — На цьому пальці леді носять обручки, а в тебе буде шрам.

— Дякую, дядечку Джек..

— Слухаю.

— Що таке шльондра?

Дядечко Джек знову почав мені розповідати довгу історію про старенького прем'єр-міністра, який під час гарячих суперечок у палаті громад, коли всі навкруги кричали мов божевільні, пускав пір'їнки і дмухав на них знизу вгору, та так, щоб вони не падали. Мені здається, дядечко намагався дати відповідь на моє запитання, але з цього нічого не виходило.

Згодом, коли мені треба було уже спати, я спустилася вниз напиться води і почула, як батько та дядечко Джек розмовляють у вітальні.

— Я ніколи не одружусь, Аттікусе.

— Чого?

— Можуть народитися діти.

— Тобі доведеться багато дечого вчитися, Джеку.

— Знаю. Сьогодні я дістав перший урок від твоєї доньки. Вона сказала, що я не розумію дітей, і пояснила чому. І це правда. Аттікусе, вона розтлумачила мені, як я мав поводитися з нею. Тепер я так шкодую, що побив її.

Аттікус усміхнувся.

— Вона заслужила, тож хай тебе совість не дуже мучить.

Я замерла: а що як дядечко Джек розповість усе?.. Та ні, промовчав. Тільки й промимрив:

— Лайливі слова посідають значне місце в її лексиконі. Однак значення половини з них вона не розуміє, запитала мене, що таке шльондра...

— Ти пояснив?

— Ні, я розповів їй про лорда Мельбуерна.

— Джеку, коли дитина щось питає, заради бога, поясни їй. Не треба викручуватися. Діти це діти, вони швидше, ніж дорослі, помічають, коли ми починаємо ухилятися, це їх тільки збиває з пантелику. Ні, — задумливо вів далі батько, — ти маєш слухність, її треба було сьогодні покарати, але не за те. Всі діти — рано чи пізно — захоплюються

лайливими словами, а потім, коли бачать, що на них не зважають, це захоплення минає. Не минає запальність. Дівчина повинна навчитися тримати себе в руках, і навчитися якомога швидше, адже попереду — кілька місяців нелегкого випробування. А втім, вона поступово розумнішає. Джем стає доросліший, а вона бере в усьому з нього приклад. Їй тільки іноді треба допомагати.

— Аттікусе, ти її ніколи й пальцем не зачепив?

— Правду сказати, ні. Досі обмежувався погрозами. І повір, Джеку, вона слухається мене. Правда, не завжди це в неї виходить, але намагається.

— Однак суть не в цьому,— сказав дядечко Джек.

— Ні, суть в іншому: дівчина розуміє, що я знаю, як вона старається. І це важливо. Мене турбує інше — скоро їй і Джемові доведеться пережити немало прикрих хвилин. За Джема я певен — він витримає, але Всевидько може накинутись з кулаками на кожного, хто її скривдить.

Я подумала, що саме тепер дядечко Джек не дотримає слова і все розповість батькові. Але ні, промовчав.

— Аттікусе, а що, справді передбачається неприємна справа?

— Гіршої не може бути, Джеку. Ми тільки й маємо, що свідчення негра проти Юелів. Усе зводиться до того, що один каже: ти робив це, а другий заперечує: не робив. Мало надії, що суд присяжних повірить Тому Робінсону, а не Юелам... Ти, здається, трохи знаєш цих Юелів?

Дядечко Джек сказав, що він пригадує, і став розповідати про них батькові, але Аттікус зауважив:

— Ти відстав на ціле покоління, а втім, сучасні Юели не кращі.

— То що ж ти думаєш робити?

— Насамперед я маю намір гарненько розворушити присяжних... Крім того, гадаю, можна буде подати касаційну скаргу. Зараз іще рано про щось говорити, Джек. Розумієш, я не сподівався, що мені доведеться коли-небудь братися за таку справу, але Джон Тейлор вибрав саме мене. «Ось хто тут потрібен»,— сказав він, вказуючи на мене.

— А ти хотів, щоб ця чаша минула тебе?

— Так. Але як ти думаєш, чи зміг би я дивитися в очі своїм дітям, якби відмовився від цієї справи? Ти сам розумієш, чим усе скінчиться, але хочеться, щоб Джем і Всевидько пройшли це випробування без гіркого розчарування, а головне, щоб вони не захворіли на звичайну в Мейкомбі хворобу. Не можу зрозуміти, чому помірковані люди просто божеволіють, зачувши, що до справи має якесь відношення негр. Сподіватимуся, що Джем

і Всевидько з усіма питаннями прийдуть до мене, а не прислухатимуться до всяких пліток... Гадаю, вони вірять мені... Джін Луїзо!

Я так і підскочила. Потім заглянула в двері.

— Я тут.

— Іди спати.

Я побігла до своєї кімнати і шмигонула в ліжко. Який же молодець дядечко Джек, що не підвів мене. Але я не могла збагнути, як батько догадався, що я підслухувала. І тільки через багато років по тому я зрозуміла: він хотів, щоб я почула кожне його слово.

Розділ X

Аттікус був чоловік кволий — як-не-як, йому було вже близько п'ятдесяти. Коли ми з Джемом питали його, чому він такий старий, він казав, що пізно почав, і ми відчували, що саме це й стало причиною його кволості. Він був набагато старший від батьків наших однокласників, і коли інші діти починали хвалитися: «А мій батько...», ми з Джемом мовчали.

Джем захоплювався футболом. Та й Аттікус при нагоді міг годинами стежити за м'ячем, та коли Джем намагався втягти його в гру, звичайно відказував:

— Ні, я вже старий, сину.

Наш батько не мав справжнього діла. Він працював у конторі, а не в аптеці. Він не вивозив сміття на звалище нашого округу, не був і шерифом, не працював ні на фермі, ні в гаражі — словом, не робив нічого такого, чим можна було б похвалитися перед іншими.

До того ж батько ще носив окуляри. На ліве око він майже нічого не бачив і казав, що ліве око — це прокляття роду Фінчів. Коли він хотів щось добре побачити, то повертав голову і дивився правим оком.

Наш батько не робив нічого такого, що робили батьки наших однокласників: ніколи не ходив на полювання, не грав у покер, не ловив рибу, не пив, не кутив. Він сидів у вітальні і читав.

Нехай би вже й так, жив би собі непомітно, та де там: того року школа гула від розмов, що він захищає Тома Робінсона, і нічого похвального в тих розмовах не було. Коли я посварилася з Сесілом Джейкобсом і відступила, як боягузка,— пішли чутки, що Всевидько Фінч уже не битиметься, їй, мовляв, татусь не дозволяє. Це не зовсім так: я не битимуся на людях, але інша річ родичі — тут за Аттікуса я лупцюватиму кожного, починаючи від двоюрідних братів та сестер і далі. Френсіс Генкок, наприклад, довго мене пам'ятатиме.

Аттікус подарував нам духові рушниці, але стріляти не навчив. Тому дядечко Джек узявся нас трохи підучити, бо нашого батька, як він висловився, рушниці не цікавлять. Одного разу батько сказав Джемові:

— Я б хотів, щоб ти стріляв у бляшанки десь на задвірку, проте знаю, що битимеш пташок. Можеш бити сойок — скільки завгодно, якщо зумієш поцілити, але запам'ятай: убити пересмішника — великий гріх.

Я вперше почула, щоб Аттікус сказав: це робити — гріх, і спитала міс Моді, чому гріх.

— Твій батько має слухність,— відповіла вона. — Пересмішники не роблять ніякої шкоди, а своїм співом дають нам велику радість. Вони не завдають шкоди нашим садам, не в'ють гнізд в коморах, вони тільки співають, виливаючи нам свою душу. Ось чому гріх убивати пересмішника.

— Міс Моді, наша вулиця дуже стара, правда?

— Вона існувала ще до того, як виникло місто.

— Я не про те,— люди на нашій вулиці всі старі. Навкруги, крім нас із Джемом, і дітей більше немає. Місіс Дюбоз, мабуть, скоро сто років, міс Рейчел теж стара, та й ви і наш батько уже старенькі.

— П'ятдесят років — це ще не старість,— відказала міс Моді ущипливо. — Поки що мене не возять у колясці. Ваш батько, здається, теж ходить сам. Хоча, повинна признатися, хвала богові, що згорів мій старий склеп, я таки стара, бо вже не могла впоратися з ним... Воно, мабуть, і справді так, Джін Луїзо, вулиця наша трохи підстаркувата. Тут з молоді нікого й не побачиш.

— Тільки в школі.

— Я кажу про дорослих молодих людей. Ви з Джемом щасливі, що батько ваш немолодий. Було б йому років тридцять — ваше життя склалося б зовсім інакше.

— Авжеж, інакше. Аттікус нічого не вмів робити...

— О, ти його ще не знаєш,— зауважила міс Моді. — Він ще повний енергії.

— А що він може?

— Ну, хоча б скласти кому-небудь заповіт так вправно, що ніхто не підкопається.

— Диво велике...

— Гаразд, а знаєш, що в нашому місті він найкраще грає в шашки? Коли ми, бувало, приїздили на «Пристань», Аттікус Фінч обігрував усіх по той бік і по цей бік річки.

— Що ви, міс Моді, ми з Джемом завжди виграємо в нього.

— Пора б і зрозуміти, що він піддається. А знаєш, що він уміє грати варгані?

Від такої новини я відчула ще більший сором за свого батька.

— Отож...

— Що отож, міс Моді?

— Нічого. Тобі слід пишатися своїм батьком. Не кожен може грати на варгані. А тепер не вештайся тут і не заважай теслям, біжи додому, я піду до своїх азалій, і мені ніколи буде наглядати за тобою. Ще яка дошка може впасти на голову.

Я пішла на задвірок, там Джем стріляв з рушниці у бляшанку, таке заняття здалося мені безглуздям — адже навколо було стільки сойок. Я повернулася в палісадник і цілі дві години споруджувала біля веранди хитромудру фортецю; на будівництво пішли автопокришка, ящик від апельсинів, кошик для білизни, стільці з веранди і маленький національний прапор з коробки від пряженої кукурудзи — подарунок Джема.

Коли Аттікус прийшов на обід, я сиділа у фортеці: припала до землі і цілилася.

— Ти куди цілишся?

— В міс Моді — трохи нижче спини.

Аттікус обернувся і побачив огрядну мішень: міс Моді нахилилась над кущами у своєму дворі, щось розглядаючи. Аттікус зсунув капелюха на потилицю і попрямував через вулицю.

— Моді,— гукнув він,— хочу тебе попередити. Тобі загрожує велика небезпека.

Міс Моді випросталася, глянула на мене і сказала:

— Аттікусе, ти справжній диявол.

Повернувшись, батько велів мені змінити позицію.

— І щоб я більше не бачив, що ти цілишся в когось із цієї рушниці,— сказав він.

А було б непогано, якби наш батько і справді був диявол. Цікаво, що скаже Келпурнія?

— Містере Фінч? Та він уміє робити все.

— Що, наприклад? — не вгавала я.

Келпурнія почухала потилицю.

— Точно не знаю,— мовила.

А тут ще й Джем допоміг — запитав батька, чи не збирається він грати за методистів, на що Аттікус відповів, що він надто старий, щоб грати; чого доброго, можна скрутити собі в'язи. Методисти хотіли будь-що викупити закладену ділянку церковної землі і викликати баптистів на футбольний поєдинок. Батьки всіх мейкомбських дітей, здається, готувалися взяти участь у футбольній баталії, за винятком нашого батька. Джем сказав, що йому навіть не дуже хочеться й дивитися на таку гру, але як би там не було, це все-таки футбол, і не піти неможливо. Він стояв і похмуро спостерігав, як батько Сесіла Джейкобса, граючи в команді баптистів, забиває голи. Ми з Аттікусом стояли поруч.

Якось у суботу, взявши з собою рушниці, ми з Джемом вирушили на полювання — може, трапиться кролик чи білка. Пройшли не більше як п'ятсот ярдів од подвір'я Редлі, коли я помітила, що Джем раз у раз поглядає кудись на дорогу. Поверне голову і зиркне скося.

— Що ти там побачив?

— Собаку онде бачиш?

— Здається, то старий Тім Джонсон.

— Еге ж.

Хазяїн Тіма Джонсона містер Гаррі Джонсон був водієм автобуса в Мобілі і жив на південній околиці міста. Тім, червоно-брунатної масті пойнтер, був улюбленцем Мейкомба.

— Що він там робить?

— Не знаю, Всевидько. Може, краще вернутися де дому.

— Джеме, адже тепер лютий.

— Все одно, треба сказати Келпурнії.

Ми помчали додому і влетіли до кухні.

— Кел, вийди на хвилинку на вулицю,— попросив Джем.

— Чого? Не можу я виходити на вулицю щоразу, коли вам заманеться.

— Там собака, і з ним щось негаразд.

Келпурнія зітхнула.

— Мені нема часу перев'язувати собачі лапи. Там у ванній є марля, візьми і перев'яжи сам.

Джем похитав головою.

— Він захворів, Кел. З ним щось недобре.

— Він що, намагається спіймати себе за хвіст?

— Ні, він робить отак. — Джем опустил плечі, зігнувся і почав широко роззявляти рот, наче золота рибка. — Отак він іде і, здається, нічого не тямить.

— А чи не розповідаєш ти мені казку, Джеме Фінч? — сердито запитала Келпурнія.

— Ні, Кел, присягаюсь.

— І швидко він біжить?

— Ні, не дуже, підтюпцем. Він біжить сюди.

Келпурнія сполоснула руки і вийшла за Джемом надвір.

— Я не бачу ніякого собаки,— сказала вона.

Келпурнія йшла за нами, і коли ми поминули будинок Редлі, глянула туди, куди вказав Джем. Тім Джонсон був ще далеченько, але плентався у нашому напрямку. Рухавсь він якось дивно — здавалося, його праві лапи були коротші за ліві. Він скидався на автомобіль, що буксує в піску.

— Наче якийсь кривобокий,— сказав Джем.

Келпурнія дивилась розгублено, потім узяла нас за плечі і потягла швиденько додому. Зачинила за нами двері, кинулася до телефону і закричала:

— Контору містера Фінча! Містер Фінч? Це Кел. Клянуса богом, на нашій вулиці скажений собака, недалеко... біжить сюди... так, сер... Це... містер Фінч... Йй-богу, це Тім Джонсон... так, сер... гаразд, сер...

Вона повісила слухавку, а коли ми запитали, що відповів Аттікус, тільки похитала головою. Потім знову підбігла до телефону, заgrimіла важелем і сказала:

— Міс Юла Мей... ні, я вже поговорила з містером Фінчем, більше не з'єднуйте... Послухайте, міс Юла Мей, чи не могли б ви подзвонити міс Рейчел і міс Стефані Крофорд і всім, у кого є телефони по нашій вулиці. Треба сказати їм, що йде скажений собака! Будь ласка, мем.

Келпурнія прислухалась.

— Я знаю, міс Юла Мей, що нині лютий, але я теж знаю, який собака скажений, який ні. Будь ласка, мем, не гайте часу!

Потім Келпурнія запитала Джема:

— А у Редлі є телефон?

Джем подивився в телефонну книгу і сказав, що нема.

— Вони все одно не виходять з дому, Кел.

— Яке це має значення? Я скажу їм.

Вона вибігла на веранду, ми з Джемом за нею.

— Не виходьте! — закричала вона на нас.

Сусідів попередили. По всій вулиці старанно зачиняли двері. Тім Джонсон ще не появився. Ми стежили, як Келпурнія, підбравши поділ спідниці і фартух, побігла до будинку Редлі. Вмить вона опинилася на веранді і почала тарабанити в двері. Ніхто не відповідав, і вона закричала:

— Містере Натан! Містере Артур! Сказився собака! Сказився собака!

— А їй, між іншим, треба заходити в будинок із задніх дверей,— зауважила я.

Джем похитав головою.

— Зараз це не має значення.

Але даремно Келпурнія стукала у двері. Ніхто не обзивався, здавалося, ніхто її не чув. Келпурнія побігла до задніх дверей, і саме в цей час на доріжці, що вела до нашого будинку, зупинився форд. З нього вийшли Аттікус і містер Гек Тейт.

Містер Гек Тейт — шериф округу Мейкомб. На зріст такий, як Аттікус, але трохи тонший. Довгоносий шериф носив шнуровані чоботи з двома рядами блискучих металевих дірочок, бриджі, мисливську куртку. І пояс, уतिकаний патронами. В руках важка рушниця. Коли вони з Аттікусом підійшли до веранди, Джем відчинив двері.

— Не виходь надвір, сину,— сказав Аттікус. — Кел, де він?

— Він уже, певно, десь тут,— і Келпурнія показала на вулицю.

— Він що, біг? — спитав містер Тейт.

— Ні, містере Гек, його всього судомить.

— Може, вийдемо назустріч, Геку? — запитав Аттікус.

— Краще зачекати, містере Фінч. Звичайно вони ходять по прямій, але хто знає. Він може піти по кривій, це було б краще, або вийде на задвірок Редлі. Почекаємо трохи.

— Не думаю, щоб він забрів у двір до Редлі,— сказав Аттікус. — Там загорожа. Певно, піде дорогою...

Я гадала, що у скажених собак виступає з рота піна, що вони бігають, плигають, хапають людей за горло і все це трапляється в серпні. Якби Тім Джонсон поведився саме так, то я б не дуже злякалася.

Нема нічого страшнішого, ніж загадково безлюдна вулиця. Тихо стоять дерева, змовкли пересмішники, зникли теслі з двору міс Моді. Містер Тейт чхнув, потім висякався. Зняв з плеча рушницю. У вікні парадних дверей з'явилося обличчя міс Стефані Крофорд, невдовзі підійшла міс Моді і зупинилася поруч. Аттікус поставив ногу на обніжок стільця і почав повільно розтирати долонею коліно.

— Ось він,— мовив Аттікус тихо.

Тім Джонсон вийшов із-за повороту і плівся дорогою, що огинала будинок Редлі.

— Дивись,— прошепотів Джем. — Містер Гек казав, що скажені собаки рухаються по прямій, а цей ледве плентає, і, здається, для нього завузька дорога.

— Схоже, що його нудить,— сказала я.

— Що б йому зараз не трапилося на дорозі, він не зверне.

Містер Тейт, прикривши долонею очі, подався вперед.

— Справді, він скажений.

Тім Джонсон посувався не швидше від черепахи, але не грався сухим листям, нічого не обнюхував, а несхибно тримався одного напрямку. Ніби його вела, підштовхуючи до нас,

якась невидима сила. Було вже видно, як він здригався всім тілом, так кінь намагається одігнати від себе мух; пес то відкривав, то закривав пащу, його кособочило і все-таки тягло до нас.

— Він шукає місця, де померти,— сказав Джем.

Містер Тейт обернувся.

— Йому ще далеко до смерті, Джеме, він ще й не починав здихати.

Тім доплентав до провулка за будинком Редлі і зупинився, певно, хотів зібрати останні проблиски свідомості, щоб вирішити, куди ж іти. Ступив ще кілька непевних кроків і тицьнувся у ворота Редлі, хотів обернутися, але не зміг.

Аттікус сказав:

— Геку, можна стріляти, поки він не зайшов у провулок. Бог його знає, кого він там зустрине. Кел, ідіть у будинок.

Келпурнія відчинила двері веранди і замкнула їх за собою на засув, потім передумала і лишила двері тільки на заціпці. Вона хотіла затулити собою щілину, але нам було все видно з-під її руки.

— Стріляйте, містере Фінч.

Містер Тейт подав Аттікусу рушницю. Мені і Джему стало недобре.

— Не гайте часу, Геку,— сказав Аттікус,— Стріляйте ви.

— Містере Фінч, тут треба з одного пострілу, без промаху.

Аттікус сердито похитав головою.

— Давайте, Геку. Він не ждатиме вас цілий день...

— Ради бога, містере Фінч, погляньте, де він стоїть. Схибиш — і вцілиш у будинок Редлі. А стрілець з мене нікудишній, ви ж знаєте.

— Та я вже років тридцять як не стріляв...

Містер Тейт мало не кинув рушницю Аттікусу.

— Буде чудово, якщо спробуєте зараз ви,— сказав він.

Наче в тумані, ми з Джемом побачили, як батько взяв рушницю і пішов на середину вулиці. Він ішов швидко, але мені здавалося, ніби він пливе під водою: час минав до болю повільно.

Коли Аттікус трошки підняв окуляри, Келпурнія прошепотіла:

— Господи милостивий, допоможи йому,— і затулила обличчя руками.

Аттікус зсунув окуляри на лоб, вони сковзнули і впали на землю. Було тихо, і я чула, як дзенькнули скельця. Аттікус потер рукою очі, підборіддя і швидко заблимав очима.

Тим часом Тім Джонсон все-таки щось збагнув: повернувся і поплентав вулицею далі. Ступив крок-два, зупинився, підняв морду і здерев'янів.

Здавалося, Аттікус, навіть не притуливши рушниці до плеча, натиснув на спуск.

Гримнув постріл. Тім Джонсон підскочив, упав на землю і завмер, лежав, наче брунатно-біла купка. Він так і не зрозумів, що сталося.

Містер Тейт сплигнув з веранди і побіг до будинку Редлі. Біля собаки зупинився, присів, повернувся і постукав себе пальцем по лобі над лівим оком.

— Взяли трошки праворуч, містере Фінч,— вигукнув він.

— Як завжди,— відповів Аттікус. — Був би у мене вибір, я б віддав перевагу дробовикові.

Батько нахилився, підняв окуляри, каблуком розтер на порох побиті скельця, підійшов до містера Тейта, зупинився і подивився на Тіма Джонсона.

Одні за одними відчинялися двері, вулиця поступово оживала. Вийшли з дому міс Моді і міс Стефані Крофорд.

Джем заціпенів. Я вщипнула його, щоб він опам'ятався, проте Аттікус, побачивши, що ми йдемо до нього, гукнув:

— Сюди не можна!

Містер Тейт усміхався, коли вони з Аттікусом повернулися до нашого двору.

— Я скажу Зібо, щоб забрав його,— мовив він. — А ви не так уже багато й забули, містере Фінч. Кажуть, чого раз навчишся, то вже не розучишся.

Аттікус мовчав.

— Аттікусе... — озвався Джем.

— Чого тобі?

— Нічого...

— Приємно було дивитися на таку роботу, Фінч Несхибний.

Аттікус круто обернувся. Перед ним стояла міс Моді. Вони мовчки глянули одне на одного, і Аттікус сів у машину шерифа.

— Слухай-но, Дžeme,— сказав він,— не підходь близько до собаки, розумієш? Бо мертвий він не менш небезпечний, ніж живий.

— Гаразд,— відповів Джем. — Аттікусе...

— Що, сину?

— Та так, нічого.

— Що з тобою, хлопче, ти розучився розмовляти? — сказав містер Тейт усміхаючись. — Ти хіба не знав, що твій батько...

— Годі, Геку, час повертатися до міста.

Коли вони поїхали, ми з Джемом пішли до Стефані Крофорд. Вона сиділа на ганку і чекала, поки приїде Зібо на своєму сміттєвозі.

Джем був приголомшений. Міс Стефані сказала:

— Гм-гм, хто б міг подумати, скажений собака в лютому. А може, він і не скажений, просто так — дурний? Уявляю собі перекошену фізіономію Гаррі Джонсона, коли він повернеться з Мобіла і дізнається, що Аттікус Фінч застрелив його собаку. Закладаюся, собака просто десь набрався бліх...

Міс Моді зауважила, що міс Стефані заспівала б не такої, якби Тім Джонсон ще бродив по вулиці. Та скоро все з'ясується — голову Тіма пошлють у Монтгомері.

Поступово, хоч і невпевнено, Джем починав розмовляти.

— ...бачила його, Всевидько?...бачила, як він стояв?... Спокійний, ніби злився з рушницею... як швидко все у нього вийшло... а я десять хвилин цілюся, поки влучу...

Міс Моді злорадно посміхнулася.

— Ну, то як воно, міс Джін Луїзо, все ще думаєте, що ваш батько нічого не вмів? Все ще соромно за нього?

— Ні-і,— відповіла я покірно.

— Забула ще тобі сказати, що Аттікус не тільки грав на варгані, свого часу він був найкращий стрілець округу Мейкомб.

— Найкращий стрілець... — повторив Джем, ніби луна відгукнулася.

— Саме так, Джеме Фінч. Гадаю, тепер ви іншої заспіваете. Хіба не знаєте, що вашого батька прозвали Фінч Несхибний, коли він був хлопцем? Якщо, бувало, на «Пристані Фінча» він збивав чотирнадцять голубів з п'ятнадцяти пострілів, то скаржився, що даремно витрачає патрони.

— Він ніколи нам про це не розповідав,— промимрив Джем.

— Ніколи не розповідав? Та невже?

— Ніколи, мем.

— Цікаво, чому він ніколи не ходить на полювання? — запитала я.

— Я, певно, зможу тобі пояснити,— сказала міс Моді. — Твій батько передусім людина благородної душі. Вміння влучно стріляти — дар божий, талант, але щоб досягти вершини майстерності, треба ще багато працювати. Розумієш, стрільба — це не гра на піаніно чи щось таке. А може, вій облишив рушницю, бо зрозумів, що бог наділив його несправедливою перевагою над живими істотами. Я так думаю, що він вирішив не брати в руки рушницю без крайньої потреби, а сьогодні така потреба випала.

— Здається, він міг би пишатися,— сказала я.

— Нормальні люди ніколи не пишаються своїм талантом,— зауважила міс Моді.

Нарешті приїхав Зібо. Він дістав з машини вила, обережно підчепив ними Тіма Джонсона, кинув у кузов, потім полив з бідона якоюсь рідиною місце, де лежав пес.

— Поки що не підходьте сюди,— гукнув.

Коли ми повернулися додому, я сказала Джем, що в понеділок буде про що розповідати в школі. Але Джем відразу попередив:

— Всевидько, ти тільки не вихваляйся в школі.

— Що? А чому й ні? А чий ще батько стріляє так, як наш? На весь округ він один!

— Я думаю, коли б він хотів, аби ми про це знали, то розповів би нам. Якби він цим пишався, то не таївся б від нас.

— Може, він просто забув,— сказала я.

— Ні, Всевидько, тут інше, і ти цього не розумієш. Аттікус і справді вже старий, але мені байдуже, якщо він чогось і не вмів зробити, байдуже навіть, коли б він зовсім, зовсім нічого не вмів робити.

Джем підняв камінчик і, радісно збуджений, кинув його в гараж. Потім побіг за ним і, озирнувшись, вигукнув:

— Аттікус — джентльмен, достоту як я!

Розділ XI

Ще дітьми ми з Джемом не мали звички забігати далеко від дому, але коли я вчилася вже в другому класі і ми вже не переслідували Страхолюда Редлі, то все частіше бували в центрі Мейкомба. Тепер нам доводилося йти повз будинок місис Генрі Лафайет Дюбоз. Обминути його, прямуючи до міста, було просто неможливо, хіба що зробити гак з доброю милію. Незначні сутички з цією жінкою в минулому відбили у мене бажання зустрічатися з нею знову, але Джем сказав: повинна ж я все-таки стати колись дорослою.

Місис Дюбоз жила самотньо з прислугою — молодією негритьянкою — недалеко від нас, у будинку з терасою, до якої вели круті східці. Вона була вже стара і сиділа день у ліжку або в кріслі на колесах. Ходили чутки, що серед численних шалей і ковдр вона переховувала старовинний пістолет, ще з часів громадянської війни.

Ми з Джемом ненавиділи місис Дюбоз. Йдемо, бувало, а вона сидить на веранді і пронизує тебе колючим поглядом або заходить безцеремонно розпитувати, як ми поводимось, а то почне гадати-каркати, що з нас буде, коли виростемо,— звичайно, нічого

путящого. І обминути її двір з протилежного боку теж марна справа: вона підводилась і зчиняла галас на всю вулицю.

Ми ніяк не могли догодити місіс Дюбоз. Коли я віталася з нею, промовляючи якомога лагідніше: «Привіт, місіс Дюбоз!», вона могла відповісти: «Дівчисько непутяще, як ти смієш говорити мені «Привіт»? Ти повинна сказати: «Добрий день, місіс Дюбоз!»

Ну й сердита ця місіс Дюбоз. Коли вона почула, що Джем звертається до батька, називаючи його на ім'я, її всю аж затіпало. Зроду не бачила таких невихованих нахаб, заявила вона, і дуже шкода, що наш батько не одружився вдруге після смерті матері. Світ не знав кращої жінки, ніж наша мати, казала місіс Дюбоз, серце кров'ю обливається, коли бачиш, як Аттікус розпустив дітей. Я не пам'ятала своєї матері, але Джем пам'ятав, інколи він розповідав мені про неї, і від слів місіс Дюбоз він аж білів, так сердився.

Після Страхолюда Редлі, скаженого собаки та інших пригод Джем вирішив: не обов'язково зустрічати Аттікуса після роботи біля двору міс Рейчел, не боягузи ж ми, зрештою, можна побігти й далі,— і ми стали зустрічати Аттікуса щовечора біля пошти. Не один раз такими вечорами Аттікус помічав, що Джем був дуже сердитий — це означало, що місіс Дюбоз дошкулила йому якимось слівцем, коли ми пробігали повз неї.

— Не бери близько до серця, сину,— казав йому тоді Аттікус. — Вона стара жінка, до того ж хвора. Вище голову, і будь джентльменом. Що б вона тобі не казала, будь спокійний.

Джем відповідав, що хвора людина кричати не стане. А коли, бувало, ми підходили до її будинку втрюх, Аттікус знімав капелюх, чемно кланявся і казав:

— Добрий вечір, місіс Дюбоз! У вас сьогодні чудовий вигляд, ви як картинка.

Але він ніколи не казав, яка картинка. Аттікус звичайно розповідав їй про судові новини і на закінчення щиро запевняв: завтра місіс Дюбоз почуватиме себе чудово. Після цього надівав капелюх, брав мене на плечі — вона це бачила,— і, огорнені вечірніми сутінками, ми простували додому. У такі вечори я думала: хоч батько і не любить рушниці, не був на війні, а проте він — найхоробріша людина в світі.

На другий день після того, як Джемові сповнилося дванадцять, ми подалися до міста: братові не давали спокою подаровані йому гроші. Він гадав, що їх вистачить на малесенький паровий двигун для нього і на жезл тамбурмажора для мене.

Я вже давно задивлялася на той жезл,— у магазині Елмора, прикрашений цехінами та блискітками, він коштував сімнадцять центів. Моєю заповітною мрією тоді було швидше вирости і пройти на чолі шкільного оркестру округу з жезлом у руці. Тим часом я оволоділа мистецтвом тамбурмажора настільки, що могла підкинути паличку вгору

і навіть спіймати, але Келпурнія, забачивши у моїх руках паличку, не пускає в дім.

Я відчувала, що могла б зарадити цьому лихові, коли б мала справжній жезл, і тому була вдячна Джемові за його щедрий подарунок.

Місіс Дюбоз сиділа на терасі, коли ми проходили повз її двір.

— Куди це вас несе в такий час? — закричала вона. — Байдики б'єте! Ось я подзвоню директору школи і все розкажу. — Вона вже взялася руками за колеса свого крісла, і вираз її обличчя свідчив, що саме так вона й зробить.

— Та сьогодні ж субота, місіс Дюбоз,— сказав Джем.

— Це не має значення, що субота,— відповіла вона уже не так рішуче. — Цікаво, чи знає батько, де ви ходите?

— Місіс Дюбоз, ми почали ходити самі до міста, ще коли були отакі,— і Джем показав долонею приблизно на два фути від землі.

— Не обманюй мене! — загримала вона. — Джеремі Фінч, Моді Аткінсон сказала мені, що ти сьогодні вранці поламав її виноградну лозу. Вона розповість про це твоєму батькові — ти не радий будеш білому світові. Не мине й тижня, як ти опинишся у виправному будинку, не будь я Дюбоз!

Джем од самого літа навіть не підходив до винограду міс Моді, а хоч би й підходив і зламав якусь лозину, він знав: міс Моді не скаржитиметься батькові, а тому категорично заявив, що це неправда.

— Не сперечайся зі мною! — крикнула місіс Дюбоз. — А ти... — і вона тицьнула вузлуватим пальцем на мене,— чого швендяєш у комбінезоні? Порядній дівчинці належить ходити в платті і корсажі. Якщо до тебе ніхто не візьметься, з тебе виросте прислуга. Уявляю собі: офіціантка Фінч в кафе «О'кей»! Ха-ха-ха!

Мені стало страшно. Кафе «О'кей» — таємничий заклад у північній частині міської площі. Я вчепилася за руку Джема, але він висмикнув руку.

— Тримайся, Всевидько,— шепнув. — Не звертай уваги, вище голову, будь джентльменом.

Та місіс Дюбоз не дозволяла нам іти:

— Гарні Фінчі, нічого сказати! Одна прислуговує в кафе, другий у суді вигороджує чорномазих!

Джем аж остовпів. Місіс Дюбоз влучила, куди мітила, і вона це знала.

— Подумати тільки, до чого ми дожилися. Фінч проти своїх! — Вона піднесла руку до рота, потім опустила; за рукою потяглася довга блискуча нитка слини. — Ваш батько такий, як і чорномазі, і всякі білі покидьки, що їх він захищає!

Джем став червоний як рак. Я потягла його за рукав, і ми пішли, а вслід нам сипалися тяжкі звинувачення: що сім'я наша морально виродилася, що половина Фінчів узагалі перебуває в будинку для душевнохворих і що якби мати була жива, то ми не докотилися б до такого життя.

Не знаю, що найдужче вразило Джема, але мене місіс Дюбоз глибоко образила, назвавши всіх Фінчів розумово неповноцінними. Я вже майже звикла до того, що Аттікуса весь час ображали. Але я вперше почула, як зневажає мого батька доросла людина. Якби місіс Дюбоз не зачепила батька, то на її лайку можна було б не звертати уваги.

У повітрі пахло літом, у затінку було прохолодно, але сонце вже пригрівало, а це означало, що недалеко радісна нора: канікули, приїде Діл.

Джем купив собі модель паровика, і ми пішли до Елмора по жезл. Покупка не задовольнила Джема, він запхнув її в кишеню і поруч зі мною мовчки простував додому. Дорогою, тренуючись із жезлом, я випустила його з рук і мало не влучила в містера Лінка Діза.

— Обережніше, Всевидько! — сказав він.

Коли ми підійшли до будинку місіс Дюбоз, жезл мій був уже брудний, бо весь час падав у грязюку.

Місіс Дюбоз на терасі не було.

Через багато років я задумувалася, що штовхнуло Джема на такий вчинок, що примусило його порушити батьківський наказ «Будь джентльменом, сину», зрадити свою сором'язливу добропорядність — рису характеру, яка ще тільки зріла. Певно, Джемові, як і мені, довелося вислухати немало гірких, образливих слів на адресу батька, який захищає чорношкірих, я вже звикла до того, що Джем володіє собою, — у нього від природи спокійна вдача, його важко вивести з рівноваги. Але тоді у Джема на якийсь час просто потьмарився розум — тільки цим, я гадаю, можна пояснити все, що сталося.

Те, що утнув Джем, я б зробила залюбки, аби не Аттікус, адже він заборонив мені воювати з старими сварливими леді. Тільки-но ми підійшли до воріт місіс Дюбоз, як Джем вихопив у мене з рук жезл і, шалено розмахуючи ним, вскочив у двір — забув, що йому наказував батько, забув, що під шалями місіс Дюбоз заховано пістолет, що коли схибить вона, то, певно, не схибить її служниця Джесі.

І тільки після того як він позбивав верхівки всіх камелій, як усе навкруги було всіяно зеленим листям і бутонами квітів, — тільки тоді він угамувався. Потім переламав об коліно жезл і жбурнув його на землю.

Я заверещала. Джем смикнув мене за волосся і сказав, що якби йому трапилася нагода, то він зробив би те саме знову, і що коли я не замовкну, він повириває все моє волосся. Я не замовкла, і він дав мені стусана коліном. Я не втрималась і впала обличчям додолу. Джем грубо підняв мене, але я побачила, що йому стало шкода мене. Слова були зайві.

Того вечора ми не пішли зустрічати Аттікуса, а вешталися в кухні, доки Келпурнія не прогнала нас. Невідомо звідки, але Келпурнія уже знала все. Вона не дуже вміла втішати і все-таки дала Джемові підсмажений, ще гарячий шматок хліба з маслом. Він розламав його навпіл і поділився зі мною. Я покуштувала — як вата, ніякого смаку.

Ми пішли до вітальні. Я взяла футбольний журнал, знайшла фото Діксі Гауела, показала Джемові і сказала:

— Схожий на тебе.

Важко було придумати щось приємніше для Джема, проте це не змінило його настрою. Джем сидів біля вікна в кріслі-гойдалці, зіщулювся, насуплений, сидів і ждав. Вечоріло.

Здавалося, минула ціла вічність, перш ніж почувлися на веранді кроки Аттікуса. Грюкнули скляні двері, стало тихо — Аттікус зняв і повісив капелюх, потім пролунав його голос:

— Джеме!

Голос був холодний, непривітний.

Аттікус увімкнув світло в вітальні і глянув на нас, ми сиділи, боячись поворухнутися. В одній руці він тримав жезл, заяложена китичка тяглася по килиму, у другій руці на долоні лежали великі пуп'янки камелії.

— Джеме, це твоя робота? — спитав Аттікус.

— Так.

— Навіщо це ти зробив?

— Вона сказала, що ти вигороджуєш чорномазих і покидьків,— відповів Джем тихо.

— Це єдина причина?

Джем поворухнув губами: «Так».

— Сину, я добре знаю, скільки тобі доводиться терпіти від твоїх ровесників через те, що твій батько, як ти висловився, «захищає чорномазих», але таку поведінку щодо старої хворої жінки не можна виправдати. Я наполегливо раджу тобі піти й поговорити з місіс Дюбоз. Потім одразу ж додому.

Джем не поворухнувся.

— Іди, я тобі сказав.

Я вийшла з вітальні слідом за Джемом.

— Вернися,— наказав мені Аттікус.

Я вернулась.

Аттікус узяв газету і сів у крісло-гойдалку, в якому щойно сидів Джем. Присягаюсь життям, я не розуміла, як він міг спокійно сидіти й читати газету тоді, як іржава реліквія часів громадянської війни могла щохвилини обірвати життя його єдиного сина. Звичайно, Джем інколи і мене доводив до того, що я ладна була його вбити, але, коли розібратись, у мене, крім нього, нікого нема. Аттікус, певно, цього не розумів. Або розумів, та йому було байдуже.

Я подивилася на нього з ненавистю, та горе швидко стомлює людину: скоро я вже сиділа у нього на колінах, він пестив мене.

— Ти вже надто велика, щоб колисати тебе на руках,— сказав він.

— Тобі байдуже, що з ним станеться? — спитала я. — Послав його на неминучу смерть, а він же за тебе заступився.

Аттікус дужче пригорнув мене до себе.

— Ще рано нервуватися. Ніколи не сподівався, що Джем через це може втратити самовладання. Я гадав, що у мене будуть неприємності з тобою.

Я сказала, що не розумію, чому тільки ми з Джемом не повинні забувати про самовладання, а іншим дітям в школі це не обов'язково.

— Всевидько,— мовив Аттікус,— влітку доведеться терпіти ще гірше, і все-таки не втрачайте самовладання... Я розумію, що це несправедливо, що вам дістається, але інколи настає час, коли треба мобілізуватись, і від того, як ми поведимось у важку для нас годину... словом, можу сказати, що коли ви станете дорослі і все згадаєте, то зрозумієте, що я вас не зрадив. Судова справа Тома Робінсона — це випробування нашої совісті... Всевидько, я не зможу ходити до церкви, я перестану вірити в бога, коли не спробую допомогти цій людині.

— Аттікусе, ти, певно, помиляєшся.

— Як це?

— Майже всі вважають, що ти робиш не так, як треба...

— Це їхнє право, і їхню думку треба поважати,— сказав Аттікус. — Але для того, щоб жити по совісті з іншими людьми, я повинен жиги в злагоді з власною совістю. Діяти по совісті не завжди означає погоджуватися з думкою більшості.

Коли Джем вернувся, він застав мене в Аттікуса на колінах.

— Ну що, сину? — запитав Аттікус.

Він поставив мене на ноги, і я нишком глянула на Джема. Нічого з ним не сталося, тільки обличчя якесь чудне. Може, вона дала йому якогось зілля?

— Я там усе прибрав і попросив пробачення, але я не вважаю себе винним.

Працюватиму у неї щосуботи і зроблю все, щоб камелії знову вирости.

— Якщо не вважаєш себе винним, нічого було вибачатися,— сказав Аттікус. — Джеме, вона стара і хвора. Ти не повинен зважати на її слова і вчинки. Звичайно, було б краще, якби все це вона сказала мені, а не вам, але в житті не завжди виходить так, як ми того хочемо.

Джем не міг одвести погляду від квітки на килимі.

— Аттікусе, вона хоче, щоб я їй читав.

— Читав?

— Так. Вона хоче, щоб я приходив до неї щодня після школи, а також у суботу, і читав їй уголос по дві години щодня. Аттікусе, це справді треба?

— Звичайно.

— Але вона хоче, щоб я ходив цілий місяць.

— Ходитимеш цілий місяць.

Джем акуратно підняв носок черевика над серединкою квітки і наступив на неї. Потім сказав:

— Знаєш, Аттікусе, знадвору ще нічого, а всередину зайдеш, скрізь темрява, страшно... химерні тіні, а на стелі...

Аттікус похмуро всміхнувся.

— Це повинно імпонувати твоїй багатій фантазії. Уяви собі, що ти в будинку Редлі.

Наступного понеділка пополудні ми з Джемом піднялися крутими східцями на терасу місіс Дюбоз. Джем ніс «Айвенго» і мав вигляд людини, добре обізнаної з обстановкою. Постукав у другі двері зліва.

— Місіс Дюбоз! — гукнув він.

Джесі відчинила вхідні двері, відсунула засув других, скляних дверей.

— Це ти, Джеме Фінч? — запитала вона. — І сестру привів? Я не знаю...

— Хай заходять обоє, Джесі,— гукнула місіс Дюбоз.

Джесі впустила нас, і ми пішли в кухню.

Тільки-но ми переступили поріг, як звідти потягло важким духом. Такий запах буває в гнилих од вогкості будинках, де горять газові лампи, воду беруть з діжок, а сплять на простирадлах з невідбіленої тканини. Такий запах мене завжди лякав і насторожував.

У кутку кімнати стояло мідне ліжко, на ньому лежала місіс Дюбоз. «Чи не Джемові витівки прикували її до ліжка»,— майнуло в моїй голові. На якусь мить мені стало шкода її. Вона лежала, вкрита купою теплих ковдр, і дивилася на нас майже по-дружньому.

Біля ліжка стояв мармуровий умивальний столик, на ньому склянка з чайною ложечкою, червона вушна спринцівка, коробочка з ватою і сталевий будильник на трьох ніжках.

— То ти привів з собою свою сестру-замазуру, га? — по-своєму привіталася з нами місіс Дюбоз.

— Моя сестра не замазура, і я вас не боюся,— спокійно відповів Джем, хоч я помітила, що в нього тремтять коліна.

Я чекала гнівного вибуху, але місіс Дюбоз тільки й сказала:

— Починай читати, Джеремі.

Джем сів у плетене крісло і розгорнув «Айвенго». Я підсунула друге крісло і сіла поруч.

— Сядь ближче,— сказала Джему місіс Дюбоз. — Отут, біля ліжка.

Ми підсунули крісла. Ніколи я ще не бачила місіс Дюбоз так близько, і єдиним моїм бажанням було відсунутися від неї якнайдалі.

Вона була жажлива. Обличчя кольору заяложеної подушки, в куточках рота блищить слина і повільно, немов льодовик, сповзає в глибокі ущелини по обидва боки підборіддя. Все обличчя в нездорових старечих плямах; у виляючих очах — дві крихітні, як вістря голки, цяточки — зіниці. Руки вузлуваті, нігті заросли. Вона не вставила протез нижніх зубів і верхня губа видавалася наперед; час від часу місіс Дюбоз підтягувала нижню губу до верхніх зубів-протезів, тоді підборіддя подавалося вперед і слина текла швидше.

Я намагалася не дивитись на неї. Джем знову розгорнув «Айвенго» і почав читати. Я спробувала стежити очима за рядками, але він читав надто швидко. Коли траплялося незнайоме слово, Джем пропускав його, проте місіс Дюбоз ловила його на цьому і примушувала прочитати слово по літерах. Джем читав уже хвилин двадцять. А я розглядала закіптюжений камін, дивилась у вікно,— куди завгодно, аби не дивитися на місіс Дюбоз. Вона все рідше поправляла Джема, в одному місці він випустив цілу фразу, і вона не помітила. Вона вже не слухала. Я глянула на ліжко.

З місіс Дюбоз щось сталося. Вона лежала на спині, вкрита ковдрами до самісінького підборіддя. Видно було тільки голову і плечі. Голова повільно хиталася то в один бік, то в другий. Зрідка місіс Дюбоз широко відкривала рот, і видно було, як ворухиться її язик. На губах збиралася слина, місіс Дюбоз втягувала її і знову відкривала рот. Здавалося, її

рот жив своїм життям, він одкривався й закривався, як молюск-роззявка в час відпливу. Інколи з нього виривалося «пт...» — ніби там закипала каша.

Я смикнула Джема за рукав.

Він подивився спочатку на мене, потім на ліжко. Голова повернулася до нас.

— Місіс Дюбоз, як ви почуваетесь? — спитав Джем.

Вона не чула.

Раптом задзвонив будильник, ми припинили від страху. За хвилину, все ще приголомшені, ми з Джемом були вже на вулиці. Ми не втекли, Джесі випровадила нас: ще дзвонив будильник, як вона вбігла до кімнати і випхнула нас за двері.

— Ш-ш ш... біжіть додому,— сказала вона.

Вже в дверях Джем чогось загаявся.

— Їй час приймати ліки,— сказала Джесі і грюкнула за нами дверима. Я помітила, як вона поспішала до ліжка місіс Дюбоз.

Було за чверть до четвертої, коли ми повернулися додому, побігали з м'ячем на подвір'ї, потім настав час зустрічати Аттікуса. Він приніс мені два жовтих олівці, а Джемові — футбольний журнал. І хоч батько нічого не сказав, я гадаю, то була своєрідна винагорода за перший день читання у місіс Дюбоз. Джем розповів йому про наші пригоди.

— Страшно було? — запитав Аттікус.

— Ні, але вона така бридка. Її мучать якісь приступи. З рота весь час тече слина.

— Вона не винна. Коли людина хвора, на неї не завжди приємно дивитися.

— Мені було боязко,— сказала я.

Аттікус глянув на мене поверх окулярів.

— А тобі не обов'язково ходити з Джемом.

На другий день у місіс Дюбоз все повторилося, те саме було і третього дня. Поступово ми до цього звикли: спочатку місіс Дюбоз накидалася на Джема, дорікаючи йому за камелії і за батька-чорнолюба; потім замовкала і нарешті забувала про нас. Дзвонив будильник, Джесі випроводжувала нас, і ми до вечора могли робити що заманеться.

— Аттікусе,— запитала я одного разу ввечері,— що таке чорнолюб?

Аттікус нахмурився.

— Тебе хто-небудь називає так?

— Ні, місіс Дюбоз так називає тебе. Вона щодня сердиться і каже, що ти чорнолюб.

А мене так обізвав Френсіс на Різдво, доти я цього слова не чула.

— І тому ти на нього тоді накинулася?

— Так...

— Чого ж ти питаєш, що це означає?

Я стала пояснювати Аттікусу, що мене розлютило не те, що він сказав, а те, як він сказав.

— Ніби він сказав шмаркач чи щось подібне.

— Всевидько, розумієш, слово *чорнолюб* так само, як і *шмаркач*, беззмістовне. Як би тобі це пояснити... Невігласи і непорядні люди вдаються до цього слова, коли, на їхню думку, хтось добре ставиться до негрів, краще, ніж до них. Так називають людей таких, як ми з тобою, коли хочуть приклеїти брудний, образливий ярлик.

— Але насправді ж ти не чорнолюб?

— Звичайно, я чорнолюб. Я намагаюся любити всіх... Інколи про мене погано говорять... Розумієш, дівчинко, це не образа, коли тебе називають словом, яке комусь здається образливим. Це тільки свідчить, яка жалюгідна душа у людини, що так каже. Отже, не бери близько до серця слова місіс Дюбоз. Їй самій не солодко живеться.

Одного разу, приблизно через місяць, Джем, знемагаючи, брів по сторінках сера Вальтера Скаута (так він назвав Вальтера Скотта), а місіс Дюбоз виправляла його на кожному слові, коли раптом у двері хтось постукав.

— Увійдіть! — заверещала місіс Дюбоз.

Це був Аттікус. Він підійшов до ліжка і привітався з місіс Дюбоз за руку.

— Я йшов з роботи і не зустрів, як звичайно, дітей. Вирішив, що вони ще тут.

Місіс Дюбоз усміхнулась. Я не могла уявити, як вона могла розмовляти з людиною, котру так ненавиділа.

— Знаєте, котра година, Аттікусе? — сказала вона. — Рівно чотирнадцять хвилин на шосту. Будильник поставлено на половину шостого. Не забудьте.

Раптом мені спало на думку, що ми щоденно затримуємось у місіс Дюбоз трохи довше, що будильник щоразу дзвонить на кілька хвилин пізніше і тому приступи місіс Дюбоз починаються до дзвінка. Сьогодні вона мучить Джема уже скоро дві години, а приступу все ще нема. Ми попали в пастку! Будильник — наш порятунок. А що як одного дня він узагалі не задзвонить, що тоді робити?

— Отже, місіс Дюбоз, Джем закінчує читання — термін минув,— сказав Аттікус.

— Треба було б ще з тиждень,— відповіла вона,— для певності...

Джем підвівся.

— Але ж...

Аттікус подав рукою знак, і Джем замовк. Коли йшли додому, Джем нагадав, що домовлялися на місяць, місяць минув, і це несправедливо.

— Ще тільки тиждень, сину.

— Ні,— сказав Джем.

— Так,— сказав Аттікус.

Наступного тижня ми знову ходили до місіс Дюбоз. Будильник остаточно замовк, і місіс Дюбоз нас просто відпускала. «Досить»,— казала вона, і ми йшли додому. Батько на цей час був уже вдома і читав газету. Хоч приступи і скінчилися, місіс Дюбоз лишалася такою ж сварливою жінкою: коли сер Вальтер Скотт вдавався до довгого описування якогось рову чи замку, їй ставало нудно і вона починала допікати:

— Джеремі Фінч, я тобі казала: начувайся за те, що сплюндрував мої камелії. Тепер тобі шкода їх, правда?

Джем відповідав, що йому шкода.

— Ти думав, що знищив мій «гірський сніг», так? Джесі каже, що вершки відросли. Наступного разу ти це краще зробиш, га? Вирвеш прямо з корінням, га?

Джем відповідав, що саме так він і зробить.

— Ти не буркочи собі під ніс, хлопче! Подивися мені в очі і скажи: «Так, мем». Правда, тобі ніяково людям і в очі дивитися — ще б пак, з таким батьком, як у вас!

Джем підводив голову, втуплював погляд у місіс Дюбоз, обличчя спокійне — ніяких ознак роздратування. Останнім часом Джем навчився бути ввічливим і підкреслено уважним навіть тоді, коли доводилося вислухувати її жахливі вигадки.

Нарешті настав довгожданий день, коли місіс Дюбоз сказала:

— Досить,— і додала: — Це все. До побачення.

Отже, кінець. Наша радість не мала меж, ми, підстрибуючи, весело помчали додому.

То була гарна весна: дні ставали довші, і ми мали більше часу для ігор. Джем захопився статистикою — він хотів знати все про кожного футболіста студентських команд країни. Щовечора Аттікус читав нам спортивні сторінки газет. Судячи з усього, команда штату Алабама (ми не могли навіть вимовити імена футболістів) має шанс цього року знову завоювати Кубок Троянди. Якось увечері Аттікус, як завжди, переглядав газету, але не встиг прочитати й половини спортивного огляду, як задзвонив телефон.

Аттікус відповів. Потім вийшов у коридор і зняв з вішалки капелюх.

— Я зайду на хвилинку до місіс Дюбоз,— сказав він. — Скоро вернуся.

Проте Аттікус затримався. Давно вже настала пора мені спати, а його усе не було. Коли він повернувся, в руках у нього була коробка від цукерок. Аттікус сів у вітальні і поставив коробку біля свого крісла.

— Що вона хотіла? — спитав Джем.

Ми не бачили місіс Дюбоз уже понад місяць. Останнім часом вона не сиділа на терасі.

— Вона померла, сину,— сказав Аттікус. — Щойно.

— О,— сказав Джем,— добре.

— Це справді добре. Принаймні більше не страждатиме. Вона довгий час хворіла. Знаєш, сину, що то в неї були за приступи?

Джем похитав головою.

— Місіс Дюбоз була морфіністкою,— сказав Аттікус. — Вона приймала морфій, щоб затамувати біль. Лікар приписав їй. Вона могла б приймати морфій до кінця своїх днів і не померла б у таких муках, але вона була людина непримиренного характеру...

— Як це? — запитав Джем.

Аттікус пояснив:

— Невдовзі до твоєї витівки вона попросила мене скласти їй заповіт. Лікар Рейнольдс сказав, що їй лишилося жити не більше кількох місяців. Всі її справи були в абсолютному порядку, але вона зауважила: «З однією справою в мене негаразд».

— З якою саме? — збентежено спитав Джем.

— Вона сказала, що хоче покинути цей світ нікому і нічим не зобов'язаною. Джеме, вона тяжко хворіла, людина в її становищі може вдатися до якого завгодно засобу, аби полегшити страждання, і ніхто її не осудив би, але вона була іншої думки. Вона вирішила перед смертю подолати згубний потяг до морфію, і як сказала, так і зробила.

— То це й було причиною її приступів? — запитав Джем.

— Так, саме це й було причиною приступів. Більшість з того, що ти читав їй, вона не чула, я певен. Вся її увага була прикута до будильника. Якби ти не попав до її рук, я все одно звелів би тобі ходити до неї і читати. Твоє читання, певно, трохи відвертало її увагу. Була й ще одна причина...

— І вона померла вільною і чистою?— запитав Джем.

— Як гірське повітря,— сказав Аттікус. — Майже до останньої хвилини не втрачала свідомості,— Аттікус усміхнувся,— і сварилася. З усіх сил кляла мене і віщувала, що до кінця своїх днів я тільки те й робитиму, що братиму тебе з тюрми на поруки. Вона веліла Джесі запакувати для тебе оцю коробку...

Аттікус нахилився, підняв коробку від цукерок і передав її Джемові.

Джем одкрив коробку. В ній на зволоженій ваті лежала прекрасна прозоро-біла квітка — камелія «гірський сніг».

У Джема очі мало не полізли на лоб.

— Стара карга, чого вона до мене присікалася! — закричав Джем і жбурнув квітку додолю.

Аттікус швидко підвівся і підійшов до Джема. Син схилив голову батькові на груди.

— Ну-ну, годі,— мовив батько. — Я думаю, що цим вона тобі сказала: тепер усе гаразд, Джеме, усе гаразд. Ти ж знаєш, вона була жінкою благородною.

— Благородною? — Джем підняв голову. Він був червоний як рак. — І це після всього, що вона про тебе казала?

— І все-таки вона була жінкою благородною. Хоча її погляди на речі й не збігалися з моїми... це так, сину. Проте, я тобі вже казав, якби ти навіть проявив стриманість того вечора, я все одно послав би тебе до місіс Дюбоз, щоб ти почитав їй уголос. Я хотів, щоб ти уважніше придивився до неї, хотів, щоб ти побачив справжню мужність, щоб переконався, що не обов'язково мати в руках рушницю. Справжня мужність — це коли ти знаєш наперед, що не переможеш, а все одно борешся, борешся до кінця. Рідко перемагаєш, а все-таки часом перемагаєш. Місіс Дюбоз перемогла. Вона померла певна, що нікому нічим не зобов'язана. Це наймужніша людина, яку мені будь-коли доводилося бачити.

Джем підняв коробку від цукерок і жбурнув у вогонь. Потім підняв квітку. Я пішла спати, а він сидів і гладив пальцями пелюстки камелії. Аттікус читав газету.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ XII

Джемові сповнилося дванадцять років. Ладнати з ним стало нелегко: характер непостійний, настрої мінливий. А апетит — страшний. Весь час Джем огризається — не чіпляйся до мене! Я не витримала і спитала Аттікуса:

— Чи не солітер у нього?

Аттікус сказав, що ні, просто Джем росте. І я повинна бути терпляча і якомога рідше йому надокучати.

Перемінився Джем за останні тижні. Одразу після смерті місіс Дюбоз. Раніше він, здається, був радий, коли я супроводжувала його на ті щоденні читання. І враз у нього появились нові, незрозумілі погляди, він почав їх нав'язувати мені, дійшло до того, що інколи він повчав мене, що і як робити. Одного разу ми посварились, і Джем крикнув:

— Пора вже бути людиною! Навчишся ти коли-небудь поводитися так, як належить дівчині?

Я розплакалась і побігла до Келпурнії.

— Ти не повинна засмучуватись із-за містера Джема,— почала вона.

— Міс-те-ра?!

— Так, містера, він уже майже дорослий.

— Не доріс він ще до містера,— сказала я. — Його треба відлупцювати, та нікому, а я не можу, бо мала.

— Дитино,— заспокоювала Келпурнія,— містер Джем стає дорослим, і тут нічого не вдієш. Тепер йому дедалі частіше хочеться побути на самоті, займатися своїми справами — усі хлопці такі. А ти, щоб не нудьгувати, приходь до мене. В кухні завжди знайдеться діло.

Літо мало бути непоганим: Джем хай собі робить що хоче, а я, поки приїде Діл, буду з Келпурнією. Вона, здається, рада, коли я забігаю до неї в кухню, дивлюсь, як вона порається, і думаю: це зовсім не просто — бути дівчиною.

Настало літо, а Діл не приїжджав. Я одержала від нього листа і фотокартку. Він писав, що у нього новий батько — це було його фото — і що йому доведеться влітку лишитися в Мерідіані, бо вони надумали робити рибальський човен. Новий батько Діла був адвокат, як і Аттікус, але набагато молодший. З фотографії на мене дивилося досить приємне обличчя, я раділа, що Ділові пощастило придбати такого батька, але водночас мене охопив розпач. Правда, в кінці листа Діл запевняв, що вічно мене кохатиме, писав, щоб я не турбувалася, що він тільки-но заробить грошей, приїде по мене, і ми одружимося, і щоб я йому писала.

Я розуміла, що маю справжнього жениха, та яка від цього радість, коли його не було поряд. Раніше я ніколи про це не думала, але літо для мене — це Діл, який сидить біля ставу і курить цигарку з мотузка; заблищать, забігають у Діла очі — значить, придумав, як виманити з дому Страхолюда Редлі; літо — це квапливий поцілунок Діла, коли на нас не дивиться Джем, це бажання завжди бути разом. Коли Діл був поряд, життя текло своїм звичайним річищем, без нього воно ставало нестерпним. Два дні я ходила сама не своя.

До того ж законодавчі збори штату було скликано на позачергову сесію, і Аттікус поїхав на два тижні. Губернаторові заманулося терміново влаштувати аврал і позбутися кількох молюсків, що присмокталися до днища державного корабля; в Бірмінгемі почалися сидячі страйки; черги за хлібом у містах ставали все довші, а фермери — все бідніші. Та ці події відбувалися у світі, далекому від нас із Джемом.

Одного разу ми немало здивувалися, побачивши в «Монтгомері едвертайзер» карикатуру, під якою був напис «Фінч із Мейкомба». Аттікус — босий, у коротких штанах, прикутий до парти — щось старанно виводив на грифельній дощечці, а навкруги якісь легковажні дівчата верещали і гикали на нього.

— Це комплімент,— пояснив Джем. — Він завжди робить те, до чого інші не беруться.

— Як це?

До того нового, що останнім часом з'явилося в характері Джема, слід додати ще одну рису: йому почало здаватися, що він усе на світі знає.

— Ну, Всевидько, це щось на зразок перебудови системи оподаткування в округах і таке інше. Більшість людей такими речами не цікавиться.

— Звідки ти знаєш?

— Годі, дай мені спокій. Я читаю газету.

Хай буде так, як він хоче. Я пішла в кухню. Келпурнія лушила горох, нараз вона спитала:

— Що мені з вами робити в неділю? Як ви підете до церкви?

— Дуже просто. Гроші на пожертвування Аттікус нам залишив.

Келпурнія примружила очі, і я здогадалася, що вона думає.

— Кел, ми будемо поводитися пристойно, справді. Ось уже скільки років ми не пустуємо в церкві.

Келпурнія, певно, пригадала один пам'ятний день: то була неділя, йшов дощ, ми лишилися самі — ні батька, ні вчительки не було. Зоставшись без нагляду, ми всім класом пішли в кочегарку і прив'язали там Юніс Ен Сімпсон до стільця. Потім про неї забули. Піднялися нагору, слухали тихенько проповідь, коли раптом щось як затарабанить — дець били по трубах парового опалення, батареї дзвеніли, аж поки хтось не пішов з'ясувати, в чому річ. Коли Юніс Ен привели з кочегарки, вона заявила, що більше не бажає грати в мученика, хоча Джем Фінч і сказав, що коли вона вірить у бога по-справжньому, то не згорить, але внизу надто жарко.

— І крім того, Кел, Аттікус не вперше залишає нас самих,— протестувала я.

— Залишає тоді, коли знав напевно, що з вами в церкві буде вчителька. Цього разу він про це нічого не згадував — може, забув.

Келпурнія почухала потилицю. І раптом усміхнулася.

— Може, ви з містером Джемом підете завтра до церкви зі мною?

— А й справді!

— Ну, то як? — засміялася Келпурнія.

Келпурнія завжди по суботах ретельно мила мене, але тієї суботи вона возилася зі мною особливо старанно. Двічі намилила, щоразу міняла воду, сунула мою голову в таз і вимила шампунем. Джемові вона вже давно довіряла, але цього разу вирішила перевірити, на що він відповів сердито:

— Чи можна в цьому домі помитися так, щоб ніхто не підглядав?

Уранці Келпурнія раніше, ніж звичайно, «взялася за наш туалет». Коли вона лишалася у нас на ніч, то спала в кухні на розкладушці; того ранку вся кухня була завалена нашим святковим вбранням. Моє плаття Келпурнія так накрохмалила, що воно настовбурчилось і стало схоже на дзвін. Келпурнія примусила мене надіти нижню спідницю і замість пояса туго пов'язала рожеву стрічку. Мої лаковані туфлі вона так натерла черствим хлібом, що вони блищали, як дзеркало.

— Ми наче на карнавал збираємося, — сказав Джем. — Нащо все це, Кел?

— Я не хочу, щоб казали, ніби я погано доглядаю своїх дітей, — пробуркотіла вона. — Містер Джем, цей галстук аж ніяк не пасує до вашого костюма. Він зелений.

— То й що?

— А костюм синій. Невже ви не розумієте?

— Еге-ге, — закричала я, — Джем не розуміється на кольорах!

Джем почервонів од злості, але Келпурнія зауважила:

— Досить, у «Першу Покупку» годиться йти у веселому настрої.

«Перша Покупка» — африканська методистська церква — містилася за південною околицею міста, в негритянському кварталі, в районі лісопильні. Ця старезна будівля з колись фарбованими, а нині облупленими стінами була єдина в Мейкомбі церква з дзвіницею, а називалася вона так тому, що побудували її на перші гроші, зароблені визволеними рабами. В неділю тут молилися негри, а в будні білі грали в карти.

У церковному дворі і поруч на кладовищі глиниста земля була тверда як камінь. Коли хтось помирав у спеку, покійника обкладали льодом і ждали, поки піде дощ і земля розм'якне. Тільки подекуди на кладовищі стояли зруйновані надгробки; свіжіші могили були обкладені яскравими кольоровими скельцями та скалками битих пляшок від кока-

коли. На деяких могилах височіли, як сторожі, громовідводи, що означало: небіжчик був неспокійної вдачі; на могилках дітей видніли недогарки свічок. Це було гарне кладовище.

Ми ввійшли в церковний двір, на нас повіяв теплий гірко-солодкий запах охайно вдягнених негрів: пахло помадою для волосся, жувальною гумкою, нюхальним тютюном, одеколоном, милом, м'ятними цукерками та бузковою пудрою.

Забачивши мене і Джема поряд з Келпурнією, чоловіки трохи відступили і зняли капелюхи; жінки склали руки на животі, як це завжди вони роблять в будні,— на знак шанобливої уваги. Люди розступилися, утворивши вузьеньку доріжку, що вела до церковних дверей. Келпурнія йшла посередині, між мною і Джемом, відповідаючи на привітання своїх святково вдягнених сусідів.

— Як це розуміти, міс Кел? — почувся голос ззаду.

Келпурнія поклала руки нам на плечі, ми зупинились і озирнулися: в проході між двома рядами людей стояла висока негритянка. Вона виставила одну ногу вперед, уперлася ліктем лівої руки в бік і, піднявши долоню, показувала на нас. Голова конусом, якісь чудні, схожі на мигдалини очі, прямий ніс, чітко окреслений рот. Мені здалося, що жінка дуже висока.

Келпурнія міцніше стиснула моє плече.

— Що ти хочеш, Луло? — спитала вона. Раніше я не чула, щоб Келпурнія розмовляла таким тоном — спокійно, презирливо.

— Хочу знати, навіщо ти ведеш білих дітей до чорномазих у церкву?

— Вони мої гості,— відповіла Келпурнія, і я знову звернула увагу на її голос: вона розмовляла так, як і всі негри.

— А цілий тиждень, певно, ти гостя у Фінчів?

Натовп загомонів.

— Не бійся,— прошепотіла мені Келпурнія, але троянди на її капелюсі затремтіли, вона гнівалася.

Коли Лула спробувала підійти до нас, Келпурнія сказала:

— Не підходь, чорномаза!

Лула зупинилась, але відказала:

— Нічого тобі приводити сюди білих дітей — у них своя церква, а у нас своя. Це наша церква, правда ж, міс Кел?

Келпурнія сказала:

— Але ж бог один, правда?

— Ходім додому, Кел,— мовив Джем,— ми тут небажані гості...

Я теж розуміла: ці люди не хотіли, щоб ми залишалися. Я скоріше відчувала, ніж бачила, що юрба наступає. Нас оточували щільніше, але коли я глянула на Келпурнію, її очі сміялися. Я знову подивилася на доріжку, обабіч якої були люди: Лула зникла. На тому місці стіною стояли негри.

Один вийшов наперед. Це був Зібо, сміттяр.

— Містере Джем,— мовив він,— ми раді бачити вас тут. А на Лулу не зважайте: вона сердита, бо преподобний Сайкс погрожував вчитати їй з кафедри. Всі її знають як баламутку, спаде на думку якась химера — от і носиться з нею; а ми дуже раді вам.

По цьому Келпурнія попрямувала до церкви, біля входу нас привітав преподобний Сайкс і повів до передньої лави.

«Перша Покупка» була нештукатурена, непофарбована. Вздовж стін на мідних скобах висіли гасові лампи; за сидіння правили лави з соснових дощок. За грубою дубовою кафедрою побляклий од часу рожевий шовковий стяг проголошував: «Бог є любов». Крім цієї прикраси, в церкві висіла ще літографія з картини Ханта «Світоч світу». Більше не було нічого. Ми звикли бачити в церкві піаніно чи орган, збірники псалмів, програму богослужіння — тут не було цих атрибутів. У церкві було похмуро, прохолодно, вогко, але парафіян прибувало дедалі більше, і в церкві ставало тепліше. До послуг кожного парафіянина на лавах лежали дешевенькі картонні опахала з яскравим зображенням Гефсиманського саду — дарунок Компанії металевих виробів Тіндела («Широкий і різноманітний вибір товарів»),

Келпурнія легенько підштовхнула нас із Джемом, щоб ми посунулися в кінець ряду, і сама сіла між нами. Витягла з гаманця хусточку, розв'язала тугий вузлик з одного кінця і дала нам з Джемом по монетці вартістю десять центів.

— У нас є свої,— прошепотів Джем.

— Тримай,— сказала Келпурнія. — Ви мої гості.

Якийсь час обличчя Джема виражало нерішучість: йому не хотілося брати гроші в Келпурнії, бо він мав власні, але чи етично відмовлятися за таких обставин? Зрештою вроджена чемність перемогла, і він поклав монетку в кишеню. Без найменших докорів сумління я зробила те саме.

— Кел, а де книжки з псалмами? — прошепотіла я.

— У нас таких книжок нема.

— А як же ви?..

— Тс-с,— сказала Келпурнія.

Преподобний Сайкс стояв за кафедрою і поглядом закликав парафіян до тиші. Це був невисокий, кремезний чоловік у чорному костюмі, білій сорочці з чорним галстуком; у світлі, що проникало крізь матове скло вікон, виблискував золотий ланцюжок годинника.

— Брати і сестри,— мовив він,— ми дуже раді, що сьогодні до нас завітали гості — містер і міс Фінч. Усі ви знаєте їхнього батька. Перш ніж почати проповідь, я прочитаю кілька оголошень.

Преподобний Сайкс перегорнув якісь папірці, відклав один, потім витяг його поперед себе майже на довжину руки і став читати:

«Збори місіонерського товариства відбудуться у вівторок у будинку сестри Анет Рівз. Приносьте з собою шиття».

Далі прочитав із другого папірця:

«Всі ви знаєте, яке горе спіткало брата Тома Робінсона. Він був вірним парафіянином «Першої Покупки» з дитинства. Сьогоднішній грошовий збір і збір наступних трьох неділь піде його жінці Гелен, щоб вона могла звести кінці з кінцями».

Я ткнула Джема в бік:

— Це той самий Том, якого Аттікус захи...

— Тс-с!

Я повернулася до Келпурнії, але вона цикнула на мене ще до того, як я розкрила рота. Я припинила очей з преподобного Сайкса, який, здавалося, чекав, поки я вгамуюся.

— Попросимо нашого регента почати перший гімн,— сказав він.

Зібо підвівся з свого місця, пройшов між рядами, зупинився перед нами і оглянув паству. В руках у нього був досить потріпаний збірник гімнів. Зібо розгорнув книгу і сказав:

— Проспіваймо номер двісті сімдесят третій.

Цього я вже зовсім не розуміла.

— Як же ми співатимемо, коли перед нами немає слів?

Келпурнія всміхнулася.

— Заспокойся, дівчинко,— прошепотіла вона,— зараз усе зрозумієш.

Зібо кашлянув і голосом, що нагадував далеку канонаду, почав:

— Там, за рікою, лежить країна...

І сотня голосів напрочуд злагоджено проспівала ці слова слідом за Зібо. Не встиг завмерти протяжний голос на останньому слові, а Зібо читав далі:

— Серцю кожного із нас близька і мила...

І знову дружні й сильні голоси підхопили ці слова. Коли завмирала протяжна остання нота, Зібо читав наступний рядок:

— Тільки віра допоможе нам досягти заповітних берегів.

Паства трохи зам'ялась, і Зібо чітко повторив слова, хор проспівав їх. Коли вступав хор, Зібо загортав книгу, що означало: продовжуйте без мене.

Після того як завмерла остання нота урочистого хору, Зібо мовив:

— За тією сріблястою рікою спокій вічний і жаданий.

Так повторював хор рядок за рядком просту мелодію, поки гімн не кінчився сумною, ледве чуною нотою.

Я глянула на Джема, він дивився на Зібо трохи спідлоба. Я теж була приголомшена: якби не почула на власні вуха — не повірила б.

Потім преподобний Сайкс почав молитися за хворих і страждених. Так молились і в нашій церкві, правда, преподобний Сайкс просив бога зглянутися на деяких хворих особливо.

У своїй проповіді він засуджував гріх, суворо повторив те, що було написано за ним на стіні; застерігав свою паству від спиртних напоїв, азартних ігор та сумнівних жінок. Нелегальна торгівля спиртним завдавала немало лиха негритянському кварталові, але жінки — більше. І тут, як і в нашому окрузі, я почула, що жінки — створіння грішні і нечисті. Здавалося, всі служителі церкви були певні, що це саме так.

Ми з Джемом слухаємо цю проповідь щонеділі, різниця тільки в тому, що преподобний Сайкс з церковної кафедри вільніше висловлює свою думку про кожного грішника зокрема: Джим Харді уже п'ять неділь підряд не був у церкві, а він не хворий; Констанції Джексон слід бути обачнішою, якщо вона не хоче полатись із своїми сусідами: за весь час існування негритянського кварталу їй першій заманулося ставити огорожу на зло сусідові.

Преподобний Сайкс закінчив свою проповідь. Він став біля столика перед кафедрою і закликав парафіян вносити пожертвування. Такого ми з Джемом ще не бачили. Один за одним виходили парафіяни наперед і кидали в чорну емальовану бляшанку від кави хто п'ять, хто десять центів. Ми з Джемом теж пішли, і коли наші монетки дзенькнули, почули тихе «Спасибі, спасибі».

На превеликий наш подив, преподобний Сайкс висипав гроші на стіл і полічив. Потім випростався і сказав:

— Цього не досить. Нам треба зібрати десять доларів.

Парафіяни занепокоїлися.

— Всі ви знаєте, для чого потрібні ці гроші: Гелен не може залишити дітей і піти працювати, поки Том у тюрмі. Якщо кожен дасть ще по десять центів, тоді вистачить... — Преподобний Сайкс помахав комусь рукою і гукнув у другий кінець церкви: — Алек, зачини там двері. Ніхто звідси не вийде, поки ми не зберемо десять доларів.

Келпурнія подлубалася у своїй сумочці і витягла потертий шкіряний гаманець.

— Ні, Кел,— прошепотів Джем, побачивши, що вона дає йому десять центів,— у нас є свої гроші. Всевидько, де твої десять центів?

У церкві ставало душно, і я подумала, що преподобний Сайкс триматиме свою паству в духоті, поки в бляшанці не буде потрібної суми. Тріщали віяла, човгали ноги, парафіян, охочих пожувати тютюнець, уже нудило.

Я аж здригнулася від несподіванки, коли преподобний Сайкс суворо мовив:

— Карлоу Річардсон, я тебе ще не бачив біля цього столика.

Худорлявий чоловік в штанях кольору хакі підійшов і кинув монету в бляшанку.

Паства схвально зашуміла. А преподобний Сайкс вів далі:

— Я закликаю всіх, у кого немає дітей, пожертвувати ще по десять центів. Цього буде досить.

Поступово десять доларів зібрали. Двері відчинили, повіяло теплим свіжим вітерцем, і стало легше дихати. Зібо ще прочитав рядок за рядком «На бурхливих берегах Йордану», і служба кінчилась.

Я хотіла залишитися й оглянути церкву, однак Келпурнія швидко випхнула мене в прохід поперед себе. Біля дверей вона зупинилася, щоб поговорити із Зібо та його сім'єю, а ми з Джемом тим часом перекинулися словом з преподобним Сайксом. У мене було дуже багато запитань, але я вирішила про все дізнатись у Келпурнії.

— Ми дуже раді, що ви завітали до нас сьогодні,— сказав преподобний Сайкс. — Наша церква не має більшого друга, ніж ваш батько.

І все-таки я не втрималась:

— А чому ви збирали гроші для дружини Тома Робінсона?

— Ви хіба не чули? — запитав преподобний Сайкс. — у Гелен троє маленьких дітей, і вона не може працювати...

— А чому вона не може взяти їх із собою? — спитала я.

Негритянки, що працювали на бавовняних плантаціях, звичайно брали своїх малят із собою й садовили їх десь у затінку, здебільшого між двома рядами бавовнику. А тих, які

ще не вміли сидіти, матері прив'язували собі до спини, як це роблять індіанці, або ж закутували в мішок від бавовнику і клали на землю.

Преподобний Сайкс завагався.

— Правду кажучи, міс Джін Луїзо, зараз Гелен важко знайти роботу... Коли настане час збирати бавовну, я гадаю, містер Лінк Діз візьме її.

— А чого її можуть не взяти?

І перш ніж він відповів на моє запитання, я відчула, як Келпурнія поклала мені на плече руку. Я швиденько мовила:

— Дякуємо вам, що ви дозволили нам прийти.

Джем сказав те саме, і ми пішли додому.

— Кел, я знаю, Том Робінсон у тюрмі, він учинив щось страшне, але чому Гелен не беруть на роботу? — запитала я.

Келпурнія в темно-синьому мусліновому платті, в капелюсі-діжечці йшла між нами.

— Бо Том скоїв щось лихе, так кажуть люди, — відповіла вона. — І ніхто не хоче... не хоче мати справи з його сім'єю.

— Що ж він такого зробив, Кел?

Келпурнія зітхнула.

— Старий містер Боб Юел заявив, що він учинив насильство над його дочкою. Тома арештували і кинули до в'язниці.

— Містер Юел? — Я стала пригадувати. — Чи він не з тих Юелів, що кожного року в перший день занять приходять до школи, а потім не з'являються? І ще Аттікус сказав, що це справжні покидьки. Аттікус ніколи ні про кого такого не говорив. Він сказав...

— Оце вони і є.

— А коли в Мейкомбі всі знають, що за люди ці Юели, то охоче візьмуть Гелен на роботу... Кел, а що значить учинити насильство?

— Я думаю, містер Фінч тобі краще це пояснить, — сказала Келпурнія. — Ви голодні? Щось сьогодні наш преподобний дуже довго проповідував, він не завжди такий нудний.

— Такий і наш священик, — сказав Джем, — але ви якось чудно співаєте гімни.

— З повтором?

— Це називається повтором?

— Еге ж. Скільки я себе пам'ятаю, тут завжди так співають.

Джем сказав, що за рік церква могла б назбирати досить грошей, щоб купити збірники гімнів.

Келпурнія засміялася.

— Це не допомогло б. Ніхто не вміє читати.

— Не вміє читати? Як? Стільки людей — і всі неписьменні?

— Так,— Келпурнія кивнула головою. — В «Першій Покупці», можливо, тільки четверо набереться таких, що вміють читати... В тому числі і я.

— А в якій школі ти вчилася, Кел? — спитав Джем.

— Ні в якій. Дай подумати, хто ж мене навчив грамоти? Пригадала, це була стара міс Б'юфорд, тітка нашої міс Моді Аткинсон.

— Невже ти така стара?

— Я навіть старша за містера Фінча. — Келпурнія всміхнулася. — Не знаю, правда, на скільки. Одного разу ми з ним стали пригадувати та підраховувати, скільки ж мені вже років. Найраніші події, які я могла пригадати, були на кілька років «старіші» за ті, які пам'ятає він. Отже, я не набагато старша, адже у жінок пам'ять краща, ніж у чоловіків

— А коли твій день народження, Кел?

— Я відзначаю на Різдво, так легше запам'ятати... а коли мій справжній день народження, я не знаю.

— Але на вигляд, Кел, ти набагато молодша за Аттікуса,— зауважив Джем.

— Це тому, що кольорові не так швидко старіють, як білі,— відповіла Келпурнія.

— А може, тому, що вони не вміють читати. Кел, це ти навчила Зібо читати?

— Я, містер Джем. Коли він був хлопчиком, тут і школи не було. Проте я примусила його вчитися.

Зібо був старший син Келпурнії. Якби я подумала про це раніше, то давно догадалася б, що Келпурнія уже немолода, адже у Зібо майже дорослі діти, але про це я ніколи не думала.

— А як ти його вчила, по букварю?

— Ні, він щодня вчив одну сторінку святого письма, та ще була книжка, по якій мене вчила міс Б'юфорд,— ніколи не догадаєтесь, як вона опинилася в моїх руках.

Ми й справді не могли догадатися. Келпурнія сказала:

— Мені дав її ваш дідусь Фінч.

— Хіба ти з «Пристані»? — здивувався Джем. — Ти нам ніколи про це не казала.

— Звідти, авжеж, містер Джем. Я там виросла, між «Пристанню» і садибою Б'юфордів. Весь час працювала то на Б'юфордів, то на Фінчів, а в Мейкомбі опинилася, коли ваші тато й мама побрались.

— А що це була за книга, Кел? — запитала я.

— «Коментарі» Блекстоуна.

Джем був приголомшений.

— І по цій книжці ти вчила Зібо грамоти?

— Так, містер Джем. — Келпурнія ніяково прикрила рот рукою. — Інших книжок не було. Ваш дідусь казав, що Блекстоун писав чудовою мовою...

— Ось чому ти розмовляєш не так, як усі інші,— мовив Джем.

— Хто це «усі інші»?

— Як всі кольорові. Кел, а в церкві ти розмовляла так, як і вони...

Мені ніколи не спадало на думку, що Келпурнія жила подвійним життям. У неї було ще одне життя крім того, яке минало на наших очах. Це було відкриттям для мене. Не кажучи вже про те, що вона знала дві мови!

— Кел, чому ти розмовляєш... із своїми так, як і вони, адже ти знаєш, що вони розмовляють неправильно?

— По-перше, я й сама чорна...

— Яке це має значення? Чому не розмовляти краще, коли вмієш? — сказав Джем.

Келпурнія зсунула капелюшок набік, почухала потилицю, знову старанно поправила капелюшок.

— Це не так легко пояснити,— мовила вона. — Уявіть собі, що ви із Всевидьком почали дома розмовляти так, як розмовляють кольорові,— це було б недоречно, правда? А що, коли б я розмовляла в церкві чи із своїми сусідами мовою білих? Люди подумали б: запаніла.

— Але, Кел, ти ж знаєш більше,— зауважила я.

— Необов'язково виставляти напоказ людям усе, що знаєш. Жінці це не личить, крім того, людям не завжди подобається, коли хтось знає більше, ніж вони. Це їх дратує. Такі люди не стануть іншими тільки через те, що хтось розмовлятиме з ними грамотно. Для цього їм треба самим учитись, а коли у людей нема бажання, нічого не вдієш: або мовчи, або розмовляй так, як вони.

— Кел, а можна з тобою коли-небудь побачитися...

— Та ми з тобою, здається, бачимося щодня... — Келпурнія кинула на мене здивований погляд.

— Ні, щоб прийти до тебе в гості,— сказала я. — Коли-небудь після роботи. Аттікус мене проведе.

— Приходь коли захочеш. Завжди будемо раді тобі.

Ми йшли тротуаром мимо подвір'я Редлі.

— Гляньте на веранду,— сказав Джем.

Я озирнулася на будинок Редлі, сподіваючись побачити таємничого мешканця — може, виліз погрітися на сонечку. Але на веранді нікого не було.

— Та ні, ти подивися на нашу веранду,— сказав Джем. Я подивилася. Гордовита, ставна, недосяжна, у кріслі-гойдалці сиділа тітка Олександра — ніби вона усе своє життя була тут господинею.

Розділ XIII

— Келпурніє, віднеси мої речі в спальню з вікнами на вулицю,— були перші слова тітки Олександри. — А ти, Джін Луїзо, перестань чухати потилицю,— почулося друге розпорядження.

Келпурнія підняла важкий чемодан і відчинила двері.

— Я сам однесу,— сказав Джем і забрав у неї чемодан. За хвилину в спальні грюкнуло — Джем кинув на підлогу чемодан, глуха луна пішла по всьому дому.

— Тітонько, ви приїхали до нас у гості? — запитала я.

Тітка Олександра рідко лишала «Пристань», але коли вже виїздила, то з помпою. У неї був свій яскраво-зелений б'юїк і чорний шофер, обидва так вилискували, що, дивлячись на них, треба було мружити очі. Але тепер їх не було видно.

— Хіба батько вам нічого не казав?

Ми з Джемом похитали головами.

— Певно, забув. Його ще немає дома?

— Немає, повернеться тільки надвечір,— сказав Джем.

— Ми з вашим батьком вирішили, що мені пора вже деякий час пожити у вас.

«Деякий час», як його розуміють у Мейкомбі, може означати від трьох днів до тридцяти років. Ми з Джемом презирнулися.

— Джем стає дорослий, та й ти, нівроку, ростеш,— сказала тітонька, звертаючись до мене. — От ми й вирішили, що присутність жінки в домі необхідна, в першу чергу для тебе. Мине ще кілька років, Джін Луїзо, і ти почнеш чепуритися, а потім і на хлопців поглядати...

Я могла багато що сказати їй у відповідь: Келпурнія теж жінка — це раз, мине ще немало років, перш ніж я почну поглядати на хлопців — це друге, а вбранням я взагалі ніколи не захоплюватимусь... Але я промовчала.

— А як дядечко Джімі? — спитав Джем. — Він теж приїде?

— Ні, він залишився на «Пристані». Доглядатиме господарство.

— А ви не будете сумувати без нього? — спитала я і тільки тоді зрозуміла, наскільки нетактовне було моє запитання. Чи є дядечко Джімі, чи його нема — все одно від нього ніколи слова не почуєш.

Тітонька Олександра не звернула на моє запитання ніякісінької уваги.

Більше я нічого не могла придумати, що сказати їй. Відверто кажучи, я ніколи не знала, про що з нею говорити. Я сиділа, пригадуючи нудні попередні розмови: «Як справи, Джін Луїзо?» — «Все гаразд, дякую, а ви як поживаєте?» — «Чудово, дякую». — «Що ти робила весь цей час?» — «Нічого». — «Як? Ти нічого не робиш?» — «Ні». — «У тебе, звичайно, є друзі?» — «Так, мем». — «То що ж ви все-таки робите?» — «Нічого».

З усього було видно, що тітка вважала мене дурненькою, а одного разу я чула, як вона казала Аттікусу, що я нетямка.

За цим щось крилось, але розпитувати тітку не хотіла: в неділю у тітки Олександри завжди поганий настрій. І виною цьому, певно, був корсет. Тітка була не повна, проте вельми поважна особа, вона затягувала корсет так, що бюст ставав надміру високий, талія тоненька, а ззаду надто пишно. Дивишся на таку фігуру і думаєш, чи це, бува, не пісочний годинник. З якого боку не глянь — аж моторошно.

Решту дня заповнив легенький смуток, — так трапляється завжди, коли приїздить родичі, — але це почуття розвіялося, тільки-но ми зачули, що до будинку під'їхав автомобіль. З Монтгомері повернувся Аттікус. Джем, забувши про свою поважність, разом зі мною вибіг зустрічати батька. Він вихопив у Аттікуса портфель і чемодан, а я повисла батькові на шиї. Він ще не встиг мене поцілувати, як я уже його питала:

— А книжку ти мені привіз? А знаєш, що до нас тітка приїхала?

Аттікус сказав, що книжку привіз і про приїзд тітки знав теж.

— Ти рада, що вона приїхала і житиме з нами?

Я сказала — дуже рада, хоч це була неправда. Іноді доводиться говорити неправду, особливо тоді, коли все одно нічого не зміниш.

— Ми вирішили, що настав час, коли вам, діти, необхідно... розумієш, Всевидько, річ у тому, — сказав Аттікус, — що тітка робить мені і вам теж велику послугу. Я не можу бути весь час дома, а цього літа нам доведеться скрутно.

— Так, — погодилась я.

Але з його слів нічого не зрозуміла. Мені здалося, що приїзд тітки Олександри — це ініціатива не стільки Аттікуса, скільки самої тітки. Від неї нерідко можна почути: «Так краще для сім'ї»; певно, тому вона і приїхала до нас.

Мейкомб зустрів нашу тітку Олександру привітно. Міс Моді Аткінсон спекла свій улюблений торт — у ньому було стільки наливки, що в мене все поплигло перед очима. Міс Стефані Крофорд навідувалася в гості і довгенько засиджувалася, хитала головою і приказувала «гм-гм». Міс Рейчел, що жила поруч, запрошувала тітку у післяобідній час випити чашечку кави, і навіть містер Натан Редлі якось зайшов у двір, щоб засвідчити їй своє шанування.

Коли тітка Олександра остаточно влаштувалася і наше життя ввійшло у звичне річище, у нас склалося враження, що вона прожила тут цілий рік. Репутацію бездоганної господині здобула вона своїм частуванням на зборах місіонерського товариства (тітка не довіряла Келпурнії готувати делікатеси, які мали підтримати сили і дух членів товариства під час довгих промов); її обрали членом мейкомбського жіночого клубу, більше того — його секретарем. Тітка стала своєю людиною у вищих колах округу, жодна більш-менш важлива подія не відбувалася без неї; люди, такі як вона, трапляються рідко: витончені манери, яких навчають хіба що у спеціальних пансіонах, авторитет у питаннях моралі; вона вміла майстерно говорити наздогад, а щодо пліток і пересудів — не знала собі рівних. Коли тітка Олександра навчалася в школі, в жодному підручнику не торкалися внутрішніх сумнівів, тож не дивно, що вона про це не мала ніякісінького уявлення. Не знала також, що таке нудьга, і не пропускала випадку, аби виконати високі повноваження: наводила лад, радила, застерігала, попереджала.

При нагоді тітка ніколи не забувала докинути слівце про гріхи іншого роду-племіні, щоб піднести рід Фінчів. Такі намагання родички більше смішили Джема, ніж сердили:

— Нашій тітоньці слід висловлюватися трохи обережніше, майже кожному в Мейкомбі вона вже встигла насолити, а в місті багато наших родичів.

Коли покінчив із собою молодий Сем Мерівезер, тітка Олександра твердила: у них на роду написана схильність до самогубства. Або засміялася шістнадцятирічна дівчина в церковному хорі — наша тітка відразу знайшла що сказати:

— У роду Пенфілдів усі жінки легковажні, ось вам і доказ.

Не було, здається, в Мейкомбі сім'ї, не позначеної якимсь пороком: як не алкоголік, то картяр, як не скупий, то чудний.

Одного разу, коли тітка запевняла нас, що звичка міс Стефані Крофорд втручатися в чужі справи — схильність спадкова, Аттікус зауважив:

— Сестро, а ти ніколи не замислювалася, що ми, власне, перше покоління роду Фінчів, у якому немає шлюбів між двоюрідними братами і сестрами? Отже, ти, мабуть, скажеш, що у Фінчів схильність до кровозмішення?

Тітка сказала, що ні, але саме в цьому причина того, що в нашому роду у всіх маленькі руки й ноги.

Я ніяк не могла збагнути, чого мою тітку так непокоїть спадковість. У мене було своє уявлення про те, що таке благородні люди: це люди, які повністю віддають свій розум і здібності, щоб усім було добре. Тітка Олександра думала інакше, хоч відкрито про це і не говорила: благородніша сім'я та, яка довше живе на одному місці.

— Тоді виходить, що Юели благородні люди,— сказав Джем.

Барріс Юел і його брати належали до третього покоління Юелів, жили на клаптику землі за міським звалищем й існували завдяки доброчинності жителів округу.

І все-таки в тому, що казала тітка Олександра, була якась частка правди. Мейкомб — старовинне місто. Розташоване за двадцять миль на схід од «Пристані Фінча», — надто далеко від річки для такого старого міста. А втім, воно стояло б на березі, якби не підступні хитрощі чоловіка на прізвище Сінкфілд. Чоловік цей з давніх-давен мав на перехресті двох доріг заїзд. Це був єдиний заїжджий двір в усьому округу. Його господар не був патріотом, однаково догоджав індіанцям і білим поселенцям, продавав патрони і тим і другим, аби мати зиск. Сінкфілд ніколи не задумувався, на чийй землі стоїть його двір — на території штату Алабама чи племені Струмка. Справи йшли блискуче, і це його не цікавило. Та ось для наведення належного порядку в щойно утвореному округу губернатор Вільям Біб надіслав сюди групу землемірів, щоб визначити, де центр округу і де мають бути місцеві органи влади. Землеміри зупинились у Сінкфілда, від них він дізнався, що заїзд його стоїть на території округу Мейкомб. Вони вказали йому, де саме буде адміністративний центр округу. Якби Сінкфілд не наважився на відчайдушний вчинок, аби лишитися на теплому місці, стояв би наш Мейкомб десь посередині Уїнстонових боліт, у місцях глухих і непривабливих. Однак цього не трапилося. Віссю, навколо якої розростався Мейкомб, став заїжджий двір Сінкфілда, бо кмітливий господар напоїв одного вечора своїх постояльців так, що перед їхніми очима все на світі переплуталося, він умовив їх витягти карти і плани, а потім землеміри в одному місці урізали, а в другому трошки доточили і зрештою пересунули центр округу туди, куди вигідно було господареві заїзду. На другий день землеміри поїхали, маючи при собі карти та п'ять кварт наливки в саквах — по дві кожному і одна губернаторові. Мейкомб було засновано як адміністративний центр, і тому він був охайніший, ніж більшість міст такого масштабу в штаті Алабама. З самого початку будівлі споруджували добротні, вулиці прокладали широкі; гордістю міста був будинок суду. У Мейкомбі було порівняно багато спеціалістів; сюди приїздили мешканці округу в різних справах: вирвати зуб, полагодити

екіпаж, звернутися до лікаря, щоб послухав хворе серце, покласти гроші в банк, очистити душу від гріхів, показати мулів ветеринару. Чи розумно вчинив колись Сінкфілд — це питання лишається відкритим. З його вини молоде місто опинилося надто далеко від єдиного в той час громадського виду транспорту — річкових суден. Жителів північної частини округу, аби щось купити, доводилося два дні добиратися до Мейкомба. Ось чому місто за сто років не виросло, а так і лишилося островцем серед строкатого моря бавовняних плантацій та густих лісів.

Хоч війна між північними і південними штатами обминула Мейкомб, закон про відбудову та економічна розруха спричинилися до росту міста. Правда, воно росло, не розростаючись вшир. Нові люди з'являлися тут рідко. За традицією, молоді одружувалися в межах певного сімейного кола, а тому жителі Мейкомба ставали поступово трохи схожі одне на одного. Траплялося, що хтось повертався з Монтгомері чи Мобіла з жінкою-чужинкою, але це не більше ніж легенька хвилька на спокійній гладіні сімейної схожості.

Таким лишалося життя моїх земляків і в роки мого дитинства.

У Мейкомбі жителі ділилися на касти — явище закономірне, і суть місцевої кастової системи, на мій погляд, полягала в тому, що сучасне покоління, дорослі люди, які багато років жили поряд, добре знали одне одного: зовнішність, особливості характеру, навіть жести сприймалися як звичайна річ, що переходила з покоління в покоління і відточувалася часом. А звідси і деякі сентенції-вказівки, що ними керувалися люди в повсякденному житті: «Всі Крофорди мають звичку втручатися в чужі справи», «Кожен третій Мерівезер — меланхолік», «Делафілди не в ладах з правдою», «У всіх Б'юфордів така хода»; звідси висновок: перш ніж брати чек у Делафілда, довідайся в банку, чи він дійсний; міс Моді сутулиться, бо вона з Б'юфордів; що дивного в тому, що місіс Грейс Мерівезер потягує джин з пляшок від сиропу, — те саме робила і її мати.

Тітка Олександра відразу стала своєю людиною в Мейкомбі, але для нас з Джемом вона була чужа. Я не могла збагнути, як вона могла бути сестрою мого батька і дядечка Джека. Мені навіть спали на думку напівзабуті казочки Джема про підмінишів і про корінь мандрагори, якими в дитинстві мене лякав Джем.

Таке було загальне враження від першого місяця перебування тітки Олександри в нашому домі; з нами вона майже не розмовляла, ми бачили її тільки тоді, коли сідали за стіл, та ввечері, перед тим як іти спати. Було літо, і ми здебільшого гуляли надворі. А бувало, забіжиш додому напиться води, а в вітальні повно мейкомбських дам — сьорбають чай, шепочуться, махають віялами — і чуєш:

— Джін Луїзо, підійди-но сюди, привітайся з гостями.

Я вхожу у вітальню і по тітці бачу, що вона вже шкодує, що поклікала мене: я завжди вся в глині або в піску.

— Привітайся зі своєю кузиною Лілі,— сказала одного разу тітка, впіймавши мене в прихожій.

— З ким?

— Зі своєю кузиною Лілі Брук.

— Невже вона наша кузина? А я й не знала.

Тітка Олександра всміхнулася так, ніби щиро вибачалася перед кузиною і була обурена моєю поведінкою. Коли кузина Лілі Брук пішла, я вже знала, що мені це не минеться.

Шкода, що наш батько не вважав за потрібне розповісти нам докладно історію роду Фінчів, не прищепив своїм дітям почуття гордості. Тітка поклікала Джема, він сів на диван поряд зі мною і насторожився. Вона вийшла і через деякий час повернулася з книжкою в темно-червоній палітурці, на якій було написано золотими літерами: «Роздуми. Джошуа Сент-Клер».

— Цю книгу написав ваш кузен,— сказала тітка Олександра. — Це була прекрасної душі людина.

Джем уважно оглянув з усіх боків невеличкий томик.

— Це той самий кузен Джошуа, якого тривалий час тримали в божевільні?

— Звідки ти це знаєш? — поцікавилася тітка.

— Звідки? Аттікус розповідав, як він учився в університеті і трохи схибнувся. Батько каже, що хотів застрелити ректора. Джошуа твердив, що в них не ректор, а сміттяр, і хотів порішити його з старовинного пістоля, але пістоль розірвався в нього в руках. Аттікус каже, що Фінчі мусили заплатити п'ятсот доларів, щоб забрати його з цього...

Тітка Олександра випросталась і завмерла, як чорногуз.

— Досить,— процідила вона. — Ми ще поговоримо на цю тему.

Перед тим як іти спати, я зайшла до Джема в кімнату, щоб узяти якусь книжку, і саме в цей час почувся стукіт у двері. Ввійшов Аттікус. Він сів на ліжку, подивився на нас уважно і всміхнувся.

— Гм-р... — почав. Останнім часом Аттікус, починаючи щось казати, трохи покашлював, я подумала, що він, певно, старіє, але зовні цього не було помітно. — Навіть не знаю, як вам краще про це сказати...

— А ти кажи прямо, і все,— порадив Джем. — Ми щось накоїли?

Наш батько вагався.

— Ні, я просто хочу вам дещо пояснити... Тітка Олександра питала мене... сину, ти ж знаєш, що ти Фінч, правда?

— Мені казали про це,— Джем глянув на батька спідлоба і, сам того не помічаючи, підвищив голос: — Аттікусе, у чому річ?

Аттікус поклав ногу на ногу і схрестив руки.

— Я спробую ознайомити вас із деякими фактами.

Джем ще більше розізлився.

— Я вже чув ці нісенітниці,— кинув він.

Аттікус раптом став серйозний. Він заговорив сухо і стримано, це промовляв уже не батько, а юрист:

— Ваша тітка просила мене довести до вашої свідомості, Дžeme і Джін Луїзо, що ви не безрідні, що за вами стоять кілька поколінь, невід'ємною рисою яких була бездоганна вихованість...

Він замовк, дивлячись, як я намагаюся зловити жучка, що заліз мені на ногу. Нарешті я впоралася з жучком і почухала ногу.

— ...бездоганна вихованість... — повторив він. — І ви повинні жити так, щоб бути гідними вашого імені. І ще тітка Олександра просила мене сказати,— вів він далі, незважаючи на нас,— що ви повинні поводитися так, як личить дівчинці і хлопцеві з порядної сім'ї. Вона має намір поговорити з вами про рід Фінчів і про те, яке місце вони посідали протягом багатьох років у житті округу Мейкомб, отже ви матимете уявлення про те, хто ви такі, і, можливо, у вас виникне бажання відповідно поводитися,— закінчив він уже скоромовкою.

Приголомшені, ми з Джемом спочатку презирнулися, а потім перевели погляд на Аттікуса, йому став тісний комір. Ми мовчали. Я взяла зі столика гребінець, провела зубцями по краю стола.

— Перестань тріщати,— сказав Аттікус.

Грубий тон батька боляче вразив мене. Я не довела гребінець до кінця столу, жбурнула його на підлогу. Не знаю, чому заплакала і не могла стриматися. Це був не мій батько. Це не його думки. Мій батько ніколи так не розмовляв. Усе це робота тітки. Крізь сльози я бачила Джема, він стояв, схиливши голову, самотній, зажурений.

Іти було нікуди, але я повернулася, щоб вийти, і тицьнулася носом прямо в жилетку Аттікуса. Я притиснулася до нього головою і за світло-синьою тканиною почула ледь чутні звуки: цокання годинника, шарудіння накрохмаленої сорочки, ритмічне дихання.

— У тебе буркотить у животі,— сказала я.

— Знаю,— відповів Аттікус.

— Випий соди.

— Вип'ю.

— Аттікусе, невже тепер у нас все буде по-іншому? Невже ти...

Він погладив мене по голові.

— Не турбуйся,— мовив. — Надто рано ти почала нервуватись.

І я зрозуміла: батько знову з нами. Ноги, що були як чужі, ожили і стали знов моїми, я підвела голову.

— Ти справді хочеш, щоб ми були інші? Я не запам'ятала, як належить поводитися Фінчам...

— І не треба. Забудьмо це.

Він вийшов з кімнати, мало не грюкнув дверима, але в останню мить схаменувся і причинив їх тихенько. Ми з Джемом ще дивилися туди, де зник Аттікус. Раптом двері відчинилися і він знову з'явився на порозі — високо підняті брови, окуляри сповзли.

— Чи не стає ваш батько дедалі більше схожим на кузена Джошуа? Як ви гадаєте, не доведеться Фінчам знову платити п'ятсот доларів?

Тепер я розумію, чого хотів тоді від нас Аттікус, але він був чоловіком, не більше. А чоловікам мистецтво витонченого виховання непідвладне — тут потрібна жінка.

Розділ XIV

Більше ми від тітки Олександри нічого не чули про родину Фінчів, зате в місті говорили про нас немало. По суботах, коли Джем милостиво брав мене з собою (тепер він прямо не терпів, як я разом появлялася з ним на людях), ми, засунувши по п'ятицентовій монеті в кишені, пробиваємося, бувало, вулицею в натовпі перехожих і раптом чуємо:

— Он його діти!

Або:

— Глянь — Фінчі йдуть!

Оглянешся — нікого, тільки стоїть собі якийсь фермер із своєю жінкою і уважно вивчає клізми у вітрині аптеки. Поряд у бідарці розсілися дві огрядні сільські господині в солом'яних капелюшках.

А якийсь кістлявий чоловік, проходячи поблизу, повернувся до нас і пробубонів:

— Розпустилися до того, що скоро гвалтуватимуть на кожному кроці, а нашим властям хоч би що!

І раптом я пригадала, що давно вже хочу про щось запитати Аттікуса. Того ж вечора спитала:

— Що означає чинити насильство?

Аттікус визирнув з-за газети. Він сидів у кріслі біля вікна. Ми з Джемом були вже дорослі настільки, що великодушно дозволяли батькові приділяти собі півгодини ввечері.

Він зітхнув і пояснив, що означає вчинити насильство над жінкою.

— Оце і все? Чому ж тоді Келпурнія мені не відповіла, коли я її запитала?

Аттікус замислено звів очі.

— Про що ти?

— Коли ми поверталися з церкви, я спитала Келпурнію про це, вона порадила звернутися до тебе. Я спочатку забула, а тепер згадала.

Аттікус поклав газету на коліна.

— Будь ласка, поясни ще раз, не зрозумів,— сказав він.

Я розповіла йому докладно, як ми ходили з Келпурнією до церкви. Мені здалося, що Аттікус був задоволений, але тітка Олександра, яка доти сиділа в кутку і спокійно вишивала, відклала своє вишивання і не зводила з нас очей.

— Отже, у неділю ви йшли з Келпурнією з її церкви?

— Так, мем. Вона брала нас із собою,— сказав Джем.

Я пригадала ще щось.

— Так, мем, і ще я коли-небудь піду до неї додому, вона обіцяла. Аттікусе, можна мені піти в неділю? Кел казала, що зайде по мене, якщо ти кудись поїдеш.

— Ні, не можна!

Це мовила тітка Олександра. Здрігнувшись, я повернулася до неї, потім знову до Аттікуса; перехопила швидкий погляд, який він кинув на сестру, але було вже пізно — я встигла сказати:

— Я питала не вас!

Аттікус, хоч був досить огрядний, з незвичайною легкістю підхоплювався з крісла. Вмить він уже стояв на ногах.

— Попроси пробачення у тітки,— сказав він.

— Я питала не її, я спитала тебе...

Аттікус повернув до мене голову і так подивився своїм здоровим оком, що мені стало моторошно. Сказав суворо:

— Спершу попроси пробачення у тітки.

— Пробачте мені, тітонько,— промимрила я.

— Так от,— сказав Аттікус. — Запам'ятай раз і назавжди: ти повинна робити те, що тобі скаже Келпурнія, те, що скажу тобі я, а також тітка, поки вона живе в нашому домі. Зрозуміло?

Я зрозуміла, трохи подумала і вирішила піти в ванну — це був єдиний спосіб відступити, не втрачаючи власної гідності. Навмисно сиділа там довго, щоб вони подумали, ніби мені й справді туди треба було. Повертаючись, я постояла у коридорі, біля вітальні, і прислухалася — там сперечалися. Крізь прочинені двері я бачила, як Джем сидить на дивані, тримаючи перед очима розкритий футбольний журнал, і крутить головою то в один бік, то в другий, ніби на сторінках журналу завзято грали в теніс.

— Ти повинен щось робити з нею,— долинув голос тітки,— ти занедбав виховання дітей, Аттікусе, далі нікуди.

— Я не вбачаю ніякої крамоли в тому, що вона піде туди. Кел догляне її там не гірше, ніж тут.

Хто ця «вона», про кого мова? Серце моє завмерло: про мене. Я ніби відчула на собі дотик грубої одежі рожевого кольору — форми дівчаток у виправному будинку. І вдруге в своєму житті подумала: треба тікати! Тікати негайно.

— Аттікусе, це непогано, що в тебе добре серце, ти людина поступлива, але в тебе є дочка, про яку вже треба подумати. Вона росте.

— Саме про це я й думаю.

— Тобі все одно цього не уникнути. Рано чи пізно доведеться на це піти. Це можна зробити сьогодні. Вона нам більше не потрібна.

Аттікус відповів спокійним голосом:

— Олександр, Келпурнія залишить цей дім тоді, коли захоче сама. Ти можеш зі мною не погодитись, але без неї всі ці роки я не міг би управитися. Вона відданий член нашої сім'ї, і тобі доведеться з цим примиритися. Крім того, сестро, я не хотів би, щоб ти заради нас вибивалася із сил, у цьому немає потреби. Кел потрібна нам тепер, як і раніше.

— Але, Аттікусе...

— До того ж я не думаю, що, виховуючи моїх дітей, вона завдала їм якоїсь шкоди. Кел вимогливіша, ніж могла б бути рідна мати... Вона ніколи і нічого не пропустить, не догоджає їм у всьому, як це часто трапляється з кольоровими нянями. Кел виховувала їх в міру своїх здібностей і вміння, а вона має і те, й друге... І ще одне: діти її люблять.

Я перевела подих. Йшлося не про мене,— про Келпурнію. Трохи заспокоївшись, я зайшла до вітальні. Аттікус закрився газетою, а тітка Олександра шарпала своє вишивання. Ток, ток, ток — пробивала голка натягнуте на п'яльці полотно. На якусь

хвилину запала тиша: тітка тугіше натягла на п'яльці тканину. І знову — ток, ток, ток. Тітка гнівалася.

Джем підвівся і, тихо ступаючи по килиму, подав мені знак іти за ним. Він завів мене в свою кімнату і зачинив двері. Обличчя в нього було серйозне.

— Вони полаялися, Всевидько.

Останнім часом ми з Джемом частенько сварились, але я ніколи не чула і не бачила, щоб з кимось сварився наш батько. Становище було не дуже приємне.

— Всевидько, не треба дратувати тітку, чуєш?

Я ще не встигла отямитися від того, що сказав мені батько, можливо, тому не помітила нотки прохання у словах Джема і визвірилася:

— Ти, я бачу, починаєш мене повчати?

— Та ні, розумієш... у нього тепер і без нас клопоту немало.

— Який же в нього клопіт?

Я не помічала, щоб Аттікус був особливо заклопотаний.

— Та цей же Том Робінсон сидить йому в печінках...

Я сказала, що в Аттікуса ніякого клопоту нема. А судові справи нас ніколи не турбують, та й бувають вони один раз на тиждень і зовсім недовго.

— Це тому, що в твоїй голові довго нічого не тримається,— сказав Джем,— Дорослі — інша річ, ми...

Джем остаточно причислив себе до дорослих і так пишався, що це ставало нестерпним. Нічого не хотів робити, все читав або десь блукав сам один. Правда, книжки, як і раніше, давав мені, але тепер він більше виховував і повчав мене.

— Чого ти занесишся, Джеме? Хто ти такий?

— Попереджаю, Всевидько, дратуватимеш тітку — я тебе... відшмагаю.

Це вже було занадто.

— Ах ти клятий, я тобі голову одірву!

Джем сидів на ліжку, я легко схопила його за чуприну і зацідила йому ляпаса, він дав мені здачі, я розмахнулася лівою, проте від удару в живіт одлетіла і розпласталася на підлозі. Насилу перевела дух, але це дрібниці, найголовніше, що він не відмовився від поєдинку. Отже, ми рівні.

— Подумаєш. Не дуже я тебе злякалася! — заверещала я і знову кинулася в атаку.

Він сидів на ліжку, у мене не було упору, і я налетіла на нього мов вихор,— біла, штовхала, щипала як тільки могла. Чесний герць навкулачки перетворився в безладну колотнечу. Ми ще борюкалися, коли увійшов Аттікус і розборонив нас.

— Досить! — сказав він. — Зараз же йдїть спати.

— А-га! — кинула я Джемові зловтішно. Його посилали спати тоді, коли й мене.

— Хто почав? — тихо спитав Аттікус.

— Це все Джем. Він заходився мене повчати. Невже я ще й Джема повинна слухати? Батько всміхнувся.

— Домовмося: ти слухаєш Джема, якщо він зуміє тебе переконати. Справедливо?

Тітка Олександра дивилась на нас мовчки, але коли вони з Аттікусом пішли по коридору, до нас долинуло:

— ...саме те, про що я тобі казала...

Зачувши ці слова, я і Джем зрозуміли: досить сваритися.

Наші кімнати були суміжні. Коли я зачинила двері, Джем сказав:

— На добраніч, Всевидько.

— На добраніч,— відповіла я тихенько, ввійшла в кімнату і в темряві попрямувала до вимикача. Біля ліжка я наступила на щось тепле і гладеньке, схоже на тверду гуму. Мені здалося, що воно живе, ворухиться.

Я ввімкнула світло і глянула на підлогу. Біля ліжка нічого не було. Я постукала до Джема.

— Чого тобі? — запитав він.

— Яка змія на дотик?

— Трохи шорстка, холодна. Наче порохом притрушена. А що?

— Здається, одна заповзла під моє ліжко. Ти можеш глянути?

— Жартуєш? — Джем одчинив двері. Він був у піжамних штаних. Не без задоволення я помітила сліди своєї роботи — губи у Джема напухли. Він швидко зрозумів, що я не жартую.

— Якщо ти думаєш, що мені дуже хочеться зустрітися під твоїм ліжком із змією, то помиляєшся. Зажди хвилинку.

Він побіг на кухню і приніс віник.

— Залазь на ліжко,— сказав Джем.

— Ти справді думаєш, що там змія? — поцікавилась я.

Це була подія. Підвалів під нашими будинками не було: вони стояли на кам'яних опорах на висоті кілька футів од землі, бувало, що змії заповзали в будинок, але траплялося це дуже рідко. Хто ж може дорікнути міс Рейчел Хейверфорд за те, що вона випиває щоранку скляночку чистого віскі — ніяк не здолає перебороти колись пережитий

страх. Одного разу вона відчинила шафу у спальні, щоб повісити халат, і побачила на білизні гримучу змію!

Джем обережно провів віником під ліжком. Я теж нахилилася, зазирнула, чи не виповзає змія. Нічого не виповзло. Джем засунув віник далі.

— Хіба змії гарчать?

— Це не змія,— сказав Джем. — Це людина.

Раптом з-під ліжка викотився якийсь брудний згорток. Джем замахнувся віником — і мало не влучив Діла по голові.

— О боже праведний,— шанобливо мовив Джем.

Діл поволі виповзав з-під ліжка. Це було нелегко. Нарешті він став на ноги, розправив плечі, поворушив ступнями, потер шию. А коли затерплі руки й ноги відійшли, сказав:

— Привіт!

Джем знову згадав Всевишнього. Я не могла мовити й слова.

— Ще трохи, і я помру з голоду,— сказав Діл. — У вас є щось поїсти?

Як у сні, я пішла на кухню. Принесла молока і половину кукурудзяного коржа, що лишився від вечері. Діл швидко впорався, жував, як завжди, передніми зубами.

Нарешті до мене повернувся дар мови.

— Як ти сюди потрапив?

Нелегка дорога привела його сюди. Підкріпившись, Діл розповів нам про свої пригоди. Новий батько незлюбив його. Він надів Ділові наручники, посадив у підвал (в Мерідіані були підвали) і прирік на голодну смерть; врятував Діла якийсь фермер, що проходив вулицею і почув його крик (добрий чоловік через віддушину всипав у підвал стручок за стручком цілий бушель гороху — і Діл вижив), хлопцеві пощастило вирвати із стіни ланцюг, яким його прикували, і він звільнився. В наручниках вибрався з міста, пройшов щонайменше дві милі і набрів на маленький мандрівний звіринець. Його відразу взяли на роботу — мити верблюда. З цим звіринцем Діл мандрував по Міссісіпі, поки його безпомилкове чуття не підказало, що він перебуває в окрузі Еббот, штат Алабама. На протилежному березі річки був Мейкомб. Звідти Діл ішов пішки.

— А як ти потрапив сюди? — спитав Джем.

Він узяв з матиного гаманця тринадцять доларів, сів у Мерідіані на поїзд, що відходить о дев'ятій годині, і зійшов на станції Мейкомб. Од станції до міста — чотирнадцять миль, десять чи одинадцять з них Діл пройшов пішки, і не шляхом, а продирався крізь кущі,— поліція, певно, уже розшукувала його,— решту шляху подолав, причепившись до фургона з бавовником. Під ліжком Діл пролежав не менше

двох годин, принаймні так йому здалося; чув нашу розмову під час вечері, від брязкоту виделок і тарілок у нього паморочилося в голові. Він не міг діждатися, поки я і Джем підемо спати, хотів навіть вилізти й допомогти мені побити Джема, який так підріс і був набагато вищий за мене, проте Діл знав, що скоро прийде містер Фінч і розборонить нас, а тому лежав і не ворушився. Він був стомлений, страшенно брудний, але відчував себе як удома.

— Твої, звичайно, не знають, що ти тут,— сказав Джем. — Якби тебе шукали, ми б знали...

— Вони, певно, шукають мене в Мерідіані, по всіх кіно, скрізь нишпорять,— сказав усміхнувшись Діл.

— Треба сповістити маму, де ти,— порадив Джем. — Вона має знати, що ти у нас...

Діл кинув на нього швидкий погляд, і Джем опустил очі. Потім брат підвівся і порушив останній свято шанований закон нашого дитинства. Він вийшов з кімнати і пішов по коридору.

— Аттікусе,— почувся його голос,— можеш вийти сюди на хвилинку?

Брудне, спітніле обличчя Діла зблідло. Мені стало не по собі. На порозі з'явився Аттікус.

Він пройшов на середину кімнати і, засунувши руки в кишені, зупинився, дивлячись на Діла зверху вниз.

Нарешті отямилась і я.

— Не бійся, Діле. Якщо він має тобі щось сказати, то скаже.

Діл мовчки подивився на мене.

— Справді, не бійся. Ти ж знаєш, Аттікус не чіплятиметься до тебе, от побачиш,— заспокоїла я.

— Я й не боюся,— промимрив Діл.

— Я бачу, він просто голодний,— сказав Аттікус як звичайно сухо, але привітно. — Всевидько, гадаю, у нас знайдеться щось краще за кукурудзяний корж. Нагодуй цього героя, потім я прийду, і ми поміркуємо, що робити.

— Містере Фінч, не кажіть нічого тітці Рейчел, не відсилайте мене назад, прошу вас, сер! Я все одно втечу!..

— Заспокойся, синку,— мовив Аттікус. — Ніхто нікуди не збирається тебе відсилати, хіба що в ліжку. Я тільки піду скажу міс Рейчел, що ти у нас, і попрошу дозволу, щоб ти лишився тут ночувати, ти ж і сам не проти цього? І, ради бога, поверни частину землі туди, де вона має бути: ерозія ґрунту й без того велике лихо в окрузі.

Діл здивовано глянув Аттікусу вслід.

— Він жартує,— пояснила я. — Він має на увазі, щоб ти помився. Бач, я ж казала, що Аттікус тобі нічого поганого не зробить.

Джем стояв у кутку самотній, пригнічений — зрадник.

— Я не міг йому не сказати, Діле,— мовив він. — Не можна утекти за триста миль — і ні слова матері.

Ми мовчки вийшли з кімнати.

Діл їв і їв... З учорашнього вечора у нього в роті й крихти не було. Всі свої гроші він витратив на квиток, сів у поїзд, — а це йому не вперше,— теревенив спокійнісінько з кондуктором, який уже знав його. Але Діл не посмів скористатися з існуючого правила щодо дітей, які їдуть самі на далеку відстань: якщо загубиш гроші, кондуктор повинен дати на обід, а по приїзді батько має повернути борг.

Діл умолотив геть усе, що лишилося від вечері, і хотів дістати з буфета банку тушкованої свинини з бобами, коли в коридорі почувся голос міс Рейчел:

— О боже!

Діл затремтів, як заєць.

Проте він мужньо витримав перший натиск: «Ну, зажди, я тебе швидко відвезу додому!», «Батьки там хвилюються, місця собі не знаходять!»; спокійно вислухав «І все це тобі від Гаррісів передалося»; всміхнувся, коли почув «Можеш перебути тут одну ніч», а коли тітка нарешті обняла його, то відповів їй тим самим.

Аттікус зсунув на лоб окуляри і витер долонею обличчя.

— Ваш батько стомився,— подала нарешті голос тітка Олександра. Вона весь час була тут, але, приголомшена, мабуть, не могла вимовити слова. — Пора спати, діти.

Ми пішли, а вони лишилися в їдальні, Аттікус усе що старанно витирав обличчя.

— Насильство, бійка, втікачі,— почули ми глузливий голос батька. — Цікаво, чого можна ждати за годину...

Оскільки все обійшлося краще, ніж можна було сподіватися, ми з Ділом вирішили бути ввічливими з Джемом. До того ж Ділові доведеться спати в його кімнаті — вважатимемо, що нічого не сталося. Я наділа піжаму, взяла книжку, але скоро відчула, що очі мені злипаються. Діла і Джема не чути було; я погасила світло, у Джема під дверима теж не побачила світлої смужки.

Певно, я довгенько спала, бо коли прокинулася, хтось легенько штовхнув мене у бік. Світло місяця тьмяно освітлювало кімнату.

— Посунься, Всевидько.

— Він думав, що не можна не сказати,— промимрила я сонно. — Ти не сердься на нього.

Діл заліз у ліжко.

— А я не серджусь. Я просто хочу спати з тобою. Ти прокинулась?

Я таки прокинулася, хоч і не зовсім.

— Нащо тобі було це робити?

Діл не відповів.

— Я кажу, нащо тобі було тікати з дому? Він і справді такий лихий?

— Ні...

— Ти якось писав, що ви збираєтесь робити човен. Зробили?

— Він тільки обіцяв. Ми й не починали.

Я трохи підвелась і, зіпершись на лікоть, у темряві розглядала Діла.

— Не треба було тікати. У дорослих це часто буває — обіцяють і не роблять.

— Ні, я втік не через те. Розумієш, він... вони... ніякої уваги на мене...

Мені така причина здалася дивною. Невже через це треба тікати з дому?

— Як це?

— Ну, їх майже ніколи немає вдома, а коли бувають, то зачиняються у своїй кімнаті і сидять.

— І що ж вони там роблять?

— Нічого, сидять собі й читають... Я їм не потрібен.

Я підсунула подушку до спинки ліжка і сіла.

— Я тобі щось скажу, Діл. Сьогодні ввечері мені теж хотілося втекти, бо всі наші були тут. А це ні до чого, Діле, щоб батьки весь час були з нами.

Стомлений, напівсонний Діл зітхнув.

— На добраніч, Діле... А знаєш, Аттікус цілими днями не буває вдома, інколи до півночі затримується — то на законодавчих зборах сидить, то ще десь... І не треба, щоб вони були весь час з нами, Діле,— робити нічого не дадуть.

— Не в тому річ.

Діл пояснював мені, а я думала: що це було б за життя, якби Джем був інший, навіть не такий, як він тепер, що б я робила, якби відчула, що Аттікусу не потрібна ні я, ні моя допомога чи порада. Але ні, він дня не зміг би прожити без мене. Навіть Келпурнія без мене обійтися не може. Я їм потрібна.

— Діле, ти щось не те кажеш. Твої батьки без тебе теж не можуть. Напевно, розсердилися на тебе, от і все. Я тобі скажу, що робити...

Але Діл уперто правив своє:

— Зрозумій мене — їм справді без мене багато краще, я їм нічим не допомагаю. Вони не злі. І купляють мені все, чого забажаю, але, повір, набридло: «Ось те, що ти хотів, іди гуляти», «У тебе й так всього повно в кімнаті» або «Ось тобі книжка — іди й читай». — Далі Діл намагався говорити басом: — «Що ти за хлопець? Інші діти бігають, грають в бейсбол, а не тиняються по дому та докучають батькам». Потім Діл знову розповідав своїм звичайним голосом. — Ні, вони не злі. Вони цілують мене, обнімають, і «На добраніч» кажуть, «Доброго ранку», «До побачення», і що люблять мене... Всевидько, ти б хотіла, щоб у нас була дитина?

— А де її взяти?

Діл чув про одного чоловіка, у якого є човен, на ньому він пробирається до окутаного туманом острова, а на тому острові багато маленьких дітей — можна було б замовити, щоб привіз одне...

— Все це неправда. Тітка казала, що бог кидає маленьких дітей через димохід. Здається, вона так сказала, хоч я тоді як слід не розібрала.

— Ні, зовсім це не так. У людей діти народжуються... Але можна придбати і в цього чоловіка з човном; їх на острові багато, тільки вони сплять. Чоловік дихне на дитинку — вона й оживає...

Діл знову поринув у мрії. Його багата уява завжди була щедра на чудесні картини. Він устигав прочитати дві книжки, поки я читала одну. Але над усе він любив щось вигадувати. Він блискавично розв'язував задачі на додавання і віднімання, проте віддавав перевагу своєму власному, ним створеному туманному світові, де сплять малята, ждучи, поки чиясь рука торкнеться їх, як ранкових квітів. Він розповідав, поки нарешті заснув сам і мене приспав, але серед тиші туманного острова мені раптом невиразно привидівся сірий непривітний будинок з похмурими темно-бурими дверима.

— Діле...

— М-м-м?

— Як ти думаєш, чому Страхолюд Редлі не втік з дому?

Діл протяжно зітхнув і одвернувся.

— Можливо, йому нікуди тікати... — промимрив сонно.

Розділ XV

Після багатьох телефонних дзвінків, численних прохань за провинного і довгого благального листа матері було вирішено, що Діл залишається. Тиждень ми прожили спокійно. Але потім, здається, не знали, що таке спокій. Все стало наче моторошний сон.

Почалося це одного вечора. Діл ще був у нас; тітка Олександра сиділа в кутку, у своєму кріслі, Аттікус — у своєму, ми з Джемом, лежачи на підлозі, читали. Це був мирний тиждень: я слухала тітку, а Джем хоч і став надто великим для нашої хатки на дереві, проте допоміг нам прилаштувати мотузяну драбину. У Діла виник новий надійний план — як виманити Страхолюда Редлі з дому без зайвого ризику: посипати лимонними цукерками доріжку від чорного ходу Редлі до воріт, і він піде по ній, як мурашка. Хтось постукав у двері, Джем відчинив і сказав, що прийшов містер Гек Тейт.

— Запроси його,— мовив Аттікус.

— Я запрошував. Там у дворі ще якісь люди, вони хочуть, щоб ти вийшов.

У Мейкомбі дорослі люди не переступлять поріг у двох випадках: якщо в домі покійник або коли йдеться про справу, пов'язану з політикою. Невже хтось помер? Ми з Джемом хотіли підійти до дверей, але Аттікус наказав:

— Сидіть дома!

Джем вимкнув світло у вітальні і припав до вікна. Тітка Олександра запротестувала.

— Я на секунду, тітонько, тільки гляну, хто прийшов.

Ми з Ділом прилипли до другого вікна. Аттікуса оточили люди. Всі вони, здається, говорили одночасно.

— ...завтра перевести його в окружну тюрму,— казав містер Тейт. — Я не хочу неприємностей, але не ручаюсь — усе може статись...

— Не кажіть дурниць, Геку,— озвався Аттікус. — Зрештою, ми ж у Мейкомбі.

— ...кажу, що на душі неспокійно.

— Геку, ми маємо відстрочку, щоб не турбуватися,— заявив Аттікус. — Сьогодні субота. Суд, певно, відбудеться в понеділок. Невже ви не зможете протримати його одну ніч? Не думаю, що в Мейкомбі знайдеться людина, яка захоче позбавити мене клієнта, самі знаєте, важкі часи настали.

Юрба весело загомонила, але одразу й стихла, бо заговорив Лінк Діз:

— З тутешніх ніхто нічого не затіває, але за братаю з Старого Сарема я не певен... а чи не могли б ви подбати про... як це, Геку?

— Про передання справи в інший округ,— підказав містер Тейт,— але тепер це, певно, вже нічого не змінить.

Аттікус щось сказав, та ми не почули. Я обернулась до Джема, він замахав руками, щоб я мовчала і не заважала.

— І крім того,— вів далі Аттікус,— ви, мабуть, не дуже боїтеся тієї компанії.

— Знаєте, які вони, коли насмокчуться?

— У неділю вони звичайно не п'ють, більшу частину дня сидять у церкві... — зауважив Аттікус.

— Бачите, це випадок особливий,— мовив хтось.

Натовп загомонів голосніше. Нарешті тітка сказала, що коли Джем не ввімкне у вітальні світло, це буде ганьба для всієї родини. Але Джем не чув її.

— Не розумію, по-перше, навіщо вам було братися за цю справу,— сказав містер Лінк Діз. — Ви на ній можете втратити все. Все, що маєте.

— Ви справді так думаєте?

Коли Аттікус так запитує, це небезпечно. «Всевидько, ти справді думаєш, що це найкращий хід?» Трах-бах — і на шахівниці не лишається жодної моєї шашки. «Ти справді так думаєш, сину? В такому разі прочитай оце». І сидить Джем цілий вечір над промовами Генрі У. Грейді.

— Слухайте, Лінку, може статися, що цей чоловік сяде на електричний стілець, але спершу люди почують правду,— мовив Аттікус спокійно. — А ви її знаєте.

Хвиля незадоволення сколихнула людей. Аттікус ступив крок до веранди, натовп лиховісно загув і почав підступати ближче.

Раптом Джем як закричить:

— Аттікусе, телефон дзвонить!

Від несподіванки люди здригнулися, позадкували; цих людей ми бачили щодня: крамарі, місцеві фермери, були також лікар Рейнольдс і містер Ейвері.

— Підійди до телефону, сину,— гукнув Аттікус.

Люди засміялись і почали розходитись. Аттікус зайшов до вітальні, ввімкнув світло і побачив, що Джем сидить біля вікна блідий, тільки кінчик носа червоний, бо був притиснутий до шибки.

— Чого ви сидите в темряві? — спитав він.

Джем стежив, як батько пройшов до свого крісла, сів і взяв у руки вечірню газету. Інколи мені здається, що найскладніші ситуації в своєму житті Аттікус спокійно обдумує, закрившись сторінками «Мобіл реджістер», «Бірмінгем ньюс» або «Монтгомері едвертайзер».

Джем підійшов до батька.

— Вони приходили по тебе, так? Вони хотіли з тобою розправитись?

Аттікус опустив газету і глянув на Джема.

— Де це ти вичитав? — поцікавився він. Потім додав тепліше: — Ні, сину, це наші друзі.

— Це не... не ватага? — Джем подивився спідлоба.

Аттікус усміхнувся — хотів було стриматись, але не зміг.

— Ні, у нас у Мейкомбі не буває розгніваного натовпу і всяких таких дурниць. Ніколи не чув, щоб орудувала якась ватага.

— Був час, коли ку-клукс-клан ганявся за католиками.

— Ніколи не чув, щоб у Мейкомбі були католики,— сказав Аттікус,— це ти щось переплутав. Десь у дев'ятсот двадцятому році тут справді існував ку-клукс-клан, але то була в основному політична організація. Крім того, їм нікого було лякати. Одного разу вночі вони влаштували демонстрацію перед будинком містера Сема Леві, а Сем вийшов на ганок і сказав, що, певно, кепські їхні справи, коли вони прийшли до нього у балахонах, пошитих з його ж полотна. Сем їх так присоромив, що вони пішли.

Сімейство Леві відповідало всім вимогам Мейкомба: люди благородні, для загальної користі віддавали свої здібності та можливості, і вже п'яте покоління цього роду жило на одному місці.

— Ку-клукс-клан зник і вже ніколи не повернеться,— сказав Аттікус.

Я вийшла провести Діла і, повертаючись, почула, як Аттікус казав тітці Олександрі:

— Як і всі, я віддаю належну повагу жінкам Півдня, але не жертвуватиму людським життям заради вигаданої версії.

Аттікус говорив таким голосом, що я подумала: знову сваряться.

Я розшукала Джема, він був у своїй кімнаті, лежав у ліжку і про щось думав.

— Що там у них, погиркались? — запитала я.

— Схоже, що так. Вона весь час дорікає йому Томом Робінсоном. Майже сказала, що Аттікус ганьбить усю родину. Всевидько... я боюсь.

— Чого ти боїшся?

— Боюся за батька. Що, коли з ним щось станеться?

Джем прибрав таємничого вигляду, і скільки я його питала — відповідь була одна: відчепись, дай спокій.

На другий день була неділя. Під час перерви між недільною школою і церковною відпавою всі вийшли трохи розім'ятись.

Я побачила Аттікуса у дворі, його оточили люди. Там стояв і містер Гек Тейт. «Коли це він став віруючим?» — подумала я. Раніше він ніколи не ходив до церкви. Навіть містер Андервуд був тут. Містер Андервуд, крім своєї «Мейкомб трібюн», нічим не цікавився. Господар, редактор, складач він з ранку до вечора не відходив од лінотипа, а щоб освіжитися, час від часу припадав до глечика з вином, який ніколи не був порожній і завжди стояв поруч. Містер Андервуд рідко виходив, щоб дізнатися про новини, люди самі приходили до нього з розповідями. Казали, що кожний номер газети «Мейкомб трібюн» він готує сам і сам друкує на лінотипі. І це цілком ймовірно. Коли ж уже містер Андервуд виліз із своєї друкарні, то, певно, сталося щось серйозне.

Я перехопила Аттікуса на порозі, і він сказав мені, що Тома Робінсона переводять до мейкомбської тюрми. І ще сказав — більше собі, ніж мені, що якби він з самого початку перебував тут, то все було б спокійно. Потім сів на своє місце в третьому ряду і, трохи відстаючи від інших парафіян, проспівав «До тебе ближче, господи». В церкві Аттікус ніколи не сидів поряд з своєю сестрою чи з нами. Він любив посидіти один.

Мир і спокій у нашому домі в недільні дні були удавані, присутність тітки Олександри гнітила всіх. Аттікус після обіду відразу йшов до свого кабінету, де, відкинувшись у кріслі, читав (ми інколи заглядали до нього). Тітка Олександра вмошувалася відпочити години дві, а ми не сміли гомоніти на подвір'ї — адже усі сусіди спочивають. Джем вважав, що людина його віку вже може дозволити собі піти до своєї кімнати, прихопивши стіс футбольних журналів. А ми з Ділом гуляли на Оленячій луці.

Стріляти з духових рушниць у неділю заборонялося, ми трохи побігали з Джемовим футбольним м'ячем, але скоро це набридло нам. Діл запропонував піти і трохи розворушити Страхолюда Редлі. Я зауважила, що не варто його турбувати, і розповіла Ділові про різні події минулої зими. Моя розповідь справила на нього враження.

Коли стемніло, ми пішли вечеряти. Після вечері я і Джем хотіли цілий вечір читати, але Аттікус здивував нас: він зайшов до вітальні, тримаючи в руках довгий електричний шнур, на кінці якого була лампочка.

— Я вийду на деякий час, — сказав він. — Ви вже спатимете, коли я повернусь, а тому на добраніч вам.

Він надів капелюха і вийшов через чорний хід.

— Пішов до машини, — сказав Джем.

У нашого батька були свої дивацтва: по-перше, він не любив солодкого, по-друге, ходити пішки для нього завжди було насолодою. Скільки я себе пам'ятаю, в гаражі завжди виблискував чистенький шевроле, Аттікус користувався ним коли йому треба було

виїжджати в справах за межі міста, а в Мейкомбі ходив пішки — щодня два рази до своєї контори і назад, майже дві милі. Він казав, що це єдиний вид спорту. В Мейкомбі вважається, що коли людина йде пішки, аби тільки пройтися, без певної мети, значить, вона взагалі ні до чого не прагне і ні на що не здатна.

Я побажала тітці і Джемові на добраніч, пішла в свою кімнату і ще довго читала. Раптом з кімнати Джема долинув якийсь шум. Коли Джем лягав спати, звуки були зовсім інші — я їх добре знала. Я постукала в двері.

— Чого ти не спиш?

— Мені треба збігати в місто, ненадовго. — Він натягав штани.

— Куди? Адже скоро десята.

Він це знав і наміру свого не змінив.

— Тоді піду з тобою і я, навіть якщо ти не дозволиш, я все одно піду, чуєш?

Джем зрозумів, що наполягати — це означало почати бійку, розгнівати тітку, і погодився.

Я швидко одяглася. Ми зачекали, поки у тітки погасло світло, і тихенько вийшли чорним ходом. Ніч була темна.

— Діл теж пішов би,— прошепотіла я.

— Хай іде,— похмуро відповів Джем.

Ми перестрибнули через низеньку огорожу, перетнули двір міс Рейчел і опинилися під вікном Діла. Джем крикнув перепелом. За вікном з'явилося обличчя Діла й одразу зникло. Через п'ять хвилин вікно розчинилось, і Діл виліз до нас. Як людина бувала, він нічого не питав, аж поки ми не вийшли на тротуар.

— Що сталося?

— Джема потягло на мандри.

Келпурнія казала, що ця хвороба нікого з хлопців не минає.

— Захотілося поблукати,— сказав Джем. — Просто так.

Ми поминули будинок міс Дюбоз, він стояв як пуста, з зачиненими віконницями, камелії позаростали бур'яном. Лишалось пройти ще вісім будинків, поминути пошту, потім тім звернути...

Південна частина площі була безлюдна. На кожному розі наїжившись стояли величезні араукарії, а між ними в світлі вуличних ліхтарів виблискувала залізна конов'язь. Світилося ще в громадській убиральні, більше з цього боку будинку суду — жодного вогника. Площа перед судом — квадратна, з усіх боків магазини, з них де-не-де теж пробивалося тьмяне світло.

Коли Аттікус ще тільки починав адвокатську діяльність, його контора містилася в будинку суду, але через кілька років він переїхав у затишніший куточок — у приміщення міського банку. Ми повернули за ріг і навпроти банку побачили знайомий шевроле.

— Він тут,— сказав Джем.

Однак Аттікуса не було. До його контори вів довгий коридор. Якби за дверима світилося, то ми побачили б на дверях табличку, на якій чітко виведено невеликими літерами: АТТІКУС ФІНЧ, АДВОКАТ. У конторі було темно. Джем ще раз подивився в темряву за скляними дверима. Покрутив ручку. Замкнуто.

— Пройдімося далі по вулиці. Може, він зайшов до містера Андервуда.

Містер Андервуд не тільки видавав газету «Мейкомб трібюн», але й жив у редакції. Точніше, над редакцією. Про те, що відбувалося в суді або в тюрмі, він дізнавався, безпосередньо дивлячись із вікна другого поверху. Будинок стояв у північно-західній частині площі, і йти до нього треба було повз тюрму.

Окружна тюрма була найповажнішою і найпотворнішою будівлею в Мейкомбі. Аттікус казав, що таке міг придумати хіба що кузен Джошуа Сент-Клер. Придумав же хтось. Серед звичайних будинків з широкими квадратними фасадами недоречно виринала готичного стилю іграшка-тюрма (одна камера в ширину і дві камери в висоту), прикрашена зубчастими вежами-карликами і контрфорсами. Завершували цю незвичайну архітектурну ідилію червоний цегляний фасад і товсті залізні ґрати на вікнах церковного зразка. І стояв цей шедевр не десь там на безлюдному пагорбі, а між «Металевими виробами» Тіндела та редакцією «Мейкомб трібюн». Для жителів Мейкомба в'язниця була постійною темою розмов і навіть об'єктом суперечок. Гострі на язик люди вбачали велику схожість між цією установою і вбиральнею королеви Вікторії. Прихильники твердили, що готичне творіння надає місту поважного, благородного вигляду. Чужій людині ніколи й на думку не спадало, що там всередині повно чорношкірих.

Ми йшли по тротуару і раптом побачили віддалік самотній вогник.

— Дивно,— мовив Джем,— скільки я пам'ятаю, біля тюрми немає ліхтаря.

— Схоже, що лампочка світить над дверима,— сказав Діл.

Через ґрати з вікна другого поверху назовні звисав шнур, на кінці якого горіла лампочка без абажура. Біля дверей у кріслі, певно принесеному з контори, сидів Аттікус. Він читав, незважаючи на мошву, що роєм виляла на його голову.

Я намірилася бігти, але Джем схопив мене за руку.

— Не підходь до нього,— сказав він. — Може розсердитися. Головне, що він тут і що все гаразд. Ходімо додому. Я просто хотів подивитися, де він.

Ми вирішили скоротити дорогу і попрямували через площу трохи навскоси, коли з боку Меридіанського шосе одна за одною повільно під'їхали чотири запаровані автомобілі. Вони обігнули площу, поминули банк і зупинилися навпроти тюрми.

З машин ніхто не виходив. Аттікус підвів голову від газети. Старанно згорнув її, поклав на коліна і зсунув капелюх на потилицю. Схоже було, що він на них чекав.

— Ходімо,— прошепотів Джем.

Ми помчали через площу, потім через вулицю і опинилися за кіоском. Джем обережно визирнув.

— Можна трохи ближче,— сказав він.

Ми побігли до магазину Тіндела — звідси було вже зовсім близько, місце безпечне і все видно.

З машин по одному і по двоє почали виходити люди. Розпливчасті, мов тіні, постаті прямували до дверей тюрми і при світлі поступово перетворювалися в кремезних чоловіків. Аттікус не зрушив з місця. Чоловіки підійшли ближче і заступили його.

— Він тут, містере Фінч? — спитав один.

— Тут,— відповів Аттікус. — Він спить. Не будить його.

Тільки пізніше я збагнула весь драматизм ситуації; було смішно і страшно водночас: люди послухалися батька і стали розмовляти пошепки.

— Ви знаєте, чого ми сюди приїхали? — запитав другий. — Відійдіть од дверей, містере Фінч.

— Їдьте додому, Уолтере,— приязно сказав Аттікус. — Десь тут поблизу ходить Гек Тейт.

— Який там у дідька Гек! — сказав ще хтось. — Ваш Гек з компанією блукає тепер у лісі і до ранку звідти не вибереться.

— Справді? Чого їх занесло туди?

— На бекасиків полюють,— випалив один,— Цього ви не передбачали, містере Фінч?

— Передбачав, хоч і не був певен... — Як і раніше, батьків голос був спокійний. — Ну що ж, це міняє справу, так же?

— Міняє,— басом відповіла темна постать.

— Ви справді так думаєте?

За останні два дні я вдруге чула від нього це запитання, отже, комусь із них дістанеться. Цього пропустити не можна. Я зірвалась і щодуху помчала до батька.

Джем скрикнув і разом з Ділом кинувся за мною, але вони мене не догнали.
Я проштовхалася між темними постатями, від яких несло важким духом, і опинилася в колі світла.

— Гей, Аттікусе!

Я думала, що він зрадіє, побачивши мене, проте батькове обличчя стало таке, що мій веселий настрій пропав. У його очах я прочитала страх, який зник, коли біля мене опинився Джем і Діл. Від чоловіків несло спиртним перегаром і хлівом, я глянула навкруги — жодного знайомого обличчя. Це не ті, що приходили вчора ввечері. Мені стало не по собі: я так вискочила поміж люди, яких ніколи не бачила раніше.

Аттікус підвівся, рухи його були повільні, як у зовсім старої людини. Він ретельно розгладив газету і не поспішаючи відклав її. Пальці його легенько тремтіли.

— Іди додому, Джеме,— сказав він. — Забирай сестру та Діла, і йдіть додому.

Все, що наказував Аттікус, ми звикли виконувати негайно, хоч і не завжди охоче.
А тепер Джем стояв, і видно було, що він нікуди не збирається йти.

— Іди додому, я сказав.

Джем похитав головою. Аттікус уперся кулаками в боки, Джем зробив те саме. Так вони й стояли один проти одного, зовсім різні: Джем успадкував від матері каштанове волосся, карі очі, овал обличчя, вуха щільно прилягали до голови; у батька волосся було чорне з сивиною, риси обличчя — прямі. І все-таки вони чимось схожі. Можливо, небажанням поступитися.

— Сину, я сказав: іди додому.

Джем похитав головою.

— Я йому швидко покажу дорогу,— втрутився якийсь здоровань і, схопивши Джема за комір, турнув так, що той ледве втримався на ногах.

— Не чіпай його!

Я налетіла на чоловіка і вдарила його ногою. Я була боса і здивувалася, коли здоровань скривився від болю і відступив. Я хотіла вдарити нижче коліна, а вцілила трохи вище.

— Облиш, Всевидько,— Аттікус обняв мене за плече. — Не треба кидатися на людей.
Помовч,— сказав він, коли я стала виправдуватися.

— Хай не чіпають Джема,— сказала я.

— Коротше, містере Фінч, зробіть так, щоб їх тут не було,— заревів котрийсь із чоловіків. — Даю вам на це п'ятнадцять секунд.

Аттікус стояв серед цього незвичайного натовпу і вмовляв Джема послухатися. Він погрожував, просив, нарешті сказав:

— Прошу тебе, Джеме, одведи їх додому.

Але Джем уперто відповідав:

— Не піду.

Мені вже почало набридати все це, але я відчувала: якщо Джем, знаючи, чим може скінчитися для нього така сварка з батьком, усе-таки править на своє, то, певно, у нього є для цього підстави. Я стала оглядатися навкруги. Стояла тепла літня ніч, але майже всі ці чоловіки були одягнені в комбінезони і грубі бавовняні сорочки, застебнуті до самого коміра. Мерзляки якісь, подумала я, бо й рукава не закачані, манжети застебнуті. Деякі були в капелюхах, натягнутих аж на вуха. Всі насуплені, напівсонні, наче не звикли вештатися по ночах. Я приглядалася до кожного обличчя — люди стояли півколом — і одного, що стояв посередині, впізнала.

— Містере Канінгеме, здрастуйте!

Але мій знайомий, здавалося, не чув мене.

— Здрастуйте, містере Канінгеме. Як ваші справи з відчуженням?

Я добре знала справи містера Канінгема. Аттікус колись розповів мені про це докладно. Здоровило заблимав очима і засунув великі пальці під шлейки комбінезона. Він почувався ні в сих ні в тих: кашлянув, потім одвернувся. Моє дружнє привітання лишилося без відповіді.

Містер Канінгем стояв без капелюха, обличчя засмагле, обпечене сонцем, а лоб білий, певно, Канінгем рідко знімає капелюха. Він переступив з ноги на ногу, на ньому були величезні грубі черевики.

— Невже ви мене не пам'ятаєте, містере Канінгеме? Я Джін Луїза Фінч. Ви колись приносили нам горіхів, пам'ятаєте?

Я відчувала, що спроби мої даремні, і мені стало якось ніяково: знайомий — а не зізнається.

— Я навчаюся в одному класі з вашим Уолтером,— почала знову. — Це ваш син, сер. Так же? Скажіть, так?

Містер Канінгем не витримав і ледь помітно кивнув головою. Все-таки він упізнав мене!

— Ми з ним в одному класі,— сказала я,— і вчиться він добре, він непоганий хлопець,— додала,— справді хороший хлопець. Одного разу він у нас обідав. Він вам не розповідав? Колись я його набила, проте він гарний хлопець. Передайте йому привіт од мене, гаразд?

Якось Аттікус пояснював: коли ти людина ввічлива, то говори не про те, що тобі цікаво, а про те, що цікавить твого співрозмовника. Містерові Канінгему, певно, було нецікаво слухати про свого сина, але я зробила останню спробу розворушити його і заговорила про відчуження.

— Відчуження — справа ненадійна,— почала я радити йому і тільки тепер помітила, що звертаюся до всіх.

Чоловіки дивилися на мене, дехто навіть рота роззявив. Аттікус уже не чіплявся до Джема, вони стояли поруч, і Діл разом з ними. Стояли як зачаровані. Аттікус теж трохи відкрив рот, а сам казав колись, що це негарно. Наші погляди зустрілись, і він закрив рота.

— Аттікусе, ти чуєш, я кажу містерові Канінгему, що відчуження — справа неприємна, але ж ти пояснював, що не треба хвилюватися, бо такі справи інколи тягнуться довго... і що ви разом якось залагодите цю справу...

Я поступово замовкла. Що за нісенітниця я тут плела? Про такі речі, як відчуження, певно, розмовляють у вітальні, а не на вулиці.

У мене аж голова змокрила від поту, я нічого не боялась, та коли побачила, що всі ці люди втупили в мене очі і стоять мовчки, мені стало моторошно.

— Що сталося? — запитала я.

Аттікус не відповів. Я глянула навкруги, потім на містера Канінгема; на його обличчі я прочитала те саме, що й на інших,— байдужість. Потім трапилося дивне. Містер Канінгем присів біля мене навпочіпки, взяв мене за плечі обома руками і сказав:

— Я передам йому привіт од тебе, дівчинко.

Він підвівся, випростався і махнув здоровенною рукою.

— Ходімо звідси! — гукнув. — Гайда, хлопці!

І знову по одному, по двоє кремезні постаті човгали ногами, тільки цього разу вони зникали в темряві, прямуючи до своїх стареньких автомобілів. Застукали дверцята, зачхали мотори — і машини зникли.

Я обернулася до батька й побачила, що він стоїть, схилившись обличчям до стіни тюрми. Я підійшла до нього і потягла за рукав.

— Тепер можна йти додому?

Він кивнув головою, витяг хусточку, витер обличчя і голосно висякався.

— Містере Фінче,— гукнув хтось із темряви, м'який, охриплий голос лунав десь згори,— вони вже поїхали?

Аттікус одійшов від стіни і підвів голову.

— Поїхали,— відповів. — Томе, поспи трохи. Вони вже не повернуться.

У цей час іще один голос, уже з іншого кінця, порушив нічну тишу.

— Відбій, вони більше не повернуться. Аттікусе, я весь час був наготові.

З вікна другого поверху, що над редакцією «Мейкомб трібюн», висунувся містер Андервуд з двостволкою в руках.

У цей час я звичайно давно сплю. Тепер я була стомлена і сонна, а Аттікус і містер Андервуд ладні були розмовляти до ранку, один — висунувшись з вікна, другий — задерши голову. Нарешті Аттікус підійшов до нас, вимкнув світло над дверима і забрав свій стілець.

— Можна, я понесу стілець, містере Фінче? — озвався Діл.

Доти він весь час мовчав.

— Спасибі, друже.

Ми попрямували до банку, батько з Джемом попереду, ми з Ділом — за ними. Ділу заважав стілець, і він трохи відставав. Аттікус і Джем були далеко попереду, певно, зараз батько шпетить Джема за те, що він не пішов додому, подумала я, і... помилилась. У світлі вуличного ліхтаря я побачила, як Аттікус підняв руку над головою Джема і став куйовдити його волосся — саме так Аттікус виражав свої ніжні почуття.

Розділ XVI

Джем почув мене і просунув голову в двері, що з'єднували наші кімнати. Коли він підійшов до мого ліжка, Аттікус увімкнув світло. Ми завмерли і не ворухились, аж поки світло погасло; ми чули, як він перевертається. Нарешті знову запала тиша.

Джем забрав мене до своєї кімнати, і я примостилася спати поруч з ним.

— Спробуй заснути,— сказав він. — Післязавтра, мабуть, усе скінчиться.

Додому ми поверталися тихо, щоб не збудити тітку. Аттікус заглушив мотор ще на під'їзній доріжці і самотужки закотив машину в гараж; ми зайшли в будинок через чорний хід, мовчки розійшлися по своїх кімнатах. Я страшенно стомилась і незчулася, коли задрімала, та нараз уві сні побачила Аттікуса, як він спокійно згортає газету, зсуває капелюха на потилицю, потім стоїть уже посеред безлюдної, лиховісно тихої вулиці і зсуває на лоб окуляри. Мене мов ошпарило — тільки тепер я зрозуміла, що сталося того вечора, і заплакала. А Джем — молодець, він навіть не сказав, що коли людині майже дев'ять років, то плакати їй не личить.

Вранці нікому не хотілось їсти, тільки Джем лишився вірним собі: з'їв троє яєць. Аттікус стежив за ним із щирим захопленням. Тітка Олександра тихенько сьорбала каву, вона була страшенно не задоволена. Діти, які десь тиняються вночі,— ганьба для родини.

Аттікус сказав — яке щастя, що ця «ганьба для родини» вчора ввечері вчасно наспіла, але тітка заперечила:

— Дурниці, містер Андервуд весь час був напоготові.

— А знаєш, цей Брекстон — дивак,— сказав Аттікус. — Адже він терпіти не може негрів, навіть близько їх не підпускає.

У Мейкомбі вважали містера Андервуда запеклим нечестивцем, свого часу його батько недобре пожартував з нього — охрестив сина Брекстоном Брегом. Чого тільки не робив містер Андервуд, щоб люди, які його знали, забули це ім'я. Аттікус казав, що ті, хто має імена генералів Південної армії, хоч і поступово, але неодмінно стають п'яницями.

Келпурнія подала тітці Олександрі ще кави, а на мій благальний погляд тільки похитала головою і мовила:

— Ти ще замала, щоб пити каву. Підростеш, тоді я й тобі дам.

Я сказала, що трошки можна було б, це корисно для шлунка.

— Гаразд, — погодилась Келпурнія і дістала з буфета чашку, палила в неї столову ложку кави і по самісінькі вінця добавила молока. На знак подяки я показала чашці язик, підвела очі і побачила, що тітка насупилась. Але сердилася вона на Аттікуса. Зачекала, поки Келпурнія вийшла в кухню, потім сказала:

— Не говори так при них.

— Що не говорити і при кому не говорити? — спитав Аттікус.

— При Келпурнії. Ти сказав при ній, що Брекстон Андервуд терпіти не може негрів.

— Так, але я певен, що вона й сама це добре знає. У Мейкомбі це знає кожен.

Останнім часом я стала помічати деякі зміни в поведінці нашого батька, це особливо відчувалося, коли він розмовляв з тіткою Олександрою. Не можна сказати, що він сердився, але дедалі частіше давав їй зрозуміти, що в їхніх поглядах мало спільного. Ось і тепер він сказав сухо, навіть різко:

— Все, про що ми говоримо за цим столом, може бути сказано при Келпурнії. Кел знає, що вона означає для нашої сім'ї.

— Мені здається, що це погана звичка, Аттікусе. Їм тільки цього й треба. Ти ж знаєш, як вони люблять побалакати. Що б не трапилося в місті, до вечора уже весь негритянський квартал знає.

Батько поклав на стіл ніж.

— Я не знаю закону, який забороняв би неграм розмовляти. Можливо, вони й менше розмовляли б, якби ми не давали їм для цього підстав. Всевидько, чому ти не п'єш каву?

Я калатала ложечкою в чашці.

— Я думала, що містер Канінгем наш друг. Ти мені колись казав про це.

— Він і є наш друг.

— А вчора ввечері він хотів тебе бити.

Аттікус поклав виделку поряд з ножем і відсунув тарілку.

— Містер Канінгем, по суті, непогана людина, але він, як і всі ми, не позбавлений деяких вад.

— Ти вважаєш, що це звичайна вада? — втрутився Джем. — Коли вони приїхали вчора ввечері, він ладен був убити тебе.

— Може, він і вдарив би мене, — погодився Аттікус, — але, сину, коли ти станеш дорослим, то краще розумітимеш людей. Натовп — це люди, незалежно від того, які вони. Вчора ввечері містер Канінгем був часткою цього натовпу, проте все одно він лишався людиною. Будь-який натовп у будь-якому містечку нашого Півдня — це люди, яких ми знаємо, і це не на їхню користь, розумієш?

— Я б цього не сказав, — зауважив Джем.

— Ось чому восьмирічна дитина примусила їх схаменутися. Це свідчить, — провадив далі Аттікус, — що зграю диких звірів усе-таки можна зупинити, бо зрештою вони люди. Г-м, може, нам потрібні діти-полісмени?.. Примусили ж ви діти, вчора ввечері Уолтера Канінгема влізти на хвилину в мою шкіру. І цього було досить.

— Ну, коли Джем виросте, може, він і справді буде краще розуміти людей, але я не буду. Хай тільки Уолтер з'явиться в школі — це буде його останній день, — пообіцяла я.

— Ти його й пальцем не зачепиш, — рішуче мовив Аттікус. — Я б не хотів, щоб після вчорашнього ти або Джем затаїли злість проти кого-небудь.

— Тепер ти бачиш сам, чим усе це обертається, — сказала тітка Олександра. — А я тебе попереджала.

У відповідь Аттікус сказав, що не заперечує, попереджала, і, відсунувши стілець, підвівся.

— Прошу вибачити, у мене завтра важкий день. Джем, я не думаю, що сьогодні тобі і твоєї сестрі спадє на думку побігти в місто.

Не встиг Аттікус вийти, як у їдальню підстрибуючи влетів Діл.

— Сьогодні зранку все місто тільки про те й говорить, — повідомив він, — як ми голими руками вистояли проти сотні чоловік...

Тітка Олександра окинула його таким поглядом, що він одразу ж замовк.

— Яка там сотня, — мовила вона, — хто там проти кого вистояв! Приїхало п'яне розгнуздане кодро Канінгемів.

— Тітонько, Діл, як завжди, трохи перебільшив,— сказав Джем і подав знак, щоб ми йшли за ним.

— З двору нікуди не ходіть! — попередила вона, коли ми всі троє попрямували на веранду.

Цей день був схожий на суботу. Не поспішаючи, але безперервним потоком ішли повз наш будинок люди з південної частини округу.

Невпевнено проскакав на своєму породистому рисаку містер Дольфус Реймонд.

— Не розумію, як він тримається в сідлі,— промимрив Джем. — Як він ухитряється насмоктатися зранку, ще й восьмої години немає, а він уже теплий.

Проторохтів фургон, на якому щільно сиділи жінки в бавовняних панамах від сонця і в платтях з довгими рукавами. Бородатий чоловік у повстяному капелюсі був за кучера.

— Глянь, меноніти,— сказав Ділові Джем. — У них одяг без гудзиків.

Меноніти жили в лісах, усе, що їм потрібно було, купляли по той бік річки, там збували і свої нехитрі вироби, а в Мейкомб приїздили рідко. Діл зацікавлено розглядав цих людей.

— У всіх менонітів блакитні очі,— пояснив Джем,— а чоловікам після одруження забороняється голитись. Їхнім жінкам подобається, коли їх лоскочуть бородами.

Проїхав на мулі Ікс Білапс, помахавши нам рукою.

— Цей чоловік трохи дивний,— сказав Джем. — Ікс — це не ініціал, так його звать. Одного разу його викликали в суд як свідка і питають — як вас звать. Він відповів — Ікс Білапс. Секретар попросив сказати ім'я повністю. Він знову — Ікс. Так тривало, аж доки він не написав на папері «ікс» і підняв аркуш так, щоб усі бачили. Потім питають, хто йому дав таке ім'я, а він каже — батько з матір'ю так записали, коли він народився.

А люди все йшли і йшли. І Джем вирішив познайомити Діла з видатними мешканцями округу, розповісти, чим вони прославилися: містер Тенсо Джоунс — голосував за сухий закон; міс Емілі Дейвіс — потай нюхає тютюн; містер Байрон Уоллер — грає на скрипці; у містера Джека Слейда втретє прорізуються зуби.

З-за рогу виїхав ще один фургон; люди, що сиділи в ньому, були незвичайно суворі. Коли екіпаж порівнявся з подвір'ям міс Моді Аткінсон, у якому пломеніли квіти, на ганок вийшла господиня. Дивна річ, обличчя міс Моді в той час, як вона стоїть на своєму ганку, ми розгледіти не можемо — далекувато, а от настрої їй вгадуємо безпомилково. Зараз вона стоїть, узявши руки в боки, трохи подалася вперед, голову нахилила набік, проти сонця виблискують окуляри. Міс Моді усміхається, але то зла, колюча усмішка.

Кучер притримав мулів, а одна жінка, визирнувши з фургона, заверещала:

— Марнолюбка! Таких жде вічна темрява!

Міс Моді не забарилася з відповіддю:

— У кого в серці радість, у того усмішка на обличчі!

Ногомийки, певно, подумали, що то сам диявол тлумачить на свій смак священне письмо, бо від фургона і слід пропав. Незрозуміло, чого їм не подобалося подвір'я міс Моді. Хоч вона і порається цілими днями у своїй садибі, а священне письмо знає чудово.

Ми підійшли ближче до її дому.

— Міс Моді, ви в суд не йдете? — запитав Джем.

— Ні, не йду,— відповіла вона. — Мені сьогодні там нічого робити.

— А просто подивитися не хочете? — запитав Діл.

— Ні. Це сумне видовище, шкода бідолаху, можуть на смерть засудити. Гляньте, скільки народу суне, як на свято.

— Це тому, що його судитимуть прилюдно, міс Моді,— сказала я. — Інакше було б несправедливо!

— Я все це знаю,— сказала міс Моді. — Саме тому, що все відбуватиметься на людях, мені не варто туди йти, правда ж?

Вулицею пройшла міс Стефані Крофорд. Її голову прикрашав капелюх, на руках — рукавички.

— Гм-м,— мовила вона,— стільки людей, можна подумати, що там виступатиме сам Уільям Дженінгс Брайєн.

— Куди це ти прямуєш, Стефані? — гукнула міс Моді.

— Загляну до «Джітні Джангл», треба дещо купити.

Міс Моді здивувалася: вона не пам'ятала, щоб міс Стефані ходила коли-небудь до крамниці в капелюсі.

— Може, зайду на хвилинку в суд,— призналася міс Стефані,— подивлюся, що там Аттікус затіває.

— Будь обережна, а то, чого доброго, вручить повістку...

Ми попросили міс Моді, щоб вона пояснила, що це означає. Міс Моді сказала — міс Стефані, певно, знає про цю справу стільки, що може виступити в суді як свідок.

Ми чекали до полудня, поки Аттікус прийшов на обід. Він сказав, що весь час, з самого ранку, відбирали присяжних. По обіді ми заскочили до Діла і втрьох подалися в місто.

Це справді був незвичайний день. Біля конов'язі — жодного вільного місця, під кожним деревом стояли мули, вози, площу перед будинком суду заповнили люди, які розмістилися прямо на землі, на розстелених газетах, здебільшого компаніями, їли печиво з патокою, запивали теплим молоком просто з глечиків. Справжнісінький пікнік. Один

жує холодну курку, другий ласує смаженою свининою. Заможніші запивали страву кока-колою, купленою поряд в аптеці разом із скляночками. У натовпі вешталися замурзані діти, матері годували своїх немовлят.

Край площі під сонцем спокійно сиділи негри, їли сардини з печивом і запивали запашною негі-колою. Містер Дольфус Реймонд сидів з ними.

— Джеме,— сказав Діл,— він п'є з пакета.

Містер Дольфус Реймонд і справді пив, тримаючи в роті дві жовті соломинки (такі продають в аптеці), кінці яких були в середині пакета з цупкого паперу.

— Ніколи не бачив, щоб хтось так пив,— промимрив Діл. — Як він ухитряється не розлити?

Джем засміявся.

— У нього в пакеті пляшка від кока-коли, а в ній віскі. Це для того, щоб жінки не хвилювалися. От побачиш, він з того пакета смоктатиме до вечора: докінчить пляшку — піде знову налле.

— Чому він сидить з кольоровими?

— Він завжди так. Мені здається, що вони йому подобаються більше, ніж білі. Живе в самому кінці округу, в глушині. З ним кольорова жінка і ціла купа дітей-мулатів. Я тобі покажу, якщо вони прийдуть.

— Зовні він не схожий на покидька,— сказав Діл.

— Який же він покидьок, у нього чималий клопоть землі по той бік річки, вздовж берега, рід його старовинний, порядні люди.

— Чого ж він так дивно поводитьсь?

— Йому так подобається,— відповів Джем. — Кажуть, він ніяк не може отямитися після свого одруження. Його дружиною мала стати котрась зі Спендерів. Готувалося пишне весілля, але не вийшло... Після заручин наречена пішла в свою кімнату і застрелилася. З рушниць. Пальцем ноги натиснула на спуск.

— Знає хто, яка причина?

— Ніхто до пуття не знає, крім самого містера Дольфуса,— відповів Джем. — Кажуть, ніби вона дізналася про ту негритьянку і що він хотів одружитись і негритьянку тримати. Відтоді він і п'є. А малюків не кривдить...

— Джеме, а що таке — мулат?

— Напівбілий, напівчорний. Ти їх бачила, Всевидько. Знаєш отого рудого, кучерявого рознощика з аптеки? Він напівбілий. Їм не позаздриш.

— Чого?

— Їм нікуди приткнутися. Кольорові не визнають їх за своїх, бо вони напівбілі; білі не приймають до себе, бо вони напівчорні. Так і плутаються посередині, ні сюди ні туди. А містер Дольфус, кажуть, одіслав нещодавно двох своїх дітей на північ. Там на це не зважають, кольоровий ти чи ні. Онде один з них.

У нашому напрямку простувала негритянка, поряд, чіпляючись за її руку, перебирав ніжками маленький хлопчик, і мені здалося, звичайний негритянський хлопчик; шоколадний полиск шкіри, широкі ніздрі, гарні зуби. Він весело підстрибував, і негритянка смикала його за руку, щоб не пустував.

Джем зачекав, доки вони поминули нас.

— Цей малюк — мулат,— сказав він.

— Звідки ти знаєш? — запитав Діл. — Чорний, та й годі.

— На вигляд інколи важко відрізнити, треба ще знати, хто він. А цей — напів-Реймонд, тут нема сумніву.

— Як же ти вгадуєш? — запитала я.

— Кажу ж тобі, Всевидько, я просто знаю.

— Може, і ми негри? Звідки тобі відомо, що ні?

— Дядько Джек Фінч каже, що це справді невідомо. Наскільки він знає, Фінчі завжди були білі, хоч і не виключено, що батьківщина наших предків — Ефіопія.

— Ну, коли це далекі предки, то й далекі часи, а те, що було давно, до уваги не береться.

— Я теж такої думки,— сказав Джем,— але в Мейкомбі вважають: якщо в тобі є хоч крапля негритянської крові, ти негр. Агов, та ви тільки подивіться...

Враз уся площа заворушилася, ніби якась невидима сила підняла людей. На землі валялися газети, клапті паперу і целофану. Діти бігли до своїх матерів, немовлят брали на руки. Чоловіки в наскрізь пропотілих капелюхах збирали свої сім'ї і, наче пастухи, вели їх до дверей суду. В кінці площі підвелися негри, з ними і містер Дольфус Реймонд, почали струшувати пилюку з штанів. Серед негрів було всього кілька жінок та дітей, це надавало святковій атмосфері відтінку буденності. Біля входу негри зупинилися, терпляче ждали, поки пройдуть білі з своїми сім'ями.

— Зайдімо,— сказав Діл.

— Ні, заждімо, доки всі зайдуть; може, Аттікус не хоче, щоб ми тут були, а ми ж, певно, натрапимо на нього.

Будинок мейкомбського окружного суду дещо скидався на арлінгтонську радіостанцію: бетонні колони, що підтримували верхню частину будівлі з південного боку, були надто

масивні для такої легкої ноші. У 1856 року старий будинок суду згорів, лишилися тільки колони. Після пожежі до них прибудували нову будівлю. Точніше, побудували, незважаючи на колони. За винятком південного portalу, будинок цей був витриманий у ранньовікторіанському стилі і з північного боку мав досить скромний вигляд. Зате з протилежного боку грецькі колони аж ніяк не пасували до великої вежі дев'ятнадцятого століття, в якій містився іржавий і дуже ненадійний годинник. Але разом з тим усе свідчило, що жителі цього міста сповнені рішучості свято берегти кожний камінчик, що нагадує минуле.

Щоб пройти на другий поверх до залу суду, треба було поминути різні напівтемні нори: податковий інспектор, збирач податків, секретар окружного управління, присяжний повірений, роз'їзний секретар, суддя у справах спадщини — всі вони тулилися в холодних закапелках, де пахло прілим папером, вогкістю і вбиральнею. Тут і вдень вмикали світло, а дощана підлога була завжди вкрита шаром пилюки. Мешканці цих закутків були до пари помешканню: миршаві, з сірими обличчями чоловіки, здавалося, не відали, як світить сонце і віє вітер.

Ми знали, що людей збереться багато, але хто міг передбачити, що будуть вщерть заповнені коридори. Джем і Діл загубилися в натовпі, а я пробралася до стіни, ближче до сходів, бо знала, що Джем усе одно знайде мене. Я опинилася серед членів Клубу Нероб, притулилася до стіни і принишкла. Це були вже похилого віку люди в білих сорочках, у штанах кольору хакі з підтяжками; все своє життя вони нічого не робили, і тепер, на схилі літ, коротали час на площі, цілими днями просиджуючи на дерев'яних лавах у затінку віргінських дубів. Аттікус казав, що вони досить обізнані з процедурою судових засідань, роками не пропускають жодного процесу; спостережливі і тонкі критики, вони знали закони не гірше за головного суддю. Здебільшого під час засідань суду в залі, крім них, нікого не було, і сьогодні вони, здається, були незадоволені, що звичний хід подій та спокійну атмосферу було порушено. Розмовляли вони поважно, гордовито, як люди, що знають собі ціну. Розмова йшла про мого батька.

— ...думаю, він знає, що робить,— промовив один.

— Це ще як сказати, я іншої думки,— заперечив другий. — Аттікус Фінч — людина вельми вчена, страх як багато читає.

— Читати він читає, а на більше не здатний. — Усі захихикали.

— Я тобі ось що скажу, Біллі,— заговорив третій. — Це суддя його призначив захищати чорномазого.

— Так, але ж він і справді збирається його захищати. Оце мені і не подобається.

Це була новина — новина, яка істотно змінювала становище. Отже, Аттікус змушений був взятися за цю справу незалежно від того, хотів чи ні. Дивно, що він нам про це не сказав, ми могли б захистити від нападок його і себе. Він мусив узятися за цю справу — і взявся. Коли б ми знали про це, куди менше було б бійок і сварок. Але чим же пояснити, що все місто настроєне проти нього? Це ж суддя призначив Аттікуса захищати негра. І Аттікус збирається захищати його по-справжньому. Оце їм не подобається. Все переплуталося.

Негри, зачекавши, поки всі білі піднялися по сходах, теж почали заходити.

— Гей, ви, хвилинку, — гукнув хтось із Клубу Нероб і підняв ломаку. — Встигнете, заждіть.

Нероби в білих сорочках, ступаючи старечими здерев'янілими ногами по сходинках, повільно піднімалися і раптом наткнулися на Джема та Діла, що бігли вниз шукати мене. Хлопці протиснулися між ними, і Джем гукнув:

— Всевидько, швидше, там уже ніде сісти. Доведеться стояти... Обережно, — сказав він сердито.

По східцях почали підніматися негри. Старі нероби, що піднялися раніше, займуть майже всі вільні місця. Нам не пощастило, і в цьому була винна я, сказав Джем. Зажурені, ми стали біля стіни.

— Ви не можете пройти?

Тримаючи в руці капелюха, перед нами стояв преподобний Сайкс.

— Добридень, ваша превелебносте, — привітався Джем. — Не можемо, Всевидько винна.

— Що ж, якось зарадимо лихові.

Преподобний Сайкс пішов наверх. За кілька хвилин він повернувся.

— У залі жодного вільного місця. Але якщо хочете, можете пройти зі мною на галерею.

— Звичайно, хочемо! — сказав Джем.

Зрадівши, ми помчали попереду священика вгору по східцях і опинилися на тому поверсі, де був зал засідань, потім пішли ще вище і зупинилися біля дверей, що вели на галерею. Трохи захекавшись, підійшов преподобний Сайкс і обережно повів нас через натовп негрів на передній край галереї. Четверо негрів підвелися, звільнивши чотири місця в першому ряду.

Галерея для негрів у залі засідань тяглася вздовж трьох стін і скидалася на велику веранду, з неї нам було все чудово видно.

Присяжні сиділи ліворуч, під високими вікнами. Засмагли, худорляві, всі вони, певно, були фермери, і це природно, серед присяжних городян майже немає: або їхні кандидатури відхиляють, або вони самі просять, щоб їх звільнили. Двоє присяжних трохи скидалися на причепурених Канінгемів. Вони сиділи прямо й уважно слухали.

Окружний прокурор і ще якийсь чоловік, Аттікус і Том Робінсон сиділи за столиками спиною до нас. Перед прокурором на столику лежала книга в коричневих палітурках і якісь жовті папірці; на столику Аттікуса не було нічого.

За бар'єром, що відділяв суд від публіки, на шкіряних стільцях сиділи свідки, теж спиною до нас.

Суддя Тейлор сидів на своєму місці на підвищенні, схожий на стару сонну акулу, а трохи нижче перед ним сиділа його риба-лоцман і щось швидко писала. Зовні суддя Тейлор нічим не відрізнявся від інших суддів, яких мені доводилося бачити: добродушний, сивий, червонощокий. Цікаво, що повадився він під час судових засідань досить своєрідно: міг покласти ноги на стіл або чистити нігті складаним ножем. Під час нескінченних дебатів сторін, особливо після обіду, суддя Тейлор, здавалося, дрімає, але він переконливо довів, що таке підозріння безпідставне. Якось адвокат вирішив розбудити його і навмисне зштовхнув із столу на підлогу цілий стіс книг. Не розплющуючи очей, суддя Тейлор пробуркотів:

— Містер Уїтлі, зробіть так ще раз, і ваша незграбність обійдеться вам у сто доларів.

Суддя добре знав свою справу, і тільки на перший погляд могло видатися, що він неуважний, насправді ж будь-який судовий процес впевнено тримав у своїх руках. Один тільки раз суддя Тейлор під час засідання потрапив у безвихідь, і заплутали його Канінгеми. у Старому Саремі, цій вотчині Канінгемів, оселилися колись дві різні сім'ї, але, як на гріх, прізвища у них були однакові. Канінгеми і Конінгеми одружувалися, виходили заміж, і поступово прізвища так переплуталися, що важко було сказати, де хто, та, зрештою, це нікого й не цікавило, аж поки один Канінгем не посварився з якимсь Конінгемом за ділянку землі і не передав справу до суду. У суді Джімс Канінгем доводив, що його мати скрізь на документах підписувалася Канінгем, а насправді вона Конінгем. Просто жінка була малописьменна, писала невпевнено, читала мало, сяде, бувало, ввечері на веранді і дивиться у далечінь. Дев'ять годин підряд суддя Тейлор вислухував дивні і заплутані показання мешканців Старого Сарема і несподівано оголосив: слухання справи припиняється. Коли його запитали, на якій підставі, він відповів, нібито за згодою обох сторін, і додав, що обидві сторони, на його думку, задоволені, сказавши один одному все на людях. Справді, вони були задоволені. Саме цього вони передусім і домогалися.

Суддя Тейлор мав іще одну дивну звичку. У залі засідань він дозволяв курити, хоч сам ніколи не кури́в, проте іноді, коли щастило, можна було побачити, як він, засунувши в рот довгу незапалену сигару, повільно її жує. Поступово сигара зникала у нього в роті, а через кілька годин суддя Тейлор випльовував її як напівсуху пережовану масу. Одного разу я запитала Аттікуса, як може місіс Тейлор його цілувати; батько відповів, що вони рідко цілуються.

Підвищення для свідків містилося праворуч од судді Тейлора. Діставшись до своїх місць на галереї, ми побачили, що містер Гек Тейт уже там.

Розділ XVII

— Джеме, глянь, то не Юели сидять? — запитала я.

— Тс-с-с,— сказав Джем,— містер Гек Тейт дає свідчення.

Містер Тейт причепурився з такої нагоди. На ньому був звичайний костюм, і він був такий же, як усі інші люди: ні високих чобіт, ні шкіряної куртки, ні пояса з патронами. З цієї хвилини я його вже не боялася. Трохи подавшись уперед, він сидів у кріслі для свідків, затиснувши руки між колінами, й уважно слухав окружного прокурора.

Прокурора, містера Джілмера, ми майже не знали. Він був з Ебботсвіла, і ми бачили його тільки під час судових засідань, та й то дуже рідко, бо ні мене, ні Джема суд не цікавив. Містер Джілмер був лисий, завжди чисто виголений, йому можна було дати і сорок років, і всі шістдесят. Хоч він стояв до нас спиною, ми знали, що він косоокий і вміло користувався цим: ніби й не дивиться на людину, а насправді ж пронизує її поглядом. Присяжні і свідки боялися його як вогню. Їм здавалося, що він очей з них не зводить, а тому і ті й ті слухали уважно.

— Своїми словами, містере Тейт,— сказав містер Джілмер.

— Отже,— промовив містер Тейт до своїх колін і торкнувся рукою окулярів,— мене покликали...

— Поверніться до присяжних, містере Тейт. Дякую. Хто саме вас покликав?

— Мене покликав Боб... містер Боб Юел, онде він сидить, це було ввечері двадцять першого листопада,— сказав містер Тейт. — Я вже збирався йти додому, коли заходить Б... містер Юел, дуже схвилюваний, і каже: скоріше їдьмо до мене, чорномазий знеславив мою дочку.

— І ви пішли?

— Звичайно. Сів у машину і помчав.

— Що ж ви побачили, коли приїхали?

— Вона лежала на підлозі в першій кімнаті, коли ввійти — праворуч, добре-таки побита. Я допоміг їй підвестися на ноги, вона ополоснула обличчя — в кутку стояло відро — і сказала, що їй уже краще. Я запитав, хто її скривдив, і вона відповіла — Том Робінсон...

Суддя Тейлор, який весь час уважно розглядав свої нігті, підвів голову, ніби сподівався почути заперечення, але Аттікус мовчав.

— ...запитав, чи це він так її побив. Вона сказала — він. Я запитав, чи вдалося йому взяти її силою, і вона відповіла — так. Тоді я пішов до Робінсона і привів його до Юелів. Дівчина впізнала його. Після цього я його забрав. Оце і все.

— Дякую,— сказав містер Джілмер.

Суддя Тейлор запитав:

— Є запитання, Аттікусе?

— Є,— відповів батько.

Він сидів за столом не посередині, а трохи осторонь, закинувши ногу за ногу, одна рука лежала на спинці стільця.

— А ви лікаря викликали, шерифе? — запитав Аттікус. — Чи, може, викликав хтось інший?

— Ні, сер,— відповів містер Тейт.

— Ніхто не викликав лікаря?

— Ні, сер,— повторив містер Тейт.

— Чому? — запитав Аттікус голосніше ніж звичайно.

— Можу сказати. Лікар був просто не потрібен, містере Фінч. Вона була так розмальована, що й без лікаря було зрозуміло, що сталося.

— Але ж ви не викликали лікаря? Тоді, як ви були там, ніхто не посилав по лікаря, не приводив лікаря і дівчину до лікаря не ввели?

— Ні, сер...

Втрутився суддя Тейлор:

— Аттікусе, він уже тричі відповів. Лікаря він не викликав.

— Я просто хотів упевнитися,— сказав Аттікус. Суддя усміхнувся.

Рука Джема раптом стислась і пальці міцно обхопили поруччя галереї. Він затамував подих. Я подивилася вниз, люди сиділи спокійно. Що за трагедію він тут розіграє, подумала. Діл сидить спокійно, преподобний Сайкс поряд з ним — теж.

— Ти чого? — запитала я пошепки, але Джем тільки сердито зашипів.

— Шерифе,— вів далі Аттікус,— ви кажете, що дівчина була дуже побита. Як саме?

— Ну...

— Опишіть, Геку, які синці чи рани ви помітили?

— Ну, була побита голова, руки вище ліктів у синцях, але вже минуло хвилин тридцять...

— Звідки ви знаєте?

Містер Тейт посміхнувся.

— Вибачаюся, це вони мені сказали. У всякому разі, вона була добре розмальована, коли я туди прийшов, і під оком синець.

— Під яким?

Містер Тейт блимнув очима і обома руками пригладив волосся.

— Дайте подумати,— мовив він тихо і подивився на Аттікуса так, ніби хотів сказати: що за дитячі питання.

— Не пригадуєте? — запитав Аттікус.

Містер Тейт тицьнув пальцем у простір перед собою і сказав:

— Під лівим.

— Хвилинку, шерифе,— зауважив Аттікус. — Ліве — це коли вона стоїть перед вами чи тоді, коли вона дивиться туди, куди й ви?

— О, тоді це праве око,— сказав містер Тейт. — Так воно і є, містере Фінч, праве. Тепер я пригадую — у неї права половина обличчя була в синцях...

Містер Тейт знову закліпав очима так, наче раптом щось зрозумів. Потім повернувся і глянув на Тома Робінсона. Том Робінсон інстинктивно підвів голову.

Аттікус теж, певно, щось відкрив для себе, він миттю скочив на ноги.

— Шерифе, повторіть, будь ласка, що ви сказали.

— Я сказав, що у неї було підбите праве око.

— Не те...

Аттікус підійшов до столу секретаря, схилився, дивлячись, як швидко бігала секретарська рука по паперу. Секретар перестав писати, перегорнув блокнот і прочитав:

«Тепер я пригадую — у неї права половина обличчя була в синцях».

Аттікус випростався і глянув на містера Тейта.

— То яка половина, Геку?

— Права половина, містере Фінч, але на ній, крім цих синців, були й інші, розказувати?

— Які ж то інші? — запитав Аттікус.

Поки містер Тейт відповідав, Аттікус повернувся, глянув на Тома Робінсона, немов кажучи — чого ж іще можна чекати?

— ...руки були в синцях і саднах, вона і шию мені показала. На горлі видно було сліди пальців...

— Навкруги горла? І ззаду на шиї?

— З усіх боків, містере Фінч.

— Кажете, зусібіч?

— Так, сер, адже шия у неї тоненька — кожен обхопить...

— Будь ласка, шерифе, відповідайте на запитання коротко — «так» або «ні»,— сухо мовив Аттікус, і містер Тейт замовк.

Аттікус сів і кивнув прокуророві, той кивнув судді, суддя кивнув містерові Тейту. Містер Тейт вайлувато підвівся і зійшов з підвищення.

Внизу люди завертіли головами, зачовгали ногами, матері вовтузилися з немовлятами, кілька хлопчаків вибігли з залу. Негри позаду нас тихо перешіптувалися; Діл спитав преподобного Сайкса, у чому суть справи, але той відповів, що не знає. Поки що не було нічого цікавого: ніхто не кричав, юристи не сперечалися, все було просто, буденно, присутні, здається, були розчаровані. Аттікус тримався спокійно, добродушно, ніби йшлося про дріб'язкову власність. Він мав особливий хист вгамовувати бурхливі пристрасті, ось чому і справа про вчинене насильство трохи скидалася на суху проповідь. Я вже й забула про жахливі картини тієї ночі — напівсонні похмурі люди, запах хліва і горілчаного перегару, хриплий голос у темряві ночі: «Містере Фінч, вони вже пішли?» Наш страх розвіявся при світлі дня, тепер усе буде гаразд.

Присутні відчували себе так само невимушено, як суддя Тейлор,— усі, за винятком Джема. Він загадково посміхався і, оглянувшись навколо, сказав мені щось про прямі докази; хоче показати, що він багато знає, подумала я.

— Роберт Лі Юел! — голосно вигукнув секретар.

У відповідь на цей виклик зі свого місця підвівся маленький чоловічок, схожий на бентамського півня, і гордо попрямував до крісла для свідків. У нього аж шия почервоніла, коли він почув своє ім'я. А коли повернувся, щоб дати присягу, ми побачили, що обличчя у нього теж червоне. І зовсім не схожий на свого тезку-генерала [4]. Над лобом стирчить жмутик ріденького, недавно помитого волосся; ніс тоненький, гострий і вилискує, а підборіддя майже нема — воно запало і злилося з худю зморшкуватою шиєю.

— ...хай допоможе мені Господь,— прокарав він.

У кожному невеликому місті на зразок Мейкомба є свої юели. Ніякі економічні коливання не здатні вплинути на їхнє становище. Люди, подібні до Юелів, живуть як гості

в своєму окрузі, незалежно від того, процвітає він чи переживає занепад. Жодному, навіть найсуворішому інспекторові не вдавалося примусити їхніх дітей ходити до школи; жоден санітарний інспектор неспроможний звільнити їх від природжених пороків, численних паразитів і хвороб — цих постійних супутників бруду і неохайності.

Мейкомбські Юели жили за міським звалищем, у колишній негритянській халупі. Дерев'яні стіни були залатані рифленим залізом, дах викладений розплесканими консервними бляшанками; і тільки загальні обриси цієї споруди нагадували її первісний вигляд: квадратної форми халупа, чотири малесенькі кімнатки, що виходять у вузький, довгий коридор. І все це лежить на чотирьох, різної величини, брилах піщаника. Замість вікон — отвори в стінах, улітку їх завішували брудною марлею, щоб не залітали мухи, які хмарами роїлися над мейкомбським звалищем.

Правда, мухам теж доводилося сутужно, бо Юели щодня порпалися на звалищі, вибираючи всяку їстівну і неїстівну здобич, яку потім розкладали і розвішували навколо халупи, так що можна було подумати, ніби тут гралася божевільна дитина: замість огорожі стирчало якесь ломаччя, палиці від швабр та інших знарядь, усе це прикрашено іржавими молотками, поламаними граблями, лопатами, сокирами і мотиками, прикріпленими до ломаччя колючим дротом. За цією барикадою ховалося запущене, брудне подвір'я. Чого тільки тут не було: уламки допотопного форда на підставках, поламане зуболікарське крісло, старезний холодильник і всякий дрібніший мотлох: подерті черевики, старі зіпсовані радіоприймачі, рами від картин, консервні бляшанки, і всюди старанно длубалися в землі худі руді кури.

Проте один куточок цього двору дивував жителів Мейкомба. Попід огорожею стояло шестеро облуплених емалевих відер, і в них яскравими червоними квітами майоріла герань, за якою доглядали так ретельно, ніби вона росла на подвір'ї міс Моді Аткинсон (якби міс Моді дозволила, щоб герань росла на її подвір'ї). Люди казали, що за квітами доглядала Мейєла Юел.

Ніхто до пуття не знав, скільки дітей було в цьому дворі. Одні казали — шестеро, другі — дев'ятеро; коли хто-небудь проходив мимо, у вікнах завжди з'являлося кілька замурзаних фізіономій. Правда, тут рідко хто ходив, хіба що на Різдво, коли церковна рада роздавала біднякам подарунки в кошиках, а мер Мейкомба просив нас трохи допомогти міському сміттяреві, і ми самі відносили на звалище ялинки та всілякий мотлох, що лишався після свята.

Торік на Різдво, коли Аттікус приїздив сюди, він і нас брав із собою. Від шосе повз звалище ґрунтова дорога вела до невеличкого негритянського селища, яке починалося

ярдів за п'ятсот від садиби Юелів. Отже, від звалища до шосе можна було дістатися, даючи машині задній хід, або проїхати до кінця ґрунтової дороги і повернути назад. Майже всі обирали цей другий спосіб і розверталися в одному з негритянських дворів. У морозних грудневих сутінках їхні халупки здавалися чистенькі і затишні, з димарів піднімався блідо-блакитний димок, в кожній хатині топилося, і через напіввідчинені двері надвір падали від вогню янтарні відблиски. Повітря було сповнене приємними запахами: пахло смаженою куркою, беконом. Нам із Джемом навіть здалося, що звідкись повіяло запахом смаженої білки, а батько учув ще й опосума та кролика — видно, що Аттікус жив не тільки в місті. Проте всі ці аромати зникли, як тільки ми поминули дворище Юелів.

Маленький чоловічок, що зайняв місце на підвищенні для свідків, мав ту перевагу над своїми найближчими сусідами, що коли б його довго мили в гарячій воді з дьогтьовим милом, шкіра б у нього стала білою.

— Містере Роберт Юел? — запитав містер Джілмер.

— Всі мене так звуть, — відповів свідок.

Містер Джілмер трошки випростався, і мені стало шкода його. Тут, мабуть, треба дещо пояснити. Я чула, що діти юристів, спостерігаючи, як гаряче виступають їхні батьки проти другої сторони, вбачають в останній особистих ворогів своїх батьків, важко переживають гострі дебати, а потім немало дивуються, коли під час першої ж перерви батько виходить із залу під руку з своїм «мучителем». Ми з Джемом так не думали. Вигравав наш батько процес чи програвав — ми не сприймали цього надто гостро. На жаль, я не можу пригадати жодного випадку, коли б поразка Аттікуса глибоко схвилювала нас, і якби я сказала, що таке бувало, то погрішила б проти істини. Ми розуміли, коли дебати ставали надто колючі й виходили за межі професійної етики, але з нашим батьком такого не траплялось. Я ще ніколи не чула, щоб Аттікус підвищив голос, за винятком тих випадків, коли йому доводилося мати справу з глухими свідками. Містер Джілмер робив своє діло, Аттікус — своє. Крім того, містер Юел був свідком містера Джілмера, і в нього не було ніяких підстав відповідати прокуророві так грубо.

— Ви батько Мейєли Юел? — знову запитав містер Джілмер.

— Ну, якщо навіть і не я, то тепер усе одно не дізнаєшся хто: мати її померла, — була відповідь.

Суддя Тейлор засовався. Він повільно повернувся в своєму кріслі, добродушно глянув на свідка.

— Ви батько Мейєли Юел? — запитав він таким голосом, що в залі відразу перестали сміятися.

— Так, сер,— покiрно вiдповiв мiстер Юел.

Суддя Тейлор мовив доброзичливiше:

— Ви вперше в судi? Щось не пригадую, щоб я коли-небудь бачив вас тут.

Свiдок кивнув головою, i суддя провадив далi:

— Так от. Домовмося. Поки я тут суддя, в цьому залi нiхто не вимовить жодного непристойного слова. Зрозумiло?

Мiстер Юел кивнув головою, але я не певна, що вiн усе зрозумiв. Суддя зiтхнув i сказав:

— Можете говорити далi, мiстере Джiлмер.

— Дякую, сер. Мiстере Юел, розкажiть нам, будь ласка, своїми словами, що сталося ввечерi двадцять першого листопада.

Джем посмiхнувся i вiдкинув назад волосся. «Своїми словами» була улюблена фраза мiстера Джiлмера. Цiкаво, чiїми ж iще словами, на думку мiстера Джiлмера, мiг заговорити свiдок?

— Ну, це було двадцять першого листопада. Iду я ввечерi з лiсу, несу оберемок хмизу, доходжу до огорожi i чую — верещить моя Мейєла в хатi, як недорiзана свиня...

Суддя Тейлор глянув суворо на свiдка, але, певно, вирiшив, що грубiсть допущено ненавмисно, i тiльки спитав сонним голосом:

— О котрiй годинi це було, мiстер Юел?

— Якраз перед заходом сонця. Отож, кажу, верещить Мейєла так, наче її сам чорт... — Знову суворий погляд, i мiстер Юел замовк.

— Далi. Ви сказали, що вона верещала,— мовив мiстер Джiлмер.

Мiстер Юел розгублено подивився на суддю.

— Ну, коли я почув, що вона кричить не своїм голосом, кинув той хмиз i побiг щодуху, але наскочив на загорожу i трохи заплутався, потiм таки виплутався, пiдбiг до вiкна й бачу... — мiстер Юел весь почервонiв, пiдвiвся i вказав пальцем на Тома Робiнсона,— бачу, цей чорномазий... з моєю Мейєлою!

Суддi Тейлору рiдко коли доводилося вдаватися до свого молотка, засiдання завжди вiдбувалися спокiйно, але цього разу вiн тарабанив молотком не менше як п'ять хвилин. Аттiкус пiдiйшов до нього i щось сказав, мiстер Гек Тейт — перша офiцiйна особа в окрузі — стояв посерединi проходу, намагаючись заспокоїти вщерть переповнений зал. Негри позаду нас сердито загомонiли.

Преподобний Сайкс перегнувся через нас з Дiлом i смикнув Джема за рукав.

— Містере Джем,— сказав він,— було б краще, якби ви одвели міс Джін Луїзу додому. Ви чуєте, містер Джем?

Джем повернув до нас голову.

— Всевидько, йди додому. Діле, одведи її.

— Так я тебе й послухала!

Джем люто зиркнув на мене і до преподобного Сайкса:

— Я думаю, тут нічого страшного немає, ваша превелебносте, вона ж нічого не розуміє.

Ці слова я сприйняла як смертельну образу.

— Помиляєшся, розумію, і не гірше за тебе!

— Замовкни! Нічого не розуміє, ваша превелебносте, їй же ще й дев'яти немає.

Чорні очі преподобного Сайкса були неспокійні.

— А містер Фінч знає, що ви всі тут? Міс Джін Луїзі це ніяк не підходить, та й вам, молоді люди, теж ні до чого.

Джем похитав головою.

— Ми далеко від нього. Він нас не побачить. Не турбуйтеся, ваша превелебність.

Я знала: Джем не піддасться, тепер його ніяка сила звідси не витягне. Нам з Ділом поки що нічого не загрожувало — поки що, бо досить Аттікусу подивитися вгору, і він нас помітить.

Суддя Тейлор несамовито тарабанив своїм молотком, а містер Юел тим часом, зручно вмовстившись у своєму кріслі, спокійно стежив за тим, що накоїв. Словом, він перетворив веселих і безтурботних людей у насуплений, насторожений і неспокійний натовп, на який, немов гіпноз, діяв молоток судді. Гомін поступово вщухав, удари молотка ставали дедалі слабкіші, нарешті в залі запала тиша, тільки чутно було легеньке тук-тук-тук, ніби суддя тихенько постукував олівцем об стіл.

Упевнившись, що в залі знову панує тиша і порядок, суддя Тейлор відкинувся на спинку крісла. Раптом стало помітно, що він стомився, що він уже далеко не молодий; недарма Аттікус казав, що містер і місіс Тейлор не дуже часто цілуються. Справді, йому, напевно, було десь під сімдесят.

— Мене попросили, щоб я звільнив зал від публіки,— сказав суддя Тейлор,— або принаймні від жінок і дітей. Поки що я цього не робитиму. Люди звичайно бачать те, що вони хочуть бачити, чують те, що хочуть почути; ви навіть узяли з собою своїх дітей — це ваше право. Але в одному я можу вас запевнити: дивитись і слухати ви будете мовчки або доведеться звільнити приміщення суду; проте спочатку все це зборище буде притягнуто

до відповідальності за образу суду. Вас, містере Юел, я прошу давати свідчення по змозі в межах пристойності. Прошу, містере Джілмер.

Містер Юел скидався на глухонімого. Я була певна, що він ніколи раніше не чув слів, з якими до нього звернувся суддя Тейлор,— він ворухив губами, намагаючись їх повторити,— але суть все-таки, мабуть, вловив. Вираз самозадоволення розтанув на його обличчі, натомість прийшла тупа зосередженість, та це не завело в оману суддю Тейлора: весь час, поки Юел сидів у кріслі свідка, суддя не зводив з нього очей, ніби тільки й ждав, щоб той схибив.

Містер Джілмер і Аттікус презирнулися. Підпираючи щоку рукою, Аттікус знову сидів на своєму місці, але його обличчя ми не бачили. Містера Джілмера охопила невпевненість, однак він підбадьорився, коли суддя Тейлор спитав свідка:

— Містере Юел, ви бачили, що підсудний чинив насильство над вашою дочкою?

— Бачив.

Зал мовчав, але підсудний щось тихо сказав. Аттікус шепнув йому, і він замовк.

— Ви сказали, що підійшли до вікна? — запитав містер Джілмер.

— Так, сер.

— Вікно високо від землі?

— Майже три фути.

— Вам добре було видно кімнату?

— Так, сер.

— Який вигляд мала кімната?

— Там усе було порозкидано, як після бійки.

— Що ви зробили, коли побачили підсудного?

— Я кинувся навколо дому до дверей, але не встиг добігти, як він вискочив і ну тікати. Проте я його добре розгледів, хоча й не гнався за ним — дуже розхвилювався за Мейєлу. Я вскочив у хату — Мейєла лежить на підлозі і гірко ридає...

— Що ж ви тоді зробили?

— Ну, я щодуху побіг по Тейта. Чорномазого я впізнав, він живе недалеко від нас, там їх ціле кубло, а він повз наш дім щодня ходить. Суддя, я вже п'ятнадцять років прошу наше окружне начальство: викуріть звідти чорномазих, з ними ж небезпечно жити по сусідству, до того ж і майно розкрадають...

— Дякую, містере Юел,— сказав квапливо містер Джілмер.

Свідок майже бігом спустився з підвищення і наштовхнувся на Аттікуса, який підвівся, маючи намір про щось запитати його. Суддя Тейлор дозволив присутнім посміятись.

— Одну хвилинку, сер,— сказав дружелюбно Аттікус. — Ви дозволите кілька запитань?

Містер Юел знову подався до крісла для свідків і, вмостившись, звів на Аттікуса гордовито-підозріливий погляд — так мейкомбські свідки дивляться на адвокатів своїх супротивників.

— Містере Юел,— почав Аттікус,— вам того вечора довелося чимало побігати. Пригадаймо, ви сказали, що побігли до будинку, підбігли до вікна, вбігли в хату, підбігли до Мейєли, побігли по містера Тейта. Може, ви і по лікаря бігали?

— А нащо він був потрібен? Хіба я сам не бачив, що воно і до чого?

— І все-таки одного я не можу зрозуміти,— сказав Аттікус. — Невже вас не турбував стан вашої дочки?

— Аякже. Сам бачив, хто нашкодив.

— Ні, я маю на увазі фізичний стан. Ви не подумали про те, що ушкодження потребують невідкладного медичного втручання?

— Що?

— Ви не подумали про те, що вашій дочці потрібен був лікар, до того ж негайно?

Свідок сказав, що він про це не подумав, що ніколи в своєму житті лікарів не викликав і того вечора теж; нікуди діти п'ять доларів, чи що?

— Це все? — запитав він.

— Не зовсім,— недбало кинув Аттікус. — Містере Юел, ви чули показання шерифа, так?

— Як це?

— Ви були в залі суду, коли містер Гек Тейт виступав як свідок на тому місці, де сидите ви? Були, правда ж? Ви все чули, що він казав?

Містер Юел подумав, зважив і, певно, вирішив, що в запитанні ніякої каверзи немає.

— Так, чув,— відповів він.

— Ви погоджуєтеся з тим, як він описав заподіяні вашій дочці ушкодження?

— Як це?

Аттікус обернувся до містера Джілмера і всміхнувся. Містер Юел, певно, остаточно переконався, що ввічливість до захисника — річ зайва.

— Містер Тейт засвідчив, що праве око у Мейєли було підбите і що все...

— Аякже, погоджуюся,— сказав свідок. — З усім, що сказав Тейт, погоджуюся.

— Отже, погоджуєтеся? — добродушно запитав Аттікус. — Я просто хотів пересвідчитися.

Він підійшов до секретаря, щось сказав йому, і секретар кілька хвилин розважав присутніх, читаючи свідчення містера Тейта, читав так виразно, ніби називав цифри біржового бюлетеня: «...під яким оком... лівим... тоді це праве око... містер Фінч, праве, тепер я пригадую... права половина обличчя... в синцях (секретар перегорнув сторінку). Шерифе, повторіть, будь ласка, що ви сказали... я сказав, що у неї було підбите праве око...»

— Дякую, Берте,— сказав Аттікус. — Містере Юел, ви ще раз прослухали свідчення шерифа. Можете що-небудь додати? Ви погоджуєтеся з тим, що сказав шериф?

— Згоден з Тейтом. У неї під оком був великий синець, і вся вона була добряче побита.

Цей маленький чоловічок, здавалося, вже забув, що кілька хвилин тому він був посміховищем у цьому залі. Було очевидно, що Юел не вважав Аттікуса серйозним супротивником. Він знову почервонів, набундючився — таким ми бачили його раніше: точно рудий півень, здавалося, вий от-от лусне від самовдоволення, аж тут Аттікус знову спитав:

— Містере Юел, ви вмієте читати і писати?

— Протестую,— перебив його містер Джілмер,— не розумію, як стосується справи письменність свідка, питання не по суті.

Суддя Тейлор хотів щось сказати, але не встиг.

— Містере Тейлор, дозвольте мені це запитання, а до нього ще одне, і ви все зрозумієте.

— Гаразд, дозволяю,— сказав суддя Тейлор,— але дивіться, Аттікусе, щоб ми справді зрозуміли. Протест відхилено. Містеру Джілмеру, як і всім нам, хотілося почути, як стосується справи освіта Юела.

— Я повторюю запитання,— сказав Аттікус. — Ви вмієте читати і писати?

— Ну, звісно, вмію.

— Напишіть, будь ласка, своє прізвище і покажіть нам.

— Це можна. Що ж, по-вашому, я не розписуюсь, коли отримую допомогу?

Відповідь сподобалась його землякам, що сиділи внизу, в залі. Вони почали перешіптуватися, хихотіти — бач, мовляв, який хоробрий цей Юел!

Я почала нервуватися. Аттікус, звичайно, знає, що робить, і все-таки мені здається, він схибив. Ніколи, ніколи на перехресному допиті не став свідкові запитань, на які заздалегідь не знаєш відповіді,— цю істину я засвоїла ще в колисці,— а то можеш дістати відповідь не ту, яка тобі потрібна, і все піде нанівець.

Аттікус витяг із внутрішньої кишені піджака конверт, а з жилетки — авторучку. Рухи його були повільні, неквапливі. Він повернувся так, щоб його добре бачили присяжні. Зняв ковпачок авторучки і акуратно поклав перед собою на стіл. Потім легенько струснув ручку і разом з конвертом подав свідкові.

— Прошу, напишіть нам своє прізвище,— сказав він. — Зробіть, будь ласка, так, щоб усі присяжні бачили, як ви будете писати.

Містер Юел написав своє прізвище на зворотному боці конверта і, задоволений, підвів голову: суддя Тейлор здивовано стежив за ним, ніби замість свідка раптом розквітла пахуча гарденія; містер Джілмер від подиву трохи підвівся. Усі присяжні дивилися на Юела, а один навіть нахилився вперед, обхопивши руками поруччя.

— Що вас так цікавить? — запитав свідок.

— Виявляється, ви лівша, містере Юел,— зауважив суддя Тейлор.

Містер Юел сердито повернувся до нього і сказав, що не розуміє, яке це має значення. Він чоловік богобоязливий, а Аттікус Фінч просто знущається з нього. Фінчі і всякі інші адвокати-пройдисвіти завжди знущалися з нього. Він уже розповідав, як усе сталося, і те саме повторятиме знову і знову. Так він і зробив. На всі запитання Аттікуса відповідав одне: він зазирнув у вікно, потім побіг за чорномазним, потім побіг по шерифа. Зрештою Аттікус одпустив його.

Містер Джілмер поставив свідкові ще одне запитання:

— Я бачу, ви пишете лівою рукою, містер Юел, ви що — однаково володієте і правою, і лівою?

— Зовсім ні. Лівою я орудую краще, ніж правою. Лівою краще, ніж правою,— повторив він, кинувши лютий погляд на захист.

Джем тихо радів і легенько стукав пальцями об поруччя, а одного разу навіть прошепотів:

— Тепер вони в наших руках.

Я не поділяла такого оптимізму. Аттікус намагався довести, як мені здавалося, що Юел сам міг побити Мейєлу. Принаймні так зрозуміла я. Коли у неї було підбите праве око і побита переважно права половина обличчя, закономірно, що її бив лівша. Так міркував Джем, так міркував би Шерлок Холмс. Але могло бути, що Том Робінсон теж лівша. Як і містер Гек Тейт, я уявила собі, що переді мною хтось стоїть, проаналізувала сутичку і дійшла висновку, що Том Робінсон міг тримати Мейєлу правою рукою, а молотити лівою. Я подивилася на нього. Він сидів спиною до нас, широкі плечі, товста шия. Він легко міг упоратися з нею. Чи не надто рано почав Джем рахувати своїх курчат?

Розділ XVIII

Але тут хтось знову голосно вигукнув:

— Мейєсла Вайолет Юел!

До місця для свідків попрямувала молода дівчина. Коли вона, піднявши руку, присягалася говорити правду, тільки правду, нічого, крім правди, і хай допоможе їй бог, то здавалося, що це тендітна і слабенька дівчина, а коли сіла в крісло для свідків, обличчям до нас, ми побачили її такою, яка вона була насправді: кремезна, певно, звична до важкої роботи. У нашому окрузі неважко вгадати, хто миється часто, а хто — раз на рік. У містера Юела був такий вигляд, ніби його ошпарили або вимочували цілу ніч і він втратив рятівний шар бруду, а шкіра стала надміру чутливою до нового середовища. Мейєсла, судячи з усього, намагалася бути охайною, і я пригадала червоні герані на подвір'ї Юелів.

Містер Джілмер попросив Мейєслу розповісти присяжним своїми словами, що сталося ввечері двадцять першого листопада минулого року, своїми словами, будь ласка.

Мейєсла мовчала.

— Де ви були того дня, коли сутеніло? — почав містер Джілмер терпляче.

— На ганку.

— На якому?

— У нас тільки один ганок, парадний.

— Що ви робили на ганку?

— Нічого.

Втрутився суддя Тейлор:

— Розкажіть нам, що сталося. Ви ж можете розповісти, як усе було.

Мейєсла втупила в нього очі і розплакалася. Затуливши рот руками, вона голосно схлипувала. Суддя Тейлор дав їй поплакати, потім сказав:

— Досить. Кажи правду і нікого не бійся. Я знаю, що все тут для тебе незвичне, але боятися нічого і соромитися теж. Чого ти так злякалася?

Мейєсла промимрила собі щось у долоні.

— Що таке? — запитав суддя.

— Його,— сказала вона і, схлипуючи, показала на Аттікуса.

— Містера Фінча?

Вона енергійно кивнула головою.

— Не хочу, щоб він і мене допікав так, як мого батька. Причепиться тобі — лівша, лівша...

Суддя Тейлор почухав сиву голову. Мабуть, йому вперше доводилося вирішувати таке важке питання.

— Скільки вам років? — запитав він.

— Дев'ятнадцять з половиною, — сказала Мейєла.

Суддя Тейлор покашляв і марно спробував говорити заспокійливо.

— Містер Фінч і не думав тебе лякати, — мовив до дівчини, — а коли б він навіть захотів це зробити, то я ж для того тут і сиджу, щоб цього не дозволяти. Ти вже доросла дівчина, сядь рівно і розкажи су... розкажи нам, що з тобою трапилося. Як умієш, так і розповідай.

— Може, вона дурнувата якась? — запитала я пошепки Джема.

Джем скося подивився вниз, на свідка.

— Поки що важко сказати, — відповів він, — Дурнувата чи не дурнувата, а суддю розжалобити зуміла. А може, вона просто... словом, не знаю.

Заспокоївшись, Мейєла кинула на Аттікуса насторожений погляд і, звертаючись до містера Джілмера, почала говорити:

— Ну, я ж кажу, сер, я була на ганку, і... і він проходив повз, і, розумієте, у нас на подвір'ї стояв старий шафанер, батько притяг звідкись на дрова... батько велів мені порубати його, а сам пішов у ліс, не знаю чого, я трохи квола була тоді, а тут він іде...

— Хто це «він»?

Мейєла вказала на Тома Робінсона.

— Будь ласка, висловлюйтесь конкретніше, — попросив містер Джілмер. — Секретар не може занотовувати до протоколу ваші жести.

— Отой, — сказала Мейєла. — Робінсон.

— Що було далі?

— Я й кажу йому: «Зайди, чорномазий, розрубай шафанер, дам п'ятак». Скільки там тієї роботи для нього — раз плюнути. Він зайшов у двір, а я пішла в хату по гроші, обернулась, а він переді мною і прямо на мене. Він ішов за мною слідом. Схопив мене за горло, почав лаятися всякими словами, непристойності казати... Я відбивалася, кричала, але він душив мене за горло. І бив мене...

Містер Джілмер зачекав, поки Мейєла трохи зосередиться: вона скрутила в мотузок свою мокру від поту хусточку, потім розгорнула і стала витирати нею обличчя — пожмаканою, брудною. Вона чекала на запитання містера Джілмера, але той мовчав, і вона вела далі:

— Він повалив мене на підлогу, придушив і... заволодів мною.

— А ви кричали? — запитав містер Джілмер, — Ви кричали, відбивались?

— Аякже! Кричала щодуху. Відбивалась і кричала з усієї сили.

— А що було далі?

— Далі я не все добре пам'ятаю, але пригадую: стоїть наді мною батько і кричить: «Хто це тебе? Хто це тебе?» Потім я, здається, зомліла, а коли прийшла до пам'яті, містер Тейт підвів мене з підлоги і допоміг добратися до відра з водою.

Поступово у Мейєли з'явилася впевненість, проте не схожа на батькову. Він був зухвалий, вона — насторожено-услеслива, як кішка, що не спускає очей з нори і ледь помітно ворухить хвостом.

— Ви кажете, що відбивалися від нього що було сили? Руками і ногами? — запитав містер Джілмер.

— Ну, звісно, — сказала вона достоту, як батько.

— Ви впевнені, що він таки заволодів вами?

Мейєла скривилась, і я злякалася, що вона знову заплаче. Але вона сказала:

— Він що хотів, те й зробив.

Містер Джілмер витер рукою свою лисину і цим нагадав, що день жаркий.

— У мене поки що все, — сказав він привітно, — але ви лишайтеся на місці. Я гадаю, що страшний містер Фінч теж захоче дещо спитати у вас.

— Обвинувач не повинен настроювати свідка проти захисника, — манірно зауважив суддя Тейлор, — принаймні під час судового засідання.

Аттікус підвівся, всміхнувся, однак не підійшов до свідка; він розстебнув піджак, засунув великі пальці в пройми жилета і повільно попрямував через усю кімнату до вікна. Визирнув на вулицю і, певно, не побачивши нічого цікавого, повернувся й підійшов до свідка. Мій багаторічний досвід підказував мені: Аттікус намагається розв'язати якусь проблему.

— Міс Мейєла, — сказав він усміхаючись, — поки що у мене немає найменшого наміру вас лякати. Нумо знайомитися. Скільки вам років?

— Я вже казала, дев'ятнадцять, я он судді казала. — Вона кивнула головою на суддю Тейлора.

— Так, мем, ви казали, це правда. Ви вже вибачайте, міс Мейєла, роки беруть своє, і пам'ять стала не та, що колись. Якщо мені спаде на думку запитання, на яке ви вже відповідали, прошу відповісти ще раз. Домовилися? Гарзд.

Судячи з виразу обличчя Мейєли, не можна було сказати, що вона прийняла умови щирого співробітництва, які запропонував Аттікус. Дівчина дивилася на Аттікуса очима, повними люті.

— І слова не скажу. Ви глузуєте з мене.

— Що ви сказали, мем? — запитав приголомшений Аттікус.

— Глузуєте з мене.

Суддя Тейлор втрутився:

— Містєре Фінч не збирається глузувати з вас. Що з вами?

Мейєла глянула спідлоба на Аттікуса і звернулася до судді:

— А чого ж він обзиває мене — мем, міс Мейєла! Я не стерплю цього! Знайшов дурну!

Аттікус знову підійшов до вікна, даючи змогу судді Тейлору втихомирити свідка.

Суддя Тейлор не належав до числа людей, які викликають співчуття, і все-таки мені стало шкода його, коли він намагався розтлумачити Мейєлі що й до чого.

— У містера Фінча просто така звичка,— пояснював суддя. — Ми з ним працюємо в цьому суді уже багато років, містер Фінч завжди і з усіма розмовляє так чемно. Він не глузує з тебе, він просто хоче бути ввічливим з тобою. Така вже він людина.

Суддя відкинувся на спинку крісла.

— Аттікусе, прошу, а в протоколі відзначте, що з Мейєли ніхто не глузує, хоч вона й іншої думки.

Напевно, подумала я, її ще ніхто ніколи не називав «мем» або «міс Мейєла», коли вона сприймає як образу звичайне ввічливе звертання. Що ж у неї за життя? На це запитання я незабаром дістала відповідь.

— Отже, ви кажете, вам дев'ятнадцять років,— почав знову Аттікус. — Скільки у вас братів, сестер?

Він підійшов ближче до свідка.

— Семеро,— сказала вона, і я подумала: невже всі вони схожі на того, котрого я бачила в школі в перший день занять?

— Ви найстарша?

— Так.

— Мати давно померла?

— Не знаю... давно.

— До школи ви ходили коли-небудь?

— Я читаю і пишу не гірше за батька.

— Ви довго ходили до школи?

— Дві зими... чи, може, три... не пам'ятаю.

Поступово я починала розуміти, до чого веде Аттікус.

За допомогою запитань, які містер Джілмер не міг опротестувати — він не міг сказати, що вони несуттєві чи не стосуються справи,— Аттікус впевнено розкривав перед присяжними умови, у яких жили Юели. Ось про що дізналися присяжні: отримуваної допомоги не вистачає, щоб прогодувати сім'ю, до того ж не виключено, що господар просто пропиває гроші — трапляється, по кілька днів десь бродить і повертається додому напідпитку; у цих місцях рідко буває холодно настільки, щоб треба було взуватись, а коли й буває, то можна придумати чудове взуття зі старої автомобільної шини; воду Юели носять відрами з рівчака, що тече біля звалища, і того місця намагаються не засмічувати; що ж стосується особистої гігієни, то тут кожен дбає про себе: хочеш помитися — неси відро води; менші діти завжди застуджені, до того ж у всіх короста; приходила сюди кілька разів леді, все питала Мейелу, чому не ходить до школи, і записувала відповідь; але ж двоє в сім'ї уміють читати й писати, інші хай сидять удома, вони в господарстві потрібні.

— Міс Мейєла,— сказав Аттікус так, ніби робив над собою зусилля,— у такої молодой дівчини, як ви, певно, є друзі, подруги. З ким ви товаришуєте?

Мейєла від несподіванки нахмурилася.

— Товаришую?

— Так. Хіба немає у вас знайомих, ваших ровесників, може, трохи молодших чи старших? Дівчат або хлопців? Звичайних друзів?

Відверта ворожість, котра на деякий час змінилася настороженістю, спалахнула знову.

— Ви знову насміхаєтеся з мене, містере Фінч?

Ці слова цілком влаштовували Аттікуса. Вони давали відповідь на його запитання.

— Ви любите свого батька, міс Мейєло? — запитав він знову.

— Любити батька — як це?

— Я маю на увазі, чи добре вам з ним, чи в злагоді ви живете?

— Так собі, він лагідний, от тільки коли...

— Коли що?

Мейєла подивилася на батька. Той весь час сидів так, що спинка стільця впиралася в бар'єр, але, почувши останнє запитання, випростався і насторожено чекав, що відповідь Мейєла.

— Нічого,— сказала Мейєла. — Я ж кажу, що він лагідний.

Містер Юел знову з полегкістю відкинувся на спинку стільця.

— От тільки коли напивається? — сказав Аттікус так лагідно, що Мейєла кивнула головою.

— Він ніколи не переслідував вас?

— Як це?

— Ну, коли він бував... сердитий, він вас ніколи не бив?

Мейєла подивилася навкруги, потім униз, на секретаря, потім звела очі на суддю.

— Відповідайте на запитання, міс Мейєло,— мовив суддя Тейлор.

— Мій батько за все моє життя не зачепив мене й пальцем,— проголосила вона рішуче. — Пальцем не зачепив.

У Аттікуса окуляри сповзли на кінчик носа, і він їх поправив.

— Ну, міс Мейєло, у нас з вами вийшла непогана бесіда, а тепер, я гадаю, час перейти і до справи. Ви сказали, що попросили Тома Робінсона зайти у двір і порубати... що порубати?

— Шафанер, ну, комод, у нього з одного боку багато всяких шухлядок.

— Ви добре знали Тома Робінсона?

— Що це?

— Це ось що: ви знали, хто він такий, де живе?

Мейєла кивнула головою.

— Я знала, хто він, щодня проходив повз наш двір.

— Того вечора ви вперше запросили його зайти у ваш двір?

Мейєла здригнулася, почувши таке запитання. Аттікус знову повільно рушив своїм маршрутом до вікна і так робив щоразу: питає, визирне у вікно, жде відповіді. Вія не бачив, як зреагувала Мейєла, але мені здалося, що він здогадався. Обернувся і звів брови.

— Того вечора ви... — почав він знову.

— Вперше.

— Раніше ви ніколи не запрошували його зайти у ваш двір?

Це питання вже не застало її зненацька.

— Ні, не запрошувала, ні, ні.

— Якщо ви скажете один раз «ні», то й цього досить,— зауважив Аттікус спокійно. — І раніше ніколи не зверталися до нього, щоб він вам допоміг у роботі?

— Може, й зверталася,— погодилася вона. — Тут їх чимало вештається.

— Ви не пригадуєте якогось такого випадку?

— Ні.

— Гаразд, повернімося до того, що сталося в той вечір. Ви сказали, що коли ви ввійшли в кімнату і обернулися, Том Робінсон стояв позаду вас, так?

— Так.

— Ви сказали, що він схопив вас за горло, лаявся всякими словами... так?

— Так.

Раптом виявилось, що пам'ять у Аттікуса не така вже й погана.

— Ви сказали: він повалив мене на підлогу, придушив і заволодів мною — так?

— Я так сказала.

— Ви пам'ятаєте, як він бив вас по обличчю?

Мейєла завагалася.

— Ви добре пам'ятаєте, що він вас душив. Ви весь час відбивалися — пам'ятаєте? Ви відбивалися і кричали з усієї сили. А пам'ятаєте ви, щоб він бив вас по обличчю?

Мейєла мовчала. Здавалось, вона силкувалася щось збагнути. Я навіть подумала: може, і вона, так само як містер Гек Тейт і я, намагається уявити собі, що перед нею стоїть людина. Вона глянула на містера Джілмера.

— Міс Мейєло, це просте запитання. Я повторюю. Чи пам'ятаєте ви, щоб він бив вас по обличчю? — Тепер Аттікус не говорив приязно і добродушно. Це говорив юрист — сухо й безсторонньо.

— Ви пам'ятаєте, щоб він бив вас по обличчю?

— Ні, не пригадую, щоб бив. Хоча, той... він таки ударив мене.

— Можна вважати ваші останні слова за відповідь на запитання?

— Що? Так, він ударив... не пам'ятаю, просто не пам'ятаю... Все це сталося так несподівано...

Суддя Тейлор суворо глянув на Мейєлу.

— Не треба плакати, дівчино, — почав він, але Аттікус сказав:

— Дайте їй виплакаться, якщо вона хоче, ваша честь. Часу у нас досить.

Мейєла гнівно потягла носом і глянула на Аттікуса.

— Я відповім... на всі запитання... витяг мене сюди і глумиться... відповім на всі ваші запитання...

— Чудово, — сказав Аттікус. — Лишилося кілька запитань. Вибачте мою настирливість, міс Мейєло, ви посвідчили, що підсудний ударив вас, схопив за горло, придушив і заволодів вами. Я хотів би знати, чи ви цілком певні, що саме цей чоловік скривдив вас. Ви можете впізнати чоловіка, який учинив над вами насильство?

— Авжеж, можу, он він сидить.

Аттікус звернувся до свого підзахисного.

— Встаньте, Томе. Хай міс Мейєла гарненько подивиться на вас. Чи це той самий чоловік, міс Мейєла?

Том Робінсон знизав широкими плечима під тоненькою сорочкою. Він підвівся і стояв, тримаючись правою рукою за спинку стільця. Постать у нього була якось дивно вигнута, і не тому, що він нерівно стояв. Його ліва рука була на добрих дванадцять дюймів коротша, ніж права, і висіла мов нежива. Кисть руки була маленька, суха, навіть з галереї було видно, що вона в нього не діяла.

— Всевидько,— сказав схвильовано Джем. — Поглянь, Всевидько! Преподобний, він же каліка!

Преподобний Сайкс повернувся до Джема і, схиливши наді мною голову, сказав пошепки:

— Під час збирання бавовни його руку прихопила машина, це було на плантації містера Дольфуса Реймонда, Том був ще хлопчиком... трохи не вмер — багато крові втратив... м'ясо аж до кісток повиривало...

— Це той самий чоловік, що вчинив над вами насильство? — запитав Аттікус.

— Це він.

Наступне запитання Аттікуса — єдине слово:

— Як?

Мейєла розлютилася.

— Не знаю як, але це він... я вже казала, все сталося так раптово, що я...

— Обміркуймо все спокійно,— почав Аттікус, але містер Джілмер перебив його, протестуючи цього разу не тому, що запитання не стосувалося справи чи було несуттєве, а тому, що, на його думку, Аттікус залякував свідка.

Суддя Тейлор засміявся.

— Облиште, Хорейс, ніхто свідка не залякує. Якщо хтось когось і лякає, то це свідок — захисника.

Крім судді Тейлора, у залі ніхто не засміявся. Навіть не було чути немовлят, і раптом мені спало на думку — чи не задихнулися вони біля грудей своїх матерів?

— Отже, міс Мейєло, ви засвідчили, що підсудний душив і бив вас... Ви не сказали, що він підкрався ззаду, збив вас і ви знепритомніли, ви сказали: я обернулась, а він переді мною... — Аттікус підійшов до свого столу і кісточками зігнутих пальців постукував у такт кожному своєму слову.

— Ви не хотіли б переглянути свої попередні свідчення?

— Ви хочете, щоб я сказала те, чого не було?

— Ні, мем, я хочу, щоб ви сказали те, що було. Розкажіть нам ще раз, будь ласка, як усе було.

— Я вже розповідала.

— Ви сказали, що обернулись і побачили його перед собою. Тоді він почав вас душити?

— Так.

— А потім кинув душити і вдарив по обличчю?

— Я ж уже казала, що вдарив.

— І підбив вам праве око кулаком правої руки?

— Я пригнулась і... і кулак ковзнув, от як воно було. Я пригнулась, і кулак ковзнув. Мейєла нарешті збагнула, до чого йдеться.

— От бачите, ви раптом пригадали всі подробиці. А ще недавно у вас все було як у тумані, правда ж?

— Я сказала: він мене ударив.

— Гаразд. Він вас душив, ударив, а потім учинив насильство — так?

— Ну, зрозуміло.

— Ви дівчина дужа, що ж ви робили весь цей час,— покірно стояли?

— Я ж вам уже казала: я кричала, відбивалася руками й ногами...

Аттікус підійшов до підвищення, зняв окуляри, уп'явся в свідка своїм здоровим правим оком і почав сипати запитання. Суддя Тейлор перебив його:

— По одному запитанню, Аттікусе. Дайте свідкові відповіді.

— Гаразд. Чому ви не втекли?

— Я намагалась, але...

— Що ж вам заважало?

— Я... він повалив мене на підлогу. Ось як було: він повалив мене і сам накинувся.

— І ви весь час кричали?

— Ну звісно, кричала.

— А чому ж діти не чули, як ви кричали? Де були ваші брати і сестри? На звалищі?

Ніякої відповіді.

— Де вони були? Чому не прибігли на ваш крик? Адже звалище ближче, ніж ліс, так же?

Ніякої відповіді.

— Чи ви почали кричати тоді, коли побачили у вікно свого батька? А доти й не думали кричати?

Ніякої відповіді.

— Може, ви кричали тому, що вас бив батько, а не Том?

Ніякої відповіді.

— Хто вас бив? Том Робінсон чи ваш батько?

Ніякої відповіді.

— Що побачив ваш батько у вікно — насильство або намагання не вчинити цього злочину? Чому ви не хочете сказати правди, дівчино? Хіба не Боб Юел вас побив?

Аттікус одвернувся від Мейєли, обличчя його було таке, ніби в нього розболівся живіт. Обличчя Мейєли виражало страх і гнів.

Аттікус сів на своє місце і почав протирати хусточкою окуляри. Він трохи стомився.

Раптом Мейєла подала голос.

— Я хочу дещо сказати,— озвалася вона

Аттікус підвів голову.

— Ви хочете нам розповісти, як усе було?

Але дівчина не вловила співчуття в його словах.

— Я хочу дещо сказати, а після цього не скажу й слова. Цей чорномазий зґвалтував мене, і коли ви, благородні джентльмени, попустите, щоб це йому так минулося, то й самі ви тоді підлі, смердючі боягузи, так, так, уся ваша братія — смердючі боягузи! І все ваше благородство, пишні слівця — ваші «меми» і «міси Мейєли» нічого не варті, містере Фінч...

Тепер вона по-справжньому розплакалась. Її плечі здригалися від ридання і гніву. Як сказала, так і зробила: більше на жодне запитання не відповіла, навіть містерові Джілмеру, коли той намагався знову щось од неї почути. Я гадаю, що якби вона не була така бідна і темна, суддя Тейлор арештував би її за образу суду і всіх присутніх. Як не кажи, хоч я й не зовсім збагнула, як це вийшло, але від Аттікуса їй перепало добряче, правда, сам він, я це помітила, був незадоволений; Аттікус сидів за своїм столом, схиливши голову; Мейєла пішла на своє місце і, проходячи повз Аттікуса, кинула на нього сповнений ненависті погляд; такого лютого, колючого погляду я ще не бачила.

Коли містер Джілмер сказав судді, що в нього запитань нема, суддя Тейлор підсумував:

— Нам усім треба відпочити. Оголошую перерву на десять хвилин.

Аттікус і містер Джілмер зустрілися перед кріслом судді, перемовились і вийшли з залу засідань через двері, що за підвищенням для свідків. Це було сигналом для всіх: можна трохи розім'ятися. Тільки тепер я помітила, що сиджу на самісінькому краю лави і все мос

тіло затерпло. Джем підвівся, позіхнув, за ним Діл, преподобний Сайкс витер обличчя капелюхом. Неймовірна спека, зауважив він.

Містер Брекстон Андервуд, що весь час спокійно сидів у кріслі, призначеному спеціально для представника преси, і як губка вбирав показання свідків, обвів неприязним поглядом галерею для кольорових, побачив мене, незадоволено пирхнув і відвернувся.

— Джеме, містер Андервуд нас побачив,— сказала я.

— Не турбуйся. Він не скаже батькові. А в хроніці «Трібюни» з'являться повідомлення.

Потім Джем повернувся до Діла і почав щось йому пояснювати, певно, щось цікаве з цього процесу, хоч, на мою думку, поки що нічого цікавого тут не було. Аттікус і містер Джілмер майже не сперечалися, містер Джілмер звинувачує сьогодні якимось ніби неохоче; свідки, як осли: куди їх ведуть, туди вони і йдуть. Проте Аттікус колись казав, що в цьому суді юристові, надміру винахідливому щодо свідчень, як правило, добряче перепадає від судді Тейлора. Аттікус хотів, щоб я зрозуміла: на вигляд суддя Тейлор лінивий, веде засідання суду дрімаючи, але знає, що робить, і збити його неможливо. Аттікус сказав, що він хороший суддя.

Невдовзі суддя Тейлор повернувся і знову вмотився в своєму кріслі. Діставши з кишені жилета сигару, він пильно оглядав її. Я легенько штовхнула Діла. Оглянувши сигару з усіх боків, суддя Тейлор рішуче куснув її.

— Ми інколи навмисне приходимо сюди, щоб подивитися на нього,— сказала я. — Тепер до вечора жуватиме. Ти тільки дивися.

Не підозрюючи, що за ним стежать з галереї, суддя Тейлор вправно взяв одкушений кінчик сигари на нижню губу, а тоді — плюх! — і влучив прямо в плювальницю, в самісіньку середину, нам аж на галерею чути було.

— Закладаюся, свого часу він був чемпіоном, його ніхто не переплюне,— промимрив Діл.

Під час перерви присутні зазвичай виходили з залу, але сьогодні всі лишалися на своїх місцях, навіть нероби, яким так і не вдалося присоромити молодших, щоб поступилися місцем,— стояли попід стіною. Містер Гек Тейт, мабуть, наказав не впускати до громадської вбиральні нікого, окрім співробітників суду.

Аттікус з містером Джілмером повернулись, і суддя Тейлор глянув на свій годинник.

— Незабаром четверта,— сказав він.

Дивно: годинник на будинку суду за цей час мав пробити принаймні двічі, а я не чула жодного разу.

— Спробуємо сьогодні закінчити? — спитав суддя Тейлор. — Як ви гадаєте, Аттікусе?

— Гадаю, що можна,— відповів Аттікус.

— Скільки у вас свідків?

— Один.

— Послухаймо його.

Розділ XIX

Том Робінсон підійшов до місця свідка, правою рукою підняв ліву і поклав на чорну обкладинку Біблії. Але тільки-но він забрав праву руку, як немічна ліва безпорадно сповзла з книги і впала прямо на стіл секретаря. Том знову став піднімати її, але суддя Тейлор буркнув:

— Гаразд, Томе, досить.

Том склав присягу і пішов до місця свідка. Аттікус почав швидко питати його, і ми дізналися, що Томові двадцять п'ять років, він одружений, має трьох дітей; один раз притягався до суду — був засуджений на місяць ув'язнення за порушення громадського порядку.

— Ви кажете: за порушення громадського порядку,— мовив Аттікус. — У чому воно полягало?

— Я побився з одним чоловіком, він кинувся на мене з ножом.

— Він поранив вас?

— Так, сер, трохи зачепив. Ось бачите... — Том незграбно поворушив лівим плечем.

— Бачу,— сказав Аттікус. — Вас обох засудили?

— Так, сер, але мені довелося відбувати свій строк, бо я не міг сплатити штраф. А він за себе заплатив.

Діл перехилився через мене і запитав Джема, навіщо всі ці запитання. Джем відповів: Аттікус хоче довести присяжним, що Тому нічого приховувати.

— Ви знайомі з Мейєлою Вайолет Юел?— запитав Аттікус.

— Так, сер. Я щодня проходжу повз їхній двір, коли йду на плантацію і назад.

— На чию плантацію?

— Я збираю бавовник у містера Лінка Діза.

— У листопаді ви теж працювали на плантації?

— Ні, сер, восени і взимку я працюю в саду містера Діза. Я працюю в нього цілий рік. У саду багато pekanових дерев і всяких інших.

— Ви сказали, що проходите повз двір Юелів, коли йдете на роботу і з роботи. А іншої дороги нема?

— Ні, сер, іншої я не знаю.

— Томе, міс Мейєла коли-небудь зверталася до вас?

— Аякже, сер. Проходячи мимо, я завжди вклоняюсь, а одного разу вона попросила зайти у двір і порубати шафанер.

— Коли вона просила вас порубати цей... шафанер?

— Містер Фінч, це було минулого року, весною. Я добре пам'ятаю, бо саме в цей час обкопували бавовник і зі мною була мотика. Я сказав, що у мене, крім цієї мотики, при собі нічого немає, а вона мені — сокира знайдеться. Дала мені сокиру, і я порубав шафанер. Тоді вона й каже: «Тобі п'ять центів, правда?» А я відповідаю: ні, мем, ніякої плати мені не треба. І пішов додому. Містер Фінч, це було минулої весни, понад рік тому.

— Після цього ви ще коли-небудь заходили в той двір?

— Так, сер.

— Коли?

— Я не один раз заходив.

Суддя Тейлор машинально потягся до молотка, але так і не підняв його: гомін у залі стих сам собою.

— За яких обставин?

— Не розумію, сер.

— Чого ви заходили в двір Юелів не один раз?

Зморшки на чолі у Тома розгладилися.

— Вона кликала мене, сер. Майже щоразу, коли я проходив мимо, у неї знаходилася для мене якась робота — то дров нарубати, то води принести. Щодня вона поливала ті червоні квіти...

— Вам платили за послуги?

— Ні, сер, ото тільки один раз вона хотіла дати мені п'ять центів. Але ж я не заради грошей. Їй було нелегко, містер Юел, видно, мало допомагав їй, та й малеча теж, і я знав, що зайвих грошей у неї не водиться.

— А де були діти, коли ви працювали?

— Діти вештались у дворі, навколо мене. Я роблю, а вони дивляться, одні стоять поруч, інші з вікна виглядають.

— Міс Мейєла розмовляла з вами?

— Так, сер, розмовляла.

Том Робінсон давав свої свідчення, а я чомусь подумала, що на світі немає людини самотнішої, ніж ця Мейєла Юел. Вона ще самотніша, ніж Страхолюд Редлі, який ось уже

двадцять п'ять років не виходить з дому. Коли Аттікус запитав Мейєлу, чи є у неї друзі, вона навіть не зрозуміла запитання і вирішила, що з неї насміхаються. Її життя було сумне, безрадісне, як у мулатів, що про них розповідав Джем: білі цураються її, бо вона живе між свиньми, негри — через те, що вона біла. А жити так, як містер Дольфус Реймонд, котрий водився з неграми, вона не могла, бо не мала своєї землі біля річки і не належала до знатного роду. Ніхто про Юелів не скаже: «Так у них в роду заведено». Мейкомб подає їм допомогу, на Різдво їм приносять подарунки — і одвертаються. Том, певно, був першою людиною, яка поставилась до Мейєли по-людському. Але ж вона сказала, що він силоміць заволодів нею, і коли давала свідчення, дивилась на нього, як на бруд, що прилип до ніг.

— А не траплялося вам коли-небудь заходити в садибу Юелів... — Аттікус перебив мої роздуми,— ...заходити в садибу Юелів без запрошення?

— Ні, містере Фінч, ніколи. Я не посмів би, сер!

Колись Аттікус пояснював нам, що коли хочеш знати, чи правду каже свідок, чи обманює, слухай його, не дивлячись на нього. Я спробувала так зробити. На одне запитання Том відповів трьома запереченнями, але говорив спокійно, не скімлив, і я повірила йому, хоч він і мав звичку повторювати «ні». З усього видно, він порядний негр, а порядний негр ніколи не зайде на чуже подвір'я, якщо його не запросять.

— Том, що трапилося з вами двадцять першого листопада минулого року?

Внизу присутні всі разом зітхнули і трохи подалися вперед. І негри позаду нас теж.

Шкіра в Тома була чорна, але не блискуча, а бархатиста. На чорному обличчі світилися білки очей, а коли він розмовляв, його зуби поблискували. Якби не його ліва рука, Тома можна було б назвати гарним.

— Містер Фінч,— сказав він,— того вечора я, як звичайно, повертався додому. Порівнявся з подвір'ям Юелів і помітив, що міс Мейєла стоїть на ганку. Вона вже казала про це. У дворі було зовсім тихо, я не знав чому. Я йду і дивуюся — чого це, думаю, сьогодні у них така тиша. Коли чую, міс Мейєла гукає, просить зайти на хвилину допомогти їй. Ну, я й зайшов у двір, оглядаюся навкруги, шукаю очима, де ті дрова, що треба порубати, але нічого такого не бачу, а вона й каже: «Ні, цього разу для тебе є робота в домі. Старі двері зірвалися із завісів, а холоднеча не за горами». Я питаю: «Міс Мейєла, а викрутка у вас є?» Вона відповіла, що викрутка знайдеться. Ну, піднімаюся я східцями, а вона запрошує зайти в дім. Я зайшов, подивився на двері і кажу міс Мейєлі, що двері в порядку. Відчинив їх, зачинив, бачу, завіси ще добрі. А вона взяла та й зачинила двері

прямо перед моїм носом. Містер Фінч, я все думав, чому в домі так тихо, і раптом зрозумів: нема малюків. Питаю міс Мейєлу: куди ж поділися діти?

Чорна шкіра Тома почала блищати, він провів рукою по обличчю.

— Я питаю, куди ж поділися діти,— повторив Том,— а вона сміється... каже — всі пішли в місто морозиво їсти. Цілий рік збирала — і таки назбирала сім п'ятаків. От усі й пішли до міста.

Томові було ніяково, але не тому, що спітнів.

— І що ж ви їй на це сказали, Томе?— запитав Аттікус.

— Я сказав приблизно так: це ви гарно придумали, міс Мейєла, а вона мені: «Ти так гадаєш?» Вона мене, певно, не зовсім зрозуміла. Я хотів сказати, що вона гарно придумала з грішми — назбирала і дітям такий дарунок зробила.

— Розумію вас, Томе,— сказав Аттікус. — Відповідайте далі.

Ну, кажу, коли мені немає чого робити, то я піду, а вона каже, що робота є. Питаю, яка робота, а вона каже: стань он на той стілець і зніми ящик з шафанера.

— Не з того шафанера, що ви порубали?— запитав Аттікус.

Том усміхнувся.

— Ні, сер, це інший. Високий, до самої стелі. Я зняв ящик і хотів було злізти, коли вона... обхопила мої ноги... обняла мене, містере Фінч. Вона мене до того налякала, що я сплигнув, і стілець перекинувся... це єдине, що було перевернуто в кімнаті, містере Фінч, коли я звідти пішов. Клянуся богом.

— Що було після того, як ви перекинули стілець?

Том мовчав. Він не міг вимовити те, що мав сказати.

Глянув на Аттікуса, потім на присяжних, потім на містера Андервуда, що сидів навпроти.

— Томе, ви присяглися говорити правду. Ви скажете нам правду?

Том розгублено провів рукою по губах.

— Що було далі?

— Відповідайте на запитання,— сказав суддя Тейлор. Третину сигари він уже зжував.

— Містере Фінч, я сплигнув із стільця, обернувся, а вона як накинеться на мене...

— Накинулася на вас? Почала бити?

— Ні, сер, вона... вона обняла мене. Обхопила мене обома руками.

Цього разу суддя Тейлор стукнув своїм молотком, у залі спалахнуло світло. Надворі ще було видно, але сонце вже не світило у вікна. Суддя Тейлор швидко навів лад.

— Що вона зробила далі?

У Тома пересохло в горлі.

— Вона стала навшпиньки і поцілувала мене в щоку. І сказала, що ніколи ще не цілувалася з чоловіками, то хоч чорномазого поцілує. А що з нею зробить батько — їй байдуже. Потім каже: «Поцілуй мене, чорномазий». А я їй: «Пустіть мене, міс Мейєло», — і хотів вибігти, але вона стала спиною до дверей і заступила мені дорогу. Щоб вийти, треба було відштовхнути її, але, містере Фінч, я не посмів цього зробити. Я сказав: «Пустіть мене!», і раптом містер Юел зазирнув у вікно та як почне кричати.

— Що він кричав?

Том Робінсон ковтнув слину і широко розплющив очі.

— Не можна цього казати... не можу... тут стільки людей, діти...

— Томе, що він казав? Ви повинні повторити присяжним, що він казав.

Том заплющив очі.

— Він сказав: «Шльондра ти проклята, я тебе вб'ю!»

— Що було далі?

— Містере Фінч, я одразу втік звідти і більше нічого не знаю.

— Томе, ви вчинили насильство над Мейєлою Юел?

— Ні, сер.

— Заподіяли їй якісь тілесні пошкодження?

— Ні, сер.

— Ви чинили опір її домаганням?

— Так, містере Фінч. Я опирався, але ж не міг застосувати силу, не хотів бути грубим, не хотів штовхати її.

Я подумала, що в манері триматися у Тома є щось спільне з Аттікусом. Тільки згодом, коли батько мені пояснив, я зрозуміла, у якому важкому становищі опинився Том: за всіх обставин він не має права вдарити білу жінку, а зробив би так — і йому кінець. Через те він і тікав, а коли побіг — виходить, винен.

— Томе, повернімося знову до містера Юела,— сказав Аттікус. — Він вам казав що-небудь?

— Ні, сер. Може, що й сказав, але мене вже там не було...

— Досить,— різко перебив його Аттікус. — А те, що ви чули, кому він казав?

— Міс Мейєлі, містере Фінч, він на неї дивився і їй казав.

— А потім ви втекли?

— Втік, сер.

— Чому?

— Злякався, сер.

— Чого ви злякалися?

— Були б ви чорним, містере Фінч, ви теж злякалися б.

Аттікус сів на своє місце. Містер Джілмер пішов було до свідка, але в цей час підвівся містер Лінк Діз, котрий сидів у залі, і заявив:

— Ось що я скажу вам усім. Цей хлопчина працює у мене вже вісім років. І жодного разу він не зробив чогось поганого. Жодного разу.

— Замовкніть, сер! — гримнув суддя Тейлор, який раптом ніби прокинувся, і почервонів. Дивно, сигара зовсім не заважала йому розмовляти. — Лінк Діз,— крикнув він знову. — якщо ви маєте щось сказати, то скажете це під присягою і тоді, коли належить, а поки що вийдіть із залу, зрозуміло? Забирайтеся звідси, сер, ви мене чуєте? Хай йому чорт, якщо я ще раз попушу цьому типові!

Суддя Тейлор гнівно глянув на Аттікуса, спробуй, мовляв, сказати хоч слово, але Аттікус нахилив голову і тільки всміхався. Я пригадала, що Аттікус колись казав мені: суддя Тейлор інколи дозволяє собі не зовсім благозвучні вислови, що виходять за рамки його повноважень, але мало хто з адвокатів на це зважає. Я глянула на Джема, той тільки похитав головою.

— Це ж не те що підвівся і заговорив присяжний,— сказав він. — Тоді б суддя не кричав. А містер Лінк порушив порядок.

Суддя Тейлор велів секретареві викреслити з протоколу все, що записано після слів: «Були б ви чорним, містере Фінч, ви теж злякалися б», а присяжним сказав не зважати на цей викрик. Він підозріливо оглянув середній прохід, ждучи, мабуть, поки містер Лінк Діз зачинить за собою двері. Потім сказав:

— Далі, містере Джілмер.

— Тебе було засуджено на місяць за порушення громадського порядку, Робінсоне? — запитав містер Джілмер.

— Так, сер.

— І добре ти всипав тому чорномазому?

— Він побив мене.

— Це так, але засудили тебе, правда ж?

Аттікус підвів голову.

— То була незначна провина, і це вже записано в протоколі, ваша честь. — Я по голосу відчула, що він стомився.

— Не має значення, хай свідок відповідає,— сказав суддя Тейлор. В голосі його теж відчувалася втома.

— Так, сер, мені дали тридцять діб.

Я знала, що тепер містер Джілмер доводитиме присяжним, що той, кого вже було осуджено за порушення громадського порядку, міг легко піти на те, щоб учинити насильство над Мейєлою Юел. Саме для того він і завів цю розмову. Така логіка мала переконати.

— Робінсоне, ви, здається, майстер рубати однією рукою і шафанери, і дрова?

— Авжеж, сер, гадаю, що це так.

— І сили вистачить, щоб придушити жінку і кинути її на підлогу?

— Я ніколи цього не робив, сер.

— Але сили в тебе вистачить для цього?

— Думаю, що вистачить.

— І довгенько ти, хлопче, до неї приглядався?

— Ні, сер, я ніколи на неї не дивився.

— Виходить, ти рубав дрова, носив воду тільки з люб'язності, чи не так, друже?

— Я просто хотів їй допомогти, сер, більше нічого.

— Який же ти благородний, Том. І це після робочого дня, та й дома є що робити, га?

— Так, сер.

— Чого ж ти не працював у своєму дворі, а знайшов роботу у міс Юел?

— Я робив і свою роботу, сер.

— Отже, тобі, бачу, ніколи було і вгору глянути, а заради чого?

— Як це «заради чого», сер?

— Заради чого ти так вболівав за неї?

Том Робінсон відповів не відразу.

— Я вже казав: їй, видно, ніхто не допомагав...

— А містер Юел, а семеро дітей?

— З усього видно було, що їй ніхто не допомагав...

— І ти кажеш, рубав їй дрова, виконував іншу роботу по щедрості своїй душевній, так, юначе?

— Я ж кажу, хотів допомогти...

Містер Джілмер подивився на присяжних і посміхнувся.

— Чи не занадто це щедро з твого боку. Стільки робити, і все задарма?

— Так, сер. Мені просто шкода було її, вона більше за всіх робила, вона ж...

— Ах, он воно що! Тобі шкода було її? — Містер Джілмер мало не підскочив до стелі.

Свідок зрозумів, що сказав зайве, і неспокійно переступив з ноги на ногу. Помилку виправити було неможливо. Всім, хто сидів унизу, відповідь Тома не сподобалася. Містер Джілмер зробив довгу паузу, щоб присутні краще запам'ятали відповідь свідка.

— Отже,— заговорив він нарешті,— двадцять першого листопада минулого року ти, як звичайно, проходив повз будинок Юелів, і вона покликала тебе у двір розрубати шифон'єр.

— Ні, сер.

— Ти що, заперечуєш, що проходив повз її будинок?

— Ні, сер... Вона сказала, що у неї в будинку є для мене робота...

— Вона каже, що попросила тебе розрубати шифон'єр, це так?

— Ні, сер, це не так.

— Отже, ти твердиш, що вона бреше?

Аттікус схопився на ноги, але Том обійшовся без його допомоги.

— Я не кажу, що вона бреше, містер Джілмер, я кажу, що вона помиляється.

На добрий десяток запитань містера Джілмера, який намагався примусити Тома визнати, що події розгорталися саме так, як розповіла Мейєла, Том незмінно відповідав: міс Мейєла помиляється.

— А хіба містер Юел не вигнав тебе з дому, хлопче?

— Ні, сер, це не зовсім так.

— Що значить «не зовсім так»?

— Він не встиг мене вигнати — я сам утік.

— Ти досить відвертий, а чого ж ти втік так швидко?

— Я вже казав, сер, я злякався.

— Чого ж ти злякався, якщо твоє сумління чисте?

— Я вже казав, сер, для негра небезпечно вскочити в таку... таку халепу.

— Ну, яка ж це халепа,— ти ж казав, що не піддався міс Юел. Ти що, злякався, що вона тебе подужає? Такого здоров'я?

— Ні, сер, я боявся суду, хоч він мене й не минув.

— Боявся арешту, боявся, що доведеться відповідати за те, що накоїв?

— Ні, сер, я боявся, що доведеться відповідати за те, чого не зробив.

— Та ти, я бачу, нахаба, голубе!

— Ні, сер, що ви!

Оце і все, що я почула з того допиту, бо мені довелося вийти: Джем наказав мені вивести Діла. Діл чомусь розплакався і ніяк не міг заспокоїтися; спочатку плакав тихенько, а потім почав схлипувати так, що почули люди навколо. Джем сказав, що коли я не виведу Діла, він усе одно примусить мене, і преподобний Сайкс теж сказав, що краще піти, от я й пішла. Зранку того дня Діл був, як завжди, нічого в нього не боліло; мабуть, він просто ще не отямився після своєї втечі.

— Ти що, захворів? — запитала я, коли ми зійшли з галереї.

Діл намагався взяти себе в руки, коли ми бігли східцями вниз. На верхній сходинці самотньо сидів містер Лінк Діз.

— Що сталося, Всевидько? — запитав він, коли ми проходили мимо.

— Нічого особливого, — відповіла я. — Діл щось нездужає.

— Ходімо в затінок, — запропонувала я. — Це, напевне, у тебе від спеки.

Ми вибрали найрозлогіший віргінський дуб і вмостилися під ним.

— Я не міг його далі слухати, — сказав Діл.

— Кого, Тома?

— Та ні, того старого Джілмера, як він його допікає, скільки ненависті в його словах...

— Діле, ти не розумієш, це ж його робота. Інакше не можна. Не було б обвинувачів, не було б, певно, і захисників.

Діл терпляче зітхнув.

— Все це я знаю, Всевидько. Але ти бачила, як він говорив? Від цього мене й занудило.

— Певно, так треба, Діл. Це був перехресний...

— Але з іншими він розмовляв не так.

— Діле, то були його свідки.

— Чого ж тоді містер Фінч допитував Мейселу і старого Юела зовсім не так? А цей весь час «хлопче», «голубе», просто знущається і щоразу, коли Том відповідає, обертається до присяжних — бачте, мовляв, як бреше.

— Ну, Діле, зрештою, Том — негр.

— Начхати мені на те, що він негр. Це все одно несправедливо. Нечесно так поводитися з ними. Ніхто не має права так розмовляти з людиною... Мене аж нудить від цього.

— У містера Джілмера така вдача, він з усіма так. Ти ще не знаєш, який він буває. Сьогодні він ще добрий. Усі вони такі, ці юристи.

— Містер Фінч не такий.

— Це — виняток, Діле, він... — Я намагалася пригадати, як добре колись сказала Моді Аткінсон. Згадала: «Він завжди однаковий — і в суді, і на вулиці».

— Я не про те,— сказав Діл.

— Я знаю, про що ти, друже,— почувся голос позаду нас.

Нам здалося, це заговорив дуб, але ні, голос належав Дольфусу Реймонду. Він виглянув із-за дерева.

— Ти ж не тонкослізка, тебе просто трохи занудило, та й годі, правда ж?

Розділ XX

— Підійди, синку, у мене тут є дещо, від чого тобі зразу полегшає.

Містер Дольфус Реймонд мав погану славу, тому я поставилась до його запрошення підозріливо, а проте пішла за Ділом. Навряд чи сподобається Аттікусу, подумала я, що ми водимо компанію з містером Реймондом, тим більше не сподобається це тітці Олександрі.

— Ану, покуштуй,— сказав Реймонд і подав Ділові паперовий пакет, з якого стирчали дві соломинки. — Потягни гарненько — і все як рукою зніме.

Діл посмоктав соломинку, всміхнувся і став тягти по-справжньому.

— Хи-хи,— не приховував свого задоволення містер Реймонд, певно, радіючи з того, що спокусив дитину.

— Діле, обережніше,— попередила я.

Діл одірвався від соломинки і всміхнувся.

— Всевидько, це просто кока-кола.

Містер Реймонд сів, прихилився до дерева. Доти він лежав на траві.

— Ви ж, дітки, нікому про це ні слова, домовились? А то знеславите мене.

— Виходить, ви п'єте з пакета кока-колу? Звичайну кока-колу?

— Так, мем,— мовив містер Реймонд і кивнув головою.

Від нього пахло шкірою, кіньми, бавовниковим сім'ям, і це мені подобалося. На ньому були високі чоботи, ніхто в Мейкомбі не носив таких.

— Здебільшого саме це я й п'ю.

— То як же це, ви просто прикидаєтесь, що п'ян... Вибачте, сер,— спохватилась я. — Я не хотіла вас образити...

Містер Реймонд усміхнувся, він не образився, а я тим часом знайшла підходящі слова:

— А навіщо ви так робите?

— Навіщо... о, розумію, ти хочеш сказати, нащо я прикидаюсь? Це дуже просто,— сказав він. — Декому не подобається, як я живу. Я міг би послати їх до біса, не

подобається — діло ваше. Я так і кажу: начхати мені на те, що вам не подобається, як я живу, правда ж? Але до біса я їх не посилаю, зрозуміло?

— Ні, сер, не зрозуміло,— сказали ми з Ділом.

— Розумієте, я хочу дати їм привід. Людям легше, коли у них є привід. Уявіть собі, приїжджаю я в місто, правда, це трапляється рідко, іду, похитуюсь, соломинка в роті, і смокчу з пакета. Що скажуть люди? Дольфус Реймонд знову насмоктався, нічого йому вже не допоможе, він уже не зможе з собою нічого вдіяти. От і живе не так, як усі.

— Але ж, містере Реймонд, це несправедливо — удавати з себе гіршого, ніж ви є насправді.

— Авжеж, несправедливо, зате людям зручніше. Скажу по секрету, міс Фінч, я не п'яниця, але вони ніколи не збагнуть, що я живу саме так, а не інакше, бо мені так подобається.

Мабуть, мені не слід було слухати цього грішника, адже в нього діти — мулати, і йому байдуже, що люди кажуть про нього, але мені було дуже цікаво. Я ще ніколи не бачила людини, яка навмисно зводила на себе наклеп. Чому він довірив нам свою велику таємницю? Я запитала його.

— Бо ви діти,— сказав він,— і можете зрозуміти мене, і ще тому, що я почув його... — Містер Реймонд кивнув на Діла. — Молодий, ще не може дивитися, коли комусь кепсько. Але підросте — і не братиме близько до серця, не плакатиме. Може, й доведеться зіткнутися з несправедливістю, але плакати він уже не буде, ще кілька років — і не буде.

— А чого плакати, містере Реймонд? — Діл згадав, що він мужчина.

— Того, що люди одне одного живцем закопують у землю і самі цього не помічають. Того, що білі влаштували кольоровим справжнє пекло ще за життя, їм і на думку не спадає, що кольорові — теж люди.

— Аттікус каже: обманути білого — погано, але обманути кольорового — в десять разів гірше,— промимрила я. — Гіршого, каже він, нічого й не придумаєш.

— Ну, не думаю... — мовив містер Реймонд. — Міс Джін Луїзо, ти не знаєш, твій батько не такий, як інші люди, ти зрозумієш це згодом, ти ще мало чого бачила в своєму житті. Навіть свого міста до пуття не знаєш, а для цього тобі треба повернутися до залу суду.

Тепер я схаменулася: містер Джілмер, певно, закінчив допитувати свідків. Я глянула на сонце, воно швидко сідало за дахами магазинів у західній частині площі. Я вагалася, що вибрати: містера Реймонда чи засідання окружного суду.

— Ходімо, Діле,— сказала я нарешті. — Тобі вже легше?

— Еге ж. Радий був познайомитися з вами, містере Реймонд, спасибі за ліки — як рукою зняло.

Ми перебігли площу і знову опинилися на галереї в приміщенні суду. Преподобний Сайкс зберіг наші місця.

У залі було тихо. Куди ж поділися немовлята, подумала я. Сигара містера Тейлора зникла майже повністю; містер Джілмер сидів за столом і швидко щось писав на жовтих аркушиках, здавалося, він змагається у швидкості з секретарем — у того рука бігала як навіжена.

— Шкода,— промимрила я,— прогавили.

Аттікус виголосив уже половину своєї промови. На його столі лежали якісь папери, певно, він узяв їх з портфеля, що стояв на підлозі біля стільця. Том Робінсон машинально перебирав їх руками.

«...і, незважаючи на брак прямих доказів, цього чоловіка звинувачено у злочині, що карається смертною карою, і він стоїть перед судом...»

Я штовхнула Джема в бік.

— Давно він почав?

— Щойно проаналізував докази,— прошепотів Джем,— ми виграємо, Всевидько. Тут просто неможливо не виграти. Він уже хвилин п'ять говорить. Виклав усе так просто і зрозуміло, ну... як оце-я, наприклад, став би тобі пояснювати. Навіть ти зрозуміла б.

— А містер Джілмер?

— Тс-с-с. Нічого нового. Стара пісня. Тепер мовчи.

Ми дивилися вниз. Аттікус говорив спокійно, невимушено — так він звичайно диктував листи. Він повільно походжав перед присяжними, ті зацікавлено стежили за нехитрим його маршрутом і, здається, слухали його уважно: в їхніх поглядах угадувалося схвалення. Це, певно, тому, що Аттікус не кричав.

Аттікус замовк на хвилинку, потім поклав годинник разом з ланцюжком перед собою на стіл і сказав:

— З вашого дозволу, ваша честь...

Суддя Тейлор кивнув головою, і Аттікус зробив те, чого ніколи не робив ні доти, ні згодом, ні на людях, ні вдома, він розстебнув комір, ослабив галстук і зняв піджак. Він ніколи не розстебне на собі жодного гудзика, аж поки не настане час лягати спати; для нас з Джемом це було настільки незвично, що здавалося, ніби батько стоїть перед нами голий. Ми безпорадно переглянулися.

Аттікус засунув руки в кишені і попрямував до присяжних. У світлі блиснула золота запонка на його сорочці і ковпачки авторучки та олівця.

— Панове,— сказав він. Ми з Джемом знову переглянулися. Він вимовив це так, як звичайно звертався до мене вдома: «Всевидько».

Тепер його голос не був сухий та байдужий, він розмовляв з присяжними так, ніби зустрів на вулиці знайомих.

— Панове, я не затримаю вашої уваги. Я хотів би використати час, який ще лишається, аби нагадати вам, що справа ця неважка, вона не потребує складного аналізу, розплутування складних фактів, але вона потребує, панове, щоб кожен з вас усвідомив собі чітко, без тіні сумніву,— винен підсудний чи не винен. Почати хоча б з того, що взагалі не було підстав цю справу передавати до суду. Справа ця проста і зрозуміла, як двічі по два.

Обвинувачення не пред'явило жодного медичного доказу, що підтверджував би злочин, у якому звинувачується Том Робінсон. Єдиний аргумент, на який посиляється обвинувач,— це свідчення двох осіб. Перехресний допит показав, що вірогідність цих свідчень дуже сумнівна, до того ж підсудний їх рішуче спростовує. Підсудний не винен, але в залі сидить людина, справді винна.

Я глибоко співчуюю головному свідкові обвинувачення, проте яким би глибоким не було моє співчуття, воно має межі; я не можу виправдати її, коли вона намагається перекласти свою вину на іншого, поставивши на карту його життя. Я кажу «вину», бо головний свідок звинувачення винна. Вона не вчинила злочину, вона просто порушила суворий, освячений часом закон нашого суспільства, закон настільки невблаганний, що кожного, хто його порушить, суспільство викидає геть як недостойного. Вона жертва жорстоких злигоднів і темноти, але я не можу її жаліти: вона біла. Вона добре усвідомлювала мерзенність свого вчинку, проте бажання переважило закон, і вона, вперто добиваючись свого, перейшла межу дозволеного. Вона не зупинилась. А далі з нею трапилося те, що трапляється, мабуть, з кожним принаймні раз у житті. Вона зробила так, як роблять діти: спробувала позбутися доказів своєї причетності до вчиненого. Але перед нами не дитина, що ховає крадені ласощі: вона завдала своїй жертві жорстокого удару — їй треба позбутися того, хто знає про неї правду. Він не повинен більше потрапляти їй на очі. Їй треба знищити свідчення своєї провини.

Що ж це за свідчення? Том Робінсон, жива людина. Вона хотіла позбутися Тома Робінсона. Своім існуванням Том Робінсон весь час нагадував би їй про те, що вона вчинила. А що вона вчинила? Намагалася спокусити негра.

Вона, біла, намагалася спокусити негра. Наважилася на вчинок, якому в нашому суспільстві немає виправдання: поцілувала чорного. І не якогось старого негра, а молодого, сильного чоловіка. Доти закон для неї не існував, але досить було його порушити, як вона відразу ж потрапила в його безжалісні лещата.

Батько випадково побачив це. Що він сказав, ми знаємо із свідчення підсудного. Що ж зробив батько? Ми не знаємо напевно, але Мейєлу Юел хтось по-звірячому побив, і є непрямі докази, що били її лівою рукою. Ми знаємо також, що містер Юел почав діяти так, як діяв би на його місці кожен богобоязливий, непримиренний і поважний білий. Він подав відповідні свідчення, безсумнівно, підписані лівою рукою, і Том Робінсон опинився на лаві підсудних і, як ви самі бачили, давав присягу, поклавши на Біблію єдину здорову руку — праву.

Отже, тихий, порядний, скромний негр, який мав необережність пожаліти білу жінку, змушений тепер заперечувати слова двох білих. Нема потреби нагадувати вам, як вони поводитися, коли давали свідчення, — це ви бачили самі. Свідки звинувачення, за винятком шерифа округу Мейкомб, стали перед вами, панове, перед судом, безсоромно впевнені, що їхні свідчення не викличуть ні найменшого сумніву, впевнені, що ви, панове, поділяєте їхню думку — хибну думку — про те, що всі негри брехливі, що всі негри розпусні, що білі жінки повинні остерігатися всіх негрів, — так міркують наші свідки і люди їхнього кола.

Таке припущення, панове, по своїй суті — брехня, така ж чорна, як шкіра Тома Робінсона, і ви це знаєте не гірше за мене. Проте ви добре знаєте правду, ось вона: є негри брехливі, є негри розпусні, є й такі негри, яких повинні остерігатися жінки — і білі і чорні. Але ж це можна сказати про все людство, а не тільки про якусь одну расу. У цьому залі не знайдеться людини, яка б жодного разу в своєму житті не збрехала, яка б хоч раз у житті не повелась аморально, нема на світі такого чоловіка, який хоч раз не подивився б на жінку хтиво.

Аттікус замовк і дістав з кишені носовичок. Потім він зняв і протер окуляри, і тоді ми зробили ще одне відкриття: раніше ніхто з нас ніколи не бачив, щоб Аттікус пітнів — на його обличчі не було й краплини поту, а тепер воно вилискувало, наче від загару.

— Ще кілька слів, панове, і я закінчую. Томас Джеферсон колись сказав, що всі люди від природи вільні і рівні; янки і моралісти з вашінгтонських департаментів частенько дорікають нам цими словами. У наш благословенний час, у тисяча дев'яtsel тридцять п'ятому році, люди схильні повторювати ці слова до речі й не до речі. Ось вам один з таких безглузвих прикладів: педагоги переводять з класу в клас тупоголових і ледарів

разом із здібними, бо всі люди, серйозно доводять педагоги, рівні від природи, а діти, залишені на другий рік, страшенно страждають через усвідомлення своєї неповноцінності. Але ми знаємо, що не всі люди народжуються рівними в тому розумінні, як дехто хоче нас переконати: один вирізняється своїм розумом, у другого з незалежних від нього причин більше можливостей, третій може більше заробити, одні жінки вміють краще пекти пироги — словом, є люди, від народження набагато обдарованіші, ніж інші.

Та є в нашій країні установа, перед якою всі люди рівні — жебрак і Рокфеллер, тупоголовий і Ейнштейн, невіглас і ректор університету. Ця установа, панове,— суд. І не має значення, який це суд — верховний суд Сполучених Штатів, чи скромний мировий суд десь у глушині, чи наш вельмиповажний суд, де ви засідаєте. Наші суди, як і інші громадські установи, мають свої вади, але при всьому тому суд у нашій країні — великий зрівнювач, і перед ним усі люди рівні.

Я не ідеаліст і не схильний вважати, що наш суд взагалі і суд присяжних зокрема — найбільш досконала установа. Це не ідеал, але це жива, реальна дійсність. Панове, суд в цілому не кращий, ніж кожен із присяжних, що слухають цю справу. Поміркованість суду — це поміркованість присяжних, поміркованість присяжних в цілому — це поміркованість кожного зокрема. Я певен, панове, що ви безсторонньо розглянете заслухані сьогодні свідчення, приймете справедливе рішення і відпустите підсудного до його сім'ї. В ім'я бога закликаю вас: виконайте свій обов'язок.

Останні слова Аттікус вимовив ледь чутно, і, одвернувшись від присяжних, він іще щось сказав, але я не розібрала. Незрозуміло було, чи він звертався до присяжних, чи розмовляв сам із собою. Я штовхнула Джема під бік.

— Що він сказав?

— Він, здається, сказав: «Заради бога, повірте йому».

Діл раптом перегнувся поперед мене і смикнув Джема за рукав.

— Подивись-но туди! — І показав пальцем.

Ми глянули і на мить завмерли. По середньому проходу йшла Келпурнія. Вона прямувала до Аттікуса.

Розділ XXI

Келпурнія ніяково зупинилася біля бар'єра, чекаючи, коли її помітить суддя Тейлор. На ній був свіжий фартух, у руках вона тримала конверт.

Нарешті суддя Тейлор побачив її і сказав:

— Це, здається, Келпурнія?

— Так, сер,— відповіла вона. — Будь ласка, сер, можна передати містерові Фінчу записку? Вона жодною мірою до... до суду не стосується.

Суддя Тейлор кивнув головою, і Аттікус узяв з рук Келпурнії конверт. Розірвавши його, він прочитав записку і сказав:

— Ваша честь, я... це записка від моєї сестри. Вона пише, що десь зникли мої діти... пішли опівдні і досі... я... чи не могли б ви...

— Я знаю, де вони,— озвався містер Андервуд. — Он вони, на галереї для кольорових... вони прийшли туди рівно о першій годині і вісімнадцять хвилин.

Батько обернувся і глянув угору.

— Джеме, ідіть-но сюди! — гукнув він.

Потім щось сказав судді, але нам не чутно було. Ми протиснулися повз преподобного Сайкса і попрямували до сходів. Аттікус і Келпурнія зустріли нас унизу. Келпурнія — розгнівана, Аттікус — виснажений.

Джем аж підскакував від радості:

— Ми виграли, правда ж, виграли?

— Не знаю,— коротко відповів Аттікус. — Ви весь час були тут? Ідіть з Келпурнією, вечеряйте і сидіть дома.

— Ой, Аттікусе, дозволь нам повернутися! — почав благати Джем. — Дозволь нам послухати вирок. Будь ласка!

— Невідомо, скільки доведеться чекати, присяжні можуть затриматися довго, а можуть повернутися за хвилину... — Але ми бачили, що Аттікус полагіднів. — Гаразд, оскільки ви всю справу слухали, можете послухати до кінця. Тільки приходьте сюди після вечері, але їжте спокійно, не поспішайте, нічого особливого ви не пропустите, а якщо присяжні все ще будуть радитися, почекаєте разом з нами. А втім, думаю, що все скінчиться до того, як ви повернетесь.

— Думаєш, його так скоро виправдають? — запитав Джем.

Аттікус розкрив рот, хотів відповісти, але так нічого й не сказав, повернувся і пішов.

Я молилася, щоб преподобний Сайкс зберіг наші місця, та згадала, що, коли присяжні пішли радитись, глядачі повалили із залу суду на вулицю. Тепер вони накиннулися на аптеку, пивницю, готель — принаймні ті, хто не взяв з собою нічого на вечерю. Я перестала молитись.

Келпурнія повела нас додому.

— Відшмагати б вас усіх. Подумати тільки, щоб діти отаке слухали! Містер Джем, ви не придумали нічого кращого, ніж повести свою маленьку сестру на цей суд? Міс

Олександрю параліч розіб'є, коли вона про все дізнається! Не годиться таке дітям слухати...

На вулиці вже загорілися ліхтарі, і кожен, коли ми підходили ближче, освітлював профіль розгніваної Келпурнії.

— Містере Джем, я думала, у вас є голова на в'язах. Ну й додумалися! Взяти з собою маленьку сестру. Додумалися, сер! І вам не соромно? Невже у вас ніякої тямі нема?

Я раділа. Стільки цікавого за один день — на цілий рік вистачить перебирати в пам'яті, а тепер ось Келпурнія шпетить свого дорогоцінного Джема — які ще чудеса чекають на мене сьогодні?

Джем усміхався.

— Кел, а тобі самій хіба не цікаво почути, що там було?

— Замовкніть, сер! Вам би від сорому й голови не підводити, а ви всміхаєтесь... — І Келпурнія знову почала сварити Джема, але він лишався байдужим. Піднявшись на східці, вона закінчила своїм улюбленим: «Якщо містер Фінч не дасть вам прочухана, я сама візьмусь за вас. А зараз марш додому, сер!»

Джем увійшов у дім посміхаючись. Келпурнія мовчки кивнула головою, що означало: Діл може вечеряти з нами.

— Тільки негайно подзвони міс Рейчел і скажи, де він, — веліла вона. — Тітка з ніг збилася, тебе шукаючи, дивись, щоб не випровадила тебе завтра вранці назад до Мерідіана!

Дізнавшись від Келпурнії, де ми були, тітка Олександра мало не знепритомніла. Ми сказали, що Аттікус нам дозволив повернутися туди знову; саме це, певно, її боляче образило, бо за вечерею вона не промовила жодного слова, похмуро дивилась у тарілку і копирсалася в ній виделкою. Тим часом Келпурнія щедро пригощала нас — Джема, Діла і мене, підливала молока, накладала картопляний салат з шинкою і весь час буркотіла: «Посоромилися б...»

— Їжте спокійно, встигнете, — сказала вона.

Преподобний Сайкс зберіг наші місця. Дивно, але на вечерю в нас пішла майже година, не менш дивно й те, що в залі суду майже нічого не змінилося: лави для присяжних були порожні, підсудного не було. Суддя Тейлор появився якраз, коли ми сідали на свої місця.

— Майже ніхто з місця не зрушив, — сказав Джем.

— Коли присяжні пішли, дехто теж вийшов, — сказав преподобний Сайкс. — Чоловіки принесли жінкам поїсти, матері годували дітей.

— А давно вони пішли? — запитав Джем.

— Десь півгодини тому. Містер Фінч і містер Джілмер ще поговорили трохи, а суддя Тейлор звернувся з напутнім словом до присяжних.

— Ну, і як він?

— Що сказав? О, він говорив до ладу. Говорив справедливо. Щось таке: якщо вірите, мовляв, у це, то виносьте такий вирок, а як у те — то виносьте інший вирок. Мені здалося, що він трохи схиляється на наш бік... — Преподобний Сайкс почухав потилицю.

Джем усміхнувся.

— Він не повинен схилятися, ваша превелебність, але, не турбуйтеся, ми виграли,— сказав він упевнено. — Жоден суд не може осудити людину на підставі таких свідчень...

— Не будьте надто впевнені, містер Джем, я не пам'ятаю такого випадку, коли б присяжні вирішили справу на користь кольорового проти білого.

Але Джем став заперечувати, довго зважував свідчення з погляду закону про вчинене насильство в його власному розумінні: якщо дівчина погодилася, то це не насильство, але їй повинно бути не менше вісімнадцяти років — по закону штату Алабама,— а Мейелі вже дев'ятнадцять. Якщо ж ні — треба відбиватись і кричати; і коли тебе все-таки оселять, і надто коли ще й стукнуть так, що ти втратиш свідомість,— це насильство. Коли ж тобі немає вісімнадцяти, тоді судитимуть неодмінно.

— Містере Джем,— сказав дещо несміливо преподобний Сайкс,— не годиться маленькій леді слухати такі речі...

— Та це нічого, вона все одно не розуміє, про що йдеться,— сказав Джем. — Правда ж, це справи дорослих?

— Зовсім не правда. Я все розумію. — Певно, я сказала це дуже переконливо, бо Джем замовк і більше цієї теми не торкався.

— Котра година, містере Сайкс? — запитав він.

— Незабаром восьма.

Я подивилася вниз і побачила Аттікуса. Засунувши руки в кишені, він ходив уздовж вікон, потім підійшов до бар'єра, глянув на лави присяжних, на суддю Тейлора і знову попрямував до вікон. Я вловила його погляд і помахала йому рукою. Він кивнув мені у відповідь і пішов далі.

Містер Джілмер стояв біля вікна, розмовляючи з містером Андервудом, Берт, секретар суду, відкинувся на спинку стільця і, поклавши ноги на стіл, курив сигарету за сигаретою.

Тільки працівники суду — Аттікусе, містер Джілмер, суддя Тейлор, який міцно спав, і Берт — поводитися як звичайно. Я ще ніколи не бачила, щоб у переповненому залі суду було так тихо. Десь заплаче немовля, пробіжить у проході дитина, але дорослі сиділи, як

у церкві. На галереї навкруги нас з біблійським терпінням стояли і сиділи припиншкі негри.

Старенький годинник на будинку суду заскрипів і відбив вісім дзвінких ударів, що відгукнулися луною в усьому тілі.

Коли годинник пробив одинадцятку, я вже не чула: незважаючи на мої відчайдушні зусилля, сон здолав мене; вмостившись зручніше, я схилила голову на руку преподобного Сайкса і задрімала. Раптом прокинулась і, щоб не задрімати знову, почала рахувати голови вниз: там було шістнадцять зовсім лисих, чотирнадцять майже рудих, сорок каштанових та чорних і... тут я пригадала, що мені одного разу розповів Джем, коли він ненадовго захопився психологічними дослідженнями: якби велика кількість людей, наприклад на вщерть заповненому стадіоні, одночасно подумали про одне й те саме, скажімо, щоб у лісі загорілося дерево, то це дерево само загориться. І в мене виникла рятівна ідея: що коли всіх, хто сидить унизу, попросити подумати разом про те, щоб Тома Робінсона звільнили? А потім я збагнула, що коли й вони так стомилися, як я, то з цього нічого не вийде.

Діл, схиливши голову на плече Джема, міцно спав, Джем ждав спокійно.

— Щось довго вони радяться, правда?— сказала я.

— Довго, Всевидько, довго,— весело відповів Джем.

— А ти думав, що за п'ять хвилин усе вирішиться.

Джем підняв брови.

— Є речі, яких ти не розумієш,— сказав він, а я була така стомлена, що навіть не захотіла сперечатись.

Сон, певно, вже минув, бо я не змогла б відчувати того, що відчула. Так було і минулої зими, я затремтіла, хоч було тепло. Це відчуття ставало виразніше, і нарешті в залі стало, як і того холодного лютого ранку, коли замовкли пересмішники, а теслі, що ставили новий будинок на подвір'ї міс Моді, перестали стукати молотками, коли всі двері в околиці зачинилися щільно, як зачиняються вони в будинку Редлі. Завмерла безлюдна вулиця, вона теж чекала, а зал суду був переповнений. Ця задушлива, млосна ніч і той зимовий ранок були такі схожі. Увійшов містер Гек Тейт, про щось розмовляє з Аттікусом, і ось у моїй уяві постає містер Гек Тейт у високих чоботях і мисливській куртці. Аттікус перестав ходити, поставив ногу на обніжок, слухає містера Тейта і повагом гладить коліно. Ось-ось містер Тейт скаже:

— Стріляйте, містере Фінч...

Але натомість вигукнув голосно і владно:

— Прошу до порядку!

Голови вниз одразу підвелися. Містер Тейт вийшов із залу і повернувся з Томом Робінсоном. Він провів його на місце поряд з Аттікусом і сам став поруч. Суддя Тейлор раптом прокинувся, насторожено випростався і обвів очима лави присяжних.

Далі все було, як у сні: повернулися присяжні, вони рухалися повільно, наче плавці під водою, десь здалека долинав млявий голос судді Тейлора. І тоді я побачила те, що могла помітити тільки дочка адвоката. Це було все одно, що дивитися, як Аттікус виходить на вулицю, зводить рушницю і тисне на курок... Дивитися, знаючи, що рушниця не заряджена.

Присяжні ніколи не дивляться на підсудного, якщо вони його засудили. Коли наші присяжні повернулися, жоден з них не глянув на Тома Робінсона. Старшина передав містерові Тейту якийсь папірець, той подав його секретареві, а секретар — судді.

Я примружилася. Суддя Тейлор зачитував рішення присяжних — кожного зокрема: «Винен... винен... винен... винен». Я непомітно глянула на Джема: вчепившись руками в бильця галереї, він стискував їх так, що пальці побіліли, і від кожного «винен» плечі його здригались, немов від удару.

Суддя Тейлор щось говорив. У руках він тримав молоток, але не стукав. Як у тумані, я побачила — Аттікус збирає зі столу свої папери і ховає в портфель. Клацнув замком, підійшов до секретаря суду, щось сказав йому, кивнув містерові Джілмеру, потім підступив до Тома Робінсона і, поклавши йому руку на плече, щось сказав на вухо. Зняв із спинки стільця свій піджак, накинув на плечі. Вийшов із залу засідань, але цього разу іншим виходом — не так, як завжди. Йому, певно, хотілося якнайскоріше прийти додому бо він швидко попрямував через зал до південного виходу. Я весь час дивилася на нього, але він не підвів очей.

Хтось легенько штовхнув мене, та мені не хотілося обертатись, я не могла відірвати погляд від людей там, унизу, від самотньої постаті Аттікуса, що йшов до виходу.

— Міс Джін Луїзо.

Я обернулася. Люди навкруги стояли. Вддовж усієї галереї — і на нашому і на протилежному боці — негри підводились. Голос преподобного Сайкса теж, здавалося, долинав здалека, як і голос судді Тейлора кілька хвилин тому:

— Встаньте, Джін Луїзо, ваш батько йде.

Розділ XXII

Тепер настала черга Джемові плакати. Ми йшли додому. Навколо весело гомонів натовп, а по обличчю брата текли гіркі сльози. «Це ж несправедливо!» — повторював він весь час, поки ми дійшли до рогу площі, де на нас чекав Аттікус. Батько стояв під ліхтарем, у нього був такий вигляд, ніби нічого особливого не сталося, жилетка застебнута, комірець і галстук на місці, ланцюжок від годинника блищав. Перед нами знову був спокійний, поміркований Аттікус.

— Несправедливо це, Аттікусе,— мовив Джем.

— Так, сину, це несправедливо.

Ми пішли додому.

Тітка Олександра ще не спала. Вона була в халаті і, присягаюся, не знімала корсета.

— Прошу вибачення, брате... — почала вона.

Тітка ніколи не називала Аттікуса братом, я глянула крадькома на Джема, але він не слухав. Він дивився то на Аттікуса, то на підлогу, можливо, вважав, що Аттікус теж винен, що Тома Робінсона засудили?

— Що з ним? — запитала тітка, вказуючи на Джема.

— Нічого, все обійдеться,— відповів Аттікус. — Це був удар для нього. — Батько зітхнув. — Я йду спати,— сказав він,— якщо вранці не встану як звичайно, не будить мене.

— По-перше, я вважаю, що з твого боку нерозумно дозволяти їм....

— Це їхній рідний дім, сестро,— сказав Аттікус. — Таким ми його збудували для них, і нехай вчаться жити в ньому.

— Але для цього їм не обов'язково ходити в суд і валятися у тому багні...

— До речі, суд — нічим не гірша установа в окрузі Мейкомб, ніж місіонерське товариство.

— Аттікусе,— сказала тітка, дивлячись на батька переляканими очима,— я ніколи не сподівалася, що такі речі можуть тебе розсердити.

— Я не серджусь. Я просто стомився. Іду спати.

— Аттікусе,— похмуро сказав Джем.

Аттікус зупинився біля дверей.

— Що, сину?

— Як же вони могли таке зробити, як?

— Не знаю, сину, але зробили. Так вони робили раніше, так зробили сьогодні, і це не востаннє. І плачуть при цьому, певно, тільки діти. На добраніч.

Але вранці все здається не таким страшним. Тільки-но розвиднілось, Аттікус був уже на ногах. Коли ми, ще не отямившись після вчорашнього, переступили поріг вітальні, він сидів і переглядав «Мобіл реджістер». На сонному обличчі Джема можна було прочитати запитання, яке він намагався вимовити.

— Не треба передчасно хвилюватися,— заспокоїв його Аттікус, коли ми ввійшли до їдальні. — Це ще не кінець. Подамо апеляцію. Ще є надія. О господи, Кел, що це значить? — Аттікус як заворожений дивився на свою тарілку.

— Батько Тома Робінсона приніс вам сьогодні курча,— сказала Келпурнія. — Я засмажила його.

— Скажи йому, що для мене це велика честь — навіть у Білому домі, я певен, на сніданок не подають курчат. А це що?

— Булочки,— сказала Келпурнія. — Естела прислала, вона куховарка в готелі.

Аттікус глянув на неї здивовано.

— Ви краще підіть у кухню та подивіться, що там робиться, містере Фінч,— сказала Келпурнія.

Аттікус пішов у кухню, ми попрямували за ним. На столі горою лежали продукти: великі шматки копченої свинини, помідори, боби, навіть виноград. Аттікус усміхнувся, коли побачив банку засолених свинячих ніжок.

— Сподіваюся, тітонька дозволить мені їсти це в нашій їдальні?

— Приходжу сьогодні вранці, а на задньому ганку повно всякої всячини,— сказала Келпурнія. — Вони... вони вам дуже вдячні, містере Фінч, за все, що ви для них зробили. Адже це... це не дуже зухвало з їхнього боку, правда ж?

Аттікус відповів не відразу. Сльози затуманили йому очі.

— Скажи їм, що я дуже вдячний,— мовив він. — І ще скажи... скажи, щоб вони більше цього не робили. Надто важкі часи настали...

З кухні він зайшов до їдальні, вибачився перед тіткою Олександрою, надів капелюх і попрямував до міста.

У коридорі почулася хода Діла, і Келпурнія не стала прибирати зі столу сніданок Аттікуса, до якого він і не доторкнувся. Діл жував, як той кролик, передніми зубами й розповідав, що сказала міс Рейчел з приводу вчорашнього суду; а сказала вона, що коли Аттікусу хочеться пробити головою стіну, хай пробиває — голова його.

— Я б їй відповів,— буркнув Діл, обгризаючи курячу ніжку,— але сьогодні вранці у неї був не той настрій, щоб багато розмовляти. Казала, що півночі через мене не спала, хвилювалася, куди я подівся, хотіла шерифові заявити, щоб розшукали, але він був у суді.

— Діле, облиш ти цю звичку — іти з дому, не сказавши, куди йдеш,— озвався Джем. —
Нащо тобі сердити міс Рейчел?

Діл зітхнув.

— Я завжди кажу, куди йду. Просто остогидло... Надто часто ввижаються їй змії
в шафі. За сніданком щоранку вона випиває не менше пінти, ну, а дві повні склянки — це
я сам бачив.

— Не говори так, Діле,— сказала тітка Олександра. — Не личить дітям так говорити.
Це... безсоромно з твого боку.

— Чого ж безсоромно, міс Олександро? Хіба казати правду — безсоромно?

— Але ж як ти кажеш цю правду!

Джем недобре зиркнув на неї і звернувся до Діла:

— Ходімо. Виноград забирай із собою.

Коли ми вийшли на веранду, міс Стефані Крофорд жваво розповідала міс Моді
Аткінсон і містерові Ейвері про вчорашні події. Вони подивилися на нас і розмовляли
далі. Джем вигукнув щось, ніби войовничий заклик, а я пошкодувала, що в мене не було
зброї.

— Ненавиджу, коли дорослі придивляються до мене,— сказав Діл,— Почуваєш себе
так, ніби зробив якусь шкоду.

Міс Моді голосно гукнула:

— Джеме Фінч, підійди-но сюди!

Джем зітхнув і зліз з гойдалки.

— І ми з тобою,— заявив Діл.

Міс Стефані була людина допитлива, від надмірної цікавості у неї аж ніс ворухився. Їй
не терпілося дізнатись, хто дозволив нам піти в суд,— сама вона нас не бачила, але вранці
все місто знало, що ми сиділи на галереї для кольорових. Чи не сам Аттікус посадив нас
там, щоб... Там, певно, й дихати було нічим серед цих... Чи зрозуміла Всевидько усе, що
там?.. Чи не кусали ми собі лікті, коли стало зрозуміло, що батько програв справу?

— Замовкни, Стефані,— відрізала міс Моді. — Я не хочу стовбичити на цій веранді
весь ранок... Джеме Фінч, я покликала тебе, щоб запитати, чи не бажаєш ти зі своїми
колегами покуштувати мого пирога. Я встала сьогодні о п'ятій годині, щоб спекти його,
отож погоджуйся. Вибачайте, міс Стефані. До побачення, містере Ейвері.

На кухонному столі міс Моді ми побачили один великий пиріг і два маленьких.
Маленьких мало б бути три. Не могла ж міс Моді забути про Діла. Вона, певно, помітила
наше здивування, бо відрізала шматок од великого пирога і подала Джемові.

Ми їли пиріг і розуміли, що, пригощаючи нас, міс Моді хотіла сказати: її ставлення до нас не змінилося. Вона сиділа мовчки на стільці і все дивилася на нас.

Потім раптом сказала:

— Не журися, Джеме. Насправді у житті не все так погано, як здається.

Коли міс Моді, сидячи вдома, збиралася виголосити довгу промову, то починала з того, що клала долоні на коліна і поправляла язиком вставні зуби. Так вона зробила і тепер; ми сиділи і чекали.

— Ось що я хотіла вам сказати: є на світі люди, які ніби для того й народжуються, щоб виконувати найневдячнішу роботу. Ваш батько — один із таких людей.

— Ну, гаразд,— сказав Джем.

— Тільки без «Ну, гаразд», сер,— зауважила міс Моді, вловивши нотку безнадійності в його голосі. — Ти ще не настільки дорослий, щоб зрозуміти до пуття мої слова.

Джем втупив очі в недоїдений пиріг.

— Почуваєш себе, як гусінь в коконі, ось що,— сказав Джем. — Закутають тебе гарненько, і дрімаєш у теплі. Я завжди думав, що у Мейкомбі живуть найкращі люди в світі, так принаймні здається на перший погляд.

— Ми, жителі Мейкомба, як ніхто інший почуваємося в цілковитій безпеці,— вела далі міс Моді. — Не часто обов'язок закликає нас показати, що ми справжні християни, та коли вже закличе, то у нас є такі люди, як Аттікус, вони не осоромлять нас.

Джем сумно всміхнувся.

— Якби всі в нашому окрузі так думали.

— Ти навіть не підозрюєш, як багато людей думають саме так.

— Хто, наприклад? — Джем підвищив голос. — Хто в нашому місті хоч пальцем поворухнув, щоб допомогти Томові Робінсону? Хто?

— Насамперед його кольорові друзі і такі люди, як ми. Такі, як суддя Тейлор. Такі, як містер Гек Тейт. Перестань жувати, Джеме, поміркуй гарненько. Тобі не спадало на думку, що суддя Тейлор не випадково призначив Аттікуса захисником Тома? Що у судді Тейлора були для цього свої причини?

І справді! Як це він не звернув уваги? Адже підсудний був неспроможний найняти адвоката. Зазвичай в таких випадках суддя призначав захисником Максвела Гріна, молодого мейкомбського адвоката, якому ще бракувало досвіду. Отже, Тома Робінсона мав захищати Максвел Грін.

— Подумай над цим,— мовила міс Моді. — Це не випадково. Учора ввечері я сиділа на веранді і чекала. Довго чекала, поки ви повернетесь із суду. Ждала й думала: Аттікус Фінч

не виграє цієї оправи, не зможе виграти, але він єдина в наших краях людина, здатна примусити присяжних довго сушити собі голови над такою справою. І я сказала собі: це крок уперед, хай невеличкий, дитячий, а все-таки крок уперед.

— Все це непогано, але чому ж наші освічені судді та адвокати не можуть приборкати дикунів присяжних? — промимрив Джем. — Ну, ось я виросту...

— Про це ви поміркуйте вдвох із батьком,— сказала міс Моді.

Ми спустилися прохолодними новими східцями, вийшли на сонце і побачили, що містер Ейвері і міс Стефані Крофорд усе ще стоять і розмовляють. Відступили на кілька кроків і тепер стояли на тротуарі проти будинку міс Стефані. До них простувала міс Рейчел.

— А я, коли виросту, буду клоуном,— сказав Діл.

Ми з Джемом зупинилися від подиву.

— Так, так, клоуном,— повторив Діл. — Нема у мене ніякого підходу до людей, я вмію хіба що сміятися з них, піду в цирк і сміятимуся скільки заманеться.

— Звідки ти взяв, що клоуни сміються? — запитав Джем. — Навпаки, вони сумні, а з них усі сміються.

— А я буду не такий, як усі клоуни. Вийду на середину арени і сміятимуся з людей. Ти он глянь туди,— і Діл показав рукою. — То хіба люди? Їм на мітлах літати. Тітонька Рейчел уже літає.

Міс Стефані і міс Рейчел відчайдушно замахали нам руками. Діл правду каже — вони як відьми.

— От лихо! — зітхнув Джем. — А не підійти не можна. Щось трапилося.

Містер Ейвері розчервонівся — він так чхав, що трохи не збив нас, коли ми підійшли. Міс Стефані тремтіла від хвилювання, а міс Рейчел схопила Діла за плече.

— Негайно ідіть у двір і з двору нікуди,— веліла вона. — На вулиці небезпечно.

— Що трапилося? — запитала я.

— Ви що, не чули? В місті тільки й розмов, що про це...

На порозі з'явилася тітка Олександра і поклікала нас, але було вже пізно: міс Стефані встигла розповісти нам з превеликою радістю, що сьогодні вранці містер Боб Юел зупинив на вулиці, біля пошти, Аттікуса, плюнув йому в обличчя і сказав, що рано чи пізно він з ним розправиться.

Розділ XXIII

— Я б волів, щоб Боб Юел не жував тютюну,— оце й усе, що сказав з цього приводу Аттікус.

А події, за словами міс Стефані Крофорд, розгорталися так. Аттікус саме виходив з пошти, коли Боб Юел підступив до нього, вилаяв Аттікуса, плюнув йому в обличчя і погрозив, що вб'є його. Міс Стефані сказала (коли вона розповідала цю історію вдруге, виходило, ніби сама все бачила на власні очі — саме поверталася з крамниці), що Аттікус і оком не змигнув, дістав носовичок, витер обличчя і стояв собі, а тим часом містер Юел обзивав його такими словами, що скоріше їй язик одсохне, ніж вона їх повторить. Містер Юел умів зводити рахунки в глухому закутку, він знав, як це робиться, а тут іще й не дістав опору, отож і почав наступати: «То що — битися не бажаєте? Надто гордий? Чорнолюб смердючий!» — «Ні, просто надто старий»,— сказав Аттікус і, засунувши руки в кишені, пішов геть,— розповідала міс Стефані. Отакий він, Аттікус Фінч, інколи так відріже, що...

У нас з Джемом було невесело на душі.

— І все-таки,— сказала я,— колись він був найкращий стрілець округу. Він міг...

— Не ходитиме ж він з рушницею, Всевидько,— сказав Джем. — Та в нього й рушниці немає. Ти ж знаєш, що навіть до тюрми він тоді пішов без зброї. Аттікус вважає, що носити при собі зброю означає напрошуватися на постріл.

— Тепер інша річ,— заперечила я. — Попросімо його, хай у когось позичить рушницю.

Ми сказали про це Аттікусу, він відповів: «Нісенітниця».

Діл доводив, що треба просити і добрий Аттікус поступиться; зрештою, якщо містер Юел уб'є його, ми ж помremo з голоду, до того ж за нас візьметься тітка Олександра. Насамперед, тільки-но Аттікуса поховають, вона прожене Келпурнію. Джем сказав, що на нього, певно, подіяло б, якби я розридалась і почала качатися по підлозі. Адже я маленька, до того ж дівчинка. Але це теж не допомогло.

Аттікус помітив, що ми похмуро тиняємось навколо будинку, не їмо, що нас не цікавлять звичайні розваги, і зрозумів, як глибоко ми стурбовані. Одного вечора він приніс футбольний журнал, Джем байдуже погортав його і відсунув. Тоді Аттікус запитав:

— Що тебе непокоїть, сину?

— Містер Юел,— недовго думаючи, відповів Джим.

— А що сталося?

— Нічого особливого. Ми боїмося за тебе і хочемо, щоб ти з ним що-небудь зробив.

Аттікус сумно всміхнувся.

- Що ж із ним зробити? Хіба примусити підписати пакт про ненапад?
- Коли людина погрожує розправою, від неї можна всього сподіватися.
- Тоді від нього й справді можна було всього сподіватися,— сказав Аттікус. —

Джеме, уяви себе на хвилинку на місці Боба Юела. Під час суду я переконливо довів, що жодному його слову вірити не можна, якщо доти йому хтось іще вірив. Йому треба було зігнати на когось зло, такі люди, як він, не можуть без цього. Якщо, плюнувши мені в обличчя і пригрозивши убити, він хоч один раз не побив Мейєлу, мене це влаштовує. Він мав одвести на когось душу, хай краще на мені, ніж на своїх дітях. Розумієш?

Джем кивнув головою.

Тітка Олександра зайшла саме тоді, коли Аттікус говорив:

- Нам нема чого боятися Боба Юела, він уже вдовольнився.
- А я не зовсім певна цього. Така людина може піти на все, аби помститися. Ти ж знаєш їх.

— Справді, сестро, що Юел може мені зробити?

— Заподіє щось нишком,— сказала тітка Олександра. — Не сумнівайся.

— Це не така проста річ — щось заподіяти в Мейкомбі нишком,— відповів Аттікус.

Після цього ми вже не боялися. Літо минало, і ми не гаяли даремно часу. Аттікус запевнив нас, що поки вища судова інстанція не розгляне справи, Томові Робінсону нічого не загрожує, і цілком можливо, що Тома випустять або принаймні призначать новий судовий розгляд. А поки що він працює на фермі в епфілдській тюрмі, за сімдесят миль від Мейкомба, в Честерському окрузі. Я запитала, чи дозволять дружині і дітям відвідувати Тема, Аттікус відповів, що не дозволять.

— А якщо апеляція не допоможе, що тоді з ним буде? — запитала я.

— Тоді посадять на електричний стілець,— сказав Аттікус, — якщо губернатор не пом'якшить вирок. Не треба тривожитись передчасно, Всевидько. Сподіватимемось, що все обійдеться.

Джем лежав на дивані і читав журнал «Популярна механіка». Раптом він підвів голову і сказав:

— Це несправедливо. Він нікого не вбив, навіть якщо він і винен. Він нікого не позбавив життя.

— Ти ж знаєш, що за законом штату Алабама гвалтування карається смертю.

— Так, сер, але присяжні не повинні були виносити йому смертний вирок. А коли вже осудили, могли дати двадцять років.

— Засудити на двадцять років,— поправив Аттікус. — Том Робінсон — кольоровий. У наших краях, Джеме, не знайдеться такого суду присяжних, який, розглядаючи подібну справу, сказав би: «Ти винен, але не дуже». Тут може бути або повне виправдання, або найвища кара.

Джем похитав головою.

— Я знаю, що все це неправильно, але не можу збагнути, де помилка... можливо, закон тут надто суворий...

Аттікус випустив з рук газету, і вона впала на підлогу. Він сказав, що в цьому разі закон справедливий, несправедливо те, що на підставі тільки побічних доказів прокурор наполягає на смертному вироку, а присяжні виносять такий вирок. Він глянув на мене, побачив, що я слухаю, і пояснив:

— Щоб винести смертний вирок, скажімо, за вбивство, має бути один або два очевидці. Треба, щоб хтось сказав: «Так, я був при цьому, бачив, як він натиснув на курок».

— Але ж багато людей покарано на смерть на підставі побічних доказів,— зауважив Джем.

— Знаю, і багато з них, мабуть, заслужило цього... Та коли нема очевидців, завжди виникає сумнів, хай навіть якась крихта сумніву. Закон називає такий сумнів «допустимим», але, по-моєму, ми не маємо права і на крихту сумніву. Бо тоді не виключається ймовірність, хай навіть незначна, що осудили людину невинну.

— І знову ж виходить, що все вирішують присяжні. Треба покінчити з ними, та й годі,— твердо заявив Джем.

Аттікус намагався стримати усмішку, проте не зміг.

— Чи не занадто жорстокий ти, сину, щодо нашого брата-юриста? Я думаю, можна знайти легший шлях: змінити закон. Змінити так, щоб смертний вирок мав право виносити тільки суддя.

— У такому разі їдь до Монтгомері і міняй закон.

— Ти навіть не уявляєш, як це складно. Я не доживу до того часу, коли змінять закон, а ти якщо й доживеш, то будеш уже старий.

Це не влаштовувало Джема.

— Ні, з присяжними таки треба кінчати. Том був не винен, а вони сказали — винен.

— Якби, сину, ти був присяжним, а з тобою ще одинадцять хлопців таких, як ти, Тома б уже звільнили,— сказав Аттікус. —Поки що тобі ніщо не заважає міркувати розсудливо і послідовно. Оті дванадцять присяжних у повсякденному житті цілком розумні люди, але ти сам бачив, як розсудливість зрадила їх. Те саме ти спостерігав тієї пам'ятної ночі біля

тюрми. Ті люди поїхали тоді не тому, що враз стали свідомі й розсудливі, а тому, що там були ми. У нашому житті є щось таке, від чого вони втрачають інколи здоровий глузд, і коли б навіть захотіли бути справедливими, то не змогли б. Коли в наших судах білий виступав проти чорного, виграє завжди білий. Така вже наша дійсність.

— І все-таки це несправедливо,— наполягав Джем. — Не можна осудити людину на підставі таких доказів, ні в якому разі,— сказав він, постукуючи себе кулаком по коліну.

— Ти не міг би, а вони змогли й осудили. Ставатимеш, сину, старшим, більше побачиш. Суд — найперша установа, де з людиною повинні поводитися по справедливості, якого б кольору не була її шкіра, але не всі присяжні лишають свої упередження за порогом суду. Коли ти виростеш, то побачиш, як білі на кожному кроці ошукують чорних. Але я тобі ось що скажу, і ти ніколи про це не забувай: якщо білий обдурює чорного, то цей білий, незалежно від того, хто він, багатий чи бідний, хоч яка порядна була б його родина, а він все одно покидьок.

Аттікус говорив зовсім тихо, але останнє слово нас приголомшило. Я глянула на нього: його очі палали

— Білий негідник зловживає темнотою і неучтвом негра — що може бути огидніше? Не треба себе обманювати: ніщо не минає без сліду, рахунок росте, і настане день, коли за все доведеться заплатити. Дай боже, щоб ви цього не зазнали.

Джем почухав потилицю і раптом широко розплющив очі.

— Аттікусе, чому такі люди, як ми або міс Моді, не бувають присяжними? — запитав він. — Жодного жителя Мейкомба немає серед присяжних, вони всі здалеку десь, із глушини.

Аттікус відкинувся у своєму кріслі. Не знаю чому, але він був задоволений Джемом.

— Я все ждав, поки ти додумаєшся до цього,— сказав він. — На те є багато причин. По-перше, міс Моді не може бути присяжною, бо вона жінка...

Я обурилась.

— Ти вважаєш, що жінки в Алабамі не можуть?..

— Саме так. Я вважаю, що треба оберегати наших тендітних жінок від брудних справ, таких, як справа Тома. Крім того,— Аттікус усміхнувся,— жодну судову справу ми, певно, не змогли б довести до кінця, дами-присяжні тільки б те й робили, що ставили запитання.

Ми з Джемом засміялися. Уявляю собі: міс Моді — присяжна. Або місіс Дюбоз у своєму кріслі на колесах: «Перестань стукати молотком, Джон Тейлор, я хочу про щось запитати цього чоловіка!» Ні, наші предки були мудрі.

— А щодо таких людей, як ми, то нам теж доведеться розплачуватися. Наші присяжні такі, яких ми заслужили. По-перше, наші хоробрі мейкомбці до всього байдужі. По-друге, вони бояться. Потім вони...

— Чого бояться?— запитав Джем.

— Ну... припустимо, що міс Рейчел наїхала машиною на міс Моді і містер Лінк Діз має вирішити, яку суму треба стягти з міс Рейчел на користь потерпілої. Обидві вони — його покупці, а він не захоче втрачати жодного покупця, так же? От він і каже судді Тейлору, що не може бути на засіданні суду, бо на цей час нікому його підмінити в крамниці. Суддя Тейлор звільняє його. Інколи це дуже сердить суддю, але все-таки він звільняє.

— А чому містер Діз думає, що міс Рейчел або міс Моді перестануть купляти в його крамниці? — запитала я.

— Міс Рейчел перестане, а міс Моді — ні,— сказав Джем. — Але ж голосування присяжних — таємне, правда ж, Аттікус?

Батько всміхнувся.

— Ти ще багато чого не знаєш, сину. Справді, голосування присяжних вважається таємним. Становище присяжного змушує його приймати рішення і відкрито висловлювати свою думку. Люди не завжди охоче це роблять. Інколи це неприємно.

— Я певен, що в справі Тома присяжні прийняли рішення поспіхом,— буркнув Джем.

Рука Аттікуса потяглася до кишенькового годинника.

— Ні, не поспіхом,— сказав він скоріше собі, ніж нам. — Саме це і навело мене на думку: може, це початок нового? Присяжні сушили собі голову над рішенням кілька годин. Вони, певно, заздалегідь знали, який буде вирок, а звичайно в таких випадках радяться кілька хвилин. Цього разу... — Аттікус замовк і подивився на нас. — Вам, мабуть, цікаво буде знати, що серед присяжних був один, якого ледве умовили... спочатку він взагалі наполягав на повному виправданні.

— Хто це? — здивовано запитав Джем.

У Аттікуса весело заблищали очі.

— Не годиться мені про це говорити, скажу тільки, що це — ваш приятель із Старого Сарема...

— Із Канінгемів? — вигукнув Джем. — Але я нікого з них не бачив... ти, певно, жартуєш. — Він спідлоба глянув на батька.

— Це їхній родич. Я ніби відчував — і не відвів його. Інтуїтивно. Міг відвести, але не відвів.

— Неймовірно! — дивувався Джем. — Щойно хотіли людину вбити, а за хвилину ладні її відпустити... Ні, я, мабуть, ніколи не зрозумію цих людей.

Аттікус сказав, що цих людей треба знати. Відтоді, як Канінгеми переїхали в Новий Світ, вони ні в кого нічого не брали — ніколи. Це такі люди, сказав Аттікус, що заслужиш їхню повагу — і вони за тебе у вогонь і воду підуть. У нього було таке відчуття, що тієї ночі біля тюрми вони пройнялися повагою до Фінчів і тому поїхали, нічого не заподіявши. А примусити Канінгема змінити свою думку може хіба що якесь чудо, і тільки разом з іншим Канінгемом.

— Якби серед присяжних був ще один Канінгем, вони не винесли б ніякого рішення.

— Ти хочеш сказати, що не відвів зі складу присяжних чоловіка, який напередодні хотів тебе вбити? — повільно запитав Джем. — Як же ти міг так ризикувати, Аттікусе, як ти міг?

— Якщо уважно розібратися, то риску особливого не було. Якщо один домагається осудження підсудного і другий теж, то різниці між ними немає. А от коли один за осудження, а другий вагається, — тут різниця є, хай і невелика. Згоден? Серед усіх присяжних він був єдиний, про кого я не міг з певністю сказати, як він проголосує.

— А ким він доводиться містерові Уолтеру Канінгему? — запитала я.

Аттікус підвівся, розправив плечі і позіхнув. Навіть нам ще рано було спати, але ми знали: він ще хотів почитати. Аттікус підняв газету з підлоги, згорнув її і легенько торкнувся моєї голови.

— Поміркуймо, — прогудів він. — Так... так... зрозуміло. Двічі двоюрідний брат.

— Як це?

— Дві сестри вийшли заміж за двох братів. Більше нічого не скажу — пометикуй тепер.

Я довго сушила собі голову і вирішила, що якби я вийшла заміж за Джема та якби у Діла була сестра і він з нею одружився, то наші діти були б двічі двоюрідні.

— Не відразу збагнеш, — сказала я Джемові, коли Аттікус пішов. — Дивні люди ці Канінгеми. Тітонько, ви чули?

Тітка Олександра плела килимок і не дивилася на нас, але нашу розмову слухала. Вона сиділа в своєму кріслі, робочий кошик стояв поруч, килимок лежав на колінах. Я ніколи не могла зрозуміти, чому добропорядні дами так люблять задушними вечорами плести килимки.

— Чула, — відповіла тітка.

Я пригадала давню історію — коли стрімголов кинулась захищати Уолтера Канінгема-молодшого. Добре, що я тоді визволила його з біди.

— Незабаром ми підемо до школи, і я запрошу Уолтера до нас пообідати,— сказала я, забувши про те, що обіцяла при першій же зустрічі відлупцювати його. — Інколи він може лишитись у нас і після уроків. А потім Аттікус одвезе його до Старого Сарема. Він міг би зрідка і ночувати у нас. Ти згоден, Джем?

— Буде видно,— сказала тітка Олександра.

В устах тітки Олександри ці слова означали погрозу, а не обіцянку. Мене це здивувало, і я запитала:

— А чому ні, тітонько? Вони гарні люди.

Вона глянула на мене з-під своїх робочих окулярів.

— Джін Луїзо, я не сумніваюсь, що вони непогані люди. Але вони не нашого кола.

— Всевидько, тітонька хоче сказати, що вони незграбні,— пояснив Джем.

— Як це — незграбні?

— Ну, грубі. Люблять просту музику і таке інше.

— Ну й що? Я теж люблю...

— Не мели дурниць, Джін Луїзо,— сказала тітка Олександра. — Річ у тому, що коли навіть вимити Канінгема до блиску, взути в черевики і надіти йому новий костюм, він все одно ніколи не буде таким, як Джем. Крім того, Канінгеми дуже охочі до спиртного. Жінки з роду Фінчів не цікавляться такими людьми.

— Ті-тонь-ко,— сказав Джем,— та їй же ще тільки дев'ять років.

— Все одно, хай змалку набирається розуму.

У словах тітки Олександри відчувалася рішучість. Мені згадалося, як останнього разу вона пішла в наступ проти мене. Я так і не зрозуміла чому. Це було тоді, коли я мріяла піти до Келпурнії, мені страшенно хотілося побувати у неї в гостях, побачити, як вона живе, хто її друзі. Але це було так само неможливо, як побувати на другому боці місяця. Цього разу тактика тітки Олександри була інша, а мета та сама. Можливо, вона для того й перейшла до нас, щоб допомагати нам вибирати друзів. Я могла сперечатися з нею скільки завгодно.

— Якщо вони хороші люди, чому я не можу по-дружньому ставитися до Уолтера?

— Я не забороняю тобі ставитися до нього по-дружньому. Ти повинна бути з ним привітна, ввічлива, з усіма треба бути чемною, голубонько. Але запрошувати його додому ти не повинна.

— А якби він був наш родич?

— Річ у тому, що він нам не родич, а коли б навіть був родич, я все одно сказала б те саме.

— Тітонько,— заговорив Джем,— батько каже, що друзів вибирають, а родичів — ні, і визнавай їх чи не визнавай, вони однаково залишаються ріднею, не визнавати родичів просто нерозумно.

— Батько вам наговорив хтозна-чого,— сказала тітка Олександра,— а я повторюю, що Джін Луїза не повинна запрошувати Уолтера Канінгема в наш дім. Коли б навіть він був твоїм двічі двоюрідним братом, його не слід приймати в цьому домі, хіба що він прийде до Аттікуса в оправах. І досить про це.

Заборона остаточна. Проте цього разу їй доведеться пояснити.

— Але мені хочеться погратися з Уолтером, чому не можна?

Тітка Олександра зняла окуляри і пильно подивилася на мене.

— А тому,— сказала вона,— що він — покидьок. Саме тому ти з ним не гратимешся. Нічого тобі з ним водитися, переймати його звички, вчитися бозна-чого. І без цього твоєму батькові досить мороки з тобою.

Не знаю, що б я зробила, якби не Джем. Він схопив мене за плечі, а потім, обнявши однією рукою, повів до своєї кімнати. Від злості я розридалась. Аттікус почув, що я плачу, і зазирнув у двері.

— Нічого особливого,— сердито сказав Джем,— це просто так.

— Всевидько, хочеш гумку?

Джем понишпорив у кишені і дістав пакетик жувальної гумки. Я жувала кілька хвилин, поки нарешті відчула в роті приємний смак.

Джем наводив лад на своєму столику. Волосся у нього спереду і на потилиці, як завжди, настовбурчилось, певно, воно в нього ніколи не лежатиме, як у дорослого чоловіка, хіба, може, він поголить голову, і тоді нове волосся відросте акуратно, як годиться. Брови у нього зробилися густі, сам він став якийсь тоненький і високий. Джем тягнувся вгору.

Він озирнувся і, певно, подумав, що я знову розплачуся, бо сказав:

— Щось тобі покажу, тільки нікому ні слова.

Я запитала: що? Ніяково усміхаючись, він розстебнув сорочку.

— Ну й що?

— Хіба ти нічого не бачиш?

— Не бачу.

— Ну, волосся.

— Де?

— Та ось же. Бачиш?

Він щойно мене втішав, тому я сказала: «Чудово!», хоч нічого й не побачила.

— Справді, чудово, Джеме.

— І під руками теж,— сказав він. — Наступного року збираюся грати в футбол. Знаєш що, Всевидько, не треба злитися, коли тітка щось каже.

Здається, тільки вчора він казав мені, щоб я сама не злила тітку.

— Розумієш, вона просто не звикла до дівчат. Принаймні до таких, як ти. Вона хоче зробити з тебе справжню даму. Ну, чого б тобі не взятися до шитва або ще чогось?

— Не діжде! Вона мене просто не любить, от і все. Але мене це не дуже турбує. Вона мене розізлила не тим, що сказала, ніби в Аттікуса багато мороки зі мною, а тим, що назвала Уолтера Канінгема покидьком. А з Аттікусом ми вже порозумілись. Я запитала його, чи справді у нього багато мороки зі мною, і він відповів, що не дуже і що мені зовсім нема чого турбуватися з цього приводу. Ні, це я через Уолтера... Він зовсім не покидьок. Він не схожий на Юелів.

Джем роззувся і ліг на ліжко. Поклав за спину подушку і ввімкнув світло над головою.

— Знаєш що, Всевидько? Я вже трохи розібрався. Останнім часом я багато думав і дещо зрозумів. На світі є чотири типи людей. Звичайні — такі, як ми і наші сусіди; потім такі, як Канінгеми, що живуть у глушині; далі йдуть такі, як Юели, що живуть на звалищах, і, нарешті, негри.

— А як же, наприклад, з китайцями, що живуть в Болдуїнському окрузі?

— Я кажу про Мейкомбський округ. Вся справа в тому, що нам не подобаються Канінгеми, Канінгемам — Юели, а Юели ненавидять кольорових.

— Якщо це так,— сказала я,— то чому ж тоді присяжні типу Канінгемів не виправдали Тома на зло Юелам?

Джем одмахнувся від мене, як від маленької дитини.

— Ти знаєш,— сказав він,— я бачив, як Аттікус, слухаючи музику по радіо, притупує в такт ногою. І ще він дуже любить поласувати «солодкими залишками» на дні каструлі...

— Чим же ми тоді кращі за Канінгемів? — запитала я. — Не розумію, чому тітка...

— Виходить, ніби нічим, і все-таки деяка різниця є. Колись Аттікус сказав, ніби тітка тому пишається своїм родоводом, що у нас уся спадщина — добре ім'я.

— Ну, не знаю, Джеме, мені він одного разу сказав, що всі ці розмови про старовинний родовід — дурниці. Кожен рід старовинний. Я запитала — як же у кольорових і англійців? Він відповів, що так само.

— Походження — це не те, що давність роду,— сказав Джем. — Для походження важливо, чи давно в роду уміють читати і писати. Знаєш, Всевидько, я довго над цим

міркував, і тут більше нічого не придумаєш. Певно, колись давно, коли Фінчі жили ще в Єгипті, хтось із них вивчив один-два ієрогліфи, а потім навчив свого сина. — Джем усміхнувся. — Уяви собі — наша тітка пишається тим, що її прапрадід | умів читати й писати... Дивно, чим жінки пишаються. Просто смішно.

— От і добре, що він умів, бо хто ж би тоді навчив Аттікуса і наших предків? А якби Аттікус не вмів читати, що було б з нами? Ні, Джеме, мені здається, що походження — це щось інше.

— Чим же тоді, по-твоєму, ми відрізняємося від Канінгемів? Містер Канінгем ледве-ледве розписується, я сам бачив. Ми просто набагато раніше навчилися читати і писати, ніж вони.

— Але ж ніхто не народжується письменним, усі повинні вчитися. Уолтер — здібний хлопець, правда, він трохи відстає, але це тому, що йому треба лишатися вдома і допомагати батькові. Він такий, як і всі. Ні, Джеме, я думаю, що всі люди однакові. Люди, та й годі.

Джем одвернувся і поправив подушку, вдаривши по ній кулаком. А коли нарешті влігся, я помітила, що обличчя його аж почорніло. Знову з ним щось діялось. У такі хвилини з ним треба бути обережною. Брови насуплені, губи як нитка. Він довго мовчав.

— У твої роки я теж так міркував,— вимовив нарешті. — Якщо всі люди однакові, чому ж вони не можуть жити у злагоді між собою? Якщо всі люди однакові, звідки ж стільки презирства, чому вони зневажають так одне одного? Знаєш, Всевидько, я, здається, починаю дещо розуміти. Починаю розуміти, чому Страхолюд Редлі ніколи не буває серед людей... просто він не хоче їх бачити.

Розділ XXIV

Фартух на Келпурнії був так накрохмалений, що аж стирчав на всі боки. Тримаючи в руках піднос з шарлоткою, вона обережно відчинила спиною двері. Як легко і невимушено справлялася вона з важкими підносами, повними всяких страв,— я просто милувалася, дивлячись на неї. Тітці Олександрі, здається, теж це подобалося, бо сьогодні вона дозволила Келпурнії подавати на стіл.

Кінчався серпень. Завтра Діл виїздить до Мерідіана, а сьогодні вони з Джемом пішли до Баркерової заводи. Джем несподівано узнав, що Діл не вміє плавати, його ніхто ніколи не вчив цього. Джем був дуже вражений, він вважав, що не вміти плавати — це все одно, що не вміти ходити. Уже другий день вони ходять на річку, але мене з собою не беруть,

кажуть, що роздягаються догола, тому мені з ними не можна. І я змушена проводити час то з Келпурнією, то з міс Моді.

Сьогодні в нашому домі господарювали члени місіонерського товариства, яких запросила тітка Олександра, щоб обговорити деякі невідкладні питання. В кухню долинав голос місіс Грейс Мерівезер, яка розповідала про злиденне життя мрунів,— здається, так вона назвала цих людей. Вони викидають жінок із своїх халуп, коли виходить строк, не знаю, що це за строк; у них відсутнє почуття родини — уявляю собі, яке це справило враження на нашу тітку; коли дітям сповнюється тринадцять, їх піддають жахливим випробуванням; мрунів мучать інфекційні хвороби і паразити; ці люди жують кору хінного дерева, випльовують жуйку в одну посудину, варять її, а потім вживають це питво як п'яний напій.

На цьому дами вирішили зробити перерву і підкріпитись.

Я вагалася, заходити мені до їдальні чи не заходити. Тітка Олександра веліла прийти на цей час і попоїсти разом з усіма; а під час ділової розмови мені там робити нічого, сказала тітка, я тільки нудилася б. На мені було рожеве святкове плаття, туфлі і нижня спідничка. Якщо проллю що-небудь, подумала я, Келпурнії доведеться завтра знову прати моє плаття. А день для неї видався сьогодні нелегкий. Не заходитиму, вирішила я.

— Кел, тобі допомогти?— запитала я, бажаючи бути чимсь корисною.

Келпурнія зупинилася біля дверей.

— Посидь тихенько отут у куточку,— сказала вона. — Зараз я повернусь, і ти допоможеш мені ставити все на підноси.

Вона відчинила двері, дами гомоніли дедалі голосніше: яка чудова шарлотка, Олександр, ще ніколи не бачила такої... мені ніколи не щастить її підрум'янити, ніколи... а пиріг з ожиною... хто б міг подумати... Келпурнія... хто подумав би... вам кожен скаже, що дружина священика... звичайно, а друге ще навіть не ходить...

Потім запала тиша. Це означало, що дами пригощалися. Повернулася Келпурнія і поставила на піднос важкий срібний кофейник, що лишився від матері.

— Тепер такий кофейник — дивина,— сказала Келпурнія. — Більше таких не виробляють.

— Давай я понесу його.

— Тільки обережно, не впусти. Поставиш у кінці столу, біля міс Олександри. Там, де чашки і блюдечка. Вона сама наливатиме.

Я теж спробувала відчинити двері спиною, але з цього нічого не вийшло. Усміхнувшись, Келпурнія допомогла мені.

— Обережно, піднос важкий. Не дивись на нього, тоді не розіллеш.

Все обійшлося благополучно, тітка Олександра мило всміхнулася.

— Побудь з нами, Джін Луїзо,— сказала вона. Тітці хотілося якомога швидше побачити в мені справжню леді.

За традицією, у Мейкомбі жінка інколи запрошує до себе в гості сусідок, байдуже, хто вони,— баптистки чи пресвітеріанки, ось чому тут були і міс Рейчел (твереза — краплини в рот не взяла), і міс Моді та міс Стефані Крофорд. Я почувала себе ніяково, сіла біля міс Моді і подумала: навіщо ці жінки надівають капелюшки, адже тільки й дороги, що через вулицю. Коли вони збираються, це мене чомусь насторожує, хочеться кудись утекти. Тітка Олександра твердить: це через те, що я розпещена.

Дами були в ситцевих, не дуже яскравих платтях і, здавалося, не відчували спеки; майже всі були надміру напудрені, але без рум'ян, і губна помада в усіх однакова — натуральна. На нігтях виблискував лак — теж натуральний, і тільки в деяких молодих — яскраво-рожевий. Запах у всіх був божественний. Я сиділа нишком і, не знаючи, куди подіти руки, міцно обхопила бильця крісла, чекала, поки зі мною заговорять.

— Ти сьогодні така красива, міс Джін Луїзо,— сказала міс Моді, блиснувши золотими зубами. — А де ж твої штани сьогодні?

— Під платтям.

Я наче не сказала нічого смішного, але всі засміялися. Зрозумівши недоречність своєї відповіді, я почервоніла, але міс Моді дивилася на мене серйозно. Вона ніколи не сміялася, якщо я не жартувала.

Потім запала тиша, і серед цієї тиші з другого кінця кімнати до мене звернулася міс Стефані Крофорд:

— Ким ти будеш, Джін Луїзо, коли виростеш? Адвокатом?

— Не знаю, мем, я не думала про це... — відповіла я, дякуючи в душі міс Стефані за те, що вона перевела розмову на іншу тему. Я поспіхом почала перебирати, ким стати. Медсестрою? Пілотом? — Розумієте...

— Та що тут довго міркувати. Я думала, ти хочеш стати адвокатом, ти, здається, вже ходиш до суду?

Дами знову засміялися.

— Ну й Стефані! — вигукнула котрась.

Підбадьорена міс Стефані вела далі:

— Хіба тобі не хочеться вирости і стати адвокатом?

Міс Моді доторкнулася до мене рукою, і я тихенько відповіла:

— Ні, мем, я хочу бути просто леді.

Міс Стефані подивилася на мене підозріливо, але зрозуміла, що я не хотіла її образити, і сказала:

— Для цього треба частіше надівати плаття.

Міс Моді стиснула мою руку, і я промовчала. Тепло її руки передалося мені, і на душі стало спокійніше.

Ліворуч од мене сиділа місіс Грейс Мерівезер. Я розуміла, що з нею треба заговорити, цього вимагала чемність. Містер Мерівезер під її впливом став щирим методистом, йому подобалося співати церковні псалми. Все місто знало, що це місіс Мерівезер зробила з нього людину, порядного члена суспільства. Адже місіс Мерівезер — найблагочестивіша жінка в нашому місті. Треба заговорити з нею, але про що? Що її може зацікавити?

— Про що ви сьогодні говорили? — запитала я.

— Про бідолашних мрунів, дитино,— сказала вона і стала охоче розмовляти зі мною. Питання були непотрібні.

Коли місіс Мерівезер починала говорити про пригнічених і нещасних, її великі карі очі наповнювалися сльозами.

— Вони, бідолашні, живуть серед джунглів, і ніхто про них не дбає, хіба що Граймс Еверет, тільки він з ними,— сказала вона. — Жодного білого навкруги, крім цього святого. Подумати тільки!

Голос місіс Мерівезер переливався, як органна музика, кожне слово вона вимовляла з надзвичайним почуттям.

— Злигодні... темнота... розпуста... ніхто, крім Граймса Еверета, не знає, як вони живуть. Він якось розповідав мені, коли церква посидала мене...

— А хіба він тут, мем? Я думала...

— Приїздив у відпустку. Граймс Еверет сказав: місіс Мерівезер, ви собі не уявляєте, так, не уявляєте, з чим нам доводиться там боротися. Так і сказав.

— Так, мем.

— І я йому відповіла: ми, парафіянки південної методистської єпископальної церкви в місті Мейкомбі, штат Алабама, всі як одна підтримуємо вас. Так я йому і сказала. Знаєш, тоді я дала собі клятву. Я сказала: повернуся додому і всім у Мейкомбі розповім про мрунів, про місію Граймса Еверета. Як бачиш, свого слова я дотримую.

— Так, мем.

Місіс Мерівезер похитала головою, і її чорні кучерики затанцювали.

— Джін Луїзо,— сказала вона,— тобі пощастило. Ти живеш у християнській родині, в християнському місті, серед християн. А там, у краю Граймса Еверета, гріх і безнадійні злидні.

— Так, мем.

— Гріх і безнадійні злидні... Що ви кажете, Гертрудо? — чарівним голосом звернулася місіс Мерівезер до сусідки. — О, це так. Я завжди кажу: простити і забути, простити і забути. Церква має допомогти їй жити, як належить християнці, і виховувати дітей у християнському дусі. Хтось із наших чоловіків повинен піти туди і сказати їхньому священикові, щоб він трохи підбадьорив її.

— Пробачте, місіс Мерівезер,— перебила я,— це ви про Мейелу Юел?

— Мей...? Ні, дитино. Про дружину того чорного, Тома... Тома...

— Тома Робінсона, мем.

Місіс Мерівезер знову обернулася до своєї сусідки.

— Я вірю, Гертрудо,— вела вона далі,— хоч зі мною дехто й не згоден, що коли ми дамо їм зрозуміти, що прощаємо їх, що все забуто, непорозуміння зникнуть, і все владнається.

— Е-е... місіс Мерівезер,— перебила я знову,— що владнається?

Місіс Мерівезер знову обернулася до мене. Як і інші бездітні, вона розмовляла з дітьми не своїм голосом.

— Нічого, Джін Луїзо,— величаво мовила вона. — Бачиш, куховарки і робітники на плантаціях не задоволені, але вони вже заспокоюються. А після суду цілий день ремствували.

Вона обернулася до місіс Ферроу.

— Я вам так скажу, Гертрудо, немає нічого огиднішого, ніж насуплена чорна фізіономія. Все їм не подобається, завжди вони не задоволені. Глянеш на таке диво в кухні — і настрій зіпсовано на цілий день. Знаєте, Гертрудо, що я сказала своїй Софі? Я сказала: «Софі, ти сьогодні погана християнка. Ісус Христос ніколи не буркотів і не скаржився». І ви знаєте, допомогло. Доти вона навіть у вічі не дивилась, а то відірвала погляд од підлоги і каже: «Так, місіс Мерівезер, Ісус ніколи не буркотів». Я вам скажу, Гертрудо, ніколи не слід пропускати нагоди, щоб зігріти душу людини словом божим.

Я пригадала старовинний маленький орган у каплиці на «Пристані Фінча». Я тоді була ще зовсім малою, і, коли поводитися гарно, Аттікус дозволяв мені нагнітати повітря в міхи, а сам у цей час підбирав одним пальцем якусь мелодію. Остання нота звучала доти, доки не виходило з органа все повітря. Мені здавалося, що саме так було з місіс

Мерівезер: запас повітря у неї вичерпався, і поки вона його поповнювала, місіс Ферроу приготувалась говорити.

У місіс Ферроу була чудова постать, безбарвні очі і маленькі ноги. Вона щойно зробила зачіску, і голова її рясніла сивими кучерями. Серед благочестивих дам Мейкомба вона була другою — після місіс Мерівезер. Вона мала дивну звичку тихенько присвистувати перед тим, як щось сказати.

— С-с-с-Грейс, те саме я казала на днях братові Гатсону. «Брате Гатсон,— кажу йому,— схоже, що боротьба наша безнадійна, зовсім безнадійна. С-с-с... їх це ніскільки не цікавить. Ми виховуємо їх, наставляємо, вибиваючись із сил, намагаємося зробити з них християн, і все одно жодна порядна жінка не може спати спокійно у своєму ліжку». А він мені відповідає: «Не знаю, місіс Ферроу, до чого ми дійдемо». — «С-с-с... що правда, те правда»,— сказала я.

Місіс Мерівезер глибокодумно кивнула головою. Тепер її голос заглушив дзенькіт чашок і тихе, неквапливе плямкання гостей.

— Скажу вам, Гертрудо, є в нашому місті непогані люди, хороші люди, але вони не на той шлях стали, не на той шлях. А думають, що роблять добро. Недавно дехто в нашому місті, не говоритиму, хто саме, уявляв собі, що робить добре діло, насправді ж тільки потривожив їх. І більше нічого. Можливо, тоді здавалося, що це правильно, не можу твердити, бо не дуже розуміюся на таких справах, та коли оці ходять насуплені... незадоволені... Якби моя Софі ще один день ходила насуплена, я змушена була б звільнити її. Я ж і тримаю її тільки тому, що нині депресія і вона не проживе без того щотижневого долара з чвертю. Та хіба ж чорна макітра може це зрозуміти...

— Чи не стоїть вам поперек горла його шматок хліба, га?

Це сказала міс Моді. У куточках рота у неї з'явилися тугі зморшки. Весь час вона сиділа мовчки поряд зі мною, тримаючи на колінах чашку кави. Я давно вже не прислухалася до розмови — відтоді, коли вони перестали паякати про дружину Тома Робінсона. Не знаю, чому пригадалася мені «Пристань Фінча» і річка — це було куди приємніше від цих розмов. У тітки Олександри виходило трохи не так, як звичайно: ділова частина зустрічі захоплювала, а за кавою стало нудно і нецікаво.

— Моді, я не зовсім розумію, що ви маєте на думці,— сказала місіс Мерівезер.

— Добре ви розумієте,— відрубала міс Моді.

І більше не сказала нічого. Коли міс Моді гнівалася, вона мало говорила. Щось зачепило міс Моді за живе, і погляд її сірих очей став такий же холодний та колючий, як

і її голос. Місіс Мерівезер почервоніла, глянула на мене і відвернулася. Її сусідку місіс Ферроу я не бачила.

Тітка Олександра підвелась і, поспіхом пригощаючи місіс Мерівезер та місіс Гейтс, почала щось жваво говорити з ними, а коли в розмову втрутилася місіс Перкінс, тітка Олександра залишила їх. Вона вдячно глянула на міс Моді. Дивні люди ці жінки, подумала я. Тітка Олександра і міс Моді ніколи не були подругами, і раптом вона за щось мовчки дякує їй. За що саме, я не розуміла. Але мене радувало, що тітка Олександра може бути вдячна за допомогу, отже, її можна зворушити. Не минути й мені цього товариства, незабаром і я ввійду в цей світ, де напахчені дами тільки те й знають, що погойдуються в кріслах-гойдалках, неквапливо махають віялами і п'ють каву або прохолодні напої.

Але куди краще я почувалася з батьком і взагалі в чоловічому товаристві. Такі люди, як містер Гек Тейт, не заплутають тебе невинними запитаннями, щоб потім поглузувати. Навіть Джем не чіпляється до мене, хіба що я скажу якусь дурницю. Дами, здається, побоюються чоловіків і ставляться до них не дуже схвально. А мені вони подобаються. Хоч вони й лаються, випивають, грають в азартні ігри, жують тютюн, а проте в них є щось таке, від чого мені здається, що не такі вже вони й погані... Вони не...

— Лицеміри, місіс Перкінс, природжені лицеміри,— казала місіс Мерівезер. — Принаймні цей гріх за нами тут, на Півдні, не водиться. Там їм дали волю, проте за один стіл з ними не сідають. У всякому разі, ми не обманюємо їх, не кажемо: так, ви нічим не гірші за нас, але тримайтесь осторонь. Ми їм просто кажемо: ви живіть по-своєму, а ми житимемо по-своєму. Ця місіс Рузвельт, певно, збожеволіла, уявити тільки — поїхала в Бірмінгем, щоб там засідати разом з ними, збожеволіла, та й годі. Була б я мером Бірмінгема...

Але мером Бірмінгема ніхто з нас не був, а от коли б я стала хоч на один день губернатором штату Алабама, то не встигли б усі ці члени місіонерського товариства роззирнутись, як Том Робінсон був би на волі. Днями Келпурнія розповідала куховарці міс Рейчел, як Том страждає, і коли я зайшла в кухню, вона не змовкла. Сказала, що Том зараз у тюрмі. Аттікус нічим не може допомогти йому; коли Тома вже мали відвезти, він сказав Аттікусу: «Прощайте, містере Фінч, тепер ви вже не зможете мені допомогти, не варто й пробувати». Того ж дня його відвезли в тюрму, Аттікус сказав Келпурнії, що втратив останню надію. Він, як міг, заспокоював і підбадьорював Тома, казав, що треба триматись і сподіватися на краще, що він, Аттікус, зробить усе можливе, аби визволити його. Куховарка міс Рейчел запитала Келпурнію, чому Аттікус не сказав твердо: тебе випустять,— усе-таки йому було б легше на душі. Келпурнія відповіла: ти так питаєш, бо

не знаєш законів. Ніколи не слід відповідати прямо — «так» або «ні», це перше, що усвідомлює кожен, хто ближче знайомиться з юристами. Містер Фінч не міг сказати нічого такого, у чому сам не був певен.

Грюкнули парадні двері, в коридорі почулися кроки Аттікуса. Котра ж година? Адже Аттікус ніколи так рано не повертається додому, а тоді, коли вдома збирається місіонерське товариство, приходить зовсім пізно.

На порозі він зупинився. У руках капелюх, обличчя бліде.

— Прошу пробачення, шановне товариство,— сказав він,— я вам не заважатиму. Олександр, можна тебе на хвилинку? І Келпурнія мені теж потрібна на деякий час.

Він пішов у кухню не через їдальню, а коридором і зайшов з чорного ходу. Ми з тіткою Олександрою уже чекали на нього. Невдовзі двері їдальні відчинились, і ввійшла міс Моді. Келпурнія підвелася з стільця.

— Кел,— сказав Аттікус,— я хотів би, щоб ти поїхала зі мною до Гелен Робінсон...

— Що сталося? — злякано запитала тітка Олександра, бліде обличчя нашого батька занепокоїло її.

— Том помер.

Тітка Олександра обома руками затулила рот.

— Його вбили,— сказав Аттікус. — Він намагався втекти. Це сталося під час прогулянки. Кажуть, він, як божевільний, кинувся до огорожі, хотів перелізти. У всіх на очах.

— Невже ніхто не спробував зупинити його? Невже стріляли без попередження? — запитала тремтливим голосом тітка Олександра.

— Ну, звичайно, вартові кричали, щоб він зупинився. Кілька разів стріляли в повітря, а потім у нього. Його вбили, коли він був уже на огорожі. Кажуть, що якби в нього були здорові обидві руки, він би втік — усе сталося так швидко. Сімнадцять куль влучило в нього. Забагато, стільки вже й не треба було. Кел, я хочу, щоб ти допомогла мені сказати про це нещастя Гелен.

— Так, сер,— ледь чутно відповіла вона, намагаючись тремтячими руками розв'язати фартух.

Міс Моді допомогла їй.

— Це остання крапля, Аттікусе,— сказала тітка Олександра.

— Все залежить од того, як на це дивитись. У них там двісті негрів. Одним більше, одним менше — для них це дрібниця. Для них він був не Том, а в'язень, що намагався втекти.

Аттікус сперся на холодильник, зсунув на лоб окуляри і протер очі.

— Ми могли виграти справу, — промовив він. — Я йому казав про це, але запевняти не міг. А Том, очевидно, вже не вірив у те, що білі його випустять звідти, і наважився на такий відчайдушний крок. Готова, Кел?

— Так, сер.

— Тоді ходімо.

Тітка Олександра сіла на стілець Келпурнії і затулила обличчя руками. Вона сиділа нерухомо і так тихо, що я навіть подумала: може, вона знепритомніла? А міс Моді дихала так, ніби щойно піднялася крутими сходами. В їдальні весело гомоніли гості.

Я думала, що тітка Олександра плаче, та коли вона відняла руки від обличчя, я зрозуміла, що помилилась. Вигляд у неї був стомлений. Вона заговорила якимсь рівним, безбарвним голосом:

— Не можу сказати, щоб я схвалювала все, що він робить, Моді, але ж він мій брат, і я хочу знати, коли все це скінчиться. — Вона підвищила голос. — Як він страждає! Хоч він і не показує цього, але серце його розривається. Побачили б ви його, коли він... Чого їм від нього треба, Моді? Чого їм ще треба?

— Кому це «їм», Олександро? — запитала міс Моді.

— Цьому місту. Їх задовольняє, що він робить те, чого вони самі бояться робити, бо на цьому можна втратити якихось п'ять пенсів. Їх влаштовує, щоб він підірвав своє здоров'я на тій роботі, яку мають виконувати і якої так бояться вони самі..

— Тихше, Олександро, а то почують, — сказала міс Моді. — А сама ти давно почала так мислити? Усвідомлюють це в Мейкомбі чи ні, але ми платимо йому найбільшу данину, яку може заслужити людина. Ми довіряємо йому відстоювати справедливість. От і все.

— Хто це «ми»? — тітка Олександра навіть не підозрювала, що питає точнісінько так, як її дванадцятирічний племінник.

— Жменька людей у нашому місті, які вважають, що на справедливість не можна почепити ярлик «Тільки для білих», жменька людей, які вважають, що справедливий суд існує не тільки для білих, жменька скромних, поміркованих людей, які розуміють, що тільки з ласки Всевишнього вони не народилися чорними. — У голосі міс Моді забриніли рішучі нотки. — Жменька людей із порядних сімей. Тепер зрозуміло, що це за люди?

Якби я була трохи уважніша, я б тепер зрозуміла, що мав на увазі Джем, коли казав про благородне походження, але мене раптом почало трясти, і я нічого не могла з собою

вдіяти. Я бачила Енфілдську ферму-в'язницю, колись батько показував, бачила й майданчик для прогулянок — такий завбільшки, як футбольне поле.

— Перестань тремтіти,— наказала міс Моді, і я перестала. — Ходімо, Олександро, ми й так надовго залишили їх самих.

Тітка Олександра підвелася, розправила складки на платті. Потім дістала хусточку з-за пояса, витерла обличчя, пригладила волосся і спитала:

— Нічого по мені не видно?

— Нічогісінько,— сказала міс Моді. — Ти вже отямилася, Джін Луїзо?

— Так, мем.

— Ходімо до наших дам,— сказала вона похмуро.

Міс Моді відчинила двері їдальні, звідти ринула хвиля голосів. Тітка Олександра йшла поперед мене, я помітила, як вона гордовито підвела голову, переступаючи поріг їдальні.

— О місіс Перкінс, у вас порожня чашка, дозвольте, я наллю вам кави.

— Келпурнію послали ненадовго в одній справі,— сказала міс Моді. — Грейс, прошу, ще кілька тарталеток з ожиною. Ви знаєте, що утнув днями мій двоюрідний брат, який так любить ловити рибу?..

Жінки весело сміялись, а вони ходили навколо, підливали каву, частували ласощами, і все йшло добре, тільки тимчасово доводилось дещо робити замість Келпурнії.

І знову неквапливо загомоніли дами.

— Я вам скажу, місіс Перкінс, цей Граймс Еверет — святий мученик, він... Треба було одружитись, от вони і втекли... До косметичного кабінету кожної суботи... Як тільки сонце зайде. Він лягає спати... Курчат, повний кошик хворих курчат. Фред каже, що з цього все й почалося. Фред каже...

Тітка Олександра глянула на мене з другого кінця кімнати і всміхнулася. Вона кивнула туди, де стояло блюдо з печивом. Я обережно взяла його і тихенько підійшла до місіс Мерівезер. Якогога чемніше запитала її, чи не бажає вона покуштувати печива. Зрештою, якщо тітка може лишатися справжньою леді в такий час, то чому не можу я.

Розділ XXV

— Не роби цього, Всевидько. Винеси її надвір і випусти.

— Джеме, ти що, збожеволів?

— Я тобі сказав: винеси її надвір.

Зітхнувши, я взяла з підлоги гусеницю, вийшла, поклала її на нижній східець і повернулася в своє ліжко. Був вересень, але ночі все ще стояли теплі, і ми, як і раніше,

спали на задній веранді. Навкруги ще миготіли світлячки, нічні жучки і метелики, наче в літній вечір, бились об шибки вікон. Гусениця знову заповзла до кімнати, ця маленька неслухняна істота, певно, вибралася східцями, а потім пролізла під дверима. Я її помітила, коли клала книжку на підлогу біля ліжка. Така гусениця не буває велика — щонайбільше один дюйм. Коли до неї доторкнутись, вона одразу перетворюється в тугий сірий клубочок. Я лягла на живіт і торкнула гусеницю пальцем. Вона скрутилася. Потім, певно, вирішила, що небезпека минула, і повільно випрямилася. Заворушилася сотня ніжок, вона трошки проповзла, але я знову зачепила її пальцем. Гусениця знову скрутилася. Хотілося спати, і я вирішила покінчити з нею. Вже простягнула руку, але Джем зупинив мене.

Він дивився на мене сердито. Певно, тепер у нього такий період; скоріше б він уже минав, той період. Правда, Джем ніколи не мучив тварин, але я не знала, що він жаліє і комах.

— А чому не можна її розчавити? — запитала я.

— Бо вона тобі не заважає, — долинув з темряви голос Джема. Він загасив свою лампу.

— Тепер ти не вбиваєш ні мух, ні москітів, бо в тебе такий період, — зауважила я. — Коли передумаєш — скажеш мені. Тільки знай: я не сидітиму склавши руки, коли мене кусатиме якась кузька.

— Ти нарешті замовкнеш? — спитав Джем сонним голосом.

Це Джем ставав з кожним днем більше схожий на дівчину, а не я. Зручно вмостившись, я лежала на спині, збираючись заснути, а тим часом думала про Діла. Він поїхав першого вересня і обіцяв повернутись, як тільки почнуться канікули; його батьки, здається, вже зрозуміли, що йому подобається проводити канікули в Мейкомбі. Міс Рейчел узяла нас із собою в таксі на станцію. Діл махав нам рукою з вікна вагона, аж поки поїзд зник удалині. Але Діл залишився в серці: я скучала за ним. За останні два дні перед від'їздом Джем навчив його плавати...

Навчив його плавати. Мені згадалося, що тоді розповів Діл, і спати зовсім перехотілося.

До Баркерової заводи веде пугівець, що починається від шосе Мейкомб — Мерідіан приблизно за миллю од міста. Добиратися до повороту легко: на фургоні з бавовною або на першій-ліпшій попутній машині, а там уже недалеко, пройти трохи пішки — і заводь. Але йти всю дорогу пішки не дуже весело, а це трапляється, коли затримаєшся до вечора і машин уже майже немає. Отож усі намагаються не затримуватись допізна.

Так ось що розповів Діл. Вийшли вони з Джемом на шосе і бачать — назустріч їде Аттікус. Їм здалося, що він їх не помітив, і вони замахали руками. Тоді Аттікус зупинився. Вони підбігли до нього, а він і каже:

«Ви краще заждіть, дістанетеся міста якоюсь попутною, бо я не скоро повернуся».

На задньому сидінні вони побачили Келпурнію.

Джем спочатку засперечався, потім почав просити, нарешті Аттікус сказав:

«Гаразд, сідайте, поїдете з нами, але умова: з машини не виходити».

Дорогою до домівки Тома Робінсона Аттікус розповів про те, що сталося.

Скоро вони звернули з шосе, поминули звалище, Юелів і вузькою доріжкою покотили до негритянського селища. У дворі Тома, казав Діл, вони побачили цілий гурт чорних дітей, що грали в крем'яхи. Аттікус зупинив машину й вийшов. Келпурнія пішла за ним у двір.

Діл чув, як Аттікус запитав одного хлопчика:

— Де твоя мати, Сем?

— Вона у Стівенсів, містере Фінч,— відповів Сем. — Покликати?

Аттікус на мить завагався, потім кивнув головою, і хлопчика як вітром змело.

— Грайте, грайте, дітки,— сказав він дітям.

З хати вийшла маленька дівчинка і втупилася в Аттікуса. На голові у неї стирчали тоненькі кіски, і на кожній — яскравий бант. Дівчинка всміхнулась і невпевнено рушила до Аттікуса, але не могла зійти зі сходів, бо була ще зовсім маленька. Аттікус підійшов до неї, зняв капелюх і простяг їй палець. Дівчинка вхопилася за нього, Аттікус допоміг їй зійти вниз і відвів до Келпурнії.

Підійшла Гелен, за нею підтюпцем біг Сем.

— Добрий вечір, містере Фінч,— сказала вона. — Може, сядете?

Більше вона нічого не сказала. Мовчав і Аттікус.

«І раптом вона падає,— розповідав Діл. — Падає, як підтята. Ніби на неї наступив велетень. Наступив і розчавив. Як комашку»,— і Діл тупнув ногою.

Келпурнія і Аттікус підняли Гелен і повели в дім. Довго ніхто не виходив. Нарешті Аттікус вийшов. Сам. Коли вони їхали біля звалища, котрийсь із Юелів щось крикнув їм услід, але що — Діл не розчув.

Звістка про смерть Тома сколихнула Мейкомб. Два дні тільки про це й говорили. Говорив весь округ. «Ви чули?.. Ні?.. Кажуть, тікав, зірвався як вихор...» Для Мейкомба смерть Тома не була чимсь незвичайним. Всі вони такі, ці чорномазі, щось там не так — і одразу тікати. Тями немає, щоб подумати: а що з цього вийде? При першій же нагоді тікає куди бачить. І що цікаво — Аттікус Фінч, певно, визволив би його, але ж чекати?.. Та де там! Не з тих. Легковажний народ. Взяти хоча б цього Робінсона — і одружений був по закону, був, кажуть, охайний, ходив до церкви, одним словом, усе як слід, а коли

дійшло до діла, то виявилось — усе це тільки маска. Що не кажи, а чорномазий і є чорномазий.

Так і переходила ця новина з уст в уста, обростаючи новими подробицями. А в четвер вийшла «Мейкомб трібюн»; у рубриці «Життя кольорових» газета помістила коротенький некролог, а крім того, присвятила цій справі ще й передовицю.

Містер Б. Андервуд не пошкодував різких слів, не злякався, що втратить передплатників і замовлення на об'яви. Правда, жителі Мейкомба не з тих, хто легко піддається: містер Андервуд може волати до сьомого поту і писати що завгодно, оголошень і передплатників у нього менше не стане. Якщо ж він хоче виставити себе і свою газету на посміховисько, то це його справа. Містер Андервуд не говорив про хиби судового процесу, він писав так, що його могла зрозуміти навіть дитина. Він просто сказав, що вбивати калік — не має значення, стоять вони, сидять чи тікають,— гріх. Він порівнював смерть Тома з безглуздим убивством співочих птахів, яких винищують мисливці та діти, і Мейкомб вирішив: містер Андервуд не дарма захопився поезією — певно, він хоче, щоб його передовицю передрукувала «Монтгомері едвертайзер».

Як це так, думала я, читаючи передовицю містера Андервуда. Безглузде вбивство?.. До останнього дня в справі Тома все йшло по закону; його судили відкрито, винесли вирок; дванадцять чоловік — люди чесні й правдиві — винесли той вирок; мій батько захищав його, не шкодуючи сил. Тільки згодом я зрозуміла, що хотів сказати містер Андервуд: Аттікус як міг намагався врятувати Тома Робінсона, але, крім суду, на якому Аттікус довів, що Том не винний, був ще один суд — у серці кожного присяжного, і на вирок цього суду Аттікус не міг вплинути. Том був приречений уже тоді, коли Мейєла Юел зчинила крик.

Я не могла чути прізвища Юел, від нього мене починало нудити. Тим часом усе місто узнало, як сприйняв містер Юел звістку про смерть Тома. Основним каналом, яким чутки ширилися по місту, була міс Стефані Крофорд. У присутності Джема («Нічого страшного, він уже не маленький, хай слухає!») вона розповіла тітці Олександрі, що сказав містер Юел: з одним покінчено, лишилося ще двоє. Джем сказав, що нічого боятися, цей містер Юел просто базікало. І ще попередив мене: якщо я хоч словом прохоплюся перед Аттікусом або якось іще викажу йому, що знаю, він, Джем, перестане зі мною розмовляти.

Розділ XXVI

У школі знову почалося навчання, і ми знову щодня ходили повз будинок Редлі. Джем був уже в сьомому класі і вчився в іншій школі, а я — в третьому класі, тепер ми рідко бачилися, тільки вранці разом виходили до школи та зустрічалися під час обіду. Джем бігав на футбол, але по-справжньому ще не грав — трохи не доріс, і поки що тільки носив воду відрами для команди. Виконував він цю роботу охоче і майже щодня повертався додому, коли вже сутеніло.

Будинок Редлі мене більше не лякав. Як і раніше, він стояв похмурий, непривітний у затінку велетенських дубів. В погожі дні містер Натан Редлі, як і раніше, ходив у місто, Страхолюд, як звичайно, не виходив з дому — ніхто принаймні не міг сказати, що бачив його на вулиці. Іноді, проходячи повз цю стару садибу, я відчувала докори сумління: як ми колись мучили Артура Редлі! Якому ж відлюдькові буде приємно, коли діти зазирають у його вікна або закидають за допомогою вудлища якісь записки, а вночі блукають по його капусті?

І все-таки я не могла забути два пенні з головами індіанців, жувальну гумку, ляльки, зроблені з мила, іржаву медаль, поламаний годинник з ланцюжком. Джем, певно, все це десь заховав. Одного разу я підійшла і подивилася на те дерево: стовбур навколо зацементованої латки ніби розпух. А сама латка пожовкла.

Ще тоді ми два чи три рази мало не побачили його — не кожен міг цим похвалитись.

Але й тепер, проходячи повз садибу Редлі, я сподівалася побачити його. Може, настане день і нам нарешті пощастить. Я навіть уявляла собі, як це буде: я йду собі, а він сидить на гойдалці.

«Здрастуйте, містер Артур»,— скажу я так, ніби щодня з ним віталася.

«Добрий вечір, Джін Луїзо,— відповість він так, ніби вітається з давньою знайомою. — Яка гарна сьогодні погода, правда?»

«Так, сер, погода чудова»,— скажу я і піду собі далі.

Але це були тільки мрії. Ми ніколи його не побачимо. Може, він і виходить з дому, коли сховається місяць, і зазирає у вікно до міс Стефані Крофорд. Я б вибрала когось іншого, але це його діло. А на таких, як ми, він і не погляне.

— Чи не надумала ти часом знову щось утнути? — запитав мене Аттікус якимось увечері, коли я сказала, що повинна ж, поки жива, хоч одним оком глянути на Страхолюда Редлі. — Якщо тільки ти щось затіваєш, то скажу тобі прямо: облиш. Я надто старий, щоб ходити за тобою і виганяти тебе з їхнього двору. Зрештою, це й небезпечно. Тебе можуть підстрелити. Адже ти знаєш, містер Натан стріляє в кожную тінь, він не робить винятку

навіть для босоногої тіні, яка залишає сліди тридцятого розміру. Тобі пощастило, що він тоді не підстрелив тебе.

Я замовкла. І подумала: яка добра, благородна людина наш батько. Тільки тепер він уперше дав нам зрозуміти, що знає про наші пригоди більше, ніж ми думаємо. А відтоді минули роки... Та ні ж — це було минулого літа... чи позаминулого, коли... Я щось наплутала. Треба буде запитати Джема.

За цей час ми стільки пережили, що Страхолюд Редлі вже не здавався таким страшним. Аттікус сказав, що більше, певно, нічого особливого не станеться. Життя входило у своє звичайне річище; мине деякий час, і люди забудуть, що був колись Том Робінсон...

Можливо, Аттікус і мав слушність, але після подій минулого літа ми не могли зітхнути на повні груди — ніби в душній, прокурений кімнаті. Про справу Тома ніхто з дорослих у Мейкомбі з нами не заводив розмови — ні зі мною, ні з Джемом, але всі, мабуть, розмовляли про це із своїми дітьми; їм дозволяли гратися з нами — адже, вважали, ми не винні, що Аттікус наш батько. Якби не дорослі, то нам з Джемом, певно, довелося б витримати натиск своїх однокласників, не обійшлося б, звичайно, без кулаків, побилися з однокласниками, але на тому усе й скінчилося б. А так ми повинні були високо тримати голову і поводитись, як належить вихованим дітям. Це трохи нагадувало епоху місіс Генрі Лафайет Дюбоз, правда, на нас ніхто не кричав. Одного я не могла збагнути: Аттікус, як дехто вважав, був поганий батько, а проте його знову обрали до законодавчих зборів штату, обрали, як і раніше, одностайно. Я дійшла висновку, що люди якісь дивні, і стала триматися осторонь, не думала про них, поки це було можливо.

Та одного разу в школі мені таки довелося подумати про людей. За розкладом у нас щотижня відводили годину на поточні події. Кожен учень мав зробити вирізку з газети, вивчити статтю і переказати її в класі. Передбачалося, що така практика дуже корисна: учень виступає перед усім класом, отже, він намагатиметься прибрати відповідну позу, стежитиме за своєю поставою, за мовою, бо ж йому доводиться підшукувати потрібні слова; запам'ятовуючи прочитане, він розвиватиме пам'ять; нарешті, опинившись на деякий час сам один перед класом, учень відчує гостре бажання повернутися туди, де всі, тобто у нього виникне почуття колективізму.

Задум глибокий, але в Мейкомбі, як звичайно, з цього нічого не вийшло. По-перше, діти фермерів майже не читали газет, бо мало хто їх передплачував. Отже, про поточні події зазвичай доповідали міські діти, а тому всі інші вважали, що їм учителі не приділяють ніякої уваги. Якщо хтось із них і приносив вирізки, то брав їх з так званої «Радикальної газети», яку міс Гейтс і за газету не вважала. Я не розуміла, чого наша

вчителька хмуриться, коли учень переказує статтю з «Радикальної газети». Певно, вона вважала це заняття таким же небажаним, як тинятися без діла, їсти на сніданок солодке печиво, крутитися перед дзеркалом або співати «Солодкий спів осла», тобто все те, від чого вчитель мав застерігати учнів, бо ж за це йому платили гроші.

І все-таки не всі діти в класі розуміли, що таке поточні події. Чак Коротун, який знав усе про корів і їхні поведки, вже чимало розповів про дядька Нетчела, коли міс Гейтс раптом зупинила його:

— Чарлзе, це не поточні події. Це реклама.

А от Сесіл Джейкобс знав, що таке поточні події. Коли підійшла його черга, він став перед класом і почав:

— Старий Гітлер...

— Адольф Гітлер, Сесіле,— поправила міс Гейтс. — Про кого б ти не говорив, не годиться починати з слова «старий».

— Так, мем,— сказав Сесіл. — Старий Адольф Гітлер розслідує євреїв...

— Переслідує, Сесіле...

— Ні, мем, міс Гейтс, тут так написано... отож старий Адольф Гітлер гониться за євреями, кидає їх за ґрати, забирає все їхнє майно, нікого не пускає за кордон, а всіх слабоумних відсилає туди, звідки вони не повертаються...

— Як це «слабоумних»?

— Я так розумію, міс Гейтс, що в них просто не вистачає розуму, щоб самим повернутися назад, адже вони слабоумні. Гітлер добирається і до напів'євреїв, тримає їх під наглядом, щоб, бува, не завдали йому якоїсь шкоди, все це, я гадаю, недобрі діла. Такі мої поточні події.

— Молодець, Сесіле,— сказала міс Гейтс.

Задоволений Сесіл повернувся на своє місце.

На задній парті хтось підняв руку.

— Як це він може зробити?

— Хто? І що саме зробити? — терпляче запитала міс Гейтс.

— Гітлер... Як він може кинути за ґрати так багато людей? А де ж уряд? Невже його не можна спинити?

— Гітлер сам уряд,— сказала міс Гейтс і вирішила, скориставшись з нагоди, активізувати урок. Вона підійшла до дошки і написала великими друкованими літерами: ДЕМОКРАТІЯ.

— Демократія,— прочитала вона. — Хто знає, що означає це слово?

— Ми,— обіззався хтось.

Я теж піднесла руку, пригадавши лозунг, який Аттікус колись пояснював мені під час виборів.

— Джін Луїзо, як ти розумієш це слово?

— Рівні права для всіх, нікому ніяких привілеїв! — процитувала я.

— Правильно, Джін Луїзо, молодець. — Міс Гейтс усміхнулася. Потім перед словом «демократія» вона написала великими друкованими літерами «У НАС». — А тепер усі разом скажіть за мною: «У нас демократія».

Ми сказали.

— Саме в цьому й різниця між Америкою та Німеччиною,— пояснила міс Гейтс. — У нас демократія, а в Німеччині — диктатура. Дик-та-ту-ра,— наголосила вона. — Ми у своїй країні нікого не переслідуюмо. Переслідувати інших можуть тільки люди, які не позбулися забобонів. За-бо-бо-ни,— вимовила міс Гейтс чітко. — Євреї — чудовий народ, і я не розумію, чому Гітлер іншої думки про них.

— Міс Гейтс, а як ви гадаєте, чому не люблять євреїв? — запитав хтось допитливий з середини класу.

— Не знаю, Генрі. Вони корисні члени суспільства, у якій би країні не жили, більшість із них глибоко релігійні люди. Гітлер хоче знищити релігію. Можливо, через те він їх і ненавидить.

Підвівся Сесіл.

— Я, звісно, до пуття не знаю,— оззався він,— але кажуть, що вони міняють гроші і таке інше, так за це ж не можна переслідувати їх. Вони ж білі, правда?

— От коли ти підростеш і навчатимешся в середній школі, тоді дізнаєшся, що євреїв переслідують з незапам'ятних часів, їх навіть вигнали з власної країни. Це одна з найсумніших сторінок історії... А тепер перейдімо до арифметики, діти.

Мені ніколи не подобалася арифметика, весь урок я просиділа, дивлячись у вікно. Подумала, що тільки один раз мені довелося бачити Аттікуса по-справжньому сердитим — коли Елмер Дейвіс розповідав про Гітлера. Аттікус роздратовано вимкнув радіоприймач і сказав: «Тьху!». Я його запитала якось, чого його так дратує Гітлер.

— Бо це маніяк,— відповів батько.

Ні, так не годиться, міркувала я в той час, як весь клас розв'язував приклади. Один маніяк і мільйони німців. Чому б не посадити його за ґрати замість того, щоб самим там сидіти. Щось тут не так... треба спитати Аттікуса.

І я запитала, проте він сказав, що сам до пуття не знає.

— Але ж ненавидіти Гітлера — це добре?

— Не в цьому річ,— сказав він. — Взагалі це не добре, коли людина ненавидить людину, хто б вона не була.

— Аттікусе,— сказала я,— все-таки я не розумію. Міс Гейтс казала — жах, що цей Гітлер там робить, вона аж почервоніла, коли розповідала...

— Це зрозуміло.

— Але ж...

— Але ж що?

— Та нічого...

І я пішла, бо не знала, як розповісти Аттікусу, що в мене було на душі, сказати словами те, що я відчувала. Може, Джем знає. На шкільних справах він розуміється краще, ніж Аттікус.

Джем був стомлений, бо цілий день носив воду. На підлозі біля ліжка стояла пляшка від молока, валялися бананові шкуринки, він ум'яв не менше як дюжину бананів.

— Ого, стільки з'їсти! — здивувалася я.

— Тренер каже, що коли за рік наберу двадцять п'ять фунтів, то вже зможу грати,— пояснив Джем. — А так найшвидше набереш.

— Якщо тільки тебе не занудить. Слухай, Джеме, я хочу тебе запитати про одну річ.

— Питай. — Він одклав книжку і випростав ноги.

— Міс Гейтс — добра людина, правда ж?

— Непогана,— відповів Джем. — Я колись учився в неї, нічого.

— Знаєш, як вона ненавидить Гітлера?

— Що ж у цьому поганого?

— Розумієш, сьогодні вона розповідала нам, як жорстоко Гітлер поводить з євреями. Джеме, переслідувати людей, кого б то не було,— це ж несправедливо, так? Навіть думати про кого-небудь зле — негарно, правда ж?

— Ну, звичайно, Всевидько. Що за муха тебе сьогодні вкусила?

— Розумієш, коли ми тоді виходили з суду, міс Гейтс... вона саме спускалася східцями попереду нас, ти, певно, її не помітив... вона розмовляла з міс Стефані Крофорд. Я чула, як міс Гейтс сказала — пора їх провчити, зовсім розперезалися, скоро, чого доброго, захочуть одружуватися з білими. Як же так можна, Джеме, вона ненавидить Гітлера, а сама погано думає про своїх людей...

І тут немов щось найшло на Джема. Він спочив з ліжка, схопив мене за комір і почав трясти.

— Я нічого більше не хочу слухати про той суд, чуєш? Це хочу! Зрозуміло? Жодного слова про суд! Чуєш? А тепер геть звідси!

Я так здивувалася, що навіть не встигла заплакати. Тихенько вийшла з кімнати і ще тихше причинила двері, щоб не розсердити його знову. Раптом я відчула, що стомилась, і мені захотілося до батька. Він був у вітальні, я підійшла до нього і хотіла залізти йому на коліна.

Аттікус усміхнувся.

— Ти вже така велика, що й не вмістишся на колінах. — Він пригорнув мене до себе і сказав тихенько: — Не треба сердитися на Джема, Всевидько. Йому тепер нелегко. Я чув, як він на тебе нагирмав.

Потім Аттікус сказав, що Джем весь час намагається про щось забути, щось скинути з себе, але поки що це йому не вдається. Та нічого. Мине час, і він у всьому розбереться, зможе спокійно міркувати над тим, що тепер його мучить. Джем знову стане самим собою.

Розділ XXVII

Аттікус мав слушність: усе поступово вляглося. Мейкомб жив своїм неквапливим, розміреним життям. Тільки в середині жовтня сталися дві незначні події, які безпосередньо стосувалися двох наших городян. Точніше, не дві, а три події. До нас, Фінчів, вони безпосередньо не стосувалися, проте певною мірою були пов'язані з нами.

Перша подія: містер Боб Юел дістав роботу і через кілька днів знову втратив її. В історії тридцятих років це був єдиний випадок — я ще не чула, щоб кого-небудь звільняли з громадських робіт за те, що людина ледача. Короткий спалах слави породив ще коротший спалах старанності, але його робота тривала не довше, ніж сумнівна слава: його скоро забули, як забули Тома Робінсона. Тоді він знову став регулярно щотижня приходити в окружний відділ соціального забезпечення по чек на грошову допомогу і, одержуючи його, незадоволено буркотів, мовляв, всякі виродки уявляють, ніби вони правлять містом, а чесній людині не дають заробити на прожиття. Рут Джоунз, яка видавала чеки, сказала, що містер Юел відкрито звинуватив Аттікуса в тому, що той відібрав у нього роботу. Прикро вражена цими словами, вона пішла навіть до Аттікуса контору і про все йому розповіла. Аттікус заспокоїв міс Рут, сказав, що коли Боб Юел захоче з'ясувати все до кінця, то він знає стежку до його контори.

Друга подія сталася з нашим суддею Тейлором. Суддя Тейлор, на відміну від своєї дружини, не ходив у неділю до церкви на вечірню службу. У ці вечірні години він охоче

лишався один у своєму великому домі; зручно влаштувавшись у кабінеті, читав твори Боба Тейлора (ні, це не рідня, хоча суддя радий був би мати такого родича). Одного такого вечора, коли суддя був у полоні барвистих метафор і витонченого стилю, його увагу привернуло якесь набридливе шкрябання.

— Перестань! — наказав він своєму гладкому собаці на ймення Ен Тейлор.

Але згодом суддя переконався, що собаки в кімнаті не було, а шкрябало десь у другому кінці квартири. Важко ступаючи, суддя Тейлор попрямував до чорного ходу, щоб випустити собаку, але — дивна річ! — двері веранди були відчинені і ще гойдалися на завісах. За будинком промайнула якась тінь, хто то був — суддя не розгледів.

Повернувшись із церкви, місіс Тейлор побачила, що чоловік її сидить у кріслі, заглибившись у читання творів Боба Тейлора, а на колінах у нього лежить рушниця.

І третя подія — пригода з Гелен Робінсон, вдовою Тома. Про Тома Робінсона в Мейкомбі забули, як свого часу забули про Страхолюда Редлі. Але містер Лінк Діз, у якого працював Том, не забув про нього. Містер Лінк Діз узяв Гелен на роботу. Взяв, хоч потреби в робочих руках у нього й не було. Взяв, бо на душі було важко: надто вже кепсько все склалося для Тома і його сім'ї. Я так і не знала, хто наглядав за дітьми, коли Гелен була на роботі. Келпурнія казала, що Гелен доводилося скрутно, щодня, йдучи на роботу, вона мала проходити зайву милю, щоб обминути двір Юелів. Коли вона вперше ішла повз їхній двір, вони жбурляли їй навздогін усе, що потрапляло під руку. Містер Лінк Діз помітив, що Гелен приходить щоранку на роботу з протилежного боку, і нарешті дізнався, у чому річ.

— Нічого, містере Лінк, якось обійдеться, не турбуйтеся, будь ласка,— просила його Гелен.

— Ні, так не буде,— сказав містер Лінк.

Він велів їй зайти до нього в крамницю після роботи. Вона так і зробила. Містер Лінк замкнув свою крамницю, насунув на лоб капелюх і пішов проводити Гелен додому.

Він повів її найкоротшою дорогою, повз Юелів. Повертаюся, містер Лінк зупинився навпроти поламаних воріт.

— Юеле! — гукнув він. — Чуєш, Юеле?

З вікон завжди визирала безліч дитячих голів, але цього разу нікого не було.

— Знаю, поховалися, лежите на підлозі. Попереджаю, Бобе Юеле, якщо я ще раз почую, що ти не даєш моїй Гелен ходити цією дорогою, то незчуєшся, як потрапиш за ґрати. — Містер Лінк плюнув і попрямував додому.

Наступного ранку Гелен ішла на роботу короткою дорогою. Її ніхто не чіпав, але коли вона, поминувши двір Юелів, обернулась, то побачила, що містер Юел іде слідом. Гелен пішла далі, Юел не відставав, дійшов аж до будинку містера Лінка Діза. Гелен чула, як він весь час тихо лаявся брудними словами. Вона злякалась і зателефонувала містерові Лінку в крамницю, яка була недалеко від будинку. Містер Лінк вийшов із крамниці і бачить: стоїть містер Юел, зіпершись на огорожу.

— Лінке Дізе, чого ти дивишся на мене, як на злодія. Я ж не лізу до тебе в...

— По-перше, одійди від моєї огорожі, тип смердючий! Не можу ж я щоразу її фарбувати, це недешево обходиться... По-друге, не чіпай моєї куховарки, коли не хочеш, щоб тебе судили за посягання на жіночу честь.

— А я її не чіпав, Лінке Дізе, нічого мені робити. Буду я зв'язуватися з якоюсь чорномазою!

— Досить того, що ти її налякав, і якщо за образу словом тебе не посадять, то посадять на підставі закону про образу жінки, а тому забирайся звідси геть, щоб я тебе не бачив! І запам'ятай: я не жартую, зачепиш Гелен ще раз — і ти в цьому переконаєшся.

Містер Юел, певно, зрозумів, чим усе це може кінчитись, бо Гелен більше не скаржилася на нього.

— Не подобається мені все це, Аттікусе, зовсім не подобається,— сказала тітка Олександра, почувши про ці події. — Юел, мабуть, затаїв злобу на всіх, хто причетний до тієї справи. Такі люди страшенно мстиві; я тільки не розумію, чого він казиться — добився ж свого.

— А я, здається, розумію,— сказав Аттікус. — У Мейкомбі мало хто вірить тому, що вони з Мейєлою натякали на суді. І він це знає. Думав, що стане героєм. А що вийшло? Гаразд, подумали люди, ми посадимо негра за ґрати, але й ти нам не потрібен, іди на своє звалище. Він уже з усіма звів порахунки, міг би й задовольнитись. От перемініться погода, і він втихомириться.

— А чого він заліз у квартиру Джона Тейлора? Мабуть, не знав, що Джон удома, інакше не насмілюся б. Увечері в неділю світло горить у них тільки біля парадного входу та в кабінеті Джона...

— Ми ж не знаємо напевно, що то був Юел,— сказав Аттікус. — Хоча я думаю, це він. Я на суді довів, що він брехун, а Джон виставив його дурнем. Коли Юел давав свідчення, я навіть боявся зустрітися поглядом з Джоном, міг не витримати і розсміятися. Джон дивився на нього так, ніби побачив курча на трьох ногах або квадратне яйце. Хто сказав, що судді не намагаються вплинути на присяжних? — Аттікус усміхнувся.

На кінець жовтня наше життя ввійшло у своє звичайне річище — школа, ігри, уроки.

Джемові, здається, вдалося нарешті викинути з голови те, про що він хотів забути, а наші однокласники великодушно дозволили нам забути про дивацтво нашого батька. Сесіл Джейкобс якось спитав мене, чи Аттікус не радикал. Я запитала Аттікуса, і це так його розсмішило, що мені аж ніяково стало, але він сказав, що сміється не з мене.

— Скажи Сесілу, що я такий самий радикал, як і він.

У тітки Олександри все йшло добре, як ніколи. Міс Моді, мабуть, пощастило одразу заткнути роти всьому місіонерському товариству, і тітка знову там верховодила як і раніше, вона збирала гостей, частувала їх, показуючи в цьому неабиякий хист. Від місів Мерівезер я більше дізналася про злиденне життя мрунів. У них до того примітивне розуміння родинних стосунків, що все плем'я — це фактично одна велика сім'я. У дитини стільки батьків, скільки чоловіків у племені, і матерів стільки, скільки є жінок. Граймс Еверет робить усе, що може, аби навчити їх жити, як належить людям, тому йому вкрай потрібні наші молитви.

Мейкомб знову став самим собою. А точніше — таким, яким був минулого року і позаминулого, якщо не брати до уваги двох незначних змін. По-перше, з вітрин магазинів і з вікон автомобілів зникли плакати Національної адміністрації відродження промисловості: «Ми робимо свій вклад». Я запитала Аттікуса, чого їх зняли, і він відповів: бо НАВП померла. Я запитала, хто її вбив, і він відповів:

— Дев'ять старих чоловіків.

Друга переміна, що сталася в Мейкомбі протягом року, не мала державного значення. Раніше День усіх святих відзначали як кому заманеться. Діти розважались як хто міг, як хто вмів, допомагаючи при нагоді одне одному; якщо, наприклад, хтось надумав витягти коляску на дах міської конюшні, то робили це гуртом. Але коли минулого року діти порушили спокій міс Тутті і міс Фрутті, батьки зрозуміли, що справи зайшли надто далеко.

Сестри Барбер, міс Тутті і міс Фрутті, були старі діви і жили в єдиному на весь Мейкомб будинку з підвалом. Ходили чутки, що сестри Барбер з республіканців, переїхали сюди 1911 року з Клентона, штат Алабама. Жили трохи не так, як усі інші, і це нас дивувало; ніхто не знав, нащо їм підвал, але вони так хотіли, і підвал викопали; решту свого життя вони тільки те й робили, що проганяли звідти дітей — цілі покоління юних мейкомбців.

Мало того, що міс Тутті і міс Фрутті (їхні справжні імена — Сара і Френсіс) жили за північними звичаями,— вони були ще й глухі. Міс Тутті на те не зважала, жила спокійно

у світі безмовності. Зате міс Фрутті, як людина допитлива, придбала слухову трубку такого розміру, що Джем називав її грамофонною трубою.

Діти все це добре знали, і ось напередодні Дня всіх святих кілька шибеників, дочекавшись, поки сестри Барбер міцно заснуть, прокрались у вітальню (адже ніхто, крім Редлі, на ніч дверей не замикав), винесли звідти тихенько всі меблі і заховали в підвалі. (Свою участь в цій справі я заперечую).

На другий день крик і гамір у дворі сестер Барбер підняли сусідів на ноги ще до схід сонця.

— Я чула! — долинали звідти. — Я чула, як під'їхала вантажна машина прямо до дверей! Вони тупали, як коні. А тепер — шукай їх, вони вже десь у Новому Орлеані!

Міс Тутті була певна, що меблі вкрали мандрівні торговці, які проїздили через місто два дні тому.

— Такі чорні, — казала вона. — Сірійці.

Викликали Гека Тейта. Він оглянув місце події і дійшов висновку, що це діло рук місцевих злодіїв. Міс Фрутті сказала, що всіх мейкомбських вона знає по голосу, минулої ночі з вітальні долинали чужі голоси, ніхто в Мейкомбі не вимовляє «р» так розкотисто.

Міс Тутті вважала, що без собаки-шукача тут не обійтись, і оскільки вона наполягала на цьому, містерові Тейту нічого не лишалось, як вирушити за десять миль і привести собак. Коли їх пустили по сліду, собаки від парадних дверей побігли за будинок і стали гавкати на двері, що вели до підвалу. Тричі примушував містер Тейт собак стартувати від порога, і щоразу вони бігли до підвалу. Нарешті ввій догадався, в чому річ. Того дня на вулицях Мейкомба, принаймні до полудня, не видно було жодної босоногої дитини, ніхто не роззувався, аж поки не повели собак назад.

А тому мейкомбські дами вирішили: цього року святкувати інакше. Шкільний зал буде відкритий. Дорослі зможуть дивитися живі картини, а для малят організують різні розваги — піймай яблуко, цукерка на ниточці, спіймай осла за хвіст. Крім того, буде встановлено приз за найкращий самодіяльний маскарадний костюм — двадцять п'ять центів.

Ми з Джемом зраділи до нестями. І не тому, що хотіли чимсь відзначитися, — ні, головне тут — принцип. До того ж Джем вважав, що він уже надто дорослий для маскараду в День усіх святих. Він сказав, що в цей день його ніхто до школи не заманить. Як хочеш, подумала я, мене Аттікус поведе до школи.

Але невдовзі я дізналась, що в той вечір маю виступати на сцені. Місіс Грейс Мерівезер придумала оригінальну живу картину під назвою «Округ Мейкомб — per aspera ad astra»

[5], де я представлятиму шинку. На її думку, це чудова ідея — одягти дітей в костюми, що зображають різні види сільськогосподарської продукції нашого округу: Сесіл Джейкобс, наприклад, буде коровою, Агнес Бун — квасолиною, ще хтось — земляним горіхом і так далі, аж поки не вичерпається багата уява місіс Мерівезер і запас дітей.

Єдине, що від нас вимагали, як я зрозуміла з двох репетицій,— вийти з-за лаштунків тільки-но когось із нас назве місіс Мерівезер (вона сама і автором була, і ще вела програму). Наприклад, вигукне вона: «Шинка!» — це означає виходити мені. А потім на закінчення ми всі разом заспіваємо: «Мейкомбе, Мейкомбе, ми завжди будемо вірні тобі», а місіс Мерівезер урочисто винесе на сцену державний прапор.

Пошити потрібний мені костюм було неважко. Щодо фантазії, то місіс Креншо, місцева швачка, не поступалася навіть перед місіс Мерівезер. Місіс Креншо взяла дротяну сітку і зігнула її в формі шинки. Потім обтягла бурою тканиною і відповідно пофарбувала. Я мала тільки пригнутися, щоб хтось натягнув на голову цей хитромудрий пристрій, що сягав мені до колін. Місіс Креншо завбачливо прорізала два невеличких отвори для очей. Взагалі вона все зробила дуже добре, Джем сказав, що я справжня шинка на ногах. Були, правда, деякі незручності: костюм вийшов тіснуватий, у ньому було трохи душно, носа не почуваєш, коли засвербить, і вибратися самій не під силу, хтось мав допомогти.

Коли настав День усіх святих, я думала, що вся наша сім'я прийде подивитись, як я виступаю, але на мене чекало розчарування. Аттікус досить тактовно пояснив, що він дуже стомився і йому просто не до живих картин. Він цілий тиждень провів у Монтгомері і повернувся додому надвечір.

— Попроси Джема,— порадив Аттікус,— може, він піде з тобою.

Тітка Олександра сказала, що їй треба рано лягати спати, вона цілий день прикрашала сцену і геть стомилась... І раптом вона замовкла напівслові. Відкрила рот, хотіла ще щось сказати, але так і не змогла.

— Що з вами, тітонько? — запитала я.

— Нічого, нічого, все гаразд. Щось морозом поза спиною сипонуло.

Не знаю, що на неї так подіяло, але вона швидко отямилась і запропонувала влаштувати у вітальні репетицію-огляд мого виступу. Джем втиснув мене в костюм, став на порозі вітальні і вигукнув: «Шинка!» — точнісінько так, як це робила місіс Мерівезер, і я урочисто ввійшла до вітальні. Аттікус і тітка Олександра були у захваті.

Потім я пішла в кухню і показалася Келпурнії, і вона потвердила, що я в такому вбранні чудова. Я хотіла ще побігти через дорогу до міс Моді, але Джем сказав, що вона, певно, прийде на виставу.

Після цього для мене вже не дуже важило, підуть вони чи ні. Джем обіцяв провести мене. Так почалася наша з Джемом найдовша подорож.

Розділ XXVIII

Я не пам'ятаю, щоб в останній день жовтня було так тепло. Ми навіть курток не наділи. Але вітер подужчав, і Джем сказав, що додому, певно, доведеться вертатися під дощем. Ніч була темна, без місяця.

Ліхтар на розі вулиці кидав різкі темні тіні на будинок Редлі. Джем тихенько засміявся.

— Закладаюся, сьогодні їх ніхто не потурбує, — сказав він.

Джем ніс мій костюм, тримаючи його якось незграбно — ноша була не зовсім зручна. Як не кажи, а Джем вихована людина.

— Трохи боязко в цьому місці, правда? — запитала я. — Хоча Страхолюд нікого й не чіпає, проте я дуже рада, що ти пішов зі мною.

— Аттікус не відпустив би тебе до школи саму.

— Цікаво чому? Тут же недалеко — он поворот, а потім через двір.

— У темряві шкільний двір може здатися надто довгим для таких малих, як ти, — зауважив ущипливо Джем. — Чи, може, ти не боїшся привидів?

Ми засміялися. Привиди, жар-пар, чаклуни, таємничі знаки — все це з роками розтануло, як ранковий туман у променях сонця.

— Пам'ятаєш наше заклинання? Ангел пречистий, смерть помине, геть забирайся, не чіпай мене.

— Замовкни, — сказала я. Ми саме були навпроти будинку Редлі.

— Страхолюда, певно, зараз немає дома, — промовив Джем. — Слухай.

Високо над нами в темряві співав на всі лади самотній пересмішник, він і гадки не мав, на чиєму дереві сидить, виводить собі різні ноти — то візьме високо, заспіває синичкою, то застрекоче сердито, як сойка, то заголосить жалібно.

На розі вулиці я зачепилася за якийсь корінь і спіткнулась. Джем хотів підтримати мене і впустив мій костюм прямо в пилюку. Все-таки я не впала, і ми пішли далі.

Скоро ми завернули в шкільний двір. Тут було темно, хоч в око стрель.

— Джеме, як ти знаєш, куди треба йти? — запитала я, ступивши кілька кроків.

— Зараз ми під великим дубом, тут відчувається прохолода. Дивись, обережно, не зачепися знову.

Тепер ми йшли повільно, майже навіпамацки, щоб не наткнутися на дерево — самотній старезний дуб. Він був такий товстий, що двоє дітей не могли обхопити його. Дуб стояв

далеко від учителів, їхніх донощиків і занадто цікавих сусідів, правда, поряд була садиба Редлі, але Редлі не мали звички втручатися в чужі справи. Земля під дубом була тверда, наче її хтось утрамбував. Скільки бійок бувало під його розлогими вітами, скільки заборонених ігор в кості.

Яскраве світло у вікнах шкільного залу тільки сліпило нас.

— Ти не дивися вперед, Всевидько,— застеріг Джем. — Дивись під ноги, і ти не впадеш.

— Треба було взяти ліхтарик, Джеме,— сказала я.

— Я не знав, що буде так темно. Сьогодні рано стемніло. Небо захмарилося. Мабуть, надовго.

І раптом на нас хтось стрибнув. Джем закричав з переляку.

Сніп яскравого світла освітив наші обличчя. Це Джейкоб Сесіл з ліхтариком у руках аж витанцьовував од радості.

— Ага, піймалися! — вигукнув він. — Я так і знав, що ви підете цією дорогою!

— Що ти тут робиш один? Ти не боїшся Страхолюда Редлі?

Сесіл прийшов до школи разом з батьками, побачив, що нас нема, і побіг до дуба, бо знав, що ми тут ітимемо. Правда, він не передбачив, що ми будемо йти без батька.

— Скільки тут іти! — сказав Джем,— Трохи пройти, поворот — і на місці. Чого боятися?

Нічого не скажеш, Сесіл непогано все це придумав. Він добряче нас налякав. Тепер міг роздзвонити по всій школі.

— Слухай,— звернулася я до нього,— хіба ти сьогодні не корова? Де твій костюм?

— Лежить за сценою,— відповів він. — Місіс Мерівезер каже, що жива картина буде не скоро. Всевидько, віднеси свій костюм теж за сцену, поклади поряд з моїм, і ходімо знайдемо інших.

Джем зрадив. Я буду із Сесілом, а він тим часом може побути з своїми товаришами.

Коли ми зайшли до залу, там уже були всі жителі Мейкомба, не було тільки Аттікуса, дам, які готували приміщення і дуже стомилися, та кількох відлюдників. Здавалося, сьогодні в школі зібрався весь округ. Вестибुль був переповнений святково одягненими людьми, що приїхали з околиць. Люди товпилися також навколо різних пристроїв для розваг, розставлених понад стінами у широкому коридорі на першому поверсі.

— Ой, Джеме, я забула гроші! — згадала я раптом, побачивши людей, що розважаються.

— Зате Аттікус не забув,— сказав Джем. — Ось тобі тридцять центів, на шість ігор. Ну, бувай!

— Гаразд,— відповіла я, задоволена тим, що в мене є тридцять центів і поряд зі мною Сесіл.

Через бічні двері ми пройшли з ним спочатку в зал, а звідти за куліси. Там я залишила свій костюм і швиденько вибігла: не хотіла, щоб мене помітила місіс Мерівезер — вона стояла біля столика перед першим рядом і поспіхом вносила останні зміни в сценарій.

— Скільки в тебе грошей? — запитала я Сесіла.

У нього теж було тридцять центів, отже, ми рівні. По п'ять центів витратили на кімнату жахів, яка нас зовсім не злякала; потім зайшли в темний сьомий клас, де було тимчасове володіння вампіра. Він водив нас по кімнаті і наказував торкатися руками різних предметів, за його словами, різних частин розрізаної людини.

— Ось очі,— сказав вампір, і ми намацали на блюдечку дві обчищені виноградини.

— А це серце,— і наші пальці намацали щось схоже на сиру печінку.

— А це кишки,— пояснював далі вампір і тицьнув наші руки в тарілку з холодними макаронами.

Ми з Сесілом побували ще на кількох розвагах. Купили по мішечку чудового печива — місіс Тейлор спекла. Я ще хотіла піймати ротом яблуко, що плавало в сиропі, але Сесіл сказав, що це негігієнічно. Мама попередила його, що так можна заразитись — адже ловлять яблуко різні люди.

— А чим можна заразитись? У нашому місті ніяких хвороб нема,— заперечила я.

Але Сесіл стояв на своєму: мама казала йому, що їсти після інших — негігієнічно. Я потім запитала тітку Олександрю, чи це справді так, і вона відповіла, що так міркують тільки вискочки.

Ми хотіли купити цукерок, але кур'єри місіс Мерівезер розшукали нас і звеліли йти за лаштунки — скоро виступати. Людей у залі все прибувало; перед сценою, внизу, вже зайняв свої місця мейкомбський шкільний оркестр. Спалахнули вогні рампи, захвилювалася, ніби ожила, червона оксамитова завіса — за нею повним ходом ішли приготування.

За лаштунками я і Сесіл натрапили на вузький коридор, там було повно людей, все дорослі в саморобних трикутних капелюхах, у шапках армії конфедератів та часів війни з іспанцями, в касках часів світової війни. Тут же, біля невеличкого віконця, товпилися діти, що мали продемонструвати, чим багатий сільськогосподарський Мейкомб.

— Хтось зім'яв мій костюм! — крикнула я в розпачі.

На допомогу прибїгла місіс Мерівезер, розправила сітку і втиснула мене всередину.

— Як ти там, Всевидько? — запитав Сесіл. — У тебе голос, наче з підземелля.

— У тебе теж,— відповіла я.

Оркестр загравав гімн, чути було, як люди в залі підвелися. Потім забив барабан. Стоячи за столиком поряд з оркестром, місіс Мерівезер оголосила:

— «Округ Мейкомб — *per aspera ad astra*».

Знову забив барабан.

— Це означає,— переклала місіс Мерівезер для невігласів, — з багна — до зірок. —

І додала невідомо нащо: — Жива картина.

— Наче так ніхто не догадався б,— прошепотів Сесіл, та на нього відразу ж зацитькали.

— Кожний у нашому місті знає,— шепнула я ледь чути.

— Але ж багато приїхало з околиць,— сказав Сесіл.

— Замовкніть там! — почувся чоловічий голос, і ми припинили.

Місіс Мерівезер почала сумовито оповідати про округ Мейкомб. Майже кожне її речення супроводжувалося барабанним боєм. Вона говорила про те, що наш округ найстаріший у штаті, що колись він був частиною територій Міссісіпі і Алабами, що першою білою людиною, нога якої ступила в ці незаймані ліси, був п'ятиюрідний дідусь нашого судді в справах успадкування, що цей білий першовідкривач зник у лісі безслідно. Потім сюди прийшов безстрашний полковник Мейкомб, на честь якого й названо наш округ.

Генерал Ендрю Джексон наділив його владою, але недоречна самовпевненість полковника Мейкомба, невміння орієнтуватися накликали нещастя на всіх, хто брав з ним участь у битвах з індіанцями племені Струмок. Полковник Мейкомб будь-що хотів відвоювати цей край для демократії, однак його перший похід був для нього й останнім. За наказом, одержаним через гінця-індіанця з дружнього племені, він мав рухатися на південь. За лишайником на дереві полковник визначив, де південь; підлеглим, які наважилися вказати на його помилку, не дав і рота розкрити. Він вирушив у похід, сповнений рішучості розгромити ворога, а натомість завів своє військо далеко на північний захід, у глухі лісові нетрі, звідки їх зрештою вивели поселенці, що рухалися в глиб країни.

Щонайменше півгодини присвятила місіс Мерівезер подвигам полковника Мейкомба. Я тим часом зробила відкриття: якщо зігнути коліна, то ноги ховаються під костюмом і можна хоч трошки посидіти. Недовго думаючи, я сіла, деякий час слухала монотонну оповідь місіс Мерівезер у супроводі барабана і скоро заснула.

Згодом мені розповіли, що коли урочиста церемонія з небувалим піднесенням досягла фіналу, місіс Мерівезер спокійно проказала «Шинка!», будучи певна, що шинка з'явиться негайно, як з'явилися сосни і квасоля. Вона чекала кілька секунд, потім покликала голосніше «Шинка!», але марно. Тоді місіс Мерівезер заводала: «Шинка!!!»

Я, певно, у сні почула її голос, а може, мене розбудив оркестр — заграли гімн південних штатів, але саме в ту хвилину, коли місіс Мерівезер урочисто винесла на сцену державний прапор, з'явилася на сцені і я. Не те, щоб я вибрала цю хвилину навмисно, — ні, я просто подумала, що мені краще бути там, де всі.

Згодом мені розповідали, ніби суддя Тейлор вискочив із залу і так сміявся, лясаючи себе руками по колінах, що місіс Тейлор змушена була принести йому води і якусь пілюлю.

Успіх місіс Мерівезер був незаперечний, схвильовані глядачі виражали своє захоплення оплесками і радісними вигуками, а проте вона потягла мене за лаштунки і сказала, що я зіпсувала її живу картину. Настрій у мене був такий, що хоч сядь та плач. Джем, прийшовши до мене, поспівчував мені. Він сказав, що звідти, де він сидів, мене майже не було видно. Не розумію, як він здогадався, що мені так кепсько, адже я ще не вилізла з костюма, але сказав — я все робила як треба, тільки трохи запізнилася з виходом, та й годі. Джем ставав схожим на батька, вмів підбадьорити людину, коли у неї важко на серці. Але і Джемові не пощастило вмовити мене показатися на люди. Він погодився зачекати за лаштунками, поки спорожніє зал.

— Всевидько, хочеш зняти свою прикрасу? — запитав він.

— Ні, хай буде, — відповіла я.

Мені не хотілося, щоб хтось бачив, яка я нещасна.

— Підвезти вас додому? — запитав хтось.

— Ні, сер, дякую, — відповів Джем. — Нам недалеко.

— Остерігайтеся привидів, — порадив той самий голос. — Точніше, хай привиди остерігаються Всевидька.

— Уже майже нікого немає в залі, — сказав Джем. — Ходімо.

Ми пішли через зал у коридор, потім східцями на вихід і поринули в густу темряву. З другого боку школи ще стояло кілька машин, але світло їхніх фар не могло розсіяти темряви.

— Якби котрась із них поїхала у нашому напрямку, нам було б видніше, — пояснив Джем. — Слухай, Всевидько, давай я триматиму тебе за кісточку, а то ще впадеш.

— Не впаду, мені видно.

— Але ти можеш втратити рівновагу.

Я відчула, як щось легенько стиснуло мені голову, і догадалася: це Джем ухопився рукою за верхній кінець шинки.

— Це ти?

— Так...

Ми пішли через темний шкільний двір, дивлячись весь час під ноги, але даремно — навіть ніг не було видно.

— Джеме,— раптом обізвалась я,— я забула туфлі, вони там, за сценою.

— Що ж, ходімо назад.

Але тільки-но ми підійшли до залу, як погасло світло.

— Забереш завтра,— порадив Джем.

— Завтра ж неділя,— заперечила я, коли Джем повернув мене, щоб іти додому.

— Попроси сторожа, може, він тебе впустить... Всевидько!..

— Що?

— Ні... нічого.

Джем довго мовчав. Цікаво, про що він думає. Сам скаже, як захоче, мабуть, коли прийдемо додому. Я відчувала, як його рука все сильніше стискувала мою голову... о, це вже надто...

— Джеме, що ти робиш?

— Помовч хвилинку, Всевидько,— сказав він, не відпускаючи мою голову. Далі ми йшли мовчки.

— Хвилинка вже минула,— сказала я. — Про що ти весь час думаєш? — Я повернулася, хотіла глянути на нього, але було так темно, що я навіть обличчя не розгледіла.

— Мені щось причулося,— сказав він. — Заждімо хвилинку.

Ми стали.

— Чуєш що-небудь? — запитав Джем.

— Ні.

Не пройшли ми й п'яти кроків, як він зупинив мене знову.

— Джеме, я бачу, ти хочеш налякати мене. Нічого не вийде — я вже не маленька...

— Помовч,— перебив він мене, і я зрозуміла, що він не жартує.

Ніч була тиха. Я навіть чула, як поруч дихає Джем. Легенький подув вітру торкався моїх ніг, скидалося, що ніч буде вітряна. Це була тиша перед бурею. Ми дослухалися.

— Може, то собака? — сказала я.

— Ні, не те,— відповів Джем. — Коли ми йдемо, я щось чую, а зупинимось — не чую.

— Може, це мій костюм шелестить. О, знаю, це святі за тобою ув'язалися — адже сьогодні такий день...

Мені хотілося заспокоїти не стільки Джема, скільки себе, бо тільки-но ми рушили, я теж щось почула і зрозуміла, що то не костюм шелестить

— Чи не Сесіл часом?— висловив свою догадку Джем. — Цього разу у нього нічого не вийде. Не поспішай — хай не думає, що ми боїмося.

І ми ледве переставляли ноги. Я не розуміла, як Сесіл досі не наткнувся на нас, якщо він ішов слідом.

— А я тебе бачу, Всевидько,— сказав Джем.

— Як же так? А я тебе не бачу.

— На костюмі смужки сала світяться. Місіс Креншо зробила їх світною фарбою, тепер вони світяться. Я тебе добре бачу, певно, й Сесіл бачить не гірше, тому й тримається на відстані.

Хай не думає, що захопить нас зненацька, і я, обернувшись, гукнула з усієї сили:

— Сесіл Джейкобс — мокра курка!

Ми зупинилися. Ніхто не обізався, тільки десь біля школи відгукнулася луна: «Мо-о-кра ку-у-рка».

— Зараз я його спіймаю,— сказав Джем. — Ге-е-й!

«Ге-ей-ге-ей-ге-ей»,— долинуло від школи.

Щось не схоже на Сесіла — він так довго не терпів би. Якщо вже йому один раз пощастило, то він пророблятиме цей трюк без кінця. Він уже давно скочив би на нас.

Джем зупинив мене знову. Потім сказав тихо:

— Всевидько, ти можеш зняти з себе цю бутафорію?

— Можу, але ж на мені майже нічого не лишиться.

— Твоє плаття у мене.

— Я не зможу його надіти в темряві.

— Ну, гаразд,— відповів Джем.

— Дžeme, тобі страшно?

— Ні. Певно, дуб уже десь недалеко. А там і дорога близько, вуличний ліхтар світить.

Джем говорив повільно, спокійним, рівним голосом. Цікаво, невже він все ще думає, що це Сесіл?

— Дžeme, заспіваймо.

— Не треба, Всевидько. Іди тихо.

Ми посувалися повільно — адже в темряві дуже легко збити палець або спіткнутися об камінь. Ми з Джемом про це не забували, до того ж я була боса. Може, це листя на дереві шелестить, хоч і вітру нема, та й дерев, крім дуба, немає.

Наш невидимий супутник човгав ногами, ніби на ногах у нього були важкі черевики. І він був у грубих полотняних штаних, а шелестіло зовсім не листя — це шаруділи його штани, коли він ішов: шарк-шарк.

Під ногами я відчула холодний пісок — отже, ми були біля дуба. Джем легенько стиснув мою голову. Ми зупинились і прислухалися.

Цього разу шарудіння позад нас тривало. Полотняні штани ще шаркнули кілька разів. Потім стало тихо. А потім наш невідомий супутник побіг прямо на нас. То був не дитячий біг.

— Тікай, Всевидько! Тікай! — крикнув Джем.

Я широко ступила вперед і трохи не впала: руки були наче зв'язані, і в темряві я втратила рівновагу.

— Джеме, допоможи! Джеме!

Щось зім'яло на мені сітку, заскреготів метал об метал, я впала на землю і відкотилась якнайдалі, намагаючись вивільнитися з дротяної пастки. Деся поруч хтось борсався, бив ногами об землю, шкрябав коріння. Хтось підкотився до мене — це був Джем. Він миттю скочив на ноги і потяг мене за собою, але далеко ми не пішли, бо, хоч голову та плечі я і встигла вивільнити, я все одно заплуталася.

Дорога була вже близько, коли Джем зненацька випустив мою руку і впав. І знову сущичка — вовтузилися поруч, раптом щось хруснуло, і Джем закричав не своїм голосом.

Я кинулася на крик і на когось наскочила, на чийсь м'який і великий живіт. Невідомий з несподіванки зойкнув і хотів схопити мене за руки, але вони були під костюмом. Живіт у нього був м'який, а руки — залізні. Він придушив мене так, що я не могла поворухнутися. Раптом хтось його схопив ззаду і повалив на землю, я ледве встояла на ногах. Мабуть, це Джем прийшов мені на допомогу.

Іноді трапляється, що людина не відразу зорієнтується. Так сталося і зі мною — я ніби закам'яніла. Шум поступово затихав, хтось захрипів, і знову навкруги тиша й темрява. І серед цієї тиші хтось важко дихає і спотикається. Ось він, здається, підійшов до дуба, схилився на нього і закашлявся так страшно, що аж схлипував і здригався.

— Джеме!

Людина важко дихала і не відповідала.

— Джеме!

Джем не відповів.

Людина відступила від дуба і почала щось шукати. Потім, застогнавши, потягла по землі щось важке. Я зрозуміла, що під дубом нас четверо.

— Аттікусе?..

Важкою, непевною ходою людина попрямувала до дороги.

Я теж рушила до того місця, де, на мою думку, щойно стояв наш загадковий супутник, і, виставивши одну ногу вперед, почала поспіхом нишпорити нею навкруг. Скоро я на когось натрапила.

— Джеме?

Я намацала босою ногою штани, пряжку пояса, гудзики, ще щось — не могла зрозуміти що, потім комір і обличчя. На обличчі жорстка щетина — це не Джем. Смерділо перегаром.

Мені здавалося, що я йду в напрямку дороги, хоч я й не зовсім була певна — адже мене багато разів повертали в різні боки. Я все-таки вийшла на дорогу і невдовзі помітила у світлі вуличного ліхтаря чоловіка. Він ішов непевною ходою — заважала якась ноша. Важко ступаючи, невідомий звернув за ріг вулиці. Він ніс Джема. Рука Джема безпорадно звисала і якимось дивно погойдувалася.

Коли я дійшла до повороту, чоловік з ношею був уже в нашому дворі. Відчинилися двері, у світлі, що впало на подвір'я, на якусь мить завмерла постать Аттікуса. Потім він швидко збіг східцями вниз, і вони вдвох внесли Джема в будинок.

Коли я підійшла, вони вже зникли в коридорі. Назустріч мені бігла тітка Олександра.

— Подзвони докторові Рейнольдсу! — гукнув Аттікус з кімнати Джема. — Де Всевидько?

— Вона тут! — відповіла тітка Олександра і потягла мене за собою до телефону. Вона так поспішала, що я не встигала за нею.

— Тітонько, ви не турбуйтеся за мене, — сказала я, — дзвоніть швидше.

Вона схопила трубку.

— Юла Мей, прошу доктора Рейнольдса, швидше! Батько дома, Егнесо? О господи, де він? Будь ласка, як тільки повернеться, скажи, щоб негайно йшов до нас. Будь ласка, негайно!

Тітка Олександра не називала себе — у Мейкомбі люди знали одне одного по голосу.

З кімнати Джема вийшов Аттікус.

Не встигла тітка Олександра закінчити розмову, як узяв трубку Аттікус. Швидко натиснув кілька разів на важіль і промовив:

— Юла Мей, будь ласка, з'єднайте мене з шерифом. Гек? Це Аттікус Фінч. Хтось напав на моїх дітей. Джема поранили. Між нашим будинком і школою. Я не можу одійти від хлопця. Прошу, поїдьте за мене подивіться, може, він ще не втік далеко. Сумніваюся, що ви його там знайдете, але коли знайдете, я хотів би глянути на нього. Закінчую, мені треба йти. Дякую, Геку.

— Аттікусе, Джем помер?

— Ні, Всевидько. Доглянь за нею, сестро,— гукнув він, поспішаючи коридором.

Тремтливими пальцями тітка Олександра почала розплутувати мій пошматований костюм на погнутій дротяній сітці.

— Як ти почуваєшся, дитино моя? У тебе нічого не болить? — питала тітка, звільняючи мене від лахміття.

Нарешті я вилізла з нього і полегшено зітхнула. Руки заніміли, на них виднілися невеличкі шестикутні відбитки. Я потерла їх, і стало трохи легше.

— Тітонько, Джем не помер?

— Ні, дитино, ні, він просто неприємно. Не знаю, наскільки серйозно його поранено, прийде доктор Рейнольдс— і ми про все дізнаємося. Що з вами сталося, Джін Луїзо?

— Не знаю.

Більше вона ні про що не питала. Принесла мені одягу; якби я була тоді трохи уважніша, то нагадала б їй, що вона зробила: тітку так приголомшила ця подія, що вона принесла мій комбінезон!

— Візьми, дитино, вдягнися,— сказала, подаючи мені одягу, яку так ненавиділа.

Тітка заспішила до Джема, потім вийшла до мене в передпокій. Погладила мене і знову зникла в кімнаті Джема.

Перед будинком зупинилася машина. Я знала ходу містера Рейнольдса так само добре, як і ходу свого батька. Він помагав нам з Джемом з'явитися на білий світ і пройти через усі відомі людині дитячі хвороби, він лікував Джема, коли той випав з нашої хатки на платані, з ним ми завжди були добрі друзі. Це тому, казав доктор Рейнольдс, що ми податливі, а то все було б інакше, проте ми не дуже цьому вірили.

Доктор зупинився на порозі.

— О господи! — вихопилось у нього. Він хотів підійти до мене, але зараз же додав:— Ну, ти, я бачу, хоч на ногах стоїш,— і повернув у другий бік. Доктор знав у нашому домі кожен закуток. Знав і те, що коли у мене були якісь прикросці, то Джем вважав їх своїми.

Здавалося, минула вічність, перш ніж доктор Рейнольдс повернувся.

— Джем помер? — запитала я.

— І не збирається,— сказав доктор, присідаючи навпочіпки переді мною. — У нього на лобі гуля така самісінька, як у тебе, і ще поламана рука. А поглянь сюди, Всевидько... та ні, не повертай голови, дивися вбік. А тепер сюди. У нього складний перелом, судячи з усього, в лікті. Враження таке, ніби хтось намагався викрутити йому руку... тепер дивись на мене.

— То він не помер?

— Та ні ж! — Доктор Рейнольдс підвівся. — Сьогодні ми не так багато можемо зробити, треба покласти його якнайзручніше. Крім того, треба зробити рентгенівський знімок... Руку, певно, доведеться на деякий час узяти в гіпс. Ти тільки не турбуйся, рука заживе, й сліду не буде. У хлопців його віку швидко загоюється.

Розмовляючи, доктор Рейнольдс весь час пильно дивився на мене і мацав мою гулю, яка ставала дедалі більша.

— А як ти почуваєшся, у тебе всі кістки цілі? — пожартував він.

Я всміхнулась.

— Отже, ви гадаєте, він живий?

Доктор Рейнольдс надів капелюх.

— Звичайно, я можу й помилитись, але, думаю, він навіть дуже живий. Симптоми недвозначні. Піди подивись на нього, а коли я повернуся, ми разом вирішимо остаточно.

Хода у доктора Рейнольдса була легка, молодеча. Цього не скажеш про містера Гека Тейта. Під його важкими кроками стогнали східці, він незграбно відчинив двері і так само, як доктор Рейнольдс, сказав «О господи!», потім запитав:

— Ну, Всевидько, ти жива-здорова?

— Так, сер, я піду до Джема, Аттікус і всі там.

— І я з тобою,— сказав містер Тейт.

Тітка Олександра завісила лампу в головах у Джема рушником, і в кімнаті стало напівтемно. Джем лежав на спині. Одна щока у нього була розбита. Ліва рука трохи зігнута в лікті, але не в той бік, куди треба. Джем лежав похмурий.

— Джем...

— Він тебе не чує, Всевидько,— сказав Аттікус. — Він вимкнутий, як вимикають світло. Опритомнів було, але доктор Рейнольдс знову його усипив.

— Так, сер.

Я відійшла. Кімната Джема була велика і квадратна. Тітка Олександра сиділа в кріслі-гойдалці біля каміна. У кутку, нахилившись до стіни, стояв чоловік, який приніс Джема.

Він був не з місцевих, я його не знала, певно, приїхав на вечір і випадково опинився поблизу, коли все трапилося. Почув наш крик і прибіг рятувати.

Аттікус стояв біля Джемового ліжка.

Містер Гек Тейт зупинився на порозі. У руках він тримав капелюх, кишеня штанів відстовбурчилася — там був ліхтарик. Містер Тейт був у мисливській куртці, бриджах і високих чоботях.

— Заходьте, Геку,— запросив Аттікус. — Ну, як? Знайшли когось? Не уявляю, який негідник міг учинити таку підлоту, але сподіваюся, ви знайшли його.

Містер Тейт гмикнув. Пильно глянув на чоловіка в кутку, кивнув йому головою, обвів поглядом кімнату — подивився на Джема, тітку Олександрю, нарешті на Аттікуса.

— Сідайте, містере Фінч,— запропонував він люб'язно.

— Сідайте всі,— сказав Аттікус. — Ось вам стілець, Геку. Я принесу ще один із вітальні.

Містер Тейт сів за письмовий стіл Джема. Він чекав, поки повернеться і сяде Аттікус. Я не розуміла, чому батько не приніс стільця для чоловіка, що стояв у кутку, але Аттікус, певно, знає, що робить,— він краще обізнаний із звичаями і вдачею навколишніх фермерів, ніж я. Приїде, бувало, такий клієнт до батька, прив'яже мула десь на подвір'ї, під платаном, і не заходить у дім — так і розмовляють з Аттікусом на задній веранді. Цьому, певно, було затишніше стояти в кутку.

— Містере Фінч,— сказав шериф,— я хочу розповісти, що я там знайшов. Найшов дитяче плаття — воно там у машині. Це твоє плаття, Всевидько?

— Так, сер, якщо це плаття рожеве з мереживом, то це моє,— відповіла я.

Містер Тейт поведився так, ніби давав свідчення в суді. Він любив розповідати все по-своєму, і щоб ні прокурор, ні захист йому не заважали, хоч, правда, така манера висловлюватися вимагала іноді чимало часу.

— Крім того, я знайшов там кілька дивних клаптиків тканини невиразного темно-брунатного кольору...

— Це з мого костюма, містере Тейт.

Руки містера Тейта ковзнули по колінах. Потім він потер ліву руку і почав оглядати полицьку каміна, далі його, здається, зацікавив і сам камін. Нарешті почав обмацувати пальцями довгого носа.

— У чому річ, Геку? — запитав Аттікус.

Містер Тейт почухав потилицю.

— Там під дубом лежить Боб Юел, між ребрами у нього стирчить кухонний ніж. Юел мертвий, містере Фінч.

Розділ XXIX

Тітка Олександра підвелась і одразу вхопилася руками за полицку каміна. Містер Тейт хотів їй допомогти, але вона дала зрозуміти, що допомога їй не потрібна. Вперше в житті Аттікуса зрадила природжена чемність: він як сидів, так і лишився сидіти.

Я чомусь пригадала слова Боба Юела: я розправлюся з Аттікусом, хай навіть доведеться чекати нагоди до кінця своїх днів. І містер Юел мало не здійснив свого наміру. Але це було останнє, що він устиг зробити.

— Ви не помилилися? — запитав Аттікус трохи невпевнено.

— Він мертвий,— сказав містер Тейт. — Його більше нема. Більше він не кривдитиме ваших дітей.

— Я не про це...

Аттікус говорив як у сні. Роки беруть своє. Це особливо помітно, коли у нього важко на душі. Прямі, суворі лінії його підборіддя обм'якли, зморшки на обличчі стали глибші, і хоч волосся було чорне, як смола, в очі впадали сиві скроні.

— Може, перейдемо до вітальні? — мовила нарешті тітка Олександра.

— З вашого дозволу,— заперечив містер Тейт,— я хотів би, щоб ми лишалися тут, якщо наша присутність не заважатиме Джемові. Я хотів би глянути на його рани, а тим часом Всевидько розповість нам, як усе сталося.

— Дозвольте мені залишити вас? — запитала тітка Олександра. — Зараз я тут не потрібна. Буду в своїй кімнаті, Аттікусе,— тітка Олександра дійшла до дверей, але зупинилась і обернулась. — Знаєш, Аттікусе, у мене було передчуття. Це я... винна... треба було мені...

Містер Тейт підняв руку.

— Ідіть відпочивати, місіс Олександро. Ясна річ, ви перехвилювались. І не мучте себе, бо коли людина надто зважає на всілякі передчуття, то стає схожа на кота, що намагається спіймати себе за хвіст. А ти, Всевидько, спробуй розповісти нам, як усе було, поки не забула. Домовилися? Ви бачили, що він за вами йде?

Я підійшла до батька, і він обняв мене. Я тицьнулася головою йому в коліна.

— Тільки-но ми рушили додому, як я згадала, що забула в школі туфлі. Сказала про це Джемові, і ми вернулись, але не встигли зайти в школу, як погасло світло. Джем сказав, що їх можна буде забрати завтра...

— Дочко, підніми голову, а то містер Тейт не чує тебе,— сказав Аттікус.

Я залізла батькові на коліна.

— Потім Джем сказав, щоб я помовчала хвилинку. Я думала, що він про щось думає, бо Джем завжди так: мовчи, коли я думаю. А потім він сказав, що чує якесь шарудіння. Ми думали, що то Сесіл.

— Який Сесіл?

— Сесіл Джейкобс. Він уже один раз налякав нас увечері, і ми думали, що це знову він. Сьогодні він був коровою. Приз за найкращий костюм — двадцять п'ять центів. Не знаю, кому дістався приз...

— А де ви були, коли подумали, що то Сесіл?

— Недалеко від школи. Я йому ще й гукнула щось...

— Не пам'ятаєш, що саме?

— Сесіл Джейкобс — жирна курка, здається, так. Але ніхто не відповів... Тоді Джем закричав йому: «Гей», так голосно, як тільки міг...

— Хвилинку, Всевидько,— перебив мене містер Тейт. — Містере Фінч, ви чули, як вони кричали?

Аттікус сказав, що не чув. У нього в кімнаті було ввімкнуто радіо. І в тітки Олександри, в спальні, теж. Він це добре пам'ятає, бо вона попросила його стишити звук, щоб могла чути своє радіо. Аттікус усміхнувся:

— Я люблю, щоб звук був гучний.

— Цікаво, чи чув хто-небудь із сусідів? — запитав містер Тейт.

— Навряд, Геку. Майже всі вони ввечері слухають радіо або рано лягають спати. Хіба що Моді Аткинсон, та й то я сумніваюся.

— Розповідай далі, Всевидько,— попросив містер Тейт,

— Ну, після того як Джем гукнув, ми пішли далі. Містер Тейт, я ж була в костюмі, вся закутана, і то почула. Кроки почула. Ми йдемо — і за нами хтось іде, ми зупинимося — і той зупиняється. Джем сказав, що мене було видно в темряві — світився мій костюм, місіс Креншо так пофарбувала його. Я була шинкою.

— Як це? — здивувався містер Тейт.

Аттікус пояснив йому, у якій ролі я виступала, і описав моє вбрання.

— Якби ви побачили її, коли вона повернулася додому,— сказав він,— вся ця конструкція перетворилася в якесь місиво.

Містер Тейт потер рукою підборіддя.

— Спочатку я не міг зрозуміти, звідки на ньому такі чудні мітки. Рукави в маленьких дірочках. І в них у кількох місцях чимсь поколоті руки. Дозвольте мені глянути на цей витвір, сер.

Аттікус приніс рештки мого спорядження. Містер Тейт крутив його на всі боки, намагаючись уявити його первісну форму.

— Судячи з усього, ця річ врятувала їй життя,— сказав він. — Подивіться.

І він тицьнув пальцем в те місце, де на темній дротяній сітці виднілася блискуча подряпина.

— Боб Юел знав, що робить,— промимрив містер Тейт.

— Він збожеволів,— сказав Аттікус.

— Насмілюся не погодитися з вами, містере Фінч, він не збожеволів. Він просто страшенний негідник. Покидьок смердючий, нализався і розійшовся — подався дітей убивати. Зустрітися з вами сам на сам він би ніколи не наважився.

Аттікус похитав головою.

— Не віряться, щоб людина могла...

— МістереФінч, є такі люди, яких треба розстрілювати, не роздумуючи, хоч на них і кулі шкода. Саме до цієї породи й належав Юел.

— Я думав, що, пригрозивши мені, він схаменеться. А коли й ні, то мав би справу зі мною.

— Цькувати бідну негритянку — на це він здатен, або залізити в будинок судді Тейлора, сподіваючись, що там нікого нема. А ви хочете, щоб він зустрівся з вами віч-на-віч серед білого дня. — Містер Тейт зітхнув. — Розкажуй далі, Всевидько. Отже, ти чуда, як він за вами йшов...

— Так, сер. Коли ми опинилися під дубом...

— А звідки ви в такій темряві могли знати, що ви вже під дубом?

— Я йшла боса, а Джем каже, що під деревом земля завжди холодніша.

— Я бачу, нам доведеться призначити його помічником шерифа. Що ж далі?

— Потім на мене щось накинулося, зім'яло мій костюм... здається, я присіла... чую, під деревом якась метушня, наче бійка, хтось когось б'є біля дуба. Джем відшукав мене і потяг до шляху. В цей час хтось... містер Юел, напевно, збив його й повалив на землю, якийсь час вони вовтузилися, а тоді щось хряснуло... Джем закричав не своїм голосом.

Я затнулася. Тільки тепер зрозуміла, що тоді хряснуло. Джемова рука.

— Ну от, Джем як закричить, і більше я його не чула, а потім... мене схопив, мабуть, містер Юел і почав душити, певно, й задушив би, але хтось його збив з ніг і повалив на землю. Мабуть, Джем виручив. Більше я нічого не знаю...

— А що було далі? — Містер Тейт втупив у мене очі.

— Хтось там ходив, спотикався, відсапувався і кашляв так, що аж страшно. Спочатку я думала, що то Джем, але по голосу зрозуміла, що то був не він, і почала шукати його на землі. Думала, може, Аттікус прийшов нам на допомогу і так стомився, що...

— Хто то був?

— Оцей чоловік, містер Тейт, він сам скаже, як його звуть.

Я показала пальцем на чоловіка, що стояв у кутку, але швидко опустила руку, поки Аттікус не помітив, бо він не схвалює таких речей. Вказувати пальцем нечемно.

Чоловік усе ще стояв біля стіни. Відтоді, як я увійшла до кімнати, він не зрушив з місця — обперся об стіну та так і стояв, схрестивши на грудях руки. Коли я на нього показала, він опустив руки і притиснув їх долонями до стіни. Руки у нього були білі, ніби він ніколи не бував на сонці, і їхня білизна чітко вирізнялася на тлі кремової стіни в напівтемній кімнаті.

Я перевела погляд з рук на його штани кольору хакі, вони були в піску, на роздерту сорочку. Він був худий, обличчя таке ж біле, як і руки, тільки гостре підборіддя трохи темніше. Худі, запалі щоки, великий рот, западини на скронях, а сірі очі такі невиразні — мені навіть здалося, що він сліпий. На маківці ріденьке волосся, наче пух.

Коли я показала на нього пальцем, його спітнілі долоні ковзнули по стіні, лишаючи брудні довгасті плями, потім він закрив великі пальці за пояс. Його обличчя скривилося, ніби він зачув неприємне скреготіння, але скоро напруження зникло. Здивована, я не могла одвести від нього погляду. На його обличчі з'явилася квола усмішка, а потім риси обличчя нашого сусіда почали розпливатися: несподівані сльози затьмарили мої очі.

— Здрастуй, Страхолюде! — сказала я.

Розділ XXX

— Містере Артур, доню,— лагідно поправив мене Аттікус. — Джін Луїзо, це містер Редлі. Сподіваюсь, тебе він уже знає.

Якщо Аттікус в таку годину міг відрекомендувати мене Страхолюду Редлі за всіма правилами етикету, то він... Аттікус лишається вірним собі за всяких обставин.

Обличчя містера Артура знову засвітилося лагідною усмішкою, і я, не знаю чого, під його поглядом зірвалася з місця і побігла до Джема. Мені було ніяково, і, щоб приховати свою ніяковість, я стала поправляти ковдру.

— Ні, ні, не турбуй його! — сказав Аттікус.

Містер Тейт сидів, крізь рогові окуляри пильно розглядаючи Страхолюда. Він хотів щось сказати, коли в передпокої почулася хода доктора Рейнольдса.

— Всі тут,— гукнув він з порога. — Добрий вечір, Артуре, я тебе перший раз не помітив.

Голос у доктора Рейнольдса був такий же гучний і бадьорий, як і його хода, він пролунав так, ніби доктор вітався з Страхолюдом щодня все своє життя, і це здивувало мене навіть більше, ніж те, що я опинилася в одній кімнаті з Страхолюдом. Він, певно, теж інколи хворіє. А може, й ні.

Доктор Рейнольдс тримав у руках великий пакунок — щось загорнуте в газету. Він поклав пакунок на письмовий стіл Джема і зняв піджак.

— Тепер ти віриш, що він живий? Хочеш, розкажу, як я дізнався про це? Я почав оглядати його, а він як потягне мене ногою. Довелось усипити його та ще й добре — не можна було навіть торкнутись. А тепер тікай звідси!

— Е-е... — почав Аттікус, кинувши оком на Страхолюда. — Ходімо на веранду, Геку, ще не холодно, стільців там досить.

Цікаво, подумала я, чому Аттікус запрошує нас на веранду, а не до вітальні, потім догадалася: у вітальні надто яскраве світло.

Ми слідом за містером Тейтом вийшли з кімнати. Аттікус стояв біля дверей і хотів вийти перший, але передумав і пропустив містера Тейта вперед.

Дивна істота людина: навіть за незвичайних обставин вона робить те, до чого звикла. Я не була винятком.

— Ходімо, містере Артур,— несподівано для себе мовила я. — Ви самі не знайдете дороги на веранду, я вас проведу.

Він глянув на мене згори вниз і кивнув головою.

Я повела його через передпокій, повз вітальню.

— Сідайте, містере Артур, ось крісло, вам буде зручно в ньому.

Таким я колись і уявляла його: він сидить на веранді... а погода... яка погода, містер Артур!

Погода й справді була чудова. Все це трохи скидалося на сон, не знаю чому, я запропонувала йому крісло, яке стояло осторонь. І тут було темніше. В темряві Страхолюд почуватиметься затишніше.

Аттікус сидів у гойдалці, а містер Тейт поряд, у кріслі. На них падало яскраве світло з вікна вітальні. Я сиділа віддалік, поруч із Страхолюдом.

— Ось що, Геку,— промовив Аттікус,— я гадаю, перше, що треба зробити... о господи, забув, що хотів сказати... — Він зсунув на лоб окуляри і притиснув пальцями очі. — Джемові ще й тринадцяти немає... ба ні, йому вже тринадцять... точно не пам'ятаю. У всякому разі, за цю справу візьметься окружний суд.

— Чим, містере Фінч? — Містер Тейт зняв праву ногу з лівої і нахилився наперед.

— Зрозуміло, це чистий самозахист, і все-таки я повинен піти в контору і глянути, яка це стаття...

— Містере Фінч, ви що? По-вашому, Боба Юела вбив Джем? Ви справді так думаєте?

— Ви ж самі чули, що Всевидько сказала. Тут сумніву бути не може. Вона сказала: Джем прийшов їй на допомогу, збив його і повалив на землю... певно, якось пощастило йому в темряві вихопити у Юела ніж... завтра все з'ясуємо...

— Все це не так, містере Фінч,— запевнив містер Тейт. — Джем не вбивав Боба Юела.

Якусь мить Аттікус мовчав. Він дивився на містера Тейта так, ніби силкувався збагнути, що той сказав. А потім похитав головою.

— Геку, це дуже люб'язно з вашого боку, у вас добре серце і благородні наміри, але нічого такого робити не слід.

Містер Тейт підвівся, підійшов на край веранди, плюнув у кущі, засунув руки в кишені і повернувся до Аттікуса.

— Чого робити не слід? — запитав він.

— Геку, пробачте за різкість,— сказав Аттікус просто,— але я не допущу, щоб цю справу зам'яли. Це було б проти моєї совісті.

— Ніхто й не збирається щось зам'яти, містере Фінч.

Містер Тейт говорив спокійно, а його широко розставлені ноги, здавалося, вросли в підлогу. Дивний поєдинок відбувався між моїм батьком і шерифом.

Тепер уже Аттікус підвівся і попрямував до краю веранди. Він гмукнув і теж плюнув у двір. Потім засунув руки в кишені, підійшов до містера Тейта.

— Геку, хоч ви й не сказали всього, але я знаю, про що ви думаєте. Дякую, Джін Луїзо,— звернувся він до мене,— ти кажеш, що Джем одірвав від тебе містера Юела і повалив його?

— Так, сер, я так подумала... я...

— Ви чуєте, Геку? Щиро дякую вам, але я не хочу, щоб мій син вступав у життя з нечистою совістю. Найкращий вихід — викласти все так, як було. Хай люди знають, хай буде суд. У нього попереду життя, і я не хочу, щоб люди шепотілися за його спиною, щоб хто-небудь сказав: «А, Джем Фінч... його батько добре заплатив і виручив сина». Чим скоріше ми з цим покінчимо, тим краще.

— Містере Фінч,— спокійно мовив містер Тейт,— Боб Юел сам наткнувся на свій ніж. Він сам себе заколов.

Аттікус одійшов у куток веранди. Його погляд зупинився на гілочці гліцинії. Які ж вони вперті обидва, і кожен на свій лад. Цікаво, хто перший поступиться. Впертість Аттікуса була спокійна, непоказна, проте інколи він виявляв завзятість Канінгемів. Містер Тейт був такий же впертий, як і мій батько, але йому бракувало витримки, він довго не роздумував.

— Геку,— сказав Аттікус, стоячи до нас спиною,— зам'яти цю справу означало б відрізати Джемові той шлях у життя, до якого я його готую. Іноді мені здається, що я нікчемний батько, але у моїх дітей немає нікого, крім мене. Перш ніж подивитися на когось, Джем завжди дивиться на мене, а я намагаюся жити так, щоб мені не соромно було подивитися синові в очі... Якщо зараз я дозволю собі щось таке, то вже не зможу, як раніше, спокійно зустріти його погляд, отже, я втрачу сина. А я не хочу втрачати ні сина, ні Всевидька, адже у мене, крім них, немає нікого.

— Містере Фінч,— містер Тейт все ще стояв, широко розставивши ноги, ніби вріс у підлогу,— Боб Юел упав і наткнувся на свій власний ніж. Я можу це довести.

Аттікус обернувся. Ще глибше засунувши руки в кишені, він сказав:

— Геку, невже ви не можете мене зрозуміти? У вас теж є діти, однак я старший за вас. Коли мої діти стануть дорослими, я буду вже зовсім старий, якщо я взагалі доживу до того часу, але зараз я... якщо вони перестануть мені вірити, вони вже не віритимуть нікому. Джем і Всевидько знають же, як усе це сталося. Коли вони довідаються, що я розповідаю людям цю історію не так... тоді можна буде вважати, що у мене немає дітей. Я не можу бути на людях одним, а вдома іншим.

Містер Тейт легенько хитнувся, став навшпиньки, опустився на п'яти, потім терпляче сказав:

— Він кинув Джема на землю і спіткнувся об коріння, ось дивіться, я покажу.

Містер Тейт витяг з бокової кишені довгий складаний ніж. У цей час зайшов доктор Рейнольдс.

— Цей негід... небіжчик там під дубом, доктор, це одразу, коли ввійти на шкільний двір. Ліхтарик у вас є? Візьміть краще мій.

— Я, мабуть, під'їду машиною і ввімкну фари,— сказав доктор Рейнольдс, проте ліхтарик містера Тейта він узяв. — З Джемом усе гаразд. Він, певно, до ранку не прокинеться, але ви не хвилюйтесь. Геку, це у вас ніж, яким убито Юела?

— Ні, сер, той стирчить у ньому. По рукоятці видно, що то звичайний кухонний ніж. Кен зі своєю тачкою, мабуть, уже там, доктор, до побачення.

Містер Тейт швидким рухом одкрив ніж.

— Ось як це було,— сказав він і, тримаючи в лівій руці ніж, удав, що спіткнувся. Рука з ножом смикнулася вперед і вниз.

— Тепер бачите? Він його сам собі встромив між ребра, навалившись усім тілом.

Містер Тейт закрив ніж і сховав його в кишеню.

— Всевидько тільки вісім років,— сказав він. — Вона перелякалась і не могла до ладу розібрати, як воно було.

— Ви її не знаєте,— похмуро сказав Аттікус.

— Я не кажу, що вона щось вигадала, я кажу, що вона злякалась і не могла розібратися в тому, що відбувалося. До того ж було темно, хоч в око стрель... Тут свідком може бути тільки людина, яка добре бачить у темряві...

— Цього не буде,— сказав тихо Аттікус.

— Тьху, хай йому чорт! Та я не про Джема дбаю!

Містер Тейт так тупнув ногою, що в спальні міс Моді загорілося світло. І у міс Стефані Крофорд теж засвітилось. Аттікус і містер Тейт глянули через дорогу, потім один на одного. Помовчали.

Потім містер Тейт заговорив ледь чутно:

— Мені дуже неприємно сперечатися з вами в такий час. Цього вечора ви пережили таке, чого й ворогові не побажаєш. Не знаю, як ви ще на ногах стоїте. Але одне я знаю: ви зараз не можете розібратися в найпростіших речах, а зробити це треба, і неодмінно сьогодні, бо завтра буде пізно. У Боба Юела між ребрами стирчить кухонний ніж.

Містер Тейт додав, що це просто несерйозно з боку Аттікуса думати, ніби хлопець такого зросту і такої комплекції, як Джем, до того ж із зламанною рукою, міг у темряві подужати дорослого чоловіка.

— Геку,— раптом звернувся до нього Аттікус,— а що це у вас за складаний ніж, яким ви так розмахували? Звідки він у вас?

— Відібрав у одного п'яного,— спокійно відповів містер Тейт.

Я силкувалася пригадати. Містер Юел накинувся на мене... потім упав... певно, Джем підвівся і прибіг мені на допомогу. Принаймні я так думала...

— Геку?

— Я ж сказав, що відібрав ніж сьогодні ввечері у одного п'яного. А Юел знайшов, мабуть, кухонний ніж десь на звалищі. Нагострив його і чекав нагоди... саме так — чекав нагоди.

Аттікус повернувся до гойдалки і сів. Руки важко опущені між колін, очі дивляться вниз. Такі ж повільні були його рухи і тієї ночі, біля тюрми, коли мені здалося, що він цілу вічність згортав газету, поки нарешті кинув її на стілець.

Містер Тейт незграбно, але тихо ходив по веранді.

— Цю справу вирішую я, містере Фінч, а не ви. Я вирішую, я і відповідаю. Оскільки ви не поділяєте моїх поглядів, то й зробити ви мало що можете. Якщо ж усе-таки спробуєте, я вам скажу у вічі, що ваші слова — неправда. Це не Джем ударив ножом Боба Юела, хлопець жодною мірою цієї справи не стосується, згайте це добре. Єдине, що хотів Джем,— якнайскоріше й без пригод дістатися додому.

Містер Тейт перестав ходити по веранді. Він зупинився перед Аттікусом, спиною до нас.

— Я не дуже добра людина, сер, але я шериф округу Мейкомб. Прожив тут усе своє життя, а мені незабаром уже сорок три. Знаю все, що тут діялося не тільки за мого життя, але й до мого народження. Той чорний хлопчина загинув ні за що, а людина, на совісті якої лежить його смерть, тепер сама віддала богові душу. Цього разу, містере Фінч, хай мертві ховають мертвих. Хай мертві ховають мертвих.

Містер Тейт підійшов до гойдалки і взяв свій капелюх, що лежав біля Аттікуса. Поправив волосся, надів капелюх.

— Я ще ніколи не чув, щоб хто-небудь сказав, що відвернути злочин — протизаконна дія. А саме це і є те, що він зробив. Чи, може, ви скажете, що обов'язок велить мені не замовчувати цей факт, а розголосити по всьому місту? А знаєте, що тоді буде? Юрба жінок з усього міста, зокрема і моя дружина, збереться негайно коло його дому, вони закидають його пирогами й тортами. Мені так здається, містере Фінч, що витягти на показ усьому люду скромну, тиху людину, яка вчинила добре діло для вас і для всього міста, було б просто гріх. Цей гріх я не можу взяти на себе. Був би це не він — справа інша. А з цією людиною так не можна, містере Фінч.

Містер Тейт, здавалося, хотів протерти дірку в підлозі носком черевика. Потім смикнув себе за ніс, потер ліве плече.

— Можливо, я й невелика цяця, містере Фінч, і все-таки я поки що шериф округу Мейкомб, і Юел сам упав на свій власний ніж. На добраніч, сер!

Містер Тейт перейшов веранду і вийшов у двір. Грюкнули дверцята автомобіля, і він поїхав.

Аттікус ще довго сидів, дивлячись на підлогу. Нарешті він підвів голову.

— Всевидько,— сказав він,— містер Юел упав на власний ніж. Ти це розумієш?

У батька був такий вигляд, що я зрозуміла: його треба підбадьорити. Я підбігла до нього, обняла і поцілувала так міцно, як тільки могла.

— Звичайно, розумію,— заспокоїла я його. — Містер Тейт сказав усе правильно.

Аттікус звільнився і глянув на мене.

— Що ти маєш на увазі?

— Ну, це було б усе одно, що вбити пересмішника, так же?

Аттікус потерся щокою об мою голову. Потім підвівся й пішов у темний куток веранди, і знову його хода стала легка і молодеча.

Перш ніж зайти в дім, він зупинився перед Страхолюдом Редлі.

— Дякую вам за моїх дітей, Артуре,— сказав він.

Розділ XXXI

Страхолюд Редлі зачовгав ногами, і видно було, як у світлі, що падало з вікна вітальні, заблищав його лоб. Кожен його рух був якимсь невпевненим, Редлі немов боявся, що його рука чи нога попаде не туди, куди треба. Раптом він закашлявся, його душив страшний, хриплий кашель, і він мусив знову сісти. Рука Артура потяглася до кишені, він дістав хусточку, покашляв у неї і витер лоб. Його ніколи не видно було, я звикла до цього, і тепер навіть не вірилося, що він тут, поряд зі мною. І за весь час жодного звуку.

Він знову підвівся. Повернувся до мене і кивнув на двері.

— Ви хочете побажати Джемові на добраніч, містере Артур? Ходімо.

Я повела його через передпокій. Біля Джемового ліжка сиділа тітка Олександра.

— Заходьте, Артуре,— сказала вона. — Він ще спить. Доктор Рейнольдс дав йому міцного снотворного. Джін Луїзо, батько у вітальні?

— Так, напевно, там.

— Піду до нього на хвилинку. Тут доктор Рейнольдс залишив якісь... — Далі з передпокою нічого вже не було чути.

Страхолюд подався непомітно в куток і, витягнувши шию, не зводив очей з Джема. Я взяла його за руку, вона була тепла, дивна річ — така біла і водночас тепла. Я легенько потягла його, він не опирався, і ми підійшли до ліжка.

Доктор Рейнольдс спорудив над рукою Джема щось на зразок намету, певно, щоб ковдра не торкалася руки. Страхолюд нахилився й оглянув його зверху. Його обличчя виражало неприховану цікавість і переляк, ніби він ніколи не бачив живого хлопця. Він навіть рота відкрив і розглядав Джема з голови до ніг. Підняв руку, але відразу й опустив.

— Ви можете погладити його, містере Артур, він спить. Якби не спав — нізащо не дозволив би... — Сама не знаю чому я стала йому про це говорити,— А зараз можна, та ви не бійтеся.

Його рука нерішуче завмерла над головою Джема.

— Не бійтеся, сер, він спить.

Страхолюд ніжно погладив Джема по голові.

Я вже починала розуміти його без слів. Другою рукою він дужче стиснув мою і дав мені зрозуміти, що він уже хоче йти.

Невпевнено ступаючи, він вийшов за мною на веранду і зупинився, все ще тримаючи мене за руку.

— Ти відведеш мене додому?

Він сказав це тихо, майже пошепки, голосом дитини, яка боїться темряви.

Я поставила ногу на верхній східець веранди і зупинилась. Я могла водити його за руку в своїй хаті, але водити за руку по вулиці — ні!

— Містере Артур, зігніть свою руку, отак. Чудово.

Я взяла його під руку.

Йому довелося трохи пригнутися, щоб мені було зручно, і якщо міс Стефані Крофорд стежить за нами з вікна, то хай бачить, як Артур веде мене по вулиці, веде як справжній джентльмен.

Так ми дійшли до ліхтаря на розі вулиці. Скільки разів стояв тут Діл, обнімаючи товстий ліхтарний стовп, усе видивлявся, чекав, сподівався. А скільки разів ми з Джемом ходили цією доріжкою, але у двір до Редлі я заходила вдруге в своєму житті. Ми з містером Артуром піднялися східцями, що вели на веранду. Він намацав ручку парадних дверей. Потім відпустив мою руку, відчинив двері, ввійшов у дім і зачинив за собою двері. Більше я його ніколи не бачила.

Так уже заведено: якщо у вас хтось помре — сусіди несуть вам їжу, хтось захворів — несуть квіти, а коли нічого такого не трапляється — люди просто час від часу дарують

щось одне одному. Страхолюд був нашим сусідом. Він подарував нам дві ляльки з мила, поламаний годинник з ланцюжком, дві монетки по одному пенні — на щастя, а також життя. Але сусіди повинні відповідати на подарунок подарунком. Ми ніколи не клали в дупло те, що звідти брали, і ніколи нічого йому не дарували; це мене мучило.

Я повернулася, щоб бігти додому, але на якусь мить затрималась. Переді мною в мерехтливому світлі ліхтарів тяглася наша вулиця, і вогники бігли в далечінь, до самого міста. Я вперше побачила свій квартал з цього місця. Ось будинки міс Моді, міс Стефані, а ось і наш, навіть гойдалку на веранді видно, а за нашим — будинок міс Рейчел, його добре видно, я навіть розгледіла будинок місіс Дюбоз.

Я обернулася. Ліворуч від дверей було вікно з зачиненими віконницями. Я підійшла, стала перед ним, потім оглянулася. Вдень, певно, звідси видно все аж до самої пошти.

Вдень... і раптом ніч розступилася в моїй уяві, настав день. Сусіди заклопотані своїми повсякденними справами. Міс Стефані квапливо переходить дорогу, щоб скоріше розповісти міс Рейчел останні новини. Міс Моді схилилася над своїми азаліями. Літо. Ось біжать по тротуару, підскакуючи, двоє дітей, а назустріч їм, ще далеченько, йде чоловік. Він махає їм рукою, а вони біжать наввипередки йому назустріч.

Ще стоїть літня пора. Ідуть двоє дітей, підходять ближче. Хлопець плентає по тротуару — тягне за собою вудку. Чоловік жде їх. Стоїть руки в боки і жде. Літо, і діти граються на подвір'ї, ось уже їх троє, певно, приятель появився. Розігрують якусь чудернацьку сценку, самі вигадують, самі й грають.

Осінь, і двоє дітей сваряться на тротуарі перед будинком місіс Дюбоз. Хлопець допомагає своїй сестрі стати на ноги, і вони йдуть додому. Осінь, діти щодня поспішають до школи, там, за рогом вулиці, вони зникають, там же через деякий час вони знову появляються. По їхніх обличчях завжди вгадаєш, який був для них день — сумний чи веселий. Біля дуба вони зупиняються — радісні, збуджені, насторожені.

Зима, діти тремтять від холоду біля хвіртки — чорні силуети на тлі палаючого будинку. Зима, чоловік виходить на середину вулиці, падають на землю його окуляри. Чоловік стріляє і вбиває собаку.

Знову літо, і він бачить, як у його дітей розривається серце. Знову осінь, дітям потрібна його, Страхолюда, допомога.

Аттікус має слухність. Якось він сказав: щоб по-справжньому зрозуміти людину, треба самому влізти в її шкуру та ще трохи й походити в ній. Я тільки постояла на веранді Редлі, проте й цього було досить.

Вогні вуличних ліхтарів стали розпливатися: починалася мжичка. Повертаючись додому, я раптом відчула, що вже стара. Помічаю на кінчику носа маленькі крапельки, починаю дужче косити очима — паморочиться в голові, і я перестаю. Думаю, скільки цікавого я розповім Джемові завтра. Уявляю, як він розсердиться, коли дізнається, що прогавив таку нагоду. Знаю, кілька днів не розмовлятиме зі мною. Іду додому і думаю: ми з Джемом ще будемо рости, але нам мало чого лишилося навчитися, хіба що алгебри.

Я побігла вгору по східцях, і ось я вже дома. Тітка Олександра відпочиває, в кімнаті Аттікуса темно. Заглянула до Джема — може, він прокинувся. Біля Джема, читаючи книгу, сидів Аттікус.

— Джем ще не прокидався?

— Ні, спить сном праведника. До ранку не прокинеться.

— А ти весь час сидітимеш біля нього?

— Посиджу ще годину-дві. Іди спати, Всевидько. У тебе був нелегкий день.

— Мені хочеться трохи посидіти з тобою.

— Посидь,— сказав Аттікус.

Було вже, певно, за північ, дивно, що він так швидко погодився. А втім, він кмітливіший за мене: тільки-но я сіла, як мені захотілося спати.

— Що ти читаєш? — запитала я.

Аттікус перегорнув книгу і подивився на обкладинку.

— Це Джемова. Називається «Сірий привид».

Сон як рукою зняло.

— Чому ти вибрав саме цю книжку?

— Сам не знаю, доню. Просто потрапила під руку. Якось не довелося прочитати,— відповів він переконливо.

— Будь ласка, почитай у голос. Там таке страшне пишеться.

— Ні,— сказав Аттікус. — Досить з тебе страшного. Це занадто...

— Аттікусе, мені не було страшно.

Він підняв брови.

— Ні,— мовила я,— мені стало страшно, але це вже тоді, коли я розповідала містерові Тейту. І Джем не злякався. Спитай у нього, і він тобі скаже те саме. А взагалі по-справжньому страшно буває тільки в книжках.

Аттікус хотів щось сказати, відкрив уже рота, але не сказав. Він забрав великий палець, що притримував посередині розгорнуту книгу, і повернувся до першої сторінки.

Я підсунулася ближче і поклала голову йому на коліна.

— Гм-м... «Сірий привид»,— почав він,— написав Сектейтері Гокінс. Розділ перший...

Я щосили намагалася не заснути, але за вікном тихо шелестів дрібний дощ, у кімнаті було тепло, батьків голос був такий лагідний і спокійний, а на його колінах було так затишно, що я невдовзі заснула.

Здавалося, минула хвилина, не більше, як я відчула, що він легенько штовхає мене в бік. Він підняв мене, поставив на ноги, повів до моєї кімнати.

— Я все чула, що ти читав,— пробуркотіла я. — Я зовсім не спала, це про корабель, і про Трипалого Фреда, і про хлопчика Стоунера...

Аттікус одстебнув шлейки комбінезона, прихилив мене до себе і стяг його. Притримуючи мене однією рукою, він другою дістав мою піжаму.

— ...і вони думали, що це хлопчик усе перевертає в їхньому клубі, і розливає чорнило, і...

Він привів мене до ліжка і посадив. Потім підняв мої ноги, уклав мене і вкрив ковдрою.

— І вони хотіли його спіймати, але ніяк не могли, бо не знали, який він на вигляд, нарешті побачили його і зрозуміли, що він нічого поганого не робив... Аттікусе, він хороший хлопець...

Він уклав мене до самісінького підборіддя і підіткнув ковдру з усіх боків.

— Більшість людей, Всевидько, хороші, коли їх нарешті зрозумієш.

Він погасив світло і пішов до Джема. Він просидить там цілу ніч, він сидітиме біля Джема, коли той прокинеться вранці.

(Переклад М. Харенка)

Примітки

[1] 1066 року під Гастінгсом війська англосаксонського короля Гарольда зазнали поразки, після чого норманський герцог Вільгельм I швидко захопив країну і став королем Англії. Предки Фінчів не брали участі в цій битві, отже, не належали до стародавньої англійської аристократії.

[2] Міссурійським компромісом називають угоду 1820 року між членами конгресу США, які представляли рабовласницький Південь, з одного боку, і Північ, що намагалася обмежити поширення рабства,— з другого. Цей компроміс не усував суперечностей між системами найманої та рабської праці і, за словами Маркса, насправді виявився поступкою з боку Півночі.

[3] «Сині та Сірі» — армії північних і південних штатів у громадянську війну в США 1861—1865 рр.

[4] Роберт Едуард Лі (1807–1870) — головнокомандувач армії рабовласницької Конфедерації під час громадянської війни 1861–1865 рр. у США.

[5] Через терни до зір (*лат.*).

Історія одного кохання

1

Жила собі дівчина. Дожила до двадцяти п'яти років і померла. Що говорять у таких випадках?

Що була вона вродлива. І розумна. Що любила Моцарта, Баха, бітлів. І мене. Якось, коли вона звалила в одну купу цих світочів музики й вашого покірного слугу, я спитав, за яким усе-таки принципом мають розподіляться її лаври, й вона, всміхнувшись, відказала: «За алфавітним». Я тоді, пригадую, теж усміхнувся. А тепер — сиджу й гадаю: а як, власне, мене в тому списку було записано? Якщо на ім'я, то я стояв за Моцартом. Якщо ж на прізвище — то десь між Бахом та бітлами. І так і так виходить не перше місце, й це чомусь страшенно мене гризе: я ж бо звик скрізь бути першим. Гени, фамільна спадковість!

На останньому курсі я взяв собі за звичку працювати в Бібліотеці Редкліффа [1]. Не тільки через те, що там є на кого — і на що! — подивитись (і я таки дивився й задивлявся), а передусім тому, що в цій Бібліотеці стояла справжня тиша, мене там ніхто не знав і від роботи не відривав, та й одержати книжку з фонду обов'язкової літератури було легше.

А втім, як водиться у нас у Гарварді, за день до заліку з історії я ще не тримав у руках жодної книжки з обов'язкового списку. Отож, зайшовши до Бібліотеки, я пішов прямо до видачі, з наміром узяти один-єдиний том, який, сподівався, і вивезе мене завтра. На видачі чергували двоє дівчат. Одна висока — з тих, що грають у теніс і в усіх інших іграх.

Друга — в окулярах, учена мишка. Я обрав чотириогого Гризуна Науки.

— Дайте мені «Пізнє середньовіччя».

Вона скося глянула на мене:

— Хіба у вас немає Бібліотеки?

— Наскільки мені відомо, студенти Гарварда мають право користуватися вашою Бібліотекою.

— Ви мені про закон, містере Шпаргалето, а я вам — про етику. У вас у Гарварді — п'ять мільйонів книжок. А у нас тут — злиденні кілька тисяч.

Ото ще надлюдина в спідниці. Це з тих, мабуть, що вважають: якщо студенток у Редкліффі вп'ятеро більше, ніж студентів у Гарварді, то це означає, що дівчата вп'ятеро

розумніші від хлопців. За інших обставин я залюбки позбиткувався б з неї — я це вмію,— але сьогодні мені дозарізу потрібна була та клята книженція.

— Слухайте, мені дуже потрібна та клята книженція.

— Чи не можна без вульгарностей, містере Шпаргалето?

— Чого це ви охрестили мене Шпаргалето?

— Того, що вигляд у вас такий: багатий, та дурний,— відповіла вона, знімаючи окуляри.

— От і не вгадали. Я бідний, але розумний.

— Це я бідна і розумна, містере Шпаргалето. А ви — ні.

Вона виключно дивилася на мене своїми карими очима. Ну гаразд, оте «багатий» я б іще проковтнув, але за «дурного» спуску не дам, і гарні очі тебе не виручать.

— Який це йолоп сказав вам, що ви розумні? — питаю.

— Я сама знаю. От з вами я, приміром, і кави за одним столом не пила б.

— А я вас ніколи й не запросив би.

— От вам і доказ,— зраділа вона,— доказ того, що ви дурний.

Знаєте, чому я запросив її на каву? Із суто егоїстичних міркувань. Скапітулювавши в останню мить — тобто удавши раптом, що чашка кави в її товаристві стала моєю найзаповітнішою мрією,— я одержав «Пізнє середньовіччя». А що чергувала вона до закриття Бібліотеки, то я встиг завчити кілька абзаців про послаблення церковного й посилення світського впливу на королівську владу наприкінці одинадцятого століття. За свою відповідь на заліку я одержав «відмінно» з мінусом і, до речі, таку саму оцінку я дав ніжкам Дженні, коли вона вперше вийшла з-за Бібліотекарського столу. А от її вбрання не викликало в мене захвату; як на мій смак, воно було аж надто божественне. Передусім індіанська торба, що правила їй за сумку. На щастя, я не дав волі язика: виявилось, що та сумка — плід її власної творчої фантазії.

Ми пішли до дешевого ресторану «Ліліпут», розташованого поблизу Бібліотеки. Всупереч назві, туди пускають не тільки маленьких чоловічків. Я замовив дві кави й шоколадне тістечко з морозивом (для неї).

— Мене звуть Дженніфер Кавіллері,— сказала вона. — Я американка італійського походження.

Невже вона думає, що я сам не здогадався б?

— Спеціалізуюся з музики,— додала потім.

— А мене звуть Олівер,— відрекомендувався я.

— Це ім'я чи прізвище?

— Ім'я,— відповів я, а тоді признався, що прізвище моє — Берретт.

— Пишеться так само, як прізвище поетеси [2]?— жваво поцікавилася вона.

— Так само,— підтвердив я. — Тільки ми з нею не родичі.

Запала мовчанка, і я в думці подякував їй за те, що не почув од неї знайомого й остогидлого: «Отже, так само, як назва корпусу?» Бо така вже мені випала доля — бути родичем отого типа, що збудував Корпус Берретта, найбільшу й найпотворнішу споруду на території Гарвардського університету, колосальний пам'ятник багатству, марнославству й безпардонному гарвардському снобізму моєї родини.

Дженні надовго припинила. Чому? Невже нам більше нема про що розмовляти? Чи, може, вона втратила до мене інтерес через те, що я — не родич, а тільки однофамілець поетеси? Сидить собі, дивиться на мене й ледь помітно всміхається.

Щоб якось заповнити паузу, я погортав її зошити. Почерк чудний — маленькі загострені буквочки, великих літер немає зовсім (чи не ставить вона себе, часом, на одну дошку з е. е. комінгсом [3]?). А курси лекцій слухає такі, що на них простий смертний і не потикається: «Порівняльне літературознавство-105», «Музика-150», «Музика-201»...

— Музика-201? Це, здається, з програми випускного курсу?

Вона ствердно кивнула, не стримавши гордовитої усмішки.

— Поліфонія ренесансної доби.

— А що таке поліфонія?

— Із сексом — ніякого зв'язку, містере Шпаргалето.

А я все це терплю. Невже вона не читає «Крімзн» [4]? Невже не знає, з ким розмовляє?

— Слухайте, ви знаєте, з ким розмовляєте?

— Авжеж. — І в очах — глум. — Ви — власник Корпусу Берретта.

Ні, вона таки не знає, хто я такий.

— А от і не власник. То мій розумаха-прадід міг бути власником, але подарував корпус Гарварду.

— Подарував, щоб його правнука, дарма що він ніякий не розумаха, без усяких перепон прийняли в студенти?

Ну, знаєте, це вже занадто.

— Дженні, якщо ви маєте мене за нікчому, навіщо було запрошуватися на чашку кави?

Вона подивилася мені просто в очі, усміхнулась і відповіла:

— Ви гарно скроєні.

Справжній переможець — той, хто вміє гідно програвати. Це не парадокс. І ніде так не вміють обертати програш на перемогу, як у Гарварді.

— Тепер ти зрозумів, що таке невезуха, Берретте? Грали ви класно, та коли вже не щастить, то не щастить.

— Ет, я радий, що ви нарешті виграли. Вам перемога потрібна була більше, ніж нам. Що б ви робили, якби програли?

Але слова — словами, а чистий виграш, звісно, краще. Надто коли гол забито в останню хвилину матчу. Прощаючись із Дженні біля дверей її гуртожитку, я думав не про поразку, а про перемогу над цією кусючкою.

— Послухайте, ви, кусючко, у п'ятницю у нас відбудеться хокейний матч із Дартмутом.

— То й що?

— Приходьте. Я вас запрошую.

Вона продемонструвала типово редкліффське ставлення до спорту.

— Чого я там не бачила — на вашому хокеї?

Я недбало відповів:

— Мене. Я гратиму в тому матчі.

Поки я чекав на її відповідь, мені здавалося, ніби я чую, як падає сніг.

— За кого? — нарешті спитала вона.

2

Олівер Берретт IV

Іпсвіч, Массачусетс

20 років

Спеціальність: суспільствознавство

Успішність: занесений до Списку пошани деканату за успіхи у навчанні 1961, 1962, 1963 рр.

Участь у Першій збірній хокейній команді: 1962, 1963 рр.

Обраний фах: юриспруденція

Рік навчання: випускний

Зріст: 5 футів 11 дюймів

Вага: 185 фунтів

Дженні вже, мабуть, прочитала мої дані в програмці. Я тричі нагадував Віку Клемену, менеджеру нашої команди: програмка мусить бути у неї в руках.

— Господи, Берретте, можна подумати, що ти вперше в житті закохався!

— Прикуси язика, Віку, поки його тобі не вкоротили.

Під час розминки на льоду я не те, що не помахав рукою — навіть не глянув у її бік. А проте в мене було таке враження, ніби вона весь час відчувала на собі мій погляд. Цікаво, чи зняла вона окуляри, коли виконували державний гімн з поваги до національного прапора, чи так і просиділа, не зводячи з мене очей?

В середині другого періоду ми перегравали дартмутців за рахунку 0:0. Цебто ми вдвох з Дейві Джонсоном уже пристрілялися до їхніх воріт і мали от-от вгатити шайбу в сітку. Зелені [5], видно, відчули це й стали зловживати силовими прийомами. Певно, вирішили відкрити рахунок зламаним кісткам, перше ніж ми відкрили рахунок голам. Уболівальники вже навісніли, жадаючи крові. У хокеї це не фігуральний вираз: тут публіці подавай або кров, або гол. Дбаючи про свою репутацію, я не відмовляв їй ні в тому, ні в тому.

Ел Реддінг, центральний форвард дартмутців, прорвався в нашу зону, я блокував його корпусом, одібрав шайбу й повів її низом. Ліворуч ішов Дейві Джонсон, але я вирішив сам провести її до воріт, бо знав, що воротар зелених побоюється мене — я давав йому гарту ще тоді, коли він грав за Дірфілд. Ударити, однак, мені завадили двоє їхніх захисників — вони насіли на мене, і щоб не втратити шайбу, довелося пройти повз ворота. Там ми втрюх і застопорилися, тільки ключки грюкали по бортику й по ногах. У таких випадках тактика в мене одна: молотити щосили по всьому, що має колір противника. Десь між нашими ковзанами лежала шайба, але в ту мить нам було не до неї: ми гамселили один одного.

Суддя дав свисток.

— Дві хвилини штрафу!

Я озирнувся. Він показував пальцем на мене. Штраф? Мені? За віщо?

— Слухайте, що я такого зробив?

Він наче й не почув — обернувся до суддівського столу, гукнув: «Сьомий номер, дві хвилини» й помахав руками.

Я ще трошки покомизився, але так, для годиться. Публіка чекає від тебе протесту, хоч би яким явним було твоє порушення. Суддя нетерпляче відмахнувся від мене, і, обурено хитаючи головою, я поїхав на відсидку. Стукіт моїх ковзанів по дерев'яному настилу заглушило радіоповідомлення:

— Штраф гравцеві Гарварда Берретту. Дві хвилини за затримку.

Болільники затупотіли, хтось крикнув, що в суддів батьки не на тому місці, хтось додав, що вони й совість свою пропили. Я сидів, відсапуючись, утупившись очима

в підлогу: не хотілося дивитись, як дартмутці, користуючись чисельною перевагою, давлять наших.

— І не соромно вам сидіти, коли ваші товариші грають?

Я впізнав голос Дженні, але удав, ніби не чую, й загорлав разом з усіма:

— Гар-варде, впе-ред!

— Поясніть, чим ви завинили?

Як-не-як — вона була моя гостя, тож довелося обернутись і відповісти:

— Тим, що перестарався.

Тут я знов прикипів очима до поля, на якому наші на превелику силу відбивали атаки Ела Реддінга.

— Це не дуже ганебно?

— Дженні, будь ласка, дайте мені зосередитись!

— На чому?

— На тому, як я рахуватиму кістки паскуднику Елу Реддінгу!

Розмовляючи, я весь час дивився на поле: хай хлопці бачать, що я — з ними!

— Для вас не існує правил?

Я не зводив очей з нашої зони — вона аж кишіла зеленими. Господи, скоріше б туди!

А Дженні тим часом не вгавала:

— Ви й мені коли-небудь «порахуєте кістки»?

Я відповів не озираючись:

— Якщо не замовкнете — зроблю це навіть тепер.

— То краще піду звідси. До побачення.

Коли я згодом оглянувся, її вже не було. Я підвівся, шукаючи її поглядом, але в цю мить почув, що відсидка скінчилася — і махнув через бар'єр на поле.

Публіка привітала мене радісним ревищем. «Бер-ретт, впе-ред! На-ша бе-ре!» Хоч би де Дженні ховалася в ту мить, не чути скандування на мою честь вона не могла. Тож хай собі ховається.

А все ж таки — де вона?

Ел Реддінг ударив-таки — і як ударив! — але наш воротар відбив шайбу на Джіна Кенневея, а той відпасував її низом у мій бік. Розганяючись до неї, я дозволив собі скинути оком на трибуну — і побачив-таки Дженні.

Але наступної миті сидів на льоду.

Двоє зелених негідників з розгону врізалися в мене й збили з ніг. Ганьба! Господи, яка ганьба! Щоб Берретта посадили на сидниці! Я чув, як з горлянок тих, хто прийшов підтримати нас, вихопився стогін, як кровожерливі дартмутські уболівальники завели:

— Так їх! Отак їх! Бий по ногах їх!

Що подумає Дженні?

Дартмутці знову провели комбінацію коло наших воріт, і воротар знову відбив їхній удар. Кенневей послав шайбу Джонстонові, а той передав мені (я на той час уже підвівся). Публіка наче збожеволіла. Гол назрівав! Я прийняв шайбу й кинувся з нею до зони зелених. Двоє захисників виростали в мене перед очима.

— Давай, Олівере, давай! Постинай їм ключкою довбешки!

У цьому бедламі я впізнав і голос Дженні — дикий бойовий клич, який озвався музикою в моїх вухах. Зробивши фінт, я обійшов одного захисника, плечем вибив дух із другого, а тоді — замість бити з ходу — відпасував шайбу Джонстонові, який саме відкрився справа. Дейві й загнав її в сітку. Гарвард відкрив рахунок!

За мить ми обіймалися й цілувалися. З Дейві Джонстоном і з усією командою. Обіймалися, цілувалися, ляскали один одного по спині, підстрибували на ковзанах. Публіка билася в істериці. А дартмутець, якого я взяв на плече, й досі прохолоджував сидниці на льоду — посеред програмок, що їх понакидали з трибун уболівальники. Після першого голу зелені так і не отямилися. Ми розгромили їх з рахунком 7:0.

Якби я був людиною сентиментальною й надумав з любові до Гарварда завести в рамку пам'ятну фотокартку, то обрав би не зображення Вінтроп-хауса чи Меморіальної церкви, а фото Діллон-хауса — нашої спортивної роздягальні. Бо в Гарварді то було єдине місце, де я по-справжньому спочивав душею. Під страхом того, що Нейт П'юзі [6] позбавить мене диплома, проголошую: Бібліотека Вайденера важить для мене куди менше, ніж Діллон-хаус. Бувши студентом, я жодного божого дня не минав тієї споруди, заходив, вітав добродушними непристойностями братів-спортсменів, скидав із себе шати цивілізації й обертався на гравця. Яка то розкіш — припасувавши щитки, вдягти сорочку з милим серцю номером 7 (серед моїх мрій була й така: щоб після мене цього номера не давали більше нікому; та де там!), узяти під пахву ковзани й рушити до стадіону Вотсона!

А повертатися до Діллон-хауса було ще приємніше. Скидаєш мокру від поту форму, голий прямуєш до комори по рушника.

— Як воно сьогодні, Оллі?

— Нормально, Річі. Нормально, Джіммі.

А потім — до душової, в якій довідуєшся, хто, що саме, з ким і скільки разів зробив минулої суботи.

— Ми підчепили тих шлюшок у Маунт-Айді і дали їм гарту...

До того ж я користувався особистим привілеєм — правом на усамітнення. Оскільки Господь благословив мене ушкодженим меніском (атож, благословив: можу показати висновок військової медкомісії!), я щоразу після гри робив коліну душ-масаж.

Підставивши суглоб під круговорот струменів, я сидів, рахував синці та садна (для мене це було не позбавлене приємності заняття) й ліниво думав про щось, а то й не думав зовсім.

Сьогодні думки мої були про гол, забитий мною, і про гол, забитий з моєї подачі, а ще про те, що я вже забезпечив собі участь у першій збірній на третій рік підряд.

— Прикручуєш коліно, Оллі?

Це був Джекі Фелт, наш тренер і самозваний духовний наставник.

— Авжеж, коліно, а не те, що в тебе на думці, Фелте.

Джекі пирснув і засяяв блазенською посмішкою.

— А ти знаєш, чому твоє коліно тебе підводить, Оллі? Знаєш, га?

Я побував із тим коліном у всіх ортопедів Східного узбережжя, але проти Джекі вони всі, звісно, неuki.

— Тому, що в тебе неправильна дієта.

Я не спромігся навіть зобразити цікавість.

— Ти споживаєш замало солі.

Хай буде по-твоєму. Може, заберешся швидше.

— Гаразд, Джекі, надалі я без солі шматка не проковтну.

Ото вже Джекі зрадив! Навіть зі спини в нього можна було вичитати усвідомлення виконаного обов'язку. Спекавшись його, нарешті, я плюхнувся у ванну, підставив струменям своє приємно натомлене тіло й заплющив очі, віддаючись теплу, що огортало мене. Благодать!

Господи! А Дженні! Вона ж, мабуть, чекає надворі! Якщо не пішла. Господи, не йди, Дженні! Я зараз! Скільки ж це я ніжився під душем, поки вона мерзла там, на кембріджському холоді? Я встановив особистий рекорд із швидкості вдягання. Спина була ще мокра, коли я вилетів з парадних дверей Діллон-хауса.

Мене обдало морозяним вітром. Боже, яка холоднеча. І як темно. Під дверима все ще юрмилися два-три десятки уболівальників. Переважно — колишні хокеїсти, випускники, які й досі вві сні бачать себе в щитках. Хлопці на кшталт Джордана Дженкса, що

приїздить на кожен матч, хоч би як далеко довелося їхати. Як це їм удається? Ну, хоча б отому-таки Дженксові? Адже він керує великим банком! І що їх жене сюди?

— Ти сьогодні класно гепнувся, Олівере.

— Що вдієш, містере Дженкс. Ви ж бачили, яку вони гру нам нав'язали.

Я крутив головою, виглядаючи Дженні. Невже вона пішла — сама, пішки, аж до Редкліффа?

— Дженні!

Я пробився крізь натовп уболівальників, напружено вдивляючись у темряву. І тут вона визирнула з-за куща — обличчя закутане в шарф, тільки очі видно.

— Ну, знаєте, Шпаргалето, холод тут у вас собачий.

Як же я зрадів!

— Дженні!

Несподівано для самого себе, я цмокнув її в чоло.

— А я дозволила?

— Це ви про що?

— Я дозволила вам цілувати мене?

— Даруйте. Я захопився.

— А я — ні.

Коло того куща нас ніхто не бачив. Було темно й холодно. І вже споночило. Я поцілував її ще раз. Не цмокнув у чоло, а припав до уст. Надовго. До солодкого запаморочення.

Коли той поцілунок скінчився, вона не випустила з рук мої рукави.

— Мені це не подобається,— сказала вона.

— Що саме?

— Те, що мені це подобається.

Всю дорогу назад (я маю машину, але вона захотіла йти пішки) Дженні трималася за мій рукав. Не за руку, а за рукав. Не питаєте чому — сам не знаю. Коло дверей Бріггс-холла я, однак, не став її цілувати.

— Послухай, Джен, може статися так, що я кілька місяців не дзвонитиму тобі.

Вона озвалася не зразу. Минула, певно, ціла хвилина, перше ніж вона запитала:

— Чому?

— А може статися й так, що я подзвоню тобі, щойно вскочу до своєї кімнати.

Я крутнувся на підборках і пішов геть.

— Свиня,— прошепотіла вона мені вслід.

Я знову крутнувся й закинув шайбу з віддалі двадцяти футів:

— Що, не смакує, Дженні? Даремно. Це ж та каша, якою ти мене годувала!

Я багато віддав би за те, щоб побачити вираз її обличчя, але зі стратегічних міркувань звелів собі не озиратися.

Коли я ввійшов, Рей Стреттон, мій товариш по кімнаті, грав у покер з двома своїми друзками-футболістами.

— Привіт, бегемоти!

Вони загмукали щось у відповідь.

— Ну, як воно сьогодні, Оллі? — спитав Рей.

— Шайба з моєї подачі й чиста шайба, — повідомив я.

— У ворота Кавіллері?

— Не мели, — сказав я.

— Про кого мова? — поцікавився якийсь із бегемотів.

— Про Дженні Кавіллері, — відповів Рей. — Хиряву інтелігентку. Дореміфасолю.

— А-а, знаю, — сказав один з його друзяк. — Але не щипав, бо нема за що вщипнути.

Не звертаючи уваги на репліки цих одноклітинних грубіянів, я розплутував телефонний шнур, щоб перенести апарат до своєї спальні.

— Вона грає на роялі в ансамблі імені Баха, — сказав Стреттон.

— А в Берретта на чому вона грає?

— На органі!

Рохкання, стогін, схлипи. Бегемоти сміються.

— Джентльмени, — кажу їм з порога. — Поцілуйте мене в...

Я зачиняю двері під новий сплеск нелюдських звуків, скидаю черевики, лягаю горілиць на ліжко й набираю номер Дженні.

Ми розмовляємо пошепки.

— Алло, Джен...

— Слухаю...

— Джен... Що б ти відповіла, якби я сказав тобі...

Я вагаюся. Вона чекає.

— Мені здається, що я... Що я закохався в тебе.

Мовчання. Потім вона каже тихо-тихо:

— Я б відповіла... котися під три чорти!

Вона кидає трубку.

Мене це не бентежить. І не дивує.

Матч з Корнеллським університетом для мене скінчився сумно.

Власне, я сам завинив у всьому. В якийсь критичний момент я припустився дурної необачності — обізвав їхнього центрального нападаючого таким-перетаким кенаком [7]. Я зовсім забув, що в їхній команді грали четверо канадців — і всі, як виявилося, палкі патріоти й дуже хлопці. Всі четверо почули мої слова...

Мало того, що вони мене віддухопелили, суддя ще й призначив мені драконівський штраф — випровадив з поля на п'ять хвилин за бійку. Я вже не кажу про те, як тріумфували уболівальники Корнелла, почувши рішення судді. А наших на трибунах стадіону було обмаль — чоловік кільканадцять: від Кембріджа до Ітаки, що в штаті Нью-Йорк, світ не близький, тож навіть на цю зустріч — фінал чемпіонату університетських команд Нової Англії — гарвардців вибралося небагато.

П'ять хвилин! Перелазячи через бар'єр, я бачив, як наш тренер рве на собі волосся.

Лише коли Джекі Фелт заметушився коло мене, я усвідомив, що вся права половина мого обличчя розбита й заюшена кров'ю.

— Господи Ісусе,— примовляв він, водячи по саднах кровоспинним олівцем. — Господи, Оллі.

Я сидів мовчки, дивлячись просто перед себе. Мені соромно було глянути на поле, де справджувалися мої найгірші побоювання. Корнеллці зрівняли рахунок. Їхні уболівальники горлали, верещали, свистіли. Якщо й далі так піде, вони відберуть у нас титул. А я — прокляття! — не відсидів ще й половини штрафу!

По той бік поля в понурому мовчанні сиділи, наїжившись, наші уболівальники. На цей час і вони, і корнеллська братія забули про мене. Тільки один глядач дивився в мій бік. Так, він усе-таки приїхав. «Якщо конференція скінчиться вчасно, я постараюся приїхати на матч». Серед наших горлаїв сидів,— ясна річ, не горлаючи,— Олівер Берретт III.

Через овальний глетчер ковзанки Старий Не-хи-хи з кам'яним виразом на обличчі спостерігав, як заліплюють пластирем роз'юшену щоку його сина. Як по-вашому, про що він міркував у цю мить? Просто цмокав язиком чи таки промовляв подумки якісь слова?

— Олівере, якщо тобі так подобається битися, чого ти не запишешся в секцію боксу?

— У нашому коледжі немає такої секції, татуню.

— Мабуть, не слід мені їздити на твої матчі.

— Ти гадаєш, я б'юся задля твоєї розваги, татуню.

— Ти мав би вжити інше слово замість «розваги».

Ех, хто може знати, про що він думає? Олівер Берретт III — це ходяча гора Рашмор [8], яка, щоправда, іноді ще й говорить. Кам'яне Обличчя. Не-хи-хи.

Зрештою, цілком можливо, що в ці хвилини Старий Не-хи-хи за давньою своєю звичкою просто хизувався самим собою — мовляв, зверніть увагу, як мало на цих трибунах гарвардців, а я — серед них! Дивіться, люди, я, Олівер Берретт III, власник банків і т. д. і т. п., якому нема коли вгору глянути за справами, знайшов усе-таки час на те, щоб приїхати до Корнелла на якийсь нікчемний хокейний матч. Чи не чудо це? (Авжеж, чудо! Чудо-юдо! Чудо в решеті!)

Трибуни знову вибухли диким ревищем. Ще одна шайба в наші ворота! Корнелл повів у рахунку. А мені ще сидіти цілих дві хвилини! Дейві Джонстон проїхав уздовж бар'єра. Обличчя червоне, люте, на мене навіть не глянув. Що це? Невже я не помилився? Невже в нього на очах справді сльози? Ну, гаразд, ну, продуваємо титул, ну, продуємо, але — плакати з цього приводу?! А втім, Дейві, нашого капітана, можна було зрозуміти: протягом семи років спортивне щастя не зраджувало його, протягом семи років команди, за які він грав — у школі, а потім у коледжі, — не знали поразки. Про нього почали складати легенди. До того ж цього року він закінчував університет. І це була наша остання зустріч із гідним суперником...

Ми програли з рахунком 6:3.

Після матчу рентген-апарат у медпункті засвідчив, що всі мої кістки цілі, а корнеллський лікар Д-р Річард Селзер наклав мені на щоку дванадцять швів. Джеккі Фелт тим часом тупцював у нього за спиною і скаржився на мою неправильну дієту, натякаючи, що, може, й щока була б ціла і не було б програшу, якби я споживав більше солі. Селзер, звісно, пускав усе те повз вуха, а мене суворо попередив: я дивом уникнув травми очного дна і, щоб запобігти ускладненню, слід на тиждень припинити тренування. Я подякував йому, і він пішов, а Фелт, хвалити Бога, поплентався за ним, сподіваючись, мабуть, утягти його все-таки в розмову про дієту.

Під душем я мився обережно, намагаючись не замочити розбите обличчя. Дія новокаїну поволі слабла, але біль чомусь тишив мене. Бо, зрештою, хто, як не я, пустив усе собаці під хвіст? Ми втратили титул чемпіонів, зупинили колесо спортивного щастя (наша збірна в її теперішньому складі досі не знала поразок), розвіяли легенду про непереможного Дейві Джонстона. Може, й не я один був винен у всьому, але тоді, в душовій, я винував тільки себе.

У роздягальні я не застав нікого. Певно, хлопці вже повернулися до мотелю. Поспішили вшитися — щоб не бачити мене, не розмовляти зі мною. Зовсім прибитий, відчуючи бридку гіркоту в роті, я поскидав у торбу свої манатки і вийшов.

Мало, ой, як мало уболівальників Гарварда стоїть під непривітним небом штату Нью-Йорк!

— Як щока, Берретте?

— Дякую, містере Дженкс.

— Тобі б тепер шматок м'яса, га? — озивається інший знайомий голос. Глас Олівера Беретта III. Впізнаю Старого Не-хи-хи — хто ще, крім нього, міг би порекомендувати мені таку давно забуту всіма примочку на підбите око?

— Дякую, тату,— відповідаю. — Лікар уже про все подбав,— і показую на бинт, що приховує дванадцять швів доктора Селзера.

— Я маю на увазі біфштекс, а не примочку, сину.

За вечерею між нами відбувся черговий діалог із серії «я йому про цибулю, а він мені про часник». Починаються вони із запитання: «Ну, як тобі ведеться?» й завершуються словами: «Якщо маєш якісь бажання...»

— Ну, як тобі ведеться, сину?

— Добре, дякую.

— Щока болить?

— Та ні, терпіти можна.

А боліла ж то вона вже нелюдськи.

— Може, показати тебе в понеділок Джеку Веллсу?

— Немає потреби, тату.

— Все-таки спеціаліст...

— Корнеллський лікар теж не ветеринар,— сказав я.

Батько, як усі сноби, обожнював «спеціалістів», «знавців» та інших осіб із «загальноновизнаним авторитетом», а я намагався вгамувати його запал.

— Шкода,— зауважив Олівер Берретт III, удаючись до вельми рідкісної в його уста іронії. — Бо роги тобі таки обламали!

Мені лишалось тільки кивнути. (Може, він сподівався, що я ще й засміюся?)

А потім я подумав: чи не прихований у батьковому дотепі натяк на те, що я негідно поведився на льоду?

— Ти хочеш сказати, що я поведився сьогодні як баран?

Він був явно потішений запитанням, бо не так часто чув їх від мене. Але відповів ухильно:

— Не я, а ти заговорив про ветеринарів.

Після цього я вирішив заглибитись у вивчення меню.

Коли подали гаряче, Старий Не-хи-хи взявся читати мені одне зі своїх прісних казань, цього разу про перемоги й поразки. Він зауважив, що ми втратили титул (який ти спостережливий, тату!), але в спорті найголовніше не перемога, а технічність, швидкість, сила. Вловивши у батькових словах парафразу олімпійського девізу [9], я зрозумів, що після цього прозвучить заклик до олімпійського спокою — мовляв, що таке, зрештою, титул чемпіонів Нової Англії на тлі Великого Спорту? Але лізти на його Олімп мені не хотілось, тому я відбувся належною кількістю відповідей типу «Авжеж, тату» й «Атож, тату», не вдаючись до поширених речень.

Далі розмова кружляла, як погано запущена дзига, навколо батькової улюбленої (а для мене — гіршої за оскому) теми: мої плани.

— Скажи, Олівере, ти не одержував листа від керівництва юридичного факультету?

— Розумієш, тату, я ще не вирішив остаточно, потрібен мені цей факультет чи ні.

— Мене цікавить інше: чи потрібен ти керівництву факультету.

Що це — знов іронія? Мені, в усякому разі, не смішно.

— Ні, тату. Я від них нічого не одержував.

— Я міг би подзвонити Прайсові Зіммерманну...

— Ні! — Я аж підскочив. — Будь ласка, не треба, татуню!

— Йдеться не про тиск,— звів брови О. Б. III. — Я б тільки поцікавився.

— Татуню, я хотів би одержати запрошення звичайним шляхом. Так само, як усі, не інакше.

— Гаразд. Я розумію тебе. Гаразд.

— Дякую, татуню.

— Зрештою, з твоїми даними ти маєш усі шанси поступити туди і звичайним шляхом,— додав він.

Не знаю, чому це так, але О. Б. III примудряється відтоптувати мені мозолі навіть тоді, коли хвалить мене.

— На своїх титулах я туди не в'їду,— відповів я. — В них немає хокейної команди.

Спитаєте, навіщо це самоприниження? Я й сам не знаю. Може, воно спричинене тим, що він геть протилежної думки про мене.

— Ти маєш не тільки ці дані,— сказав Олівер Берретт III і вчасно поставив крапку.

Вечеря була така ж нікчемна, як і наша розмова, з тією хіба різницею, що я заздалегідь знав: булочки принесуть черстві, а от угадати, яку ще тему піднесе мені батько — не міг.

— А взагалі, існує ще Корпус миру,— ні сіло ні впало зауважив він.

— Що? — Я навіть не зрозумів, чи він запитує щось, чи стверджує.

— Мені здається, організація Корпусу миру — гарна ідея. А ти як гадаєш? — спитав він.

— Та як тобі сказати. Краще, звісно, Корпус миру, ніж Корпус війни,— відповів я.

1:1. Я не знав, куди він хилить, а він не знав, що думаю я. Справді-бо, до чого тут Корпус миру? Нова тема для розмови? Бажання побалакати про міжнародне становище й урядову політику? Абсурд. Я забув, що розмова наша завжди обертається навколо однієї теми: моїх планів.

— Якби ти вирішив записатися в Корпус миру, Олівере, я не мав би нічого проти такого рішення.

— І я, тату. Я б теж не заперечував, щоб ти записався,— відповів я не менш великодушно. Знаючи, що Старий Не-хи-хи не дослухається до моїх слів, я не здивувався, що ця тонюсінька шпилька його не вколола.

— А цікаво,— вів він далі,— якої думки дотримуються твої товариші, студентство взагалі?

— Це ти про що?

— Чи розуміють вони, що Корпус миру — це справа загальна, що вона стосується нас усіх?

Я відчув, що ствердна відповідь потрібна батькові, як рибі — вода, і сказав:

— Авжеж, татуню.

Навіть пиріг з яблуками виявився черствим.

Десь о пів на дванадцяту я провів Старого Не-хи-хи до його машини.

— Якщо маєш якісь бажання, сину...

— Не маю. На добраніч, татуню.

І він поїхав.

Між Бостоном та Ітакою, в штаті Нью-Йорк, існує повітряне сполучення, але Олівер Берретт III воліє долати цю відстань машиною. І не думайте, будь ласка, що його приїзд — це вияв батьківської любові. Зовсім ні. Просто мій батько любить автомобільну їзду. Шалену швидкість. А нічної пори водієві лімузина «Астон-Мартін» сам чорт запанібрата: хочеш — їдь, хочеш — лети. Я не сумнівався, що Олівер Берретт III збирається побити власний рекорд на дистанції Ітака — Бостон, установлений минулого

року, коли ми розгромили Корнелл і стали чемпіонами. Не сумнівався, бо побачив, як, увімкнувши запалювання, він глянув на годинника.

Я повернувся до мотелю — дзвонити Дженні.

Єдиний приємний спогад від того вечора — це наша розмова. Мою детальну розповідь про матч (скорочену, однак, у тому місці, де йшлося про *casus belli* [10] вона перебивала захопленими вигуками. Ще б пак: хто з її миршавих друзів-музикантів знав, якого кольору іскри сипляться з підбитого ока!

— А ти порахував кістки тому типові, що вдарив тебе? — спитала вона.

— Авжеж. Усі до одної. Я з нього котлету зробив.

— Шкода, що я не бачила. А ти не міг би заради мене відлупцювати кого-небудь на матчі з Іселем?

— Буде зроблено.

Я всміхнувся. Як вона любить найпростіші вияви життя!

4

— Дженні в холі, розмовляє по телефону.

Цю інформацію я почув від чергової по гуртожитку, перше ніж встиг назвати себе й пояснити, до кого прийшов у Бріггс-хол того вечора в понеділок. Поза сумнівом, то було очко на мою користь. Ясна річ, ця кліффі [11] читає «Крімзн» і знає, хто я такий. Щоправда, я до цього вже звик. Важливе інше: Дженні розповіла подругам, що зустрічається зі мною.

— Дякую. Я почекаю її тут.

— Яка досада, що ви продули Корнеллу. «Крімзн» пише, що на вас напали аж четверо їхніх.

— Атож. І мені ж ще штраф припаяли. П'ять хвилин.

— Треба ж таке!

З уболівальником не те, що з приятелем, не побалакаєш: надто швидко вичерпується тема розмови.

— Дженні ще розмовляє?

Вона глянула на комутатор і відповіла:

— Еге ж.

З ким же це Дженні може так довго балакати, марнуючи дорогоцінні хвилини, виділені на побачення зі мною? З якимсь миршавим музикантом? Я мав відомості про те, що Мартін Девідсон, старшокурсник Адамс-хауса й диригент ансамблю імені Баха, вважає

себе в праві претендувати на її увагу. Увагу, а не тіло, бо той опеньок навряд чи міг пишатися чимось вагомим за диригентську паличку. Ет, хоч би з ким вона розмовляла, я не дозволю марнувати далі мій час.

— А де телефонна кабіна?

— Он за тим рогом. — Вона показала пальцем.

Я ввійшов до великого холу й побачив у кабіні на тому боці Дженні. Двері кабіни не були зачинені. Я повільно пішов через холл, сподіваючись, що, побачивши мене, зраненого, в усій моїй перебинтованій красі, вона кине трубку й полине до мене в обійми. Наближаючись, я почув уривки з її розмови.

— Добре. Звичайно! Абсолютно. І я теж, Філе. І я скучила за тобою. Дуже скучила.

Я спинився, мов до місця прикипів. З ким це вона розмовляє? Це не з Девідсоном, бо в анкетних даних у того (я їх вичитав у гарвардському Довіднику) стоїть: «Мартін Юджін Девідсон, Нью-Йорк, Рівер-сайд-драйв, 70. Середня освіта: Школа музичного й образотворчого мистецтва». Судячи з фото — хлопець витончений, розумний: важить фунтів на п'ятдесят менше від мене. Але чого це я морочу собі голову Девідсоном, коли й сліпому ясно, що Дженніфер Кавіллері дала і йому, і мені відкоша заради когось третього — того самого, якому в цю мить (пхе, яка вульгарність!) імітує по телефону звуки поцілунків!

Мене тут не було тільки два дні — і за цей короткий час якийсь падлюка на ім'я Філ устиг заволодіти нею!

— Дуже скучила, Філе. До побачення, любий.

Кладучи трубку, вона помітила мене, але навіть не зашарілася. Навпаки, всміхнулася й послала мені рукою поцілунок (яка двоєдушність!).

А приступивши ближче, цмокнула в неушкоджену щоку.

— Боже, на тебе страшно дивитися!

— Я весь — суцільна рана, Джен.

— Сподіваюся, твій суперник виглядає гірше?

— Авжеж. І набагато. Я своїх суперників розмальовую так, що їх рідна мама не впізнає.

Я проказав це вельми грізно, з притиском — нехай зячмить, що я руки-ноги повикручую кожному, хто спробує прошмигнути до неї в ліжко, скориставшись з моєї відсутності. Вона схопила мене за рукав, і ми пішли до виходу.

— До побачення, Дженні,— сказала чергова.

— До побачення, Сара-Джейн,— відповіла Дженні.

Коли ми вийшли, я набрав повні легені вечірнього повітря і, прочиняючи дверцята своєї машини, удавано байдуже спитав:

— Послухай, Джен...

— Що, Олівере?

— М-м... А хто такий Філ?

Умощуючись у машині, вона так само байдуже відказала:

— Мій батько.

Я спершу не повірив.

— Ти звеш свого батька Філ?

— Це його ім'я. А ти свого як звеш?

Дженні колись розповідала мені, що її виховував батько, що він пекар і живе в Кренстоні, у штаті Род-Айленд. Коли вона була зовсім малою, її мати загинула в автомобільній катастрофі. Приголомшений батько («в усіх інших відношеннях йому ціни не складеш»,— сказала Джен) довіку заборонив дочці сідати за кермо автомобіля. Для Дженні — вона, власне, згадала все це, щоб пояснити, чому в неї немає шоферських прав — то була справжня трагедія, надто в старших класах школи, коли вона стала брати уроки гри на фортепіано в учителя, що жив аж у Провіденс. А втім, тривалі поїздки туди й назад автобусом дали їй змогу перечитати всього Пруста.

— А ти свого як звеш? — повторила вона.

Заморочений своїми думками, я не второпав, про що вона питає.

— Зву? Кого?

— Ну, яке слово перше спадає тобі на думку, коли ти згадуєш свого предка?

— Сучий син,— не змигнувши оком, вимовив я слова, які залюбки приліпив би до нього.

— І це ти кажеш йому в обличчя?

— Я ніколи не бачу його обличчя.

— Він ходить у масці?

— Ти вгадала. У кам'яній масці. З найтвердішого каменю.

— Облиш. Він не може не пишатися тобою, все-таки ти зірка гарвардського спорту!

Я глянув на неї. Видно, вона й справді нічого не знала.

— Він і сам був зіркою, Дженні.

— Більшою, ніж нападаючий збірної?

Мені страшенно подобалося, що їй імпонує мій спортивний титул. Тим прикріше було применшувати власні заслуги згадкою про батька.

— Він брав участь в Олімпійських іграх 1928 року. Веслування на одиночці.

— Ого! — здивувалася вона. — І став чемпіоном?

— Ні,— відповів я, і мені трохи одлягло,— у фіналі він посів тільки шосте місце.

Дженні помовчала, очевидно, міркуючи про почуте. Може, хоч тепер вона зрозуміє, що бути Олівером Берреттом IV означає відчувати себе щодня в затінку як не бридкої сірої кам'яниці на терені гарвардського університету, то чиєсь фізичної зверхності, чиїхось спортивних досягнень. І те, і те фатально тяжіє над тобою, і ніякої тобі ради немає.

— Але чому «сучий син»? Чим він заслужив на таке прізвисько? — спитала, нарешті, Дженні.

— Він силує мене,— відповів я.

— В якому розумінні? Що він примушує тебе робити?

— Він примушує мене бути «правильним».

— А хіба погано бути «правильним»? — засміялася вона, збагнувши парадоксальність свого запитання.

Я пояснив їй, що мене намагаються запрограмувати за Кодексом Берреттів, а мені це — як собаці перець. Невже вона сама не бачить, як мене сіпає, коли доводиться після прізвища проказувати ще й числівник? А крім того, від мене вимагають успіхів, щосеместра — букет досягнень. Найнявся я йому, чи що?

— Бідолаха,— саркастично зітхнула Дженні. — Тобі так остогидли відмінні оцінки і титул найкращого форварда.

— Ні, мені остогидло те, що іншого від мене й не чекають! — Я почував себе страшенно незручно, висловлюючи думки, якими досі ні з ким не ділився, але ж повинна й вона знати правду. — А ота сита незворушність, з якою він переглядає мої оцінки! Хоч би як я із шкури пнувся — він сприймає все, як належне!

— Та він просто дуже заклопотана людина. Всі оті підприємства, банки забирають, мабуть, силу енергії й часу!

— Господи, Дженні, на чиєму ти боці?

— А це хіба війна?

— Ще й яка! До переможного кінця!

— Це просто смішно, Олівере.

Скидалося на те, що я її зовсім не переконав. І тут я вперше усвідомив глибину безодні поміж моїм та її вихованням. Три з половиною роки навчання в Гарварді-Редкліффі зробили з нас обох задерикуватих інтелектуалів, на продукуванні яких цей заклад віддавна спеціалізується; але визнати, що в мого батька нутро кам'яне, Дженні не могла, бо змалку

засвоїла атавістичну італо-середземноморську максиму: тато любить bambino-[12]. І ніщо в світі не могло б переконати її в іншому.

Я спробував послатися на приклад. На оту сміховинну бесіду після гри з Корнеллом. Мій приклад справив на неї враження. Але зовсім не те, на яке я розраховував.

— Невже він заради якогось хокейного матчу подався аж до Ітаки?

Я спробував пояснити, що мій батько весь — тільки форма й ніякого змісту. Але вона не слухала мене, бо ніяк не могла звикнути до думки, що він вибрався світ за очі заради такої, зрештою, незначної спортивної події.

— Слухай, Дженні, забудьмо про все це, гаразд?

— А знаєш, я рада, що ти прискіпуєшся до свого батька,— відказала вона. — Це свідчить, що ти людина недосконала.

— Ти хочеш сказати, що ти — досконала?

— Зовсім ні, Шпаргалето. Якби я була досконала, хіба ж я зустрічалася б з тобою?

Ну от, знов за старе.

5

А тепер кілька слів про нашу фізичну близькість.

Напрочуд довгий час її між нами не було. Цебто не було чогось серйознішого за поцілунки, про які я згадував (і які — кожен зокрема — й досі пам'ятаю до найменших подробиць). На мене це було зовсім не схоже. На вдачу я вельми напористий, нетерплячий, словом, не з тих, що задовольняються малим. Якби першій-ліпшій з доброго десятка студенточок, що мешкали в гуртожитку у Веллеслі, сказали, що Олівер Берретт IV протягом трьох тижнів день у день зустрічався з дівчиною й жодного разу не спав із нею, у відповідь почувся б сміх, а потім — вираз граничного сумніву щодо жіночих принад згаданої дівчини. Але в цьому разі, звісно, йшлося не про жіночі принади.

Я не знав, що робити.

Не зрозумійте мене буквально. Я, звісно, знав, як усе робиться. Але не наважувався зробити перший крок. Я боявся, що Дженні, яка все підмічала й бачила наскрізь, візьме на сміх галантний, романтичний (і, як досі мені здавалося, невідпорний) стиль Олівера Берретта IV. Так, я боявся дістати відкоша. І не менше боявся згоди, продиктованої не тими почуттями, на які розраховував. Цебто я хочу сказати, що ставився до Дженніфер зовсім не так, як до інших дівчат, і через те не наважувався підступитися до неї.

— Ти завалиш екзамен, Олівере.

Була неділя, ми сиділи в моїй кімнаті в гуртожитку й читали, готуючись до сесії.

— Олівере, ти завалиш екзамен, якщо не читатимеш, а тільки дивитимешся, як я читаю.

— Я теж читаю.

— Не сміши мене. Ти весь час дивишся на мої ноги.

— Не весь час, а після кожного розділу.

— У твоїй книжці дуже короткі розділи.

— Послухай, ти, самозакохана гадючко, не думай, що ти така вже велика красуня!

— Я б не думала, якби твої очі мені цього не казали.

Я кинув на підлогу книжку, перейшов кімнату й став над нею.

— Дженні, на бога, як я можу читати Джона Стюарта Мілла, коли на думці в мене тільки ти! Я хочу тебе, розумієш? До смерті хочу.

Вона спідлоба глянула на мене, насупилася.

— Ну, Олівере, скільки можна...

Я стояв, схилившись над нею й упершись руками в коліна.

Вона знову втупилась очима в книжку.

— Дженні...

Вона тихо згорнула книжку, поклала її на стіл, а тоді простягла до мене руки, сплела пальці за мою потилицею.

— Так, Олівере... Скільки можна...

Наше перше фізичне знайомство таке не схоже було на знайомство словесне! Я не знав нічого ласкавішого, піддатливішого, лагіднішого. Може, саме тепер мені відкрилася справжня Дженні — ніжна, пестлива, самозабуття в коханні. Та ще більшою несподіванкою для мене була моя власна ніжність і лагідність. Невже це справді був я, Олівер Берретт IV?

Доти Дженні не розстібала передо мною навіть третього гудзика на блузці. Отож я здивувався, побачивши на ній маленький золотий хрестик на «вічному» — без застібки — ланцюжку. Згодом, коли ми відпочивали, в одну з тих хвилин, коли все має значення й водночас нічого не важить, я доторкнувся до хрестика й спитав, що сказав би її сповідник, якби знав, що вона лежить зі мною в ліжку, з хрестиком на шії і т. д. Вона відповіла, що не ходить на сповідь.

— А я гадав, ти така собі добра дівчинка, католичка.

— А я і є дівчинка. І добра.

Вона зазирнула мені в очі — мовляв, спробуй заперечити! — і всміхнулася. Я теж відповів їй усмішкою, але спитав, а як же хрестик, та ще й на зап'ястому ланцюжку. Вона

пояснила, що хрестик належав її матері й носить вона його на пам'ять про неї, а не з релігійного обов'язку.

Потім ми заговорили про нас самих.

— Олівере, Олівере, я казала вже, що кохаю тебе?

— Ні, Джен.

— А чому ти не питав?

— Щиро кажучи — боявся.

— То спитай тепер.

— Ти кохаєш мене, Дженні?

Вона подивилася мені в очі й спитала — звісно, не для того, щоб ухилитись од відповіді.

— А як ти гадаєш?

— По-моєму, кохаєш. Здається. Схоже на те.

І поцілував її в шию.

— Олівере!

— Що?

— Я не те, що кохаю тебе.

О, господи, знову за старе?

— Я дуже, дуже тебе кохаю.

6

Я всім серцем люблю Рея Стреттона.

Ні, він не геній і не зірка футболу (надто важко бігає), але кращого товариша по кімнаті, кращого приятеля не знайти. На випускному курсі в нього, сіромахи, було собаче життя! Куди він дівав себе, де готувався до лекцій, коли я вивішував на клямці наших дверей краватку (традиційний знак: «не заважати»)? Щоправда, він не надто переобтяжував себе навчанням, але бодай зрідка мусив таки готуватися! Ну, читати він міг, скажімо, в університетській Бібліотеці або в навчальному корпусі чи, зрештою, в нашому клубі. Але де він ночував по суботах, коли ми з Дженні, нехтуючи університетськими правилами, до ранку лишались у гуртожитку? Певно, просився на нічліг до сусідів, і ті пускали його на кушетку чи на диванчик — якщо, звісно, самі не мали відповідних планів.

Але яку винагороду він мав за це? Раніше я, бувало, ділився з ним найменшими подробицями своїх амурних подвигів. А тепер він був позбавлений цього незаперечного

привілею товариша по кімнаті. Більше того, я навіть не признавався, що ми з Дженні — коханці. Просто казав, коли мені потрібна кімната — і по всьому. А там хай думає, що хоче.

— Слухай, Берретте, ви з нею займаєтесь отим самим чи ні? — допитувався він.

— Реймонде, прошу тебе, як друга: не чіпляйся до мене.

— На бога, Берретте, щодня по обіді ви замикаєтесь до ночі, у п'ятницю й суботу замикаєтесь на цілу ніч — чим же ви займаєтесь, якщо не отим самим?

— Коли тобі все зрозуміло, нащо питати, Рей?

— Бо це шкідливо для здоров'я.

— Що саме?

— Вся ця ситуація, Ол. Сам подумай, такого ж іще ніколи не було: ти крутиш шури-мури, а старому Рееві — ні слова, ні півслова. Це ж не по-товариському, сам подумай! В цьому є щось непристойне! На бога, Ол, які такі штучки вона вміє, що ти навіть говорити про них боїшся?

— Розумієш, Рей, коли люди по-справжньому кохають одне одного...

— Кохають?!

— Будь ласка, не вимовляй це слово як лайку.

— Невже тобі надало закохатися? В твоєму віці? Господи, господи, мені страшно за тебе, старий.

— Чому?

— Сам подумай, чим ти важиш! Свободою! Незалежністю! Життям!

Сердешний Рей. Він щиро вболівав за мене.

— Що, старий, боїшся втратити товариша по кімнаті?

— Поки що в мене їх стало на одного більше — вона ж бо тут днює й ночує.

Я вдягався, збираючись на концерт, тож діалог цей мав от-от урватися.

— Не переймайся, Реймонде. Ми з тобою ще наймемо квартиру в Нью-Йорку. Щоб кожного вечора — нові дівчата. Все, що задумали, зробимо!

— Як же тут не перейматися, Берретте. Ця дівчина заарканила тебе.

— Ну, так уже й заарканила, — відказав я, поправляючи краватку й прямуючи до дверей. — Такого, як я, заарканити не просто.

Стреттон, однак, не вгавав.

— А все ж таки, Оллі...

— Що?

— Ви оте саме робите, га?

— О господи, Стреттоне!

На цей концерт у Данстер-хаусі я йшов сам, без Дженні. Я йшов слухати її гру — соло на клавесині в П'ятому Бранденбурзькому концерті Баха. Звичайно, доти я вже не раз слухав, як вона грає, але не в публічних виступах і не в складі ансамблю.

Боже, як я пишався нею! Як на мене, вона не зробила жодної помилки.

— Ти грала просто геніально,— сказав я їй після концерту.

— Це показує, як ти знаєшся на музиці, Шпаргалето.

— Мені моїх знань вистачає.

Ми вийшли з Данстер-хауса. Був ранній квітневий вечір, один із тих вечорів, коли починаєш вірити, що весна таки прийде колись і в Кембрідж. Поряд ішли її колеги (серед них і Мартін Девідсон, який на кожному кроці кидав мені під ноги невидимі бомби), тож я не міг розпочати дискусію з приводу нотної грамоти.

Перейшовши Меморіел-драйв, ми пішли понад річку.

— Будь ласка, не перебільшуй, Берретте. Я граю непогано. Але не геніально. Навіть не на рівні гарвардської збірної. Непогано — й край. Домовились?

Як ти будеш сперечатися з людиною, що не хоче визнавати власних заслуг?

— Гаразд, домовились. Ти граєш непогано. Я тільки хочу побажати тобі: не захоплюйся теорією, не кидай грати.

— А я й не збираюся кидати. Якщо вже я домовилася про уроки з Надею Буланже...

Про що це вона? З того, як Дженні раптом урвала фразу, я зрозумів, що вона прохопилася.

— З ким, з ким? — перепитав я.

— З Надею Буланже. Це відома вчителька музики. В Парижі.

Останні два слова Дженні проказала скоромовкою.

— У Па-ри-жі? — по складах повторив я.

— Вона набирає дуже мало учнів з Америки. Мені пощастило. Мені вже й стипендію призначено — і досить пристойну.

— Дженніфер, ти їдеш до Парижа?

— Я ще жодного разу не була в Європі. А тут — Париж. Уявляєш собі?

Я схопив її за плечі — не знаю, може, надто грубо.

— Коли в тебе виникла ця ідея? Кажи!

Вперше за весь час Дженні не спромоглась подивитися мені просто в очі.

— Не будь дурником, Оллі,— сказала вона. — Це ж однаково має статися.

— Що — має статися?

— Ми закінчимо університет, і наші шляхи розійдуться. Вони у нас різні. Ти станеш юристом...

— Хвилинку, хвилинку. Що ти верзеш?

Вона подивилася нарешті мені в очі. І погляд її був сумний.

— Оллі, ти належиш до династії мільйонерів, а я — соціальний нуль.

Я все ще тримав її за плечі.

— Але до чого тут «різні шляхи»? Хіба ми не належимо одне одному? Хіба ми не щасливі?

— Не будь дурником, Оллі,— повторила вона. — Гарвард — це немов торба Діда Мороза, в яку можна запхати будь-яку іграшку. Та коли Різдво закінчується, тебе з тієї торби витрушують... — Вона повагалася. — І кажуть: геть на місце, туди, звідки прийшла!

— Цебто ти збираєшся пекти коржики в Кренстоні?

Я мовчав уже казна-що.

— Тістечка,— сказала вона. — І не треба сміятися з мого батька.

— Я не сміятимусь, тільки не кидай мене, Дженні. Будь ласка.

— А як же стипендія? Як Париж — мрія мого розтриклятого життя?

— А як наше майбутнє, наше одруження?

Це я, я вимовив ці слова — хоча не зразу усвідомив, що вони належать мені.

— Хтось згадав про одруження?

— Я згадав. І ладен усе повторити.

— Ти хочеш одружитися зі мною?

— Так.

Вона закинула голову і, не всміхаючись, запитала:

— Чому?

Дивлячись їй просто в очі, я відповів:

— Тому.

— О,— сказала вона,— це дуже поважна причина.

Потім вона взяла мене за руку (так, за руку, а не за рукав), і ми пішли далі понад річкою. Мовчки. Бо, зрештою, все, що треба було сказати, було сказано.

7

Від мосту на тій річці до Іпсвіча, у штаті Массачусетс, їхати хвилин сорок — звісно, якщо погода гарна й ви не вперше за кермом. Я особисто одного разу подолав цю відстань за двадцять дев'ять хвилин. Один поважний бостонський банкір твердить, ніби долав її ще

швидше, та коли мова заходить про рекордний час автопробігу Міст — резиденція Берреттів (тобто про те, хто й скільки секунд зрізав із тридцяти хвилин), вигадку вже важко відокремити від дійсності. Я, наприклад, вважаю, що з двадцяти дев'яти хвилин вийти просто неможливо. Якщо, звісно, не їхати на червоне світло.

— Ти женеш, мов божевільний,— сказала Дженні.

— Так це ж Бостон,— відповів я. — Тут усі женуть, мов божевільні.

Ми саме стояли під червоним світлом на автостраді номер один.

— Ти заженеш нас обох у домовину, перше ніж твої батьки нас повісять.

— Послухай, Джен, мої батьки — прекрасні люди.

Зелене світло! За кілька секунд спідометр знову показував 60 миль.

— І Сучий син теж?

— Хто-хто?

— Олівер Берретт III.

— Ет, він гарний чолов'яга. От побачиш — він тобі сподобається.

— Звідки ти знаєш?

— Він усім подобається.

— Чого ж ти котиш на нього бочки?

— Саме через те, що він усім подобається.

Питаєте, нащо я віз її на оглядини? Питаєте, невже мені справді потрібне було благословення Старого Не-хи-хи? Зараз поясню: по-перше, цього зажадала Дженні («Так заведено, Оллі»), а по-друге, — куди ж ти втечеш від того простого факту, що Олівер III був моїм банкіром у найвульгарнішому розумінні цього слова! Адже він платив за моє навчання.

Отож я робив усе, «як заведено», тобто їхав із Дженні на недільний обід. Бо такі речі робляться тільки за обіднім столом і тільки в неділю. В неділю, коли всі оті йолопи, яких навіть близько до машини підпускати не можна, повиповзали на автостраду номер один і тепер не давали мені розігнатися. З шосе ми звернули на Гротон-стріт, всі закрути якої я знав змалечку, а від тринадцяти років долав, не стишуючи швидкості автомобіля.

— Ой, яка вулиця,— сказала Дженні. — Жодного будинку, самі дерева!

— Будинки стоять за деревами.

Їдучи тією вулицею, треба пильнувати, щоб не проскочити заворот до нашої садиби. Тієї неділі я таки проскочив його. І проїхав зайвих триста ярдів, перше ніж помітив це й натис на гальма.

— Де ми? — спитала Дженні.

— Та вже там, де не треба,— процідив я.

Мабуть, було щось символічне в тому, що я прозадкував ті триста ярдів до наших воріт. Хоч би як там було, але, в'їхавши у володіння Берреттів, я вже більше не розганяв машину. Від Гротон-стріт до Доувер-хауса — відстань чималенька, щонайменше півмилі. Долаючи її, ви ідете повз інші — назвімо їх скромно — будинки. Певне, на відвідувача, який потрапляє в наші володіння вперше, все це справляє неабияке враження.

— Ні, ні, хай йому біс! — вихопилося в Дженні.

— У чім річ, Джен?

— Натисни на гальма, Олівере. Без жартів. Зупини машину.

Я загальмував. Вона сиділа, вп'явшись пальцями в край сидіння.

— Я всяке собі уявляла, але не таке.

— Не таке — що?

— Багатство. Ладна закластися, що у вас тут і невільники є.

Я хотів узяти її за руки, пригорнути до себе, але мої долоні були вогкі (таке зі мною буває рідко), і тому спробував заспокоїти її словами.

— Не хвилюйся, Джен. Усе піде, як по маслу.

— Так, але чомусь мені забаглося називатись Абігейл Адамс або Венді Васп [13]

Решту шляху ми проїхали мовчки, мовчки вийшли з машини й підійшли до парадних дверей. Коли я натиснув на гудзик дзвінка, її знов охопила паніка.

— Тікаймо, Олівере! — сказала вона.

— Ні! Лишаймося і приймаймо бій,— відповів я.

Гадаєте, ми жартували?

Двері відчинила Флоренс, віддана старенька покоївка родини Берреттів.

— Ах, мастер Олівер! — привітала мене вона.

Боже, як я ненавиджу, коли мене так називають! Ненавиджу і сам отой «титул» і схований у ньому принизливий натяк на різницю між мною й Старим Не-хи-хи.

Мої батьки, оголосила Флоренс, чекають на нас у Бібліотеці. Йдучи повз портрети, Дженні раз у раз вражено охала. Не тільки тому, що деякі з них належали пензлю Джона Сінгера Сарджента (зокрема, портрет Олівера Берретта II, який час від часу експонується в Бостонському музеї), але й тому, що тільки тепер побачила всі відгалуження генеалогічного дерева Берреттів — серед них і ті, що мали зовсім інші прізвища. Жінки нашого роду, одружуючись, народжували таких персон, як Берретт Вінтроп, Річард Берретт Сьюол і навіть Еббот Лоренс Лаймен, який наважився пройти життєвий шлях (що

лежав, ясна річ, через Гарвард) і навіть здобути на ньому найвищі премії за хімічні дослідження, не маючи взагалі ймення Берретта у своїх анкетних даних!

— Господи-Ісусе,— бурмотіла Дженні. — З цієї галереї я зрозуміла нарешті топонімію половини гарвардських споруд!

— Ет, все це пусте,— відповів я.

— Я не знала, що ти споріднений і з Сьюолівським елінгом,— сказала вона.

— От бачиш. Мій рід постав із каменя і дуба.

В кінці довгої портретної галереї, перед поворотом до Бібліотеки, стояла скляна шафа. А в тій шафі були призи. Спортивні нагороди.

— Які вони гарні,— мовила Дженні. — І виглядають так, наче зроблені зі щирого золота чи срібла.

— Так воно і є.

— Господи. Це твої?

— Ні. Його.

Олівер Берретт III не здобув призового місця на Олімпійських іграх в Амстердамі — це факт незаперечний. Але незаперечним є і той факт, що на всіляких інших змаганнях з веслування він показував напрочуд високі результати. У Дженні перед очима сяяли добре надрасні свідчення тих багатьох перемог.

— За першість на Кренстонському кегельбані такі цяцьки, звісно, не вручають.

Потім вона, очевидно, вирішила дати й мені можливість похизуватися.

— А в тебе є призи, Олівере?

— Еге ж.

— Теж під склом?

— Ні, під ліжком. У моїй спальні.

Вона мило, по-змовницькому, підморгнула мені й прошепотіла:

— Ти мені потім покажеш їх, добре?

Я не встиг відповісти, не встиг подумати, якими намірами вона керується, висловлюючи бажання відвідати мою спальню, бо в цю мить почулося:

— А-а, вітаю, вітаю.

Сучий син! Це був Сучий син.

— Добридень, тату. Познайомся з Дженніфер...

— Вітаю вас.

Перше ніж я встиг повністю відрекомендувати Дженні, він уже тиснув їй руку.

Я зауважив, що вдягнений він не в один із своїх банкірських костюмів. Ні, на Олівері III

була модна спортивна куртка. А на обличчі замість звичної маски я побачив підступну посмішку.

— Прошу, заходьте, знайомтеся з місіс Берретт.

Так, на Дженні чекало ще одне випробування, ще одна честь, яка випадає тільки найобранішим з обраних: знайомство з Веселункою Елісон Форбс, нині Берретт. (Іноді, в мстивому настрої, я думав про те, як шкільне прізвисько матері позначилося б на її подальшій кар'єрі, якби прагнення суспільної діяльності не привело її до добродійницької участі в опікунських радах кількох музеїв). Хай стане гласністю той факт, що Веселунка Форбс так і не закінчила коледжу. Вона залишила його після другого курсу, діставши беззастережне благословення батьків на одруження з Олівером Берреттом III.

— Знайомтесь: моя дружина Елісон, а це — Дженніфер...

Ну, от, він уже й тут відштовхує мене, береться сам рекомендувати.

— Каллівері,— докинув я, бо прізвища її Старий Не-хи-хи не знав. — Кавіллері,— чемним голоском озвалася Дженні, поправляючи мене: вперше й востаннє в житті я перекрутив її прізвище.

— Як у *Cavalleria Rusticana* [14]? — спитала мати, виключно для того, щоб довести, що, хоч університетів вона не кінчала, культури їй не бракує.

— Атож,— усміхнулася їй Дженні. — Тільки ми не родичі.

— Так-так,— сказала мати.

— Так-так,— сказав батько.

Знаючи, що вони не зрозуміли її жарту, я спромігся лише й собі додати:

— Так-так.

Мати й Дженні потиснули одна одній руки, і після обміну банальностями, які, власне, й складають зміст усіх розмов у мене вдома, ми вмостилися в кріслах. На якийсь час запала тиша. Я спробував увімкнути шосте чуття й уловити, що відбувається. Мати, безперечно, намагалась оцінити Дженніфер — придивлялася до її одягу (сьогодні аж ніяк не богемного), її манери триматися, прислухатися до її вимови та інтонацій. І, звичайно, в усьому підмічала ознаки Кренстона зі штату Род-Айленд. Дженні, можливо, оцінювала мою матір. Кажуть, дівчата не пропускають такої нагоди: зі знайомства з майбутньою свекрухою, мовляв, можна дізнатися багато корисного про вдачу майбутнього чоловіка. Може, вона оцінювала й Олівера III. Цікаво, чи помітила вона вже, що батько на зріст вищий од мене? Чи сподобалась їй його спортивна куртка?

Ясна річ, Олівер III лишався вірний собі: як завжди, він зосередив вогонь на синові.

— Ну, як справи, сину?

Як на родсівського стипендіата, співрозмовник він був нікчемний.

— Добре, татуню.

Немовби не бажаючи відставати, мати звернулася до Дженніфер:

— Сподіваюсь, ви доїхали без пригод?

— Без пригод,— відповіла Дженні,— і дуже швидко.

— Олівер у нас взагалі швидкий хлопець,— озвався Старий Не-хи-хи.

— Ну, не швидший за тебе, тату,— докинув я.

Цікаво, що він на це скаже?

— Гм. Певно, й справді, не швидший.

І на тім спасибі, таточку.

Мати, яка за будь-яких обставин підтримує його, вирішила перемінити платівку й заговорила на якусь загальнішу тему — здається, про музику. А може, про картини — я слухав не дуже уважно. Згодом у мене в руках опинилася чашка з чаєм.

— Дякую,— сказав я і додав: — Нам скоро їхати.

— Га? — озвалася Дженні. Вони з матір'ю в ту мить обговорювали, здається, творчість Пуччіні, і моє зауваження прозвучало контрастом. Мати подивилась на мене (що траплялося вельми нечасто).

— А як же обід? Невже ви не залишитеся?

— М-м... Не можемо,— відповів я.

А Дженні майже водночас сказала:

— Авжеж, залишимося.

— Мені треба вертатися,— буркнув я, дивлячись на неї.

Дженні відповіла мені розгубленим поглядом, і тут Старий Не-хи-хи підсумував:

— Ви залишитеся на обід. Вважай, що це — наказ.

Удавана посмішка на його обличчі не в'язалася з категоричністю тону. А я не дозволяю командувати собою нікому — навіть фіналістові Олімпійських ігор.

— Ми не можемо, татуню.

— Ми мусимо, Олівере,— втрутилася Дженні.

— Чому? — спитав я.

— Тому, що я голодна,— відповіла вона.

Ми сиділи за столом, підвладні волі Старого Не-хи-хи.

Він нахилив голову. Мати й Дженні — теж. Я схилив голову набік.

— Благослови їжу цю, щоб була нам на користь, а нас благослови на служіння тобі й на те, щоб ми ніколи не забували про нужду і нестатки наших ближніх. Молимо тебе про це в ім'я сина твого Ісуса Христа. Амінь.

Господи Ісусе, в мене аж ноги похололи. Невже він хоч цього разу не міг обійтися без своїх святенницьких фіглів? Що подумає Дженні? Середньовіччя! Найтемніша доба середньовіччя!

— Амінь,— сказала мати (а за нею й Дженні, тільки дуже тихо).

— Спринтери, на старт! — пожартував я, беручись за виделку.

Мій дотеп, однак, нікого не насмішив. І менше за всіх — Дженні. Вола демонстративно відвернулася від мене. А Олівер III стрельнув у мій бік оком.

— У кого старт, а в кого — фальстарт, Олівере.

Певно, ми обідали б у цілковитій тиші, якби не дивовижне вміння моєї матері точити баляси.

— Отже, ваші батьки родом із Кренстона, Дженні?

— Тільки батько. Мати народилася у Фолл-Рівер.

— Берретти заснували кілька підприємств у Фолл-Рівер,— зауважив Олівер III.

— На яких із покоління в покоління визискували бідняків,— докинув Олівер IV.

— Так, у дев'ятнадцятому сторіччі,— відрізав Олівер III.

Мати всміхнулася, вирішивши, певно, що її Олівер виграв цей сет. Та вона зраділа завчасно.

— А що ти скажеш про плани автоматизації цих підприємств? — пішов я у наступ.

Запала коротка мовчанка. Я приготувався до вибуху.

— А що ти скажеш про каву? — спитала Веселушка Берретт.

Ми повернулися до Бібліотеки, я — з твердим наміром закруглятися. У нас із Дженні завтра лекції, у Не-хи-хи! — банкірські та інші справи, та й у Веселушки, мабуть, на ранок призначені якісь богоугодні рандеву.

— Тобі з цукром, Олівере? — спитала мати.

— Олівер завжди п'є каву з цукром, люба,— сказав батько.

— А сьогодні — без,— відповів я. — Просто чорну каву, мамо.

Коли всі одержали свої чашки й зручно вмостилися в кріслах, і коли стало ясно, що більше нам абсолютно нема чого сказати одне одному, я запропонував нову тему.

— Скажи, Дженніфер, якої ти думки про Корпус Миру?

Вона спідлоба глянула на мене, але на гачок не впіймалася — промовчала.

— О, ти вже розповів їм, О. Б? — звернулася мати до батька.

— Та ні, розповім іншим разом,— відповів Олівер III з удаваною скромністю, що аж волила: «Питайте далі, запитуйте ж!»

Отож довелося запитати.

— Про що йдеться, татуню?

— Ет, нічого особливого, синку.

— Ну, як ти можеш казати таке,— обурилася мати й, обернувшись до мене, урочисто оголосила:

— Твого батька призначають керівником Корпусу Миру.

— Он як?

Дженні теж сказала: «Он як?» — але іншим, радіснішим тоном.

Батько вдав, ніби зніяковів, а мати очікувально подивилася на мене — хотіла, щоб я вклонився, чи що? Можна подумати, що йшлося принаймні про посаду державного секретаря!

Тут Дженні взяла ініціативу на себе.

— Вітаю вас, містере Берретт.

— Так-так. Вітаю, татуню.

Матері, видно, кортіло обсмоктати цю новину.

— Гадаю, для батька це унікальна нагода збагатити свій педагогічний досвід,— сказала вона.

— Авжеж, авжеж,— погодилася Дженні.

— Ще б пак,— кисло посміхнувся я. — М-м... дай мені, будь ласка, цукорницю.

8

— Дженні, йдеться ж, зрештою, не про посаду державного секретаря!

Хвалити бога, ми нарешті поверталися до Кембріджа.

— Все одно, Олівере, тобі слід було виявити більше радості.

— Я ж сказав: «Вітаю».

— Яка великодушність!

— На бога, чого ж іще треба?

— Як це все-таки гидко! — сказала вона.

— Не кажи,— підтакнув я.

Якийсь час ми їхали мовчки; на душі в мене було неспокійно.

— Що ти мала на увазі, кажучи, що тобі гидко, Джен? — спитав я нарешті.

— Твоє ставлення до батька.

— А його ставлення до мене тобі не здається гидким?

Ну, тут напалася вона на мене! Я вислухав цілу лекцію про батьківську любов. Усю італійсько-середземноморську концепцію з цього питання. І все, що вона думає про мою негідну поведінку.

— Ти йому грубіяниш, і грубіяниш, і грубіяниш! — вигукнула вона наостанку.

— А він — мені, Джен. Невже ти цього не помітила?

— По-моєму, ти не зупинився б ні перед чим, аби лиш дошкулити своєму батькові.

— Оліверові Берретту III дошкулити неможливо.

Після напруженої мовчанки вона відповіла:

— Ти знайшов спосіб дошкулити йому, одружившись із Дженніфер Кавіллері.

Я стримував себе, доки поставив машину на стоянці перед рибним рестораном. А тоді обернувся до Дженніфер, не тямлячи себе від люті:

— Невже ти справді так думаєш?

— Почасти,— відповіла вона тихо.

— Дженні, ти не віриш, що я тебе кохаю? — загорлав я.

— Вірю,— не підвищуючи голосу, промовила вона,— але по-своєму, поненормальному, ти закоханий у моє низьке соціальне походження.

Я спромігся тільки десять разів повторити: «Ні! Ні! Ні!» Десять разів, на різні лади. Вона страшенно збентежила мене, і, хоч яке дике було її припущення, я мимоволі подумав, що в ньому є таки зерно істини.

А втім, їй теж скребло на душі.

— Ет, який з мене суддя, Оллі. Мені здається, що інакше й бути не може. Розумієш, я теж люблю в тобі не тільки тебе самого. Я закохана і в твоє ім'я. І в числівник, що за ним стоїть.

Дженні відвернулась, і я подумав, що вона заплаче. Але вона опанувала себе й додала:

— Зрештою, все це — теж ти.

Перед моїми очима блимала неонтова реклама: «Краби й устриці». Я сидів, спостерігаючи ті спалахи, й думав, що найбільше, мабуть, люблю в Дженні її вміння бачити мене наскрізь, розуміти без слів. Вміння, яке вона щойно продемонструвала знову, довівши, що мені далеко до людської досконалості! Чорт, таке важко проковтнути. Але, знаючи мої вади, вона все-таки кохає мене! Більше того, вона має мужність визнати власну недосконалість — то чого ж я вартий у порівнянні з нею?

Я просто не знав, що їй відповісти.

— Хочеш устриць, Джен?

— Хочеш у пику, Шпаргалето?

— Бий,— сказав я.

Вона стисла пальці в кулак, а тоді любовно торкнулася ним моєї щок. Я поцілував той кулачок, та коли простяг руки, щоб пригорнути її, вона відштовхнула мене й гримнула, немов гангстерка:

— Ану, газуй, Шпаргалето! Руки на кермо і — гайда!

Я так і зробив.

Головне батькове заперечення стосувалося надмірної квапливості. Зайвого поспіху. Безоглядності. Не пригадую вже конкретних слів, але пам'ятаю, що провідна теза казання, яке він прочитав мені за обідом у Гарвардському клубі була: «Куди ти квапишся?»

Почав він зауваженням, що я ковтаю їжу, не розжовуючи. Довелося чемно пояснити, що я вже доросла людина, й, отже, час відмовитись від звички виправляти — ба навіть коментувати — мою поведінку. Він відповів, що конструктивна критика йде на користь навіть главам урядів. Я витлумачив це як не дуже тонкий натяк на його участь у першому уряді Рузвельта. А що в мої плани не входило вислуховувати спогади про Франкліна Делано Рузвельта й про батьків особистий внесок у реформу банківської справи в США, то я замовк.

Обідали ми, як я вже зазначив, у бостонському Гарвардському клубі. Цебто — в оточенні батькових однокурсників, клієнтів, шанувальників і т. ін. Ясна річ, батько навмисне обрав саме це місце. Я не прислухався до того, що мурмотіли, дивлячись на нас, завсідники цього закладу, але знаю, що, прислухавшись, почув би: «Дивись, хто прийшов,— сам Олівер Берретт!» або «Ти знаєш, хто це? Берретт, знаменитий спортсмен!»

Між нами тим часом точився один із тих безпредметних діалогів. Тільки цього разу безпредметність його була для мене просто нестерпна.

— Татуню, ти ще не сказав ні слова про Дженніфер.

— А що тут казати? Адже ти поставив нас перед *fait accompli* [15].

— Але якої ти думки про неї?

— На мою думку, Дженніфер чудова дівчина. І те, що вона, маючи таке походження, спромоглася пробитись аж у Редкліфф...

Зараз він почне розводитись про «кузню талантів» і подібну бридню — тобто знову ухилиться від прямої відповіді.

— Ближче до суті, татуню!

— Суть не в цій дівчині,— сказав він. — Вся суть у тобі.

— Тобто?

— У твоєму бунті. Ти бунтуєш, сину.

— Батьку, я не розумію, як можна назвати бунтом бажання одружитися з гарною й розумною студенткою Редкліффа. Вона ж не хіппі, їй не бракує здорового глузду і...

— Так. Але їй бракує дечого іншого.

Ага, це вже щось суттєве. У сноба нарешті розв'язався язик.

— Що тобі в ній найбільше не подобається,— бідність чи те, що вона католичка?

Він відповів майже пошепки, злігши грудьми на стіл:

— А що тобі в ній найбільше подобається?

Я сказав йому, що зараз підведуся й піду геть.

— Краще буде, якщо ти залишишся. Й заговориш, нарешті, як чоловік.

Як чоловік, а не... хто? Не хлопчик? Не дівчина? Не миша?

Я залишився. І тим страшенно потішив Сучого сина. Він не сумнівався, що здобув ще одну перемогу наді мною.

— Я маю до тебе одне-однісіньке прохання: почекай трошечки,— сказав Олівер Берретт III.

— Розшифруй, будь ласка, що означає те «трошечки».

— Здобудь учений ступінь з юриспруденції. Якщо те, що виникло між вами, справжнє, воно витримає випробування часом.

— Воно справжнє. Тож на біса піддавати це якомусь довільному випробуванню?

По-моєму, я висловився цілком ясно й недвозначно. Показав, що коса найшла на камінь. Що я відмовлюся бути пішаком у його руках. Що його влада наді мною скінчилася.

Він спробував зайти з іншого боку.

— Олівере, ти ще не доріс...

— Не доріс?.. До чого? — Мені уривався терпець.

— Тобі ще немає двадцяти одного року. За законом, ти ще не дорослий.

— Чхав я на всі ваші розтрикляті закони!

Можливо, за сусідніми столиками почули мої слова. Немовби підкреслюючи мою невихованість, Олівер III відповів мені крижаним шепотом:

— Якщо ти одружишся з нею тепер, у тебе не залишиться ні цента за душею.

Я не притишив голосу. Чхав я на їхні правила пристойності!

— Татуню, в мене залишиться душа. Але ти не знаєш, що це таке.

Отак я вийшов з його життя — щоб розпочати своє власне.

Лишалося ще відбути візит до Кренстона, що лежить на південь від Бостона, на відстані, трохи більшій, ніж Іпсвіч, коли їхати на північ. Після катастрофи, якою обернулося знайомство Дженніфер з моїми батьками, я без особливого ентузіазму думав про зустріч із майбутнім тестем. Я уявляв собі, як на мене вихлюпується потік італо-середземноморських емоцій, ускладнених тим, що Дженні — єдина дитина, обтяжених тим, що зростала вона без матері, під наглядом батька, який, отже, став для неї найдорожчою в світі людиною. Одне слово, я мав зіткнутися з тими емоційними комплексами, які складають зміст підручників з психопатології.

І до цих обставин слід додати ще й ту, що тепер у мене за душею не було ані цента.

Справді-бо, уявіть собі на хвилинку симпатичного юнака-італійця Оліверо Берретто з околиці міста Кренстона, який з'являється до містера Кавіллері, пекаря, що годує тістечками ціле місто, й каже: «Я хочу одружитися з вашою єдиною донькою Дженніфер». Яке запитання поставить йому старий перш за все? (Звісно, він не стане розпитувати Беретто про щирість його почуттів, бо переконаний: той, хто знає Дженні, не може її не кохати). Ні, старий поцікавиться іншим: «Берретто, на які доходи ти утримуватимеш її?»

А тепер уявіть собі, що скаже добрий старий містер Кавіллері, почувши, що, принаймні на три найближчі роки, його майбутній зятьок планує зовсім протилежне: жити на утриманні своєї дружини! Чи не вкаже після цього добрий старий містер Кавіллері женихові на поріг і чи не допоможе йому опинитися за дверима добрим штурханом?

Ладен закластися місцем, для таких штурханів призначеним, що саме так він і зробить.

Тепер ви розумієте, чому тієї травневої неділі я жодного разу не перевищив дозволеної швидкості, прямуючи на південь автострадою номер 95. Навіть Дженні, яку моя шоферська розважливість спочатку тільки радувала, трохи згодом запитала, чому ми не виходимо за сорок миль на ділянці, де дозволено сорок п'ять на годину. Я послався на розхитаний передок, але вона, звісно, не повірила.

— Розкажи мені ще раз, Джен.

Терпеливість ніколи не належала до її найбільших чеснот, а сьогодні їй уже просто набридло підбадьорювати мене відповідями на нескінченні й переважно дурні запитання.

— Ні, досить.

— Ну, ще тільки один раз, Дженні, будь ласка.

— Ну, слухай. Я подзвонила йому і сказала. Він відповів: «Гаразд». Англійською мовою. Підкреслюю це, бо ти, здається, думаєш, що по-англійськи він — ні бе ні ме, знає хіба кілька лайок.

— Але що означає «гаразд?»

— Невже ти хочеш сказати, що на юридичний факультет Гарвардського університету прийнято людину, яка не може визначити зміст слова «гаразд»?

— Це не юридичний термін, Дженні.

Вона торкнулася моєї руки. Хвалити бога, це я розумію. Але мені все-таки потрібна була ясність. Я мусив знати, що чекає на мене попереду.

— «Гаразд» може означати й інше, скажімо: «Я всяке переживав — переживу й це».

Глянувши на мене, вона вкотре вже детальніше переповіла розмову зі своїм батьком. Він радіє. Щиро радіє. Ясна річ, посилаючи доньку до Редкліффа, він зовсім не покладав надій на те, що вона повернеться до Кренстона й одружиться із сусідським хлопцем (який, до речі, освідчився їй перед від'їздом). Батька спочатку ошелешило те, що дочка його стане місіс Олівер Берретт IV [16]. Отямившись, він застеріг дочку: «Не порушуй одинадцятої заповіді».

— А що в ній? — спитав я.

— Не цурайся свого батька.

— Ясно.

— Оце і все, Олівере. Їй-богу.

— Чи знає він, що я — бідняк?

— Знає.

— І його це не обходить?

— Принаймні це те, що нас робить рівними.

— Але йому приємніше було б, якби я мав хоч якийсь капіталець?

— А тобі хіба не було б приємніше?

До кінця нашої подорожі я вже їхав мовчки.

Дженні мешкала на Гемільтон-авеню — нескінченній вулиці, забудованій дерев'яними домиками, перед якими в затінку миршавих дерев бавилися дітлахи. Проїхавши кілька кварталів у пошуках стоянки, я відчув себе так, наче потрапив у чужу країну. Доти я ніде в Америці не бачив на вулицях такої кількості людей. Діти — дітьми, але не менше було й дорослих. Цілими сім'ями сиділи вони на ганках і з інтересом, вартим кращого застосування, спостерігали, як я ставлю свою машину.

Дженні вискочила перша. У Кренстоні вона виявляла дивовижну моторність, нагадуючи мені верткого коника. Коли глядачі на ганках побачили, кого я привіз, із їхніх горянок вихопилося одностайне — майже як на стадіоні — оглушливе вітання. Та це ж мала Кавіллері, гордість і окраса нашої вулиці! Після таких овацій на її честь я не зразу

наважився вийти з машини. Що, як мене сприймуть за отого, мною самим вигаданого Оліверо Берретто, не вартого їй навіть у слід ступити?

— Агов, Дженні! — гукнула соковитим басом котрась із матрон.

— Добридень, місіс Каподілупо! — так само басовито озвалася Дженні.

Я виліз із машини й відчув, що опинився в центрі загальної уваги.

— Слухай, а що то за хлопець? — прогрімала місіс Каподілупо, демонструючи цілковиту зневагу до тонкощів гарного тону.

— Та так, ніщо! — крикнула у відповідь Дженні і тим, хоч як це дивно, враз повернула мені самовладання.

— Можливо, — мов з гармати бахнула місіс Каподілупо в моєму напрямку. — Але дівчина, яку він привіз, це таки щось! Це золото!

— Він знає, — відказала Дженні.

Потім вона обернулася, щоб заспокоїти сусідів і по той бік вулиці.

— Він знає! — крикнула вона й до тієї трибуни своїх уболівальників.

А тоді взяла мене — мов чужинця в раю — за руку й повела сходами до дверей будинку номер 189 А.

І ось нарешті я ніяково зупиняюся на порозі, Дженні каже: «Знайомся — мій батько», і Філ Кавіллері, жилавий (на око — 5 футів 9 дюймів, 165 фунтів) чоловік років десь під п'ятдесят, типовий мешканець Род-Айленда, простягає мені руку.

Відчуваючи її дужий потиск, я кажу:

— Добридень, сер.

— Філ, — виправляє він мене. — Так мене звуть. Філ.

— Добридень, Філе, сер, — промовляю я, все ще тиснучи йому руку.

А по хвилі збентеження — переляк, коли містер Кавіллері, випустивши, нарешті, мою руку, обертається до дочки й на повен голос горлає:

— Дженніфер!

А потім вони кидаються одне до одного. Обіймаються. Міцно-міцно. Погойдуються з боку в бік. І все, що містер Кавіллері може сказати з приводу даної ситуації, зводиться до одного слова, повторюваного тепер уже стиха: «Дженніфер!» І все, що може відповісти йому дочка, випускниця Редкліффа (і власниця диплома з відзнакою!), зводиться теж до одного слова: «Філ!»

А я почуваюся третім зайвим.

Того дня мені здорово придалася звичка, засвоєна разом з іншими канонами «гарних манер». Мене привчили не розмовляти з повним ротом. А що Філ та його дочка робили

все, щоб я безнастанно щось жував, то на розмови мені просто не лишалося часу. Боячись образити господаря, я ум'яв рекордну кількість італійських тістечок — не менше як по два кожного гатунку. А потім потішив обох Кавіллері, виголосивши промову на тему, які з них були найсмачніші.

— Він молодець,— сказав Філ Кавіллері своїй дочці.

Що це означає?

Мені не потрібно було визначення слова «молодець». Просто я хотів знати, чим — якими з небагатьох моїх учинків — заслужив на таку похвалу.

Тим, що вгадав, які тістечка — найкращі? Чи тим, що й Філ у потиску моєї руки відчув силу? Чим?

— Я ж казала тобі, що він молодець, Філе,— усміхнулася дочка містера Кавіллері.

— Казала, казала,— погодився її батько. — Але я мусив і на власні очі переконатися.

А тепер — переконався.

— Олівере! — звернувся він до мене.

— Слухаю, сер.

— Філ.

— Слухаю, Філе, сер.

— Ти — молодець.

— Дякую, сер. Щиро дякую за ваші слова. Ви знаєте, як я ставлюся до вашої дочки, сер. А тепер — і до вас.

— Олівере,— урвала мене Дженніфер,— чого це ти рюмси розпустив, чого белькочеш, немов шмаркач жовторотий, невже ти...

— Дженніфер,— спинив її містер Кавіллері,— невже ти не можеш обійтися без лайки? Не забувай, що цей сучий син — наш гість!

За обідом (тістечка, як виявилось, подавали лише для того, щоб заморити черв'ячка) Філ спробував повести зі мною мову, самі знаєте, про що. Він чомусь забрав собі в голову, що може помирити Олівера III з Олівером IV.

— А якщо я побалакаю з ним по телефону, як батько з батьком,— запропонував він.

— Не треба, Філе, це нічого не дасть.

— Я не можу сидіти згорнувши руки! Як це так — щоб батько відмовився від рідної дитини?!

— Але ж я теж від нього відмовився, Філе.

— Щоб я такого більше не чув! — вигукнув він, скипаючи непідробним гнівом. — Батькову любов треба поважати, нею треба пишатися! Батькова любов — це особлива, рідкісна любов.

— Атож, рідкісна. Надто в моїй родині,— сказав я.

Дженні весь час бігала з кухні до їдальні й назад, отож розмова точилася без її участі.

— Зв'яжи мене з ним по телефону,— знову попросив Філ. — Я все залагоджу.

— Ні, Філе. Між батьком і мною більше не існує телефонного зв'язку. Між нами — холодна війна!

— Ет, повір мені, Олівере, твій батько відтане. І хочеш знати, коли саме? Коли ви надумаєте піти до церкви...

В цю мить Дженні, яка розставляла блюда, кинула батькові багатозначне:

— Філе...

— Що, Джен?

— Ти згадав про церкву...

— Так.

— Розумієш, воно трохи того... Не клеїться.

— Он як? — звів брови містер Кавіллері. А тоді, зробивши поспішний і неправильний висновок, вибачливо обернувся до мене. — Я... мм... я не маю на увазі обов'язково католицьку церкву, Олівере. Цебто, Дженніфер, звісно, вже сказала тобі, що ми католики. Та про мене — хай це буде твоя церква, Олівере. Я певен, що ваш шлюб Господь благословить у будь-якій церкві.

Одного погляду на Дженні вистачило мені, щоб зрозуміти: в телефонній розмові з батьком вона цього питання не торкалась.

— Олівере, я не наважилася випалити все зразу,— пояснила вона. — Це було б, як обухом по голові.

— Про що мова? — благодушно спитав містер Кавіллері. — Коли вже вам треба бити мене обухом, то бийте, діти! Бийте мене всім, що у вас назбиралося.

— Мова про благословення боже, Філе,— сказала Дженні, уникаючи його погляду.

— Далі, Джен, далі,— голос містера Кавіллері чи не вперше затремтів.

— Розумієш, ми... як це тобі пояснити... Ми проти, Філе,— видавила вона, очима благаючи в мене підтримки.

— Проти бога? Проти будь-якого бога?

Дженні ствердно кивнула.

— Дозвольте мені пояснити,— попросив я.

— Прошу.

— Розумієте, ні я, ні Джен у бога не віримо. І лицемірити не хочемо.

По-моєму, він прийняв це пояснення тільки тому, що дав його я. Можливо, почувши його від Дженні, він ударив би її. Але цього разу вже він був третім зайвим, він був чужинцем. Утупившись очима в підлогу — тому, видно, що не хотів дивитися на нас,— він помовчав, а тоді сказав:

— Гарні мені діла... А чи можна поцікавитися, хто ж у такому разі оформить ваш шлюб?

— Ми самі,— відповів я.

Він приголомшено глянув на дочку — мовляв, невже це правда? Вона кивнула. Я все сказав правильно.

Після тривалої мовчанки він повторив: «Гарні мені діла...» А потім запитав мене, як майбутнього юриста, чи такий шлюб вважатиметься... — як би це сказати — законним, чи що?

Дженні пояснила, що церемонію проведе в Гарварді університетський капелан («Ага, все-таки капелан»,— пробурмотів Філ), а наречений і наречена обмінюються відповідними фразами.

— Отже, наречена теж говоритиме? — спитав він так, наче саме це з усього почутого може його доконати.

— Філіппе,— сказала його дочка,— невже ти можеш уявити собі ситуацію, за якої я б мовчала?

— Ні, дитино моя,— відповів він, зобразивши жалюгідну подобу усмішки. — Видно, тобі теж без промови не обійтися.

Коли ми поверталися до Кембріджа, я спитав Дженні, якої вона думки про наш візит.

— Усе було гаразд,— відповіла вона.

10

Містер Вільям Ф. Томпсон, заступник декана юридичного факультету Гарварда, не міг повірити власним вухам.

— Чи правильно я зрозумів вас, містере Берретт?

— Так, містере Томпсон. Ви зрозуміли мене правильно, сер.

Висловити своє прохання мені було нелегко. Не легше було й повторити його.

— Цього року мені потрібна стипендія, сер.

— Справді?

— Саме тому я й прийшов до вас, сер. Адже справами грошової допомоги відаєте Ви, містере Томпсон?

— Так, я. Але мене дивує ваше прохання. Річ у тім, що ваш батько...

— На нього я не можу розраховувати, сер.

— Прошу, поясніть, що це означає.

Заступник декана скинув окуляри й заходився протирати їх краваткою.

— Бачите, ми з ним посварилися.

Заступник декана начепив окуляри і подивився на мене тим порожнім поглядом, яким уміють дивитися тільки декани та їхні заступники.

— Усе це дуже прикро, містере Берретт,— зауважив він.

Я хотів запитати: для кого? Цей круглий, очевидно, вирішив пожертвувати мною.

— Так, сер,— сказав я. — Усе це дуже прикро. Саме тому я й звернувся до вас, сер. Наступного місяця я одружуюсь. Обоє ми будемо працювати ціле літо. Потім Дженні, цебто моя дружина, піде на постійну роботу: викладатиме в приватній школі. На прожиття ми заробимо, але ж треба платити за навчання. А платня у вас дуже висока.

— Атож,— сказав він. І ні слова більше. Невже він не розуміє, про що йдеться і чого я до нього прийшов?

— Містере Томпсон, мені потрібна стипендія,— сказав я прямо. Уже втретє. — На рахунку в мене абсолютний нуль, а я в списках студентів.

— Але ж термін подання заяви на стипендію давно минув,— заявив містер Томпсон, знайшовши нарешті формальну зачіпку.

Чого йому треба, цьому поганцеві? Щоб я оголив перед ним свою закривавлену душу? Чи, може, він хоче, щоб я влаштував скандал?

— Містере Томпсон, вступаючи до вас, я не знав, що мої обставини зміняться так несподівано.

— Я розумію все, містере Берретт. І повинен заявити, що не наша це справа втручатися в родинну сварку. Та ще й, на мій погляд, дуже прикру.

— Гаразд, містере Томпсон,— сказав я, підводячись,— Я розумію, до чого ви хилите. Але я не збираюся лизати батькові п'яти для того, щоб він на знак подяки вам подарував університетові новий корпус Берретта.

Коли я виходив із кабінету, декан пробурмотів ображено:

— Яка несправедливість!

Я погодився з ним усією душею.

Дженніфер одержала диплом у середу. З цієї нагоди до Кембріджа прибула сила-силенна родичів з Кренстона, приїхала навіть тітонька з Клівленда. Я зустрівся з ними під час урочистої церемонії. За попередньою домовленістю мене рекомендували не як жениха, і Дженні була без обручки: все це для того, щоб ніхто не образився (заздалегідь), не одержавши запрошення на весілля.

— Тітонько Кларо, це мій хлопець Олівер,— казала Дженні й додавала щоразу: — Він без диплома.

Я бачив, як вони потай штовхають одне одного в бік, перешіптуються, а дехто навіть оглядає мене з відвертою цікавістю, але жодному з них не пощастило щось вивідати ні від нас, ні від Філа, котрий, певно, радий був уникнути розмов про кохання між двома атеїстами.

У четвер я зрівнявся з Дженні, одержавши диплом Гарвардського коледжу — диплом мій, так само як і її, був з відзнакою. До того ж йшов попереду всіх, навіть тих, що одержали диплом з найвищою відзнакою, тобто найученіших мудрагелів. Мені дуже кортіло сказати цим зубрам, що, ставши на чолі процесії, я переконливо довів правильність своєї теорії: година в Діллон-хаусі варта двох у Бібліотеці Вайденера. Але стримався. Нехай і вони порадіють.

І досі не знаю, чи був там присутній Олівер Берретт III. Цього урочистого дня в університетському дворі зібралася величезна юрба — понад сімнадцять тисяч чоловік, і, звичайно, я не мав змоги роздивитися їх крізь бінокль. Квитки, призначені для моїх батьків, я, само собою зрозуміло, віддав Філові й Дженні. Але ж мого Старого Не-хи-хи як колишнього студента університету могли впустити й без квитка; може, він і сидів десь на трибуні в гурті випускників 1926 року. А проте чого йому було приїздити? Адже банки в той день працювали!

Одружилися ми в неділю. Родичів Дженні не запрошували тому, що, знехтувавши Бога-отця, і Сина, і Святого Духа, ми боялися уразити релігійні почуття цих щирих католиків. Шлюбна церемонія відбувалася в корпусі Філліпса Брукса, старій будівлі на північ від університетського двору. Керував церемонією Гімоті Блаувелт, унітаріанський капелан нашого коледжу. Певна річ, був там і Рей Стреттон. Запросив я і Джеремі Нахума, свого шкільного приятеля з тих часів, коли ми ще вчилися в Екзетері,— він віддав перевагу Амхерсту над Гарвардом. Дженні запросила свою подругу з Бріггс-хола, а також — мабуть, із сентиментальних міркувань — довготелесу напарницю з Бібліотеки. І, звичайно, Філа.

Філа я доручив Реєві Стреттону. Мені хотілося, щоб Філ почував себе трохи вільніше. Але Стреттон теж був сам не свій! Вони стояли поряд, зніяковілі, і кожен із них усім своїм виглядом підтверджував упереджену думку іншого, що це «саморобне одруження» (як називав його Філ) буде (як передбачав Стреттон) «жахливішим за фільми жахів». І все через те, що ми з Дженні мали намір проказати одне одному кілька слів! Подібну шлюбну церемонію ми бачили два-три місяці тому, коли подруга Дженні, музикантка Марія Рендол, виходила заміж за студента-дизайнера Еріка Левенсона. Церемонія була пречудова, і ми вирішили запозичити її.

— Ви готові? — запитав містер Блаувелт.

— Готові,— відповів я за себе й за Дженні.

— Друзі мої,— звернувся містер Блаувелт до присутніх,— ми прийшли сюди, щоб стати свідками єднання двох сердець. Послухаймо ж рядки, які молодята вибрали, щоб прочитати у цю священну хвилину.

Перше слово — нареченій. Стоячи обличчям до мене, Дженні прочитала вірш, що його обрала для цієї нагоди. Вірш був зворушливий, надто для мене, бо це був сонет Елізабет Берретт-Браунінг:

Коли ці дві душі устали на весь зріст,

Докупи їх звела якась мовчазна сила.

Зійшлись вони, і спалахнули вмить

Їх розпростерті крила.

Краєчком ока я бачив Філа Кавіллері: він стояв блідий, губи розтулені, а очі світилися від подиву й захоплення. В останніх рядках сонета поетеса благала долю дати двом душам:

Притулок хоч малий, щоб день цей перебусть,

Бо темрява і смерть їм заступили путь.

Настала моя черга. Мені важко було знайти вірш, який я міг би прочитати зі щирим серцем, бо не люблю солодкої поетичної жувачки. Не люблю та й годі. Повагавшись, я обрав уривок з «Пісні відкритої дороги» Волта Вітмена. Дарма що він короткий, в ньому було все, що я хотів би сказати своїй коханій:

...Я даю тобі руку!

Я даю своє кохання, цінніше за гроші,

Я даю всього себе перед олтарем і законом.

Чи даси мені себе? Чи підеш зі мною в дорогу?

Чи ми йтимемо поряд аж до краю й кінця?

Я закінчив, і хвилину в кімнаті стояла дивовижна тиша. Потім Рей Стреттон простягнув мені обручку, і ми з Дженні — самі — дали шлюбну обітницю, присягаючись любити одне одного й піклуватись одне про одного, поки нас не розлучить смерть.

Владою, даною йому від громади Массачусетса, містер Тімоті Блаувелт проголосив нас чоловіком і дружиною.

Як подумати, наш «бенкет після матчу» (так назвав його Стреттон) був претензійно непретензійний... Ми з Дженні рішуче відкинули ідею влаштувати вечірку з шампанським, і, оскільки нас було так мало, що все наше товариство могло розміститися в одній кабіні, пішли до Кроніна випити пива. Пригадую, сам Джім Кронін почастивав нас з пошани до «найвизначнішого гарвардського хокеїста від часів, коли в компанії грали брати Клірі».

— Отуди к бісу! — вигукнув Філ Кавіллері, стукнувши кулаком по столу. — Він визначніший, ніж усі на світі Клірі.

Гадаю, Філіпп (йому ніколи не доводилося бачити гру гарвардської команди) мав на увазі ось що: хоч як досконало каталися на ковзанах Боббі й Біллі Клірі, а проте жоден із них не спромігся здобути руку і серце його, Філіппа, незрівнянної доньки. Одне слово, ми всі захмеліли і під цим приводом випили ще раз.

Я дозволив Філові заплатити по рахунку, і згодом Дженні — рідкісний випадок — похвалила мене за це («З тебе, Шпаргалето, ще, може, вийдуть люди»). Проводжаючи Філа, на автобусній станції ми трохи розкисли. Тобто пустили сльозу. І він, і Дженні, і я, здається, теж. Пригадую тільки, що очі в мене були на мокрому місці.

Благословивши нас безліч разів, Філ, зрештою, сів в автобус, і ми довго махали йому вслід, аж поки автобус зник з очей. І лиш тоді до мене дійшла жахлива істина.

— Дженні, ми з тобою законні чоловік і дружина!

— Еге ж. Тепер я маю право стати відьмою.

12

Наше щоденне життя протягом перших трьох років можна змалювати одним словом: скрута. Від ранку до ночі ми думали тільки про те, як нашкрябати грошей на найпотрібніші речі. У найкращому разі нам ледве щастило звести кінці з кінцями. І, до вашого відома, в такому житті немає ані краплі романтики. Пригадуєте славетні рубаї Омара Хайяма, зокрема, де йдеться про місце в затінку, книжку віршів, хлібину, кухоль вина і таке інше? Замініть книжку віршів трактатом Скотта «Про види опіки», і ви побачите, як чудово ця поетична картина накладалася на моє ідилічне існування. Райське

життя? Хай йому біс такому раю! Хіба то рай, коли думаєш, чи дорого коштує книжка віршів («може, купити її в букініста?») і де нам дадуть у борг той хліб і вино? Та ще — як розжитися на гроші, щоб сплатити борги.

Життя змінилося. Навіть найпростіше рішення мало бути затверджене бюджетним комітетом, що безперестанку засідав у мене в голові.

— *Слухай, Олівере, ходімо сьогодні на п'єсу Беккета.*

— *Але ж це коштуватиме аж три долари.*

— *Що ти хочеш цим сказати?*

— *Я хочу сказати: півтора долара на тебе і півтора долара на мене.*

— *Що ти хочеш цим сказати? Так чи ні?*

— *Ні те, ні те. Я кажу лиш одне: це коштуватиме три долари.*

Наш медовий місяць ми провели на яхті разом з дітьми, яких було двадцять одне. Я керував тридцятишестифутовим «родсом» від сьомої години ранку й аж поки моїм пасажирам не набридне кататися. Дженні була дитячою вихователькою. Працювали ми в морському клубі в Денніспорті (недалеко від Гейєнніса). Клубові належав великий готель, басейн і кілька десятків котеджів, що їх здавали в оренду відпочиваючим. На одному з менших будиночків я прикріпив уявну меморіальну дошку: «Тут спали Олівер і Дженні — коли не кохалися». Треба віддати належне нам обом: хоча ми з Дженні цілий день чутливо ставилися до клієнтів — адже їхні «чайові» були не останнім засобом поповнення нашого бюджету — проте одне до одного ми ставилися теж чутливо. Я кажу «чутливо», бо мені бракує слів, щоб змалювати, що означає кохати Дженніфер Кавіллері і бути її коханим. Пробачте, я хотів сказати Дженніфер Берретт.

Перед виїздом у Кейп-Код ми знайшли в Норт-Кембріджі дешеву квартирку. Власне кажучи, то був уже не Норт-Кембрідж, а містечко Соммервіл, і будинок перебував, як сказала Дженні, «в аварійному стані». Будували його з розрахунку на дві родини, потім у ньому зробили чотири квартири, за які хазяїн правив чималі гроші, хоч сказано було: «здаю за дешеву плату». Але куди подітися убогим молодятим? Ціни на ринку диктує продавець.

— Як на твою думку, чому пожежна інспекція не заборонила мешкати в цій халупі? — запитала мене Дженні.

— Мабуть, інспектори просто бояться зайти всередину, — відповів я.

— Я теж боюся.

— Але ж у червні ти не боялася.

(Ця розмова відбулася у вересні, коли ми повернулися з моря.)

— Тоді я ще не була одружена. А тепер, як заміжня жінка, вважаю, що це місце зовсім не придатне для житла.

— Що ж ти збираєшся робити?

— Поговорю з чоловіком. Він вживе заходів.

— Чоловік — це я.

— Справді? Доведи, що ти мій чоловік.

— Як саме? — запитав я, перелякано подумавши: «Невже тут, на вулиці?»

— Перенеси мене через поріг.

— Навіщо? Ти ж не віриш у забобони?

— Перенеси, а потім я вирішу, вірити чи не вірити.

Гаразд. Я схопив її, подолавши п'ять сходинок, виніс на ганок.

— Чому ти став? — запитала вона.

— Хіба це не поріг?

— Звичайно, ні.

— Я бачу наше прізвище на табличці біля дзвінка.

— Це не справжній поріг. Ану, гайда вгору, індіче!

До нашої «справжньої» домівки було двадцять чотири сходинки, і на півдорозі мені довелося стати, щоб віддихатись.

— Чому ти така важка? — запитав я.

— А що коли я вагітна?

Мені ще дужче забило дух.

— Справді? — зрештою вимовив я.

— Ага! Злякався?

— Ні.

— Не бреш, Шпаргалето.

— Таки злякався. На хвилину в мені щось похололо.

Я виніс її нагору.

То була чудова, але рідкісна хвилина, коли слово «скрута» здавалося зовсім недоречним.

Моє славетне прізвище відкрило нам кредит у місцевій крамниці, де звичайно не давали студентам нічого у борг. Зате воно завдало нам чималої шкоди там, де я найменше цього сподівався, — у Шейділейнській школі, куди Дженні влаштувалася викладачем.

— Звичайно, платня у нас нижча, ніж у державній школі, — сказала їй директриса, міс Енн Міллер Уїтмен, і висловила впевненість, що для члена родини Берреттів ця

«обставина» не має ніякого значення. Дженні спробувала спростувати цю хибну думку, але на додачу до обіцяних трьох з половиною тисяч доларів на рік не дістала нічого, тільки слухала дві хвилини директрисине «хи-хи-хи». Зауваження Дженні, що членам родини Берреттів доводиться платити за помешкання так само, як іншим людям, міс Уїтмен сприйняла за дуже дотепний жарт.

Коли Дженні переповіла мені цю розмову, я висловив побажання, щоб міс Уїтмен узяла свої — «хи-хи-хи» — три з половиною тисячі доларів і забралася з ними... самі знаєте куди. Тоді Дженні запитала мене, чи згоджуюсь я кинути університет і утримувати її, поки вона одержить такий диплом, який дасть їй право викладати в державній школі. Секунди дві я поглиблено обмірковував наше становище, а потім дійшов до виразного й стислого висновку:

— Розтак його!

— Ти висловлюєшся дуже красномовно,— сказала моя дружина.

— А що ж я ще маю робити? Теж хихотіти?

— Ні. Ти маєш полюбити спагетті.

Я так і зробив. Полюбив спагетті, а Дженні, перечитавши всі куховарські книги, навчилася робити томатну приправу, що мала божественний смак. Враховуючи наші літні заробітки, її платню, гроші, що я одержував на пошті за нічну працю напередодні Різдва, ми жили непогано. Звичайно, ми не змогли побачити багато кінофільмів (а вона не побувала на багатьох концертах), зате нам щастило зводити кінці з кінцями.

Задля цього довелося покласти кінець мало не всім колишнім знайомствам. Життя наше зовсім змінилося. Ми, як і досі, жили в Кембріджі, і, по ідеї, Дженні могла й далі грати в тих самих музичних ансамблях. Але в неї не було часу. Вона поверталася зі школи вкрай утомлена, а ще треба було зварити обід (обідати в кафе чи їдальні було поза нашими можливостями). На щастя, мої друзі мали досить здорового глузду, щоб дати нам спокій. Вони не запрошували нас у гості, отож, самі розумієте, нам не доводилося запрошувати їх.

Ми навіть не ходили на матчі з регбі. Як член університетського спортивного клубу я мав право сидіти в найвигіднішому секторі біля п'ятдесятирдної лінії. Але ж квиток коштував шість доларів, отже, треба було б викладати по дванадцять доларів щоразу.

— Ні, тільки по шість,— заперечувала Дженні. — Ходи без мене. Я нічого не тямлю в регбі. Знаю тільки, що глядачі горлають: «Так їх, отак їх!» Тобі це страшенно подобається, тому я й прошу тебе: ходи сам, ради бога!

— Справу вирішено,— відповів я. — Зрештою я — чоловік і голова родини. До того ж мені краще посидіти за книжкою.

Проте щосуботи я ставив біля себе транзистор, слухаючи ревище уболівальників, від яких мене відокремлювала одна-однісінька миля. І все-таки вони перебували у зовсім іншому світі.

Свої членські привілеї я використав, щоб придбати квитки на гру з Іельською командою для свого однокурсника Роббі Уолда. Коли безмежно вдячний Роббі пішов від нас, Дженні попросила, щоб я пояснив іще раз, хто має право сидіти в клубному секторі. Я повторив: усі колишні спортсмени, незалежно від віку, статусу та громадського становища, які достойно захищали на стадіонах спортивну честь Гарварда.

— І на воді теж? — запитала вона.

— Спортсмени скрізь спортсмени,— відповів я. — Сухі вони чи мокрі.

— Крім тебе, Олівере,— сказала вона. — Ти заморожений.

Я промовчав, вважаючи, що це звичайна шпилька,— Дженні часом полюбляє пускати шпильки,— і не подумав, що в її запитанні, крім зацікавлення спортивними традиціями Гарвардського університету, могло бути щось інше. Скажімо, тонкий натяк на те, що, хоча стадіон має сорок п'ять тисяч місць, усі колишні спортсмени сидітимуть разом, в одному, найвигіднішому секторі. Всі. Старі й молоді. Мокрі, сухі й навіть заморожені. І чому я не ходжу на суботні матчі? Невже тільки з бажання заощадити шість доларів?

Ні, якщо на думці в неї було інше, я не хочу про це й розмовляти.

13

Містер Олівер Берретт III з дружиною просять Вас ушанувати своєю присутністю обід на честь шістдесятиріччя містера Берретта, що відбудеться в суботу шостого березня о сьомій годині вечора.

Доувер-хаус, Інсвіч, Массачусетс.

Просимо відповісти.

— То як? — запитала мене Дженніфер.

— Ти ще й питаєш? — Я саме писав резюме справи «Держава проти Персівала», важливого прецеденту в кримінальному судочинстві. Дженні помахувала запрошенням, наче дратуючись зі мною.

— Я вважаю, що вже пора, Олівере,— сказала вона.

— Що саме?

— Ти дуже добре знаєш, що саме. Чи ти хочеш, щоб він приліз до тебе навколішках?

Я робив далі своє діло; вона — своє.

— Оллі, він подає тобі руку.

— Дурниці, Дженні. Адресу на конверті писала мати.

— Ти ж казав, що й не поглянув на нього! — вигукнула вона.

Може, й поглянув. А потім, мабуть, забув. Адже я з головою поринув у справу Персівала, до того ж незабаром іспити. І нема чого забивати мені баки.

— Схаменися, Оллі,— сказала вона благальним тоном. — Шістдесят років — це тобі не жарт. Коли ти надумаєш врешті помиритися з ним, його, може, й на світі вже не буде.

Я дуже популярно пояснив Дженні, що ніколи не стану миритися з батьком, і попросив дати мені спокій. Вона замовкла і сіла на край подушечки, що лежала в мене під ногами. Скоро я відчув, що вона пильно дивиться на мене, і підвів голову.

— Постривай,— мовила вона застережливо,— ось коли проти тебе збунтується Олівер V...

— Можеш бути певна, його зватимуть як завгодно, тільки не Олівером! — гримнув я.

Проти свого звичаю вона відповіла, не підвищуючи голосу:

— Слухай, Оллі, навіть якщо ми назвемо його Блазнем Бозо, хлопець дивитиметься на тебе скося, бо ти був спортивним світилом Гарварда. А на той час, коли він поступить в університет, ти, може, станеш членом Верховного суду.

Довелося пояснити, що наш син ніколи не дивитиметься на мене скося. Коли ж вона запитала, звідки в мене така впевненість, я не зміг навести жодних аргументів. Але я твердо знав, що наш син не подивиться на мене скося, хоч і не вмів пояснити, чому. Без усякої, на мій погляд, логіки Дженні заявила:

— Твій батько теж любить тебе, Олівере. Він любить тебе так само, як ти любитимеш Бозо. Але ви, Берретти, такі горді й затяті, що можете прожити весь вік, вважаючи, буцімто ненавидите один одного.

— Якщо ти не просвітиш нас,— сказав я ущипливо.

— Атож.

— Справу вирішено,— оголосив я на правах чоловіка й голови родини і знову втупився в документи позову «Держава проти Персівала». Дженні підвелась, але зразу ж пригадала:

— Нас просять дати відповідь.

Я висловив упевненість, що випускниця музичного факультету Редкліффа зуміє написати відмову без консультації з юристом.

— Слухай, Олівере,— сказала вона. — Часом мені доводилося говорити неправду. Але я ніколи нікого не образила навмисно. І, мабуть, не змогла б образити.

Цією розмовою вона, по суті, ображала мене, і я ввічливо попросив її дати відповідь у будь-якій формі за умови, що зміст залишиться той самий: ми приїдемо хіба що тоді, коли в пеклі стане прохолодно. І знову повернувся до позову «Держава проти Персівала».

— Який у них номер? — тихо запитала вона, стоячи біля телефону.

— Хіба не можна відповісти листовно?

— Ще трохи, і в мене не витримають нерви. Який у них номер?

Я сказав їй номер і негайно заглибився в апеляцію Персівала до Верховного Суду. Я не дослухався до того, що каже Дженні. Точніше, намагався не дослухатись. Але ж ми були в одній кімнаті.

— Добрий вечір, сер,— промовила Дженні. Невже трубку взяв сам Сучий син? Хіба він не у Вашингтоні? «Нью-Йорк таймс» повідомляла, що він пробуде там до кінця тижня. Наша журналістика звелася зовсім на ніщо.

Скільки треба часу, щоб сказати «ні»?

Але замість того, щоб вимовити це односкладове слово, Дженніфер завела довгу розмову.

— Оллі!

Вона затулила долонею трубку.

— Оллі, може, не треба давати негативної відповіді?

Я кивнув головою на знак того, що треба, а ще махнув рукою на знак того, що годі вже з біса балакати.

— Мені дуже шкода,— сказала вона в трубку. — Тобто нам дуже шкода, сер...

Нам! Навіщо вона вплутує мене? І чому не скаже «ні» й не покладе трубку?

— Олівере!

Дженні знову затулила трубку долонею і заговорила підвищеним тоном:

— Йому боляче, Олівере! Як ти можеш сидіти, знаючи, що батькове серце спливає кров'ю?

Якби вона не була в такому збудженому стані, я пояснив би їй ще раз, що каміння не може спливати кров'ю і що її італійсько-середземноморські уявлення про батьків виглядають зовсім недоречно на тлі скелястих вершин гори Рашмор. Але вона зовсім розклеїлась. І я почав розклеюватись теж.

— Олівере,— просила вона,— може, ти сказав би йому хоч слово?

Йому?! Та вона з глузду з'їхала!

— Може, сказав би хоч «здрастуй»?

Вона простягнула мені трубку. Насилу стримуючи сльози.

— Я ніколи не заговорю з ним. Довіку,— відповів я зовсім спокійно.

Вона заплакала. Зовсім нечутно, тільки сльози побігли струмком. Потім вона... вона стала благати:

— Заради *мене*, Олівере. Досі я ніколи не просила в тебе нічого. Будь ласка.

Нас було троє. Ми стояли (мені здавалося, що батько теж тут, із нами) і всі троє чекали чогось. Чого? Моєї відповіді?

Ні, я не міг погодитись.

Невже Дженні не розуміє, що вимагає неможливого? Що я не можу вчинити інакше? Втупившись у підлогу, я рішуче похитав головою, хоч почував себе дуже кепсько. І тоді вона зашепотіла до мене з такою люттю, якої я ніколи від неї не сподівався.

— Тварюка ти безсердечна, — сказала вона мені й звернулася до батька, закінчуючи розмову: — Містере Берретт, Олівер хоче переказати вам, що по-своєму... — Вона спинилася, переводячи дух. Її трясло від плачу, тож їй було нелегко говорити. Я був надто здивований, щоб утрутитись, і тільки слухав, що вона «перекаже» батькові. — Він дуже вас любить,— сказала вона і одразу ж поклала трубку.

Годі шукати раціонального пояснення того, що я вчинив наступної миті. Я виправдовую себе тільки тим, що у мене тимчасово потьмарився розум. Точніше, я не виправдовую себе нічим і завжди почуватиму себе винним.

Я вихопив з її рук телефон, висмикнув із розетки шнур і пошпуривав апарат через кімнату.

— Хай тобі біс, Дженні! Звідки ти взялася на мою голову!

Я стояв відхекуючись, мов звір, бо я таки обернувся на звіра. О, боже! Що за кара? Я повернувся до Джен.

Але вона щезла.

Вона таки справді щезла, бо я навіть не чув її кроків. Мабуть, вискочила тієї ж миті, коли я схопив телефон. Її плащ і шарф висіли на місці. Я відчував нестерпний біль, не знаючи, що робити, але ще нестерпнішого болю завдавало усвідомлення того, що я зробив.

Я шукав її скрізь.

Побіг у Бібліотеку нашого факультету й став никати поміж рядами столів. Туди й сюди кожним проходом разів п'ять-шість. Хоч я не вимовив ані слова, мій погляд, певно, був такий напружений, вираз такий лютий, що всі читачі переполошилися. Та біс із ними!

Проте Дженні там не було.

Я помчав у їдальню, зазирнув у кімнату відпочинку, в кафетерій. Оббіг навколо корпусу Агассіза у Редкліффі. Немає ніде. Я гасав по всіх усядах, серце калатало, мов несамовите, і ноги пристосовувались до його шаленого темпу.

Може, вона в корпусі Пейна? Там на першому поверсі є кімнати, де практикуються піаністи. Я знаю Дженні. Коли її розсердити, вона залюбки починає тарабанити по розтриклятих клавішах. Справді! Але чи схочеться їй грати тепер, коли я перелякав її на смерть?

Дурне це діло — ходити по коридору, де праворуч і ліворуч бренькають фортепіано. З-за кожних дверей долинають звуки Моцарта і Бартока, Баха і Брамса, зливаючись у божевільну мелодію.

Дженні десь тут!

Я спинився біля дверей, за якими хтось тарабанив — ще й сердито — прелюд Шопена. Постояв хвилину. Піаніст грав кепсько,— зупинявся, починав спочатку, раз по раз помилявся. Під час чергової паузи я почув, як жіночий голос пробурмотів: «Хай йому біс!» Мабуть, це Дженні. Я відчинив двері.

За фортепіано сиділа студентка Редкліффа. Вона підвела голову. Негарна, плечиста студентка-хіпі, роздратована моєю появою.

— Що ти побачив тут, хлопче?

— Нічого цікавого,— відповів я, зачиняючи двері.

Потім обійшов Гарвардську площу, побував у кафе «Памплона», в погрібку Томмі, навіть у забігайлівці Гейза — там постійно товчуться художники та музиканти. *Все марно.*

Куди ж вона могла подітися?

Метро вже було зачинене, але якщо тоді вона відразу побігла на площу, то могла ще встигнути на поїзд до Бостона. І подалася на автобусну станцію.

Була мало не перша година ночі, коли я вкинув у проріз телефонного апарата одну двадцятип'ятицентову монету і дві по десять центів. Я стояв у телефонній будці на Гарвардській площі.

— Привіт, Філе.

— Алло,— озвався він заспаним голосом. — Хто це?

— Це я, Олівер.

— Олівере! Щось сталося з Дженні? — запитав він злякано. Якщо він питає мене, то, значить, її там немає.

— Гм... Та ні, Філе, ні.

— Дяка богові. Як вам ведеться, Олівере?

Довідавшись, що донька жива й здорова, він заговорив звичним дружнім тоном. Наче його й не розбудили серед ночі.

— Чудово, Філе, у мене все гаразд. Чудово. Слухай, Філе, Дженні тобі телефонує?

— Де там у біса телефонує,— відповів він на диво спокійно.

— Що ти хочеш сказати?

— Бісова дівчина могла б дзвонити частіше. Все-таки я їй не чужий. Якщо людина може водночас заспокоїтись і перелякатися, то саме таке було зі мною.

— Вона там коло тебе? — запитав він.

— Га?

— Поклич її до телефону. Я її сам вилаю.

— Не можу, Філе.

— Вона що — спить? Якщо спить, то не треба.

— Спить,— сказав я.

— Слухай ти, негіднику.

— Що, сер?

— Невже Кренстон так з біса далеко від вас, що ви не можете приїхати сюди у неділю? А ні, то я приїду до вас.

— Ні, Філе. Краще ми приїдемо.

— Коли?

— Якось у неділю.

— Не треба мені «якось». Слухняний зять не каже «якось». Він каже «наступної».

Наступної неділі, Олівере.

— Гаразд, сер. Наступної неділі.

— О четвертій годині. Але їдь обережно. Добре?

— Добре.

— І наступного разу замовляй розмову в кредит.

Він поклав трубку.

Я стояв серед темної площі самотній, наче на безлюдному острові, не знаючи, що робити далі. До мене підійшов якийсь кольоровий хлопець і запропонував сигарети з маріхуаною. Я механічно відповів: «Не треба, дякую, сер».

Тепер я йшов поволі. Чого мені поспішати в порожню квартиру? Була пізня ніч, і я аж задубів — більше від страху, ніж від холоду (хоча, повірте мені, погода стояла холодна). Коли я підійшов до ганку, мені здалося, що на східцях хтось сидить. Та ні, мабуть, привиділося, бо фігура була зовсім непорушна.

Але це була Дженні.

Вона сиділа на верхній сходинці.

Я був такий втомлений, що не міг злякатися, такий радий, що не міг говорити.

Я сподівався — вона тримає в руці щось важке і вдарить мене по голові.

— Джен?

— Оллі?

Обоє ми говорили так тихо, що в голосі не чулося ніяких емоцій.

— Я забула ключа,— сказала Дженні.

Я стояв біля ганку, боячись запитати, чи давно вона тут сидить, знаючи тільки одне: я її страшенно скривдив.

— Дженні, я так шкодую...

— Не треба! — перебила вона мене і тихо промовила: — Кохання — це коли ні про що не шкодуєш.

Я піднявся сходами і спинився біля неї.

— Я піду спати. Гарзд? — сказала вона.

— Гарзд.

Ми зайшли в помешкання. Роздягаючись, вона лагідно подивилася на мене.

— Я знаю, що кажу, Олівере.

На цьому все скінчилося.

14

Лист прийшов у липні.

З Кембріджа його переслали в Денніс-порт, отож звістка дійшла до мене із запізненням на один день. Я помчав у школу до Дженні, яка наглядала за дітьми, що грали, здається, в кікбол, і сказав їй, наслідуючи голос Богарта [17]:

— Ану за мною.

— Що таке?

— Ану за мною,— повторив я так владно й наполегливо, що вона пішла слідом за мною до берега.

— Що сталося, Олівере? Ради бога, скажи мені, що сталося.

Я прямував далі, до причалу, твердою ногою.

— Сідай у човен, Дженніфер,— звелів я, вказуючи рукою з листом, якого вона ще не побачила.

— Олівере, я ж повинна наглядати за дітьми,— запротестувала вона, але слухняно ступила в човен.

— Біда мені з тобою, Олівере. Чи зрештою поясниш, що сталося?

Ми відпливли на кількасот ярдів від берега.

— Я маю розповісти тобі дещо,— сказав я.

— Невже ти не міг розповісти на суходолі? — викрикнула вона.

— Звичайно, не міг,— крикнув я теж (ми не сердились, а тільки намагалися перекичати сильний вітер). — Я хотів бути з тобою сам на сам. Подивися, що я одержав.

Я помахав конвертом. Вона відразу розпізнала друкований заголовок.

— Ага, юридичний факультет Гарварда! Тебе, мабуть, вигнали?

— Не вгадала, бісова оптимістко,— викрикнув я. — Спробуй ще раз.

— Ти перший на своєму курсі!

Мені стало майже соромно сказати їй правду.

— Не зовсім. Третій.

— Он як! — сказала вона. — Тільки третій?

— Послухай-но, все ж таки це означає, що я працюватиму в цьому бісовому журналі, у «Юридичному віснику!» — вигукнув я.

Вона сиділа з абсолютно байдужим виглядом.

— Ради бога, Дженні,— заблагав я,— скажи хоч що-небудь.

— Не скажу, аж доки не побачу двох перших студентів,— відмовила вона.

Я подивився на неї, сподіваючись, що вона розпливеться в усмішці, яку — я знав це — вона стримує.

— Ну ж бо, Дженні! — просив я.

— Я іду. Прощай,— сказала вона і зразу ж стрибнула у воду. Я стрибнув за нею, і наступної миті ми реготали обоє, вчепившись за борт човна.

— Ага,— сказав я, здобувшись на досить вдалий дотеп,— заради мене ти ладна кинутись у воду.

— Не будь занадто самовпевнений,— відповіла вона. — Ти ж тільки третій.

— Слухай-но, ти, негіднице...

— Що таке, мерзотнику?

— Я завдячую тобі з біса багато чим.

— Ти кажеш неправду, мерзотнику, неправду.

— Неправду? — запитав я здивовано.

— Ти зобов'язаний мені всім.

Того вечора ми на радощах сійнули грішми — витратили двадцять три долари в шикарному ресторані у Ярмуті, де замовляли навіть омарів. Дженні вирішила не хвалити мене, аж поки довідається, хто ті два студенти, що, як вона висловилася, «випередили мене».

Напевно це видасться вам дурістю, але я так любив її, що, коли ми повернулися до Кембріджа, відразу побіг розвідати, хто ті два студенти. Мені полегшало, коли перший, Ервін Бласбенд,— він закінчив Сітіколедж 1964 року,— виявився книжним хробаком, очкастим хлопцем того неспортивного типу, який їй зовсім не подобався. Студент номер два була дівчина, Белла Ландау, закінчила 1964 року Брін Мор. Отже, все вийшло на краще, оскільки Белла скидалася на суху рибину (як усі студенти юридичного факультету), і я міг досхочу подратувати Дженні, розповідаючи їй «подробиці» того, що відбувалося пізно ввечері в Геннет-хаузі, де містилася редакція «Юридичного вісника». А сиділи ми справді допізна. Нерідко я приходив додому о другій або й третій годині ночі. У нас було шість спецкурсів, та ще доводилось редагувати «Юридичний вісник», а ще я написав статтю (Олівер Берретт IV. «Юридична допомога міській бідноті. На матеріалах, зібраних у районі Роксбері міста Бостона». Гарвардський юридичний вісник, 1966 р. № 3, стор. 861—908).

— Хороша стаття. Нічого не скажеш, хороша стаття.

Таку оцінку дав їй Джоел Флейшман, старший редактор «Вісника». Він повторював ці слова знову й знову. Сказати правду, я чекав детальніших похвал від фахівця, що наступного року стане помічником самого Дугласа, члена Верховного суду. Але, читаючи остаточний варіант статті, він обмежився вищенаведеним компліментом. О боже! Дженні сказала мені, що вона «гостро аналітична, розумна і блискуче написана». Невже Флейшман не міг додати щось подібне?

— Флейшман назвав її «хорошою статтею», Джен.

— О господи! Ради чого я чекала тебе допізна? Щоб почути ці сухі слова? І він не визнав за потрібне похвалити твій дослідницький метод, твій стиль, усе інше?

— Ні, Джен. Він просто назвав статтю «хорошою».

— Чому ж ти так затримався?

Я підморгнув їй.

— Ми з Беллою Ландау докінчували одне діло.

— Справді?

Я не зміг зрозуміти її тону і запитав прямо:

— Ти ревнуєш?

— Ні, у мене куди кращі ноги.
— А ти вмієш написати резюме судової справи?
— А вона вміє готувати ласанью?
— Уміє,— відповів я. — Сьогодні вона приносила її в Геннет-хауз. Усі сказали, що її ласанья не гірша за твої ноги.
— Аякже!
— Що ти на це скажеш?
— Хто платить за твою квартиру? — запитала Дженні. — Белла Ландау?
— Подумаєш! Скоро я стану незалежний від тебе. І що тоді завадить мені знайти іншу квартиру?
— Ні, Шпаргалето, ти будеш залежний від мене довіку.

15

Останній курс ми закінчили в тому ж порядку.
Ервін, Белла і я посіли три перші місця серед випускників юридичного факультету. Настала пора ужинок. Усі запрошували мене на роботу. Засипали пропозиціями. Манили й вабили. Скрізь, куди я заходив, переді мною, здавалося, розгортали прапор із написом: «Просимо до нас, Берретте!»
Але я чекав, щоб мені просигналили зеленим прапорцем [18]. Я відмовився від посад, які давали змогу зробити кар'єру; відхилив пропозицію стати помічником судді, не схотів піти на державну службу — у департамент юстиції. Я шукав собі місце з високою платнею, щоб викинути з нашого словника прокляте слово «скрута».
Хоч я закінчив третім, у мене була одна неоціненна перевага, що ставила мене поза всякою конкуренцією. З перших десяти випускників я був єдиний неєвреї. (Кожен, хто твердить, що у нас немає упередження проти євреїв, сам сповнений ним.) Я знаю десятки фірм, що ладні цілувати п'яти найостаннішому з випускників, аби тільки він був ВАСП. Візьміть, наприклад, мене: переді мною відчинялися всі двері — Гарварда, першої збірної «Юридичного вісника». Десятки людей навперейми намагалися занотувати у своїх записниках мою адресу і номер телефону. Я почувався пестунчиком і щиро тішився своїм успіхом.
Особливо інтригуючу пропозицію зробила мені фірма в Лос-Анджелесі. Її представник містер N (не хочу називати прізвище, бо ще позве до суду) говорив мені:
— А цього самого, хлопче, у нас донесхочу. Коли забажаєш — і вдень, і вночі. Можна навіть у себе в кабінеті!

Ми не збиралися переїздити до Каліфорнії, але мені було цікаво знати, чим мене зваблює містер N. Ми з Дженні висловлювали найфантастичніші припущення, проте, можливо, в Лос-Анджелесі фантастика вже була реальністю. (Зрештою я відкараскався від містера N, сказавши йому, що не потребую «цього самого». Він був страшенно засмучений.)

Ми вирішили залишитися на атлантичному узбережжі. У нас було на вибір десятків зовсім чудових пропозицій з Бостона, Нью-Йорка, Вашингтона. Дженні один час схилилася до того, щоб оселитися у столиці. («Ти міг би влаштуватися на роботу в Білому Домі, Оллі»), але мене більше вабив Нью-Йорк. Отож, обміркувавши все і зваживши, я з благословення дружини прийняв пропозицію Джонаса і Марша, дуже солідної адвокатської контори (Марш був колись навіть генеральним прокурором), яка спеціалізувалася на справах, пов'язаних з порушенням громадянських прав. («Ти можеш водночас робити добре діло і заробляти добрі гроші»,— казала Дженні.) Вони прийняли мене дуже ласкаво. Старий Джонас спеціально приїхав до Бостона, запросив нас на обід у «П'єр Фор» і наступного дня прислав Дженні квіти.

Цілий тиждень по тому Дженні мугикала пісеньку з приспівом «Джонас, Марш і Берретт». Я порадив їй не поспішати, вона ж послала мене к бісу — адже у голові у мене, мовляв, та сама пісенька. Ну що ж, вона таки вгадала.

Дозвольте мені відзначити, що Джонас і Марш платили Оліверові Берретту IV 11800 доларів,— такої високої платні не спромігся одержати жоден із моїх однокурсників.

Отже, як бачите, я був третім тільки *за успішністю*.

16

Зміна адреси

3 1 липня 1967 р.

Містер Олівер Берретт з дружиною

мешкатимуть за такою адресою:

Штат Нью-Йорк, м. Нью-Йорк 10021

вул. 63 Східна, № 263.

— Типова адреса нуворишів,— поскаржилася Дженні.

— А ми і є нувориші,— зауважив я.

Моє запаморочення від досягнутих успіхів підсилювалося ще й тим, що місячні витрати на мою машину мало не дорівнювали квартплаті за наше колишнє помешкання у Кембріджі! До Джонаса і Марша було десять хвилин ходи (поважної — тепер

я полюбляв ходити поважно), стільки ж було й до шикарних магазинів, таких як універмаг Бонвіта, і я звелів своїй дружині-відьмі, щоб вона негайно відкрила там рахунок і почала тринькати гроші.

— Навіщо, Олівере?

— Бо мені з біса кортить, щоб мене грабували.

Я став членом нью-йоркського відділення Гарвардського клубу. Рекомендацію мені дав Реймонд Стреттон. Ми з Реєм принаймні тричі на тиждень грали в теніс, і я дав собі слово, що за три роки стану чемпіоном клубу. Може, тому, що я знову з'явився серед гарвардської еліти, чи, може, тому, що на юридичному факультеті стало відомо про мої успіхи (слово честі, я не хваستася своєю платнею), мої «друзі» відразу стали виявляти до мене інтерес. Ми переїхали до Нью-Йорка посеред літа (треба було нашвидку готуватися до екзамену на звання адвоката), і перші запрошення були на вікенди.

— Пошли їх, знаєш куди, Олівере. Не хочу я марнувати два дні на пустопорожні балачки в гурті з чиймись триклятими синками та доньками.

— Гаразд, Джен, але що їм відповісти?

— Скажи, що я вагітна.

— Ти справді вагітна?

— Ні, але, якщо ми залишимося вдома, я, може, завагітнію.

Ми вже вибрали ім'я для сина. Тобто вибрав я, а Дженні, зрештою, погодилась. Розмова про це почалася так.

— Слухай, ти не будеш сміятися? — запитав я Дженні. Вона саме нарізала помідори на кухні (витриманій у приємних жовтих тонах і з агрегатом для миття посуду).

— Чого? — запитала вона, нарізаючи помідори.

— Мені дуже сподобалося ім'я Бозо.

— Ти не жартуєш?

— Ні. Кажу чесно.

— І ти назвав би нашого сина Бозо?

— Авжеж. Чесно кажу тобі, Джен, це найкраще ім'я для супер-спортсмена.

— Бозо Берретт, — вимовила вона, дослухаючись, як воно звучить.

— Він буде неперевершеним хокеїстом, — провадив я дедалі переконливіше. — Бозо Берретт, гравець-велетень першої збірної Гарвардського університету.

— Слухай-но, Олівере. А що коли... Що коли у хлопця не буде координації рухів?

— Це неможливо, Джен. Він успадкує такі гени, що це просто неможливо.

Я говорив це цілком щиро. Віднині, прямуючи на роботу, я часто обмірковував плани майбутньої кар'єри Бозо.

За обідом я знову завів ту саму розмову. Ми щойно купили чудовий сервіз із данської порцеляни.

— Бозо буде хокеїст з чудовою координацією рухів,— сказав я Дженні. — Якщо він успадкує ще й твої руки, ми зможемо поставити його у захист.

Вона іронічно посміхнулась, очевидно, підшукуючи якесь ущипливе зауваження, щоб затьмарити мою світлу мрію. Проте нічого не придумала і натомість, розрізавши пиріг, дала мені скибку.

— Ти тільки подумай, Дженні,— говорив я, відкусивши чималий шмат,— двісті сорок фунтів ваги: це ж буде диво-хокеїст.

— Двісті сорок фунтів? — перепитала вона. — Наші з тобою гени, Олівере, навряд чи забезпечать йому двісті сорок фунтів.

— Ми його підгодуємо, Джен. Дамо побільше білка, поживних сумішей, створимо спеціальний харчовий режим.

— А що коли він не схоче їсти?

— Схоче. Ще й як схоче,— сказав я, починаючи сердитись на хлопця, який скоро сидітиме за цим столом і опиратиметься моїм спробам зробити з нього спортсмена високого класу. — А не схоче, то я розтовчу йому пику.

Дженні поглянула мені в очі й осміхнулась:

— Не розтовчеш, якщо він важитиме двісті сорок фунтів.

Я збентежився на хвилину, але потім зміркував:

— Змалечку він не буде стільки важити.

— Що правда, то правда,— сказала Дженні, застережливо помахуючи ложкою. — Але коли набере двісті сорок фунтів, тоді бережися його, Шпаргалето! — І вона зареготала.

Жарт був дотепний, і, поки вона сміялася, у мене в уяві постала картина: загорнений у пелюшку хлопчисько, вагою в двісті сорок фунтів, женеться за мною по Сентрал-парку і кричить: «Я тобі покажу, як кривдити мою маму, Шпаргалето!» Тепер єдина надія на Дженні; сподіваюся, вона оборонить мене від лютого Бозо.

Зачати дитину не так легко, як це, може, здається.

Іронія долі: молодята, які перші роки подружнього життя докладають усіх зусиль, щоб запобігти вагітності, згодом міняють курс на сто вісімдесят градусів і стають одержимі ідеєю відразу ж породити дитину.

Так, ця ідея може стати настирливою. І вона може зіпсувати найінтимніші хвилини подружнього життя, позбавивши їх природності й безпосередності. Адже коли програмуєш акт кохання (яке огидне слово «програмуєш», наче йдеться про машину), коли програмуєш акт кохання відповідно до приписів медицини, календарних розрахунків і стратегії («Може, краще завтра зранку, Оллі?»), він може викликати нехіть, відразу, а потім і жах.

І коли ти бачиш, що твоїх елементарних знань у цій справі й бездоганного (як тобі здається) здоров'я не досить, щоб породити нащадка, тебе починають мучити страхітливі побоювання.

— Ви, певно, розумієте, що потенція сама по собі не виключає безплідності,— сказав мені доктор Мортімер Шеппард, коли ми з Дженні вирішили проконсультуватися з ним як із фахівцем.

— Він це розуміє, докторе,— відповіла за мене Дженні, знаючи, що коли безплідним виявлюсь я, це буде для мене жахливим ударом. Навіть у її голосі відчувалася надія на те, що безпліддя виявиться вадою її власного тіла.

Лікар розтлумачив нам звичайні речі, готуючи до найгіршого, а потім сказав, що, цілком можливо, у нас все гаразд і ми невдовзі станемо щасливими батьками. Але, звичайно, нам доведеться пройти цілу серію аналізів. (Не хочу вдаватися в деталі цих обстежень.)

Ми відбули аналізи в понеділок. Дженні вдень, я після роботи, бо вже з головою поринув у юридичну практику. Доктор Шеппард подзвонив Дженні у п'ятницю і попросив зайти ще раз: мовляв, його медсестра щось наплутала, і йому треба повторити деякі аналізи. Коли Дженні сказала мені про це, я став підозрювати, що він виявив «ваду» в її організмі. В неї, мабуть, виникла та сама підозра. «Помилка» медсестри — був явно вигаданий привід.

Незабаром доктор Шеппард подзвонив мені на роботу. Чи можу я зайти до нього додому? Коли я довідався, що розмовляти ми будемо сам на сам («я вже говорив сьогодні з місіс Берретт»), моя підозра змінилася впевненістю. Дженні не зможе мати дітей.

Звичайно, таке твердження надто категоричне,— переконував я себе. Адже Шеппард сам

говорив, що можна виправити справу хірургічним втручанням або іншими засобами. Проте робочий настрій у мене зіпсувався. І навіщо чекати до п'ятої? Я зателефонував Шеппардові й запитав, чи можна зайти до нього зараз.

Прошу,— відповів він.

— У кого дефект? — запитав я без передмов.

— Я б не назвав це дефектом,— сказав він.

— Гаразд. У кого з нас порушені функції організму?

— У Дженні.

Я був готовий до цієї відповіді, але її категоричність приголомшила мене. Лікар мовчав, очевидно, чекаючи, що я скажу.

— Нічого не вдієш. Доведеться взяти на виховання чужих дітей. Головне, що ми любимо одне одного, правда?

І тоді він сказав мені:

— Справа набагато серйозніша. Дженні дуже хвора.

— Як розуміти «дуже хвора»?

— Вона помирає.

— Не може цього бути.

Я сподівався, що лікар скаже: це просто жарт.

— На жаль, це правда,— відмовив він. — Мені дуже прикро, що я змушений сказати вам її.

Я почав сперечатися з ним: мабуть, він припустився якоїсь помилки, а може, дурепа-сестра знову щось наплутала — підсунула йому не ту рентгенограму або що. Лікар дуже делікатно пояснив, що помилка виключена: аналіз крові був зроблений тричі. Отже, діагноз не підлягає сумніву. Ясна річ, він змушений послати нас — тобто мене, ну, і Дженні — до гематолога. На його думку, найкраще звернутися до...

Я урвав його, махнувши рукою. Мені потрібна була хвилина тиші. Просто тиші, щоб освоїтися з жахливою істиною. Потім я згадав іще одну річ.

— Що ви сказали Дженні, докторе?

— Що у вас обох усе гаразд.

— Вона повірила?

— Мабуть, повірила.

— Коли ж нам сказати їй правду?

— За цих обставин це маєте вирішити ви.

Маю вирішити я! Господи! За даних обставин мені не те що вирішувати, а й дихати не хотілося.

Лікар пояснив, що проти тієї форми лейкемії, на яку захворіла Дженні, немає ніяких засобів, і лікування буває тільки паліативним, тобто воно може полегшити страждання, уповільнити хід хвороби, але не може їївилікувати. Тому за цих обставин маю вирішувати я. Тим часом можна обійтися без лікування.

Але в цю хвилину я думав тільки одне: до чого підло повелася з Дженні триклята доля.

— Їй же всього двадцять чотири роки! — сказав я лікарю. Ні, здається, не сказав, а крикнув.

Він терпляче кивнув головою, сам чудово знаючи, скільки Дженні років, але також розуміючи, як нестерпно я страждаю. Зрештою я усвідомив, що не можу без кінця сидіти в його кабінеті. Я запитав, що робити. Тобто, що мені слід робити. Він порадив якомога довше поводитися цілком нормально. Я подякував йому і пішов.

Нормально! Нормально!

18

Я став думати про Бога.

У мене зринув спогад про Верховну Істоту, що, як кажуть, існує десь там, у безконечному просторі. Ні, я не збирався затопити Богові в пику, відлупцювати його за ту кривду, якої він хотів завдати мені — тобто Дженні. Мої думки мали зовсім інше спрямування. Бувало так: я прокидався зранку і згадував — Дженні зі мною. Ще зі мною. Зрозумійте мене: стривожений і збентежений, я сподівався, що десь існує Бог, якому я можу подякувати. Подякувати за те, що він дав мені змогу прокинутись і побачити Дженніфер.

Я силкувався поводитись якомога нормальніше і тому дозволяв їй готувати сніданок і робити мені інші послуги.

— Ти побачиш сьогодні Стреттона? — запитала вона, наливаючи мені другу чашку «особливої» кави.

— Кого? — перепитав я.

— Реймонда Стреттона, свого найкращого друга. Колишнього товариша по кімнаті.

— Побачу. Ми збиралися грати в теніс. Але я, мабуть, відмовлюся.

— Дурниці.

— Що ти маєш на увазі, Дженні?

— Не відмовляйся грати в теніс, Шпаргалето. Я не хочу, щоб у мого чоловіка виросло черево.

— Гаразд. Але давай пообідаємо в ресторані.

— Чому?

— Що означає «чому»? — вигукнув я, намагаючись удати нормальне обурення. — Хіба я не можу повести свою дружину в ресторан, коли мені захочеться?

— Хто вона, Берретте? Скажи, як її звуть?

— Що таке?

— Послухай-но. Якщо у тебе виникло бажання повести свою дружину в ресторан у будень, це означає: ти согрішив із якоюсь жінкою.

— Дженніфер! — скрикнув я, щиро ображений. — Я не дозволю, щоб за моїм столом, коли я снідаю, заводили подібні розмови.

— У такому разі я вимагаю, щоб ти обідав за моїм столом. Згода?

І я сказав цьому Богові (хоч би хто і хоч би де він був), що погоджуюсь на статус-кво. Я згоден і далі мучитися, згоден знати — за умови, що Дженні не знатиме. Ти чуєш мене, о Господи? То скажи, яку ти вимагаєш ціну.

— Олівере.

— Слухаю вас, містере Джонас.

Він викликав мене до свого кабінету.

— Ви знайомі зі справою Бека?

Звичайно, я був знайомий. Роберт Л. Бек, фотокореспондент журналу «Лайф», намагався сфотографувати сутичку демонстрантів з поліцією в Чикаго, і поліцейські мало не вибили з нього душу. Джонас вважав цю справу однією з тих, на яких базується репутація фірми.

— Я знаю, що його віддухопелили фараони, сер,— відповів я бадьоро (ха-ха!).

— Мені б хотілося, щоб ви вели цю справу, Олівере,— сказав він.

— Я сам?

— Можете взяти собі в помічники когось із молодших співробітників.

Молодших? У конторі я був наймолодший. Але я зрозумів підтекст його слів: Олівере, незважаючи на свої молоді літа, ти вже став одним із нас.

— Дякую, сер.

— Чи скоро ви можете виїхати до Чикаго?

Я твердо був вирішив нікому не казати про своє лихо і нести його тягар самому. Отож я й почав забивати баки старому Джонасу; не пам'ятаю навіть, що я наговорив йому, але

все зводилось до одного: у мене, мовляв, саме немає настрою виїздити з Нью-Йорка. Я сподівався, що згодом він зрозуміє мене. Але тоді він був явно розчарований моєю нехиттю прийняти його пропозицію, яка водночас була значущим жестом. О Боже, містере Джонас! Якби ви тільки знали справжні причини відмови!

Парадокс: Олівер Берретт IV виходить з роботи раніше, а йде додому повільніше. Як це пояснити?

У мене виробилася звичка стояти перед вітринами на П'ятій авеню і дивитися на привабливі, але, вважайте, непотрібні екстравагантні речі, які б я купив для Дженніфер, аби не треба було вдавати, що все йде... йде нормально.

Певна річ, мені було страшно повертатися додому. Бо тепер, через кілька тижнів після того, як я довідався про хворобу Дженні, вона стала худнути. Схудла вона трохи і, мабуть, сама цього не помітила. Але я, знаючи, що на неї чекає, помітив.

Я частенько зупинявся перед конторами авіакомпаній: Бразилія, Ангільські острови, Гаваї («Тікай від турбот — лети туди, де завжди сонце») і тому подібні райські місця. Одного разу я побачив рекламне оголошення — компанія ТУЕ пропонувала подорож до Європи на пільгових умовах (туристський сезон уже минув) — Лондон для модників і модниць, Париж для закоханих...

— *А як же стипендія? Як Париж — мрія мого розтриклятого життя?*

— *А як — наше майбутнє, наше одруження?*

— *Хтось згадав про одруження?*

— *Я згадав. І ладен усе повторити.*

— *Ти хочеш одружитися зі мною?*

— *Так.*

— *Чому?*

На той час моя кредитоспроможність сягнула такого рівня, що у мене вже була картка клубу «Дайнерс» [19]. Досить мені було розписатися на аркушику паперу, і я став гордим власником двох квитків (перший клас — знай наших!) до Міста Закоханих.

Коли я прийшов додому, вигляд у Дженні був кепський: обличчя бліде і змарніле. Але я сподівався, що, як тільки вона почує про мій фантастичний задум, щоки її враз порожевіють.

— Місіс Берретт, у мене є новина, — сказав я. — Згадайтеся яка.

— Ти полетів з роботи, — сказала моя дружина-оптимістка.

— Не полетів, а полечу, — відмовив я, витягаючи квитки. — І не з роботи, а в Париж. Летимо завтра увечері.

— Дурниці, Олівере,— сказала вона. Сказала спокійно, не так, як завжди — з удаваною сварливістю. Сказала якось навіть ніжно. — Дурниці, Олівере.

— Поясни, будь ласка, детальніше, що означають твої «дурниці».

— Слухай, Оллі,— сказала вона тихо,— нам треба це робити інакше.

— Що робити? — запитав я.

— Я не хочу в Париж. Мені не потрібний Париж. Мені потрібний ти...

— Але ж я в тебе є, серденько! — перебив я її з удаваною веселістю.

— І ще мені потрібен час,— провадила вона. — А часу ти мені не можеш дати.

Я зазирнув їй у очі. Вони були невимовно сумні. Сумні від суму, який розумів тільки я. І в них був жаль. Їй було жаль мене.

Ми стояли мовчки, обнявшись. Боже, якщо хтось із нас має заплакати, хай ми заплачемо обоє! Але краще не плакати ні їй, ні мені.

Потім Дженні розповіла, що вона почувала себе «препаскудно» і пішла знову до доктора Шеппарда — не консультуватися з ним, а вимагати, щоб він відкрив правду: «Скажіть мені, ради бога, що у мене таке». І він сказав.

Я почувався винним за те, що вона почула правду не від мене, а від іншого. Вона зрозуміла це і зробила навмисно дурне зауваження:

— Він випускник Єльського університету [20], Оллі.

— Хто?

— Екерман. Гематолог. Він стопроцентний представник Єла. Закінчив там і коледж, і медичний факультет.

— Він уміє принаймні читати й писати? — запитав я.

— Це ми побачимо,— посміхнулася місіс Олівер Берретт, випускниця Редкліффа 1964 року. — Але я чула, що він уміє розмовляти. А я хочу порозмовляти з ним.

— Гаразд, тоді звернімося до єльського лікаря,— сказав я.

— Гаразд,— сказала вона.

19

Тепер мені принаймні було не страшно повертатися додому. Я не боявся «поводитись нормально». Знову ми жили душа в душу, навіть знаючи, що дні нашого спільного життя злічені.

Нам треба було погодити деякі речі,— такі, що нечасто стають предметом обговорення чоловіка й дружини, яким заледве минуло двадцять чотири роки.

— Я покладаюсь на твою твердість, хокеїсте,— сказала вона.

— Авжеж, я буду твердий,— відповів я, міркуючи водночас, чи здогадується всевідаюча Дженніфер, що у великого хокеїста тремтять коліна.

— Я хочу, щоб ти підтримав Філа,— пояснила вона. — Для нього це буде найважчим ударом. Зрештою тобі що: ти станеш веселим удівцем.

— Я не буду веселим,— урвав я її.

— Ні, ти будеш з біса веселим. Я хочу, щоб ти був веселим. Домовились?

— Домовились.

— Домовились.

Минув рівно місяць. Ми саме пообідали. Дженні й досі готувала їжу, настоявши на цьому. Я насилу переконав її, щоб вона дозволила мені мити посуд (хоч вона й досі шпигала мене, кажучи, що це «не чоловіча робота»), і саме прибирав тарілки, а вона грала на фортепіано Шопена. Раптом Дженні зупинилася посеред одного з прелюдів, і я відразу зайшов у вітальню. Вона сиділа, опустивши руки.

— Ти відчуваєшся гаразд, Дженні? — запитав я, маючи на увазі відносне значення слова «гаразд». Вона відповіла запитанням:

— У тебе вистачить грошей на таксі?

— Звичайно,— відповів я. — Куди ти хочеш поїхати?

— Та, мабуть, у лікарню,— сказала вона.

Ми заметушилися, і я зрозумів: настала фатальна хвилина. Дженні йшла з нашого дому і вже ніколи не повернеться. Вона сиділа, а я складав її речі, міркуючи: що вона думає? Що їй найдорожче у нашому домі? Що б вона хотіла запам'ятати навіки?

Нічого. Вона сиділа, байдуже дивлячись просто себе.

— Що б ти ще хотіла взяти з собою? — запитав я.

Вона похитала головою, а потім згадала:

— Тебе.

Спіймати таксі було важко: люди саме поспішали до театрів тощо. Наш швейцар щосили сюрчав і вимахував руками, наче темпераментний суддя на хокейному матчі. Дженні стояла, прихилившись до мене, а я молив Бога, щоб таксі не було і щоб вона стояла так біля мене безкінечно. Але зрештою таксі з'явилося. І таксист нам попався — таке наше щастя — веселун. Почувши: «Лікарня «Маунт Сінай» і якомога швидше», він видав увесь свій розважальний репертуар.

— Не турбуйтеся, дітоньки, ви в досвідчених руках. Ми з лелекою працюємо в парі ось уже багато років.

Ми сиділи на задньому сидінні. Дженні пригорнулася до мене. Я цілував її коси.

— Це у вас перше? — запитав наш веселий водій.

Мабуть, Дженні відчула: ще трохи, і я гаркну на нього, щоб він зашив собі рота. І вона прошепотіла:

— Чоловік прагне бути люб'язним, Олівере. Будь і ти люб'язним.

— Так, сер,— відповів я водієві. — Це наше перше, і дружина відчувається не дуже гарзд. То, може, не будемо зважати на червоне світло?

Таксист домчав нас до «Маунт Сінай» буквально за хвилину. Він справді був дуже люб'язний: вискочив відчинити нам дверцята, прагнув допомогти. На прощання побажав нам щастя. Дженні подякувала йому.

У неї підгиналися ноги, я хотів узяти її на руки й понести, але вона запротестувала:

— Тільки не через цей поріг, Шпаргалето.

У приймальному покої нам довелося пройти через неприємну процедуру: давати відповіді на різні запитання.

— Чи страхувалися ви на випадок хвороби?

— Ні.

Чи думали ми про такі дрібниці, як хвороба? Ми були зайняті купівлею посуду.

Звичайно, прибуття Дженні не було для них несподіванкою. Про те, що вона скоро приїде сюди, їх попередив доктор Бернард Екерман. Тепер він став її лікарем і справдив її сподівання — виявився доброю, чуйною людиною, незважаючи на те, що був стопроцентним ельцем.

— Ми вводимо їй білі тільця й тромбоцити,— пояснив він мені. — Саме вони їй допоможуть на цьому етапі. Можна обійтися без антиметаболітів.

— Що це таке? — запитав я.

— Це ліки, які уповільнюють розпад кров'яних тілець. Але вони дають неприємні побічні наслідки — Дженні про це знає.

— Слухайте, докторе,— почав я, хоч і знав, що нема чого вчити вченого. — В цих справах наказує Дженні. Як вона скаже, так і буде. А ваше діло — якомога полегшити її страждання.

— Будьте певні, ми це зробимо.

— Мені байдуже, скільки це буде коштувати,— сказав я, здається, підвищивши голос.

— Це може тривати багато тижнів або навіть кілька місяців.

— Чхав я на гроші,— вигукнув я.

Не зважаючи на мій сварливий тон, Екерман терпляче пояснив:

— Я кажу це для того, щоб ви знали: у нас немає змоги передбачити, як довго — чи як мало — вона протримається.

— Тож пам'ятайте, лікарю,— сказав я,— тож пам'ятайте: я хочу, щоб її обслуговували за найвищим розрядом. Окрема палата. Окрема сестра й доглядачка. Все, що треба. Прошу вас. Гроші у мене є.

20

Я стверджую: від 63 Східної вулиці, що в Манхеттені, до Бостона, що в штаті Массачусетс, проїхати швидше, ніж за три години двадцять хвилин, ніяк не можливо. Повірте мені, я промчав усю відстань на граничній швидкості і певен: жодна машина, закордонної чи американської марки, навіть коли за кермом сидітиме чемпіон світу з автоперегонів, не зможе проїхати швидше. На массачусетській магістралі стрілка мого спідометра не сходила з цифри сто п'ять.

Я захопив із собою електричну бритву і, будьте певні, гладенько поголився в машині й навіть перемінив сорочку, перш ніж зайти у священний чертог на Стейт-стріт. Хоч була ще восьма ранку, у приймальні вже сиділо декілька поважних бостонців — чекали, доки їх пустять перед очі Олівера Берретта III. Його секретарка — вона знала мене — і оком не моргнула, називаючи по телефону моє ім'я.

Батько не сказав: «Нехай зайде».

Натомість двері кабінету відчинились, і він з'явився власною персоною. І сказав:

— Олівере.

Звикнувши підмічати зміни у зовнішності, я зауважив, що за ці три роки він трохи зблід, волосся посивіло (а може, й порідшало).

— Заходь, сину.

Його тон було важко визначити. Я зайшов у кабінет.

Сів на «стілець для відвідувачів».

Ми поглянули один на одного, потім відвели очі. Я почав розглядати речі на столі: ножиці в шкіряному футлярі, ніжик з шкіряною колодочкою — відкривати листи, фотографія матері, знята багато років тому. Моя фотографія (випускник Екзетера).

— Як тобі ведеться, сину? — запитав він.

— Добре, сер.

— А як Дженніфер?

Щоб не брехати, я не відповів на запитання і зразу ж виклав причину мого раптового візиту.

— Тату, позич мені п'ять тисяч доларів. Дуже треба.

Він поглянув на мене. І начебто ледь кивнув.

— Ну? — сказав він.

— Що, сер? — запитав я.

— Може, ти скажеш навіщо? — запитав він.

— Не можу, тату. Ти мені просто позич. Будь ласка.

Щось підказало мені — якщо вираз обличчя Олівера Берретта III може щось підказати — він дасть мені ці гроші. Я також відчув, що він не буде читати мені нотацій. Але він, очевидно, хотів... хотів поговорити зі мною.

— Хіба Джонас і Марш не платять тобі грошей? — запитав він.

— Платять, сер.

Мені кортіло сказати йому, скільки я одержую, — більше, ніж будь-хто з моїх колишніх однокурсників. Але потім я зміркував: якщо він знає, де я працюю, то, мабуть, знає і яка у мене платня.

— Хіба вона не працює в школі? — запитав він.

Отже, йому відомо не все.

— Не називай її «вона», — сказав я.

— Хіба Дженніфер не працює в школі? — ввічливо поправився він.

— Вона тут ні до чого, тату. Це особиста справа. Дуже важлива особиста справа.

— Ти, мабуть, ускочив у халепу з якоюсь жінкою? — запитав він, але не осудливо.

— Атож, — сказав я. — Так, сер. Ти вгадав. Позич мені, будь ласка, п'ять тисяч.

Навряд чи він мені повірив. Навряд чи він прагнув довідатись, навіщо мені гроші. Він розпитував мене просто, щоб... ну, щоб поговорити.

Він відкрив шухляду, витяг чекову книжку, оправлену в таку саму кольорову шкіру, що й ніж на столі і ножиці. Він розгорнув її поволі. Я думаю, не для того, щоб помучити мене, а щоб виграти час. Щоб знайти тему для розмови. Якусь безпечну тему.

Він виписав чек, одірвав його і простягнув мені. Секунду я сидів, не розуміючи, що мені слід теж простягнути руку, щоб узяти чек. Тож він збентежився (так мені здалося), забрав руку і поклав чек на край столу. Тоді поглянув на мене і кивнув головою. Його очі, здавалося, промовляли: «Ось те, що ти просив, сину». Але він тільки кивнув головою.

Мені теж не хотілося йти. Але я не міг підшукати слів, які б звучали нейтрально. І ми сиділи мовчки, хоч поговорити хотілось і йому й мені, а проте ми навіть не зважувалися подивитись один одному у вічі.

Зрештою я нахилився і взяв чек. Так, він був на п'ять тисяч доларів, і на ньому стояв підпис: «Олівер Берретт III». Чорнило вже висохло. Я акуратно згорнув його і поклав у кишеню сорочки. Потім підвівся й пішов до дверей. Треба було принаймні сказати: я, мовляв, знаю, що заради мене ти маринуєш у своїй приймальні високих бостонських достойників (а може, навіть вашінгтонських), і, якби у нас було що сказати один одному, тату, я міг би навіть почекати тут, доки ти приймеш відвідувачів, а ти б відмінив свій діловий сніданок... і так далі.

Відчинивши двері, я зібрав свою мужність, подивився на нього і сказав:

— Дякую, тату.

21

Повідомити Філа Кавіллері випало мені. А хто ще міг це зробити? Я боявся, що він розкисне, але він не розкис; спокійно замкнув свій дім у Кренстоні й переїхав у нашу квартиру. Кожен із нас переносить горе по-своєму. Філ переносив його, наводячи лад. Він мив, чистив, натирав. Не знаю, як відбувалася в нього психічна розрядка; та хоч би чим дитина тішилась, аби тільки не плакала!

Чи не сподівався він, що Дженні повернеться додому?

Мабуть, сподівався. Бідолаха! Тому й наводив блиск у квартирі. Він просто не хотів миритися з реальним станом речей. Звичайно, він не казав мені цього, але я знав, що він бореться з безнадією.

Бо я боровся теж.

Коли Дженні опинилася в лікарні, я подзвонив старому Джонасу, сказав, що не зможу ходити на роботу, і пояснив чому. Він був щиро вражений моєю бідой, і, щоб не слухати його висловів співчуття, я вдавав, що поспішаю звільнити телефон. Відтоді кожен мій день поділявся на дві частини: години, які я проводив у лікарні, й години на все інше. Звичайно, все інше було нічим. Я їв, не відчуваючи смаку, дивився, як Філ прибирає квартиру (в котрій уже раз!), і не спав, навіть приймаючи ліки, які мені виписав Екерман.

Одного разу я почув, як Філ, миючи на кухні посуд (руками), бурмоче сам до себе: «Я вже не маю сили терпіти». Я нічого не сказав йому, але подумав: «А я маю. Ти, що єси вгорі і правиш цим триклятим світом, містере Верховна Істота, зроби так, щоб це тривало й далі. Я буду терпіти без кінця і краю. Тому що Дженні — це Дженні».

Того вечора вона вигнала мене з палати, бо хотіла поговорити з батьком «як чоловіча з чоловічою».

— На ці збори допускаються тільки американці італійського походження,— заявила вона (обличчя у неї було біле, як її подушка). — Тікай звідсіля, Берретте.

— Гаразд,— сказав я.

— Але не дуже далеко,— кинула вона мені вслід.

Я сів у кімнаті відпочинку. Незабаром з'явився Філ.

— Сказала покликати тебе,— промовив він хрипко, наче йому здавило горлянку. — А я піду куплю сигарет.

— Зачини ці трикляті двері,— наказала вона, коли я зайшов до палати. Я обережно причинив двері й, повертаючись до ліжка, побачив її всю. Побачив з трубками, що тягнулися до її правої руки, прикритої ковдрою. Я завжди намагався сісти якомога ближче до неї, щоб бачити тільки обличчя, бліде, але з блискучими очима.

Отож я поспішно сів якомога ближче.

— Мені не боляче, Оллі,— сказала вона. — Відчуття таке, наче я повільно падаю зі скелі. Розумієш?

Щось замуляло мені в серці. Це безформне «щось» підступало до горла, щоб довести мене до плачу. Але я не збирався плакати. Я ніколи не плачу. Я хлопець стійкий. Я не буду плакати.

Щоб не заплакати, я мусив зціпити зуби і не міг розтулити рота. Довелося відповісти їй кивком. І я ствердно кивнув.

— Дідька лисого,— сказала вона.

— Га? — промимрив я крізь зуби.

— Тобі не зрозуміти, що таке падати зі скелі, Шпаргалето. Ти ніколи не падав зі скелі за все своє трикляте життя.

— Падав,— сказав я, відчувши, що до мене повертається мова. — Коли зустрів тебе.

— Хіба що,— сказала вона і ледь усміхнулася. — «Яке стрімке було тоді падіння». Хто це сказав?

— Не знаю,— відповів я. — Шекспір.

— Так, але хто саме з його героїв? — замислено спитала вона. — Не можу навіть пригадати, з якої це п'єси. А я ж училася в Редкліффі і мала б пам'ятати. Колись я знала всі твори Моцарта за номерами по каталогу Кехеля.

— Оце-то пам'ять! — сказав я.

— Так, пам'ять була чудова,— сказала вона і наморщила чоло. — Який номер концерту до мінор для фортепіано з оркестром?

— Я подивлюся в довіднику,— сказав я.

Я знав, де він стоїть. На полиці біля фортепіано. Я подивлюся сьогодні ж і завтра скажу їй.

— Колись я знала. Так, колись я знала.

— Слухай-но,— сказав я тоном Богарта,— ти хочеш розмовляти про музику?

— А ти волієш розмовляти про похорон? — запитала вона.

— Ні,— відповів я, жалкуючи, що урвав її.

— Про похорон я вже говорила з Філом. Ти слухаєш мене, Оллі?

Я одвів погляд.

— Так, я слухаю, Дженні.

— Я дозволила йому влаштувати католицьку відправу і сказала, що ти даси згоду.

Згода?

— Згода,— сказав я.

— Згода,— повторила вона.

Я зітхнув з полегкістю, гадаючи, що найгірше позаду.

Але я помилився.

— Слухай-но, Олівере,— сказала Дженні тихо, але сердито. — Я наказую тобі, щоб ти перестав терзатися докорами сумління.

— Хто, я?

— З обличчя твого не сходить винуватий вираз. Ти мучишся.

Я спробував змінити свій вираз, але м'язи обличчя були наче заморожені.

— Ніхто в цьому не винен, Шпаргалето! Тож годі тобі каратися!

Я хотів дивитися на неї — хотів би ніколи не зводити з неї очей,— однак потупився.

Мені було соромно. Навіть тепер Дженні зуміла прочитати мої думки.

— Слухай-но, Оллі, це єдине, про що я тебе прошу. Все інше, я знаю, ти переживеш.

Та штука знову замуляла мені в серці, і я боявся навіть промовити «гарзд». Я тільки мовчки дивився на Дженні.

— Чхала я на Париж,— раптом сказала вона.

— Га?

— Чхала я на Париж, на музику, на весь той непотріб, що, як тобі здається, ти вкрав у мене. Все це мені байдуже, запевняю тебе, сучий сину. Віриш чи ні?

— Ні,— відповів я щиро.

— Тоді забирайся к бісовій матері. Не хочу я, щоб ти сидів біля моєї — будь вона проклята! — смертної постелі.

Вона говорила не в жарт. Я знав, коли Дженні говорить серйозно, а коли ні. Отож задля того, щоб лишитися біля неї, я збрехав.

— Я вірю тобі,— сказав я.

— Це вже краще,— сказала вона. — Ти можеш зробити мені одну послугу?

До горла мого підкотив клубок і здавив його так, що у мене мало не бризнули сльози. Але я витримав — не заплакав. Кивнувши ствердно головою, я дав зрозуміти Дженні, що ладен зробити їй яку завгодно послугу.

— Ти можеш стиснути мене міцно-міцно? — запитала вона.

Я взяв її за лікоть — Боже, яка в неї тоненька стала рука! — і обережно потиснув.

— Ні, Олівере,— сказала вона,— стисни мене в обіймах. Ляж поряд.

Дуже, дуже обережно, щоб не зачепити трубок та іншого приладдя, я ліг поряд неї у ліжко й обняв її.

— Дякую, Оллі.

Це були її останні слова.

Філа Кавіллері я знайшов у соляріумі, де він курих кільканадцять сигарету.

— Філе,— сказав я тихо.

— Що?

Він поглянув на мене і, мабуть, одразу зрозумів. Його треба було втішити. Я підійшов і поклав руку йому на плече. Я боявся, що він розплачеться. За себе я був певен. Мені було не до сліз.

Він поклав руку на моє плече.

— Треба було мені,— промурмотів він,— треба було не...

Він замовк. Я теж мовчав, чекаючи. Поспішати, зрештою, було нікуди.

— Треба було не обіцяти Дженні, що заради тебе я буду триматися твердо.

І на знак того, що виконає свою обіцянку, Філ легенько поплескав мене по руці.

Я знав: мені слід побути на самоті. Подихати свіжим повітрям. Можливо, походити.

Внизу у вестибулі стояла повна тиша. Її порушували тільки мої кроки по вкритій лінолеумом підлозі.

— Олівере.

Я зупинився.

Це був мій батько. Якщо не рахувати реєстраторку за столиком, у вестибулі, крім нас, не було ні душі. Та і в усьому Нью-Йорку, крім нас, напевне, всі уже спали.

Я не міг розмовляти з ним і пішов прямо до обертових дверей. Але за мить він теж опинився надворі поряд зі мною.

— Олівере, треба було розповісти мені,— сказав він.

Ніч була холодна. І тим краще: я весь задубів і хотів хоч що-небудь відчути. Батько говорив до мене, а я непорушно стояв, підставивши обличчя холодному вітру.

— Як тільки я довідався, зразу ж скочив у машину.

Я забув надягнути пальто; холод проймав мене до кісток. Добре. Це добре.

— Олівере, я приїхав допомогти,— наполегливо сказав батько.

— Дженні померла,— сказав я йому.

— Я шкодую,— прошепотів він вражено.

Сам не знаючи чому, я повторив те, що почув колись від нині мертвої красуні-дружини:

— Кохання — це коли ні про що не шкодуєш.

А потім я зробив те, чого ніколи не робив у його присутності, а тим більше в його обіймах. Я заплакав.

Примітки

[1] Приватний жіночий коледж у Кембріджі, штат Массачусетс, у тому ж місті розташований і Гарвардський університет, професура якого викладає і в Редкліффі.

[2] Мається на увазі англійська поетеса Елізабет Берретт-Браунінг (1806–1861).

[3] Американський поет-модерніст. Не визнає заголовних літер.

[4] «Яскраво-червоний» — назва газети Гарвардського університету (його традиційний колір).

[5] Традиційний колір Дартмутського коледжу.

[6] Нейтан Марш П'юзі в 1963—1971 рр. був ректором Гарвардського університету.

[7] У США зневажливе прізвисько канадців.

[8] На гранітному схилі гори Рашмор у штаті Південна Дакота скульптор Гатсон Борглем (1871 — 1941) вирізьбив монументальні портрети — голови президентів Вашингтона, Джефферсона, Лінкольна та Теодора Рузвельта.

[9] «Швидше, вище, сильніше».

[10] Причина війни (*лат.*).

[11] Студентка Редкліффа.

[12] Дитину (*італ.*).

[13] Адамс, Абігейл (1744—1818) —дружина президента Сполучених Штатів Джона Адамса. Весп (аббревіатура WASP від White Anglo-Saxon Protestant, тобто «американець англосакського походження й протестантського віросповідання») — «стопроцентний

американець». Джені натякає тут на своє італійське походження, яке зачиняє перед нею двері у «вищий світ».

[14] «Сільська честь» — опера П'єтро Масканьї.

[15] Доконаним фактом (*франц.*).

[16] За англомовною традицією, дружину офіційно величають іменем і прізвищем її чоловіка.

[17] Голлівудський кіноактор.

[18] Американські долари зеленого кольору.

[19] Членам цього, клубу відкрито кредити у найреспектабельніших готелях та ресторанах.

[20] Єльський університет — один з найстаріших і найбільших університетів США. Традиційний суперник Гарвардського.

(Переклад О. Тереха)

Позолочена рибка

Замість присвяти

Літній вечір пахнув духмяною матіолою, коли ми з моєю подругою М. сіли під яблунею. Над нами грали у квача перші зірки. Моя подруга часом заговкала й позирала на мене. Зірки підморгували їй, немов хотіли щось додати до оповіді, яка легко й сміливо лінула в сутінках.

Якби не М., я б ніколи не написала цієї книжки.

ЛИСТИ ДО СЕБЕ

Спочатку я була Страшенно Розпещеною Одиначкою. Навіть мама і тато зверталися до мене словами: Страшенно Розпещена Одиначко, ти можеш стишити цей галас? Помити після себе посуд? Закручувати тюбик із зубною пастою? Не вкидати брудні шкарпетки просто до пральної машинки? Не нишпорити в моєму кабінеті й не плутати папери на письмовому столі?

Так було на початку. І хоча тоді я вважала, ніби живу у світі безпідставних звинувачень, швидко виявилось, що той світ був затишним і безпечним.

Я перестала бути Страшенно Розпещеною Одиначкою того дня, коли мама зняла із дверей стару табличку, а натомість повісила нову. Із цієї таблички ставало зрозуміло, хто більше з нами не живе. Татове ім'я помандрувало разом з ним на іншу вулицю. Здавалося б, нічого не сталося. Половина нашої кам'яниці змінювала таблички на дверях, а татусі переставали жити зі своїми дружинами й Страшенно Розпещеними Одиначками. Тато просто почав дзвонити у двері власного помешкання й зустрічатися зі мною частіше, ніж колись. Дивно, бо раніше таких можливостей у нього було більше. Але, мабуть, так уже повелося, що дорослі люблять ускладнювати всім життя, і треба бути дорослим, аби все це збагнути.

До того, що тато дзвонить, як пан Кавка, котрий позичає в нас книжки, я вже встигла звикнути. Мені б лише хотілося, щоб він не ставився до мене, як до нового скандинавського бестселера. Або пакунка, який треба перевезти своїм «Ауді» за вказаною адресою. І звісно, не так, як до доньки після розлучення, бо ж я із ним не розлучалася. І щоб він мене десь не загубив, як це в нього сталося з коханням до мами.

Бо із цим коханням моїх батьків відбулася дивна річ. Воно тануло, наче морозиво й вистигало, мов нікому непотрібний чай. І вмовкало. Ніби йому більше нічого було сказати. Немовби йому більше не залежало на тому, щоб у нашому домі знову лунали веселі й жваві розмови й добрі слова. Але найдужче мене в цьому всьому здивувало одне: що батьки розлучилися заради мене! Ви б у таке повірили? Зробили це задля мого добра! Яка великодушність! Цікаво, як би вони почувалися, коли б це я їх покинула. Задля їхнього добра, звісно. Аби вони були ще щасливіші й іще більше мною пишалися.

Але я не покину. Я ненавиджу розтоплене морозиво. І холодного чаю не п'ю. Я люблю, коли мої почуття мають помірковану температуру, а мені самій не бракує терпіння. Мабуть, тому мені часом здається, що я набагато старша за власних батьків. На щастя, цього ніхто не може помітити.

БУТИ ТАМ І ТУТ

Серпень добігав кінця. Дедалі коротші, прохолодні вечори виганяли Аліцію з веранди вологими сутінками, незважаючи на її невдоволення. Дівчинка із жалем покидала дідусеве потерте шкіряне крісло, у якому дитиною любила сидіти її мати.

— Так воно вже мусить бути, дорогенька, — бабуся з'являлася на порозі з чашкою гарячого молока. — Без осені світ був би вбогий, як босий Антек, — казала вона, дивлячись на величні крони буків, котрі стерегли берег невидимого озера.

— Я не хочу повертатися, — загопила губу Аліція. З виразом обличчя малої капризухи, взяла обіруч чашку з молоком.

— Гидота! — буркнула вона, проте в її очах витанцьовували лукаві вогники. Вона обожнювала передражнюватися з бабцею над своєю щоденною порцією молока, укритого свіжою пінкою.

— От бач? — посміхнулася бабуся, притуливши голову онуки до свого фартуха. — Молоко творить чудеса. Зовсім нещодавно тебе лякав кінець літа, а тепер маєш геть інші клопоти.

— Мушу випити до дна?

— Мусиш, — у цій справі бабуся була невблаганна. — Панна Фризуня образиться на тебе, якщо ти знехтуєш її дарунком.

Восьмилітня Панна Фризуня вважалася найкращою коровою на селі. Щоправда, народилася вона в сусідньому хліві, і через якісь там коров'ячі недоліки її мали зарізати. Ніби передчуваючи свою долю, вона щоранку приходила на подвір'я дідуса й бабусі й мало не стукала ратичкою у двері веранди. Поводилася так, неначе через помилку

з'явилася на світ за іншою адресою, тож дідусь і бабця, зачаровані її відвідинами, вирішили цю химерну й непокірну теличку взяти в прийми. Тваринницького досвіду вони не мали, тож довелося їм опанувати нелегку науку годівлі великої рогатої худоби, щоб забезпечити своїй улюблениці відповідний розвиток та гідне коров'яче майбутнє. Панна Фризуня, хоча й добряче свавільна й розпещена численними дідусевими компліментами, швидко навчилася бути вдячною своїм рятівникам. Робила вона це по-своєму, по-коров'ячому, даючи найбільше молока в селі, що страшенно дратувало попередніх власників.

Аліція теж полюбила Фризуню. Могла годинами вдивлятися в її мудрі очі й відганяти набридливих мух. Щоправда, мокрі поцілунки, якими щедро обдаровувала її Панна Фризуня, були не завжди приємними знаками уваги, та дівчина ставилася до цього з гумором, приязно поплескуючи Фризуню по оксамитових боках.

І тепер, поставивши порожню чашку, Аліція посміхнулася, згадавши Панну Фризуню.

— Знаєш, бабцю, — тихо зітхнула вона. — Мені іноді шкода, що це не я постукала ратичкою у ваші двері. Ти б мене теж прийняла, правда?

Бабця глянула на онуку без посмішки, яка завжди десь дівалася, щойно Аліція починала говорити про бажання залишитися на селі. Тоді бабусине обличчя робилося старішим, а може, лише зморшка на чолі ставала глибшою, хтозна.

— Панни Фризуні ніхто не хотів. Ну, хіба що різник, — бабця силкувалася пожартувати. — А в тебе є батьки, котрі тебе люблять...

— Знаю, знаю, — Аліція рвучко підвелася із крісла. — І брат, який за мною сумує. І Сара. І школа...

— Не псуй собі останнього тижня канікул, — бабця дивилася на Аліцію, ледь примружившись. — Приїдеш узимку, разом палитимемо в печі. Зробиш кілька гарних фотографій...

— А тоді знову поїду геть і грітимуся біля батареї... Залишиться кілька фото з білими пейзажами...

— Ти сама бачиш, що такі зміни необхідні, — бабуся енергійно змела зі столу невидиму пилку. — Просто, аби почуватися щасливою, — додала.

— А якщо я знаю, що тут щаслива... Невже цього не досить, щоб залишитися?

— Усього, дорогенька, знати не можеш. Якби ти оселилася назавжди в Крушині, то куди б приїздила на канікули? Сама бачиш, — бабця рушила до дверей, — треба бути і там, і тут.

Її слова злилися з легеньким шумом дощу, котрий щомиті сильнішав. Краплини наполегливо атакували маленькі віконця веранди. Спершу форму втратили бузок та акація, які росли біля самого дому, потім зник ряд старих буків. А вже за мить Аліція чула зливу, яка шарпала поблизькі дерева. Подумала, що такий дощ приходить завжди, коли в ній самій накопичуються сумні хмари, напоєні гіркотою. Із тією лише різницею, що з її плачу ніколи не буде нічого доброго, а дощ за вікном обіцяє новий прохолодний день. Тож Аліція вирішила скористатися цим дарунком. Усміхнулася до бабці і, вже без похмурих думок, рушила до кухні по нову чашку молока.

КОРОБКА З ФОТОГРАФІЯМИ

Аліція вміла «бути і тут, і там» лише в одному, дуже особливому випадку: коли йшла на прогулянку зі старим дідусевим «Ніконом» на плечі. Власне, дідусь подарував їй цей чудовий фотоапарат уже давно.

— Настав твій час прийти мені на зміну, — заявив він колись, віддаючи їй свого багатолітнього друга.

Аліція відчула гордість. І хоча перша плівка була колекцією випадкових анатомічних деталей членів родини, дівчина, анітрохи не знеохочена невдачею, далі націлювала об'єктив «Нікона» на рідних. Вона відчувала, що якогось дня стане справжнім фотографом.

Ну, і фотолабораторія, крихітна кімнатка на піддашші, де раніше міг чаклувати на самоті лише дідусь, теж була відтепер для неї відкрита. Щоправда, отримання якісного знімка було ой нелегкою справою, та перемагала цікавість, і Аліція навчилася черпати приємність в очікуванні на кольорові результати своїх мандрівок.

А чекати було на що. Кожного року на канікулах у неї народжувалися нові й нові ідеї. Зроблені Аліцією фотографії дорослішали разом із нею. Щоправда, на початку були ідилічні пейзажі, які чудово підходили для листівок із Крушини, та із часом ця солодкавість розчинялася в чимраз сміливіших кадрах, на яких була вже не лише краса природи, але й справжні драми.

Найкращі знімки Аліція оправляла в рамочки й розвішувала у своїй кімнаті. Ці її перші виставки оцінював дідусь. І ставився до них дуже прискіпливо. Траплялося, що все закінчувалося сльозами, образою й мстивою обіцянкою покинути «фоткання». Та вже наступного дня Аліція прокидалася з бойовим запалом. Хапала апарат, перекидала його через плече й рушала на пошуки нових звершень.

Нарешті настав час фотографічних «жнив». Дідусь уважно придивлявся до нових фоток і лише повторював: «Ну, ну...». А знімок із пораненим бакланом дідусь сам збільшив і надіслав на конкурс. Тоді Аліція отримала відзнаку, а її прізвище опинилося в не надто довгому списку набагато старших за неї учасників.

Тепер, коли вона відкривала коробку зі своїми першими фотками, то й сама поводитися, як дідусь, зневажливо пирхаючи на їхній низький рівень.

Висипала вміст конверта з написом «Бабуся». І засміялася над своїми намаганнями зробити портрет найменш вдячного об'єкта. Бо бабця зазвичай відверталася, щойно онука спрямовувала на неї фотоапарат.

— Оце вже ні! — старенька затулялася обома руками й саме таку, укотре заслонену бабцю, Аліція й бачила в лоточку із проявником.

— Чому ти так не любиш, коли тебе фоткають? — розчаровано питала вона, зазнавши чергової невдачі.

— Бо я стара! — сміялася бабуся. — І незачесана! А крім того, твій дідусь змарнував на мене кілометри своїх плівок. Годі вже.

«Мабуть, у бабці є інші причини, щоб не опинятися на моїх фото», — думала Аліція, дивлячись у замислені очі літньої жінки на цілком вдалій минулорічній фотографії. Западають перші сутінки. Бабця сидить на низенькому ослінчику. Голову обіперла на долоні. Так важко, ніби її зігнуті руки несуть тягар усіх родинних проблем і турбот. Вона й не підозрює, що Аліція давно чатує зі спалахом, сховавшись у невисоких заростях вільхи. За мить зблисне флеш фотоапарата, і бабця підскочить від переляку. Аліція вибухне реготом, задоволена, що підступ вдався. Але цієї хвилини старенька ще нічого не відає. Вона переконана, що навколо немає жодної живої душі, тому спокійно дозволяє смуткові оселитися у своїх думках.

— Цікаво, про що вона так замислилася? — Аліція підносить фото до очей, але бабусине обличчя продовжує залишатися для неї загадкою. І раптом цілком несподівано їй спадає на думку, що бабуся теж переживає подружні негаразди її батьків. Адже вона й досі любить тата. Завжди ставилася до нього так сердечно... Але в присутності Аліції вдає незворушність, повторюючи, що дорослі мають право приймати власні рішення.

А на дідусевих фотографіях бабуся справді зовсім інша. Аліція пригадує її, мов у тумані. Завжди усміхнена, навіть трохи легковажна. Тут піднімає краєчок закороткої, як на бабцю, спідниці. То кокетує з якимсь добродієм за грою в карти. То стоїть, обіпершиися на велосипедну раму, але тут вона більше скидається на маму Аліції, аніж на бабуся. Тоді вона ще часто виїздила з дідусем на курорти, а маленьку Аліцію називала «принцеса

Балакушка». Ще б пак! Аліція неабияк докладала зусиль, щоб виправдати це почесне ймення, й усе дитинство завзято молола язиком.

Фотографій дідуся значно більше. Дідусь був наче народжений, щоб стати моделлю! Ставний і досі випростаний як струна, він позував перед об'єктивом з неприхованим задоволенням, а вираз його обличчя ніби промовляв: «Наполегливо раджу фоткати». Може, бабуса права, коли, передражнюючись із ним, стверджує, що більш самозакоханого нарциса ще світ не виплекав, і вона мусить виставити дідуся на якій-небудь біржі квітів. Але вони й досі кохають одне одного. Це дуже помітно, наприклад, на знімку, який Аліція зробила в кольорі сепії, створивши таким чином ілюзію старої фотографії. Дідусь поклав долоню на бабчину руку. Бабуса ніби ледь ховається за ним, та водночас ніжно пригортається до його плеча. Ну, ну... Як для такої літньої пари, кадр навіть дуже сміливий.

Аліція ховає фотографії до старанно підписаних конвертів. Вона називає їх своїм альбомом. Конверта із написом «Роберт» дівчина на мить зважає на долоні. Ніби хоче оцінити вагу власних почуттів.

Коли після приїзду Аліції до Крушини бабуса мимохіть згадала, що Роберта немає й повернеться він лише наприкінці канікул, Аліція відчула себе ошуканою. Уголос вона б ніколи в цьому не зізналася. Жодним словом не проходила би про своє минулорічне відкриття, що Роберт надзвичайно фотогенічний, свідченням чого стала купа фоток, зроблених улітку. Їх було аж надто багато, Аліція відразу помітила це, упорядковуючи свою колекцію. Частину знімків, на яких, крім Роберта, не було нічого, вона заховала глибоко на дно коробки. Незважаючи на розчарування їхнім спільним портретом, зробленим за допомогою автоспуска, Аліція його не викинула, хоча технічно він був дуже слабким. Дівчина пригадала, як довго й терпляче встановлювала фотоапарат, а тоді побігла до Роберта. Але спіткнулася. На щастя, хлопець устиг схопити її в обійми, і замість довгоочікуваного портрета на фотці увічнилася сцена, режисером якої став Його величність Випадок. Пильно вдивляючись у знімок, Аліція дійшла висновку, що випадок може бути дуже навіть приємним.

У перші дні вона навіть не простягнула руки до футляра з «Ніконом». На дідусеве питання про цьогорічні плани дівчина відповідала ухильно, мовляв, ще не знаю. Лише новина про ящірку, яка, здається, оселилася на сонячній скелястій гірці, примусила Аліцію витягнути фотоапарат із рюкзака. Побачивши, що онука заходилася чистити апарат, дідусь із бабусею полегшено зітхнули.

ПОРТРЕТ

Дідусь і бабуся купили будинок на селі саме тоді, коли народилася Аліція. Без жалю залишили її батькам міську квартиру. Аліція досі пам'ятає кабінет дідуся-адвоката. Великий і похмурий. Повний оправлених у шкіру книжок, що займали три стіни. Біля четвертої стояв велетенський письмовий стіл, а над ним висів портрет якогось мудреця. Лише набагато пізніше Аліція довідалася, що це один з її прадідів. Запеклий банкрут і ганьба сім'ї. Вічно він сидів у в'язниці, розтринькував родинні гроші, та, попри все, був надзвичайно чулою й доброю людиною. Не виключено, що саме цей прадід, улюблений дідусів дядько, переконав його стати адвокатом. Дідусь і тепер повторює, що більше довіряє щирим негідникам, ніж облудним святенникам.

Кабінет так і залишився кабінетом. Але маминим. Здоровезні томи кодексів і юридичних законів поступилися місцем невеликим і легким книжкам, які заслонили мамі весь світ. Настільки, що інколи вона навіть Аліцію не помічала. До свого діда-авантюриста мама не відчувала навіть крихти симпатії, тому швидко позбулася його, а натомість повісила великий портрет Астрід Ліндгрєн, отриманий від шведів. Це був подарунок за популяризацію творчості письменниці. Аліція довго не могла зрозуміти, нащо мама популяризує те, що й так усім давно відоме.

Вона любила дивитися на присвяту внизу портрета, написану чужою мовою. Уважала, що такий подарунок мамі справді був необхідний, якщо Астрід Ліндгрєн забирала в неї більше часу, ніж власна донька. А може, Аліція в якомусь магічному розумінні була донькою славетної Астрід? Зрештою, іменем вона завдячувала саме їй, бо польське «Аліція» є відповідником шведського імені «Ліса». Тато теж, доки батьки були щасливою парою, був певним чином подарунком Астрід Ліндгрєн, бо теж займався шведською літературою, проте для дорослих читачів. Саме тому Аліція в глибині душі підозрювала, що якби не ця важлива для їхньої родини письменниця, то на світі могло б не бути ані її, Аліції, ані батьків, які, здається, колись дуже кохали одне одного. Не було би великого портрета замисленої шведки, а на стіні висів би й далі хитро усміхнений прадідусь із мудрим виразом обличчя.

Якось дівчина звірилася у своїх підозрах бабусі. Старенька довго сміялася, а потім наче мимохіть запитала, чи її онука, бува, не звинувачує бідолашну Астрід у всіх нещастях, які трапляються в кожній сім'ї.

— Ні, бабусю, — відповіла Аліція. — Завдяки її книжкам мені навіть легше, — і показала повість про двох братів, котру саме читала.

Але про все не розповіси навіть рідній бабусі. Ніхто не напише книжки, здатної втишити біль, коли дім стає порожнім або, якщо комусь це більше до вподоби, розпадається на дві різні таблички на дверях.

Батьки начебто розлучилися спокійно, по-американському, як прокоментувала це захоплена Сара, подруга Аліції. Наче нічого й не змінилося, і в дівчинки й далі був повний комплект батьків. Наче й любов до неї в них лише зміцніла. Але все це було з додатком «наче», і жодних чудес Аліція навіть не сподівалася.

— Ти наш найдорожчий скарб, — запевняла її мама після чергової серйозної розмови з батьком про поділ майна.

— Ми не уявляємо собі життя без тебе, — додавав тато, складаючи свої книжки до величезних коробок і докладаючи туди ж витягнутий із шафи одяг.

— Як це «ваш», коли «вас» більше немає? — дивувалася восьмирічна тоді Аліція, занепокоєна безладом і пасткою хатньої тиші, у яку нещодавно потрапили її батьки.

— Але ж ми є, люба. — дружно переконували її тато й мама, силкуючись посміхатися одне одному. Наче грали ролі у фільмі, але якось дуже штучно.

— Чому ми не можемо й далі жити разом? — продовжувала розпитувати дівчинка, схвильовано вдивляючись в обличчя батьків. А вони її уникали. Трохи, як прадід, котрий ховався від закону. Як неслухняні шибеники, що втікають від директора школи. Зате з батьківських вуст линула солодка брехня. Мовляв, так буде краще для Аліції й для них. Мовляв, іноді так треба. Мовляв, дружба важливіша, ніж кохання, бо кохання може скінчитися, а дружба триватиме. І вони саме й намагаються рятувати свою дружбу...

— Як можна щось урятувати, якщо від цього втікати? — допитувалася Аліція, а вуста батьків безпорадно кривилися.

— Колись ти зрозумієш, — казав тато.

— І коли виростеш, то дякуватимеш нам, — запевняла мама.

— Ми матимемо для тебе більше часу, — обіцяв тато.

— От побачиш, усе буде добре, — підхоплювала мама.

— Супер! — вигокувала Сара. — Якби мої старі бодай на годину захотіли розлучитися, я була би щаслива. Але вони сидітимуть у своєму пеклі до скону, — зітхала дівчинка.

— Щаслива? — Аліція нетямилася від здивування.

— Певне, що так! Бо мені здається, — зловісним шепотом продовжувала Сара, — що вони одружилися через ненависть. А її в них стільки, що вистачить до самої пенсії, — і вона із заздрістю подивилася на подругу.

Тепер, коли обом було по чотирнадцять, Сара й досі любила повертатися до цієї теми.

— Бач? — заздро пригадувала вона. — Я ж тобі казала, що в тебе буде класне життя. А в мене що? Знову сварка була, старі ледь не повбивали одне одного через телевізор.

— Через телевізор? — не зрозуміла Аліція.

— Ну, бо він у нас один. А коли показують одночасно футбол і фільм, то немає ані того, ані іншого. Зате є скандал, от що! Ну, але тобі цього не зрозуміти. Добре тобі...

САРА

Аліція частіше згадувала Сару, коли починала за нею сумувати. Ось і зараз, коли вона лежала на пожовклій траві, утупивши очі у випране вчорашнім дощем небо, її думки полинули до подруги та її справ.

Вони товаришували ще з початкової школи. Саме Сара сказала Аліції, що вона дурна як Костек Бонк. Учителька поставила Сару в куток, але Аліції конче треба було дізнатися, хто ж такий цей Костек Бонк. Вона весь час підходила до кутка й намагалася витягти з похмурої Сари бодай щось про Бонка. Але Сара мовчала як риба. Нарешті Аліція вблагала вчительку пробачити Сари.

— Костек Бонк — безмозкий дурень, — віддячила їй за це Сара на перерві, поглинаючи помаранчу Аліції.

— Чому? — Аліція воліла прояснити ситуацію, тому рішуче витягла з ранця шоколадку з горіхами.

— Оце я розумію, — Сара обожнювала шоколад з горіхами. — За це я тобі скажу, що Костек Бонк уже навіть у відділку був.

— У поліції? — Аліції стало шкода Костека Бонка, хоча досі вона навіть не підозрювала про його існування. — А що такого він накоїв?

— Націняв до раковини панові Малині. А перед тим поцупив якісь гроші, котрі пан Малина збирав, але за них нічого не можна купити. Сміхота! — продовжувала Сара, — збирати гроші, за які навіть морозива купити не можна. І йому вже шістнадцять років.

— Панові Малині? — Аліція геть заплуталася.

— Ти що! Костекові Бонку!

— Ти казала, що він дурний, — нагадала Аліція.

— Бо так сказав мій тато. Якби він не був дурним, то поліція його б не спіймала, — Сара одночасно покінчила із шоколадкою й розповіддю. Відтоді дівчатка не розлучалися навіть на хвилину.

Мама Аліції лише на початку їхньої дружби дивувалася, що донька вибрала собі таку відверту подругу. Але Сара швидко подолала мамину недовіру. А коли в другому класі

вона зачинила в дівчачому туалеті Оттона, сина директора школи за те, що він приклеїв волосся Аліції клеєм «Краплинка» до парти, мама полюбила Сару наче власну дочку, оцінивши її відвагу. Лише Сарина схильність до насильства мамі не подобалася.

— Та йому й волосина з голови не впала, — захищалася Сара. — Зате Аліції довелося відтяти півкоси!

— Не можна кривдою відповідати на кривду, — мама заплуталася у своїх складних переконаннях, але Сара вже роззиралася кімнатою.

— Ви мені позичите книжку про Пеппі? — змінила вона тему, залазячи на свою улюблену канапу у вітальні.

— От коли б я могла нічим не перейматися, як Сара, — думала Аліція, ліниво поглядаючи на Панну Фризуню. — Коли б я вміла так, як вона, тішитися тим, що маю. Сара має небагато, але вона й за це вдячна. Мене всі розпещують, а я все-таки почуваюся скривдженою.

Фризуня привітно замукала й махнула хвостом у бік Аліції.

— Ти теж уважаєш, що я пестійка? Радій краще, що тут немає Сари. Вона б тебе об'їжджала, як англійського жеребця!

Сара працювала. Уже другий рік продавала овочі на базарі. Вона здавалася старшою на вигляд, ніж була насправді, і якась материна знайома погодилася, аби дівчина замінила її біля пірамід з помідорів, яблук та груш. Серед овочів та фруктів бігали пальці усміхненої Сари, котра, надягнувши бейсболку, скидалася на справжню продавчиню. Щодня вона перелічувала зароблені гроші й планувала великі покупки, а коли минав місяць, віддавала зарплатню матері. На зошити й підручники для молодших братиків і сестричок. Лише серпневі гроші призначила на власні потреби.

— А вона молодчага, ця твоя Сара, — хвалила її подругу ще в червні мама, принісши фрукти з поблизького базару. — Така спека, а вона безтурботна, як пташка.

— Я б могла їй допомогти, — несміливо починала Аліція, але мама воліла закрити цю тему.

— Ми вже про це говорили, — рішуче відрубала вона. — Я вже пояснювала тобі, Аліціє, що ти в зовсім іншій ситуації. А Сарі допоможеш, якщо поїдеш на канікули. Немає тобі тут чого робити.

Принаймні в цьому Аліція погоджувалася з мамою. Нема їй чого робити в задушливому, сповненому літньої метушні, місті. Їй завжди здавалося, що цей бетонний велет їй не любить. Що вона, Аліція — такий собі маленький завулочок у великому місті,

до якого ніхто не поспішає. Вона — пам'ятник, біля якого ніхто не зупиняється. Маленька вітрина зі скромними мріями, якою не зацікавиться навіть дитина. Тому дівчинка охоче складала свої речі, і батько відвозив її до дідуся й бабусі. Іноді, коли він не міг, їхала потягом. А потому, на маленькій залізничній станції шукала очима дідусеве «Пежо», що завжди чекало на неї в одному й тому самому місці. Завжди дружньо підморгувало їй сонячним промінчиком, що ковзав по лискучому капоту машини.

Якось вона взяла із собою Сару. Спільний тиждень канікул минав у нескінченних розмовах. Саме Сара, яка досі ніколи не була на селі, навчила Аліцію любити старий дідусів сад.

— Як, ти ніколи не залазила на цю грушу? — її слова лунали, як докір.

— Лізьмо! — командувала вона, і за мить Аліція милувалася хвилястими пагорбами, укритими лісом, придорожніми луками, на яких де-не-де червоніли маки, полями ріпаку, що скидалися на гігантську яечню, і навіть береги озера з невиразними фігурками сільських дітлахів, які хлюпалися на мілководді.

— Ти що, не була в Чортовому Яру? — дивувалася Сара, коли дідусь розповідав дівчаткам романтичну легенду цього місця, де багато років тому спокушені дияволом закохані віддали йому свої душі, щоб могли спочити в спільній могилі. Так вони втекли від родичів, які не хотіли благословити молодят.

Того ж таки дня вони почимчикували до Чортового Яру, і саме там склали урочисту обітницю, що ніколи у світі ані людина, ані чорт не матимуть права порушити їхню дружбу. А тоді Сара знайшла горбок, що міг бути могилою закоханих, і поклала на ньому жмутик польових квітів.

Це була дуже урочиста хвилина, і Аліція часто подумки поверталася до неї. Усміхнулася до своїх спогадів. Їй раптом спало на думку, що хоча зараз Сара схилилася над пучком редиски, насправді вона тут, на луці. Лежить поруч із Аліцією, як колись. Замріяно дивиться на небо. Іноді приязно поглядає на Панну Фризуню й розповідає, ким стане за кільканадцять років.

— Буду хазяйкою Чортового Яру! — регоче вона. — Справжньою господинею, яку ніхто не наслідиться розбудити вночі криками! Ані вилаяти, ані образити! І нікого я туди не пущу... — поважніше вона, а її очі стають маленькими зеленими щілинками. — Лише тобі можна буде мене відвідувати, — серйозно додає Сара. — Ну, і звичайно, Панні Фризуні...

— А може, бабця має рацію? — замислюється Аліція, підходячи до Панни Фризуни й наказуючи їй повертатися. — Може, треба бути і там, і тут? Я вже сумую за Сарою, за її ущипливістю, милими словами, смішними жестами... І за Фридериком теж сумую, хоча колись я його не любила. Хтозна? Може, невдовзі я гинутиму за Міс Літа? Узагалі-то це неможливо, але ж трапляються чудеса. Зрештою, — Аліція надимає щоки, — зовсім не обов'язково за нею гинути. Бабця твердить, що не конче всіх любити. Поважати, звісно, треба. Але поважати — це набагато легше.

Фризуня мукнула, ніби погоджуючись з Аліцією, і вони обидві рушили додому. Аліція — із мрією про бабусині налисники, а Панна Фризуня, певне, про бичка з пасовиська біля озера, бо, вгледівши його, вона помітно сповільнила хід, гордовито відганяючи хвостом невидимих гедзів.

МІС ЛІТА

Міс Літа батько привів до їхнього помешкання одного липневого ранку шість років тому, тобто в найгірший із можливих моментів. Бо то був час, коли батьки Аліції, хоча й розлучені, часто зустрічалися й досить мило спілкувалися. Мама чарівно посміхалася татові, а він зізнавався собі, що з новою зачіскою його колишня дружина має кращий вигляд, ніж одразу після весілля. Ці сповнені обіцянок вечори дозволяли Аліції ненадовго повернутися до дитячої кімнати. Бо коли вона мешкала в дитячій, то часто бачила, як батьки, посміхаючись, сиділи поруч і шепотіли щось одне одному на вухо. Тож дівчинка повірила, що все можна виправити. Особливо після того, як мама без будь-яких церемоній виходила до тата в кремовому халатику. Зрештою, поличка, де завжди стояла татова косметика, була порожньою. І Аліція була цілковито переконана, що наступного вечора батько з'явиться в передпокої з валізкою, повною своїх речей. Натомість тато прийшов із Міс Літа.

Міс Літа на татову валізку не скидалася, зате нагадувала вміст дорогої жіночої сумки. Посміхалася трохи дурнувато, мабуть, як Костек Бонк у період дозрівання, і була страшенно привабливою. Вік її коливався між Аліцією й мамою, хоча напевне їй було ближче до Аліції. Мама теж, здається, це помітила, бо, прямуючи до неї із розкритими обіймами, втягнула живіт. Аліція нічого не втягувала й не простягала. Навіть руку. І лише, коли мама, усміхаючись, почала наполягати, аби дівчинка познайомилася із приємною гостею, прошепотіла, що її звати так, як усі звуть.

Навіть дорослим складно буває відразу збагнути, що родинні справи лише погіршуються. Аліція стежила поглядом за мамою, яка вдавала супертітку. І за батьком, котрий будь-що силкувався здаватися молодшим, ніж є насправді, одягаючи затісні джинси й вільні футболки. Та хоча він і вбрав модну виляну футбolkу, відразу кидалося у вічі, що поруч із Міс Літа він виглядає, як занедбаний сорокарічний холостяк.

Міс заявила, що її звать Клаудія і вона може бути для Аліції подругою. Аліція відрубала, що в неї вже є подруга Сара, і нової їй не потрібно. Батько спохмурнів, і донька помітила, що зморшка на його чолі стала глибшою. А мама продовжувала вдавати супертітку, викидаючи із себе тисячі нікому непотрібних слів.

Після цього вечора, коли Аліція демонстративно вийшла з вітальні, тато більше не з'являвся в них зі своєю Клаудією. Зате якогось дня мама сповістила, що тато запрошує Аліцію на морозиво. Фісташкове. І це морозиво Аліція повинна спожити в товаристві Клаудії. Удома в Клаудії. На її канапі. Перед її телевизором. Сльози й протести не допомогли. Наступного дня Аліція довго одягала сукенку й ще довше причісувала волосся. Сиділа перед дзеркалом у своїй кімнаті й дивувалася червоним очам дівчини, яка споглядала на неї із дзеркала. Та, що у свічаді, теж зачісувала волосся. А коли почула дзвоник у двері, котрий свідчив про приїзд тата, швидким рухом заховала фотку усміхнених і щасливих батьків. Дівчина в дзеркалі зробила те саме. Відтоді Аліція жодного разу не глянула на фотографію, яка була лише брехливою пам'яткою з минулого.

У машині лунав батьків монолог, з якого випливало, що фісташкове морозиво — панацея від усіх нещасть. Аліція найдужче боялася, що під час гостини Міс Літа замучить її своїм солодкавим щебетанням і компліментами. Проте нічого такого не сталося. Господиня в звичайнісіньких потертих джинсах анітрохи не змагалася за її прихильність. Навіть не примушувала скуштувати смачнуче морозиво, яке Аліція знехотя відсунула від себе. Навіть сказала, що вона на її місці теж нічого б торкнулася в чужої людини. Батько здивовано глянув на Міс. Проте Міс дивилася не на батька, а на екран телевизора, на якому щомиті гинули тварини й птахи. У полум'ї пожежі, у хвилях повені, від рук жорстоких людей. Гинули так по-справжньому, що Аліція відвернулася від екрану, приголомшена фільмом.

— Зворушує? — зраділа Міс Літа, а тоді тихо додала: — Це добре.

— Як ви можете дивитися такі програми! — Аліції захотілося опинитися на канапі у власній вітальні, серед власних подушок.

— Мушу переглянути бодай один раз. Я сама це зняла, — пояснила Міс Літа без натяку на гордощі. Зате з непідробним смутком.

— Клаудія — режисер документальних фільмів, — сказав тато, підсуваючи до себе доньчине морозиво.

— Ці фільми повинні допомагати рятувати тварин, — озвалася Міс Літа. — Лише задля цього я мушу витримати деякі сцени, — і поколупалася в зубах, уже зовсім без церемоній.

Дорогою додому Аліції не хотілося розмовляти з батьком. Бо справді, про що можна говорити із власним татом, який перетворився на тата великої вже Клаудії? Проте колишньої ненависті до Міс Літа вона більше не відчувала. І звинувачувала в цьому себе, Клаудію і, звісно, тата.

Мама не дозволяла Аліції називати Клаудію «Міс Літа», стверджуючи, що це звичайна мстивість. Сама вона намагалася висловлюватися про татову подругу приязно й тепло, та коли донька їй не заперечувала, мамин настрій починав нагадувати зів'ялий фікус у кабінеті. Після всього цього Аліція вже й сама не знала, чи вона лише не любить Міс Літа, чи зневажає її. Клаудія вміла догодити Аліції смачною вегетаріанською стравою, але за мить смертельно вразити звичайнісінькою байдужістю. Бо часто вона поводитися так, ніби Аліції взагалі не було. Або дівчина була черговою героїнею телесеріалу.

Ненависть до Клаудії повернулася за півроку, коли в торговельному центрі Аліція довідалася, що стане сестрою.

— Чисю ще сестрою? — поцікавилася вона, і радість від щойно куплених черевиків, розвіялася, як дим від пригорілого молока. Залишився хіба що неприємний запах.

— Матимеш сестричку або братика. Ми ще не знаємо, — пояснив тато, простягаючи Аліції подарунок на день народження. Ланцюжок з рулончиком-ящіркою.

— Я нікого не хочу, — тихенько проказала Аліція, бо сльози, замість наповнити очі, застрягли в горлі.

— Та ну, — махнула рукою Міс. — Ми ще навіть не знаємо, хто в тебе буде, брат чи сестра. А може, ця наша спільна дитина вдасться дуже непоганою?

— Це буде ваша, а не наша дитина, — розгнівано кинула Аліція. — У мене з нею нічого спільного, — додала вона, не приховуючи сліз.

— Як це? А тато? — здивувалася Міс, колупаючись у склянці з мінералкою й силкуючись витягнути кружальце цитрини.

— Найсмачніша якраз така, що з мінералки, — пояснила вона, тримаючи в пальцях здобич. — Любиш?

— Ненавиджу! — буркнула Аліція. І вирішила, що ніколи в житті не їстиме цитрини, витягнутої з мінералки, хоча саме таку вона любила найдужче.

А потім народився Фридерик. Коли Аліція дивилася на нього в лікарні, то немов бачила власну фотографію. Першу, зроблену старим дідусевим «Ніконом». Тато, коли пішов від них, узяв собі це фото, хоча й подбав про те, щоб у мами залишилася копія. А тепер він міг би подарувати мамі фото Фридерика, а вона була б певна, що на знімкові Аліція.

Добре було йти заплінуженою дорогою поруч із Панною Фризуною й ліниво думати про світ, залишений у тісних міських мурах. Думки оточували Аліцію, наче рій неслухняних метеликів, що кружляли над квітучою галявиною. Вони метушилися в її голові, тріпотіли ніжними крильцями й непомітно зникали. А коли Аліція побачила побілені стіни дідусевого дому, метелики розлетілися, а їхнє місце зайняли гарячі бабусині налисники. Із малиновим сиропом і цукром. Вони Аліції смакували найбільше.

КОХАННЯ Й ОГІРКИ

— Ти жодного разу не спитала про Роберта, — зауважила бабуса з удаваним докором, коли вони з онукою змивали з тарілок рештки малинового сиропу. Дідусь уже встиг зайняти улюблений фотель і прикидався, ніби читає газету. Проте вона давно випала йому з рук, а окуляри небезпечно повисли на кінчику носа.

— Цікаво, чому ти про нього не згадуєш? Мені здавалося, що ви дружите, — бабуса повернулася до незручної теми, не звертаючи уваги на мовчання Аліції.

— Йому відомо, де мене шукати, але він чомусь цього не робить, — знизала плечима дівчина. Їй хотілося, щоб це прозвучало байдуже, але роздратування в її голосі відчув би навіть глухий.

— Не шукає, бо його тут нема, — бабуса витерла останню тарілку рушником у червоні маки. — Поїхав за кордон, працювати.

— Певне, у нього концертний тур і, роздаючи автографи, він спізнився на потяг, — в'їдливо пирхнула Аліція. — Такий собі Янко-Музикант!

— Він же тобі подобається, — бабуса здивовано глянула на онуку. — Роберт точно волів би гуляти з тобою над озером, ніж збирати огірки на чужому полі.

— Він міг залишитися, — Аліція продовжувала гніватися. — Або поїхати в інший час, — гірко додала вона. — Він чудово знає, коли я приїжджаю.

— Справді, він міг тут залишитися й чекати на мою онуку. Тоді б йому довелося назавжди залишитися в цій розвалюсі Пухалів. А Роберт мусить купити інструмент, якщо хоче вчитися в музичному ліцеї...

— Ти сама казала, що йому обіцяли якусь стипендію! — бабині слова наче прорвали невидиму греблю, крізь яку рікою ринули претензії й давні образи Аліції.

— Такої стипендії вистачить хіба що на дуже скромне життя! — бабусю здивувала бездумність онуки. — Хіба не знаєш, що батько йому не допоможе? Та що там говорити! — зітхала вона, протираючи церату на кухонному столі. — Бідний хлопець... І серце в нього добре. І талант неабиякий, а півжиття минуло за носінням пива. На щастя, не собі він його купував...

Сива бабусина голова аж похнюпилася під тягарем такої несправедливості, а Аліція відчула щось схоже на ревності.

— Може, ти любиш його більше за мене? — сердито буркнула вона.

— Ех, якби я була молодша, — бабуса весело глянула на дівчину, — твоєму дідові довелося б мене пильнувати! — і вона голосно засміялася, махнувши рушником в бік Аліції. — Дурненька ти! Хіба можна любити когось дужче, ніж мою кохану принцесу Балакушку?

І, залишивши похмуру Аліцію, старенька рушила у відвідини до Панни Фризуні.

Якби хтось чужий запитав Аліцію, чи приїздить вона на село лише до дідуся й бабусі, а їй довелося б сказати правду, тієї ж миті дівчина почервоніла б від сорому. Навіть Сарі вона не звирялася з такою щирістю. Навіть собі самій вона не зізнавалася, що рахує дні до канікул і з нетерпінням чекає серпня через такі собі зелені очі. Яскраво-зелені із золотавими вогниками. Такої зелені, яку вона минулого року помітила в Робертових очах, немає ані на луках довкола села, ані в лісах, що оберігають розлогі поля. Такої зелені Аліція взагалі ніде не бачила й сумувала за нею протягом усіх місяців, які доводилося провести в місті.

Почалося зі свята проводів літа. Спершу їй узагалі не хотілося опинятися в натовпі голодних туристів, що заповнювали кожен куточок пляжу. Аліція не любила цього пластмасового свята, великого продажу ковбасок і пива.

— Не піду, — набурмосено заявила вона.

— Шкода, — Роберт стояв, пригаслий, як сонце, котре поволі сідало. — А я хотів заграти для тебе Вівальді, — невпевнено мовив він. Уже збирався піти геть, але Аліція передумала.

— Якщо ніхто не примушуватиме мене поглинати ковбаски й стріляти в штучних кроликів, то я піду з тобою, — сказала дівчина.

— Ти не пошкодуєш! — пообіцяв Роберт, і очі в нього заблищали.

А пізніше він грав. Люди оточили його тісним колом, а він з імпровізованої сцени подарував їм справжній концерт. Люди від подиву аж роти роззявляли. Слухали й раділи. Над Аліцією темніло небо. Довкола сцени шуміли гомінкі дуби, а дівчина з гордістю думала: «Це для мене, він грає для мене...»

І навіть тоді, коли на сцені, нашвидкуруч збитій із дощок, давно погасли прожектори, а в тиші лунали останні пташині голоси, Аліції здавалося, що скрипка продовжує ридати. Що Робертові пальці вичаровують музику із замаленького, як для хлопця, інструмента. Зелені очі вона помітила в тьмяному світлі ліхтаря, коли Роберт нахилився над нею, питаючи, чи все гаразд.

— Усе добре, — відповіла вона якимсь чужим голосом. Та, попри це, Роберт накинув їй на спину свою блаженську курточку. Вони сиділи й дивилися на безшелесну ніч, що тихенько вкривала їх обох, ховала в темряві порозкиданий туристами пластиковий посуд, приховувала хвилі, котрі розмірено вдарялися в берег, робила непомітними закохані пари, що крилися в заростях від нахабного місяця. Аліція була певна, що вона сидить на краю світу, немов на каруселі, яку розкручує вітер. Відтоді вона зовсім не була впевнена, чи справді добре знає Роберта. І цю невпевненість дівчина забрала із собою до міста.

А могло здаватися, що вона знала його відмалку. Хлопець щодня приходив до її дідуся й бабусі. Допомігав у дрібних хатніх справах. Узимку, коли Аліція забувала про потонуле в снігах темне село й гуляла веселими, освітленими вогнями реклам, вулицями міста, дідусь сідав із Робертом за шахівницю. Саме Робертові найдужче смакували бабусині обіди, хоча він завжди вперто від них відмовлявся. Виходить, Аліція знала його завжди. Відтоді, коли він ще був маленьким Робертом, який допомагав дідусеві носити дрова й складати їх у просторій кухні. Ця постійна присутність веселого хлопця була для Аліції природною й очевидною. Як присутність улюбленого дідусевого буфета, котрий стояв у ідальні й був її оздобою. Важко сказати, що сталося б, якби буфет раптом зник.

Так саме було й із Робертом. Аліція ніколи не придивлялася до нього. Як і до вишукано оздобленої меблі. Хіба що більше Роберта любила, бо ж саме з ним, а не з буфетом, вона щодня гасала плутаними стежками й лісовими доріжками. Тож, якби Роберт несподівано зник, вона б написала оголошення: «Розшукується смаглявий худорлявий хлопчина з лукавою посмішкою й задовгим волоссям, яке неслухняно лягає на комір». Ото й тільки. До минулого року вона б не змогла додати до цього опису жодної деталі. Але нині, сівши на ганку й зіпершись підборіддям на долоні, позираючи в бік Робертового дому, вона б написала зовсім по-іншому: «Шукаю Роберта». Так би вона почала. «Він... дуже вродливий...» Ні. Написала б «найуродливіший». «Коли грає на скрипці, то ледь

примружує очі. Ніби хоче полинути за своєю музикою. І тоді треба дуже пильнувати, щоб його не загубити. Щоб повернути на землю, бо музика може зробити із Робертом усе, що захоче». І ще додала б: «Він завжди посміхається, хоча іноді лише куточками вуст». Ну, і ще про його задуму. «Коли задумується, хочеться погладити його по скуйовдженому волоссю». Ага, ще про пальці! «У нього тендітні руки. Він може ними носити воду з колодязя, проте вони залишаються ніжними й на них непомітні сліди важкої праці». І нарешті, зрозуміло, про Робертові очі. «Хлопець, котрого я розшукую, має дивовижно зелені очі. Із легенькими золотавими іскорками». Мабуть, цими зеленими очима він дивиться на нудні зелені огірки. Якщо комусь відомо, де зараз Роберт...

Бабуся з'явилася перед Аліцією з кошиком, повним огірків.

— Диви-но, який подарунок я несу тобі з теплиці, — похвалилася вона не без гордоців. — От уже й огірки є, а завтра приїздить твій друг, — весело додала вона, не відаючи, що цими словами розвіяла смуток онуки. Дівчина зашарілася. Дивно, бо надвечірній вітер приносив о цій порі з-над озера хіба що холод і обіцянку ранньої осені.

СЕРЦЕ В КОРОНІ

Кімната Аліції в домі дідуса й бабусі нагадувала сільську хату. Дівчині ніколи б не спало на думку, що живе в музеї, якби не шкільна екскурсія, під час якої вона відкрила постійну виставку меблів. Як же сміялися вони із Сарою, коли побачили ліжко й шафу, котрі там, у музеї, були безцінними експонатами, на яких красувалися таблички «Руками не чіпати!»

— Уявляєш собі? Такі таблички на моєму ліжку! — хихотіла Аліція.

— Глянь! Ця тумбочка теж ніби із твоєї кімнати! — зраділа Сара.

— І скриня! Майже така сама, як і моя, що її дідусь купив у Бахланів, котрі мешкають на пустищі! Тільки моя краща, — гордо оцінила Аліція.

— Скриня Бахланів краща, ти хочеш сказати, — виправила її Сара.

— Аж ніяк! — заперечила Аліція. — Дідусь колись завітав до них, щоб пояснити малозрозумілий урядовий акт. Бо він усім сусідам таким чином допомагає. Бахлани саме збиралися порубати скриню, тому він швиденько запропонував, що відкупить її в них. Уся родина в сміх! І власне, подарували її дідусеві у віддяку за те, що він для них зробив. Але від бідних дідусь подарунків не брав. За скриню чесно заплатив, урятувавши її таким чином від сокири. Сама бачиш, що тієї скрині вже давно б не було!

Сара завжди заздрила Аліції через ту її кімнату з ліщиною. Бо ліщинові кущі мало не стукали в шиби, і восени можна було просто з вікна зривати горіхи. Коли приїздила сюди

з Аліцією, дівчатка спали разом на старому широкому ліжку. Спали — це занадто. Засинали майже на світанку, потомлені звіряннями, сповненими діючого шепотіння, сліз і сміху.

Та зараз самотність Аліції не дошкуляла. Дівчина швидко залізла під ковдру й увімкнула нічника. Тепле світло помаранчевою смугою перетнуло кімнату. Аліція зраділа, що ніхто не був свідком її дивного щастя. Відчувала його усім своїм єством. Воно розливалось усім тілом, яке тремтіло більше від емоцій, аніж від холоду. Бабусині слова про те, що завтра приїде Роберт, приємно лоскотали, і Аліція повторювала їх без кінця, наче приспів улюбленої пісні.

Сон не приходив. Мабуть, він заховався в плетеному кріслі, де вдень чекав на дідуся й ув'язнював його надовго. Аліція любила мить, коли її голова опинялася в зручному гніздечку подушки. Там народжувалися різні ідеї, та перш ніж вони набували реальних форм, дихання Аліції ставало спокійним і рівномірним. Не відчувала навіть теплої долоні бабусі, яка щовечора дбайливо вкривала онуку ковдрою.

Кроки на сходах наближалися. Дівчина заплющила очі, та, коли старенька виходила, тихенько прошепотіла:

— Спасибі, бабусю!

— Ти досі не спиш? Уже пізно, дорогенька.

— Чомусь не спиться. Певне, погода змінюватиметься, — виправдовувалася Аліція улюбленими дідусевими словами.

Бабуся голосно засміялася.

— У твоєму віці така «зміна погоди» може означати виключно гарячі почуття! — пожартувала вона. — Коли мені було чотирнадцять, траплялося, що і я не могла заснути. Та, попри це, прокидалася виспана й щаслива.

— Розкажи мені про це, — Аліція вже сиділа на ліжку, підібгавши ноги, і благально дивилася на стареньку. — Лише одна маленька історія про те, як ти не могла заснути!

— Добре. Але тільки одна, бо вже пізно. А вранці Панна Фризуня ревтиме із самого ранку, ніби ми її на рожні смажимо, а не тримаємо в затишному хліві.

Бабуся примостилася на ліжку й глянула на каштанові коси онуки.

— Тоді я мала коси, схожі на твої... Ну, може, трохи довші, бо я вклала їх короною на голові й уявляла собі, наче я королева.

— Зараз ніхто таких зачісок більше не робить, — мовила Аліція.

— Ті канікули мені особливо запам'яталися, бо тоді я вперше поїхала з мамою в гори на лікування.

— Ти хворіла?

— Ні, твоя прабаба мала хворі легені, і ми часто їздили на курорти.

— Ну, і... — Аліція нетерпляче дивилася на бабцю. Трохи здивовано, бо невже ж ця літня, вкрита зморшками жінка була колись чотирнадцятилітньою, носила коси і їздила кудись із мамою? Важко було в таке повірити, тим більше, що для Аліції бабця завжди була бабцею, інша роль їй просто не підходила! Зате спогади... Усі вони свідчили, що людські історії мають здатність повторюватися, ніби записані на автовідповідач розмови...

— Так от, якось, коли я самотою вирішила податися в гори, небо раптово потемніло, білий день змінився майже ніччю, а старі ялини почали немилосердно скрипіти, ніби попереджали мене, що за мить їхні важкі гілляки впадуть на мою голову. На небі спалахували блискавки. Полохливою я не була, але все це примусило мене гарячково шукати якоїсь криївки. А тимчасом буря розгулялася не на жарт, за стіною дощу не видно було навіть стежки, якою я піднімалася догори...

— Ой, я б умерла від страху! — здригнулася Аліція.

— Я теж! — притакнула бабуса. — Якби не з'явився він. Був... такий незвичайний... У спалахах блискавиць здавався велетнем, якому підвладна стихія... — бабусині очі блищали, давні спогади про ту пригоду знову ожили. Вона більше не дивилася на онуку, а перебувала в зовсім іншому часі й просторі. Мабуть, сиділа, притулившись до холодної скелі й напружено чекала на свого рятівника.

— Бабусю! — Аліція легенько поторсала її за руку.

— Ну... От, мабуть, і все, — озвалася старенька, довгенько помовчавши.

— Усе? А найважливіше? З'явився й що далі? — Аліції не подобалося, коли бабуса так її піддражнювала. Дівчина вважала, що їй можна довіряти. Крім того, розуміла, що є жіноцькі справи, яких не можна обговорювати навіть із дідусям.

— Уяви собі... Він ніс мене на руках. Таку мокру й перелякану. Спускався зі мною вниз, немовби з якимсь скарбом.

— Оце-то здоровань! — у голосі Аліції вчувалося захоплення. Бабуса явно не належала до тих, кого легко можна знести на руках з гори.

— Який там здоровань! — обурилася бабця. — Дужий був, але ніякий не силач! А крім того, — докірливо мовила вона, — він мене з тих гір не вчора ніс, а багато років тому. І ти маєш знати, що я була струнка мов тополя й легенька мов пір'їнка. Важила, як півкурчати...

— Класне порівняння, — Аліція глянула на себе. — Я за такою шкалою, мабуть, важу як ціле курча.

— Півтора, — мстиво виправила бабуса. — Ото ніс він мене й ніс, а мені хотілося, щоб ця буря ніколи не закінчилася. Нарешті ми добралися до гірської колиби...

— Ого, ти маєш, що згадати! — утішилася Аліція.

— Згадати? Ти вважаєш, що в п'ятдесят сьомому ми про таке думали? Звісно, я здивувалася, коли збагнула, що моїм рятівником був Єндрусь, син власника хатини, де ми завжди оселялися. Він був старший за мене на кілька років. І страшенний мовчун, бо щоразу, коли я намагалася з ним поговорити, він утікав до своїх овець.

— І що, так нічого й не сталося в тій колибі? Жодного поцілуночка? — Аліція, вочевидь, була розчарована. Любовні історії не повинні так закінчуватися!

— Поцілунок був, — бабуса аж зашарілася, згадавши те, що трапилося майже півстоліття тому, а для неї залишалося незабутнім, мов серпнева роса, яка щоранку з'являлася на луках. — Але в колибі мені довелося зняти мокре вбрання й одягнути справжні гуральські смішні штани, светр з овечої вовни. Здається, навіть якийсь кожушок... Уже не пригадую...

— Мабуть, це був спеціальний аварійний комплект, який там на тебе чекав, — Аліція усміхнулася, уявивши собі бабусю в гуральському капелюху й із топірцем-чупагою.

— Ой, погано ти вмієш слухати! — пирхнула старенька. — Я тобі серце відкриваю, а ти собі підсміховуєшся!

— Анітрохи! Я лише намагаюся уявити твою пригоду за сучасних обставин, — захищалася Аліція, сповнена побоювань, що бабця за мить забере свої таємниці вниз, і вона так ніколи нічого й не дізнається про її захоплення юним пастухом.

— Поверталися ми пізно ввечері, — продовжувала бабуса, якій, мабуть, теж кортіло розповісти про свої юні літа. — На щастя, бо моя мама вже ледь не божеволіла. А потім... — замислений погляд старенької спинився на ліщині, яка цікаво зазірала у вікно.

— Потім... — нетерпеливилася Аліція.

— Ну, що ж... Наш відпочинок закінчувався, а Єндрек мене уникав. Немовби нічого й не трапилося. А я ж добре пам'ятала його вологі темні очі. І коли він зносив мене з гір, мені здавалося, що він хотів би так зі мною йти вічно...

Аліція була іншої думки, але знала, що закохана жінка не сприйматиме жодних розумних пояснень. Тому нічого й не сказала.

— Я любила туди повертатися, до тієї пастушої колиби, — здавалося, бабусині думки витають десь далеко. — Єнджей з роками мужнів, став красенем. Високо в горах ми присягалися кохати одне одного й бути вірними до смерті. Від’їжджаючи, я плакала й чекала чергових канікул...

— Та зрештою закохалася в дідуса з низовини? — Аліція вже знала, чим закінчилася романтична історія цього кохання. Щиро кажучи, вона була вдячна бабусі за її вдалий вибір, та зараз уся її увага зосередилася на молодому гуралеві.

— Так, так! — здавалося, бабуса щойно повернулася до Крушини з далекої подорожі. — Перше кохання — як червиве яблуко. Згори таке гарне, а хробачка всередині не видно...

— То твого гуралю якийсь хробачок точив-таки?

— Ну, звісно! Коли я виросла, мені було приємно на нього дивитися, але розмова якось не дуже клеїлася, — бабусин сміх бринів, наче музика.

— А дідусь?

— О, це вже інша історія. Дідусь був справжнім королевичем, хоч і йому траплялося, що злітала з нього корона.

— Але ж ти вийшла за нього заміж!

— Звичайно! Твій дідусь міг скинути королівські шати, злізти з білого коня й схопити життя за роги! Я й нині доволі щаслива королівна, — у куточках бабциних очей зблиснули сльози, але Аліція їх любила, бо за ними ховалася щира усмішка.

— Шкода, що мамі й татові не вдалося, — зітхнула вона, потупившись.

— Таки не вдалося, — зітхнула й собі бабуса. — Може, вони задовго жили в казці про принца та принцесу? Не сумуй, — старенька поплескала онуку по руці. — Колись обое доростуть до щасливого кохання.

— Не буде жодного хепі-енду, — замогильним голосом заявила Аліція.

— Чому ти так кажеш? — здивувалася бабуса. — Твої батьки будь-якого дня можуть знайти своє щастя. А коли вони будуть щасливі, то й ти навчишся знову радіти життю.

Старенька важко підвелася. Коли спробувала випростатися, її обличчям ковзнула гримаса болю.

— Ой, нині б мій Єндрек і не глянув у мій бік, навіть коли б усі дерева з гірських вершин летіли просто на мене, — пожартувала вона.

— Бабцю, у тебе є я, — тихенько прошепотіла Аліція в бік дверей, які скрипнули, зачиняючись.

А потім їй наснився Роберт. У гуральському капелюхові, із топірцем-чупагою, на білому коні. Кінь стояв на гірській вершині й виїдав із великого кошика огірки. Роберт також витягав огірки, і вони разом їх хрумали. А світ кружляв довкола них, немов велика карусель, заповнена галасливими дітьми.

КЛАСНА ДІВЧИНА Й ХАМЕЛЕОН

Роберт поводився так, наче Аліції не було на світі. Розповідаючи про свою роботу під час канікул, хлопець дивився то на бабусю, то на дідуся. Дивився б, мабуть, і на Панну Фризуню, якби хтось привів її до вітальні й посадив біля столу. Проте на Аліції, хоча та й сиділа зовсім поруч, зелені Робертові очі жодного разу не спинилися.

Питання дідуся й бабусі викликали б невроз у кожного, хто, як Аліція, чекав кінця офіційної частини цієї зустрічі.

«Подумати лишень, дорослих цікавлять такі речі, як умови праці чи сума зароблених грошей! — роздратовано думала вона. — А дідусь узагалі перевершив себе, розпитуючи про якесь соціальне страхування! Чи сільськогосподарські машини! Та немає нуднішої теми, ніж сільськогосподарські машини й огірки!» — нетерпеливилася дівчина, відчуваючи, що віднині навіть не гляне на огірковий салат.

Роберт чемно й докладно про все розповідав. Наче відмінник, котрий домагається найвищої оцінки за домашнє завдання.

Аліція перелякано помітила, що хлопцеві приємне таке зацікавлення дідуся й бабусі його канікулами. Мало того, що він напружувався коло тих німецьких овочів, то ще й зараз говорить про них із таким піднесенням, ніби йдеться про красу Аліції, а не якісь там огірки.

— А... там були якісь дівчата? — несміливо втрутилася Аліція, хоча їй нелегко було наважитися.

— Якщо існують огірки жіночої статі, то їх було повно, але всі одного кольору, — посміхнувся Роберт, і гнів Аліції розтанув, як учорашнє морозиво.

— А на скрипці був час пограти? — дідусь повернувся до розмови, натоптуючи люльку тютюном.

— Час, може, і знайшовся б, але сили — ні, — щиро зізнався Роберт. — Зате наприкінці липня наші господарі відвезли нас до Карлсруе. На тамтешнє свято музики. Того дня вона лунала звідусіль! У великих наметах і на відкритих сценах. Більшої несподіванки від Гельмута Гаале я й не чекав. А мій друг...

Роберт глянув на присутніх і раптом засоромився.

— Ну, все було просто супер, — спробував він закінчити розмову.

— Розкажуй далі! — бабуся була гарним слухачем. Навіть не доклала пирога на порожні тарілки, так їй було цікаво.

Отож тільки завдяки її наполегливості з Роберта вдалося витягнути історію про його концерт. Зрештою, він більше розповідав про свого товариша, який потайки від нього захопив на свято скрипку, а там із хитрою посмішкою вручив її Робертові.

Аліції цей товариш сподобався. Він майже примусив Роберта грати, кажучи, що від цього залежить честь усіх поляків. Роберт, звісно, не хотів виступати, але сам пан Гаале сказав йому, що це міжнародний фестиваль, тож він як поляк, повинен заграти. І гучними оплесками запросив Роберта на сцену.

Аліція все б віддала за можливість тієї миті бути в натовпі, який слухав Роберта. Хлопець поставився до свого вимушеного концерту з гумором, і почав виконувати класику в стилі хіп-хоп. Приємно було бачити, як юного скрипаля оточувало чимраз більше людей. А на закінчення пан Гаале підійшов до нього з капелюхом у руці. Це бабулю особливо зворушило.

— Порядний німець, — прошепотіла вона. — Мені він уже подобається!

Отож господар вручив Робертові капелюх, повний євро, які він зібрав під час виступу. І так гарно якимось сказав, тримаючи Роберта за руку, мовляв, зараз у його житті триває час огірків, але він, Гаале, вірить, що настане час збирати інший урожай.

У бабці сльоза капнула на сирник, а дідусь, теж зворушений розповіддю, щиро, поплескав Роберта по плечу.

— Утікаєш від нас, хлопче, — похитав він задумливо головою. — Учора Німеччина, завтра школа. Дедалі менше часу проводитимеш у Крушині... Але Бог свідок, нічого іншого я не прагну. Одне мене непокоїть. Із ким я гратиму в шахи? — і затягнувся димом з люльки.

Аліція повільно йшла вздовж озера, відчуваючи за спиною Робертову присутність.

— Канікули тобі втекли, — співчутливо зітхнула вона.

Озирнулася й побачила його замислене обличчя.

— А тепер і ти втікаєш, — прошепотів він. — Коли ти їдеш?

— Мабуть, післязавтра. Мама повертається зі Швеції й напевне наполягатиме, щоб останні дні ми провели разом.

— Добре тобі, — Робертів погляд блукав стіною комишу. — На мене ніхто не чекав. Окрім твоїх дідуса й бабці, звісно, але вони теж твої.

Аліція хотіла заперечити. Сказати йому, що вони в певному розумінні, їхні спільні, проте слова Роберта дівчина чудово зрозуміла.

— І зовсім мені не добре, — знизала вона плечима. — На мене батьки справді чекають, але кожне зокрема. Мама між книжками й комп'ютером. Тато між роботою й Міс Літа. Найдужче на мене чекає Фридерик. Але він ще такий малий... Йому лише п'ять років, і в його світі все дуже просто.

Згадавши про Фридерика, Аліція посміхнулася. Вона називала його Ящіркою, бо про його існування довідалася тоді, коли тато подарував їй кулончик. Той самий, що зараз мінився на її засмаглій шиї мідним полум'ям. Крім того, Фридерик був страшенно активною дитиною, і в Міс Літа постійно виникали труднощі з пошуками його хатніх криївок, куди він ховався для забави.

— Скучила за малим? — Роберт без зусиль прочитав у її усмішці почуття до братика. — А пригадуєш, як ще зовсім недавно ти тупала ногою від самої думки про Фридерика?

— Не хочу я про це згадувати, — набурмосилася Аліція. — Я була дурна, а Ящірка насправді класний.

— Ти теж класна, — Робертова рука легенько торкнулася плеча Аліції. Дівчина глянула на нього, приємно здивована.

— ...ось чому я для Класної Дівчини привіз невеличкий подарунок. За гроші з концерту купив, не ті, що за огірки! — відразу попередив він, простягаючи їй маленьку коробочку, обтягнуту білим оксамитом. Аліція відкрила її. Усередині ледь зблискував ажурний браслет.

Дівчина недовіжливо дивилася на подарунок.

— Дивися, тут вигравіюваний хамелеон. Я подумав, що ящірка й хамелеон — це якась рідня. Звичайно, ти можеш його не носити, — швидко додав він, дивлячись на поблідле обличчя Аліції.

— Він чудовий, — дівчина гарячково шукала потрібні слова, але нічого відповідного не спадало на думку. — Чудовий... — знай повторювала вона, одягаючи браслета на тонкий зап'ясток.

— Це ти чудова, — засміявся Роберт, якого більше не обходила доля хамелеона. Був упевнений, що Аліція знайде для нього час і дбатиме про своїх плазунів, які щасливо розмістилися на її засмаглому тілі. Про ящірку, що оселилася неподалік серця, і хамелеона, котрий на тонкій дівочій руці виглядав, немов шляхетна коштовність. Подарована найсправжнісіньким королевичем дуже вродливій королівні.

ЗОЛОТА РИБКА

Аліція прагнула, щоб кожен наступний день тривав без кінця. Але нечуле до її благань сонце робило своє щоденне коло над Крушиною, не зважаючи на друзів, що поринали в розмови.

— Я не хочу повертатися! — скаржилася вона, коли після тривалої прогулянки обоє наближалися до старого містка, що насилу боронився від хвиль. — Щойно подумаю про порожнє помешкання, усі ці середи, коли в мамі збирається галасливе товариство божевільних перекладачів і письменників, про обіди з татом щочетверга, де я почуваюся напруженою, мов струна, мені відразу хочеться заховатися в копиці сіна.

— Ти вже за чотири місяці приїдеш, — Роберт удивлявся в ледь помітний дикий пляж по той бік озера. — Спершу будуть свята, потім зимові канікули, а тим часом можемо писати одне одному листи. От тільки, — почухався він за вухом, — я роблю жахливі помилки. Хіба що дозволиш нотами писати, — його широка посмішка зовсім не розвеселила Аліцію.

— Не люблю жодних прощань, — зітхнула вона. — Може, це по-дитячому, але я завжди думаю, що коли люди розстаються, то розстаються і їхні почуття.

— Ну, не знаю, — Роберт дивився на свої долоні, до яких прилипли білі піщинки. — Коли померла мама, я думав, що більше ніколи не буду щасливим. Я розстався з нею назавжди, та насправді не розстався зовсім. Ми часто собі розмовляємо. Я розповідаю їй навіть те, чим ніколи б не поділився з батьком. Про тата теж їй розкажучу. Завжди, коли серджусь на нього, то жаліюся мамі. Може, колись, як виросту, то не розповідатиму їй такого, але поки що не можу. Сам би я цього не витримав...

— Якби ти міг попросити золоту рибку здійснити одне-єдине бажання, то певне хотів би, щоб знову була мама.

— Цього б я хотів найбільше, — Роберт споважнів і втупився в дошки помосту. — Та я б волів, щоб моє бажання було реальним. Лише таке може збутися.

— Тоді яке саме?

— Щоби батько перестав пити. Занадто звичайне, еге? — хлопець сумно всміхнувся. — А твоє бажання?

— Якщо воно мусить бути реальним, то не може стосуватися батьків. Швидше, дідуся й бабусі. Я б хотіла жити в них.

— Ні-і-і, це ж не бажання, а звичайна втеча з дому.

— Цікаво, про що б ти мріяв, якби був на моєму місці, — набурмосилася Аліція. З-над озера війнуло холодом, тож дівчина щільніше закуталася светром.

— Хіба я знаю? — Роберт замислився, крадькома позираючи на Аліцію. — Може, я хотів би мати таку силу, яка змушувала б дорослих отямитися, щоб до них повертався розум? І щоб вони самі збагнули, як вони нас лажають. Скільки сорому завдають!

Нічогенька мрія, га?

— Я б сама краще не вигадала, — заздро прошепотіла Аліція.

— У мене є дещо для тебе, — дівчина сягнула до торбини з купальником і витягла акуратний пакуночок в екологічному папері. — Усі канікули чекала, щоб тобі віддати, — сказала вона ледь докірливо, бо чомусь по-іншому не могла вручити Робертові подарунка.

Хлопець мовчки розв'язав пакунок.

— Біографія Вівальді! — зрадів він. — Звідки ти знала? — подив у його голосі змішувався з радістю. Аліція намагалася зрозуміти, що переважало. І дійшла висновку, що всього було саме стільки, скільки й треба, щоб вона почувалася щасливою.

А коли вони, обнявшись, поверталися від озера, і дівчина сміючись, розповідала йому про Батьківську раду, яка виступила з вимогою вилучити зі шкільної Бібліотеки «Гаррі Поттера», Роберт, замість сміятися разом з Аліцією, лише міцніше стиснув її руку. Аліція вже було подумала, що він, може, теж схиляється до того, щоб спалити «Поттера» на вогнищі, та в останню мить помітила Робертового батька, який ледве тримався стежки, що вела до будинку Пухалів. Чоловік був такий п'яний, що не міг оминати кущики при дорозі, і падав на них, мов ганчір'яна лялька.

Знічена Аліція продовжувала базікати. Лише так вона могла вдавати, що на стежці немає старого Пухали, котрий судомно чіплявся за стовбури невисоких грабів.

Проте він там був. Крім того, Аліція й Роберт не могли пройти повз нього непоміченими.

— Пробач, але ти сама бачиш, — мабуть, Роберт почувався жахливо. Аліції було препаскудно, тож і йому не могло бути краще. Але жоден м'яз на Робертовому обличчі не виказав роздратування чи сорому. Лише очі потемніли, раптово стали темно-зеленими.

— Я мушу ним зайнятися, бо знову прийде весь у синцях, — мовив хлопець звичайним тоном, ніби йшлося про маленького шибеника, за яким треба постійно стежити.

— Я можу тобі допомогти? — Аліція із жалем відпустила Робертову руку.

— Мені? Мені допомагати не треба. Я собі раду дам, — гнівно сказав Роберт. — Батько теж повинен сам собі допомогти.

І рушив до Пухали, який похитувався, схопившись за дерево край дороги.

— Він був чудовим ветеринаром, — зітхнув дідусь, коли за вечерею Аліція згадала про прикру зустріч. — І до спиртного схильності не мав. Якби Марися була жива, цього б не сталося. Але він помер разом з нею. Ніби йому сили забракло в цьому порожньому світі, — задумливо додав дід.

— Здається, Роберт його й зараз дуже любить, — мовила Аліція. — Сказав мені, що в золотої рибки попрохав би саме цього. Щоб тато перестав пити.

— А чого б він мав не любити власного батька? — неприємно здивувався дідусь. — Пухала не ледащо. Він хвора й нещасна людина, а коли тверезий, то так гарно грає на скрипці. Серед ветеринарів теж ніхто з ним не міг зрівнятися. Залишається сподіватися, що колись він зненавидить свою слабкість і протверезіє. Заради себе й Роберта.

РОЗСТАВАННЯ Й ЗУСТРІЧІ

— Не люблю я розставань, Панно Фризуню, я тобі вже сто разів про це говорила!

Фризуня невпевнено позирала на Аліцію. Мабуть, у своєму коров'ячому житті вона ще не бачила заплаканих дівчат.

Махнула хвостом, ніби втішаючи, і продовжувала дивитися на свою подружку великими, мов глибокі озера, очима, очікуючи якихось пояснень.

— Давай домовимося: я не від'їжджаю, а просто на трошки зникаю. А ти, доки мене не буде, чесно давай молочко, щоб дідусь і бабуса мали вдосталь своїх жахливих пінок.

Цього разу Фризуня озвалася обуреним муканням. Їй багато чим можна було дорікнути. Хоч би й тим, що вона досі вдавала непокірного шибеника. Проте на брак молока у її вимені не міг би нарікати навіть найвимогливіший господар.

Аліція ще раз поплескала корову, яка ніжно вдивлялася в неї, і сумно попленталася додому.

— Невдовзі повернешся до нас, Аліціє, — бабуса теж силкувалася здаватися веселою, і чомусь дуже повільно збирала онуці торбину з домашніми ласощами. — Я трохи хвилююся, що тато не може по тебе приїхати. Ну, але мабуть, трапилося щось справді важливе... Поцілуй його від нас. І передаси йому цей яблучний пиріг, він так його любить, — бабця зашаруділа черговим згортком, який поклала до великої торбини.

— А я волію їхати потягом, — стенула плечима Аліція. — Принаймні не доведеться провадити силуваних розмов.

— Так уже й силуваних! — бабуса намагалася перетворити все на жарт. — Здається мені, що в нашої панночки нині кепський настрій. А це дуже погано. Особливо зараз, коли до нашої хвіртки наближається якийсь юнак. Зараз виявиться, що він помилився адресою,

бо навіщо йому набурмосена панночка? Такого добра в нашому селі в кожній хаті вистачає...

Бабуся не змовкала, хоча Аліція давно вже її не слухала. Вона теж помітила Роберта. Точніше, почула, як він насвистує ту саму мелодію, котру вона сама встановила як рінгтон у своєму мобільному. Дівчина мимоволі посміхнулася й торкнулася браслета на руці. Ніби хотіла впевнитися, що він на місці.

Роберт теж усміхнувся.

Дідусь і бабуся повільно складали до багажника «Пежо» скромні онуччині валізи, а вона, силкуючись здаватися веселою, говорила Робертові якісь абсолютно неважливі речі. Про те, що дорога займе від сили дві години, іще нині ввечері вона зустрінеться із Сарою, а завтра піде до Фридерика. Що все було чудово. І погода непогана... Що її мейли вже, певне, вилізли з компа й валяються на підлозі, а долішній сусід, пан Грабінський, знову півночі гратиме на кларнеті...

Роберт вислуховував це вимушене щебетання із терплячістю старшого брата.

— Пробач за вчорашнє, — озвався він, коли Аліція переводила подих. — Зате вранці батько порадив мені купити нову скрипку в місті. Бо там вибір кращий, тож у вересні можливо...

Він не договорив, бо Аліція кинулася йому на шию, і вже не було потреби щось додавати й домовлятися.

— Напевне? — запитала вона, перш ніж за нею зачинилися двері блискучого «Пежо».

— Обіцяю, — підтвердив він. І коли авто повільно котилося сільською дорогою в бік шосе, Аліція ладна була дати руку на відруб (ту, із браслетом), що все, що вони проминали: поля, ліси, озеро й небо, і навіть дах поблизького костьолу, геть усе, на чому дівчина зупиняла свій погляд, було зеленого кольору. Лець притрушене золотавим пилком. Безкрає, як горизонт, до якого навіть дідусь на своїй старенькій машині аж ніяк не міг наблизитися.

Коли замість тата на вокзалі Аліція побачила маму, то відчула хвилювання. Незалежно від того, що відбувалося в кожного з батьків, вони дуже старалися, аби зберегти поділ ролей та обов'язків, пов'язаних із вихованням доньки. Якщо було зрозумілим, що Аліція живе з мамою, так само було зрозумілим те, що тато привозить її й відвозить.

— Бачу, тато геть утратив апетит, і бабусин яблучний пиріг йому більше не смакує, — Аліція притулилася до мами й лише зараз усвідомила, як сумувала за нею, просто зовсім потайки, ніби в цьому соромно було зізнатися дорослій людині.

— Тато неодмінно зрадіє. Просто він не міг тебе нині забрати. Але я попрохала Мамоня⁷¹, щоб відвіз нас додому. Дивися, он він стоїть за рогом і сигналізує нам фарами.

— Мамонь! — завищала Аліція. Вона обожнювала інженера, який завжди вирушав у який-небудь рейс, наче герой відомого фільму, тому тато з мамою так його й прозвали. Веселий товстун Мамонь щиро розплакався, довідавшись про розлучення батьків Аліції. Щоправда, він тоді був трошки напідпитку, але переконував, що й тверезим зронив би не одну сльозу.

Аліція кинулася йому в обійми.

— Привіт, моя принцесо! — вигукнув він, угледівши дівчину й гучно цьомкнув її в щоку. — А я чув, що наша панночка на траві паслася. Сподіваюся, що в тій траві травки не було, — додав він похмуро. — Бо відразу штанці стягну й по задку наб'ю! — пригрозив він.

За жартом доброго чесного Мамоня крилася особиста трагедія. Аліція й зараз пам'ятала веселого Мацека, який зі своїм татом часто приходив до її батьків пограти в бридж. А пізніше якось зник, й інженер іноді допізна шепотівся з мамою й татом у вітальні. Та нічого це не допомогло, бо за кілька тижнів Мацека ховали, і це був перший похорон, на який Аліція пішла, узявши довгу троянду із чорною стрічкою. Ця троянда й досі стояла в неї перед очима. Квітка запам'яталася більше, ніж болісне прощання з Мацеком.

Він уважався винятково дужим хлопцем. Теж хотів стати інженером, цей маленький Мамонь, як жартома називав його тато. І коли б не наркотики, мабуть став би ним. Ще й сьогодні передражнювався б з Аліцією. «Хоча, хтозна? — сумно подумала Аліція. — Нині він міг би, посадовивши на плече маленького сина чи донечку, показувати їм світ. Бо зараз йому було б далеко за двадцять...»

Мамонь їхав повільно й насвистував. Щоправда, він не вмів цього робити так гарно й мелодійно, як Роберт, але під цю веселу пісеньку про двох стареньких їхати було дуже приємно.

— Ну, панночко, розповідай! — урвав він приспів. — Що нового в дідуся й бабусі? Як там поживає Фрикаделька?

— Фризуня! — серйозно виправила Аліція, проте відразу приєдналася до мами, яка щиро засміялася. — Вам би в конкурсах веселунів участь брати!

— Я говорила з бабцею по телефону. Вона тебе дуже хвалила, — мама обернулася з переднього сидіння й задоволено глянула на доньку.

⁷¹ Мамонь — ім'я героя культового в Польщі комедійного фільму «Рейс» (1970) режисера Марєка Пивовського (прим. пер.).

— Ти дзвонила? А чому зі мною не поговорила?

— А й справді! Дивина! — мама ляснула себе по стегну. — Я ж могла попросити бабцю, щоб вона майнула з телефоном на берег озера й витягла тебе з води, щоб обмінятися свіжими плітками.

— З ними якраз на селі туго. Ну, хіба що поговорили б про твій Стокгольм.

— Або про твого Губерта. Але Губерт — це не плітка, еге ж?

— Роберт, — виправила Аліція. Мамина помилка її анітрохи не розсмішила.

Аліція замовкла. Машинально поклала долоню на браслеті з хамелеоном. Вона не підхопила тему й була мамі вдячна за те, що та разом з Мамонем заходилася лаяти водіїв перед світлофором, а за мить переключилася на якогось неуважного велосипедиста. Аліції здалося дивним, що мама, яка мала всі риси лайливого польського водія, досі не склала на водійські права.

Дівчина вмостилася на сидінні й заплющила очі. Гарно було мовчати. Думати про Роберта можна було й у машині інженера, але щоб голосно про нього говорити, наче то був несправний світлофор чи роззява-велосипедист, це вже було занадто.

— Нізачо не вгадаєш, що я тобі привезла, — мама аж у долоні сплеснула, згадавши про сюрприз.

— Чашку й тарілку з мумі-тролями.

— Звідки знаєш? — радість з маминого голосу вмить випарувалася.

— Бо ти найчастіше привозиш мені ці чашки й тарілки. У мене вже три комплекти є, — пояснила Аліція.

— От і чудово! — озвався Мамонів баритон. — Ще декілька маминих поїздок, і в нашої панночки буде гарнющій весільний сервіз із вишуканими малюночками!

КРИХТИ ПИРОГА

Коли Аліція з мамою відчиняли двері помешкання, а знизу їх вітав звуками свого кларнета сусіда, пан Грабінський, дівчина відчула, що радіє поверненню додому. Найперше, що треба зробити, це сісти до компа й упорядкувати пошту. І лише потому відкриє свій найпотаємніший файл, який сама колись назвала «Листи до себе». Цей щоденник, у якому постійно прибувало записів, стільки разів рятував Аліцію від самотності, що став для неї більше, ніж другом. У певному розумінні він був самою Аліцією, бо складався з її слів, переживань та почуттів.

— Сара вже питалася про тебе. Вона прийде завтра, — мама заходилася ладнати швидко вечерю, бо ненавиділа готувати, і якби могла, поставила б пам'ятник виробникам напівфабрикатів.

— Завтра? Завтра я йду до Фридерика. У мене для нього подарунок. Глянь, я сама зробила! — Аліція витягла з рюкзака невеличку рамку з кольоровим фото спритної ящірки.

— Я за нею всі канікули ганялася, а ця хитрунка спокійнісінько мешкала собі біля дідусевого ставка. На щастя, недавно їй забаглося погрітися на сонечку, і вона вилізла зі своєї криївки. А я клац її дідусевим фотиком! Як гадаєш, малому сподобається? — Аліція дивилася на знімок то здалеку, то знову підносила його до очей. — Вона позувала, як справжня модель! Йому повинно сподобатися! І вся вона така екологічна, сіро-брунатна, як зів'ялий листок салату...

Мама схвально глянула на фотку.

— Непогано! Ти робиш успіхи. Справді, чудовий подарунок. Телефонувала твоя вчителька англійської, запитувала, чи могла б ти перенести урок на інший день. Вона стала бабусею, і хотіла б мати вільні п'ятниці.

— Так, звичайно, можу.

— І ще якісь листівки тобі поприходили. Усі із закордону. Я ще подумала, що ти чомусь уперлася й вирішила проводити канікули тільки на селі. Твої подруги їздять по всій Європі, а тебе навіть до Швеції витягнути неможливо...

— То й що з того, що їздять? — Аліція знову роздивлялася ящірку. — Після вечері я покажу тобі королівство, куди жодна з них не потрапить.

— А яке ж це королівство? — мама поставила перед донькою тарілку з піцою. — Певне, країна вічних бур'янів.

— Королівство природи, — Аліція пригрозила виделкою. — Бур'яни були в молодших класах. Цього року я зосередилася на птахів. Навіть не уявляєш, які вони гарні. На щастя, мені вдалося зібрати доволі таки величеський альбом. Писатиму про них реферат у Хлорелі. На конкурс.

Дзвоник у двері о цій порі здивував Аліцію.

— Певне, пан Грабовський, — пожартувала вона. — Зрозумів, що я повернулася й хоче заграти мені вітальний марш.

— Це тато, — мама швидко підхопилася.

— Як це тато? Він же поїхав?

— Ні, не поїхав. Він сам тобі все пояснить. — сказала мама якимсь дивним голосом.

На порозі стояв батько. Аліція ладна була заприсягтися, що протягом канікул він тільки те й робив, що старів. Невиспаний і неголений, він силкувався на якусь усмішку, але вона чомусь не хотіла триматися на його втомленому обличчі.

— Твоє щастя, — кинула Аліція, привітавшись. — Ще мить, і від твого яблучного пирога залишилися б самі крихти. Зроблю тобі каву, — запропонувала вона й рушила на кухню, але тато зупинив її.

— Залишися, Аліціє, мені треба пояснити тобі, чому я по тебе не приїхав.

— Не варто. На світі все-таки існують поїзди, — відповіла, посміхаючись, донька.

— Варто, — заперечив тато.

Аліція не могла збагнути, про що це він говорить. Утямила тільки, що сталося щось погане, якщо вже він відмовляється від кави. Але потайки сподівалася, що це стосується Міс Літа, яка зібрала батькову валізу й виставила її разом із власником на сходи. Могло ще статися, що тато перестав бути головним редактором видавництва. Для нього це був би кінець світу, бо до своєї роботи батьки Аліції ставилися, як до членів сім'ї. Але ж не Фридерик! Ніщо лихе не могло торкнутися Фридерика, бо він зі злом не мав нічого спільного. Ніколи! Можна було дорікнути йому, що він шепелявить і перекручує слова, що у свої п'ять років занадто любить пофілософувати. Можна було сердитися на нього за розібрану на окремі детальки мобілку й за те, що він постійно губив іграшки. Можна було образитися на малого за те, що колись він зацікавився, чим квіти п'ють водичку, і повиягав із горщиків усі орхідеї. Проте з ним нічого не повинно було трапитися!

Саме тому Аліція плакала, стиснувши долоні в тремтячі кулаки.

— Чому мені ніхто не сказав? Чому лише нині?..

— Ми не хотіли псувати тобі канікули, — батько не дивився на доньку, наче хотів уникнути її сповнених докору очей. — Спершу ми самі не розуміли, що відбувається. Про результати аналізів довідалися лише три дні тому. Вони дуже погані, як я тобі вже казав.

— Знову ви зробили це, аби мені було добре, — прошепотіла Аліція, і сльози потекли по її засмаглих щоках. — Ви самі вирішили, що я можу знати, а чого ні. От лише нікого тепер не цікавить, що я зараз відчуваю. Гадаєте, мені легше?

Ніхто не відповів, запала невблаганна, безжальна тиша, яку Аліція добре знала. Ця тиша завжди припиняла будь-які дискусії.

— Фридерик щодня про тебе питає, — продовжував батько, обнявши доньку за плечі. — Він не любить лікарні, але там усі від нього в захваті.

— А... Клаудія? — Аліція глянула на тата очима, повними сліз. Нажахано усвідомила, що Міс Літа сидить зараз сама-самісінька в пустому помешканні. І мабуть, анітрохи не скидається на Міс Літа...

— Вона дуже мужня. Багато часу проводить із Фридериком. Навіть навчилася посміхатися. Твоя мама теж нам дуже допомагає. Ну, а тепер, коли ти повернулася, усім нам буде легше.

— Ящірка видужає, от побачите! — Аліція вчепилася в батьків благальним поглядом, але вони, із якихось невідомих їй причин, продовжували штивно сидіти на канапі й поводитися так, наче в кімнаті була тільки ця канапа й вони, більше нікого.

Лише пізно вночі Аліції увімкнула комп'ютер і відкрила свій щоденник.

ЛИСТИ ДО СЕБЕ

Я хотіла написати до Тебе листа, Роберте. І подякувати за останні дні канікул. За те, що Ти завжди з'являєшся, коли я заплющую очі. Тоді я можу побачити Тебе набагато виразніше, ніж коли ми сидимо разом на містку. Мені хотілося написати до Тебе відразу після повернення до міста, написати до Тебе й про Тебе. Та муситимеш вибачити мені зміну теми. Учора ввечері до нас прийшов тато й розповів про Фридерика. Про те, що мій брат дуже хворий. Не питай мене, як це сталося. Я сама ставлю собі десятки безнадійних запитань, і на деякі з них навіть не хочу знати відповіді. Скажу тобі лише, що Міс Літа помітила якісь зміни в поведінці малого. Вирішила, що з ним щось негаразд, і відразу пішла до лікаря. А додому повернулася вже сама. По піжамку Ящірки. Ти не повіриш, але тато сказав, що Фридерик попросив принести ту, котру я йому подарувала, із покемоном. Батьки, звісно, задля мого добра, не розповідали мені нічого до кінця канікул. Я почуваюся жакливо, особливо, коли подумаю, що я влаштовувала пташині фотосесії, а він страждав, бо довелося робити якісь болючі обстеження й дивні тести.

Закінчуватиму, Роберте. Завтра хочу віднести Фридерикові той подарунок, про який Тобі розповідала. І за ніч мушу обдумати все від початку. Щоб навчитися посміхатися так, як Клаудія. Подумати лишень, іще вчора в мене не було із цим жодних проблем. Досить було подумати про Тебе, і усмішка сама собою з'являлася на моєму обличчі. Не можу написати Тобі, що кохаю Тебе, бо це слово чекає особливої нагоди. Та що ти скажеш, якщо напишу, що Ти мені найдужче подобаєшся?

P.S. Я нікому досі про це не говорила, та коли довідалася, що мій брат важко хворий, подумала, що може, це моя провина. Адже коли він народився, я бажала йому поганого й обіцяла собі, що він ніколи не буде для мене братом. Бо звідки було знати, що він стане для мене таким важливим? Кого люблять просто за те, що він є?..

ГІРКИЙ СМАК ЦИТРИНИ

Побачивши Аліцію, Фридерик зісковзнув з ліжка швидше, ніж будь-яка ящірка, і кинувся сестрі на шию.

— Добре, що ти прийшла, бо я вмію робити, як мотор, — щасливо прошепотів він їй на вухо. — А знаєш, що мені роблять справзні уколи? Два справзні і один несправзній?

— Несправзній? — Аліція насилу намагалася вкласти малюка в лікарняному ліжку.

— Той несправзній робить мені Патрик. Він так любить сципати, що потім я плацу і плацу...

— А це що таке? — під світлим братиковим чубом Аліція помітила фіолетовий синець.

— А, то таке! — малюк зневажливо махнув рукою. — То взе старе! Бо вчора мені не вийшло робити як мотор і була аварія.

— Глянь, що я тобі принесла, — Аліція повільно розгортала фото з ящіркою.

— Я сам, — малий нетерпляче простягнув рученята до подарунка.

— Патрику, дивись! Це ящірка! Це я! Мамо, дивись! — малий у захваті ляскав долоньками по рамці.

— Щойно видужаєш, поїдемо туди, де вона живе, — пообіцяла Аліція. — Я тобі покажу таке місце...

— Завтра? — малий благально глянув на усміхнену Міс Літа.

— Так швидко навіть Святий Миколай не видужає, — пояснила синкові Клаудія, відриваючи погляд від ящірки.

— Непогано, — коротко сказала вона, і Аліція зашарілася від гордоців. Вона вже познайомилася із системою оцінок Міс Літа. «Непогано» означало мало не захоплення.

— Ще декілька таких ящірок, і ми разом знімемо фільм, — додала вона, намагаючись бодай трохи прибрати безлад на Фридериковій тумбочці.

— Мамо, не ціпай! Це виска на аеродромі! — вигукнув малий, коли мама вирішила прибрати порожню коробку з-під соку.

— А це? — Міс Літа потрусила порожньою торбинкою з-під цукерок.

— Це ангари!

— А тут у нас що? — Клаудія кивнула на висхлі шкуринки фруктів, розкидані по всій тумбочці.

— Солдати й інопланетяни. І позезники. Позезники це яблуцні, а солдати — ківі, — невтомно пояснював Фридерик з усією серйозністю своїх п'яти років.

— Ну, нічого не вдієш. Ти просто приречений жити в такому безладі, бо я ж не можу викинути на смітник увесь твій світ, — зітхнула Міс Літа й обняла синочка.

Поверталися разом машиною Клаудії. Міс Літа їздила таким кумедним авто, яке в найкращий період свого життя вирізнялося чималеньким горбом, а зараз насамперед тим, що ніколи не бувало в автомийках.

Аліція любила цю машину. Щоправда, усередині завжди доводилося пильнувати, щоб не всістися на Фридерикових черевиках або купі дисків, зате з магнітофона линула чудова музика. До того ж, гучна, бо Міс Літа ніколи не зважала на децибели. Та сьогодні обидві слухали тихий, сумний блюз, і мовчки перетинали головні магістралі міста.

— Заскочимо на каву? — Клаудія не дивилася на Аліцію, вправно обганяючи повільного «Фольксвагена».

— Звичайно!

Аліція сама здивувалася своїй готовності. Ще зовсім недавно така пропозиція не викликала б у неї нічого, крім обурення. А нині вона мало не чекала на запрошення. Їй зовсім не хотілося розставатися з Міс Літа біля будинку. Вона була їй потрібніша за батька. Навіть трохи більше за маму. Були часи, коли Аліція звинувачувала Клаудію в розлученні батьків, а потім, коли мама зізналася, що, власне, це вона була ініціаторкою розлучення, зненавиділа Клаудію ще більше. Це була єдина можливість вилити свою злість на того, хто став між її батьками, а на додачу виявився Богу духа винним. «Найважче погодитися з тим, що винними виявляються наші близькі», — подумала Аліція, блукаючи в спогадах з почуттям легенького зниковіння. Вони знайшли вільний столик у «Зеленій веранді», улюбленій кафешці кінематографістів. Клаудія піднесла догори два пальці, ото й було все замовлення. Приємно було дивитися, як пара відомих акторів і тележурналіст широко посміхаються до Клаудії, а офіціантка вмить біжить до них із тацею, на якій стоять два чудових еспресо. У товаристві Клаудії Аліція відчула себе такою важливою, але подумала про маму, і вся її радість випарувалася.

— Гарний браслет, — Клаудія хлебтала каву, як кінь воду, але їй це, як не дивно, личило. Нині вона геть не скидалася на Міс Літа. Швидше на колишню Міс. Змучена, у пожмаканій лляній сорочці. На джинсах Клаудії Аліція помітила іржаві плями від розливої кави й навіть масні сліди яєшні, котру запевне поглинали поспіхом. Крім того, день видався дуже теплий і вовняний светр, який Клаудія накинула на вузькі плечі, був явно зайвим.

— Останнім часом я недосипаю й нічого мені не хочеться, — відповіла вона на німе питання Аліції.

— Мені теж нічого не хочеться. А цей браслет... Подарунок від Роберта. Я його вже певне сто років знаю, — додала вона швиденько, щоб Міс Літа собі, бува, нічого не подумала.

— Сто років, нічого собі! — Клаудія блиснула зубами, але в її очах, як і раніше, чаївся сум.

— Ми б могли зробити графік чергувань біля Ящірки. Матимеш більше часу, — несміливо запропонувала Аліція.

— Нічого не вийде, — зітхнула Клаудія. — Я не можу всидіти вдома, про відпочинок узагалі мовчу! Навіть у власному ліжку мені здається, що я досі сиджу в лікарні.

— Я читала в інтернеті, що зараз роблять різні трансплантації. І що донором найчастіше стає хтось із найближчої рідні. Я могла б, — Аліція благально глянула на Клаудію. — Я дуже цього хочу... Я здорова й сильна...

— Класно, що ти про це подумала, — Міс Літа втупилася в дзеркало, що прикрашало вхід до кафешки. — Фрицек навіть гадки не має, яка в нього суперова сестра, — схвально додала вона. — Та бач... Якби ж то цього було досить, я б ладна була дати себе на шматочки порізати. І твій батько теж. Річ у тім...

Голос Клаудії зірвався, тому Аліція швиденько потягнула її за рукав лляної сорочки.

— Клаудіє, ходімо, замовимо собі мінералку із цитриною. Я тобі раніше не казала, але я найдужче люблю таку цитрину. Замовимо?

Клаудія потупилася, а коли підвела голову, була такою, як і завжди. Ледь байдужа, трішечки сонна й геть звичайна.

— Гарна ідея, — кивнула вона й знову зробила кілька кумедних жестів у бік тямущої офіціантки.

І коли вони витягали кружальця цитрини з вузьких склянок, півкав'ярні із симпатією стежило за їхніми зусиллями.

Аліція повернулася додому пізно. Мама вже знову засіла у своєму кабінеті. Розгублена, неуважна, вона блукала заплутаними стежками життя Астрід Ліндгрєн, і насилу відірвалася від комп'ютера, щоб вислухати коротку розповідь доньки.

— Забігала Сара, — кинула мати з-над клавіатури. — Трошки почекала, але кудись поспішала, здається, на якийсь концерт.

— Завтра побачимося, — машинально відповіла Аліція. — Я була з Міс Літа в кав'ярні, — невпевнено додала вона, очікуючи на мамину реакцію, але мама, здавалося, не чула. Вона продовжувала нишпорити в приватному житті улюбленої письменниці й чітко вистукувала на моніторі історію чийогось життя.

САРА, СВІТЛО Й ТІНЬ

— Якось мені не по собі, — зітхнула Сара, коли Аліція мужньо, хоча й ледь тремтячим голосом, закінчила свою розповідь про відвідини Фридерика.

Сарин погляд зупинився на бамбукових ролетах, які Аліція любила опускати, коли на душі в неї було незатишно. Так, наче відгороджувалася цим від усього світу. Нині ролети теж були низько опущені, наче прапор на знак поразки.

— Власне, я не знаю, що сказати, — додала вона, помовчавши, і за цю щирість Аліція була Сарі вдячна.

— Розкажи, що в тебе, — мовила вона, порушивши дратівливу тишу, і навіть підморгнула подрузі.

— Два місяці каторжної роботи, і нігті хоч викинь! — Сара простягнула свої засмагли, темні долоні. — А вони були в мене такі гарні! — зітхнула вона тоном дурненької Дорці й, так само, як вона, закліпала віями.

Дівчата засміялися.

— Ото вже буде, щойно Дорця повернеться з Карибів! — здригнулася Аліція, згадавши однокласницю.

— Ах, які в мене були чудові канікули! А на пляжі всі мене зачіпали. Боже, це такий кошмар!!! Вас не чіпають, то ви й не знаєте, як це жахливо! — Сара перевтілилася в Дорцю без найменших зусиль. На додачу, її міміка й жести були такі самі, як у тієї.

— Господи, невже ми так її не любимо! — Аліція недовіжливо похитала головою. Наче ця зневага була чимсь страшенно ганебним.

— А за що її любити? За те, що вона вічно хизується власною тупістю?

— Треба в Бориса запитати, за що вона йому подобається. Здається, він геть здурів від неї й цілі канікули працював, копаючи якісь рівчаки. Щоб купити собі прикид, як у молодого Цуговського⁷².

— Цуговського? — Сара не вірила власним вухам.

— Так, бо Дорця шаленіє від «братів Ц». Борис навіть вивчив кілька їхніх пісень напам'ять...

— Борис? — Сара раптом перелякано глянула на Аліцію. — Ти переконана, що саме Борис?

⁷² Брати Цуговські, Войцех та Пйотр, вокалісти популярної польської рок-групи «Брати», сини Кшиштофа Цуговського, засновника й вокаліста групи «Будка Суфлера» (прим. пер.).

— Ні... Не знаю. Може, я щось переплутала, — Аліція зніяковіла, усвідомивши, що під кінець навчального року Сара чомусь дуже часто згадувала про Бориса, і його ім'я вигулькувало в розмовах частіше, ніж будь-яке інше. Можна сказати, що аж занадто часто.

— Мабуть, я помиляюся! — Аліція підшукувала відповідні слова. — Здається, Моніка мала на увазі Кшися. Зрештою, вона завжди говорить забагато, а потім виявляється, що все це дурня. Ти помітила, що вона цим нагадує нашу вчительку фізкультури?

Але Сара заглибилася у власні думки й лише обміркувавши щось, глянула на Аліцію, посміхаючись, як завжди.

— У будь-якому разі, мене не цікавить ця бліда подоба Цуговського, — пирхнула вона. — Навіть, якби Борис перетворився на двох братів одночасно, мені байдужісінько.

Аліція потупилася, бо в Сариних словах не було притаманної подрузі щирості.

І раптом між нею й Сарою запала мовчанка. Дуже схожа на ті, у яких тонули колись батьки Аліції.

— Підніми цю ролету, бо сидимо тут, як у шахті.

Аліція простягла руку до мотузка й дозволила призахідному сонцю розлити на стіні теплу пляму.

— Була би класна фотка. Посміхнися! — долоні Аліції вже фоткали обличчя подруги. — Частина Сари на сонці, частина в тіні... — вона вдала, що наводить об'єktiv. — Клац, — мовила вже голосніше. Але Сара навіть не спробувала звично позувати до вдаваної фотографії, і Аліція із жахом подумала, що подруга зараз має такий вигляд, наче впала у викопаний Борисом рівчак.

Вона вже зрозуміла, що її плани зійшли нанівець, що про власні канікули вона й словом не прохопиться, а ім'я Роберта навіть не наважиться вимовити. Немає на те ради. Бувають такі моменти, коли власне щастя аж проситься, щоб комусь у ньому звіритися. Проте радість від того, що вона хотіла поділитися із Сарою своїми переживаннями, згасла.

Зрештою, я могла хоча б натякнути про нього, — думала Аліція. — Але ж неможливо натякнути так, щоб не посміхнутися, щоб голос не затремтів, очі не засяяли. І як почуватиметься Сара, яку я щойно позбавила ілюзій, а відразу потому приголомшу її власною радістю? Ні, — вирішила вона. — Робертові доведеться почекати, перш ніж він перетвориться на неодмінну тему пообідніх розмов. Спершу Фрицек. Потім Борис. Решта не має значення.

— А як там у Крушині? Роберт був? — Сара спробувала придушити гіркоту, яка щойно зринула в її серці. — Класний у тебе браслет.

— Дідусь із бабусею подарували, — відповіла Аліція, втупившись у крісло. — Так собі... дурничка. А Роберта не було. Теж працював, — додала вона, дивлячись, як Сара змагається зі шнурівками своїх тенісок.

— Забіжу днів через два. Я й досі працюю, і скажу чесно, мене вже від помідорів нудить. Та що там! — знизала вона плечима. — Однаково не зрозумієш, бо доля тобі в руку дає браслети, а не помідори, щоб їх важити.

І вже у дверях Сара знову зупинилася.

— Геть забула. Уявляєш, із ким на нашій вулиці прогулюється Костек Бонк?

— То він більше не у в'язниці? — Аліцію здивувала докладна біографія Бонка, яка зростала разом із ними.

— Ще не у в'язниці! — спростувала Сара. — Поки що він ходить з тією класною дикторкою, яка розповідає про погоду! Дивлюся на них з балкона й думаю, що коли б вона знала, яку штуку втнув Костек панові Малині...

— Ти ж казала, що він йолоп! — обурилася Аліція.

— Мій батько сказав, що зараз підвищений попит на ідіотів і в Бонка є всі шанси. Побачиш, його невдовзі по телеку покажуть! І тоді Малина виставить на аукціоні раковину, до якої Бонк йому націняв. І за ці гроші зробить собі нову ванну. Та ще й із джакузі!

Сара легко збігала униз, долаючи по кілька сходинок відразу.

Аліція залишилася сама з Костеком Бонком і раковиною пана Малини. Проте дівчина піддалася фантазії й вирушила на пошуки Роберта. Досить було міцно заплющити очі, щоб підгледіти його хлоп'ячу самотність. І вирішила, що краще залишитися із цією уявною картиною, яка переважила всі прикрі моменти цього дня.

МІСЦЕ ДЛЯ ЯЩІРКИ

— Якщо ти взе прийшла, то скажи Патрикові, що я зовсім не схожий на морду свинячу, а на тебе! — Фридерик сердито розмахував зубною щіткою й ледь не плакав.

— Ну звичайно, ти ніяка не свиняча морда! — Аліція міцно обняла братика.

— Привіт, Патрику! — посміхнулася вона до набурмосеного сусіди Ящірки. — Що там таке із цією свинячою мордою?

— Коли він мені наказав бути арабським конем. А я не хочу бути арабським!

— А ким ти хочеш бути?

— Конем, але звичайним. І щоб він не смів мені розчісувати цією щіткою гриву!

— Треба доглядати свого коня, — заявся Фрицек. — Я його тільки трощежки поцесу. Це болить менше, ніж уколи!

Аліція швиденько витягла з торбинки протиконфліктний набір і простягнула малюкам два однакові автомобільчики.

І здивувалася, що раптом перестала існувати для щойно посварених сусідів, які зараз дружно прокладали на своїх ковдрочках дорогу із перешкодами, котрі сумлінно долали, вдаючи гуркіт двигунів. Лише тоді, коли Фридерикова машинка застрягла в пружинах матраца, малий згадав про сестру.

— Візьми мене на прогулянку, — попрохав він. — На справжнє повітря.

— Тут теж справжнє, — серйозно запевнила його Аліція й роззирнулася палатою. Фрицек і Патрик, без сумніву, були тут найздоровішими дітлахами. Двійко трохи старших хлопчиків спали або лежали, міцно заплющивши очі. Вони були блідіші за свою подушки й зовсім не ворушилися. В Аліції серце стиснулося від жалю.

— Почекай на мене тут, — озвалася дівчина, ніби вони зараз перебували у своєму улюбленому торговельному центрі, а не в лікарні. — Побачимо, що можна зробити.

Дівчина тихенько постукала до сестринської. Занадто тихо. Лікарня лякала її, як завжди буває з місцем, повним лихих таємниць. Картаючи себе за несміливість, Аліція відчинила двері.

Молоденька медсестра, помітно втомлена, щиро посміхнулася до неї.

— Ну звичайно, пані, ви можете взяти його на прогулянку! — відразу погодилася вона.

— Не треба звертатися до мене «пані»! — Аліція перелякалася, що її переплутали із Фрицековою мамою.

— Ми так усім завжди кажемо! — медсестричка продовжувала широко посміхатися. — Зараз мамочки бувають такі молоді, що можна ляпнути щось не те.

Аліція повільно провела Ящірку біло-бежевими коридорами, думаючи, що це навіть приємно, коли тобі, наче дорослій, кажуть «пані». Тепер і вона викликає повагу!

Знайшла затінок під великою старою липою й розстелила на траві свого кольорового светра.

— Місце для Ящірки! — і жартома вклонилася братові, наче юному принцові.

— От-от, — Фридерик голосно зітхнув, — про таке повітря я просив, — і вдячно глянув на сестру.

Аліція намагалася не дивитися на його худенькі рученята й не бачити запалих очей. Рум'янці, які були на Ящірчиних щічках ще кілька місяців тому, кудись зникли, і худеньке личко виглядало сумним і бліденьким.

— Розкази мені, як ми разом поїдемо на село.
— Поїдемо потягом. У купе сидітимеш біля вікна.
— Але не в спеціальному кріслі?
— Звісно, ні, сидітимеш як усі. Покладеш ногу на ногу й чекатимемо на кондуктора.
— А він великий?
— Хто? А, кондуктор! Так, авжеж, великий, і в нього синій кашкет...
— А який він?
— Гм-м-м, — Аліція насилу пригадувала деталі й нарешті зосередилася на козирку.
— У мене тез є такий із козирком. Мозе, я стану кондуктором? — задумався малюк. — Знаєс, со? — сказав він раптом. — Як не помру, то буду.

Вітер затріпотів волоссям Аліції, і воно впало їй на обличчя. Дівчина була вдячна вітрові.

— Тоді я тобі скажу, що ти неодмінно будеш кондуктором, — Аліція стягувала волосся гумкою й силкувалася говорити звичайним голосом. — І щоб ти знав, — додала вона переконано, — у лікарні люди не помирають, а лікуються.

— А Патрик казе, що вмирають. Коли помер Тобіас із насої палати, то всі плакали. Я тез, — похвалився він. — Але найбільше його сестра. Вона так голосно плакала, що Зося сказала їй іти геть.

— Яка Зося?

— Медсестра.

— Медсестра? Тоді ти повинен казати «пані Зося»! — Аліція нахмурилася.

— Але я її люблю, — присоромлено зізнався Фридерик і продемонстрував у посмішці молочні зуби.

Аліція скуйовдила братову чуприну.

— А своєму Патрикові скажи, що всі колись помруть. Ми поки що не можемо, бо повинні поїхати на село. Там на тебе чекає Панна Фризуня. Крім того, ти повинен стати кондуктором, — нагадала вона малому.

— Так, — підтвердив він, уже заспокоївшись, проте цього дня жодного разу так і не всміхнувся до Аліції.

Додому її відвозив тато. Він щодня провідував Фридерика й прекрасно давав собі раду з його чимраз складнішими запитаннями. Йому гарно вдавалося розсмішити малого й жартувати з ним.

— У мене так не виходить, — поскаржилася Аліція татові, мало не плачучи. — Я весь час боюся, що Ящірка запитає мене про свою хворобу. Я нині сама ледь не вмерла, коли він почав говорити про смерть!

Тато довго мовчав. Лише міцніше затиснув руки на кермі й утупився порожнім поглядом у далечінь, на потік автомобілів, які тонули в серпневих сутінках.

— Сонечко, тобі лише здається, що я даю собі раду, — неголосно кинув він. — Насправді я страшенний боягуз і геть не вмію розмовляти з малим. Я швидше від нього втікаю. Клею дурня, мов старий блазень, а коли відчуваю, що він мене от-от викриє, швиденько забираюся звідти. Отак...

Почувши, що Аліція повернулася, мама насилу відірвалася від комп'ютера.

— Угадай, яка сторінка? — запитала вона доньку.

— Ого! Мабуть, нині тобі гарно писалося! — Аліція легенько обняла маму. — П'ятдесят шоста?

— Уяви собі — шістдесят п'ята! З'їж що-небудь! Я купила курку. Її досить на кілька хвилин покласти до духовки.

І мама рушила в черговий бій за наступну сторінку, щоб залишити на ній біографію, сповнену болю й любові, страху й мужності. Зовсім, як у житті. Курка виглядала жахливо, а її задерті мертві ніжки вбили в Аліції ту крихту апетиту, яку вона спромоглася в собі знайти. Дівчина витягла з холодильника солодкий сирок і подалася з ним до свого комп'ютера.

ЛИСТИ ДО СЕБЕ

Відтоді, як я перестала ненавидіти Міс Літа, то помітила, що ми навіть трохи схожі одна на одну. Зовні суворі, а всередині м'які, як недоварені яйця. Ніби й цинічні (яке гарне слово!), проте насправді перебуваємо глибоко в собі, щоб ніхто нас не скривдив. Тепер, коли Ящірка захворів, я бачу це ще чіткіше, і мені навіть трохи прикро, що ані мама, ані тато не розуміють мене так добре, як Клаудія.

Навіть браслет помітила тільки вона. Ну, і ще Сара, але Сара завжди зауважує, коли я одягаю щось нове. Іноді мені навіть здається, що вона мені трохи заздрить. Але коли я позичаю їй якісь речі, вона ніяковіє через ту свою заздрість.

Власне, нині я збиралася писати не про Міс Літа, і не про Сару, а про своїх батьків. Тато нарешті цілком щиро зізнався в тому, що він боягуз, і коли я замислилася над його словами, то зрозуміла, що він має рацію. У нього є причини боятися! Він із Фрицеком не розмовляє, зате старається його будь-що розсмішити. Ніби він не тато, а клоун з Макдональдса, який веселить дітей на дні народження. Ото й усе. А мама? Здається,

вона ще більша боягузка. Бо чому не розмовляє зі мною про Ящірку, коли я повертаюся? Лише часом кине якесь слово, або втішає мене, немовби я повернулася із Фридерикового похорону, а не з відвідин брата... Так нечесно. Щоправда, питання Фрицека для мене болючі, але я намагаюся над кожним замислитися й не плету йому якихось брехонь, сподіваючись, що малий переключиться. Бо він не переключиться, доки буде в лікарні. Нині я це зрозуміла. У лікарні свої закони. І свої теми, призначені лише для тих, хто там перебуває. Мені здається, що коли всі здорові полишають нарешті палати й коридори, хворі починають між собою розмовляти й краще розуміють одне одного. Міс Літа, здається, теж так думає, бо коли ми недавно виходили від Фрицека, вона сказала йому й Патрикові:

— Ну, ковбої, тепер можете дуріти! Але завтра вранці, коли я прийду, обоє мусите стояти струнко! Бо коли я з вами, я тут командир!

— А Аліція не командує? — допитувався Фрицек.

— Вона мій заступник, — відрізала Міс Літа й ми помарширували геть із палати.

ПРОБЛЕМА З РОЗМІРОМ XS

— Не вгадаєш, хто купував у мене нині боби! — Сара не приховувала емоцій, і так енергійно струшувала гривкою, що нагадала Аліції Фридерика, бо малий теж так поводився, коли дивився «Шрека». Теж струшував чубчиком, а репліки осла шепеляво цитував напам'ять.

— Це був... Міхал Вишневський!

— Холодно! — нетерпеливилася Сара.

— «Їх троє» в повному складі! — підвищила ставку Аліція.

— Холодно!

— «Їх троє» з Додою! — вигукнула Аліція, але Сарі було не до жартів.

— Не клей дурня! Я тобі скажу, хто, бо вже не витримую! Дурненька Дорця! *Made in England. How do you do* власного персоною!

Аліція аж рота роззявила від подиву.

— І не роззявляйся так широко, бо виглядаєш, як Костек Бонк біля дошки, — мстиво додала Сара й розсілася на дивані, мов кінозірка перед інтерв'ю.

— Звідки ти знаєш, як виглядав Костек Бонк біля дошки? — Аліцію завжди вражали деталі, які стосувалися Бонка, але нині Сара була особливо нетерплячою.

— Бо в мене розвинена фантазія, — відрізала Сара. — Ну, запитай мене нарешті про Дорцю! — зажадала вона.

— Запитую: невже це правда, що дурненька Дорця купувала в тебе нині боби?

— Уяви собі, аж два кілограми! Але попередила, що вона їх навіть не торкнеться. І тобі відомо, що це правда.

— Щиро кажучи, до її зовнішності боби геть не пасують. Вже радше листок салату чи ананас. Може, помаранча. Навіть яблуко — це занадто банально, — в Аліції зіпсувався настрій. — Не те, що я! Усі канікули на бабусиному горошкові, і якимось він моїй сумнівній красі не зашкодив...

— Я тобі ще найважливішого не розповіла! — нетерпеливилася Сара. — Дорця бобів не торкнеться, бо вона в тій своїй Англії забула, що людина час від часу повинна їсти!

— Як це, забула? — іноді Аліція теж воліла забути про мамині морозені напівфабрикати, але хіба що на день чи два, але ж не назавжди!

— Слухай, я в житті не бачила такої худой людини!

— Але ж ще більше схуднути Дорця не могла! Бо більше вже неможливо, — Аліції здалося, що вона впіймала подругу на брехні.

— Мені теж так здавалося, та коли я її побачила, то зрозуміла, що Дорця відшукала в себе нікому не помітні поклади жиру. Мусила щось там знайти, бо як інакше пояснити те, що зараз її взагалі з-за швабри не видно... Знаєш, — Сара спохмурніла, — коли вона стояла отак стояла із цим кульком бобів, то мені навіть хотілося їй занести його додому. Я могла б в одній руці нести боби, а в іншій нашу Дорцю й ще невідомо, що важило би більше! Але мені не можна залишати робоче місце, тож я могла тільки стояти й дивитися, як Дорця йде геть на своїх тонесеньких ніжках.

— Жах! — Аліції перехотілося кепкувати. — Ну скажи, чому канікули наостанок приносять самі проблеми! Я, щоправда, не люблю Дорцю, але краще вже сміятися з її дурості, аніж із хвороби.

— Бідний Борис, — нещиро зітхнула Сара. — Вирядиться а-ля Цуговський заради колишньої Дорці, а ця нова навіть не матиме сили ним захоплюватися.

— Якщо все це про Бориса й Дороту правда, то ми принаймні зможемо переконатися, чи можна на нього покластися в скруті.

— Щось ти перегнула, — Сара докірливо глянула на Аліцію. — Ти про неї говориш, наче вона стала жертвою якогось нещастя, а не власної дурості.

— По-твоєму, анорексія це не нещастя? — Аліція була вражена Сариними словами. — Якби я захворіла, ти теж уважала б, що я страждаю заслужено?

— Ти — це геть інша справа, — буркнула Сара, проте вже менш упевнено.

Дівчата марно силкувалися змінити тему. Розмова не клеїлася й рвалася на беззмістовні клапти, котрі ніяк не вдавалося позшивати до купи.

— То я побігла, — Сара неохоче покинула диван. — Моя робота продавчині закінчується. То й добре, — докинула вона. — Мені нарешті перестануть снитися гнилі броколі й вишні, довкола яких літає рій ос.

Аліції не хотілося опинятися віч-на-віч із проблемою Дорці. З маминої кімнати не долинали ритмічне клацання по клавіатурі, і Аліція прочинила двері.

— Працюєш? — навіщось запитала вона, бо мамині очі за товстими скельцями окулярів глянули на доньку майже непритомно.

— Добре, що ти прийшла, — мама пошукала роздруковані сторінки й спробувала нашвидку скласти їх стосиком. — Я саме писала про те, як Астрід ставилася до дітей. Послухаєш цей уривок? Це лише дві сторінки.

Аліція сіла у фотелі. У ньому завжди почувалася безпечною, мов у тихій пристані. Мама сиділа до неї спиною й не могла побачити, як на обличчі доньки вимальовується знеохочення. Мелодійним голосом вона читала давно знайомий Аліції монолог. Зараз посипляться складні й незрозумілі фрази, речення нафаршировані важкою артилерією наукових визначень, а мамин голос підкреслюватиме частини тексту, які на її думку, вдалися найкраще.

Аліція була їй не потрібна. На місці доньки так само могло б сидіти немовля. Мамі було достатньо чути саму себе. Аліція заплющила очі й удавала, що уважно слухає останній абзац. Як завжди, вона майже нічого не зрозуміла. Та коли мама кинула на неї питальний погляд, дівчина схвально покивала головою.

— І як?

— Як завжди. Влучно й переконливо.

— Справді? — мама підняла догори брови.

— Це ж ти фахівець у всьому, що стосується Астрід Ліндгрєн, — тихенько нагадала Аліція.

— Авжеж. Справді, — мама знову схилилася над нотатками. — Перекуси щось, Аліціє, — проказала вона в бік порожнього крісла. — Я купила нині дуже смачні запіканки. Досить поставити на кілька хвилин у духовку...

ПАЛЬМА

Серпень згасав у червоному листі дикого винограду, який учепився в старий тиньк лікарняних мурів.

Віднедавна Аліція тепло одягала Фридерика й садовила його під розлогою липою на коцику, який приносила з дому.

— Але без мене ти до Куршини не поїдеш? — допитувався малий, пильно вдивляючись у сестру.

— По-перше, треба казати «до Крушини», — терпляче повторювала Аліція. А по-друге, без тебе я взагалі нікуди не поїду.

— А по-третє? — серйозно глянув на неї Фридерик.

— По-третє, я дуже тебе люблю.

Малий не повірив. Похитав заперечно головою, наче перед ним стояла тарілка з ненависною вівсянкою.

— Тоді чому ти мене звідси не забереш? Патрик весь час пердить під корвдрою і я його більше не люблю.

— Треба казати «пукає», — Аліція ледве втрималася, щоб не посміхнутися.

— У нього завтра репарація, — Фридерик гордо глянув на сестру. — І Кароль виріже йому пухлину.

— Операція, Ящірко. А хто такий Кароль? — Аліції стало прикро, що братиків світ зробився для неї зовсім незрозумілим. А може, він її просто лякав?

— Кароль такий лисий і вирізає пухлини, — Фридерик намагався знизу добратися досередини новенької моделі «Ауді», яку Аліція витягла зі свого бездонного рюкзака. — Патрик каже, що в нього є такі спеціальні нозицки. Я їх не бачив. Бачив тільки, що в нього отут купа волосся, а на голові зодної волосинки, — Фридерик проїхався автомобільчиком по своїх запалих грудях.

— А відколи це ти з лікарем на ти? — поцікавилася Аліція.

— Відтоді, як він мене підключив до струму. У мене тоді було багато різних дротиків, і я був у телевізорі. А ти до мене навіть не прийшла, — пожалівся малий.

— Я ж не знала, що ти в телевізорі! Інакше я б неодмінно прийшла.

— А ти бацила, як мама плакала?

— Ні, що ти! — обурилася Аліція. — Твоя мама ніколи не плаче! Хіба що її хтось образить. Усі плачуть, якщо їх образити.

— Я знаю, — таємниче прошепотів Фридерик. — Вона образилася на Кароля, бо він їй щось тихо говорив, і я не чув, що. Напевне вона образилася, бо не чула, що він говорив.

Треба говорити цітко й не перекручувати слова, правда? — гордо продемонстрував свої знання Фридерик.

— Ну, то й не дивно, що мама плакала. Якби я до тебе весь час шепотіла, ти б теж рознервувався!

— Ще й як! — зрозумівши, що зламати машинку не вдасться, Фрицек дав їй спокій.

— Хто тут проти мене?

Міс Літа стояла в бойовій позі, показуючи стиснений кулак.

— Я! Я! — зраділо вигукнув Фридерик.

— Ти її принесла? — він примружився й уважно дивився на Клаудію.

— Звичайно! — пирхнула вона. Так, немовби їй щодня доводилося приносити Фридерикові горщики із квітами. Клаудія обережно витягнула з торбини рослинку й поставила перед синочком.

— Він хоче сам її поливати, — пояснила Міс Літа Аліції. — Мені не довіряє, та й слушно. Я б уже давно цю бадилину перетворила на сухий букет, якби випадково не вилила в горщик мінералку!

— Це наша пальма! — зраділа Аліція. Вони посадили її разом із Фридериком. Тобто просто запхнули в землю фінікову кісточку. Горщик стояв на підвіконні в кімнаті Ящірки, і Аліція була переконана, що пальма давно приєдналася до решти занехаяних малим садівницьких експериментів. Але рослинка мужню пробилася крізь землю й потягнулася догори.

— У Фрицека просто пунктик якийсь на цій вашій пальмі, — Клаудія засміялася. — Спасибі, що ви мені не виростили кактуса, вагою десь під тонну.

Поверталися утрюх. Скромну процесію очолював Фридерик із пальмою в руках. Говорив до неї щось лагідне й незрозуміле. Аліція й Клаудія вловили лише одну фразу, коли малий переконував рослинку, що в лікарні можна витримати.

— І тобі зовсім необов'язково любити Патрика, — пояснював він зеленим листочкам. — Я його нині тез не люблю. Завтра будемо його любити, добре?

Аліції не хотілося висідати з автомобільчика Клаудії. Виходячи, вона явно зволікала, повільно закривала рюкзак.

— Ти так тягнеш, ніби хочеш поговорити, — буркнула Міс Літа.

— Було б непогано, — наважилася Аліція.

— То чого вийшла? Застрибуй. Я знаю таке місце, де можна їсти руками. Що скажеш?

— Супер! За умови, що це не заморожені напівфабрикати.

— Ой, якщо я на цьому розуміюся, то для напівфабрикатів потрібна бензопила, а не руки, — засміялася Клаудія, спритно прилаштовуючись у вервечці машин.

У забігайлівці пахло східними прянощами. Відвідувачі й справді брали шматки м'яса пальцями і їли, поливаючи тайським соусом.

— Як у дитсадочку, — засміялася Аліція, роздивляючись за вільним столиком. Знайшла його біля вікна, подалі від тибетської музики й галасливого офіціанта.

— Може, це немудро, питати за їжею про те, чому хтось не їсть. Тобто про анорексію, — почала Аліція.

— Питання ніколи не бувають дурними, — Клаудія скинула босоніжки й вмостилася на стільці. Чекала.

Саме це подобалося в ній Аліції найдужче. Міс Літа вміла слухати, якщо її прохали. Не квапила й не розпитувала. Поводилася так, ніби слухати їй було так само приємно, як і говорити. У цьому навіть тато не міг із нею зрівнятися, бо будь-яку спробу поговорити він сприймав надто драматично.

— Так-от, Сара, ти знаєш, яка...

— Знаю, ця задирака.

— Ага. То вона нині бачила нашу однокласницю, Дорцю. І каже, що ледве її впізнала, настільки Дорця схудла. Зрештою, із нею вже минулого року можна було поговорити хіба що про дієти й калорії. А тепер вона повернулася з Англії і, здається, немає одєжини такого розміру, який би з неї не спадав. І якщо це правда, то в неї може бути анорексія.

Аліція перевела подих, як після нелюдських зусиль, а Клаудія продовжувала мовчати, уважно дивлячись на дівчину.

— А ти цієї Дорці не любиш, га?

— Взагалі-то я за нею не гину. Але нічого поганого вона мені не зробила. Я не знаю, як поводитися, коли ми зустрінемося в школі.

— У мене теж була така однокласниця, — Міс Літа примружила очі, наче силкуючись відтворити її вигляд у пам'яті. — Весь клас називав її Тичкою. Просто, задля сміху. І навіть коли вона лежала, така геть пласка, як дошка, що її навіть не було помітно під лікарняною ковдрою, ми й далі продовжували своє...

— І вона дуже схудла?

— Більше не буває. Вона просто померла. І знаєш... мабуть, вона померла ще й тому, що її подружкою була я, а не ти...

— Чому? — не зрозуміла Аліція.

— Бо так, — Клаудія зітхнула. — Жодна з дівчат у нашому класі не подумала, як із нею поводитися. Тичка, та й годі! У ті часи ніхто гадки не мав, що існує така хвороба. Про голодування шахтарів, звісно, усі чули. Але про недугу нічогісінько, — Клаудія не намагалася вдавати розкаяння, проте Аліція відчувала, що їй важко про це згадувати.

— Та звісно! — заступилася вона за Клаудію. — Звідки ти могла знати?

— Бачиш... Про якісь речі можна не знати, але треба мати інтуїцію. Чи то пак, чуйку, як у вас кажуть. Я не знаю, що тобі порадити, але дізнаюся, добре?

— Дякую, — Аліція зітхнула, ніби позбулася принаймні половини нестерпного тягаря.

Офіціант поставив перед ними дві миски. Страви пахли так, що Аліція машинально почала шукати виделку й ніж.

— Виделка нема і ніж нема, — верескливим сопрано пояснив офіціант.

— Він говорить, як Ящірка! — засміялася Аліція, і темні очі Клаудії на мить проясніли.

АНОРЕКСІЯ Й ФАЛЬШИВИЙ ЦУГОВСЬКИЙ

Фридерик меншав із кожним днем. І чимраз неохочіше виходив з Аліцією на справжнє повітря. Сидів під липою млявий, наче відвідини рідних і чергові машинки до колекції анітрохи його не тішили.

— А Патрик скоро взе піде додому, — заздро прошепотів він недавно.

— Він був у лікарні довше, ніж ти. Але, мабуть, це добре? — Аліція посміхнулася братові. — Він тебе більше не щипатиме й не пукатиме...

— Краще б узе пукав і був тут, — зітхав Фридерик. — Я не хочу засинати сам, — додав він, ледь присоромлено.

— Ти ж не сам. До тебе купа людей приходить! — нагадала йому Аліції. — Усі наввипередки тебе провідують.

— Твоя мама ні, — дорікнув малий.

— Моя мама щодня про тебе питає. Дивися, що вона тобі передала... — Аліція понишпорила в рюкзаку й витягла чудову розмальовку. — Ось. Зі Швеції!

— Тоді я нічого тут не зрозумію, — розсердився Фрицек.

— Тут треба малювати, а не читати, — усміхнулася Аліція у відповідь на його впертість.

— А на малюночках якісь могили є? — Фридерик змінив гнів на ласку й зазирнув до книжечки.

— Що? — Аліція аж заціпеніла.

— Могили є тут? Я хочу побачити справжню могилу.

— Дай спокій, Ящірко! Що ти вигадуєш! — рознервувалася Аліція. — Звідки в тебе такі ідеї? На малюночках село, куди ми з тобою поїдемо. Дивись, — вона занадто швидко гортала сторінки. — Будиночок, стайня й корівка. Саме так виглядає Панна Фризуня. А ось і бабуса з дідусем. Посміхаються до тебе. І курочки...

Фридерик серйозно роздивлявся малюнки.

— А Бог має бороду? Бо Патрик казав, що в нього така борода, як у його тата. А Патриків тато не виглядає, наце з неба, а як із кав'ярні, бо він був у такій білій сороці і краватці. А в Бога є краватка?

— Гадаю, що є. У нього все є, — прошепотіла Аліція й швиденько закрила книжечку.

Тепер вона ділила свій час виключно між школою й малим. Сара навіть спробувала їй дорікнути.

— Подивися на себе! Який у тебе вигляд! — говорила вона. — Ще трохи, і Дорця поруч із тобою здаватиметься товстухою!

Останні слова вона говорила пошепки. Навколо Дороти, яка повернулася з Англії, збиралася прозора тиша. Усі дивилися на неї, але ніхто нічого не казав. І Дорота поринала в цю тишу навіть охоче. Наче їй це подобалося.

Першого ж дня в школі вона вшилася з урочистої лінійки, заявивши, що директорські промови щороку однакові, і вона вже вивчила їх напам'ять. Директор і справді не сказав нічого нового, але прикольно було дивитися, як він шукає свої пожовклі аркушки, на яких він кілька років тому занотував важливі речі в житті гімназиста. На жаль, він їх знайшов, і всі розчаровано зітхнули. Якби довелося імпровізувати, ото був би клас! Кажуть, що колись після канікул він загубив свою шпору й з усіма попрощався замість привітати з початком навчального року.

У кожному разі, Дорця подбала, аби стати людиною дня. Спершу продемонструвала свої фізичні параметри, а потім розтанула, мов імла, даючи можливість однокласникам досхочу обговорювати її вигляд. Але справжня суперечка навколо Дорці виникла лише за кілька днів.

Борис, який «косив» під Цуговського з піратського диска, сидів біля вікна, схрестивши руки, і мовчав.

— Замість пліткувати про те, що сталося, краще давайте подумаємо, як з нею поговорити про це, — запропонувала Аліція. Вона почувалася жахливо в ролі Матері Терези, але пообіцяла Клаудії, що скористається всіма її порадами. — Зроби це заради мого сякого-такого сумління, — попрохала вона Аліцію кілька днів тому, ділячись із нею здобутою інформацією. Аліція захоплено слухала Клаудію. Чимраз частіше дівчина

думала, що Міс Літа могла б стати будь-ким, і їй однаково личив би і робітничий комбінезон, і лікарський халат.

— Чуєте?! — повторила Аліція. — Ми ж усі знаємо, що сталося!

— А хіба що? — обурилася Беата. — Вона ж хотіла бути «най», от і стала! Ну, а що найхудішою, то це вже інша справа!

— Аліція має рацію, — гримнула Мілка. — Моя родичка із цього видряпалася, але в її класі всі старалися поводитися по-людськи. А ви поведетесь як селяки невмивані!

— Не перебільшуй, Мілко. На селі живуть нормальні люди, — Аліція сама була здивована своєю ворожістю. Решта теж глянула на неї розгублено. А Мілка після нападу з боку союзника замовкла.

— Я розумію... — Сара безпорадно глянула на присутніх. — Якби наша Берта вирішила трохи поголодувати, це ще нічого. Але Дорота...

— Відчепися від мене, — Евеліна, яку всі жартома називали Бертою, саме дожовувала вафлю, і це помітно послабило її протест. — А крім того, чого це ви зазираєте до чужих шлунків?!

— Мілка певне знає, і я теж чула, — Аліція спробувала використати секундну тишу, — що з анорексією не можна жартувати. Дорота зовсім не хоче гарно виглядати. Я чула, що причин у цієї хвороби може бути дуже багато, і вони не впливають з бажання подобатися кому-небудь, — тут Аліція глянула на псевдо-Цуговського. — Достатньо того, що тебе не сприймають...

— Чудово, пані вчителько, — перебив її розлючений Борис. — Краще не скажеш! Тільки кого це цікавить?

— Алько, на біології будеш так випендрюватися, — озвалася Клара, Доротина подруга. — Хлорела принаймні оцінить тебе, так що не лажайся!

— А й справді, як це класно, коли в тебе є подруга! — Сара забула, що скептично ставилася до цієї історії. — Та ще й така правильна й співчутлива! — знущально кинула вона Кларі.

— А може, про все це треба поговорити спокійно? — у класі стояла вчителька біології зі своїм вічним винуватим виглядом. Проте її благальні очі вже давно нікого не вводили в оману.

— У нас урок біології. Сідайте, — нагадала вона. — Дорота справді хвора. На прохання її мами хочу познайомити вас із анорексією, «аноркою», бо саме так свою хворобу називає ваша подруга. Вона її не любить. Зрештою, не знаю нікого, хто б зі своєю недугою подружився.

— А я знаю, — прошепотіла Сара до Аліції. — Клара дуже навіть зріднилася зі своєю нещирістю. Житиме із цим вічно! От побачиш!

— З ким? — пошепки здивувалася Аліція.

— Ну, із нещирістю!

— Ось вам матеріали, — продовжувала біологічка. — Це ваш перший урок підтримки. Уважно прочитайте ці сторінки!

— Це Доротин щоденник? — Борис глянув на назву.

— Так, окремі сторінки. Вона погодилася й навіть сама про це попросила, щоб ви прочитали. А тут, на окремому аркуші вся важлива інформація про її хворобу.

Сподіваюся, що ознайомившись із цим, ви погодитеся з Аліцією.

А потім протягом наступної півгодини вчителька за допомогою типових шкільних аргументів переконувала учнів, що вони мусять довіряти вчителям і жити з ними в згоді. Ніхто з нею не сперечався.

РАДІСТЬ РОЗМІРОМ ІЗ ГОРОШИНКУ

— Це вже післязавтра! — раділа Аліція, повертаючись із лікарні. Був вечір, і сутінки поволі осідали на вологих міських скверах. Пахло дозрілими каштанами.

Дівчина помітила, що час віднедавна почав бігти все швидше. Мчав, як велосипедист на фініші, і їй ставало дедалі важче поєднувати лікарню, школу й дім.

— Але в суботу, годинничку, пригальмуй! — благала вона подумки стрілки, які невблаганно відлічували хвилини й години. Приємно було йти з думкою, що в суботу о цій порі вони з Робертом питимуть гарячий чай. А ще раніше підуть до крамниці з музичними інструментами. Увечері вона сама приготує вечерю. Справжню. Клаудія дала їй рецепт сирників із брусничним соусом. Вийдуть не гірші, ніж у паризькому ресторані! Міс Літа вважала, що ця страва просто не може не вдатися, вона приречена на успіх!

— Цього не може статися, люба, — запевнила вона Аліцію, простягаючи їй подарунок — слоїчок із брусницями.

Власне, дівчина вже все старанно розпланувала. Крім найважливішого. Вона досі не втаємничила маму у свої плани, але збиралася зробити це просто зараз, повернувшись додому.

— Пізно ти повертаєшся, — мама відвернулася від монітора, й Аліція вразилася, помітивши її землисту шкіру.

— У тебе від цього комп'ютера очі як у кролика, — сказала вона, цілуючи маму в щоку.

— Угадай, на якій я сторінці?

У маминому голосі вчувалася гордість, проте сама вона виглядала зле.

— Вісімдесят третя.

— Дев'яносто друга, дорогенька. Там на тебе чекає вечеря.

— У вигляді чого?

Аліція не хотіла образити маму, але та відразу спохмурніла.

— Я купила овочевий салат. Якщо присмачиш його тим своїм базиліком, буде непоганий.

— Завтра я готуватиму вечерю. І вже нині запрошую тебе на неї.

— А яке завтра свято?

Мама була напівпритомна. Якби Аліція сказала, що завтра святвечір, мама б точно перелякалася.

— Саме про це я й хотіла з тобою поговорити. Може, повечеряємо разом?

— Я мушу дописати цей абзац, а ти їж. Потім побалакаємо, добре?

Салат був жакликий. Аліція навіть запідозрила, що мама купувала ці овочі в Сари, яка власноручно все це перемішала й поклала в пакет. Проте радість від думки про завтрашній день не знала таких перешкод, як відсутність апетиту на сумнівний салат. Зараз Аліція радо спожила би будь-які овочі на світі й присягнулася б харчуватися ними до самої пенсії.

Мама не чекала жодних відгуків. Вона прийшла втомлена й у поганому настрої.

Певне, Астрід Ліндгрєн у своєму нелегкому житті зробила все, щоб мамина книжка про неї народжувалася у справжніх творчих муках, — подумала Аліція.

— Завтра до мене приїде Роберт. Він хоче купити скрипку, — додала Аліція, угледівши подив на маминому обличчі.

— Ну, то він до крамниці приїде, а не до тебе, — мама позіхнула, і Аліція наважилася повідомити найважливіше.

— Я запросила його до нас на два дні. Подумала...

— Як це запросила? Мені про це нічого невідомо!

— Уже відомо. Власне, я відучора намагаюся...

— Ти запросила його вчора?

— Ні, ще влітку, у бабусі... А потім ми говорили по телефону...

— Тоді я знову ж таки не розумію, як ти можеш ставити мене перед фактом. Існують певні засади.

— Я хотіла тобі сказати раніше...

— Ніхто тобі не заважав це зробити! — мама підвищила голос.

— Пробач, але саме ти й заважала, — не залишилася в боргу Аліція.

— Я не розумію. Ти запрошуєш чужого...

— Він не чужий!

— Пробач, але для мене чужий!

— Відзавтра не буде.

— Завтра його тут не буде! — із мамою відбувалося щось жахливе. Утома на її обличчі поступилася місцем ледь приховуваній злості й зневазі. Скрививши вуста, вона жбурляла просто в Аліцію каменюками образ і претензій, і при цьому навіть не дивилася доньці в очі.

Аліція раптом усвідомила собі, що такі ситуації вже траплялися. Так само прикрі, вони продовжувалися в зачиненій кімнаті батьків. Тільки колись на місці Аліції сидів тато. Дівчинка аж ціпеніла від звуку маминого голосу, який роздирав на шматки впорядкований світ Аліції. Маленький ще тоді світ. Із круглим столом і підвечірком. Недільною прогулянкою й мріями про собаку. Мамина реакція була такою, що потому не хотілося більше підвечірку, прогулянки й собаки. Залишилася порожнеча.

Зараз ця порожнеча повернулася. Достатньо було, щоб мамин голос злетів аж до стелі. Дівчина зрозуміла, що якраз цей неприємний і в'їдливий звук і був найбільшим ворогом усіх членів родини. А найдужче, — Аліція дійшла раптового висновку, — він шкодив самій мамі.

Важко сказати, що зупинило чергову хвилю претензій, але раптом мамин голос зламався й вона схлипнула, а тоді розплакалася. Відвернувшись спиною до Аліції, мама ридала чимраз більш невтішно.

— Не плач, — Аліції зробилося ніяково. Вона почувалася, ніби мама власної матері. І ця роль несподівано втишила її гнів і викликала співчуття.

— Не думай більше про це. Я запрошу Роберта до Клаудії й тата. Не хочу жодних скандалів, — і Аліція пішла до своєї кімнати.

— Почекай, — мама спробувала дати лад скуйовдженому волоссю й витерти розмазану помаду. Зараз вона нагадувала маленьку капризну дівчинку, якій не вдався черговий дрібний шантаж, і Аліція щиро їй співчувала. Але не змогла підійти до мами й обійняти. Не могла забути цієї несподіваної й нікому непотрібної сварки.

— Будь ласка! — почула вона, перш ніж зачинити двері до своєї кімнати, — Залишся. Я тобі поясню...

Але решта слів, мабуть, важливих, потонули в черговій хвилі плачу. І протиснутися в дірку від ключа вони теж не мали жодного шансу. Тож вони безпорадно зависли десь між матір'ю й донькою. Нікому не потрібні.

ЛИСТИ ДО СЕБЕ

Я не розумію, як вона могла... Мало того, що від самого мого повернення мама як вогню, уникала розмови про Роберта, то ще й так повелася... Я почуваюся нещасною й ображеною. Радість від Робертового приїзду зіщулилася до якоїсь крихітної горошинки, яка муляє, ворухиться десь у серці й не допускає жодної приємної думки. Я починаю розуміти справжню принцесу, ту, що на горошині. От тільки її горошинка муляла в задок, і хоча це не зовсім шляхетно, але витерпіти все-таки легше.

Мама хоче зі мною поговорити. Цікаво, про що? Мабуть, намагатиметься виправити всю цю ситуацію. Ох, як добре мені це знайоме... Зараз посиплеться злива слів, якими вона пояснюватиме свою поведінку, і від того, що їх буде так багато, я взагалі розгублюся. Починаю розуміти тата. Він теж не міг упоратися з маминими докорами. Із її життєвими планами, із цією дивною, болісною відвертістю, яка нікому не була потрібна. Хіба що завдавала страждань...

Іноді я почуваюся просто жахливо. Ніби на моєму сумлінні спочиває тяжкий гріх зради. Я чимраз частіше так почуваюся. Завжди, коли хтось із батьків мене підводить. Тоді (і це для мене невимовно прикро) я починаю сумувати за Міс Літа. Саме за нею. Гадаю, за цим моїм почуттям криється величезна поразка мами й тата, але чомусь мені їх анітрохи не жаль...

P.S. Бо, власне, як усе відбувається? Замість того, щоб приділити мені увагу, мама займається переважно пані А. Л. Найвразливішою літературною тіткою на світі, котра про дітей знала геть усе. Тим часом мама скидається на людину, яка про пані А. Л. не знає головного: що дитячі почуття важливіші за вигадані дорослими принципи. Як можна писати про А. Л., якщо не розуміти того, що сама вона написала?

РУБРИКА «ОСОБИСТЕ»

Аліція прокинулася з великими темними колами під очима і, дивлячись на власне відображення в дзеркалі, подумала, що вони заслуговують принаймні на драму століття, а не на звичайну суперечку з мамою. Човгаючи капцями, дівчина почалапала до своєї кімнати. Вона б радо залишилася там назавжди. Щось трапилося з тією радістю, яку вона відчувала через Робертів приїзд. Аліція більше не могла відшукати її в собі.

Вона завжди прагнула справжнього щастя. Зневажала його фальшивий замінник, а яке ж це щастя, що зникає, ніби злодій, якого захопили зненацька на гарячому. Від самого спогаду про мамині сльози.

Аліція сіла на зім'ятій постелі. Їй кортіло залишитися в ній назавжди. «Певне, мама б навіть цього не помітила», — гірко подумала вона.

На подушці лежав конверт. Звичайнісінький, якби не одне-єдине слово там, де зазначають адресата: АЛІЦІЯ.

Здивована, вона розірвала конверт і витягла звідти густо задрукований аркуш паперу.

Я розумію, що ти не хочеш зі мною говорити, — прочитала вона. — І мене це навіть не дивує. Та дозволь спершу попросити в тебе пробачення за те, що я не погамувала свого гніву й роздратування. І ти в цьому анітрохи не завинила. Це я виявилася слабкою. Слабкість мене перемогла, бо під час нашої розмови я думала виключно про себе.

Бувають такі дні, коли ми ділимося з рідними своїми проблемами. Якби під час нашої сварки ти запитала б мене про справжню причину вчорашніх непорозумінь, я спробувала б викрутитися й щось би вигадала. Сьогодні я це усвідомила, і мені зробилося соромно. Ти заслуговуєш на відвертість, і я збираюся щиро написати про все, що мене справді пригнічує.

Останнім часом мені все дається важко. Мало того, що я розчарована самотнім життям, і зовсім не вважаю, що розлучення із твоїм татом вирішило якісь мої проблеми, то ще й ти дедалі частіше знаходиш спільну мову із Клаудією. Спершу я цього щиро прагнула, але пізніше, коли вас почало об'єднувати дещо більше, ніж звичайна ввічливість, я відчула себе безпорадною. Мабуть, матері ревнують своїх доньок, але переважно в цьому не зізнаються. Учора я збагнула, що краще тобі про це сказати, аніж продовжувати тебе втрачати. Звичайно, ти можеш мене покарати й запросити Роберта до Клаудії, але можеш і пробачити. Якщо захочеш це зробити, Роберт міг би спати в моєму кабінеті. Я збиралася зробити перерву в роботі, і одноденний відпочинок лише піде мені на користь. Я люблю тебе.

Мама

Із листом у руках Аліція побігла до кухні.

Мама вже сиділа за столом. Старанно зачесана, хоча й досі в нічній сорочці й халатику. Побачивши доньку, вона посміхнулася. Посмішка вийшла трішечки невпевненою, але такою милою.

— Приходив листоноша, — тихо озвалася Аліція. — І приніс гарні новини.

— Для кого гарні? — мама потупилася.

— Для нас обох, — Аліція підійшла до матері й міцно обняла її, щоб обидві відчули, як вони потрібні одна одній у цій просторій і такій порожній кухні.

— Я теж тебе люблю, — прошепотіла мама, а тоді, відчувши, що втрачений апетит до неї повертається, заходила робити бутерброди.

Спізнилася на перший урок, та, незважаючи на величезні зусилля, їй не вдалося зобразити на своєму обличчі навіть тіні каяття. Обличчя Аліції аж променіло від радості, тож в'їдливий фізик не міг втриматися, щоб не дорікнути їй у присутності всього класу.

— Вам, звичайно, відомо, чому ця панночка так запізнилася? — за звичкою звернувся він до учнів. — Так от, на відміну від своєї знаменитої тезки, Аліси, наша панночка не шукає країни по той бік дзеркала, зате розглядає в ньому себе. І звісно, ретельний аналіз відтінків губної помади й добирання пудри призвели до того, що вона так ганебно запізнилася... А шкода! — додав він, застережно підвівши вказівного пальця. — Бо я сподівався, що ця панночка трохи відрізняється від решти пустопорожніх дівчаток і в майбутньому стане кимсь більшим, ніж відвідувачкою парфумерій...

«Майбутня відвідувачка парфумерій» подивилася на фізика з такою щасливою посмішкою, що той махнув рукою, немовби назавжди цим перекреслюючи майбутнє Аліції.

Коли дівчина сіла за свою парту, Сара підсунула їй аркушика з коротким повідомленням: **ВАЖЛИВА СПРАВА!**

Стільки листів цього ранку! — Аліція швиденько дописала на записці *ОК*, і заходилася квапливо переписувати пояснення теми уроку із Сариного зошита. На щастя, їх виявилося небагато, тож дівчина спокійно повернулася до сьогоднішніх подій. І ще з більшою охотою до того, що лише мало статися.

Дзвоник на перерву дівчата сприйняли з полегшенням. Обом кортіло поділитися новинами, і подружки знайшли собі затишний куточок на шкільному майданчику.

— Як це, до тебе приїздить гість? — Сара докірливо дивилася на Аліцію. Новину про Робертів приїзд вона зустріла обуренням, якого навіть не намагалася приховати.

— Ти нічого мені не казала! Якби я знала, що ти так зі мною вчиниш... — Сара підшукувала відповідні слова, але образа завадила їй договорити.

— Я зовсім не сподівалася, що ти так це сприймеш! — знизала плечима Аліція. — Звідки я могла знати, що ти домовишся про побачення з Борисом і мене теж у це втягнеш? Мені б таке й на думку не спало.

— Ти його ненавидиш... — кожне слово Сари було докором.

— Певне, що я за ним не гину, — притакнула Аліція. — Але не в цьому справа. Як ти могла погодитися на якусь вечірку, знаючи, що він із Дорцею...

— Але ж це неправда, — Сара аж почервоніла. — Хто це тобі наговорив таких дурниць! Борис... — вона нервово закліпала. — Він сказав мені, що віддавна, власне ще з минулого року, хотів зустрічатися зі мною...

— Але ж не зустрічався, бо ходив разом із Доротою на заняття з танців, — підхопила Аліція. — Про це ти теж не знала?

— Навпаки! Ти й не уявляєш, як йому вони набридли! Якби не Доротина мама, яка попрохала його ходити з Дорцею на ці заняття, він точно не вчився б танцювати якусь там сальсу! А ти знаєш, що він у їхній групі був найкращий? — Сарині очі сповнилися таким безмежним захопленням, що Аліція тільки зітхнула й відчула полегшення, що перерва нарешті закінчується.

Після уроків обидві сіли на своїй улюбленій лавочці біля пам'ятника Реймонтові. Осінній перукар заходився фарбувати в жовтий колір старі клени, і від найлегшого вітерцю їхні листки сумовито й невпевнено злітали дівчатам під ноги.

— Ну, я тебе дуже прошу! — Сара мало не благала подругу, вчепившись у рукав її светра, і Аліції стало прикро. — Будь ласка! Якщо ти бодай трішечки моя подруга, заскоч туди на хвилинку!

— Я з майбутнім Вівальді на вечірці в невдалої копії Цуговського... — Аліція голосно засміялася. — Ні, Саро, пробач... Зрештою, Роберт воліє самотність, і я не збираюся тягати його до своїх однокласників...

— Лише на хвилинку! На чашечку чаю! — Сара втупилася в Аліцію наполегливим поглядом, і подрузі передалося її хвилювання.

— Ну, може, і заскочимо, — здалася вона нарешті, проте навіть не посміхнулася. — На пару хвилин...

Розійшлися з різним настроєм. Сара пританцьовувала, мов кленовий листок на вітрі й, радісно збуджена, без угаву тріскотіла. Аліція якийсь час ішла поруч, похмура й сердита на саму себе за те, що піддалася на вмовляння. Почувалася так, ніби її примусили поділитися хвилинами, проведеними з Робертом. А вже місяць, як Аліція ладна була ділитися зі світом усім щонайкращим за умови, що Роберт залишився б лише для неї. Бо у своєму щоденнику вона вписала його не до розділу «загальне», а до «особистого». І це стосувалося навіть Сари.

НЕЗРУЧНІ ЗАПИТАННЯ

— А в небі снікери тез є? — запитав Фридерик, запихаючи до ротика мало не весь батончик.

Аліція відчула, як по спині в неї побігли мурашки.

— Аліціє, я з питаю! — малий утупився в сестру своїми темно-синіми очима.

— А чому ти питаєш? Ми ж поки що на землі, і тут у тебе стільки снікерсів, що ти скоро зіпсуєш ними собі всі зуби...

— Знаю, — буркнув він. — Але скажи, чи в небі тез продають і поцому.

— Мабуть, теж, — голос Аліції затремтів. — Я от думаю, хто це тобі без кінця про те небо розказує, — дівчина нервово гортала сторінки нової розмальовки, але малюнки зливалися в суцільну пляму й здавалися їй неймовірно потворними.

— Зося, — відповів Фрицек, ковтаючи останній шматочок батончика.

— Що Зося?

— Ну, про небо розповідає! — Фридерик здивувався, що сестра така нетямуща. — Та, сцо я її люблю, — пояснив він про всяк випадок.

— Ага, он воно що, — зітхнула Аліція й роззирнулася палатою, сподіваючись, що десь поруч виявиться ця медсестра. Та біля ліжок Фрицекових товаришів метушилися якісь ліцеїстки, на вигляд не надто старші за Аліцію.

— О, у твоїх друзяк теж є сестри, — змовницьки підморгнула вона братикові.

— Це не сестри, це їхні дівцата.

— Хто-о-о?

Фридерик розповідав страшенно плутано, але Аліція чудово розуміла, що він щосили намагається ретельно змальовувати їй свій новий світ.

— Дівцата, — вперто повторив він. — Вони класні. Горсцики тез виносять, яксцо треба.

— Щось вони підстаркуваті, як на їхніх дівчат, — прошепотіла Аліція на вухо малому.

— Зовсім ні, — обурився Фрицек. — Я б хотів, сцоб вони були тут завзди. Бо в Кароля немає часу. І в Зосі немає, і тоді тут нудно...

— Певне, сумуєш за Патриком? — Аліція глянула, як поживає їхня спільна пальма. Деревце було доглянуте й скидалося на те, що у Фридерика ще розболиться живіт від купи фініків власного врожаю.

— Ні, — Фридерик набурмосився й замовк.

Аліція марно намагалася підкупити братика солодощами й книжечками.

Хлопчик похмуро мовчав і лише примружувався. Але це не була звичайна втома. Віднедавна Фридерик часто втікав від неї, втупившись у білу подушку. Відвертався до сестри спиною й застигав непорушно.

Зараз він теж заціпеніло лежав на боці й не звертав уваги на її дружні поштурхування.

— Гей, Ящірко! — Аліція спробувала притулити хлопчика. — Чого ти так застиг? Це дурна гра!

— Я взе мозу так витримати. Як помру, то лезатиму й лезатиму, і не рухатимусь, — заявив він раптом, сідаючи.

— Сонечко, не треба такого казати! — Аліція знову безпорадно роззирнулася навколо. На її переляк і докір, що вчувався в голосі, відгукнулася одна з дівчат у палаті. Легким кроком наблизилася до Фридерикового ліжка.

— Привіт, — і простягнула Аліції руку. — Мене звати Зуза.

— Привіт. Я Аліція.

— Привіт, а я Фрицек-Піцик, — додав малий, і обидві дівчини посміхнулися.

— Малий тебе налякав, правда? — Зуза підсунула Фридерикові кольорові олівці й відкрила розмальовку на сторінці, де було зображена родина за обідом. — Давай, Фрицек-Піцик, а потім я тобі оцінку поставлю, — мовила вона, як справжня вчителька. — Усе має бути якнайкраще!

— Аввез, — пожвавішав Фридерик і заходився розмальовувати, забуваючи про все на світі.

Дівчата підійшли до вікна.

— Ми волонтери, — Зуза кивнула на подруг, які гралися із хворими. — Часто сюди приходимо і вже звикли до дітлахів. До їхніх питань та ігор. Діти тут бавляться трохи по-іншому, — серйозно додала вона.

— От власне, — Аліція глянула у вікно, немовби уникаючи погляду нової знайомої. — Я знаю, що Фридерик дуже хворий, але не можу стерпіти оцих його... Цього химерного зацікавлення смертю... І взагалі... — Аліція розплакалася. Плечі її здригалися. Але дівчина ніяк не могла зупинитися. Перелякано подумала, що це, здається, уперше, відколи братик захворів, вона дозволила собі бути такою слабкою.

— Чому ти кажеш, що не можна цікавитися смертю? — Зуза легенько обійняла Аліцію за плечі. Так легенько, що та навіть не відчула доторку.

— Але ж він видужає, — схлипнула Аліція.

— Ми цього прагнемо. Усі, — Зуза теж задивилася у вікно. — Коли захворів мій брат, мені було стільки само років, скільки й тобі. Гадаєш, я вірила невтішним діагнозам?

Лікарям? Аналізам? Повністю довіряла лише собі. І не дозволила Ясикові були відвертим. Гамувала його невпевненість. Сердилася, коли він розпитував мене про той світ. Навіть заборонила йому думати й говорити про це. А Ясик робився дедалі більш недовірливим і самотнім. Коли він помер, було запізно, аби його підготувати й заспокоїти. А я лише тоді збагнула, що він був мудрішим за мене й більш мужнім, хоча йому було тільки десять років.

— Мені так шкода, — Аліція глянула на Зузу очима, повними сліз. — Я не знала... Я б не змогла... Ти розумієш, про що я.

— Працювати тут? — Зуза покивала зі зрозумінням. — Звичайно, розумію. Минуло чимало часу, перш ніж я наважилася. Спершу я відчувала страшенну образу на всіх. На Бога, лікарів, медсестер. Навіть на тих дітей, які вийшли звідси здоровими... Уявляєш, як це жахливо? Ображатися на тих, кому вдалося... Але зараз усе по-іншому. Я не приходжу сюди заради себе. Роблю це, бо зрозуміла, що можу бути потрібною іншим. Я знаю, що це важко, — Зуза простягнула Аліції паперові носовички. — Але спробуй зрозуміти Фридерика. Він найкраще розуміє, що відбувається довкола. Не обманюй його казочками, бо він перестане тобі довіряти. І може статися так, як із моїм Ясиком. Він від тебе втече або бавитиметься в хованки. І ти програєш. Не знайдеш його. Зате знайдуть ті, хто його розуміє й знає, де він ховається зі своїми побоюваннями.

— Знаєш, цього року я вистежила ящірку. Брата я теж так називаю. Шукала її ціле літо, щоб зробити фото, яке стоїть у Фридерика на тумбочці.

— Я помітила, — Зуза посміхнулася. — Гарна фотка!

— ...Мабуть, ти маєш рацію... — Аліція піднесла носовичка до щок. — Я мушу почати слухати його. Щоб зрозуміти... Просто це дуже важко...

— Навчишся, — Зуза запхнула руки до кишень широких джинсів. — Він не боїться смерті, бо не зазнав її, але його лякає самотність, тож зроби все, щоб він не був сам.

— Але як? — очі Аліції знову зайшли сльозами.

— Просто йти туди, куди він веде тебе своїми питаннями. І старайся його заспокоїти. Найгіршим здається те, чого ми не знаємо...

— Зу-у-уза-а-а! — погукали з ліжка в кутку палати. — Ну, ходи! Зараз твій хід!

— Сорі. Я саме програю в шашки, — прошепотіла Зуза, простягаючи Аліції решту носовичків.

ЛУКИ ІНШОЇ ТРАВИ

Коли Аліція бігла до перону, долаючи водночас по кілька сходинок, Роберт уже стояв там. Дівчина, немов досвідчений гонщик, лавірувала між валізами й сумками, що відпочивали від подорожі. Помітивши Аліцію серед барвистого натовпу, який сунув від входу до виходу, Роберт усміхнувся й помахав їй рукою.

А вона сповільнила кроки. Йшла легко й радісно, трохи дивуючись, що Роберт, який нерухомо стояв між цих живих людських хвиль, ніби зробився меншим. І трохи скидався на дитину, яку необачно загубила легковажна мати. Він вочевидь не підходив до цього гамірного місця. І Аліція, сама того не бажаючи, усю провину за цю невідповідність поклала на поношену Робертову куртку. Присоромлено подумала, що таких курток уже ніхто не носить і цю одежину давно треба було відіслати на заслужену пенсію.

Та вже за мить дівчина забула про його куртку й навіть про добряче зношені кросівки, бо потонула в зелені Робертових очей, які вітали її усмішкою. Щирою й добре знайомою, як кожен куточок у Крушині. Аліція примружилася й легенько поцілувала хлопця в щок. І цей цілунок допоміг їй відшукати у своєму серці Роберта й канікули, крушинське сонце й пісок на приозерному пляжі. І всі запахи, за якими вона встигла скучити, і які хотіла знову відчувати.

Обоє нікуди не поспішали, ще ледь засоромлені сплетінням своїх долонь. Аліція не шукала жодних слів. Добре було мовчати, перетинаючи чергові гамірні вулиці, сповнені гуркоту двигунів.

— Я б не зміг тут жити, — знічено зізнався Роберт. — Ніколи мені не звикнути до міста.

— Зі мною ти би звик, — запевнила хлопця Аліція, міцніше стискаючи його руку.

У крамниці з інструментами їхні ролі несподівано змінилися. Роберт упевнено тягнув за собою Аліцію крізь нові й нові відділи. Щасливий, немов дитина, він метушився між виставленими інструментами, легенько торкався їхніх блискучих металевих корпусів. Із пієтетом схилявся над звичайним горном. Привітно поплескував мовчазні барабани. А коли дійшли до відділу зі струнними, хлопець геть забув про Аліцію. Настільки, що вона відчула ревності до лискучих скрипок і чорних футлярів, які заслонили Робертові весь світ.

— То й нехай, — думала вона, поправляючи скуйовджену гривку. — Але чому він за ними зовсім не бачить мене? Моєї нової сукенки і гарненької торбинки з металевою ручкою?..

— У тебе чудова суценка, — озвався раптом Роберт, гладячи пальцем гриф скрипки, і Аліція подумки вирішила, що музичні крамниці страшенно потрібні людям. Навіть, якщо цим людям лише по шістнадцять років.

Роберт купував інструмент із палаючими очима. Приємна продавчиня терпляче рахувала гроші, старанно складені рівненьким паперовим стосиком. Аліція з усмішкою стежила за її діями. Вона ладна була закластися, що жінка вже давно забула, як рахують банкноти. Її батьки навіть за піцу платили карткою. Їхні знайомі теж. Але Роберт був інший, і може, тому він ставав для неї кимсь надзвичайно важливим. Особливо тепер, коли з неприхованою гордістю відкривав футляр і вдивлявся у своє надбання затуманеними від щастя очима.

— Припини, бо ревнуватиму! — прошепотіла вона, міцніше стискаючи Робертову руку. Коли виходили із крамниці, Аліція замуликала кілька тактів Вівальді. Згадка про літній концерт змусила обох полинати думками під старі крушинські дуби, де місяць завжди гуляє власними стежками. А тоді обоє рушили вперед, байдужі до чужих вулиць великого міста, яке холодними бетонними очима дивилося на цю дивну пару: вродливу дівчину, яка притулилася до сірої хлоп'ячої куртки, і хлопця, що обережно ніс футляр, повний майбутньої музики та мрій.

— А якби тут, у фонтані, була наша золота рибка, — Аліція спинилася біля невеликого фонтану у сквері, — про що б ти її попросив?

— Ні про що, — Роберт кивнув на свої зайняті скрипкою руки. — У мене є ти і скрипка. Нічого більше я не прагну. А ти? — пильно глянув він на неї.

Аліція закліпала очима. Вона попрохала б рибку, щоб хвилини з Робертом ніколи не закінчувалися. Тривали багато днів і місяців. Підвела на нього очі, ледь присоромлена.

— Передусім я попросила б подвійну порцію гарячого шоколаду, — сказала вона.

— Здається, я чимсь нагадую золоту рибку, — Роберт торкнувся пальцями наїжаченої гривки Аліції і, недовго думаючи, потягнув свою дівчину в бік поблизької кав'ярні.

Сиділи одне напроти одного й завзято дмухали в паруючі чашки.

— Якщо не хочеш зустрічатися з моїми знайомими — не проблема, — попередила вона, коли вони закінчували обговорювати вечірні плани. — Сама не розумію, чому я послухалася Сару, — знічено додала Аліція. — Я хотіла провести цей день лише з тобою...

— Не переймайся, — Роберт навмисне заговорив байдужувато, щоб Аліція не помітила його розчарування, — заскочимо туди на хвилину. Я радо побачуся із твоєю божевільною подругою. Мабуть, вона подорослішала...

Двері шикарної квартири відчинив Борис.

— Ого! А хто тут до нас прийшов! — гукнув він у бік кімнати, звідки лунали різкі звуки техно. Ніхто його не почув, хоча Борис репетував на всю горлянку. Так голосно, що Аліція занепокоєно глянула на нього. І хоча він уникав дивитися їй у вічі, дівчина помітила, що його очі неприродно блищали.

— Вам пощастило, що не всю траву ще скошили, — белькотів він, силкуючись зачинити двері.

— Яку траву? — допитувалася Аліція, але Борис знову заверещав.

— Корефани прийшли! — репетував він у прочинені двері. — Молодята із сінокошу повернулися!

У коридор висипала купа незнайомих людей, і Аліція насилу впізнала серед них Сару. Її подруга була вбрана в якийсь химерний одяг, не менш дивний, ніж Борисів театральний костюм. Крім того вона розмахувала сигаретою й привітала Аліцію незрозумілим сленгом:

— Хай, мала, хай Робік, залазьте на зависалово, прошу, — вигукувала вона, звиваючись у дивних позах.

— Водички їм дайте, де рибка не плаває, — репетував Борис. Його обличчя побіліло. Роберт справляв враження людини, яка нічому не дивується. Аліції це не вдавалося.

— Перестань, мала! — Сара вчепилася їй у плече. — Паті те, що треба. Розслабся, у нас тут не урок катехизису!

— Аліціє, де ти такого витрусила? — Павел ледве тримався на ногах, але не зводив погляду з Роберта. Придивлявся до нього із цікавістю ентомолога, якому трапився рідкісний екземпляр надзвичайно брудної комахи.

— Чуєш, кугуте, ти звідки втік?

— У селі із прив'язі зірвався, братело, — «виручив» Роберта Миколай, найкращий Борисів приятель.

— Я з тобою свині не пас, — Робертів голос пролунав тихо, але рішуче, і на мить усі замовкли.

— Якщо ти із села, то на травичці знаєшся, це факт, — утрутився Малий Руді. Аліція його не терпіла, відколи з'ясувалося, що перед фізкультурою він своєю мобількою фотографував, як дівчата переодягаються.

— Не розуміюся я на вашій травичці. Змінилася ти, Саро, — додав він, здивовано глянувши на єдину людину, яку тут знав.

— Цяця-ляля дівочка, да? — Борис аж облизнув пошерхлі губи. — З Аліції теж можна зробити лапочку, чого там. За бажанням клієнта ми перетворюємо дівчат на справжній товар...

— Безкоштовно! *Pimp my ride*, — горлав Малий Руді.

Аліція стояла в коридорі, пильно вдивляючись у Сару, яка щосили намагалася втримати рівновагу й перевести подих. Але її зусиль явно бракувало, щоб знову стати колишньою Сарою.

— Ходімо, Саро. Ми прийшли по тебе. Повертаймося разом додому. — прошепотіла Аліція.

Подруга здивовано глипнула на неї.

— Не дурій! Це лише початок! — і схопила Бориса за плече.

— Повертаймося, — прошепотіла Аліція побілілими вустами. — Удома я зроблю тобі міцну каву й ти повинна поспати. Ти втомлена і...

Її голос потонув у хвилі протестів, здається, Сара навіть його не почула. Почала легенько погойдуватися в такт музики й меланхолійно всміхнулася Робертові.

— Потанцюймо, Робі! Я тебе навчу по-нашому. Ну ж бо, не будь такий штивний. Пригорни мене! Аліціє, не дивися, бо хлопчина стидається...

— Повертаймося, Саро.

Аліція з несподіваною рішучістю схопила подругу за руку. Роберт стояв біля відчинених дверей. Сара продовжувала дурнувато посміхатися й геть не розуміла, що діється. Протести Бориса й Павла зливалися з диким ревом із музичних колонок. Роберт виручив Аліцію. Підійшов до Сари й міцно обняв за плечі. Та раптом прочуняла. Глянула на нього із проблиском свідомості й покірно рушила до дверей.

— Гей, ти, кугуте, у тебе черевики в коров'ячому лайні! — Малий Руді підстрибував м'ячиком, ледве сягаючи Робертові до плеча.

— Дай-но гляну, що за фасончик! — кривлявся він.

— Ану облиш! — перед дверима раптом виріс Борис. — Це моя дівчина. Прибери від неї лаписька! — глипнув він на Роберта звуженими зіницями.

Переконавшись, що Аліція стежить за скрипкою, Роберт трохи відсунув Сару й схопив Бориса за хирляві плечі. Легенько, без жодних зусиль, відсторонив його.

— Стій тут, — твердо мовив він. — Бо доведеться мені побути нечемним.

Усі замовкли. Аліція встигла вивести Сару з помешкання й тепер підтримувала її, намагаючись водночас не впустити скрипку.

— У нього в сараї, мабуть, тренажери, — озвався ледь переляканий Павел. — Ну ти качок! — здивовано додав він і наштотхнувся на сповнений ненависті погляд Бориса.

— Я зростав на іншій травичці, — Роберт витер долоні об джинси, немов звільняючись від невидимого бруду. — А коров'ячі ляпки поруч із вами виглядають, як англійська порцеляна, — додав він, зачиняючи за собою двері.

Повільно спускалися вниз бетонними сходами. Аліція насилу стримувала сльози. Роберт ступав так, наче похмура сходові клітка була крушинською липовою алеєю, а гола лампочка — сонцем, яке заходить за хмару стелі. Аліція вдячно глянула на нього. І Роберт посміхнувся у відповідь, хоча його зелені очі й досі були темними від обурення.

НАПОЛЕОНІВСЬКА КАМΠΑНІЯ

Мама знала, як допомогти Сарі. Швиденько приготувала компреси й розмістила дівчину у своєму кабінеті.

— До вечора їй покращає, — заспокоїла вона Аліцію, лише зараз вітаючись із Робертом.

— Спасибі тобі за те, що подбав про дівчат, — мовила вона зі щирою усмішкою й поставила перед ним тарілку із сирниками. — Іж, Роберте, я сама їх приготувала.

Аліція, як ніхто інший, знала, скільки маминої турботи ховається під хрумкою сирною скоринкою. Донедавна вона була переконана, що мама вміє лише розігрівати готові страви в мікрохвильовці. Але сирники смакували надзвичайно й для Аліції були більшою несподіванкою, ніж для Роберта. Аліція негайно встромила в них виделку.

— Хочу сказати, що це не я подбав про них, — Роберт глянув на Аліцію, яка завзято ласувала брусницями.

— Але якби не ти, Сара точно б там залишилася, — заперечила Аліція. — Мені б так хотілося, щоб усе вже закінчилося, — вона перевела погляд із повної тарілки на двері кабінету. — Мамо, ти переконана, що з нею все буде гаразд?

— Сподіваюся. — мама знову замислилася й сиділа із сумним обличчям. — Просто я дивуюся, що таке сталося. Сара геть не вписується в усю цю кошмарну ситуацію.

— Це все через Бориса. Вона вже торік на нього запала... Мов рум'янку наїлася.

Мама задумливо похитала головою, а тоді вже веселіше глянула на Роберта.

— Радше, любистку, — зауважила вона, а тоді раптом проясніла. — Добре, що моя донька розуміється на травах, а не на травці.

— А я радий, що Аліція на них не знається, — Роберт продемонстрував усмішку, гідну найвищої стоматологічної премії. — Чудове невідання, особливо, якщо зважити на те, що в класі вона має таких дивних знайомих.

— Добре, що ти знаєшся, — Аліція втупилася в тарілку й неохоче подумала про свої почуття, які охопили її на вокзалі. Як вона могла зауважити Робертові черевики й куртку, а не помітити набагато важливіших речей. На щастя, він ніколи не дізнається про її дурні сумніви. А про важливе вони ще не раз матимуть нагоду поговорити.

Потім усі реготали мало не до сліз, коли Роберт витягнув із торбини бабусин яблучний пиріг. Хлопець так винувато дивився на розкришену масу, що мамі й Аліції довелося довго його переконувати, що такий пиріг смакує аж ніяк не менше.

Лампа в кімнаті Аліції була чарівною, бо кидала неясне світло на обличчя Аліції й Роберта, що видніли в темряві. Приглушене світло розливалось теплом по всій кімнатці.

— Гарно ти живеш, — прошепотів Роберт. Мабуть, подумав про свою кімнату в Крушині та скромні меблі, які сам лагодив.

— Ти теж тут живеш, — Аліція сама була здивована власного сміливістю, але продовжувала. — Ти в моїх думках і в комп'ютері. Ти читаєш зі мною книжки й зубриш біологію. А іноді я бачу тебе в дзеркалі. Воно чарівне і завжди знає, що я відчуваю. Коли я думаю про тебе, дзеркало здається дуже задоволеним.

— Цікаво, — Роберт поклав долоню на браслет із хамелеоном, — бо і в мене є чарівне дзеркало. Власне, це лише маленьке люстерко. На щастя, коли я туди зазираю, то можу побачити там тебе всю.

— А часто зазираєш?

— Часто, — просто відповів Роберт. — Завжди, коли сумую за однією дівчиною.

— І часто сумуєш? — продовжувала Аліція, кокетливо заглядаючи йому в очі.

— Часто. Щодня.

— А коли зазирнеш до люстерка, то вже не сумуєш?

— Тоді сумую ще більше.

— Дуже?

— Дуже.

— Дуже...

За вікном гаснув натомлений день. Темрява проганяла людей з вулиць. Замовкали кроки й розмови. Зачинялися вікна, дзеленчали чимраз повільніші трамваї. Це вечірнє вимирання міста відбувалося потайки від Аліції й Роберта, які вивчали власні почуття, блукаючи в їхньому лабіринті. Дивувалися, що в душі існує стільки чудових куточків

кохання, куди досі жодне з них ще не зазірало. А чарівниця лампа непомітно робила своє, даючи обом можливість роздивитися в очах народження щастя. Несміливого й такого любого, що хотілося його зберегти назавжди.

Лише коли мама тихенько постукала у двері, вони вразилися своєю мандрівкою в неznані світи нових бажань.

— Заходь, мамо, — відгукнулася Аліція, повертаючись із небес на землю.

— Сарі вже краще, вона прокинулася, — почулося з-за дверей. — На вас ще чекатиме вечірня прогулянка, бо їй не можна повертатися самій додому.

— Ти з нею говорила?

— Так, і мабуть, нині не варто повертатися до того, що сталося. Нехай іншим разом.

Сара сиділа у вітальні на своєму улюбленому місці на дивані й мала вигляд Наполеона після програної битви. Власне, вона нагадувала цілу армію Наполеонів, тож Аліція не знала, що сказати цьому нещасному воїнові.

Але воїн не розраховував на теплі слова.

— Принеси мені ванну води! — зойкнула Сара, благально дивлячись на Аліцію.

— Ванну? — перепитала та.

— Води! — простогнала Сара. — Можна відро, колодязь, океан. Байдуже, аби водички.

Вихлебтавши кілька склянок і продовжуючи притримувати на лобі компрес, вона безтямно роззирнулася кімнатою.

— Чого так на мене задивляєшся, ніби вперше в житті бачиш? — Сара глянула на Аліцію вже не так упевнено, як раніше. — Знаю, знаю, — додала вона вже менш зарозуміло, — нині було на що подивитися! Більше в тебе такої нагоди не буде. А хто це в нас тут? Наш Вівальді! Привіт, Роберте, — привіталася вона, знову прикладаючи до лоба вологого рушника. — Ну, покажи цю свою скрипку. Бо Аліція мені ніколи не пробачить, що цей дерев'яний цурпалок не дочекався від мене компліментів.

— Гарна, — сказала вона, коли вся трійця схилилася над футляром. — Певне, ще й грає...

— Ти навіть не уявляєш, що вона вміє! — гордо зізнався Роберт, і за мить кімната потонула у звуках сонати, яка то здіймалася вгору, то легко злітала на землю, наче вільний птах, який шукає собі зручного місця. Аліція глянула на маму, і відчула цим птахом себе. І перевела подих із такою полегкістю, яку, певне, відчував Наполеон після кожної виграної битви...

ЛИСТИ ДО СЕБЕ

Трохи мені соромно, що я почуваюся такою щасливою, тоді як Ящірці знову роблять якісь обстеження і малий, якщо не спить, страждає. Соромно, що коли Роберт був тут, я не так уже й часто думала про Фридерика й навіть старалася трішечки про нього забути.

Та й інших сумнівів назбиралося. От хоч би й Сара. Я досі дуже її люблю, але зараз зовсім не впевнена у своїй подрузі. А якщо виявиться, що Сара вибере Бориса? Може, не зараз... Може, пізніше? Що тоді станеться з нашою дружбою? Вона повинна була тривати вічно, до кінця світу й навіть трошки довше, щоб ми встигли з'ясувати все, що стосується Костека Бонка. А тут до кінця світу далеко, а наша дружба від нас утікає, як трамвай...

Шкода, що радість завжди така дивна, така нетривала. І непевна, як прогноз погоди. Тому останнім часом, так про всяк випадок, я завжди ношу в рюкзаку парасольку...

ЛИПОВА ГІЛКА ДЛЯ МАЛЕНЬКОГО ЛИЖНИКА

Коли Аліція стала на порозі лікарняної палати, то із жахом помітила, що Фридерик і Клаудія скидаються на два манекени, прибиті до ліжка невидимими цвяхами.

«Нині моя Міс Літа навіть до півфіналу не пройшла б», — співчутливо подумала Аліція і, усупереч своїм думкам, жвавим кроком рушила в бік Фридерикового ліжка.

— А ти до мене навіть зовсім не прийшла, — почула вона замість привітання. Фрицек був блідий як стіна, і навіть його червоні губенята більше не нагадували дві соковиті ягідки.

— Я ж тобі розповідала, що до твоєї сестри приїхав хлопець! — Клаудія втомлено посміхнулася, коли Аліція щиро обняла її й присіла поруч.

— Я тез хлопець, — буркнув Фридерик. — Тільки трохи хворію.

— Усі хлопці хворіють, і тоді дівчата їх дужче люблять, — пояснила Клаудія. — А хлопець ти стопроцентний, — підтвердила вона, — бо нарікаєш, як твій батько.

— Що це з нашою пальмою? — на зелених листках схвильована Аліція помітила якісь коричневі плями.

— Вона не любить кока-коли, — поскаржився Фридерик.

— Звідки ти знаєш? — глянула на братика Аліція.

— Бо я її напував.

— Ну, тоді наші фініки пропали, Ящірко, — зітхнула дівчина. — Тепер і її треба лікувати.

— Насцо? Пальма може померти разом зі мною. Матиму в труні справзню пальму.

Клаудія скривилася, силкуючись зобразити посмішку, і Аліція вперше не подумала про власні почуття. Біль Клаудії, який вона терпляче маскувала за гримасою примусив Аліцію відреагувати вдаваним обуренням.

— Що це за дурниці ти вигадуєш? Гадаєш, померти так легко?! Візьмися за себе як справжній мужчина!

— Я не мозу! — заперечив Фридерик. — Кароль тез справзній музцина. І він вцора сказав, сцо я може й помру, — малий спохмурнів ще більше.

— Напевне, він мав на увазі те, що всі ми колись помremo, — пояснювала Клаудія. Вона вже оговталася й говорила своїм звичайним тоном. — Ти добрячий хитрун, бо чуєш тільки те, що тобі хочеться, — докинула вона, вдивляючись у синопка почервонілими очима.

— Він це Зосі сказав, — Фридерик утупився в ковдру. — І вона тепер перестане зі мною ходити...

— Ні, що ти! Вона ж тебе любить. А якщо когось люблять, то з ним, звичайно, ходять! — Клаудія щосили стримувалася, аби не пригорнути малого до себе. Аліція теж шукала шлях до втечі. Нарешті потупилася. Так було легше.

— Але в мене взе ноги болять, і я не мозу ходити так свидко, як колись, — Фридерик був, наче напнута струна, яка здригалася від стримуваного розпачу. Аліція із жахом подумала, що їй бракує слів, якими вона могла б підтримати братика. Вона мріяла про слова, які мали б магічну силу, від яких усе б повернулося до норми. І тоді Фридерик знову зробився б колишньою спритною Ящіркою. Клаудія перестала би бути схожою на нечупару, яку виключили з конкурсу на звання Міс Літа за те, що вона погано про себе дбала. Тато не сивів би такими темпами, ніби йому за це платять. А сама вона, Аліція, відчула себе щасливою, як ніколи досі. Бо раніше їй лише здавалося, що вона страждає. А тепер вона зрозуміла, що коли страждаєш насправді, язик німіє, перетворюється на всохлу гілку. Думки вигоряють, як осіннє вогнище. І немає нікого, хто міг би якимсь словом розігнати пустку, яка шириться серед таких непотрібних мрій.

— Слухай-но, хлопче, — Клаудія скуйовдила синопкові чуприну. — Така гарна погода, давай ворухись! Глянь, що ми тобі принесли.

І витягла з торби гарненький лижний комбінезон.

— А палиці стоять за дверима, — додала вона, посміхаючись у відповідь на здивування Аліції.

— А вижі? — Фридерик захоплено торкався рученятами подарунка.

— Треба казати лижі, — Клаудія розіклала комбінезон на ліжку. — Лижі будуть, як випаде сніг. Однаково в цьому одязі виглядатимеш по-дурному.

— А Зосі сподобаюся? — малий заходився незграбно запихати худенькі ніжки до теплих холош.

— Якщо їй подобається Малині, то звісно, що так, — підтвердила Клаудія. — А зараз одягайся — і на тренування! — наказала вона. — Марш із Аліцією під липу, а ми з татом підемо побалакати з паном доктором.

— Я з ним на ти, — нагадав мамі Фридерик, але, приміряючи свій новий одяг, негайно забув і про батьків, і про Кароля.

— А ти мені ніколи не розповідав, що хочеш бути лижником, — Аліція обережно вела брата вистеленим слизьким лінолеумом коридором. Фрицек ішов повільно, але енергійно допомагав собі лижними палицями. Скидався на маленьку сніжку, яка силкується вдавати із себе сніговика.

— Я не лизник, я Малис, — малий аж постогнував від зусиль, обминаючи маленьких пацієнтів, які серйозно дивилися на нього й нічому не дивувалися. Лише зараз Аліція помітила, що діти в лікарні сприймають усе по-іншому. Навіть лижника, котрий у вересні збирається на лижню.

Коли обоє добралися до липи, дівчина зняла з малого важку куртку й старанно закутала братика пледом.

— А Патрик узе вдома і мене не бащить, — поскаржився Фрицек, важко дихаючи, наче після важких фізичних зусиль.

— Я тебе сфоткаю, коли підемо назад, — пообіцяла Аліція. — Вишлемо фотографію Патрикові.

— Але я тез хочу додому, — пояснив малий причину свого смутку й схилив голівку.

— Ми про це подумаємо, — пообіцяла Аліція. — А зараз я розповім тобі про таку собі пані Липову Гілку⁷³, яка написала книжку про чудову країну, у якій ми колись обоє будемо жити.

— Коли? — недовіжливо спитав він.

— Невідомо, коли. Про це й розповідається в книжці.

Фридерик притулився до Аліції, і вона почала розповідати йому про братів Лев'яче Серце, найпростіше й найзрозуміліше, як лише могла. Хлопчик ні про що не розпитував, слухав, міцно стискаючи лижні палиці, і лише зрідка дивився на сестру своїми синіми, як

⁷³ Дослівний переклад прізвища Астрід Ліндгрен (прим. авт.).

небо в Нангіялі, очима. Аліція ніколи не бачила неба в Нангіялі, але була певна, що воно повинно бути саме таким. Синім-синім. Тихим і привітним. Як океан на кічуватій листівці...

ТІНЬ ВЕЛЬМОЖНОЇ ПАНІ

Біологічка зупинила Аліцію на сходах. Спершу пильно вдивлялася в її очі, а тоді удавано суворо запитала, що відбувається. Отак запросто. Без жодної спроби допомогти, що вона завжди робила на своїх уроках.

— Мій брат хворий, — відповіла дівчина, стараючись, щоб найважче для неї речення стало відповіддю на запитання вчительки, а не передавало весь біль Аліції.

— Я підозрювала, що в тебе щось сталося, — учителька незграбно торкнулася її плеча. — Візьмись за роботу на конкурс. Це хороший спосіб, допомагає впоратися зі своїми проблемами. Залишся нині після уроків. Обговорімо й складімо план.

— Сьогодні не можу... — Аліція підвела на улюблену вчительку сумні очі. І відразу знову потупилася.

— Нічого страшного. Прийди, коли зможеш.

Сара ледве наздогнала Аліцію вже за пам'ятником Реймонта.

— Ну ти й мчиш, — відсапувалася вона, намагаючись не відставати від подруги. — Заскочимо на піцу? Щось не хочеться додому повертатися, а крім того... — торохтіла вона, нервово поправляючи зачіску.

Причина її хвилювання стояла біля школи, зі знущальною посмішечкою, запхнувши руки в кишені.

— Привіт, дівочки, — кинув Борис і відклеївся від металевої огорожі.

— Привіт.

Сарин голос ледь затремтів, але вона швидко заспокоїлася.

— Що, знову на вечірку хочеш нас витягнути? — пирхнула зневажливо. — Я чула, ти вже щось там знову придумав.

— Розслабся.

Борисове обличчя набуло такого виразу, наче його скували перші заморозки.

— Що було — загуло, сорі, коли що не так. У мене тут два квитки до кіно. Може, підеш зі мною? — підморгнув він до Сари.

— Я вже з тобою раз пішла. Досить, — нагадала Сара, втупивши в Бориса свої котячі очі.

— Ну, якщо ти волієш товариство святої Аліції, твої проблеми, — розлючено буркнув він. Закинув рюкзак на плече і, насвистуючи відому пісню, почимчикував на інший бік вулиці.

— Я це заради тебе зробила! — Сара ледь не луснула від гордощів.

— Що таке? — Аліція аж зупинилася, почувши слова подруги.

— Як це що? Порвала з ним!

— А до чого тут я?

Дівчата стояли поруч, хоча кожна зараз подумки перебувала в зовсім іншому місці. Сара могла би помінятися із Реймонтом на постаменті, так її переповнювала гордість за свій учинок. Аліція залишилася десь далеко позаду і їй здавалося, що це вона ніяк не може наздогнати подругу. Принаймні в цій розмові.

— Я запитала, чому ти вважаєш, ніби те, що стосується Бориса, ти робиш заради мене, — повторила вона із впертістю дитини.

— Але ж ти його не переварюєш, — Сара здивовано стелула плечима.

— А тобі він подобається? — у голосі Аліції забриніли сердиті нотки.

— Мені? — Сара замовкла. — Ну-у-у, я сама не знаю... Власне, не такий він уже й безнадійний... Може, тоді Борис і перебрав... Розумієш, про що я?

— Досі я тебе розуміла, — Аліція наддала ходу. — А може, мені це здавалося... У будь-якому разі, — рішуче мовила вона, — запам'ятай собі одне: не варто нічим жертвувати заради мене.

— Так відразу й жертвувати! — буркнула Сара. Вона була розлючена, хоча й силкувалася це приховати. — Я намагаюся тобі пояснити, що коли б мені довелося вибирати між нашою дружбою і ним, я обрала би дружбу.

— А я намагаюся пояснити, що тобі треба вибирати між ним і собою! — Аліція ковзнула поглядом по розгніваному Сариному обличчі. — І наша дружба тут ні до чого!

— Отакої! — кинула Сара. — З тобою про Бориса навіть поговорити не можна!

— Я не хочу про нього говорити, бо вважаю, що немає про кого, — Аліція перелякалася власної рішучості, але повільно й чітко проказала ці слова, дивлячись подрузі просто в очі.

— А я, уяви собі, іншої думки! — Сарине обличчя раптово зблідло, вуста затремтіли. — Ти крім Роберта нікого не помічаєш! Навіть мене! Хіба дівчинку з порядної родини може цікавити якась там продавчиня з овочевої ятки! Мабуть, ти віддавна думаєш, що я лише помідори можу важити! А може, мене вже взагалі немає? Я лише тінь вельможної пані та її чемного хлопчика! Розступіться всі, дорогу ясновельможній пані!

Аліція перелякано вслухалася в нові й нові звинувачення. Випадкові перехожі позирали на неї із цікавістю, і це було нестерпно. Та перш ніж вона втрутилася в гнівний монолог подруги, перш ніж наважилася, Сари вже поруч не було. Її наче підхопив сильний порив вітру, який шелестів розкиданими в парку газетами. Чи низька дощова хмара.

Так чи сяк, Аліція залишилася сама. Біля її ніг дріботіло кілька голубів. Птахи задирали голівки догори, а Аліція ледь не плакала.

ЛИСТИ ДО СЕБЕ

А що я могла сказати? Що на мою думку, дружба повинна бути міцною як горіх? Який нізачо не розгризуть ті, хто лише чигають, аби її зруйнувати?.. Що я можу сказати Сари, яка перестала мені довіряти. Не хоче нічого чути й бачити. Та хіба я маю право вимагати, аби вона дивилася на світ моїми очима? А може, це саме вона, Сара, може змінити Бориса, зробити так, щоб він став кращим?.. Якщо це правда, то хіба я повинна її оцінювати й стверджувати, що вона зробила помилку?.. Усе це дуже непросто, і після свого відкриття я анітрохи не почуваюся мудрішою. Цікаво, хто вкрав у мене ті хвилини, коли все довкола здавалося мені прекрасним і гармонійним. Добре складеним, як одяг в ексклюзивному бутику...

ЩАСТЯ НА ПОРОЗІ

Золоту рибку, тобто звичайного помаранчевого вуалехвоста, Аліція купила в зоомагазинчику біля скверу. Побачила її того ж таки дня, коли Фридерик необачно полив їхню спільну пальму кока-колою. Зараз Аліція стояла біля великих акваріумів, роздивляючись кольорових рибок.

«Він повинен когось доглядати, — думала дівчина, спостерігаючи за веселим вуалехвостом, який витанцьовував серед водоростей. — Але як поставити в палаті акваріум?»

— Якщо ви любите компанію, рекомендую цю маленьку пустунку. Вона вам дуже підходить, — озвався старенький власник крамниці.

— Це не мені. Для брата в лікарні, — швидко пояснила Аліція. — Але я ж не можу принести туди акваріум, — зітхнула вона.

— І не треба. Досить великої банки й води. Цей вид рибок любить, аби ними милувалися й не любить ділитися чиймсь захопленням, — додав він, і Аліція оцінила його вміння продавати.

«Мабуть, папужок-нерозлучників він так само продав би поодиноці», — злісно подумала вона. Старенький подивився на неї проникливим поглядом.

— А от, приміром, папужку-нерозлучника я б ніколи не продав вам одного, — заговорив він. — Бо це геть інша справа.

Аліція засоромилася, а старенький не зводив з неї очей.

— Гарна ящірка, — продавець посміхнувся, углявши кулончик на шиї Аліції. — Але такої в моїй крамниці немає. Це дике створіння й треба вміти поважати її свободу, — серйозно додав він.

— Я куплю цю рибку, — вирішила Аліція, У неї було дивне відчуття. Ніби власник магазину сягнув поглядом набагато далі й побачив значно більше, ніж скромну прикрасу.

Дівчина поверталася додому збуджена. Йшлося лише про те, щоб рибка була золота чи принаймні блищала, і щоб Фрицек міг висловити їй своє бажання. І навіть три.

На розі вулиці Мисенської стояла Сара. Із Борисом. Вона розмахувала руками, мов вітряк, а Борис голосно сміявся з її розповіді.

— Певне, говорить про мене, — подумала Аліція, і радість від приємного вечора раптово випарувалася.

Сара й Борис її помітили. Помахали їй, але з місця не рушили, хоча спалахнуло зелене світло. І ніщо не заважало Сарі перебігти через дорогу.

Банка здалася Аліції неймовірно важкою. Погода паскудною, день надто похмурим. А подумавши про обід, який точно складатиметься із заморожених вареників, і про маму, яка сидітиме до неї спиною, заглибившись у свою роботу, дівчина відчула гнітючу самотність.

«А може, це я забагато вимагаю? — намагалася вона звинуватити себе. — Думаю про власні проблеми, зате забуваю про нещастя інших?»

Серед цих проблем уже був Фрицек і погані результати його аналізів. Поруч із Фридериком — Клаудія із запухлими від недосипання очима й передчасно посивілий, блідий тато. Була Сара, якій разом із помідорами довелося продати свої амбіції та гордість. Саме так про неї думала Аліція. Ну, і ще Дорця, яка боролася за кожен грам життя.

Уперше в житті Аліції здавалося, що сходи в її будинку ведуть просто до неба. І справді! Щойно відчинивши двері, дівчина відчула запах справжнього домашнього бульйону.

— Як добре, що ти вже прийшла! — гукнула з кухні мама. — Я зробила домашню локшину. Зараз їстимемо бульйон і пліткуватимемо. А це що таке? — мама кивнула на слоїк.

— Це золота рибка для Фрицека, — посміхнулася Аліція. — І навіть не думай приготувати її на друге, бо вона щойно виконала мою заповітну мрію.

Рибка не гаяла часу. Того дня мама навіть не зазирнула до кабінету. Укупі з Аліцією вони сиділи на великому дивані й віддавалися приємному ледарюванню, ділячись найпотаємнішим. Із найглибших куточків пам'яті витягали свої секрети, і їм було легко разом.

— Іноді мені здається, що я тебе дуже занедбую. Утікаю до своєї книжки, шукаю собі якогось зручного місця, — говорила мама, гріючи долоні об чашку із чаєм. — Але мені із цим погано. Просто щоб ти знала...

— Я гадала, що Сара завжди належатиме лише мені. Немовби якась цінна річ. Наприклад, «Нікон», — шепотіла Аліція. — Тепер я знаю, що вона не така, як я думала, і мушу вирішити, чи цю іншу Сару я теж любитиму...

— Я дуже за тебе непокоюся, — сумно посміхнулася мама. — Фридерикова хвороба наразила тебе на важке випробування, і ніхто тобі тут не допоможе. Ані тато, ані я. Ані Клаудія. Зате ти можеш допомогти всім, намагаючись зрозуміти, що іноді ніхто не винен, а всі страждають. Чи зможеш ти це збагнути?

— Я не надто багато розповідала тобі про Роберта. Може, соромилася? — Аліція сама собі не вірила, що так запросто про це говорить. — Але я його... ну, дуже люблю. Більш, ніж дуже. Якби його не було, я б думала тільки про Фрицека. А Роберт — це безпечний порт для моїх мрій. Варто заплющити очі, і я відразу його бачу й відчуваю, що нічого поганого зі мною не станеться...

— Я рада, що ти можеш бути щасливою. За щастя зазвичай доводиться платити, але без цього взагалі не варто жити.

Мама була спокійна й терпляча. Годинник давно вже вибив північ, але обидві не відчували втоми й при світлі маленької нічної лампи, під тихі звуки музики, які линули з радіо, продовжували звирятися одна одній.

— Я теж із деким познайомилася, — мама почервоніла, а може, Аліції лише так здалося.

— Я його знаю?

— Ні. Це мій колега з редакції, ми працюємо разом багато років.

— Ну, тоді ти давно з ним познайомилася, — посміхнулася Аліція.

— Не зовсім так. Раніше це був звичайний колега, але кілька днів тому він запросив мене на каву, і якось нам так приємно балакалося. Геть інакше, ніж на роботі.

— Тепер я розумію, чому ти, перш ніж вийти з дому, окупуєш ванну! — Аліція похитала головою з удаваним докором, але відразу міцно пригорнулася до мами. — Я б хотіла, аби ми обидві були щасливі, — прошепотіла вона.

— Знаєш, це цілком можливо, — відповіла мама. — Якщо перестанемо боятися складних рішень, щастя неодмінно постукає в наші двері. Здається, воно любить сміливих жінок, — додала вона й поцілувала доньку в гарячу щоку.

ЗОЛОТА РИБКА - 2

— А можна цю рибку витягнути з води, щоб добре роздивитися? — Фридерик був захоплений подарунком.

— У жодному випадку, — Аліція намагалася виглядати суворою. — Не смій її витягати чи поїти кока-колою.

— А снікерсом погодувати? — благально запитав Фридерик. — Таким мацюпусіньким снікерсом, — додав він.

— Аж ніяк! Я принесла для твоєї рибки спеціальний корм. Їй потрібен лише цей порошок і твоє товариство.

— А якщо зі мною щось станеться, то рибка тез помре?

— Так. Від суму за тобою. Тому ти повинен видужувати й піклуватися про неї.

Аліція добачила привітний погляд Зузи, яка поправляла постіль на сусідньому ліжку, і раптом збагнула, що це вперше вона уникнула нервової суперечки із Фридериком і спокійно сприйняла його побоювання. Вдячно посміхнулася до Зузи.

— Слухай-но, шибенику. Ця рибка золота, і вона неодмінно виконає твої бажання.

— Вона помаранцева, — категорично заявив Фридерик, торкаючись пальчиком банки.

— Золотішої не було, — пояснила Аліція, — але цієї буде цілком достатньо.

— Я б узе хотів додому, — Фрицек дивився углиб слоїка, а його погляд, здавалося, проникав крізь скло й тонував у чистій воді.

— Тоді залагодь це з нею. От побачиш, у тебе вийде.

— Сперсу я б хотів десцо інсе, — малий відірвав погляд від рибки.

— Мабуть, видужати! — зраділа Аліція.

— Це тез потім. Я б сперсу хотів, щоб Зося погодилася стати моєю дружиною. Бо тепер прийшла Нікола, і вона хоче, щоб я з нею озенився, а я справді не мозу! — Фрицек ледь не плакав.

— Чому не можеш? — Аліцію здивували ці любовні перипетії, і вона не дуже розуміла, як можна допомогти братові.

— Ну, бо я її не люблю аз так дуже. Оту Ніколу. Тільки трохи люблю. Хоча сам не знаю, — пояснював він. — Бо вчора Нікола побила Ксися, коли він мені сів на ногу. Отак його побила, і Ксись навіть плакав. Вона така сильна, ну, казу тобі, сильна, така як бик.

— Доведеться тобі подумати, що діється із твоїм коханням, — Аліція, сміючись, поправила подушку. — Добрячий ти фрукт, виявляється! — насварилася вона пальцем.

— Ніякий я не фрукт! — обурився Фридерик. — А у Ксися є такий спеціальний апарат для повітря. Я хотів його приміряти, але Кароль на мене розсердився, як хорела.

— Треба казати «холера», — виправила Аліція.

— Хорела, — повторив Фридерик, безпорадно розвівши ручками.

Дорога з лікарні до дому Клаудії й тата здавалася безкінечною. Аліція старанно оминала калюжі, хоча ті були такі маленькі, що по них навіть не можна було походити в непромокальних чоботях. Носаком черевика підкидала опале листя, але ця осіння забава не справляла їй жодної приємності. Аліція ще намагалася знайти якусь відраду в яскравих барвах жовтня, але бачила лише похмуре небо, про яке дедалі частіше згадував Фридерик. Так, наче латочка землі, на якій він стояв, зірвалася з мотузки й наче повітряний змій, майнула догори.

Клаудія виглядала жахливо й навіть не намагалася цього приховати. Зі скуповдженим волоссям і землисто-сірою шкірою вона могла б зіграти роль жертви домашнього насильства у власному документальному фільмі.

— Твій тато зараз складає справжній іспит з кохання до мене, — зітхнула вона, заварюючи каву для себе й Аліції.

— Ти не повинна так себе занедбувати! — Аліція силкувалася приховати стурбованість у своєму голосі. — Може, вискочимо разом по крамниціях? Купимо щось, якусь косметику... До перукаря сходимо... — додала вона вже тихіше, побоюючись, що Клаудія зараз розгнівається.

— Я вже про це думала, — Міс Літа ледь посміхнулася. — І знаєш, що? Жоден перукар не зніме з моєї голови цей болісний тягар. Жодна пудра не замаскує розчарування долею, яке зростає в мені. І навіть, коли якийсь чарівний блиск для губів збільшить їх удвічі, а магічна туш перетворить мої вії на щітку, це однаково нічого не змінить у моєму справжньому вигляді. Я ще не готова боротися за себе. Зараз я борюся за Фрицека.

— Ти маєш рацію, — Аліція швиденько обняла Клаудію за плечі, і так само швидко відсторонилася, злякавшись власної слабкості. — Зрештою, який би ти мала вигляд, коли б туш почала стікати тобі чорним струмочком на лікарняну постіль.

— А що чувати у твоєї худої Дорці? — Клаудія знову заговорила своїм звичайним іронічним тоном. — Сподіваюся, ти намагаєшся відгодовувати її своєю доброзичливістю?

— Не завжди вдається. Дорця частіше буває на заняттях у своїй поліклініці, ніж у школі. Зате, — Аліція не приховувала задоволення, — виявилося, що мої однокласники просто супер! Майже всі допетрали, у чому справа.

— Закладемося, що це твій успіх!

— Може, трохи? — замислилася Аліція. — Зате Сара... ну, знаєш, яка?

— Знаю, ця задирака.

— Так-от, із Сарою все навпаки. Наша дружба здавалася фортецею. А виявилася дитячим куреником. Який увесь час розсипається.

— Є два виходи. Або ремонт, або роз'їзд, — Клаудія любила конкретні вирішення проблеми, і цим викликала в Аліції заздрість.

— Я б воліла ремонт. Я досі люблю Сару... От тільки... Сама не знаю... У нас тепер відмінні думки. І спілкуватися стало важче...

— Може, варто почекати? — задумалася Клаудія. — Останнім часом, коли мені доводиться бути терплячою, я почала цінувати чекання. Це такий важливий час, коли можна багато чого зрозуміти. Я лише зараз це оцінила, — прошепотіла вона й швидко рушила до кухні по солодке.

Аліція похнюпилася, удаючи, що не помітила, як змінився вираз обличчя Міс Літа. Подумала, що ненавидить жовтень, який осідає в її душі невимовним смутком. Таким, якого не подолаєш, навіть якщо з'їси тонну солодоців.

ЛИСТИ ДО СЕБЕ

Мене втішив твій успіх, Роберте! Чесно!

Як ти міг подумати, що мені було байдуже до цього скрипкового конкурсу! І твоя премія мене теж порадувала. Хіба можна було не радіти, коли хтось, такий для мене важливий, поїде до Відня. Із вродливою віолончелісткою. Оглядатиме з нею місто, ласуватиме віденським сирником. Або питиме каву із крихітних порцелянових чашечок. Ну, і що цей Хтось гратиме в дуєті перед надзвичайно важливою комісією. І мабуть, на нього чекає черговий успіх. Разом із вродливою віолончелісткою... Як бачиш, я просто захоплена, і навіть не знаю, як тебе привітати. Із перемогою й віолончелісткою...

А наступного разу не питай мене по телефону, чому я ревную. Бо я не ревную. Не треба щоразу розповідати про цю Касю та її віолончель. Мені здається, що коли ти вимовляєш це ім'я, твій голос нагадує якусь мелодію. Доволі кічувату, щоб ти знав. Зрештою, я не така музикальна, як ти... Як ви обоє. Можливо, я й помиляюся щодо цієї мелодії. Та

в одному я впевнена: ненавиджу віолончель і не розумію, чому віолончелістка, замість того, щоб вправлятися й грати етюди, плете для тебе шарфик із вовни.

А я б не плела. У мене немає часу на всякі там плетіння. Щодня я мчу однією й тією самою дорогою: від прихованої маминої радості до тиші, яка сповнює помешкання Клаудії. А посередині цього віражу стоїть ліжко із чимраз слабшим Ящіркою. Надворі жовтень походить похмурими, сірими вулицями. Часом хлюпає перемерзлим людям воду за комір і сміється воронячим карканням, наче злостивий стариган. Шкода, що ти не можеш цього побачити і бодай на мить сховати мене у своїх обіймах від жахливого завтра, яке щодня ховається на килимкові біля дверей. Не передавай від мене вітання жодній Касі. І носи шарфик, аби не застудитися...

СВІТЛО В ТЕМРЯВІ

— Ну, хлопче, час повертатися додому, — говорила Клаудія, силкуючись посміхнутися. — Досить тобі тут вилежуватися! Попрощайся зі своєю Ніколкою, бо наступне побачення невідомо коли буде...

Фридерик був занадто слабенький, щоб показати, який він щасливий. Ледве обняв банку із золотою рибкою.

— Дякую тобі, чарівнице! — прошепотів малий. — Вона й справді золота! — і звів на Аліцію повні захоплення очі.

Тато з Аліцією збирали Фридерикову колекцію, яку той порозкладав, наче вдома. Клаудія попленталася до ординаторської, щоб позалагоджувати всі формальності.

— Масинки записуються! — радісно командував Фрицек, виймаючи іграшки з рук Аліції. — Я віддам їх Ніколці, щоб ними приїхала до мене, коли видузає...

— Книзєцки тез записуються! Для Ксися! Він любить малювати, і сказав, що коли виросте, то пофарбує мою кімнату.

— А цього ведмедика дам Зосі! Кароль тез великий ведмедик, і Зося його любить.

Співрозмовник Фридерикові був непотрібний. Досить, що настав час збирати речі. Малюк сміявся, червонів і бліднув, розпоряджаючись своїм скромним лікарняним добром.

«Якби ж то він справді видужав, — похмуро думала Аліція, — нині в нас було би велике свято. Але цього не сталося. Клаудія, тато і я чудово знаємо, що ми прийшли до лікарні, щоб упорядкувати цей найважливіший для нас куточок із Фрицековим світом, бо на його місце вже чекає п'ятеро інших дітлахів, і жоден Кароль, Зося чи навіть завідувач відділення, жодні ліки не допоможуть уже Ящірці. Мабуть, тому ніхто з нас, — думала Аліція, складаючи братикові піжамки, — не може вдавати радість, силкуватися сміятися

й підморгувати Фридерикові. Робимо кожен своє. Машинально, намагаючись не розплакатися й даючи малому можливість радіти».

— А може, я зовсім не вилікувався? — спало раптом на думку Фридерикові, коли будинок клініки залишився далеко позаду. Аліція присунула його крісло до себе. Дбайливо загорнула ніжки коциком і мовчки обняла за плечі.

— Якщо тобі так здається, золотко, можемо повернутися до лікарні, — лагідно запропонував тато, швидко відшукавши відповідну посмішку й продемонструвавши її в люстерку.

— Е-е-е, ні! — заперечив Фридерик. — Красце додому. У лікарні навіть здоровий хворіє, бо там треба хворіти. Інакше не дадуть вечері, — додав він тоном бувальця, і в машині вперше залунав щирий сміх.

Аліція стискала в долоні аркушика із Зузиним номером телефону. Вона була їй вдячна за це. Ніби звичайна собі записка, та дівчина почувалася так, наче знайшла важливу подругу, яка не дозволить їй самотою долати нові перешкоди. Зараз вона намагалася про них не думати. Відчувала слабенький подих Фридерика й тепло його ручки. Цього було досить, щоб уберегти крихітні іскорки надії, які боролися в ній за життя. Іноді вони згасали, ніби на них війнув жовтневий вітер, та за мить знову вишиковувалися ланцюжком сподівань. І з ними Аліції вдалося дійти до Фридерикової кімнати.

Коли хлопчик заснув у товаристві нових ведмедиків і золотої рибки, для якої він знайшов спеціальний столик, Аліція довго дивилася на його змучене поїздкою личко. Та найдивнішим було те, що Ящірка вперше за багато часу здавався спокійним і щасливим. Не вовтузився в ліжечку, не схоплювався з тихим криком, як останнім часом у лікарні. Перш ніж заснути, переконався, чи корм для золотої рибки в нього під рукою. Ніби в його житті не було важливіших справ, і цей копійчаний порошок значив для нього більше, ніж дорожезні ліки, які привозили з усієї Європи.

Аліція легенько поцілувала братика в чоло, а малий невиразно прошепотів кілька слів. Дівчина знову нахилилася над ним.

— Що таке? — пошепки запитала вона.

— Ну, сдо я тебе тез люблю, — сонно повторив малий. — Але озенюся із Зосею, бо я їй все обіцяв, — додав він уже зовсім тихо. Аліції не залишалося нічого іншого, як вийти з кімнати з обличчям переможеної суперниці.

Добре було потім сидіти із Клаудією й татом у їхній просторій вітальні й без протестів їсти фісташкове морозиво.

— Давно ми не збиратися всі разом, — заговорив тато. Ніби така звичайна фраза, проте всім принесла несподівану полегшу.

— Слухайте, я пішла робити спагеті! — підхопилася Клаудія.

— Я голодна, як наполеонівська армія при відступі! — зраділа Аліція.

— Після цього я погладшаю, але я був би ідіотом, якби дозволив вам з'їсти всі оливки! — докинув тато і, як колись, тихенько ввімкнув телевізор. Аліція рушила за Клаудією на кухню, роздумуючи, що життя трохи нагадує їй фільм старанного режисера. Кадри повинні змінюватися із якоюсь логічною черговістю, а події повертаються на круги своя, керовані силою звички та людської мужності.

Був пізній вечір, коли Аліція долала сходи, а наздогін їй лунав кларнет пана Грабінського. У квартирі поруч закінчувався телесеріал, а крізь нещільні двері чутно було, як її мешканці готуються до вечері. Вище поверхом знову скандал. Пан Рогочий репетував, що більше цього не витримає, і Аліція згадала Сариних батьків. Але чомусь не її саму. Не сьогодні.

А мама привітала її яскравою помадою на губах, які склалися в майже дівочу посмішку. На голові пишалася зачіска, вкрадена в популярної співачки.

— Який у мене вигляд? — вона невпевнено глянула на доньку, сподіваючись схвалення.

— Гарний, — коротко відповіла Аліція й попленталася до своєї кімнати. Зачинила двері, не прислухаючись до маминих питань, і сіла роздивлятися фотки, зроблені на канікулах.

Лише перед сном обидві повернулися до розмови.

— Можна увійти? — мама стояла на порозі. Макіяж вона старанно змила, а волосся збрала у хвостик.

Аліція глянула на її пригаслу радість, і їй анітрохи не полегшало.

— Ти звинувачуєш мене, що я дозволила собі бодай трішечки почутися безтурботною, коли ти повертаєшся така пригнічена, — зітхнула мама. — Мабуть, ти маєш рацію. Не треба було мені...

— Я зовсім не впевнена, чи маю рацію, — Аліція глянула на маму. — І я вже нічого не знаю! Не маю поняття, як мотатися між двома моїми домами! Я тону в стражданнях, а тоді знову радію, що ти нарешті щаслива! Як на каруселі... — схлипнула вона й дозволила мамі обняти себе.

— Я тебе розумію. Якраз зараз я це усвідомила. Бачиш, — продовжувала вона, не випускаючи Аліцію з обіймів, — я вже непристойно доросла, а ще недавно звинувачувала весь світ за те, що коли мій шлюб розпався, я залишилася зі своєю проблемою сама...

— Але ж це ти покинула тата!

— Ні. Просто я першою мала мужність сказати, що немає більше сенсу вдавати чоловіка й дружину. Може, я зробила помилку, що відмовилася від боротьби за наш шлюб, але хіба можна щось вибороти самій...

Мама знову мала такий самий вигляд, як і раніше. Невблаганні зморшки не давали усмішці з'явитися на її обличчі, а очі потьмяніли. Аліція вразилася, що можна так швидко постаріти. Просто на очах.

— Але я хотіла поговорити з тобою про інше, — мама знову глянула на доньку. — Зараз ти переживаєш дуже важкий час, і можеш вимагати, аби я була поруч. А я... Я давно не була такою щасливою. Я не вибирала миті, коли щастя могло прийти, воно прийшло само. Та це не значить, що я байдужа до твоїх проблем. Завдяки тобі Фридерик став важливим і для мене. Подивись...

Мама витягла з великого конверта якісь папери.

— Це запрошення на консультацію до трьох найкращих онкологів у Європі. Дитячих, звісно. Завдяки моїм знайомим зі Стокгольма мені вдалося домовитися про консультації й обстеження. Тато й Клаудія ще не знають, що невдовзі Фридерик отримає ще один шанс. Треба лише почекати на підтвердження...

Аліція підхопилася й побігла по телефон.

— Дзвони, — благально прошепотіла вона.

— Я б воліла переконатися, що все залагоджено остаточно.

— Подзвони, ну, будь ласка.

Мама слухняно набрала номер.

— Ох, яка ж ти нетерпляча! — зітхнула вона, похитавши головою. — Не можеш навіть трішечки почекати...

— Вони зраділи? — допитувалася Аліція, коли мама, поговоривши, поклала слухавку.

— Так. Проте поводяться розважливо, — відповіла мама.

— Що це значить?

— Вони радіють, що в них з'явилася нова можливість, наче вогники в темряві, як каже Клаудія, та водночас розуміють, що ці вогники згасають. Щойно довелося викликати лікаря. У Фридерика підскочила температура.

— Прошу тебе, — схвильовано мовила мама. — Будь мужньою, як і вони. Ти теж мусиш вірити у вогники...

ПОДАРУНКИ

От уже тиждень, як Сара уникала Аліції. На перерві розчинялася в юрбі учнів. На уроках низько схиляла голову над зошитами і, крім звичайних слів увічливості, вдавала, що Аліції поруч не існує. Спілкувалася найчастіше з Бертою або Мілкою. Цікаво, що причина їхньої сварки, Борис, оминав Сару десятою дорогою. І перестав чіплятися до неї на перервах.

Невже це перша подружня сварка подружжя псевдо-Цуговських? — подумала Аліція, самотньо стоячи біля шкільної крамнички.

Після уроків дівчина поверталася додому, щомиті перевіряючи пошту на мобільному. Листопад, старший брат жовтня, ще завзятіше нападав на перехожих, проганяючи їх з вулиць крижаним вітром і заморозком.

Роберт мовчав як риба. Лише зрідка надсилав щирі вітання, якими Аліція ділилася з Ящіркою.

Хлопець уже повернувся з Відня. Із першим успіхом. Йому пообіцяли якусь чергову стипендію. І тій Касьці-віолончелістці також.

«Певне, геть маленька та стипендія, якщо Роберт не може дозволити собі нормальної розмови чи есемески», — в'їдливо подумала Аліція, ховаючи мобільний глибоко до кишені. У цю мить залунала мелодія Вівальді.

Мабуть, мама, — Аліція сягнула по мобілку. — Повернеться пізно або й дуже пізно.

— Це Класна Панночка? — почувся Робертів голос. — Я телефоную, щоб запитати, як ся має такий собі хамелеон. І як справи в його хазяйки.

— Так собі, пане музико з Відня, — відказала Аліція, силкуючись посміхатися. — Ще раз вітаю тебе з успіхом.

— Ми зможемо відзначити його найближчої суботи? Мені б дуже хотілося особисто побачити хамелеона, — продовжував Роберт, а листопад на очах в Аліції перетворювався на спекотне літо.

— Можеш з ним привітатися. Це навіть потрібно, бо про тваринок треба піклуватися. Тим більше про тих, кого ти приручив... — засміялася вона в слухавку, вражена, що пора року залежить від маленького сріблястого мобільника, а не від того, що скаже дикторка по телевізору, та сама, яка здається, зустрічається з Костеком Бонком...

Всупереч побоюванням Аліції, мама була вже вдома й метушилася на кухні біля паруючих каструль.

— Я теж рада, що Роберт приїде, — щиро сказала вона.

Щоправда, приготований мамою розсольник більше нагадував розварені кабачки з картопляною начинкою, та Аліція поглинала його, розхвалюючи неповторний смак.

— Останнім часом ти постійно експериментуєш на кухні, — пожартувала вона. — Щось мені не віриться, що це лише через Роберта...

— От і помиляєшся! — мама трусонула гривкою. — Якщо в нас бувають гості, треба подбати про родинний стіл. Краще пізно, ніж ніколи.

— Бабуся вражена твоїм ентузіазмом, — Аліція відмовилася від добавки, вочевидь розчарувавши цим маму. — Учора вона мені сказала, що дасть тобі кілька гарних рецептів. Там у назві однієї страви навіть любисток зустрічається... — додала Аліція, спритно уникаючи мами, яка спробувала ляснути її ганчіркою, наче набридливу муху.

— Оту з любистком ти могла би приготувати найближчої суботи! — вигукнула Аліція з-за дверей своєї кімнати.

Вечірній дзвоник у двері відірвав маму від комп'ютера, а Аліцію застав у ванній.

— Доведеться тобі хвилинку зачекати, — залунав у коридорі веселий мамин голос. — Аліціє! Вилазь із ванни! А ти швиденько заходь! І відразу бери фен і сушися, бо застудишся!

— Привіт, — Сара стояла змочка, із посинілими губами. Тримала парасольку, про яку, здається, забула. У її поставі крилася незвична для неї невпевненість.

— Привіт. Добре, що ти прийшла! — Аліція щиро зраділа і, побачивши подругу, полегшено зітхнула.

— Справді? — Сара тремтіла від холоду.

— Звичайно, — уже спокійно відповіла Аліція й широко розчинила двері до своєї кімнати.

Дівчата сиділи по-турецьки в напівмороці. Обидві з рушниками на головах, із чашками гарячого молока в руках. Із кутка линула спокійна музика, а вони намагалися їй не заважати. Говорили мало. Старанно добирали слова, немовби від цього залежало, чи триватиме ця мить. Усе було, як раніше. Із-за стіни чутно було, як мама стукає по клавіатурі, стінами мандрували тіні від фар автомобілів. Дощ розбивав їх на мільйони вогників, і Аліція раптом подумала, що так виглядають вогники в темряві, про які вона щойно розповідала Сарі.

— Мені б хотілося, щоб ці вогники ніколи не згасли, — закінчила Аліція й перевела подих. Говорити про Фридерика ставало дедалі важче.

— Кажуть, медицина зараз більш ефективна, ніж золота рибка, — озвалася Сара. Її очі знову палали колишнім завзяттям, і слова дівчини набували магічного значення. — А твоя мама — справжня Астрід Ліндгрєн, — продовжувала вона. — Вона б теж так вчинила.

— Дякую за те, що ти прийшла, — Аліції було важко зізнаватися в помилці. — Після нашої сварки я зрозуміла, що навіть коли я переконана у власній правоті, то однаково не маю права тобі нічого нав'язувати. Мені б теж не хотілося, щоб хтось оцінював мої почуття.

— Супер. Шкода, що нас так понесло, — Сара сумно всміхнулася. — Насправді Борис мене анітрохи не цікавить. Після того, що він вчинив із Доротою, я б уже краще зустрічалася з Бонком.

І обидві щиро засміялися.

— А наш Костек Бонк — ого! — зараз здивуєшся... Він потрапив до...

— ...програми «Дивіться, хто прийшов!» — вигукнула Аліція.

— Ні! До Книги рекордів Гіннесса! — переможно заявила Сара. Подруга недовіркою глянула на неї.

— А що, він тиждень писав диктант?

— Де там! — Сара зневажливо махнула рукою. — Він же практик...

— Ну, то що такого він зробив? Кажи!

— Страйкував проти нових випускних іспитів. Три дні стояв перед Сеймом на одній нозі. Як чорногуз!

— Мабуть, це стосувалося випускного іспиту із зоології?! — реготала Аліція.

— Та ні, він загалом страйкував. Зрештою, у нього немає атестата зрілості, але навіть йому та школа, коли всі наввипередки рвуться сфоткатися з ним? І платні інтерв'ю дає.

— Не знаю популярнішої людини, ніж Костек Бонк, — серйозно мовила Аліція, і дівчата знову розреготалися.

На порозі стояла мама.

— Пробач! — Аліція схопилася з підлоги. — Мабуть, ти через нас не можеш працювати?

— Справді не можу, — щасливо відказала мама. — Бо я саме закінчила.

Обидві кинулися до неї з вітаннями, а тоді Аліція запитала:

— Як називатиметься твоя книжка? Ти вже над цим думала?

Сара допитувалася, чи зможе вона бути першою читачкою цієї біографії.

— Дівчатка, по черзі! — відмахувалася від них мама. — Саро, будеш другою, бо першою прочитала я. А щодо назви, то вона вже є: «Як розквітла Липова Гілка».

Аліція захоплено глянула на маму.

— Я тобою пишаюся, — сказала вона.

— Нічогенька, — притакнула спантеличена Сара. — Але без тієї гілки, мабуть, було б краще? — якось невпевнено запитала вона.

ЛИСТИ ДО СЕБЕ

Дорота поправилася на три кілограми. Коли вона розповіла нам про це на виховній годині, ми на всю школу скандували «Ми лю-би-мо те-бе!». А біологічка навіть розплакалася. Після цього уроку Дорця перестріла мене в туалеті. Сказала, що давно хоче повідомити дуже важливу новину. Я спитала, від кого ця новина, а вона мені на те, що від неї самої. І випалила, що коли б не я, напевне вона б ніколи не повернулася до нашого класу. І ці три кілограми — це її подарунок для мене. Я сміялася, бо навіть не знала, як мені поводитися. Я б охоче міцно її обняла, та побоялася щось їй зламати, тому лише легенько обхопила її за плечі й сказала, що якось уже цей дарунок здолаю підняти, але волю, щоб він залишився в Дорці. І тоді вона засміялася. Пообіцяла, коли щойно набереться сили, ми разом займемося англійською. Адже вона знає її найкраще в усьому класі. Ніколи не думала, що в шкільному туалеті можна пережити такі зворушливі хвилини...

ПОЗОЛОЧЕНА РИБКА

— Я знаю, що це небагато, — Аліція поклала перед біологічкою кілька роздрукованих сторінок. — У мене ще є фотографії, — додала вона, висипаючи з конверта пронумеровані фотки. — Залишився ще місяць. Може, встигну?

— У такому темпі — навряд, — скептично зітхнула вчителька. — Але спробуймо! — пожвавішала вона, побачивши зневіру в очах Аліції.

— Для мене цей конкурс дуже важливий, — Аліція глянула на найбільшу фотографію. — Спершу я збиралася писати про птахів, але тепер хочу про ящірку. Я так брата називаю, — пояснила вона й на мить до неї повернулася колишня усмішка.

— Тема гарна. І фотографії чудові, — Хлорела підносила до окулярів нові й нові знімки ящірки, яку Аліція упіймала в різних ситуаціях. — Якщо добряче попрацюєш... — почала вона, та відразу махнула рукою. — Нащо я тобі про все це говорю! Ти ж сама хочеш устигнути...

Коли Аліція збирала нотатки, вчителька зупинила її.

— Послухай, Аліціє, — тихо озвалася вона. — Є в житті важливіші справи, ніж конкурс. Якщо не встигнеш цього року, підеш наступного. У моїх очах зараз ти виграєш звання на найкращу сестру. Байдуже, що це неофіційні змагання і про них відомо лише нам двом. Найважливіше, що ти даєш собі раду і твої зусилля потрібні більше твоєму братові, ніж світовій науці всі книжки про ящірок разом узяті.

— Спасибі, — прошепотіла Аліція. І швидко вийшла із класу. Вона сердилася на себе, що дрібки співчуття виявилось достатньо, аби вона ледь не розплакалася.

На щастя, біля вікна на неї чекала Сара з величезним бутербродом з куркою й салатою.

— Тримай, — простягнула вона їй цю тонну калорій, і сама встромила зуби у свою булку, щедро политу майонезом. — Я захопила й для тебе, бо твій сніданок удома, певне, лише розморожується.

— Що ти! — заперечила Аліція з напханим ротом. — Мама останнім часом показує клас! Сама готує! Іноді я навіть сумую за колишніми замороженими напівфабрикатами, бо вони принаймні не були пересоленими.

— Ти натякаєш, що твоя мама... гм, гм... закохалася?

— Зовсім я не натякаю. Так воно і є.

— Ти вже познайомилася зі своїм другим татком? — Сара обожнювала заплутані родинні історії, і Аліція ладна була закластися, що в майбутньому її подруга стане свахою або спеціалістом у галузі сімейного права.

— Ще ні. Але, здається, я навчилася трохи по-іншому сприймати вибір моїх батьків. Зараз я не уявляю, що могла б не знати чи не любити Клаудію.

— Цю Міс Літа? — згадала Сара.

— Ні. Клаудію. Тепер я не люблю, коли її так називають.

— Бачиш? — Сара засмутилася. — Я ж тобі колись пояснювала, що іноді розлучення краще, ніж безнадійні скандали. А ти мені не вірила.

— Може, інколи це справді так? — задумалася Аліція. — Просто я такого в нашій сім'ї не сподівалася. Батьки поводитися цивілізовано, а я помилково сприймала це як кохання.

— Я б чимало віддала, якби мої старі бодай один день проголосили святом мовчання... Може, тоді вдалося б почути себе самих і їм зробилося б соромно? Останнім часом вони використовують власних дітей. Мене ні, бо я такого не дозволю, але малим точно не пощастило, — Сара спохмурніла і їсти їй розхотілося. Рештки булки вона бездумно викинула до смітника.

— Тобто... Не розумію, — зізналася Аліція. — Як це — використовують власних дітей?

— Втягають у свої розборки. Намагаються підкупити, перетягнути на свій бік. А найсмішніше те, що жодне з них не має рації. А дівчатка залякані й уже самі не знають, кого їм підтримувати, тата чи маму.

— Ти повинна їм допомогти! — обурилася Аліція. — Крім того, батьки не мають права так робити!

— Права? — пирхнула Сара. — Усі закони в нашому домі встановлюють старі. І ці закони щодня інші. А ми, діти, просто не маємо жодних прав і вже навчилися так жити.

— Не можна, щоб усе було аж так погано! — співчутливо прошепотіла Аліція.

— Авжеж. Два тижні тому батько впав зі сходів. Та не лякайся ти так! — Сара знущально посміхнулася. — Він був бухий, як уболівальник другої ліги й просто гепнув на сходовій клітці об бетон. А мати, коли з'ясувалося, що він весь у синцях, взяла лікарняний, щоб його доглядати!

— Значить, вона його кохає, — поспішно зауважила Аліція.

— Ну ти наївна, Алю! — Сара закопилила губу. — Вона повинна була його вилікувати, щоб мати з ким воювати! Кілька днів хатній ринг був порожнім, і це їм обом страшенно заважало! Якби кохання вимірювалося сварками й образами, мої старі були б парою століття! Тому я іноді боюся, що теж так житиму. Кажуть, що ми переймаємо від родини певну модель життя й потім самі її розвиваємо. Я про це читала в якомусь бабському журналі.

— Дурниці! — заспокоїла її Аліція. — Ну ти сама подумай. Якщо мої тато й мама не могли знайти спільної мови, то мені в майбутньому теж треба готуватися до розлучення?

— Сама не знаю, — безпорадно зітхнула Сара.

— Якщо ти вже віриш у таку родинну спадковість, то подумай про моїх дідуся й бабусю. Вони й зараз щасливі разом. На додачу, відтоді, як не грають у карти, то взагалі не сваряться.

— Ідея! — Сара ляснула себе по стегнах. — Давай ніколи не гратимемо в карти!

— Можемо грати, але не з нашими хлопцями! — запропонувала Аліція.

Удома на неї чекали дві новини. Гарна й погана. Мама показала їй відповідь зі стокгольмської клініки, де підтверджувався термін консультації Фридерика.

— Залишилося менше, ніж місяць! — зраділа Аліція.

— Але є інша проблема, — мама посміхалася, але в голосі вчувалося хвилювання. — Фридерик поки що занадто слабкий, щоб перенести таку подорож. Треба чекати, доки він бодай трішечки набереться сил.

— Набереться! Мусить! — Аліція не хотіла бути великою й розсудливою дівчинкою. Не зараз, коли в її брата з'явився такий шанс. — Я сама його годуватиму. Можу з ним щодня ходити. Примушу його, щоб він повзав, — завзято торохтіла вона, її зусилля супроводжувалися слабкою маминою усмішкою.

— Усі ми цього хочемо, — перед Аліцією з'явилася тарілка з паруючим капустаком. — Поїж. Ти також повинна бути сильною, — нагадала мама, але ці слова не прозвучали надто підбадьорливо.

Лише ввечері Аліція знайшла вільний час, щоб провідати Фридерика.

Малий лежав, прикритий ковдрою, яка на його схудлому тільці здавалася здоровенною. Хлопчик був сумний, і навіть новенька машинка його не втішила.

— Я не маю сили, щоб її вести. Мозу зробити аравію, — прошепотів він, коли Аліція спробувала вмовити його побавитися.

— Треба казати аварію, — засміялася вона. — А одна аварія це ж не кінець світу! Кожен гонщик принаймні один раз потрапляє в аварію! — весело пояснювала вона. — Ну ж бо, Ящірко! Щось ти геть засмутився!

— Ну, так, бо мені не вдалося, — промурмотів Фридек і закрив личко ковдрою.

— Що не вдалося?

— У мене було прохання до золотої рибки. Сщоб дійти до полицки. Тієї маленької. І я попросив її, сщоб дійти. І пісов... Пісов, але не дійсов, а впав...

— Мабуть, ти занадто швидко хотів дійти! — заспокоїла його Аліція.

— Мама тез казе, сщ занадто, але я хотів повільно!

— Гм-м-м. Може, тобі ще зарано влаштовувати такі мандрівки?

— Ні, — Фридерик важко хитнув голівкою. — Я взе знаю, чому впав.

— Чому, сонечко? — Аліція насилу стримувала нову хвилю зворушення, яке повсякчас охоплювало її біля Фридерика. Вона ненавиділа це жахливе почуття безпорадності й відсутності потрібних слів, які губилися в найважчу хвилину.

— Бо вона зовсім не золота, ця рибка, — на очі малого навернулися сльози. — Вона позолочена. Мозе, її в крамниці так пофарбували, сщоб ти подумала, сщ вона золота. І вона нічого не вміє, тільки плавати...

— Купимо нову рибку, хочеш? Матимеш золоту й позолочену...

— Ні, — Фридек примружив очі. — Взє не хоцу. Бо яксцо я засну й більсе не прокинуся, то вони будуть голодні.

— Не переймайся зараз рибками. Ти повинен швиденько набиратися сил, бо на тебе чекають найкращі лікарі.

— А звідки вони про мене знають? — сонно допитувався Фридерик.

— Моя мама їм про тебе розповідала. Ти з ними познайомишся, щойно будеш трішечки сильніший. Матимеш нових друзів...

— У мене взе є друзі, — прошепотів Фрицек. — Навіть Кароль і Ксись...

Хлопчик заснув так швидко, що Аліція з острахом глянула на Клаудію, яка прийшла до кімнати.

— Він довгенько з тобою балакав, — втішила її Клаудія, поклавши руку на плече. — Останнім часом він може відключитися посеред речення.

Обидві здивилися на малюка, який тихенько спав. Стояли поруч. Так близько, що відчували власний подих. І були вдячні одна одній за ці спільно проведені хвилини. Бо поодиноці кожній з них починало бракувати сили, щоб перебувати із Фридериком. Непокірним хлопчаком, який, наче маленька ящірка, уже давно відкривав власні місця. Далекі й чужі для інших.

КОХАННЯ В ПЛАСТИКОВОМУ СТАКАНЧИКУ

— У мене теж побачення, — посміхнулася мама, швиденько поправляючи макіяж перед дзеркалом у коридорі. — Будь ласка, подбай, щоб Роберт не вмер з голоду. Тим більше, що я приготувала бутерброди. Спеціально для вас!

— Сподіваюся, ти гарно проведеш час, — Аліція зазирнула в дзеркало. — І ти чудово виглядаєш, — додала вона.

Кинулися одне одному в обійми майже відразу.

Роберт ще на пероні примусив Аліції весело сміятися, проте чим ближче вони підходили до дому, тим більша непевність закрадалася в їхню розмову. У кімнаті Аліції теж не обійшлося без незручної мовчанки. — Наче ми загубилися, і не могли знайти дорогу до самих себе, — спало їй на думку.

Аліція запитувала Роберта про начебто звичайні речі, та не завжди він відповідав відразу.

«Актор з нього явно був би поганенький», — думала Аліція, спостерігаючи, як важко даються йому певні пояснення.

— Актор з мене ніякий, — здався нарешті Роберт, сам змучений своїми викрутасами. — Крім того, я зовсім не хочу тебе обманювати, — додав він, ховаючи її долоню у своїх.

— Отже, я мала рацію? — Аліція засмутилася й легенько вивільнила пальці з його руки.

— Не зовсім, — Роберт спробував бавитися її довгим волосся, але вона швидко перехопила його гумкою. — Кася хороша дівчина. Ми разом граємо дуети. Ну, і настав такий момент, коли я почав над усім замислюватися.

— Над усім? — розгнівано пирхнула Аліція. — Певне, над усім, крім мене!

— Навпаки, — зелень його очей пригасла. — Про тебе я весь час пам'ятав. Та ще й так, що не міг забути. Ось чому я тут. І нарешті знаю, що дуже хочу тут бути...

Сиділи на ліжку, оточені купами фотографій. Бутерброди підсихали на тарілці. Чай давно прохолонув.

Аліція мовчала. Її гарний настрій випарувався відтоді, як вона сама запитала себе про таємничу дівчину, чиє ім'я звучало останнім часом у кожній їхній розмові. Муляло, немов скіпка в пальці й боляче ранило Аліцію, хоча Роберт і намагався вимовляти його байдуже.

— Я їй зовсім не дивуюся, — прошепотіла вона більше до себе, аніж до Роберта.

— Не розумію.

— Ну, що вона... хотіла заступити моє місце.

— Не знаю, чи вона цього хотіла, — мовив Роберт. — Щиро кажучи, я замислювався лише над власними почуттями. І вирішив усе докладно обміркувати, щоб нікого не скривдити.

— І де ж ти над цим міркував?

— У Крушині. Над озером. Лише там мені вдається прислухатися до власного серця. У будь-якому іншому місці його заглушає інша музика...

— І що твоє серце тобі сказало?

— Що воно не має нічого проти такої собі ревнивої дівчини.

— А про цю Касю?

— Мовчало, як німе.

— Може, воно ще має когось на прикметі? Твоє серце? — Аліція вперше щиро усміхнулася.

— На жаль, так. У тебе серйозна суперниця, яка іноді цілковито тебе затьмарює. І в цьому одному-єдиному випадку я не можу пообіцяти тобі вірності.

— Зараз угадаю! — цього разу Аліція сама відшукала Робертову долоню. — Панна музика?

— О, то ви вже знайомі! — Роберт затулився подушкою від очікуваного удару, та замість цього відчув близькість Аліції та її подих на своїй щоці. Її руку на плечі.

Заплющив очі, щоб зупинити цю мить. Запам'ятати назавжди, щоб вона належала тільки йому. А мить корилася його мріям, тривала, без зайвих слів і запитань. Ніжна, мов скрипковий акорд, з'єднувала їхні теплі долоні, сплутувала неслухняне волосся.

— А воно розумне, моє серце, — пробурмотів Роберт між поцілунками. — Знає, що робить. — Хотів додати ще щось, та Аліція закрила йому вуста поцілунком. Хлопець подумав, що поцілунок нагадує йому настроювання скрипки, і зрадів, що йому не треба більше виправдовуватися. Ані перед собою, ані перед Аліцією в ледь заширокому светрі, про яку він із гордістю подумав, що це його дівчина.

ЛИСТИ ДО СЕБЕ

Роберт поїхав, проте я вперше не відчуваю самотності. Добре, що він нарешті перестав викручуватися й розповів про свої сумніви. Він мав на це право. Адже на початку нашого знайомства я теж не думала про нього як про свого хлопця. І навіть не знаю, коли почала так думати, бо кохання не роздумує. Воно невловиме й безтілесне. Нам здається, що це якась примха. Нічого важливого. Заморожений шоколад у пластикових стаканчиках, якийсь затуманений погляд... Кілька незрозумілих есемесок... А одного дня розумієш, що день починається, коли шукаєш у пам'яті його обличчя. Пригадуєш собі його руки. Ім'я, яке тихенько вимовляєш, ідучи вулицею, і світ навколо здається тобі таким прекрасним.

Спасибі тобі, Роберте, за щирість. Я зрозуміла, що відвертість може бути болісною, але знаю, що без неї життя скидається на вигадану казку. А якщо ми хочемо подорослішати, казку треба покинути. Я залишаю своє безпечне дитинство завдяки Тобі й Фрицеві. Ви обоє навчаєте мене бути мужньою, і приймати навіть те, що виявляється жорстоким. Та коли я змагаюся із цією жорстокістю, я знаю, що борюся за вас. Що я, наче маленький воїн, котрий не боїться шрамів. Носитиму їх із гордістю. Справжній воїн повинен пишатися своїми ранами. Так казала моя мама, коли мені вирізали апендикс. Мені б лише хотілося, аби цих ран було якомога менше. І щоб вони загоїлися.

P.S. Мамо, я повинна попросити в Тебе пробачення. Колись мені здавалося, що Ти геть не розумієш Астрід Ліндгрєн. Зараз я знаю, що коли б вона знала про Фрицека, то теж боролася б за нього. Так, як Ти. Я дуже Тебе люблю.

ЧАС ПОВІТРЯНИХ ЗМІВ

Листопад сповнювався брудними кольорами. Забруднював грязюкою все, що потрапляло в його величезні лаписька. Злостиво розливав уночі калюжі, а ранки затягував важким туманом, крізь який не міг пробитися навіть найменший промінчик світла.

Аліція не могла повірити, що життя продовжувалося. Із сумним подивом вона роздивлялася людей, які байдуже проходили повз неї. Власне, вона звинувачувала цих сторонніх перехожих, і навіть непорушні дерева. І будинки, які звично стояли на своїх місцях. Звинувачувала автомобілі, що їхали, куди їм треба, і птахів, котрі звично галасували в кущах біля дому. Щиро кажучи, вона починала ненавидіти світ, на який дивилася сповненим жалю поглядом. Бо він робив своє, а вона не могла більше нічого.

Клаудія в чорному пальті виглядала погано. Може, воно було на неї зашироке? А може, це вітер бавився з ним у такий невідповідний момент? Надимав його й розгортав, неначе жалобний прапор. Батько взагалі ніяк не виглядав. Його голова ніби сховалася за високо піднятим коміром куртки. І Аліція подумала, що батька тут, на кладовищі, мабуть, і немає. Замість нього стоїть невдала подоба, а сам він якраз схопив Фридерика в міцні обійми й не збирається випускати. Аліція стиснула пальці в кишенях куртки. Їй здається, наче вона тримає в них мотузок повітряного змія. І не може погодитися з тим, що він шугоне догори. «Не зараз», — думає дівчина, судомно стискаючи долоню.

Квіти білі, але мокрі й замерзлі. Посхиляли голівки, мов старенькі бабці, що пліткують собі на балконі. Десь неподалік лунає сурма.

«Цікаво, чи Фридерикові подобається звук сурми? — думає Аліція. — Я не певна. Мабуть, це б його розсмішило».

Серед присутніх бачить свою біологічку та принаймні половину однокласників. Сара, Берта, Мілка, Борис... Усі дивляться на свіжу чорну землю, насипану гіркою, яка поступово зникає під квітами. «А може, це зовсім не моя вчителька?» — думає Аліція, бо з очима в неї діється щось жахливе. Вона підносить до них руки й ненавмисне випускає мотузок змія, який так міцно стискала. Дівчина ледь підводить голову й здивовано дивиться, як паперовий птах гойдається просто над нею. Але не хапає його. Не може, бо знає, що збоку на неї дивиться Зуза. «Зузі б це не сподобалося, — зітхає Аліція. — Вона вважає, що кожному треба дати можливість піти», — пригадує собі останню їхню розмову кілька днів тому.

Аліція намагається подумати про Роберта. Нічого не виходить. Роберта тут немає, і його обличчя ніяк не хоче зринуть перед очима. Воно немовби пазли з іншої коробочки.

Роберт не зміг приїхати. Але невдовзі вона його побачить. Воно й добре, бо нині вона б не мала для нього часу. Час Аліції щільно заповнює тиша.

Зате над її головою продовжує витанцьовувати повітряний змій. Неквапливий, проте веселий. Сильніший за листопадовий вітер. Здіймається й падає. Наче передражнюється з Аліцією. Саме з нею, бо, крім Аліції, ніхто змія не бачить. Клаудія теж дивиться догори. На чорні хмари. Так хочеться зараз притулитися до неї, та Аліція розуміє, що це невідповідний момент.

Найважче буде звідси піти. Залишити маленький горбик, засипаний квітами й машинками. Найважче буде повертатися до зовсім іншого світу. Усьому вчитися від самого початку. Пригадати собі, як воно було раніше, відчувати радість і спокій.

«Я перетворюся на одну з тих, хто зараз вражає мене своєю байдужістю, — думає Аліція. — Приєднаюся до людей, що йдуть своєю дорогою. Але я ніколи більше не буду сама», — додає дівчина й торкається маленького кулончика з ящіркою.

Черевики в Аліції затісні. Якби не це, вона відчувала б лише пісок в очах. На щастя, ноги болять так, що можна дозволити собі навіть поплакати. Юрба людей рідшає. Присутні зникають. Робиться світліше, бо підморгують племінчики свічок. Так краще. Аліція стоїть між Клаудією й татом. Вона знає, що мама залишається ззаду й пильно дивиться на неї. Дідусь теж там. Він приїхав сюди заради її брата.

Змій видерся на поблизу липу. «Знайшов свою гілку, — думає Аліція й силкується посміхнутися, але нові черевики їй заважають. Якби не це, — вона вибухає плачем, — усе було б легше».

— Коли любимо, ніщо не є легким, — шепоче на вухо Клаудія. І міцно обнімає її за плечі, й Аліція перестає тремтіти.

Змія вже немає навіть на липовій галузці. Подався собі десь. Може, він зараз на хмарі й мчить темно-синім небом, неначе на коні? Напевне він десь там. Десь поруч із Клаудією, Аліцією й татом. Може, хіба що трішечки вище, бо ж земля — це не місце для повітряних зміїв...

РАЙСЬКА ЯБЛУНЯ

Аліція сидить в останньому ряду. Поруч із татом. Навколо лише добрі знайомі. Але з телебачення.

— Дивне почуття, — звиряється Аліція татові. — Я їх усіх знаю, а вони гадки не мають, хто я така.

— Колись вони ще почують про славного на весь світ фотографа, — посміхається до неї тато.

— Звісно! — Аліція ледь скривилася. — Того, що спеціалізується на зникаючих ящірках.

Обоє замовкли. Минув рік від розлуки із Фридериком, проте розмови про нього досі були важкими, немов свинцеві хмари. Слова згущувалися й загрожували впасти зливою.

— Клаудія страшенно переживає, — тато змінив тему й кивнув на Міс Літа. Вона сиділа в першому ряду й без угаву оберталася до них. Вона мала чудовий вигляд, і Аліція відверто нею пишалася.

— Класний цей її фільм про госпіси, — зітхнула вона зі щирим захопленням. — І Зуза вийшла гарно. Добре, що мені не доводиться цього переглядати щодня, бо я не можу втриматися, щоб не розплакатися. Із самого початку.

— Ти теж? Цікаво, що на це скаже журі. За мить почуємо результати, — озвався тато.

Аліція машинально стиснула кулаки. Вона мріяла про перемогу Клаудії. Знала, що цей фільм був про Фридерика й заради Фридерика. Заради всіх, кому доведеться пройти в житті тим самим важким шляхом, на якому їй, Аліції, так часто бракувало сили. На якому Клаудія спотикалася, проте мужньо прямувала далі. Де тато втратив свою звичку почуватися пестунчиком долі, і перетворився на геть іншого батька. Який уважно слухав уже не лише себе. Та ось добродій у метелику й дама в сріблястій сукні відкрили запечатаний конверт із рішенням. Аліція подумала, що коли там і не буде премії для Клаудії, вона однаково отримала «Райську яблуню» через неї, Аліцію, через Фридерика... Розповідь про любов і мужність. Бо фільм Клаудії розповідає про дітей, які видираються на цю яблуню, щоб опинитися ближче до раю, коли життя на землі перетворюється на пекло, сповнене страждань і болю...

Аліція ще не вірить, але тато вже міцно стискає її руку, на його очах бринять сльози. Клаудія повільно виходить на сцену.

— Райська яблуня! — лунає в залі, і Аліція бачить перед собою маму, яка дивиться трансляцію по телебаченню.

— Райська яблуня! — звучить знову й знову, і Аліція шепоче: «Фридерик! Фридерик!»

Клаудія вже спокійно простягає руку до мікрофона. Зала стихає, і всі найвідоміші в Польщі люди дивляться зараз на неї. Тоненьку, у звичайній чорній сукенці, із трояндою в руці.

— Іноді треба спуститися до самого пекла, щоб потім піднятися до неба, — говорить Клаудія тремтячим голосом. — На цій дорозі не можна бути самому, бо в самотності біль лише посилюється, і ніколі не маліє... Цей фільм також про те, що ми не маємо права байдуже дивитися на самотність інших. На самотність хворих, бо з-поміж усіх самотностей вона є найважчою.

У величезній залі панує тиша, яку знову порушує тихий голос Клаудії.

— Якби я була самотньою, цього фільму ніколи б не було, — Клаудія підносить голову. — Але тут, у цьому залі, в останньому ряду сидить надзвичайно важлива для мене людина. Маленька, проте така велика подруга, якій я завдячую всіма гарними хвилинами в поганий для мене час. Я хочу сказати, що без Аліції не було б «Райської яблуні». Я повірила в її існування, бо вона теж у неї повірила. Я повірила в цей фільм і в його силу, бо це вона навчила мене цієї віри...

У цій зливі оплесків, гучних фанфарах Аліція відчула себе маленьким загубленим човником посеред безмежного океану. Камери націлювалися то на неї, то на Клаудію. Знаменитості схоплювалися зі стільців і голосно аплодували. Хтось витягнув Аліції з ряду. Інший повів її крізь юрбу до місця, де стояла Клаудія, яка простягала їй руку. А потім обидві стояли там разом, на освітленій сцені. Міцно трималися за руки.

Аліція намагалася уникати камер. На щастя, уже за мить забула, що вони стежать за кожним її рухом. Помітила, що під склепінням Зали конгресів ширяє білий повітряний змій. Увесь зітканий з легенького серпанку. Із великим білим хвостом, який спускається до миготливих юпітерів. Махнув тим хвостом до Аліції, і вона подумала, що не може бути нікого й нічого вільнішого, ніж повітряний змій. Якщо його не ув'язнювати на мотузку любові. Відпустити у великий політ до невідомих просторів...

(Переклад Б. Антоняк)